

TÉR ÉS TÁRSADALOM

2017/1

Főszerkesztő / Editor-in-chief:

Barta Györgyi

Főszerkesztő-helyettes / Managing editor:

Czirfusz Márton

Szerkesztők / Editors:

Beluszky Pál

Fábián Attila

Gál Zoltán

Győri Róbert

Molnár Ernő

Tagai Gergely

Timár Judit

Váradi Monika Mária

Szerkesztőbizottság / Editorial board:

Enyedi György † (örökös elnök / honorary chair)

Benedek József

Czakó Erzsébet

Kovács Zoltán

Lengyel Imre

Tadeusz Marszał

Peter Meusburger

Molnár Virág

Nemes Nagy József

Pálné Kovács Ilona

Rechnitzer János

James W. Scott

Szirmai Viktória

Tosics Iván

Doris Wastl-Walter

Technikai szerkesztő / Layout editor:

Fenyvesiné Simon Ágnes

Borítótér / Cover design:

Pinczehelyi Sándor, a Kossuth-díjas Lantos Ferenc festményének felhasználásával /

Sándor Pinczehelyi, based on the artwork by Ferenc Lantos

Nyomdai munkák / Printed by:

Palatia Nyomda és Kiadó Kft., Győr

Az MTA KRTK Regionális Kutatások Intézetének negyedévente megjelenő folyóirata / Quarterly journal of Hungarian Academy of Sciences, Centre for Economic and Regional Studies, Institute for Regional Studies

Felelős kiadó / Legally responsible publisher:

Fazekas Károly (főigazgató / general director)

Szerkesztőség / Editorial address:

MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete

Tér és Társadalom szerkesztősége

1112 Budapest, Budaörsi út 45. III. emelet

Tel.: +36 (1) 309 2684

E-mail: tet@rkk.hu

Megrendelhető a szerkesztőség címén, csekken befizetve vagy átutalással.

Éves előfizetési díj (nyomtatott és online):

intézményeknek 6000 Ft, egyéni előfizetőknek

4000 Ft (áfával, postaköltség nélkül). Csak

online: egyéni előfizetőknek 2000 Ft (áfával).

Példányonként kapható az MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete kutatóhelyein.

A folyóirat kiadását támogatják: Magyar

Tudományos Akadémia, MTA KRTK Regionális

Kutatások Intézete, Magyar Regionális Tudományi Társaság, Nemzeti Kulturális Alap.

A Tér és Társadalom a Magyar Regionális Tudományi Társaság illetménylapja.

ISSN 0237-7683 (nyomtatott / print)

ISSN 2062-9923 (elektronikus / electronic)

<http://tet.rkk.hu>

A Tér és Társadalom a Creative Commons Nevezd meg! – Ne add el! – Ne változtasd! 3.0 licenc alatt jelenik meg. / Space and Society is published under the Creative Commons Attribution – NonCommercial – NoDerivs 3.0 licence. <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/>

TÉR ÉS TÁRSADALOM

SPACE AND SOCIETY

31. évfolyam, 1. szám
Volume 31, Number 1
2017

TÉR ÉS TÁRSADALOM | *SPACE AND SOCIETY*

30 éves a Tér és Társadalom

30 years of Tér és Társadalom

BARTA GYÖRGYI

BARTA Györgyi: főszerkesztő, kutató professzor emerita; MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 1112 Budapest, Budaörsi út 45.; barta@rkk.hu

Györgyi BARTA: editor-in-chief, research professor emerita; Institute of Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences; Budaörsi út 45., H-1112 Budapest, Hungary; barta@rkk.hu

1987-ben alapította a MTA Regionális Kutatások Központja (RKK) a folyóiratot, kezdettől fogva nem csak az intézet kutatóinak szárv. Az 1980-as években sokkal szorosabban kapcsolódtunk a területfejlesztő intézményekhez, mint jelenleg, és kutatóink egy része már akkor is tanított különböző egyetemeken. A TÉT a „nagy szakma” folyóirata volt és maradt, elsősorban a regionális tudományé, de a társadalomtudomány minden ága, területe számára nyitott.

A három évtized alatt négy főszerkesztő (Tóth József, Beluszky Pál, Rechnitzer János és Barta Györgyi), illetve szerkesztőség váltotta egymást, a 104 lapszámban 1500 írás, köztük 1000 tanulmány, 280 recenzio jelent meg. Egy-egy szám előállításában mintegy 40-50 (szerzők, lektorok, szerkesztők), vagyis egy év során akár 150-200 szakember vesz részt, nem túlzás azt állítani, hogy a Tér és Társadalom „mozgósítja a szakmát”. A tanulmányok válogatásánál a szerkesztőségek és szerkesztőbizottságok, illetve a lektorok tudatosan fordultak a leíró jellegű bemutatástól az elemző, értékelő tanulmányok felé, a magyarországi témáktól a nemzetközi kitekintés irányába, az empirikus vizsgálatokat, területfejlesztési programokat egyre inkább az elméleti kutatások váltották fel.

Vannak *problémáink*, amelyekkel szinte a kezdetektől fogva küzdünk:

Mivel a regionális tudomány, illetve a Tér és Társadalom interdiszciplináris jellegű, feltételezhető lenne, hogy minket nem sújt a Kornai János (2006) által említett magyar „átok”, a társadalomtudományok elkülönülése. Valóban, a folyóirat tartalmát tekintve igen sokszínű, viszont a szerzőink munkahelye alapján mégis elég *éles intézményi elkülönülés* követhető nyomon (50–70%-uk néhány egyetemről, egyharmaduk saját intézetünkből kerül ki, szerény az érdeklődés más kutatóintézetekből). A *nyelvi bezártságunk* sem új keletű probléma.

Örök dilemma, hogy mi lenne kedvezőbb tudományunk számára: ha magyarul vagy angolul jelentetjük meg írásainkat? A szerkesztőség hozzáértése, finanszírozási problémák, de az olvasótáborunk igényei és lehetőségei miatt is egyelőre nem válthatunk nyelvet. A tanulmányokhoz fűzött részletesebb angol nyelvű absztraktokkal viszont talán sikerül egy-egy téma iránt az érdeklődő, de magyarul nem beszélő olvasó figelmét is felkelteni.

A szakma korlátozott, sőt az utóbbi időben szűkülő mérete (becslésünk szerint 4-500-an rendelkeznek tudományos fokozattal a „szakmánkban”) behatárolja az olvasótáborunkat is. A korábbi 500 példányt 400-ra csökkentettük az elmúlt évben, előfizetőink alig változó számát jelentősen megemeli a Magyar Regionális Tudományi Társaság tagsága, akik illetménylapként kapják a TÉT-et. Nem hozott áttörést a digitális megjelenés sem (kedvezményes áron lehet előfizetni online, és háromhavi késleltetéssel ingyen hozzáférhetnek az érdeklődők a TÉT-hez). A TÉT weblapján jelenleg 900 olvasó regisztrált. *Mindezzel együtt ki kell hangsúlyozni, hogy a regionális tudomány műveléséhez, a területi kutatások megjelentetéséhez elemi szükség van a Tér és Társadalomra – más elméleti jellegű folyóirat híján.*

Nem csak a korlátozott példányszám miatt merül fel folyamatosan a finanszírozás problémája. Nincs ma Magyarországon olyan tudományos folyóirat, amely csak az előfizetési díjból tartaná fenn magát. Ez a TÉT esetében – kezdetektől fogva – 3-5%-a a kiadás költségének. Eleinte jórészt az RKK finanszírozta a TÉT költségeit. Jelenlegi szerkesztőségünk arra törekszik, hogy csökkentse az Regionális Kutatások Intézete terheit. Évek óta sikeresen veszünk részt a MTA, a Nemzeti Kulturális Alap folyóirat-pályázatain, és fontos számunkra a Magyar Regionális Tudományi Társaság rendszeres szponzorálása is. Az évi egy tematikus szám megjelentetésének is az az egyik oka, hogy a vendégszerkesztő intézménye egyben finanszírozza is a számot, vagy jelentősen járul hozzá a szám kiadásának költségéhez. Minden év új kihívás elé állítja az RKI-t (amely felelős a TÉT megjelentetéséért) és a szerkesztőket (akik feladatuknak tekintik a források megszerzését is), sikerül-e fedezetet találni a négy számunk költségeire?

Nem kerülhetjük meg a minőség kérdését: vajon a problémáink nem a nem kellően magas színvonal miatt adódnak-e? 2010-ben a MTA IX. osztályának folyóiratai között a Tér és Társadalom az előkelő 3. helyet, a X. osztály folyóiratai között a 8. helyet foglalta el. Jelenleg az MTA Regionális, Demográfiai és Szociológiai Tudományos Bizottságok szerint a Tér és Társadalom „A” kategóriájú, a Gazdaságtudományi Doktori Bizottság szerint „C” kategóriájú. Azt is meg kell említenünk, hogy évek óta küzdünk a Scopus befogadásáért, egyelőre sikertelenül. A szerkesztőségnek az a véleménye, hogy bizonyos kompromisszumokat ugyan meg kell kötnünk annak érdekében, hogy a folyóirat színvonala feleljen meg a „szakmánk” általános tudományos követelményeinek, mindemellett szigorú, anonim, részrehajlás nélküli lektorálással válogatjuk ki a megjelenésre alkalmas tanulmányokat (a beérkezett kéziratok kb. 25-30%-át utasítjuk el).

Sikereket is elkönyvelhetünk.

A TÉT az utóbbi években – kivétel nélkül – pontosan jelent meg. Nem kellett számokat összevonnunk; hullámszóan ugyan, de mindig volt elég kéziratunk a válogatáshoz, úgy, hogy nem szorultunk másodpublikálásra sem (vagyis másutt már megjelent kéziratokat nem fogadtunk el).

Törekedtünk a folyóirat megújítására is. Új rovatokat vezettünk be: a Vita rovatot a TÉT-ben megjelent gondolatok megvitatására; a könyvismertetések helyett kritikus, értékelő írásokat kértünk; a Horizontális Műhely pedig a nagy léptékű, több évre kiterjedő, az RKI vezette, de más tudományos műhelyek részvételével is zajló kutatások tudományos eredményeiről számol be. Nemcsak a TÉT küllemének változtatásával (sokra értékeljük a győri Palatia Nyomda pontos és minőségi munkáját), hanem profiljának korábban már említett módosításával is igyekszünk vonzóvá és színvonalasabbá tenni folyóiratunkat.

A legnagyobb sikerünket abban látjuk, hogy a Tér és Társadalom a „nagy szakma” közös teljesítménye, a szerzők, lektorok, szerkesztők együttműködésének eredménye. Nem mi állítjuk, hanem az írásaikat hozzánk küldők, hogy a TÉT-ben publikálni rangot jelent.

Irodalom

Kornai J. (2006): A társadalomtudományok elkülönüléséről és együttműködéséről. *Közgazdasági Szemle*, november, 949–960.

TÉR ÉS TÁRSADALOM | *SPACE AND SOCIETY*

TANULMÁNYOK / ARTICLES

Autopoietikus (társadalmi) terek koncepciója

The concept of autopoietic (social) space

FARAGÓ LÁSZLÓ

FARAGÓ László: tudományos főmunkatárs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 7621 Pécs, Papnövelde u. 22.; egyetemi tanár, Széchenyi István Egyetem, Regionális Tudományi és Közpolitikai Tanszék; 9026 Győr, Egyetem tér 1.; farago@rkk.hu

KULCSSZAVAK: autopoiézisz; reziliencia; zárt rendszerek; strukturális kapcsolódás; Niklas Luhmann

ABSZTRAKT: A kortárs térelméletek fő áramlatai a teret nyitottnak tételezik fel, és sokan úgy vélik, hogy ezt alátámasztják a globalizációs trendek is. E tanulmány az autopoiézisz koncepciójának térelméleti alkalmazásával a konkrét terek lehetséges zártságára hívja fel a figyelmet. A szerző a luhmanni szociális rendszer bemutatását követően az autopoiézisz általános társadalmi koncepciójának főbb jellemzőit tárgyalja. Bemutatja, hogy miben különböznek az autopoietikusan működő zárt rendszerek a nyílt triviális rendszerektől, és melyek az autopoietikusan működő rendszerek főbb jellemzői. Az autopoietikusan működő rendszerek az önépítés, az önfejlődés érdekében alakítják ki a zárttság és nyitottság kényes egyensúlyát. A tanulmány a társadalmi (területi) rezilienciát az autopoiézissel rokon fogalomként mutatja be. A szerző az autopoiézisz általános koncepciójának lényegi elemire építve megalkotja a zárt terek koncepcióját. A belülről építkező önreferenciális terek és területegységek saját maguk konstrukciói, saját „genetikájuk”, logikájuk alapján működnek és határolódnak el a környezetüktől. A konkrét terek határai mindig az alkotóelemeiknek és a relációiknak a sajátosságaihoz igazodnak, a komponenseik és azok relációi a saját maguk által létrehozott térben, saját műveleteikkel termelődnek újjá. Ha az önreferencián alapuló viszonylag autonóm működés megszűnik, azzal megszűnik a természetes téregység is, és elemei egy másik egység részévé válnak. A mesterségesen kívülről létrehozott és irányított terek nem autopoietikusan, hanem gépszerűen működnek.

László FARAGÓ: senior research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences; Papnövelde u. 22., H-7621 Pécs, Hungary; university professor, Department of Regional Science and Public Policy, Széchenyi István University; Egyetem tér 1., H-9026 Győr, Hungary; farago@rkk.hu

KEYWORDS: autopoiesis, resilience; closed systems; structural coupling; Niklas Luhmann

ABSTRACT: *The popular currents in contemporary spatial theory postulate the openness of space, this claim seems to be reinforced by the tendencies of globalization. The present study, by applying the concept of autopoiesis in a spatial theoretical approach, maintains the possibility of the closeness of concrete spaces. After presenting Luhmann's social system theory, the author reviews the main features of the general concept of social autopoiesis. The discussion will highlight the differences between operationally closed autopoietic systems and open trivial systems and their underlying characteristics. Autopoietic social systems develop a delicate balance between openness and closeness in order to ensure their self-construction and self-development. The study presents (spatial) resilience as a twin concept of autopoiesis. Resilience is the self-defense ability and territorial capital potential of various organizations and social groups through which they can successfully resist perturbations and shocks, as their capacity of self-regeneration, and continuous adaptation to the changes of the external environment. This can also be interpreted as a special case of autopoietic functioning. The author develops his own definition of closed spaces based on the essential features of autopoiesis. Endogenous auto-referential spatial units are created by their internal self-constructing processes; their specific "genetic" features and logic determine their operation and their distinction from the environment. The boundaries of concrete spaces are always aligned to the specifics of their components and relations which, in turn, are reproduced in their self-constructed space via their distinct operations. According to this, it does not make sense to narrow down the scope of possible operations in spatial theory because of the great diversity of actions directed at the construction of space. The components may either be human and non-human factors, immaterial goods, institutions, norms, etc. which are associated with the most diverse operations. In reaction to external impacts, the structure maintains survival and development by internal modifications. Closed spaces are not ex nihilo constructions of actors, but reproductions or transformations of existing spaces. Certain permanent features participate in the definition of spatial units' essences (e.g. "organization", enabling-constraining conditions, meta-domain) and the structural elements are dynamically reproduced. The existing structure (components and their relations) function as a "hereditary system", in which language and communication play an outstanding role (symbolic inheritance). Space has no autonomous existence, it cannot be perceived as an individual substance, nor is it capable of action (it does not constitute an autonomous actor). Knowledge about the existing spatial structure is the only factor capable to motivate action. The permanence of closed spatial units is guaranteed by the dynamic evolutionary reproduction of internal components cooperating with each other. The end of a relatively autonomous auto-referential operation dissolves the natural spatial entity and leads to its components' incorporation by a different unit. Artificially (exogenously) constructed and controlled spaces are not characterized by autopoietic but mechanical functioning.*

Bevezetés

Ha elfogadjuk, hogy a tér nem egy abszolút entitás, hanem társadalmilag konstruált relacionális háló, működő rendszer/struktúra, akkor tág lehetőség nyílik arra, hogy különféle társadalomelméleti koncepciókhoz rokonítsuk a fogalmat. Ebben a tanulmányban eredetileg más tudományokban született koncepciók (biológia, élettan, ökológia) társadalomtudományi kontextusban való alkalmazásának térelméleti aspektusból való újraalkotására teszek kísérletet. Az autopoiezisz¹ elméletét eredetileg az önmagukat reprodukáló élő szervezetek leírására dolgozták ki, majd Niklas Luhmann adaptálta a társadalmi rendszerekre. Koncepcióját többek között alkalmazták a jogszociológiában (Günter Teubner),

a gazdaságsszociológiában (Dirk Baecker, Elena Esposito), a vallásszociológiában (Alois Hahn, Peter Beyer) és egyéb területeken (pl. oktatásszociológia, művészetelmélet) is. A sok vita ellenére ma már kijelenthetjük, hogy minden élő szervezetnek autopoietikusan kell működnie, de *nem szükségszerű, hogy minden autopoietikus rendszer élő szervezet legyen*. Az autopoiézisz koncepciója jól illeszkedik számos társadalomelmélethez, és véleményem szerint különösen alkalmas arra, hogy a *társadalmi jelenségként értelmezett téregységek* működésének és elhatárolódásának bizonyos aspektusaira rávilágítson. A ma oly divatos *reziliencia* fogalma is olyan képességeket, működési mechanizmusokat tételez fel, amelyek segítik a különféle közösségeket abban, hogy védekezzenek a nemkívánatos külső hatásokkal szemben és *alkalmazkodjanak* a változó komplex környezethez. E tanulmány célja, hogy bemutassa, hogy a *társadalmi autopoiézisz-koncepció lényegi elemeinek alkalmazása* milyen új lehetőségeket rejt a térelméletben, a területi tudományokban. (Például a környezetüktől elkülönülten működő „természetes” területi egységeknek – otthon, város, ország, iparági klaszter stb. – a tartós *fennmaradásukhoz* autopoietikusan kell működniük.) Vállalkozásomat nehezíti, hogy nemcsak az autopoietikus társadalmi rendszerekről folyó vita hiányos a magyar tudományos – különösen a tértudományi – diskurzusban, hanem sokan vitatják a tér társadalmi értelmezésének lehetőségét is.

E tanulmány alternatív fejlesztési stratégiák elméleti megalapozását, azok mélyebb összefüggéseinek megértését is szolgálhatja. Az 1970–1980-as évek-től – elsősorban a kevésbé fejlett, periferikus régiók, települések fejlesztésére² – a mainstream közgazdasági elméletektől eltérő *alternatív területfejlesztési elméleteket* dolgoztak ki: szelektív területi zártság, alulról kezdeményezett fejlesztés, belső fejlesztés, önmagára támaszkodó (self-reliant) fejlesztés, helyi gazdaságfejlesztés (Faragó 1991; Galtung, O'Brien, Preiswore 1980; Stöhr, Taylor 1981 stb.), amelyek összekapcsolhatóak az önreferenciális rendszerekkel, az autopoiézisz koncepciójával. Ezek a koncepciók azon a felismerésen nyugszanak, hogy a nagyon különböző fejlettségű területek közötti szabad elérhetőség, a hozzáférés javítása nem a fejlettségbeli különbségek csökkentését, hanem a centrum-periféria viszony tartós fenntartását segíti. Arra buzdítják a különböző közösségeket, közigazgatási egységeket, hogy a saját preferenciáik alapján, a saját erőforrásaik mobilizálásával, a helyi aktorok hálózatos együttműködésére építve olyan helyi közösségi fejlesztéseket hajtsanak végre, amelyek a *saját belső fejlődésüket, az értékeik megőrzését szolgálják*. Ezek az önfejlesztési stratégiák – a kezdeti szakaszban – a világpiactól való részleges leválást, ahhoz való szelektív kapcsolódást igénylik. A kevésbé fejlett területek bizonyos fokú zártsága, szelektív nyitottsága (strukturális kapcsolódása) hosszabb távon gazdasági előnyökkel is járhat. A hagyományos értelemben nem innovatív cselekvések (tradíciók, természeti értékek, az épített környezet megőrzése, a világpiacon nem versenyképes helyi vállalkozások támogatása, a szolidáris gazdaság erősítése stb.) a későbbiekben még versenyelőnyt is jelenthetnek. Míg a technikai innovációk határköltsege idővel csökken, így egyre több területen elérhetővé válnak, addig a regionális tudás és termékek korlátozottan

hozzáférhetőek, magas a hozzáadott értékük. Bizonyos fokú zártság kimondottan segítheti a nem gazdasági, a nem materiális célok elérését, a nem a növekedéssel mérhető fejlődést, az identitás, az otthonosság megőrzését. A self-reliant fejlesztési stratégia a perifériák dinamikus mozgalmává is vált, amely a helyi közösségi értékekre, az antikapitalista politikai tradíciókra és a kulturális identitásra épít. E mozgalmak a helyi társadalom ellenőrzését kívánták kiterjeszteni a teljes helyi gazdasági rendszerre. Ezek a fejlesztési koncepciók nem maradtak pusztán fikciók, hanem több országban (pl. Ausztria, Kanada, Spanyolország, Svédország) konkrét eredményekhez vezettek a periférikus területek belső forrásainak mobilizálásában. Mint ismert, az elmúlt évtizedben az Európai Unió is nagyobb szerepet kíván szánni a „place-based” fejlesztéseknek, bár e retorika mögött ma már más szándék húzódik meg, nevezetesen az elmaradottabb országok kohéziós támogatásának mérséklése.

A luhmanni szociális rendszer

Niklas Luhmann egyrészt Ludwig von Bertalanffy és Heinz von Foerster kibernetikai rendszerelméletét veszi alapul, másrészt a Humberto Maturana³ és Francisco Varela chilei neurobiológusok által kidolgozott, autopoietikus (önreferenciális) rendszerek elméletére építi sajátos társadalomelméletét. Luhmann általánosította az élő szervezetekre vonatkozó autopoiezisz fogalmát és alkalmazta azt a pszichikai és a szociális rendszerekre. A korábbi eredményeit 1984-ben szintetizálta, amely angolul 1995-ben jelent meg (Luhmann 1995).

Niklas Luhmann három plusz egy típusát nevezi meg *a szociális rendszereknek*: a társadalmi rendszereket, a szervezeteket, az interakciókat, és a munkássága vége felé ezt kiegészítette a tiltakozó mozgalmakkal. *Differenciaelmélete* szerint minden megfigyelés vagy leírás egy *megkülönböztetéssel* kezdődik, a legfontosabb *a rendszer és környezetének az elkülönítése*. George Spencer Brown nyomán „jelöletlen állapotnak” vagy „jelöletlen térnek” nevezi, amikor még nem hoztunk létre semmilyen felosztást, nem határoztunk meg teret és időt. A megjelölés egyben megkülönböztetés is: amikor megnevezünk valamit, akkor azt elkülönítjük a környezetétől. A rendszer és a környezet megkülönböztetése a rendszerhez tartozó műveletek⁴ állandó ismétlődése során folyamatosan újratermelődik.

Luhmann *önreferenciának* nevezi azt, ha a műveletek ugyanolyan típusúak, vagyis egyazon rendszerhez tartoznak. Az önreferencia nem lehetséges a környezetre való vonatkozás nélkül, tehát a műveleteknek egyaránt tartalmazniuk kell az önreferenciát és a külső referenciát (Luhmann 2006, 79–80.). Luhmann-nál a megfigyelési művelet határolja el a rendszert a környezetétől. A megfigyelés az egyszerű művelet, amely mindig konkrét megfigyelőhöz köthető (a megfigyelő nemcsak személy lehet, hanem például a társadalom, a tudomány vagy akár az immunrendszer is).

A luhmanni elméletben a *műveleti zártság* tétele azt mondja ki, hogy a rendszerre jellemző sajátos műveletek nem léphetnek ki a rendszerből, illetve más rendszerhez tartozó műveletek sem léphetnek be a rendszerbe,⁵ azaz *a rendszer saját műveletei segítségével folyamatosan saját magát alkotja újra*. „A rendszeren belül nincs más, mint a saját műveletei, mégpedig két különböző dolog számára. Egyfelől a saját struktúrák képzésére: a műveletileg zárt rendszer struktúráit a saját műveleteinek kell felépíteniük. Másképp fogalmazva, nem létezik semmiféle struktúrainport. Ezt hívjuk »önszerveződésnek«” (Luhmann 2006, 96.). Ez *folyamatos körbeforgás. Ami éppen ott és akkor van, az a kiindulópontja a további műveleteknek*.

Minden rendszer saját struktúráit épít fel, amelyet a saját műveletei határoznak meg. „Két tényállással van dolgunk: egyrészt az »önszerveződéssel«, abban az értelemben, hogy a struktúráit a saját műveletei hozzák létre, másfelől pedig az »autopoiézisszel« azon állapotok meghatározása értelmében, ahonnan kiindulva ugyanannak a rendszernek a műveletei lévén más műveletek is lehetségesek” (Luhmann 2006, 96.). A struktúrák kialakulása a műveletek ismétlődéséből és azok lényegi ismertetőjegyeinek felismeréséből áll. A specifikus és az általános jegyek felismerése a rendszer saját képessége. Az önreferenciális rendszerek nem változatlan stabil rendszerek (mint a gépek), hanem dinamikusak. A térelmélet, a téregységek határainak meghúzása szempontjából különösen fontos, hogy *a saját belső működésből ered a környezettől való állandóan megújuló elhatárolódás, megkülönböztetés*.

A *rendszer struktúráját maga a belső működés adja*, amely csak a műveletekkel egy időben létezik. A struktúráknak nincs stabil független létük, azt maguk a műveletek adják, és a felidézetségük, a felhasználásuk során határozzák meg a rendszerek külső kapcsolódóképességét (Luhmann 2006, 311.). A struktúrák csak akkor működnek, ha a rendszer műveleteket végez (cselekszik), csak aktuálisan hatóképesek. Az autopoiézisz műveleti zártsága ugyan azt jelenti, hogy nincs direkt átjárás a különböző rendszerek között, de a belső struktúráknak megfelelően lehetségesek külső kapcsolódások. A struktúrák a műveletek kapcsolódóképességére vonatkozó elvárásokat is jelentik. A külső ingerek és az arra adandó belső válaszok nem szilárd, determinisztikus relációban vannak egymással; a külső ingereket az elvárásoknak megfelelően azonosítják. Tehát *a struktúrák korlátozzák a kapcsolódási lehetőségeket, de egyidejűleg folyamatosan alakulva lehetőségeket is biztosítanak az önmagából eredő belső evolúciónak*. A belső evolúció azt jelenti, hogy a lehetséges struktúrák (pl. belső összekapcsolódások) közül azok maradnak fenn, amelyek a rendszer belső elvárásaihoz képest jobban teljesítenek, jobban képesek átalakítani, adaptálni a környezetből érkező irritációkat. Egy konkrét autopoietikussal szervezet a belső struktúrák változtatásával (dinamika) illeszkedik a környezetéhez, így képes a túlélésre (önreprodukcióra), a belső fejlődésre. A külső ingerekre a változtatások különböző *variációi* lehetségesek, amelyek közül a rendszer a működése során válogat, *szelektál* és ennek eredményeként *restabilizálódik* a saját struktúra. A meglévő és a leváltott struktúra is megmarad a további lehetőségek között.

Az autopoieszis koncepciójának megfelelően a *belső önépítő műveletek* határozzák meg, hogy mit és hogyan vesz át a rendszer a környezetéből. A műveleteileg zárt rendszereknek is kompatibilisnek kell lenniük a környezetükkel. Ez azt jelenti, hogy a *belső működés*, a *struktúra életképessége*, *fennmaradása függ a környezettől*, más rendszerektől, de *a lehetséges kapcsolódás belső szelekcióra épül*. A komplexitás redukciója elengedhetetlen a belső komplexitás kiteljesítéséhez: „a komplexitás redukciója a feltétele a komplexitás növelésének” (Luhmann 2006, 115.). (Szemünk sem lát, a fülünk sem hall minden szín- és hangtartományt, csak azt, amire a belső működési rendszerünk lehetőséget kínál. Ebbe a dolgozatomba sem tudok minden külső hatást beépíteni, minden elméletet, észrevételt, csak azt és oly módon, ami és ahogyan kapcsolható a belső logikához és a mondandóhoz. Sok mindent ki kell zárnom, másokat át kell alakítanom – interpretáció –, hogy a koncepcióm egységként képes legyen továbbműködni, túlélni a kritikákat.) A *külső irritáció belső változásokat indukálhat*. A be nem vont események (nem történik meg a szükséges belső változás) akár képesek lehetnek meghiúsítani a belső működést. A belül ható információk nem kívülről jönnek – még ha a külső irritáció váltja is ki őket –, hanem a rendszer a belső működésének (struktúrájának) megfelelően maga hozza azokat létre. Az ok-okozati kapcsolat nem direkt, hanem vagy a belső szelekció-interpretáció eredménye, vagy a külső megfigyelő számára létezik.

A strukturális kapcsolódásnak és az önépítés folyamatának kompatibilisnek kell lennie egymással. A rendszert a környezete lerombolhatja, de direkt módon nem járul hozzá a rendszer fenntartásához. Egy adott rendszer nem mindennel van strukturális kapcsolódásban, csak a sajátosságaihoz kapcsolódni képes részével. A külső hatások jelentős részét kizárja és csak egy szűk kört képes becsatornázni, amelyet valamilyen formában felhasználhat. Csak a megfelelően szelektált irritációkat képes a rendszer információként értékelni és a struktúrákat annak megfelelően a műveletek során átalakítani.

Luhmann – a mainstream szociológiával ellentétben – nem az embert, nem is a cselekvést vagy általában az aktorokat tette a társadalomelméletének alap elemévé, hanem a kommunikációt,⁶ az információ-közlés-megértés egységét, így nem ad magyarázatot más típusú társadalmi jelenségekre és hiányzik a materiális világra való reflektálása. Témánk szempontjából még fontosabb, hogy a tér, a tér(bel)iség sem kap kellő figyelmet munkásságában, elhanyagolta a területi dimenziót, a szociális rendszereket nem értelmezte téregységekként, határait területi határokként. Úgy gondolja (Luhmann 1995), hogy a funkcionálisan differenciált világtársadalom számára a térbeliség mellékes, hiszen a kommunikáció átlépi a területi határokat. Nem tulajdonít jelentőséget annak, hogy hol zajlik a kommunikáció, illetve a kommunikáció milyen tereket hoz létre. Nem vizsgálja, hogy miért kapnak más jelentést a kijelentések a különböző terekben. Nem tér ki arra, hogy *a szociális rendszerek önreprodukciója mindig konkrét földrajzi-igazgatási területeken (kontextusban) történik és az evolutív reprodukálás a terek (struktúrák) újratermelését is jelenti*. Ha lenne térelmélete, valószínű azzal kezde-

né, hogy a tér meghatározása függ a megfigyelőtől és a struktúrája a megkülönböztetéstől. Megkülönböztetne szociális, társadalmi, kommunikációs stb. tereket. (Érdekes lenne megvizsgálni, hogy miért tartotta fontosnak az idővel való részletes foglalkozást és miért nincs a társadalomelméletéhez kapcsolódó térelmélete.)

Az autopoiezisz általános társadalmi koncepciója

A Maturana és Varela (1980, 1987) által kifejlesztett autopoietikus rendszerek biológiai koncepciójának lényegi elemei nemcsak Niklas Luhmann-nál (1982, 1995, 2006) találhatók meg, hanem más társadalomelméletekben is (pl. Roy Bhaskar kritikái realizmusában, Anthony Giddens strukturációs elméletében – ezekről összefoglalást ad Mingers 2004). Mindezekben közös elem, hogy a különböző társadalmak, társadalmi csoportok folyamatosan törekszenek az önfenntartásra, az önreprodukcióra, amely a konkrét cselekvésekben válik valóvá. Az autopoiezisre ma már nemcsak úgy tekinthetünk, mint az élő (biológiai) szervezetek működésének a leírására, hanem mint a *társadalmi rendszerek egyik elméleti koncepciójára* is. Ez utóbbi nem mindenben azonos Maturanaék eredeti koncepciójával, de az adaptációs problémák ellenére is alkalmas számos társadalmi jelenség megértésére és elemzésére. Lényeges előrehaladást hozott a nyitott rendszerek korábbi leírásaihoz képest, és jól illeszkedik több kortárs társadalomelmülethez is. Az autopoiezisre úgy tekintünk, mint komponenseknek (sejtek, szervek, egyének, társadalmi csoportok, intézmények stb.) a rendszer fenntartására és fejlesztésére irányuló *együttműködésére*. „Egyfelől a funkcionális rendszerelméletekben a szubjektum/objektum, rész/egész, egyén/társadalom fogalmi megkülönböztetése helyett a komplex és kontingens világban a rendszer és környezet közötti különbségtétel segítségével önmagát felépítő és vezérlő, önvonatkozású rendszer autopoiezisze (autonómiája) válik a problémafelvetés és a fogalomképzés referenciájává; másfelől, ezzel szoros összefüggésben, a kibontakozó konstruktivizmus elméleti perspektívájában »eredeti« módon újfogalmazza a valóság konstitúciójának kérdését” (Cs. Kiss, Karácsony 1994, 8.).

A stabil működéssel leírható *nyitott rendszerek* a környezetükből kapott inputokat gépszerűen, triviális módon outputokká alakítják (Faragó 2013, 6., 4. ábra). E rendszerek *külső* negatív visszacsatolással rendelkeznek. Számukra meghatározó a külső környezet (inputok, outputok), az annak való megfelelés. Az inputok ismeretében meghatározhatók a kimenetek, mi több, az inputok alakításával befolyásolni lehet az outputok alakulását. A „fekete dobozon” belül nincsenek, vagy csak előre programozott döntések vannak. Ezért ezek a rendszerek kívülről jól irányíthatók, az esetleges belső változtatásukat is csak kívülről kezdeményezhetik. (Ha a különböző társadalmi egységeket nyitott rendszereként értelmezzük, akkor a komplexitás okán nem egyszerű a „környezet” meghatározása, és ugyancsak problémás az inputok és az outputok leszűkítése is.)

Az autopoietikus rendszerek a nyílt rendszerekkel szemben olyan *adaptív zárt rendszerek*, amelyek elsősorban a fennmaradásuk és fejlődésük érdekében használják fel az erőforrásaikat és módosítják struktúrájukat. Az autopoietikus rendszer belülről kontrollált, *belső visszacsatolással* rendelkezik. A rendszert meghatározó összes elem, csomópont és összetartó kapcsolat a rendszeren belül van. Ezek akkor is a rendszeren belül maradnak, ha a rendszer átalakul vagy bővül (dinamika). Tehát *a rendszer működésének irányítása belülről történik*, a külső hatásokra (inputok) történő válaszok (outputok) leginkább csak belülről, a rendszer jó ismerete (megélése) alapján határozhatók meg. A reakciók kívülről (más logika, szándék alapján) nehezen meghatározhatók, akár véletlenszerűnek is tűnhetnek. Az emergens működés (rezisztencia, adaptáció) gyakran nem vezethető vissza sem oksági összefüggésekre, sem determinisztikus hatóerőkre, hanem lehetséges stratégiák közötti – specifikus, kulturálisan átörökölt adaptív tudáson, viselkedési szabályokon alapuló – értékválasztásokra. A fent leírt nyitott triviális rendszerekhez képest fontos különbség az is, hogy az önreferenciális társadalmi rendszereknek nem szükségszerűen van fizikai értelemben vett termékük, hanem lehet társadalmi, pszichikai eredményük is (pl. az identitás megerősödése, a gondolkodási mód, a kommunikáció, az igazságmechanizmus változása), amelyet fejlődésként is értelmezhetünk.

A homeosztázis (hasonló állapot) koncepciója az élő szervezeteket mint nyílt rendszereket mutatja be (egy-egy anyagok bevitelére és ürítésére a külső környezettel való kapcsolatban történik, a hibajelre adott válaszként indul meg a kompenzációs reakció), de ennek a lényegéhez is hozzátartozik *a belső rendszer dinamikus állandóságának, működésének a biztosítása. A belső stabilitás az elsődleges feltétele a létezés szabadságának és függetlenségének* (Fonyó 2011). A külső környezet változásai a szervezet belső működését is megzavarhatják. Például a túlélés vagy a betegségek elkerülése érdekében az emberi szervezetnek folyamatosan alkalmazkodnia kell a változásokhoz. A részrendszerek homeosztatisz szabályozása negatív visszacsatolásként érvényesül, a rendszer valamelyik kimenő eredménye visszahat a rendszer működésére. A szervezet egészén belüli kontrollrendszerek (pl. az embernél a nyúltvelő és a hipofízis) felelősek a belső egyensúlyért. Általánosítva: minden rendszer, intézmény, társadalmi (tér)egység számára fontos a változó külső körülményekhez való alkalmazkodóképesség, amellyel *önmaguk viszonylagos belső állandóságát biztosítják*. A homeosztázis koncepciójában is az önszabályozó működéshez és fennmaradáshoz szükséges „összetevőket” maguk a rendszerek biztosítják. A belső rekurzív folyamatok („műveletek”) biztosítják a belső egyensúlyt. Ha a külső hatásokra nem megfelelően tud reagálni a rendszer, akkor az anomáliák a rendszer létét (fennmaradását) is veszélyeztethetik.

Az autopoietikus társadalmi (területi) rendszerek olyan *adaptív, önmagukat alakító rendszerek*, amelyeknek *belső visszacsatolásuk* van, a saját szempontjaik alapján ítélik meg a kapott inputokat, *adottságaiknak és akarataiknak megfelelően alakítják belső működésüket* (relációikat, struktúrájukat). A külső inputokat a bel-

ső adottságaik függvényében a saját maguk reprodukálására, fejlődésére fordítják, és annak tükrében konstruálják meg az outputokat is (Cs. Kiss, Karácsony 1994; Faragó 2013; Mingers 2002, 2004). A hagyományos nyílt rendszerekkel szemben az autopoietikus társadalmi rendszerek működésének az elsődleges célja nem a minél „hatékonyabb” kimenet, hanem a fennmaradás, az önfejlődés, a saját célok elérését segítő adaptálódás. Mingers (2002, 280.; 2004, 404.) szavaival: „önmaguk transzformálása önmagukká”, azaz a rendszer működésének elsődleges „inputjai” és „outputjai” is *belső* komponensek, relációk, interakciók. *A folyamat egy dinamikus önreprodukció.*

A társadalmi szervezetek (organizations⁷), csoportok számára meghatározóak a rendszer egészét mint egységet jellemző tulajdonságok (pl. identitás, közös akarat/célok stb.) összessége, amelynek a reprodukálására törekszenek. Az azonos típusba tartozó „társadalmi szervezetek” (vállalat, vallási közösség, helyi társadalom stb.) azonos tulajdonságokkal rendelkeznek, és fordítva. Ha megváltoznak ezek a főbb tulajdonságok, akkor más típusú egység jön létre. Az autopoietikus társadalmi rendszerek abban az értelemben zártak (organizational closure), hogy e fő karakter (az önazonosság) fenntartása, fejlesztése az elsődleges szempont, és ennek érdekében vannak kapcsolatban, interakcióban a környezetükkel is. A külső kapcsolataik alapvetően az önazonosságot szolgáló *belső struktúra által meghatározottak*, ebből ered viszonylagos autonómiájuk is. Az autopoietikus társadalmi rendszerek fontos attribútuma a (fizikai, társadalmi) környezetétől való különbözősége, a saját maga megkülönböztetése (mi és ők). A külső környezet változásai, az onnan eredő irritációk, inputok nem meghatározzák, csak elindítják a belső működést, annak változását. A rendszer elemei közötti kapcsolatokat azért és úgy hozzák létre, hogy hozzájáruljanak a saját (belső) fejlődési folyamathoz.

A mindenkor meglévő struktúra olyan, mint egy *dinamikusan változó genetikai kód*, amely hordoz információkat, de csak konkrét cselekvéseken, konkrét eseményeken keresztül jut érvényre. Például egy város mint meglévő társadalmi-fizikai struktúra, mint lehetőségtér konkrét információkat csak a konkrét használatkor vagy a konkrét kérdésre ad. Ha autóval akarunk eljutni az egyik pontból a másikba, akkor az úthálózat és a tömegközlekedés jelent konkrét információt és cselekvési lehetőséget, de ha munkát keresünk, akkor a hirdetéseket bújjuk vagy a munkaerő-közvetítőhöz megyünk el.

A cirkuláris önreprodukálás minden társadalmi rendszer sajátja. Sőt, a *társadalmi újratermelés alapvető mechanizmusa autopoietikus* (Mingers 2002). „A cselekvésfüggő társadalmi struktúrák maguk után vonják az auto-poietikuss (sic!) karaktert, és fordítva, ez önmagában társadalmi produktum, azt mondhatjuk, hogy az anyagilag motivált termelésünkben mi nemcsak termelünk, hanem reprodukáljuk vagy transzformáljuk a termelési körülményeket” (Bhaskar 1993, 156.). „Az emberek társadalmi cselekedetei, mint a természetben néhány önreprodukáló egyedé, rekurzívek. Azt mondhatjuk, hogy nem a társadalmi aktorok hozták létre őket, hanem az ágensek a cselekvéseikben és azokon keresztül

folyamatosan reprodukálják azokat a feltételeket, amelyek lehetővé teszik ezeket a cselekvéseket” (Giddens 1984, 2.). A társadalmi cselekvés egyrészt tudatos (teleologikus, intencionális) cselekvés, másrészt nem szándékoltan (re)produktív a társadalmat, a struktúrát, a különféle tereket is.

A társadalmi cselekvés mindig egy meglévő struktúra részeként történik, amelyet többek között maguk a cselekvések hoztak létre. Minden új entitás, struktúra, koncepció is már valami meglévőből indukált vagy kikövetkeztetett, ami ugyancsak az autopoietikus jellegre utal. A társadalmi cselekvés valami előzetesen létezőt újít meg, alakít át vagy tagad meg: folyamatosan újratermeli, megújítja a társadalmi rendszereket, transzformálja a meglévő struktúrákat. „Nem az a helyzet, hogy az aktorok hozzák létre a társadalmi rendszereket: ők reprodukálják vagy transzformálják azokat, átalakítják, amit már létrehoztak a folyamatos praxisban” (Giddens 1984, 171.). Ez hasonló a sejtek kémiai láncreakcióihoz. Sejtjeink is állandóan megújulnak és cserélődnek, miközben mi is – önazonosságunkat megtartva – megváltozva újratermelődünk, mindaddig, míg a rendszer belső önreprodukáló mechanizmusa visszavonhatatlanul fel nem bomlik. Az autopoietikus társadalmi, területi egység is addig létezik, amíg képes újratermelni a rá jellemző tulajdonságokat, de amikor a belső működés, a struktúra nagymértékben megbomlik, a praxis alapvetően megváltozik, akkor a létező rendszer abban a specifikus formájában megszűnik.

A (társadalmi) struktúra vagy az akként értelmezett tér nem önmagában létező entitás, nem képes a cselekvésre. *A struktúra, a térről mint jelenségről ben-nünk kialakult kép csak a cselekvések motivációjaként képes hatni.* Megfigyelni is csak a cselekvésekben és azok tárgyiasult formáiban lehet. Giddensnél (1984) *a struktúra a cselekvők interakcióiban használt szabályokat és forrásokat* jelenti, ami az identitásnak is része, és ez ad „bizalomérzést”, „ontológiai biztonságot”. A „szabályok” azok a metodológiák és általánosítható eljárások, azok a „jogok és kötelezettségek”, amelyek részét képezik a tudáskészleteknek, és amelyek hatással vannak a cselekedetekre. A „források” azokat a materiális javakat és szervezeti kapacitásokat jelentik, amelyek szükségesek a cselekvésekhez, a hatalom érvényesítéséhez. Ezek a „belső struktúrák” (szabályok és források) (át)alakíthatóak, újakkal kiegészíthetők, összekapcsolódásuk megváltoztatható annak érdekében, hogy fennmaradjon a rendszer működése, illetve érvényesíteni tudja érdekeit, megvalósíthassa céljait. *A rutinszerű cselekvések és a térbeni elrendeződések a korábbi „szabályoknak és forrásoknak” (struktúráknak) a cselekvők által transzformált eredményei.* Ez a giddensi koncepció is mutat hasonlóságot az autopoietikus működéshez.

Mingers (2002, 2004), Giddens (1984) és Luhmann (1995) alapján az alábbiakban foglalhatjuk össze az autopoiezis általános társadalmi koncepciójának a lényegét:

- A legkülönbözőbb biológiai, társadalmi (családok, vallási, kulturális közösségek, helyi társadalmak stb.), gazdasági és területi rendszerek/egységek működése is lehet autopoietikus, mindezek ugyanannak a működési módnak a különböző megjelenési formái. Az így működő rendszerekben közös, hogy elsősorban saját komponenseiket és működésüket termelik

- újjá (önlétrehozás), ennek van minden (elemek, struktúrák, folyamatok, a rendszer határa) alávetve. Cselekvéseiket azon műveleteik hálózatában hozzák létre, amelyekből állnak. Működésüket abban az értelemben autonómia jellemzi, hogy nem függnek direkt módon a környezetüktől.
- Minden társadalom az újraalkotási folyamatában, a praxisban létezik. Az önreprodukció jól illeszkedik a szociológusok (pl. Anthony Giddens) és a filozófusok (pl. Roy Bhaskar) által leírt jelenséghez, miszerint *a társadalmi aktivitások folyamatosan (újra)termelik és átalakítják a társadalmi struktúrákat, és teszem hozzá, a tereket.*
 - Meg kell különböztetni a sajátos lényegi jegyekkel bíró társadalmi egység (katolikusok, baszkok, „nyolcker” stb.) egészét („organization” mint absztrakt kategória) annak konkrét struktúrájától, mert csak így lehetséges, hogy fejlesszék a rendszer belső működését, átalakítsák a relációkat anélkül, hogy a rendszer egésze elvesztené az identitását, az önazonosságát. *A szervezeti zártság és a strukturális nyitottság együtt teremtik meg a lényeg (önazonosság) megőrzésének és a változás lehetőségének a kompromisszumát.*⁸
 - A rendszer zártsága azt jelenti, hogy a rendszer lényegét a belső működés és az önszabályozás adja. A működés szervezési módja zárt: az önlétrehozáshoz szükséges információkat maga a rendszer hozza létre. Giddens (1984, 190.) ezt homeosztázisnak és reflexív szabályozásnak nevezi.⁹ A belső működést (struktúrát) egyszerre jellemzi a dinamikus állandóság és az alkalmazkodóképesség.
 - A *strukturális kapcsolódás* („structural coupling”) azt mutatja, hogy a rendszer és környezete miként hat egymásra, a belső struktúra miként kapcsolódik a külvilághoz (Maturana: „co-evolutionary drift”). A fejlődés, a változás strukturális meghatározottsága a rendszeren belül van és nem a külső környezetből ered. A rendszer nem determinisztikusan kapcsolódik a külső környezetéhez, attól csak áttételesen – a saját struktúrán/működésen keresztül megszűrve – és relatíve függ. A külső hatásokat a belső jellemzői alapján kezeli a rendszer (lezárja a lehetőségeket, adaptálja azokat stb.).
 - Az autopoietikus rendszerek működésének jellemzői, téridő-relációi *létrehoznak egy külső határt* (boundary), amely *lehatárolja az entitást mint egészet*. Ez egyben megkülönbözteti a bennlévőséget a kívülállóságtól. Az önreferencia alapján történő működéshez szükség van a környezettől való elhatárolódásra. A határ természete (mibenléte) a komponensektől és a relációktól függ, ami fizikai térben is megjelenhet (területi lehatárolás): „egy egység határai, bármelyik térben is létezik a folyamat, elválaszt-hatatlanul hozzátartoznak a rendszer működéséhez. Ha a szervezeti zártság megszakad, akkor az egység is eltűnik. Ez az autopoietikus rendszerek jellemzője.” (Varela 1981, 15.)
 - Az autopoietikus rendszerek komponensei és a működési folyamat közötti relációk három csoportba sorolhatók: a téri/területi megjelenés (hol), az

- időbeliség (mikor) és a paradigmaticus különbségek (mi). Ezek együttesen határozzák meg, hogy mitől lesz valami önállóan funkcionáló egység.
- A társadalom autopoietikus koncepciója koherens módon magába foglalja a megismerést, a nyelvi kommunikációt és a megfigyelést. Az önreferencia elfogadása, a nyelvvel és a megfigyeléssel kapcsolatos gondolatok jól illeszkednek a nyelvi és a kommunikatív fordulathoz (vö. Jürgen Habermas munkáival, pl. 1979) és a test jelentőségének a felismeréséhez. Mint fent bemutattam, Luhmann autopoiezisz-koncepciója a társadalmi kommunikációra épül (a kommunikáció interpretációja hozza létre a kommunikációt). A fizikai jelenségek (pl. környezetszennyezés) is a társadalmi kommunikáción keresztül épülnek be a társadalmak működésébe.¹⁰
 - Az autopoiezisz koncepciója jól rezonál a társadalmi konstruktivizmus-sal, mert a tapasztalati világ a nyelvi különbségtételeken keresztül tárul fel számunkra (Jean Baudrillard, Gilles Deleuze, Jacques Derrida, Michel Foucault), és a társadalom a cselekvéseken keresztül az önreferenciának megfelelően konstruálódik.¹¹
 - Mindehhez hozzá kell tennünk, hogy az autopoiezisz koncepciója jól illeszkedik az endogén, az elsősorban saját maga adottságaira építő (self-reliant), a „place-based” és a reziliens fejlesztési koncepciókhoz, így adaptálása nagyon aktuális a fejlesztés gazdaságtanába és a tervezéseméletbe is.
 - Az élő szervezetekre vonatkozó autopoiezisz koncepciójával szemben a funkcionalizmus és a teleologikus cselekvés lehetnek a társadalmi autopoiezisz specifikumai. Véleményem szerint ez nem elvesz, hanem hozzáad az eredeti koncepció széles körben való alkalmazhatóságához.

A társadalmi (területi) reziliencia az autopoiezisszel rokon fogalom

A ma divatos reziliencia fogalma az 1970-es években a pszichológiában, majd a fenntarthatósághoz kapcsolódóan az ökológiai rendszerek adaptációs képességével kapcsolatban terjedt el a szakirodalomban (Holling 1973),¹² majd fokozatosan hatott más tudományterületekre is, így a politikai földrajzra, az urbanisztikára, a regionális tudományra, és a fogalom megjelent a fejlesztéspolitikában is.¹³ A fogalom – az elméleti megalapozástól kezdve a gyakorlati alkalmazásig – az autopoiezisszel párhuzamos életutat futott be.

A tértudományokban és a fejlesztéspolitikában nem az egyének, hanem a közösségek reziliens viselkedései állnak a középpontban, és a területi megközelítésben nem egy-egy aspektusra (ökológiai, biztonságpolitikai stb.) koncentrálnak, hanem a területegységeket komplex társadalmi-ökológiai jelenségeként kezelik. A természeti egységek reziliens viselkedésétől a társadalmi reziliencia alapvetően abban különbözik, hogy az emberi cselekvéseket meghatározza az

intencionalitás és sok más tényezővel együtt számolni kell a hatalmi-politikai viszonyokkal is. A reziliens cselekvés értékválasztások mentén konkrét társadalmi csoportok érdekében történik.

A *társadalmi reziliencia* rugalmas ellenállási, reagálási, regenerálódási és adaptációs képességet jelent (Bourbeau 2015; Chandler 2015; Davoudi 2012; Holling 1973; Székely 2015). A különböző szervezetek, társadalmi közösségek azon védekezési képessége, területitőke-potenciálja, amellyel sikeresen ellenállhatnak a zavaró vagy sokkhatásoknak (pl. klímaváltozás, terrorfenyegetettség, gazdasági hanyatlás), amivel képesek regenerálódni, folyamatosan adaptálódni a változó külső környezethez. „A rendszerben rejlő potenciál teszi lehetővé a változást, ez a potenciál határozza meg a jövőbeni lehetőségek tartományát” (Holling 2001, 393–394.). A reziliencia az emberi és a nem emberi tényezők (területitőke-elemek) olyan hálózatos együttműködése (cselekvése) révén jut érvényre, amely lehetővé teszi a káros külső hatások kivédését, az önfenntartást (stabilitást) és a megújulást (dinamikus evolúciós fejlődést). A megőrzésre és a kreativitásra egyaránt épít. A reziliens társadalmi egységek (pl. települések, kulturális közösségek) képesek a különféle élethelyzeteket holisztikusan szemlélni, azokra időben megfelelő válaszokat adni, képesek megküzdeni a külső fenyegető tényezőkkel (threats, risks) és élnek a számukra kedvező külső lehetőségekkel (opportunities). A saját adottságok, a meglévő területitőke-elemek folyamatos, hatékony és dinamikus együttműködtetése vezethet csak az adott társadalmi egység szempontjából kedvező eredményre. (Például ha egy helyi társadalom a globalizációs hatások ellenére képes megtartani és átörököteni a kulturális önazonosságát, akkor ebből a szempontból reziliensnek mondható. Vagy Lengyelország bizonyos mértékig reziliens volt a 2008-as gazdasági válság negatív hatásaival szemben, mert képes volt pozitív tartományban tartani a gazdasági növekedését és megőrizni az elért jólétet.) A közösségek reziliens autopoietikus működése a fennmaradást, az önfejlődést szolgáló közös célok elérését segíti.

Bourbeau (2013, 10–12.) a reziliencia három típusát különbözteti meg („MMR tipológia”): (1) az állandóság, a stabilitás, az egyensúly fenntartása, (2) marginális kiigazítások, kisebb módosítások (rendszerfolyamatos finomhangolás) és (3) strukturális átalakítás, megújítás. White és O’Hare (2014) megkülönbözteti az egyensúlyra (stabil állapotra) és az evolúciós változásra törekvő viselkedést. Davoudi (2012) az evolúciós reziliencia jelentőségét hangsúlyozza, amely képes az állandóan változó világunk mindenkori kihívásaira választ találni. A különböző külső kihívásokra más mélységű/típusú reziliens válasz adható. Ezek mindegyike lehet az autopoietikus működés része is.

„A reziliencia összhangban van egy olyan társadalmi ontológiával, amely arra készítet bennünket, hogy a külvilág helyett inkább saját szubjektivitásunkkal, alkalmazkodóképességünkkel, reflexivitásunkkal, kockázatkezelésünkkel, tudáselsajátításunkkal és mindenekelőtt felelősségteljes döntéseinkkel foglalkozzunk. Jóllehet eredetileg a tágabb társadalmi világgal kapcsolatos ontológiai feltételezésekből indultunk ki, végül olyan szemlélethez jutottunk el, amely

szerint a társadalom irányításának az a legjobb módja, ha saját egyéni viselkedésünket jobban tudatosítjuk magunkban. Az egyik legfontosabb állításunk itt az, hogy a reziliencia – főként az angolszász megközelítésekben – azt jelenti, hogy a rendszerek dinamikájának elgondolásától meglehetősen rövid úton eljutunk az egyéni felelősség, alkalmazkodóképesség és a készenlét szerepének hangsúlyozásához” (Joseph 2015, 47.).

A reziliencia különböző mértékű lehet, nincs teljes immunitás a külső zavaró hatásokkal szemben, nem egy állapot, hanem nyitott folyamat (Bourbeau 2013, 2015). Az egyszeri jelentős mértékű külső hatás és a folyamatosan ismétlődő nehezen megragadható irritációk is jelentős változásokat eredményezhetnek, de míg az első mindenki számára egyértelmű, addig az utóbbi lassabban, szinte észrevétlenül eredményezi a változást.

A reziliens viselkedés beilleszthető az autopoietikus működés keretei közé, annak speciális eseteként (alrendszerként) is értelmezhető. Mindkettő „fennmaradási és adaptációs képesség”. A reziliencia jelensége is a biológiából érkezett, majd a társadalomelméleteken keresztül az ezredfordulóra jutott el a tértudományokba, a településfejlesztésbe. Mindkettőnél a természeti világból a társadalmi világra való alkalmazhatóságát kritikusan ítélték meg. A reziliencia képessége, a reziliens viselkedés/működés abban is rokon az autopoiezisszel, hogy a működő entitás képes a külső hatásokra reflexív módon saját maga szempontjából kedvezően reagálni, a számára hasznos hatásokat befogadni és a károsakat elhárítani vagy kiheverni. A reziliencia jelenségét is két tényező határozza meg: *a külső hatás és a környezetétől elhatárolódó autonóm módon saját mintát követő rendszer* (család, helyi közösség, ország stb.). A reziliens és az autopoietikus működésben is kulcsfontosságú a külső hatások értékelése és az arra adandó válaszok kialakítása. A külső hatások nem önmagukban jók vagy rosszak, hanem a belső felismerő és értékelő mechanizmus minősíti azokat zavaró, kiküszöbölendő vagy hasznos jelenségnek (a megismerés interpretáció). Így a különböző – egymástól területileg, kulturálisan stb. elkülönülő – társadalmak, illetve megközelítések (biztonságpolitika, gazdaság, szociális szféra stb.) ugyanazt a jelenséget eltérőképpen értékelhetik és különféle válaszokat adhatnak a mi a teendő kérdésére. A reziliens rendszer a zárt autopoietikus rendszerekhez hasonlóan a belső tulajdonságainak, szerveződéseinek *saját akaratból történő megváltoztatásával* képes reagálni a külső hatásokra. Azaz a külső környezeti hatásokra való reakció elsősorban a rendszer belső működéséből fakad. A hasonlóság abban is tetten érhető, hogy a „rugalmas ellenállás” nem feltétlenül az elszenvedett károk kiküszöbölését, a kiinduló állapot helyreállítását jelenti, hanem egy új fejlettségi szint elérését, új önazonosság megteremtését. A fennmaradás és az önépítés záloga is az alkalmazkodás (tanulás, evolúciós reziliencia). A reagálás, a válaszhatás, az ellenhatás belső változásokat indukálhat és ezen keresztül hat vissza a környezetére is. Az autopoiezisz és a reziliencia is épít az öntudatosságra, a reflexivitásra és hangsúlyozza a felelősségvállalást. Mindkettőben meghatározó a rendes, vagy az egyensúlyi, vagy a kívánatos állapot („new normal”), amelyek az összehasonlítás és a döntések alapját képezik. A normál vagy kívánatos állapot

meghatározása a rendszer sajátja és nem kívülről kapott érték, norma. Nem légtérben történik, hanem történetileg és kulturálisan meghatározott kontextusban társadalmilag konstruált. A reziliencia jelensége is jól illeszkedik a legújabb rendszerelméletekhez, a cselekvőhálózat-elmélethez, és számos más új törekvéshez (új materializmus, sík ontológia stb.). Különbség, hogy a reziliencia jobban intézményesült,¹⁴ metodológiailag jobban kidolgozott, empirikusan megkutatottabb és elterjedtebb a hétköznapi fejlesztési gyakorlatban (Afganisztántól Svédorszáig van példa a reziliens helyi közösségek építésére), mint a ma még kevésbé ismert és így tudatosan nem alkalmazott autopoiézisz koncepciója.

A zárt terek koncepciója

Dolgozatomban nem szigorúan a biológiai vagy a luhmanni értelemben vett autopoiézisz-fogalom térelméleti átvételére, annak direkt alkalmazására teszek kísérletet, hanem úgy gondolom, ha a fogalom által megjelenített *koncepció lényegét eléggé általánosan értelmezzük* (lásd az előző fejezetet), akkor az segíthet megvilágítani a belülről (alulról) létrejövő téregységek működését és a környezetétől való elhatárolódását. Azaz a koncepció lényege működhet a térelméletben is. Tehát a térelméletben az autopoiézisz sokkal általánosabb koncepcióként működhet, és a biológiai vagy szociális autopoiézisz ennek egy-egy speciális esetének tekinthető.¹⁵

Minden relacionális hálóként működő *téregység* a saját lényege, „genetikája”, működési logikája alapján differenciálódik, különül, határolódik el a környezetétől, vagy egy megfigyelő (pl. kutató, tervező) e belső kapcsolatok feltárásával lehet képes elkülöníteni azt. Ha nincs mód két téregységet ez alapján megkülönböztetni (különbségükről megbizonyosodni), akkor azokat egynek kell tekinteni (a megkülönböztethetetlenek azonosságának elve).

Minden téri/területi egység különböző típusú komponensekből és azokhoz tartozó specifikus, csakis rá jellemző „műveletekből” (cselekvésekből, hatásokból, viszonyokból stb.) áll. Az összetevők közötti relációk és kölcsönhatások adják a rendszer belső (működési) struktúráját. A rendszerre jellemző specifikus tulajdonságok és „műveletek” körülhatárolják a rendszert, elkülönítik azt a környezetétől. A térelméletben nem célszerű leszűkíteni a lehetséges műveletek körét, mint Luhmann tette a szociális rendszerek esetében. A térkonstruáló cselekvések, a létrejövő relációk nagyon különbözőek lehetnek. Akár néhány művelettípus peremfeltételként való meghatározása is szükséges, telen önkorlátozást jelentene, sokkal inkább rugalmasságra van szükség annak érdekében, hogy a terek sokfélesége feltárható legyen. Az adott megközelítés (szándék, a vizsgálat eszköze, tárgya) is meghatározza, hogy milyen összetartó és így határokat meghúzó erőket ismerünk fel, milyen tereket nevesítünk/konstruálunk.

A különböző téregységek külső kapcsolódási lehetőségei a saját adottságaikból, a belső struktúráikból erednek, és a külső kapcsolataik más típusúak, mint a belső összetartó erőik. A téregységek esetében a komponensek lehetnek emberi (pl. munkaerő) és nem emberi (pl. termőföldi adottságok, gépek) tényezők, ismétlődő cselekvések (pl. vetés, betakarítás), szellemi javak (pl. know-how, technológia), intézmények, normák stb. A konkrét tér jellege és határai mindig az alkotóelemeinek és relációinak sajátosságaihoz igazodik, és a komponensek és együttműködésük mindig ebben a saját maguk által konstruált térben termelődnek újjá. Ez nem szükségszerűen jelent összefüggő földrajzi területet, a relációk egymástól fizikailag messze lévő komponenseket is összeköthetnek. A különféle téregységek (állam, város, gazdasági klaszter, termék piaca stb.) nem önmagukban léteznek, hanem abban a közegben, abban a környezetben, amelytől saját lényegük alapján elhatárolódnak. Hiába meghatározó számukra a saját belső rendszerük, fontos számukra az a külső kontextus, amelyben folyamatosan újratermelik magukat, újratermelik a megkülönböztetést, és amelynek maguk is alkotó részesei. A zárt terek határai is „átjárhatóak”, komponenseiknek különböző kapcsolataik lehetnek a külső környezettel (más terekkel), de a kapcsolattartás a belső adottságok (területitőke-elemek és azok együttműködése) alapján történik. A téregységek aktorai törekszenek a számukra hasznos külső kapcsolatokra és igyekeznek elkerülni a nemkívánatos hatásokat, azaz *törekednek a külső kapcsolatok, az érintkezések saját érdekeiknek megfelelő szabályozására*. Ha megjelölünk egy téregységet (pl. Baranya megye, pandák élőhelye, autóipari klaszter), azzal egy időben meghatározzuk a hozzá nem tartozó környezetet is. A kettő ebben az értelemben összetartozik. E két oldal egységét a belső működésből eredő megkülönböztetés felismerése adja.

A tér vagy területegység mint rendszer önazonosságát adó fő jellemzőkhöz hozzátartozik az önmaga által alkotott határa. A téregységek határát a rájuk jellemző összekapcsolódások hozzák létre. Az önmagukat reprodukálni képes műveletek és relációk, az ezekből folyamatosan megújuló struktúrák elhatárolódnak a környezetüktől. A zárt téregységek határai annyiban a belső terekhez tartoznak, hogy azok működéséből erednek, de egyben kapcsolatot biztosítanak, viszonyt hoznak létre a külső közegükkel. Az autopoietikus rendszer nemcsak meghatározza, de „védi” is (változó) határát, csak ezen belül működnek kódjai és az aktorok stratégiái. A teret megjelenítő összefüggésrendszer specifikumának megfelelően az összekapcsolódásoknak vannak a sajátosságához igazodó „hatótávolságai” (pl. napi ingázás, technológiai távolság, EU-bővítés, mentőállomás ellátási körzete). A túlterjeszkedés a rendszer fellazulását, az összeomlását eredményezheti (pl. napóleoni hadjárat, friss kenyér piaca, koncentráció, kritikus tömeg hiánya), bár a közlekedés, a technológiai és az infokommunikációs fejlődés számos rendszer határait kitágítja, a lehetséges „lefedettséget” globálissá teszi.

A zárt téregységek fennmaradását a belső működés/struktúra/relációsztett dinamikus evolúciós újratermelése biztosítja. A külső környezeti hatásokra adott válaszok, a belső strukturális változások, az alkalmazkodás (reziliencia)

teszi lehetővé a fennmaradást és a fejlődést. A meglévő struktúra (elemek és relációk) mint „öröklési rendszer” működik, amelyben a nyelvnek és a kommunikációnak kitüntetett szerepe van (szimbolikus öröklés).

Az alulról építkező „természetes” téregységek saját maguk konstrukciói, a meglévő elemeknek az önfenntartásra és saját maguk fejlesztésére irányuló együttműködése. Az összetartozás és a külső környezettől való elhatárolódás a közös értékekből, célokból és cselekvésekből ered. Ezek a téregységek, a különféle társadalmi rendszerek a rájuk jellemző módon működnek, és addig maradnak fenn, ameddig a területi tőkéjükre építve folyamatosan képesek megújítani önmagukat. A külvilágból, a rendszer környezetéből érkező hatásokat (irritációk) is az önfenntartásuk, a saját fejlődésük szempontjából értékelik és alakítják. Ezek az önreferenciára, önigazgatásra képes téregységek autonóm módon működnek. Ezzel szemben például a felülről/kízülről létrehozott területi egységeket (pl. a NUTS típusú régiók) felülről irányítják, teljesítményüket kívülről/felülről értékelik (külső negatív visszacsatolás), és a változásokat is kívülről generálják. Az Európai Unió jelenleg még viszonylag szuverén tagállamokból áll. Az integrált európai térben még nem teljesen feloldódott tagállamok emergens módon a lehetőségeiknek, szükségleteiknek és céljaiknak megfelelően úgy szelektálják és adaptálják az uniós elvárásokat, hogy az még kompatibilis legyen az EU alapvető lényegével, így az uniós környezet ne lehetetlenítse el a működésüket. Az EU által kezdeményezett strukturális változások nem irányulhatnak a tagállamok megszüntetésére (az ilyen kezdeményezések „lepattannak”), csak belső strukturális átalakulásra, a magasabb szinten való önreprodukálásra. A kevésbé fejlett tagállamok a kohéziós támogatásokat is a saját maguk fenntartása és fejlesztése érdekében az önreferenciájuknak megfelelően igyekeznek felhasználni. Ha a tagállamok már nem így működnének, akkor feloldódnának az európai térben és befejeződne az EU egy térré integrálása. Ha például egy helyi társadalom, egy település nem képes megújítva fenntartani önmagát (improduktív népesség, nincsenek helyi erőforrások stb.), nem képes viszonylag autonóm módon működni, akkor az már csak a földrajzi-igazgatási térben elkülönült önálló egység, valójában egy nagyobb (állami újraelosztási) rendszer eleme.

Az aktorok a zárt tereket nem a semmiből konstruálják, hanem a már meglévőből reprodukálják vagy transzformálják. Mindig van egy létező, működő konstrukció. Mindig létezik egy „pre-exist”, mindig van egy működő rendszer, amelyben cselekvésük végbemege, amely hat az újabb konstrukcióikra. A társadalmi cselekvéseket már létező relációkkal rendelkező emberek hajtják végre, akik újrakonstruálják vagy transzformálják a rájuk is ható feltételeket, struktúrákat. A már meglévő tér/struktúra (fizikai tér, intézmények stb.) és annak képzete kondicionálja a cselekvések eredményeit. Tehát a megkonstruált tér (struktúra) nem független azoktól a cselekvésektől, amelyek létrehozzák és attól a környezettől sem, amelyben megszületik a konstrukció. Nem lehet elkülöníteni a cselekvésektől, a cselekvő intencionalitásától, a szituáltságtól. A társadalmi tagozódás, differenciálódás is belső önépítés: minden társadalmi mező

folyamatosan újrakonstruálja önmagát, sajátos játékszabályait, normáit, azaz működési rendjét.

A tér önmagában nem létezik, mint önálló szubsztanciát nem lehet megfigyelni, és nem is képes a cselekvésre (nem önálló aktor). A mindenkor térstruktúráról meglévő ismeret lehet a cselekvések motivációja. A tér leírása vagy magyarázata a megfigyelő konstrukciója, amely nem független a megfigyelés tárgyától sem. Mint már többször hangsúlyoztam, a téregység olyan zárt entitás, amely a belső jellemzői (komponensek) és működése alapján elkülönül a környezetétől és ezekre irányuló vizsgálat alapján a megfigyelő is képes lehet e különbségtételre. A megfigyelő által kiválasztott, a környezetétől *megkülönböztetett* (differencia) jelenséget tekinthetjük egy *egységnek*. A megfigyelő különbségtétele (amire irányul a figyelme, ami a vizsgálat tárgya) és a kiválasztott téregység együttesen határolják be a lehetséges jellemzőket. A kiválasztott rendszer/egység mint *egész* lényegét a főbb elemek (komponensek) és az azok közötti relációk együttes hálózatos együttműködése adja. Vannak a rendszer (absztrakt entitás) lényegét meghatározó jellemzők (megengedő kényszerfeltételek, metadomain) és dinamikusan újratermelőddő strukturális elemek. (Maturana és Varela koncepciójában ez a rendszer egésze – organization – és annak a konkrét belső struktúrája.) A belső strukturális változások az egész lényegét, önazonosságát nem változtatják meg. Az egész az azt alkotó komponensek számára mint kontextus is működik, egyfajta „függőséget” is jelent.

A konkrét terület konkrét fizikai-kulturális-intézményi „felület” (különféle „mezők”), ahol a cselekvések, az interakciók játszódnak, a relációk működnek, ahol preferenciálisan kötődnek a kapcsolatok.

Összefoglaló megállapítások és vitapontok

Ma különösen aktuális annak feltárása, hogy a különböző, gyakran területileg is elkülönülten élő társadalmak miként működnek, miként képesek reagálni a külső hatásokra, hogyan történik a sikeres alkalmazkodásuk, vagy éppen az önazonosságuk feladásával miként olvadnak bele egy nagyobb rendszerbe. Van számos olyan társadalmi-téri jelenség, amely nem írható le a hagyományos rendszerelméletekkel. A társadalmi jelenségek egységek/rendszerek működése/viselkedése (az önreprodukció képessége, az információközvetítés stb.) jobban hasonlít az élő szervezetekhez, mint a dologszerű tárgyakéhoz, a gépszerű működéshez.

Állításom szerint lehetnek olyan tér- vagy területegységek, amelyek működését bizonyos fokú autonómia és önreprodukció jellemmez. Ezek természetesen nem élő szervezetek, de belső működésük és külső kapcsolódásuk a környezetükhöz nagyon hasonló. Sőt, akár a „halál” eseményének is megvan az analógiája, mert ha nincs meg az önreprodukció, nem biztosított a túlélés, azaz megszűnnek a rá jellemző belső kapcsolatok (relációk), akkor az összetartozó

rendszer elemeire esik szét, és ezek a komponensek más rendszerek részévé válhatnak. A gépszerűen működő nyitott rendszerek működését meghatározzák a bemenetek és a rögzített műveletek, az autopoietikusan, reziliensen működő komplex rendszerek képesek reflexív módon a konkrét szituációnak megfelelően cselekedni, ami során figyelembe vehetik saját kulturálisan meghatározott szokásaikat, aktuális törekvéseiket és így sokkal szélesebb skálán mozoghat a cselekvésük.

Nem minden téregység (pl. ország, régió, város, klaszter) működik az autopoiesis vagy éppen a reziliencia alapelvei szerint, de működhet úgy, sőt sok esetben ezen alapelveknek hozzá kellene tartozniuk a lényegükhöz. A tértudományok szempontjából e koncepciónak fontos hozadéka, hogy az elemek (komponensek) közötti interakciók, relációk jellemzően egy bizonyos határon belül vannak, határt hoznak létre és a működés e határok között, azok fenntartása mellett a saját preferenciák alapján működik. A területfejlesztés, az endogén, a „place-based”, a „self-reliant”, a reziliens fejlesztési elméletek szemléletének különösen megfelel, hogy a külső inputokat és a belső forrásokat is a belső strukturális átalakításra, a belső működés adaptációs képességének a javítására fordítják és a kifelé irányuló outputoknak (pl. export) a dinamikus önreprodukciónak, a belső fejlődést kell szolgálnia. A viszonylagos autonómiával működő területegységek, területileg elkülönülten élő társadalmak szabályozása és a visszacsatolás is egy belső kör.

E koncepció mentén aktuális praktikus kérdésekre is sajátos válaszok adhatóak. Például a hagyományos értelemben akkor beszélhetünk nemzetállamról, ha az aktorok a nemzeti identitásuknak megfelelő belső kapcsolatokat, interakciókat preferálják, és a külső és belső forrásokat a dinamikus önreprodukciónak, saját maguk fejlesztésére fordítják. Az Európai Unió Bizottsága nem autopoietikus működésre törekszik, mert nem a meglévő komponensek és relációk újratermelésén fáradozik, nem akarja fenntartani annak szervezeti zártságát (a főbb jellemzők, az önazonosság és autonómia megtartása mellett változtat), hanem új típusú egységet, új önazonosságot kíván létrehozni.

Az autopoietikus vagy a rezilienciaalapú gondolkodás az önépítés, a saját fejlesztési stratégia elkészítésének alapja is lehet, így adaptálható a politikai, a kormányzási gyakorlatba. A felülről vagy kívülről történő irányítás a top-down tervezéssel szemben a saját programalkotás egyik vezérelvévé is válhat. Az Európai Unióban és az egyes tagállamokban is fel kell készülni arra, hogy egyre több közösség a saját értékei alapján saját maga kívánja jövőjét alakítani és ezek az elkülönült egységek a külső strukturális kapcsolataikon keresztül alkotnak különféle hálózatokat.

Többen felvetik a kérdést (pl. Davoudi 2012), hogy mire való, milyen célból és kinek jó a reziliencián alapuló stratégia. Véleményem szerint azt biztosan állíthatjuk, hogy minden társadalmi-területi egységnek bizonyos esetekben és mértékben szüksége van az ilyen módon való gondolkodásra és cselekvésre. A célja nem a változásokkal szembeni rezisztencia („bouncing back”), hanem a dinamikus önfenntartás, a struktúrák olyan módon való folyamatos újrakonstruálása

(„bouncing forward”), amely az önazonosság fenntartása mellett képes a megújulásra. A konkrét cselekvések/műveletek megítélése nézőpont, kontextus és jövőkép kérdése. A külső irritációkra adott belső válaszok megkonstruálása, a lehetséges adaptációk közötti választás is a rendszeren, a társadalmon belüli érték-választások, döntések függvénye, amelyek társadalmi diskurzus során alakulnak ki (társadalmi konstrukció). A reziliensen vagy autopoietikusan gondolkodók számára általában jó az ilyen módon való cselekvés (ezért választották ezt), de hosszabb távon bizonyos esetekben akár káros is lehet, ha ez olyan módon történik, hogy gátolja a belső strukturális átalakulást, ha a szükséges reformok sorra elbuknak a visszarendeződést (a „lepattanást”) tápláló erők miatt.¹⁶ Napjaink migrációs hulláma¹⁷ kapcsán megjegyezhető, hogy nemcsak az egyes tagállamok (nemzetek) vagy helyi társadalmak (települések) viselkedhetnek reziliensen, működhetnek autopoietikusan, hanem a *nagy tömegben* érkező migránsok is a saját kulturális értékeik mentén viszonylag zárt egységként szerveződhetnek újjá, és kulturális, vallási, életmódbeli stb. enklávékba rendeződve élhetnek az új befogadó közegükben (területeken). A sokszínűséget, az individuumok és közösségeik szabadságát, politikai függetlenségét hirdető demokráciákban ezt el kell fogadni és be kell illeszteni az aktuális intézményi keretek közé (pl. a német Kereszténydemokrata Unión belül muszlim tagozat, Hollandiában Denk néven migráns párt alakult). E társadalmi változásokat nem biztos, hogy pozitívan ítélik meg a befogadó társadalmak (pl. biztonsági szigorítások korlátozhatják a megszokott szabadságot, lakóövezetek elvesztik a korábbi otthonosságukat, el kell fogadni mások szokásait). A befogadók oldaláról az autopoietikus vagy reziliens közösségi gondolkodás és cselekvés azt is jelentheti, hogy ellenállnak a migrációs nyomásnak, és a meglévő kulturális-vallási közösségek és a megszokott társadalmi gyakorlat megóvása érdekében megpróbálják elkerülni a nagy tömegek beáramlását vagy párhuzamos társadalmak kialakulását.¹⁸ Tehát az autopoiezisz és a reziliencia koncepciója beilleszthető a neoliberalizmus és az azt tagadó kormányzási gyakorlatokba egyaránt.¹⁹ De ezek nem szabadon felcserélhetők, nem exportálhatók, mert konkrét társadalmi-kulturális közegben alkalmazzák őket és nem légtüres térben. Bárhogyan is fogják fel e koncepciók alkalmazhatóságát, bármilyen nézőpontba, kontextusba is helyezik magukat az alkalmazók és bármilyen jövőképet állítanak maguk elé, alapvetően megváltoztathatja a politikát és új típusú kormányzási gyakorlat kialakítását teszi szükségessé minden területi szinten. A külső fenyegetettségek, a veszélyek kezelése, a nemkívánatos függőségi helyzetek elkerülése érdekében e koncepciókkal számolni kell a különféle tervezési gyakorlatokban is.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal – NKFIH támogatásával készült (K 115870).

Jegyzetek

- 1 Humberto Maturana az autopoíézis kifejezést egy filozófussal való beszélgetést követően alkotta meg. Arisztotelésznél a poiézis kifejezés valaminek a létrehozására irányult. Az autopoíézis arra utal, hogy valami szándékosan saját magát hozza létre a már meglévő feltételek között, folyamatos körkörös, változni képes önteremtő folyamatként.
- 2 A fejlett térségek, települések (centrumok) sokkal inkább képesek a saját érdekeiknek megfelelően szervezni a tevékenységeiket, alakítani a környezetüket (perifériáikat).
- 3 Maturana (1981) szerint a rendszerek a saját műveleteiket csak a saját műveleteik hálózatos működésével tudják létrehozni, reprodukálni.
- 4 Luhmannnál a társadalmi rendszerek sajátos műveleti módja a kommunikáció. A kommunikáció kommunikációt eredményez.
- 5 Luhmann gyakran emlegetett hasonlata, hogy más gondolata nem kerülhet a fejünkbe és az agyban lejátszódó kémiai folyamat sem kerülhet ki.
- 6 Ez illeszkedik az Alfred Schütz, Jürgen Habermas és mások által is megírt mindennapi face-to-face kommunikációs modellekhez. Radikális konstruktivista megközelítésben nehezíti egymás megértését, hogy mindenki a saját maga által konstruált világban él.
- 7 Több emberből álló strukturált társadalmi egység, összetartozó embercsoport (entitás, rendszer, szervezet, egyesülés, politikai szervezetek stb.), amelybe tartozó embereknek közös jellemzőik (pl. szükségleteik, érdekeik) vannak és képesek együtt cselekedni közös célok érdekében. A társadalmi szervezetek az emberi cselekvések által megváltoztathatóak (Giddens 1984).
- 8 Az arisztotelészi-platóni tradíciókban a lényegiség konstans.
- 9 A strukturálisan generált mechanizmusok határozzák meg a belső működést. Például ilyen oksági ciklus (loop) a szegénység körkörös újratermelődése (Giddens 1984): depriváció → alacsony iskolázottság → rossz munkalehetőség → depriváció. De ez nem jelent olyan determinációt, mint a fizikai korlátok a testiségnek, hanem van lehetőség más cselekvésre, a struktúra megváltoztatására.
- 10 John Mingers (1995) helyteleníti a luhmanni adaptációt, miszerint a kommunikáció termeli újja a kommunikációt. Véleménye szerint a cselekvő emberek termelik és tartják fent a kommunikációt.
- 11 Giddens (1984, 26.) hibásnak tartja azokat a hermeneutikai, fenomenológiai és konstruktivista nézeteket, amelyek „hajlamosak úgy tekinteni a társadalmakat, mint amelyek az emberi szubjektumok képlékeny kreációi”.
- 12 Magyarországon Bulla Miklós és Tamás Pál (2011) tanulmánykötete foglalkozik e témakörrel. Érdekes, hogy a Tér és Társadalomban csak két esetben, a környezetvédelem és klímaváltozás kapcsán került megemlítésre a reziliencia. Társadalmi, komplex területi vonatkozásban eddig még nem tárgyalták a fogalmat, és teljes mértékben hiányzik a teoretikus megalapozása. Itthon a reziliencia társadalmi kérdéseivel a Replika folyóirat 2015: 5. száma foglalkozott (Chandler 2015; Joseph 2015; Székely 2015).
- 13 „Tanuljunk meg visszapattanni.” „Felejtse el a fenntarthatóságot, ez a rezilienciáról szól!” (Zolli 2012)
- 14 A stockholmi egyetemen van Reziliencia Központ, a témának van folyóirata, honlapja (<http://www.resilience.org>), az AESOP 2010-ben tudományos tanácskozást szervezett a reziliens városoknak stb.
- 15 Barabási Albert-László (2003) és munkatársai az internetes kapcsolatok vizsgálata révén fedték fel a preferenciális kapcsolódásra épülő skálafüggetlen hálózatokat, majd később kiderült, hogy több tudományban (kémiai, biológiai, közgazdaságtanban stb.) is jól le lehet vele írni jelenségeket. Úgy gondolom, hasonló az autopoíézis esete is: a szűk tudományterületen felfedezett jelenség más tudományokban is alkalmazható.
- 16 Egy EU-tagállam e koncepciók mentén is védheti saját nemzeti érdekeit, megerősítheti állami intézményeit, ami az uniós integráció felől nézve mint rezisztencia káros is lehet.
- 17 Bourbeau már a 2013-ban megjelent publikációjában a migráció példáján mutatta be reziliencia különféle értelmezéseinek (fenntartás, marginalitás, megújítás) megjelenését a francia és a kanadai politikai diskurzusban.

- 18 A német kormány autopoietikusan vagy reziliensen gondolkodva a migráció hatására megváltoztathatja intézményrendszerét, elősegítheti más kulturális szokások befogadását, ha ez a német identitás része, megegyezik a közakarattal és ebben látják a gazdasági növekedés fenntartásának a zálogát, míg ugyanezen az alapon lehetséges, hogy a magyar kormány e változások ellen tesz.
- 19 Ezért is van, hogy van, aki a rezilienciaalapú gondolkodást és kormányzást a neoliberalizmus kortárs formájának tekinti (Joseph 2015), és van, aki úgy gondolja, hogy a neoliberalizmus szükségszerű meghaladását jelenti (Chandler 2015).

Irodalom

- Barabási A.-L. (2003): *Behálózva. A hálózatok új tudománya*. Magyar Könyvklub, Budapest
- Bhaskar, R. (1993): *Dialectic: the pulse of freedom*. Verso, London
- Bourbeau, P. (2013): Resiliencism: premises and promises in securitisation research. *International Policies, Practices and Discourses*, 1., 3–17. <http://doi.org/bxmr>
- Bourbeau, P. (2015): Resilience and international politics: Premises, debates, agenda. *International Studies Review*, 3., 374–395. <http://doi.org/bxms>
- Bulla M., Tamás P. (2011): *Sebezhetőség és adaptáció. A reziliencia esélyei*. MTA Szociológiai Kutatóintézet, Budapest
- Chandler, D. (2015): A neoliberalizmuson túl: reziliencia, a komplexitás kormányzásának új módja. *Replika*, 5., 25–44.
- Cs. Kiss L., Karácsony A. (1994): *A társadalom és a jog autopoietikus felépítettsége. Válogatás a jogi konstruktivizmus irodalmából*. TEMPUS 0426/1990–1993., Budapest
- Davoudi, S. (2012): Resilience: A bridging concept or a dead end? *Planning Theory and Practice*, 2., 299–307. <http://doi.org/bxmt>
- Faragó L. (1991): Posztmodern: a modernizáció kritikája avagy új kihívás. *Tér és Társadalom*, 4., 1–16.
- Faragó L. (2013): Térelméleti alapvetések konstruktivista ismeretelméleti megközelítésben. *Tér és Társadalom*, 4., 3–29.
- Fonyó A. (2011): *Az orvosi élettan tankönyve*. Medicina Könyvkiadó, Budapest http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/2011_0001_524_Elettan/ch04.html#id520201 (Letöltés: 2016. december 20.)
- Galtung, J., O'Brien, P., Preiswre, R. (eds.) (1980): *Self-reliance: A strategy for development*. Bogle-L'Ouverture Publications Ltd., London
- Giddens, A. (1984): *The constitution of society. Outline of the theory of structuration*. Polity, Cambridge
- Habermas, J. (1979): *Communication and evolution of society*. Heinemann, London
- Holling, C. S. (1973): Resilience and stability of ecological systems. *Annual Review of Ecological Systems*, 4., 1–23. <http://doi.org/btcp75>
- Holling, C. S. (2001): Understanding the complexity of economic, ecological, and social systems. *Ecosystems*, 5., 390–405. <http://doi.org/b77bt5>
- Joseph, J. (2015): A reziliencia mint beágyazott neoliberalizmus. *Replika*, 5., 45–61.
- Luhmann, N. (1982): *The differentiation of society*. Columbia University Press, New York
- Luhmann, N. (1995): *Social systems*. Stanford University Press, Stanford
- Luhmann, N. (2006): *Bevezetés a rendszerelméletbe*. Gondolat Kiadó, Budapest
- Maturana, H. R. (1981): Autopoiesis. In: Zeleny, M. (ed.): *Autopoiesis: A theory of living organizations*. North-Holland, New York, 21–32.
- Maturana, H., Varela, F. (1980): *Autopoiesis and cognition: The realization of the living*. Reidel, Dordrecht <http://doi.org/dr6mrb>
- Maturana, H., Varela, F. (1987): *The tree of knowledge*. Shambhala, Boston

- Mingers, J. (1995): *Self-producing systems. Implications and applications of autopoiesis*. Plenum Press, New York, London <http://doi.org/bxmv>
- Mingers, J. (2002): Can social systems be autopoietic? Assessing Luhmann's social theory. *Sociological Review*, 2., 278–296. <http://doi.org/cm2crf>
- Mingers, J. (2004): Can social systems be autopoietic? Bashkar's and Giddens' social theories. *Journal for the Theory of Social Behaviour*, 4., 403–427. <http://doi.org/fnsmjd>
- Stöhr, W., Taylor, F. (1981): *Development from above or below? Dialectics of regional planning in developing countries*. John Wiley and Sons, Chichester
- Székely I. (2015): Reziliencia: a rendszerelmélettől a társadalomtudományokig. *Replika*, 5., 7–24.
- Varela, F. (1981): Autonomy and autopoiesis. In. Roth, G., Schweglar, H. (eds.) *Self-organising systems – an interdisciplinary approach*. Campus Verlag, Frankfurt, 14–24.
- White, I., O'Hare, P. (2014): From rhetoric to reality: Which resilience, why resilience, and whose resilience in spatial planning? *Environment and Planning C: Politics and Space*, 5., 934–950. <http://doi.org/bxmw>
- Zolli, A. (2012): Learning to bounce back. New York Times. november 2. http://www.nytimes.com/2012/11/03/opinion/forget-sustainability-its-about-resilience.html?_r=0. (Letöltés: 2016. december 20.)

A külföldi működő tőke által vezérelt iparfejlődési modell és határai Közép-Európában

The foreign direct investment driven industrial development model and its limits in Central Europe

LUX GÁBOR

LUX Gábor: tudományos főmunkatárs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 7621 Pécs, Papnövelde u. 22.; lux@rkk.hu

KULCSSZAVAK: ipar; újraiparosítás; területi különbségek; poszt szocializmus; külföldi működő tőke

ABSZTRAKT: A tanulmány célja az elmúlt évtizedekben meghatározóan a külföldi működő tőkére alapozott iparfejlődés összehasonlító értékelése a tágan értelmezett poszt-szocialista Közép-Európa országaiban és régióiban. Ez a folyamat, amely a rendszerváltások utáni dezindusztrializációt követően bontakozott ki, piaci erők által mozgatott, térben szelektív újraiparosodáshoz vezetett a poszt szocialista országok régióinak egy részében. A külföldi működő tőkén alapuló iparfejlődés gyors megoldást kínált számos ipari térség válságára, és elősegítette Közép-Európa (újra)integrációját az európai, illetve a globális ipar munkamegosztásába. Bármennyire versenyképes struktúrák jöttek létre, az átalakulást nemcsak jelentős vállalatok közötti és térbeli különbségek fémjelzik, hanem ma már azt a kérdést is meg kell fogalmazni, hogy milyen mellékhatásokkal, használdozati költségekkel járt a folyamat, és a következő évtizedekben mennyire marad fenntartható a jelenlegi növekedési modell. A tanulmány ezért öt részre oszlik. Az első részben megvizsgálja a gazdaságszerkezeti átalakulás Közép-Európa térszerkezetére gyakorolt következményeit, és azt, hogy milyen hajtóerők mozgatják az egyes gazdasági szektorok térbeli letelepülését. A második és harmadik részben bemutatja a külföldi működő tőkén alapuló iparfejlődés legfontosabb vonásait, valamint azt, hogyan lokalizálódnak az ipari tevékenységek, szakértői megkérdezés eredményeivel is alátámasztva. A negyedik rész a fejlődési modell buktatóiról, továbbfejleszthetőségének kérdéseiről szól, amit a tanulmány végén a közép-európai ipar fenntartható fejlődéséről megfogalmazott következtetések zárnak.

Gábor LUX: senior research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences; Papnövelde u. 22., H-7621 Pécs, Hungary; lux@rkk.hu

KEYWORDS: industry; reindustrialization; regional differences; post-socialism; Foreign Direct Investment

ABSTRACT: This paper aims to provide a comparative assessment of the predominately Foreign Direct Investment (FDI)-driven industrial development model in post-socialist Central European countries

and regions. The development process, following post-transformational deindustrialization, has contributed to market-based, spatially selective reindustrialization trends in a number of post-socialist regions. FDI-based industrial development provided a rapid solution to the crisis of numerous industrial regions and encouraged Central Europe's (re-)integration into the European and global division of labor. Albeit the economic structures created by this process are rather competitive, restructuring, beyond showing prominent differences between firms and regions, also poses questions about the associated side-effects, opportunity costs, and about the FDI-driven model's long-term sustainability.

The paper is divided into five sections. The first examines the spatial consequences of Central Europe's economic restructuring, and the driving forces influencing different economic sectors' location behavior. In the second and third sections, the paper introduces the main features of FDI-driven industrial development and the way industrial activities become localized. This is also accompanied by the results of an expert survey. The fourth section discusses the pitfalls and the potential further enhancements of the development model, followed by the final section, which draws conclusions about Central European industry's sustainable development.

The paper argues that regional development should encourage the co-evolution of tertiary and industrial activities and focus more on the cultivation of flexible, adaptable industrial milieus rather than specific firms or even industrial branches. FDI will remain a long-term component of the macro-region's industrial competitiveness, but steps should be taken to empower medium-sized domestic companies to complement it. Finally, the key to successful development hinges on the long-term improvement of local factor supply and, in particular, on strong investment in human capital.

A posztoszocialista gazdaság térszerkezeti mintái: Az ipar továbbélő jelentőségéről

Az 1980-as, 1990-es években a közép- és délkelet-európai országok¹ kiterjedt és mély válság formájában szembesültek a mezőgazdaságból történő forráskivonáson, valamint a szolgáltató szektor tudatos visszaszorításán alapuló, a modernizációt az iparosítás és városfejlesztés kettőseben látó államszocialista fejlesztéspolitika kudarcával. Nem csoda, hogy mind a rendszer általános kritikájában (Kornai 1980; Winiecki 1986), mind a rendszerváltások után megfogalmazott gazdasági programokban a fejlett és kiterjedt szolgáltató szektor létrehozása került előtérbe. Ez a szemléletváltás egyáltalán nem volt pusztán posztoszocialista sajátosság: a posztindusztriális, tudásalapú gazdaság víziói a nyugati társadalmakban már korábban polgárjogot nyertek (Bell 1973; Miles 1993). A válságba jutott, a távol-keleti árversenyben lemaradó nagyvállalatok helyett egy kis- és középvállalkozásokra támaszkodó, karcsúbb és alkalmazkodóképebb új ipar ideálképe rajzolódott ki, s jelentős várakozások fűződtek a gazdaság területi decentralizációjához (Harrison 1992; Horváth 1998). Az átalakulási folyamatok azonban mindkét esetben rácsfoltak az optimista elképzelésekre: a gazdaság szerkezeti átalakulása új, a korábbi meghaladó társadalmi és területi egyenlőtlenségek kialakulásához vezetett.

Az átalakulás tehát egyszerre volt posztoszocialista és posztindusztriális (posztfordista). Az ipar és a gazdasági tervezés szerepe egyszerre értékelődött

le; a posztszocialista országok maguk számolták fel azt az intézmény- és eszköz-rendszert, amelyek egy stratégiai szemléletű iparpolitika alapjául szolgálhattak volna (Rugraff 2008). A meghatározóan piacvezérelt, gyenge és forráshiányos közpolitikai beavatkozással körített szerkezetváltással a szolgáltató szektor vált a foglalkoztatás és értéktermelés fő forrásává, és a globális tendenciákkal összhangban elsősorban a szolgáltatások szívták fel az ipar munkaerő-fölöslegét. 2004-ben öt, 2013-ban három romániai régió kivételével már mindenhol a tercier foglalkoztatás részaránya volt a legmagasabb. A poszttradicionális ruralizáció, vagyis a munkájukat elvesztő ipari alkalmazottak mezőgazdaságba való visszatérése elsősorban Délkelet-Európában jelentkezett az átmenet első évtizedében (Kovács 2003; Molnár 2010; Petrakos, Totev 2000), de ez a hatás nem bizonyult tartósnak, a visegrádi országokban pedig Lengyelország keleti része kivételével jelentősnek sem.

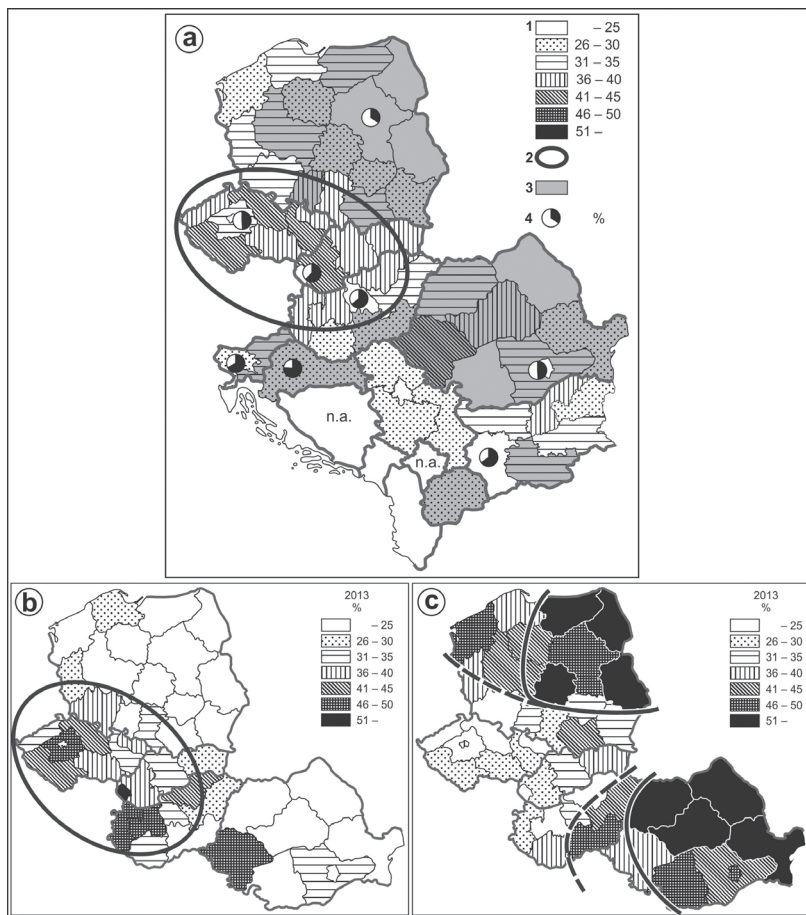
Az általános terciarizáció statisztikai jelensége azonban jelentős *tartalmi és területi* különbségeket takar. A szolgáltatások előretörésében egyszerre jelenik meg a „túliparosodott” államszocialista országok gazdaság szerkezetének korrekciója; a posztindusztriális gazdaság új tevékenységeinek elterjedéséhez kötődő modernizációs folyamat; valamint a destruktív dezindusztrializáció jelensége, amely esetben az ipar visszaesését nem a versenyképes szolgáltató szektor megerősödése, hanem a gazdasági tér funkcióvesztése, „kiürülése” követi. Bár a három jelenség „rétegzett”, a második kettőben erős térbeli különbségeket mutathatunk ki, amelyek országok között és szubnacionális szinten is megnyilvánulnak, és differenciált térszerkezetet eredményeznek (1. ábra). Egyrészt:

- A visegrádi országokban a dezindusztrializációs folyamatokat a *külföldi működő tőke* beáramlása által ösztönzött újjraiparosodási folyamatok is ellensúlyozták. A transzformációs visszaesés időtartama aránylag rövidebb volt, hatásai pedig mérsékeltebbnek bizonyultak.
- Szlovéniában az iparvállalatok és a bankrendszer magas hazai tulajdoni részesedésére és a magas hozzáadott értékű, már 1990 előtt nyugati piacokra orientált termelésre épülő fejlődési modell egészen a 2008-as új gazdasági válságig biztosította az ipar viszonylagos stabilitását.
- Délkelet-Európa, különösen a volt Jugoszlávia erősebb dezindusztrializációját a térség politikai problémái, de a korábbi iparfejlesztés elmaradott struktúrái is magyarázzák; a dezindusztrializációban megjelenő szerkezeti hatások igen mélyek, a következmények pedig súlyosak voltak.

Másrészt a gazdaság szerkezet átalakulása háromosztatú térszerkezet kialakulásához vezet a makrorégió országaiban:²

- A posztindusztriális gazdaságok kiépüléséből származó előnyök jelentősen koncentrálódnak a nagyvárosi térségekben, elsősorban a fővárosokban. Mint az 1. ábra szemlélteti, a közép-európai országok többségében a meghatározó fejlett üzleti szolgáltatások, vagyis az infokommunikációs tevékenységek és a pénzügyi, biztosítási tevékenységek (NACE J és K)

1. ábra: A gazdasági szektorok térformáló hatása Közép- és Délkelet-Európában (2013)
The space-shaping role of economic sectors in Central and Southeast Europe (2013)

Jelmagyarázat: a) Szektorálisan kiemelt terek: 1 - az ipari foglalkoztatás aránya (%), 2 - feldolgozóipari integrációs zóna, 3 - kiemelkedő agrárfoglalkoztatottsággal rendelkező régiók (>10%), 4 - a fejlett üzleti szolgáltatások koncentrációja a központi régiókban (%); b) A gépipar részaránya a teljes ipari foglalkoztatásban (%); c) A könnyű- és élelmiszeripar részaránya a teljes ipari foglalkoztatásban (%).

Forrás: az Eurostat adatai alapján a szerző számításai és szerkesztése.

foglalkoztatásának több mint 60%-a található a központi régiókban.³ Részleges kivételt a 49-49%-os értékű Csehország és Románia, teljes kivételt pedig egyedül az erős ellenpólusvárosokkal rendelkező, policentrikus térszerkezetű Lengyelország képvisel. A központi régiókat a posztindusztriális gazdaságba történő sikeres beilleszkedés, a versenyképes szolgáltató szektor kiépülése jellemzi, még akkor is, ha pozícióik az európai, globális városhierarchiákban nem számítanak kiemelkedően erősnek (Csomós 2011).

- A régiók második, *átmeneti* versenyképességi formát képviselő csoportját a külföldi működő tőke által vezérelt sikeres ipari átalakulás jellemzi. Ezek a régiók, amelyek ma a legmagasabb ipari foglalkoztatási aránnyal és a legkedvezőbb termelési értékekkel rendelkeznek Közép-Európában, egy többé-kevésbé összefüggő, a nyugati, főként német, osztrák és északolasz termelési rendszerekhez kapcsolódó *feldolgozóipari integrációs zónát* alkotnak Csehország, Délnyugat-Lengyelország, Kelet-Szlovákia és a magyar Észak-Dunántúl régióiban. Versenyképességük elsősorban az ipari tevékenységeken alapul, amelyekhez mintegy „kiegészítésként” erősödő szolgáltató szektor társul; a feldolgozóipar igényei és az aránylag magas lakossági jövedelmek keltette fizetőképes kereslet hozzájárul e szféra fejlődéséhez is. Ugyanakkor egyre jobban szembesülnek a súlyosbodó munkaerőhiány és a közepes vagy alacsony hozzáadott értékű termelés csapdahelyzetéből kiutat jelentő ipari feljebb lépés (upgrading) nehézségeivel.
- A dezindusztrializáció gazdasági és társadalmi költségei, az ipar leépülésének kedvezőtlen következményei aránytalanul felülreprezentáltak a *periférikus régiókban*, ahol a gazdasági tér „kiürülése”, a korábbi specializációk „utódok nélküli” felbomlása ment végbe. Ezek a folyamatok különösen érzékenyen érintették a munkaintenzív könnyű- és élelmiszeriparra specializálódó kisvárosokat és a vidéki térségeket, bár az előbbi iparágak gazdasági jelentősége továbbra is jól beazonosítható (1.c ábra). A mezőgazdaság foglalkoztató szerepe csak Romániában, Lengyelország keleti részén, és néhány elszórt régióban haladja csak meg a 10%-ot, a teljes agrárvertikum regionális gazdasági szerepe ennél magasabb.

A dezindusztrializáció vagy tercierizáció megítélése tehát differenciált kell hogy legyen, mert összetett jelenségként egyszerre közvetíti az átalakulás pozitív és negatív hozadékát, és egyazon térségben is jelentős trade-off hatások, alternatív költségek érvényesülhetnek. Látható, hogy a három gazdasági szektor más-más térszerveződési mintát rajzol ki (1.a ábra): a szolgáltató szektor a meghatározó nagyvárosi csomópontok köré rendeződik; a legversenyképesebb iparágakban jelentős szerepet játszik egy összefüggő magtériség; a mezőgazdaság, valamint egyes hagyományos iparágak pedig a gazdasági perifériákon töltenek be az átlagnál nagyobb szerepet.⁴ Általában megfogalmazható következtetés, hogy az ipar és szolgáltatások eltérő mintái által tagolt tér sokszínűbbé, differenciáltabbá vált, amelyben erősödő különbségekkel szembesülünk.

A külföldi működő tőkén alapuló ipari integráció

A posztiszocializmus két évtizedében Közép-Európa a globális ipari relokációs folyamat nyertesévé vált, az ipar visszaesését 1995-től újraiparosodás követte

(Barta, Czirfusz, Kukely 2008). A delokalizáció hátrányai sokkal mérsékeltebbek voltak (Kiss 2007b), még akkor is, ha egyes, főként kisvárosi térségekben, specifikus iparágakban ezeket a hatásokat sem lehet figyelmen kívül hagyni.⁵

A posztoszocializmus piacvezérelt átalakulási folyamataiban egyszerre jelenik meg az örökölt struktúrák útfüggő fejlődése és a külföldi működő tőke térformáló hatása. Vitathatatlan, hogy az idő előrehaladtával az utóbbi tényező egyre nagyobb jelentőségre tesz szert, de a kedvező ipari örökség tényezői továbbra sem hagyhatók figyelmen kívül: a sikeres ipari átalakulás terei jellemzően korábbi ipari hagyományaik újraszervezésével, újraszpecializáció révén alakították ki mai versenyképességi profiljukat. A külföldi működő tőke beáramlása jelentős „előre gyártott” versenyelőnyöket biztosít telephelyei számára: technológiatranszfert, a modern menedzsment- és minőségbiztosítási elvek meghonosodását, könnyen elérhető csatornákat a globális piacokra, valamint a hazai tulajdonú vállalatok által elérhetetlen tőkefinanszírozási lehetőségeket. A globális értékláncokba illeszkedő helyi szereplők számára ez az integrációs pálya magas versenyképességet biztosított környezetük versenytársaival szemben, bár, mint Humphrey és Schmitz (2002) jelzi, egyszerre hordozza a túlspecializáció és az alacsony beágyazottság kockázatait.

A másik oldalon, a vállalati léptéken túllépve, a külföldi működő tőkén alapuló fejlődés sikertörténetei sem a „semmiből” bontakoznak ki, és cseppet sem függetlenek a gazdasági tér hosszú távú átalakulási folyamataitól. A beruházók többségesen merítettek a lokális, regionális piacok termelési hagyományaiból és lokalizált versenyelőnyeiből, újrakonfigurálva termelési tényezőiket, tudás-készletüket és a mögöttük álló intézményeket illetve társadalmi-gazdasági hálózatosokat. A hazai vállalatok „visszavonulása” először fellazította a termelési rendszereket, majd új konfigurációk kiemelkedésére adott lehetőséget. Ez a fejlődés útfüggő oldala, amely nem függetleníthető az ipari térségek evolúciós fejlődési pályáitól. Ahol az avatatlan szemlélő véletlen eseményeket lát, ott a gazdaságtörténetész előképek gazdag tárházát.⁶ Ezekben az esetekben az alternatívákról és használdozati költségekről (kihagyott lehetőségekről) is jogos, sőt szükséges beszélni.

A külföldi működő tőke által vezérelt fejlődés vállalati és területi különbségei, a *duális ipar kialakulása* régóta téma az ipari kutatásokban (Barta 2005; Havlik 2005; Kiss 2007a). A sokkal jobb tőkeellátottsággal, technológiai és piaci ismeretekkel, exportképességgel stb. rendelkező külföldi vállalatok térformáló képessége is messze maga mögé utasítja helyi versenytársaikét; telephelyválasztásuk pedig a területi különbségek emelkedése felé mutat (ez alól egyedül az endogén fejlődési jegyeket mutató Szlovénia kivétel). Egyértelmű és erős összefüggés mutatkozik a külföldi működő tőke beáramlása és a gazdasági teljesítmény között. Barta (2000) adatai szerint 1997-ben Magyarországon 33%-os volt a külföldi működő tőke aránya a GDP előállításában; Nölke és Vliegenthart (2009) adatai szerint 2007-ben a külföldi tulajdonú vállalatok Magyarországon már a GDP 52%-át, Csehországban 48%-át, Szlovákiában 32%-át, Lengyelország-

ban pedig 25%-át állították elő. Ezekkel az adatokkal a térség országai jócskán megelőzik a fejlett gazdaságok többségét (így pl. Ausztria értéke 23%, Németorszáé csak 16%). Az EU iparszerkezeti jelentése (Competing in global value chains 2013) szerint az unión belül Szlovákia, Magyarország és Csehország ipara integrálódott legmélyebben a globális értékláncokba, és ez az állítás a fő iparágakra (elektronikai és optikai ipar, gépipar) külön-külön is megáll. Lengyelország valamennyire kivétel, amit részben robusztus belső piacának, részben pedig aránylag erős hazai közép vállalatainak köszönhet. A jelentés azt is kiemeli, hogy az „új tagállamokban” a bruttó ipari export nagyon magas importtartalommal (vagyis alacsony helyi hozzáadott értékkel) rendelkezett: 2009-ben Magyarországon 52%, Csehországban 44%, Szlovákiában 40%, Lengyelországban 33%.

A különbségek térben is markánsan kitapinthatók. Ahogy az előző részben láthattuk, a külföldi működő tőkén alapuló ipar (legyen szó beruházásokról vagy foglalkoztatásról) nagyja a feldolgozóipar fő integrációs zónájában összpontosul, s történelmi fejlődési pályák, tökefelhalmozási folyamatok által is befolyásolt (Enyedi 1978). A térszerveződés azonban iparáganként eltérő; másként érinti a főként az integrációs zónában megalapított, erős külföldi működőtőke-hányaddal rendelkező gépipart, és másként a perifériákon még mindig erős könnyű- és élelmiszeripart (1.b és 1.c ábra). Ez a két mintázatot a területi fejlődés eltérő formáit képviseli. Az első esetben a globális értékláncok, s különösen az 1990 előtti járműipari központokat is revitalizáló autóipar integráló ereje meghatározó, s ezen belül is a német autógyártóké, amelyek egy minden termelési és szolgáltató funkciót magában foglaló „teljes tér” létrehozására törekedtek a szélesebben értelmezett Közép-Európában (Frigant, Layan 2009; Krzywdzinski 2014; Molnár 2012; Pavlínek, Domański, Guzik 2009; Wójtowicz, Rachwał 2014).

Valamivel kevésbé látványos, de kitapintható a keleti és délkeleti perifériákon lezajló ipari újraszerveződés. Amellett, hogy ezeket a régiókat mélyebben érintették a dezindusztrializáció kedvezőtlen hatásai, szintén jellemző rájuk a nemzetköziesedés, amely a (főként lengyel) élelmiszeripar, valamint a (főként délkelet-európai) textilipar útkereséséhez kapcsolódnak. A textilipar esetén súlyos problémát jelent a globális értékláncokban elfoglalt alacsony pozíció, amelyekből a helyi termelők többnyire nem tudtak kitörni (Anić, Rajh, Teodorović 2008; Evgeniev 2008; Yoruk 2004). Délkelet-Európa országaiban a nyugat-európai, amerikai és távol-keleti tőkebefektetők helyett gyakran török és görög kis- és közép vállalatok a beruházók. Kisebb méretükön túl (Kaditi 3600 görög tőke-exportőr KKV-t említ) jellemző rájuk, hogy inkább az alacsony és közepes technológiájú, munkaintenzív iparágakban jelentek meg, de magasabb technológiai és kulturális közelségük révén jobban beilleszkednek környezetükbe és erősebb tudásbeli spillovereket generálnak, mint a fejlettebb, de gyakran szigetszerű nyugati beruházási projektek (Kaditi 2013; Monastiriotes, Alegria 2011; Totev 2005). Ugyanakkor a 2005–2008 között tetőző, évi 1500-ról 5200 millió euróra emelkedő görög tőkeexport üteme megtört, majd az ország elmélyülő válságával

2013-ra tőke kivonásba torkollott. Ha hozzátesszük a görög hitelintézetek szerepét Délkelet-Európa bankszektorában, könnyen előrevetíthetjük az iparra váró kedvezőtlen következményeket is.

Az ipari versenyképesség lokalizációja

Az iparfejlesztés a mai értelmezésében elsősorban helyi fejlesztés; egy város, városi térség, iparági körzet vagy régió szisztematikus fejlesztése. A *térérzékletlen* fejlesztési gyakorlat korábbi kudarcai bebizonyították, hogy az ipar helyi kontextustól független fejlesztése rossz hatékonyságú, fenntarthatatlan struktúrákat eredményez.⁷ A környezetüktől elkülönülten működő, alacsony versenyképességű, általában erős külső függésben élő vállalatok, vállalati részlegek kiugróan érzékenynek bizonyultak a külső megrázkódtatásokkal, tőke kivonással szemben. A globális-lokális paradoxon; a globális versenyben élő modern gazdasági tevékenységek, versenyelőnyök erős *lokalizációja*, térhez kötöttsége (Lengyel 2010) meghatározóvá teszi a helyi környezet jelentőségét. A posztfordista ipar versenyképességében a méretgazdaságosság mellett egyre inkább a térhez kötődő agglomerációs előnyök és különböző externáliák biztosítják a termelők versenyelőnyeit (Bailey, De Propriis 2014). A fejlesztés gyakorlatilag lokalizált erőforrás-koncentrációt jelent; egyre kevésbé konkrét ipartelepítést, és egyre inkább az értékes ipari beruházásokat vagy a helyi ipar endogén fejlődését ösztönző keretfeltételek, a gazdasági és társadalmi környezet fejlesztését. A kiemelkedően sikeres gazdasági terek jobbára olyan koncentrációk, amelyek erős belső kapcsolatrendszerrel, valamint tematikus és térben kijelölt határokkal rendelkeznek; a globális gazdaság szövetébe ágyazódva, de megkülönböztetve magukat környezetüktől (Menzel, Fornahl 2009). A főáramú fejlesztéspolitikai megközelítései és eszközei – klaszterek, regionális innovációs rendszerek, iparági körzetek, fejlesztési pólusok stb. – többnyire maguk is ezt a szemléletet képviselik (Egyed 2014; Faragó, Lux 2014).

Az egyedi versenyképességi tényezők helyett azok csomagjaira, helyspecifikus kombinációira alapozott lokalizált versenyképesség az endogén fejlődés ideája felé mutat, de – mint az iparági körzetek példája is mutatja – előnyeit a külső (külföldi működő tőkén alapuló, a globális értékláncokba ágyazódott) szereplők is előszeretettel használják, lefölözik. Ez egyben arra is utal, hogy az *iparcentrikus helyi gazdaságfejlesztés nem jelent feltétlenül értékválasztást a külföldi tőke és a hazai tulajdon között: egy szintig könnyű megtalálni a közös érdekeket, komplementeritásokat.*

A napjainkban egyre fontosabb lokalizált versenyképesség terén azonban a közép-európai ipar máig tartó gyengeségeket örökölt, amelynek forrása részben a történelmi alulfejlettség, részben pedig az államszocializmus öröksége, amely vertikális fejlesztési logikája révén felszámolta a horizontális társadalmi

és gazdasági hálózatokat. Ezt a kedvezőtlen örökséget tovább tetézte a destruktív dezindusztrializáció és a posztszocialista perifériák kiürülése (funkcióvesztése, homogénné válása), s problémáira a külföldi működő tőkén alapuló fejlődés sem kínál gyógyírt. Miközben a betelepülő iparvállalatok a köztük és környezetük között húzódó technológiai rés, esetleg tevékenységeik alacsony hozzáadott értéke miatt gyakran igen csekély területi integrációs potenciált mutatnak, a hazai ipar esetén a probléma forrása a kis üzemméret, a gyenge tényezőellátottság és az elégtelen hálózati sűrűség. Bár korábbi kutatások Magyarországon rámutattak a hazai tulajdonú középvállalatok helyi gazdaságfejlesztésben és fejlesztési koalíciók kialakításában betöltött jelentőségére (Lux 2013), ezt a bármennyire biztató jelenséget sajnos nem hasonlíthatjuk össze a nyugat-európai ipari hálózatok sok évtizedes, évszázados töretlen fejlődésével.

A lokalizált versenyelőnyök térben differenciált „ökoszisztémájának” újjáépítése tehát erőt próbáló feladat, s az eddigi eredmények igen szerények. A megújuló versenyprofilok kialakulására azok az ipari térségek szolgáltatják a legjobb példát, ahol az útfüggő termelési hagyományok és a külföldi tőke kombinációja, kisebb mértékben néhány hazai közép- és nagyvállalat sikeresen mentett át egy meglévő tudáskészletet, s indított el az iparon kívül a helyi tudásbázist és intézményrendszert is átforgató pozitív akkumulációs folyamatokat.⁸ Ez a kör a kilencvenes évek pesszimista jóslatai ellenére több egykori válságövezetet, régi ipari térséget is érint: a várakozásokkal ellentétben a nehézipar egykori fellegetvái gyakran meglepő regionális rugalmasságot mutatnak, hatékonyan találták fel magukat az új versenykörnyezetben (Baranyai, Lux 2014; Drobníak, Kolka, Skowronski 2012; Gwosdz 2014; Páger 2013; Pástor, Šipikal, Rehák 2013; Sucháček et al. 2012). Kisebb léptékű sikertörténeteket máshol is találunk, például egyes élelmiszeripari vagy könnyűipari központok adaptációjában (Molnár, Lengyel 2015). Úgy tűnik, a siker legtöbbször az örökölt képességek megőrzésén és fokozatos átalakításán múlik, s nem a radikális szerkezetátalakítás vízióin. Sokkal ritkább jelenség, hogy egy ipari térség a „semmiből” vagy a destruktív dezindusztrializáció kiteljesedését követően önállóan teremtsen új fejlődési pályákat. Fejlesztési projektek sorának megbicsaklása mutatja, hogy az innovatív, magas hozzáadott értékű iparágak meghonosítása milyen nehézségekkel küzd a periférián, s hogyan véreznek el vagy maradnak csökevényesek elégtelen kritikus tömegük, az őket körülvevő hálózatok alulfejlettsége vagy alapvető tőkefinanszírozási problémák következményeként.⁹ Persze a perifériákon is találni sikeres, mozgékony, versenyképes iparvállalatokat: ezek azonban egyedi kivételek komolyabb tovagyűrűző hatások nélkül, és kevésbé egy eljövendő sikerszéria kedvező előjelei. A perifériák újjraiparosítása sokkal összetettebb és nehezebb feladat, mint a meglévő képességek és növekedési tényezők átalakítása, új formákba öntése.

A tanulmány elkészítését is támogató kutatásban közép-európai területfejlesztési szakembereket kérdeztünk (többek között) a helyi ipartelepítési tényezőkről (1. táblázat).¹⁰ Az itt feltett kérdésekre érkezett válaszok száma (n) 90 és 101

1. táblázat: Ipartelepítési tényezők szakértői értékelése Közép-Európában
Expert evaluation of industrial location factors in Central Europe

A jelenlegi telepítési tényezők értékelése			A telepítési tényezők fejlesztési prioritásai					
Tényező megnevezése	Skála 1-5	n	1. hely n=99	2. hely n=97	3. hely n=90	4. hely n=78	5. hely n=70	Átlag %
Makrogazdasági feltételek	3,2	100	14	4	7	5	6	8
Adókedvezmények és egyéb támogatások	3,0	99	16	10	3	11	3	10
Színvonalas üzleti szolgáltatások elérhetősége	3,2	100	8	8	6	7	6	8
Közúti elérhetőség, logisztikai adottságok	3,5	99	15	11	8	4	1	9
Légi elérhetőség, repülőtéri logisztika	3,3	100	5	10	5	2	5	6
Földrajzi elhelyezkedés, piacok elérhetősége	4,0	101	1	0	4	1	4	2
Mérsékelt munkaerőköltségek	3,5	99	0	7	3	5	5	5
Képzett munkaerő, ipari know-how	3,6	98	9	10	12	4	4	9
Rugalmasság, alkalmazkodóképesség, megbízhatóság	3,3	99	10	8	11	6	6	9
Innovációs háttér, K+F, felsőoktatás	3,4	100	12	20	12	14	2	14
Intézményi háttér, partnerség, üzleti támogató intézmények	3,2	99	8	7	12	13	11	12
Iparági körzetek, klaszterek, ipari parkok közelsége	3,4	98	1	2	4	4	10	5
Egyéb, városokhoz kötődő előnyök	3,6	90	0	0	3	2	7	3

Forrás: online kérdőíves felmérés alapján a szerző számításai és szerkesztése.

közé esett, amely alkalmas összegzésre, de a válaszok országos vagy mélyebb szintű lebontására nem. A válaszadókat először arra kértük, hogy 1 (nagyon gyenge) és 5 (nagyon erős) közötti skálán értékeljék közép- és kelet-európai kontextusban régiójuk ipartelepítési tényezőit. Ezt követően arra kértük őket, hogy egy előre felállított listából válasszák ki és rangsorolják azt az ötöt, amelyek fejlesztését a legfontosabbnak tartják régiójuk versenyképességének növelése érdekében.

Az első kérdésre adott válaszok nem okoztak nagy meglepetést 3,4-es átlagukkal, s a válaszadók ezen belül kedvezőbben értékelték régiójuk földrajzi elhelyezkedését és a piacok elérését, míg legkevésbé az adókedvezmények és támogatások elérhetőségével, a színvonalas üzleti szolgáltatásokkal, valamint az intézményi háttértényezőkkel voltak elégedettek. Ennél érdekesebb a második kérdés: a válaszokból kiviláglik, hogy a megkérdezett szakemberek az innovációt tartották a legfontosabb fejlesztési szükségletnek, amelyet a háttérintézmények, valamint az adókedvezmények és támogatások követek. Szembetűnő, hogy az első helyekre az általános (országos szintű, jobbára térsemlleges) tényezők kerültek, s ez alól csak a közúti elérhetőség jelent kivételt. Közvetlenül az

általános ipartelepítési tényezők mögött (vagyis már a második-harmadik helyen) azonban *lokalizált*, helyben gyökerező tényezőket is találunk: ilyen az innováció, a képzett munkaerő, a rugalmasság és alkalmazkodási készség vagy éppen a helyi intézményrendszer. Bár a telepítési tényezők mindkét csoportja lényeges, az első csoport jobban reprezentálja a jelenlegi közép-európai fejlődési modellt, míg a második csoport ebben és a következő évtizedben válik majd egyre lényegesebbé. A térben differenciált versenyképesség, az ipari feljebb lépés eltérő helyi megjelenési formái egyre növekvő jelentőségre tesznek szert, s a belülről, helyben fakadó fejlődési képesség dönt majd arról, mely térségek lesznek a poszttranzíciós időszak új nyertesei.

A külföldi működő tőkén alapuló fejlődési út határai

A versenyképes ipari tevékenységek letelepedése a globális ipari integráció legkönnyebben megfogható sikerkritériuma, de a valóban örömteli eredményeket már a versenyképesség fenntarthatósága, az alkalmazkodási képesség (rugalmasság) és a feljebb lépési teljesítmény jelenti. A termelés tényezőintenzitása és a közép-európai ipar globális munkamegosztásban elfoglalt helye egyben azt is kijelöli, hogy milyen *minőségű* ipar jellemzi a közép-európai ipari térségeket – és mindez hogyan járul hozzá a széles körben elérhető jólét, a társadalmi célok eléréséhez.

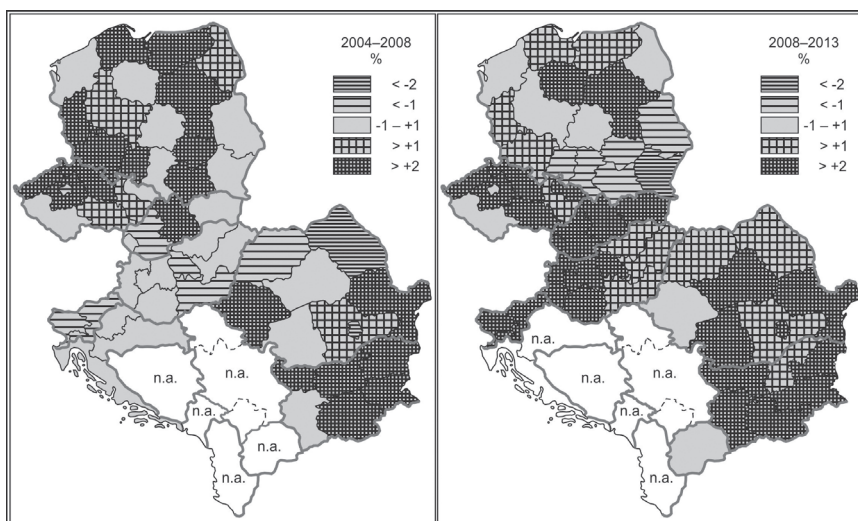
A poszt szocialista átalakulás első éveiben a munkaintenzív termelés vált az európai (újra)integráció legegyszerűbb formájává, miközben az értékesebb, magas specializációt mutató vagy kedvező tudástartalmú ipari funkciók gyakran leépültek, s csökkent az ipari termelés amúgy sem túl erős területi beágyazottsága. Az ezredfordulóra azonban az új külföldi működőtőke-beruházások és az ipari feljebb lépés hatására egy stabilabb, jellemzően skálaintenzív vagy szakosodott ellátó, ritkán korlátozott tudásintenzív funkciókat is megjelenítő integrációs modell vált meghatározóvá a feldolgozóipari integrációs zóna tereiben (Jürgens, Krzywdzinski 2009; Lefilleur 2008; Pavlínek 2012). A feldolgozóipari vállalatok zöme közepes technológiai színvonalú és közepes hozzáadott értékű termékeket állít elő közepes képzettségű munkaerővel. Ami hiányzik ebből a kétségtelenül jól működő modellből, az egyrészt az értéklánc legértékesebb része (az irányítási, K+F-, design- stb. funkciók és a kapcsolódó fejlett üzleti szolgáltatások), másrészt az alacsony képzettségű munkavállalók – Nyugat-Európában úgy-ahogy még megvalósuló –, szociális célokat is szolgáló foglalkoztatása.¹¹ Közép-Európában a feljebb lépés és a változó versenykörnyezet erős nyomást gyakorol az előbbi körön kívüli ipar szereplőire is, és fokozatosan „kiárazza” a piacról az alacsony hozzáadott értékű tevékenységeket (Pavlínek, Ženka 2010). Ez a jelenség jól érzékelhető a makrorégió nyugati integrációjának elmélyülésével, amely már nem írható le egyszerű centrum-periféria viszonyként, hanem a kölcsönös, bár

cseppet sem egyenlő felek közötti függőség határozza meg. A versenyképes iparágakban megvalósul a fokozatos feljebb lépés, a tényezőintenzitás lassú növekedése, miközben a (Lengyelországon kívül jobbára persze szintén külföldi tulajdonú) beszállítói hálózatok is erősödő területi integrációt mutatnak.

Az új gazdasági válság nem rendítette meg a külföldi működő tőke vezérelte fejlődési pályát. Bár az exportorientált iparágak rövid távon a gazdasági sokk veszteseivé váltak, amelyre gyors leépítésekkel és termelésük visszafogásával reagáltak, ezt a kivétel gyors helyreállása követte. Ezzel szemben a belső kereslet szűkülése (Lengyelországot kivéve, ahol a nagy és stabil belső piac előnyei enyhítették a válságjelenségeket) tartós, közepesen erős negatív hatást gyakorolt az ipar fejlődési kilátásaira (Barta, Lőcsei 2011; Lengyel 2014). Az elhúzóidő válság időszakában, bár a korábbinál lassabb ütemben, de folytatódott a külföldi tőke beáramlása és az ipar nemzetköziesedése; Lengyel adatai szerint a magyar feldolgozóiparban 2008 és 2011 között a bruttó hozzáadott érték 62%-áról 73%-ára emelkedett a külföldi tulajdon részesedése. A gazdaság szerkezeti átalakulását a régiók többségében a lassú ütemű, de kitartó, piacvezérelt újraiparosodás jellemezte, amely alól 2004 és 2008 között Magyarország, Szlovénia, és Románia egyes régiói, 2008 és 2013 között pedig a déli, délkeleti lengyel régiók csoportja jelentett kivételt (2. ábra).

Ezzel párhuzamosan a térség államai az Európa-szerte sikeresnek tartott német modellt követve az iparnak kedvező szerkezeti reformok sorát vezették be, így pl. a duális szakképzési rendszer meghonosításával (Magyarországon és Romániában; Csehországban és Szlovákiában már korábban is ez a gyakorlat

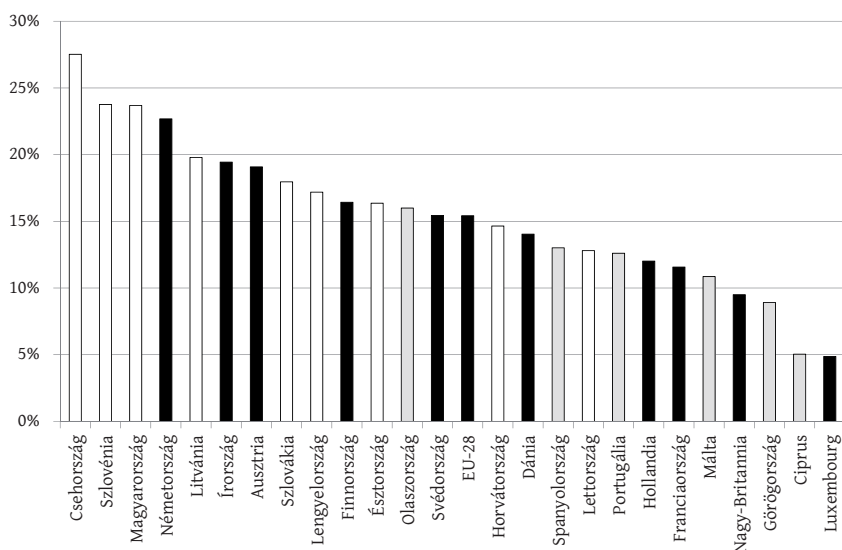
2. ábra: Az ipari foglalkoztatás alakulása az EU-csatlakozás és a válság időszakában (%)
Industrial employment in the accession period and the crisis (%)

Forrás: az Eurostat adatai alapján a szerző számításai és szerkesztése.

működött), vagy az innovációtranszfert ösztönző támogatások és intézmények megerősítésével (Csehország és Lengyelország). Az ezekben az években született újraiparosítási stratégiák – amelyeket Magyarországon támogatói és ellenzői is előszeretettel tartanak valamiféle bogaras különutasság megnyilvánulásának – valójában az egész EU-ban (sőt, a korábban főként „implicit” vagy „rejtett” iparpolitikával élő Egyesült Államokban is) ismét polgárjogot nyert új iparpolitika közösségi célkitűzéseit és eszközeit követő koncepciókból táplálkoznak (A stronger European industry for growth and economic recovery 2012; For a European industrial renaissance 2014). A nemzeti stratégiák, ahogy más területeken is, gyakran apró részleteikben is megegyeznek az uniós dokumentumokkal, kitűzött céljaik pedig (mint pl. az ipar részesedésének 30%-osra emelése a bruttó hozzáadott érték előállításában Magyarországon) – Lengyelrel és szerzőtársaival (2016) egyetértve – ambíciózusak, de nem elérhetetlenek. Az uniós célérték 2020-ra 20% volt; Németország mellett Csehország, Szlovénia és Magyarország már 2014-ben is megfelelt ennek az elvárásnak, de Litvánia, Szlovákia, Lengyelország és Észtország sem állt távol tőle (3. ábra). Ezzel együtt is valószínűbb, hogy az újraiparosodási folyamatok – multiplikátor-hatásaikon keresztül – végső soron a gazdaságszerkezet további terciarizációja felé mutatnak majd, részben a fogyasztás emelkedésén keresztül, részben az üzleti szolgáltatások (térben mégolyan egyenlőtlen) fejlődésével.

3. ábra: A feldolgozóipar aránya az EU-tagállamok bruttó hozzáadott értékében (2014, %)
The proportion of manufacturing in the EU member countries' Gross Value Added (2014, %)

Megjegyzés: A fehér oszlopok a posztoszocialista EU-tagállamokat, a fekete oszlopok a régi EU-tagállamokat, a szürke oszlopok pedig a déli periféria országait jelölik. Belgium, Bulgária és Románia vonatkozó adatai nem érhetők el.
 Forrás: Az Eurostat adatai alapján a szerző szerkesztése.

Bár a külföldi működő tőke által vezérelt fejlődési modell sok tekintetben sikeresnek mondható, több ponton fenntartásokkal kell kezelnünk. *Egyrészt az ipari integráció előnyei térben rendkívül egyenlőtlenül jelentkeznek, és a területi különbségek növekedése tartósan ígérkezik.* Csak a közép-európai régiók aránylag szűk köre tekinthető a posztoszocialista ipari átalakulás nyertesének, miközben a tőkeáramlások által elkerült ipari térségekben a korábbi ipari bázis leépülését nem követte sem az új, versenyképes iparágak, sem a magas hozzáadott értékű szolgáltatások letelepülése. A kívülről vezérelt (exogén), pozitív útfüggőségen nyugvó fejlődési modellen kívül nem sok látványos sikertörténetről beszélhetünk, a metropolisztérségek sajátos versenyképességi pályája pedig még annyira sem másolható a perifériák számára. Az egyenlőtlen fejlődés komoly tényezővé vált a területi és társadalmi különbségek alakulásában, és nem látszik olyan változás sem, amely enyhülésük felé mutatna.

A transznacionális vállalatok beruházói viselkedése a *koncentrált dekoncentráció* elvét követi: a globális térben szétterülő hálózatok szubnacionális szinten rendkívül koncentrált telephelyeken jelennek meg; és a jelentős térbeli diszperzió csak az értéklánc alacsony bérszínvonalú, alacsony tudástartalmú szegmenseire jellemző. A technikai szaktudás komplexitása eredendően szűrőként viselkedik; a tudásteremtés folyamatai pedig erősen lokalizált, „ragadós” tevékenységek (Iammarino, McCann 2010). Gátat szab a magasabb szegmensek megjelenésének az a probléma is, hogy a globális szétterülés legjobban az érett fejlődési stádiumú iparágakra jellemző, amelyek részegységek alapításával, az értéklánc nemzetközi szétterítésével, valamint termelési hálózatokkal reagálnak az őket ért kihívásokra, s közülük is elsősorban a koncentrált termelésből származó csökkenő hozadékokra (Potter, Watts 2011). A perifériák így nagyon csekély esélyekkel indulnak a nagy léptékű, értékes ipari beruházások megszerzéséért folytatott küzdelemben: ha úgy tetszik, periféria mivoltuk eredendően kizárja őket a potenciális győztesek köréből. Az értékes ipari tevékenységek megszerzésének esélye a beszállítói hálózatokban is alacsony. A K+F- és innovációs tevékenységek korlátozottan megjelennek az „üzemcsarnokon belüli” folyamatinnovációban és inkrementális innovációban, de nem eredményezik a nyugatihoz hasonló nagy léptékű K+F-centrumok letelepülését, mivel a beruházók a vállalati központjaikhoz közel veszik igénybe ezeket a szolgáltatásokat (Pavlínek 2014; Pavlínek, Žizalová 2014; Šipikal, Buček 2013). A periférikus régiók ezen felül egy további dilemmával is szembesülnek: a felzárkóztató szemléletű, szociális célokat szolgáló területfejlesztés érdekei a minél szélesebb foglalkoztatás és a munkaerőpiaci integráció felé mutatnának, a globális verseny és a fenntarthatóság szempontjai viszont a szűkebb, de versenyképesebb ipari tevékenységek felé. Ez az ellentmondás belátható időn belül csak enyhíthető, de valószínűleg nem oldható fel – miközben a perifériák a szolgáltatásalapú fejlődés kedvező eredményeiből is csak nagyon korlátozottan részesülnek majd.

A külföldi működő tőkén alapú versenyképesség második korlátját a *külső tőkefüggőség problémái* jelentik, amelyek egyre nagyobb mértékben jelentkeznek a költségalapú versenysztratégiák kifulladásával és a versenyképesség „magas

útját” követő fejlődési utak kialakítására irányuló kísérletekkel. Ez a dilemma nem is tekinthető „posztszocialista betegségnek”, hiszen számos, összeszerelő tevékenységekre szakosodott nyugat-európai ipari térség már évtizedekkel korábban szembesült azzal, hogy a vállalati telephelyválasztási politikák áldozatává is válhat (Humphrey, Schmitz 2002). A kapitalizmus angolszász („liberális”) és kontinentális („koordinált”) változatától is eltérő *függő piacgazdasági modell* (dependent market economies) követő közép-európai gazdaságok azonban nyugati társaiknál sokkal erősebben kitettek a tőkefüggőség kockázatainak (Nölke, Vliegenthart 2009; Pogátsa 2016; Szanyi 2016). Bár a függőség kétirányú, a közép-európai ipari térségek sokkal jobban függnek a nyugati befektetőktől, mint fordítva (a tét nem a kiemelkedő versenyelőnyök elvesztése, hanem egzisztenciális fenyegetés); és míg az előbbiek számára a függés egy egyirányú reláció, az utóbbiaknál csupán egy többirányú viszonyrendszer egyik, mégoly fontos iránya. A külső forrásból táplálkozó, kívülről hozott tudást, technológiákat és forrásokat felhasználó, kívülről irányított iparnak az alábbi lehetséges problémákkal kell szembesülnie:

- A duális közép-európai ipar *jelenlegi* versenyképességét megalapozó tényezők könnyen válhatnak a *jövőbeli* feljebb lépési törekvések gátjaivá, és szűkítik az endogén fejlődés felé mutató evolúciós alternatívák feltárásának esélyeit.
- A transznacionális vállalatok, a maguk részéről teljesen logikusan, *eltérő viselkedést* mutatnak hazai piacaikon és kiszervezett részlegeik esetében. Az értéklánc legértékesebb szegmensei a vállalati központok közelségében maradnak, a periféria termelő kapacitásai pedig kevesebb figyelmet kapnak és könnyebben feláldozhatók. Ennek a viselkedésnek nemzeti eltérései is megfigyelhetők (pl. a német vállalatok magasabb, az amerikai és távol-keleti vállalatok alacsonyabb hajlandósága a magas termelési funkciók letelepítésére). A vállalatokon belüli beruházásokért folyó nemzetközi harc, ha nem is zérus összegű játszma, jelentős érdekkonfliktusokkal jár, és mind rövid, mind hosszú távú vesztesei is vannak.
- Az erős hazai vállalatok hiánya *tovagyűrűző hatásokat* kelt a *szolgáltató szektorban* is. Csökevényesek maradnak a fejlett üzleti szolgáltatások, mert azokat a vállalatok központjaikhoz közel, az európai és észak-amerikai centrumszektorokban veszik igénybe; elmaradott az alkalmazott kutatások és innovációk rendszere, mivel a telephelyek többségére ilyen tevékenységet nem helyeznek ki; és nem épül ki új, a vállalatoknak kedvező finanszírozási rendszer, mert nincs szervezet, amely rendszeresen igénybe venné őket.¹² A hiányok olyan dimenziókban is megmutatkoznak, amelyeket a közvélekedés nem tart az ipar szerves részének – például az erős nemzeti márkákban (gondoljunk az amúgy nem élvonalbeli olasz ipar itt élvezett előnyeire), a formatervezés és design területén, vagy a marketingben. Ezek a szolgáltatások vagy nem jelennek meg a függő országokban, vagy korlátozottak maradnak.

- Számottevő közép- és hosszú távú kockázat származik a *tőke mozgásokból*. A transznacionális vállalatok részlegei nagyon erős versenyt folytatnak a profit újbóli befektetéséért, és a vállalati központok stratégiái könnyen dönthetnek annak repatriálásáról vagy máshol történő felhasználásáról. A költségelőnyök csökkenése kilépésre ösztönözheti az alacsony tényezőintenzitású termelésre szakosodott vállalatokat, iparágakat (pl. a könnyűipar vagy – az elmúlt években jól látható módon – az elektronikai ipar szereplőit).
- A sikeres ipari térségeket is fenyegetik a *kiszorító és eltömődési* hatások, amelyek visszafogják a további tőkebefektetések hatékonyságát, és a képzett munkaerő elszívásával, a helyi piacok lefőlözésével a térségi kis- és középvállalati szektor további háttérbe szorulását és a meglévő helyi ipari hálózatok felbomlását eredményezhetik.
- A függő modell legfontosabb mellékhatásaként a külső tőkeberuházásokra alapozott modellben *alacsony a pénzügyi, humán és társadalmi tőke akkumulációja*. A liberális és koordinált piacgazdaságokkal szemben a függő piacgazdaságok történelmi tőkehiánya újratermeli magát; különösen az időről időre bekövetkező, a gyakori rendszerváltásokkal járó transzformációs veszteségeknek (Gál 2013) köszönhetően. A vállalatokban megtermelt profit a munkabéreken és beszedett adókon keresztül fontos multiplikátor-hatásokat generál (bár a befektetés vonzó politikák révén könnyen jutnak olyan versenyelőnyökhöz, közterheik ideiglenes vagy tartós csökkentéséhez, amelyekről egyszerű halandók nem is álmodhatnak), de a legfontosabb eredmény, a tőkeképződés és az új vállalatok térségi megújulást elősegítő kialakulása elmaradhat.
- Az alacsonyan tartott bérszínvonal ösztönzi a jobb jövedelmi viszonyokat és életkörülményeket kínáló hazai és európai centrumtérségek felé irányuló *tartós migrációs folyamatokat*, amelyek aláaknázzák egyes térségek vagy teljes nemzetgazdaságok humántőke-akkumulációját is.

Nyilvánvaló, hogy a fenti problémák kialakulása nem egyedül a külső tőkebefektetők felelőssége, és orvoslásuk sem várható el tőlük. Ugyanakkor belátható, hogy a függő piacgazdasági modell nagymértékben hozzájárul a *közepes jövedelmű fejlődés csapdájának (middle income trap)* kialakulásához, s még ezen felül is súlyos fenntarthatósági dilemmák terhelik. A függőség rendszerei önmagukban ördögi kört formálnak, amelyből különösen nehéz kitörni. A vállalatok és ipari térségek ugyanis könnyen olyan fejlődési pályákra kényszerülhetnek, amelyek vagy nem képesek biztosítani a versenyképesség magas útja felé való elmozdulást, vagy fenntarthatatlanoknak bizonyulhatnak.

Harmadikként említést kell tennem a *feljebb lépés és endogén növekedés lehetőségeit*, pontosabban a tudásalapú gazdaság meghonosodását hátráltató korlátokról is. A korábban már említett térségi hálózatok fejletlensége mellett ugyanis legalább ilyen gyenge lábakon áll a tudáshálózatok fejlettsége, a kollektív tanulás és az innovációs rendszerek teljesítőképessége. Ezen a téren Közép- és Délkelet-

Európában csak Szlovénia adottságai érik el a megfelelő színvonalat. A térség fennmaradó részét, különösen a délkeleti országok csoportját vizsgálva a kép lényegesen kedvezőtlenebb: nem csupán az innovatív, tudásintenzív ipar, hanem a tudásalapú gazdaság alapvető feltételrendszere is elmaradásokkal küzd. A Világbank által készített, a tudásgazdaságra való felkészültséget vizsgáló potenciálfelmérés adatai alapján szembevetve, hogy mind a tudás hasznosításában elért teljesítmény (tudásgazdasági index), mind a potenciálisan felhasználható tudás (tudásindex), mind pedig ezek részindexei – az innovációpolitika ösztönzői és intézményei, az oktatás és emberi erőforrások teljesítménye, az infokommunikációs technológiák elterjedtsége – jelentős lemaradást mutatnak (World Bank 2012). A délkeleti országok csoportjában egyedül az infokommunikációs ellátottság volt aránylag kedvező; lemaradásuk átlagosan kétszer akkora volt a visegrádi országok és Szlovénia alkotta csoporthoz képest, mint azoké az EU 15-ökhöz. A posztoszocialista átalakulás paradoxona, hogy pont azokban az évtizedekben, amikor világszerte egyre erősebb bizonyítékok állnak rendelkezésre a tudás gazdasági fejlődésben játszott szerepének jelentőségéről, a makrorégió országai a főnyírószerű fiskális megszorítások prédájaként kezelték a társadalmi fejlődés két alappilléreit, a közoktatást és az egészségügyet.

Következtetések a fenntartható iparfejlődésről

Huszonöt év hosszú idő, és elég ahhoz, hogy a lezajlott átalakulási folyamatok következményeit már ne egy átmeneti időszak termékeinek, hanem tartós fejlődési jegyeknek tartsuk. Könnyen belátható, hogy az ipar térformáló szerepe, a gazdasági növekedésre és egyes régiók, térségek foglalkoztatására gyakorolt hatása miatt nem hagyható figyelmen kívül a válság utáni Közép-Európában sem. Az iparfejlődést azonban térben differenciált folyamatként kell értelmeznünk mind az empirikus elemzésekben, mind a fejlesztéspolitikában. Miközben a metropolisztérségek, központi régiók számára követhető útnak tűnik egy döntően szolgáltatásalapú fejlődési pálya (egyres innovatív iparágak és az iparhoz kapcsolódó fejlett üzleti szolgáltatások kitüntetett szerepével), az ipari átalakulás nyerteseivé váló átmeneti régiókban és a kiüresedő periferikus régiók felzárkóztatásában a posztindusztriális gazdaság nem jelenthet ipar nélküli fejlődést; *kiegyensúlyozott gazdaságszerkezet megteremtésére* van szükség, ennek érdekében pedig az *ipari és szolgáltató tevékenységek kombinációjára* alapozott stratégiákat érdemes követni. Ezekben a kombinációkban növekvő jelentőségre tesznek szert az erősen lokalizált versenyképességi tényezők, amelyek egyben a térségi (újra)specializáció, a hálózatokra alapozott endogén fejlődés építőkövei.

A specializáció elsősorban nem egyes vállalatokat kell, hogy jelentsen, hanem átalakítható, újabb és újabb fejlesztési célokra és ipari tevékenységekre fókuszálható, átállítható *rugalmas tudáskészletet és szervezeti rendszert*. A közelmúltban

a visegrádi országokban már jelentkeztek a túlzott autóiipari szakosodás kedvezőtlen mellékhatásai (pl. az autóiipari ciklus megjelenése a magyar GDP-adatok hullámszásában), illetve fel kell készülni rá, hogy egyetlen iparág ilyen mértékű uralma kiszolgáltat a külső sokkoknak, és a régi ipari térségekhez hasonló hálózati-agglomerációs problémák kialakulását eredményezheti. Ebben és a hasonló esetekben a *generikus ipari tudás* szerepét érdemes hangsúlyozni: az autóiipar konverziója pl. számos új gépipari tevékenység meggyökerezéséhez vezethet, míg az elmúlt évtizedben egyre inkább meggyengülő elektronikai összeszerelő tevékenységek kiváltására az infokommunikációs tevékenységek és a szoftveripar tűnnek a legalkalmasabbaknak.

A következő évtizedekben *nincs realitása a külföldi működő tőke és know-how széles körű kiváltásának*, de a fejlődési modell gyengeségeit orvosolni szükséges. A külföldi működő tőkén alapuló fejlődés első másfél évtizedének látványos sikerei nem a semmiben gyökereztek, és a fejlődés kiugró üteme nem volt fenntartható. Ebben az időszakban ugyanis nagyrészt az a látens ipari potenciál alakult újjá, amelyet a szocialista nagyvállalatok, termelési rendszerek felbomlása szabadított fel, és a külföldi beruházók foglaltak új rendszerbe – a saját érdekeik és elképzeléseik szerint. Nyilvánvaló, hogy ez a sors sokkal kedvezőbb volt, mint azon ipari térségeké, ahol az egykori ipari bázis nyom nélkül vagy csak néhány utódvállalatot maga mögött hagyva tűnt el, és nagy vonalakban – bár nem minden esetben – egyetérthetünk Szanyi (2016) azon érvelésével, hogy még az előnyök és hátrányok egyenlőtlen megosztásával járó globális piaci integráció is jobb alternatíva, mint az abból való kimaradás. Mindez azonban nem mentesít a *külső tőkefüggés mérséklésének* feladatai alól.

A közép-európai országok jelenlegi kiszolgáltatottsága elsősorban két úton mérsékelhető. Egyrészt erősíteni kell a külföldi működő tőkén alapuló ipari tevékenységek területi beágyazottságát, és elősegíteni az értékes ipari funkciók megtelepedéséhez vezető iparági feljebb lépést. Másrészt a korábbinál sokkal több figyelmet kell szentelni a vállalati ökoszisztéma külföldi nagyberuházók melletti szereplőire is. *Hiányzik a nemzeti bajnok vállalatok köre*, pedig ezek nemcsak a kelet-ázsiai fejlesztő államok felzárkózásában, hanem a ma fejlett európai országok iparfejlődésében is kulcsszerepet játszottak. Nincs annak realitása, hogy a rendszerváltásokkal elvesztett nagyvállalatok feltámaszthatók vagy egykönnyen újjákkal pótolhatók lennének, de amelyek fennmaradtak, ott aktív állami segítséggel érdemes támogatni a hazai beszállító rendszerek felépülését; másrészt az elérhető iparpolitikai eszközök maximális kihasználásával ösztönözni azt, hogy a sikeres kisvállalatok versenyképes középvállalatokká fejlődjenek, a közepesek pedig versenyben maradván a német modellhez hasonló többgenerációs cégekké fejlődjenek. A Magyarországon az elmúlt években (nem csak az iparban) megfigyelhető gyakori kilépési stratégiák, a versenyképes piaci szereplőkké kinövő hazai vállalatok külföldi befektetői csoportok kezébe adása súlyos figyelmeztetés a gazdaságpolitika alakítóinak, és komoly növekedési korlátokra utal; de a probléma tükörképei a többi közép-európai országban is minduntalan feltűnnek.

Akár a külföldi tőkén alapuló vállalkozások értékes tevékenységeinek megszerzése a cél, akár a hazai ipar megerősítése, az iparfejlődés fenntartható fejlődésének legfontosabb záloga azonban a *tényezőellátottság tartós javítása*. Ez a tőkefinanszírozás lehetőségeinek javítását, a megfelelő munkaellátottságot, a szabályozási, adóztatási környezet javítását is szükségessé teszi, kulcs tényezője azonban a tudásalapú társadalom fő erőforrása, a humán tőke lesz. Az állami politikák legjobban megtérülő beruházása a képzés, elsősorban a szakképzett munkaerő Közép-Európa-szerte egyre nagyobb problémákat jelentő hiányának csökkentésével. Ez a probléma mindkét fő fejlődési útnál felmerül, orvoslása tehát kiemelkedő nemzetgazdasági érdek. A magas képzettséggel és az alkalmazkodás, élethosszig tartó tanulás képességével felvértezett szakemberek széles rétege már ma is stratégiai kérdés és az ipartelepítési döntések egyik fő kritériuma, de teljes jelentőségét a következő évtizedekben nyeri el. Az alacsony képzettségi szintet igénylő vagy betanított munka egyre növekvő hányadának gépésítése mellett ez a fajta ipari munka a belátható jövőben is keresett marad, és széles rétegek számára kedvező bérszínvonal elérését teszi lehetővé.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány elkészítését az NKFIH NK 104985 számú kutatása („Új térformáló erők és fejlődési pályák Kelet-Európában a 21. század elején”) és a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatta. A szerző köszönettel tartozik a tanulmány két anonim lektorának, akik javaslataikkal és bírálaikkal segítettek a kézirat átdolgozását. A fennmaradó tévedések a szerzőt terhelik.

Jegyzetek

- 1 Jelen tanulmány elsősorban a visegrádi négyekkel, másodsorban Szlovéniával, harmadrészt Romániával, Bulgáriával, valamint Jugoszlávia utódállamaival foglalkozik. A következtetések többsége mindhárom országcsoportra érvényes, de – a külföldi működőtőke-beruházások eltérő szintje és befolyása révén – más-más mértékben. A fő különbségeket a tanulmány külön tárgyalja.
- 2 Más megközelítésből kiindulva, de hasonló térfelosztást rajzolnak ki Kuttor (2010), Kuttor és Hegyi-Kéri (2012), valamint Lengyel (2012) tanulmányai.
- 3 Az összehasonlíthatóság érdekében Csehország, Románia és Szlovákia esetében összevontam a fővárosok és környezetük adatait.
- 4 Valamelyest eltérő szemléletet képvisel Szabó és Farkas (2014), akik a modern ipar csomópontokba koncentrált szerveződése mellett érvelnek – álláspontjuk szerint térségünkben a hagyományos bányászati-ipari körzetek meggyengülését követően az ipar nem képez összefüggő térszerkezeti elemeket (tengelyeket vagy zónákat).
- 5 A delokalizáció (áttelepítés) helyett helyesebb iparvállalatok, iparágak utódlás nélküli eltűnéséről, destruktív dezindusztrializációs jelenségekről beszélni.
- 6 A győri iparági körzet történelmi gyökereiről lásd egy nemrég megjelent tanulmánykötet rendkívül gazdag anyagát (Germuska, Honvári 2014; Honvári 2014; Jakab 2014), valamint Rechnitzer (2016)

- monográfiáját. A történelmi minták Kecskemét autóipara esetében is kimutathatók. A Mercedes letelepülését jóval megelőzte az 1964-ben létrehozott Gépipari és Automatizálási Műszaki Főiskola, az 1962-től működő Pneumatikus és Hidraulikus Gépelemek Gyára, a gyár Knorr-Bremsével kötött 1972-es licenstmegállapodása, majd 1989-es vegyesvállalattá alakítása, privatizációja. A város tehát komoly gépgyártási hagyományokra támaszkodhatott, amikor a beruházási döntést meghozták.
- 7 Lásd pl. a kívülről irányított délolasz modernizáció példáját a helyi gazdaságba beilleszkedni képtelen nagyiparral („sivatagi katedrálisok”: Dunford, Greco 2007; Greco, DiFabbio 2014; Horváth 1998), vagy a földrajzi nihilizmusból kiinduló, s a területi szempontokat később is háttérbe szorító államszocialista iparosítás súlyosan diszfunkcionális területi következményeit (Lux 2016). A probléma természetesen nem szűkíthető le a múltra: Lovering (1999) az új területi politikák kapcsán megfogalmazott kritikája ma is érvényes.
 - 8 Magyarországon erre Győr szolgáltatja a legjobban feltárt és a köztudatban legélénkebben élő példát (Rechnitzer 2016), de a következtetések jól alkalmazhatók a közép-európai feldolgozóipari integrációs zónába sikeresen beilleszkedő ipari térségek zömére.
 - 9 A probléma a fejlett országok periferikus térségeiben is ismert (Kasabov 2011; Nuur, Laestadius, 2010).
 - 10 A lekérdezés során 540 angol nyelvű kérdőívet juttattunk el közép-európai országok kiválasztott területfejlesztési szereplőihöz. A visszaérkezett 154 kérdőív válaszadási rátája 18%. A válaszok 33%-a egyetemekről, 31%-a fejlesztő szervezetektől, 16%-a területi statisztikai ügynökségektől, 20%-a pedig városi önkormányzatoktól érkezett. A fővárosok aránya 17%, a vidéki válaszoké 83% volt. A válaszok országos bontása: 30% Lengyelország, 19% Csehország, 15% Magyarország, 10% Bulgária, míg a fennmaradó országok aránya egyenként 10% alatt maradt.
 - 11 Mint Jürgens és Krzywdzinski (2009) bemutatja, a nyugati beruházók óvakodtak attól, hogy a szociális partnerség intézményeit meghonosítsák Közép-Európában; ugyanakkor a képzett szakmunkások állásai formális garanciák hiányában is aránylag biztonságosaknak számítanak a fokozatosan kibontakozó munkaerőhiány körülményei között. Hozzátehetjük, hogy a hazai tulajdonú vállalatok még ennyire sem nyitottak a munkavállalók érdekérvényesítésére; a szakszervezetekhez való viszonyulásuk többnyire nyíltan ellenséges.
 - 12 A magas külföldi tulajdonhányadú bankszektor eredendően nem mutatott magas hajlandóságot a kiterjedt vállalkozói hitelezésre. A zömmel hazai tulajdonú szlovén bankok esetében a helyzet kedvezőbb, bár a probléma ott is létezik (Mörec, Raškovic 2011).

Irodalom

- Anić, I. D., Rajh, E., Teodorović, I. (2008): Full manufacturing versus subcontracting business models in the Croatian textile and clothing industry. *Economic Review/Ekonomski Pregled*, 7–8., 325–343.
- Bailey, D., DePropris, L. (2014): Manufacturing reshoring and its limits: The UK automotive case. *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 7., 379–395. <http://doi.org/bxtb>
- Baranyai, N., Lux, G. (2014): Upper Silesia: The revival of a traditional industrial region in Poland. *Regional Statistics*, 2., 126–144. <http://doi.org/br56>
- Barta Gy. (2000): A külföldi működő tőke szerepe a magyar ipar duális struktúrájának kialakulásában. In: Horváth Gy., Rechnitzer J. (szerk.): *Magyarország területi szervezete és folyamatai az ezredfordulón*. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, 275–292.
- Barta, Gy. (2005): The role of foreign direct investment in the spatial restructuring of Hungarian industry. In: Barta, Gy., G. Fekete, É., Szörényiné Kukorelli, I., Timár, J. (eds.): *Hungarian spaces and places: patterns of transition*. Centre for Regional Studies, Pécs, 143–160.
- Barta Gy., Czirfusz M., Kukely Gy. (2008): Újraiparosodás a nagyvilágban és Magyarországon. *Tér és Társadalom*, 4., 1–20.
- Barta, Gy., Lőcsei, H. (2011): The effect of the recent economic crisis on the spatial structure of Hungarian industry. *Regional Statistics*, 1., 99–109.

- Bell, D. (1973): *The coming of post-industrial society: A venture in social forecasting*. 1999 special anniversary edition. Basic Books, New York
- Competing in global value chains: EU industrial structure report 2013 (2013). European Commission Directorate-General for Enterprise and Industry, Luxembourg
- Csomós Gy. (2011): A közép-európai régió nagyvárosainak gazdaságirányító szerepe. *Tér és Társadalom*, 3., 129–140.
- Drobniak, A., Kolka, M., Skowroński, M. (2012): Transition and urban economic resilience in Poland's post-industrial cities: The case of Katowice. *Regions*, 286., 13–15.
- Dunford, M., Greco, L. (2007): Geographies of growth, decline and restructuring. The rise and fall (privatization) of the state-owned steel sector and the trajectories of steel localities in the Italian Mezzogiorno. *European Urban and Regional Studies*, 1., 27–53. <http://doi.org/dgtk8r>
- Egyed I. (2014): Területfejlesztés vagy iparpolitika? A francia versenyképességi pólus program tapasztalatai. *Tér és Társadalom*, 2., 159–175.
- Enyedi Gy. (1978): *Kelet-Közép-Európa gazdaságföldrajza*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest
- Eygeniev, E. (2008): *Industrial and firm upgrading in the European periphery. The textile and clothing industry in Turkey and Bulgaria*. Professor Marin Drinov Academic Publishing House, Sofia
- Faragó L., Lux G. (2014): Kurrens portéka vagy múzeumi tárgy? Növekedési pólusok és iparági körzetek a fejlesztéspolitikában. *Tér és Társadalom*, 2., 11–30.
- For a European industrial renaissance. (2014) European Commission, Brussels
- Frigant, V., Layan, J. B. (2009): Modular production and the new division of labour within Europe. The perspective of French automotive parts suppliers. *European Urban and Regional Studies*, 1., 11–25. <http://doi.org/cz7knv>
- Gál, Z. (2013): Role of financial sector FDI in regional imbalances in Central and Eastern Europe. Gostyńska, A., Tokarski, P., Toporowski, P., Wnukowski, D. (eds.): *Eurozone enlargement: Challenges for the V4 countries*. The Polish Institute of International Affairs, Warsaw, 27–35.
- Germuska P., Honvári J. (2014): A közúti járműgyártás története Győrött 1945-től 1990-ig. In: Honvári J. (szerk.): *Győr fejlődésének mozgatórugói*. Universitas-Győr Nonprofit Kft., Győr, 21–111.
- Greco, L., DiFabbio, M. (2014): Path-dependence and change in an old industrial area: The case of Taranto, Italy. *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 7., 413–431. <http://doi.org/bxtc>
- Gwosdz, K. (2014): *Pomiędzy starą a nową ścieżką rozwojową. Mechanizmy ewolucji struktury gospodarczej i przestrzennej regionu tradycyjnego przemysłu na przykładzie konurbacji katowickiej po 1989 roku*. Uniwersytet Jagelloński w Krakowie, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej, Kraków
- Harrison, B. (1992): Industrial districts: Old wine in new bottles? *Regional Studies*, 5., 469–483. <http://doi.org/fm2mzc>
- Havlik, P. (2005): Central and East European industry in an enlarged European Union: Restructuring, specialisation and catching-up. *Économie Internationale*, 102., 107–132.
- Honvári J. (2014): Bevezető. In: Honvári J. (szerk.): *Győr fejlődésének mozgatórugói*. Universitas-Győr Nonprofit Kft., Győr, 7–19.
- Horváth Gy. (1998): *Európai regionális politika*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, Pécs
- Humphrey, J., Schmitz, H. (2002): How does insertion in global value chains affect upgrading in industrial clusters? *Regional Studies*, 9., 1017–1027. <http://doi.org/cjfq7r>
- Iammarino, S., McCann, P. (2010): The relationship between multinational firms and innovative clusters. In: Boschma, R., Martin, R. (eds.): *The handbook of evolutionary economic geography*. Edward Elgar, Cheltenham, 182–204. <http://doi.org/bxtb>
- Jakab P. (2014): Sikeres gazdasági modellváltások Győrben. In: Honvári J. (szerk.): *Győr fejlődésének mozgatórugói*. Universitas-Győr Nonprofit Kft., Győr, 140–157.
- Jürgens, U., Krzywdzinski, M. (2009): Changing East-West division of labour in the European automotive industry. *European Urban and Regional Studies*, 1., 27–42. <http://doi.org/cc2qsw>
- Kaditi, E. A. (2013): Foreign investments and institutional convergence in South-Eastern Europe. *International Economic Journal*, 1., 109–126. <http://doi.org/bxtf>
- Kasabov, E. (2011): Towards a theory of peripheral, early-stage clusters. *Regional Studies*, 6., 827–842. <http://doi.org/b32ng5>
- Kiss, É. (2007a): Foreign direct investment in Hungary. Industry and its spatial effects. *Eastern European Economics*, 1., 6–28. <http://doi.org/d6nmpg>

- Kiss, É. (2007b): The impacts of relocation on the spatial pattern to Hungarian industry. *Geographia Polonica*, 1., 43–61.
- Kornai J. (1980): *A hiány*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest
- Kovács T. (2003): *Vidékfejlesztési politika*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, Pécs
- Krzywdzinski, M. (2014): How the EU's eastern enlargement changed the German productive model. The case of the automotive industry. *Revue de la Régulation*, 1., 1–20.
- Kuttor D. (2010): A gazdasági-politikai átmenet regionális hatásainak vizsgálata a visegrádi országokban 1995-től 2006-ig. *Tér és Társadalom*, 4., 249–265.
- Kuttor, D., Hegyi-Kéri, Á. (2012): Sectoral and regional dimensions of industrialisation in East Central Europe. In: Pavelkova, D., Strouhal, J., Passekova, M., Sucháček, J. (eds.): *Advances in economics, risk management, political and law science*. WSEAS Press, Zlin, 290–299.
- Lefilleur, J. (2008): Geographic reorganisation of the European automobile sector. What role for the Central and East European countries in an enlarged European Union? An empirical approach. *Eastern European Economics*, 5., 69–91. <http://doi.org/dx4wrz>
- Lengyel I. (2010): *Regionális gazdaságfejlesztés. Versenyképesség, klaszterek és alulról szerveződő stratégiák*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Lengyel I. (2012): A hazai területfejlesztés zsákutcái: A triális Magyarország. In: Rechnitzer J., Rác Sz. (szerk.): *Dialógus a regionális tudományról*. Széchenyi Egyetem Regionális- és Gazdaságtudományi Doktori Iskola, Magyar Regionális Tudományi Társaság, Győr, 140–150.
- Lengyel, I. (2014): Reorganization of Hungarian manufacturing sector: Impacts of EU accession and global crisis. *European Journal of Business Research*, 2., 93–100. <http://doi.org/bxtg>
- Lengyel I., Szakálné Kanó I., Vas Zs., Lengyel B. (2016): Az újraiparosodás térbeli kérdőjelei Magyarországon. *Közgazdasági Szemle*, 6., 615–646. <http://doi.org/bxth>
- Lovering, J. (1999): Theory led by policy: The inadequacies of the 'new regionalism' (illustrated from the case of Wales). *International Journal of Urban and Regional Research*, 2., 379–395. <http://doi.org/dn6hfd>
- Lux G. (2013): Kritikus tömeg alatt: A fejlesztési együttműködés lehetőségei a kisebb nagyvárosokban. *Tér és Társadalom*, 4., 52–74.
- Lux G. (2016): Az államszocialista iparpolitika területi következményei. In: Erdős K., Komlósi É. (szerk.): *Tanítványaimban élek tovább: Emlékkötet Buday-Sántha Attila tiszteletére*. Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar, Pécs, 89–105.
- Menzel, M. P., Fornahl, D. (2009): Cluster life cycles – Dimensions and rationales of cluster evolution. *Industrial and Corporate Change*, 1., 205–238.
- Miles, I. (1993): Services in the new industrial economy. *Futures*, 6., 653–672. <http://doi.org/bdvsg>
- Molnár E. (2010): Közép- és Délkelet-Európa határán: Gazdasági modernizáció és szervezetváltás Romániában. In: Demeter G., Radics Zs. (szerk.): *Kompországok – ahol a part szakad... Szemelvények Köztes-Európa integrációs törekvéseiből (1990–2008)*. Didakt Kiadó, Debrecen, 370–411.
- Molnár E. (2012): Kelet-Közép-Európa az autóipar nemzetközi munkamegosztásában. *Tér és Társadalom*, 1., 123–137.
- Molnár E., Lengyel I. M. (2015): Újraiparosodás és útfüggőség: Gondolatok a magyarországi ipar területi dinamikája kapcsán. *Tér és Társadalom*, 4., 42–59. <http://doi.org/bxtj>
- Monastiriotis, V., Alegria, R. (2011): Origin of FDI and intra-industry domestic spillovers: The case of Greek and European FDI in Bulgaria. *Review of Development Economics*, 2., 326–339. <http://doi.org/bw5z6g>
- Mörc, B., Rašković, M. (2011): Overview and estimation of the 2008 financial and economic crisis 'effect size' on SME capital structures: Case of Slovenia. *Ekonomika Istraživanja*, 4., 107–125. <http://doi.org/bxtk>
- Nölke, A., Vliegenthart, A. (2009): Enlarging the varieties of capitalism: The emergence of dependent market economies in East Central Europe. *World Politics*, 4., 670–702. <http://doi.org/b54rvf>
- Nuur, C., Laestadius, S. (2010): Development in peripheral regions: Case studies in Sweden. *European Urban and Regional Studies*, 3., 293–307. <http://doi.org/c2xxzc>
- Páger B. (2013): Ismét az „ígéret földje”? Łódz gazdasági átalakulása a rendszerváltást követően. In: Rechnitzer J., Somlyódyne Pfeil E., Kovács G. (szerk.): *A hely szelleme – a területi fejlesztések lokális dimenziói: A Fiaatal Regionalisták VIII. Konferenciáján elhangzott előadások*. Széchenyi István Egyetem Regionális- és Gazdaságtudományi Doktori Iskola, Győr, 447–458.
- Pástor, R., Šipikal, M., Rehák, Š. (2013): Knowledge creation and knowledge acquisition in the software

- industry in Slovakia: The case study of Košice region. *Regional Science Policy & Practice*, 4., 401–415. <http://doi.org/bxtn>
- Pavlínek, P. (2012): The internationalization of corporate R&D and the automotive industry R&D of East-Central Europe. *Economic Geography*, 3., 279–310. <http://doi.org/bxtn>
- Pavlínek, P. (2014): Whose success? The state–foreign capital nexus and the development of the automotive industry in Slovakia. *European Urban and Regional Studies*. 1–23. <http://doi.org/bxtp>
- Pavlínek, P., Domaňiški, B., Guzik, R. (2009): Industrial upgrading through foreign direct investment in Central European automotive manufacturing. *European Urban and Regional Studies*, 1., 43–63. <http://doi.org/dvq2q6>
- Pavlínek, P., Ženka, J. (2010): The 2008–2009 automotive industry crisis and regional unemployment in Central Europe. *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 3., 349–365. <http://doi.org/bw6jj8>
- Pavlínek, P., Žižalová, P. (2014): Linkages and spillovers in global production networks: Firm-level analysis of the Czech automotive industry. *Journal of Economic Geography*, 1 – 33. <http://doi.org/bxtq>
- Petrakos, G., Totev, S. (2000): Economic structure and change in the Balkan region: Implications for integration, transition and economic cooperation. *International Journal of Urban and Regional Research*, 1., 95–113. <http://doi.org/b85vc3>
- Pogácsa Z. (2016): *Magyarország politikai gazdaságtana: Az északi modell esélyei*. Osiris, Budapest
- Potter, A., Watts, D. (2011): Evolutionary agglomeration theory: Increasing returns, diminishing returns, and the industry life cycle. *Journal of Economic Geography*, 11., 417–455. <http://doi.org/cj7xkc>
- Rechnitzer J. (2016): *A területi tőke a városfejlődésben: A Győr-kód*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, Pécs
- Rugraff, E. (2008): Are the FDI policies of the Central European countries efficient? *Post-Communist Economies*, 3., 303–316. <http://doi.org/dpzwk4>
- Šipikal, M., Buček, M. (2013): The role of FDI in regional innovation: Evidence from the automotive industry in Western Slovakia. *Regional Science Policy & Practice*, 4., 475–491. <http://doi.org/bxtr>
- A stronger European industry for growth and economic recovery. Industrial policy communication update* (2012). European Commission DG Enterprise and Industry, Brussels
- Sucháček, J., Krpčová, M., Stachoňová, M., Holešinská, L., Adamovský, J. (2012): Transition and resilience in Czech post-industrial towns: The case of Ostrava and Karviná. *Regions*, 28., 17–19.
- Szabó P., Farkas M. (2014): Kelet-Közép-Európa térszerkezeti képe. *Tér és Társadalom*, 2., 67–86.
- Szanyi, M. (2016): *The FDI-led development model revisited? The case of Hungary*. CERS HAS Institute of World Economics, Budapest (Working Paper; 220.)
- Totev, S. (2005): Foreign Direct Investment in Bulgaria: Advantages and disadvantages to investment. *South-East Europe Review*, 4., 91–104.
- Winiecki, J. (1986): Az ipar túlméretezettsége a kelet-európai szocialista országokban: tények, okok, következmények. *Közgazdasági Szemle*, 5., 579–592.
- Wójtowicz, M., Rachwał, T. (2014): Globalization and new centers of automotive manufacturing: The case of Brazil, Mexico, and Central Europe. *Prace Komisji Geografii Przemysłu*, 25., 81–107.
- World Bank Knowledge Assessment Methodology (2012). <http://web.worldbank.org>
- Yoruk, D. E. (2004): Patterns of industrial upgrading in the clothing industry in Poland and Romania. In: McGowan, F., Radosevic, S., von Tunzelman, N. (eds.): *The emerging industrial structure of the wider Europe*. Routledge, London, New York, 95–110. <http://doi.org/dxw5mh>

A Zselic digitális lábnyomai. Webes és közösségimédia-kutatás a régió platformjairól és reprezentációjáról

Digital footprints of Zselic. Web-based and social media research about the region's platforms and representations

FEHÉR KATALIN

FEHÉR Katalin: tudományos főmunkatárs, Budapesti Gazdasági Egyetem Kutatóközpont; 1165 Budapest, Diósy L. u. 22–24.; feher.katalin@uni-bge.hu, info@feherkatalin.hu

KULCSSZAVAK: digitális lábnyom; a régió identitása; regionális identitás; digitális identitás; közösségi média; web; alkalmazás

ABSZTRAKT: A Zselic digitális lábnyomát hálózatkutató módszertannal vizsgáló projekt célja az volt, hogy összegezze, elemezze és felmutassa a régió már felépült azonosítóit, webes, közösségi és témahálózatait, illetve reprezentációit. Cél volt továbbá erre alapozva ajánlásokat megfogalmazni egy konstruktív, célzott üzenetekre épülő digitális identitás felépítéséhez, mely online eszközökkel támogatja a térség turizmusát, gazdaságát, kulturális és természeti értékeinek védelmét és közösségeinek komfortját.

A kutatás két alapkérdésre épül. Az első alapkérdés, hogy tartozik-e a Zselic régió digitális identitásához egységes platform-, adat- vagy reprezentációs azonosítókészlet. A második alapkérdés, hogy melyek azok az interaktív platformok, ahol a Zselic regionális digitális identitása reprezentálódik. Vizsgáltuk azokat az azonosító funkciókat, témahálózatokat és reprezentációkat, melyek a térség digitális identitását hosszabb távon meghatározzák. Vizsgáltuk továbbá azokat az interaktív, kezdeményező és újításokra nyitott megoldásokat is, melyek hálózatokat és közösségeket építenek, illetve erősítik a régió vonzerejét és életminőségét. A kutatás kevert mintavételi eljárással készült és megismételhető a tanulmány alapján. A gyorsan változó digitális környezetek és a folyamatosan frissülő tartalom- és adatfolyamok azonban különböző kimenetekhez vezethetnek. A kapott eredmények alapján a meglévő, jó keresési és találati előzményekkel bíró, tartalmilag és funkcionálisan összefoglaló jellegű webes csomópontok erősítése javasolt, valamint a régió közösségei integrált online felületekkel és hálózati összeköttetésekkel támogathatók. Emellett újítások bevezetése és a fiatalabb generációk platformjain való erősítés szükséges.

Katalin FEHÉR: senior research fellow, Research Centre, Budapest Business School University of Applied Sciences; Diósy L. u. 22–24., H-1165 Budapest, Hungary; feher.katalin@uni-bge.hu, info@feherkatalin.hu

KEYWORDS: digital footprint; identity of regions; regional identities; digital identity; social media; web; application

ABSTRACT: *The goal of the digital footprint project was to summarize, analyze and present the Zselic region's current web and social media identifiers and online representations. It also aimed to give recommendations for a more integrated digital identity. Based on the results, it shows that constructive and targeted messages and highlighted online platforms support the region's tourist activity, economy, and its cultural and natural values. Moreover, by creating more opportunities and workplaces, and by making companies join further networks, these factors also enhance the comfort of regional communities. This project was preceded by another study with a stronger theoretical emphasis.*

The study aims to answer two key questions. The first is: Can we find an integrated identification platform, data or representation set of the Zselic region? The second question is: Which interactive platforms and contents represent the digital identity of the Zselic region? Our research method was, on the one hand, focusing on keyword frequencies, search and hit rates and, on the other, content and representation analysis. The research process is repeatable. However, the constantly changing digital environment, the ongoing updated contents and data flow might produce different outputs.

Our results, nonetheless, did not point out an integrated or common platform acting as the Zselic region's single digital identity. On the other hand, we could recognize and analyze subject networks and regional profiles via well-defined web nodes and hubs, crosslinked contents, cumulative search and hit data, social media pages and visual representations. Based on these, we can draw up an interpretative and decisive web-based subject network defined by independent sources and their bottom-up or top-down communication. Our recommendations emphasize the strengths of the online communication about the Zselic region. We suggest that regional players need to focus on the strongest online nodes with functional or content summaries and with existing cumulative search and hit histories. Moreover, in order to increase the comfort of regional communities, it is necessary to facilitate their activities on social media platforms. Finally, the introduction of further innovations and the involvement of the younger generation will also be unavoidable.

Bevezetés

A regionális hálózatkutatás körébe tartozó, digitális identitást vizsgáló projekt abból indul ki, hogy a vizsgált térségnek, a Zselicnek vannak olyan online azonosítható identitásai és hálózati csomópontjai, webes tartalmi hangsúlyai és kísérletező-útkereső platformjai, melyek megkülönböztetik azt más térségektől. A Zselicről elérhető digitális lábnyomok, tematikus és tartalmi hálózatok szerkezetágazóak. Összefésülésük, rendszerezésük és elemzésük kevert mintavételi eljárásokkal történt, az eredményeket különböző módon szemléltettük.

Ahhoz, hogy egy letisztult képet kapjunk és ajánlásokat fogalmazhassunk meg az internetes-digitális Zselic-reprezentáció sokszínűségéről, először a szakirodalom alpmegfontolásait kellett figyelembe venni (részletesen lásd Fehér 2015). Ezt követően került sor a probléma, a célkitűzés és a kutatási kérdések megfogalmazására. Az ajánlások erre a koncepcióra és az elvégzett online kutatás összesített eredményeire épülnek. Fontos kitétel: az itt olvasható kutatás a digitalizáció és az online kommunikációs trendek, illetve a folyamatosan változó, egymáshoz képest elmozduló hálózati csomópontok jelenlegi környezetében relevánsak. Felhasználás esetén szükséges figyelembe venni a digitális eszköz- és tartalomkörnyezet átalakulásait és frissíteni a kapott eredményeket.

Elméleti megfontolások a kutatáshoz

A digitális identitás reprezentációi változékonyak. Valóságkonstrukciókként, illetve társadalmi konstrukciókként értelmezendők, melyek újra- és újratermelődnek (Faragó 2007; Gáspár 2005). A digitális hálózatokban elburjánzó adatok és üzenetrendszerek leképezik a valóságot, binárisan kódolják azt, majd a kódok komplex kapcsolatrendszerei a percepció számára újmédia-csomagolást kapnak, s ezek is összekapcsolódnak. Ami online és platformokon keresztül látszik, jelöl és megmutat, azonosít és reprezentál, illetve hálózatba szerveződik, kutatásunkban tehát vizsgálható és elemezhető.

Az adatrétegek mélysége folyamatosan nő: az adatrobbanást (big data) az internetes behálózottságnak, illetve a digitális eszközök és platformok terjedésének köszönhetjük. A weben és alkalmazásokon keresztül adatáramlás, a többmilliárdos felhasználói tömeg keresései és találatai, a közösségi média, a videók és fotók, a mobil eszközök által forgalmazott adatok a jelenlegi módszertanokkal és szoftverekkel legfeljebb tíz százalék körüli adatfeldolgozást tesznek lehetővé (Gantz, Reinsel 2011), ebből is elsősorban a legálisan elérhető, a fősodorban megjelenő adatok feldolgozását. Kutatásunkban tehát a Zselic példája nem vizsgálható az összes digitalizált adat figyelembevételével. Itt visszatérünk az első pontra: a fókusz a digitális identitás azon elemei jelentik, melyek nemcsak adatosítottak, hanem platformokon, keresőkben és a közösségi médiában megjelennek és ebben a formában elemezhetők. Mindezzel együtt hagyatkozunk az adatvezérelt döntések módszertanára is (Larose, Larose 2011).

A felhalmozódó adatkészleteink azonosítanak bennünket: az egyes adatkészletek, metaforikusan a digitális lábnyomok, azonosítják az entitásokat hálózataik dinamikájában (Fehér 2014). Az adatok keresőkben, weboldalakon, alkalmazásokon, multimédia-felületeken, közösségi hálózatokban, illetve szöveges-(audio)vizuális formákban kapnak struktúrát és dizájnt, fogyasztható tartalmat. Újmédia-felületek ezek, melyek bekeretezik a képernyőre írt adatokat. A fent említett valóságkonstrukciók itt teljesednek ki. Kutatásunkban ezekre a forrásokra hagyatkozunk.

A régió digitális identitása felől nézve a földrajzi/természeti értékek és a földrajzi-társadalmi identitás, a közigazgatás és a helyi szervezetek, a turizmus és a gazdaság, a kulturális örökség és a hagyományőrzés, valamint a vallási azonosítók adnak karakterisztikát aszerint, hogy mennyire publikusak, mennyire láthatók és elérhetők az online hálózatokban. Kutatásunk külön figyelmet szentel annak, hogy egy régió fejlettségét, vonzerejét, élhetőségét és életminőségét alapvetően meghatározzák azok az online is felfejthető, küldő nézőpontból is vizsgálható intézményesített, közösségi és személyes kapcsolatok, melyek a mindennapok komfortérzetét éppúgy meghatározzák, mint a jövőbeni lehetőségeket. A digitális platformokon vizsgálható eredmények ebben speciális szerepet játszanak: egyfelől az exponenciálisan digitalizálódó információtömeg lehetővé

teszi, hogy a webes vagy web előtti időszakból származó információvagyon és tudásbank egy helyen legyen, néhány gombnyomással elérhetőkké váljanak az adatok az adott régióról. Másfelől a jelen hálózati kapcsolatait áthatják a múlt digitális lábnyomai.

Az eredmények tehát két dimenzióban kezelendők, s a lenti kutatás is ezeket követi:

- tágabb idővonalon, kumulált eredményekkel és összesített információbázisként;
- a jelen metszeteiként azokon a platformokon, melyek az interaktivitásra építenek.

Társadalmi, kulturális és gazdasági potenciált jelent a már meglévő, folyamatosan növekvő, kumulált eredmények átfogó értékelése. Ezek gyakran felülről jövő kommunikációs és adatáramlások: intézmények, vállalatok kezelik őket, hivatalos és ellenőrzött források. Emellett a jelen interakcióinak vizsgálata tárandó fel: alulról jövő kommunikáció magánszemélyek, közösségek, egyesületek, szervezetek részéről, melyek az aktuális áramlásokról és kapcsolatokról adnak pillanatképet (részletesebben lásd Fehér 2015).

A kutatás kérdései, célja, módszertana és a kutatási korlátai

Kutatási kérdéseinket a fenti elméleti bevezetés pontjai szerint építettük fel: egyszerre fókuszáltunk a hosszabb időtartamra és a jelen interaktív metszetére. Vizsgáltuk azokat a megtalálható és a térséget azonosító funkciókat, illetve reprezentációkat, melyek a térség digitális identitását hosszabb távon meghatározzák, illetve felfejtettük azokat a témahálózatokat és kapcsolati hálózatokat, melyek ehhez keretet és dinamikát adnak. Vizsgáltuk továbbá azokat az interaktív, kezdeményező és újításokra nyitott megoldásokat, melyek az online eszközöket használják a hálózatok és közösségek felépítésére, működtetésére és megtartására, a vonzerő és életminőség javítására.

Első kérdéscsoportunk: *Tartozik-e a Zselic régió digitális identitásához egységes platform-, adat- vagy reprezentációs azonosítókészlet? A régió karakterisztikája mennyiben épül egymástól független forrásokra? Vannak-e egységes profilelemei, azonosítható térségi szerepei kumulált adatok alapján? Mennyire szerteágazóak online hálózatai és netes reprezentációi? Milyen szerepet játszik az alulról és felülről jövő kommunikáció a régió identitásformálásában és a regionális identitás alakításában?*

Második kérdéscsoportunk: *Melyek azok az interaktív platformok, ahol a Zselic regionális digitális identitása reprezentálódik? Mennyiben támogatják az interaktív és közösségi kommunikációs rendszerek a régióban élők komfortérzetét, életminőségét és jövőképét? Tartalmi és platformszűréssel mennyiben alkalmasak funkcionális integrációra?*

A kutatás célja egyfelől, hogy összegezze, elemezze és felmutassa a régió már felépült, meghatározó és döntéseket vagy folyamatokat befolyásoló digitális identitását. Ez a vonatkoztatási pont vagy profil támogatja olyan ajánlások megfogalmazását, melyek a régió erősségeire és meglévő hálózataira alapozva tudatos digitálisidentitás-építési koncepció felé vezetnek.

A kutatás módszertana egyrészt gyakoriságok, keresési és megtalálhatósági arányok elemzése, másrészt tartalomelemzés és reprezentációvizsgálat. Mindkét esetben a mintavétel része volt, hogy az adatok és tartalmak hol találkoznak, milyen internetes keresztkapcsolatokkal, egymásra mutató linkekkel milyen témahálózatokat és online reprezentációkat hoznak létre. A mintavétel kézi adatgyűjtésre épült, irányítottan a kutatási kérdések alapján. Szoftveres elemzésre ezúttal nem volt lehetőségünk, folytatás esetén javasolt az erre történő kiterjesztés adatbányászattal és big data módszerekkel. A kiindulópontot a „Zselic” kulcsszó és a hozzá tartozó kulcsszó párok előfordulásai jelentették egy éves periódusra és általános visszakereshetőségre vetítve (1. táblázat). Így jutottunk el a keresők, a közösségi oldalak, a fórumok és az online tömegkommunikáció szerteágazó platformhálózataig, a hálózati csomópontok és a keresztlinkelések gyakoriságára épülő súlyozásáig, valamint egy összegzéssel a kiemelt tartalmi hálózatok üzenetrendszeréig. A mintavételi eljárásoknál azok a platformok, adatforrások és reprezentációk kaptak hangsúlyt, melyek egyrészt felülreprezentáltak a téma és a térség kapcsán, másrészt relevánsak és részletesebben elemezhetők a keresőtálalatok, a közösségimédia-interaktivitás és -értékelés, a platformhasználat, a témahálózatok és a funkcionális keresztlinkelések alapján.

A kutatásnak több korláttal kellett szembenéznie. Egyrészt a digitális identitás egy aktuális látszat, hiszen online épül fel, szétszórt elemei pedig időben változékonyak. Nem egységes és egyes interakciói az idővonalon eltérnek. Emellett az adatfeldolgozhatósági arány még a legmodernebb, szoftverekkel támogatott feldolgozás esetén is csak részösszefoglalást adhat, valamennyi elem feldolgozhatósága lehetetlen. A teljesebb kép érdekében ezért a kutatási kérdések mentén, irányítottan vezéreltük a mintavételt és a feldolgozást.

Módszertani korlátot jelentett emellett, hogy az adatgyűjtések, keresések és mintavételek IP-címhez, a felhasznált számítógépek keresési és találati előzményeihez kötődnek, felhasználói szokásokhoz rendelt algoritmusoktól pedig nem maradhatnak függetlenek (Pariser 2012). Az idődimenzió és az algoritmusvezérelt meghatározottság miatt a kutatás nem ismételhető meg azonos eredményekkel. Minél nagyobb az időtáv, minél kevesebb számítógépen vagy IP-elérésen ismétlik meg a vizsgálatot, annál inkább eltolódhatnak a kimenetek.

Eredmények

A Zselic digitális identitásának azonosítókészlete

Az első kérdéscsoport arra kérdezett rá, hogy tartozik-e a Zselic régió digitális identitásához egységes platform-, adat- vagy reprezentációs azonosítókészlet. Előzetesen felmerülhet, hogy szükséges-e egyáltalán ilyen egy adott régió számára. Alapfeltételezésünk szerint adott célok mentén feltétlenül szükséges. Cél lehet ugyanis az adott régió jól azonosítható arculatának kialakítása a vonzerő érdekében – hasonlóképpen ahhoz, ahogy egy országimázs felépül. Digitális azonosítók mentén navigáló felhasználók ez alapján döntenek el, hogy egy földrajzilag körülhatárolható területre miért érdemes ellátogatni, avagy miért érdemes ott élni. Az egységes összkép itt tehát azt jelenti, hogy jól azonosíthatók különböző lehetőségek, előnyök és egyedi ismérvek. Egyes borvidékek például felismerték ezt a lehetőséget, s akár összefogással közösen építik az egységes, jól definiált arculatot, közös platformmal is. Kutatásunkat ezért tartották fontosnak a régió kiemelt szereplői: előzetesen meg kell ismerni a meglévő adottságokat, hogy abból az integrált kép kialakítható legyen.

A fő kérdés szerint a régió identitásának azonosításához kulcsszavakkal működő motorok keresési és találati arányait vizsgáltuk, illetve a vizuális reprezentációs eredményeket vetettük össze kumulált éves adatok alapján. Erre építve webes platformokat vizsgáltunk a Zselicet azonosító tematikus webhelyek segítségével. Kiemelt figyelmet kapott a magyar nyelven elérhető Wikipédia-szócikk, mely nemcsak a keresési eredmények különböző változataiban jár élen, hanem a legátfogóbb információkat is biztosítja egy helyen (1. ábra). Eredménye egy azonosítógyűjtemény, melyből visszafejthető a régió identitásának témahálózata.

Kiindulópontként a Wikipédia-szócikket, az első száz Google és Bing webes találati oldalt, illetve a hozzájuk tartozó webes tartalmak kulcsszógyakoriságát

1. ábra: A Zselic Wikipédia-szócikk tartalmi összefoglalása gyakorisági szófelhővel
Content summary of Wikipedia entry about Zselic on frequency word cloud

vettük (1. táblázat). A behálózottság két alapvető platformja ez alapján a visitkaposvar.hu és az itthon.hu, melyek a dél-magyarországi régióban betöltött meghatározó turisztikai szerepet emelik ki. Az általános tudásbázis és a médiahangsúly a Wikipédián és az origo.hu-n van a kumulált találatirányítás és a tartalmi támogatottság alapján. A legerősebb és egyben a legsokoldalúbb a bekötés Kaposvárhoz. Itt olyan konkrét, a Zselicben elérhető szolgáltatásokkal találkozhatunk, mint a turizmus alapjaként működő Csillagpark, a helyi programkínálatban szereplő paintball vagy a helyben üzemelő népszerű autósiskola.

Az 1. táblázatban a TOP 10 találat jelenik meg: ezek a létfontosságú találatok, a felhasználók jellemzően ugyanis itt és így keresik válaszaikat kérdéseikre, legfeljebb harminc találatig nézelődnek vagy egyre bonyolultabb kulcsszó-kombinációkkal próbálkoznak. Ami itt látszik, az egy meghatározó digitális identitás-profil, s a téma vagy keresés bejárasi útvonalaait elsődlegesen befolyásolja.

A keresési listák az elmúlt egy évet és a korábbi keresések kumulált adatait összegzik. A találatok a 2016 első negyedében mért eredményeket mutatják. Aktu-

1. táblázat: TOP 10 keresés és találat a Google keresőmotor alapján
TOP 10 search and hits via Google search engine

<i>Keresés - 2016-os kumulált eredmények magyar IP-címről</i>	<i>Találatok magyar IP-címről (2016. első negyedév)</i>
zselic - csillagpark	zselic - wikipedia
zselic - szállás	képek - zselic
zselic - park	zseliccsillagpark.hu
zselic - szabadidőfarm	zselicvölgy szabadidőfarm zselicvolgy.hu
zselic - paintball	zselicvölgy szabadidőpark zselicvolgy.hu
zselic - térkép	zselic.csillagpark.hu
zselic - tv	Kaposvár és a Zselic térkép utazom.com
zselic - túraútvonalak	www.zselickincse.com
zselic - turistatérkép	www.zselicpaintball.hu
zselic - starry sky park	www.zselic-autosiskola.hu
<i>Keresés - 2016-os kumulált eredmények külföldi IP-címről</i>	<i>Találatok külföldi IP-címről (2016. első negyedév)</i>
zselic - starry sky park	zselic - wikipedia
zselic - Zselic stars	images - zselic
zselic - hotel	zseliccsillagpark.hu
zselic - park	national landscape protection area darksky.org
zselic - szabadidőfarm	Zselicvölgy Szabadidőpark zselicvolgy.hu
zselic - paintball	dark skies awareness
	www.darkskiesawareness.org
zselic - térkép	starry park - all events gotohungary.com
zselic - tv	zselic.csillagpark.hu
zselic - túraútvonalak	Kaposvár és a Zselic térkép utazom.com
zselic - turistatérkép	www.zselickincse.com

álisak, hiszen akár egy nagyobb hír, egy új weboldal pár napon belül elmozdíthatja a sorrendet. A vizsgálatához magyar és külföldi IP-címről is szükséges volt bejelentkezni, hogy az eltérések láthatóak legyenek (lásd az 1. táblázat két oszlopát).

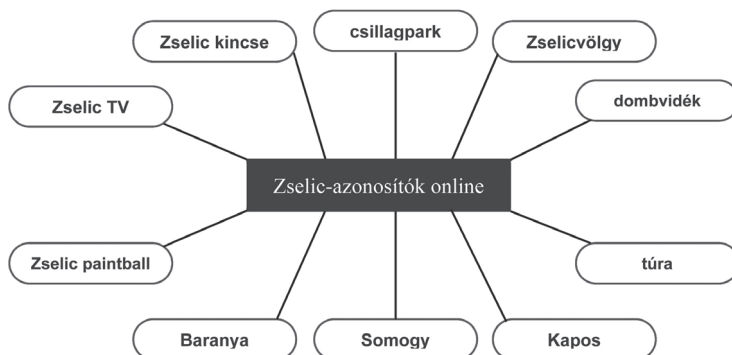
A magyar IP-címről való keresés a hazai turizmust, érdeklődést, avagy érdekeltséget feltételezi. Eszerint a legtöbb felhasználó a Csillagparkra kíváncsi, szabadidős tevékenységet és hozzá szállást keres, különböző módon szeretne navigálni a térségben, illetve felfedezni azt. A B2C kommunikációban ez jól kiaknázható. A Zselic TV-re keresés a helyi lakosság vagy az itt nyilatkozók számára bír jelentőséggel: a regionális identitásra utal. A külföldi IP-címről való keresés esetén az angol nyelv használata jellemző, s ez is inkább a Csillagparkra korlátozódik. A kumulált keresési adatok alapján a régió identitása a turizmus-hoz kapcsolódik. Emellett a jellemző keresőkifejezések az eladó ingatlanokhoz, időknek otthonához, bölcsődékhez, iskolákhoz, továbbképzésekhez kapcsolódnak. Ezekben érhetők tetten a regionális identitás mindennapjai.

A térség egyedi szolgáltatásaként külön kérésre vizsgáltuk meg a Katika Tanyát. Eredményeink szerint szembetűnő erőfeszítések történtek arra, hogy webes és közösségi kommunikációt folytassanak, ennek láthatósága azonban elmarad a földrajzi elhelyezkedés hangsúlyának hiánya miatt. Az oldalra direkt vagy keresőmotoros érkezéssel eljutva sem derül ki, hogy hol érhető el a szolgáltatás – külön kutatni kell az oldalon belül is, melynek menüsora kevésbé követi a felhasználói logikát.

A találatok alapvetően a turisztikai fókuszot mutatják, de különböző hangsúlyokkal és kiterjesztésekkel. A Wikipédia-szócikk itt kap fontos szerepet. A képi reprezentációk főként természeti, turisztikai és hagyományörző elemeket mutatnak, avagy vadászathoz, méhészethez, lovagláshoz, biciklizéshez és túrákhoz kapcsolódnak. Utóbbiak intenzív benyomást keltenek. Előtérbe kerülnek a közösségimédia-megosztások is: az élménygyűjtések publikálása az érdekesebb vagy jellemzőbb képi reprezentációkat előrébb hozzák a találatokban – a kattintási gyakoriság, a keresztlinkelés vagy a megosztás szerint. A webes találatok keresései a turisztikai hangsúly mellett már az összetettebb tartalmú zselickincse.hu és zselicvolgy.hu oldalakra mutatnak. A külföldi IP-címes találatoknál a fényszennyezéssel foglalkozó nemzetközi szervezetek és a magyar turizmustámogató országos felületek relevánsabbak, mint a magyar IP-címes kereséseknél.

Az eddigiekre építve a Zselicet azonosító tematikus webhelyeket vizsgáltuk. A cél az volt, hogy először egy azonosítógyűjtemény jöjjön létre webes találati oldalak és aloldalak adatkészletei alapján. Kerestük a tematikus webhelyhálózatok csomópontjait, hogy visszafejtsük a régió identitásának témahálózatát és a regionális identitás helyi életformát generáló webtámogatását. Profilazonosítókat kerestünk elsőként, melyek online meghatározzák és „beégetik” a Zselicet (2. ábra). Az eredmények szerint a földrajzi meghatározottság (Baranya, Somogy, Kapos, dombvidék), a turisztikai attrakciók (Csillagpark, paintball), az aktivitások (túra), a helyi kézműves termékek elérhetősége (zselickincse.hu) és végül a média (Zselic TV) meghatározó vonatkoztatási pontok.

2. ábra: A Zselic azonosítói webes tartalmak gyakorisága alapján
Zselic identifiers based on their web content frequencies

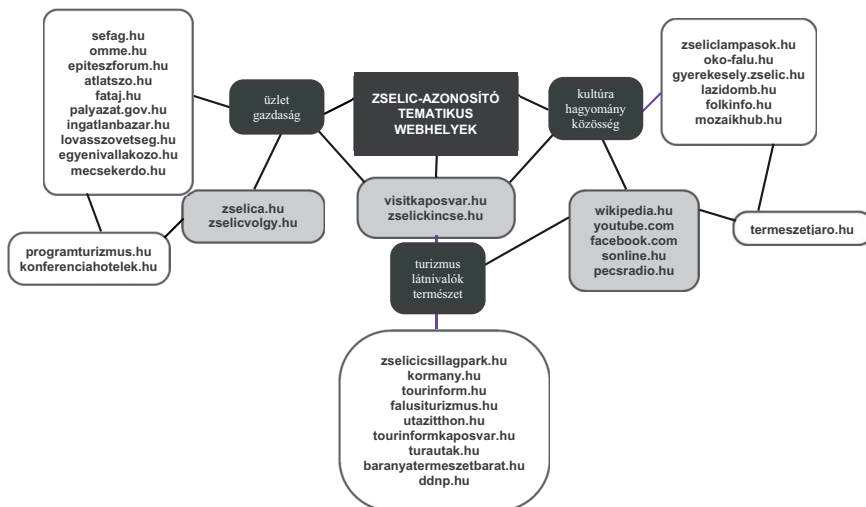
Az azonosítók vizsgálata alapján a látható vagy csak részben látható témacsoportok szűrése következett. Az előbbi eredményeket figyelembe véve megvizsgáltuk azokat a főbb területeket, melyeket a legtöbb webes helyen tárgyalnak. Azt találtuk, hogy a témák többsége az üzlet és gazdaság, a kultúra-hagyomány-közösségek, valamint a turizmus és a vele szoros kapcsolatban álló természet és látnivalók köré csoportosul. Ezt követően azt vizsgáltuk, hogy ezekre a témakörökre fókuszálva milyen keresztlinkek hangsúlyosak, illetve ezek a linkek mely oldalakra vezetnek. Így találtuk meg azokat a webhelyeket, melyek jellemzően előfordulnak az online Zselic-témahálózatokban. A főbb témákat és területeket sötét tónussal jelöltük, a témahálózat csomóponti webhelyeit világos tónussal, a peremen elhelyezkedő weboldalakat pedig fehérrel kitöltött keretben helyeztük el a 3. ábrán.

A visitkaposvar.hu és a zselickincse.hu meghatározó helyet foglalnak el a tematikus webhelytopológiában. Az üzleti-gazdasági potenciál és a turizmus kapcsolata a zselica.hu és a zselicavolgy.hu oldalakon ér össze, míg a helyi kultúra-hagyomány-közösség tematikus webhelyek a globális és helyi médiaoldalakon keresztlinkelődnek a frekvenciált szerepű turizmussal – így a facebook.com, a youtube.com, a sonline.hu és a pecsradio.hu oldalakon. A tematikus webhelyhálózat peremén specifikusabb oldalakat találunk. Az üzletnél a méhészet, a lovaglás, a helyi gazdaságok és a vállalkozások platformjai mellett a palyazat.gov.hu utal a térség támogatottságára. A helyiek életét meghatározó programok és lehetőségek szintén a peremen helyezkednek el. A zseliclampasok.hu, az okofalu.hu vagy a lazidomb.hu az online regionális identitást erősítik.

A Zselic-azonosítók meghatározása és a tematikus webhelyek kijelölése után mélyebbre ásva a Zselic témahálózatát tártuk fel. Ehhez az előbbi szűréssel kapott weboldalak tartalmait adatosítottuk és csoportosítottuk. A tartalomelemzés célja volt a főoldalak és a találati oldalak részletes vizsgálata, a témahálók összegzése és gyakoriság, illetve relevancia szerinti szűrése. Az összegző ábrán a főbb témahálózati csomópontokat sötét tónussal jelöltük,

3. ábra: A Zselicet azonosító tematikus webhelyek webes gyakoriság, keresztlinkelések és releváns online tartalmak elemzése alapján

Thematic web content with Zselic identifiers by their frequencies, crosslinks and relevant online contents

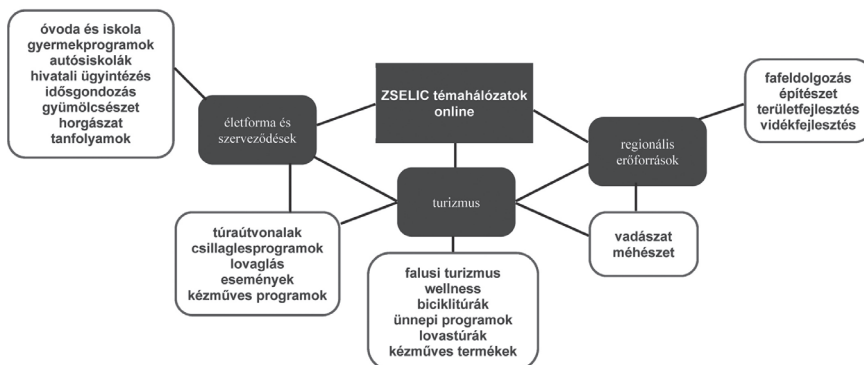

míg az ezekhez kapcsolódó témaelágazások fehér színnel kitöltött keretbe kerültek (4. ábra).

A regionális erőforrások a terület- és vidékfejlesztéshez, a fafeldolgozáshoz és az építészethez kötődnek. Ide tartozik a vadászat és a méhészet is, de ennek szerepe vonzerőként és egzotikumként integrálódik a turizmus témahálózatába. A napi élet és rutinok ettől független témahálózatban jelennek meg a hiva-

4. ábra: A Zselic webes támogatású témahálózata

The web-driven content network of Zselic

tali ügyintézésről a gyermek- és idősgondozáson keresztül a tanfolyamokig. Elgondolkodtató eredmény, hogy a gyümölcsstermesztés és a horgászat miért nem kapcsolódik szorosan a vadászathoz és méhészethez. E témák összekötése további lehetőséget jelent a térség turizmusa számára, illetve befektetések esetén a regionális erőforrások intenzívebb kihasználására. A túraútvonalak, a csillaglesprogramok, a lovaglás, a kézművesség és a rendezvények, illetve események már bekapcsolódnak mind a helyiek, mind a turizmus életébe. Erősségei egyszerre építik a régió identitását és a regionális identitást. A Zselic digitális identitásában mértékadó szerepet játszó turizmus van ismét meghatározó csomópontban. Ez köti össze a regionális erőforrásokat és a helyiek életmódját, szerveződéseit közvetlenül vagy közvetetten. A túrák, a kézművesség, az ünnepi programok hangsúlyosak ebben. Az ide látogatók ezeken a pontokon találkozhatnak a helyi közösségekkel. A falusi turizmus és a wellness elsősorban a régió identitását erősítik.

Külön vizsgáltuk a helyiek életét, komfortérzetét, beágyazódását és itt maradását szolgáló webhelyeket, melyek a Zselichez kapcsolódó regionális identitás építésében szerepet játszanak. A zselickincse.hu ebben csomópontként funkcionál: a helyi ügyek intézésében, illetve a kultúrában és művelődésben is összekötő platform. Külön vizsgálva a hivatali ügyintézés, a földhivatal, a gyermekvédelmet és a más településhez kapcsolódó hivatalos funkciókat, néhány település erősebben behálózott képet rajzol ki: Bárdudvarnok, Bőszénfa, Kaposmérő, Mozsgó, Sántos, Simonfa, Zselicszentpál, Zselickisfalud szerepe kiemelkedik a többi település közül online eszközkészletével. Többen keresik ezeket, klikkelnek rájuk, nagyobb oldalforgalmat bonyolítanak a többihez képest. A kultúra és művelődés webhelyei elsősorban a gyermekekhez és az iskoláztatáshoz adnak hivatkozást. Méltatlanul nem került elő eddig az egyud.kaposvar.hu oldal, mely művelődési intézmények, szolgáltatások, szakkörök, civil szervezetek és a felnőttképzés összefoglaló platformja. Bár elsősorban Kaposvárhoz kötődik, komoly lehetőségeket nyújthat a zselici térségnek az aktívabb bekapcsolódáshoz. Éppígy az ugyanarra a webhelyre mutató jartalmaritt.hu és visitzselic.hu, azaz a Kaposvár és Zselic Vidéke Turisztikai Desztináció Menedzsment oldalainak szerepe is jelentősen bővíthető. A szennai Lázi-domb Kulturális Egyesület rendezvényeket, szabadidős és sporteseményeket, információáramlást, néprajzi gyűjteményt és környezetvédelmi szemléletet biztosít, melynek a jelenléte szintén bővíthető.

Csak irányított kereséssel jutottunk el a vallási identitás kérdéséhez: a térség identitásának témahálózatában a vallás nem kap online látható hangsúlyt. A kaposvar.egyhazmegye.hu adott valamennyi eligazítást a vallásgyakorlat egyes helyszíneiről, illetve a református közösségek számára érhető el rendszeresen frissített tartalmú, az aktuális eseményeket hirdető webhely refdunantul.hu címmel. Emléktúrák és zárandokutak egészítik ki ezt a képet.

Az első kérdéscsoportra adott rövid válaszuk az, hogy a Zselic régió digitális identitásához nem tartozik egységes platform, ellenben vannak jól defini-

álható webes csomópontjai. Adat- vagy reprezentációs azonosítókészlete alapján témahálózatai és erősségei koncentráltan jelennek meg. Karakterisztikája bár gyakran egymástól független forrásokra épül, alulról és felülről jövő kommunikációra épít, egyes felületek mértékadóak és meghatározóak, így elsősorban a zselickincse.hu és a visitkaposvar.hu. Az itthon.hu gyűjtőoldala, a wikipedia.hu, a facebook.com, a youtube.com globális keretplatformjai, illetve a lokális érintettségű pecsradio.hu és sonline.hu kiváló, tovább építhető média-csatornákat, PR- és marketingkommunikációs lehetőségeket, valamint online közösségépítési színteret biztosítanak. A fő profil a webes digitális identitás alapján a turizmus, ezen belül a hazai és külföldi turizmus számára is a Csillag-park. A turizmus mellett a helyi gazdaság tematikus összefoglalása a zselica.hu, zselicvolgy.hu webhelyekhez hálózódik be, ez erősíthető, éppúgy, ahogy a vadászat és méhészet tematikája összeköthető a gyümölcstermesztés és a horgászat webes tartalmaival. A helyi közösségek és hálózatok tematizált felülete és egyben motorja a zselickincse.hu, melynek szerepe más területeken is hangsúlyos.

A Zselic digitális identitásának interaktív platformjai

A második kérdéscsoport arra kérdezett rá, hogy melyek azok az interaktív platformok, melyeken a Zselic regionális digitális identitása reprezentálódik. Itt egyrészt figyelembe vettük az első kérdéscsoportra kapott válaszokat, másfelől főleg a közösségi hálózatok, illetve a közösségimédia-platformok felől vizsgáltunk. Kerestük a térség közösségi-kulturális azonosítóit, a helyiek online kommunikációs hálózatait és csoportjait. Vizsgáltuk azt is, hogy a magánszemélyek és a vállalkozások mennyire nyitottak az új, interaktív és a térséget támogató online eszközökre és fejlesztésekre a digitális láthatóság növelésének érdekében.

Az első lépés adott volt: a Facebook közösségi platformon kezdtük a vizsgálatot. Hazánkban a lakosság több mint fele használja rendszeresen, rendelkezik rajta profillal. Itt két irányból vizsgáltunk: kerestük azokat az intézményeket, cégeket, szervezeteket, akiknek saját oldaluk van a felületen és rajongótábor építenek. Kerestük azokat a csoportokat, illetve eseményeket is, melyek a közösségi élet részleteibe nyújtanak betekintést.

Kezdve a legnagyobb rajongói közösségi oldalakkal, első körben a „Zselic” kulcsszó és a hozzá tartozó kulcsszópárok felől indulva kiszűrtük azokat, melyeknek csak néhány látogatója van és/vagy nincs frissülő tartalmuk. Ezekkel részletesen nem foglalkoztunk. A fennmaradók közül külön vizsgáltuk a nagyobb felhasználói létszámot megmozgató oldalakat és a kisebb rajongótáborral bíró, specifikus profilekat. A kritikus határ a 400 fő elérése: efölött mindössze hat oldal van. Az ez után következők száz körüli vagy jóval kevesebb érdeklődővel rendelkeznek.

A 400 fő feletti rajongóval rendelkező Facebook-oldalak különbségeket és hasonlóságokat is mutatnak. Vizuális megjelenésük eltérő, közös elemeket, például közös logót vagy azonosítót nem tartalmaznak, a képek és albumok átfedé-

se nem jellemző, a professzionális megjelenés mellett inkább az amatőr megoldások fordulnak elő. Közös viszont az interaktivitás részleges vagy szinte teljes hiánya. A lájkok esetenként jelennek meg, a hozzászólás lehetőségeit csak néhány felhasználó vagy rajongó alkalmazza. A gyakorisági viszonyok megmutatására ezeknek a Facebook-oldalaknak a szövegeit, posztjait, kommentjeit szófelhőn dolgoztuk fel (5. ábra).

Az első helyen a hajmási Zselic Szabadidőfarm található 3645 rajongóval vagy követővel. A 2014 óta működő oldal a fotókra és a Zselic-életérzés átadására törekszik, programokat és gasztronómiai élményeket népszerűsít. Ez az egyetlen oldal, ahol 100-150 lájk feletti elérés is található, valamint a tömegmedia (RTL Fókusz) figyelmét is felkeltette. A kevés számú hozzászólás azonban nem jelez bevonódást vagy felhasználói lojalitást. A második helyen álló Zselic és Somogy Kincse szintén 2014 óta működik, interaktív szerepe nem értékelhető. Keresztény ünnepeket és értékeket közvetítenek tartalmai, ellensúlyozva a vallásiidentitás-vizsgálat korábban bemutatott visszafogott eredményeit. Vélhetően magánszemély működteti, talán hobbiprojektként: az oldal átkötései a tartalomtól független zenei vagy más érdeklődést mutatnak. A Zselici Csillagpark szintén dobogós. Kiemelendő, hogy erről az oldalról ötös skálán ötcsillagos értékelések születtek. Rajongóik, ha nem is igazán interaktívak, de a szöveges visszajelzések alapján a programokat követő és visszatérő vendégek. Az oldal frissülő tartalommarketingje magas színvonalon támogatja a szolgáltatást, illetve alkalmazza a Facebook-eseményként való meghirdetést, amiből jól látszik a rendszeres érdeklődői létszám. Létezik egy Zselici csillagos égbolt park is, melyet a Nemzetközi Csillagos Égbolt Szövetség alapított, s inkább csillagászati jelenségekkel foglalkozó közösségként működik 2010 óta. Tartalmait láthatóan

5. ábra: A 400 főnél több rajongóval rendelkező, Zselichez kapcsolódó Facebook-oldalak tartalmának gyakoriságai szófelhőn
Zselic Facebook pages with 400+ likes: content frequencies on a word cloud

szívesen megosztják a téma iránt elkötelezettek. A Zselic közösség nyilvános oldal üzenete szerint azon embereket igyekszik hálózatba szervezni, akik ismerik vagy szeretnék megismerni a zselici dombvidék sűrű erdőit, kalandos parkjait és ragyogó csillagait. Kifejezetten eseményekre, ünnepekre és túrákra fókuszálnak, alkalmanként akár hús visszacsatolást is kapnak egy-egy poszthoz. A vezető rangsor végére érve már speciális, helyieknek szóló, de komolyabb rajongótábort építő oldalak vannak. A Dél-Zselic SE Szigetvár birkózó egyesület és a Zselic Autósiskola Bt. népszerűek, ezeket sporteredmények vagy tanfolyamok és vizsgaeredmények miatt követik a felhasználók, akik jellemzően nem interaktívak a megosztott tartalmakkal kapcsolatban.

Külön vizsgáltuk azokat a Facebook-csoportokat, melyek vagy nyitott, azaz más felhasználók számára is elérhető formában építik hálózataikat és tartalmaikat, vagy zárt közösségeként működnek. A nyitott csoportok közül járnak a vadászgörényekért (188 tag) és a paintballért rajongók (123 tag), illetve a Zselici motorosok (119 tag). Zárt csoportokban nagyobb létszámban érik el egymást a Cibere táncklub tagjai (32 tag) és a Zselici mamik (86 tag). A felsorolt csoportok jól mutatják a helyi szabadidős tevékenységek és az alulról építkező kapcsolat-építés mintázatait.

A Facebookon túl a közösségimédia-használat nem mutat egységes képet. Saját Youtube- vagy más videósatornával nem rendelkezik a Zselic, egyes rendezvények videóit magánszemélyek vagy intézmények osztják meg, ezek mellett turisztikai tartalmakkal találkozhatunk képgyűjtő és videómegosztó oldalakon. Blogok vagy blogtartalomra építő oldalak is találhatóak (ejszakaitajkep.hu), illetve Pinterest-, Tumblr-, Twitter-, Instagram-csatornákon is előfordulnak releváns tartalmak. Ezek leginkább turisztikai élményekre építenek, vagy egy-egy témát dolgoznak fel a térségből. A közösségi médiában meghirdetett események erősíthetők, pl. maratonfutás, művelődési házak vagy szervezetek, csoportok programjai.

Külön vizsgáltuk azt, hogy a magánszemélyek, közösségek vagy vállalkozások mennyire nyitottak az új, interaktív és a térséget támogató digitális eszközökre és fejlesztésekre az online láthatóság növelése érdekében. A turizmus felől közelítve a szállásadó oldalakon (elsősorban booking.com) megjelennek szolgáltatók. Értékeléseik általában magasak, tízből nyolc vagy kilenc feletti (pl. Zselicvölgy Szabadidőfarm, Hajmás 9+, Hotel Kardosfa Zselickisfalud 9+, Kastélyszálló Szarkavár, Kaposújlak 8+). Az AirBnB globálisan népszerű szolgáltatása Ibfán és Somogyviszlón talált táptalajt, itt is vannak további lehetőségek, elsősorban a falusi turizmus kiterjesztéséhez.

Az online bekötések mellett kíváncsiak voltunk arra is, hogy a weben túl mennyire merészkednek a helyi szolgáltatók az alkalmazások világába. Az élen a Handmade Tastes – Kézműves Termékek alkalmazás jár, mely Android és iOS rendszerben is működik. A Land-Art Kft. hozta létre és a Zselic Kosara Egyesület webfelülete szolgál háttérül. Alapvető céljuk a Dél-dunántúli régióban, azon belül is a Zselici tájegységben fellelhető és előállítható mezőgazdasági és kéz-

műipari termékek összegyűjtése, fejlesztése, hatékonyabb termelésük ösztönzése, egységes arculatú megjelenítése, piacra jutásuk segítése. A Zselici Csillagpark alkalmazása inkább a szemléltetésre és az élményre helyezi a hangsúlyt: a Google Mapshez hasonló megoldást az úrbeli séták illúziójához alakította 3D-ben. Végül a Zselicvölgy Szabadidőfarmot érdemes megemlíteni saját alkalmazással, mely az utazás-előkészítést és szállásfoglalást támogatja. További innovációval, például drónnal készített imázsfilmmel nem találkoztunk, illetve speciális (öko, wellness) alkalmazások híreivel sem. A geolokáció és az augmented megoldások lehetőségei szintén hordoznak tartaléklehetőségeket a jövőben.

A második kérdéscsoportra adott rövid válaszuk az, hogy a Zselic regionális digitális identitása interaktív platformokon reprezentálódik, de csak egyes metszetei láthatók (azok is felülreprezentálva a Facebookon), kevés interaktivitással. Az interaktív és közösségi kommunikációs rendszerek támogatják a régió komfortérzetét, tartalmi és platformszűréssel integrációra alkalmasak, ami további kiterjesztéssel erősítheti a regionális identitást. A jövőképhez tartozó kísérletek ígéretes megoldásai megkezdődtek, bővítésük javasolt.

Összefoglalás

Eredményeink szerint az alulról és a felülről épülő digitális lábnyomok platformszinten szerteágazóak, a funkcionális oldalak, a témahálózatok és a közösségi média összeköttetései részben hiányoznak. Egyes globális vagy helyi médiaplatformok integrátorként működnek, hálózataik azonban gyakran peremterületre kerülnek.

A Zselic régió digitális identitásához nem tartozik egységes platform vagy közös platformok. Jól definiálható webes csomópontok, keresztlinkelt tartalmak, kumuláltan jellemző keresési és találati adatok, illetve vizuális reprezentációk alapján témahálózatok és erősségeik koncentráltan vizsgálhatók. A gyakran egymástól független forrásokra épülő, alulról és felülről is jövő kommunikációból kialakuló karakterisztika mértékadó és meghatározó webes-tematikus hálózatot hoz létre. A zselickincse.hu, a visitkaposvar.hu, a zselica.hu, a zselicvolgy.hu komoly potenciált jelentenek az erősebb csomópontok létrehozásában, melyet a wikipedia.hu, az itthon.hu a facebook.com, a youtube.com a pecsradio.hu, és a sonline.hu médiacsatornáik erősíthetnek.

A fő profil a webes digitális identitás alapján a turizmus. Kiemelt szolgáltatási és tartalmi csomópontja több platformon is a Csillagpark. Ikonikus azonosító, melynek szerepe tovább erősíthető. A turizmus mellett a helyi gazdaság tematikus összefoglalása és összefogása lehet újabb célkitűzés.

A zselici regionális identitás földrajzilag a déli területekről reprezentálódik inkább a közösségi médiában. Az interaktivitás lehetősége, a csoportok és közösségek online támogatása növeli a régióban élők komfortérzetét, tartalmi és

platformszűrőssel integrációra alkalmas, ami továbbfejlesztéssel erősítheti a regionális identitást. Az innovációs kísérletek alkalmazások formájában jelennek meg, további bővítések lehetségesek ezen a területen.

Ajánlások

A kutatás alapján a következő ajánlások fogalmazhatók meg:

- A meglévő, kumuláltan jó keresési és találati előzményekkel bíró, tartalmilag és funkcionálisan összefoglaló jellegű webes csomópontok erősítése javasolt. A zselickincse.hu, visitkaposvar.hu, zselica.hu, zselicvolgy.hu, egyud.kaposvar.hu, jartalmaritt.hu, visitzselic.hu, lazidomb.hu a turizmus és a helyi szolgáltatások, illetve cégek támogatója, keresztlinkelésük további előnyöket nyújt.
- A Csillagpark szerepének kiemelése, vizuális szimbólummal vagy logóval való felruházása a Zselic régió azonosíthatóságát növeli.
- A komoly vonzerőt jelentő Katika Tanyát földrajzi beágyazottság szerinti tartalommal és keresőoptimalizálással szükséges újragondolni, weboldaluk menüpontjai átstrukturálhatók a célcsoportok szerint, közösségi oldaluk és más Zselic-oldalakkal való összekötésük erősítheti szerepüket a régióban.
- Magyar és idegen nyelvű (elsősorban angol, német, horvát) tartalmak bővítése, illetve frissítése javasolt.
- Az online hálózatok tematikusan összetartó csomópontjai tovább erősíthetők és integrálhatók az erőforrás-felhasználás, a szolgáltatáskínálat vagy a falusi turizmus támogatásával – többek között a vadászat, horgászat, gyümölcstermesztés, méhészet, kézművesség, valamint az események és rendezvények kiemelésével.
- A médiafunkció és a megosztási funkció előmozdíthatja az interaktivitást és láthatóbbá teheti a közösségi hálózatokat.
- Újítások bevezetése és a fiatalabb generációk platformjainak bevonása ajánlott: drónnal készíthető imázsfilm, Instagramon vagy Pinteresten profilépítés, alkalmazások bővítése vagy más forma.

Köszönetnyilvánítás

Ezúton szeretnék köszönetet mondani a Budapesti Gazdasági Egyetem Kutatóközpontjának az EMMI-26130-2/2013/TUDPOL számon biztosított kutatási feltételekért.

Irodalom

- Faragó L. (2007): Térstruktúra: térideák és megvalósításuk a településhálózat-fejlesztésben. *Tér és Társadalom*, 4., 21–38.
- Fehér K. (2014): Milyen stratégiák mentén épül fel a digitális identitás? Feltáró kutatási szakasz: a munkavállalás előtt álló egyetemisták. *Médiakutató*, 2., 139–154.
- Fehér K. (2015): Interkonnektivitás, új média és digitális identitás a regionális kutatásban. Konceptuális megközelítés ajánlásokkal. *Tér és Társadalom*, 4., 27–41. <http://doi.org/bxsj>
- Gantz, J., Reinsel, D. (2011): *Extracting value from chaos*. <https://www.emc.com/collateral/analyst-reports/idc-extracting-value-from-chaos-ar.pdf> (Letöltés: 2016. december 8.)
- Gáspár T. (2005): Idő-tér-korszakváltás. In: Hideg É. (szerk.): *Társadalmi tér, idő, téridő a jövőkutatásban*. Budapesti Corvinus Egyetem Jövőkutatás Tanszék, Budapest, 82–107.
- Larose, D. T., Larose, C. D. (2011): *Discovering knowledge in data. An introduction to data mining*. 2nd edition. John Wiley & Sons, New Jersey
- Pariser, E. (2012): *The filter bubble*. Penguin Press, New York <http://doi.org/bxsk>

A tér a marketingben

Space in marketing

KOVÁCS ANDRÁS

KOVÁCS András: főiskolai docens, Budapesti Gazdasági Egyetem, Kereskedelmi, Vendéglátóipari és Idegenforgalmi Kar, 1054 Budapest, Alkotmány u. 9–11. Kovacs.Andras@uni-bge.hu

KULCSSZAVAK: tér; marketing; geomarketing; regionális tudomány

ABSZTRAKT: A tér és térbeliség napjainkban sem játszik fontos szerepet a különféle szervezetek marketingtevékenységében. Tanulmányunkban – a térbeliség és a marketing alapfogalmainak áttekintését követően – bemutatjuk, hogy az üzleti gondolkodásban, a piacokról folyó diskurzusban, illetve ezen belül különösen a stratégiai marketingben mely területeken azonosíthatók térbeli problémák.

A marketing térvonatkozásainak elméleti megalapozásához röviden ismertetjük a társadalmi térfogalom különféle megközelítéseit a társadalomtudományokban (regionális tudomány, társadalomföldrajz, közgazdaságtan, szociológia). A tér elméleti és alkalmazott közgazdaságtani értelmezését követően foglalkozunk a marketingre vonatkozó elképzelésekkel.

Röviden bemutatjuk a marketing hazai és nemzetközi fogalmi megközelítéseit, és a marketing kotleri értelemben vett (tágra értelmezett) modelljét felhasználva emeljük ki annak explicit és implicit térvonatkozásait, rámutatunk a termék, az ár, az értékesítés és a kommunikációs stratégia térbeli sajátosságaira, a kapcsolati marketing, a társadalmilag felelős marketing és belső marketing területi aspektusaira. Számos példával illusztráljuk, hogy a marketing erőteljesen térbe ágyazott, így emellett érvelünk, hogy a hatékonyabb marketinggondolkodásban figyelembe kell venni a térbeli kapcsolódásokat, területi meghatározottságokat.

A geomarketing-gondolkodásmódban, melynek szükségességére hívjuk fel a figyelmet, a térbeliség nem szűkül le a telephelyválasztásra és az értékesítéstervezésre, hanem áthatja a marketing egészét.

András KOVÁCS: associate lecturer, Budapest Business School, Faculty of Commerce, Catering and Tourism, H-1054 Budapest, Alkotmány street 9–11. Kovacs.Andras@uni-bge.hu

KEYWORDS: space; marketing; geomarketing; regional science

ABSTRACT: Space and spatiality still do not play a significant role in organizations' marketing activities. The study – after a brief revision of the basic concepts of spatiality and marketing – introduces those areas in business approach, market discourse and especially in strategic marketing where space-related problems prevail.

In order to give a detailed explanation on spatial problems in marketing, the paper first introduces space theories and social scientific approaches to space (regional science, economics, sociology, and human geography). After that, it will discuss theoretical and applied economic considerations with a special focus on spatiality in marketing.

It will also introduce a number of international and Hungarian definitions – searching for spatiality in marketing – and, finally, it will analyze different explicit and implicit marketing relations of space on the basis of Kotler's holistic marketing approach. In this main part, we will point out how and which way space and different space-interpretations (e.g. physical space, relational spaces and subjective spaces) affect (or should affect) marketing in theory and practice.

Based upon Kotler's holistic marketing concept, we will point out spatial features in product, price, place and promotion strategies, as well as the spatial aspects of relationship marketing, CSR marketing and internal marketing. Supported by several examples, we evince that marketing is rather “embedded in space”, so, as the argument goes, spatial connections and spatial features should be considered seriously in an effective marketing approach and even in everyday work.

We also highlight that in a “geomarketing” approach spatiality does not simply refer to site selection and sales planning, but it also applies to the entire marketing process: Market analysis has a spatial character, because markets have spatial extent both in geographic and cyber spaces. Companies' market position are influenced by competitors, suppliers and customers, among others, with their own geographical location and, therefore, they should consider the utilization of it for location-based advantages. Marketing part-strategies (e.g. product, price, communication) also have spatial dimensions if we accept that markets have a spatial character and they differ (also) in spatial terms from one another. And finally, customers, employees, stakeholders and other members of the society have different spatial perceptions, which companies have to consider when elaborating and carrying out their marketing activities.

Bevezetés

Tanulmányunk a Tér és Társadalom hasábjain az elmúlt években kialakult tér-elméleti és értelmezési diskurzushoz kíván kapcsolódni. Azonban nem a „tér-vida” elméleti vonatkozásait kívánjuk újabb adalékokkal gazdagítani, hanem a tér és térbeliség eddigi üzlettudományi, azon belül kifejezetten a marketingre vonatkozó értelmezésével foglalkozunk. A térfogalom elméleti közgazdaságtudományi (economics) valamint üzlettudományi (business science), ezen belül marketingszempontú értelmezése és alkalmazása egyaránt leszűkítő, ezért tanulmányunkban azt a célt tűztük ki, hogy bemutassuk a térforgalmak és térinterpretációk üzlettudományi alkalmazhatóságának lehetőségeit és relevanciáját. Arra törekszünk rávilágítani, hogy hogyan és milyen mértékben járulhatnak hozzá a térbeli szemléletmód és térbeli (piac)elemzési módszerek és technikák a vállalati marketing munkahatékonyságának növeléséhez, ezáltal a vállalati profitmaximalizálási cél eléréséhez. Célunk, hogy a marketinggondolkodás, stratégiaalkotás és megvalósítás egészére kiterjesszük a regionális (területi) tudományra jellemző összetett térszemléletet.

Tanulmányban felvázoljuk a tér fogalmát és értelmezési lehetőségeit, majd meghatározzuk a marketing fogalmát és feladatait. Ezt követően foglalkozunk a marketing (ezen belül a stratégiai marketing) térvonatkozásaival, vagyis azzal, hogy a marketingen belül „hol” milyen fontossággal azonosítható a „térbeli dimenzió”.

Regionális tudomány és marketing

Természetesen nem kívánunk vitát indítani arról, hogy akár a marketing, akár a regionális tudomány önálló társadalomtudománynak tekinthető-e, illetve ha nem, akkor ennek milyen következménye van (nincs) az e témákban folyó különféle kutatásokra. Az önállóságtól függetlenül bizonyosan állíthatjuk viszont, hogy mind a regionális tudomány, mind pedig a marketing fontos társadalmi és gazdasági kérdéseket tárgyal a maga területén. Megítélésünk szerint akár mindkét „tudományra” illeszkedik Enyedi György találó, máig aktuális megállapítása, miszerint a regionális tudomány transzdiszciplináris tudáskészlet (Enyedi 2002, 63.).

Napjainkig – különösen a hazai szakirodalomban – viszonylag ritka a térbeliség és az üzlettudományok valamely aspektusa (így a marketing) összekapcsolására tett kísérlet, a mainstream kutatások egyik szakterületén sem ebbe az irányba haladnak. Rechnitzer János a hazai regionális tudomány fő kutatási területei között nem említi (Rechnitzer 2005), viszont Lengyel Imre kíváncsú célként fogalmazza meg az ilyen témában történő oktatás és kutatás hazai fejlesztését (Lengyel 2010). Ennek ellenére a hazai felsőoktatási tantárgyak között – sem a gazdaságtudományokban, sem a geográfus felsőoktatásban – nem (vagy alig) jelenik meg a térbeliség üzleti problémáinak oktatása.

Természetesen ez nem azt jelenti, hogy a hazai regionális vagy éppen az üzleti kutatás egyáltalán ne foglalkozna üzleti jellegű térbeli problémákkal. Egy-egy specifikus területen, mint a fogyasztói magatartás (Kozák 2010), a kereskedelem (Kovács 2013; Sikos T. 2012), vagy éppen a városmarketing (Kozma 1995; Piskóti 2012) és a regionális versenyképesség (Rechnitzer 2016) területén születtek tanulmányok, azonban ezek közös jellemzője, hogy egy-egy ágazat, üzleti probléma, vagy éppen a térség marketingszempontrú elemzésével foglalkoznak, nem céljuk a térprobléma üzleti vonatkozásainak általános vizsgálata.

Tanulmányunkban különösen a marketing és a térbeliség komplex elemzésére koncentrálunk – mikroökonómiai szempontból, vagyis a vállalatok nézőpontjából. (A régió és a település marketingjellegű térértelmezésével nem foglalkozunk a továbbiakban.) Ehhez szükségesnek tartjuk a térértelmezés, a térbeliség és a piaci folyamatok kapcsolódásának, valamint a marketing fogalmi kereteinek tisztázását.

Térértelmezések

A tér definíciójának, fogalmi fejlődésének, értelmzési lehetőségeinek rövid bemutatása is messze meghaladná e tanulmány terjedelmét, a továbbiakban azokat a térfogalmakat és térrel kapcsolatos elméleti megközelítéseket kívánjuk felsorolni, melyek tanulmányunk szempontjából fontosak. A vállalatok marke-

tingjének térbeli aspektusaival kapcsolatban áttekintjük azokat a térinterpretációkat, melyek közelebb vihetnek a térbe integrált marketing megértéséhez. A vállalatok üzleti és marketingtevékenységeit elemezve a fő kérdés az, hogy az üzleti, vállalati folyamatok rendelkeznek-e, és ha igen, milyen jellegű térbeli sajátosságokkal, valamint hogy a térbeliség mennyire meghatározó a vállalatok üzleti stratégiájának megvalósításában.

A tér fogalmának és lehetséges interpretációinak fejlődése nagy utat járt be. Benedek József mutat rá nagy ívű összegző esszéjében, hogy az abszolutista („tartályszerű”) térkonceptió, valamint a relacionális, vagyis egymás mellett létező dolgok viszonyrendszeréből felépülő tér konceptiója már a 16. században megjelent és napjainkig „használatban” maradt (Benedek 2002). A vállalatok marketingstratégiája szempontjából mindkét térkonceptió nagy jelentőségű. Egyetértünk Erdősi Ferencsel, aki a relacionális térviszonyok mellett kiemeli a földrajzi (háromdimenziós) tér felértékelődését az utóbbi évtizedekben (távérzékelés, helymeghatározás stb.) (Erdősi 2014). A vállalati marketinginformációs rendszer számára a vállalat Facebook-oldalát követők kapcsolati hálója (mint relacionális térstruktúra) ugyanolyan fontos lehet, mint a vállalat üzletének közelében tartózkodó vásárlók (a földrajzi térben való) jelenléte (akik számára azonnali e-mailes reklámüzenet küldhető a vásárlási szándékukat ösztönzendő). A posztmodern földrajzban fontos megemlíteni az elsősorban Henri Lefebvre és Edward Soja nevéhez kötődő térfelfogást, mely a terek szubjektív percepcióját emeli ki: az érzékelt első tér és az elgondolt második tér mellett megjelenik a megélt harmadik tér is (Berki 2015; Soja 1989).

E térértelmezések a vállalatokkal és a marketinggel kapcsolatos fontos problémákra irányítják a figyelmet, egyrészt a „külső” és „belső” terek sajátosságaira, másrészt a kibertér és a földrajzi tér sajátosságaira és kapcsolódási pontjaira, harmadrészt a térérzékelés szubjektivitására.

Nemes Nagy József tértipológiájában elkülöníti az ún. „külső” és „belső” tereket (Nemes Nagy 2009). A külső (földrajzi) terek a vállalati marketingstratégia szempontjából úgy artikulálódhatnak, mint üzleti telephelyek vagy vonzaskörzetek, a belső terek pedig a vállalati telephelyhálózatok vagy az üzleti vonzaskörzetben élők kapcsolati hálóinak leképeződései lehetnek. A példánkban tárgyalt térelemek és azok kapcsolódásai egyaránt értelmezhetőek és elhelyezhetőek egy (vagy több) külső és belső térben is. Egyetértünk Faragó László állításával, miszerint egy bevásárlóközpont eladási lehetőségeinek elméleti vizsgálatánál kiemelendők a relacionális terek, azonban vitatom azt a megállapítást, hogy az abszolút tér és távolság ne lenne meghatározó (pl. utazási idő és költség vonatkozásában) (Faragó 2012).

A külső-belső térinterpretációk mellett fontos kérdéskör a kibertér (az internet tere) és annak földrajzi térbeli kapcsolódási pontjainak vizsgálata. Mészáros Rezső és Jakobi Ákos rámutatnak e két tér sajátosságaira, és a köztük lévő kapcsolódásokra (Jakobi 2007; Mészáros 2001). Az üzleti sikerességre tö-

rekvő vállalatok számára egyértelmű és meghatározó fontosságú, hogy milyen módon és mértékben képesek definiálni magukat a földrajzi (fizikai) térben és a kibertérben, illetve mennyire képesek azonosítani azokat a marketingfeladatokat, melyek versenyelőnyt biztosítanak számukra a konkurens vállalatokkal szemben. Ahhoz, hogy erre képesek legyenek, egyaránt el kell igazodniuk a földrajzi és a kibertérben is.

Henri Lefebvre és Edward Soja nyomán Berki Márton (2015) értelmezi az ún. harmadik tér (megélt tér) fogalmát, mely egyre fontosabb, nemcsak földrajzi vagy társadalomtudományi, de üzleti és marketingszempontból is. Ebben az esetben nem az objektív háromdimenziós térről, vagy az abból leképezett konstrukciókról (térképek, tervrajzok) beszélünk, hanem azokról az egyéni élményekről, tapasztalatokról, amelyeket a megfigyelő az adott térben szerez. Ezek lehetnek egyéni élmények és benyomások egy városközpontban történő vásárlás, vagy egy bevásárlóközpontban a kávézás során, vagy éppen egy bojongás alkalmával egy hipermarketben. A térnek e szubjektív percepciója számos üzleti területen fontos lehet, például bevásárlóközpontok belső morfológiájának kialakításában, városmag-rehabilitációs projektekben a tér funkcionális tervezésében, hipermarketekben a vevőáramlás optimalizálásában. Vagyis az általános térfogalomnak és térérzékelésnek kiemelten fontos a társadalomtudományi (szociológiai) interpretációja és magyarázata. A tér ugyanis nemcsak külső objektív létező, hanem a társadalom és annak tagjai által „teremtett” tér is, ahogy erre Giddens rámutat strukturációs elméletében (Berger 2013). Nemcsak mozgunk a külső térben és időben, hanem magunk is aktívan hozzájárulunk a terek létrehozásához, fennmaradásához, megszűnéséhez: a tér hat ránk és mi is hatunk a térre. A találkozási csomópontok, naponta ismétlődő (közlekedési) rutinok, cselekvések a térben és az időben való tagolódása, a különféle társadalmi csoportok jelenléti elérhetősége nemcsak a szociológia, hanem az üzleti tudományok (marketing) számára is fontos kiindulópont.

Tér és piac – piactér?

A piac fogalmát a közgazdaságtan legáltalánosabban úgy határozza meg, hogy a „kereslet és kínálat találkozásának helye”, mely azonban nem (feltétlenül) egy adott földrajzi ponthoz, térséghez kötődik, hanem egy képletes térbeli pont vagy éppen térnélküli entitás. Az elméleti közgazdaságtanban a legutóbbi időig ez a térnélküli szemlélet egyeduralkodó volt, Krugman munkásságához köthető a „new economic geography” (új gazdaságföldrajz), a térbeliség beépítése a közgazdasági modellekbe (Krugman 1999), azonban a Krugman-féle „költség-távolság”-szemlélet leszűkítő (Gál 2012). A „térynélküli közgazdaságtan” máig szinte egyeduralkodó a közgazdaságtudományi felsőoktatásban, aminek oka

egészen Marshallig vezethető vissza. A sokat idézett mondata: „A piacok különbözőek abból a szempontból, hogy a kereslet és kínálat mennyi idő alatt tudja kiegyenlíteni egymást, valamint hogy mekkora területre terjednek ki. Az időtényező most több figyelmet igényel, mint a tér.” (Marshall 1920, 192.) Az idézet utolsó mondata érzékelteti, hogyan viszonyulnak a közgazdászok a térbeli problémákhoz, legtöbbször nem is azonosítják a probléma térbeli karakterét. Ez egyaránt probléma az elméleti, illetve az alkalmazott közgazdaságtanban, azonban utóbbiban még szembetűnőbb, hiszen nyilvánvaló, hogy a gazdasági és társadalmi folyamatoknak meghatározó térbelisége van, mely számos területen befolyásolja a vállalatok működését (így a marketingben is). Amíg azonban a térbeli-gazdasági problémák elméleti vonatkozásainak széles körű szakirodalmi forrásai állnak rendelkezésre (Dusek 2013; Lengyel, Rechnitzer 2004), addig az üzleti, marketingproblémák holisztikus térrelációinak tárgyalása – különösen a hazai irodalomban – igen korlátozott.

A piac térbeli kiterjedésének problémájára a kibertér és a földrajzi tér értelmezéseinek során térünk ki. A piac térbeli, többféle közelítésben:

- a piac, ahol a tranzakció létrejön, kialakul, megvalósul (fizikai hely, digitális piactér vagy a kettő kombinációja: a „marketplace” és a „market-space” fogalmak különböznek);
- a piac, amely területen, területeken (egy vállalat) termékeket ad el (globális, országos, regionális, lokális szinten);
- a piac, ahol a vásárlók találhatók, elérhetők (a földrajzi térben, a kibertérben).

Ebből következik, hogy a piac térbeli jellege a marketingfilozófiában és a marketingmunkában egyaránt meg kell, hogy jelenjen – a makrokörnyezet elemzésétől a piacok felderítésétől és lehatárolásától (piackutatás) a piacszegmentáción át egészen a marketingstratégia kidolgozásáig és megvalósításáig.

A vállalat irányítóinak fontos tudnia, hogy piacai „hol terülnek el” a földrajzi térben és a kibertérben; az egyes piacokon mekkora a potenciális vásárlók száma (piacpotenciál), ezek milyen hatékony (térben is értelmezett) marketing-eszközökkel érhetők el; valamint mindezt milyen (térbeli adottságokkal is rendelkező) makrokörnyezeti meghatározottságok és versenykörnyezeti sajátosságok befolyásolják. A piacok térszerkezetének és területi folyamatainak kutatása – elsősorban földrajzi, térinformatikai megközelítésben – megtalálható a nemzetközi szakirodalomban, a tudományos világban és az üzleti alkalmazásban. Példák ezekre a térinformatikai felfogású GIS for business and service planning c. kötet (Longley, Clarke 1996), a GfK piackutató szintén térinformatikai alapú geomarketingszoftverje (RegioGraph) és honlapja (www.gfk-geomarketing.com) és rendszeresen megjelenő magazinja (Geomarketing), valamint Youtube- és Twitter-csatornája. Napjainkra a geomarketing – különféle tértudományi megközelítésben jelentős nemzetközi szakirodalommal rendelkezik (Douglas 2008; Grimshaw 2000; Pick 2004), azonban a szerzők ritkán foglalkoznak marketingszempontból a térproblémával (Cliquet 2006).

Marketingfogalmak és -értelmezések

Ahhoz, hogy tisztázni tudjuk a tér szerepét a marketingben, fontos a marketing fogalmának pontos definiálása. Bauer András és Berács József a marketinget három szinten értelmezi (Bauer, Berács 2006, 12.):

- Szűken értelmezve: „olyan vállalati tevékenység, amely a vevők/felhasználók igényeinek kielégítése érdekében elemzi a piacot, meghatározza az eladni kívánt termékeket és szolgáltatásokat, megismerteti azokat a fogyasztókkal, kialakítja az árakat, megszervezi az értékesítést és befolyásolja a vásárlókat.”
- Tágabban értelmezve: „a vállalat egészére kiterjedő – a vevőkkel való azonosulást hangsúlyozó – filozófia, szemléletmód, amelynek megvalósítása a vállalati felső vezetés feladata, oly módon, hogy a vállalati résztevékenységek integrációjában a marketingszempontok domináljanak.”
- Kiterjesztett értelemben: „minden értékkel rendelkező jószág (termék, szolgáltatás, eszme, ötlet, érzés stb.) cseréje. Az üzleti vállalati szférán túl kiterjed az olyan, nem nyereségorientált területekre is, mint pl. oktatás, kultúra, vallás, politika stb.”

Rekettye Gábor és szerzőtársai szerint a marketing „szemléletmód és eszközrendszer. A marketing-szemléletmód nem más, mint a képesség, amely a figyelem középpontjába a fogyasztót, a felhasználót – összefoglaló néven a vevőt – állítja. Az ilyen szemléletmód alapján dolgozó vállalat arra törekszik, hogy kínálata minél jobban megfeleljen a vevők igényeinek, a termékei, szolgáltatásai minél nagyobb értéket jelentsenek számukra. A vevő számára történő értékesítés megfelelő eszközrendszert igényel. Ez a marketing alkalmazásának másik fontos aspektusa” (Rekettye, Törőcsik, Hetesi 2015, 25.).

A Bauer és Berács szerzőpáros, illetve Rekettye és szerzőtársai marketing-definícióiban a marketing egyrészt tevékenység, másrészt szemléletmód, amely kiterjed a vállalat egészére, és melynek célja különféle értékekkel bíró dolog értékesítésének támogatása adott piacon. A piac meghatározására és lehatárolására azonban nem tesznek utalást, így nem határoznak meg piacokat, piactípusokat (sem földrajzi, sem más szempontok szerint), meghatározásukban a közgazdaságtanban jól ismert „térnélküli” piacfogalom tükröződik.

Sikos T. Tamás Marketingföldrajz című összegző művében rávilágít a marketing- és térbeli szempontokat (is) figyelembe vevő térorientált marketing fontosságára, amikor így fogalmaz: „A marketingföldrajz célja tehát különböző országok marketingrendszereiben fellelhető hasonlatosságok és különbségek elemzése, rendszerek fejlődésének előrejelzése” (Sikos T. 2000, 29.). Sikos T. kiemeli a marketing térbeli értelmezésének és gyakorlásának fontosságát, azonban nem általában értelmezi a teret, hanem országos szintű összevetésről ír fogalommeghatározásában. Sikos T. fogalmi meghatározásának térbeli közelítését általánosítva juthatunk el a térmarketing általános leírásához.

Ezek szerint a marketing egy-egy specifikus külső és/vagy belső térben meghatározott piacon található vásárlók szükségleteinek kielégítése érdekében valósul meg. A marketing komplex szemléletmód, eszközrendszer és gyakorlat.

Ez az értelmezés felhívja a figyelmet a piacok térbeli meghatározottságára, kiterjedésére, valamint a marketing piacfüggőségére, vagyis arra, hogy a marketing szemlélet és -gyakorlat megvalósítása mindig az adott piac viszonyainak függvénye. Rávilágít arra is, hogy a piac mint térbeli entitás és az adott piacon megvalósítandó marketing között kapcsolat van. Rövid távon a piaci viszonyok határozzák meg a marketinget, hosszabb távon azonban az eredményes marketing képes megváltoztatni a piaci viszonyokat, a piac sajátosságait, akár szerkezetét is, így a kapcsolat kölcsönös.

Fontos kiemelni, hogy a piacok térbeli értelmezésekor a tér fogalmát a Nemes Nagy-i értelemben használjuk, vagyis a piac mint térbeli entitás egyaránt viselhet a külső térre, illetve a belső térre jellemző elemeket: piac lehet egy bevásárlóközpont földrajzi térre értelmezett vonzaskörzete (pl. a tatabányai Vértess Center vonzaskörzete), de piac lehet a World of Tanks nevű online internetes játék játékosainak kapcsolati tere is. A fenti két példában közös, hogy mindkettő értelmezhető piaci térként és térbeli piacként, mert mindkettőnek megvan a maga topológiája, mindkét térben elhelyezhetők és jellemezhetők a fogyasztók, mindkét térben értelmezhető az egyes fogyasztó helye és helyzete, így mindkét piacon értelmezhető és megvalósítható a komplex marketingmunka.

Annak tisztázása érdekében, hogy mennyire fontos és releváns a térbeliség a marketingben, vagyis hogy „érdemes-e” a piac és marketing általános térbeli értelmezésével foglalkozni, Kotler holisztikus marketingmodelljét hívjuk segítségül. Kotler holisztikus marketingmodellje olyan törekvés, melyben a marketing értelmezési tartománya kiterjed a vállalatra és teljes piaci kapcsolatrendszerére (az összes stakeholderre) (Kotler, Keller 2012). A holisztikus marketingmodellnek négy fő területe van, melyek további részterületekre bomlanak:

- Integrált marketing (termékek és szolgáltatások, kommunikáció, árak, értékesítési csatornák);
- Társadalmi felelősségre épülő marketing (etika, környezet, közösség, törvényesség);
- Kapcsolati marketing (vevők, csatorna, partnerek);
- Belső marketing (marketingosztály, felsővezetők, egyéb osztályok).

A modell már nemcsak a szűken vett termékmarketingre koncentrált (termékfejlesztés, árazási kérdések, értékesítés), hanem olyan, a vállalati sikerességet hosszú távon befolyásoló tényezőkre is, mint a társadalmi felelősségvállalás (környezetvédelem, szociális érzékenység), kapcsolati marketing és belső marketing (folyamatos kapcsolattartás a vállalat vevőivel, beszállítóival, partnereivel, valamint a belső munkatársakkal, a vállalat más részlegeivel). A holisztikus marketingmodellben jól érzékelhető, hogy a hagyományos értékesítés-központú, mennyiségorientált marketing mellett megjelennek új elemek, melyek a

marketing fontosságát nemcsak a vállalat-vevő kapcsolatban értelmezik, hanem vállalat-környezet, vállalat-munkavállalók stb. relációkban is.

Térbeliség a marketingben

A marketing egyes területeinek térbeli jellege már hosszú ideje ismert, a geo-marketing pontosan azokkal a területekkel foglalkozik, melyekben eddig is nyilvánvaló volt a térbeli relevancia. Cliquet Geomarketing című összefoglaló műve három fontos területre összpontosít (Cliquet 2006):

- fogyasztói magatartás és földrajzi információk,
- kereskedelmi telephelyválasztás és földrajzi információk,
- marketingmenedzsment és földrajzi információk.

A Cliquet művében megjelölt három fontos, térvonatkozású téma közül az első kettő a hazai szerzők körében is jól ismert, Sikos T. Tamás, Kozák Ákos, Kovács András és mások műveiből. Cliquet értelmezésében a harmadik pontban szereplő marketingmenedzsment térbeli vonatkozásai a McCarthy-féle 4P-modell logikáját követik, vagyis rávilágítanak a termékstratégia, az árstratégia, az értékesítési, disztribúciós stratégia és a kommunikáció térbeli sajátosságaira. A stratégiai szempontú piacelemzés és marketingtervezés területén azonban nemcsak a nemzetközi, hanem a hazai szakirodalomban is található utalás és példa a térbeliségre, a térbeli adatok elemzésének fontosságára, különösen a makroelemzés és a disztribúciós stratégia kialakítása területén (Józsa 2014).

Azonban Cliquet geomarketing-értelmezése, valamint a fent említett hazai szerzők térközelítése is csak részleges. E tanulmány célja az, hogy a lehető legtágabban értelmezve mutassa be a tér jelentőségét a marketingben, felhasználva ehhez Kotler holisztikus marketingmodelljét. Erre a modellre építve mutatjuk be a marketing térdimenzióit, mindazokat a térértelmezéseket, melyek a holisztikus marketingmodellben explicite vagy implicit módon megtalálhatóak.

Tér az integrált marketingben

Az integrált marketing sommásan a 4P (product, price, place, promotion), 4C (customer value, cost, convenience, communication) vagy éppen (a szolgáltatások esetében) a 7P (product, price, place, promotion, people, process, physical evidences) modell gyakorlati megvalósítását jelenti, vagyis a termék, ár, értékesítési és promóciós, kommunikációs stratégia megtervezését és gyakorlatba ültetését (szolgáltatások esetében kiegészítve a szolgáltatást nyújtó személyek, folyamatok és fizikai körülmények kialakításának feladataival). A marketingen belül a nemzetközi marketing foglalkozik általában a különböző piacokat (jelen

esetben a piacok többé-kevésbé országok szinonimáinak tekinthetők) érintő marketingfeladatokkal (Rekettye, Tóth, Malota 2015), azonban ennél általánosabb térvonatkozású értelmezéseket csak a marketingstratégia specifikus P-jénél, a disztribúciós és értékesítési csatorna politikáinál találhatunk. A továbbiakban számba vesszük az integrált marketing P-jeit, és rávilágítunk azok térbeli jellegére, térkapcsolataira.

Rendhagyó módon nem a termékstratégia (product) kifejtésével kezdjük, hanem a hely és az értékesítési csatorna stratégiájának (place) áttekintésével, hiszen itt a leginkább egyértelmű a földrajzi kötődés, a térbeliség jelenléte. Az értékesítési csatorna és az értékesítés helyének meghatározása az elmúlt években új megvilágításba került az online értékesítési csatorna megjelenésével. A földrajzi tér mellett/helyett megjelent a kibertér mint értékesítési „hely”, ami új kihívást jelent a vállalatok számára. A vállalat értékesítési rendszerét fejleszteni kellett, figyelembe véve a vállalat profilját, stratégiai céljait, a versenytársak értékesítési stratégiáját stb. Napjainkra a sikeres vállalatok hagyományos és online értékesítési csatornával egyaránt rendelkeznek (az online kereskedők offline csatornát nyitnak – pl. Extreme Digital, az offline értékesítők pedig megjelennek az online piacokon – pl. Tesco, Rossmann), illetve profiljukhoz illesztve, a vállalati szinergiákat kihasználva ötvözik a két csatorna előnyeit (pl. Libri – könyvtárvétel a könyvtárházakban).

Az értékesítés helye fontos más szempontból is, ahogy erre a szubjektív térpercepciók tárgyalása során már utaltunk. Az eladás helye (tere) nemcsak mint fizikai tér értelmezhető, hanem önmagában „élmény”, akár pozitív, akár negatív értelemben. Az eladás helyét (legyen ez egy bevásárlóközpont, egy belvárosi piac, egy hipermarket, egy bemutatóterem vagy akár kisbolt) mint szubjektív térpercepciót is meg kell határozniuk a vállalatoknak. Az eladótérnek, illetve a szolgáltatásnyújtás terének kialakítása és működtetése során azok tér-élmény jellegét is tudatosan formálni kell, figyelembe véve a célcsoport(ok) térhasználati preferenciáit.

Az értékesítési stratégia könnyen értelmezhető térbeli karaktere mellett fontos hangsúlyozni, hogy az általunk tárgyalt térbeliség messze nem korlátozódik a marketingstratégia e szegmensére, hanem általánosan, az egész marketinggondolkodást (mint filozófiát) és -tevékenységet át kell hatnia.

A termékstratégia (product) térbeli vonatkozásainak értelmezése már nem ennyire közvetlen. Azonban ebben az esetben is fontos látni – mivel a gazdaság és a társadalom térben szerveződik –, egy sikeres termékstratégia nem nélkülözheti a térbeli dimenziót. Ahhoz, hogy megértsük a termékstratégia tervezésének térbeli vonatkozásait, tudnunk kell, hogy a fogyasztói preferenciák nem homogének, így a sikeres termékstratégia térben (is) differenciált és igazodik a vásárlói/fogyasztói igényekhez. Például egy csokoládé- és üdítőautomatában kínált optimális termékportfóliót a lokális piaci igényekhez (térbeli sajátosság) kell igazítani; egy franchise rendszerben működő gyógyszerterápiák egységeinek kínálata is a lokális igényekhez kell, hogy igazodjon; egy mezőgazdasági és

kertészeti gépeket gyártó vállalkozás is a földrajzi adottságokhoz igazodó kínálattal kell, hogy a piacra lépjen. Összességében tehát a termékstratégia kialakítása és megvalósítása során a térbeli sajátosságokra is összpontosítani kell, akkor is, ha a termék dematerializált (nem jelenik meg anyagi formában), vagy szolgáltatás(jellegű). Erre példa, hogy egy SaaS-filozófiában (software as a service) működő online üzleti alkalmazást (pl. vállalatirányítási rendszer) „lokalizálni” kell az adott piaci körülményekhez: nyelvi, adózási, ügyfélszolgálati beállítások stb.

Az árstratégia (price) megvalósítása során felmerül bizonyos szempontok szerinti árdiszkrimináció alkalmazásának lehetősége. Az ún. harmadfokú árdiszkrimináció csoportjába tartozik, ha az adott vállalat egyes részpiacokon eltérő áron értékesíti termékét, szolgáltatását. Esetünkben, amennyiben a részpiacok területi jellegzetességgel rendelkeznek, a harmadfokú árdiszkriminációnak térbeli jellege van. A gyakorlatban számos esetben találunk példát olyan kereskedelmi vállalkozásokra, melyek üzlethálózatukat különböző kategóriába sorolják a helyi piaci kereslet-kínálati viszonyok alapján, és árszínvonalukat ehhez igazítják. A különböző kategóriába sorolt üzletek átlagos árszintje jelentősen eltérhet egymástól. Az ilyen módon differenciált árstratégia sokkal jobban igazodik a lokális piaci kereslethez, azonban alkalmazásához elengedhetetlen a menedzsment térbeli szemlélete, valamint olyan marketinginformációs és döntéstámogató rendszerek alkalmazása, melyek az üzlethálózat egységeit képesek elkülönülten kezelni, mindegyik csoport számára adekvát marketingkommunikációt kidolgozni és megvalósítani (példaként lehet említeni az üzemek területén működő boltok alacsonyabb vagy az autópályák mellett üzemelő benzinkutak magasabb árait). Ezzel szemben a nem differenciált árazás előnye, hogy alkalmazása egyszerű, azonban ez azt a redukcionista szemléletet tükrözi, hogy a piaci kereslet-kínálati viszonyok homogének, ami általában távol áll a valós helyzettől.

A térben differenciált árstratégia fontos kérdéseket vet fel a különböző értékesítési csatornákon történő eladások kapcsán is. Napjainkban, amikor a hazai kiskereskedelmi forgalom több mint 4%-át teszi ki az online értékesítés, valamint további komoly fejlesztések várhatóak – ugyanis jelentős kiskereskedelmi vállalatok lépnek az online piacra 2016-ban és 2017-ben (pl. Auchan, Interspar) (www.hvg.hu) –, akkor fontos térvonatkozású kérdés, hogy az egyes értékesítési csatornákon milyen árazást alkalmaz a vállalkozás. A hagyományos értékesítés, a házhozszállítás, a postapontok, trezorok, bolti átvétel stb. eltérő költségei fontos árképző tényezőnek számítanak. A vállalatoknak nemcsak azt kell mérlegelni, hogy milyen értékesítési csatornákon keresztül juttassák el termékeiket a vásárlóknak, hanem azt is, hogy az egyes értékesítési csatornák számára milyen árképzést alakítsanak ki, hogyan építsék be a „csatorna árát” a termék árába. Különösen nagy kihívást jelent ez a relatíve alacsony árú termékek esetében (pl. használt tömegcikk, kis értékű ajándékok stb.), ahol a szállítási költség akár meg is duplázhatja egy-egy termék árát.

A promóciós, kommunikációs stratégia (promotion), legyen ez akár online, akár offline, illetve a kettő kombinációja, számos területen térbeli jellegzetes-

séggel rendelkezik. Szűkebben értelmezve egyes reklámhordozók földrajzi elhelyezkedése miatt fontos annak meghatározása, hogy az üzenet a földrajzi térben hol jelenjen meg úgy, hogy a célcsoport nagyobb részét a leghatékonyabban elérje (pl. óriásplakátok, citylightok esetében). Egy-egy célcsoport lakhelye, illetve napi, heti ingázási sajátosságai kijelölhetik a földrajzi térben azokat az optimális helyeket, ahol a legnagyobb elérés biztosítható a reklám-üzenet küldője számára. Hasonlóan fontos információ lehet egy üzlet földrajzi vonzáskörzete, amely magától értetődően határozza meg a szórólapos vagy egyéb kommunikáció térbeli határait, ezzel jelentős költséghatékonyság-növekedést biztosítva a marketingkommunikációban. Olyan mikroterekben – mint egy bevásárlóközpont vagy hipermarket belső tere (pl. plázamédia, belső eladási, helyi, ún. PoS-eszközök) – is fontos a kommunikációs üzenetek optimális térbeli elhelyezése, ahol ezek az üzenetek orientálják, tájékoztatják és irányítják a vásárlók térbeli mozgását. Ilyen eszközökkel növelhető az egyes kereskedelmi központok kevésbé frekvenciált részeinek látogatottsága (emeletek, alagsor stb.). Az új, big data alapú IT-fejlesztések – mint a vásárlói mozgás elemzése (ki/belépés, bolton belüli, üzletek közötti mozgás iránya, gyakorisága) – szintén képet ad a vevők térhasználatáról, térképek, hőtérképek segítségével, amelyek szintén segítik a hatékonyabb lokális kommunikációt és értékesítést (<http://www.prowiss.hu/>).

Tágabb értelemben a marketingkommunikáció térbelisége nemcsak a földrajzi térre terjed ki, hanem általánosan minden külső és belső térre. A vállalatnak (illetve az ügynökségnek) meg kell határoznia, hogy a vállalati marketingkampányt melyik külső és belső terekben (kapcsolati hálózatokban, pl. Facebook, Instagram, LinkedIn) valósítja meg a legnagyobb hatékonyság érdekében, figyelembe véve a kampány céljait, a vállalat adottságait, a versenytársak kommunikációs tevékenységét és a célcsoport különböző preferenciáit.

Tér és társadalmi felelősségvállalás

A holisztikus marketingkonceptió fontos területe a társadalmi felelősségvállalás. Általánosan megfogalmazva: a „vállalati társadalmi felelősségvállalás az érintettek értékeinek és érdekeinek beépítése az üzleti működésbe” (Braun 2015, 27.). Sok területen a térbeliség a társadalmilag felelős marketingben is jelen van implicit módon.

Legnyilvánvalóbban a vállalat és a természeti környezet viszonyában jelenik meg ez a kapcsolat. A vállalatok felelősségvállalása a környezeti fenntarthatóság érdekében óhatatlanul felvet földrajzi térbeli szempontokat. A vállalatoknak székhelyük, telephelyeik, stratégiai céljaik, tevékenységük (és számos egyéb tényező szempontjából) kell kiválasztaniuk azokat a földrajzi helyeket, ahol aktívan részt vesznek a környezeti fenntarthatóság megvalósításában. Például a vállalat

munkatársai fákat ültetnek a cég székhelye melletti parkban, a vállalat megújuló energiaforrások felhasználásával csökkenti a szén-dioxid-kibocsátást stb. Az, hogy a vállalat hogyan képes a stratégiai céljai és a környezeti fenntarthatóság között hosszú távon összhangot teremteni, jól példázza a Coca-Cola Magyarország Kft. környezeti felelősségvállalása a magyarországi dél-dunai szakaszon található Szabadság-szigeten (szabadsagsziget.hu). A cég – küldetésének és stratégiájának megfelelően – a szabadság eszméjéhez kapcsolódva választotta ki azt a földrajzi területet (Szabadság-sziget), melynek környezeti rehabilitálásában részt vesz. Vagyis a földrajzi hely és annak rehabilitálása egyrészt a vállalat környezeti felelősségvállalását tükrözi, másrészt integrálható a vállalati kommunikációba, annak szerves részét képezve.

Hasonló földrajzi vonatkozású kérdés a vállalatok társadalmi orientációja és felelőssége is. Ebben az esetben is ki lehet (kell) választani olyan társadalmi csoportokat, melyek támogatása hozzájárul a cég jó hírének növeléséhez. Olyan helyen működő közösségek, csoportok kiválasztása kívánatos, melyek támogatása a vállalat hosszú távú (profit)céljaihoz (is) hozzájárul. E szervezeteknek, közösségeknek (legyenek akár a földrajzi térben vagy a kibertérben) kapcsolódniuk kell a vállalathoz, a földrajzi térbeli vagy kapcsolati „közelségük” kiemelten fontos. A földrajzi közelségre jó példa a Győri Audi ETO KC, ahol a vállalat a helyi kézilabdacsapatot támogatja, vagy a helyi kisvállalkozó, aki a települési falunap megvalósításához járul hozzá. A kapcsolati közelség fontosságát példázzák egyes művészeti galériák, melyek kezdő művészek első nyilvános megjelenését biztosítják, vagy vállalatok, melyek fiatal tehetségeknek biztosítanak ösztöndíjakat bizonyos szakmákban.

A földrajzitér-orientáció megjelenik a vállalatok törvényes és etikai normákat szem előtt tartó viselkedésében is. Magyarországon (területi alapon) a vállalatok kétszintű jogi szabályozási környezetben működnek, az országos és helyi szabályozáson kívül figyelembe kell venniük az egységes európai uniós normákat is. Más országokban (ahol a területi autonómia is magasabb szintű) e mellett tartományi/megyei (középszintű) szabályozás is létezik, így a vállalatoknak a területi közigazgatás különböző szintjeihez tartozó rendelkezések betartásával kell működniük.

A kötelező jogi szabályozás mellett figyelmet kell fordítani a nem kötelező szabályokra, etikai kérdésekre, melyeknek szintén azonosíthatók a térbeli vonatkozásai. A vállalatok rendszerint önként felvállalnak olyan nem kötelező normákat, ajánlásokat, gyakorlatokat, melyekből általában valamiféle (üzleti vagy egyéb) előnyük származik. E magatartásnak is lehet térbeli relevanciája olyan vállalatoknál, melyek szorosan kötődnek egy-egy természeti tájhoz (pl. a Tokaji borvidék borászatainál, a Balaton-parti települések turisztikai vállalkozásaiban stb.). Egy-egy sajátos etnikai régióban működő vállalkozás is figyelemmel lehet a többségi és kisebbségi nemzetiségi csoportokra, ahogy ezt az OTP Bank teszi például Szlovákiában a magyar nemzetiségűeknek nyújtott anyanyelvi szolgáltatásaival (www.otp.sk).

A kapcsolati marketing térvonatkozásai

A holisztikus marketing másik meghatározó eleme a kapcsolati marketing, melynek célja hosszú távú, kölcsönös előnyökön nyugvó kapcsolat kialakítása és fenntartása az üzleti partnerekkel, szállítókkal, vevőkkel stb. Gazdasági, műszaki és társadalmi előnyök révén a vállalat csökkenteni tudja tranzakciós költségeit (Kotler 2001; Mandják, Szántó 2011).

A kapcsolati marketing számos társadalomtudományi diszciplínához kapcsolódik: a közgazdaságtudományhoz (tranzakciós költségek), a politikatudományhoz (hatalomelmélet), a szervezettudományhoz (erőforrások), a szociológiához (társadalmi hálózatok), a jogtudományhoz (szerződéselmélet). A kapcsolati marketingben több vonatkozásban megjelenik a térbeli dimenzió is. (Révész 2011)

A térbeliség úgy is felmerül, hogy a vállalat és partnerei közötti kapcsolat kialakításának és fenntartásának milyen jellegű és nagyságú költségei vannak (közgazdasági megközelítés). Minél közelebb van egymáshoz a vállalat és beszállítója a földrajzi térben, annál jobban képesek kiaknázni a földrajzi közelségből fakadó előnyöket (Benko 1992). Ezt igazolják a sikeres vállalati klaszterek (például a Szilícium-völgyben működő technopolisz, az Audi és beszállítóinak győri koncentrációja vagy a budapesti Falk Miksa utcában összpontosuló műkereskedelem). A földrajzi közelség fontos a vevők esetében is, ahol a „közelség” megnyilvánulhat gyorsabb és könnyebb információcserében, az árak jobb ismeretében stb.

A telekommunikációs és szállítási költségek csökkenése ellenére sem tapasztalható a korábban kialakult centrum-periféria viszonyok átrendeződése, sem globális, sem makro- vagy mezoregionális szinten. A személyes kapcsolat és az ebből fakadó „bennfentes” információk jelentősége továbbra is kiemelt fontosságú (szociológiai megközelítés) (Gál 2012).

A földrajzi vagy kapcsolati közelségben működő kormányzati szervekkel, önkormányzatokkal folytatott vállalati kommunikáció is előnyös lehet (politikaelméleti megközelítés). Egy nemzeti dohánybolt nemcsak a kormányzati jogszabályi előírásoknak kell, hogy megfeleljen, de a zavartalan működés érdekében együtt kell, hogy működjön a helyi önkormányzattal, valamint a településen működő állami és önkormányzati ellenőrző és rendészeti szervekkel (közterület-felügyelet, Nemzeti Fogyasztóvédelmi Hatóság), továbbá a rendőrséggel. E példa kapcsán a szerző saját tapasztalata is azt mutatja, hogy bármelyik helyi vagy országos ellenőrző, illetve erőszakszervezet jelentősen meg tudja könnyíteni vagy nehezíteni a dohánytermékeket és italokat forgalmazó vállalkozás működését, hozzájárulhat sikerességéhez vagy éppen üzleti kudarcához. A kapcsolati marketing fontosnak bizonyul a kiskereskedelmi üzletek nyitva/zárva tartásának szabályozásában is, különösen azokban az országokban, ahol a nyitva tartást nem állami, hanem helyi vagy regionális szinten szabályozzák (Kovács, Sikos T. 2016).

Összességében tehát megállapítható, hogy a kapcsolati marketing tervezése, szervezése során – a vállalat és partnerei közötti kapcsolatmenedzsment hatékonysága és eredményessége szempontjából – fontos a térbeli szempont.

A belső marketing „tere”

A belső marketing tere a vállalat, célzottjai a vállalatnál dolgozó vezetők, alkalmazottak. Cél, hogy a vállalat jövőképével, küldetésével, stratégiájával a lehető legjobban azonosuljanak azok, akiknek feladata ezek megvalósítása. Így a belső marketingmunka szorosan kapcsolódik az adott vállalat szervezeti felépítéséhez és rendszeréhez. Ezáltal a belső marketing a vállalati szervezeti struktúráján keresztül, indirekt módon kapcsolódik a külső földrajzi terekhez. A földrajzi divíziók szerint felépített szervezeti rendszerek vagy a kiterjedt értékesítői, képviselői hálózattal működő vállalatok számára a belső marketing nemcsak a hatékony belső kapcsolattartás miatt fontos, hanem lehetőséget biztosít arra, hogy a különböző földrajzi térben (telephelyeken) dolgozók a lokális piacokról mélyreható és specifikus információkat szerezzenek és osszanak meg a vállalat többi szervezeti egységével (Kotler, Keller 2006). Ennek hatékonysága különösen fontos lehet például a gyógyszerforgalmazó, kereskedelmi vagy gyorséttermeket üzemeltető vállalati szervezetek esetében.

A vállalati térhasználat sajátosságainak feltárása szintén fontos a hatékony belső marketingmunka szempontjából. A vállalati épített környezet és annak munkavégzési, kommunikációs, pihenési stb. célú használata nemcsak szociológiai szempontból fontos (Berger 2013), hanem a vállalati marketingüzenetek gyors célba juttatására és elterjesztésére is szolgál.

A belső marketing hatékonyságát nemcsak a vállalat külső terei, az irodák mérete, elhelyezkedése, a közös használatú ebédlők, kávézók stb. elérhetősége, nagysága, használhatósága befolyásolja, hanem a vállalat alkalmazottai közötti kapcsolatok is. Az alkalmazottak és vezetők közötti formális és informális kapcsolatok hálózata, ezek topológiája és dinamikája és a hálózatok közötti erős és gyenge kapcsolatok – mint általában más társadalmi hálózatok esetében – nagyon fontosak (Granovettert idézi Barabási 2003).

Geomarketing – szemlélet és eszközrendszer

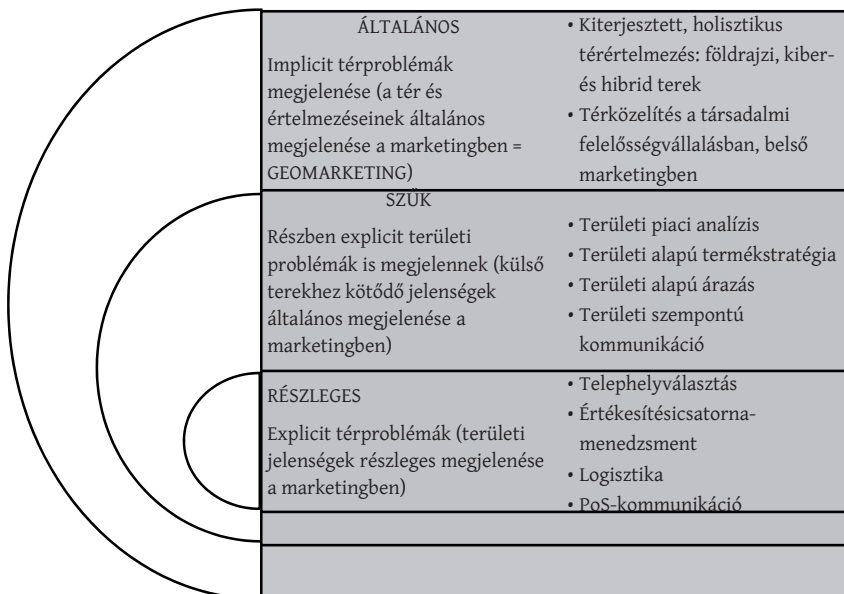
Az eddig leírtakban a térbeliség és a marketing kapcsolatának sajátosságait vizsgáltuk. Ezek után szükségesnek tartjuk a területi, térbeli szempontokat (is) szem előtt tartó és értelmező geomarketing fogalmi keretrendszerének tisztázását. Értelmezésünkben a geomarketing egyrészt szemléletmód, másrészt gyakorlat,

amely áthatja a marketingtervezés és megvalósítás egészét. A geomarketing mint szemléletmód olyan általános térszemlélet a marketingben, mely a legtágabban értelmezi a teret a marketing minden részében. A geomarketing mint gyakorlat pedig magában foglalja mindazokat a fogalmi, modellezési, tervezési, elemzési ismereteket, eszközöket és eljárásokat, melyek segítségével a térbeliséget integráló marketingmunka hatékonyan valósítható meg.

A marketingben tehát – értelmezzük akár szemléletmódként, akár vállalati gyakorlatként – explicit (jól azonosítható, direkt) és implicit (kevésbé közvetlen, nem evidens) módon, széles körben azonosíthatók területi, térbeli problémák. A marketingszemléletet, illetve -gyakorlatot – annak függvényében, hogy a területi, térbeli jelleg mennyire markánsan jelenik meg – három egymásra épülő, hierarchikus csoportba soroltuk. Modellünkben megkülönböztetünk részleges, szűk és általános értelmezéseket (1. ábra).

A részleges értelmezés azon szemléletmód és vállalati gyakorlat, melynek keretében a kifejezetten könnyen azonosítható területi problémákra fókuszálnak. Ezek elsősorban olyan marketing-részterületek, ahol a (földrajzi) területiség nyilvánvalóan jelen van: telephelyválasztás, hálózatfejlesztés, logisztika stb. Az ilyen vállalatoknál a területi problémák legfontosabb elemeivel (a külső terekkel) foglalkoznak, számos területi/térbeli vonatkozás rejtve marad, illetve nem kezelik azokat tudatosan.

1. ábra: Területiség és térbeliség a marketingben
Regionality and spatiality in marketing

Forrás: saját szerkesztés.

A szűk értelmezésben a területi, földrajzi problémák általánosan megjelennek a vállalati marketingben. A területiség itt már nemcsak „csatornapolitika”, hanem a vállalat számos területi vonatkozású problémát azonosít: a termékmenedzsment, az árazás, a kommunikáció stb. területi vonatkozásait is tudatosan kezelik. A területi probléma azonban itt is elsősorban külső, földrajzi terekhez kötődik. A tér általánosabb értelmezése nem jelenik meg, vagy nem tudatos.

Az általános értelmezés, azaz a geomarketing szerint a tér fogalmának értelmezése és vállalati folyamatokban történő azonosítása általános. A teret a vállalat nemcsak külső, földrajzi térként értelmezi, hanem belső, kapcsolati térként és szubjektív térként is. A vállalat e komplex térszemléletet integrálva alakítja célrendszerét, marketingstratégiáját és annak megvalósítási lépéseit.

Modellünkkel azt kívánjuk leírni, hogy a területi és térbeli szemlélet milyen szinteken vihető be a marketingszemléletbe és -gyakorlatba, és a vállalatok a térbeli nyitottságuk alapján milyen csoportokba sorolhatók. Míg a részleges megközelítés esetében csak néhány területen jelenik meg a földrajzi tér és annak hatása a vállalati működésre, addig a szűk megközelítésben a vállalkozás már az egész integrált marketingtevékenységét területi szempontok figyelembevételével alakítja. Az általános értelmezés során a vállalat a teljes (holisztikus) marketingrendszerét térbeli és területi szempontok szerint kezeli, tekintettel a különféle (külső és belső, földrajzi és kiber-, objektív és szubjektív) térbeli és térbeni viszonyokra.

Összegzés

Tanulmányunk a marketing és a tér kapcsolódási pontjait vizsgálta. A regionális tudományi és marketing-szakirodalmi forrásokra támaszkodó elméleti áttekintéssel az volt a célunk, hogy rámutassunk az alkalmazott üzlettudomány (marketing) térbeli vonatkozásaira. Bemutattuk a térelmélet idevágó értelmezéseit és a marketing fogalmi meghatározásait. Kotler holisztikus marketingkonceptiójára építve áttekintettük a marketing egyes részterületeinek térkapcsolódásait, végül meghatároztuk a geomarketing fogalmát és értelmezési lehetőségeit.

A marketinggondolkodásban és -eszközrendszerben eddig a térbeliség kevésbé jelent meg, szűken értelmezték a térbeliséget, alapvetően értékesítési csatornákra vonatkozó és telephelyválasztási problémák megoldására. Célunk az volt, hogy rámutassunk a térbeliség általános jelenlétére a marketingben, különös tekintettel a térvonatkozású terméktervezés, árképzés, kommunikáció stb. részterületeire. A gyakorlati alkalmazások és példák sorával illusztráltuk a vállalati marketingben fontos külső és belső terek sajátosságait, valamint kapcsolódásait a marketingmunkához.

Elméleti áttekintésünkkel azt szeretnénk elérni, hogy egyre több elméleti és gyakorlati „marketinges” ismerje fel a térmarketingben, vagyis a geomarketingben rejlő lehetőségeket.

Irodalom

- Barabási A. L. (2003): *Behálózva*. Magyar Könyvklub, Budapest
- Bauer A., Berács J. (2006): *Marketing*. Aula Kiadó, Budapest
- Benedek J. (2002): A földrajz térszemléletének hullámai. *Tér és Társadalom*, 2., 21–39.
- Benko, G. (1992): *Technológiai parkok és technopoliszok földrajza*. MTA RKK, Budapest
- Berger V. (2013): A tér problémája Anthony Giddens társadalomelméletében. *Replika*, 1., 25–54.
- Berki M. (2015): A térbeliség trialektikája. *Tér és Társadalom*, 2., 3–18. <http://doi.org/bmnd>
- Braun R. (2015): *Vállalati társadalmi felelősségvállalás – A vállalatok politikája*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Cliquet, G. (ed.) (2006): *Geomarketing. methods and strategies in spatial marketing*. ISTE, Newport Beach
- Douglas, B. (2008): *Achieving business success with GIS*. John Wiley & Sons, New York <http://doi.org/fcsdrr>
- Dusek T. (2013): *Tér és közgazdaságtan*. L'Harmattan, TIT Kossuth Klub, Párizs, Budapest
- Enyedi Gy. (2002): *A regionális tudomány*. MTA RKK ATI jubileumi konferenciája, Kecskemét
- Erdősi F. (2014): A térértelmezés néhány problémája, szempontjainak sokfélesége. *Tér és Társadalom*, 1., 5–27.
- Faragó L. (2012): Térértelmezések. *Tér és Társadalom*, 1, 5–26.
- Gál Z. (2012): A pénzügyi tér és a regionális tudomány frontvonalai – Lengyel Imre vitaindító tanulmányának apropóján. *Tér és Társadalom*, 1., 87–111.
- Grimshaw, D. J. (2000): *Bringing geographical information systems into business*. John Wiley & Sons, New York
- Jakobi Á. (2007): *Az információs társadalom térbelisége*. ELTE, Budapest (Regionális Tudományi Tanulmányok; 13.)
- Józsa L. (2014): *Marketingstratégia – A tervezés gyakorlata és elmélete*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Kotler, P. (2001): *Marketing Management*. Prentice-Hall, Upper Saddle River
- Kotler, P., Keller K. L. (2006): *Marketingmenedzsment*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Kotler, P., Keller K. L. (2012): *Marketingmenedzsment*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Kovács A. (2013): A Vértesszentkereszt és az Omega Park bevásárlóközpontok versenye – az optimális telephelyválasztás hatása az üzleti sikerre. In: Bernschütz M., Deés Sz., Kenéz A. (szerk.): *eset@marketing.edu: marketing esettanulmányok: kihívások és megoldások a magyar piacon*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 221–237.
- Kovács A., Sikos T. T. (2016): A vasárnapi zárvatartás hatása a fogyasztói magatartásra Magyarországon. *Földrajzi Közlemények*, 3., 229–244.
- Kozák Á. (2010): A településtípus és a regionalitás összefüggései a fogyasztással és fogyasztói életstílussal. *Tér és Társadalom*, 4., 143–159.
- Kozma G. (1995): Városmarketing mint a helyi gazdaságfejlesztés egyik lehetséges eszköze. *Tér és Társadalom*, 1–2., 37–54.
- Krugman, P. (1999): *Földrajz és kereskedelem*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest
- Lengyel I. (2010): A regionális tudomány „térnyerése”: Reális esélyek vagy csalfa délibábok. *Tér és Társadalom*, 3., 11–40.
- Lengyel I., Rechnitzer J. (2004): *Regionális gazdaságtan*. Dialóg-Campus Kiadó, Budapest, Pécs
- Longley, P. A., Clarke, G. (eds.) (1996): *GIS for business and service planning*. Wiley, Cambridge, New York
- Mandják T., Szántó Z. (2011): Az üzleti kapcsolatok menedzselésének gondolati modellje. *Vezetéstudomány*, 1., 5–16.
- Marshall, A. (1920): *Principles of economics. Book V: General relations of demand, supply and value. Introductory: On markets*. Macmillan, London
- Mészáros R. (2001): A kibetér társadalomföldrajzi megközelítése Magyar Tudomány, 7., 769–779.
- Nemes Nagy J. (2009): *Terek, helyek, régiók*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Pick, J. (ed.) (2004): *Geographic information systems in business*. Idea Group Publishing, Hershey
- Piskóti I. (2012): *Régió- és településmarketing*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Rechnitzer J. (2005): Tükör által nem elhomályosítva (A posztmodern, a paradigmák, a main stream és a csábítás ördöge a regionális tudományban). *Tér és Társadalom*, 3–4., 1–12.
- Rechnitzer J. (2016): *A területi tőke a városfejlődésben – A Győr-kód*. Dialóg Campus, Budapest, Pécs
- Rekettgye G., Tóth T., Malota E. (2015): *Nemzetközi marketing*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Rekettgye G., Törőcsik M., Hetesi E. (2015): *Bevezetés a marketingbe*. Akadémiai Kiadó, Budapest

- Révész B. (2011): *A kapcsolati marketing és az információs technológia*. PhD értekezés. PTE Gazdálkodástani Doktori Iskola, Pécs
- Sikos T. T. (2000): *Marketingföldrajz*. VÁTI, Budapest
- Sikos T. T. (2012): Budapesti bevásárlóközpontok. *Területi Statisztika*, 6., 583–591.
- Soja, E. (1989): *Postmodern geographies. The reassertion of space in critical social theory*. Verso, London, New York
- http://hvg.hu/kkv/20160607_Az_Auchan_is_megnyitja_az_online_aruhazat_Tesco_Prima_GRoby (Letöltés: 2016. szeptember 9.)
- http://szabadsagsziget.hu/index.php?m=partnerek/1/coca-cola_magyarorszag_kft. (Letöltés: 2016. szeptember 12.)
- <http://www.gfk-geomarketing.com/> (Letöltés: 2016. december 27.)
- <http://www.otp.sk> (Letöltés: 2016. december 27.)
- <http://www.prowiss.hu/2016/09/23/keocko-vasarloi-elemzo-megoldas/> (Letöltés: 2016. december 27.)
- <http://www.webshopexperts.hu/szeminarium> (Letöltés: 2016. szeptember 10.)

KITEKINTÉS / OUTLOOK

Okos városok és alrendszereik – Kihívások a jövő városkutatói számára?

Smart cities and their domains – Future challenges for urban researchers?

BAJI PÉTER

BAJI Péter: tudományos segédmunkatárs, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Szociológiai Intézet; 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.; Baji.Peter@tk.mta.hu

KULCSSZAVAK: okos város; társadalomtudomány; kihívások; big data

ABSZTRAKT: Az okos városok témája divatossá vált az utóbbi évek városfejlesztéssel foglalkozó nemzetközi konferenciáin, a nemzetközi tudományos szakirodalomban és a médiában is – főleg, amikor a városok jövőbeli fejlesztéséről van szó – jelen van az okos város diskurzusa. A téma kutatásában három nagyobb szakterületről érkeznek kutatók: akik az okos városok technológiai infrastruktúrájával (telekommunikációs mérnökök, programozók), illetve a városok élhetőségével, ökológiai fenntarthatóságával foglalkoznak (ökológusok, környezetvédelmi szakemberek). A harmadik szakterület a különböző társadalomtudósok csoportja (szociológusok, regionális kutatók, geográfusok, közgazdászok), akik elsősorban az okos városok fejlesztésének társadalmi hatásait vizsgálják.

A tanulmány első része a nemzetközi szakirodalom segítségével áttekintést nyújt az okosváros-koncepció értelmezéséről, történetéről és főbb jellemzőiről. Majd bemutatjuk azokat az alrendszereket, melyek az okos városok fejlesztésének kiemelt részterületei, illetve azokat a kapcsolódási lehetőségeket, melyekkel a területi kutatók és társadalomtudósok részt vesznek a téma jobb megismerésében. Végül a tanulmány utolsó részében arra keressük a választ, hogy a tér és társadalom összefüggéseit kutató szakemberek hogyan képzelik el a jövő okos városait. E kutatások fókuszában az „okos” világ áll, a „big data” típusú adatbázisok kezelésének területe, valamint az IT-cégekkel és programozókkal való együttműködési kapcsolatok építése.

Péter BAJI: junior research fellow, Institute for Sociology, Centre for Social Sciences, Hungarian Academy of Sciences; Tóth Kálmán u. 4., H-1097 Budapest, Hungary; Baji.Peter@tk.mta.hu

KEYWORDS: smart cities; social science; challenges; big data

ABSTRACT: During the last decade, smart cities become a fashionable subject of urban development conferences and urban policy forums. Both in the international scientific literature

and public media, discourse about smart cities and their development became considerably popular. This multidisciplinary theme attracts researchers from three main disciplines. The first is telecommunication engaging with the technological infrastructure of smart cities (ICT engineers, programmers, architects). The second is ecology which deals with urban sustainability and viability issues (ecologists, environmentalist professionals). The third discipline is social sciences (sociologists, regional scientists, geographers, economists) investigating the social consequences of smart cities' development.

The first part of this paper reviews the history and main characteristics of the smart city as a notion in the international literature. It highlights that the role of ICT development and the rise of postindustrial new middle class fundamentally affect trends of smart city visions. Afterwards, it presents those smart city domains which are highly relevant for development strategies. Among them are hard domains where ICT engineering, computing and big data are crucial, and soft domains where the role of social inclusion, participation and democracy is more important. This part of the study highlights those linkages between social sciences and smart city development which can act as research fields for regional and social researchers. Every smart city domain provide promising research themes where the solidity and *raison d'être* of "smart" ICT solutions can be tested by social scientists. Finally, the last part of the paper seeks to pinpoint those type of challenges which researchers of space and society need to face if they would like to study smart city development and counsel their innovation. It particularly highlights three issues: refocusing towards the "smart" world, learning to handle "big data" and building relationships with IT firms and programmers for a multidisciplinary teamwork. Because of the increasing role of the digital world and of the ubiquity of the internet in social life, trying to answer these challenges are and will be the essential issue for urban researchers in the 21st century.

Bevezetés

Az okos városok témája divatossá vált az utóbbi évek városfejlesztéssel foglalkozó nemzetközi konferenciáin, a nemzetközi tudományos szakirodalomban és a médiában – amikor a városok jövőbeli fejlesztéséről van szó – megjelenik az okosváros-diskurzus. A Lisszaboni szerződés óta az EU fejlesztési elképzelései is abba az irányba hatnak, hogy legyen az európai városoknak „smart city”-víziója (okosjovo.hu 2014). A téma kutatásában három nagyobb szakterületről érkeznek kutatók: akik az okos városok technológiai infrastruktúrájával (telekommunikációs mérnökök, programozók), illetve a városok élhetőségével, ökológiai fenntarthatóságával (ökológusok, környezetvédelmi szakemberek) foglalkoznak. A harmadik szakterület a különböző társadalomtudósok csoportja (szociológusok, regionális kutatók, geográfusok, közigazdászok), akik elsősorban az okos városok fejlesztésének társadalmi hatásait vizsgálják.

A tanulmány első része a nemzetközi szakirodalom segítségével áttekintést nyújt az okosváros-konceptió értelmezéséről, történetéről és főbb jellemzőiről. Majd bemutatjuk azokat az alrendszereket, melyek az okos városok fejlesztésének kiemelt részterületei, illetve azokat a kapcsolódási lehetőségeket, melyekkel a területi kutatók és társadalomtudósok részt vesznek a téma jobb megismerésében. Végül a tanulmány utolsó részében arra keressük a választ, hogy a tér és társadalom összefüggéseit kutató szakemberek hogyan képzelik el a jövő okos városait.

Az okos városok múltja és jelene

A városok történelmének folyamatos velejárója, hogy az új ötletek és termelési módok számára helyet adjanak. Az okos vagy intelligens város társadalmi és fejlesztési vízióját leginkább gazdaságtörténeti és földrajzi kontextusában lehet a maga mélységében megérteni. A szakirodalomban, sokszor talán túlzottan leegyszerűsítve, az okos városok létrehozásának és fejlesztésének témáját három globális kihívás pragmatikus jövőbeli megoldásának láttatják. E három problémakör: a városi népesség és ezzel együtt a zsúfoltság folyamatos növekedésének kezelése (Chuan Tao et al. 2015); a környezeti fenntarthatóság iránti igény (Abella-García, Ortiz-de-Urbina-Criado, De-Pablos-Heredero 2015); valamint a társadalmi egyenlőség erősítése a városlakók között (Batty et al. 2012).

Margarita Angelidou (2015) tanulmányában két fontos tényezőre mutat rá, melyek a mai okosváros-konceptiók társadalom- és tervezéstörténeti alapjait egyértelműen meghatározzák. Az egyik ilyen a 19. század végétől folyamatosan fejlődő tervezői vízió a „jövő városáról”. Az ipari forradalom kiteljesedésével és az azóta tartó technikai fejlődéssel együtt járt, hogy a várostervezők a jövő városát mindig az aktuális kor csúcstechnológiájának a hétköznapi életben való teljes elterjedésében vizionálták. E történelmi fejlődés töréspontja érdekes módon a második világháború volt. A háború előtt – E. Howard a jövő kertvárosai-val kapcsolatos terveitől a futurista és a Bauhaus mozgalmon át Le Corbusier munkásságáig – a várostervezők a modern ipar mechanikai gépeinek jelentőségét hangsúlyozták a városok jövőbeli életének és fejlesztésének tervezésében. A viláégés utáni lassú helyreállítás időszakában a városok jövőjével kapcsolatos víziókban a technológiai aspektusokról egyre inkább az emberi élkhetőség lehetőségeire terelődött a figyelem. Mindemellett a termelési rendszer egyre bonyolultabbá válásával az információs rendszerek és információáramlások hatásait is egyre fontosabbnak tartották a jövő városainak fejlődési pályáin. Már az 1960-as évek végén megjelent a telekommunikáció által működtetett városi munkahely, szolgáltatás és oktatás jövőjét vizionáló modell, melyet „elektronikus urbanizációnak” neveztek. (Zenetos 1969). Az 1970-es évtizedtől kialakuló posztfordista termelési rendszer és az információs társadalommal kapcsolatos kutatások eredményei is beépültek a városok jövőjéről szóló diskurzusokba. Az 1980-as években például már gyakran megjelent a „kiberváros”, az „információs város” vagy a „digitális város” kifejezése a fejlesztési szakirodalomban (Batty 2012), melyek a városi társadalom hálózati és információáramlási jellegét hangsúlyozták.

Az 1990-es évtizedben – a telekommunikációs rendszerek térnyerésével és olcsóbbá válásával – elterjedt az a szemlélet, hogy a telekommunikáció alapvetően zöld technológia, mely segít a városoknak javítani a környezeti állapotukat, mivel az utazással járó költségek és zsúfoltság kiválthatók az olcsó kommunikációval (Marvin 1994). A közlekedési terhelés telekommunikációval való kiválthatóságának elmélete (Salomon 1986) a környezeti problémák egyol-

dalú technológiai megoldását ígérte, miközben a megközelítést támogató telekommunikációs cégek nem bizonyították empirikusan, hogy ténylegesen mennyit lehet nyerni a „táv munka” elterjesztésével. Ezzel szemben a brit parlamentnek készült 1995-ös kutatás szerint látható volt, hogy a távolság megszűnésének víziója nem igazolható a gyakorlatban: a táv munka a nagyvárosok agglomerációjában lakóknak segít, hogy rugalmasabban tudjanak dolgozni, de ez nem fog tömeges kiköltözéseket generálni a városokból (Gillespie, Richardson, Cornford 1995). Az ezredforduló után az informatika paradigma-váltáson ment át, a dinamikusan terjedő internet egyre jobban beágyazódott a társadalom hétköznapi életének minden területébe (Anttiroiko 2013). E folyamat városokban való megjelenését nevezték a mindenütt jelen lévő városnak (ubiquitous vagy u-city), ahol a mindenhol elérhető hálózatokon keresztül a városok életével kapcsolatos adatok tömegei válnak kezelhetővé (Lee 2009). A városok teljes megfigyelését és behálózását elősegítette a rádiófrekvenciás azonosító rendszerek (RFID), illetve a mindenhol jelen lévő szenzorrendszerek (USN) széles körű elterjedése, melyekkel a cégek egészségügyi monitoring- vagy akár bűnmegelőzési szolgáltatásokat tudnak nyújtani (Park et al. 2006).

A 21. század eddigi másfél évtizedében az okos technológiák az élet egyre több területét uralják. Az üzleti életben elterjedt „smart computing” technológia – a Forrester kutatóközpont szerint – olyan „új generációs integrált hardver, szoftver és hálózati technológiaegyüttes, mely valós idejű megfigyelésre alkalmas IT-rendszerrel és fejlett elemzéssel segít az embereknek intelligensebb döntéseket hozni, és ezzel optimalizálja az üzleti folyamatokat és az egyensúlyt” (Washburn, Sindhu 2010, 2.). A városokban kiépített megfigyelési és adatfeldolgozási technológia segítségével lehetővé válik a jelenségekre való szinte azonnali reakció, és ezáltal a városi élet különböző területeinek optimalizálása érhető el (Neirotti et al. 2014). Az okos városok optimalizálásának koncepcióját Batty és szerzőtársai a „bolygószintű idegrendszer” ideájával írják le, ahol kiemelt jelentőségűnek tekintik az okostelefonok elterjedését, és ennek eredményeként a társadalom szerveződésének megváltozását (Batty et al. 2012). Természetesen ennek az „idegrendszernek” a működéséről és hatásmechanizmusairól keveset tudunk, de a jövő városfejlődésének vízióját napjainkban ez határozza meg.

Az okos városok koncepciójának a másik fontos eleme a társadalom alapvető változásának hangsúlyozása (Angelidou 2015; Kitchin 2014). Miközben az utóbbi évtizedekben a technológiák fejlődése új utakat nyitott a városok fejlődésében, nem lehet megfelelkezni arról, hogy ezek a fejlesztések visszahatnak a társadalomra. Az emberek gondolkodásmódja is átalakul az okos eszközök használata révén. A 2000-es évektől az okos városok történetében teret nyer a tudás- és innovációalapú gazdaság. A városok gazdasági versenyképességi potenciálját az ott dolgozó emberek tudásával mérik a kutatók (Angelidou, Gountaras, Tarani 2012). A tudásalapú gazdaság és az információs

társadalom fejlődéséről szóló nagy tömegű szakirodalomból azt fontos kiemelni az okos városok szempontjából, hogy az új gazdasági rendszer működtetéséhez „okos emberekre” van szükség. Mivel a városi gazdaságok húzóágazataivá az információs-kommunikációs technológiák váltak – szinte minden területen a szoftverek és különböző informatikai rendszerek integrálják a termelést (Szabó, Hámori 2006) –, ezért az ilyen rendszereket működtető tudás az új gazdaság meghatározó tőkéjévé vált.

Ehhez a diskurzushoz kapcsolódik Richard Florida (2002) víziója egy új közeposztály megjelenéséről, a kreatív osztályról, amely a tudásgazdaság működtetője és a posztfordista gazdasági átalakulás nyertese. És ebből ered az okos város technokrata fejlesztési vízióinak kritikája is, miszerint a valódi jól működő okos város sokkal inkább az IKT-rendszereket jól ismerő és hatékonyan használó okos városi társadalomról szól, és kevésbé a fizikai infrastruktúrában lévő lehetőségekről (Carillo 2006; Munkácsy et al. 2015). A telekommunikáció rohamos fejlődése kapcsán Stephen Graham (1997) már megfogalmazta azt a máig érvényes kritikát, miszerint nem láttathatjuk úgy a technológiai fejlődést, mintha az a társadalomtól független lenne, hanem foglalkozni kell annak társadalmi-politikai vagy kulturális beágyazottságával. Emellett a kutató kiemeli azt a tényt is, hogy a digitális írástudás és hozzáférés tekintetében egyenlőtlenségek vannak a társadalomban. Az okos társadalommal kapcsolatos kritikák szerint a tömeges, önkéntes adatszolgáltatás is veszélyt jelent a személyiségi jogokra és a magánéletre. (Anttiroiko 2013; Kitchin 2014; Steiner, Veel 2014). Fontos megemlíteni a városfejlesztéssel kapcsolatos kritikákat is, miszerint az okos városok digitális fejlesztéseiben érdekelt cégek kínálati nyomásának és a várospolitikák fejlesztési elképzeléseinek kereszttüzeiben hogyan jelenhetnek meg a városi társadalom valódi érdekei és igényei (Anttiroiko 2013; Huston, Rahmimzad, Parsa 2015; Kitchin 2014; Steiner, Veel 2014).

Összességében az okos városok definícióját két irányból közelíthetjük meg. A technokrata, mérnöki nézőpont elsősorban az okos innovációk fizikai megvalósításában, hatékony, algoritmusalapú városüzemeltetésben és döntéstámogatásban látja a jövőt. Ezzel szemben az okos városi társadalom fontosságát hangsúlyozó kutatók, a jövő okos fejlesztéseinek fő célját egy demokratikusabb, a döntésekbe és folyamatokba jobban bevont, partícipatívabbá váló társadalomban látják, ahol az IKT-eszközök csak segítenek a városlakók tudásának, véleményének és munkájának gyorsabb áramlásában és a közösségi alapú fejlesztések kivitelezésében. E két megközelítéshez kapcsolódik a környezeti szempont, mivel a környezetvédő szakemberek is komoly lehetőségeket látnak az okos városok fejlesztésében. Habár e szakterületről érkező kutatók számára is fontos, hogy a társadalom hogyan használja az okos fejlesztéseket (Munkácsy et al. 2015), mégis alapvetően a mérnöki szemlélet tükröződik a kutatók hozzáállásában. Eszerint egyértelmű társadalmi érdek az „okos és zöld” technológiákra helyezni a fejlesztési hangsúlyokat, a kérdés az, hogy ez műszakilag miképpen kivitelezhető (Navarro et al. 2015; Washburn, Sindhu 2010; Zygiaris 2013).

Kihívások az okos város alrendszereinek kutatásában

Ahogy minden város megannyi részterületből álló komplex rendszert alkot, ahol a különböző városi infrastruktúrák, energia- és emberáramlások holisztikus egésként hatnak a társadalomra, és a társadalom is visszahat rájuk, nincs ez másképp az okos városoknál sem. A nemzetközi szakirodalom szinte minden tanulmányában megjelenik az a törekvés, hogy az okosváros-fejlesztések kapcsán olyan részterületeket, alrendszereket, ún. „domaineket” jelöljenek ki, melyekkel külön-külön érdemes foglalkozni. Ezek olyan részterületek a város komplex rendszerén belül, melyeket az „okos” jelzővel címkéznek, és melyekben az IT-szektor által működtetett és gyakran közösségi alapú fejlesztéseket indítanak.

A különböző szerzők megközelítései megegyeznek abban, hogy a részterületek lehatárolásakor a városok kifejezetten mérnöki jellegű fizikai infrastruktúráitól (hard domains) eljutnak a különböző társadalmi szereplők által működtetett alrendszerekig (soft domains), ugyanakkor eltérően csoportosítják a városok „felokosítható” alrendszereit. Az IKT-szektorból induló fejlesztői szemlélet például jellemzően nagyobb hangsúlyt helyez a különböző szenzorokkal és szoftverekkel mérhető területekre (vízellátás, energia, közlekedés, közbiztonság, épületek energetikája). Az IBM smart city fejlesztései elsősorban ezekre összpontosítanak (okosjovo.hu, 2014). A környezetvédelmi szempontú kutatóknál a fenntartható fejlődés jelenik meg nagyobb hangsúllyal, és az emberi életminőség területei vannak kiemelve (smart living, smart environment, smart energy) (Giffinger et al. 2007; Mattoni, Gugliermetti, Bisegna 2015). A társadalomtudományi oldalról közelítő kutatók nagyobb hangsúlyt fektetnek a hatékonyabb és kevésbé bürokratikus városi kormányzásra, az elégedettebb városlakókra, a jobb közbiztonságra, az okos közlekedési rendszer fejlesztésére, vagy akár a jobban fenntartható városi területhasználatra (Chuan Tao et al. 2015; Steenbruggen, Tranos, Nijkamp 2015). Összességében, a szakirodalom szélesebb körű feldolgozásából adódó alrendszerbesorolást és definíciót Neirotti és szerzőtársai (2014) készítettek el, a mérnöki szemlélettől a környezeti fenntarthatóságon át az okossá váló társadalmi szférákat is áttekinthető rendszerbe foglalva (1. táblázat). A továbbiakban e besorolás mentén igyekszem feltárni – a teljesség igénye nélkül – azokat a lehetséges kapcsolódásokat, melyekkel a társadalomkutatók részt vehetnek az okos városok kutatásában.

Kifejezetten mérnöki területről induló alrendszer a városok energiagazdálkodása. Mattoni, Gugliermetti és Bisegna (2015) szerint az okos városok egyik tengelye a fenntartható és optimalizált energiafelhasználás. Fontos eredmény, hogy nemcsak az energiatermelés, hanem a felhasználás is – épület-szintre lebontva – monitorozható, és ezzel a technológiával akár az energiaárak is dinamikusan változtathatók egyes időzónákban (Munkácsy et al. 2015). Egy Seattle-ben megvalósított okosváros-fejlesztés például 10%-os energiafelhasználás-csökkenést okozott pusztán az információáramlás javításával (Paroutis, Bennet, Heracleous 2013). E területhez például a társadalomkutatók az energia-

1. táblázat: Az okos városok alrendszerei és fejlesztési céljai
Smart city domains and their main development objectives

<i>Smart city alrendszerek (domainek)</i>	<i>Fő fejlesztési célok a nemzetközi szakirodalomban</i>
<i>Műszaki (hard) alrendszerek</i>	
Energiahálózatok	Automatizált energiahálózatok kialakítása, melyek az információs-kommunikációs technológiák segítségével az energiaszolgáltatáson túl elősegítik az információcserét a fogyasztók és közművek között az energiafogyasztás költségcsökkentésének céljából.
Közvilágítás, természeti erőforrások, vízgazdálkodás	A természeti erőforrások és a közvilágítás okos üzemeltetése a megújuló energiaforrások kihasználásával (pl.: nap-, víz- és szélenergia).
Hulladékgazdálkodás	Technológiai innovációk használata a városi hulladék gyűjtésében és újrafelhasználásában.
Környezet	A környezet megőrzésének és kezelésének elősegítése a technológia vívmányaival, különös tekintettel a szennyezések kezelésére.
Közlekedés, mobilitás és logisztika	A városi közlekedés és áruszállítás optimalizálása a forgalmi viszonyok és az energiafogyasztás figyelembevételével. Dinamikus és multimodális információszolgáltatás a közlekedők számára. Fenntartható közösségi közlekedés fejlesztése innovatív, környezetbarát üzemenyagrendszerekkel.
Irodák és lakóépületek	Fenntartható építési technológiák alkalmazása a munkahelyi és otthoni környezet kialakításához. A már adott épületek víz- és energiagazdálkodásának optimalizálása.
Egészségmegőrzés	Az IKT-fejlesztések használata a távmedicinában és az egészségügyi kockázatcsökkentésben. A városlakók számára egyenlő hozzáférés biztosítása egy hatékony és magas szintű szolgáltatásokat nyújtó egészségügyi rendszerhez.
Közbiztonság	A közigazgatási okos fejlesztése a városlakók fizikai és vagyonbiztonságának hatékony megőrzése céljából, beleértve a valós idejű vészjelző rendszereket a rendőrség és tűzoltóság számára.
<i>Társadalmi (soft) alrendszerek</i>	
Oktatás és kultúra	A központi oktatási rendszer piacosítása, a tanárok és diákok számára több lehetőség nyújtása az IKT-hoz való hozzáféréshez. Kulturális rendezvények promotálása és menedzselése okos eszközökkel.
Társadalmi összetartozás és jólét	Társadalmi válaszfalakat ledöntő eszközök használata a közösségi tanulást, bevonódást és életminőség-javulást segítve, különös tekintettel az idős és kirekesztett emberek számára. Társadalmi szakpolitikák segítése a tehetséges emberek vonzására és megtartására.
Közigazgatás és e-kormányzás	A digitalizált közigazgatási rendszerek, az e-szavazások és a döntéshozatali folyamatok átláthatóságának biztosítása IKT-rendszerekkel, az állampolgárok döntéshozatali bevonásának céljából.
Gazdaság	Az innovációk, a vállalkozói kedv támogatása és a város gazdaságának integrálása a nemzeti és globális piacba.

Forrás: Neirótti et al. 2014 alapján saját szerkesztés.

felhasználás során, több évre visszamenőleg folyamatosan gyűjtött, de feldolgozatlan – a számlázáshoz szükséges „diktálási” – adatok feldolgozásával járulhatnának hozzá. Ha egy városon belül – akár háztömbszinten – meghatározható lenne a villamosenergia- vagy a földgázfogyasztás, akkor más társadalmi vagy városmorfológiai adatokból számtalan újszerű következtetésre lehetne jutni egy városrész energiahatékonyságának, társadalmi struktúrájának és energiafogyasztási kultúrájának összefüggéseiről.

A Neirotti (2014) besorolásában megjelenő másik mérnöki terület a városi közvilágítás, a vízgazdálkodás és a természeti erőforrások menedzselése. E három terület közös pontja, hogy nem a városlakók, hanem a városüzemeltetés felől közelít. Környezeti fenntarthatósági szempontból az első kiemelt részterület a városi ivóvíz és szennyvíz kezelése (Batty et al. 2012; okosjovo.hu, 2014). A nagy IT-cégek okos technológiákkal segíthetnek a város vízgazdálkodásának optimalizálásában, például a szennyvíz nagyságának előrejelzésével, a csőtörések detektálásával, okos árvízkezeléssel vagy éppen a kialakuló szennyezések nyomon követésével, gyors kezelésével. Felmerül a kérdés, hogy egy adott város politikai vezetése mennyire tud gyakorlati lépéseket tenni a környezettudatosság megvalósítására. Például lehet olyan eset, hogy egy önkormányzat nem tudja vállalni a közvilágítás modernizálásának költségét. Ugyancsak érdekes lehet megvizsgálni – az energiafogyasztáshoz hasonlóan –, hogy a lakosság folyamatosan gyűjtött vízfogyasztási adatai milyen egyenlőtlenséget mutatnak, és ennek lehetnek-e társadalmi vagy térbeli okai. Az egy lakosra jutó vízfogyasztás indikátora lehet egy adott városrész „okos” vagy „környezettudatos” társadalmi attitűdjének.

A harmadik – szintén inkább a fenntartható környezeti rendszerrel kapcsolatos – részterület a városi hulladékmenedzsment. A világ egyre növekvő városaiban a háztartások, cégek és szolgáltatók egyre több hulladékot termelnek, és ennek összegyűjtése és újrahasznosítása innovatív megoldásokat kíván (fm-house.com 2011). A városi népesség hulladéktermelési és újrahasznosítási szokásai és ennek változásai jól kimutathatók és mérhetők a hulladékkezelő vállalatoknál megrendelt szolgáltatásokból. Ezeket az adatokat feldolgozva egészen alacsony területi szinten vizsgálható a társadalom hulladékgazdálkodással kapcsolatos attitűdje. E vállalkozásokhoz beérkező hulladékállomány adataiból következtetéseket lehet levonni arra nézve, hogy egyes területek és társadalmi csoportok a városon belül mennyire hajlanak az „okos” hulladékgazdálkodásra. Ez már átvezet az okos városi társadalom és az okos városvezetés témakörébe, és akár kvalitatív módszerekkel tovább mélyíthető az ismeret arról, hogy az adott városi vezetés mennyire segít a városlakóknak a környezettudatos hulladékkezelésben, és ennek milyen háttértényezői vannak.

A városi környezet, mint külön alrendszer, az okos városon belül is a központi adatgyűjtés és irányítás felől indul ki, és mérnöki módon elsősorban az IKT-szektor szenzorjaira támaszkodik. Az „érzékelés és cselekvés” („sense and act”) rendszerének kiépítésével kimutatható a kritikus levegő- vagy vízszennyezés he-

lye, így a döntéshozók azonnal foglalkozni tudnának a probléma megoldásával (Marsa-Maestre et al. 2008; Tiwari, Cervero, Schipper 2011). A környezeti alrendszer vizsgálatánál – társadalomtudományi kapcsolódásként – különösen érdekes lehet a környezeti igazságosság kutatási iránya (Nagy 2012; Newton 2009; Pacione 2009). E társadalomkritikai nézőpontot beemelve az empirikus kutatásokba – a városi szennyezésmérő szenzorok adatainak feldolgozásával – tesztelhetők az összefüggések az akár többszörösen egészségkárosító környezeti terhelések és a lakosság jövedelmi helyzete között. E kérdést megfordítva, a megvalósított „zöld” okosváros-fejlesztések is vizsgálhatók olyan szempontból, hogy vajon a városok egyes mintaterületei azonos mértékben részesülhetnek-e a magas költséggel működtethető, valós idejű szennyezéseket jelző rendszerek áldásos hatásaiból.

Az okosváros-kutatás és -fejlesztés talán legígéretesebb részterülete a városok közlekedési rendszerének okos eszközökkel való optimalizálása. Ez a terület fogalmilag – az eddigiekhez hasonlóan – a környezeti fenntarthatóság „esernyője” alá tartozik, ugyanakkor a közlekedés összekapcsolja a városi fizikai infrastruktúrát (utak, kötéltáplálás hálózat) az utazó tömegekkel. Szinte minden kutató kiemeli az okos mobilitásban vagy az intelligens közlekedési rendszerben rejlő fejlesztési lehetőségeket (Anttiroiko, Valkama, Bailey 2014; Giffinger et al. 2007; Steenbruggen, Tranos, Nijkamp 2015). A telekommunikáció fejlődésével már az 1990-es évek elején megjelent a fejlesztők igénye, hogy valós időben követni lehessen a városok közlekedési áramlását (Marvin 1994). Ma már okos szenzorokon keresztül monitorozható a városi közúti forgalom (ennek eredménye a nagyobb utakon egy egyszerű Google-térképen is látható). Nagyobb városok (ilyen például London) kártyaalapú tömegközlekedési rendszere lehetővé teszi, hogy a napi szintű tömegközlekedési áramlások térképezhetők és elemezhetők legyenek (Batty et al. 2012). Ezek az adatok egyrészt kiválóan alkalmasak a torlódások feltárására a városokon belül, másrészt a gyors beavatkozás eredményét értékelve a város „laboratóriummá” válik a kutatók számára (Batty et al. 2012). A közlekedési rendszer IT-megoldásokkal való „felokosítása” azért is fontos, mert a városi szén-dioxid-emisszió 40%-át a közlekedés okozza. Ez olyan társadalmi probléma, amely akár több város összefogásával és közös beruházásokkal csökkenthető (Navarro et al. 2015). A közlekedési „domain” kutatásának sokat ígérő területe a közlekedés és távközlés felcserélhetőségének viszonylag régi dilemmája (Graham 1997), mely arról szól, hogy az olcsóbb távközlési lehetőségekkel mennyi közlekedési időt, költséget és szennyezést tud a társadalom megspórolni – a városban és környékén élők számára. Napjainkig nem sikerült ezt a dilemmát meggyőző empirikus kutatásokkal eldönteni, ez még főleg a területi kutatókra vár. (A webáruházak online rendelési és házhoz szállítási szolgáltatásainak dinamikus növekedésével például felmerül a kérdés, hogy ha egy teljes város online tenné meg a napi bevásárlását, az jelentősen lecsökkentené-e a „felesleges és szennyező” személyi közlekedést.)

A következő, kifejezetten mérnöki és környezetvédelmi terület a városi magán- és középületek energiafogyasztásának optimalizálása. E terület erősen

kötődik a klímaváltozás tudományos diskurzusához, illetve a stratégiai energia-technológiai tervezéshez (az EU-ban fontos kutatások folynak e téren). E terület egyik kiemelt prioritása a passzív épületek elterjedése és jelentős szerepe az okos városok jövőjében (Kylili, Fokaides 2015). A tanulmányban korábban már említett városi fűtés, elektromosenergia-fogyasztás adatainak feldolgozásán túl új kutatási területet nyithat a városi „rent gap” elmélet (Harvey 1982) és az okos városi beruházások ütköztetése. Vagyis a jóval magasabb építési költségekkel járó passzív épület beruházásának esetében kibékíthető-e a piaci fizetőképes kereslet és az önzetlen „zöld” hozzáállás közötti ellentét, és mindebbe hogyan szól bele a helyi városi politika? Máshogy megfogalmazva, egy városi társadalomban mennyire tud kilépni a környezet- és klímavédelmi szemlélet a globális piaci logika árnyékából? Milyen társadalmi csoportok rendelkeznek kellő anyagi bázissal a klímatudatos okosváros-építéshez?

Az önálló alrendszerek következő nagyobb területe a városi közszolgáltatások rendszere, ezen belül is elsősorban az egészségügy és a közbiztonság. Az egészségügyi szolgáltatások területén a legnagyobb kihívás olyan átfogó információkialakítás, amelynek révén a betegek összes egészségügyi adata elérhető a kezelőorvosok számára. Ezek az adatbázisok kitűnő elemzési lehetőségeket nyújtanak, hiszen geokódoltságuk alapján területi elemzéseket lehet készíteni a betegségek előfordulásáról, terjedéséről. Az egészségügyi intézményektől távol lakókkal is lehetségessé válik a napi szintű kapcsolattartás és konzultáció, ami potenciálisan lecsökkenti az utazással és várakozással töltött „haszontalan” időt. Spanyolországban például egy közegészségügyi szolgáltató kialakított egy integrált páciensinformációs rendszert, amelyben 9 millió beteget kötnék össze 13 ezer egészségügyi szakemberrel (Washburn, Sindhu 2010). Ezek a technológiák a társadalomtudomány és ezen belül is például az egészségföldrajz számára alacsony területi szintű elemzéseket tehetnének lehetővé. Kifejezetten érdekes társadalomtudományi kérdés lehet, hogy vajon az okos technológiákkal több látens betegséget lehet-e kimutatni adott területen belül. A betegséggel küzdő, de orvoshoz elmenni nem kívánó betegek szívesebben kérnek-e online orvosi tanácsot otthonról? Ugyancsak érdekes lenne a Google Trends szolgáltatással felmérni a különböző betegségek keresési gyakoriságát adott területen belül, és ezt összehasonlítani a valóban orvos által diagnosztizált betegek számával. Természetesen az online és offline világ ilyen jellegű összevetésével mindig körültekintően kell bánni, hiszen egy internetes keresésről nem tudhatjuk, hogy milyen okból történt. Előrevivő egészségföldrajzi kutatás lehet annak a vizsgálata, hogy az okos technológiákkal összekötött és az orvosok által valóban intenzíven használt egészségügyi adatrendszer nagyobb esélyt ad-e egy betegnek a felépülésre, mint egy hagyományos, IKT nélküli. (Természetesen az ilyen elemzésnél figyelembe kell venni az adott betegségek egyedi felépülési specifikumait és statisztikáit.)

A másik fontos városi közszolgáltatás a közbiztonság és bűnmegelőzés területe. A városlakók testi épségének és vagyonbiztonságának megőrzése érde-

kében olyan IKT-innovációkat alkalmaznak, például városi kamerák kihelyezését, melyek valós időben nyújtanak információt a rendőrségnek, tűzoltóságnak (Dirks, Keeling, Dencik 2009). A bűnelkövetés ilyen alacsony területi szintű adatbázisával felvértezve a városszociológusok vagy más területi kutatók, a rendőrséggel együttműködve, új lehetőségeket kapnak a közbiztonság és az élhetőbb város fejlesztéséhez. Steenbruggen, Tranos és Nijkamp (2015) például olyan, okostelefonra írt applikációt mutat be, melyet egy városi nagy sportesemény jegyeivel együtt adtak el a résztvevőknek. Ezzel egyrészt nyomon tudták követni a szurkolók térbeli mozgását valós időben, ami a következő esemény megtervezéséhez is elemzési alapot nyújtott. Másrészt a mobilalkalmazáson keresztül a rendezvény résztvevőit valós időben tudták tájékoztatni a lehetséges veszélyekről, torlódásokról, melyeket érdemes az esemény alatt elkerülniük a városban. A valós idejű megfigyelések adatbázisaiból olyan rejtettebb társadalmi kérdésekre is választ lehet kapni, hogy az aktuális fényviszonyok vagy egy utca járókelő-sűrűsége milyen időzónákban hogyan függ össze a bűnelkövetési hajlandósággal. A lekérdezhető adatokból fény derülhet arra a kérdésre is, hogy egy deklaráltan kamerával megfigyelt területen érdemben csökken-e a bűnelkövetési arány egy hozzá hasonló, de nem megfigyelt városi területhez képest. Ez azért lehet fontos kérdés, mert ha a bűnözés nem csökken, csak jobban rejtve marad egy ilyen „okos” beruházás után, akkor a biztonsági okokból megfigyelt társadalom eszméjének létjogosultságát meg lehet kérdőjelezni.

A nemzetközi szakirodalomban megjelenő, inkább társadalmi jellegű alrendszer (soft domain) az oktatás és a kultúra. Ahhoz, hogy egy társadalom hatékonyan tudja működtetni az IT-fejlesztők által kínált okosváros-megoldásokat, ismernie kell azok működését. Az oktatás okossá tételében nemzetközi szinten kiemelkedő eredményeket értek el például Szingapúrban, ahol a városnak 1986 óta van IT-stratégiája. A teljes oktatási rendszert úgy alakították ki, hogy a felnövekvő generáció az IT-szektor technológiáját értse és működtetni tudja. Ez természetesen jelentős anyagi beruházással járt (egy PC jut két diákra vagy két tanárra a városon belül), de a kormány érdeke volt, hogy minden szingapúri értsen a digitális világhoz (Mahizhnan 1999). A kultúra és városstervezés kapcsolatában kiemelhető, hogy a városi kultúra egyre inkább cyberkultúrává válik. Közben a nagyobb városok központjaiban reneszánszukat élik a művészetek és szórakoztató szolgáltatások, ezek egyre több ponton összekötődnek a digitális világgal (Graham, Marvin 1999). Az oktatás és a kultúra területén a társadalomtudományoknak új vizsgálati lehetőségei nyílnak, melyek a hagyományos és okos eszközökkel végzett információszerzés különbségeit tárják fel. A szociológiában már régóta kutatott – és a médiában, a hétköznapi diskurzusokban is megjelenő – x, y és z generációk különbségeinek feltárása hasznos kutatási irány. Az oktatáshoz kapcsolódik, hogy ma az interneten a viszonylag jó minőségű lexikális ismeretek tömegeihez lehet hozzájutni gyorsan. Ma már nem kell feltétlenül elmenni könyvtárba, színházba vagy koncertterembe egy kulturális élményért, mert ezek letölthető dokumentumok vagy videók formájában az internetről is

elérhető. Felmerül a kérdés, hogy a különböző szintű digitális írástudással és jártassággal rendelkező társadalmi csoportok vagy generációk mennyiben különböznek egymástól az azonos információ megszerzéséhez szükséges időt vagy tér bejárását illetően. E különbségek vajon milyen társadalmi feszültségeket okozhatnak az oktatás vagy a kultúra területén?

A hatékony városvezetés és a városlakók bevonása a döntéshozásba az okosváros-fejlesztési szakirodalomnak szintén kiemelt részterülete. Politikai szempontból ez az egyik legérzékenyebb terület, mivel a technológia a városvezetésnek lehetőséget nyújt arra, hogy információkat gyűjtsön az állampolgárok tudásáról és véleményéről (Batty et al. 2012; Niaros 2016). A demokrácia korlátozhatja is ezt a tevékenységet (például vélemények súlyozása megalapozottság alapján, egyenlőtlenségek a véleménynyilvánítási hajlandóságban), emiatt az okosváros-konceptióknak ez talán a legelmaradottabb területe. Egy szlovák és szlovén városban (Kassa és Maribor) végzett empirikus kutatás azt bizonyította, hogy a városlakók a saját közvetlen szükségletükön és érdekeiken túl nem érdekeltek abban, hogy önkéntesen részt vegyenek a városfejlesztési politikában, hiába vannak meg erre az okos eszközök (Klimovský, Pinterič, Šaparniené 2016).

A városlakók életével kapcsolatban talán egy még kiaknázatlanabb terület a városon belüli mozgás, a funkcionális területek és ingázási viszonyok vizsgálata. Egy néhány éve készült kutatássorozat a New York metropolisztérségben lévő Morristown városának ingázási pályáit vizsgálta – összehasonlítva a hivatalos népszámlálási adatokat a mobiltelefonok használata kapcsán elérhető hívásadatokkal (call data record) –, és arra a következtetésre jutott, hogy szinte megegyező eredményeket mutat a két adatforrás (Becker et al. 2011, 2013). Elgondolkodtató tehát, hogy napjaink olcsóbb és napi szintű adatbázisokat termelő okos technológiái mennyire elavulttá tudják tenni a költségesebb népszámlálási adatokat. A területi kutatók segíthetnének egy új, IKT-alapú, valós idejű népszámlálási rendszer kialakításában, melyet a társadalom is el tudna fogadni.

A társadalmi kommunikáció és szervezés eddig tárgyalt alrendszeréhez szorosan kötődik az állami adminisztráció és az e-kormányzás, e-közigazgatás kérdésköre. Mivel az állampolgárok különböző szerveknél való adminisztrációja a hétköznapi élet megoldandó területe (pl. okmányirodák, földhivatalok), a terület okos technológiákkal való fejlesztése kritikus pont a hatékony kormányzáshoz. Minél átláthatatlanabb ez a rendszer egy országban, annál nagyobb az igény a fejlesztésre (Neirotti et al. 2014). Empirikus kutatás igazolta például Melbourne városában, hogy a hatékony és átlátható városi adminisztráció kulcsszerepet játszik a vállalkozóbarát és versenyképes tudásalapú város kialakításában (Yigitcanlar, O'Connor, Westerman 2008). Az elektronikus adminisztráció szempontjából érdekes kutatási irány a nagyvárosok állami adminisztrációs hivatalaiban dolgozók munkahely és lakóhely közötti ingázási pályáinak feltárása és modellbe foglalása: vajon milyen következményekkel járna e tevékenységek ügyintézői munkaköreinek otthoni távmunkává alakítása? Az elektronikus közigazgatás kérdéskörének egyik

sarkalatos pontja – az oktatáshoz hasonlóan – a digitális írástudás. Hazánkban is hasznos lenne ismerni, hogy egy jól működő és mindenre kiterjedő internetes közigazgatási rendszert a társadalom mekkora hányada tudná hatékonyan működtetni és használni a létező digitális írástudási és hozzáférési egyenlőtlenségek mellett.

Az okos városok alrendszerei között „puha” terület a városi gazdaság vagy üzleti élet intelligenssé tétele. E terület szinte teljes mértékben összefügg a városon belüli új gazdasággal, a tudás- és innovációalapú gazdasággal, sőt sokszor az okosvárosprojekteket is ezzel a címkével látják el (Angelidou 2015). Pintér (1999) az intelligens városokat információs-kommunikációs technológiák által átszőtt komplex társadalmi-városvezetési és gazdasági rendszerként látja, ami jelentősen túlmutat azon, hogy egy városnak van egy honlapja. Batty et al. (2012) hangsúlyozza, hogy meg kell ismerni a város létező gazdasági és társadalmi hálózatait, és ezek „okos” összekapcsolhatóságát a társadalomtudományi kutatás tárgyává kell tenni. A „hálózati gazdaság” fejlődése újfajta céges együttműködéseket, tapasztalatcseréket és a fogyasztókkal való kommunikációt hív életre (Anttiroiko, Valkama, Bailey 2014), elég csak a weben való vásárlások és pénzügyi mozgások folyamatos növekedésére gondolni. A városi gazdasággal kapcsolatban a mobiltelefonok téradatainak feldolgozása azért lehet fontos kutatási téma, mert a városok egyes területein napszakbontásban lehet látni sűrűsödési időszakokat (ez például célzott reklámok elhelyezésére használható) (Steenbruggen, Tranos, Nijkamp 2015). Az e-kereskedelem területén hasznos lehet a rendelések és házhoz szállítások területi elemzése, amely a kereskedelemfejlesztésen túl sokat segíthet a várostervezés számára a „vásárlási célú” közlekedés kezelésében. A nagy cégek, melyek webáruházat üzemeltetnek hazánkban is, olyan több évre visszanyúló részletes geokódolt fogyasztóipreferencia-adatbázissal rendelkeznek, melyek a városi folyamatokat eddig fel nem tárt részleteiben segítenének megismerni. Az okos városi gazdaságot kutató másik téma lehet a távmunka, az irodafenntartás és a barnamezők összekapcsolhatóságának lehetősége. A nemzetközi városfejlesztési gyakorlatban több olyan sikeres projekt található, ahol egy nagyobb üresen álló épületet az önkormányzat és a vállalkozások közös munkával felújítanak, és például város széli távmunka- vagy közösségi iroda-központtá alakítanak (Rab, Riedel, Steiner 2015). Kutatásra érdemes téma, hogy a gazdaságot működtető társadalmi aktorokat (pl. önkormányzat, cégek, munkavállalók) milyen feltételek között lehet bevonni az okos városi gazdaság fejlesztésébe. Például hazánkban a városi önkormányzatok a forráshiányuk mérséklésére is használhatnák a tulajdonukban lévő üres és leromlott állapotú épületeket ilyen közösségi okosgazdaság-kezdeményezéshez. Végül, a városi gazdaság versenyképességénél is kiemelt kutatási szempont lehet, hogy az egyre inkább digitális világban mozgó cégek milyen egyenlőtlenségeket generálnak a munkaerőpiacon. Tudják-e követni az információ sebességnövekedését az idősebb generáció munkavállalói?

Kihívások a városkutatók számára

Az áttekintő tanulmány összegzéseként három olyan fontos területet emelek ki, amelyek a jövőbeli társadalmi-területi kutatások számára valószínűsíthetően meghatározó jelentőségűek lesznek. E területeken belül minden kutatónak érdemes átgondolnia, hogy a saját szakterületével (közgazdaságtan, regionális tudomány, társadalomföldrajz, szociológia) milyen módon tud kapcsolódni az okosváros-kutatásokhoz és -fejlesztésekhez.

Az első és legjelentősebb terület a kutatási fókuszunk újragondolása a jelenlegi technológiai és fejlesztési trendek alapján. Az előző évtizedben a gazdasági és területi fejlődés motorja térségünkben az európai uniós fejlesztési támogatás volt. Ez alakította ki a kutatók tematikai fókuszának irányát (gazdasági, társadalmi egyenlőtlenségek, elmaradott területek kijelölése). A jövő fejlődése az okos városok és a hétköznapi IT-megoldások robbanásszerű használatában artikulálódik. Kissé optimistának vagy akár elképzelhetlennek tűnhet ma, hogy 10 év múlva a legtöbb társadalomkutató „big data”-elemzésekkel fogja empirikus kutatásait végezni, az ilyen irányú elmozdulásra határozott jelek vannak a hazai és nemzetközi szakirodalomban is (Lengyel et al. 2016). Magyarországon kihívást jelent a jelenség súlyának felismerése és az új kutatások irányának kijelölése. Az okos városok fejlesztése napjainkban még gyermekcipőben jár, ezért nehéz feladat egy most még új fejlesztés társadalmi hatását kutatni, eredményeit megjósolni. Az alrendszereknél vázolt lehetséges kutatási utak jelzik, hogy az információs világ és társadalom folyamatosan hat egymásra, és ez, ha lassan is, de átalakítja a városlakók életét. Véleményem szerint ez az a pont, ahol a társadalomtudósoknak be kell lépniük a vizsgálatokba, azonban a digitális világ társadalmi hatásait csak akkor tudjuk értő módon feltárni, ha megértjük e világ belső mechanizmusait.

A második kiemelt terület maga a „big data” típusú adatbázisok értő kezelésének és elemzésének elsajátítása, ami teljes mértékben módszertani kihívás. A kvantitatív forradalom régi modernista elképzelése, miszerint a történelem előrehaladtával egyre több társadalmi jelenség lesz mérhető és elemezhető, – végül is a sok kritikán túl – nagyobb részben beteljesedni látszik. Komoly kihívást jelent egy társadalomtudományi végzettséggel rendelkező kutatónak, hogy értő módon kezelni tudja a folyamatos és gyorsan fejlődő programozási és adatgyűjtési technológiákat. A folyamatos módszertani fejlődés viszont a társadalmi jelenségek eddig kiterjedten nem vizsgált mélységeibe enged betekinteni, amire eddig nem volt lehetőség. A hatalmas adatbázisok reprezentativitásának és szignifikanciájának értékelésében a társadalomtudósoké a főszerep (e kérdéseket nem lehet kikerülni egyszerű matematikai-statisztikai programozással). Vannak olyan területi kutatások, melyek egy „big data”-adatbázis feldolgozásával látványos, de valójában korlátozott érvényességű eredményeket hoznak (Jakobi 2016). A jövő kihívása, hogy a digitális nyomokból származó hatalmas adatbázisokat olyan releváns társadalmi témákban és módszerrel alkalmazzuk, hogy azok eredménye ne „majdnem szignifikáns” legyen.

A harmadik meghatározó terület a jövőben a „big data”-adatbázisokat előállító IT-cégekkel és programozókkal való együttműködés fejlődése lesz. Egy társadalomtudós általában nem tudja olyan szinten és mélységben elsajátítani és megérteni a programozással érthető IT-rendszerek belső viszonyait, mint egy informatikus. Ebből következik, hogy a jövőbeli kutatásokban a társadalomtudósoknak és az informatikusoknak együtt kell működniük.

Irodalom

- Abella-García, A., Ortiz-de-Urbina-Criado, M., De-Pablos-Heredero, C. (2015): The ecosystem of services around smart cities: An exploratory analysis. *Procedia Computer Science*, 64., 1075–1080. <http://doi.org/bxnq>
- Angelidou, M. (2015): Smart cities: A conjuncture of four forces. *Cities*, 47., 95–106. <http://doi.org/bxnr>
- Angelidou, M., Gountaras, N., Tarani, P. (2012): Engaging digital services for the creation of urban knowledge ecosystems: The case of Thermi, Greece. *International Journal of Knowledge-Based Development*, 4., 331–350. <http://doi.org/bxns>
- Anttiroiko, A.-V. (2013): U-cities reshaping our future: reflections on ubiquitous infrastructure as an enabler of smart urban development. *AI & Soc*, 4., 491–507. <http://doi.org/bxnt>
- Anttiroiko, A.-V., Valkama, P., Bailey, S. J. (2014): Smart cities in the new service economy: building platforms for smart services. *AI & Soc*, 3., 323–334. <http://doi.org/bxnv>
- Batty, M., Axhausen, K. W., Giannotti, F., Pozdnoukhov, A., Bazzani, A., Wachowicz, M., Ouzounis, G., Portugali, Y. (2012): Smart cities of the future. *The European Physical Journal Special Topics*, 214., 481–518. <http://doi.org/bxnw>
- Becker, R. A., Caceres, R., Hanson, K., Loh, J. M., Urbanek, S., Varshavsky, A., Volinsky, C. (2011): A tale of one city: Using cellular network data for urban planning. *Pervasive Computing*, 4., 18–26. <http://doi.org/fh6pfb>
- Becker, R. A., Caceres, R., Hanson, K., Isaacman, S., Loh, J. M., Martonosi, M., Rowland, J., Urbanek, S., Varshavsky, A., Volinsky, C. (2013): Human mobility characterization from cellular network data. *Communications of the ACM*, 1., 74–82. <http://doi.org/bxnx>
- Carillo, F. (2006): *Knowledge cities. Approaches, experiences, and perspectives*. Butterworth-Heinemann, New York
- Chuan Tao, Y., Zhang, X., Hui, C., Jing Yuan, W., Daven, C., Bertrand, D. (2015): A literature survey on smart cities. *Science China Information Sciences*, 10., 1–18.
- Dirks, S., Keeling, M., Dencik, J. (2009): *How smart is your city?* IBM Institute for Business Value, Somers
- Florida R. (2002): *The rise of the Creative class: And how it's transforming work, leisure, community and everyday life*. Basic Books, New York
- Giffinger, R., Fertner, C., Kramar, H., Meijers, E., Pichler-Milanovic, N. (2007): *Smart cities: Ranking of European medium-sized cities*. Vienna University of Technology, Vienna
- Gillespie, A., Richardson, R., Cornford, J. (1995): *Review of telework in Britain: Implications for public policy*. Report to the UK Parliamentary Office of Science and Technology
- Graham, S. (1997): Telecommunications and the future of cities: debunking the myths. *Cities*, 1., 21–29. <http://doi.org/b9v9cp>
- Graham, S., Marvin, S. (1999): Planning cybercities? Integrating telecommunications into urban planning. *The Town Planning Review*, 1., 89–114. <http://doi.org/bxnx>
- Harvey, D. (1982): *The limits to capital*. University of Chicago Press, Chicago
- Huston, S., Rahimzad, R., Parsa, A. (2015): 'Smart' sustainable urban regeneration: Institutions, quality and financial innovation. *Cities*, 48., 66–75. <http://doi.org/bxn2>
- Jakobi Á. (2016): *Az információs világ megújuló területi kutatása a big data korszakban: lehetőségek és tapasztalatok*. Habilitációs értekezés. ELTE TTK Regionális Tudományi Tanszék, Budapest

- Kitchin, R. (2014): The real-time city? Big data and smart urbanism. *GeoJournal*, 1., 1–14. <http://doi.org/7ds>
- Klimovský, D., Pinterič, U., Šaparnienė, D. (2016): Human limitations to introduction of smart cities: Comparative analysis from two CEE cities. *Transylvanian Review of Administrative Sciences*, 47., 88–96.
- Kylili, A., Fokaides, P. A. (2015): European smart cities: The role of zero energy buildings. *Sustainable Cities and Society*, 15., 86–95. <http://doi.org/bxn3>
- Lee, S. H. (2009): Introduction to ubiquitous city. In: Lee, S. H. (ed.): *Ubiquitous city: future of city, city of future*. Hanbat National University Press, Daejeon, 10–28.
- Lengyel B., Varga A., Jakobi Á., Kertész J., Ságvári B. (2016): Az iWiW földrajza. *Területi Statisztika* 1., 30–45. <http://doi.org/bxn4>
- Mahizhnan, A. (1999): Smart cities: The Singapore case. *Cities*, 1., 13–18. <http://doi.org/dtgb2j>
- Marsa-Maestre, I., Lopez-Carmona, M. A., Velasco, J. R., Navarro, A. (2008): Mobile agents for service personalization in smart environments. *Journal of Networks*, 5., 30–41. <http://doi.org/djgw4q>
- Marvin, S. J. (1994): Green signals, The environmental role of telecommunications in cities. *Cities*, 5., 325–331. <http://doi.org/c6hwc2>
- Mattoni, B., Gugliemetti, F., Bisegna, F. (2015): A multilevel method to assess and design the renovation and integration of smart cities. *Sustainable Cities and Society*, 15., 105–119. <http://doi.org/bxn5>
- Munkácsy B., Havas M., Hrenkó I., Szűcs P. N. (2015): A smart city koncepció a Salzburg térségében folyó projektek tanulságának tükrében. In: Szalkó A. (szerk.): *10. Jubileumi Óbudai Energetikai Konferencia – Smart Cities*. Óbudai Egyetem, Budapest, 77–96.
- Nagy Gy. (2012): A környezeti igazságosság fogalmi kérdései. In: Pál V. (szerk.): *A társadalomföldrajz lokális és globális kérdései: Tiszteletkötet Dr. Mészáros Rezső professzor 70. születésnapja alkalmából*. SZTE TTIK Gazdaság és Társadalomföldrajz Tanszék, Szeged, 269–279.
- Navarro, C., Roca-Riu, M., Furió, S., Estrada, M. (2015): Designing new models for energy efficiency in urban freight transport for smart cities and its application to the Spanish case. *Transportation Research Procedia*, 12., 314–324. <http://doi.org/bxn7>
- Neirotti, P., De Marco, A., Cagliano, A. C., Mangano, G., Scorrano, F. (2014): Current trends in smart city initiatives: Some stylised facts. *Cities*, 38., 25–36. <http://doi.org/bxn8>
- Newton, D. E. (2009): *Environmental justice*. ABC Clío, Oxford
- Niaros, V. (2016): Introducing a taxonomy of the “smart city”: Towards a commons-oriented approach? *TripleC*, 1., 51–61.
- Pacione, M. (2009): *Urban geography – A global perspective*. Routledge, New York
- Park, S.-J., Bae, S.-Y., Jin, J.-H., Suh, J., Park, S.-C. (2006): Ubiquitous water recycle management service proposal in ubiquitous city. *Proceedings of the 16th International Conference on Artificial Reality and Telexistence-Workshops*, 558–561. <http://doi.org/drn8qn>
- Paroutis, S., Bennett, M., Heracleous, Z. (2013): A strategic view on smart city technology: The case of IBM smarter cities during a recession. *Technological Forecasting & Social Change*, 89., 262–272. <http://doi.org/bxn9>
- Pintér R. (1999): *A hivatali web-oldaltól az intelligens város átfogó programjáig*. Intelligens Települések Országos Szövetsége, Budapest
- Rab J., Riedel M., Steiner B. M. (szerk.) (2015): *Smart city példatár*. Lechner Nonprofit Kft., Budapest
- Salomon, I. (1986): Telecommunications and travel relationships: a review. *Transportation Research*, 3., 223–238. <http://doi.org/d5kbw4>
- Steenbruggen, J., Tranos, E., Nijkamp, P. (2015): Data from mobile phone operators: A tool for smarter cities? *Telecommunications Policy*, 3–4., 335–346. <http://doi.org/bxpb>
- Steiner, H., Veel, K. (2014): For the smarter good of cities: On cities complexity and slippages in the smart city discourse. In: Rassia, S. T., Pardalos, P. M. (eds.): *Cities for smart environmental and energy futures*. Energy Systems, Springer-Verlag, Berlin, Heidelberg, 289–301. <http://doi.org/bxpc>
- Szabó K., Hámori B. (2006): *Információgazdaság*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Tiwari, R., Cervero, R., Schipper, L. (2011): Driving CO₂ reduction by integrating transport and urban design strategy. *Cities*, 5., 394–405. <http://doi.org/ffc7j9>
- Washburn, D., Sindhu, U. (2010): *Helping CIOs understand “smart city” initiatives*. Forrester Research Inc., Cambridge

- Yigitcanlar, T., O'Connor, K., Westerman, C. (2008): The making of knowledge cities: Melbourne's knowledge-based urban development experience. *Cities*, 2., 63–72. <http://doi.org/dx9b79>
- Zenetos, T. (1969): Electronic urbanism. *Architectural Themes*, 3., 114–125.
- Zygiaris, S. (2013): Smart city reference model: Assisting planners to conceptualize the building of smart city innovation ecosystems. *Journal of the Knowledge Economy*, 2., 217–231. <http://doi.org/bxpd>
- <http://www.fm-house.com/wp-content/uploads/2015/01/Building-Managing-Intelligent-City.pdf>
(Letöltés: 2016. június 30.)
- <http://www.okosjovo.hu/documents/IBM%20Okos%20V%C3%A1rosok.pdf> (Letöltés: 2016. június 30.)

TÉR ÉS TÁRSADALOM | *SPACE AND SOCIETY*

TÉNYKÉP / REPORT

A 2007–2013-as Magyarország–Szlovákia Határon Átnyúló Együttműködési Program regionális aspektusai, megvalósításának tapasztalatai

Hungary-Slovakia Cross-border Co-operation Programme 2007–2013 – regional aspects and implementation experience

HAKSZER RICHÁRD

HAKSZER Richárd: kontrollmenedzser, Szlovák Köztársaság Földművelésügyi és Vidékfejlesztési Minisztériuma, Határon Átnyúló Együttműködési Programok Szekciója, Határon Átnyúló Együttműködési Programok Ellenőrzési Főosztálya; Račianska 153/A., SK-830 03 Bratislava, Szlovákia; richardhakszer@gmail.com

KULCSSZAVAK: Magyarország–Szlovákia Határon Átnyúló Együttműködési Program 2007–2013; Európai területi együttműködés; határ menti járások; határterületek; Interreg

ABSZTRAKT: A tanulmány a határon átnyúló együttműködésekkel, kialakulásuk okai-
val, majd az EU kapcsolódó fejlesztési programjaival, ezen belül is a most befejeződő
2007–2013-as Magyarország–Szlovákia Határon Átnyúló Együttműködési Program
eredményeivel foglalkozik, kiemelve annak regionális aspektusait.

A magyar–szlovák határszakaszt érintő, EU által támogatott fejlesztési progra-
mok regionális elemzésével, az egyes programok ismertetésével és a 2007–2013-as
Magyarország–Szlovákia Határon Átnyúló Együttműködési Programmal foglalkozik a
cikk – program-, illetve prioritásszinten. A pályázati kiírásokra bontott elemzéseket
az egész program eredményeinek ismertetése, összehasonlítása követi, elsősorban a
projekteken részt vevő, pénzügyi támogatásban részesülő partnerszervezetek szintjén.

A tanulmány elemzései – elsősorban a forrásabszorpcióra vonatkozóan – a járási
(LAU 1) szinten zajlottak. A kutatás a megyei szinttel is foglalkozik, valamint a kiemelt
települések, nagyvárosok forráslehívását is tárgyalja. Az adatok feldolgozása, elemzése
során meg kellett keresni a területi különbségek okait is.

Összességében elmondható, hogy a program egyes határ menti térségeiből
mennyiségileg és minőségileg is több megfelelő projektjavaslat érkezett, míg más terü-
letekről aránylag kevés. Az előbbire példa Kassa és környéke, az utóbbira pedig a Rima-
szombati járás (amelynek fejlesztésére szintén nagy szükség lenne, mivel az ország
egyik leginkább depresszió sújtotta területéről van szó). Megfigyelhető az is, hogy az
egyes célok és a megvalósult projektek számát illetően is nagyok a regionális különbsé-

gek. Gondoljunk csak arra, hogy míg például Kassától délkeletre számos új határátkelési pont létesült, addig az Ipoly alsó és középső folyásán egyetlen egy sem.

Richárd HAKSZER: control manager, Department of CBC Programmes Implementation Control, Section of Cross-Border Cooperation Programmes, Ministry of Agriculture and Rural Development of the Slovak Republic; Račianska 153/A., SK-830 03 Bratislava, Slovakia; richardhakszer@gmail.com

KEYWORDS: Hungary–Slovakia Cross-border Co-operation Programme 2007–2013; European Territorial Cooperation; border districts; cross-border regions; INTERREG

ABSTRACT: The present study deals with the cross-border cooperation and the reasons of its creation. It focuses on the achieved results and the regional aspects of the currently finishing projects of the Hungary–Slovakia Cross-border Co-operation Programme 2007–2013, supported from EU (ERDF) sources.

First, it presents those programmes which are supported by the EU and are directly connected to the Hungarian–Slovak border region. This includes the general description of the projects, their programmes and priorities. It is followed by the analysis of the project calls of the Hungary–Slovakia Cross-border Co-operation Programme 2007–2013, including their full description and comparison primarily on the level of the grant beneficiary partner organizations.

The main level of the regional analysis is the district (LAU 1). It should be recalled that, despite the far from perfect development of Slovakian districts, the information we can get from there about regional resource absorption differences is much better than what we get on the county (NUTS 3) or settlement (i.e. villages/towns) levels. While county level analysis does not recognize internal differences (which sometimes almost even exceed inter-country differences), the settlement (LAU 2) level is too fragmented for more broad generalizations. In addition, this study also deals with the county level and with resource absorption rates of dominant settlements and the biggest cities during the calls for project proposal.

Beside data processing and analysis, there is a need to investigate reasons behind regional differences, thus, the study also discusses this issue. The study concludes that from specific border regions (such as Kassa/Košice and its surrounding) project proposals were sent in an appropriate quantity and quality. Regions which sent only a few and below quality proposals (such as Rimaszombat/Rimavská Sobota district) were those which are the most neglected and require the most development. Besides, there are also large differences between regions in terms of their number of successfully implemented projects and activity rates within each priority axis. For instance, while in the southeast from Košice, a lot of new border crossing points has been established, none has been done at the lower and upper Ipoly/Ipeľ river regions. Therefore, we can raise some questions about the Cross-border Co-operation Programme's exclusionary results: while there were many successful developments, in many near-border districts with high development needs only a few projects were completed. To ensure a more successful and balanced development in the future, communication between public actors and the right people living in the border areas need to be improved. This should be done in order to specify the socio-economic development strategy and to improve the inhabitants' life quality, which latter should not fall victim to personal political interests. Only in this way, the success of the next framework programme can be ensured.

Bevezetés

A tanulmány célja a 2007–2013-as Magyarország–Szlovákia Határon Átnyúló Együttműködési Program (HU–SK CBC Programme 2007) eredményeinek ismer-

tetése, különös figyelemmel a területi különbségek kimutatására. A tanulmány arra keresi a választ, vajon sikerült-e elsősorban ott fejleszteni, ahol arra a leginkább szükség volt, és a program lebonyolításában a jövőben szükség van-e változtatásokra.

A tanulmány a magyar–szlovák határszakaszt érintő, EU által támogatott fejlesztési programok rövid ismertetésével kezdődik, majd a 2007–2013-as Magyarország–Szlovákia Határon Átnyúló Együttműködési Program célkitűzéseinek, a projekt szereplőinek, eredményeinek bemutatásával folytatódik. Az adatok forrásai az elérhető szakirodalom, a magyar és a szlovák országos statisztikai hivatalok (KSH, ŠÚSR) kimutatásai, valamint a Szlovák Köztársaság Földművelésügyi és Vidékfejlesztési Minisztériuma, a VÁTI és a Széchenyi Programiroda határon átnyúló programjainak digitális monitoringjához kifejlesztett IMIS rendszer adatbázisai.

Az elemzés alapszintje a járás. Annak ellenére, hogy a járások kialakítása – elsősorban Szlovákiában – nem problémamentes, ezen a területi szinten jobban kimutathatók a forrásabszorpciók különbségek, mint a megyei (NUTS 3) vagy települési szinten. (A megyei szinten elmosódnak a belső különbségek, településszinten az elaprózottság miatt nehezen láthatóak a jellemző tendenciák.) Mindemellett a tanulmány nem hagyja teljesen figyelmen kívül a megyei szintet, és megjelennek a kiemelt települések, nagyvárosok forráslehívásai is. Az adatok elemzése rávilágít a területi különbségek okaira is, ennek magyarázata a tanulmány elsődleges célja.

A határ menti területek helyzete, fejlesztésükre irányuló programok Európában

A határ menti területeket gyakran kedvezőtlen társadalmi-gazdasági helyzet jellemzi, fekvésükből adódóan közlekedési viszonyaik elmaradottak, nemritkán e térségek halmozottan hátrányos helyzetűek. Volter Edina (2008), Hardi Tamás (2008), Balogh Péter (2014) kutatásaiból is ezek a megállapítások szűrhetők le, illetve G. Fekete Éva (2009) foglalkozott az általam is vizsgált terület keleti felén a szociálisan leghátrányosabb helyzetű településekkel. Csehországban megemlítenéd Stanislaw Řehák publikációi (2001, 2004), aki elméleti síkon a határok elválasztó és összekötő szerepét vizsgálta, és elsősorban a cseh–német és cseh–osztrák határvidékeken végzett kutatásokat. A szlovák kutatók közül Spišiak, Charvát és Máliková területi elemzése (2013), illetve Halás munkássága (2008) érdemel említést.

A határ menti területek kiemelt, célirányos fejlesztésére hozta létre az 1990-es években az Európai Unió (és annak elődje) a határon átnyúló együttműködési programokat, Interreg elnevezéssel (Forman 2001), melynek elsődleges célja volt, hogy támogassa a határ menti régiók együttműködését,

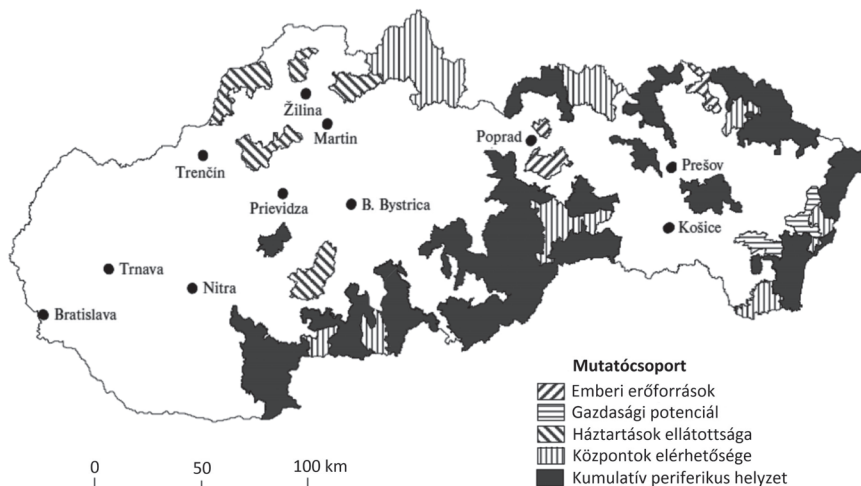
ennek révén pedig az európai térség integrációját (Sodupe 1999). Az 1980-as évektől kezdve ugyanis az európai közösség államaiban a határon átnyúló együttműködések és kapcsolatok minőségében paradigmaváltás következett be, ami új intézményi struktúrák kiépítéséhez, valamint új fejlesztési programok beindításához vezetett, ezáltal intézményesen támogatva a határon átvívelő együttműködések erősítését, távlatilag pedig a „határok nélküli Európa” létrehozását (Baranyi 2014). A kelet-közép-európai országokban a politikai rendszerváltásig az államhatárok markáns határvonalat jelentettek, a határ menti területek – szigorú elzártságuk miatt – kedvezőtlen közlekedési összeköttetésekkel rendelkeztek, társadalmi-gazdasági perifériákká váltak. Az Európai Bizottság az 1980-as évektől a „közösségi kezdeményezések” keretében a határon átnyúló együttműködések közvetlen támogatását célzó programokat dolgozott ki. 1989-ben az Európai Parlament támogatásával 14 határ menti kísérleti programot indítottak be, majd 1990 és 1993 között zajlott az Európai Közösség által közvetlenül finanszírozott Interreg 1. program. A fejlesztési források háromnegyed részét a legelmaradottabb határ-régiók kapták Spanyolország, Portugália és Görögország területén (Kruppa 2003). Az első Interreg programot a következő uniós programozási időszakban továbbiak követték, újabb határ menti területek fejlesztésére bővülő források álltak rendelkezésre. Jelenleg már az 5. ilyen programozási időszak elején járunk.

Határon átnyúló együttműködési programok a magyar–szlovák határon

A szlovák–magyar határszakasz területén eddig három fejlesztési programot bonyolítottak le EU-támogatással: az EU-hoz való csatlakozást megelőzően a PHARE CBC¹ előcsatlakozási programot; a csatlakozás utáni első rövidített 2004–2006-os programozási időszakban az Interreg IIIA programot; és a 2007–2013-as időszakban az Európai területi együttműködési programokon (ETE) belül a Magyarország–Szlovákia Határon Átnyúló Együttműködési Programot. A mostani, 2014–2020-as programozási időszak új Interreg V-A: Szlovákia–Magyarország program dokumentációját 2015 októberében fogadta el az Európai Unió.²

Az EU által meghirdetett fenti programok segítenek a Magyarország és Szlovákia határ menti területein lévő közös kihívások megoldásában. Célkitűzés a települések együttes fejlesztése, a meglévő „tér szerkezeti lyukak” felszámolása, a határ két oldalán lévő települések vonzáskapcsolatainak helyreállítása, a területek gazdasági-társadalmi kohéziójának javítása, összességében a periféria jelleg (1. ábra) felszámolása.

1. ábra: Szlovákia periferikus helyzetű területei
Peripheral regions in Slovakia

Forrás: Halás 2008, 364.

A Magyarország–Szlovákia Határon Átnyúló Együttműködési Program, 2007–2013

A HU–SK program egyike az öt (Szlovákia) és a hét (Magyarország) határon átnyúló együttműködési programnak a 2007–2013-as programozási időszakban.³ A HU–SK program költségvetése volt a legnagyobb ezek között, kb. 207 millió euró, amelyből az ERFA-hozzájárulás a pályázó szervezetek típusától függően 80–85%-ot, összesen több mint 176 millió eurót tett ki. Az állami költségvetések 10–15%-os hozzájárulást vállaltak, a pályázók önrésze általában 5% volt, kivéve az állami költségvetési intézményeket, amelyeknél nem volt előírva saját forrás biztosítása, összhangban az egyéb, EU strukturális alapjaiból finanszírozott operatív programokkal (Pawera 2013). A program területe a korábbi – a 2004–2006-os programozási időszakban futó Magyarország–Szlovákia–Ukrajna szomszédsági programhoz képest két helyen változott, így 8 magyarországi megyére és 5 szlovákiai kerületre terjedt ki (Priorities HU–SK 2007). A módosítást magyarázza, hogy Ukrajna másik program részévé vált, így a csak Ukrajnával (és Lengyelországgal) szomszédos Eperjesi kerület és Kárpátalja már nem szerepelt a programban.⁴ A további változtatások közül a leglényegesebb az volt, hogy a 2007–2013-as programozási időszaktól kezdve már csak közös projektek támogathatók. A program az előző időszakhoz képest több célkitűzést fogalmazott meg; ugyan két pályázható prioritás maradt (a harmadik a technikai segítségnyújtás, a források 6%-ával), azonban a beavatkozások száma a gazdaság és tár-

sadalom prioritáson belül (a források 41%-a) hétre, a környezet- és természetvédelem, elérhetőség prioritáson (53%) belül pedig ötre emelkedett (Priorities HU-SK 2007). Új beavatkozási terület volt az egészségügy, illetve az információtechnológiai fejlesztések önálló intézkedése. (Ez utóbbi a 2014–2020-as programban nem szerepel.)

Egyet lehet érteni azokkal a véleményekkel, amelyek szerint a 12 beavatkozási terület a támogatások szétaprózásához vezetett, és szembement az EU elvével a források koncentrációjáról. Így félő, hogy a program egészében véve nem tud megfelelni a várakozásoknak, különösen, hogy a belső kohéziót javítani hivatott nagyberuházások nem valósulhattak meg a programozási időszakban (annak ellenére, hogy az utolsó pályázati fordulóban, illetve a programidőszak végén a tartaléklistas 2×9 projekt főleg a nagyobb beruházási igényű projektjavaslatokból került ki).

A HU-SK program megvalósítása során 5 pályázati fordulót hirdettek meg, az első 2008-ban, majd minden évben egyet 2011-ig, végül az utolsót 2013-ban, a 2. prioritáson belüli maradék összegekre.⁵ A kiírásokra összesen nagyjából ezer projektjavaslat érkezett be (ebből 9 a technikai segítségnyújtás), a pályázók 511,2 millió euró ERFA-forrást igényeltek (a rendelkezésre álló forrásösszeg 2,9-szeresét), ami a program iránti nagy érdeklődés bizonyítéka.

A program közös monitoringbizottsága által elfogadott projektjavaslatok száma 358 (ebből 9 technikai segítségnyújtás) volt, amelynek ERFA-forrása 188,9 millió euró. A projektjavaslatok közül 2014 decemberéig 315 projekt (valamint a 9 technikai segítségnyújtást szolgáló projekt) esetében kötöttek szerződést 168,6 millió euró ERFA-forrásra, amely a hét éves időszakra rendelkezésre álló teljes uniós forrásösszeg 95,5%-a. 2016 nyarán az 5. pályázati forduló projektjei és a néhány tartaléklistas projekt már befejeződött, jelenleg a megvalósított projektek elszámolása zajlik. A programban minden évben sikerült (túl)teljesíteni az adott évre tervezett n+3 illetve n+2 hányadot.⁶ A HU-SK programban előreláthatólag teljesül a pénzügyi terv, de az utolsó, 2016-os évben is – az előző évekhez hasonlóan – 30 millió eurót meghaladó forrás lehívására van szükség a rendelkezésre álló összeg maradéktalan felhasználásához. Erre reális esély mutatkozik, mert a pályázatok megfelelő minősége miatt az utolsó két fordulóban tartaléklistas projekteket is támogatásra javasoltak.

A legsikeresebben a kassai partnerszervezetek pályáztak, amelyeket Pozsony, a Komáromi és a Dunaszerdahelyi, valamint a Kassa környéki és a Besztercebányai járásek követnek (1. táblázat). Kassa és környéke esetében a sok sikeres projektjavaslat összhangban van a beadott pályázatok nagy számával, ami a régió menedzsmentszervezeteinek munkáját dicséri, míg Pozsony és Besztercebánya sikerességét nagy valószínűséggel jó érdekérvényesítő képességüknek tulajdoníthatjuk.

A 2. táblázat összesítve mutatja az öt pályázati forduló megvalósított projektjeit, 2014. májusi állapot szerint. A táblázat a vezető partnerek és a partnerek székhelye szerint is közli az adatokat (a két oszlop végösszegei között kisebb

1. táblázat: A HU–SK 2007–2013 program támogatásban részesülő projektjeinek száma járásonként (NUTS 4)

Number of grant beneficiaries of the HU-SK 2007–2013 programme by districts (NUTS 4)

Kerület	Járás	1. kör	2. kör	3. kör	4. kör	5. kör	Összesen
Kassai	Kassa	17	13	4	15	1	50
Pozsonyi	Pozsony	11	15	3	18	1	48
Nyitrai	Komáromi	10	12	1	17	2	42
Nagyszombati	Dunaszerdahelyi	9	14	2	12	1	38
Kassai	Kassa környéki	8	18		5	3	34
Besztercebányai	Besztercebányai	9	1	2	16		28
Nyitrai	Érsekújvári	8	7	4	5	1	25
Besztercebányai	Losonci	13	7		2	1	23
Kassai	Tóketerebesi	10	7	1	4		22
Nyitrai	Nyitrai	2	9		5		16
Besztercebányai	Nagykürtösi	5	4	3	2		14
Kassai	Rozsnyói	4	5		4		13
Nyitrai	Lévai	3	6		4		13
Besztercebányai	Rimaszombati	4	3	1	3		11
Nagyszombati	Nagyszombati	1	6		3		10
Besztercebányai	Zólyomi	1	3	2	2		8
Besztercebányai	Breznói	1	1		3		5
Kassai	Nagymihályi	1	3		1		5
Kassai	Iglói	3	2				5
Pozsonyi	Szenci		2	1	1		4
Nyitrai	Vágsellyei	3			1		4
Nagyszombati	Galántai		3		1		4
Besztercebányai	Nagyőrcei			1	2		3
Nagyszombati	Pöstyéni		2		1		3
Egyéb járások		4	3	1	5		13
Összesen	SK	127	146	26	132	10	441*

* A 2007–2013-as program megvalósítása során az összes (bármilyen módon bekapcsolódott) partnerszervezet száma ennél jóval magasabb, mintegy 850.

Forrás: Saját számítás a VÁTI Nonprofit Kft., illetve a Szlovák Köztársaság Földművelésügyi és Vidékfejlesztési Minisztériumának adatai alapján.

eltérések vannak, mert a projekteknél a szerződéskötések, illetve a közbeszerzések folyamán kisebb korrekciókra került sor). Az egy lakosra jutó összegeket a 2012-es népességszámra (Szlovákia: 2012. december 31., Magyarország: 2012. január 1.) vetítve mutatom be. A táblázat külön közli a ténylegesen határ menti területeket is: a programterületen ugyanis főként Szlovákia esetében olyan „határ menti” térségeket is találunk, amelyek valójában nem határ mentiek (a Felső-Nyitra-medence, a Garam felső völgye vagy az Erdőhát – vö. Hakszer 2004; járási szinten lásd pl. Jeřábek, Dokoupil, Havlíček 2004, 2.2.3 fejezet). Tisztább képet kapunk tehát, ha az EU által a határon átnyúló együttműködési

2. táblázat: A HU-SK 2007–2013 program összefoglaló pénzügyi adatai
The financial summary of the HU-SK 2007–2013 Co-operation Programme

Területegység	Vezető partnerek száma	Partnerek száma	Szerződött összeg (vezető partnerek szerint)	Szerződött összeg (projekt partnerek szerint)	Lakosság-szám	Egy lakosra jutó összeg a projektpartnerek szerint
	db	db	ezer euró	ezer euró	ezer fő	euró
Összesen	305	805	193 965	187 916	7 739	24,3
Szlovákia	127	390	87 970	93 952	2 891	32,5
Magyarország	178	415	105 995	93 964	4 848	19,4
Ténylegesen határ menti szlovákiai járás	65	218	47 706	58 010	1 085	53,5
Ténylegesen határ menti magyarországi járás	75	202	48 147	46 614	820	56,9
Dél-Szlovákia vegyes lakosságú területei	70	231	51 638	61 484	1 343	45,8
%						
SK határ menti a teljes program %-ában	21,3%	27,1%	24,6%	30,9%	14,0%	
SK határ menti a szlovákiai %-ában	51,2%	55,9%	54,2%	61,7%	37,5%	
HU határ menti a teljes program %-ában	24,6%	25,1%	24,8%	24,8%	10,6%	
HU határ menti a magyarországi %-ában	42,1%	48,7%	45,4%	49,6%	16,9%	
Dél-Szlovákia a teljes program %-ában	23,0%	28,7%	26,6%	32,7%	17,4%	
Dél-Szlovákia a szlovákiai %-ában	55,1%	59,2%	58,7%	65,4%	46,5%	

Forrás: saját számítás IMIS-adatok felhasználásával.

programok céljával, a közvetlenül határ menti területek fejlesztésének, kohéziójának növelésével összhangban külön megvizsgáljuk a határ közvetlen közelében lévő területegységeket. Szlovákia esetében a határ menti járások csoportjába a következők – a magyar határral közvetlenül érintkező – szlovákiai területegységeket soroltam: Szenci, Dunaszerdahelyi, (Észak-)Komáromi, Érsekújvári, Lévai, Nagykürtösi, Losonci, Rimaszombati, Nagyrőcei, Rozsnyói, Kassa környéki és Tőketerebesi járás; Magyarországon pedig a Mosonmagyaróvári, Győri, (Dél-)Komáromi, Tatai, Esztergomi, Szobi, Rétsági, Balassagyarmati, Szécsényi, Salgótarjáni, Ózdi, Putnoki, Edelényi, Encsi, Gönci, Sátoraljaújhelyi, Sárospataki, Cigándi illetve Záhonyi járás. A magyarországi oldalon e járások közvetlenül érintkeznek a határral, a Rétsági és a Sárospataki járás területének nagyobb része (illetve székhelyük) is benne van a tudományosan meghatározott kb. 20 km-es

„valódi” határ menti sávban (lásd pl. Arnold-Palussiére 1983, Musil 1988); a határon átnyúló kapcsolataik és a projektmennyiség is igazolja az ide sorolást. A Záhonyi járást még nem minden, a 2012 végéig fennálló kistérségi felosztást használó tanulmány tárgyalja (Mezei 2008). A térség egy rövid Tisza-szakaszon közvetlenül határos a Tőketerebesi járással, viszont egyrészt a HU–SK programon belül nem találhatunk egyetlenegy partnert sem ebből az Ukrajnával fő kapcsolként működő területről, másrészt a Tiszán nincs átkelési lehetőség ezen a magyar–szlovák határszakaszon. Előbbieken kívül további csoportokat is kialakítottam. Egyikbe Dél-Szlovákia vegyes lakosságú járásait soroltam (a határ menti járások mellett a Galántai, Vágsellyei és Nagymihályi járások, amelyekben a magyar nemzetiségű lakosság aránya meghaladja az országos átlagot). Másikba a jogosult területen fekvő, de nem határ menti megyeszékhely városokat és a hozzájuk tartozó járásokat soroltam be. Szlovákiában ez utóbbi csoportba tartoznak a Nagyszombati, Nyitrai és Besztercebányai járások, valamint a 4 járásból álló Kassa város; Magyarországon Tatabánya, Eger, Miskolc és Nyíregyháza megyei jogú városok, illetve járásaik alkotják. Külön vizsgálom a jogosult pályázati terület két domináns településének, a két fővárosnak egyes pályázati fordulóiban betöltött szerepét is.

A programban jogosult járások közül a legtöbb, összesen 30 járás partnerszervezete(i) – ebből 6 szlovákiai és 24 magyarországi járás – egy pályázati fordulóban szerepelt, 14 járásból származó partnerszervezetek vettek részt két fordulóban, ezek közül is több volt a magyarországi székhelyű (9), mint a szlovákiai (5). Három pályázati fordulóban 8–8 magyarországi és szlovákiai járásbeli szervezet vett részt, négyben pedig összesen 17 járás, amelyből 11 magyarországi és 6 szlovákiai. Mind az öt pályázati fordulóban nyolc járás partnerszervezetei vettek részt, ennek a megoszlása viszont a szlovákiai szempontból kedvezőbb: onnan 5 (ebből 3 határ menti: az (Észak-)Komáromi, a Dunaszerdahelyi és az Érsekújvári) járás, Magyarországról pedig 3 területegység: a határ menti Győri és a Salgótarjáni járások, valamint Budapest ért el maximális aktivitást.

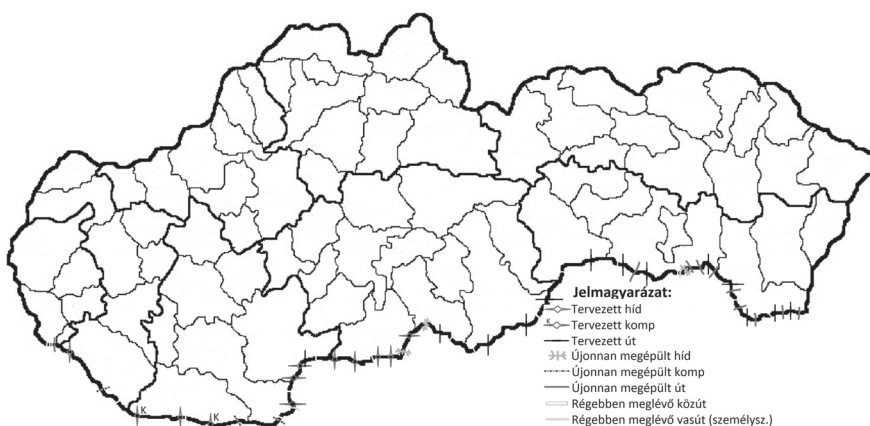
Mind a vezető partnerek, mind pedig a partnerek által szerződött összegek terén Budapest és (elsősorban a forrásigényes kerékpárút-építéseknek köszönhetően) a (Észak-)Komáromi járás vezet, amelyet Kassa (vezető partnerek), illetve a Kassa környéki járás (összes partner) követ. Rajtuk kívül a 10 legnagyobb támogatást elnyert területegységek között Pozsony, a Dunaszerdahelyi, Tőketerebesi, Sátoraljaújhelyi, Besztercebányai és Putnoki járások szerepeltek.

A projektpartnerek által felhasználható, lakosságszám arányában vizsgált összegek terén a lista kissé más képet mutat. Az első három helyen három Borsod-Abaúj-Zemplén megyei járás: a Putnoki, a Sátoraljaújhelyi és a Gönci található, amelyeket az (Észak-)Komáromi járás, majd a Cigándi és a Sárospataki járás követ. Az első 14 helyen ténylegesen határ menti járások találhatók, közülük 9 magyarországi és 5 szlovákiai. Az élcsoportban található, egy-két kivétellel hátrányos helyzetű területegységekben elsősorban a közös határ menti forrásigényes infrastruktúrát fejlesztették, utakat, csatornázási és távközlési közmű-

veket építettek. Átlag feletti értékkel előbbieken kívül a Szobi térség, valamint Nógrád megye mind a négy határ menti térsége (Balassagyarmat, Salgótarján, Rétság és Szécsény) szerepelt. Utóbbiban épült fel a két Ipoly-híd (2. ábra), amelyeknek kivitelezője a budapesti székhelyű NIF Zrt. volt, a 3,74 milliós eurós beruházási összeg túlnyomó részét a járás területén használták fel. (Ezzel szemben a Nagykürtösi járást érintő Pető-Pósténpuszta híd 2,2 millió eurós beruházása Besztercebányánál mint megyeszékhelynél van beszámítva.) A dunántúli területekről három határ menti járás került az átlag fölé: Mosonmagyaróvár térsége, valamint Komárom-Esztergom megye két határ menti járása: az Esztergomi és a (Dél-)Komáromi. A szlovák oldalról a keleti határ menti területekről a Kassa környéki, a Tőketerebesi és a Rozsnyói, Besztercebánya megyéből a Losonci, továbbá a Dunaszerdahelyi és az Érsekújvári járások is átlagon felüli mutatóval rendelkeznek (3. ábra).

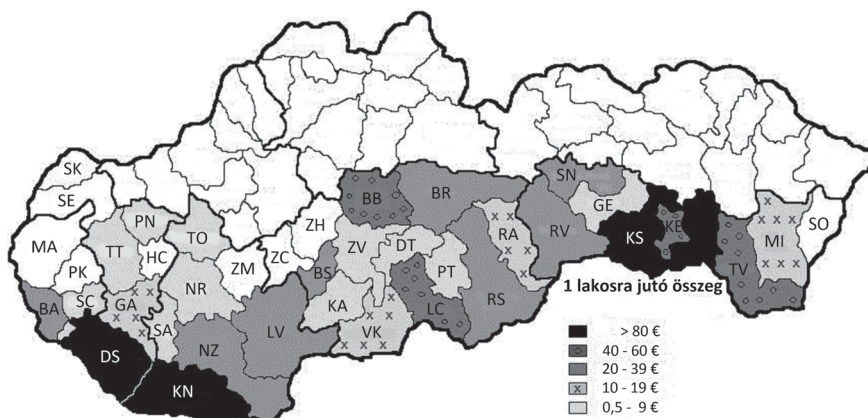
A periferikus helyzetű térségek egy része a határ menti támogatások abszorpciójánál is periferikus. A Rimaszombati, Nagyrőcei, Lévai, valamint az Ózdi és Encsi járások több szempontból is hátrányos helyzetű területek (1. és 3. ábra). A 2014–2020-as programozási időszakban külön figyelmet kellene fordítani ezekre a hátrányos helyzetű térségekre, hogy több és versenyképesebb pályázatot nyújtsanak be, így a Rimaszombati és Ózdi járások közötti hosszú határszakaszon átvezető utakra, az Ipolyon hidak létesítésére, valamint vállalkozói inkubátorházak, iparterületek fejlesztésére, illetve komplex helyi és kistérségi szintű vidéki gazdaságfejlesztésre, pl. helyi és térségi termékvédjegyek kialakítására, biogazdálkodás támogatására, térségmarketingre. Ezáltal a depresszió sújtotta területek is jobban be tudnának kapcsolódni Európa vérkeringésébe, tökevonzó képességük javulna (Hakszer 2013).

2. ábra: Meglévő és tervezett határátkelési pontok a magyar–szlovák határon
Existing and planned border crossing points in the Hungarian–Slovakian border

Forrás: saját szerkesztés.

3. ábra: Egy lakosra jutó támogatások a 2007–2013 HU–SK programban
Funding per inhabitant in the HU–SK CBC 2007–2013 programme

Forrás: saját szerkesztés.

Összegezve: több ugyan a magyarországi vezető partnerrel rendelkező projektek száma és a projektekben pénzügyi támogatásban részesülő partnerek száma, ugyanakkor a szerződött összegek egyenletesebben oszlanak meg, így az egy partnerre eső forrásösszeg is Szlovákiában magasabb. A teljes forrásból a szlovákiai oldalon 51,2%-ot, Magyarországon pedig 42,1%-ot használtak fel a ténylegesen a határ menti járásokban levő szervezetek. Igaz, hogy az egyes projektek esetében a beruházások döntő része a határtérségben valósult meg, de a kedvezményezett intézmények székhelye többségében kívül esik a területen, így kérdéses, hogy a hozzáadott érték és a szinergiák mennyire érvényesülnek a határtérségben.

A nem határ menti, de a programban jogosult megyeszékhelyjárások közül a szlovákiaiak (Kassa, Besztercebánya, Nagyszombat, Nyitra) magasabb arányt tudhatnak magukénak, mint a hasonló szerepkörű magyarországi járások (Tatabánya, Eger, Miskolc, Nyíregyháza). Az összes szlovákiai projektpartner csaknem negyede, a forrásösszeg 18%-a került a négy, nem határ menti megyeszékhely járásába, míg Magyarországon csak a források 8%-a. Ez azt jelenti, hogy a határ menti területek fejlesztésére szánt összegek kedvezményezettjei – főleg Szlovákia esetében – aránylag jelentős mértékben a nem határ menti központi térségek lettek.

A két főváros, Budapest és Pozsony a legnagyobb támogatásban részesülő téregységek között van, Budapest egyenesen a legnagyobb, azonban az egy lakosra jutó összegekben nem emelkednek ki. Ugyanakkor társadalmi-földrajzi helyzetük miatt így is túl magasnak mondható a részesedésük (Hakszer 2016).⁷

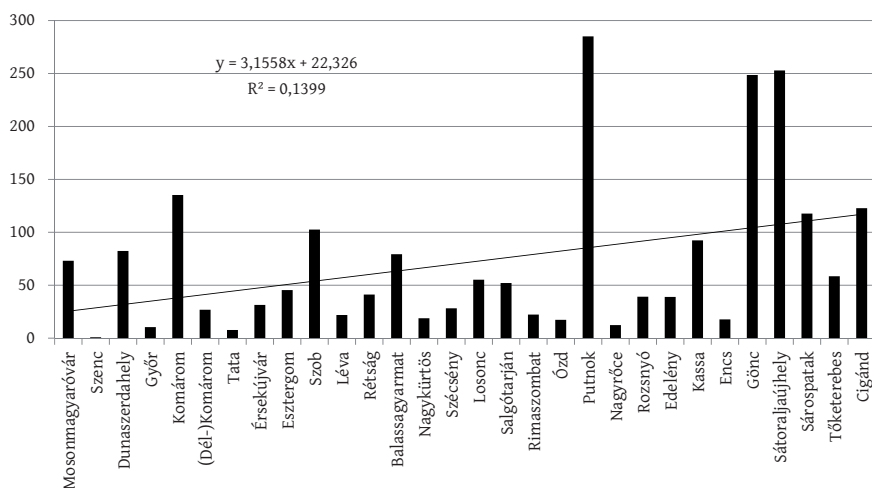
A ténylegesen határ menti járásokat azok nyugat-keleti pozíciójának figyelembevételével is megvizsgáltam, egyrészt az adott járásban összesen megvalósuló projektek abszolút forrásértéke alapján, másrészt ugyanezen adatok

lakossággal súlyozott értékeivel (4. és 5. ábra). A szlovák és a magyar oldali járáások együttes elemzésekor az abszolút és az egy lakosra vetített értékek ellentétes trendet mutatnak: az abszolút értékek nagyon enyhe nyugati dominanciát mutatnak ($R^2 = 0,0042$), a fajlagos értékek esetében a keleti területek jelentősebb részesedését látjuk ($R^2 = 0,1399$). Összetettebb képet kapunk, ha a két országhoz tartozó határterületeket külön-külön vesszük górcső alá. A trendvonalak azt mutatják, hogy míg a magyar oldalon mindkét esetben a keleti járáások részesedése magasabb: az abszolút értékeket nézve kevésbé ($R^2 = 0,0113$), a fajlagos mutatókat vizsgálva viszont erősebb a keleti dominancia ($R^2 = 0,2758$). A szlovákiai oldalon ugyanakkor nem ilyen egyértelmű a helyzet: az abszolút értékek esetében enyhe nyugat-keleti lejtőt mutat a trendvonal ($R^2 = 0,0026$), a lakosságszámba vetített értékek esetében nincs lejtés (5. ábra).

Megyei összehasonlításban Szlovákiában mind abszolút összegben, mind pedig a lakosságszámra vetítve a Kassai kerület; Magyarországon abszolút összegekben Budapest és Borsod-Abaúj-Zemplén megye áll az élen, azonban egy lakosra számítva már Nógrád megye vezet (3. táblázat), amelyet kis lemaradással Borsod-Abaúj-Zemplén megye követ.

Összefoglalva: a keleti területekre több támogatási összeg jutott (főként Magyarország esetében), ami helyes, ha figyelembe vesszük azt, hogy mindkét országban jelentős a gazdasági fejlettség terén a nyugat-keleti lejtő. Csak a határ menti járáásokat vizsgálva megállapítható, hogy míg a magyar oldalon a támogatások kimutathatóan jelentősebb mértékben kerültek a keleti területekre,

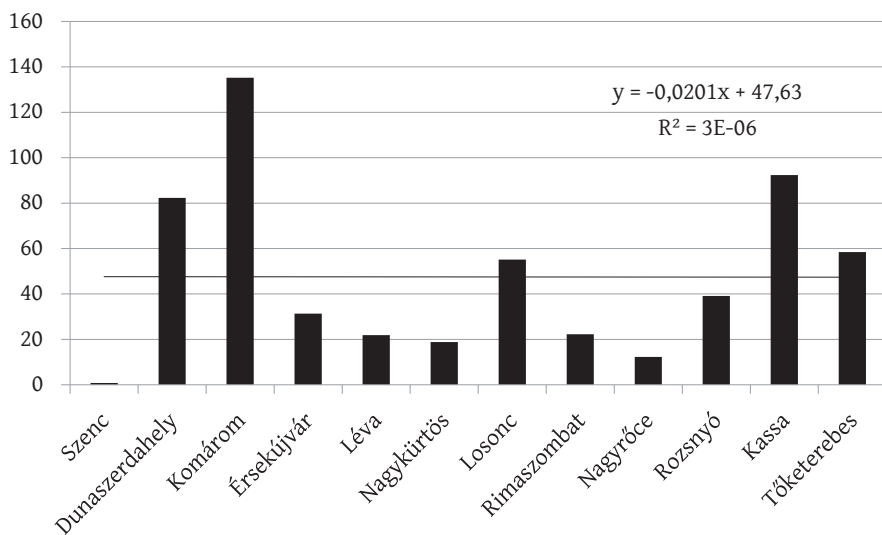
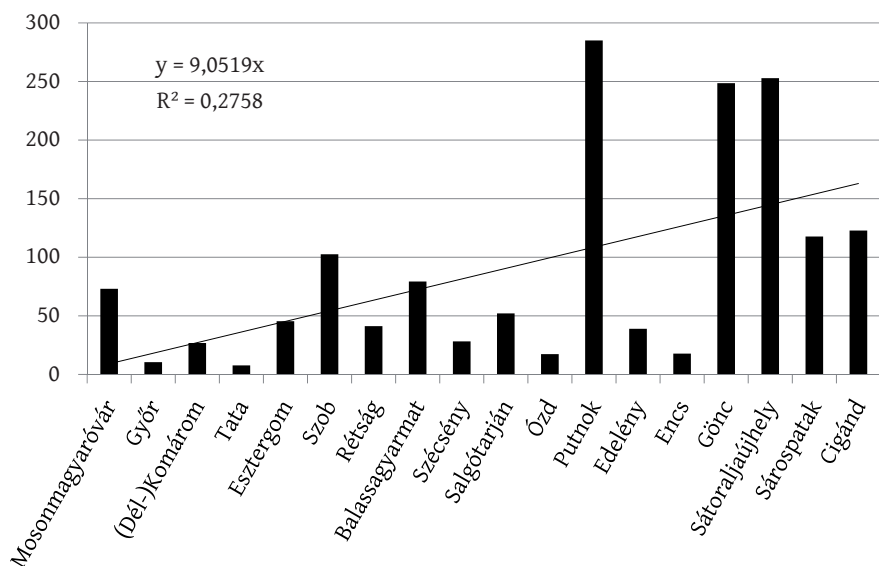
4. ábra: Az egy lakosra jutó támogatások a 2007–2013-as HU-SK programban a ténylegesen határ menti járáásokban, a nyugat-kelet helyzet mentén, euróban
Funding per capita in the HU-SK 2007–2013 programme in districts directly at the border, according to their West-East position, in euros

Forrás: saját számítás.

5. ábra: Az egy lakosra jutó támogatások a 2007-2013-as HU-SK programban a ténylegesen határ menti térségekben, a nyugat-kelet helyzet mentén, Magyarországon (fent) és Szlovákiában (lent), euróban

Funding per capita in the HU-SK 2007-2013 programme in districts directly at the border, according to their West-East position, in Hungary (above) and Slovakia (below), in euros

3. táblázat: A HU-SK 2007–2013 program összefoglaló pénzügyi adatai megyei szinten
The financial summary of the HU-SK 2007–2013 Co-operation Programme on county level

Megye	Vezető part- nerek száma	Partnerek száma	Szerződött összeg (vezető partnerek szerint, ezer euró)	Szerződött összeg (projekt- partnerek szerint, ezer euró)	Lakosság- szám (a programba bekapcsoló- dott járások, ezer fő)	Egy lakosra jutó összeg a projektpart- nerek szerint (euró)
BA (Pozsony)	13	41	8 223	9 325	485	19,21
TT (Nagyszombat)	19	58	9 150	12 241	403	30,35
NR (Nyitra)	32	81	22 133	21 885	647	33,82
BB (Besztercebánya)	24	89	19 367	16 344	584	28,01
KE (Kassa)	39	121	29 097	34 158	771	44,29
SK összesen	127	390	87 970	93 952	2 891	32,50
Győr-Moson-Sopron	24	66	126 389	10 924	452	24,18
Komárom-Esztergom	10	35	3 055	6 017	310	19,40
Pest	8	25	4207	5 589	901	6,20
Budapest	44	78	35 869	28 481	1 740	16,37
Nógrád	18	44	8 879	8 295	178	46,71
Heves	20	32	7 959	5 497	246	22,34
Borsod-Abaúj-Z.	48	127	31 800	28 052	632	44,36
Szabolcs-Sz.-B.	6	7	1 587	1 076	242	4,44
Fejér	0	1	0	35	147	0,24
HU összesen	178	415	105 995	93 964	4 848	19,38
Összesen	305	805	193 965	187 916	7 739	24,28

Forrás: saját szerkesztés.

addig a szlovák oldalon kiegyenlített képet kapunk. A gazdasági fejlettségi mutatókkal ellentétben a program esetében nem mutatható ki a nyugati régiók túlsúlya. Azonban az 5. ábrából egyértelműen látszik egy „horpadás” Szlovákiában az ország közepén, azaz a közepén elterülő határ menti járások gyengén szerepeltek, ami összefüggésbe hozható azzal, hogy e területek szakadtak le leginkább az ország többi részétől.

Következtetések

A most záródó 2007–2013-as Magyarország–Szlovákia Határon Átnyúló Együttműködési Program jelentősebben járult hozzá a dél-szlovákiai és észak-magyarországi határ menti területek fejlesztéséhez, mint a korábbi programok (PHARE CBC, HU-SK-UA szomszédsági program 2004–2006), azonban ez sem tudta ellensúlyozni a határ menti terület infrastrukturális lemaradásából szár-

mazó hátrányokat. A program megvalósításához rendelkezésre álló relatíve alacsony forrásösszeg miatt nem is volt elvárható nagyobb előrelépés.

Az EU-s fejlesztési programok esetében a periferikus területek felzárkóztatására szolgáló pályázati források jelentős része – elsősorban a kivitelező vállalatok révén – a fejlettebb centrumtérsegekben jelenik meg, illetve olyan intézményeknél, amelyek jó érdekérvényesítő képességgel rendelkeznek. Így előfordul az is, hogy a támogatások nem a kitűzött céloknak megfelelően, nem a célcsoportok és célrégiók felzárkóztatására fordítódnak.

Ez alól a határon átnyúló együttműködési programok sem kivételek. A határ menti programok gyakran mint forrásszerző „eszközök” kerülnek a pályázók figyelmébe. Más tanulmányok is alátámasztják e probléma meglétét (Balogh 2014), szembemelve az EU azon céljaival, hogy visszaszorítsák az országhatárok (mentális és fizikai) akadály szerepét. Meg kell jegyezni ugyanakkor, hogy nehéz kiszűrni az ilyen pályázatokat az elbírálás során, mivel e probléma gyakran már a projektmegvalósítás során kerül felszínre. Például a nógrádi és a gömöri térségben is megalakult európai területi társulások egyelőre csak „támogatásvadász” funkciókat látnak el térségükben (Törzsök, Majoros 2015), ami nem felel meg a társulások eredeti rendeltetésének.

A program több mint háromszáz sikeres, fenntarthatóan megvalósult projektje mellett voltak célok, amelyek nem valósultak meg. Feltűnő például, hogy az újonnan létesített határátkelési pontok száma rendkívül eltérő egyes területeken: míg Kassa környékén, illetve a várostól keletre sok új átkelési lehetőség jött létre, addig Gömör legnagyobb részén és az Alsó-Ipoly mentén egy sem (2. ábra). Ez kudarc.

A összkép tehát felemás. A sikereesebb és kiegyenlítettebb fejlesztés érdekében a jövőben szükség van a különböző területi szintek (országos, regionális és lokális) közszereplői, illetve a határvidéken élők közötti kommunikáció javítására annak érdekében, hogy a határ menti területek fejlesztése és az ott élők életminőségének javítása ne essen áldozatul a parciális politikai érdekeknek.

Jegyzetek

- 1 A PHARE CBC 1995 és 1998 között az osztrák–magyar–szlovák, a 1999–2003-as programévekben pedig a magyar–szlovák program keretében működött a vizsgált területen.
- 2 A 2014–2020-as időszak Interreg V-A Szlovákia–Magyarország programban (Husk-cbc.eu Interreg 2015) 5 prioritást jelöltek ki: 1. Természet és kultúra (részesedése a felhasználható összegben belül 42%), 2. Határon átnyúló mobilitás javítása (19%), 3. Fenntartható és minőségi munkaerőpiac és munkaerő-mobilitás (19%), 4. A közintézmények és a határ mentén élők együttműködésének javítása (14%), 5. Technikai segítségnyújtás (6%). A beavatkozási területek száma az előző időszakhoz képest szűkült, a koncentráció az előző programban tapasztalt elaprózottság után pozitív változás. Az új programra 156 millió eurós keret áll rendelkezésre, amely csaknem 21 millióval kevesebb az előző időszakra előirányozottnál. Ez annak tudható

- be, hogy míg a magyar hozzájárulás (96 millió euró) nagyjából megfelel az előző időszakinak, addig Szlovákia esetében az összeg 60 millió euróra csökkent.
- 3 Az EU fejlesztési programjainak kidolgozása hosszú időt vesz igénybe, és általában már az előző programidőszak megvalósításának elkezdése után megkezdődik a vita a következő időszakban elérendő fő célokról és prioritásokról. Az EU-ban a 2007–2013-as időszak elején foglalkoztak a 2014 utáni időszakokkal, például a 2008-ban az Európai Bizottság területi kohézióval foglalkozó zöld könyvében, a következő évben megjelent 6. kohéziós jelentésben, valamint a Regions 2020 jelentésben. Ez utóbbi dokumentum a 2013 után megoldandó konkrét problémákat, feladatokat veszi sorba. A dokumentum következtetéseire épült a Barca-jelentés, amely tíz „pillérben” (Ivaničková 2009) foglalta össze az ajánlásokat az EU kohéziós politikájának átfogó reformjához.
 - 4 Az Ukrajnával szomszédos területeket 2007-től a négyoldalú HU–SK–RO–UA ENPI program fedi le. A program elnevezése a 2014–2020-as időszakban HU–SK–RO–UA ENI.
 - 5 Az 5. pályázati fordulóra azért volt szükség, mert a 2. pályázati forduló öt projektje, a Helemba–Ipolydamásd és a Vámosmikola–Ipolypásztó hidak, illetve a kapcsolódó utak kiépítésére vonatkozó, valamint a Tésa–Ipolyvisk összekötő út megújítását célzó projektek nem valósulhattak meg, mivel Nyitra megye nem írta alá a támogatási szerződés elengedhetetlen részét képező partnerségi egyezményt magyarországi partnerével, a NIF-fel.
 - 6 A „certifikált” ERFA-kifizetés 2013. december 31-én 115,8 millió euró (65,6%), 2014 végén 147,2 millió euró (83,5%), 2016. április 22-én 163,0 millió euró (91,1%) voltak, tehát az utolsó kifizetési időszakra maradó összeg 15,9 millió euró.
 - 7 Budapest és Kassa magas értekeihez Kassa megye, illetve a NIF hatáskörébe tartozó határon átnyúló útpítések nagymértékben hozzájárultak. Míg a határon átnyúló közútpítések kedvezményezettjei Szlovákiában általában a megyék, addig a magyar oldalon az útfejlesztések nagy részét a NIF és a Magyar Közútkezelő Nonprofit Zrt. fogja össze, amelyek ugyan budapesti székhelyűek, de a közlekedési infrastruktúra-fejlesztési munkálatok értelemszerűen a közös határ mentén mennek végbe (3. ábra). Ennek tudható be, hogy a magyar fővárosnak nagy részesedése van.

Irodalom

- Arnold-Palussiére, M. (1983): *Die grenzüberschreitende regionale Zusammenarbeit auf dem Gebiet der Raumordnung*. ARL, Hannover (Veröffentlichungen der Akademie für Raumforschung und Landesplanung/Beiträge; 71.)
- Balogh, P. (2014): *Perpetual borders: German-Polish cross-border contacts in the Szczecin area*. Department of Human Geography, Stockholm University, Stockholm. (Södertörn doctoral dissertations; 92.)
- Baranyi B. (2014): Adalékok a határ mentiség újraértelmezéséhez Magyarországon. *DETUROPE – The Central European Journal of Regional Development and Tourism*, 2., 26–45.
- Forman B. (2001): *Az Európai Unió strukturális és előcsatlakozási alapjai*. Európai Bizottság Magyarországi Delegációja, Budapest
- G. Fekete É. (2009): Local development – on the crossroads of regional and rural development. In: Bucek, M., Capello, R., Hudec, O., Nijkamp, P. (eds.): *3rd Central European Conference in Regional Science – CERS*. Technical University of Košice, Košice, 254–260.
- Hakszer R. (2004): Közigazgatási átszervezések Dél-Szlovákiában. In: Jobbágy I. (szerk.): *Válogatott tanulmányok Szlovákia gazdaságföldrajzához*. Pont Kutatóintézet, Komárom, 178–199.
- Hakszer R. (2013): Cross-border co-operation projects in the Hungarian-Slovakian border area. *Geographica – Acta Universitatis Palackianae Olomouensis*, 2., 93–109.
- Hakszer R. (2016): *Területi különbségek és határon átnyúló fejlesztési programok Dél-Szlovákia határ menti térségeiben*. A doktori disszertáció tézisei. ELTE TTK Regionális Tudományi Tanszék, Budapest

- Halás, M. (2008): Priectorová polarizácia spoločnosti s detailným pohľadom na periférne regióny Slovenska. *Sociologický časopis/Czech Sociological Review*, 2., 349–369.
- Hardi T. (2008): A határtérség térszekezeti jellemzői. *Tér és Társadalom*, 3., 3–25.
- HU–SK CBC Programme (2007): *Hungary–Slovakia Cross-border Co-operation Programme 2007–2013* (programming document). Megakom Ltd., Aurex Ltd., VÁTI Kht., Budapest
- Husk-cbc.eu Interreg (2015): *Interreg V-A SK–HU – Slovakia–Hungary Programming Document*. http://www.skhu.eu/_download?id=582b32db4a795925488b4567 (Letöltés: 2015. december 22.)
- Ivaničková, A. (2009): Context debate on EU regional policy after 2013+. In: Bucek, M., Capello, R., Hudec, O., Nijkamp, P. (eds.): *3rd Central European Conference in Regional Science – CERS 2009*. Technical University of Košice, Košice, 386–396.
- Jeřábek, M., Dokoupil, J., Havlíček, T. (2004): *České pohraničí – bariéra nebo prostor zprostředkování*. Academia, Praha
- Kruppa É. (2003): *Régiók a határon határ menti együttműködés az Európai Unióban és Közép-Európában*. Ph.D. értekezés. Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem, Nemzetközi Kapcsolatok Doktori Iskola, Budapest
- Musil, J. (1988): Nové pohledy na regeneraci našich měst a osídlení. *Územní plánování a urbanismus*, 2., 67–72.
- Mezei I. (2008): *A magyar–szlovák határ menti kapcsolatok esélyei*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, Pécs
- Pawera, R. (2013): *Regionálna politika a politika súdržnosti Európskej únie a jej vplyv na Slovensku*. Univerzita Komenského v Bratislave, Bratislava
- Priorities HU–SK (2007): <http://www.vati.hu/index.php?page=main&menu=20506&langcode=hu> (Letöltés: 2014. február 8.)
- Řehák, S. (2001): Nové kraje v kritickém mezinárodním srovnání. In: *Mezinárodní konference k regionálním vědám*. Ekonomicko-správní fakulta MU, Brno, 97–106.
- Řehák, S. (2004): Nástroje a opatření k podpoře pohraničí. In: Jeřábek, M., Dokoupil, J., Havlíček, T. (eds.): *České pohraničí – bariéra nebo prostor zprostředkování*. Academia, Praha, 203–208.
- Sodupe, K. (1999): The European Union and Interregional cooperation. *Regional and Federal Studies*, 1., 58–81. <http://doi.org/cgg5cc>
- Spišiak, P., Charvát, T., Málíková, L. (2013): Analýza využívania operačných programov v období 2007–2012 na úrovni obcí v Prešovskom a Košickom kraji. *Geographia Cassoviensis*, 1., 69–77.
- Törzsök E., Majoros A. (2015): *A magyar-szlovák határ mentén létrejött EGTC-k összehasonlító elemzése*. Civitas Europica Centralis, Budapest. <http://www.cecicid.net/hu/content/magyar-szlov%C3%A1k-hat%C3%A1r-ment%C3%A9n-l%C3%A9trej%C3%B6tt-egtc-k-%C3%B6sszehasonl%C3%ADt%C3%B3-elemz%C3%A9se> (Letöltés: 2016. augusztus 16.)
- Volter E. (2008): *Magyarország keleti és nyugati határ menti kistérségeinek helyzete és perspektívái a rendszerváltást követő években*. Trefort Kiadó, Budapest (Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanulmányok; 2.)

TÉR ÉS TÁRSADALOM | *SPACE AND SOCIETY*

HORIZONTÁLIS MŰHELY / HORIZONTAL RESEARCH NETWORK

A környezetvédelem mint társadalmi probléma a térben. Az MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete környezeti kérdéseket kutató horizontális műhelyének elindulásához

Environmental protection as a social problem in space

HOYK EDIT, VARJÚ VIKTOR

HOYK Edit: tudományos főmunkatárs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 6000 Kecskemét, Rákóczi út 3.; hoyk@rkk.hu

VARJÚ Viktor: tudományos főmunkatárs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 7621 Pécs, Papnövelde u. 22.; varju@rkk.hu

Edit HOYK: senior research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences; Rákóczi út 3.; H-6000 Kecskemét, Hungary; hoyk@rkk.hu

Viktor VARJÚ: senior research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences; Papnövelde u. 22., H-7621 Pécs, Hungary; varju@rkk.hu

2014 júliusában fogalmazódott meg az MTA KRTK Regionális Kutatások Intézetének kutatóiban, hogy célszerű lenne létrehozni egy, a környezeti kérdésekkel foglalkozó horizontális (az intézet több kutatóhelyének kutatóit integráló) műhelyt. Az okok többértékűek voltak. A kor kihívásának megfelelően egyre többen foglalkoztunk környezetvédelmi, illetve természetvédelmi kérdésekkel (a továbbiakban környezeti kérdések), azok társadalmi hatásaival, s a társadalom környezeti hatásainak térbeli sajátosságai is megjelentek kutatásainkban.

A környezeti kutatások rendkívül sokrétűek; a megújuló energia kérdésétől a városi terek zöld infrastruktúráján keresztül a területfejlesztésbe integrált környezeti politikáig számos területet érintenek, éppen ezért nehéz volt olyan közös témát találni, amely mentén elindulhat a közös munka. Végül egy nyertes, a

klímaváltozás hosszú távú társadalmi, gazdasági és területi hatásaira, az adaptív kapacitások előrejelzésére irányuló projekt elindíthatta a közös gondolkodást.

Koncepcionális keret

A műhely munkatársai különböző tudományterületek szakértőit képviselve (társadalom-, egészség- és természetföldrajz, közgazdaságtan, szociológia) létrehoztak egy multidiszciplináris alapot, amely a környezeti kérdések kutatásánál alapvető fontosságú. Ez a keret az egyes diszciplínák sajátos elméleti-koncepcionális kereteit is meghatározza, magukban hordozva az egyes tudományterületek által használt jellemző feltáró és elemző módszertani irányokat és eszközöket. A térinformatika, a kvalitatív és kvantitatív szociológiai feltáró módszerek együttes alkalmazása kiemelkednek ezek közül.

Az empirikus adatfelvételekre, valamint az elérhető (akár big data) adatbázisokra épülő értékelő, elemző, összefüggés-feltáró munkák mellett szerepet szánunk az elméleti kutatásoknak is. Ez biztosítja számunkra a folyamatos visszacsatolást, az empirikus kutatói és elemzői munka irányainak újradefiniálását az ember és környezet térben elhelyezett viszonyainak elemzése során.

A térbeliség mellett másik fontos dimenziónk az időbeliség. A folyamatok időbeli beágyazottságának megértése, a változás értékelése nemcsak a múlt és a jelen leírásában, hanem a jövő modellezésében is meghatározó szerepet tölt be.

A környezeti kutatások társadalmi hatása akkor a legnagyobb, ha a széles közönség számára közérthetően megismerhetővé válik. Ezért terveink között szerepel, hogy különböző kommunikációs csatornákon keresztül eredményeinkről időről időre beszámoljunk a szakmai közösség mellett a társadalom széles rétegének. A társadalom információigényéről pedig első kézből, kvantitatív, attitűd- és problémafeltáró adatfelvételeken és elemzéseken keresztül kívánunk képet kapni.

A környezeti kutatások egyik legfontosabb feladata a környezeti problémafelvetések és megoldási lehetőségeinek integrálása a fejlesztéspolitikába. A környezeti politika integrációját egyrészt tudományos és szakpolitikai diskurzusokkal érhetjük el, másrészt a döntéshozási rendszerek folyamatos, tudományos igényű kutatásával és az eredmények visszacsatornázásával. Meggyőződésünk szerint a „csatolt integráció” elkerülése és a „valódi környezetpolitikai integráció” csak így valósítható meg, legyen szó megújuló energetikai, avagy klímaváltozással kapcsolatos kérdésekről.

Kutatásaink kivitelezése tehát kifejezetten interdiszciplináris munka. Nem csupán szűkebb szakterületünkkel kapcsolatban szükséges széles körű ismeretekkel rendelkezünk, hanem elengedhetetlen a más tudományterületekben való jártasság, illetve a szoros együttműködés a természet- és a társadalomtudományok képviselői között. Éppen ezért a célunk az, hogy kutatási

közösségünket nyitottá tegyük más intézmények felé, így biztosítva újabb diszciplínák (pl. biológia, ökológia) megjelenését csoportunkban, amelyen keresztül a minél szélesebb körű térbeli összehasonlítás lehetővé válik.

Közösen megvalósítható kutatási tervek

Célunk fórumot biztosítani arra, hogy az MTA KRTK-ból (és azon kívülről) érkező, különböző diszciplínákban jártas szakértők minél szélesebb körben vitassák meg gondolataikat, ötleteiket, kutatási eredményeiket annak érdekében, hogy az egyes témákhoz kapcsolódóan szinergiákat alakítsanak ki, egymásnak friss ötleteket adva újabb – immáron közösen elért – eredményekkel szolgálják a tudomány, a társadalom, a környezet- és a természetvédelem érdekeit.

A környezeti kérdések rendkívül széles skálán mozognak, ezért a lehetőségek közül műhelyünk elsősorban azokra a témakörökre fókuszál, amelyekben már kutatási eredményekkel rendelkezünk. Kutatási területeink az újabb és újabb szakértők bevonásával terveink szerint bővülnek. Műhelyünk rövid és középtávon az alábbi témakörök köré csoportosítva kívánja munkáját folytatni:

- Magyarország hosszú távú társadalmi és gazdasági fejlődési pályájának előrejelzésére tett kísérletével (<http://nater.rkk.hu>) 2050-ig szóló társadalmi és gazdasági fejlődési pályákat vázoltunk a klímaváltozáshoz való alkalmazkodás témájában. Az eredmények jelenleg a Nemzeti Adaptációs Térinformatikai Rendszer (NATÉR) részét képezik. A szakirodalmi elemzés, a módszertani fejlesztés és a modellépítés mellett a NATÉR új, társadalmi-gazdasági típusú, a jövőre vonatkozó adatokkal egészült ki. A projektben demográfiai, gazdasági és földhasználati témákban vizsgáltuk és számszerűsítettük különböző földrajzi léptékeken és időtávokon, hogy a társadalmi-gazdasági térbeli folyamatok és a klímaváltozás hogyan hatnak egymásra. Ennek a munkának a folytatását hazai és nemzetközi kapcsolatok erősítésével kívánjuk folytatni.
- SEERISK néven a BM Katasztrófavédelmi Főigazgatóság vezetésével transznacionális projekt valósult meg, amelynek keretében hat közép- és délkelet-európai mintaterületen terepmunkák során történtek kockázatelemzések, GIS-alapú kockázati térképezések és társadalmi felmérések. A társadalmi felmérés célja volt a helyi közösségek klímatudatosságának, a megelőzéssel és felkészüléssel kapcsolatos attitűdjének megismerése. Egyik fontos eredmény, hogy helyi szinten a klímadaptáció megvalósulásában meghatározó szerepe van a nemzeti szintű szabályozásnak, a települési önkormányzatoknak, illetve az oktatási-nevelési intézményeknek. A klímaváltozással és környezeti kérdésekkel kapcsolatos területi attitűdvizsgálatok eddig is és a jövőben is – az előző részben kifejtett okok miatt – egyik alappillére lesz műhelyünknek.

- A környezetpolitika és a környezetpolitikai célkitűzések ma már megke-
rülhetetlen szerves részei a fejlesztési tevékenységeknek, legyen szó te-
rületfejlesztésről, területi tervezésről vagy gazdaságfejlesztésről. Az,
hogy a környezeti politika hogyan integrálódik ezekbe, összetett kérdés.
Hazai és nemzetközi kutatások foglalkoznak a környezetpolitikai integ-
ráció elméletével, társadalmi-kulturális sajátosságaival, hatékonyságá-
val. A környezetpolitikai kutatásoknak fontos fókusza az új igazgatási
módok közötti szinergia és az alkalmazott tudás, valamint a tudás-
transzfer különböző formáinak figyelembevétele, hiszen a tudástársa-
dalomban rendkívül gyors változások mennek végbe, amelyek mindig
a leginnovatívabb megoldásokat preferálják. A környezetpolitikai integ-
ráció kutatása és adekvát alkalmazásának forszírozása egyaránt feladata
a műhelynek.
- A klímakockázatok alapvetően függenek a földrajzi, a társadalmi és a gaz-
dasági viszonyoktól. A nagyvárosok és városok a természetestől nagy-
mértékben eltérő környezeti rendszert alkotnak, sajátosságaik folytán a
klímaváltozás hatásai markánsabban érintik őket. A városi zöld infra-
struktúra jelentős mértékben képes hozzájárulni a klímavédelem szem-
pontjából is lényeges CO₂-kibocsátás mérsékléséhez, valamint a növényzet
O₂-termelése révén a városi levegőminőség javításához. Kutatásunk a
városökológia témakörén belül mozog, amelynek egyik fő kihívása vizs-
gálati eredményeivel hozzájárulni az élhetőbb városi környezethez, tá-
gabb értelemben a klímaváltozás negatív következményeinek mérsékléséhez.
- A környezeti kutatások kiemelkedő tere az ember által lakott település.
A városokra koncentráló kutatások mellett kiemelt szerepet szánunk a
város és vidéke kapcsolatának, együttműködésének is. A környezetvé-
delmi-környezetgazdálkodási elvek (kiemelten az energiahatékonyság)
városi és vidéki térségekben történő érvényesülése, és azoknak a mo-
dern építészet, az energiagazdálkodás és a komplex vidékfejlesztés fel-
adataival való összehangolása fontos fókusza kutatásainknak.
- A megújuló energia problematikája ma már egyre kevésbé a tradicioná-
lis térbeliséget feszegeti. Az energiapolitika, a megújuló energia támo-
gatáspolitikája egyre inkább felülírja a természetföldrajzi lehetőségeket
és keretfeltételeket. Éppen ezért a megújuló energia társadalmi és gaz-
dasági feltételeinek, adottságainak vizsgálata napjainkban megkerülhe-
tetlen. A társadalom – pl. mentális, gazdasági – befogadóképessége vagy
a politikai támogatottság alapvető feltételei a megújulók terjedésének.
Mindemellett nélkülözhetetlen a lokális társadalomra és gazdaságra
gyakorolt hatások elemzése is.

Reményeink szerint az MTA KRTK Regionális Kutatások Intézetének kör-
nyezeti műhelye lehetőséget teremt a fent említett mélyebb, összefüggő inter-
diszciplináris kutatásokra.

KÖNYVSZEMLE / BOOK REVIEWS

**A vidéki térségek „új esélyei.” G. Fekete É. (2015):
A vidéki munkanélküliség tömegessé válásától az új
foglalkoztatási modellekig – Tizenöt év foglalkoztatási
tárgyú kutatásai
(Herman Ottó Intézet, Budapest. 492 o.)**

The ‘new chances’ of rural areas

USZKAI ANDREA

USZKAI Andrea: PhD-hallgató, Széchenyi István Egyetem, Regionális- és Gazdaságtudományi Doktori Iskola; 9026 Győr, Egyetem tér 1.; tudományos segédmunkatárs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 9022 Győr, Liszt F. u. 10.; auszkai@rkk.hu

Andrea USZKAI: PhD student, Doctoral School of Regional and Economic Sciences, Széchenyi István University; Egyetem tér 1., H-9026 Győr, Hungary; junior research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences; Liszt F. u. 10., H-9022 Győr, Hungary; auszkai@rkk.hu

G. Fekete Éva kötete különösen azok számára fogalmaz meg rendkívül értékes gondolatokat, ötleteket, javaslatokat, akik a mindennapokban a hazai vidéki terek foglalkoztatási problémáinak kezelésén fáradoznak, és a lokális sajátosságok figyelembevételével helyi erőforrásokon alapuló foglalkoztatási megoldásokat igyekeznek találni. E lokális törekvések a kormányzati intézkedéseken kívül, illetve annak részeként egyre nagyobb jelentőségűek.

A kötet a szerző által vezetett és koordinált másfél évtizedes (2000–2014) kutatómunka tapasztalatait oly módon foglalja össze, hogy azok alkalmasak legyenek támpontot adni a vidéki terekben jelenleg is zajló társadalmi-gazdasági folyamatok megértéséhez. Az európai mintáktól több tekintetben eltérő hazai viszonyokat, területi egyenlőtlenségeket kiemelten kezelő munkában hat kutatási program összegzése olvasható. Fókuszban a vidéki Magyarország, főként az észak-magyarországi térség legégetőbb problémái állnak, beleértve a vidéki tartós munkanélküliség kialakulásának okait, jellemzőit és kezelésének lehetsé-

ges módjait (2000–2002); a szociális gazdaság regionális feltételrendszerének vizsgálatát (2004–2006); a munkavállalási motivációk időbeni és térbeni alakulásának elemzését (2006); a romák munkavállalását gátló tényezőket (2008); valamint az önkormányzatok és civil szervezetek foglalkoztatási kapacitásainak növelési lehetőségeit (2010–2011, 2012–2014). A vidéki foglalkoztatás témaköréhez kapcsolódó kutatási programok feldolgozása, eredményeinek összegzése elméleti és gyakorlati oldalról közelíti és magyarázza a foglalkoztatási problémákat. A vidéki terekben vizsgált jelenségek megértését egyrészt a szerző saját elméleti modelljei (pl. a munkavállalási döntés szempontrendszere, a romák munkavállalásának elősegítésében érintett szereplők kapcsolatai), másrészt hazai és nemzetközi gyakorlati példái (pl. a szociális vállalkozások típusai és jogi helyzete néhány európai országban) segítik. Az egyes kutatási programok önálló fejezetekként, időrendi sorrendben jelennek meg a könyvben. Az első, összegző fejezet vetíti előre azokat a fent említett kutatási irányokat, valamint a hozzájuk kapcsolódó legfontosabb megállapításokat, amelyekkel a további fejezetek részletesen foglalkoznak. Tematikusan szorosan összefüggő kutatásokról lévén szó, az egyes fejezetek bizonyos mértékig fedik is egymást azáltal, hogy ugyanazt a kérdéskört más-más nézőpontból közelítik, vagy éppen különböző problémákat hasonló okokra, háttértényezőkre vezetnek vissza. Erre példa a vonatkozó jogszabályok, kormányzati beavatkozások és helyi foglalkoztatási kezdeményezések összegzése, melyeket valamennyi kutatás esetében áttekinthet a szerző – ezzel is erősítve az egyes gondolati egységek közötti kohéziót.

G. Fekete Éva a vidéki térségek elmaradottságára, periférijellegére nem hazai sajátosságként, hanem világjelenségként tekint, amely az agrárgazdálkodás szerepének és jövedelmezőségének visszaszorulására, a gyáripari fejlődés korszakából való kimaradásra, a földrajzi és kommunikációs elszigeteltségre, az elvándorlás okozta népességvesztésre és az elmaradottabb életkörülményekre vezethető vissza. Ezek a globális okok azonban ma megfordulni látszanak és a rurális térségek „új esélyeket” kaphatnak, amelyek a vidéki munkalehetőségek megjelenését, valamint a város-vidék kapcsolatokat átalakulását eredményezhetik. A szerző említ néhány példát arra, miben rejlenek ezek az „új esélyek”. Ennek kapcsán az egészséges élelmiszerek iránti növekvő keresletet, a megújuló energiaforrások iránti igények fokozódását, a telephelyválasztásukban is rugalmasabb kisvállalkozások szerepének növekedését, valamint az infokommunikációs eszközök terjedését emeli ki. Úgy vélem, ezeket – a jellemzően kívülről érkező – a rurális terekkel szemben támasztott új keresleti igényeket a vidéki közösségeknek minél előbb fel kell ismerniük, és ki kell használniuk. Nem feledkezhetnünk meg arról sem, hogy a lehetőségek kihasználására nem minden vidéki település áll készen. Rurális tereink teljesítőképessége területileg differenciált, gazdasági aktivitásuk igen sokféle (Kovács, Farkas, Perger 2015), csupán a szerencsésebb helyzetben lévő közösségek képesek időben reagálni az újabb és újabb társadalmi, gazdasági és környezeti kihívásokra.

Az új tényezők jelentősen át is alakítják a vidéken élők sorsát, életkörülményeit, megélhetési viszonyait, a város és a vidék kapcsolatát, a közöttük működő munkamegosztás rendszerét. Fontos, hogy a különböző újításokat a vidéki közösség minél könnyebben elfogadja, ne tanúsítson azonnal ellenállást az új ötletekkel szemben. (Említhetjük Szörényiné (2015) kutatásait, amelyek jól bizonyítják, hogy az újításokat befogadó közeg nagymértékben képes befolyásolni a rurális innováció sikerességét.) Felmerül a kérdés, vajon melyek azok a tulajdonságok, amelyekkel rendelkeznie kell egy vidéki közösségnek ahhoz, hogy könnyebben elfogadja a szükséges változtatásokat, sőt akár aktívan részt is vegyen a különféle újító kezdeményezésekben? Hogyan lehet felkészíteni őket a jövőbeli kihívásokra? A 2013–2014 között lezajlott vidékkutatási program¹ – az innovációt befogadó tér jellemzőit vizsgálva – többek között ezekre a kérdésekre kereste a választ. Mivel a falusi társadalom zártabb, mint az urbánus társadalom, ebből fakadóan bizalmatlanabb az újdonságok iránt. Egy-egy innováció bevezetése egyszerre jelent a társadalomnak és a gazdaságnak is feladatot és kíván mindkét oldalról megújulást. Emiatt először meg kell ismertetni a vidéki társadalommal az újító elképzeléseket, akár képzéseket is kell szervezni számukra. Egy területi egység sikerességében ugyanis fontos szerepet játszik a lokális vagy térségi termelés, valamint a tudás helyes kihasználása (Capello, Caragliu, Nijkamp 2009). A képzettség növekedése elősegíti az innovációt befogadó közeg bővülését; így kapcsolódik össze az oktatás, a vidékfejlesztés és az innováció. Ez egyértelműen igaz a hagyományos agrártermelő vidékre, de hatványozottan igaz az új funkciókkal gazdagodó vidékre. A szélesebb látókörrrel rendelkező vidéki közösség előtt megnyílnak az innováció útjai (Borsi, Bajmócy 2009). Különféle felkészítéseknek köszönhetően képesek lehetnek megtanulni, hogyan találhatnak új piacokat helyi termékeik eladására, hogyan ismertetgetik meg másokkal saját örökségüket, hagyományaikat, szokásaikat, és a saját tradícióikra építve miként képesek újításokat megvalósítani (Evans, Papageorgiou 2009). A képzések szempontjából viszont egyáltalán nem hanyagolható el, hogy az adott vidéki térség eredendően milyen természeti, társadalmi és gazdasági adottságokkal rendelkezik. A képzés jellegének, tematikájának mindenképpen igazodnia kell a helyi igényekhez. Azon térségekben, ahol a nagy múlttal rendelkező, de mára feledésbe merült mezőgazdasági tudásanyagot szeretnék a helyiek feléleszteni – ezáltal növelve a mezőgazdasági foglalkoztatást –, ilyen irányú szakképzésre van szükség. Ha az adott térség vagy település jelentős turisztikai attrakcióval rendelkezik, érdemes falusi szállásadásra és vendéglátásra vonatkozó képzést indítani. Más esetben, ha felismerik például a megújuló energiában rejlő lehetőségeket, akkor erre kell felkészíteni a lakosságot. A választott utat a közösség tagjainak együtt kell kijelölniük, de célszerű, ha egy karizmatikus személyiség, egy igazán jó „innovátor” áll a kezdeményezés élére (Uszkai 2014). Egy-egy vidéki térség sikeressége vagy éppen sikertelensége függhet attól, mennyire hajlandók és képesek a lokális szereplők felkutatni ezeket az új lehetőségeket, fenntartható módon használni a helyi természeti kincseket, ké-

pesek-e a helyi társadalomban felhalmozott tudással értéket teremteni és mindezek által gazdasági előnyökre szert tenni.

A vidéki terekben új funkciók jelennek meg, korábban nem alkalmazott technológiákat kezdenek alkalmazni, ami viszont – G. Fekete Éva szerint – fokozottan igényli a nők szerepvállalását is, ezáltal az ő lehetőségeik is bővíthetnek. A szerző fontosnak tartja a nők potenciális szerepét a vidéki térségekben az egészséges élelmiszerek, kézműves termékek előállítására, a vendéglátásra, a rekreációs és információs szolgáltatások nyújtására, valamint a gyermek- és idősgondozás terén. (Az Agrárgazdaságért Felelős Államtitkárság (2016) tájékoztatója szerint is a folyamatosan bővülő hazai agrárinnovációs hálózat² kiépítésében, különféle szervezési feladatokban jelentős részben nők vállalnak szerepet.) Ezek a feladatok empátiát, türelmet, toleranciát, szélességet, kreativitást, kezűgyességet, fejlett kommunikációs készséget és a többféle koncentrációs képességet követelik meg a nőktől. A tapasztalat azt mutatja, hogy a nők az elvárásoknak való megfelelés érdekében nehezen, csak alapvető biztonságuk megőrzésének tudatában adják fel inaktivitásukat. A szerző arra is rámutat, hogy az átalakuló értékrend és normarendszer, az elérhető erőforrások és technológiák hatására a vidéken élő nők érdekrendszere is formálódik. A vidékfejlesztéstől megélhetést, a háztartásvezetést megkönnyítő életet, egészséges lakóhelyet, élelmet, rekreációs lehetőséget, társadalmi kapcsolatokat, tanulási és alkotási lehetőségeket, elismerést és megbecsülést várnak.

A kötet átfogóan foglalkozik a vidéki foglalkoztatással, hangsúlyozva a közfoglalkoztatás és a romaintegráció problémáit. E két utóbbi témakörben kirajzolódik a szerző határozott, kritikus szakmai véleménye, és a problémák megoldása érdekében megfogalmazott – kormányzati szinten is átgondolásra érdemes – javaslata. A foglalkoztatáspolitikai oldaláról az egyik ilyen súlyos probléma, hogy a munkanélküliség kezelésében sokáig a passzív eszközök (főként a segélyezés) domináltak. A szegénységi csapdából viszont csak az aktív eszközök alkalmazásával, azaz a tartós munkanélküliek – lehetőleg legális – munkával szerzett jövedelemhez juttatásával, a munkaerőpiacra való visszakерülésével lehet elmozdulni. Bizakodásra adhat okot, hogy az aktív eszközök (pl. képzés, szakképzés, munkaerőpiaci programok támogatása, a mobilitás elősegítése, részmunkaidős foglalkoztatás, távmunka) köre Magyarországon is folyamatosan bővül. Nagy probléma, hogy az aktív eszközök alkalmazása során nem veszik kellően figyelembe a rurális terek sajátosságait. A vidéki munkanélküliség kezelése jórészt a közfoglalkoztatásra épül, amely hozhat ugyan pozitív eredményeket, de csapda is lehet. A segélyezés és a valódi munkavégzés között elhelyezkedő közfoglalkoztatással szemben ugyanis általában kritikaként fogalmazzák meg, hogy az csak átmeneti jellegű, nem vezet vissza az elsődleges munkaerőpiacra, nem javítja a foglalkoztathatóságot, zavarja a gazdasági versenyt, tartós foglalkoztathatósági lehetőségeket szoríthat ki, továbbá a szegénység társadalmi okait individuális okká alakítja (Csoba 2010). De a közfoglalkoztatás hasznát is hajthat az egyénnek és a közösségnek. Jó szervezés

mellett a közmunkával egészségesebbé és élhetőbbé válik a település, és a munkához jutás segít a közösségi morál megőrzésében. A foglalkoztatottak munkájukért a segélynél magasabb munkabért kapnak. A munkatapasztalat segítheti a közfoglalkoztatottakat, hogy visszatérhessenek az elsődleges munkaerőpiacra. Mindemellett a közfoglalkoztatásnak határt szab az állam közteherviselési képessége, a központi kormány nem válhat a munkavállalók tömegeinek foglalkoztatójává (G. Fekete 2015). A kötet tehát számtalan érvet és ellenérvet sorakoztat fel a közfoglalkoztatás alkalmazásával kapcsolatban, a szerző alapvető meglátása szerint ez az eszköz valóban csak átmenetinek és korlátozottnak tekinthető. A közfoglalkoztatás helyett a társadalmi és közösségi vállalkozások irányába való elmozdulást javasolja, melyek az üzleti vállalkozásokhoz képest ugyan nagyobb mértékben veszik igénybe az önkéntesek segítségét, más – nem piaci jellegű – finanszírozási forrásokra támaszkodnak, de főleg olyan terméket vagy szolgáltatásokat állítanak elő, amelyek a helyi közösséget szolgálják. A magyarországi gyakorlatban is találunk ilyen jellegű kezdeményezéseket, főként szociális földprogramok, pénzforgalmat kiváltó szívességi/kaláka/helyi pénz körök, nonprofit foglalkoztatási projektek, valamint szociális szövetkezetek formájában. A szerző megindokolja az ilyen irányú modellváltás szükségét, feltételeit és módszereit, valamint elemzi a területi különbségekre is érzékeny foglalkoztatási politika felé való elmozdulás várható hatásait. G. Fekete Éva paradigmaváltást sürget, a munkahely-központúságból a munka- és jövedelem-központúság felé fordulás irányába. A modellváltás része a helyi foglalkoztatási formák diverzifikálása, ugyanis hosszú távon a munkaerőpiaci anomáliák csökkentése érdekében a több lábon állás lenne kívánatos. Figyelembe kell venni azonban azt is, hogy különböző adottságú területeken a vegyes foglalkoztatási modell elemei eltérő kombinációkban lehetnek sikeresek. Ez viszont a foglalkoztatáspolitikában léptékváltást követel meg, amely egyértelműen a lokális terekre fókuszál. A vegyes gazdaságra és a területileg differenciált foglalkoztatáspolitikára való átállás, valamint az egyes jövedelemszerzési formák összehangolása természetesen a munkaerőpiac minden szereplőjétől változtatásokat igényel, ami egyúttal kihívásokat rejt magában a kormányzat, a munkavállalók, a munkaadók, az önkormányzatok, a foglalkoztatás civil szereplői, valamint a munkaerőpiaci szervezetek számára egyaránt.

A másik hangsúlyos gondolatkör a romák munkavállalását gátló tényezők kezelését elemzi a munkaerőpiacon, főként az alacsony szintű foglalkoztatás és a mélyszegénység súlyos problémáit, annak okait és szociális, gazdasági, politikai következményeit. A 2002–2003-ban publikált kutatási eredmények szerint a romák rendkívül alacsony és romló munkaerőpiaci helyzetét négy fő okkal lehet magyarázni: a munkastruktúra változásával és a munkaerőpiac anomáliáival; a romák alacsony iskolai végzettségével, gyenge kompetenciáival és a tanulásban való esélyhátránnyal; a társadalmi hálózatok fejletlenségével és egyoldalúságával, a szegregációval és diszkriminációval; valamint az alacsony munkavállalási motivációkkal. Az eddigi megoldások a problémák látványos,

nagy tömeget érintő, de felületes kezelésére épültek, igazi előrelépést azonban csak az okok megszüntetése hozhat. Erre vonatkozóan szintén megfontolandó, empirikus felmérésekkel megalapozott szakmai javaslatokkal szolgál a szerző, kiemelve a roma értelmiség, a roma vállalkozók, a civil szervezetek és vezetőinek fontos szerepét.

Összességében G. Fekete Éva könyve figyelemre méltó gyűjteménye mind a vidéki foglalkoztatás, mind pedig a romaintegráció tárgyában végzett felmérések legfontosabb eredményeinek 2000-től 2014-ig.

Jegyzetek

- 1 Az MTA és a Magyar Nemzeti Vidéki Kutatóhálózat (MNVH) közötti kutatási megállapodás keretében az egyik részkutatás témája a társadalmi és gazdasági innováció, valamint a vidéki térségeink innovációt befogadó képessége volt 2013–2014 között.
- 2 Az agrárinnovációs rendszer számos szerveződés közös munkáját hozza magával technológiai, menedzseri, szervezeti és intézményi szempontból, ami hatékonyan segíthet az agrártérségeknek abban, hogy megfeleljenek a speciális kihívásoknak. Hátránya azonban, hogy a vidéket az agráriummal azonosítja, a vidék új, megváltozott funkcióit nem veszi figyelembe (Bodnár 2013).

Irodalom

- Agrárgazdaságért Felelős Államtitkárság (2016): *Kiemelkedő a nők szerepe az agrár-innovációs hálózat fejlesztésében*. <http://www.kormany.hu/hu/foldmuvelesugyi-miniszterium/agrargazdasagert-felelos-allamtitkarsag/hirek/kiemelkedo-a-nok-szerepe-az-agrar-innovacios-halozat-fejleszteseben> (Letöltés: 2016. július 4.)
- Bodnár G. (2013): A területi tőke, mint a rurális térségek innovációs rendszerének lehetséges elméleti háttere. In: Bajmócy Z., Elekes Z. (szerk.): *Innováció: a vállalati stratégiától a társadalmi stratégiáig*. JATEPress, Szeged, 124–139.
- Borsi B., Bajmócy Z. (2009): Kvantitatív leszakadás, kvalitatív felzárkózás? A hazai regionális innovációpolitika kihívásai. *Közgazdasági Szemle*, 10., 933–954.
- Capello, R., Caragliu, A., Nijkamp, P. (2009): *Territorial capital regional growth: Increasing returns in cognitive knowledge use*. Tinbergen Institute Discussion Paper. <http://papers.tinbergen.nl/09059.pdf> (Letöltés: 2016. július 4.)
- Csoba J. (2010): „Segély helyett közmunka.” A közfoglalkoztatás formái és sajátosságai. *Szociológiai Szemle*, 1., 26–50.
- Evans, R., Papageorgiou, F. (eds.) (2009): *Thematic guide five. The role of education and lifelong learning in sustainable rural development*. Euracademy Association http://www.euracademy.org/wp-content/uploads/2015/06/5thguide_print_web.pdf (Letöltés: 2016. július 7.)
- G. Fekete É. (2015): *A vidéki munkanélküliség tömegessé válásától az új foglalkoztatási modellekig – Tizenöt év foglalkoztatási tárgyú kutatásai*. Herman Ottó Intézet, Budapest
- Kovács A. D., Farkas J. Zs., Perger É. (2015): A vidék fogalma, lehatárolása és új tipológiai kísérlete. *Tér és Társadalom*, 1., 11–34. <http://doi.org/bwmm>
- Szörényiné Kukorelli I. (2015): Vidéki térségeink innovációt befogadó képessége – Egy kutatás tapasztalatai. *Tér és Társadalom*, 1., 97–115. <http://doi.org/bwmm>
- Uszkai A. (2014): Innováció és oktatás az élhetőbb vidékért. *A Falu*, 2., 75–85.

Koltai Z.: Sikeres és versenyképes városok. Piackutatás a magyar települések körében (PTE FEEK, Pécs, 2014. 211 o.)

SIMON ÁGNES

SIMON Ágnes: PhD-hallgató, Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Interdiszciplináris Doktori Iskola, Politikatudományi Doktori Program; 7624 Pécs, Ifjúság útja 6.; grenouille1968@gmail.com

Ágnes SIMON: PhD student, Doctoral Program in Political Science, Interdisciplinary Doctoral School, Faculty of Humanities, University of Pécs; Ifjúság útja 6., H-7624 Pécs, Hungary; grenouille1968@gmail.com

Koltai Zoltán a Pécsi Tudományegyetem Kultúratudományi, Pedagógusképző és Vidékfejlesztési Kar, Élelmiszergazdasági és Vidékfejlesztési Intézetének habilitált egyetemi docense. Doktori tanulmányait a Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Karának Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskolájában folytatta, majd az MTA Regionális Kutatások Központja Dunántúli Tudományos Intézetében tudományos segédmunkatársként dolgozott, ami kutatómunkájában egy fontos szakaszt jelentett. Közgazdász végzettsége ellenére a földrajz mindig is közel állt érdeklődéséhez, munkásságában meghatározó szerepet játszik a regionális gazdaságtan, mely a környezet és a környezeti változások iránti nyitottságot feltételezi.

Sikeres és versenyképes városok – Piackutatás a magyar települések körében címmel 2014-ben kiadott kötete – kapcsolódva doktori tanulmányai során végzett kutatásaihoz is – a magyar települések körében folytatott piackutatás elméleti háttérét és eredményeit mutatja be azzal a céllal, hogy teljes körű áttekintést adjon mindazon vizsgálati módszerekről, melyek alapján a magyar városok versenyképességét meghatározó tényezőket elemezni és a városok eredményeit értékelni lehet.

„New Yorkban lehetetlen élni, máshol meg nem érdemes” – idéz a szerző egy amerikai mondást előszavában. Elgondolkodtató sorok, hiszen a városok életünk szerves részei, de az, hogy a város mitől válik élhetővé, sokszor személyes, szubjektív megítélésen múlik. Abban azonban biztosan mindenki egyetért: fontos számunkra, hogy településünk sikeres legyen.

Napjainkban egyre központibb kérdés a területi versenyképesség, amelynek vizsgálata felértékelődött. Ezt mutatják a közelmúltban készült települési

szintű hazai kutatási eredmények is, melyekről – számosságukra tekintettel – Koltai szubjektív módon csoportosítva ad áttekintést. Magyarországon a különböző települési szintek és régiók közötti egyenlőtlenségek növekedése számos feszültséget okoz, hisz politikai, gazdasági és társadalmi szempontból kedvezőtlen folyamatokat indít el. Ezek mérséklése az Európai Unió politikáiban, de a világ egyéb területein is központi kérdéssé vált.

Természetesen nem lehet eltekinteni a globalizációs folyamatok összefüggéseinek vizsgálatától sem, melyek gazdasági és társadalmi átalakulásokat, megújult területfejlesztési célkitűzéseket eredményeznek. A nemzetközi térben egyértelmű a globalizálódó nagyvárosok szerepének növekedése. London, Párizs, New York, Tokió, Peking kiemelkedő szerepét elsősorban gazdasági-pénzügyi központjellegük alapozza meg. Nagyvállalatokat, fejlett szolgáltatásokat vonzanak ezek a metropoliszok, egyúttal koncentrálják a döntési központokat és a turizmust, hálózatokba tömörülve a világgazdaság valódi irányítói.

A könyv célja, hogy ebbe a kontextusba helyezve megvizsgálja a versenyképesség és sikeresség témakörét. Bemutatja a különböző kutatási módszereket és eredményeket, melyek alapján elsősorban a magyar városok versenyképességéről, sikerességéről von le következtetéseket. A szerző friss piackutatási eredményei arra is igyekeznek választ adni, hogy vajon megállja-e helyét a közvélekedés, hogy azon városok sikeresek, melyek – többek között – magas jövedelmet és élet színvonalat biztosítanak, munkaerőpiaci adottságaik kedvező, lakókörnyezetük élhető, valamint megfelelőek bennük a kulturális, oktatási, sportolási lehetőségek, az egészségügyi és kereskedelmi szolgáltatások.

A témát a szerző elsősorban területi aspektusból járja körül, de felhívja a figyelmet arra, hogy tekintettel annak komplexitására és publicitására, a vizsgálódás nem lehet teljes körű. Mindazonáltal a leírtak logikus szerkezetben épülnek egymásra, és a témában kevésbé jártas olvasó számára is biztos elméleti alapokkal szolgálnak.

Bevezetőjében izgalmas az a történeti visszatekintés, mely magyarázatul szolgál a városok közötti versengés eredetére, mozgatórugóira. Két állandó elem biztosan évszázadok óta meghatározó e tekintetben: a hatalomért és a gazdasági előnyökért folytatott küzdelem. Ez persze egyúttal azt is jelenti, hogy mindig voltak fejlettebb és elmaradottabb térségek, attól függően, hogy a gazdaság optimális elhelyezkedésre való törekvése milyen irányba, mely terület felé haladt.

A napjainkat meghatározó folyamatok vizsgálatát a 19. századtól kezdi a szerző. Az 1970-es évekig sokkal inkább a nemzetállamokon belül folyt a városok közötti rivalizálás, míg az elmúlt évtizedeket sajátos kettősség jellemezte: egyrészt a fokozottabb támaszkodás a helyi erőforrásokra, másrészt a globális kapcsolatrendszerekben való aktívabb részvétel, a piaci alapú tervezés. A globalizációs folyamatok újfajta gazdasági tér kereteit nyitották meg, amelyben a nemzetek alatti területi egységek váltak egyre fontosabb szereplőkké. Koltai megállapítja, hogy ez a folyamat a regionális egyenlőtlenségekre is nagyobb figyelmet irányít, a területi kohézió a társadalmi érdeklődés egyik központi kér-

désévé vált. Gazdasági-szerkezeti átalakulások is végbementek a szolgáltatások és a tudásalapú gazdaság térnyerésével, a közigazgatás rohamosan decentralizálódott. Mindezen folyamatok a globális-lokális paradoxon jelenségében öltettek testet: míg a piacok globálissá váltak, az erőforrások lokálisak maradtak, jelentőségük pedig egyre növekedett. Megjegyzendő mindazonáltal, hogy a Koltai által összegzett folyamatok az utóbbi évtizedben a globalizációs folyamatok keltette félelmeknek köszönhetően irányt váltani látszanak, és Európában ismét a nemzetállam szintje felé mozdulnak.

A versenyképesség fogalmi hátterével hazai és nemzetközi szerzők egyaránt foglalkoztak. A legalapvetőbb megállapítás, hogy a területi értelemben vett verseny eredményeképp nő a helyben lakók életminősége. A versenyképesség nehezen mérhető fogalom, komplex mutatórendszerrel, de egyértelműen megállapítható a korábban említett vezető globális városok mellett a feltörekvő gazdaságok (Brazília, India, Kína, délkelet-ázsiai országok) városainak térnyerése. Ebbe a térbe helyezve Magyarországot sajnos azt kell megállapítani, hogy az úgynevezett „B” kategóriás városok hiánya miatt egyedül Budapest alkalmas jelentősebb nemzetközi funkciók betöltésére.

Témájukban hasonló, de főképp statisztikai alapú hazai kutatások eredményeit mutatja be a második fejezet. Részletes értékelést tartalmaz a magyar települések, városok versenyképességének és sikerességének összefüggéseiről. Olvashatunk arról, hogy a városok szerepe, súlya hogyan alakult át a gazdasági, politikai viszonyok változásának következtében. Az első periódus az 1980-as évek végéig tartott. Ekkor még nem lehet valódi versenyről beszélni, a településhálózat fejlődése alapvetően központi döntésektől függött. A rendszerváltozással ez a helyzet megváltozott, és az 1990. évi önkormányzati törvénnyel alapjaiban módosultak a fejlődés feltételei, a polgári demokratikus államberendezkedésnek köszönhetően a települések önállóbbá váltak. A szocializmus mesterséges egyensúlyt igyekezett tartani, és bár a piacgazdaság ezt szétzilálta, mégsem automatikusan a méret alapján dőlt el, mely települések fejlődnek jobban. Földrajzi helyzetük, a befektetők számára vonzóbb környezet alapján a mobilabb vállalatok kisebb városokba is elmozdultak.

A fejezet második részében Koltai igyekszik csokorba gyűjteni azokat a vizsgálati módszereket, melyek alapján a magyar városok versenyképességét kategorizálni, településhálózatban elfoglalt pozícióikat értelmezni lehet: ilyenek a komplex, valamint gazdasági és munkaerőpiaci mutatókon alapuló vizsgálatok; humán erőforrás-adottságokon és innováción alapuló típusképzések; az infrastrukturális ellátottság, illetve a települési funkciók száma és választéka, a környezeti minőség, valamint a nemzetközi beágyazottság és globalizáltság szerinti típusok.

A szerzőnek nehéz mindezek alapján általános érvényű megállapítást tennie, azonban arra a következtetésre jut, hogy a magyar települések versenyképességét, sikerességét mára elsősorban belső adottságaik határozzák meg. Továbbra is fontos ugyan a településhierarchiában elfoglalt helyük és közigaz-

gatási szerepük, de sokkal meghatározóbbá vált a gazdasági adottság és a jövedelemszerzési lehetőség. A közszolgáltatásokkal szemben előtérbe kerültek a piaci alapú tevékenységek, az üzleti szolgáltatások fejlesztése, ami lehetővé tette a versenybe történő aktív bekapcsolódást. Mindazonáltal a fejlettség továbbra is három fő dimenzió: főváros-vidék, nyugat-kelet, város-község mentén értelmezhető. A legdinamikusabb nyugat- és közép-dunántúli megyékben a fejlődést belső kiegyenlítődés kísérte, a kedvezőtlen gazdasági-társadalmi adottságú térségek összezsugorodtak, részben feldarabolódtak. A budapesti agglomeráció tovább terjeszkedett, az itt található települések, különösen a városok, a nyertesek közé tartoznak. A sereghajtó észak-magyarországi, észak- és dél-alföldi, valamint dél-dunántúli térségek belső egyenlőtlenségeinek mérséklésére való törekvés sokkal kevesebb eredményt mutat.

Koltai kutatását vállalkozók és vállalatvezetők, valamint magánszemélyek körében végzett rétegzett kérdőíves lekérdezésekkel is alátámasztotta. A települések mint telephelyek és lakóhelyek sikerességét csak kevesen kutatják Magyarországon ezzel a puha módszerrel, így eredményeinek bemutatása mindenképpen a kötet egyedi eleme.

A harmadik fejezet ezeket az empirikus módszerrel nyert adatokat foglalja össze. Egyik fő szempont a 2004–2005-ben végzett közvélemény-kutatás aktualizálása volt. Ebbe a munkába a Pécsi Tudományegyetem nappalis és levelezős közgazdász hallgatóit is bevonta, így sikerült a magyar lakosság körében végzett felmérést ezerfős mintavétel alapján 2012–2013-ban megismételni.

A vállalkozók legfőbb telephelyválasztási szempontjaikról nyilatkoztak, valamint arról, hogy mely magyar településeket tartják a legversenyképesebbeknek, kiemelkedő gazdasági központoknak, s hogy mire alapozzák véleményüket. A magánszemélyek körében a lekérdezés elsősorban a lakóhelyválasztási szempontokat, a különböző nagyságú településtípusok előnyeiről és hátrányairól alkotott véleményeket vizsgálta. A kérdőív az ő esetükben is kitért arra, hogy mely településeket tartják a legversenyképesebbeknek, és véleményük szerint azok milyen tényezők alapján válhatnak vonzáskörzetközpontokká. Az eredmények közül talán érdemes kiemelni, hogy Budapest metropoliszjellege ellenére mint lakóhely is toronymagasan vezeti a listát. A 2004–2005-ös közvélemény-kutatás is már ezt mutatta, de azóta még tovább nyílt az olló.

Érdekesség, hogy a 2012–2013-as kérdőívekbe új kategóriaként került be az életminőséget meghatározó szempontok közé a közbiztonság. A kutató meglepetésére azonnal „listavezető” is lett a lakóhelyi vonzerő tekintetében.

Koltai vizsgálódásai azt igazolják, hogy Magyarországon a közép- és nagyvárosok telephelyként és lakhelyként is sikeresebbek, mint a kisebb települések. Az empirikus adatszerzés alátámasztja azt, amit a statisztikai eredmények is mutatnak, azaz Budapestet Győr, Debrecen, Pécs, Szeged, Sopron követi a sikerességi listán.

A szerző a harmadik fejezetbe kicsit kakukktojásként illesztette be az Európa Kulturális Fővárosa (EKF) Pécs 2010 program kapcsán 2008–2011-es ku-

tatási eredményeit. Ez inkább a téma iránt érdeklődőknek „csemege”, noha a sikerességet és vonzerőt tekintve felettébb izgalmas tanulmánynak ígérkezik a pécsi eredmények értékelése. Koltai vizsgálatának fókuszában az a kérdés áll, hogy vajon siker vagy elszalasztott lehetőség-e az EKF. Választ néhány év távlatából nehéz bizonyossággal adni, de a háromezer fő reprezentatív megkérdezésén alapuló felmérés arra mindenképp alkalmas, hogy az általános közvélekedésről képet kapjunk. A válaszadók többségének véleménye, hogy a pécsi rendezvénysorozat alkalmas volt arra, hogy nemcsak helyben, de országos és nemzetközi szinten is kedvező irányba mozdítsa a város megítélését. A beruházások fenntartása ugyan köztudottan nehézségeket okoz, de a megkérdezettek fontosnak tartották azt az életminőség-javulást, amelyet a fejlesztések a polgárok számára hoztak.

Összegezve a könyvben leírtakat, egyértelmű, hogy a verseny eredményeképp javul a helyben élők életminősége. Kérdés, hogy a határtalanra váló gazdasági folyamatok révén lehet-e gazdasági kiegyenlítődésre is számítani a globalizálódó világ különböző térségeiben. Koltai úgy véli, hogy mindent egybevetve erre nincs esély. Markáns a feltörekvő gazdaságok metropolizsainak térnyerése, a hangsúlyok eltolódtak nyugatról keletre, északról pedig délre. Számtottevő gazdasági fejlődés jellemzi ugyan a fejletlenebb térségeket is, de a távolság köztük és a fejlett gazdasági központok között várhatóan nem csökken jelentősen a közeljövőben. Az egyenlőtlenségeket konzerválja, hogy a globálissá vált gazdaságban továbbra is lokálisak maradnak a tartós vállalati versenyelőnyök, mint például a speciális szaktudás, a humán és társadalmi tőke, az innovációs folyamatok. A magyar településekről elmondható, hogy napjainkban már elsősorban belső adottságaik határozzák meg sikerességüket a települési hierarchiában elfoglalt helyük mellett, megnövekedett piaci alapú tevékenységeik ereje. Ezzel együtt a verseny regionális dimenziója is felerősödött, felértékelődött a földrajzi elhelyezkedés, így a hierarchia alacsonyabb szintjein álló települések is versenyképesé válhatnak.

A települések versenyhelyzetben vannak, és eredményességük mutatója, hogy milyen mértékben tudják a helyben élők jólétét fokozni. Az elemzések célja végeredményben az – hangsúlyozza a szerző –, hogy a legobjektívebb méréseket lehessen elvégezni a fejlődéshez szükséges lépések meghatározására, hiszen a versenyben a sikeres helytállás eszközei azok a speciális, rugalmasan módosítható fejlesztési programok, melyek a helyi politika, a vállalkozások, a civilek és a tudományos élet partnerkapcsolatára épülnek.

Koltai átfogó jellegű munkája segítheti mindazokat, akik települési szintű tervezéssel, stratégiaalkotással foglalkoznak. Persze kérdés, hogy a kötetet mennyire sikerül ismertté tenni a városok politikai elitje számára, illetve a szakmai tanácsokkal lehet-e befolyásolni a döntéshozókat. A sikeresség biztos hívószó, ezért az érdeklődő szakemberek mellett elsősorban az ő figyelmükbe ajánlanám a könyvet.

**Árral szemben. Gondolatok Varjú V.: Környezetpolitika és/vagy területfejlesztés – A környezeti és fenntarthatósági politika dilemmái és viszonya a fejlesztéspolitikához c. könyvéhez
(Dialóg Campus Kiadó, Budapest, Pécs, 2015. 158 o.)**

Against the current

DOMBI MIHÁLY

DOMBI Mihály: adjunktus, Debreceni Egyetem, Gazdaságtudományi Kar, Közgazdaságtan Intézet, Környezetgazdaságtan Tanszék; 4032 Debrecen, Böszörményi út 138.; dombi.mihaly@econ.unideb.hu

Mihály DOMBI: senior lecturer, Department of Environmental Economics, Institute of Economics, Faculty of Economics and Business, University of Debrecen; Böszörményi út 138., H-4032 Debrecen, Hungary; dombi.mihaly@econ.unideb.hu

Vélhetően nem csak én ítélem meg úgy, hogy jelen évtizedünk még a 2000-es éveknél is kevésbé szól a környezetügyről, így a környezetvédelemről és a környezetpolitikai integrációról. A gazdasági növekedés lassulásától az Európára nehezedő migrációs válságig több – a jelen generációkat aktuálisan (is) érintő – kihívással kell, illetve kellene társadalmi szinten megküzdünk. A fenntarthatósággal kapcsolatos elvárásaink ezzel párhuzamosan puhulni látszanak, közpolitikai szinten biztosan (Salamin 2016). Varjú Viktor szavaival „[a válságot követően] a közgazdasági, politikai és fejlesztéspolitikai gondolkodásban felerősödött a kvantitatív jellegű gazdasági növekedés igénye” (Varjú 2015, 21.).

Ebben a közegben különösen fontos az, ahogyan a szerző a fenntarthatóságot mint keretet kezeli. Jellemző, hogy a kötet bevezető fejezete ennek tárgyalásával, jelentőségének bemutatásával és értelmezésével kezdődik. A fenntarthatóság valóságba való átültetése a gazdaság szereplőinek együttes modellváltását követeli meg. Az elmúlt évtizedekben biztató jelek jelentek meg, köszönhetően mind a vállalati környezetpolitika fejlődésének (társadalmi felelősségvállalásnak, környezetirányítási rendszereknek), mind a fogyasztói szokások változásának (különösen a közösségi gazdaság egyre sokszínűbb megjelenési formáinak, pl. couchsurfing – vendégágy-felkínálás, járműmegosztási rendszerek stb.), illetve a nemzetközi kör-

nyezetpolitikai részsikereknek. Sajnos mindezek ellenére a társadalom környezet-terhelése kizárólag gazdasági recesszióban csökken átmenetileg.

A környezetpolitika integráltsága kiemelkedő jelentőségű, mivel a gazdaság keresleti oldalán a fogyasztói szokások megváltoztatására nincs sok remény, ezt számos külföldi és hazai tanulmány igazolta az elmúlt években (Csutora 2012; Leiserowitz 2005; Zsóka et al. 2013). A szerző erre a következőképpen utal: „a lakossági szektor vált a legnagyobb szennyezővé. A hazai fogyasztói társadalom kialakulásával a problémákat már csak széles társadalmi összefogással lehet orvosolni” (Varjú 2015, 19.). A környezetpolitika integrálása igen sok akadályba ütközik, de az igazán sikeres környezetpolitika szükségszerűen beépül az általános társadalom- és gazdaságpolitikába (Szabó, Kuti 2008). A környezetpolitikai integráció „frontvonala” pedig a környezeti érdekek beépítése a tervezési, programozási folyamatba, amivel a könyv részletesen foglalkozik.

A Szerző könyvének hét fejezetét két logikai egységre bontja: a bevezető részben a környezetügy történetét, illetve az előtte álló kihívásokat mutatja be; a második részben a fejlesztéspolitika és a környezetpolitika kölcsönhatását tárgyalja. Ebben a részben a Szerző fontos javaslatokat fogalmaz meg a tervezési folyamatok környezeti szempontú hatékonyságnövelése érdekében.

A mű áttekintő fejezetei (különösen a 1., a 4. és az 5.) igen hasznos és hiánypótló fejezetek. Egy ideje már küzdünk a környezetpolitikai tematikájú magyar nyelvű oktatási anyag hiányával, a könyv nagy része erre a célra kifejezetten alkalmas. A 7. fejezetben a Szerző empirikus kutatásaira alapozva – figyelemre méltó alaposággal alkalmazott módszerek segítségével – mutatja be a hazai környezetpolitikai integráció helyzetét, és a fejlesztéspolitikára összpontosítva tesz javaslatokat a környezetpolitikai integráció fokozására. Varjú Viktor bebizonyította, hogy a kvalitatív kutatási módszerek helyes alkalmazása – a kvantitatív módszerek mellett – is fontos és általános érvényű következtetésekre vezethet. A korábbi tervezési időszak alapján levont következtetések előrevetítik az előrelépés hiányát a környezetpolitikai integráció terén a 2014–2020-as tervezési időszakban. Képet kapunk a hazai környezetügy helyzetéről általában és a környezetpolitikai célok súlyáról a tervezési folyamatokban. Ráismerhetünk a hazai környezetpolitika ellehetetlenülésének folyamatára, a gyenge civil szférára és a környezetpolitikai integráció esetlegességére. Egyet kell érteni azzal a megállapítással is, miszerint a fenntarthatósággal kapcsolatos ismeretek „egy szűk szakértői kör tudása csak” (Varjú 2015, 122.). (Hogy is lehetne ez másként? Kerekes Sándor professzor sosem mulasztja el megemlíteni azt a felmérést, mely szerint a magyar lakosoknak két százaléka érdeklődik komolyabban környezeti kérdések iránt.)

A mű apróbb hiányosságai között meg kell említeni a Hetedik környezetvédelmi akcióprogram tárgyalásának hiányát, valamint az előttünk álló kihívásokat értékelő 2. fejezet viszonylagos elnagyoltságát. A Szerző mintha pozitív folyamatként írna a szuburbanizációról, holott annak negatív környezeti hatásai egyértelműek (területfoglalás, növekvő mobilitási igények). Ugyancsak kimarad a klímaváltozás és

a vízkészletek szűkössége mellett a biodiverzitás csökkenésének problémája, mely a legnagyobb globális ökológiai válságtünetek közé tartozik (Rockström et al. 2009).

Hiányérzetünk támad a környezetügy és a tárgyalt problémakör közötti kapcsolat megvilágításának mellőzöttsége miatt is. A globális ökológiai válság ténye és a tervezésben alkalmazott környezeti értékelés közötti viszonyt a Szerző nem mutatja be elég részletesen. Milyen válaszok adhatók a fenntarthatatlan társadalmi-gazdasági modell által okozott krízisre a fogyasztók, a vállalati szektor és a közpolitika részéről? Hol helyezkedik el ebben a környezeti értékelés és benne a stratégiai környezeti vizsgálatok? Pedig a tervezési folyamatokban megjelenő környezeti értékelés mellett a beruházási támogatások, a környezeti adók és a környezetpolitika más operatív elemei is fontos részei a teljes képnek. Véleményem szerint e kérdések bemutatása tette volna teljessé könyvet.

Összességében Varjú Viktor műve több szempontból is hasznos, jó stílusú, formai szempontból kifogástalan monográfia, amelyet egyetemi hallgatóknak, szakembereknek és kutatóknak egyaránt szívből ajánlok.

Irodalom

- Csutora M. (2012): Fenntartható fogyasztás: közösségi, vállalati és egyéni kibúvó stratégiák. In: Kerekes S., Csutora M. (szerk.): *Fenntartható fogyasztás? Trendek és lehetőségek Magyarországon*. Aula Kiadó, Budapest, 40–87.
- Leiserowitz, A. A., Kates, R. W., Parris, T. M. (2005): Do global attitudes and behaviors support sustainable development? *Environment*, 9., 22–38. <http://doi.org/cn6kzj>
- Rockström, J., Steffen, W., Noone, K., Persson, L., Chapin, F. S., Lambin, E. F., Lenton, T. M., Scheffer, M., Folke, C., Schellnhuber, H. J., Nykvist de Wit, C. A., Hughes, T., van der Leeuw, S., Rodhe, H., Sörlin, S., Snyder, P. K., Costanza, R., Svedin, U., Falkenmark, M., Karlberg, L., Corell, R. W., Fabry, W. J., Hansen, J., Walker, B., Liverman, D., Richardson, K., Crutzen, P., Foley, J. A. (2009): A safe operating space for humanity. *Nature*, 461., 472–475. <http://doi.org/bjgw48>
- Salamin G. (2016): A fenntarthatóság földrajzi alapú szemlélete a tervezés gyakorlatában. Gondolatok a tervezés aktualitásairól Péti Márton: A területi tervezés és fejlesztés a fenntarthatóság jegyében – Stratégiai környezeti vizsgálatok földrajzi szemléletben c. könyve kapcsán. *Tér és Társadalom*, 2., 147–152. <http://doi.org/bwvk>
- Szabó G., Kuti I. (2008): Az Európai Unió környezetpolitikája. In: Villányi L., Vasa L. (szerk.): *Agrár-gazdaságtan*. Szaktudás Kiadó Ház, Budapest, 165–191.
- Zsóka, Á., Marjainé Szerényi, Zs., Széchy, A., Kocsis, T. (2013): Greening due to environmental education? Environmental knowledge, attitude, consumer behavior and everyday pro-environmental activities of Hungarian high school and university students. *Journal of Cleaner Production*, 7., 126–138. <http://doi.org/bwvj>

Dusek T., Kotosz B.: Területi statisztika (Akadémiai Kiadó, Budapest, 2016. 285 o.)

JÓNA GYÖRGY

JÓNA György: adjunktus, Debreceni Egyetem, Egészségügyi Kar; 4400 Nyíregyháza, Sóstói út 2-4.; jona.gyorgy@foh.unideb.hu

György JÓNA: senior lecturer, University of Debrecen, Faculty of Health; Sóstói út 2-4., H-4400 Nyíregyháza, Hungary; jona.gyorgy@foh.unideb.hu

Ha területi statisztikával foglalkozó tudósokat keresünk Közép- és Kelet-Európa tudományos térképén, akkor Dusek Tamás és Kotosz Balázs munkáival fogunk találkozni. Néhány hónapja jelent meg ennek a szerzőpárosnak közös könyve *Területi statisztika* címmel az MTA Modern Regionális Tudomány sorozatában. Ha egy mondatban kellene összefoglalni a mű célját, lényegét, azt mondhatnánk, hogy könyvük a legfontosabb és legújabb területi statisztikai módszereket, eljárásokat mutatja be rendkívül érthetően, követhetően. Ez a kötet teljes körűtekintéssel foglalja össze az alapvető és speciális területi kutatómódszertani eljárásokat; a szerzők nemcsak akadémiai, hanem empirikus tudásunk bővítéséhez is hozzájárulnak.

A regionális kutatások módszertani lépéseit elengedhetetlen jól ismerni azoknak, akik empirikus vizsgálatot készítenek, ezért a mesterszakos és doktorandusz hallgatók számára hasznos tankönyvvé válhat ez a kötet. A könyv emellett valóban alapszerű a regionalisták, geográfusok, matematikusok, szociológusok és közgazdászok számára is, hiszen a gazdasági, társadalmi, politikai vagy akár a kulturális folyamatokat akkor lehet adekvát módon értelmezni, ha a területi differenciáltságot mindvégig figyelembe vesszük.

A szerzők elválasztják az általános statisztikát a területi statisztikától. Korábbi kutatásokban több esetben előfordult, hogy e kettő összekeveredett, azonban már a bevezető részben tisztázzák, hogy a precíz regionális elemzésekben speciális területi elemzési eljárásokat szükséges alkalmazni. „A geográfusok, területi kutatók számára írt statisztikai könyvek meglehetősen nagy részét általános statisztikai módszerek leírása tölti ki, amelyek egy része területi szempontból ráadásul kevésbé is érdekes, és legfeljebb egy kisebb rész foglalkozik néhány sajátos területi problémával, mint az autokorreláció, vagy a területi centralitás mutatói” (13. oldal). Ez a könyv szignifikánsan hozzájárul ahhoz, hogy a későbbi regionális empirikus kutatásokban az általános és a területi statisztika keveredé-

se ne fordulhasson elő. A könyv legelején a szerzők plasztikusan elemzik a területi statisztika 1950-es évektől kezdődő dinamikus fejlődését – ez nem „száraz, unalmas” prezentáció, hanem valóban érdekes színfoltja a kötetnek.

A szerzőpáros részletesen bemutatja a területi statisztika alapkérdéseit és alkalmazhatóságának területeit, a regionális elemzések alaptípusainak elemzési lépéseit, valamint a területi egyenlőtlenségek és kapcsolatvizsgálatok alapmutatóit. Emellett kitérnek a két- és többváltozós regresszioelemzés térparamétereinek, a területi autokorrelációnak és a távolságmátrix módszereinek, valamint a pontlakzatok elemzési technikáinak ismertetésére.

A területi egyenlőtlenségek mérésének szánt fejezet a legújabb eljárásokat mutatja be. Ezt jól alátámasztja, hogy például a több mint három évvel ezelőtt megvédett doktori disszertációmban még a konvergencia méréséről meglehetősen kevés tanulmányt találtam, azok is leggyakrabban a béta konvergenciát tárgyalták, a szigma konvergencia területi vizsgálatokban alkalmazott módszerre még kidolgozás alatt állt. Azonban Dusek és Kotosz közös könyve már részletesen és érthetően prezentálja a szigma konvergencia jelentését, használatának feltételeit és számítási módszertanát. Ha regionális egyenlőtlenségekről van szó, akkor természetesen a legtöbbször alkalmazott mutatók részletes bemutatása sem marad ki, úgymint a Gini-együttható, a Hirschman-Herfindahl-index, a Lorenz-görbe, az információelméleten alapuló entrópia és a Theil-index. Ezen a ponton szeretném jelezni, hogy a kötet hozzáadott értékét meghatározza, hogy az entrópiát nem a jól ismert Shannon-típusú információelméleti aspektusból, hanem általánosított, generalizált formában ismerteti.

A térparaméteres adatokkal történő regressziószámítást leíró fejezetet is csak dicsérni lehet, és külön kiemelem, hogy végre a lineáris regresszió mellett a nemlineáris regressziós eljárást is népszerűsíti, érthetően bemutatja a kötet.

Nekem a 8. fejezet tetszik a legjobban, mely a hálózatokat területi aspektusból vizsgálja; ezt a részt kicsit mélyebben szeretném bemutatni. A hálózatok területi aspektusainak figyelembevétele rendkívül eredeti és gyümölcsöző kutatási terület, mely reneszánszát éli napjainkban. A szerzők hangsúlyozzák, hogy általában a hálózatoknak területi kiterjedése is van, ezért a hálózattudományi és a területi statisztikai módszereket szükséges ötvözni ezek vizsgálatánál. Mindezek eredményeképpen pontos képet kaphatunk a hálózatok területi evolúciójáról, architektúrájáról és hatásairól is. A hálózatok területi megközelítése az 1960-as évek végétől jelent meg erőteljesen a regionális kutatásokban. Azonban amilyen gyorsan és intenzíven az érdeklődés homlokterébe került ez a téma, olyan gyorsan háttérbe is szorult. Napjainkban azonban újból „divatba jött” a hálózatok területi megközelítése. Ennek kutatómódszertani lépéseiről még angol nyelven is relatíve kevés irodalmat találni, ám a 8. fejezet magyarul bemutatja mindezt az olvasó számára.

A szerzők finom kritikával illetik Barabási-Albert László (fiatal magyar tudós, akit a hálózattudomány megteremtőjének is szoktak nevezni) véletlen hálózatokról szóló megállapítását. Dusek és Kotosz úgy vélik, hogy „A területi

kutatások hagyományait ismerők ugyanakkor nehezen tudják értelmezni Barabási-Albert László elmélettörténeti utalásait. (...) Az igaz, hogy a véletlen hálózatok számos modelljével találkozhatunk a területi kutatásokban, de nem mint a valóság leírásával, hanem olyan viszonyítási alappal, amelyhez a valóságot hasonlítják. (...) Véletlen hálózatnak tartani pl. bármely közlekedési hálózatot ellentétes a legelemibb tapasztalatokkal, és a fizikai korlátok sem tennék lehetővé véletlen kialakulásukat” (195. oldal). Hangsúlyozni kell, hogy Barabási éppen azért különbözteti meg a hálózattudományt a gráfelmélettől (elfogadva, hogy a kettő között összefüggés áll fent), mert az előbbivel a valóság adekvát formában értelmezhető, leírható, azonban a gráfelmélet – mint a matematika egyik diszciplínája – figyelmen kívül hagyhatja az empirikus valóságot. Barabási ezt felismerve a valódi hálózatokat kezdte el kutatni és valódi eredményeket kapott. A valósághoz való ragaszkodás hozta el azt, hogy a valódi hálózatok felépítését, szerepét és kialakulását végre kezdjük megérteni. Kiemelem, hogy a hálózatok területi lehatárolását, struktúráját, robusztusságát és a regionális folyamatokban betöltött szerepét csak akkor ragadhatjuk meg, ha az empirikus valósághoz ragaszkodunk. Nincs túl sok értelme olyan elméleti modellhez hasonlítani a valódi hálózatokat, amelyek távol állnak a valóságtól. Sokkal inkább olyan eljárást szükséges kidolgozni, mellyel elméletileg és empirikusan elemezhetők és magyarázhatók a valódi hálózatok térbeli dimenziói.

A hálózatok területi vonatkozásait ritkán vizsgálják, ezért nem megszokott módon közelítenek a szerzők ehhez a témához. Gráf- és hálózattudományi alapművekben leginkább a hálózat méretét, sűrűségét, összekapcsoltságát, a fokcentralitását, a közöttség centralitását, közelségcentralitását, valamint skálafüggetlenségét számítják ki. A kötet érdeme, hogy e gyakran alkalmazott centralitástípusok mellé beemeli az egyenességcentralitást, mellyel a hálózatok területi hatékonysága mérhető. A szerzők az előbbi centralitásfajták bemutatásától eltekintenek, sokkal inkább a hálózatok földrajzi sajátosságainak mérésére fókuszálnak – helyesen, hiszen a kötet a területi szempont hangsúlyozására vállalkozik. Ettől függetlenül igazán érdekelne, hogy mi a véleményük a könyv íróinak a hálózatok területi kiterjedésének lehatárolásáról, a hálózati lehatárolás módszereiről, valamint a területi hálózatok skálafüggetlenségének méréséről. Talán jobb lett volna részletezni a hálózati struktúra és a hálózati hatások *térbeli* evolúcióját és kvantifikációjának lehetőségeit. Persze az is igaz, hogy egy téma minden vonatkozásáról lehetetlen írni egy könyvben, de úgy vélem, ezek mérési eljárásairól szívesen olvasott volna a hálózatokkal foglalkozó olvasóközönség is. Továbbá kissé hiányolom, hogy nem foglalkoztak a gazdasági, vállalkozói hálózatok területi elemzésével, a regionális gazdaságtanban érdekelték számára ez igazán érdekes aspektusokat nyújtott volna. Talán majd egy újabb kötetben részletesebben ír ezekről a szerzőpáros.

Bár alapvetően területi statisztikával foglalkozik a könyv (amely nem egyszerű tárgykör), mégis viszonylag rövid idő alatt elolvasható, nem csak olvasható. A svéd, finn, norvég és dán területi statisztikai módszereket, eljárásokat

prezentáló könyvekhez, cikkekhez tudnám hasonlítani ezt a könyvet, azok ennyire világosak, követhetők. Dusek Tamás és Kotosz Balázs, akarva-akaratlanul, adaptálták ezt a skandináv letisztult, érthető érvelést, tiszta logikát. Nyilvánvaló, erre csak azok képesek, akik valóban kiváló szakértői, kutatói és oktatói a területi statisztikának.

TUDOMÁNYOS ÉLET / SCIENTIFIC LIFE

A migráció és társadalmi-gazdasági összefüggései: az MTA KRTK vándorszemináriuma

Migration and its socio-economic relations: seminar of the MTA KRTK

FLEISCHER TAMÁS

FLEISCHER Tamás: kutató, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Világgazdasági Intézet; 1112 Budapest, Budaörsi út 45.; fleischer.tamas@krtk.mta.hu

Tamás FLEISCHER: researcher, Institute of World Economics, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences; Budaörsi út 45., H-1112 Budapest, Hungary; fleischer.tamas@krtk.mta.hu

Bevezetés

Öt évvel ezelőtt szervezte kutatóközpontokba a Magyar Tudományos Akadémia a korábbi intézeteit. Ennek során az MTA Közgazdaságtudományi Intézet, az MTA Regionális Kutatások Központja és az MTA Világgazdasági Kutatóintézet összevonásával jött létre az MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont.

Az esetenként formálódó közös kutatásokon túlmenően 2015 óta a három intézet kutatói szemináriumsorozat keretében tárgyalnak meg egy-egy kiszemelt témát, érvényre juttatva, néha ütköztetve a kutatók eltérő háttéréből is adódó eltérő szempontokat, megközelítéseket. Emellett a vándorszemináriumok alkalmat teremtenek a kutatóknak arra is, hogy végiglátogassák a központhoz tartozó különböző helyszíneket: eddig Budapest mellett a győri és a pécsi osztályokat. Az első szeminárium 2015 tavaszán a felzárkózás kérdéskörét járta körbe (Fleischer 2015); a második témája az újraiparosodás volt (Lengyel 2015); a harmadiké pedig a társadalmi egyenlőtlenségek (Lux 2015).

A 2016 áprilisában *A migráció – és társadalmi-gazdasági összefüggései* címmel rendezett negyedik vándorszeminárium vendéglátója az MTA KRTK RKI Du-

nántúli Tudományos Osztálya volt. Ezúttal a többirányú megközelítést az is elősegítette, hogy 2015 őszén a KRTK is aktívan részt vett a MTA Migrációs Munkacsoportjának a kérdéskört elemző munkájában (MTA Migrációs Munkacsoport 2015). Jelen beszámoló részben a munkacsoportban végzett kutatások alapján készített előadásokra támaszkodik, részben pedig néhány frissebb statisztikai adatsor segítségével kiegészíti és továbbvezeti a tárgyalt trendeket. Az elhangzottaknak megfelelően az ismertetés a migráció fogalmi, történeti, globális, európai és hazai szempontjaira is kitér, illetve az elvándorlás és a bevándorlás jelenségét és összefüggéseit egyaránt érinti.

Migráció: fogalmi és történeti háttér

A szeminárium kezdetén tisztáztuk, hogy a migráció szó számunkra semmiféle értéktartalommal nem rendelkezik, politikailag semleges: egyszerűen tartós (de nem feltétlenül végleges) helyváltoztatást jelent. Magyar megfelelője a vándorlás, illetve a költözés: jellemzően költöző madaraknak nevezzük azokat a „migratory” madárfajokat is, amelyek szezonálisan vándorolva változtatják az élőhelyüket, és évente visszatérnek a korábbi költőhelyükre.

Ezzel kapcsolatban érdemes egy pillantást vetni a hosszabb tengeri utat el nem viselő gólyák vonulási útvonalainak a térképére: nagyon pontosan kirajzolódnak azok a belépőhelyek, amelyeken keresztül Európába „migrálni” lehet; illetve a belépés előtti utolsó külső állomások (Marokkó, Líbia/Tunézia, Törökország). (1. ábra)

1. ábra: A fehér gólya migrációs útvonalai
Migration routes of white storks

Forrás: *The white stork* (2008).

A Földközi-tenger kapcsán Hajdú Zoltán felhívta a figyelmet arra *Magyarország: ütköző- és konfliktusterület a migráns-kibocsátó és -befogadó térségek között* című előadásában, hogy e térségben történelmileg milyen erők Európa kapcsolatai: ez a tenger ugyanis nem elválasztja, hanem hagyományosan összeköti a partján lakó népeket. Az előadás bemutatta, hogy az előző ezredfordulón történetesen – a délfraancia és az itáliai partvonalat leszámítva – az iszlám körülölelte a mediterráneum térségét, de 17. századi legnagyobb kiterjedése idején a török birodalom is jócskán túlnyúlt a Földközi-tenger keleti medencéjén. Egészen az első világháborúig az iszlám birodalmi szinten jelen volt Európában – ez is hozzá tartozik a kontinens múltjához.

Előadása további részében a kutató rámutatott arra, hogy a második világháború után a kettős vasfüggöny (a szovjet határ, illetve a szovjet érdekvonala határa) éles cezúrát jelentett nemcsak a kapcsolatokban, de a fejlődés ütemében is. E „szétfejlődés” egyik következménye az, hogy ma a bevándorlókat vonzó térségek e zóna nyugati oldalára esnek, és Magyarország ma inkább tranzitútvonal, mintsem letelepedési célpont. De az eltérő fejlődés tetten érhető abban az érték-választási különbözőségben is, ahogy Nyugat-Európa és mi a menekültek befogadásának a kérdését kezelni kezdtük. Az Európai Uniónak az eltérő érintettséget figyelembe vevő, ugyanakkor egységes és mindenki számára érthető és betartható döntéseket kell a kérdéskörben hoznia; olyanokat, amelyeket a tagállamok is magukénak vallanak. (Hajdú 2016)

Bevándorlás, elvándorlás

A migrációnak a hazai lakosságot érintő mindkét irányával behatóan foglalkozott Hárs Ágnes *Bevándorlás és/vagy elvándorlás: Magyarország nemzetközi összehasonlításban* című előadása. (Átdolgozott változatban megjelent: Hárs 2016.)

A 2004-ben és 2007-ben csatlakozó tagországokból Nyugat-Európában (EU-15) élő összes emigránsok aránya a kibocsátó ország népességének a százalékában számítva 2003-ig sehol nem érte el a két százalékot. A dinamika ekkor megváltozott, és a 2008-as válság idejére ez az arány általában 3-6%-ra emelkedett, Romániában még magasabbra. Kivételt képeztek a kilencvenes évek jobb kiinduló gazdasági helyzetű országai – Csehország, Szlovénia, Magyarország –, ahol az érték továbbra is 2% alatt maradt (Hárs 2013). A válság kis megtorpanást jelentett, de a tendencia alapvetően folytatódott: 2014-re Románia és Bulgária mellett a balti országok is nagyjából a 6-12%-os tartományba kerültek. Magyarországon a növekedés 2010 után erősödött, népességéhez képest az emigráció 2014-re meghaladta a 3%-ot. Az előadó az elérhető bérnyereséget, a munkaerőpiaci helyzetet, a GDP alakulását és egyéb intézményi tényezők hatását sorolta a kivándorlást befolyásoló legfőbb tényezők közé.

Az elvándorlás és a bevándorlás összefüggésével kapcsolatban erősen tartják magukat bizonyos mennyiségi illúziók. Az egyik ezek közül, hogy a beván-

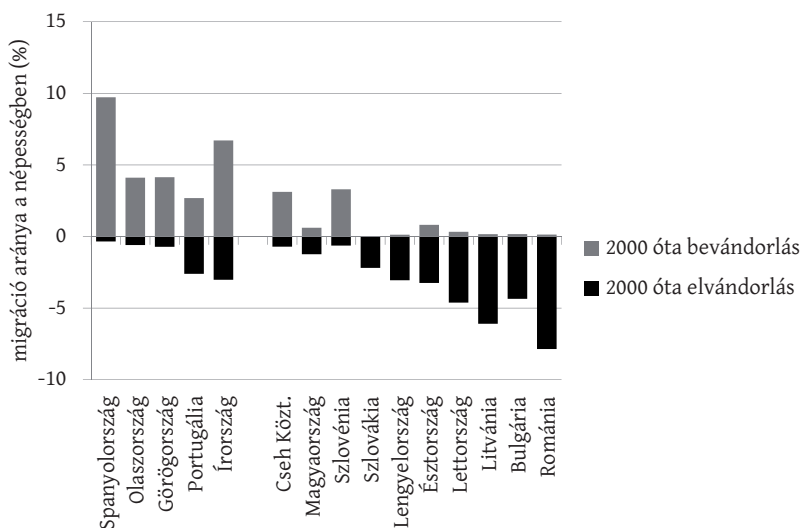
dorlók kiszorítják a hazai munkaerőt, munkanélküliséget és elvándorlást generálva. A másik feltételezés szerint a bevándorlók az elvándorlókat képesek pótolni, azok helyére tudnak állni. Hárs Ágnes ábrája egészen más kapcsolatra enged következtetni az elvándorlás és a bevándorlás között (2. ábra). Az ábra az unió kohéziós országai és a 2004 után csatlakozók példáján arra mutat rá 2000–2010 közötti adatok segítségével, hogy nem jellemző, hogy egy felzárkózó ország egyszerre tudna kibocsátó és befogadó lenni. Az országokat valamelyik irány dominanciája jellemzi. A bizonytalan helyzet (pl. Portugália) esetleg éppen trendváltásra mutat. Az általános trend inkább az, hogy azok az országok, amelyekből sokan távoznak, nem vonzóak a betelepülők számára sem; illetve, hogy a migránsokat erősen vonzó országokból kevesen emigrálnak.

Ha ez az összefüggés további kutatásokkal alaposabban igazolható, akkor arra lehet következtetni, hogy a potenciális bérnyereséggel és a munkaerőpiaci helyzettel együtt kiemelkedő szerepet játszik a folyamatokban a gazdasági stabilitás és a megfelelő intézményrendszer megléte. Ezek az adottságok mind a hazai munkavállalók, mind a potenciális bevándorlók számára hasonló keretfeltételeket jelentenek, azaz nem várható olyan kombináció, amely a hazai munkavállalókat erőteljesen taszítja, másokat viszont jelentős mértékben odavonz, vagy fordítva.

Hárs Ágnes további kutatásai az MTA 2015-ös jelentése keretében azt elemezték, hogy a nem európai országokból érkező kisszámú hazai bevándorló mi-

2. ábra: Külföldi állampolgárok 2000 utáni bevándorlása és a hazai népesség elvándorlása az EU-10-ben és az új EU bevándorló országokban, 2011

Immigration of foreign citizens after 2000 and emigration of population in different countries of the EU, 2011

Forrás: Hárs Á. számítása az egyes országok 2011. évi népszámlálási adatai alapján.

lyen mértékben volt képes beilleszkedni a hazai gazdasági folyamatokba (Bördös, Csillag, Orosz 2015; Hárs 2015). A korábbi, spontánnak nevezett folyamatok valójában arra utalnak, hogy a migránsok nagyon is tudatosan képesek informálódni és megválasztani a letelepedésre alkalmas országot – ennek köszönhetően aktivitásuk statisztikailag esetenként jobb, mint a velük összehasonlítható hazai népességé. Nyilvánvalóan eltér a korábbi beilleszkedési folyamatoktól az, amikor kényszerből, hirtelen, nagy tömegben, előzetes információk nélkül érkeznek menekültek az országba. Erre vonatkozóan kiterjedt hazai tapasztalatok nem állnak rendelkezésre, de azoknak, akik korábban menekültként integrálódni tudtak a munkaerőpiacba, általában öt-tíz éves alkalmazkodási időszakra volt szükségük.

Az, hogy ez hosszú idő vagy rövid, relatív: az újszülöttek munkapiaci integrációjához például átlagosan húsz évre van szükség. Az egyén oldaláról nézve ugyanakkor egy felnőtt ember aktív életében tíz év is hosszú időszak.

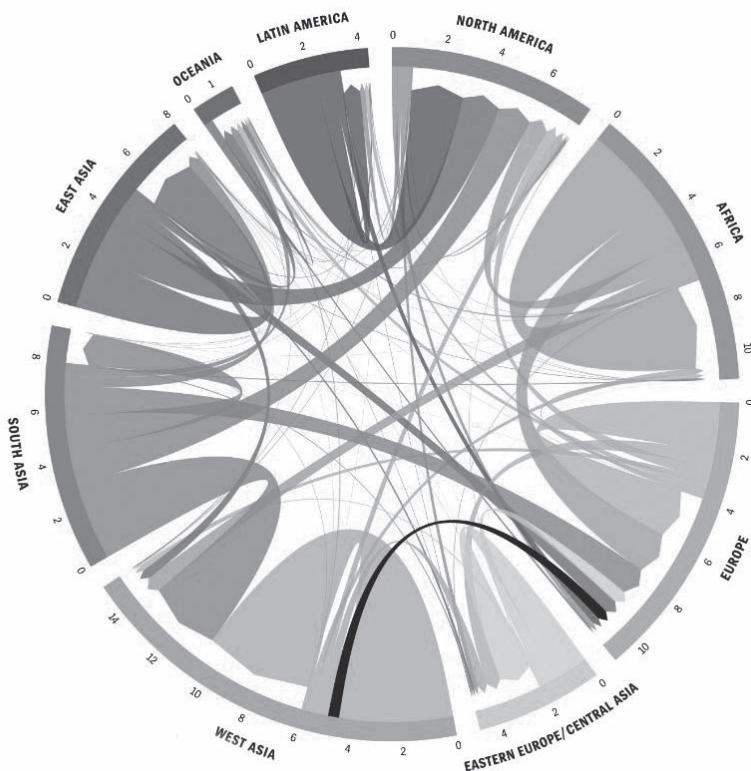
A menekültválság

Mennyiben rendkívüli az a helyzet, amely 2015-ben Európában kialakult? Nő-e világszerte a migránsok száma? A Wittgenstein Center for Demography kutatása igazít el ebben a kérdésben. Eszerint az elmúlt öt évben világszerte 36,5 millió ember hagyta el migránsként azt az országot, ahol született – ez a ma élő teljes emberiségnek 0,5%-a. Ennek a tömegnek bő fele, 19 millió fő kelet-, dél- és nyugat-ázsiai országból indult, ők fele részben Ázsiában is maradtak – ahogy az Afrikában induló 7 millió fő fele is Afrikán belül maradt. Az öt év alatt (a FÁK országok nélküli) európai országokba érkező mintegy 7 millió emberből is közel kétmillió Európából indult.

A Wittgenstein Center 3. ábrán látható diagramját a központ ötévenkénti adatokat feldolgozó korábbi hasonló, interaktív ábráival érdemes összehasonlítani (Sander, Abel, Bauer 2014). Ezekből megállapítható, hogy 2000–2005 között, 2005–2010 között, illetve azóta, 2010–2015 között (a FÁK nélküli) Európa részesedése az érkező migránsokból csökkent. (A Wittgenstein Center adatai mindig a megadott évek közepétől közepéig terjedő időszakra vonatkoznak.) Abszolút számokban is kimutatható a csökkenés: az ötévenkénti érkezések Európában rendre 10,8 millió, 10,6 millió és kb. 7 millió fő. Ebben az értelemben tehát sem a Föld egészére nézve, sem Európát tekintve nem számít rendkívülinek az elmúlt években tapasztalt migráció mértéke.

A kumulált adatokat tekintve a Földön összesen 244 millió migráns, azaz nem a születése szerinti országban lakó ember él (a ma élő teljes népesség 3,3%-a). Közülük mintegy 15 millió a menekült, akik kényszerből hagyták el a hazájukat. (Az ENSZ statisztikája szerint e szám 21,3 millió – UNHCR 2016.) A különböző fegyveres és természeti katasztrófák azonban többször ennyi, mintegy 60 millió

3. ábra: Migránsáramlatok Földünk nagyobb régiói között, 2010–2015
 Migrant flows between regions of the world, 2010–2015

Source: Guy J. Abel

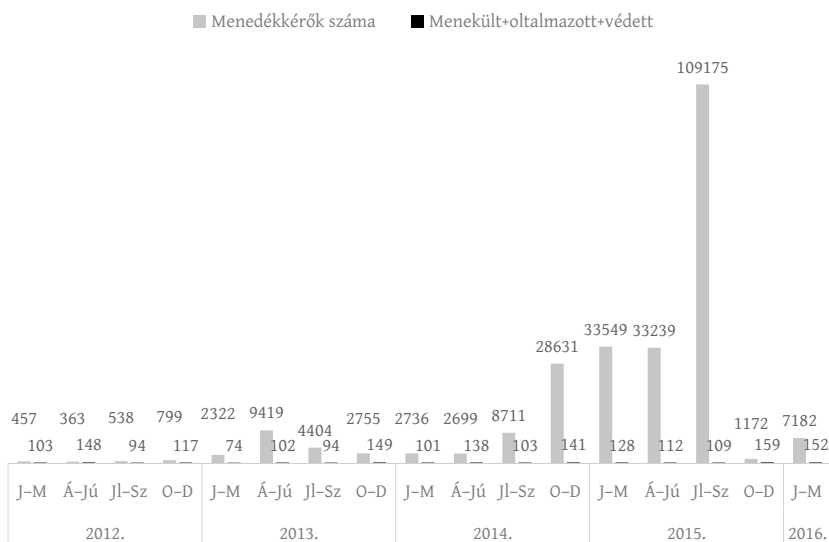
Megjegyzés: A nyilak szélessége a migránsok és menekültek számát mutatja. A kör mentén a skála azt mutatja, hogy az egyes nyilak hány millió főt képviselnek. A fekete nyíl a Közel-Keletről (Szíriát is beleértve) 2015 közepéig Európába vándorlókat mutatja. A Europe országcsoport a FÁK nélküli Európát jelenti, az Eastern Europe/Central Asia a FÁK-ot.

Forrás: <https://d2gvief1bcth7.cloudfront.net/wp-content/uploads/sites/11/2016/06/image-991131-galleryV9-hmdk-991131.jpg>

embert (65,3 millió – UNHCR 2016) tettek földönfutóvá – de ebből az a 44 millió, aki nem hagyta el a hazáját, nem került bele sem a migrációs, sem ezen belül a menekültstatisztikákba.

Attól még, hogy sem a Föld egészén, sem Európát tekintve nem nőtt a migráció mértéke, Magyarországot váratlan sokként érte az ide beérkezők jelentősen megugró száma. A Központi Statisztikai Hivatal adatsora negyedéves bontásban mutatja a 2012 óta Magyarországra érkezett menedékkérők számát (4. ábra). Az adatsorból megállapítható, hogy 2012-ben havi néhány száz; 2013-ban, majd 2014 őszéig havi ezres nagyságrendű, 2014 őszétől 2015 nyaráig havi tízezres, majd rövid ideig többtízezres tömeg jelent meg menedékkérőként.

4. ábra: Magyarországra érkezett menedékkérők, illetve a menedéket, oltalmat és befogadást elnyerők száma
Asylum seekers in Hungary and persons granted international protection status

Forrás: http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_evkozi/e_wnvn001.html

A menedékkérők oszlopai mellett jobbra (alig) látszik azok száma, akik az adott időszakban menedéket, oltalmat vagy befogadást nyertek. Bár az eljárások elhúzódhatnak, négyéves tartományban már ki kellene rajzolódnia valamilyen összefüggésnek a két mennyiség között. Ehelyett azt láthatjuk, hogy a pozitíven elbíráltak száma lényegében változatlan maradt: negyedévenként nagyjából 90-150 fő. Ez 2012-ben a folyamodók 20-30%-át jelentette, további másfél évig a folyamodók 2-5%-ára, majd ezrelékekre csökkent az arány.

Még egy számot érdemes összevetni a menedékkérők számával. A rendőrség hivatalos honlapja napi szinten közli az elfogott migránsok számát (1. táblázat). Ebből az összehasonlíthatóság érdekében képzett negyedéves összegeket mutatom be.

A táblázatból láthatóan 2015 nyaráig az elfogottak zöme (85-90%) regisztrálásra került. Nyáron ez az arány a felére csökkent, majd ősszel a regisztrálás lényegében megszűnt, és csak a menekülthullám lecsökkenése után állt vissza. Amint az az összegsorból kiderül, ez idő alatt mintegy 260 ezer olyan menekült, akit a rendőrség elfogott, nem került bele a hazai regisztrálási rendszerbe. (Egy további adatszóval értelemeszerűen nem rendelkezünk: vajon mennyi lehetett az elfogottak részaránya az összes beérkező emberhez képest a menekült-beáramlás csúcsideszakában?)

Az adatsorokból arra lehet következtetni, hogy a hazai intézményrendszer különböző részei eltérő ütemben, de lényegében leszakadtak a növekvő szám-

1. táblázat: Az elfogott migránsok és a menedékkérők száma Magyarországon
The number of migrants halted on the border and the number of asylum seekers in Hungary

Év	Hónap	Elfogottak	Menedékkérők	Menedékkérők az elfogottak százalékában
2015	január–március	38 006	33 549	88%
	április–június	39 376	33 239	84%
	július–szeptember	264 393	109 175	41%
	október–december	100 082	1 172	1%
2016	január–március	6 458	7 182	111%
Összesen		448 315	184 317	

Forrás: 2015-ben havonta elfogott migránsok száma Magyarországon (2016); Elfogott migránsok száma – dátum szerinti lekérdezés (2016).

ban érkező menekültek kezeléséről. 2015-ben Magyarországon közel másfélszer annyi ember került el a menekültként történő regisztrálást, mint amennyi bekerült a rendszerbe; az eljárás kibocsátási oldala pedig teljesen független maradt az érkezők számától. (Az unió javaslata éppen ezeket az adminisztrációs feladatokat, azaz a regisztrálástól az elbírálásig terjedő folyamatot szándékozná megosztani a tagországok között.)

A bevándorlás kibocsátó oldaláról

Míg fentebb néhány statisztika a menekültkérdés globális alakulását, és azon belül Európa helyzetét mutatta be, Szanyi Miklós előadása (*Európai bevándorlás: kik jönnek, honnan és miért?*) elsősorban a Magyarországon megjelenő migránsok hátterével foglalkozott. Bázisát azok a háttér tanulmányok szolgáltatták, amelyek Nyugat-Balkán, Észak-Afrika, Közel- és Közép-Kelet, valamint Afrika szub-szaharai térségére készültek, az MTA kutatásához (MTA Migrációs Munkacsoport 2015), illetve annak vonatkozó fejezetéhez (Szigetvári, Novák, Wagner, Biedermann 2015).

A migráció tartós, közös, hosszú távú okai között az előadó elsőként emelte ki a demográfiai nyomást. Közel-Kelet népessége az 1950. évi 100 millióról 2010-re három és félszeresére nőtt, 2050-re újabb duplázódás várható. Afrika szub-szaharai része 2010-re elérte a 900 milliós népességet, 2050-re kétmilliárd fővel számolnak. A népesség egy-másfél generáció alatt bekövetkező kettőzödését sem a munkahelyteremtés, sem az ellátás nem képes követni. A növekvő víz- és élelmiszerhiányhoz külön is hozzájárul a klímaváltozás, az elsivatagosodás. Mindezek a jelenségek elősegítik a bel- és külpolitikai válságokat, az intézmények működésének a további hanyatlását, a fegyveres konfliktusok kirobbanását. A katonai, a politikai és a gazdasági válság egymásra épül és helyben teljesen kezelhetetlenné teszi a helyzetet.

Mindezekon az általános problémákon túl az előadó kitért az egyes felsorolt térségek speciális problémái, elhúzódó konfliktusai ismertetésére is.

Összefoglalva, a vizsgált térségek népességét hosszabb ideje fennálló, és várhatóan a jövőben sem megoldódó, kedvezőtlen ökológiai, demográfiai, gazdasági, politikai folyamatok készítetik migrációra. Ugyanakkor a tényleges migráció részben szelektív módon, a befogadó országok saját gazdasági igényei szerint alakult. Ha Európa vagy az unió számára recesszió, válság vagy más okok miatt a befogadás vagy annak a növekvő mértéke terheissé válik, mindenképpen a gazdasági, társadalmi, politikai újjáépítés alapvető feladatait kell a kibocsátó térségben elősegíteni.

Ami a hazai menekültkérdést illeti, az intézményrendszert mindenképpen fel kell készíteni a helyzethez idomulni képes logisztikai, idegenrendészeti, el-látási feladatok elvégzésére, továbbá a menedékesek beilleszkedését támogató intézmények kialakítására, bővítésére. Az unió egészét tekintve a korábban kialakított menekültügyi politika nem működik, az intézkedések mögött nincs stratégiai elgondolás, ugyanakkor a félmegoldások erőltetése szétzilálja a tag-országok közötti együttműködést.

Tanulságok

A Föld teljes lakosságának 3,3%-a él a születési helyétől eltérő országban, ők a migránsok. Ez az arányszám viszonylag lassan nő, viszont az emberiség létszámának a növekedése maga is növeli a migránsok abszolút számát. Az Európai Unióban élők esetében e százalékos arány mintegy háromszor magasabb, 10,4%. 2015. január 1-jén az uniós lakosság 6,75%-a született az EU-28 térségén kívül, és további 3,65% az unión belül, de másik országban, mint ahol jelenleg él (Eurostat 2016). Magyarországon az arányok éppen fordítottak, a 4,8% külföldön született népesség kétharmada, 3,1% származik másik uniós országból, és 1,7% az unión kívülről.

A migrációs folyamatok előidéző fő okai tartósak, hosszú távon hatnak, akár demográfiai, klimatikus, gazdasági vagy politikai stabilitási kérdésekről van szó; ennek megfelelően az általános tendenciákhoz mind a kibocsátási oldalon, mind a befogadói oldalon fokozatosan alkalmazkodnak, beleértve magukat a migránsokat is. A folyamatokban jelentős szerepet játszik az információáramlás, a visszacsatolás, az alkalmazkodás.

Ehhez képest lökésszerű változás, „menekültkérdés” akkor következik be, ha a normál folyamatokhoz képest természeti vagy társadalmi katasztrófa, hirtelen sokk, jelentős emberi beavatkozás történik, háború tör ki. Ilyenkor rövid távon a humanitárius katasztrófa elhárításáról kell mindenekelőtt gondoskodni, ezt követheti a rendszerszintű megoldás, a folyamat visszaterelése a „normál” mederbe. A döntéshozói kapkodás, a folyamat rángatása, a rövid és hosszú távú tennivalók összekeverése ilyen esetben maga is hozzájárulhat a katasztrófális állapotok fennmaradásához, fokozásához. Elmulasztott, illetve elhamarko-

dott intézkedésekre 2015-ben mind az unió részéről, mind hazai oldalon láthatunk példákat.

Ami a hosszú távú teendőket illeti, érdemes figyelni arra, hogy a bevándorlók és a hazai lakosság is ugyanazokat a gazdasági körülményeket preferálják. Szélsőséges formájában sem a kiszorító, sem pedig a behelyettesítő hatással nem érdemes kalkulálni (riogatni), az összefüggések megértése a fontos. Stabil, kiegyensúlyozott, kiszámítható gazdasági és társadalmi viszonyok megteremtése a hazai lakosságnak is érdeke, a bevándorlók számára is vonzó; egyben annak is biztosítéka, hogy a gazdaság képes a bővülő munkaerő-potenciált hasznosítani.

Irodalom

- 2015-ben havonta elfogott migránsok száma Magyarországon (2016) https://hu.wikipedia.org/wiki/D%C3%A9li_hat%C3%A1r%C3%A1r_Magyarorsz%C3%A1gon (Letöltés: 2016. július 22.)
- Bördös K., Csillag M., Orosz A. (2015): A bevándorlás hatása a hazai munkavállalók munkaerő-piaci helyzetére Európában: Összefoglaló az empirikus eredményekről. Háttér tanulmány az „Európába irányuló migrációs hullám magyarországi hatásai” című MTA kutatáshoz.
- Elfogott migránsok száma – dátum szerinti lekérdezés. (2016) A Magyar Rendőrség hivatalos honlapja. <http://www.police.hu/hirek-es-informaciok/hatarinfo/elfogott-migransok-szama-lekerdezeshonap%5Bvalue%5D%5Byear%5D=2016&honap%5Bvalue%5D%5Bmonth%5D=3> (Letöltés: 2016. július 22.)
- Eurostat (2016): Migration and migrant population statistics. http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Migration_and_migrant_population_statistics (Letöltés: 2016. július 22.)
- Fleischer T. (2015): A felzárkózásról: A Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont szemináriuma. *Tér és Társadalom*, 2., 1–15. <http://doi.org/bxjc>
- Hajdú Z. (2016): A déli magyar államhatárok funkcionális kihívásai, 2014–2015. In: Berghauer S. (szerk.): *Társadalomföldrajzi kihívások és adekvát válaszlehetőségek a XXI. század Kelet-Közép-Európájában: Nemzetközi Földrajzi Konferencia, Beregszász, 2016. március 31–április 1.* II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Beregszász, 328–334.
- Hárs Á. (2013): Magyarok – külföldön: Gondolatok a magyarok külföldi munkavállalásáról. *Magyar Tudomány*, 3. <http://www.matud.iif.hu/2013/03/07.htm> (Letöltés: 2016. július 22.)
- Hárs Á. (2015): A magyarországi munkaerőpiac migránsokat felszívó képessége, Korábbi tapasztalatok és a menekültválság dilemmái. Háttér tanulmány az „Európába irányuló és 2015-től felgyorsult migráció tényezői, irányai és kilátásai” című MTA kutatáshoz. http://mta.hu/data/cikkek/106/1060/cikk-106072/_hars.pdf (Letöltés: 2016. július 22.)
- Hárs Á. (2016): Elvándorlás és bevándorlás Magyarországon a rendszerváltás után – nemzetközi összehasonlításban. In: Blaskó Zs., Fazekas K. (szerk.): *Munkaerőpiaci Tükör 2015*. MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest, 39–53. http://econ.core.hu/file/download/mt_2015_hun/kozelkep_1.pdf (Letöltés: 2016. július 22.)
- Lengyel B. (2015): Újraiparosodás: KRTK vándorszeminárium. *MTA KRTK Hírlevél*, 2.2–3. http://www.krtk.mta.hu/_downloadaddoc.php?docid=117&mode=articles (Letöltés: 2016. július 22.)
- Lux G. (2015): Társadalmi különbségek: KRTK vándorszeminárium. *MTA KRTK Hírlevél*, 4., 2–3. http://www.krtk.mta.hu/_downloadaddoc.php?docid=137&mode=articles (Letöltés: 2016. július 22.)
- MTA Migrációs Munkacsoport (2015): Az Európába irányuló és 2015-től felgyorsult migráció tényezői, irányai és kilátásai: A Magyar Tudományos Akadémia Migrációs Munkacsoportjának elemzése. A kutatást vezette és az összefoglalót készítette: Török Ádám. Szerkesztette: Csuka Gyöngyi és Török Ádám http://mta.hu/data/cikkek/106/1060/cikk-106072/_europabairanyulo.pdf (Letöltés: 2016. július 22.)
- Sander, N., Abel, G. J., Bauer, R. (2014): *The global flow of people*. Wittgenstein Centre for Demography and Global Human Capital (Interactive tool Estimates of migration flows between and within

- regions for five-year periods, 1990 to 2010.) <http://www.global-migration.info/> (Letöltés: 2016. július 22.)
- Szigetvári T., Novák T., Wagner P., Biedermann Zs. (2015): *Küldő országok és a kiáramlás felgyorsulásának egyes okai*. In: MTA Migrációs Munkacsoport (2015): *Az Európába irányuló és 2015-től felgyorsult migráció tényezői, irányai és kilátásai: A Magyar Tudományos Akadémia Migrációs Munkacsoportjának elemzése*. A kutatást vezette és az összefoglalót készítette: Török Ádám. Szerkesztette: Csuka Gyöngyi és Török Ádám. 36–45. http://mta.hu/data/cikkek/106/1060/cikk-106072/_europabairanyulo.pdf (Letöltés: 2016. július 22.)
- The white stork* (2008): <http://www.birdorable.com/blog/the-white-stork/> (Letöltés: 2016. július 22.)
- UNHCR (2016): *Figures at a Glance: Global Trends 2015 Statistical Yearbooks*. UNHCR The UN Refugee Agency, Geneva <http://www.unhcr.org/figures-at-a-glance.html> (Letöltés: 2016. július 22.)

Városok és régiók a 21. század elején. Nemzetközi tudományos konferencia

Cities and regions at the beginning of the 21st century. An international conference

ÁRVAI ANETT

ÁRVAI Anett: PhD-hallgató, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Regionális Tudományi Tanszék; 1117 Budapest, Pázmány P. sétány 1/c.; arvaianett@caesar.elte.hu

Anett ÁRVAI: PhD student, Department for Regional Science, Eötvös Loránd University; Pázmány P. sétány 1/c., H-1117 Budapest, Hungary; arvaianett@caesar.elte.hu

2016. október 5-én nemzetközi tudományos konferenciát rendeztek Győrben az MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete Nyugat-magyarországi Tudományos Osztály (NYUTO) alapításának 30. évfordulója tiszteletére, Városok és régiók a 21. század elején címmel. A rendezvény a jeles évforduló megünneplésén túl áttekintette azokat a témaköröket, melyeket a Nyugat-magyarországi Tudományos Osztály tudományos tevékenysége érint, a hazai szakembereken túl neves külföldi vendégek előadásaival is gazdagítva a nap programját.

A konferencia ünnepélyes megnyitóval és köszöntőkkel kezdődött, ahol felszólaltak a győri kutatóintézet létrejöttében és tevékenységében segédkező személyek, szervezetek, intézmények képviselői. Ezután következtek a konferencia plenáris előadásai, majd a rendezvényt szakmai panelbeszélgetések zárták.

Az osztály az 1984-ben megalakult MTA Regionális Kutatások Központja új, vidéki kutatóintézet-hálózatának egyik első tagjaként jött létre 1986-ban, az MTA, illetve Győr és Győr-Moson-Sopron megye együttműködésének eredményeként. Azóta a többszöri szervezeti átalakulás, intézetbezárások és névváltozás ellenére is fennmaradt és eredményesen működik a győri kutatóhely (www.rkk.hu/hu/nyuti/). Az osztály, ahogyan Lamm Vanda, az MTA Gazdaság- és Jogi Tudományok Osztályának osztályelnök-helyettese is kiemelte nyitóbeszédében, fennállásának 30 éve során komoly elméleti kutatási eredményeket ért el, melyet jelentős publikációs tevékenysége és rendezvényei is alátámasztanak.

A nyitóbeszédekben több felszólaló is megjegyezte, az, hogy akadémiai kutatóintézet működik Győrben, komoly lehetőséget jelent a térség számára. Mind Győr, mind Győr-Moson-Sopron megye önkormányzatának képviselője

kihangsúlyozta, hogy a városnak, illetve a megyének nagy haszna származik abból, hogy a Magyar Tudományos Akadémia egyik tudományos műhelye már harminc éve a városban található, hiszen a kezdetek óta jelentős az együttműködés a NYUTO és az önkormányzatok között. Ez nemcsak a helyi tudományos élet felpozíciójával járt együtt, de a gyümölcsöző kapcsolat eredményeként olyan kutatási eredmények születtek, melyek segítették az önkormányzatok munkáját, a város és a megye fejlődését, versenyképességük javítását. A győri Széchenyi István Egyetemen is szoros együttműködésben áll az osztály (a rendezvénynek is az egyetem biztosított helyszínt), mely kooperáció nagyban hozzájárult az egyetem regionális tudományi képzésének megerősítéséhez is.

Megköszönve azon kutatók munkáját, akik hivatalosan nem tagjai az osztálynak, de sokat tettek annak működéséért, átadták a „Tiszteletbeli és örökös kutatónk” elismeréseket, melyet a kerek évforduló alkalmából alapítottak. A díjat Szirmai Viktória, az MTA RKK NYUTI Közép-dunántúli Osztályának egykori osztályvezetője, Csapó Tamás, aki az MTA RKK NYUTI szombathelyi osztályvezetője volt, illetve a nemrég elhunyt Tóth Károly, a Fórum Kisebbségkutató Intézet alapítója és első igazgatója kapta (www.rkk.hu; ttmk.nyme.hu; felvidek.ma).

A plenáris előadások három téma köré szerveződtek, megjelenítve az osztály egy-egy hangsúlyos kutatási területét: *A Duna-térség, Közép-Európa fejlesztési és területi integrációs kérdései; Városfejlődés és -fejlesztés smart eszközökkel; A vidék átalakulása Közép-Európában*. Mindegyik témakörben két előadás hangzott el, egy-egy neves külföldi eladó és a NYUTO egy-egy munkatársa mutatta be kutatási eredményeit, ennek a rendezési elvnek köszönhetően a helyben folyó kutatások nemzetközi aspektusaira is jó rálátás nyílt.

Az első témakörben a határon átnyúló együttműködésekről, a térségi identitásról és a Duna régió kihívásairól és lehetőségeiről volt szó, mely a város Duna-parti és határközeli fekvése miatt Győrben fontos kutatási terület. A külföldi előadó Erhard Busek, az Institut für Donauraum und Mitteleuropa vezérigazgatója, korábbi osztrák alkancellár, illetve tudomány- és oktatásügyi miniszter volt, akinek megítélése szerint a folyó a kapcsolatot jelenti Közép-Európa különböző régiói között. Arról beszélt, milyen kihívásokkal kell szembenézni a Duna-menti területeken, és a kooperáció milyen témakörökben lehet szükséges. Előadásában ilyen együttműködési területként jelölte meg többek között a vízminőség, a demográfiai problémák, illetve a közlekedés (például hidak építése) kérdéskörét. Hardi Tamás előadásában azt a kérdést járta körbe, hogy a különböző közép-európai országok egyetemistáinak körében mennyire van jelen, illetve mennyire erős a közép-európai identitás, illetve hol húzódhat Közép-Európa határa a régió lakóinak mentális térképzetében.

A plenáris előadások második előadásárja a „smart city” („okos város”) témakörét járta körbe, melyet nyitóbeszédében Fekete Dávid, Győr alpolgármestere is fontos együttműködési pontként jelölt meg az osztály és a város között. A napjainkban egyre kiszélesedő kutatási területtel kapcsolatban Manfred Schrenk, a Consulting Research Projects igazgatója, illetve Lados Mihály (NYUTO) és

Pongrácz Ferenc (IBM) adott elő. Manfred Schrenk áttekintette az okos város témakörében felmerülő különböző megközelítéseket, közös pontként megjelölve a smart fejlesztések jelentős adatigényét. Rávilágított, hogy az okos város napjainkban igencsak népszerű kutatási terület, így jelenleg majdnem minden fejlesztésre ezt a kifejezést használják, ami szintén hozzájárul a kifejezés sokféle értelmezéséhez. Lados Mihály és Pongrácz Ferenc előadásában csatlakozott ez utóbbi gondolathoz, miközben a hazai okosváros-kutatások történetét és a fogalom definiálási kérdéseit foglalták össze röviden. Véleményük szerint a magyar városok esetében a smart eszközökben történő gondolkodás még nem igazán alakult ki, amit azzal magyaráznak, hogy az ITS-ek a közelmúltban még nem ennek a szellemében íródtak.

Az utolsó kettő plenáris előadás a rurális térségek átalakulásával foglalkozott. Antonín Vaishar, a brnoi Mendel Egyetem oktatója a visegrádi országok vidéki területeinek gazdasági szerkezetátalakulásáról beszélt, kiemelve az ipar kiemelkedő szerepét. Szörényiné Kukorelli Irén prezentációjában a magyar falvakban megfigyelhető területi innovációkkal foglalkozott. Rávilágított, hogy a területi innovációkat társadalmi innovációnak kell megelőznie, mely felkészíti a lakosokat az újítások befogadására, illetve kiemelte a helyi tradíciókban gyökerező innováció (*traditioovation*) fontosságát.

Az ebédszünet után panelbeszélgetések következtek három, az MTA KRTK RKI részvételével zajlott vagy jelenleg is zajló OTKA (NKFIH)-kutatás témakörében. A beszélgetések nagyban követték a délelőtti előadások tematikáját. Az első blokk, melynek moderátora Hajdú Zoltán, az MTA KRTK RKI Dunántúli Tudományos Osztályának munkatársa volt, a „Duna, határ, Közép-Európa” címet viselte, melynek keretében a határon átnyúló együttműködésekéről és a Duna Régió Stratégiával kapcsolatban mondták el a véleményüket a kérdéskör kutatói. A beszélgetés rávilágított arra, hogy a „Duna régió” amiatt lehet egy hosszú távon jól használható koncepció, mert értéksemeleges térkategória. Emellett a határon átnyúló együttműködések problémáiról is szó esett, többek között az aszimmetrikus határon átnyúló kapcsolatokról és a bürokratikus akadályokról.

A következő beszélgetés címe „Város-állam-városfejlesztés?”, moderátora Timár Judit, az MTA KRTK RKI Alföldi Tudományos Osztályának munkatársa volt, ahol az országos szinten végbemenő strukturális változásokra adott helyi válaszokkal kapcsolatban folyt az eszmecsere. A beszélgetőpartnerek azon hatások között, melyekhez hazai városainknak alkalmazkodniuk kell, megjegyezték többek között a neoliberális mechanizmus és a tőkebefektetésekért folyó városversenyből eredő térhasználati konfliktusok, az állami centralizáció és a fejlesztési források egyre centralizáltabb elosztása, valamint a városokon belüli térbeli egyenlőtlenségek hatásait. Itt is felmerült a helyi fejlesztések azon problémája, melyet Szörényiné Kukorelli Irén a rurális innovációval kapcsolatban már a plenáris előadások során megemlített: a helyi fejlesztések gyakran egy-két emberhez kötődnek, és ha ezek a kulcsszereplők eltűnnek, nagyon valószínű a térség visszaesése.

Az utolsó panelbeszélgetés témája a *Vidéki térségek átalakulása*, moderátora Kovács Katalin, az MTA KRTK RKI Közép- és Észak-magyarországi Tudományos Osztályának osztályvezetője volt. A beszélgetésben részt vevő kutatók eredményei alapján ma nemcsak polarizáció, hanem szegmentáció figyelhető meg, tehát az egyes térségtípusok közötti átjárhatóság is egyre inkább megszűnik. A „leszakadó vidék” mellett, ahol a vidéki lakosság körülbelül 20-30%-a lakik, megjelenik egyes nem szuburbán területeken is a rurális dzsentrifikáció. A kutatók szerint a társadalmi küldetéstudattal rendelkező helyi vállalkozói réteg és a szakképzett munkaerő hiánya is nagy problémát jelent ezeken a területeken, míg a vidéki középosztályt gyakran a külföldi munkavállalás menti meg a lecsúszástól.

A konferencián felvonultatott témakörök több, eltérő tématerületet öleltek fel, három fő kérdéskörre fókuszálva – határon átnyúló együttműködések, városok, rurális térségek –, tükrözve az MTA KRTK RKI NYUTO kutatásainak sokszínűségét. A rendezvény amellett, hogy érzékeltette a győri kutatóintézet eredményes múltját, a bemutatott kutatásokkal azt is elővetítette, hogy hasonlóan eredményes jövő áll a Nyugat-dunántúli Tudományos Osztály előtt. A konferencián elhangzottak alapján e reményeket azzal kívánják beváltani, hogy olyan korszerű kutatási kérdésekkel foglalkoznak, melyek a helyi kontextusban is nagy jelentőséggel bírnak, az elméleti tudományos eredmények a helyi intézményekkel folytatott partneri kapcsolatnak köszönhetően a gyakorlatban is hasznosulhatnak, így segítve a régió fejlődését, míg a kutatói utánpótlást az egyetemen folyó képzés biztosítja.

Irodalom

<http://felvidek.ma/2016/09/elhunyt-toth-karoly/> (Letöltés: 2016. december 29.)

<http://www.rkk.hu/hu/nyuti/> (Letöltés: 2016. december 29.)

http://www.rkk.hu/hu/cvs/szirmai_viktoria.html (Letöltés: 2016. december 29.)

http://ttmk.nyme.hu/Munkatarsak/Oneletrajzok/csapo_tamas.pdf (Letöltés: 2016. december 29.)

Az oktatás földrajzi ideológiák, intézmények és területi tervezés

Geographies of schooling: Ideologies, institutions and spatial planning – 14th Interdisciplinary Symposium on Knowledge and Space

MIKLE GYÖRGY

MIKLE György: PhD-hallgató, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszék; 1117 Budapest, Pázmány P. sétány 1/c.; miklegyo@gmail.com

György MIKLE: PhD student, Department for Social and Economic Geography, Eötvös Loránd University; Pázmány P. sétány 1/c., H-1117 Budapest, Hungary; miklegyo@gmail.com

A Heidelbergi Egyetem Földrajzi Intézete tíz éve indította el tudományos rendezvénysorozatát, amelynek célja a tér kapcsolatának elemzése, az ehhez kötődő kutatói párbeszéd ösztönzése.¹ A 2016. szeptember 14. és 17. között tizennegyedik alkalommal megrendezett szimpóziumon az oktatás földrajzi aspektusairól esett szó. A Klaus Tschira Alapítvány által finanszírozott rendezvényen 20 előadó vett részt, akik 10 különböző országból érkeztek és 4 tudományterületet képviseltek. A 45 perces előadásokat 15 perces nyílt beszélgetés, vita követte; a program minden nap műhelybeszélgetéssel zárult. A rendezvény így lehetőséget biztosított a kutatók közötti intenzív párbeszédre, amelybe az előadók és a hallgatóság egyaránt bekapcsolódhatott.²

A szimpózium nyitóelőadását és köszöntőjét Peter Meusburger, a Heidelbergi Egyetem Földrajzi Intézetének szeniorprofesszora tartotta, aki áttekintette az oktatás földrajzi jellemzőit vizsgáló tudományos tevékenység fejlődését. Előadásában rámutatott arra, hogy a kutatások fókuszának változásán túl azok szemlélete is folyamatosan alakult.

A szekciók öt fő kérdéskör mentén szerveződtek. Az első és a második szekció az oktatás igazgatásának területi szintjeivel, az ezekben bekövetkezett változásokkal és a változások hatásaival foglalkozott. A témakörben Holger Jahnke (Flensburgi Egyetem), David Giband (Perpignani Egyetem), Herbert Altrichter (Johannes Kepler Egyetem, Linz), valamint Thomas Coelen (Siegeni Egyetem) előadására került sor. Holger Jahnke Schleswig-Holstein példáján keresztül mutatta be az oktatásszervezési feladatok tartományi szintről lokális

szintre való áthelyezésének hatásait. A helyi viszonyok különbözőségének, valamint az intézmények egyéni stratégiáinak következtében az intézményellátottságban és az oktatás színvonalában is a korábbinál jelentősebb területi különbségek alakultak ki a vidékies jellegű, csökkenő népességű tartományban. David Giband a franciaországi oktatási rendszer decentralizációjának hatásait vizsgálta, amelynek következtében megnőtt a helyi és az intézményi szint önállósága. Az előadó elsősorban arra fókuszált, hogy az önállósító törekvések dacára az intézmények miként kényszerülnek mégis a magasabb (nemzeti, illetve globális) területi szinteken zajló folyamatokhoz való alkalmazkodásra. Herbert Altrichter előadásában bemutatta, hogy az osztrák iskolák autonómiájának növekedése olyan versengő jellegű alapfokú oktatást hoz létre, amely az intézmények között informális alá-fölérendeltségi viszonyok kialakulását, valamint a tanulók szelekcióját indítja be. Az előadás – bár hasonló folyamatokat mutatott be – szemléletében némileg különbözött az előző kettőtől, ugyanis nagyobb hangsúlyt fektetett a diákokat ért hatásokra. Thomas Coelen az oktatás szervezésének és a városfejlesztés szempontjainak kölcsönhatásait részletezte németországi példákon keresztül. Amint bemutatta, a tudatos oktatásszervezés és a várostervezés egymást jól kiegészítik, a megfelelően átgondolt fejlesztések egyszerre képesek pozitív hatást gyakorolni mindkét szférára.

A második témakör a tanulói létszám alapján elkülöníthető oktatásszervezési modellek összehasonlítását foglalta magában, vagyis mérlegre kerültek a nagyobb és a kisebb iskolák mellett és ellen szóló érvek. Rune Kvalsund (Voldai Főiskola) a kisméretű vidéki iskolák hatékonysága mellett érvelt a nagyobb méretű városiakkal szemben, valamint a Norvégiában tapasztalható iskolabezárások ellenében foglalt állást. Ennek során olyan szempontokat emelt ki, mint a helyi társadalmi, illetve természeti viszonyokhoz való alkalmazkodóképesség, az irányukban megnyilvánuló nyitottság vagy az iskolákban zajló oktatás rugalmassága. Sam Hillyard és Carl Bagley (Durhami Egyetem) etnográfiai szemléletű kutatásában két angol vidéki iskola vizsgálatán keresztül mutatott rá arra, hogy a helyi társadalmi kontextus jelentősen befolyásolja a falusi iskolák életét. A köztudatban élő kép szerint a vidéki iskolák és a helyi közösség kapcsolata nagyon szoros, az iskolaigazgatók pedig fontos szerepet játszanak az iskolák életében, így a települési folyamatokban. Az előadók szerint a kérdés valójában ennél árnyaltabb, és elsősorban az adott kulturális-történeti közegetől függ, hogy milyen ezeknek a szereplőknek az egymáshoz való viszonya. A szekció záróelőadásában Caroline Kramer (Karlsruhei Technológiai Intézet) az oktatási rendszerben végbemenő átalakulásoknak a kisméretű iskolákra gyakorolt hatását mutatta be. Vizsgálatát Baden-Württemberg és Vorarlberg vidéki térségeiben végezte, amelyeket 25 évvel korábbi kutatásában is elemzett. Az előadás fő mondanója az volt, hogy a döntéshozatal különböző területi szintjei kölcsönösen képesek befolyásolni egymást, a kisméretű iskolákkal kapcsolatos döntéshozói hozzáállást maguk az intézmények is aktívan formálják.

A harmadik témakör az iskolák és a társadalom viszonyát dolgozta fel. Andrea Raggl (Vorarlbergi Tanárképző Főiskola) két nyugat-ausztriai falusi iskola példáját mutatta be, amelyek az úgynevezett Montessori-modellt vették át. A korábban a bezárás szélén álló iskolák a profilváltás következtében egyre népszerűbbé váltak, elsősorban a közeli városban élő családok körében. Ez az új helyzet sajátos konfliktust hoz létre a helyi közösség és az iskolákban egyre nagyobb számban megjelenő városi diákok között, akiknek családja általában a helyieknél magasabb társadalmi státusszal bír. Christian Reutlinger (St. Galleni Főiskola) társadalmi problémákkal küzdő városrészekben vizsgálta az iskolában dolgozó pedagógusoknak a helyi közeghez fűződő viszonyát. Kutatásának módszertani szempontból lényeges eleme volt, hogy a gyerekek nézőpontjából mutatta be a társadalmi problémáknak az iskolákban való lecsapódását. A szekció utolsó előadását Peter Krafft (Birminghami Egyetem) tartotta, távolléte miatt Skype-kapcsolat segítségével. A prezentáció az Egyesült Királyságban egyre elterjedtebb nyitott és önkéntes alapon működő farmok (care farms) szerepét részletezte az alternatív oktatási módok között, kitért továbbá a farmok és a környezetükben található vidéki közösségek kapcsolatára, kölcsönhatására is.

A szimpózium harmadik napjának két szekciójában az oktatási rendszerek változásait térbeli-történeti perspektívából vizsgáló előadások kerültek sorra. Gyuris Ferenc (Eötvös Loránd Tudományegyetem) a magyar vidéki iskolahálózat átalakulását mutatta be a két világháború közötti állapotoktól a Kádár-korszakig. Az elsősorban az Alföldre, így javarészt a tanyasi iskolák sorsára fókuszáló előadásban rámutatott arra, hogy az alapfokú oktatás mindenkor helyzete az éppen aktuális politikai célok mentén alakult. Így a kultúrfőlény ideológiáját magáévá tévő oktatáspolitikai iskolaépítő tevékenysége, majd a tanyasi iskolákkal való politikai-ideológiai szembehelyezkedés, később pedig a racionalizáció jelszava mentén véghezvitt iskolabezárások végső soron mindig az adott rendszer politikai céljaihoz igazodtak. Artur Bajerski (Adam Mickiewicz Egyetem, Poznań) a lengyel iskolahálózat napjainkban megfigyelhető területi különbségeinek történeti hátterére mutatott rá. Mivel a mai Lengyelország területe az iskolahálózat kiépülésének időszakában több nagyhatalom (Poroszország, Orosz Birodalom, Habsburg Birodalom) fennhatósága alá tartozott, az intézményhálózat jellemzőiben (az intézmények jellege, intézményekkel való ellátottság) is jól megfigyelhető és ma is jelenlévő területi különbségek alakultak ki. Anne Sliwka (Heidelbergi Egyetem) a kamaszkorúak oktatásának újfajta modelljeit részletezte, amelyek elsősorban az angolszász országokban népszerűek, alapfilozófiájuk pedig a diákok bevonása, kibontakoztatása. Silvie Rita Kučerová (Jan Evangelista Purkyně Egyetem, Ústí nad Labem) Csehország példáján keresztül mutatta be a szocialista rendszer és a rendszerváltás utáni iskolamodellek közötti különbségeket. Az iskolák fenntartása az államtól az önkormányzatok kezébe került, így amíg korábban az esélyegyenlőség nevében tartották fenn az intézményeket, újabban az iskolák a helyi közösségek fenntartásának kulcsszereplőivé váltak. Fabian Kessl (Duisburg-Esseni Egyetem) két

oktatásfilozófiai modell összehasonlítását végezte el. Az egyik gondolat Ivan Illich osztrák filozófustól származik, aki az 1970-es években az oktatás liberalizálása mellett érvelt, amelynek eredményeként az oktatás informális formában zajlana és elsősorban lehetőségként merülne fel. A másik, ezzel ütköző modell David Hartley-hoz kötődik, aki az 1990-es években a neoliberális gazdasági rendszer térnyerése és így az oktatás liberalizációja mögött annak piacosodását, az oktatásban résztvevőknek pedig ilyen módon fogyasztókká alakulását vélte felfedezni, amellyel szemben állást is foglalt.

Az utolsó szekció három előadása bemutatta, hogy az oktatás miképpen válik napjainkban is politikai, illetve geopolitikai célok kiszolgálójává. Laura Schaepli (Queen's Egyetem, Kingston) a kanadai közoktatás egy kevésbé ismert oldalára világított rá, jelesül hogy miként válik az oktatás az őslakos népesség diszkriminációjának és ellehetetlenítésének eszközévé. Sarah Holloway (Loughborough-i Egyetem) a – közoktatásban egyre elterjedtebb – tanórákon kívüli foglalkozások szerepét emelte ki a társadalmi különbségek újratermelésében, ezen belül is elsősorban a társadalmi osztálykülönbségek, valamint a társadalmi nem (gender) dimenzióját hangsúlyozta. Ranu Basu (York Egyetem, Toronto) Kanadába érkezett menekültek és bevándorlók példáján keresztül mutatott rá a közoktatásban megfigyelhető negatív megkülönböztetésre.

A szimpózium a résztvevők viszonylag kis létszáma, valamint a párbeszédre lehetőséget adó programtervezet következtében (az előadásokat követő vitákon, illetve műhelybeszélgetéseken túl fontos kiemelni az ebéd- és kávészüneteket, amelyek kötetlenebb, spontán beszélgetésekre adtak lehetőséget) megfelelő fóruma volt a különböző országokból és különböző tudományterületekről érkező kutatók eszmecseréjének. A különböző nemzeti, illetve diszciplináris háttér miatt néhány esetben felmerültek definíciós, fogalomhasználati különbségek, amelyeket a viták során igyekeztek tisztázni a résztvevők. Az előadások általános tanulságokkal is szolgáltak. Több előadás alapján is kirajzolódott az oktatás neoliberális átalakulásának tendenciája. Ennek egyik fontos jellemzője az állami szerepvállalás csökkenése az iskolák fenntartásában, valamint a különböző alternatív oktatási formák térnyerése, végső soron pedig az oktatás piacosodása, fogyasztási cikké válása. A történeti szemléletű előadások elsősorban arra mutattak rá, hogy a politikai célok elérését, bizonyos társadalmi csoportok ellenőrzését, befolyásolását, illetve általában a társadalmi folyamatok alakítását többféle földrajzi-történeti kontextusban az oktatáson keresztül is végezték a döntéshozók. Az oktatáspolitikának ez az aspektusa továbbra is aktuális, így napjainkban is fontos hatalmi tényezőnek számít.

Jegyzetek

- 1 A rendezvénytársorozat koncepciójáról lásd Czirfusz (2012); korábbi szimpóziumokról Czirfusz (2009) és Gyuris (2010) számoltak be.

- 2 A szimpózium részletes programja megtalálható a <http://www.knowledgeandspace.uni-hd.de/honlapon>, valamint a rendezvényen készült fényképek és videók is itt elérhetők. Az előadások írott változata tanulmánykötetben fog megjelenni a Springer Kiadó gondozásában.

Irodalom

- Czirfusz M. (2009): Knowledge and Power – 7th Interdisciplinary Symposium on Knowledge and Space. Heidelberg, Németország, 2009. június 17–20. *Tér és Társadalom*, 3., 199–203.
- Czirfusz M. (2012): A tudás regionális különbségeiről, tudományos miliőről, hálózatokról és kapcsolatokról: Interjú Peter Meusburgerrel. *Tér és Társadalom*, 1., 158–168.
- Gyuris F. (2010): Knowledge and Action – 9th Interdisciplinary Symposium on Knowledge and Space. *Tér és Társadalom*, 2., 153–159.

A Tér és Társadalom 2016-ban

Space and Society in 2016

CZIRFUSZ MÁRTON, TAGAI GERGELY

CZIRFUSZ Márton: tudományos munkatárs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 1112 Budapest, Budaörsi út 45.; adjunktus, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszék; 1117 Budapest, Pázmány P. sétány 1/c.; czirfusz@rkk.hu

TAGAI Gergely: tudományos munkatárs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 1112 Budapest, Budaörsi út 45.; tagai@rkk.hu

Márton CZIRFUSZ: research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences; Budaörsi út 45., H-1112 Budapest, Hungary; senior lecturer, Department of Social and Economic Geography, Eötvös Loránd University; Pázmány P. sétány 1/c., H-1117 Budapest, Hungary; czirfusz@rkk.hu

Gergely TAGAI: research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences; Budaörsi út 45., H-1112 Budapest, Hungary; tagai@rkk.hu

A Tér és Társadalom elmúlt évét a szerzőkről és lektorokról készített összefoglalón keresztül is bemutathatjuk. A szerkesztőség tagjait potenciális szerzőink gyakran kérdezik a publikálás esélyeiről, a lektorálás szigorúságáról, az elutasítási arányokról, így az elmúlt éveket ebből a szempontból is áttekintjük írásunkban.

Miből gazdálkodunk? A beérkezett írások

A szerkesztőség a Tér és Társadalom évi négy lapszámát a beérkezett írásokból készíti. A megjelent tartalmak nagyobb része a szerzők által kezdeményezett kéziratokból származik. A lektoráláson átmenő írások közül a legtöbbet maguk a szerzők küldik a szerkesztőségbe, kivéve a tematikus számokat, ahol a vendégszerkesztő szervező munkájának köszönhetően kapjuk a cikkeket. A Könyvszemle rovatot szintén leginkább a beérkező írásokból állítjuk össze (kevésbé van viszont információnk arról, hogy a megjelent írások köre mennyiben a recenzált kötetek szerzőinek szervező munkájának eredménye). A Tudományos élet rovatban a szerkesztőség aktívabban figyeli a szakmát megmozgató kér-

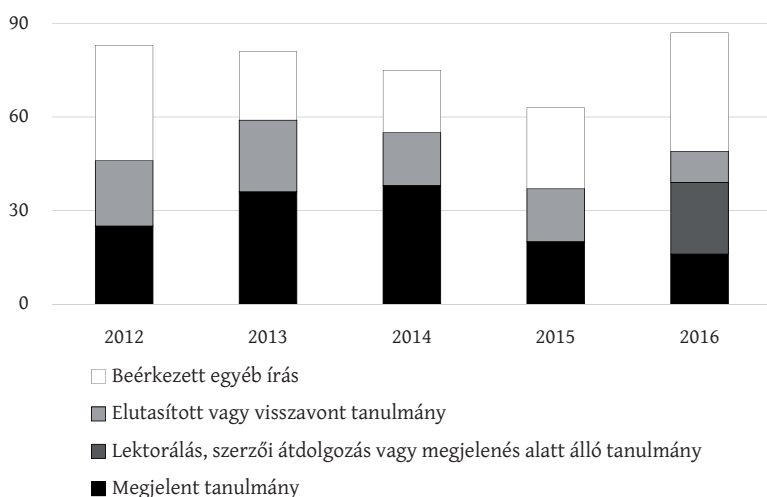

désköröket vagy rendezvényeket: itt fordulnak elő legnagyobb arányban felkérések, de természetesen mindig nyitottak vagyunk a rovatba illő írások megjelentetésére szerzői kezdeményezésre is.

A beérkezett írások köre alapvetően két csoportra osztható: az egyikbe a lektorálandó, „tanulmány” típusú cikkek tartoznak (amelyeket a Tanulmányok, a Ténykép vagy a Kitekintés rovatba soroljuk be), a másikba pedig azok, amelyek megjelentetéséről a szerkesztőség dönt (ezeket az 1. ábrán Beérkezett egyéb írás névvel illettük). Az összes beérkezett írás 75 és 87 között alakult az elmúlt öt évben, kivéve a 2015-ös évet, amikor mindössze 63 írást küldtek be szerzőink (1. ábra). A nem lektorált cikkek száma 20 és 40 között ingadozott, függően a kéziratok típusától, a szerkesztőség szervező munkájától. Például 2016-ban a 38 db, az elmúlt öt év rekordját jelentő szám a recenziók öröndes növekedésének, a 2016. évi 2. számban a Közép-Magyarország régió kettéválásáról szóló vitának, valamint a Horizontális Műhely rovatban megjelent rövidebb közleményeknek köszönhető.

A lektorálandó cikkek körében 2013-ban rekordszámú, 59 tanulmány érkezett, a mélypont a 2015-ös év volt, amikor csupán 37 ilyen írás érkezett, 2016-ban 49 tanulmányt kaptunk. A lektorálandó tanulmányok a lektorálás eredményeképp végül vagy megjelennek, vagy nem. Az előbbi esetben a két anonim bíráló véleménye és a szerkesztőség formai kérései alapján a szerzők véglegesítik tanulmányukat, és az az olvasószerkesztés után nyomtatásban és online is megjelenik. Az ilyen, kedvezően elbíralt cikkek száma 20 és 38 között ingadozott az elmúlt időszakban a beküldés éve szerint bontva. A cikkek megjelenésének éve természetesen ettől eltérhet, a 2014-ben beküldött írások kö-

1. ábra: A Tér és Társadalom szerkesztőségébe érkezett kéziratok életciklusa (2012–2016)
Life-cycle of articles submitted to Tér és Társadalom (2012–2016)

zül többet 2015-ben tudtunk megjelentetni, így a beérkező kéziratok számának ingadozásait olvasóink a megjelent lapszámokban csak tompítva és késleltetve érzékelhetik.

Utóbbi csoportba, az évi 20 db körüli, nem megjelent írás közé tartoznak azok, amelyek profilidegenek a folyóirattól vagy az alapvető formai követelményeket sem teljesítik, így lektorálás nélkül visszautasítjuk őket. Pozitívan értékeljük, hogy a lektorálás nélkül visszautasított cikkek száma 2012 és 2016 között évi 7-ről évi 3-ra csökkent, tehát szerzőink tisztában vannak a Tér és Társadalom profiljába illő témakörökkel, valamint a tudományos publikációktól elvárt legalapvetőbb követelményekkel. Az 1. ábrán az elutasított vagy visszavont kéziratok közé tartoznak előbbiekk mellett azok, amelyeket az anonim bírálók nem javasoltak megjelentetésre, vagy a lektori vélemények kézhezvétele után a szerzők többszöri érdeklődésünkre sem jelentkeztek a javított kéziratukkal, esetleg a szerzők visszavonták a kéziratukat és máshol kerestek megjelenési lehetőséget. Ezeket a kéziratokat a szerkesztőségi rendszerünkben archiváljuk. A 2016-os évben beérkezett cikkek oszlopában található a 16 megjelent és a 10 elutasított tanulmány mellett 23 cikk, amelyek az év legvégén megjelenés alatt álltak (ide soroltuk az ebben a lapszámban megjelent írásokat is), a lektorálás után szerzői átdolgozáson voltak, vagy még a bírálati folyamat zajlott. Előbb-utóbb belőlük is elutasított/visszavont vagy megjelent írásk lesznek – remélhetőleg az utóbbi túlsúlyával.

A folyóirat szerzői 2016-ban

2016-ban a Tér és Társadalomban megjelent 54 tanulmány és egyéb írás, amelyek a Vita, a Horizontális műhely, Könyvszemle és Tudományos élet rovatokban kaptak helyet, 72 különböző szerzőtől származtak, ami megegyezik az eggyel korábbi évfolyam szerzőinek számával. Hosszabb időszakra visszatekintve is stabilnak tekinthető éves szerzői létszámunk, a korábbi évek során többször is hasonló nagyságrendet ért el a folyóiratban publikáló szerzők száma. A megjelent írásk szerzőségek szerinti összetétele változatos képet mutat. Egy-szerzős írásaink mellett nagyobb számban jelentek meg szerzőpárok, nagyobb szerzői kollektívák cikkei, mint ahogy tavaly tucatnyi esetben az is előfordult, hogy egy-egy szerző több alkalommal is publikált a TÉT-ben.

A szerzők intézményi hovatartozása alapján elmondható, hogy 2016-ban is a hazai és külföldi főiskolákon és egyetemeken dolgozó kutatók adták a legtöbb írást a Tér és Társadalomnak. Tavaly ez a szerzőségek tekintetében az abszolút többséget is jelentette, hiszen 38 különböző szerző jelölte meg elsődleges munkahelyeként valamely felsőoktatási intézményt. Emellett 2016 során is nagyobb számban képviselték az MTA kutatóhálózatának egyes tagintézményeit a TÉT-ben megjelenő szerzők. A korábbi évek gyakorlatához

2. ábra: A Tér és Társadalom szerzőinek (munkahely szerinti) területi megoszlása, 2016
 Spatial distribution of *Tér és Társadalom* authors (according to workplace), 2016

hasonlóan közülük legtöbben az MTA KRTK Regionális Kutatások Intézetében dolgozó kollégáink – szám szerint 24-en. Rajtuk kívül még négy 2016-os szerző kutat az MTA egyéb intézeteiben (Földrajztudományi Intézet, Szociológiai Intézet, Világgazdasági Intézet). Egyéb háttérrel rendelkező szerzőink jellemzően az állami és kormányzati szféra, valamint a magánszektor szakemberei.

A tavalyi év során csak elenyésző számú olyan írás jelent meg a *Tér és Társadalom*-ban, amelynek szerzője nem magyarországi munkahelyen végzi kutató- vagy tanácsadó munkáját. Ők sem külföldi szakemberek, hanem határon túli magyar kutatók (Komárno), illetve külföldi intézményeknél dolgozó hazai szerzők (Berlin, Brüsszel). Ez a szám nem lóg ki a korábbi évek által mutatott trendből, viszont azt is mutatja, hogy a nemzetközi nyitásra való törekvésben továbbra is csak részsikerek jutnak a folyóirat számára. 2016-ban a szerzők egyharmada (24 fő) érkezett budapesti kutatóhelyekről, többségükben főiskolákról és egyetemekről. Szerzőink mintegy 20%-a (14 fő) nevezte meg munkahelyének Pécsét, ahol elsősorban az MTA KRTK Regionális Kutatások Intézetének Dunántúli Tudományos Osztálya és a Pécsi Tudományegyetem különböző egységei jelentik a folyóirat szerzői bázisát. Jelentős számú szerző munkája kötődik a Szegedi Tudományegyetemhez, a tavalyi év folyamán szegedről 9 szakember munkája jelent meg a *TÉT*-ben. Az egyéb vidéki felsőoktatási és kutatóközpontok közül Békéscsaba és Győr (5-5 fő), illetve Debrecen és Sopron (4-4 fő) táplálták jelentősebb mértékben a folyóirat szerzői bázisát. Ezen kívül, a korábbi évekhez hasonlóan, gödöllői és kecskeméti szerzők írásai is megjelentek a *Tér és Társadalom* hasábjain.

2016-ban a következő személyek írásai jelentek meg a folyóiratban:

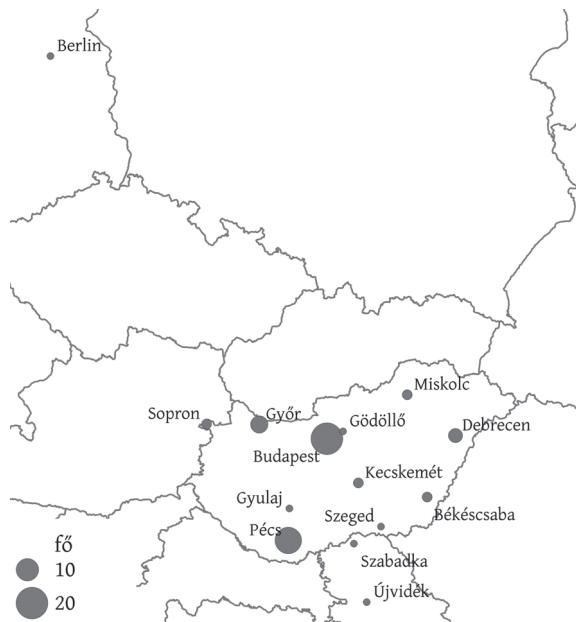
Artner Annamária	Gál Zoltán	Pál Viktor
Bajmócy Zoltán	Gébert Judit	Palaczki Botond
Bálint Flóra	Gerdesics Viktória	Páli-Dombi Judit
Bányai Orsolya	Halász Levente	Pálné Kovács Ilona
Baráth Etele	Hegedüs Judit	Papp-Váry Árpád Ferenc
Barta Attila	Józsa Viktória	Pataki György
Barta Györgyi	Juhász Krisztina	Pernyész Péter
Beluszky Pál	Karácsony Péter	Pikler Katalin
Bodnár Gábor	Kengyel Ákos	Póla Péter
Boros Lajos	Keresneyei Krisztina	Rácz Szilárd
Brenner János	Kiss Éva	Rechnitzer János
Czakó Katalin	Koós Bálint	Salamon Géza
Czirfusz Márton	Kovács András Donát	Schuchmann Júlia
Dőry Tibor	Kovács Sándor Zsolt	Szabó Pál
Dudás Gábor	Lengyel Imre	Szegvári Péter
Egedy Tamás	Lennert József	Szirmai Viktória
Elekes Zoltán	Málovics György	Tagai Gergely
Erdős Katalin	Mezei Cecília	Timár Judit
Fábián Attila	Nagy Erika	Tosics Iván
Faragó László	Nagy Gábor	Tóth Balázs István
Fazekas Nikolett	Nemes Nagy József	Varga Attila
Fehér Katalin	Németh Krisztina	Vas Zsófia
Fodor László	Pach János	Vaszari Tamás
Fónai Mihály	Páger Balázs	Zsibók Zsuzsanna

A folyóirat lektorai 2016-ban

A lektorok a folyóirat színvonalának fenntartásában fontos szerepet töltenek be: ők ítélik meg a tanulmányok szakmai színvonalát, lektori véleményeik alapján dönt a szerkesztőség a beérkezett kéziratok sorsáról.

2016-ban 67 lektorral dolgoztunk együtt. Körünkben a legtöbben (huszonötön) az elmúlt évekhez hasonlóan az MTA KRTK Regionális Kutatások Intézetének kutatói, az egyetemi szakemberek száma ezt majdnem elérően 24 fő volt. Az államigazgatásban, nem akadémiai kutatóhelyeken vagy a magánszférában dolgozó, illetve nyugdíjas kollégákat tavaly is felkértünk bírálatra, számuk 2016-ban 12 fő volt. Kisebb bázisát képezik a lektoroknak az MTA KRTK társintézeteinek alkalmazottai (3 fő) vagy a más MTA-kutatóközpontokban dolgozó kollégáink. A lektorálási folyamatba tehetséges PhD-hallgatókat, fiatal kutatókat és új személyeket is igyekszünk bevonni. 2016-ban jelentősen emelkedett az új lektorok száma, a 67-ből 18-an voltak olyanok, akik a szerkesztőségi rendszer

3. ábra: A Tér és Társadalom lektorainak (munkahely szerinti) területi megoszlása, 2016
Spatial distribution of Space and Society's reviewers (according to workplace), 2016

2011-es bevezetése óta még nem lektoráltak a Tér és Társadalom számára. A 2016. évi 4. szám írásait, amely Horváth Gyulára emlékezett, a szerkesztőség tagjai bírálták.

A lektorok területi megoszlásában (3. ábra) a budapesti túlsúly az elmúlt évekhez hasonló volt; 2016-ban a lektorok 43%-a kötődött budapesti intézményhez. A második legnagyobb bázist hagyományosan Pécs nyújtja, az RKI Dunántúli Tudományos Osztálya és az egyetem révén. 4–6 lektort adott Győr és Debrecen, az 1–2 lektort adó települések zömmel felsőoktatási központok. Természetesen a lektorok körét befolyásolja a beérkezett kéziratok szerzői bázisa: mivel közvetlen kollégákat nem kérünk fel a bírálatra, ezért ha a szerzők között egy adott évben felülreprezentált egy kutatóhely vagy település, akkor az magyarázhatja a lektorok kimutatásában az adott évi csökkenést.

Továbbra is bátorítjuk a honlapon regisztrált olvasóinkat, hogy felhasználói fiókjukban adják meg kulcsszavakkal kutatási területeiket, ezzel segítve a szerkesztőség munkáját a lektorok körének további bővítésében.

A Tér és Társadalom angol nyelvű absztraktjainak alapos, körültekintő nyelvi javítását 2016-ban Novoszáth András és Thomas Richers végezték. A lektorok listájának közlésével ezúton is köszönjük mindannyiuknak a tavalyi munkát, amelyet a Tér és Társadalom számára végeztek!

2016. január és december között lektoraink voltak:

A. Gergely András	Gyuris Ferenc	Pálné Kovács Ilona
Bajmócy Zoltán	Hajdú Zoltán	Papp-Váry Árpád Ferenc
Balogh Péter	Hardi Tamás	Pénzes János
Bányai Edit	Hegedüs József	Perger Éva
Barsi Boglárka	Honvári János	Póla Péter
Barta Györgyi	Horváth M. Tamás	Rácz Katalin
Beluszky Pál	Izsák Éva	Ricz András
Berger Viktor	Jakobi Ákos	Soltész Béla
Berta Péter	Jankó Ferenc	Somlyódyné Pfeil Edit
Bodor Ákos	Kincses Áron	Szalavetz Andrea
Brenner János	Kiss János Péter	Siskáné Szilasi Beáta
Czirfusz Márton	Koncz Imre	SzőrényinéKukorelliIré
Csanádi Gábor	Kovács András Donát	Szunomár Ágnes
Csanádi Mária	Kozma Gábor	Tagai Gergely
Csizmady Adrienne	Kukely György	Timár Judit
Dusek Tamás	Kuttor Dániel	Törőcsik Mária
Fábián Attila	Mezei Cecília	Uzzoli Annamária
Faragó László	Molnár Ernő	Váradi Monika Mária
Fecske Károly	Nagy Erika	Varjú Viktor
Finta István	Nagy Imre	Vásáry Miklós
Gál Zoltán	Nemes Nagy József	Virág Tünde
Grünhut Zoltán	Németh Nándor	
Győri Róbert	Ocskay Gyula	

TÉR ÉS TÁRSADALOM | *SPACE AND SOCIETY*

Szerzőink figyelmébe

A Tér és Társadalom a szerkesztői munka egyszerűsítése érdekében a kéziratokat elsődlegesen online fogadja a <http://tet.rkk.hu> oldalon való regisztráció után feltöltve. Amennyiben a kéziratleadással kapcsolatosan technikai problémái vagy kérdései vannak, lépjen kapcsolatba Czirfusz Mártonnal (czirfusz@rkk.hu, illetve +36 1 309 2684)!

A kézirat előkészítése

A Tanulmányok és a Kitekintés rovatban legfeljebb 40 000 karakter (szóközökkel) terjedelmű kézirat közölhető, a Ténykép rovat rövidebb, legfeljebb 25 000 leütés (szóközökkel) hosszúságú tanulmányokat fogad. Az előírtnál hosszabb kéziratokat a szerkesztőség formai okokból elutasíthatja. A könyvismertetések (tartalmi ismertetés) legfeljebb 3000 leütés (szóközökkel) terjedelműek, a recenziók (könyvkritika) hossza legfeljebb 10 000 leütés (szóközökkel).

A kézirat feltöltése során az ott szereplő űrlapon adja meg a szerzők elérhetőségét, a kézirat címét, a Tanulmányok és a Kitekintés rovatba szánt kéziratok esetében az 1500–2000 karakter hosszúságú magyar és hosszabb, kb. 3000 karakter terjedelmű angol nyelvű absztraktot, valamint 3–5 kulcsszót magyarul és angolul. Az absztrakt tartalmazza a tanulmány célját, mutassa be a cikk felépítését, valamint a főbb eredményeket.

A kézirat szövegét – a szerzői adatok, az absztrakt és a kulcsszavak nélkül – különálló fájlban töltsse fel, lehetőleg .doc, .docx vagy .rtf formátumban. A tördelőszerkesztő munkájának megkönnyítése érdekében minél kevesebb formázást használjon.

A jegyzetek a főszöveg kiegészítéseit tartalmazzák, ne legyen bennük pl. ábramagyarázat. A szöveg végén, az irodalomjegyzék előtt helyezze el az esetleges köszönetnyilvánítást, illetve itt nevezze meg a kézirat megjelenését támogató intézményeket, szervezeteket, ösztöndíjakat.

Ábrák és táblázatok

Az ábrákat és a táblázatokat a szövegbe építve is küldje be. Számozással jelezze a szövegben elfoglalt pontos helyüket, címüket, forrásukat, illetve zárójelben hivatkozzon rájuk a kézirat szövegében. Az ábrák és táblázatok címeit angolul is tüntesse fel.

Az ábrákat (térképeket, diagramokat, fotókat stb.) külön fájlban is csatolja a kéziratához, lehetőleg .eps vagy .tiff formátumban. Az ábrák felbontása legalább 300 dpi legyen. (Az ábrák maximális nyomtatási szélessége 11,6 cm, egész oldalas fektetett ábránál 18,3 cm.) Színes ábrákat nem közlünk. Az ábrafeliratokon törekedjen az olvasható méretekre. Az ábrák szerzői jogainak rendezése a kézirat szerzőjének felelőssége. Terjedelmi okok miatt kérjük, hogy egy tanulmányban legfeljebb 4–5 ábra szerepeljen.

Irodalomjegyzék

A szöveget az Irodalom követi a szerzők (szerkesztők) neve szerinti betűrendben.

1. Könyv

A szerző családneve és utónevének kezdőbetűje, a megjelenés évszáma (zárójelben, utána kettőspont), a könyv címe (dőltbetűvel, utána pont), alcíme (dőltbetűvel, utána pont), a kiadó neve (utána vessző), a város, ahol kiadták. (Ha van, sorozatcím és sorszám – zárójelben.) Ha szerkesztő a vezető alkotó, akkor a neve után fel kell tüntetni: (szerk.) vagy (ed.) stb. A társszerzők neve közé vesszőt teszünk. Példa könyvre:

Horváth Gy., Hajdú Z. (szerk.) (2010): *Regionális átalakulási folyamatok a Nyugat-Balkán országaiiban*.

MTA Regionális Tudományok Központja, Pécs (Régiók Európája; 4.)

2. Folyóiratcikk

A szerző családneve és utónevének kezdőbetűje, a megjelenés évszáma (zárójelben, utána kettőspont), a cikk címe (utána pont), esetleges alcíme (utána pont), a folyóirat címe (dőltbetűvel,

utána vessző), sorszám az évfolyamon belül (utána pont és vessző), a cikk első és utolsó oldalszáma. Az évfolyamszámot csak akkor kell megadni, ha a hivatkozott mű másképp nem azonosítható. Az évfolyamszám a folyóiratcím után álljon, és kövesse az évf. rövidítés vagy a kötet szó, ez után pedig az évfolyamon belüli lapszám. Elektronikus folyóirat esetén az információ kiegészül az internetes címmel. A társszerzők neve közé vesszőt teszünk. Példák folyóiratcikkre:

Hajdú Z. (2008): A kárpát-medencei államosodási térfolyamatok kérdőjelei: széttagolódás, kárpát-medencei integráció, avagy betagolódás az euro-atlanti nagytérési rendszerekbe? *Közép-európai Közlemények*, 2., 27–33.

Kothari, S., Kuruvilla, B. (2008): There is no alternative to socialism. Interview with Egyptian economist Samir Amin. *Frontline. India's National Magazine*, 26., <http://www.hinduonnet.com/fline/fl2526/stories/20090102252604400.htm> Letöltés: 2009. márc. 16.

3. Gyűjteményes kötetben szereplő cikk

A szerző családneve és utónevének kezdőbetűje (utána pont), a megjelenés évszáma (zárójelben, utána kettőspont), a cikk címe (utána pont), esetleges alcíme (utána pont). A befogadó kötet leírását az In: vezeti be. Következik a szerkesztő családneve és utónevének kezdőbetűje, a (szerk.) vagy (ed.) (utána kettőspont), a *kötet címe* (dőlőbetűvel, utána pont), *esetleges alcíme* (dőlőbetűvel, utána pont), a kiadó neve (utána vessző), a város, ahol kiadták (utána vessző), a cikk első és utolsó oldalszáma. Példa gyűjteményes kötetben levő cikkre:

Péteri G. (1991): Az önkormányzatok és oktatási intézmények viszonya, finanszírozási kérdések. In: Kozma T. (szerk.): *Önkormányzat és iskola*. Oktatókutató Intézet, Budapest, 122–154.

Ha a szerző nem természetes személy, akkor a szervezet neve a kiadó pozíciójából a szerzőébe lép előre. [Szögletes zárójelben] meg kell adni a kollektív szerző teljes nevét. Példa kollektív szerzőre:

KSH [Központi Statisztikai Hivatal] (2005): *Területi statisztikai évkönyv 2004*. Budapest

4. Az internetes források rendezése újratezdődő betűrendben történik. A <http://www.elhagyásával> a szöveg közben így kell hivatkozni: (mrtr.hu 2010). Az irodalomjegyzékben a sorrend: <http://www.stb/esigytovb/> (utána szóköz), információ a forrás jellegéről (zárójelben), Letöltés: dátum. Példa internetes forrásra:

http://www.rkk.hu/tudomanyos_tevekenyseg/nemzetkozi_kutatasok.html (futó projektek, téma-vezetők) Letöltés: 2011. márc. 16.

A szerkesztés folyamata

A kézirat beküldése után, a folyóirat weboldalára bejelentkezve a szerző figyelemmel kísérheti a szerkesztés folyamatát, a szerkesztőség pedig e-mailben tartja vele a kapcsolatot.

A Tanulmányok és a Kitekintés rovatba szánt kéziratokat két anonim lektor értékeli, a többi rovatnál a rovat szerkesztők döntenek a kéziratok megjelenéséről. Az anonim lektorálás megvalósulása érdekében kérjük, hogy se a nevét, se más, azonosításra alkalmas személyes adatát ne tüntesse fel a kéziratban és a kiegészítő fájlokban.

A lektorálás és a szerkesztői jóváhagyás után a kéziratot az olvasó szerkesztő veszi gondozásba, így a szerkesztők mellett kérdései esetén ő is kapcsolatba léphet a szerzővel.

Az olvasó szerkesztett és betördelt változatot visszaküldjük utolsó szerzői átolvasásra. Ekkor már csak az elütések, kisebb formázási problémák korrekciója lehetséges.

A szerző(k)nek a megjelent folyóiratszámából egy szerzői példányt küldünk, illetve az elektronikus változathoz hozzáférést biztosítunk.

Részletesebb útmutatónkat a folyóirat honlapján (<http://tet.rkk.hu>) találja meg. A cikkek leadásával kapcsolatban szívesen állunk rendelkezésre e-mailben (Barta Györgyi főszerkesztő: barta@rkk.hu) vagy telefonon (+36 1 309 2684).

Kéréseink figyelembevételét előre is köszönjük!

A szerkesztőség

TÉR ÉS TÁRSADALOM | *SPACE AND SOCIETY*

2017/1

Györgyi Barta	
30 years of Tér és Társadalom	3
Articles	
László Faragó	
The concept of autopoietic (social) space	7
Gábor Lux	
The foreign direct investment driven industrial development model and its limits in Central Europe	30
Katalin Fehér	
Digital footprints of Zselic. Web-based and social media research about the region's platforms and representations	53
András Kovács	
Space in marketing	70
Outlook	
Péter Baji	
Smart cities and their domains – Future challenges for urban researchers?	89
Report	
Richárd Hakszer	
Hungary-Slovakia Cross-border Co-operation Programme 2007–2013 – regional aspects and implementation experience	107
Horizontal research network	
Edit Hoyk, Viktor Varjú	
Environmental protection as a social problem in space	125
Book reviews	
Andrea Uszkai	
The 'new chances' of rural areas	129
Ágnes Simon	
Koltai Z.: Sikeres és versenyképes városok. Piackutatás a magyar települések körében	135
Mihály Dombi	
Against the current	140
György Jóna	
Dusek T., Kotosz B.: Területi statisztika	143
Scientific life	
Tamás Fleischer	
Migration and its socio-economic relations: seminar of the MTA KRTK	147
Anett Árvai	
Cities and regions at the beginning of the 21st century. An international conference	158
György Mikle	
Geographies of schooling: Ideologies, institutions and spatial planning	162
Márton Czírfusz, Gergely Tagai	
Space and Society in 2016	167
Information for contributors	175

TÉR ÉS TÁRSADALOM | SPACE AND SOCIETY

2017/1

Barta Györgyi	
30 éves a Tér és Társadalom	3
Tanulmányok	
Faragó László	
Autopoietikus (társadalmi) terek koncepciója	7
Lux Gábor	
A külföldi működő tőke által vezérelt iparfejlődési modell és határai Közép-Európában	30
Fehér Katalin	
A Zselic digitális lábnymoi. Webes és közösségimédia-kutatás a régió platformjairól és reprezentációjáról	53
Kovács András	
A tér a marketingben	70
Kitekintés	
Baji Péter	
Okos városok és alrendszereik – Kihívások a jövő városkutatói számára?	89
Ténykép	
Hakszer Richárd	
A 2007–2013-as Magyarország–Szlovákia Határon Átnyúló Együttműködési Program regionális aspektusai, megvalósításának tapasztalatai	107
Horizontális műhely	
Hoyk Edit, Varjú Viktor	
A környezetvédelem mint társadalmi probléma a térben	125
Könyvszemle	
Uszkai Andrea	
A vidéki térségek „új esélyei”	129
Simon Ágnes	
Koltai Z.: Sikeres és versenyképes városok. Piackutatás a magyar települések körében	135
Dombi Mihály	
Árral szemben	140
Jóna György	
Dusek T., Kotosz B.: Területi statisztika	143
Tudományos élet	
Fleischer Tamás	
A migráció és társadalmi-gazdasági összefüggései: az MTA KRTK vándorszemináriuma	147
Árvai Anett	
Városok és régiók a 21. század elején. Nemzetközi tudományos konferencia	158
Miklé György	
Az oktatás földrajzai: ideológiák, intézmények és területi tervezés	162
Czirfusz Márton, Tagai Gergely	
A Tér és Társadalom 2016-ban	167
Szerzőink figyelmébe	175

TÉR ÉS TÁRSADALOM

2017/2

Főszerkesztő / Editor-in-chief:

Barta Györgyi

Főszerkesztő-helyettes / Managing editor:

Czirfusz Márton

Szerkesztők / Editors:

Beluszky Pál

Fábián Attila

Gál Zoltán

Győri Róbert

Molnár Ernő

Tagai Gergely

Timár Judit

Váradi Monika Mária

Szerkesztőbizottság / Editorial board:

Enyedi György † (örökös elnök / honorary chair)

Benedek József

Czakó Erzsébet

Kovács Zoltán

Lengyel Imre

Tadeusz Marszał

Peter Meusburger

Molnár Virág

Nemes Nagy József

Pálné Kovács Ilona

Rechnitzer János

James W. Scott

Szirmai Viktória

Tosics Iván

Doris Wastl-Walter

Technikai szerkesztő / Layout editor:

Fenyvesiné Simon Ágnes

Borítótér / Cover design:

Pinczehelyi Sándor, a Kossuth-díjas Lantos Ferenc festményének felhasználásával /

Sándor Pinczehelyi, based on the artwork by Ferenc Lantos

Nyomdai munkák / Printed by:

Palatia Nyomda és Kiadó Kft., Győr

Az MTA KRTK Regionális Kutatások Intézetének negyedévente megjelenő folyóirata / Quarterly journal of Hungarian Academy of Sciences, Centre for Economic and Regional Studies, Institute for Regional Studies

Felelős kiadó / Legally responsible publisher:

Fazekas Károly (főigazgató / general director)

Szerkesztőség / Editorial address:

MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete

Tér és Társadalom szerkesztősége

1112 Budapest, Budaörsi út 45. III. emelet

Tel.: +36 (1) 309 2684

E-mail: tet@rkk.hu

Megrendelhető a szerkesztőség címén, csekken befizetve vagy átutalással.

Éves előfizetési díj (nyomtatott és online):

intézményeknek 6000 Ft, egyéni előfizetőknek

4000 Ft (áfával, postaköltség nélkül). Csak

online: egyéni előfizetőknek 2000 Ft (áfával).

Példányonként kapható az MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete kutatóhelyein.

A folyóirat kiadását támogatják: Magyar

Tudományos Akadémia, MTA KRTK Regionális

Kutatások Intézete, Magyar Regionális Tudományi Társaság, Nemzeti Kulturális Alap.

A Tér és Társadalom a Magyar Regionális Tudományi Társaság illetménylapja.

ISSN 0237-7683 (nyomtatott / print)

ISSN 2062-9923 (elektronikus / electronic)

<http://tet.rkk.hu>

A Tér és Társadalom a Creative Commons Nevezd meg! – Ne add el! – Ne változtasd! 3.0 licenc alatt jelenik meg. / Space and Society is published under the Creative Commons Attribution – NonCommercial – NoDerivs 3.0 licence. <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/>

TÉR ÉS TÁRSADALOM **SPACE AND SOCIETY**

31. évfolyam, 2. szám
Volume 31, Number 2
2017

TÉR ÉS TÁRSADALOM | *SPACE AND SOCIETY*

TANULMÁNYOK / ARTICLES

„Hát megpróbálunk küzdeni”: átalakuló boldogulási stratégiák Kárpátalján az Euromajdan után

“So we try to strive”: livelihood strategies in transition after the Euromaidan in Transcarpathia, Ukraine

KOVÁLY KATALIN, ERŐSS ÁGNES, TÁTRAI PATRIK

KOVÁLY Katalin: tudományos segédmunkatárs, MTA CSFK Földrajztudományi Intézet; 1112 Budapest, Budaörsi út 45.; kovaly.katalin@csfk.mta.hu

ERŐSS Ágnes: tudományos segédmunkatárs, MTA CSFK Földrajztudományi Intézet; 1112 Budapest, Budaörsi út 45.; eross.agnes@csfk.mta.hu

TÁTRAI Patrik: tudományos főmunkatárs, MTA CSFK Földrajztudományi Intézet; 1112 Budapest, Budaörsi út 45.; tatrai.patrik@csfk.mta.hu

KULCSSZAVAK: migráció; Kárpátalja; Ukrajna; határon átnyúló kapcsolatok; nemzetpolitika

ABSZTRAKT: Ukrajna közelmúltbeli viharos története politikai, gazdasági és társadalmi válsághoz vezetett az ország egészében és vizsgálati terepünkön, Kárpátalján is. A katonai konfliktus, a behívók, valamint az egyre mélyülő gazdasági válság jelentősen átalakította a 2014 előtti boldogulási stratégiákat, felerősítve a külföldre irányuló migrációt – etnikai hovatartozástól függetlenül.

Tanulmányunk mintegy gyorsjelentésként arra vállalkozik, hogy átfogó képet adjon Kárpátalja jelenlegi helyzetéről, valamint az elmúlt három évben végbement, a magyar közösséget érintő markáns változásokról. Fő célunk annak bemutatása, hogy az Ukrajna területén bekövetkezett bel- és geopolitikai események (Euromajdan, a Krím elvesztése, kelet-ukrajnai fegyveres konfliktus) hogyan alakították át Kárpátalján az egyéni és családi boldogulási mintázatokat, köztük a tanulmányunk fókuszában álló migrációs stratégiákat és a magyar–ukrán határon átnyúló informális kapcsolatokat. Írásunkban külön kitérünk Magyarország támogatáspolitikájának migrációt ösztönző avagy fékező hatásaira.

A 2016 tavaszán végzett terepmunkánk alapján kijelenthetjük, hogy a korábban sem elhanyagolható mértékű mobilitás és a határhoz kötődő informális gazdasági stratégiák – mint önálló vagy kiegészítő bevételyszerzési lehetőségek – felerősödtek Kárpátalján. A helyiek mobilitási stratégiáinak meghatározó jellemzője a cirkularitás, mind a külföldi munkavállalás, mind a határon átvélő rendszeres mozgások (pl. ingázás, csempezés, kiskereskedelem) esetében, de egyre erősödő forma a végleges kitelepedés is. Mindezen mozgásokat jelentősen megkönnyítették a magyar nemzetpolitika egyes lépései, különösen a magyar állampolgárság egyszerűsített megszerzésének lehetősége.

Katalin KOVÁLY: junior research fellow, Geographical Institute, Research Centre for Astronomy and Earth Sciences, Hungarian Academy of Sciences; Budaörsi út 45., H-1112 Budapest, Hungary; kovaly.katalin@csfk.mta.hu

Ágnes ERŐSS: junior research fellow, Geographical Institute, Research Centre for Astronomy and Earth Sciences, Hungarian Academy of Sciences; Budaörsi út 45., H-1112 Budapest, Hungary; eross.agnes@csfk.mta.hu

Patrik TÁTRAI: senior research fellow, Geographical Institute, Research Centre for Astronomy and Earth Sciences, Hungarian Academy of Sciences; Budaörsi út 45., H-1112 Budapest, Hungary; tatrai.patrik@csfk.mta.hu

KEYWORDS: migration; Transcarpathia; Ukraine; cross-border connections; kin-state politics

ABSTRACT: Ukraine's recent turbulent history created serious economic and social consequences on its westernmost region, Transcarpathia. The East Ukrainian armed conflict, accompanied by a serious economic downturn, resulted in major modifications in individual and family life strategies determined by emigration and the neighboring states' migration policies.

In this research we focus on the effects of recent political events (Euromaidan, the Russian takeover in Crimea and the Donbas conflict) on Transcarpathia and its ethnic Hungarian population and how this transformed individual and family life and migration strategies especially in terms of Hungarian-Ukrainian cross-border relations. The above issues are inseparable from Hungary's kin-state and neighbourhood politics, thus we attempted to reveal the policy measures implemented by Hungary influencing migratory decisions. The study is based on 26 semi-structured interviews conducted in spring 2016 in Transcarpathia and Budapest, complemented by information deriving from statistical data and policy documents.

We found that in the past few years, individual and family coping strategies were transformed by the Eastern Ukrainian unrest (including the military drafts), the political instability and the country's economic crisis culminating in falling living standards and feelings of insecurity and hopelessness. The dysfunctions of Ukrainian state – like in many other post-soviet countries – hampers people's to rely access to the on state welfare system. Due to difficulties of livelihood in Transcarpathia, mobility (e.g. work abroad) and cross-border informal economic practices received a novel impetus in Transcarpathia, a region already traditionally characterized by high migration potential. While circular mobility is a main feature of both labour migration and other cross-border movements (e.g. smuggling, commuting), recently, final resettlement in a foreign country became more dominant.

The dynamics of emigration are highly influenced by Hungary's kin-state politics, especially its preferential (re)naturalisation simplifying the acquisition of Hungarian citizenship. Since 2014, the Hungarian governments have elaborated several economic and cultural programmes and projects for the Transcarpathian Hungarians in order to foster their well-being in their homeland. Nevertheless, since migration became the new norm due to the changing social and economic conditions, the above projects supporting staying at home are no longer appropriate; even more, the preferential naturalisation generated extensive emigration from Transcarpathia.

Bevezetés

2016 áprilisában a Beregsurány–Asztély határátkelőnél a sorban vesztgelve nyugtáztuk, hogy a magyar–ukrán határon való átkelés lassú és bürokratikus folyamata mit sem változott az elmúlt években. Kárpátalján terepkutatást ezt megelőzően 2007–2009 között végeztünk, amikor is két fő téma emelkedett ki

magyar adatközlőink elbeszéléseiből: a kötelező ukrán érettségi bevezetése miatti aggodalom, illetve a schengeni határőrizeti rendszer felállítása miatt életbe lépő vízumkötelezettség mobilitást csökkentő, korlátozó hatása (Erőss et al. 2011a). Előbbi következtében rohamosan fogyatkozott a magyar tannyelvű iskolákba beíratott gyermekek száma, általánossá vált, hogy nem csupán a vegyes házasságban élők, de a magyar szülők is inkább ukrán iskolába írátták gyermekeiket, miközben a magyar iskolák a fennmaradásért küzdöttek (Ferenc, Séra 2012). A schengeni vízumkötelezettség bevezetése pedig egybehangzó vélemények szerint a helyiek egyik fő megélhetési forrását, a határ túlóldalán való munkavállalást és a csempésztést lehetetlenné tette, vagy legalábbis jelentősen korlátozta. Volt, aki Magyarországnak a kárpátaljai magyarok érdekében végzett nem elég erőteljes fellépését kritizálta. Továbbá szinte minden interjúbán előkerült a 2004-es népszavazás okozta csalódottság az anyaországgal, az anyaországi magyarokkal kapcsolatban.

2016-ban, egy újabb forradalmat követően, újfent kíváncsiak voltunk Kárpátalja aktuális helyzetére. Beregszászba megérkezve elsősre sok változást nem láttunk, az utak és az épületek állapota nem javult, továbbra is számos házban állt „Eladó” felirat. A főter meghatározó épülete, a Monarchia végóráiban emelt törvényszéki palota viszont teljesen felújítva uralta a teret. A II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskolának otthont adó épületben a magyar nemzeti jelképek mellett tovább sokasodtak az elmúlt években különféle magyarországi támogatásokból elkészült beruházások. A magyar mellett azonban feltűnt az ukrán szimbólumok térhódítása, különösen a kék-sárga nemzeti színekre festett hidak látványa. Az igazi meglepetést mégis azon plakátok tartogatták, amelyekkel először Ungvár pezsgő központjában találkoztunk: egy nyelviskola magyar nyelvtanfolyamot hirdetett. A nyelviskolába betérve megerősítették: valóban magyar nyelvi képzést kínálnak, mivel megugrott iránta az érdeklődés. Ekkor már biztosak voltunk abban, hogy olyan új fejlemények zajlanak Kárpátalján, amelyekről a magyarországi híradásokból tájékozódó érdeklődő 2016 tavaszán aligha szerezhetett tudomást.

Tanulmányunk ezért mintegy gyorsjelentésként arra vállalkozik, hogy átfogó képet adjon Kárpátalja jelenlegi helyzetéről, valamint az elmúlt három évben végbement, a magyar közösséget érintő főbb változásokról. Vizsgálatunk során elsősorban arra voltunk kíváncsiak, hogy az Ukrajna területén nemrégiben bekövetkezett bel- és geopolitikai események (Euromajdan, a Krím elvesztése, kelet-ukrajnai fegyveres konfliktus) hogyan alakították át Kárpátalján az egyéni és családi boldogulási mintázatokat, köztük a tanulmányunk fókuszában álló migrációs stratégiákat és a magyar–ukrán határon átnyúló informális kapcsolatokat. Kutatásunkban külön kitérünk Magyarország támogatáspolitikájának migrációt ösztönző avagy fékező hatásaira.

Írásunk alapvetően a 2016 tavaszán Kárpátalján gyűjtött – kárpátaljai politikusokkal, pedagógusokkal, újságírókkal, valamint a magyar nemzeti politikához köthető szakemberekkel, döntéshozókkal készített – interjúkra,¹ terepi megfi-

gyelésekre támaszkodik. A kvalitatív módszerek mellett a vázolt migrációs folyamatokat igyekeztünk számszerűsíteni, habár a rendelkezésre álló statisztikák pontatlanok, értelmezésük fokozott körültekintést igényel.

„A forradalmak azok futószalagon jönnek”: Kárpátalja az Euromajdan után

Politikai helyzetkép

2014-ben az Ukrajnából érkező híreknek bérelt helyük volt a világsajtó címlapjaiban. A 2013 novemberében a kijevi Függetlenség téren (a Majdan Nezaleznosztyin) kirobbant, Európa-párti tiltakozáshullám végsőkéig kiélezte az Ukrajnát szétfeszítő megosztottságot (Karácsonyi et al. 2014). A heves, számos halálos áldozatot is követelő összecsapásokat követően Ukrajna politikai élete jelentős átalakuláson ment keresztül: Viktor Janukovics államelnök bukása és elmenekülése után 2014 májusában előrehozott elnökválasztásra, ugyanezen év októberében pedig előrehozott parlamenti választásokra került sor, a miniszterelnöki szék pedig négyszer is gazdát cserélt. Az újonnan megválasztott Petro Porosenko államfő és az új kormányzat előtt feladatként nem csupán az ország gazdasági helyzetének javítása tornyosult, hanem a Krím elvesztése után nem sokkal a Donbasz térségében kibontakozó háborús konfliktus kezelése is. Két évvel a háború kirobbanását követően a harcok ma sem szűntek meg, a sorozások hat hulláma zajlott le, miközben Doneck és Luhanszk központtal két el nem ismert állam alakult Ukrajna keleti területein.

Noha Kárpátalján harci cselekményekre nem került sor, Ukrajna politikai életéhez hasonlóan az Euromajdan eseményei a kárpátaljai politikai állóvizet is jelentősen felkavarták. A forradalom előtti négy évben tevékenykedő Olekszander Ledida megyei kormányzót rövidebb időszakokra ketten is váltották,² míg 2015 júliusától Hennagyij Moszkal tölti be ezt a pozíciót. Moszkal nyitott a kárpátaljai magyar közösség felé: a politikai együttműködésen túl gyakoriak a magyar diplomáciai és kulturális rendezvényeken való látogatásai is Kárpátalján, illetve Magyarországon.

A 2015 októberében Ukrajna-szerte zajló önkormányzati választások a kárpátaljai magyarság életében is fontos változásokat hoztak. A két rivális magyar párt, a KMKSZ és az UMDSZ – felismerve, hogy egyedül egyikük sem tudja elérni a megyei és helyi önkormányzatokba való bekerüléshez szükséges, 3-ról 5%-ra emelt küszöböt – politikai egyezsége léptek, és egyes választókeretekben közös listán indultak, közös jelölteket állítottak. A megegyezés eredményeként megyei, járási, illetve helyi önkormányzati szinteken is megemelkedett a magyar nemzetiségű tisztségviselők aránya, erősítve a kárpátaljai magyarság tár-

sadalmi-politikai pozícióit és érdekérvényesítő képességét. Jelenleg a magyar pártok a harmadik legnagyobb politikai erőt képviselik a megyei tanácsban (a 64-ből 8 mandátumot szereztek meg), valamint több járási és helyi önkormányzati tanácsnak van magyar pártok által delegált tagja. Mindez azért is rendkívüli jelentőségű a kárpátaljai magyarság szempontjából, mert jelenleg Ukrajnában területi-alkotmányos reform zajlik, melynek legfontosabb tétele a politikai és a költségvetési decentralizáció, a helyi közösségek jogainak kiterjesztése (<http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-%D1%80>).

A megyei szintű politikai megerősödésten túl a kárpátaljai magyarságnak 2014 őszétől országos képviselte is van, Brenzovics László, a KMKSZ elnökének személyében, aki az előrehozott parlamenti választások során bekerült az ukrán törvényhozásba. (A kárpátaljai magyar politikai élet alakulásáról részletesen lásd Fedinec 2015.)

Társadalmi-gazdasági helyzetkép

Az Euromajdan egyik fő célkitűzése, az Ukrajnában mindent átszövő korrupció felszámolása és a gazdaság új növekedési pályára állítása elmaradt, miközben a hrivnya leértékelődése, az infláció és a gázárak meghétszereződése (!) elviselhetetlen terheket ró a lakosságra. Az egyébként is alacsony bérek a hrivnya devalválódása miatt tovább veszítettek értékükből, a fizetéseket ráadásul hadiadó is terheli, a közalkalmazotti béreket pedig befagyasztották. Beszélgetőtársaink között nagy volt az összhang abban a tekintetben, hogy az Euromajdan nem oka, hanem következménye Ukrajna – a globális válság óta rohamosan romló – gazdasági viszonyainak. Az ország jelenlegi gazdasági mélyrepülése, valamint az ehhez kötődő kedvezőtlen demográfiai folyamatok (a kivándorlás felerősödése) pedig egyértelműen a kelet-ukrán konfliktus eszkalálódásának, a sorozások és behívók újabb és újabb hullámainak következménye; tehát a valódi törésvonalat a 2014-ben kezdődött katonai összecsapások jelentik.

Bár Kárpátalja több mint ezer kilométerre fekszik a kelet-ukrajnai hadszínterektől, a megye társadalmi-gazdasági életére jelentősen rányomta bélyegét a háború: *„Senki sem akar nagyon háborúzni, meg menni a frontra... Ez is nagyon megerősíti a tendenciákat, amik az emigrációhoz ösztönzik a fiatalokat. Meg nem csak a fiatal embereket.”* (A4) Ukrajna rendkívül nehéz gazdasági helyzetében erre a Kijevből nézve perifériának számító, földrajzilag és politikailag egyaránt marginális területre (Jordan, Klemenčič 2003) csekély figyelem hárul. Célzott regionális fejlesztési politika vagy források – interjúalanyaink véleménye szerint – jelenleg sincsenek. Ugyanakkor a korábbi időszakokhoz képest enyhült Kárpátalja centrumtól való függősége, így – részben kényszerből – a megyei vezetés több teret enged a külső, főként magyarországi forrásoknak, hogy biztosítsa a legalapvetőbb – az ukrán központi hatalom által csak részlegesen működtetett – közszolgáltatásokat (Tátrai, Erőss, Kovály 2016).

Ukrajna jelenlegi általános gazdasági helyzetétől Kárpátalja sem tudta magát függetleníteni: az orosz–ukrán hibrid háború hatására a GDP 2014-ben 7%-ot, 2015-ben pedig több mint 10%-ot zuhant. Ugyan 2016-ban 2%-os GDP-növekedés volt megfigyelhető, ez az érték messze elmarad az Euromajdan előtti gazdasági mutatóktól. Az élelmiszerárak megsokszorozódtak, miközben a bérek és nyugdíjak alig (8-10%-kal) nőttek. Az infláció mértéke soha nem látott méreteket öltve 2014-ben 24,9%, 2015-ben 43%, 2016-ban pedig 12% volt. Az ukrán statisztikai hivatal 2016. január 1-ji adatai alapján Kárpátalján egy havi átlagfizetés 3419 hrivnya (mintegy 41 000 HUF), ami jócskán elmarad az ukrainai átlagtól (4362 UAH = 52 000 HUF).

2017 elején Kárpátalján a munkanélküliségi ráta a hivatalos becslések szerint 10,2%-ot tett ki, amely nagyjából megegyezik az ukrainai átlaggal (9,6%). Ki kell azonban emelnünk, hogy Kárpátalján (csakúgy, mint egész Ukrajnában) elsősorban a rejtett munkanélküliség a fő probléma: valójában a munkanélküliek aránya a legóvatosabb becslések szerint is a fent említett érték három-négyszerese. A munkanélküliség, a gazdasági mélyrepülés és a behívóktól való félelem pedig tovább erősítette az egyébként is aktív mobilitási jellemzőkkel bíró kárpátaljai lakosság migrációs hajlandóságát. A kárpátaljaiak életében mindennaposá vált a barátok, kollégák, rokonok külföldi munkavállalása, kiteleplése.

Az egyre nagyobb volumenű emigráció új kihívások elé állítja a kárpátaljai munkaerőpiacot; egyes szakmákban munkaerőhiány lépett fel. Különösen érzékenyek például az iskolák, óvodák vagy az egészségügyi intézmények, amelyek dolgozói tömegével hagyják el az országot. Beszélgetőpartnereink szerint a vándormozgalom olyan méreteket öltött, hogy egyes iskolák és kórházak működése is veszélybe került. 2016-ban csak júniusban 68-an mondtak fel a Beregszászi Járási Kórházban (KárpátHír 2016), az iskolákban pedig általános a tanerőhiány. *„Soha nem gondoltam volna, hogy engem iskolákból fognak hívogatni, hogy menjek hozzájuk tanítani. Most már felhívtak vagy három helyről is. Nincs kinek adni az órákat, annyira nincs tanár. Én is törít végeztem, de most a töri mellett tanítok földrajzot, jogot, kémiát.”* (A19) A Kárpátaljai Magyar Pedagógusszövetség 2016 szeptemberében 158 regisztrált betöltetlen tanári állásról tudott (KMPSZ 2016).

Interjúink alapján azonban az is kiderült, hogy már nem csak a fentebb említett szektorokban vannak betöltetlen állások: a legtöbb üzem, cég, vállalkozás is súlyos munkaerőhiánnyal küzd. *„Egyszerűen nem találunk szalagmunkást. A férfiak mind mennek el. Ki hova. Már megemeltük a fizetéseket, indítottunk buszjáratot, ami a környező falvakból felveszi a munkásokat. De így sincs elég munkás.”* (A9)

Átalakuló megélhetési és boldogulási stratégiák Kárpátalján és a magyar–ukrán határvidéken

Jelenleg Kárpátalján a megélhetés három fő egyéni és családi stratégiája rajzolódik ki: a nemzetközi migráció különböző formái (elsődlegesen a külföldi mun-

kavállalás), a határhoz kapcsolódó informális gazdasági tevékenységek és (elsősorban a magyar közösség esetén) a magyar kormányzat által biztosított, a szülőföldön maradáshoz elősegíteni hivatott támogatások igénybevétele. Ezek a stratégiák jellemzően nem válnak el egymástól, sokkal inkább egymást kiegészítve, gyakran egymás hatását felerősítve jelennek meg a boldogulás lehetséges módjaiként. Ahogyan arra Morokvasic (2004) rámutatott, kelet-közép-európai viszonylatban a migráció sokszor épp az otthon maradáshoz teszi lehetővé, biztosítva annak anyagi bázisát. Az olyan tartós válság sújtotta terekben, amilyen Kárpátalja is, a mobilitásnak különösen nagy szerepe van a megélhetésben, megnő a migráció társadalmi elfogadottsága, kialakul a migráció kultúrája. Ugyanakkor a mobilitást a hatalom normatív és szakpolitikai módszerekkel, közvetve és közvetlenül is igyekszik befolyásolni, így Kárpátalján is kialakult a migráció és (nemzet)politika összefonódása (Çağlar, Gereöffy 2008; Tátrai, Erőss, Kovály 2016). A különböző formális és informális, legális és illegális megélhetési stratégiák széles skálája, amelyeket a következőkben mutatunk be, természetesen nem új keletűek, azonban mindhárom elem jelentős átalakulásban van 2014 óta, ezért e változások kiemelésére külön figyelmet fordítunk.

„Most már megy mindenki”: a migráció mint az új normalitás

Beszélgetőtársaink elmondásai alapján Kárpátalja-szerzte, etnikumtól függetlenül, a migráció a legmeghatározóbb társadalmi folyamat az elmúlt két-három évben. Írásunkban az Ukrajnából Magyarországra irányuló migráció jellemzőinek bemutatására vállalkozunk, elsősorban a kárpátaljai magyar közösségre fókuszálva.

Annál is indokoltabb a magyar közösségre összpontosítani, mivel az Ukrajnából Magyarországra érkezők legalább 70%-a az Ukrajnában élő – a legutóbbi, 2001-es népszámlálás szerint – 150 ezer fős magyar kisebbség köréből kerül ki, és 97%-uk beszél magyarul (Kincses 2015). Ebből részben az is következik, hogy a vándorlás földrajzilag koncentrált, és viszonylag kis távolságot ível át: a vándorlók 90%-a Kárpátaljáról érkezik, ezen belül pedig 74% – a magyar kisebbség elhelyezkedésének megfelelően – a határ menti járásokból származik. Magyarországon belül a bevándorlók 80%-a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében és a központi régióban telepedik le (Karácsonyi, Kincses 2010a). A számok alapján tehát az Ukrajnáról Magyarországra irányuló vándorlás jellemzően etnikai migrációnak tekinthető (Feischmidt, Zakariás 2010; Gödri 2010; Karácsonyi, Kincses 2010a, 2010b).

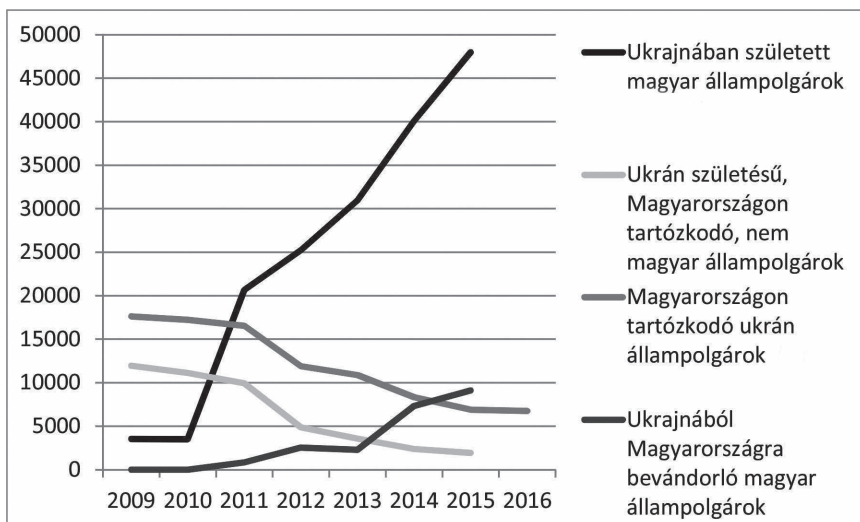
A hivatalos statisztikák szerint a globális gazdasági válság kitörése, azaz 2008 óta csökken a bevándorló (flow) és a Magyarországon tartózkodó (stock) ukrán állampolgárok száma, bár előbbi érték 2014 óta enyhén megemelkedett. Az elmúlt évek ukrán gazdasági mélyrepülése és geopolitikai történései, valamint közvetett adatok alapján az rajzolódik ki, hogy a gazdasági válság első éveiben valamelyest visszaeső migráció a 2010-es években töretlenül növekszik.

E látszólagos ellentmondás hátterében a 2010 után átalakuló magyar nemzetpolitika, konkrétan az állampolgársági törvény módosítása áll. Az egyszerűsített honosítás lehetőségével különösen nagy arányban éltek a kárpátaljai magyarok, akik – esetleges Magyarországra költözésükkor, magyar állampolgárként – már nem kerültek be a migrációs statisztikákba. Az adatok alapján az rajzolódik ki, hogy az elmúlt öt évben dinamikusan nőtt a Magyarországra települt ukrainai születésű népesség száma (1. ábra), amiben a fentebb leírt ukrainai taszító tényezők mellett fontos szerepet játszott a magyarországi munkaerőhiány (EMN 2015). E folyamat katalizátora pedig az egyszerűsített honosítás lett: „Nagyon sok ember szedte magát és ment tovább. Nekünk viszont ez egy óriási gondot okoz, mert nekünk azért az volna a fontos, hogy a magyarság itt megmaradjon Kárpátalján. Viszont a kettős állampolgárság épp ahhoz vezet, hogy ezeknek sokkal könnyebb volt elmenniük.” (A4)

Habár a fent részletezett okok miatt pontos számokat nem tudunk mondani, de interjúink és a TANDEM 2016 felmérés eredményei is megerősítették, hogy a magyar állampolgárság megszerzése jelentősen megkönnyítette a migrációt és bevett boldogulási stratégiává vált a magyarok és a nem magyarok számára egyaránt,³ továbbá a biztonságot jelenti a behívó elől menekülő férfiaknak.⁴ Az egyszerűsített honosítási eljárásnak köszönhetően 2011 és 2014 áprilisa között mintegy 70 ezren kaptak magyar állampolgárságot Ukrajnában (Soltész, Zimmerer 2014); az összes igénylés száma 2016 júniusáig pedig elérte a 149 ezret (Kántor 2016), ami lényegében megegyezik a kárpátaljai magyarok

1. ábra: Az Ukrajnából Magyarországra irányuló migráció a születési hely és az állampolgársági statisztikák alapján (fő)

Migration from Ukraine to Hungary by birth place and citizenship

Forrás: A KSH és BÁH adatai alapján saját szerkesztés.

2001-ben rögzített számával. A fentiekből két következtetés adódik: 1. mivel a becslések szerint a magyarok száma már 2011-ben is legalább 10 ezer fővel kevesebb, tehát 140 ezer körül lehetett (Karácsonyi, Kincses 2010b; Molnár, Molnár D. 2005), így egyértelműnek tűnik, hogy az alapvetően etnikai alapon osztogatott állampolgárságot tízezres nagyságrendben igényelték magukat a korábbi népszámlálásokon ukránnak (illetve egyéb nem magyarnak) vallók;⁵ 2. a 2014 áprilisát (tehát lényegében a kelet-ukrán konfliktus kitörését) követő két évben többen folyamodtak magyar állampolgárságért, mint az azt megelőző három évben.

Az elmúlt években nemcsak az Ukrajnából Magyarországra irányuló migráció volumene, hanem egyes mintázatai is megváltoztak. A gazdasági válság előtti időszakban a bevándorló ukrán állampolgárok általában munkavégzés céljából érkeztek Magyarországra. Az elmúlt években – bár jelentősen csökkent e tevékenységek súlya – még mindig a munkavégzés a domináns cél, főként ha figyelembe vesszük a fekete és szürkegazdaságban foglalkoztatottakat, akiknek arányát a szakirodalom az összes ukrán foglalkoztatott 40–45%-ára teszi (Çağlar et al. 2011; Juhász, Csátári, Makara 2010). Az elmúlt években a munkavégzés mellett egyre jelentősebb a családgyesítési és tanulási céllal érkezők száma is.

A kárpátaljai magyar fiatalok körében a magyarországi tanulmányi célú migráció is meghatározó stratégiává vált, aminek hátterében főként az ukrán államnyelv elégtelen ismerete, valamint a határon túli magyarok számára kialakított ösztöndíj-politika áll.⁶ Napjainkban a határ magyar oldalán az alap- és középfokú oktatásban is egyre több kárpátaljai magyar fiatal jelenik meg. Ennek oka, hogy a kötelező ukrán nyelvi érettségi elkerülése miatt a végzős középiskolások Magyarországon, jellemzően határközeli oktatási intézményben teszik le a magyar érettségét, amely egyúttal belépőt jelent a magyar felsőoktatási rendszerbe.

A kelet-ukrán válság hatására nemcsak az ukrán–magyar relációjú migráció, hanem a Kárpátaljáról kiinduló nemzetközi vándorlás általános jellemzői is átalakultak. A még mindig domináns cirkuláris migráció mellett (Çağlar 2013) a kelet-ukrán konfliktus kitörését követően a kilátástalan gazdasági helyzet és a katonai behívók hatására kialakulóban van az az új gyakorlat, mely szerint a családfenntartót nemritkán az egész család követi a végleges kitelepedés szándékával. Iskolai beszélgetésekből az is kiderült, hogy sok gyereket a nagyszülők vagy más rokonok nevelnek ideiglenesen, mivel a szülők külföldön dolgoznak (vö. Blaskó 2016). Több iskolában említették, hogy adott esetben a tanévet vagy a végzést meg sem várva kiveszik a gyerekeket, „és már megy is dolgozni az apjával építkezésre.” (A6)

Az egyszerűsített honosítás következményeként megváltozott a célországok köre is. „Nagyon sok ember szedte magát és ment tovább. Nem is csak Magyarországra ment, hanem emigrált egyszerűen Angliába, Németországba, Csehországba. Ki hová.” (A4) Korábban a migráció célországa a magyarok számára sokkal egyértelműbben Magyarország volt, Magyarország azonban komoly versenyhelyzetbe került a vonzóbb alternatívát, jóval magasabb béreket kínáló nyugati, de

akár visegrádi országokkal szemben is (Erőss, Kovály, Tátrai 2016). Így a magyar állampolgárság megszerzésével a kárpátaljai magyarok előtt is szélesedtek a lehetőségek, és az interjúk azt támasztják alá, hogy növekszik azok száma, akik Magyarországot csupán átmeneti állomásnak tekintik, a könnyített módon megszerezhető magyar állampolgárságot pedig egy jól használható menetjegynek a célállomás felé. Ennek ellenére a kárpátaljai magyarok számára – a többi külhoni magyar közösséggel szemben – még mindig Magyarország a legfontosabb célpont; a TANDEM 2016 felmérés szerint a kivándorlást tervező magyarok 80%-a Magyarországra telepedne le, míg a 15–29 évesekre fókuszáló GeneZYs 2015 kutatás szerint ez az arány 76% (GeneZYs 2015; TANDEM 2016). Ugyanakkor a TANDEM 2016 szerint a kárpátaljai ukránoknak negyede szintén Magyarországra költözne, ami a közelmúltbeli migrációs mintázatokat ismerve némiképp meglepő, de összefügghet a magyar állam ukrainai aktivitásával és a munkaerő Magyarországra csábításának politikájával (Erőss, Kovály, Tátrai 2016; Tátrai, Erőss, Kovály 2016).

A magyar–ukrán határon átvélő kapcsolatok és mobilitás

Az informális kapcsolatrendszer alakulásában a határ kiemelkedő jelentőséggel bír, ugyanis annak megléte és/vagy közelsége a határ menti területek lakóinak életét jelentősen befolyásoló tényező (Zhurzhenko 2010). Az ukrán állampolgárok vízumkényszere, a hosszadalmas és bürokratikus határátlépési procedura miatt a határ egyrészt gátként funkcionál, másrészt viszont olyan lehetőségeket is teremt, melyeket kihasználva a határ mentén élők gazdasági előnyökhöz juthatnak. Ezért a különböző határon átvélő informális gazdasági stratégiák alkalmazása (külföldi munkavállalás, ingázás, megélhetési kereskedelem stb.) egyre gyakoribb jelenséggé vált (és válik) a kárpátaljaiak körében. A határon átvélő mozgásokban, a határ menti együttműködésekben új fejezetet nyitott az egyszerűsített honosítási eljárás, hiszen a magyar állampolgársággal megszerezhető útlevelel lehetővé tette a vízum nélküli határátkelést.

Elemezve az ukrán–magyar határszakasz átlépésének motivációit, három főbb csoportot különíthetünk el: a) vásárlás; b) megélhetéssel kapcsolatos tevékenység – amely túlnyomórészt valamiféle kereskedelemmel kapcsolatos elfoglaltságot, esetleg fuvarozást jelent; c) rokonok, barátok látogatása (Berghauer 2011).

A vásárlással kapcsolatos tevékenységek, azaz a bevásárlóturizmus a 2000-es évek végéig erősen aszimmetrikus jelleggel bírt: a magyarok jóval nagyobb arányban utaztak bevásárlási szándékkal Ukrajnába (az utazások háromnegyedét ez tette ki), mint az ukránok Magyarországra (Kovály 2010). Ennek elsődleges oka a két ország termékei közötti árérés, valamint a forint–hrivnya árfolyam volt (Berghauer 2011), azonban e folyamatok alakulását általában komplex együttthatók eredményeiként kell vizsgálnunk (Michalko et al. 2014). Az általunk készített interjúk eredményeiből kiderül, hogy a magyarországiak bevá-

sárlóturizmusa napjainkra veszített jelentőségéből, szemben az Ukrajnából érkező bevásárlóturisták számával. Utóbbi az „áfázás” felerősödésére vezethető vissza.⁷

Interjúink alapján az is elmondható, hogy a határ menti megélhetési kereskedelem még mindig prosperáló tevékenységnek számít. Ebben a folyamatban inkább a nehezebb gazdasági körülmények között élő kárpátaljaiak vesznek részt, ám a magyarországiak is bekapcsolódnak a folyamatba, igaz, alacsonyabb intenzitással, mint az 1990-es években, amikor még mindez a határ mentén élő magyarországiak számára is egyfajta megélhetési stratégiának számított. Napjainkban a magyarországiak számára a határátlépés célja a többnyire saját felhasználásra szánt üzemanyag, dohányáru, alkoholos és alkoholmentes italok, gyógyszerek, tejtermékek, édesipari termékek, olcsó műszaki cikkek vásárlása.

Ami a kárpátaljaiak megélhetéssel kapcsolatos határtevékenységeit, informális gazdasági stratégiáit illeti, Borbély Sándor (2015, 93–94.) felosztását – aki a maffiózók (ember- és cigarettacsempészek) és a határra járók csoportjait különíti el – adekvátnak találjuk. Míg az első kategóriához általában a nagy mennyiségeket mozgató, szervezett bűnözéshez köthető tevékenységek párosíthatók, addig a másodikban a kiskereskedők és az „átlagemberek” vesznek részt, sokszor hivatalos, főállású munkájuk mellett végzett kiegészítő tevékenységként. A határra járók csoportját Borbély a következő foglalkozási csoportokra osztja tovább:

- a) *Üzemanyag-kereskedők*: ebben a folyamatban általában azok a kárpátaljaiak vesznek részt, akik többnyire napi szinten járnak át Magyarországra, hogy ott értékesítsék a jelentősen olcsóbb ukrán üzemanyagot. Azonban – ahogy ezt már fentebb említettük – a magyar határ menti falvakból is átjárnak ukrán oldalra tankolni, viszont általában heti rendszerességgel, egyéb termékek vásárlása mellett (Berghauer 2011).
- b) *Fuvarozók*: általában konkrét útvonal mentén szállítanak utasokat, sokszor a kereskedelmi tevékenység kiegészítéseként. A fuvarozók leggyakoribb magyarországi célállomásai Mátészalka, Vásárosnamény, Nyíregyháza, Debrecen és Budapest.
- c) *Árusok*: leginkább élelmiszerekért, olcsóbb ruhaneműért, műszaki cikkekért, valamint tisztítószerkéért járnak át, melyeket továbbértékesítenek a kárpátaljai piacon (a már említett „áfázókat” is ide értve).
- d) *Magyarországi nyugdíjasok*: azok a kárpátaljaiak, akik többnyire csak formálisan telepednek át Magyarországra, onnan kapják nyugdíjaikat, életvitelszerűen viszont Kárpátalján élnek (lásd még Fedinec 2015, 94.).
- e) *Munkások*: ukrán oldalról a kereskedelmi tevékenységek mellett az ukrán–magyar határtérségben élők számára a határ munkalehetőséget is jelent, legfőképpen a kárpátaljai magyarok körében. Általános jelenség a reggeli és az esti órákban a biciklisek kisebb-nagyobb csoportjainak megjelenése a határon, akik a közeli magyarországi falvakban végeznek mezőgazdasági idénymunkát. „Elkezdődnek most már a mezőgazdasági munkák, ilyenkor valósággal kirajzanak Kárpátalja magyarlakta falvaiból a la-

*kosok, ide a Nyírségbe, Szabolcsba, Borsodba, Hajdú-Biharba, falvakba, farmok-
ra, metszenek, kapálnak, részt vesznek a betakarítási munkálatokban; tehát
megvannak ezek a bejáratott kapcsolatrendszerek. Mindig ugyanahhoz a gaz-
dához mennek, jól ismerik egymást, megbíznak egymásban, gyakorlatilag ebből
tartják fenn magukat és a családot nagyon sokan.” (A12) A szintén Magyar-
országon dolgozó idősgondozók, háztartásvezetők, építőipari munkások
pedig ingázó életmódot folytatva, leginkább heti rendszerességgel lépik
át az ukrán–magyar határt. A határ munkahelyteremtő funkciója a ma-
gyar oldalon is megjelenik, de itt leginkább az államhatalom alkalma-
zottainak számát gyarapítja (MÁV, rendőrség, vámhivatal, határőrizet
stb.) (Sik, Szécsi 2015, 414.).*

A fehérgalléros munkaerőnek is megvan a hasonló cirkuláris mozgása, el-
sősorban az oktatási és az egészségügyi szektorban: kelet-magyarországi kiürü-
lő kistélepülések iskolái gyakran alkalmaznak kárpátaljai magyar tanárokat,
akik heti vagy akár napi rendszerességgel járnak át Ukrajnából magyarországi
munkahelyükre.

A fent részletezett tevékenységek részei a cirkuláris migrációnak, amely
egyre nagyobb szerepet játszik a határtérségben, illetve az ukrán–magyar mig-
rációs rendszerben. Ebben a rendszerben a határon átnyúló kapcsolatok és
a kettős állampolgárság olyan tőkének számítanak, amelyek erősítik a cirkulá-
ció lehetőségét (Vertovec 2007). Az elmúlt évtizedben mind az EU politikája
(EU-bővítés, schengeni határrend bevezetése), mind Magyarország migrációs és
nemzetpolitikája serkentőleg hat a cirkuláris migrációra (Çağlar 2013; EMN
2015). A cirkulálás rendszerébe illeszkedne a legújabb magyar politikai elképze-
lések szerint az ukrán munkaerő Magyarországra vonzása is (részletesen lásd
Élő 2016; Tátrai, Erőss, Kovály 2016).

Az ukrán–magyar határon átnyúló informális kapcsolatok között meg kell
említenünk a kárpátaljai lakosok körében egyre népszerűbbé váló egészségtu-
rizmust is, mely az 1990-es évek második felében kezdett kibontakozni. Akkor
még leginkább a tehetősebb réteg vette igénybe a jobb felszereltséggel és szín-
vonalasabb ellátással rendelkező magyarországi egészségügyi intézmények
szolgáltatásait, többnyire Debrecenben és Nyíregyházán (Szilágyi 2015). Mára
az egészségturizmusban résztvevők legfőbb célpontjai átkerültek a határ menti
kórházakba (Fehérgyarmat, Kisvárd, Vásárosnamény), és az abban résztvevők
köre már nem csak a tehetősebb kárpátaljaiakra korlátozódik. Azonban – mint
ahogyan a fehérgalléros migrációnál említettük – az egészségturizmus folya-
matában nemcsak a betegek, de az orvosok is részt vesznek. Az 1990-es évektől
folyamatos az Ukrajnából érkező egészségügyi dolgozók beszívargása a magyar
intézményekbe, mely a 2014-es ukrán válság hatására intenzívebbé vált. Az uk-
ránul és magyarul is tudó orvosok nyelvi kompetenciájukat felhasználva a ma-
gyarul egyáltalán nem tudó ukrán pácienseket is fogadják, tovább szélesítve
ezzel az egészségturizmusba bekapcsolódók körét. A kárpátaljaiak leggyakrab-
ban a szülészeti és nőgyógyászati szolgáltatásokat veszik igénybe, de gyakori a

belgyógyászati, a sebészeti, valamint a hematológiai szakrendelések látogatása is. A fehérgyarmati kórház 1994 és 2014 között kiállított születési anyakönyveiben 116 kárpátaljai, többnyire határ menti magyarlakta település jelent meg. A vizsgált időszakban 1696 ukrainai gyereket anyakönyveztek, ami az összes születések 9%-át tette ki a fehérgyarmati kórházban (Szilágyi 2015).

A határon átnyúló mozgás azonban ebben a vonatkozásban is kétirányú: egyes nem túl bonyolult, az ukrán oldalon jóval olcsóbban elérhető egészségügyi szolgáltatás miatt a magyarországiak járnak át Kárpátaljára. Ilyenek például a szemészeti vagy a fogászati kezelések.

„Nem segítyt kell adogatni”: ösztönzők a kárpátaljai magyarok szülőföldön való boldogulására

A kelet-ukrán válság nyomán bekövetkező általános gazdasági mélyrepülés, illetve az életkörülmények romlásának mérséklésére számos új beruházás, program indult el Kárpátalján a visegrádi országok anyagi támogatásával. Szemben a cseh és lengyel kezdeményezésekkel, a magyar kormányzati programok egyik kiemelt célja a kárpátaljai magyarság szülőföldön tartása, a helyben boldogulás elősegítése és a magyar közösség megtartása. Mindazonáltal fontos leszögezni, hogy a bevezetett támogatások egy része etnikumsemleges, illetve kimondottan a nem magyarokat célozza (részletesen lásd Tátrai, Erőss, Kovály 2016).

Az alcímben foglalt idézet ellenére a mindennapi életet meghatározó támogatások egyik fontos szelete volt a kelet-ukrán konfliktus kezdetétől a segélyezés. A magyar kormányzati akciók mellett magyarországi testvérvárosok, egyházak és civil szervezetek is rendszeresen juttatnak el természetbeni és pénzbeli adományokat partnertelepülésük és intézményeik részére. Sokat elárul a szűkös kárpátaljai mindennapokról, hogy sokszor egy-egy ilyen adomány teszi lehetővé, hogy uzsonnát tudjanak biztosítani az iskolásoknak.⁸

A segélyezés mellett a támogatások szerteágazó rendszere alakult ki. Az egész közösséget szolgáló támogatások közül kiemelkednek a különböző infrastruktúra-fejlesztések, míg az egyénileg igényelhető támogatások célja a migrációs döntések befolyásolása, vagyis a szülőföldön boldogulás elősegítése.

Az infrastrukturális beruházások legnagyobb csoportját a magyarországi hozzájárulással megvalósuló óvodai, iskolai és felsőoktatási bővítések és fejlesztések képezik. Írásunkban csak egy példát, a magyarság szempontjából szórványnak számító Técsőn a Református Líceum új szárnyának építését emelnénk ki, amely a tervek szerint 2017-ben nyitja meg kapuit két magyar nyelvű óvodai csoport előtt. Az újonnan nyíló técsői magyar óvoda csak egy a számos közoktatási férőhely-bővítési beruházás közül, amely magyar tannyelvű intézményekben valósul meg.

Mindez arra hívja fel a figyelmet, hogy az utóbbi másfél-két évben egyes magyar tannyelvű iskolák iránt jelentősen nőtt az érdeklődés, elsősorban a ve-

gyes etnikai összetételű településeken. Ez jól látszik a beiskolázási számokban is: általános jelenség, hogy a 2016-os őszi tanévben akár három első osztály is indult a magyar oktatási intézményekben, míg korábban egy osztály indítása is nehézségeket okozott (Rehó 2016). 2016-ban előfordult, hogy egy magyar iskolában a végzős osztály 15 fővel ballagott, de 90-en jártak első osztályba.

Mindezt nem csupán a magyar szülők változó beiskolázási döntései magyarázzák,⁹ hiszen a magyar gyerekek száma továbbra is csökken, és a felerősödő kivándorlás csak súlyosbítja a helyzetet. Az új tanulók jó része olyan ukrán gyermek, aki magyarul jól-rosszul vagy akár egyáltalán nem tud, viszont szülei úgy ítélték meg, hogy a magyar iskola jobb tanulási körülményeket, felszereltséget és főleg több lehetőséget kínál jelenleg, mint egy ukrán iskola. Interjúalanyaink véleménye szerint az ukrán szülők úgy gondolják, hogy ha a gyermek magyar iskolába jár, akkor megtanulja a nyelvet és megszerezheti a magyar állampolgárságot, ami megnyitja előtte az EU-ban való továbbtanulás és munkavállalás csatornáit. A técsői magyar tannyelvű líceumban például három éve maximum 5% volt, mostanra 20% lett az ukrán gyerekek aránya, egyes osztályokban több az ukrán gyerek, mint a magyar. Ugyanakkor jól szemlélteti az elvándorlás mértékét, hogy a líceum 11. (végzős) osztályába beíratott 20 gyerekből már csak 10 jár be az órákra: a többiek még a végzettség megszerzése előtt külföldre mentek dolgozni, rendszerint a családját követve (A6). A jelenség nem egyedi, szerte Kárpátalján hasonló tapasztalatokról számoltak be a megkérdezett intézményvezetők.

A kárpátaljai lakosság helyzetének javítását célozza a Magyarországról folyósított támogatások másik nagy csoportja, az egyének számára pályázatok útján elérhető támogatások köre. Ahogy korábban írtuk, a kelet-ukrán válság kirobbanása jelentős munkaerő-kiáramlást okozott, mely különösen látványos volt a pedagógusi és orvosi pályákon. A folyamat lassítása érdekében és a szülőföldön való boldogulás támogatása jegyében 2015 szeptembere óta a kárpátaljai közoktatási és egészségügyi dolgozók fizetésekiegészítésben részesülnek. Fontos hangsúlyozni, hogy a támogatás igénybevétele nincs sem magyar állampolgársághoz, sem magyar igazolványhoz vagy magyar anyanyelvhez kötve. A támogatást olyanok vehetik igénybe, akik magyar tannyelvű iskolában látnak el oktatási, nevelési feladatokat, vagy – egészségügyi dolgozók esetén – használják a magyar nyelvet a betegekkel való kommunikáció során és ezt fel is tüntetik a rendelőben.¹⁰ A pozitív fogadtatást követően a támogatást kiterjesztették az egyházi személyekre, valamint az újságírókra is.¹¹ A támogatottak körét – a 1641/2016 (XI.17.) kormányhatározat alapján – vélhetőleg kiterjesztik a kárpátaljai magyar színészekre, médiamunkatársakra, közművelődési és könyvtári dolgozókra.

Az egyszerűsített honosítás és a kárpátaljai magyar intézményrendszer kínálta előnyök érezhetően megnövelték a magyar nyelv presztízsét, aminek a leglátványosabb lenyomata a Kárpátalja-szerte három szinten beindult, magyar állami finanszírozású ingyenes magyar nyelvoktatás. Az iskolákban ezer ukrán, ruszin gyerek tanulja a magyart mint második választható nyelvet, melyhez a magyar kormány biztosítja az eszközfejlesztést. További ötszáz fő szakkör, dél-

utáni képzés során ismerkedik a nyelvvel, ezen túl a tervezett 42 helyszín helyett végül – az érdeklődésre való tekintettel – 105 helyszínen indult tanfolyami képzés, a tervezett 7-10-hez képest 30 fős csoportokban (A23). A magyar nyelvi kurzusok iránti kereslet akkora, hogy – amint az ungvári példán láttuk – nyelviskolák is szerveznek piaci alapon magyar kurzusokat. Ki kell azonban emelnünk, hogy ennek háttérében interjúalanyaink szerint egyértelműen a magyar állampolgárság megszerzése áll: *„Akik a magyar tanfolyamra járnak, azoknak másabb a motivációja. Mert akik angolt, németet, vagy akár lengyelt tanulnak, azok üzleti célból tanulják, vagy mennek munkát vállalni Lengyelbe, például. Akik a magyar tanfolyamra járnak, azok azért tanulnak, mert le akarják tenni az esküt az állampolgársághoz. Annyira akarnak megtanulni csak magyarul, hogy a papírok beadásánál tudjanak beszélgetni magyarul.”* (A5)

Főként vegyes etnikai összetételű településeken nő a magyar iskolákba való beiratkozás. Mindeközben a homogén etnikai összetételű településeken fennmarad a csökkenő gyereklétszám miatti probléma, amit a migráció csak súlyosbít. Ettől eltekintve a magyar közösség számára pozitív fordulat a magyar óvodai és iskolai csoportok létszámnövekedése, a korábban súlyos beiskolázási gondokkal, sokszor a fennmaradásért küzdő magyar oktatási intézmények megerősödése.

Konklúzió

Tanulmányunkban azt igyekeztünk bemutatni, hogy az Euromajdan, valamint az azt követő geopolitikai változások miként alakították át az egyéni/családi boldogulási stratégiákat Kárpátalján. Egybehangzó vélemények szerint a jelenlegi kedvezőtlen helyzethez vezető úton a töréspontot nem az Euromajdan eseményei jelentették, hanem a fegyveres összecsapások kirobbanása Kelet-Ukrajnában. A harci cselekmények, katonai behívók, a kibontakozó mély gazdasági válság súlyos társadalmi következményei (elhatalmasodó megélhetési problémák, a biztonságérzet hiánya, kilátástalanság) Kárpátalja teljes népességét – köztük a magyar kisebbséget is – érintették, átalakítva a családi megélhetési stratégiákat.

A szülőföldön való boldogulás nehézségei a már korábban sem elhanyagolható mértékű mobilitás és a határhoz kötődő informális gazdasági stratégiák felerősödéséhez vezettek Kárpátalján. Az otthon maradáshoz, az otthon boldoguláshoz paradox módon éppen a mobil életforma, a migráció teremti meg a feltételeket (Morokvasic 2004). A kárpátaljaiak mobilitási stratégiáinak meghatározó jellemzője a cirkularitás, többek között a külföldi munkavállalás vagy a határon átvélő rendszeres mozgások (pl. ingázás, csempészés, kiskereskedelem) esetében, de egyre erősödő forma a végleges kitelepedés is. A hétköznapi élet nem a nemzeti térbe bezárva, hanem transznacionális térben zajlik, ahol a gazdasági ésszerűség és lehetőségek mentén gyorsan megtörténik az új hely-

zethez való alkalmazkodás. Mivel Kárpátalján – mint a posztszovjet térségekben általánosan – az állam nem biztosítja a túléléshez szükséges feltételeket (Borbély 2015; Zhurzhenko 2010), így az egyéni rugalmasság, a gyors adaptáció elengedhetetlen feltétele a boldogulásnak. Ennélfogva kiemelkedő szerepük van az informális gazdasági tevékenységeknek mint önálló vagy kiegészítő bevétel-szerzési lehetőségeknek (Round, Williams, Rodgers 2008), amelyek Kárpátalján jelentős részben a határhoz kötődnek. A határ – a kívülálló szemében leglátványosabb szűk áteresztőképességén túl – a helyieknek lehetőséget teremt a boldogulásra, egyrészt a munkahelyteremtő funkciók által, másrészt a határ menti kereskedelmi tevékenységek révén. A határhoz köthető informális gazdasági gyakorlatok tehát az állami gondoskodás hiányában jönnek létre, erősödnek fel; Borbély (2015, 101.) megfogalmazásában elsődleges céljuk „a diszfunkcionálisan működő, demokratikus nemzetállam intézményes zavarainak ellensúlyozása.”

Mindez fokozottan igaz a kárpátaljai magyar kisebbség tagjaira, akik a határ közvetlen közelében élnek, és sűrű személyes, társadalmi, gazdasági és kulturális kötélekek fűzik őket Magyarországhoz. A határon átnyúló együttműködések keresztül elérhető EU-s és magyarországi források, valamint a megélénkült magyar támogatáspolitikai pedig olyan lehetőségeket kínálnak, amelyekkel a kárpátaljai magyarok gazdasági pozíciója megerősödhet, és a kárpátaljai magyarok versenyelőnybe kerülhetnek az ukránokkal szemben.

A Magyarországra (és egyéb EU-s országokba) irányuló migrációt, a mobilitást, valamint a határon átnyúló kapcsolatokat alapvetően befolyásolják a magyar kormányzat nemzetpolitikai lépései. A magyar állampolgárság könnyített megadása gyökeresen átalakította a kárpátaljaiakat, főként a kárpátaljai magyarok lehetőségeit, mind a határátlépés, mind a külföldi munkavállalás és továbbtanulás tekintetében. Ezen átalakuló rendszerben, ahol a magyarsághoz tartozás kézzelfogható előnyöket jelent a bevételek növelésében (akár külföldi munkavállalással, akár a Kárpátaljára érkező támogatások révén) az etnicitás tőke lett, megéri magyarnak lenni. Az állampolgárság-igénylési statisztikákból, a magyar tannyelvű iskolák növekvő népszerűségéből, valamint a magyar nyelv iránti keresletből az derül ki, hogy a kettős kötődésű (magyar–ukrán), illetve a teljesen ukrán népesség egy részénél is a bevallott etnicitás szituatív: a mindennapi gyakorlatok és az emberek pragmatikus döntései alakítják (Allina-Pisano 2009). Azaz ha az érdekük úgy kívánja, magyarnak mondják magukat.

A magyar nemzetpolitika a kivándorlás ellensúlyozására, a kárpátaljai magyarok szülőföldön boldogulásának elősegítésére számtalan kulturális és gazdasági intézkedést dolgozott ki és valósított meg – főként az elmúlt három évben. Ugyanakkor, az eddigi tapasztalatok alapján, ezek a támogatások önmagukban nem képesek még rövid távon sem megfordítani az elvándorlás trendjét. Az állandósuló vonzó és taszító tényezők, azaz a két ország közti tartós és nagyon mély jövedelmi szakadék, az állandósult katonai konfliktus Kelet-Ukrajnában, az anyagi és személyes biztonságérzet megrendülése, a politikai bizonytalanság, a lakosság kiábrándultsága, továbbá az elmúlt évtizedekben kiépült migrációs há-

lázatok, a megváltozott egyéni és családi életstratégiák, a kiterjedt ösztöndíj-politika és az egyszerűsített honosítás intézménye mind hozzájárultak ahhoz, hogy a migráció, az elvándorlás vált az új mintaadó normává; így – egyetértve Bárdi (2016) megállapításával – az „otthon maradási projektek” már nem érik el céljukat.

Jegyzetek

- 1 A kutatás keretében huszonhat interjúrt rögzítettünk Ungváron, Beregszászon, Técsőn, Makkos-
jánosiban és Budapesten (az adatközlők felsorolását lásd a Mellékletben).
- 2 Fél évig Valerij Luncsenko regnált, aki kormányzói működése alatt intenzív kapcsolatokat
ápolt a kárpátaljai magyar pártokkal, a magyar kormánnyal és Szabolcs-Szatmár-Bereg megye
vezetésével is. Petro Porosenko megválasztása után Luncsenkót leváltották, helyére a kor-
mánpárti Vaszil Hubal került, aki egy évre kapott ideiglenes kinevezést.
- 3 A TANDEM 2016 felmérése eredményei egyértelműen alátámasztják az összefüggést a magyar
állampolgárság megszerzése és a kitelepedési szándék között: az állampolgárságot igénylők
39%-a, míg az állampolgárságot felvenni nem akaróknak 5%-a szándékozik elvándorolni.
- 4 E migrációs típus sok hasonlóságot mutat az 1990-es évek elején a délszláv polgárháború elől
Magyarországra menekülő férfiak esetével, akik a családtól elkülönülve várták a háború végét
és a hazatérés lehetőségét. A háború elhúzódása miatt azonban a legtöbben végleg Magyaror-
szágon maradtak vagy továbbvándoroltak Nyugat-Európába (Várdai et al. 2013).
- 5 Mindezt alátámasztja, hogy becslések szerint tízezres nagyságrendben kaptak magyar állam-
polgárságot hamis igazolásokkal rendelkező ukrán és orosz állampolgárok (Szalai 2016).
- 6 A jelenség nem új keletű, vajdasági viszonylatban az ösztöndíj-politika és a migráció kapcsola-
taról lásd Erőss et al. (2011b) és Takács, Tátrai, Erőss (2013).
- 7 Az „áfázók” a Magyarországon megvásárolt termékek (döntően élelmiszerek, műszaki cikkek)
áruforgalmi adójának visszaigényléséből, ezzel együtt pedig az ukrán vám meg nem fizetésé-
ből húznak hasznot. A termékeket általában az ukrán oldalon értékesítik tovább.
- 8 A magyar óvodákba és alsó tagozatokra járó gyermekek étkeztetésére külön pályázati forrás
létezik, amely sok szülő számára komoly segítség: <http://www.kmkszalap.org/gyermeketkeztetesi-tamogatas/palyazati-felhivas>
- 9 2010 óta Kárpát-medence-szerte elérhetőek a magyar tannyelvű iskolába járó gyermek után a
szülők/nevelők által megpályázható beiskolázási támogatások. Kárpátalján ez sokak számára fon-
tos bevételi forrás volt, de önmagában ez a juttatás nem indukált jelentős létszámnövekedést.
- 10 A pályázati felhívások megtalálhatók itt: <http://www.kmkszalap.org/oktatasi-dolgozok-tamogatas/palyazati-felhivas>; <http://www.kmkszalap.org/palyazati-felhivas-2016-09-26.html>
- 11 A pályázati felhívás megtalálható itt: http://bgazrt.hu/tamogatasok/archivum/2016_evi_felhiva_sok_nyertesek/karpataljai_ujsagirok_ill_az_ujsagiroi_tevékenységet_segito_munkatarsak_tamogatas/karpataljai_ujsagirok_ill_az_ujsagiroi_tevékenységet_segito_munkatarsak_tamogatas/

Irodalom

- Allina-Pisano, J. (2009): From iron curtain to golden curtain. Remaking identity in the European Union borderlands. *East European Politics and Societies*, 2., 266–290. <http://doi.org/db2gjz>
- Bárdi N. (2016): *A budapesti kormányzatok magyarságpolitikája*. A megmaradás útjai – helyzetkép a külhoni magyarságról című konferencián Budapesten, 2016. május 30-án elhangzott előadás.
- Berghauer S. (2011): A határmentiség és a turizmus sajátos összefüggései Kárpátalja magyarlakta területein. *Tér és Társadalom*, 4., 148–164.
- Blaskó Zs. (2016): Transznacionális családok, hátrahagyott gyerekek Dél- és Kelet-Európában. *Socio.hu*, 1. 71–88.
- Borbély S. (2015): Informális gazdasági stratégiák a magyar-ukrán határvidéken. In: Turai T. (szerk.): *Hármas határok néprajzi értelmezésben*. MTA BTK Néprajztudományi Intézet, Budapest, 217–245.
- Çağlar, A. (2013): Circular migration between Hungary and Ukraine: Historical legacies, the economic crisis, and the multidirectionality of ‘circular’ migration. In: Triandafyllidou, A. (ed.): *Circular migration between Europe and its neighbourhood: Choice or necessity?* Oxford University Press, Oxford, 141–165. <http://doi.org/b53m>
- Çağlar, A., Gereöffy, A. (2008): Ukrainian migration to Hungary: A fine balance between migration policies and diaspora politics. *Journal of Immigrant & Refugee Studies*, 3., 326–343. <http://doi.org/ch3pzh>
- Çağlar, A., Sillo T., Jóźwiak, I., Hires-László, K. (2011): *Circular migration patterns: Migration between Ukraine and Hungary*. European University Institute, Florence
- Élő A. (2016): Ukránok a spájzban. *Heti válasz*, szeptember 22., 20–22.
- EMN (2015): *Determining labour shortages and the need for labour migration from third countries in the EU. Hungary*. EMN Focussed Study. http://ec.europa.eu/dgs/home-affairs/what-we-do/networks/european_migration_network/reports/docs/emn-studies/13a_hungary_labour_shortages_study_en_may_2015.pdf (Letöltés: 2016. szeptember 15.)
- Erőss Á., Filep B., Kocsis K., Tátrai P. (2011a): On linkages and barriers: The dynamics of neighbourhood along the state borders of Hungary since EU enlargement. In: Armbruster, H., Meinhof, U. H. (eds): *Negotiating multicultural Europe. Borders, networks, neighborhoods*. Palgrave Macmillan, Basingstoke, New York, 69–93. <http://doi.org/b53n>
- Erőss Á., Filep B., Rácz K., Tátrai P., Váradi M. M., Wastl-Walter, D. (2011b): Tanulmányi célú migráció, migráns élethelyzetek: vajdasági diákok Magyarországon. *Tér és Társadalom*, 4., 3–19.
- Erőss Á., Kovály K., Tátrai P. (2016): *Effects of the Ukrainian crisis in Transcarpathia: the Hungarian perspective*. Centre of Migration Research, Warsaw (CMR Working Papers; 92.)
- Fedinec Cs. (2015): Magyarok Kárpátalján (Ukrajnában): etnoregionális szándékok elméletének és gyakorlatának néhány aspektusa. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 1., 87–100.
- Ferenc V., Séra M. (2012): Iskolaválasztás Kárpátalján. *Kisebbségkutatás*, 3., 473–513.
- Feischmidt M., Zakariás I. (2010): Migráció és etnicitás. A mobilitás formái és politikái nemzeti és transznacionális térben. In: Feischmidt M. (szerk.): *Etnicitás. Különbőségteremtő társadalom*. Gondolat, MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 152–169.
- GeneZs (2015): *Kárpát-medencei ifjúságszociológiai felmérés*. http://kisebbségkutato.tk.mta.hu/uploads/files/sajto_prez_2016_jan_28_vegl_bo.pdf (Letöltés: 2016. szeptember 10.)
- Gödl I. (2010): Bevándorlás és etnicitás – összefüggések nyomában. In: Hárs Á., Tóth J. (szerk.): *Változó migráció – változó környezet*. MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 87–124.
- Jordan, P., Klemenčič, M. (2003): Transcarpathia – Bridgehead or periphery? *Eurasian Geography and Economics*, 7., 497–513. <http://doi.org/fn6drn>
- Juhász J., Csátári F., Makara, E. (2010): *Ukrán állampolgárok munkavállalása Magyarországon*. PantaRhei, Budapest
- Kántor Z. (2016): *Nemzet, autonómia, kettős állampolgárság*. A megmaradás útjai – helyzetkép a külhoni magyarságról című konferencián Budapesten, 2016. május 30-án elhangzott előadás.
- Karácsonyi D., Kincses Á. (2010a): Az elvándorlás hatása a kárpátaljai magyarság helyzetére. *Földrajzi Közlemények*, 1., 31–44.

- Karácsonyi D., Kincses Á. (2010b): Ukrán állampolgárok Magyarországon: nemzeti összetartozás és gazdasági kényszer. *Területi Statisztika*, 3., 334–349.
- Karácsonyi D., Kocsis K., Kovály K., Molnár J., Póti L. (2014): East-West dichotomy and political conflict in Ukraine – Was Huntington right? *Hungarian Geographical Bulletin*, 2., 99–134. <http://doi.org/b53p>
- KárpátHír (2016): Tömegesen hagyják el a dolgozók a Beregszászi Járási Kórházat. *KárpátHír*, július 15. <http://karpathir.com/2016/07/15/tomegesen-hagyjak-el-a-dolgozok-a-beregszaszi-jarasi-korhazat/> (Letöltés: 2017. április 22.)
- Kincses Á. (2015): *A nemzetközi migráció Magyarországon és a Kárpát-medence magyar migrációs hálózatai a 21. század elején*. KSH Műhelytanulmányok, Budapest
- KMPSZ (2016): *Állásajánlatok*. <http://kmpsz.uz.ua/oktatasi-intezmenyek/allasajanlatok.html> (Letöltés: 2017. április 22.)
- Kovály K. (2010): Transzkordonne spivrobitnictvo Zakarpattya ta perspektivi yoho rozvitku. In: Oliynik, E. (szerk.): *Heohrafiya i turizm*. Alterpress, Kijev, 97–102.
- Michalkó G., Rátz T., Hinek M., Tömöri M. (2014): Shopping tourism in Hungary during the period of the economic crisis. *Tourism Economics*, 6., 1319–1336. <http://doi.org/f6763w>
- Molnár J., Molnár D. I. (2005): *Kárpátalja népessége és magyarsága a népszámlálási és népmozgalmi adatok tükrében*. Kárpátaljai Magyar Pedagógusszövetség, Ungvár
- Morokvasic, M. (2004): ‘Settled in mobility’: Engendering post-wall migration in Europe. *Feminist Review*, 77., 7–25. <http://doi.org/d2nv59>
- Rehó V. (2016): „Itt vagyok, faragj az évek során embert belőlem!” – Évnyitó ünnepség a Dayka Gábor Középiskolában. *Kárpátalja.ma*, szeptember 1. <http://www.karpatalja.ma/karpatalja/oktatas/itt-vagyok-faragj-az-evek-soran-embert-belolem-evnyito-unnepseg-a-dayka-gabor-kozepiskolaban/> (Letöltés: 2017. április 22.)
- Round, J., Williams, C. C., Rodgers, P. (2008): Everyday tactics and spaces of power: The role of informal economies in post-Soviet Ukraine. *Social and Cultural Geography*, 2., 171–185. <http://doi.org/b8f1j3>
- Sik D., Szécsi J. (2015): Hogyan látják a határt a Kárpátaljai régió kulcsszereplői? In: Sik E., Surányi R. (szerk.): *Határhatások*. ELTE TáTK, TÁRKI, Budapest, 410–426.
- Soltész, B., Zimmerer, G. (2014): Migration between the EU, V4 and Eastern Europe: the present situation and possible future. The perspective of Hungary. In: Jaroszewicz, M., Lesińska, M. (eds.): *Forecasting migration between the EU, V4 and Eastern Europe. Impact of visa abolition*. Centre for Eastern Studies, Warsaw, 122–138.
- Szalai B. (2016): *Állampolgársági biznisz: 200 vádlott Kisvárdán*. http://index.hu/gazdasag/2016/09/22/kettos_allampolgarsag-biznisz_200_vadlott_kisvardan (Letöltés: 2017. április 22.)
- Szilágyi L. (2015): Egészségturizmus a magyar–román–ukrán hármashatár-térségben. In: Turai T. (szerk.): *Hármas határok néprajzi értelmezésben*. MTA BTK Néprajztudományi Intézet, Budapest, 246–268.
- Takács Z., Tátrai P., Erőss Á. (2013): A Vajdaságból Magyarországra irányuló tanulmányi célú migráció. *Tér és Társadalom*, 2., 77–95.
- TANDEM (2016): *Kárpátaljai szociológiai felmérés*. http://bgazrt.hu/_dbfiles/htmltext_files/2/0000000432/A5%20tandem.pdf (Letöltés: 2016. december 8.)
- Tátrai P., Erőss Á., Kovály K. (2016): Migráció és versengő nemzetpolitikák Kárpátalján az Euromajdan után. *Regio*, 3., 82–110. <http://doi.org/b53q>
- Váradi M. M., Wastl-Walter, D., Filep B., Gábrity Molnár I. (2013): Bevezető: utak és úton lévők. *Tér és Társadalom*, 2., 3–34.
- Vertovec, S. (2007): Circular migration: The way forward in global policy? University of Oxford, Oxford (International Migration Institute Working Papers; 4.)
- Zhurzhenko, T. (2010): *Borderlands into bordered lands. Geopolitics of Identity in Post-Soviet Ukraine*. Ibidem-Verlag, Stuttgart
- <http://www.kmkszalap.org/gyermeketkeztetesi-tamogatas/palyazati-felhivas> (Letöltés: 2017. április 22.)
- <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-%D1%80> (Letöltés: 2017. április 22.)

Melléklet: Az adatközlők alapinformációi

Adatközlő	Név	Életkor	Interjúkészítés helye	Foglalkozás
A1	Artúr	55	Ungvár	hivatalvezető
A2	Lajos	56	Ungvár	oktatási szakértő, újságíró
A3	Olga	52	Ungvár	újságíró
A4	Nimród	46	Ungvár	egyetemi oktató
A5	Vivien	32	Ungvár	nyelvtanár
A6	Levente	33	Técső	iskolaigazgató
A7	Vitalij	40	Técső	hivatalvezető
A8	Ljudmila	42	Técső	oktatási szakértő
A9	Viktor	39	Técső	cégvezető
A10	Béla	43	Beregszász	politikus
A11	Ernő	42	Beregszász	hivatalvezető
A12	Tamás	41	Beregszász	főiskolai oktató, politikus
A13	Győző	37	Beregszász	főiskolai oktató, politikus
A14	Angéla	35	Beregszász	tanárnő
A15	Mihály	46	Beregszász	tanár
A16	Ferenc	61	Beregszász	oktatási szakértő
A17	Valér	40	Beregszász	cégvezető
A18	Edit	56	Makkosjánosi	tanárnő
A19	Viktória	24	Makkosjánosi	tanárnő
A20	Boglárka	32	Makkosjánosi	nyelvtanár
A21	Csilla	33	Budapest	nemzetpolitikai szakember
A22	Vilmos	49	Budapest	nemzetpolitikai szakember
A23	János	53	Budapest	nemzetpolitikai döntéshozó
A24	Dezső	62	Budapest	nemzetpolitikai szakember
A25	Mária	55	Budapest	külhoni pályázati koordinátor
A26	Tünde	36	Budapest	külhoni pályázati koordinátor

Érzékelt tér, elgondolt tér, megélt tér: A térbeliség trialektikája egy budapesti barnamező-rehabilitációs beruházás példáján

Perceived space, conceived space, lived space: The trialectics of spatiality on the example of a brownfield regeneration investment in Budapest

BERKI MÁRTON

BERKI Márton: egyetemi tanársegéd, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszék; 1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/c.; berkimarton@yahoo.com;

KULCSSZAVAK: térbeliség; trialektika; barnamező-rehabilitáció; Budapest; Millenáris

ABSZTRAKT: A tanulmány egy budapesti barnamező-rehabilitációs beruházás, a Millenáris lakossági percepcióját, az azzal kapcsolatos ismereteket és attitűdöket, valamint a helyszínhez kötődő társadalmi térhasználatot vizsgálja. A kérdőíves felmérés elméleti alapjául Henri Lefebvre és Edward Soja térelméleti koncepciója, a térbeliség trialektikája szolgált, mely a térbeliség három szemléleti módját különbözteti meg: a tér, ahogy azt érzékeljük (érezkelt tér), a tér, ahogy arról gondolkodunk (elgondolt tér), illetve a tér, ahogy azt megéljük, használjuk (megélt tér). A kutatás tapasztalatai alapján kijelenthető, hogy a vizsgált helyszín azért válhatott sikeres barnamező-rehabilitációs beruházássá, mert a kilátogatók érzékelt, elgondolt és megélt terében egyaránt markánsan jelen van. Az épített környezet újraértelmezésének sikerességét az építészeti-örökségvédelmi szakma által is nagyra értékelt építészeti kulisszák jelzik, ugyanakkor kétségtelen, hogy a Millenárist létrehozó érdekcsoport a terület „jelentéseit” (vagyis a tér reprezentációit) is a számára megfelelő módon tudta pozicionálni. Mindössze ezek által azonban nem válhatott volna sikeressé a helyszín: a lakosság az erőteljes hatalmi-politikai konnotációk ellenére is elfogadja és aktívan használja a területet, azonban ehhez olyan napi rutinokra épülő új funkciókra volt szükség, amelyek a performativitás révén folyamatosan megélt kapcsolatot teremtenek a környező lakosság és a megújult egykori ipari helyszín között.

Márton BERKI: assistant lecturer, Department of Social and Economic Geography, Eötvös Loránd University; Pázmány Péter sétány 1/c., H-1117 Budapest, Hungary; berkimarton@yahoo.com

KEYWORDS: spatiality; trialectics; brownfield regeneration; Budapest; Millenáris

ABSTRACT: Even though Hungarian scholars have been undoubtedly maintaining a growing interest in brownfield rehabilitation throughout the past 15 years, empirically none of them discusses the visitors of these former industrial venues. In order to fill this research gap, this

paper focuses on Millenáris – Budapest's flagship brownfield regeneration investment – and, in particular, on its visitors' perceptions of the venue, their knowledge and attitudes about it, and the diverse ways they use it. As its underlying theoretical framework, it applies the concept of the 'trialectics of spatiality' of Henri Lefebvre (1991 [1974]) and Edward Soja (1996). This spatial epistemology emphasizes the distinction between three spatial aspects: space as perceived ('perceived space'), space as conceived ('conceived space'), and space as directly experienced, lived and used ('lived space'). The study operationalized this tripartite concept via a questionnaire survey conducted at Millenáris, resulting in a sample size of 1487 respondents.

Based on the findings, different social groups have different perceptions and conceptions of the venue and in line with the respondents' socio-demographic background, they use it in diverse ways and for various purposes. We can observe such differences particularly along age, highest educational attainment and place of residence (while less in terms of gender). The investment might be considered as a successful example of brownfield regeneration in the sense that it firmly inhabits people's perceived, conceived and lived spaces. On the one hand, architects and heritage protectionists highly appreciated the former industrial built environment's re-interpretation while, on the other hand, the politically motivated interest group behind the project also positioned its 'meanings' (i.e. the representations of space) for its own purposes. Nevertheless, Millenáris could not have become a successful project based solely on these two factors: in spite of its strong political connotations, people also have continually been accepting and actively utilizing it. This, nevertheless, required a set of new functions connected to daily routines, which – as the result of performativity – created a constantly (re-)lived link between residents and the rehabilitated former industrial venue.

Bevezetés

„Bontsuk le a korlátokat, a barnamezőket változtassuk aranymezőkké!” – olvashatjuk Varga-Ötvös (2003, 17.) tanulmányában, szerinte ugyanis a használaton kívüli egykori ipari területek „a főváros aranytartalékait képezik”. E kijelentéssel nagyjából egy időben vette kezdetét a budapesti barnaövezet kutatása, melynek máig legátfogóbb szintézisét a Barta Györgyi szerkesztette (2004) tanulmánykötet jelenti. Egyfelől ugyan örömdetes tény, hogy az azóta eltelt bő évtized során a hazai városkutatásban is kiemelt érdeklődés mutatkozott a felhagyott ipari területek (és rehabilitációjuk) iránt, ugyanakkor az is kétségtelen, hogy a nyugati kontextusban az 1990-es évek első felétől körvonalazódó barnamező-rehabilitációs diskurzusok többsége a magyar nyelvű szakirodalomban ma is csak korlátozottan van jelen, azok koncepcionális pluralizmusából és sokrétű elméleti megközelítéseiből ez idáig csak szelektíven merítettek a témakörrel foglalkozó hazai kutatók. A magyarországi (továbbra is jórészt fővárosi fókuszú) barnamezős kutatások sajnálatos kutatási deficitjeinek egyike, hogy – Dabasi Halász (2013) rövid, vállaltan csak problémafelvetőnek szánt tanulmányát leszámítva – teljes mértékben hiányoznak azok a munkák, amelyek a már rehabilitált (vagy még erre váró) barnamezőkkel kapcsolatba kerülő lakosságot állítják a középpontba. A lakossági szempontoknak a tervezés során történő fokozott(abb) figyelembevétele kiemelten fontos feladat lenne annak érdekében, hogy a jövőben megújítandó felhagyott ipari

területeket és épületeket minél több társadalmi csoport számára hozzáférhetővé, használhatóvá tesszük.

Tanulmányomban egy már megvalósult barnamező-rehabilitációs beruházás, az egykori Ganz Villamossági Gyár rehabilitációjával kialakított *Millenáris* lakossági percepcióját, az azzal kapcsolatos ismereteket és attitűdöket, valamint a helyszínhez kötődő társadalmi térhasználatot vizsgáltam *kérdőív*ezéssel. A fel-táró jellegű kutatás elméleti alapját Henri Lefebvre (1991 [1974]) és Edward Soja (1996) koncepciója, a *térbeliség trialektikája* jelentette, melynek lényege, hogy a térbeliség három szemléleti módját különbözteti meg. E sajátos nézőpontok a következők: a tér, ahogy azt érzékeljük (érezékelt tér), a tér, ahogy arról gondolkodunk (elgondolt tér), illetve a tér, ahogy azt megéljük, használjuk (megélt tér). (A koncepciót részleteiben – a Tér és Társadalom hasábjain az elmúlt években kibontakozó térelméleti diskurzushoz kapcsolódva – Berki 2015 tanulmánya ismerteti.)

A kérdőívet Lefebvre és Soja trialektikus térkoncepciójára alapozva, azaz az egyes társadalmi csoportok érzékelt, elgondolt és megélt terének vizsgálatára dolgoztam ki. Lényeges kiemelni, hogy e térelméleti megközelítés operacionálisára és empirikus alkalmazására – Soja (1996) klasszikus Los Angeles-i és amszterdami esettanulmányain túl – számos példát találunk, egyrészt a legkülönbözőbb tudományterületek szakirodalmában (Leary 2013; Rutanen 2014; Thompson-Fawcett 2003; Watkins 2005), másrészt doktori disszertációkban, sőt, diplomamunkákban is (Fallon 2010; Forest 2011; Jensen 2011). E kiragadott példák rendkívül sokrétű problémák és vizsgálati terek esetében alkalmazták a koncepciót, jelen tanulmány elméleti keretválasztása kapcsán azonban szükséges utalni arra, hogy Lefebvre és Soja trialektikus térkoncepciójának alkalmazására ez idáig nem találunk sem magyarországi, sem barnamező-rehabilitációs empirikus példát (utóbbit a nemzetközi szakirodalomban sem).

A helyszín és a vizsgálati módszer

A kutatás helyszíne Budapest egyik első – és sokak által máig a legsikeresebbnek tartott – barnamező-rehabilitációs projektje, a nagy múltú Ganz-vállalat Lövőház utcai telepén kialakított *Millenáris*, amely a felhagyott ipari területek kulturális célú¹ hasznosításának nemcsak Magyarországon, hanem a kelet-közép-európai térség egészében is kiemelkedő példája (Czepczyński 2008, 172.; Keresztély 2005; Polyák 2016, 31–32.).

A svájci születésű Ganz Ábrahám sokéves szakmai tapasztalatára és szakértelmére támaszkodva 1845-ben alapította meg saját vasöntödéjét, akkor még a budai Királyhegy utcai és Kórház utcai (ma Bem utcai) telkeken: a területek kiválasztását egyrészt a pesti oldali konkurencia (korábbi munkaadója), másrészt a remélt új megrendelői kör indokolta (Richers, Kukely, Barta 2004). A kis üzem,

amely az 1848–49-es forradalom alatt ágyúgolyókat, majd a vasúti közlekedés megindulása után saját fejlesztésű kéregöntésű vasúti kerekeket öntött, 1860-ban áttért a tömegtermelésre és 400 fős alkalmazotti létszámmal nemzetközileg elismert vállalattá nőtte ki magát. Különösen nagy fejlődés vette kezdetét a gyár történetében, miután Ganz halálát (1867) követően Mechwart András vette át az immár Ganz és Társa Vasöntő és Gépgyár Rt. néven működő cég vezetését. Mechwart 1878-ban megalapította az erősáramú villamosipar alapjait megteremtő villamossági osztályt Zipernowsky Károly vezetésével, amely előbb a II. kerületi Kacska utca egyik udvari épületében, majd ezt követően már a vizsgálat helyszínén, a mai Lövház utca–Margit körút–Kisrókus utca–Marczibányi tér által határolt területen fejlődött Európa egyik legjelentősebb villamossági gyárává.

A szocializmus időszakában szervezetenként számtalanszor átalakított, majd a saját fejlesztések visszaszorulása miatt a világszínvonalról fokozatosan elmaradó gyár 1989-es kvázi-privatizációja végképp megpecsételte a terület sorsát. A helyszín az 1990-es évek jogi csatározásai alatt vált klasszikus barnamezővé, az eredetileg nagyobb létesítményből megmaradt 4 hektáros terület rendezéséről csak az ezredfordulón született döntés. Az építési munkálatokra az akkori kormány 6 milliárd Ft-ot irányzott elő, a beruházás költsége azonban a munkálatok előrehaladtával végül közel 11 milliárd Ft-ra emelkedett. A tetemes költségek ellenére az egykori Ganz-gyár funkcióváltását az építészeti és a műemlékvédelmi szakma egyaránt nagyra értékelte, amelynek eredményeként a beruházás a műemléki gyáracsarnokok újragondolásáért 2002-ben, mindössze egy évvel a megnyitását követően az Európai Unió által gondozott Europa Nostra-díjban részesült. Lényeges kiemelni, hogy a Millenáris (akkori néven Millenáris Park) az indulást követően, a 2000-es évek közepén is fontos kulturális központ volt (kiállításokkal, fesztiválokkal, koncertekkel, kortárs művészeti vásárokkal, gyermekrendezvényekkel stb.), amely kiemelkedő szerepet töltött be a főváros kulturális életében.

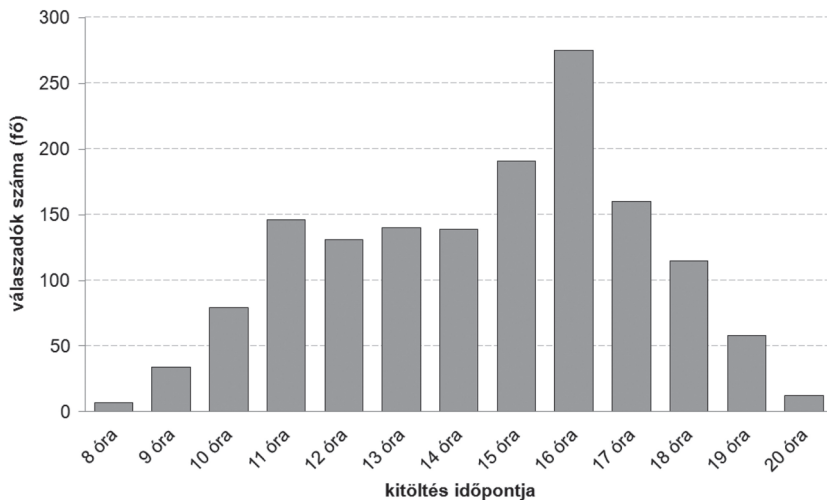
E fordulatos előzményeket követően négy időszakban – 2011 nyarán és őszén, 2012 nyarán, valamint 2013 nyarán – végeztem kérdőíves felmérést a Millenárisra kilátogatók körében.² Kutatásomban elsősorban azt vizsgáltam, hogy a funkcióváltást követően miként jelenik meg a terület az oda kilátogatók percepciójában, koncepcióiban, illetve megélt tapasztalataikban és térhasználatukban. E fő kutatási kérdések hangsúlyos elemeként a beruházással kapcsolatos társadalmi diskurzus politikai konnotációival is kiemelten foglalkoztam. A nagyobb válaszadási hajlandóság érdekében rövid – kb. 10–15 perc alatt kitölthető – kérdőívet állítottam össze, amelynek eredményeként összesen 1487 fős minta adatainak feldolgozására és kiértékelésére nyílt lehetőségem.

A kérdőívekben felvett szociodemográfiai változók közül elsősorban a nem, az életkor, a legmagasabb iskolai végzettség, illetve a lakóhely (mint csoportképző változók) szolgáltak az elemzés alapjául. A nemi megoszláson kívül a három másik változót hármas csoportosításban vizsgáltam. Az életkor tekintetében a fiatalok (0–24 évesek), a középkorúak (25–59 évesek) és az idősek (60 évesek

és idősebbek) korcsoportját különböztettem meg; a határokat az egykori Ganz-gyár történetéhez kapcsolódva húztam meg, ugyanis olyan csoportokat szerettem volna külön vizsgálni, amelyek számára – életkoruknál fogva – más-más jelentésű a Millenáris helyszíne. A fiatalok korcsoportját a rendszerváltást követően születettek jelentik, akiknek nincsenek közvetlenül megélt tapasztalataik a terület ipari múltjáról. Az idősök és a középkorúak közötti határvonalat az 1946-os államosításhoz és a vállalat 1949-es átszervezéséhez igazodva jelöltem ki, különbséget téve a gyár 2. világháború előtti (azaz „kapitalista”) korszakában is élők, valamint azok között, akiknek az életében a Ganz immár „szocialista” (illetve azzá tett) vállalatként működött. A legmagasabb iskolai végzettség esetében külön kezeltem az alapfokú végzettséggel rendelkezőket (befejezetlen vagy befejezett 8 általános iskolai osztály), a középfokú végzettségűeket (szakmunkásképző, szakközépiskola és gimnáziumi érettségi), valamint a felsőfokú végzettséggel (főiskolai vagy egyetemi diplomával, illetve PhD fokozattal) rendelkezőket. Végezetül, a lakóhely esetében a három vizsgált csoportot a budai kerületekben élők, a pesti kerületekben élők (Csepellel kiegészítve), valamint a nem budapesti választadók jelentették. E háttérváltozók véleményem szerint fontos információkkal szolgálnak arról, hogy az egyes társadalmi csoportok milyen percepciókkal és koncepciókkal rendelkeznek a területről, illetve milyen mód(ok)on használják az átformált egykori ipari teret.

Lefebvre és Soja érzékelt terének és a megélt terének szétválasztására elsősorban a *Milyen gyakran látogat ki a Millenárisra?* kérdés alapján tettem kísérletet, a gyakran és a ritkán kijárók csoportjának különválasztásával ugyanis látható, hogy a megkérdezett számára a Millenáris pusztá percepció tárgya, avagy sokkal inkább valós tapasztalatai, élményei kapcsolódnak a helyszínhez. A kilátogatás gyakorisága tekintetében egyrészt az „évente” és az „évente többször” válaszokat megjelölőket ($n = 739$), másrészt a „havonta”, a „hetente” és a „hetente többször” válaszlehetőségeket megjelölőket ($n = 748$) elemeztem külön. Emellett általánosságban a megélt térre, vagyis a nemek és korcsoportok, valamint az eltérő iskolai végzettséggel és lakóhellyel rendelkező kitöltők körében megfigyelhető térhasználati módok különbségeinek feltárására irányult az *Általában milyen célból szokott kilátogatni?* kérdés. A kilátogatók térkonceptióit, azaz az elgondolt (mentális) terét egyrészt a helyszín ipari múltjával, másrészt a barnamező-rehabilitációval kapcsolatos általános ismereteik révén vizsgáltam. Erre a *Tudja-e Ön, hogy mi volt itt a Millenáris előtt?* (nyitott) kérdést tettem fel, illetve ugyancsak ide sorolható a választadók barnamező-rehabilitációval kapcsolatos attitűdjét mérő kérdés (*Milyennek ítéli meg az egykori gyárépületek újrahaznosítását?*), valamint az erre adott válaszuk indoklása (*Kérem, röviden indokolja előző válaszát!*, nyitott kérdés formájában). Végezetül, szintén ebbe a kérdéskörbe tartozik a hatalom és a városi tér összefonódásának, valamint az egykori Ganz-gyár funkcióváltásához vezető út politikai konnotációinak vizsgálata: *Ön szerint köthető-e politikához a Millenáris?*, illetve *Amennyiben igen, milyen módon?* (utóbbi ugyancsak nyitott kérdés formájában).

1. ábra: A válaszadók megoszlása a kérdőív kitöltésének időpontja szerint
The distribution of respondents by the time of their answer

Forrás: a kérdőívek adatai alapján saját szerkesztés.

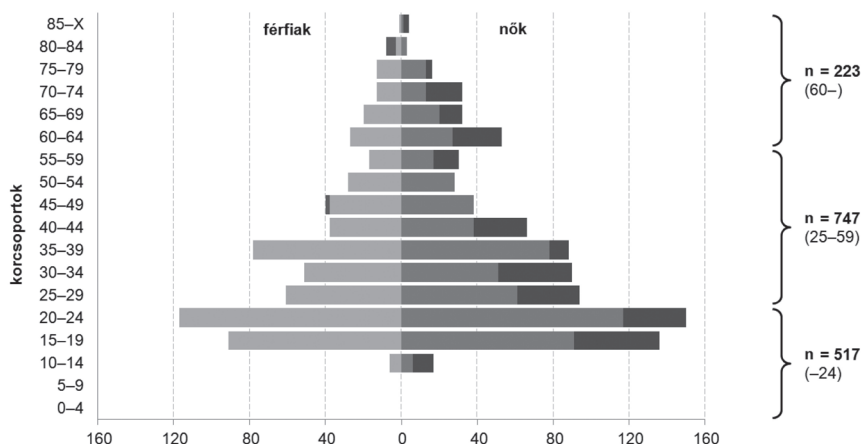
A három év során összesen 41 napon történt lekérdezés: 2011 nyarán és őszén 17, 2012 nyarán 11, 2013 nyarán pedig 13 kérdőívezési napon zajlott a terepi adatfelvétel. Az egyes napokon belül a kérdőívkitöltések időpontjait tekintve egy kisebb késő délelőtti csúcs mellett főként a délutáni időszakban kilátogatók jelennek meg a mintában ($n = 1221$), a munkaidő késő délutáni lejártahoz közeli csúcsponttal (1. ábra). Az adatfelvételkor lényeges volt, hogy a lekérdezés kizárólag szabad téren történjen, a szabadidő-eltöltés és a rekreáció melletti egyéb kilátogatási célokat és szokásokat külön kérdés segítségével igyekeztem feltárni (*Általában milyen célból szokott kilátogatni?*).

A kutatás tapasztalatai

A kérdőívezés eredményeinek ismertetése során elsőként a négy vizsgált csoportképző változó, azaz a nem, a korcsoport, a legmagasabb iskolai végzettség, illetve a lakóhely legfontosabb jellemzőit tekintem át. A teljes minta ($N = 1487$) nemi és korcsoportonkénti megoszlása a 2. ábrán látható. Az előzőekben ismertetett megfontolások alapján kijelölt határokat alkalmazva a középkorúak túlsúlya figyelhető meg (a teljes minta 50,2%-a), akik mellett a fiatalok is jelentős arányt képviselnek (34,8%), míg az idősek száma ennél jóval alacsonyabb (15%). A minta nemi megoszlásával kapcsolatban lényeges kiemelni, hogy a válaszadók között mindhárom korcsoportban felülreprezentáltak a nők, azaz a

2. ábra: A Millenárisra kilátogató válaszadók korfája, valamint a vizsgálat során használt három korcsoport elemszáma

The age pyramid of respondents visiting Millenáris, with the size of the three age groups used for the analysis

Forrás: a kérdőívek adatai alapján saját szerkesztés.

Lövőház utcai Ganz-gyár egykor maszkulin ipari tere – a rehabilitáció és a funkcióváltás által – kétségkívül feminin(ebb) helyszínné vált. A kilátogatók, vagyis a Millenárist többnyire „munkaidőben” használók körében mért nagyobb női jelenlét a gyermekgondozási ellátásban részesülők és a Budapest teljes népességén belül egyébként is nagyobb női részarány mellett vélhetően a 2011-es népszámlálás adatai alapján a fővárosban tapasztalható magasabb arányú férfi foglalkoztatottsággal is összefüggésben áll.

A kitöltők *legmagasabb iskolai végzettségét* vizsgálva figyelemre méltó, hogy míg a teljes mintának mindössze 14,3%-a rendelkezik alapkodó, 45,1%-a pedig középfokú végzettséggel, addig 40,6%-uk felsőfokú végzettségű, vagyis magasan kvalifikált. (A 2011-es népszámlálás adatai alapján a felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya Budapesten ennél alacsonyabb, 34,1%.) Ez vélhetően a tágabb helyszín, a II. és a XII. kerület társadalmi miliőjéből is következik. A rehabilitációt követően a gyár működésének időszakát jellemző eredeti helyzet megfordul: a korábbi gyári munkásokkal szemben ma döntően az iskolázott – és valószínűleg magasabb jövedelmű – társadalmi csoportok használják a területet a rekreáció, a szórakozás és a fogyasztás új tereként. A barnamező-rehabilitációs folyamat eredményeként az egykori ipari funkciójú helyszín a termelés teréből a fogyasztás terévé válik, ugyanúgy, ahogy a modern ipari város poszt-modern, fogyasztás által működő metropolisszá alakul át (Clarke 2004).

A válaszadók *lakóhely szerinti megoszlásának* vizsgálata (3. ábra) ugyancsak érdekes következtetések levonását teszi lehetővé.³ A térkép alapján a környékbeli budai kerületek dominanciája rajzolódik ki: a Millenárisnak helyet adó II. kerületben lakik a válaszadók 25,8%-a, illetve a megkérdezettek 53%-a a hat bu-

3. ábra: A Millenárisra kilátogató válaszadók megoszlása lakóhelyük szerint
The distribution of respondents visiting Millenáris by their place of residence

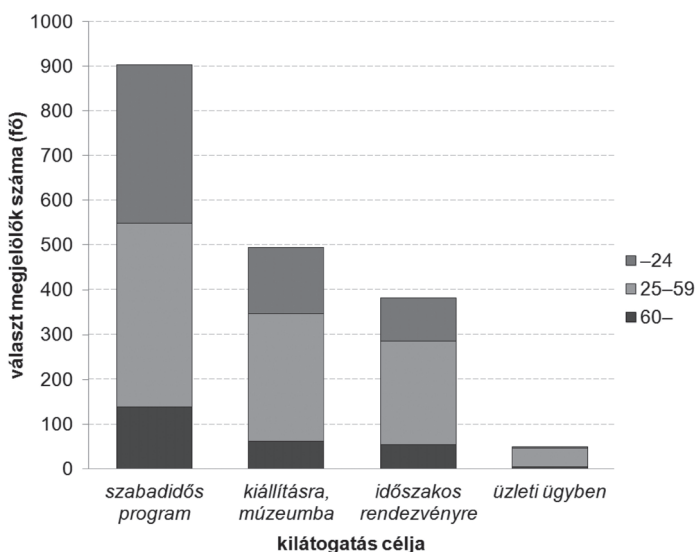
Forrás: a kérdőívek adatai alapján saját szerkesztés.

dai kerület valamelyikét jelölte meg lakóhelyeként. E területek mellett a Millenáris a pesti oldalról többnyire csak a belső kerületekből vonz számottevő látogatót (a pesti kerületek és Csepel együttesen a minta mindössze 22,2%-át teszik ki). Ezek az eredmények cáfolták azt az előzetes feltevésemet, mely szerint ez a nagyszabású – valamint jelentős költségekből kivitelezett – állami beruházás a rehabilitált teret használók körét illetően „távolságfüggetlenebb”, vagyis a főváros jóval nagyobb részére kiterjedő vonzáskörzettel rendelkezik. Érdekes továbbá, hogy a válaszadók közel egynegyede (24,8%-a) a „nem Budapesten él” válaszlehetőséget jelölte meg, ami az agglomerációban élő (ingázó) kitöltők és a fővárosi lakcímmel nem rendelkező diákok nagy száma mellett vélhetően a Déli pályaudvar viszonylagos közelségének is betudható. A kérdőívben megjelölt lakóhelyet a válaszadók életkorával összevetve az látható, hogy míg a kilátogató fiatalok és középkorúak nagyjából fele Budáról érkezik (a másik fele pedig többé-kevésbé egyenletesen oszlik meg a pesti kerületek és a fővároson kívüli lakóhelyek között), addig a kisebb létszámú idős korosztály – érthető módon – jelentősebb budai többletet mutat (72,3%-uk él a budai kerületekben).

A kilátogatás célját a teljes mintán vizsgálva a Millenáris szabadidős célból történő felkeresésének leggyakoribb említése figyelhető meg (a megkérdezettek több választ is megjelölhettek). Ezt követi az állandó múzeumokba és kiállításokra (pl. a 2005-től 2012 őszéig a Millenárison működő Csodák Palotájába) történő kilátogatás, valamint az időszakos rendezvények (pl. könyvvásárok, koncertek, gasztronómiai események) felkeresése. Az aktív (középkorú) korosztályba tartozó válaszadók jelentős aránya ellenére az előzetes várakozásaimhoz képest jóval alacsonyabb számban jelölték meg az üzleti ügyekhez (hivatalos

találkozókhöz, megbeszélésekhez) kapcsolódó kilátogatási szokást. A döntően nyári – kisebb részben pedig őszi – kérdőívezési napok miatt a fiatal és az idős korcsoportok körében nem meglepő a szabadidő-eltöltési céllal kiérkezők nagy aránya, a középkorúak csoportjában azonban az első három kategória megjelöléseinek száma nem mutat ilyen mértékű eltérést (4. ábra). A kilátogatások célját tekintve szintén érdekes a nemek arány(talanság)a kapcsán említett „társadalmilag kódolt” nemi szerepek megjelenése a teljes mintában: amíg a kiállításra és múzeumba, valamint az időszakos rendezvényekre kilátogatók között nagyjából fele-fele arányban találunk nőket és férfiakat, addig a Millenárisra üzleti ügyben kilátogatók a teljes minta erőteljes női többlete ellenére is nagy többségükben férfiak, a területet szabadidős célból használók pedig többségükben nők.

4. ábra: A kilátogatás célja a vizsgált korcsoportok megoszlásában
The aims to visit the venue by the three age groups

Forrás: a kérdőívek adatai alapján saját szerkesztés.

A minta egészére vonatkozó információk bemutatását követően a Millenárisra kilátogatók *érezkelt, elgondolt és megélt terének* megragadására teszek kísérletet. Amint arra a módszertani megfontolások kapcsán már utaltam, a kérdőívet kitöltők körében a kilátogatás gyakorisága alapján kísérletet tettem azok különválasztására, akik számára a helyszín nagy eséllyel képezi pusztá percepció tárgyát (ugyanis ritkábban, legfeljebb évente néhányszor látogatnak ki), illetve azokat, akiknek több tapasztalata, élménye kapcsolódik a Millenárishoz (hiszen legalább havonta egyszer, de akár hetente többször is eljönnek a területre). A terület ritkábban ($n = 739$) és gyakrabban használók ($n = 748$) kilátogatási céljainak különbségeit – a nemek, korcsoportok, legmagasabb iskolai végzettség, valamint a kérdőívben megjelölt lakóhely alapján vizsgálva – az 1. táblázat szemlélteti.

A kilátogatás célja															
Szabadidős program			Kiállításra, múzeumba			Időszakos rendezvényre			Üzleti ügyben			Összesen			
n	N%	n%	n	N%	n%	n	N%	n%	n	N%	n%	N	N%	miss.	
Végzettség															
Alap- fokú	Ritkán	42	61,8%	29,0%	27	39,7%	62,8%	10	14,7%	41,7%	1	1,5%	100,0%	68	31,9%
	Gyakran	103	71,0%	71,0%	16	11,0%	37,2%	14	9,7%	58,3%	0	0,0%	0,0%	145	68,1%
	Össz.	145	68,1%	100,0%	43	20,2%	100,0%	24	11,3%	100,0%	1	0,5%	100,0%	213	100,0%
Közép- fokú	Ritkán	196	52,3%	47,7%	177	47,2%	75,6%	107	28,5%	61,8%	3	0,8%	25,0%	374	55,8%
	Gyakran	215	72,6%	52,3%	57	19,3%	24,4%	66	22,3%	38,2%	9	3,0%	75,0%	296	44,2%
	Össz.	411	61,3%	100,0%	234	34,9%	100,0%	173	25,8%	100,0%	12	1,8%	100,0%	670	100,0%
Felső- fokú	Ritkán	145	49,0%	41,9%	149	50,3%	68,3%	95	32,1%	51,6%	15	5,1%	41,7%	296	49,1%
	Gyakran	201	65,5%	58,1%	69	22,5%	31,7%	89	29,0%	48,4%	21	6,8%	58,3%	307	50,9%
	Össz.	346	57,4%	100,0%	218	36,2%	100,0%	184	30,5%	100,0%	36	6,0%	100,0%	603	100,0%
Lakóhely															
Buda	Ritkán	115	57,5%	27,0%	81	40,5%	47,9%	53	26,5%	36,8%	5	2,5%	31,3%	200	30,8%
	Gyakran	311	69,3%	73,0%	88	19,6%	52,1%	91	20,3%	63,2%	11	2,4%	68,8%	449	69,2%
	Össz.	426	65,6%	100,0%	169	26,0%	100,0%	144	22,2%	100,0%	16	2,5%	100,0%	649	100,0%
Pest	Ritkán	79	56,0%	47,0%	55	39,0%	69,6%	45	31,9%	60,0%	7	5,0%	53,8%	141	51,8%
	Gyakran	89	67,9%	53,0%	24	18,3%	30,4%	30	22,9%	40,0%	6	4,6%	46,2%	131	48,2%
	Össz.	168	61,8%	100,0%	79	29,0%	100,0%	75	27,6%	100,0%	13	4,8%	100,0%	272	100,0%
Nem Buda- pest	Ritkán	111	40,8%	66,1%	109	40,1%	92,4%	46	16,9%	76,7%	4	1,5%	44,4%	227	74,9%
	Gyakran	57	75,0%	33,9%	9	11,8%	7,6%	14	18,4%	23,3%	5	6,6%	55,6%	76	25,1%
	Össz.	168	55,4%	100,0%	118	38,9%	100,0%	60	19,8%	100,0%	9	3,0%	100,0%	303	100,0%
														263	

N%: a csoportképző változó adott kategóriáján belüli megoszlás. n%: a válaszon („kilátogatás célja”) belüli megoszlás.

Forrás: a kérdőívek adatai alapján saját szerkesztés.

Általánosságban véve a *ritkán kilátogatók* többnyire konkrét, előre eltervezett céllal (kiállításra és/vagy múzeumba, illetve időszakos rendezvényre) jönnek, ugyanakkor megfigyelhetők bizonyos eltérések a korcsoportok, a legmagasabb iskolai végzettség és a lakóhely szerint, míg a nemi arányokban nem mutatkoznak említésre méltó különbségek. A kulturális programok vonzereje az egyébként legnagyobb létszámú középkorú kitöltők kilátogatási céljaiban érződik leginkább, ugyanis a korcsoport több mint fele (56%-a) érkezik ilyen célból, de jelentős az időszakos rendezvényekre való kilátogatásuk aránya is (34,2%). A kultúrához köthető időtöltés inkább a magasabb végzettségűekre jellemző, a felsőfokú végzettséggel rendelkezők kb. fele (50,3%-a) látogat ki ebből a célból, valamint körükben szintén jelentős arányt képvisel az időszakos rendezvények felkeresése (32,1%). Ez utóbbi kilátogatási cél kisebb arányban ugyan, de a középfokú végzettségűeknél is megjelenik (28,5%). Lényeges kiemelni, hogy a lakóhely alapján nem lehet különbséget tenni a Millenárisra kulturális célból (kiállításra, múzeumba) ritkán kilátogatók körében, mivel mind a budaiak, mind a pestiek, mind a nem budapestiek esetében 40% körüli az e célból érkezők aránya. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a helyszín kulturális funkciói a minta egészének rendkívül erőteljes budai dominanciájával szemben „távolságfüggetlenebbnek” tűnnek, azonban – amint ez a 4. ábrán is látható – a kitöltők által leggyakrabban említett kilátogatási cél nem a helyszín kulturális szolgáltatásaihoz kapcsolódik.

Edward Soja szerint az érzékelt tér „a térbeli formák konkrét, materiális megjelenése” (1996, 10.), azaz az egykori Ganz-gyár esetében a korábbi funkcionális ipari arculat átértelmezése a kortárs építészeti elemek és tájépítészeti megoldások alkalmazásával. A barnamező-rehabilitációs projektek döntő többségénél az épített környezet „(újra)termelése” (Lefebvre 1991 [1974]) jóval drágább a zöldmezős beruházásoknál: a Millenáris esetében ez közel 11 milliárd Ft-os összköltséget jelentett, amelynek részeként a bontási munkákat megelőzően több tízezer liter olajat kellett a környezetvédelmi előírásoknak megfelelő módon elszállítani, majd a munkálatok során mintegy 120 000 m³ bontási törmelék keletkezett, amely mellett további 2500–3000 tonna acélszerkezetet is elszállítottak (www.kulturinfo.hu). A funkcióváltással létrejött új fizikai környezetben immár nem a gyárakban előállított (materiális) javak, hanem maga az átértelmezett épített környezet percepciója válik a termékké, amelyet a kilátogatók helyben „fogyasztanak el”. Ez a vizuális fogyasztás a kérdőívekben is markánsan megjelenik, a ritkán kilátogató válaszadók ugyanis sok esetben egyértelműen az „új látványt” tekintik a rehabilitált terület legfőbb vonzerejének. Véleményük szerint „a felújításnak köszönhetően javul a látkép”, és mivel „a ronda épületeket modernnek váltják fel”, ezáltal „új esztétikát adnak a régi gyáraknak”. Az átalakított épületek tehát nemcsak „jobban néznek ki” és „újszerű látványt nyújtanak”, hanem egyúttal „vonzó látványosságok” is, ugyanis „ha nincs termelés, akkor látnivalóként hasznosíthatók” a korábban ipari funkciójú épületek. (Az itt és ezt követően szereplő idézetek a kitöltőknek a kérdőív nyi-

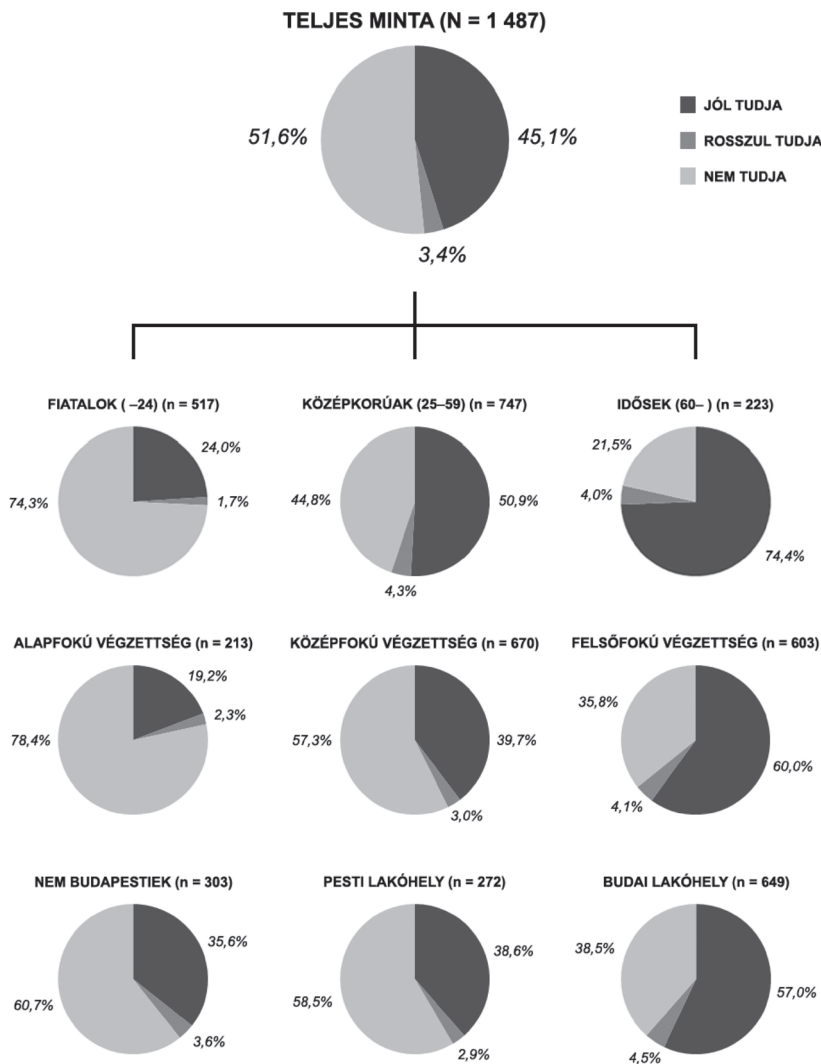
tott kérdéseire adott válaszaiból közölt részletek.) Ezek a vélekedések véleményem szerint párhuzamba állíthatók Debord (1994 [1967]) gondolatával, aki szerint a mai társadalmakban a mindennapi élet pusztá perzepció tárgyává, egy mindent átfogó spektakulumgyűjteménnyé változott.

A Millenárisra ritkábban kilátogatókkal szemben a területet *gyakrabban használók* kevésbé a kulturális szolgáltatások miatt, sokkal inkább szabadidő-eltöltési céllal látogatnak ki. A korábbi érveléshez igazodva a női megkérdezettek túlnyomó többsége (74,4%-a) leggyakrabban ebből a célból keresi fel a helyszínt, a szöveges válaszaik alapján is főként „gyereksétáltatás”, „levegőzés” vagy „a konyhakert gondozása” miatt. A fiatal korosztály is jellemzően szabadidős tevékenységekre használja a területet, a Millenárist gyakran felkereső fiatalok körében ez az elsődleges kilátogatási cél (76,2%-uk jelölte meg ezt a választ), amely mindhárom korcsoportot tekintve a legmagasabb arány (mindazonáltal ebben vélhetően a nyári lekérdezési időpontok is szerepet játszottak). Ezen kívül összességében az idősebb korcsoportra jellemző a gyakori kilátogatás (60,5%): ők ugyan többnyire csak rövidebb ideig „sétálnak”, „levegőznek” a parkban, azonban mindezt sokan napi szinten teszik. A budai oldal és a pesti oldal között nem találunk jelentősebb különbséget a kilátogatás céljában, elsősorban a gyakoriságban vannak érthető – a budaiak számára a közelségből fakadó – eltérések: míg a budaiak közel 70%-a gyakran látogat ki, jellemzően szabadidős célból, addig a Dunatúlságról ezt némileg ritkábban teszik (51,8%). Érdekes eredmény ugyanakkor, hogy a nem fővárosiakon belül a gyakran kilátogatók körében a legmagasabb (75%-os) a szabadidő-eltöltés céljából érkezők aránya, ami sok esetben rövidebb várakozással eltöltött időt jelent (pl. „megálltunk pihenni”, „átutazóban vagyok”), amely funkciót a forgalmi csomópontokhoz közeli, központi helyen levő Millenáris tökéletesen (és nem utolsósorban ingyen) ellátja.

A válaszadók lakóhelyét ábrázoló 3. ábrán látható erőteljes budai oldali dominancia a tér gyakoribb „megtapasztalásának”, közvetlenebb megélésének lehetőségével magyarázható, az egykori Ganz-gyárat ugyanis a kulturális szolgáltatások (múzeumok, kiállítások) mellett jelentős részben olyan funkcióknak helyet adva rehabilitálták, amelyek napi rutinokhoz, mindennapi tevékenységekhez – azaz gyakori jelenlétéhez – köthetők. Ezek közé tartozik pl. a kérdőívekben sokak által említett Zöld Péter tematikus játszótér vagy a városi kertészkedés, de lényegében ugyanez a performativitás jelenik meg a vízfelülethez kapcsolódóan a kacsák és a halak etetése révén is, amelyek szintén napi rutinokat kialakító „funkcióként” vonzzák a gyermekes szülők egy részét. Ugyan a hagyományosan értelmezett kulturális funkciók közé sorolhatók, azonban lényeges kiemelni, hogy a Csodák Palotája és a Láthatatlan Kiállítás interaktivitást igénylő kialakítása sem elsősorban a perzepcióra épült, a konvencionális(abb) képzőművészeti kiállításokkal és technikátörténeti tárlatokkal szemben ugyanis aktívabb részvételt kívánnak.⁴ Összességében tehát a Millenáris esetében a funkcióváltás sikere véleményem szerint a *performativitásra* épülő funkciók előtérbe helyezésében rejlik.

A kérdőívet kitöltők *elgondolt terére* vonatkozóan elsőként a helyszín korábbi funkciójának ismeretét vizsgáló *Tudja-e Ön, hogy mi volt itt a Millenáris előtt?* kérdést tettem fel (5. ábra). A nemleges választ megjelölők „nem tudja” kategóriája mellett az elemzés során különválasztottam a „jól tudja” és a „rosszul tud-

5. ábra: A Millenáris korábbi funkciójának ismerete a teljes mintában, valamint korcsoportok, legmagasabb iskolai végzettség és lakóhely szerinti bontásban
Respondents' knowledge of Millenáris' previous function in the entire sample and subdivided by age groups, highest educational attainment and place of residence

Forrás: a kérdőívek adatai alapján saját szerkesztés.

ja” kategóriákat: míg az előzőbe a Ganz-gyár vagy pedig általánosságban gyár, iparterület, ipari létesítmény stb. válaszokat adókat, addig az utóbbiba a helytelen válaszokat adókat soroltam (pl. autószerviz, bevásárlóközpont, malom, laktanya, parkoló, raktár, sportpálya, vasútállomás).

Az 5. ábrán látható, hogy a vizsgált csoportképző változók kategóriáin belül viszonylag élesen elválnak egymástól a helyszín történetére vonatkozó ismeretek. Az életkor tekintetében igazolódott az az előzetes feltevés, mely szerint a fiatalok kevésbé vannak tisztában a helyszín múltjával, míg az idősebb korosztály tagjai – nagyobb életpaszlatuknak köszönhetően – döntő többségükben ismerik azt (74,4%). Hasonló összefüggés mutatható ki a legmagasabb iskolai végzettség alapján is, az alap- és középfokú végzettséggel rendelkező megkérdezettek csekélyebb ismereteihez képest ugyanis a magasabban kvalifikált kitöltők nagyobb arányban adtak helyes választ a kérdésre (60%). Végezetül, a lakóhely szerint is megfigyelhetők bizonyos szabályszerűségek: míg a nem fővárosiak és a pesti oldaliak kevésbé – ugyanakkor szinte megegyező arányban – ismerték a Millenáris múltbeli hasznosítási módját, addig a budaiak náluk jobban tudják, habár a vártnál még így is kisebb arányban (57%). Ezzel kapcsolatban lényeges kiemelni, hogy a II. kerületi kitöltőket külön vizsgálva sem sokkal magasabb a helyes választ adók aránya (62%). E különbségek mellett ugyanakkor érdekes eredmény, hogy a nemek szerint nem tapasztalható lényeges eltérések: a korábbi funkciót a férfiak és a nők közel azonos arányban ismerik (47,1%, illetve 43,6%), vagy nem ismerik (50,1%, illetve 52,6%).

A konkrét helyszín múltbeli funkciójára vonatkozó ismeretek feltárását követően a barnamező-rehabilitációs projektek általános lakossági megítélésének megismerése érdekében tettem fel a *Milyennek ítéli meg Ön az egykori gyár-épületek újrahazsnosítását?* kérdést. Részben vélhetően konformitásból, ám a kitöltők döntő többsége (84,1%-a) jó elgondolásnak tartja az újrahazsnosítást, továbbá 13,5%-uk nem tudja megítélni és mindössze 36 – főként az idősebb korcsoportba tartozó és alacsonyan iskolázott – válaszadó nem tartja jónak (2,3%). Két megkérdezett szerint ugyanakkor jó és egyben rossz is: egyikük úgy véli, hogy „jó, mert szép az új épület, de rossz is, mert az egykori gyári munkásoknak most nincs munkahelyük”, míg a másik válaszadó szerint „van, amit nem hasznosítottak jól, például egy garázst a környéken”. A nemzetközi barnamezős szakirodalom domináns rehabilitációs diskurzusainak különböző szemléletmódjai (Berki 2014) érdekes módon a kitöltők indoklásként adott válaszaiban is megfigyelhetők. Ennek részeként a kérdőívekben hangsúlyosan jelennek meg a környezeti-fenntarthatósági szempontok, melyek szerint „energia- és környezetkímélőbb megoldás felhasználni a már meglevőt, mint újat építeni”, amelynek eredménye nemcsak a „szebb és tisztább környezet”, hanem az egyre több „zöld terület a város közepén”. A fenntarthatósági diskurzus érvélsébe illeszkednek azok a vélekedések is, amelyek szerint „így nem kell új területeket beépíteni”, ugyanis „a belvárosban nagy területet feleslegesen foglalt el egy gyár”, amelyet „ahelyett, hogy ledózeroltak volna, jó minőségben felújítottak”.

Viszonylag gyakorinak tekinthetők emellett a rehabilitáció gazdasági hasznosságát hangsúlyozó vélemények is, amelyek szerint a funkcióváltás által „gazdaságos módon hasznosulnak az elhagyatott épületek”, így ugyanis „a lehető legnagyobb hasznot lehet kihozni belőlük”. A barnamező-rehabilitáció ebben a megközelítésben tehát nemcsak „költséghatékony megoldás”, hanem egyúttal „jó befektetés” is, amely „magnöveli a környező ingatlanok értékét” és „emeli a környék presztízsét”. Többen hangsúlyozták továbbá, hogy „munkahelyeket teremtenek ezek a beruházások”. A környezeti és a gazdaság(osság)i szempontok mellett sok válaszadó utalt az újrahasznosítás kulturális-örökségvédelmi oldalára, illetve – a rehabilitáció társadalmi participációs diskurzusához kapcsolódóan – a közösségépítésben játszott fontos szerepére: mivel vélekedésük szerint a múlt ipari emlékei „értéket képviselnek”, így e beruházások „hagyományörzéseként” is felfoghatók, amelyek révén „talán még a gyerekeink is láthatják ezeket az épületeket”. Lényegesnek tartják emellett, hogy a „a parkok és múzeumok kialakítása az emberek érdekét szolgálja” és egyúttal „összefojozza az embereket”, összességében pedig „jól jár velük a közösség”. Végezetül, jó néhány válaszban egyfajta patológizáló nyelvezet is tetten érhető: a kitöltők az egyelőre még rehabilitáció előtt álló, felhagyott ipari létesítményeket többnyire az „elavult”, „csúnya”, „lerobbant”, sőt, sok esetben „omladozó” és „veszélyes” épületekkel, továbbá a kiterjedt „parlagon levő területekkel” azonosítják, ahova gyakran „hajléktalanok költöznek be”. Ez a kedvezőtlen, megbélyegző megítélés a Lövőház utcai egykori Ganz-terület kontextusában is megjelenik, az egyik válaszadó véleménye szerint ugyanis az újrahasznosítást megelőzően a vizsgált helyszín („a förtelmes Ganz Művek”) szintén „romtelep volt, amit kerülni kellett”.

A barnamező-rehabilitáció általános megítélésének vizsgálatát követően a kitöltők elgondolt terének – azaz a „tér reprezentációinak” (Lefebvre 1991 [1974]) – további fontos elemeként a Millenáris-beruházás *politikai konnotációinak* feltárására tettem kísérletet. Lefebvre munkásságára támaszkodva Elden (2007) hangsúlyozza, hogy a városi tér és a hatalom mindenkori összefonódása miatt a tér szükségszerűen politikai természetű. Ezt a sok szempontból érzékeny kérdéskört a semleges, aktuálpolitikai vonatkozásoktól mentes *Őn szerint köthető-e politikához a Millenáris?*, illetve az *Amennyiben igen, milyen módon?* kérdések segítségével vizsgáltam.

Lefebvre szerint a tér termelése három módon történik: egyrészt a fizikai környezet létrehozása által, másrészt ennek előzetes megtervezése és későbbi jelentésadása révén, harmadrészt pedig az egyének és társadalmi csoportok térhasználata, megélt tapasztalatai által. A Millenáris esetében az első mód, azaz a korábban ipari funkciójú terület rendezése, majd építészeti ártértelemezése közel 11 milliárd Ft-ba került, a „tér reprezentációjának” megteremtése – vagyis a beruházás későbbi pozicionálása – azonban legalább ennyire kiemelt szerepet kapott. Az egykori Ganz-terület meg gondolatlan privatizációjának többé-kevésbé sikeres megakadályozását követően a funkcióváltáshoz kapcsolódó események legnagyobb részben az ezredforduló környéki („millenniumi”) évekhez köthetők.

Ezt az időszakot fővárosszerte szimbolikus építészeti beruházások sora jellemezte: Szabó (2007, 130.) vélekedése szerint a Millenáris [2001], a Nemzeti Színház [2002], valamint a Terror Háza [2002] „a nemzeti tematika üzeneteinek materializálódott nyomatékai lettek: a szimbolikus térfoglalás példái, amelyek a Fidesz kultúra- és történelemértelmezéseit is szimbolizálták”. Míg a politikai érdekellentétek és csatározások eredményeként végül a Soroksári úti Millenniumi Városcsúcsban helyet kapó új Nemzeti Színház „a nemzeti kultúra történelmi szerepét hangsúlyozta”, az Andrassy úti Terror Háza pedig „átértelmezte a közelmúlt magyar történelmét”, addig a Millenáris „újraértelmezte a modern kulturális, egyszersmind politikai városi teret” (Szabó 2007, 154.). Szabó emellett azt is kiemeli, hogy „[a] magyar kultúra szentélyeként és erődjeként felfogott Nemzeti Színháztól eltérően a Millenáris Park a múlt és a jelen összekapcsolásának és közösségi térré való alakításának példája” amely „a Fidesz társadalmi kapcsolatainak szimbolikus jelentésű tere lett” (Szabó 2007, 131.). E fontos szerepkör részeként egyrészt itt voltak a párt fiatal rendezvényei, másrészt itt nyílt meg 2001 novemberében a múlt sikereit bemutató „Álmok álmódói – Világraszóló magyarok” kiállítás (amelynek címe egyértelműen a Fidesz akkori „Merjünk nagyot álmodni” szlogenjére utal), továbbá a 2002-es választás eredményhirdetését is a Millenárison várták. Ezek a rendezvények Palonen (2006) szerint mind az akkori kormány identitásépítő stratégiájának eszközei voltak.

E nyilvánvaló kapcsolódási pontok a kérdőívezés eredményeiben is megragadhatók. Egy talán sokkal inkább politikasemleges(nek gondolt) barnaező-rehabilitációs beruházás esetében meglepő, hogy a teljes minta számottevő része, 30,3%-a szerint a Millenáris köthető a politikához, sok válaszadó szerint ugyanis a politika nemcsak „mindenbe beleszól”, hanem egyúttal „mindennek az oka” is, mert „az embereket megnyerhetik a felújításokkal”. A kérdés csoportképző változók szerinti vizsgálata alapján megállapítható, hogy a nemek szerint itt sem tapasztalható eltérés, a korcsoportok közül az idős korosztály fele (48,9%-a) köti a beruházást a politikához, ezen belül pedig – a nyitott kérdésre adott válaszok alapján – 51,9% konkrétan a Fideszhez, a fiataloknak viszont csupán 20,2%-a szerint van politikai kötődése a helyszínnek. (Sok esetben azonban a hiányos ismeretek is megmutatkoznak a válaszokban, életkortól függetlenül, egy 78 éves kitöltő szerint ugyanis „a gyár a kommuniz-mushoz köthető”, míg egy 15 éves válaszadó úgy véli, hogy a helyszín „a Szovjetunió miatt” kapcsolódik a politikához.) Emellett az is megfigyelhető, hogy az iskolai végzettség szintjével emelkedik azoknak az aránya, akik a politikához, azon belül pedig explicit módon a jobboldali kormányhoz kötik (az igennel válaszoló felsőfokú végzettséggel rendelkezők 44,4%-a), míg a lakóhely szerint az átalakítási folyamatot közelebbről megtapasztaló és politikai összefonódásokat felfedezni vélő budaiak 41,1%-a utalt a Fidesz-kapcsolatra. (A II. kerületi „igen” választ megjelölőknek ugyanakkor már 47%-a köti a Fidesz-hez a Millenárist.)

A politikai kötődésre igennel válaszolók számára feltett, a véleményük indoklását kérő kérdésre a kitöltők pozitív és negatív felhangú véleményeket egyaránt megfogalmaztak. Egyes vélekedések szerint a beruházás megvalósítása az „Orbán-kormánynak köszönhető pozitív döntés”, illetve a „Fidesz-KDNP politikájának eredménye, [ugyanis] ők látták azt, hogy ebből egy nagyon szép dolgot lehet csinálni”. A Millenáris szerintük tehát egyértelműen „fideszes létesítmény”, mivel az 1998–2002 közötti első Orbán-kormány (amelyre egyébként is „jellemző a családtámogató politika”) „közösségi térnek szánta, a szimpatizánsai számára”. Míg ezekben a válaszokban nem jelennek meg a funkcióváltáshoz vezető – számos etikai kérdőjellel és visszassággal jellemezhető – út politikai csatározásai, valamint az eredetileg előirányzott összeg közel kétszeresét felemésztő beruházás gazdasági vonatkozásai, addig más vélekedések éppen ezeket állítják a középpontba. A kevésbé kedvező véleményeket megfogalmazók is megemlítik, hogy a Millenáris eredetileg „fideszes ötlet” volt, illetve „a Fidesz kardoskodott érte”, emellett ugyanakkor sok esetben utaltak a helyszín létrehozásának több szempontból is kétes körülményeire („csalás”, „nem tiszta szerződés”, „sok pénz volt”, „a padokat is lízingelték” stb.). A park megnyitását követően többé-kevésbé folyamatos politikai jelenlétre és a szimbolikus térfoglalásra rámutatva – az egyik válaszadó szerint – a Millenáris „kampányidőszakban szálláshelye a Fidesznek, nem túl jó ez, ahhoz túl jó hely, hogy politikai felhanggal áthangolják”. Néhányan kiemelték, hogy a helyszín a kérdőívezés idején is „Fidesz-fellegvár” volt, amelyet korábban „fideszes rendezvények és Gyurcsányt szidó plakátok” jellemeztek, míg mások a párt 2002-es választási vereségének színterével azonosították („erősen kötődik az első Fidesz-kormányhoz, a bukásához is”, „2002-es vereség itt”). E tényezők együttes eredményeként az egykori Ganz-gyár „egybeforrt a Fidesszel, hiszen a kormányzása alatt készült el”, ami „még mostanában is érezteti a hatását”.

A válaszokban megfogalmazott gyakori Fidesz-asszociációkból – a pozitív és negatív megítéléstől függetlenül – látható, hogy a pártnak olyan erőteljes módon sikerült pozicionálnia a helyszínt az emberek mentális terében, hogy a kapcsolódási pontok még a bő egy évtizeddel a Millenáris létrehozása utáni kérdőívezéskor is markánsan megjelentek.

Összegzés

A Lövőház utcai egykori Ganz-gyár rehabilitációjával kialakított Millenárison végzett kutatás eredményeit összegezve megállapíthatjuk, hogy a terület egyrészt *eltérő módon jelenik meg* a különböző társadalmi csoportok percepciójában és koncepcióiban (vagyis az érzékelt és elgondolt terükben), másrészt *eltérő élethelyzetükből és preferenciáikból* adódóan más-más módon és céllal hasz-

nálják azt. Ezek a különbségek az életkor, a legmagasabb iskolai végzettség és a lakóhely szerint egyaránt megmutatkoztak (a nemek tekintetében ugyanakkor kevésbé), így a majdani hazai barnamező-rehabilitációs beruházások – valamint bármilyen egyéb városrehabilitációs beavatkozás – tervezésekor kiemelten fontos feladat annak (előzetes) feltárása, hogy az adott területet ki(k)nek és milyen cél(ok)ból kívánjuk megújítani.

A kérdőíves felmérés tapasztalatai alapján kijelenthető továbbá, hogy a Millenáris azért válhatott *sikeres barnamező-rehabilitációs beruházássá*, mert a kilátogatók érzékelt, elgondolt és megélt terében egyaránt markánsan jelen van. Az épített környezet (vagyis az „érezkelt tér”) újraértelmezésének sikerességét az építészeti-örökségvédelmi szakma által is nagyra értékelt – többek között Europa Nostra-díjjal jutalmazott – építészeti kulisszák jelzik, ezzel együtt ugyanakkor az is kétségtelen, hogy a Millenárist létrehozó érdekcsoport a terület „jelentéseit” (vagyis a tér reprezentációit) is a számára megfelelő módon tudta pozicionálni, ami a válaszadók politikai asszociációiban még bő egy évtized elteltével is megfigyelhető. Pusztán ezek által azonban nem válhatott volna sikeressé a helyszín: a lakosság az erőteljes hatalmi-politikai konnotációk ellenére is elfogadja és aktívan használja a területet, ám ehhez olyan napi rutinokra épülő új funkciókra volt szükség, amelyek a performativitás révén folyamatosan megélt kapcsolatot teremtenek a környező lakosság és a megújult egykori ipari helyszín között.

Jegyzetek

- 1 A korábban ipari funkciójú területek és/vagy épületek kulturális célú (újra)hasznosításának nemzetközi szakirodalma rendkívül bőséges és szerteágazó (áttekintését újabban lásd például Andres, Grésillon 2013; Andres, Golubchikov 2016 tanulmányában), s a kérdéskör tárgyalása már az első hazai barnamezős munkákban – így Barta szerk. (2004) kötetében, ezen belül pedig hangsúlyosan Keresztély (2004), illetve Samin (2004) tanulmányában – is felbukkan. Ezt követően ugyan kevésbé központi elemként, azonban mindvégig fellelhető a barnamezős irodalomban, legutóbb pl. Polyák (2016) tanulmányában, ezt megelőzően pedig Lepel (2009), Kádár (2013) stb. munkái is külön említik a kulturális funkciókat (előbbi hazai és külföldi példákon keresztül).
- 2 A kérdőívezést az Eötvös Loránd Tudományegyetem geográfus szakos hallgatóinak segítségével végeztem, akiknek ezúttal is köszönettel tartozom.
- 3 Az első (2011. nyári) lekérdezés alkalmával még nem szerepelt a lakóhelyre vonatkozó kérdés, így a minta elemszáma a többi kérdéshez viszonyítva némileg kisebb ($n = 1224$).
- 4 A kérdőívezés tapasztalata továbbá, hogy a válaszadók rendkívül gyorsan reagáltak a Millenárist érintő változásokra, a 2013. nyári kérdőívekben pl. több válaszban is megjelennek a Csodák Palotája elköltözése miatti panaszok, ami szintén azt bizonyítja, hogy „aktívan” használják a teret.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány az OTKA K 115870 számú, *Kortárs térelméletek közép-kelet-európai kontextusban* című projektjének keretében, a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal (NKFIH) támogatásával készült.

Irodalom

- Andres, L., Grésillon, B. (2013): Cultural brownfields in European cities. A new mainstream object for cultural and urban policies. *International Journal of Cultural Policy*, 1., 40–62. <http://doi.org/dq8b6p>
- Andres, L., Golubchikov, O. (2016): The limits to artist-led regeneration. Creative brownfields in the cities of high culture. *International Journal of Urban and Regional Research*, 4., 757–775. <http://doi.org/f92zjt>
- Barta Gy. (szerk.) (2004): *A budapesti barnaövezet megújulási esélyei*. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest
- Berki M. (2014): *Az egykori ipari területek funkcióváltásának példái Budapesten. A poszt szocialista kontextus és a földrajzi lépték szerepe az átalakulásban*. PhD-értekezés. ELTE TTK Földtudományi Doktori Iskola, Budapest
- Berki M. (2015): A térbeliség trialektikája. *Tér és Társadalom*, 2., 3–18. <http://doi.org/bmnd>
- Clarke, D. B. (2004): *The consumer society and the postmodern city*. Routledge, London, New York
- Czepczyński, M. (2008): *Cultural landscapes of post-socialist cities. Representation of powers and needs*. Ashgate, Aldershot
- Dabasi Halász Zs. (2013): A civilek szerepe a barnamezős területeken. Adalékok a miskolci revitalizációs stratégia kialakításához. In: Karlovitz, J. T. (szerk.): *Ekonomické štúdie. Teória a prax*. International Research Institute, Komárno, 245–252.
- Debord, G. (1994 [1967]): *The society of the spectacle*. Zone Books, New York
- Elden, S. (2007): There is a politics of space because space is political. Henri Lefebvre and the production of space. *Radical Philosophy Review*, 2., 101–116. <http://doi.org/fz72k6>
- Fallon, B. J. (2010): *The perceived, conceived, and lived experiences of 21st century peer writing tutors*. PhD dissertation. Indiana University of Pennsylvania, Indiana
- Forest, A. (2011): *Which way from here? The spatiality of maps & navigation in first-person single-player video games*. MA thesis. Queensland University of Technology, Brisbane
- Jensen, J. M. (2011): *Velo-mobility in Copenhagen*. MA thesis. Roskilde University, Roskilde
- Kádár K. (2013): *Funkcióváltás a szovjet katonai objektumok helyén. Barnamezős katonai területek újrahasznosítása hat magyar megyeszékhelyen*. PhD értekezés. Pécsi Tudományegyetem, Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola, Pécs
- Keresztély K. (2004): Ipari épületek kulturális célú hasznosítása Budapesten. In: Barta Gy. (szerk.): *A budapesti barnaövezet megújulási esélyei*. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 221–236.
- Keresztély, K. (2005): Cultural investments in a city in transition. The Budapest case. In: Barta, Gy., G. Fekete, É., Szörényiné Kukorelli, I., Timár, J. (eds.): *Hungarian spaces and places. Patterns of transition*. Centre for Regional Studies, Pécs, 449–465.
- Leary, M. E. (2013): A Lefebvrian analysis of the production of glorious, gruesome public space in Manchester. *Progress in Planning*, 85., 1–52. <http://doi.org/f5hhjz>
- Lefebvre, H. (1991 [1974]): *The production of space*. Blackwell, Oxford
- Lepel A. (2009): *Az ipari épületek második élete és újrahasznosításuk folyamata*. PhD értekezés. Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Építész mérnöki Kar, Építéskivitelezési Tanszék, Budapest
- Palonen, E. (2006): Fidesz-diskurzus és Budapest. Határteremtés és térfoglalás. In: Szabó M. (szerk.): *Fideszvalóság. Diszkurzív politikatudományi értelmezések*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 13–40.

- Polyák, L. (2016): The culture of brownfields. The creative revitalization of industrial spaces in Central Europe. In: Staszkievicz, M. (ed.): *Creative Visegrad. City, culture and public space*. Aspen Institute, Prague, 26–33.
- Richers, J., Kukely Gy., Barta Gy. (2004): A „Ganz-birodalom” fénykora és alkonya. In: Barta Gy. (szerk.): *A budapesti barnaövezet megújulási esélyei*. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 55–70.
- Rutanen, N. (2014): Lived spaces in a toddler group. Application of Lefebvre’s spatial triad. In: Harrison, L. J., Sumsion, J. (eds.): *Lived spaces of infant-toddler education and care. Exploring diverse perspectives on theory, research and practice*. Springer, Dordrecht, 17–28. <http://doi.org/b6q2>
- Samin, É. (2004): A kultúra, mint a városi és társadalmi megújulás eszköze. Lehetőség a közeledésre. In: Barta Gy. (szerk.): *A budapesti barnaövezet megújulási esélyei*. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 237–244.
- Soja, E. (1996): *Thirdspace. Journeys to Los Angeles and other real-and-imagined places* Blackwell, Oxford
- Szabó I. (2007): A nemzet fogalmi konstrukciója a Fidesz diskurzusaiban 1998 és 2006 között. *Politikatudományi Szemle*, 3., 129–159.
- Thompson-Fawcett, M. (2003): ‘Urbanist’ lived experience. Resident observations on life in Poundbury. *Urban Design International*, 1–2., 67–84. <http://doi.org/bct992>
- Varga-Ötvös B. (2003): A rozsdás gyűrű – barnából aranyat. Gondolatok a fővárosi barnaövezetek kezeléséről. *Falu Város Régió*, 1., 16–21.
- Watkins, C. (2005): Representations of space, spatial practices and spaces of representation. An application of Lefebvre’s spatial triad. *Culture and Organization*, 3., 209–220. <http://doi.org/bn4tb6>
<http://www.kulturinfo.hu/helyszin.gcw?id=4148> (Letöltés: 2016. augusztus 1.)

Technológiai és munkaszervezési újítások hatása az autóipar térbeli szerveződésére – iparági példa a Volkswagen mintáján

The impacts of technology and work organization innovations on the automotive industry's spatial structure: empirical evidence from Volkswagen

TÚRY GÁBOR

TÚRY Gábor: tudományos munkatárs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Világgazdasági Intézet; 1112 Budapest, Budaörsi út 45.; tury.gabor@krtk.mta.hu

KULCSSZAVAK: autóipar; globális értéklánc; munkaszervezés; szerkezeti átalakulás; Volkswagen

ABSZTRAKT: Az autóipar több mint egy évszázad alatt manufakturális kisipari tevékenységből nemzetközi termelési és értékesítési hálózattal rendelkező, globálisan szervezett iparrá fejlődött. A négyütemű robbanómotor szabadalmaztatása óta eltelt 140 év fejlődését végigkísérve nyilvánvalóvá vált, hogy a technológiai és munkaszervezési újítások az átalakulásban kiemelt szerepet töltek be. Az újítást támogató döntések hosszú időre meghatározták a vertikum működését, átalakítva ezzel az ágazat szerkezetét és elősegítve az autóipari tevékenység világméretűvé válását.

A tanulmány az említett szerkezeti átalakulást mutatja be, részletesen ismertetve annak legfontosabb állomásait. Az elemzés rávilágít arra, hogy a bevezetett újítások megváltoztatják az értékláncban részt vevők kompetenciáit, ami hatással van nemcsak az erőforrások vertikális allokációjára, de azok horizontális eloszlására is.

A szerző részletesen tárgyalja a fordista tömeggyártás és a nemzetközi termelés kialakulásának kapcsolatát, amely bizonyos tekintetben az autóipari globalizáció korai szakaszának tekinthető. Az autóipar világméretű szerveződésére a legnagyobb hatást azonban nem a fordista tömegtermelés jelentette, hanem az azt felváltó, a második világháború előtt Japánból elindult szervezeti változások, amelyek világméretű adaptációjára egészen a nyolcvanas évekig kellett várni. A tanulmány részletesen elemzi a bevezetett újítások közül a kiszervezés és a modularizáció folyamatát, taglalva az említett megoldásoknak a termelés szerkezetére és földrajzi mintázatára ható következményeit.

A történeti áttekintés mellett a szerző a Volkswagen 1960 és 2010 közötti fejlődésének bemutatásával is szemlélteti az értéklánc konfigurációjának átalakulását, ami jelentős hatással volt az autóipar térbeli szerveződésére.

Gábor TÚRY: research fellow, Institute of World Economics, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences; Budaörsi út 45., H-1112 Budapest, Hungary; tury.gabor@krtk.mta.hu

KEYWORDS: *automotive industry; global value chain; work organization; structural transformation; Volkswagen*

ABSTRACT: *During its history, automotive production developed from craft production into a globally organized industry with an international production and distribution network. During the past 140 years, since Nikolaus August Otto's patent of the four-stroke internal combustion engine, it became obvious that innovations in technology and work organization play key roles in the sector's structural transformation and that decisions about them determine their vertical integration. Such innovations also include the distribution of competencies affecting the vertical and horizontal resource allocation.*

This study analyses this structural transformation, describes in detail its most important stages and highlights their impact on the spatial production patterns. As a part of this, it examines the relationship between Fordist mass production and the evolution of international production, considered to be an early phase of globalization in the automotive industry. However, the greatest impact on the industry's worldwide organization and geographical distribution was not mass production but rather lean production methods originating from Japan before the Second World War. Nevertheless, the global adaptation of these changes emphasizing the corporate organizational system and in-company relations had to wait until the 1980s. This also changed the relationship between the parent company and its subsidiaries and, in turn, the spatial pattern of automotive production. The study analyses the technology outsourcing and modularization processes and the work organization innovations introduced during the period, explaining their consequences for geographical production patterns.

In addition to the historical overview, the above insights are also confirmed via the investigation of Volkswagen's development between 1960 and 2010. The firm's internationalization process during this period work organization and technological innovations had a significant impact on the company's spatial organization. Through the expansion of opportunities (i.e., developments in technology and labor organization, information technology and communication developments), the geographic structure of Volkswagen's operation underwent significant change. Finally, the geographical transformations also modified the global automotive industry's value chain configurations resulting in its current shape.

Bevezetés

Az autóipari tevékenység világméretűvé válásával a vállalati szerveződési rendszer felépítése, a vállalaton belüli kapcsolatok szerkezete egyre nagyobb hangsúlyt kapott. Megváltozott az anyavállalat és a kapcsolódó leányvállalatok és beszállítók közötti viszony is, átalakítva ezzel az autóipar térbeli szerveződését. A vállalati tevékenység földrajzi mintázatának átalakulását számos tényező befolyásolta, többek között a kereskedelempolitikai döntések vagy a szállítási és a távközlési rendszerek fejlődése (Dicken 2003; Dunning 1998; Sturgeon, Florida 2000). Emellett a hetvenes években az olajválságok következtében megváltozott piaci környezet is katalizátorként hatott az autógyártás átalakulására (Johnson 2005; Womack, Jones, Roos 1990). Napjainkban a regionális kereskedelmi egyezmények mellett a környezetvédelmi szabályok is jelentősen befolyásolják az ágazat fejlődési irányait, az autóipar térbeli szerveződését.

Henry Ford, a Ford Motor Company alapítójának úttörő fejlesztései óta nyilvánvaló, hogy az autóipar jövője szempontjából a munkaszervezési újítások

is kulcsszerepet játszanak, és az ehhez kapcsolódó döntések hosszú időre meghatározzák az ágazati vertikum működését. Ford 1923-ban a futószalagos összeszerelés bevezetésével kijelölte azt az új irányt, amelynek nyomán az autógyártás túllépett a korábbi kézműves korszakán és beköszöntött a tömegtermelés időszaka. Hasonló paradigmaváltás volt a japán autógyáraknak a második világháborút követően bevezetett termelési módszere, amely a 20. század végén világméretben forradalmasította a világ autógyártását, lefektetve a mai modern gyártás elveit. A tanulmány elsősorban ezeknek a technológiai és szervezeti innovációknak az elterjedésére és strukturális következményeire összpontosít. A gyártás szervezése nem csupán az ágazati vertikum szerkezetére hat, de a vállalati organizmusnak térbeli lenyomata is van, amely hatással van a termelés világméretű terjedésére. A vállalati döntések kiterjednek a kompetenciák elosztására, amely befolyásolja az erőforrások elosztását és rendszerbe szervezését (Schmied, Grosche 2008; Sturgeon et al. 2009).

A tanulmány ezt a szerkezeti átalakulást kíséri végig, kiemelt figyelemmel a változásnak a termelés térbeli szervezésére gyakorolt hatásaira. Az elemzés alapvetően az autógyártók szempontjából vizsgálja az iparág átalakulását, de a hozzájuk ezer szállal kapcsolódó beszállítókra is külön figyelmet fordít (ez utóbbi ágazati szereplők horizontális és vertikális szerveződésének részletes kifejtése meghaladná a dolgozat kereteit).

A tanulmány első fele az általános elméleti és történeti áttekintés során az autógyártás szerkezeti átalakulásának meghatározó állomásait mutatja be, kiemelve a termelés térbeli szerveződésére gyakorolt következményeket. Ezt követően az elemzés a Volkswagen történeti fejlődését végigkísérve példákkal is szemlélteti a technológiai és munkaszervezési átalakulások térbeli hatásait.

Az autógyártás szerkezeti átalakulásának állomásai

A négyütemű belső égésű robbanómotor (Otto-motor) 1876-os szabadalmaztatása óta eltelt 140 év alatt az autógyártás manufaktúráis kisipari tevékenységből nemzetközi termelési és értékesítési hálózattal rendelkező, globális méretű és szervezettségű iparaggá fejlődött. A 19. század végi manufaktúráis kisipari termelés időszakában a technológiai fejlődésben Európa és azon belül Franciaország és Németország úttörő szerepet játszott (Kukely 2008).

A fordista termelés, a tömegtermelés kezdete

A 20. század elején az autógyártásban Európa addigi vezető szerepét az Amerikai Egyesült Államok vette át. A tengerentúlon sorra jöttek létre a mai napig is meghatározó autógyárak (Ford Motor Company, Buick Motor Company, General

Motors Corporation). Annak érdekében, hogy eladásait növeljék, azaz termékeik minél szélesebb kör számára legyenek elérhetőek, alapvető célként a termelési költségek csökkentését tűzték ki maguk elé. Ebben a törekvésben Henry Fordnak úttörő szerep jutott, aki gyökeresen alakította át az autógyártás addigi struktúráját. A század elejére jellemző egyedi manufakturális gyártást 1913-ban felváltotta az általa alkalmazott – és később róla elnevezett – termelési rendszer, amely nemcsak a tömegtermelés alapjait rakta le, de megteremtette az autóipar vertikumba szerveződését is (Holmes, Snider 2011). Az amerikai vállalatok tartós növekedéséhez az Egyesült Államok kereslete mellett a külföldi piacokon történő megjelenés is hozzájárult. Kezdetben a szállítási költségek csökkentésének köszönhetően, majd a harmincas évektől a kereskedelempolitika akadályainak következtében a felvevőpiacok közelében egymás után jöttek létre az összeszerelő üzemek Dél-Amerikában, Európában és a világ más országaiban, amelyek az amerikai gyárakból odaszállított alkatrészeket használták fel. Ez a korábban nem létező nemzetközi termelési hálózat elképzelhetetlen lett volna a tömegtermelés által megteremtett gyártási kapacitások nélkül, amely jelentősen csökkentette a gyártás és a végső összeszerelés költségét (Sturgeon, Florida 2000). 1928-ban a Ford és a General Motors már 24 országban folytatott összeszerelő tevékenységet, többek között Japánban, Indiában Malajziában és Brazíliában, tíz évre rá pedig egész Európát behálózó termelési hálózat jött létre. Annak ellenére, hogy az 1920-as és 30-as évek autóipara szervezettségi szintjét és integráltságát tekintve nem vethető össze napjaink globális termelési és elosztási rendszerével, a tömegtermelés bevezetése az autóipari globalizáció kezdetének tekinthető (Sturgeon, Florida 2000).

A Ford által bevezetett termelési modell egyetlen típus, az 1908-ban bemutatott Ford T későbbi piaci sikerén alapult. A nagy darabszámban történő gyártás csökkentette ugyan az egy autóra jutó költségeket, de a mérleg másik oldalán a választékhiány már középtávon érezte negatív hatását. Az 1920-as években világossá vált, hogy a vállalat egy típus kizárólagosságára alapozott stratégiája alulmaradt a versenytársakkal szemben (Fujimoto, Tidd 1994). Miután 1923-ban Alfred P. Sloan került a General Motors elnöki székébe, a cég által gyártott márkákra támaszkodva decentralizálta a termelést (Holweg 2008), és a vevői igényekhez igazodva szélesítette a kínálatot. Sloan használta az 1924-es éves jelentésében a szlogent: „a car for every purse and purpose” (<http://history.gmheritagecenter.com>) azaz egy autó, amely minden pénztárcát és igényt kielégít. Sloanak a piaci kereslethez igazított vállalati megoldásai, valamint a keresletteremtés érdekében bevezetett (Flink 1988) tervezett elavulás elve¹ a tömegtermelés újabb mérföldköveit jelentették. Hasonlóan a rugalmas tömegtermelés bevezetéséhez (Hounshell 1984) – amely az egyes márkák számára szélesebb autonómiát kínáló vezetési felfogást jelentett – ez az intézkedés is sikeresebbnek bizonyult a Henry Ford által alkalmazott merev standardizált termékkínálatnál (Maxton, Wormald 2004). A rugalmas tömegtermelés – mint a

termelési rendszer újabb fontos állomása – a szélesebb vevői igények kielégítésén keresztül újabb piacok és fogyasztói rétegek bevonásával növelte az értékesítést.

A lean termelés és a posztfordista átalakulás

A kézműves termelést felváltó fordista tömegtermelés óta az autógyártásban végbement modernizáció motorjai az értéklánc² mentén bevezetett technológiai és szervezeti megoldások (1. táblázat) voltak. Az újítások közül kétségtelen, hogy a második világháborút követően a Japánból kiinduló innovációs megoldások gyakorolták a legnagyobb hatást napjaink globális autógyártására. A modernizáció földrajzi elterjedése azonban egészen az 1970-es, 80-as évekig váratott magára (Holweg 2008). A strukturális átalakulást az olajválság kényszerítette ki, aminek során nyilvánvalóvá vált, hogy a japán vállalatok bizonyos munkaszervezési eljárások korai bevezetésével (Peng, Lee, Tan 2001) komoly versenyképességi előnyre tettek szert a „nyugati országokkal” szemben.

Az 1970-es, 1980-as években a japán vállalatoknál bevezetett termelési rendszernek köszönhetően a kereslet visszaesése kevésbé érintette a szigetország vállalatait, mint az amerikai és a nyugat-európai gyártókat (Bhaskar 1980; Freyssenet 2014). Az Egyesült Államokban a japán autógyártó cégek jelentős piaci részesedést szereztek ebben az időszakban (Holweg 2008), ami a szigetország vállalatai számára komoly áttörést jelentett. A lean elvek bevezetése magas minőséget és hatékonyabb gyártást jelentett, amely a versenytársakéhoz képest versenyelőnyt eredményezett, ezzel átalakítva az iparág szereplőinek rangsorát és a termelés földrajzi eloszlását is. A világ autógyártásának földrajzi képe átalakult, a szigetország harmadikként csatlakozott az észak-amerikai és európai gyártókhoz.

1. táblázat: Az új technológiák és munkaszervezési eljárások megjelenése az autógyártó hagyományos centrumterületein

The emergence of new production technologies and organizational developments in the automotive industry's traditionally core areas

<i>Technológiák és munkaszervezési eljárások</i>	<i>USA</i>	<i>Európa</i>	<i>Japán</i>
Manufaktúrális termelés – az autógyártó hőskora	1895	1885	1907
Fordizmus – a tömegtermelés kezdete	1913	1930	1934
Sloani tömegtermelés – marketing- és menedzsmentmegoldások	1923		
Toyota-módszer – a hatékony termelés	1980	1980	1949
Posztfordizmus	1973	1973	
Kiszervezés és modularizáció – az autógyártó tevékenység szervezeti és technológiai átalakítása	1980	1985	1950*
MQB – autók modulokból, rugalmas és költséghatékony kínálat (Volkswagen Csoport)		2007	

* csak kiszervezés.

Forrás: saját szerkesztés Ahrens (2006), Fujimoto, Tidd (1994), Roobeek (1987), Schmitt, Van Biesebroeck (2013), Smith (1968), Smitka (1990) és Womack, Jones, Ross (1990) alapján.

A japán vállalatok sikerének kulcsa – a második világháborút követő időszakban tökéletesített innováció – a lean termelés volt. Az elnevezés a nyolcvanas években született, a japán gyártási mechanizmusokat az Amerikai Egyesült Államok kormányának megbízásából elemző Womack és szerzőtársai nyomán (Womack, Jones, Ross 1990). A kifejezés magyar megfelelője a karcsúsított gyártás, amely azonban cseppet sem adja vissza a módszer lényegét. Az elképzelés alapja, hogy a termelés során folyamatosan csökkentik a költségeket, így szüntetik meg a nem értéktermelő műveleteket (Tóth 2007). A hatékony és rugalmas termelési folyamatnak köszönhetően időt és költséget takarítanak meg. A kezdetben csupán a termelés során, később egyre több területen bevezetett módszer úttörője a Honda volt (Johnson 2005). A lean gyártási módszer rendszer-szintű bevezetése a Toyota nevéhez fűződik, ezért a karcsúsított gyártás meg-felöljeként gyakran használják a TPS-t, a Toyota Production System (Toyota termelési rendszer) angol rövidítését.

A gyártási folyamat lean elvek mentén megvalósított optimalizációja érintette az autóipari vertikum szerkezetét is. Ennek az egyik legfontosabb eleme a vertikumon belüli feladatok elosztása. A japán autógyártók 2. világháborút követő válságának a koreai háború (1950–1953) hadiipari megrendeléseivel vetettek véget. Ennek során a gyárak tartva attól, hogy a fellendülés csak időszakos lesz és a felduzzasztott munkaerő-állomány később feleslegessé válik, a növekedést nem a házon belüli termelés növelésével valósították meg, hanem külső beszállítókat bízták meg a feladattal (Smitka 1990). Így történhetett, hogy míg 1952 és 1957 között a Toyota termelése ötszörösére nőtt, a cégnél foglalkoztatottak száma csupán 12%-kal bővült. Ez a stratégia jól működött, hiszen a recessziót követően a gyártók könnyűszerrel válogathattak a beszállító cégek között. Ezzel a beruházás anyagi terheit és kockázatát megosztották a beszállítók és az autógyárak között, az autógyárak pótlólagos beruházás nélkül tudták növelni termelésüket (Smitka 1990). A japán vállalatok csak a legszükségesebb stratégiai tevékenységeiket – a tervezést és a végső összeszerelést – tartották meg házon belül. Az értékláncon belüli feladatmegosztás és kompetenciák így alapvetően különböztek a „nyugati” autóipari cégektől. Az 1980-as évek végéig az iparág szereplői között a japán gyártók a legalacsonyabb házon belüli termelési aránnyal rendelkeztek, azaz a késztermékhez szükséges alkatrészek és részegységek gyártásának túlnyomó része a beszállítóknál történt (Chanaron 1995).

A karcsúsított gyártás újításai jelentős mértékben járultak hozzá a hagyományos tömegtermelést megtestesítő fordista rendszert leváltó, illetve meghaladó posztfordista időszak megteremtéséhez (Rodrigue 1999), amely mind vertikálisan, mind területileg átalakította a vállalati termelés szerkezetét. A változás alapvetően a korábbi szervezeti felépítés újragondolását és annak tökéletesítését jelentette. A vállalatok nemzetköziesedésének folyamatában ugyanakkor nem tekinthetünk el a vállalati döntéseket befolyásoló piacvédő mechanizmusok (vám- és nem vámjellegű akadályok) szerepéről sem (Farrell 2008).

A lean megoldások hatása az autóiipari tevékenység térbeli mintázatára nem csupán a japán gyártók által bevezetett technológiai és munkaszervezési újítások mentén értelmezhető, hanem azokat a megoldásokat is figyelembe kell venni, amelyeket a nyolcvanas évektől a világ vezető autógyárai a japán vállalatok által támasztott versenyben alkalmaztak.

Új struktúrák kialakulása, az ágazat szereplőinek válasza a lean gyártásra

Az 1920-as, 30-as években az amerikai és az európai autógyártók a termelésük során alkalmazott fordista elveket fokozatosan kiegészítették a General Motors által bevezetett rugalmas tömegtermelés módszereivel (Hounshell 1984). Mindezek ellenére az Egyesült Államokban és a nyugat-európai országokban alkalmazott munkaszervezési alapelvek, egészen az 1980-as évek közepéig, nem sokban különböztek a Henry Ford által bevezetett gyakorlattól (Fujimoto, Tidd 1994; Holweg 2008; Oliver, Wilkinson 1988; Tóth 2007). Detroitot – ahogyan a mindennapi szóhasználat az amerikai autóiipart nevezi – a japán import támasztotta piaci verseny folyamatos kihívások elé állította a második olajválságot követően. A minőségi problémák, a versenyképtelen ár és az elavult műszaki tartalom az amerikai gyártók számára jelentős versenyhátrányt jelentett az egyre nagyobb piaci részesedést felmutató japán vállalatokkal szemben. A hazai piacon elszorított veszteségek radikális költségcsökkentésre kényszerítették az amerikai és az európai gyártókat. A két gazdasági centrumtárság, az Egyesült Államok és Nyugat-Európa a nyolcvanas évek közepén a perifériaterületek (Kanada, Mexikó, Dél-Európa) integrálásával csak időlegesen volt képes ellensúlyozni versenyhátrányát. Világossá vált, hogy a költségek csökkentésére rendszerszinten kell megoldást találni.

A szerkezeti átalakítás az iparág teljes vertikumát érintette. A nyugat-európai és az észak-amerikai autógyártók megváltoztatták értékláncszerkezetüket a japán vállalatok által támasztott verseny miatt. Ennek leglátványosabb lépése az autógyártók (OEM) által végzett tevékenységek egy részének kiszervezése volt. Ennek eredményeképpen csökkentették a házon belüli termelést, és egyre több tervezési és gyártási funkciót adtak át a vezető beszállítóknak (Chanaron 1995; Humphrey, Memedovic 2003). A tendencia a fejlett országok autóiiparát jellemezte, tehát azokra a cégekre vonatkozott, amelyek technológiai ráfordításaik és piaci jelenlétük alapján nemzetközileg jelentős szereplőknek számítottak.

Az autóiiparban végrehajtott strukturális átalakulás, bizonyos értéklánc-tevékenységek kiszervezése és a moduláris termelés (a definíciót lásd később) bevezetése paradigmaváltást jelentett az iparágban (Baldwin, Clark 1997; Dicken 2003), a technológiai és munkaszervezési újítások pedig elősegítették az iparág

globalizációját (Camuffo 2001). Annak ellenére, hogy a globalizációnak, a modularizációnak és a kiszervezésnek más-más a jelentése, valójában elválaszthatatlanok egymástól (Camuffo 2001; Collins, Bechler, Pires 1997). Az autó egészének moduláris alapokon történő tervezése és gyártása, iparági példákban kiindulva, megvalósulhat jelentős kiszervezés nélkül is (Helper et al. 1999; Takeishi, Fujimoto 2001). Ugyanakkor Helper és szerzőtársai (1999) rávilágítanak arra, hogy a modularizáció bevezetése elősegítette a kiszervezést. Történetileg a kiszervezés megelőzte a moduláris tervezést és felépítést (Smitka 1990), hiszen a japán vállalatok a gyártásszervezésben már a 2. világháborút követően éltek ezzel az eljárással. A rendszer konszolidációjával a kiszervezés a moduláris felépítés bevezetésének irányába mutatott a tervezés és a gyártás esetében (Collins et al. 1997). A kiszervezés és a modularizáció az elmúlt három évtizedben olyan mértékben alakította át a résztvevők számát és viszonyrendszerét, ami a korábitól teljesen eltérő földrajzi és termelési struktúrát eredményezett az autóiparban.

A moduláris rendszer bevezetése

A szakirodalom a modularizációval kapcsolatban három folyamatot különít el (Baldwin, Clark 1997, 2000; Fujimoto 1999; He, Kusiak 1997).³ Az első a termék szerkezetét érintő felépítés (moduláris tervezés), amely alapvetően egy technológiai-szerkezeti megoldás. A moduláris rendszer a gyártástervezés során szabványosított kapcsolódási felülettel (csatlakozások és kompatibilitás) rendelkező, önálló funkcionális egységek sorozatával az adott célnak megfelelő egységeket hoz létre. A modulokat felépítő önálló funkcionális egységek változatainak köszönhetően többcélú, sokoldalú felhasználást tesznek lehetővé (Camuffo 2001). A termék felépítésénél alkalmazott szerkezeti modularizációval az autógyárak – az addig jellemző komplexitást lecserélve – a szerkezeti egyszerűség elvét valósították meg (Baldwin, Clark 1997). A Henry Ford által 1913-ban bevezetett csereszabatos alkatrészek használata csupán az adott modell egyes darabjai közötti helyettesíthetőséget teremtette meg, a modularizáció már a tervezéskor megvalósította a sokoldalú felhasználást. A gyártás során szabványosított szabályozó és kényelmi berendezéseket (motorszabályozás és vezérlés, hűtés-fűtés) alkalmaztak, de érintette ez a belső tér különböző elemeit (ülések, belső borítás), vagy az egységes padlólemezekre (platform) épített és különböző motorokkal szerelt járműveket is. Ez utóbbi magában foglalja a padlólemezen kívül a meghajtást, a váltóművet és a műszerfal belső elemeit (Wilhelm 1997). Az eljárás az autóiparban megnövelte a kapcsolódási, illetve beépíthetőségi pontok számát, ezzel lehetőség nyílt egy adott modul széles körű (több típusban történő) felhasználására.

A másik folyamat a termelési modulárisítást jelenti, amely a nagyobb (moduláris) egységek felhasználását és összeszerelését jelenti. Az „előszerelés” segítségével

vel egyszerűsítik a járművek készre szerelési munkafolyamatait. A modulok összeszerelését leginkább a beszállítók végzik. A folyamat az Egyesült Államokban a nyolcvanas évek közepétől figyelhető meg, amikor az autógyárak a kiszervezés során nemcsak egyszerű munkafolyamatokat, hanem komplett egységek gyártását is külső cégeknek adták át (Sturgeon et al. 2009). A termelés modulárisrá tételeinek (moduláris egységek alkalmazása) köszönhetően komplett rendszerek⁴ illetve összetett alkatrészek és részegységek⁵ használatával a végső összeszerelés során az OEM-ekben komplett rendszereket (műszerfal, motorvezérlés, belső és külső világítás stb.) építenek be, miközben a korábbi élőmunka-igényes és aprólékos munkafolyamatokat kiszervezték.⁶ Ezzel átalakították az irányítási és ellenőrzési hatásköröket és a koordinációs mechanizmusokat (Gereffi, Humphrey, Sturgeon 2005; Sturgeon, Lester 2004). Az értéktermelési folyamat átalakult, hiszen korábban az autógyárak által a részegységeken elvégzett összeszerelési folyamatok a beszállítók első köréhez (tier 1) kerültek, akik a beszállítói rendszer alacsonyabb szintjén lévő vállalatokat összefogva rendszerintegrátorként is közreműködtek.

A harmadik folyamat a vállalatok közötti modularizáció. Ez a vállalatok közötti kapcsolatokat érinti, átalakítva az ellátási lánc egészét (Camuffo 2001; Helper et al. 1999; Robertson, Ulrich 1998). Az autógyártók, mérlegelve a költségeket, bizonyos értéktermelő folyamatokat az értéklánc mentén kiszerveznek vagy házon belül oldalmak meg. A termék felépítése és a szervezeti rendszer közötti kapcsolatot számos szerző megerősíti (Baldwin, Clark 2000; Takeishi, Fujimoto 2001), az azonban nem tisztázott, hogy a moduláris felépítés milyen hatásmechanizmusok mentén befolyásolja a vállalatok közötti kapcsolatokat (Camuffo 2001). Takeishi és Fujimoto (2001) az autógyártók és a beszállítók közötti kompetencia- és feladatmegosztásra hoz példákat a Volkswagen és a Daimler autógyárak kilencvenes években létesített üzemiből, ahol a beszállítók a kezdetektől fogva kulcsszerepet játszottak a végső összeszerelés területén.

A modularizáció értelmezésével összefüggésben Takeishi és Fujimoto (2001) megemlíti, hogy a modularizáció három jelentését az elemzések gyakran összemossák, illetve pontatlanul alkalmazzák, hiszen amíg az európai vállalatoknál a modularizáció leginkább a kiszervezés oldaláról értelmezhető, addig a japán vállalatoknál esetében az újításoknak a termelés során alkalmazott moduláris egységek bevezetésénél van jelentősége.

A tevékenységek kiszervezése

A nyolcvanas évek közepétől alapvető átalakulás ment végbe az autóipari értéklánc szerkezetében, amelyet kiszervezésnek hívunk. Ennek során az autógyárak egyre több szolgáltatási és gyártási tevékenységet helyeznek ki „házon kívülre”, a tulajdonukat képező vagy független vállalatok számára. Bár a folyamat nem volt előzmények nélküli (lean termelés), az átalakulás ezúttal az Amerikai Egyesült Államokból indult ki. A változás leginkább az autógyáraknál

foglalkoztatottak számában érhető tetten. Az autóiparban 1990 és 1996 között létrejött 103 ezer új állás nagy része a beszállítóknál realizálódott (Sturgeon, Florida 2000). Az „autógyárakban” kevesebb munkáskézre volt szükség, a gyártási feladatok egyre nagyobb hányada került át a beszállítókhoz. A beszállítók jelentőségének növekedése a feladatok átadásánál vált kézzelfoghatóvá, hiszen a 2000-es években a gyártási folyamat során a gépjárművet 75%-ban a beszállítóknál szerelték össze (Unger 2012). A hozzáadott érték 80%-át (Dannenberg, Kleinhans 2005), az autóipari kutatás-fejlesztésnek pedig már 50%-át adják külső cégek (European Commission 2004).

A kiszervezés az autógyárak költségcsökkentési céljai (végső soron a versenyképesség javítása) és az autóipari vertikumon belüli pozícióik erősödése mellett a termelés földrajzi eloszlásával kapcsolatos feltételek változását is magával hozta. A kiszervezésnek köszönhetően egy telephely létesítésének kockázata (Camuffo 2001) és anyagi terhei nemcsak megoszlottak az autógyárak és a beszállítók között, de nagyságrendekkel terhelték meg az utóbbiakat (Sturgeon, Florida 2000). Így a vállalatok új piacokra történő belépése, az ágazat nemzetköziesedése dinamikusabban és sikeresebben mehetett végbe (Sturgeon, Florida 2000).

Az autóipari vertikum szerkezetében végbement másik lényeges változás, hogy a modularizációnak és a kiszervezésnek köszönhetően az első körös (tier 1) beszállítók feladatai megnöttek. A többletfeladatokhoz tökeigényes vállalatokra volt szükség, ami az iparág konszolidációjához vezetett (Dannenberg, Kleinhans 2005). A kilencvenes évektől ezért egymás után jöttek létre a ma is létező globális méretű és szervezettségű autóipari beszállító cégek (Sturgeon et al. 2009), világméretű rendszerbe szervezve az autóipari beszállítást. Ezek a cégek egyszerre több, egymás versenytársainak számító autógyárral is kapcsolatban állnak,⁷ és világméretű termelési rendszerükben globálisan szervezik partnereik áruval és szolgáltatással történő ellátását. Az autógyárak részéről a beszállítók kiválasztása globális rendszerben értelmezhető, ahol nekik is nagyobb a mozgásterük, és így egy tervezési és gyártási feladathoz szükséges beszállító kiválasztása befolyásolja a termelés földrajzi eloszlását.⁸ A kiszervezésnek köszönhetően a vállalat úgy alakítja a beszállítói összetételét, hogy minimalizálja a költségeit. A termelési kapacitások optimális elosztásával az autógyáraknak nagyobb mozgástere van, hiszen az esetleges veszteségeket a beszállítók kiválasztásával vagy a költségek áthárításával csökkenthetik (Sturgeon, Florida 2000; Sturgeon et al. 2009). Amennyiben az adott piacon a termék árában jelentkező árfolyamköltség vagy egyéb kereskedelmi költség túl magas, akkor a részfeladatok földrajzi áthelyezésével, illetve a beszállítók körének optimalizációjával ellensúlyozhatja veszteségeit (Schmid, Grosche 2008). Erre példa, hogy az Amerikai Egyesült Államokban 1990 és 2008 között megszűnő 435 ezer munkahely nagy része nem a gépjármű-összeszerelést érintette, hanem a 297 ezer fős csökkenés az alkatrészeket és részegységeket előállító beszállítóknál jelentkezett (Platzer, Harrison 2009).

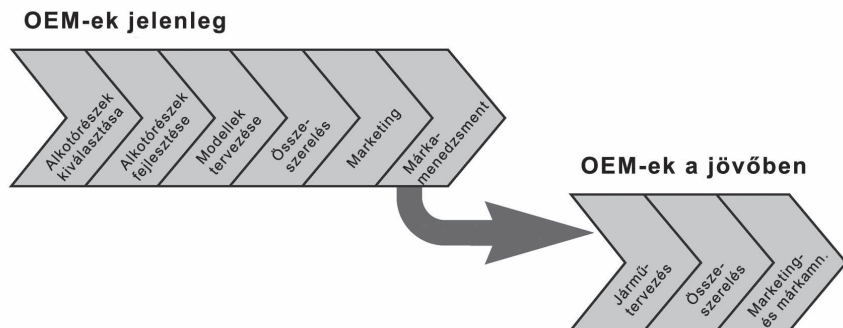
A szerkezeti változások hatása az értéklánc átalakulására

Az autóiiparban az elmúlt évtizedekben a termelés szerkezeti változása az új munkaszervezési eljárások és a technológiai újítások integrálását jelentette. A szervezeti változások, a beszállítók és az autógyárak közötti feladatmegosztás átalakulása újabb lökést adott a világméretű termelési rendszerek kialakulásának (Smitka 1990). Az 1950-es évektől a japán autóiipari cégek által alkalmazott kiszervezés, a külső erőforrások segítségével megvalósított termelésbővülés mára a nagy nemzetközi autóiipari vállalatok számára mindennapos gyakorlattá vált. Egy olyan, erősen integrált iparágról beszélhetünk, amelynek teljesítménye számos szereplő együttműködésén alapul, ahol az autógyártók egyre inkább csak a stratégiai területek ellenőrzését tartják a vállalaton belül, míg a beszállítók egyre több feladatot hajtának végre önállóan. A részegységgyártás egyre nagyobb mértékű leválasztásával már az autóiipari vállalatok felelnek jellemzően a főegységekért (motor, sebességváltó) és a karosszériaelemekért, valamint a végső összeszerelést is ők végzik (Schmid, Grosche 2008).

Az 1960-as, 1970-es évektől kezdődően a járművek műszaki tartalmának (felszereltségének) bővülése (Veloso, Kumar 2002), azaz a technológiai fejlesztés miatt a beszállítók szerepének növekedése folytatódik. A kiszervezés folyamata, valamint a járművekbe beépített technológia fejlődése előrevetíti a beszállítók súlyának növekedését az értékláncban (1. ábra) (Dannenberg, Kleinhans 2005; Ernst & Young 1998; Svéhlik 2005). A napjainkban már hagyományosnak mondható posztfordista autóiipari értéklánc egyre több eleme kerül át független beszállítókhoz (Dannenberg, Kleinhans 2005; Schmid, Grosche 2008; Svéhlik 2005), csökkentve az autógyárak eddigi feladatait.

A feladatok átadása megváltoztatja a munkafolyamatokat és az azokhoz szükséges erőforrások vertikális és horizontális eloszlását. Az autógyárak számára az új termelési egység megvalósításának eszköz- és költségigénye alacsonyabb lesz. Az autógyártóknál a végső összeszerelés egyszerűbbé válik, az összeszereléshez szükséges idő csökken (Sturgeon, Florida 2000). A másik jelentős változás az, hogy a kilencvenes évektől a moduláris rendszerek bevezetésével a szervezeti és technológiai oldalon is megteremtették a feltételeket (ezzel átvéve a lean termelés egyik legfontosabb technológiai/szervezeti újítását) a gyártási tevékenységek rugalmas szétválasztására és elosztására (Schmid, Grosche 2008), amelynek következtében az értékláncfolyamat is átalakult. Az OEM-ek nemzetközi munkamegosztása a globális értékláncfolyamatok mentén valósult meg, és szervezettségében, méreteiben meghaladja a korábbi évek szintjét (Schmid, Grosche 2008). Más szerzők, mint Sturgeon és Van Biesebroeck (2011), valamint Sturgeon és Memedovic (2011) ugyanakkor rámutattak arra, hogy az autóiipar termelési és értéklánca – igazodva a piaci kereslethez – nem világméreteket, hanem regionálisan szerveződik.

1. ábra: Az autógyártók feladatainak értéklánc mentén történő átalakulása
Evolution of OEM competencies

Forrás: Ernst & Young (1998, 4.).

Technológiai és munkaszervezési újítások, a termelés térbeli mintázatának átalakulása a Volkswagennél

A Volkswagen térbeli termelésszervezésének átalakulását elemezve figyelembe kell venni azt a tényt, hogy az ötvenes évektől a Volkswagen mind méretében, mind tevékenységének földrajzi kiterjedésében jelentős átalakuláson ment keresztül. A nyugat-németországi cégből egy multinacionális, a kilencvenes években pedig egy globális vállalatcsoport jött létre, a piacok bővülésével és a külföldi termelés elindításával párhuzamosan a vállalat belső struktúrája és termelési rendszere is átalakult (Pries 2003). A Volkswagen a vállalati fejlődés során nem tudta kivonni magát a nemzetközi politikai és gazdasági folyamatok (konjunktúraváltozások, kormányzati politikák stb.) következményei alól, amelyek így hatással voltak a vállalat termelésének térbeli szerveződésére is (Jürgens 1998). A tanulmánynak ebben a részében megvizsgáljuk, hogy a bevezetett technológiai és munkaszervezési eljárások milyen módon alakítják át a termelés térbeli mintázatát.

A termelés szerkezetében megvalósított változások szükségességét először az 1960-as évek végén a piac jelezte. A vállalat legfontosabb külpiacán, az Egyesült Államokban nyilvánvalóvá vált, hogy az addigi fordista stratégia nem tartható tovább.⁹ A Volkswagen Bogárral kapcsolatban felmerült műszaki és közlekedésbiztonsági problémák a fejlett piacokon (Észak-Amerika, Nyugat-Európa) történő eladások további csökkenését okozták.¹⁰ A németországi termelés magas költsége, majd a japán autógyártók által támasztott verseny alapvető szerkezeti változtatásokat tett szükségessé a vállalatnál. Az új stratégia a termékszerkezetben a fordista termelés és a sloani¹¹ elképzelés között helyezkedett el (Jürgens 1998). Ennek műszaki alapját – az Auto Union átalakításá-

val, az NSU felvásárlásával – az 1969-ben létrehozott Audi NSU Auto Union AG Volkswagenbe integrálása jelentette. A közös alapokon nyugvó, de eltérő márkával és felszereltséggel gyártott típusok ekkor jelennek meg először a Volkswagen-nél. A vállalat számára – a műszaki fejlesztés mellett – a másik fontos célt az értéklánc racionalizációja jelentette, amelyhez jelentősen hozzájárult a kiszervezés, a modularizáció és a standardizálás is (Collins et al. 1997).

A modularizáció folyamata és hatásai a Volkswagenre

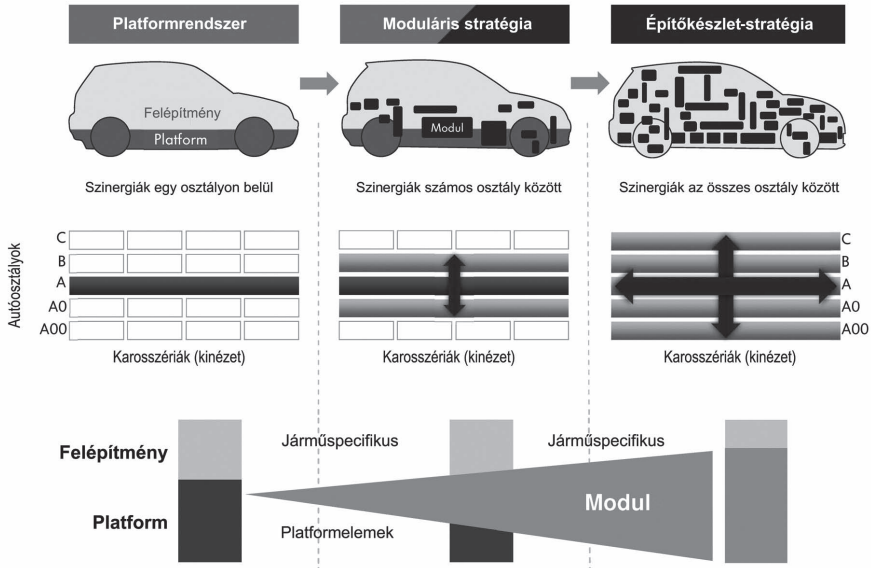
A moduláris termelés úttörői az amerikai General Motors és az olasz Fiat voltak (Camuffo 2001), e vállalatok a nyolcvanas évek végén tették meg az első lépéseket a termelési szerkezet átalakítása felé. Példájukat a kilencvenes években követték a világ nagy autógyártói, többek közt a Ford, a Daimler-Chrysler, a Mercedes-Benz és a Volkswagen is.

A közös platformra épülő modellek gyártását a kezdetektől fogva alkalmazta a Volkswagen (Pries 2003), azonban a teljes vállalati működésre kiterjedő integrált rendszerről a kilencvenes évekig nem beszélhettünk. Az egységes padlólemezre történő felépítménytervezést a Volkswagent 1993 és 2002 között igazgató Ferdinand Piëch vezette be (Pries 2003; Volkswagen 2014; Wilhelm 1997). A megoldást a Toyota korábban már alkalmazta, de Piëch volt az, aki nevet (Plattformstrategie) is adott neki (Johnson 2005, 321). A hatékonyság növelésének érdekében a nyolcvanas években elindult terjeszkedés (SEAT, majd a kilencvenes években a Škoda) – az új márkák és a bővülő modellválaszték miatt – a kilencvenes években indokolttá tette a moduláris építőkockák használatát (Jürgens 1994; Pries 2003). A közös alkatrészek szélesebb körű alkalmazásával megvalósult a standardizálás, amely növelte az azonos osztályok közötti műszaki együttműködés lehetőségét, így az egyes termelési pontok között is nőttek a kooperáció lehetőségei (Pries 2003; Túry 2016).

Míg a platformrendszer csak egy autóosztályon belül jelentett kompatibilis felhasználhatóságot az alkatrészek és részegységek szélesebb körben történő felhasználása és csereszabatosága szempontjából, addig a moduláris termelés (a Volkswagennél a Modul-Strategie elnevezést használják) bevezetése a felhasznált egységek szempontjából már az egyes osztályok közötti csereszabatoságra is lehetőséget adott (2. ábra). A termelés során felhasznált alkatrészek és részegységek beépítésekor az egyes osztályok¹² közötti átjárhatóság kulcskérdéssé vált.

A modularizáció megteremtette a feltételeket a gyártási tevékenységek rugalmas szétválasztására és elosztására (Schmid, Grosche 2008). A technológiai fejlesztéseknek köszönhetően a gépjárművekhez használt alkatrészek és modulok (részegységek) csereszabatosága (a standardizálás, a modellek közötti átjárhatóság) növekedett. Műszaki tartalmukat tekintve az egyes modellek közötti eltérések megmaradtak – igazodva az adott márka, illetve típus

2. ábra: A moduláris építőrendszer fejlődése
The evolution of the modular assembly toolkit

Forrás: Lemke (2013, 6.); Winterkorn (2010, 4.).

által képviselt tartalomhoz –, ugyanakkor a felhasznált alkatrészek kombinációjának köszönhetően folyamatosan nőtt az azonos alkatrészek aránya. Ez a tervezési és kivitelezési költségek csökkenésén túl jelentős méretgazdaságossági előnnyel is járt, továbbá az egyes termelési helyek közötti kapcsolat erősödéséhez és az együttműködés magasabb szintjéhez vezetett (Audi Hungaria Motor 2014). A bevezetett műszaki újítások nemcsak az autó szerkezetét érintették, de forradalmi hatással voltak az értéklánc egészére is, átalakították az OEM-ek és az értéklánc többi szereplőjének feladatait és kapcsolatrendszerét (Dicken 2003; He, Kusiak 1997; Helper et al, 1999; Smahó 2012). Jó példa a közös műszaki alapokon nyugvó típusok gyártására, hogy a győri Audi Hungaria Motor által gyártott alkatrészeket a Volkswagen-csoport több mint 30 telephelyén építik be (www.audi.hu).

A standardizálás nem rekedt meg, a Volkswagennél tovább dolgoztak a technológia továbbfejlesztésén, amelyet moduláris építőelem-stratégiának (Modulare Baukastenstrategie) neveztek el. (Ennek az egyik típusa az MQB – Modularer Querbaukasten, keresztmotoros építőkészlet.) A technológia – amelyet 2007-ben vezettek be (Autogramm Wolfsburg 2012) – tovább növelte a közösen felhasználható alkatrészek számát.

A tanulmány statisztikai adatok segítségével mutatja be (2. táblázat) a vállalati értéklánc földrajzi mintázatában történt változásokat, amelynek so-

rán megvizsgálja a bevezetett technológiai-munkaszervezési újítások szerepét is. A Volkswagen térbeli szerveződését az európai és tengeren túli leányvállalatoknál (brazíliai, argentin, dél-afrikai stb.) az egy foglalkoztatottra jutó összeszerelt személygépjárművek számának alakulásával szemlétetjük. Azt vizsgáljuk, hogy az egyes országokban, illetve földrajzi régiókban található Volkswagen-leányvállalatnál van-e statisztikailag is kimutatható eltérés az összvállalati értékhez képest, és hogy a vizsgált öt évtized alatt megfigyelhetők-e változások. Számításainkban a helyi foglalkoztatottak, az előállított és az értékesített gépjárművek számát használtuk (a leányvállalati szintű adatok részletessége ezt tette lehetővé). A vizsgálatunkat arra az alaptézisre építjük, hogy a termelési folyamat során az egyes munkafolyamatok térbeli elkülönítése kimutatható a késztermék-előállítás és a foglalkoztatottak területi eloszlása alapján. Vagyis azt vizsgáltuk, hogy az adott helyen munkaigényes (elsősorban végösszeszerelés) vagy technológiaiintenzív (motorok és más főegységek gyártása) feladatokat végeznek-e. Bizonyos telephelyek (pl. Mexikó) esetében azonban e felosztás mentén nem tudunk egyértelmű magyarázatot adni az alacsony kibocsátási értékre. Ezekre később a kiszervezés folyamatának tárgyalásakor kapunk választ.

A 2. táblázat alapján olyan vállalat képe rajzolódik ki, amely a tevékenységére egyre inkább nemzetközi méretekben szervezi, ahol az erőforrások területi elosztása egyre inkább összetett, sokszerelős rendszerben valósul meg. A hatvanas években a vállalat hazai (nyugat-németországi) és külföldi telep-

2. táblázat: Az egy foglalkoztatottra jutó összeszerelt gépjárművek számának területi különbségei a Volkswagennél (a vállalati átlagtól való eltérés)

*Regional differences in the number of assembled vehicles per employee at Volkswagen
(Deviation from the corporate average)*

Országok	1960	1965	1970	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2005	2010
Volkswagen-átlag	12,2	13,1	11,8	11,4	10,6	9,4	11,5	14,6	16,5	16,3	20,9
NSZK	1,1	1,0	0,4	-1,0	-1,2	0,2	-1,0	-3,8	-5,3	-5,6	-9,0
Nyugat-Európa	14,7	13,7	25,2	10,6	14,4	15,0	12,3	8,8
Kelet- és Közép-Európa	-0,7	-0,8	-1,4	2,9	2,3	-1,7
Brazília	-9,1	-6,6	-2,0	1,3	0,4	-1,7	-1,3	4,8	1,5	17,1	22,3
Argentína	-3,2	-3,4	-2,8	2,1	-5,2	-8,0	-7,5
Nigéria	-2,4	-10,4
Dél-afrikai Köztársaság	1,7	-3,8	-2,1	-0,8	-2,4	-4,4	-5,6	-4,6	-8,6	1,0	0,4
Kína	-5,4	0,6	2,9	4,1	21,5
India	8,6	-7,8
USA	11,9	-0,2
Mexikó	...	-13,1	-2,0	0,9	-1,2	-2,7	-2,0	1,5	8,9	3,6	7,6

... - nincs adat, nincs termelés.

Forrás: Volkswagen 1960 és 2010 közötti éves pénzügyi jelentései alapján a szerző számításai.

helyei (tengerentúli üzemek) között a technológiafejllettségben és az élőmunka-ráfordításban (Pries 2003) jelentős különbségek voltak (2. táblázat). Az 1970-es évektől a vállalat tevékenységének területi képe megváltozik. A Német Szövetégi Köztársaságon kívül Mexikóban is jelentős fő- és részegységgyártás épült ki (Volkswagenwerk 1974). Az 1980-as évek végén a Volkswagen de México már az anyavállalaton (Volkswagen AG) kívül az észak-amerikai gyáregységgel (Volkswagen of America) és a braziliai leányvállalattal (Volkswagen do Brasil) is kialakít beszállítói kapcsolatokat (Volkswagen 1988), amely kapcsolatok a kilencvenes évekig globálissá válnak (Bott 2008). A következő meghatározó időszak a nyolcvanas évek derekától figyelhető meg. Németországban – hasonlóan Közép- és Kelet-Európához, Argentínához és a termelésbe a 2000-es évek elején bekapcsolódó Indiához – igen alacsony az egy foglalkoztatottra jutó összeszerelt gépjárművek száma. Ugyanakkor Brazília, Mexikó, Nyugat-Európa és Kína impozáns értékei a másik oldalt képviselik, náluk a fajlagos gépjármű-kibocsátás jóval a vállalati átlag felett van.

Az esetenként igen jelentős különbség a termelés hatékonyságának területi eltéréseivel nem indokolható, mivel az 1980-as évektől a Volkswagen üzemében a technológiai standardok és a hatékonysági elvárások – az adott munkafolyamathoz viszonyítva – azonosnak tekinthetők (Pries 2003). Egy globális rendszerben működő vállalatnál az ilyen mértékű különbséget feltételezésünk szerint a termelés térbeli szerkezetének átalakulásában kell keresnünk. Pries (2003) az 1990-es évektől kezdődő időszakot a termékválaszték és a piaci stratégia esetében megkülönböztette a korábbi fejlődési szakaszoktól, és úgy írja le, mint a regionálisan kialakított egyedi jegyekkel rendelkező globalizált platformok korszakát. Vagyis a Volkswagen az egy gépjárműre jutó tervezési és gyártási költségek csökkentése érdekében a standardizálás, a kereslet hatékonyabb kiszolgálása érdekében pedig az együttműködés (telephelyek közötti tudás- és feladatmegosztás) jegyeit mutatja. A vállalaton belüli feladatmegosztás és specializáció iskolapéldája az Audi Hungaria Motor, amely a vállalat legnagyobb motorgyáraként kiterjedt vállalaton belüli beszállítási kapcsolatokkal rendelkezik.

A moduláris rendszer bevezetésének köszönhetően a vállalaton belüli integráció elmélyült, a standardizálás, a csereszabatos alkatrészek alkalmazása méretgazdaságossági megfontolásokból lehetővé tette bizonyos termelési szakaszok specializációját. A gyártási folyamat egyes fázisait technológiailag és földrajzilag egyaránt könnyebb szétválasztani, a méretgazdaságosság következtében egy adott részegység előállítása területileg is koncentrálttá válik. Ez megerősíti a tanulmány elején megfogalmazott állítást, miszerint a technológiai újítások lehetővé teszik a termelés területi szerveződésének átalakulását, vagyis a gyártási tevékenységek rugalmas szétválasztásán (Schmid, Grosche 2008) keresztül az értéklánc mentén végzett folyamatok térbeli allokációját.

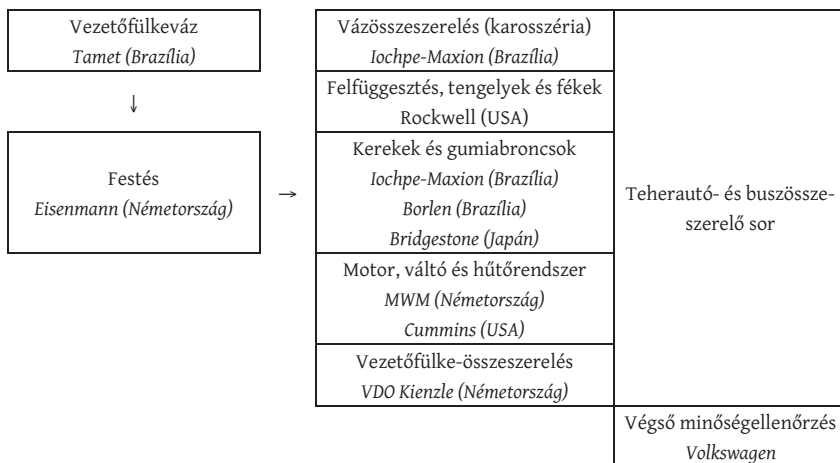
Kiszervezés

A moduláris rendszer bevezetése mellett a vállalati tevékenység térbeli szerveződése során a kiszervezésnek is meghatározó jelentősége van. A Volkswagen-nél az 1990-es évek elején a kiszervezés új formája jelent meg; a folyamat szorosan összefügg a korábban tárgyalt modularizációval. A korábban ismertett vállalatok közötti modularizáció területén – vagyis az értéktérrelő folyamatok értéklánc mentén történő elosztásában – a vállalat úttörő szerepet játszott. A cég volt az első autógyártó, amely nemzetközi szinten hozta létre a moduláris konzorciumot: 1992-től a mexikói Pueblában, 1994-től a csehországi Mladá Boleslavban,¹³ 1996-tól pedig a braziliai Resendében (Camuffo 2001). Ezt megelőzően a Volkswagen más gyáraiban is tesztelte az új munkaszervezési eljárást (Businessweek 1996). Így a kelet-németországi Moselben elsőként vezették be a beszállítóknak egyre nagyobb kompetenciát adó moduláris konzorciumot, amellyel drasztikusan csökkent az autók készre szerelésének ideje és a vállalatnál közvetlenül foglalkoztatottak száma. A vállalat más európai üzemeiben is megvalósította a beszállítók integrálását, így a spanyolországi Matorellben és a portugáliai Setubalban (Frigant, Lung 2002; Miltenburg 2003).

1992-ben a Volkswagen mexikói üzemében új időszámítás kezdődött. Az új kollektív szerződés értelmében a vállalat csak a végső összeszerelést végző foglalkoztatottakat tartotta meg, az autógyártáshoz kapcsolódó többi értéklánc-tevékenységek (beszállítói és gyártási részfolyamatok) átkerültek a beszállítókhöz (Espinosa 2012). Az átalakítás – amellet, hogy sokkal feszesebb együttműködést igényelt a termelésben részt vevő vállalatok között – a munkavállalók számának radikális csökkenését eredményezte. Az 1990-ben még 20 ezer főt foglalkoztató pueblai gyár 1994-ben már csak 14 ezer főt alkalmazott (Espinosa 2012). A kiszervezésnek köszönhetően a „gyár mellett” közvetetten mintegy 80 ezer ember dolgozott a Volkswagen számára (Montiel 2002). Az alapfeladatok egy részének kiszervezése így módosította a helyi Volkswagen munkavállalóinak számát és a vállalat által végzett feladatok körét is, megváltoztatva ezzel a vállalat térbeli szerveződését.

A Volkswagennél a kiszervezés és a moduláris termelés valódi iskolapéldája azonban a Volkswagen Caminhões e Ônibus resendei üzemében 1996-ban létrehozott moduláris konzorcium volt (Neto et al. 2013). A moduláris konzorcium elképzelésének lényege, hogy a braziliai telephelyen olyan termelési rendszert alakítottak ki, amelyben minden összeszerelési tevékenységet átadtak kilenc első körös beszállítónak (3. ábra).¹⁴ A tevékenységek a megszokott módon zajlottak, a különbség „csupán” annyi, hogy az első körös beszállítók nemcsak az alkatrészek és a részegységek beszállítói voltak, de a végső összeszerelést is ők végezték (Collins et al. 1997; Pires 1998), ezzel a vállalat fizikailag is integrálta őket a Volkswagen helyi gyártóbázisába. A feladatok kiszervezésének mértéke kiugróan magas volt a resendei teherautóüzemben, a Volkswagen a tevékenységeknek mindössze 15-20%-át végezte (Gawer 2009; Junior 2011). A kiszerve-

3. ábra: A moduláris termelés sematikus rajza a Volkswagen resendei üzemében
Diagram of the modular production system of the Volkswagen Caminhões e Ônibus in Resende

Forrás: Collins, Bechler, Pires (1997, 503.).

zessel a termelési költségek 20%-os megtakarításán túl az egy autóra jutó időráfordítást is 10%-kal csökkentették az összeszerelő soron (Collins et al. 1997). A Volkswagen a saját gyárában ennek következtében igen kevés munkavállalót foglalkoztatott (Marx et al. 1997). Az üzem 1500 munkavállalójából mindössze 200 volt Volkswagen-dolgozó, a többi alkalmazott a beszállítókhoz tartozott (Abreu et al. 2000; Corrêa, de Miranda 1998). A statisztikai számbavétel során ez a helyzet jelentősen torzírtja a valós adatokat (az egy Volkswagen-munkavállalóra jutó értékeremtést).

A kiszervezésre másik példaként a braziliai Sao Carlosban létesített motorgyár hozható fel. Az 1996 óta működő üzemben a beszállítóknak a kezdetektől fogva jelentős szerepük volt, 2000-ben az üzemben foglalkoztatott 450 munkásból 250 a beszállítóknál dolgozott (Gomes, Filho 2002). A külső cégek nemcsak a szolgáltatások területén (az adminisztráció fenntartása) működtek közre, de a termelésben is részt vettek. Az 1996-os resendei moduláris konzorcium bevezetése után a Sao Carlos-i üzemben is felvetődött a feladatok túlnyomó részének átadása a beszállítók számára, de az előzetes vizsgálatok alapján ez nem hozta volna az elvárt eredményeket, így végül elvetették az ötletet. A moduláris konzorcium bevezetése így a vállalat resendei üzemét érintette csupán, a feladatok hasonló mértékű átadásáról a vállalat többi telephelyén nem beszélhetünk.

Az 1990-es évek végén a Volkswagennél a kiszervezés mellett volt egy azal ellentétes folyamat is, amely egyre több főegység és alkatrész gyártásának vállalaton belüli integrálását eredményezte (Automotive News Europe 1997). A vállalat vezetőinek indoklása szerint – a költségek figyelembevétele mellett – a legfontosabb cél a munkavállalók megtartása volt. A Volkswagen németországi

gyárai közül a braunschweigi különösen erős a műanyag alkatrészek gyártása területén, a kasseli és a wolfsburgi üzemekben pedig sebességváltók, kipufogórendszerek, műanyag alkatrészek, kormányrendszerek, első és hátsó tengelyek gyártása folyik. A Volkswagen Wolfsburgban az alkatrész- és részegységgyártásban több mint 10 ezer főt foglalkoztat. A Volkswagen-csoport alkatrészgyártásában jelentős az európai területek túlsúlya, ezen belül Németország felülreprezentáltsága (Gutzmann, Lupa 2010).

Ezek – az értéklánc mentén történt – kiszervezés általi munkaszervezési változások a munkavállalók számát éppúgy befolyásolták, mint az egyes telephelyek, illetve leányvállalatok feladatköreit, módosítva ezáltal a vállalat tevékenységének földrajzi mintázatát.

Összegzés

A kisipari termelést felváltó fordista tömegtermelés bevezetése rávilágított arra, hogy az autóiparban lejátszódó átalakulást leginkább az értéklánc mentén bevezetett műszaki és szervezeti megoldások idézték elő. A termelés során bevezetett újítások a mai napig meghatározó szerepet játszanak, hiszen a döntések hosszú időre meghatározzák az autóipari vertikum működését. A szerző arra kereste a választ, hogy az új megoldások hatásai megjelennek-e a vállalati tevékenység térbeli szerveződésében. Az elemzés végigkísérte a technológiai és munkaszervezési újításoknak az ágazat térbeli szerveződésére kifejtett hatásait. A tanulmány eredményei megerősítették, hogy a változások jelentősek, és nemcsak vertikálisan alakították át az iparágat, hanem a termelés földrajzi mintázatára, azaz a vállalatok horizontális működésére is hatással voltak. A szerző e megállapításokat – a fordista és a lean termelés idevágó következményeinek számbavétele mellett – a történeti áttekintés során példákkal is alátámasztotta. A kiszervezés és a modularizáció bevezetésével, az 1980-as évektől technológiai és szervezeti értelemben is megteremtődtek azok a feltételek, amelyek lehetővé tették a gyártási tevékenységek rugalmas szétválasztását és elosztását, létrehozva ezzel a termelési hálózatok globális szerveződését.

A Volkswagen fejlődésének történeti vizsgálata alátámasztotta, hogy a technológiai és munkaszervezési megoldások jelentős hatással voltak a globális vállalat termelésének térbeli szerkezetére, a munkaerő és a termelési kapacitások regionális allokációjára. A nyolcvanas évektől bevezetett kiszervezés a beszállítói oldalon is nemzetközivé formálta a vállalatok működését. Az 1990-es években bizonyos telephelyek esetében az alapfeladatok kiszervezésével tovább csökkentették a közvetlenül alkalmazott munkavállalók számát és az adott telephelyek feladatait, módosítva ezzel a vállalat tevékenységének földrajzi mintázatát. A modularizáció bevezetésével kialakult standardizálás egységessé tette a vállalat kínálati portfólióját, amelynek eredményeképpen a termelés során

jobban érvényesülhettek a méretgazdaságossági szempontok. Olyan központi termelő és elosztó egységek jöttek létre, amelyek egy adott tevékenység elvégzésére specializálódtak (alkatrész-, részegységgyártás stb.), és amelyek ellátják a nemzetközi vállalat összes termelési pontját – így téve globálissá a vállalati tevékenység területi mintázatát.

Jegyzetek

- 1 Az eladások növelése érdekében a termékek hamarabb avulnak el, mint korábban. Ennek oka lehet, hogy technikailag mennek tönkre „idő előtt”, vagy a divat és reklám miatt igen hamar elavulttá válnak, amivel a termék tulajdonosát a régi cseréjére ösztönzik.
- 2 Az értéklánc a terméknek vagy szolgáltatásnak az elképzeléstől (ötlet), a tervezésen át a különböző termelési fázisokon (a nyersanyag megmunkálásától a kapcsolódó tevékenységek és szolgáltatások igénybevételéig) keresztül a fogyasztóhoz való eljutáshoz, a vásárlást követő szolgáltatásokhoz, illetve a használatot követő elhelyezéshez (hulladékkezelés, újrafelhasználás) szükséges tevékenységek sorozata (Porter 1985).
- 3 Sako és Murray (2000) némiképp eltérően különíti el a modularizációhoz köthető folyamatokat. Hármás felosztást alkalmazva a moduláris tervezés, a moduláris használat és a termelés moduláris tétele hármását nevezi meg.
- 4 Komplet rendszer: autóelektronika (belső szórakoztató és teljes rendszerek), autóklíma, hűtő- és fűtőrendszerek, fékek és fékrendszerek, motorelektronika és vezérlés, kormányrendszer.
- 5 Összetett (bonyolult) alkatrészek és részegységek: karosszériaelemek (komplett ajtók), tengelyek, váltók, autóbelső (székek, kárpitok, borítások), műszerfal.
- 6 A kompetenciaátadás mértéke autógyaraként eltérő volt (bővebben lásd Morris, Donnelly 2006).
- 7 A gépjárművek utasvédelmi berendezésének gyártásával foglalkozó svéd Autoliv vagy az iparág legnagyobb beszállítója az Egyesült Királyságban bejegyzett Delphi a világ meghatározó autógyárainak (pl. BMW, Daimler, FCA, Ford, GM, Honda, Kia-Hyundai, PSA, Volkswagen) szállít alkatrészeket és komplett egységeket (Autoliv 2016; Delphi 2016).
- 8 A Porsche autógyár a Boxter típus összeszerelésére addigi beszállítója helyett új céggel kötött megállapodást. Az addig Finnországban összeszerelt gépkocsikat a jövőben az ausztriai Grazban készítik (Mayer 2008).
- 9 Tolliday (1995) a Volkswagen Bogár meghatározó és csaknem kizárólagos szerepére utalva ezt az időszakot „bogár-monokultúrának”, Jürgens (1998) pedig „bogárkultusznak” nevezte. Az egy típus meghatározó jellege miatt a vállalat termelése ebben az időszakban „fordistább” volt a Ford termelésénél is.
- 10 1973 és 1976 között az Amerikai Egyesült Államokban történő értékesítés a felére esett vissza (Volkswagen 2008).
- 11 Alfred P. Sloan, az amerikai General Motors vezérigazgatója a húszas évektől a Ford Motor Company sikereire válaszul átszervezte a GM termelését. Az egyik legfontosabb újítása a termékinvenció szélesítése volt. Az eladások felfuttatása érdekében a különböző márkákat úgy kombinálta, hogy az minden társadalmi osztály számára elérhető legyen, ezzel széles társadalmi rétegek számára kínált termékeket (Mészáros 2007).
- 12 A közúti járműveket, hogy egymástól megkülönböztessék őket, műszaki tartalmuk alapján osztályokba sorolják. A különböző szempontok eltérő rendszerezést és elnevezést eredményeznek (lásd az európai Euro NCAP osztályozása, a belga ACEA besorolása, az amerikai Alliance of Automobile Manufacturers, az ACRIS Car Classification Code-ja vagy a United States Environmental Protection Agency besorolása). Az eltérések ellenére az osztályozások egyben közösek, a felosztás egyben hierarchia is, ahol az egy osztályba tartozó járművek azonos vagy nagyon hasonló műszaki tartalommal rendelkeznek.

- 13 Részben tesztelve a reakciókat, részben pedig tapasztalatgyűjtés miatt, amelyeket a rendszeresetes nyugat-európai bevezetése során felhasználhat (Pavlínek 2008).
- 14 A moduláris termelés és a moduláris konzorcium kifejezését célszerű egymástól elkülöníteni (Pavlínek 2008). Előbbi a moduláris elemek minél szélesebb alkalmazását jelenti, utóbbinál az együttműködés (vagy kiszervezés) sokkal nagyobb mértékű, hiszen az egyes modulokat gyártó vállalatokat is a termelésbe integrálják, egészen az összeszerelési folyamatokig.

Irodalom

- Abreu, A., Beynon, H., Ramalho, J. R. (2000): The dream factory – VW's modular production system in Resende, Brazil. *Work, Employment and Society*, 2., 265–282. <http://doi.org/bfv88q>
- Ahrens, T. (2006): *Lean production: Successful implementation of organisational change in operations instead of short term cost reduction efforts*. Lean Alliance, Germany
- Audi Hungaria Motor (2014): *Interjú az Audi Hungaria Motor Kft. Kísérleti Motorépítés és Analízis részlegének vezetőjével*, Győr, 2014. február 5.
- Autogramm Wolfsburg (2012): *Der Baukasten des Erfolgs*. Ausgabe 11/2012. Volkswagen AG – Konzernkommunikation, Wolfsburg. http://autogramm.volkswagen.de/11_10/wolfsburg/wolfsburg_01.html (Letöltés: 2014. március 1.)
- Autoliv (2017): *Autoliv annual report 2016*. Autoliv, Stockholm <https://www.autoliv.com/Investors/Financial%20Reports/AR2016.pdf> (Letöltés: 2017. március 1.)
- Automotive News Europe (1997): *VW outsourcing trend ends*. October 27 <http://europe.autonews.com/article/19971027/ANE/710270814/vw-outsourcing-trend-ends> (Letöltés: 2014. március 1.)
- Baldwin, C. Y., Clark, K. B. (1997): Managing in an age of modularity. *Harvard Business Review*, 75., 84–93.
- Baldwin, C. Y., Clark, K. B. (2000): *Design rules. The power of modularity*. MIT Press, Cambridge
- Bhaskar, K. N. (1980): *The future of the world motor industry*. Kogan Page, London
- Bott, A. (2008): *Die Zulieferverflechtungen von Volkswagen de México: Ein Beispiel für die Raumwirksamkeit von Globalisierungs- und Restrukturierungsprozessen*. Dissertation. Rheinischen Friedrich-Wilhelms-Universität, Mathematisch-Naturwissenschaftlichen Fakultät, Bonn
- Businessweek (1996): *VW's factory of the future*. October 6. <http://www.businessweek.com/stories/1996-10-06/vws-factory-of-the-future> (Letöltés: 2015. március 1.)
- Camuffo, A. (2001): *Rolling out a world car: globalization, outsourcing and modularity in the auto industry*. MIT (IMVP Working papers)
- Chanaron, J.-J. (1995): Constructeurs/fournisseurs: spécificités et dynamique d'évolution des modes relationnels. *Actes du GERPISA*, 14., 9–22.
- Collins, R., Bechler, K., Pires, S. (1997): Outsourcing in the automotive industry: From JIT to modular consortia. *European Management Journal*, 5., 498–508. <http://doi.org/b89q4t>
- Corrêa, H. L., de Miranda, N. G. M. (1998): Supply network management in the Brazilian automotive industry. *Integrated Manufacturing Systems*, 5., 261–271. <http://doi.org/bbntz>
- Dannenber, J., Kleinhans, C. (2005): The coming age of collaboration in the automotive industry. *Mercer Management Journal*, 17., 88–94.
- Delphi (2017): *Delphi annual report 2016*. Delphi Automotive PLC, Gillingham http://s2.q4cdn.com/607989273/files/doc_financials/2016/Annual/Delphi_AnnualReport2016_20170406.pdf (Letöltés: 2017. március 1.)
- Dicken, P. (2003): *Global shift: Reshaping the global economic map in the 21st century*. Sage, London
- Dunning, J. H. (1988): *Explaining international production*. Unwin Hyman, London
- Ernst & Young (1998): *Profile of tomorrow's automotive supplier*. http://www.autoindustria.com/encuentro/documentos/automotive_supplier_capgemini.pdf (Letöltés: 2016. március 23.)
- Espinosa, M. M. (2012): Volkswagen de México: reestructuración, flexibilidad y conflictos, si somos Americanos. *Revista de Estudios Transfronterizos*, 2., 19–49.

- European Commission (2004): *The European competitiveness report 2004 – Competitiveness and benchmarking*. Brussels, SEC (2004)1397.
- Farrell, R. (2008): *Japanese investment in the world economy: A study of strategic themes in the internationalisation of Japanese industry*. Edward Elgar Publishing, Cheltenham, Northampton <http://doi.org/b6kz>
- Flink, J. J. (1988): *The automobile age*. MIT Press, Cambridge
- Freyssenet, M. (2014): *La production automobile mondiale, des quatre continents et des principaux pays constructeurs, 1898–2013*. Document d'enquête: quatre tableaux et sept graphiques commentés. http://freysenet.com/files/*%20Production%20automobile%20mondiale%20par%20continent%20et%20pour%20les%20principaux%20pays%20constructeurs,1898%202013.xlsx (Letöltés: 2016. január 10.)
- Frigant, V., Lung, Y. (2002): Geographic proximity and supplying relationship in modular production. *International Journal of Urban and Regional Research*, 4., 742–755. <http://doi.org/dwxchh>
- Fujimoto, T. (1999): *The evolution of a manufacturing system at Toyota*. Oxford University Press, New York
- Fujimoto, T., Tidd, J. (1994): The UK and Japanese automobile industry: adoption and adaptation of Fordism. *Actes du GERPISA*, 11., 69–108. (Histoire et Hybridation du Fordisme; 11.)
- Gawer, A. (2009): *Platforms, markets and innovation*. Imperial College Business School, London <http://doi.org/b6k2>
- Gereffi, G., Humphrey, J., Sturgeon, T. J. (2005): The governance of global value chains. *Review of International Political Economy*, 1., 78–104. <http://doi.org/bdfk3g>
- Gomes, A., Filho, A. (2002): Assembler control of the supply chain: The case of an engine plant in Brazil. *Actes du GERPISA*, 1., 49–60.
- Gutzmann, U., Lupa, M. (2010): *Kompetenz mit Tradition und Leidenschaft: Der Komponenten-Werkzeugbau bei Volkswagen in Braunschweig*. Volkswagen Aktiengesellschaft, Wolfsburg
- He, D., Kusiak A. (1997): Design of assembly systems for modular products. *IEEE Transactions on Robotics and Automation*, 5., 646–655. <http://doi.org/drdkm7>
- Helper, S., MacDuffie, J. P., Pil, F., Sako, M., Takeishi, A., Warburton, M. (1999): *Modularization and outsourcing: implications for the future of automotive assembly*. Project Report: International Motor Vehicle Program (IMVP). MIT, Boston
- Holmes, T. J., Snider, J. T. (2011): A theory of outsourcing and wage decline. *American Economic Journal: Microeconomics*, 2., 38–59. <http://doi.org/fwnw4p>
- Holweg, M. (2008): The evolution of competition in the automotive industry. In: Parry, G., Graves, A. (eds.): *Build to order: The road to the 5-day car*. Springer-Verlag, London, 13–34. <http://doi.org/cbwkjt>
- Hounshell, D. A. (1984): *From the American system to mass production 1800–1932: The development of manufacturing technology in the United States*. John Hopkins University Press, Baltimore
- Humphrey, J., Memedovic, O. (2003): *The global automotive industry value chain: What prospects for upgrading by developing countries*. UNIDO, Strategic Research and Economics Branch
- Johnson, R. A. (2005): *Six men who built the modern auto industry*. Motorbooks, St. Paul
- Junior, W. F. S. (2011): Supply chain management in the Brazilian automobile industry: Bottlenecks for steadier growth. *International Journal of Lean Thinking*, 1., 24–45.
- Jürgens, U. (1994): VW at the turning point – Success and crisis of a German production concept. *Actes du GERPISA*, 10., 91–108.
- Jürgens, U. (1998): The development of Volkswagen's industrial model, 1967–1995. In: Freysenet, M., Mair, A., Shimizu, K., Volpato, G. (eds.): *One best way? Trajectories and industrial models of the world's automobile producers*. Oxford University Press, Oxford, New York, 273–310.
- Kukely Gy. (2008): A gépipar gazdaságföldrajza. In: Vidéki I. (szerk.) *Fejezetek ipar- és közlekedésföldrajzból*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 175–196.
- Lemke, H. (2013): *Die Modul-Baukasten-Strategie des Volkswagen Konzerns im Zusammenspiel mit globalen Systemlieferanten*. <http://www.rkw-bw.de/rde/pdf/RKW-Organisation-2013/Vortrag-Lemke-VW.pdf> (Letöltés: 2015. augusztus 8.)
- Marx, R., Zilbovicius, M., Salerno, M. S. (1997): The “modular consortium” in a new VW truck plant in Brazil: new forms of assembler and supplier relationship. *Integrated Manufacturing Systems*, 5., 292–298. <http://doi.org/cbpxkv>

- Maxton, G. P., Wormald, J. (2004): *Time for a model change: Re-engineering the global automotive industry*. Cambridge University Press, Cambridge <http://doi.org/cjd994>
- Mayer, B. (2008): Porsche to switch Boxster assembly to Magna Steyr. *Automotive News Europe*, June 25. <http://www.autoweek.com/article/20080626/FREE/491595533> (Letöltés: 2012. március 1.)
- Mészáros J. (2007): Szervezetszociológia közgazdászoknak. In: S. Nagy K. (szerk.): *Szociológia közgazdászoknak*. Typotex Kiadó, Budapest, 175–192.
- Miltenburg, P. (2003): *Effects of modular sourcing on manufacturing flexibility in the automotive industry – A study among German OEMs*. PhD thesis, Erasmus University Rotterdam http://repub.eur.nl/pub/1039/EPS2003030ORG_9058920526_MILTENBURG.pdf (Letöltés: 2015. november 19.)
- Montiel, Y. (2002): *Jornada reducida o despido. La participación democrática de los trabajadores en las decisiones de Volkswagen en Puebla*. Ponencia presentada en el Dixième Rencontre Internationale du Gerpisa, 6–8 de junio, París
- Morris, D., Donnelly, T. (2006): Are there market limits to modularisation? *International Journal of Automotive Technology and Management*, 3., 262–275. <http://doi.org/b3bjb8>
- Neto, M. S., Pires, S. R. I., Silva, E. M. (2013): Modularity and relational mechanisms of governance: An analysis of modular consortium and industrial condominium. *Journal of Operations and Supply Chain Management*, 1., 74–90. <http://doi.org/b6k3>
- Oliver, N., Wilkinson, B. (1988): *The Japanization of British industry*. Basil Blackwell, Oxford
- Pavlínek, P. (2008): *A successful transformation? Restructuring of the Czech automobile industry*. Physica-Verlag, Heidelberg, New York
- Peng, M. W., Lee, S-H., Tan, J. J. (2001): The keiretsu in Asia: Implications for multilevel theories of competitive advantage, *Journal of International Management*, 4., 253–276. <http://doi.org/cd945s>
- Platzter, M. D., Harrison, G. J. (2009): *The U.S. automotive industry: National and state trends in manufacturing employment*. Congressional Research Service Washington, DC. http://digitalcommons.ilr.cornell.edu/key_workplace/666
- Porter, M. E. (1985): *The competitive advantage: Creating and sustaining superior performance*. Free Press, New York
- Pires, S. R. I. (1998): Managerial implications of the modular consortium model in a Brazilian automotive plant. *International Journal of Operations & Production Management*, 3., 221–232. <http://doi.org/fmcsrh>
- Pries, L. (2003): Volkswagen in the 1990s: Accelerating from a multinational to a transnational automobile company. In: Freyssenet, M., Shimizu, K., Volpato, G. (eds.) *Globalisation or regionalisation of European automobile industry?* Palgrave, London, New York, 51–72.
- Robertson, D., Ulrich, K. (1998): Planning for product platforms. *Sloan Management Review*, 4., 19–31. <http://doi.org/c8kjz2>
- Rodrigue, J-P. (1999): Globalization and the synchronization of transport terminals. *Journal of Transport Geography*, 4., 255–261. <http://doi.org/c8kjz2>
- Roobeek, A. (1987): The crisis in Fordism and the rise of a new technological paradigm. *Futures*, 2., 129–154. <http://doi.org/dtdvq>
- Sako, M., Murray, F. (2000): *Modules in design, production and use: Implications for the global automotive industry*. A paper prepared for the International Motor Vehicle Program (IMVP) Annual Sponsors Meeting 5–7 October, Cambridge, MA
- Schmid, S., Grosche, P. (2008): *Management internationaler Wertschöpfung in der Automobilindustrie – Strategie, Struktur und Kultur*. Bertelsmann Stiftung, Gütersloh
- Schmitt, A., Van Biesebroeck, J. (2013): Proximity strategies in outsourcing relations: The role of geographical, cultural and relational proximity in the European automotive industry. *Journal of International Business Studies*, 5., 475–503. <http://doi.org/b6k4>
- Smahó M. (2012): A tudástranszferek rendszerei és a járműipar. In: Rechnitzer J., Smahó, M. (szerk.): *Járműipar és regionális versenyképesség: Nyugat- és Közép-Dunántúl a kelet-közép-európai térségben*. Universitas-Győr Nonprofit Kft., Győr, 109–142.
- Smith, P. H. (1968): *Wheels within wheels: a short history of American motor car manufacturing*. Funk & Wagnalls, New York
- Smitka, M. (1990): The invisible handshake: The development of the Japanese automotive parts industry. *Business and Economic History, Second Series*, 19., 163–171.

- Sturgeon, T. J., Florida, R. (2000): *Globalization and jobs in the automotive industry*. Final report to the Alfred P. Sloan Foundation, International Motor Vehicle Program, Center for Technology, Policy and Industrial Development. Massachusetts Institute of Technology, Cambridge
- Sturgeon, T. J., Lester, R. (2004): The new global supply-base: New challenges for local suppliers in East Asia. In: Yusuf, S., Altaf, M. A., Nabeshima, K. (eds.): *Global production networking and technological change in East Asia*. Oxford University Press, Oxford, 35–87.
- Sturgeon, T. J., Memedovic, O., Van Biesebroeck, J., Gereffi, J. (2009): Globalisation of the automotive industry: main features and trends, *International Journal of Technological Learning, Innovation and Development*, 1–2., 7–24.
- Sturgeon, T. J., Memedovic, O. (2011): Mapping global value chains: Intermediate goods trade and structural change in the World economy. *UNIDO Working Paper*, 05/2010.
- Sturgeon, T. J., Van Biesebroeck, J. (2011): Global value chains in the automotive industry: an enhanced role for developing countries? *International Journal of Technological Learning, Innovation and Development*, 1–3., 181–205.
- Svéhlik Cs. (2005): *Kihívások és trendek a világ autógyártási struktúrájában*. PhD értekezés. Nyugat-magyarországi Egyetem
- Takeishi, A., Fujimoto, T. (2001): Modularization in the auto industry: interlinked multiple hierarchies of product, production, and supplier systems. *IIR Working Paper*, WP#01-02. Hitotsubashi University, Tokyo
- Tolliday, S. (1995): From „Beetle monoculture” to the „German model”: The transformation of Volkswagen, 1967–1991. *Business and Economic History*, 2., 111–132.
- Túry G. (2016): A Volkswagen tevékenységének nemzetközivé válása, a termelés térbeli mintázatának átalakulása a hatvanas évektől napjainkig. *Területi Statisztika*, 6., 591–618. <http://doi.org/b6k5>
- Tóth Cs. L. (2007): A karcsúsított gyártás – a lean production. *Magyar Minőség*, 8–9., 2–13.
- Unger, T. (2012): *Insights from an automotive industry perspective*. APEC Chemical Regulators’ Forum, Singapore, 30 March 2012
- Veloso, F., Kumar, R. (2002): The automotive supply chain: Global trends and Asian perspectives. *ERD Working Paper*, 3.
- Volkswagen (1988): *Geschäftsbericht 1987*. Volkswagen AG, Wolfsburg
- Volkswagen (2008): *Historical notes 7: Volkswagen chronicle – Becoming a global player*. Volkswagen AG, Wolfsburg
- Volkswagen AG (2014): *Modulare Baukastenstrategie* http://www.volkswagenag.com/content/vwcorp/content/de/investor_relations/Warum_Volkswagen/MQB.html (Letöltés: 2015. december 13.)
- Volkswagenwerk (1974): *Bericht für das Geschäftsjahr 1973*. Volkswagenwerk AG, Wolfsburg
- Wilhelm, B. (1997): Platform and modular concepts at Volkswagen – Their effect on the assembly process. In: Shimokawa, K., Jürgens, U., Fujimoto, T., (eds.): *Transforming automobile assembly: Experience in automation and work organization*. Springer, New York, 146–156. <http://doi.org/b6rn2w>
- Winterkorn, M. (2010): 50. *Ordentliche Hauptversammlung der Volkswagen Aktiengesellschaft*. 22. April 2010.
- Womack, J. P., Jones, D. T., Roos, D. (1990): *The machine that changed the World*. Rawson Associates, New York
- <http://history.gmheritagecenter.com> (Letöltés: 2017. március 1.)
- https://www.audi.hu/hu/hirek/hirek/reszletek/514_audi_hungaria_stabil_eredmenyek_a_2016-os_uzleti_evben/ (Letöltés: 2017. március 1.)

TÉR ÉS TÁRSADALOM | *SPACE AND SOCIETY*

KITEKINTÉS / OUTLOOK

A nemzetközi hallgatók tanulmányi célú mobilitásának jellegzetességei Pécs és Debrecen példáján

International students' educational mobility through the examples of Pécs and Debrecen

WUSCHING Á. TAMÁS

WUSCHING Á. Tamás: PhD-hallgató, Pécsi Tudományegyetem, Földtudományok Doktori Iskola; 7624 Pécs, Ifjúság útja 6.; wt14@freemail.hu

KULCSSZAVAK: nemzetközi hallgatói mobilitás; küldő országok; földrajzi különbségek; személyes motivációk; Pécs; Debrecen

ABSZTRAKT: A felsőoktatás nemzetköziesedése és a nemzetközi hallgatói mobilitás a globális trendekhez hasonlóan Magyarországon is évről évre erősödik, ennek eredményeként ma már több mint 26 ezerre tehető a hazánkban tanuló külföldi hallgatók száma. Az egyes intézmények az elmúlt évtizedekben eltérő nemzetközi vonzaskörzeteket építettek ki, a tanulmányi célú mobilitás személyes motivációi pedig országonként különbözőek: a hallgatók más szempontok alapján választanak egyetemet, továbbá a diplomaszerezés utáni terveik is eltérőek. Jelen tanulmány ezeket a különbségeket tárja fel két hazai intézmény, a Pécsi Tudományegyetem és a Debreceni Egyetem példáján egy kérdőíves felmérés alapján. Az eredmények igazolják a feltevést, hogy a világ különböző térségeiből a két egyetemre érkező hallgatókat más és más motivációk befolyásolják, amikor a nemzetközi hallgatói mobilitásról döntenek.

Á. Tamás WUSCHING: PhD student, Doctoral School of Earth Sciences, University of Pécs; Ifjúság útja 6., H-7624 Pécs, Hungary; wt14@freemail.hu

KEYWORDS: international student mobility; countries of origin; geographical differences; personal motivations; Pécs; Debrecen

ABSTRACT: Higher education's internationalization and international student mobility are amongst the most important factors transforming higher education in the 21st century. By today, the number of international students globally has surpassed 5 million people. The post-socialist countries of Central and Eastern Europe, after their regime changes, have also joined this process and in Hungary, in particular, the intensity of international student mobility has been increasing year after year. Most significantly, the number of international students enrolled in the country in 2015 reached 26 000 people, mostly due to the popularity of the four Hungarian medical faculties.

Institutions enrolling the largest numbers of international students, in the last few decades, built out distinct international catchment areas. In this process, geographical location, training resources, international relations and recruitment policies all play important roles. Therefore, incoming students' country of origin greatly influences their personal motivations and their plans regarding academic mobility. Students from distinct areas of the world have different reasons for studying abroad and, therefore, they choose their place of study based on a number of different aspects and create diverse post-graduate plans. As international student mobility shows significant geographical unevenness, so the individual reasons behind it diverge between different regions.

This study aims to reveal these differences on the example of two institutions, the University of Pécs and the University of Debrecen, based on the results of a questionnaire survey. The questionnaire examined the factors students took into account in their decision-making, the reasons behind choosing their destination, the way they acquired information about the particular program, their initial difficulties after starting it, the other options they also had considered and their plans for the future. As the two universities have different international catchment areas, the main objective is to point out a connection between the survey results and the countries of origin. The results support the hypothesis that students from different regions are individually influenced by different motivations and factors regarding their international student mobility plans.

Bevezetés

A Magyarországra irányuló nemzetközi hallgatói mobilitás egyre hangsúlyosabb a magyar felsőoktatásban. Évről évre emelkedik azok száma, akik külföldi állampolgárként hazánkban folytatnak felsőoktatási tanulmányokat: a 2010/2011-es tanév őszi félévében 18 850, öt évvel később már 26 155 külföldi hallgató tanult Magyarországon. A nemzetközi mobilitás fő globális célországaiiban szerteágazó képzéseken vesznek részt a külföldi hallgatók, legfőképpen az angol nyelvterületeken (Egyesült Államok, Nagy-Britannia, Ausztrália). Ezen országok esetében kisebbek a nyelvi korlátok, így az egész világ kínálatával számolhatnak (Rédei 2009). Hazánkban a teljes idejű képzéseket figyelembe véve hagyományosan az orvosképzés a legnépszerűbb a külföldi hallgatók körében, mely jelenleg négy egyetemünkön található meg: ezek a fővárosi Semmelweis Egyetem, a Debreceni Egyetem, a Pécsi Tudományegyetem, valamint a Szegedi Tudományegyetem. A négy intézmény mindegyikében még az 1980-as években, a rendszerváltozás előtt elindították az angol nyelvű orvosi képzést, megteremtve a kínálatot a világ minden tájáról érkező külföldi hallgatók számára; a folyamatos növekedésnek köszönhetően mára már kétezres nagyságrendű az orvosi karokon beiskolázott külföldi hallgatók száma. Az orvosi képzésben stratégiai előnyt jelent Magyarország számára, hogy a küldő országokban létszámkorlátok vannak és ezen országok állampolgárai számára költséghatékonyabb a Magyarországon tanulás. Ezen túl a hallgatók számára nyújtott szolgáltatások is hozzájárulnak ahhoz, hogy növekszik a jelentkező és felvett külföldi orvostanhallgatók száma (Berács, Malota, Zsótér 2011).

Az orvosi képzéseinken a nemzetközi hallgatói mobilitás döntően a diplomamobilitás kategóriájába tartozik, azaz a hallgatók jellemzően nem néhány

hónapos csere- vagy ösztöndíjprogram keretében érkeznek hozzánk (kreditmobilitás), hanem a teljes képzés időtartamára (vagy legalábbis annak több évet felölelő részére). A tanulmányi mobilitásnak ez a fajtája számít globális léptéken a jelentősebbnek, mind a tevékenységek intenzitását és a részvételi arányt tekintve, mind pedig az ebből származó gazdasági és kulturális hatásokat nézve (Derényi 2014). Az orvosi képzéseink mellett egyre több szak, képzési terület válik népszerűvé a külföldi hallgatók számára, így a további sikeres toborzás érdekében egyre több egyetemünkön indulnak újabb és újabb angol nyelvű képzések.

A teljes ciklust felölelő mobilitás az egyének oldaláról nézve nagy horderejű döntés, hiszen a hallgatók több évet töltenek egy idegen országban, egy ilyen hosszú idejű mobilitás pedig későbbi életükre is jelentős hatással lehet. A hallgatói mobilitás a legnépszerűbb célországok esetében gyakran magával vonzza a későbbi letelepedést és munkavállalást. Akik külföldön tanulnak (ebbe a rövid távú kreditmobilitás is beletartozik), azok nagyobb eséllyel választanak más országban munkalehetőséget (King, Ruiz-Gelices 2003). A külföldön szerzett tapasztalatok nyitottabbá teszik az egyént a további mobilitásra egy harmadik ország irányába, amennyiben ott kedvezőbb munkalehetőséget találnak. Voltaképpen a formális tudáson felül, melyet a hallgatók saját hazájukban is megszerezhetnek, a nemzetközi tanulmányok által szimbolikus tőkére tesznek szert, melyhez a munkaerőpiacon való elhelyezkedéskor jelentős előnyt társítanak (Findlay et al. 2012). Így összességében, mivel az élet számos területét befolyásoló folyamatról van szó, minden bizonnyal jelentős mérlegelési folyamat előzi meg a külföldi tanulmányok melletti elköteleződést, valamint a helyszín kiválasztását.

Jelen tanulmány Magyarország két jelentős vidéki egyetemén, a Pécsi Tudományegyetemen és a Debreceni Egyetemen tanuló külföldi hallgatók egyéni motivációinak hátterét igyekszik feltárni. Arra keresi a választ, hogy a két egyetem nemzetközi hallgatói egyénileg milyen tényezők hatására döntöttek a külföldön tanulás mellett, miért az adott helyszínt választották tanulmányaik színhelyéül, honnan értesültek az itteni tanulási lehetőségről, milyen kezdeti nehézségekkel szembesültek ideérkezésükkor, milyen alternatív tervük volt a tanulmányaik helyszínére, továbbá melyek az elsődleges terveik a jelenlegi képzésük elvégzését követően. A kérdéseket a két egyetemen tanuló külföldi hallgatók körében végzett kérdőíves felmérés alapján válaszolom meg. Mivel a két egyetem nemzetközi vonzáskörzete jelentősen különbözik, így a tanulmány célja a származási országok szerinti differenciák feltárása is.

Külföldi hallgatók Pécsen és Debrecenben

A Pécsi Tudományegyetem és a Debreceni Egyetem egyaránt szerepel hazánk legtöbb külföldi hallgatót fogadó intézményei között, elsősorban a mindkét helyen jelen lévő orvosi képzéseknek köszönhetően. Pécsen 1984-ben, Debrecen-

ben 1987-ben indult el az angol nyelvű orvosképzési program, így az intézmények már a rendszerváltozás előtt nyitottak a nemzetközi piac felé. Az orvosi programok iránt töretlen a kereslet, emellett más karok képzései is egyre népszerűbbé válnak a külföldi hallgatók körében, hiszen folyamatosan újabb és újabb programokat indítanak angol nyelven. A Debreceni Egyetemen jelenleg 18 alapképzés, 16 mesterképzés, valamint 11 doktori program van meghirdetve angol nyelven az osztatlan orvosi képzéseket leszámítva, Pécssett pedig 20 alapképzés, 12 mesterképzés és 14 doktori program. Pécssett ezen kívül két alap- és három mesterképzés német nyelven is elérhető. Mindkét intézményben magas és folyamatosan növekszik a külföldi hallgatók száma. 2015 tavaszán a Debreceni Egyetemen 3968 külföldi, a Pécsi Tudományegyetemen 2500 külföldi tanult. A debreceni főlényben közrejátszik az is, hogy sok határon túli magyar tanult ott (mintegy 750 fő, közel 50%-uk Romániából érkezett), akik bár a magyar nyelvű programokon vesznek részt, értelemszerűen külföldi állampolgárnak számítanak. Pécssett ez a hazánkban egyébként általánosan jellemző etnikai alapú mobilitás nem ennyire erős, a szomszédos országokból érkezők száma mintegy 150 fő. Az, hogy a szomszédos országokat leszámítva is Debrecenben van több nemzetközi hallgató (2015 tavaszán mintegy 3200 fő), az egyetem nagyobb méretével is magyarázható.

A létszám mellett a külföldi hallgatók küldő országok szerinti összetételében is különbözik a két egyetem (1. táblázat). Ebben közrejátszanak az intézmények eltérő nemzetközi kapcsolatai, toborzási politikái, a képzési kínálat különbségei. 2014 őszén Debrecenben 103, míg Pécssett 84 országból volt jelen legalább egy külföldi hallgató.

Mindkét egyetem nemzetközi vonzáskörzetéből egy-egy ország emelkedik ki: ez Pécs esetében Németország, Debrecennél pedig Nigéria; ezek az országok a másik vizsgált egyetem tíz legjelentősebb küldő országa közt nem szerepel-

1. táblázat: A tíz legjelentősebb küldő ország a két vizsgált egyetem külföldi hallgatói körében, a szomszédos országokat leszámítva (2014. ősz)

The ten most significant countries of origin amongst the international students of the two universities, excluding neighboring countries (Autumn 2014)

Pécsi Tudományegyetem		Debreceni Egyetem	
Ország	Hallgatók száma	Ország	Hallgatók száma
Németország	691	Nigéria	652
Norvégia	267	Irán	300
Irán	200	Izrael	276
Kína	125	Törökország	203
Spanyolország	105	Egyesült Királyság	192
Jordánia	90	Kína	138
Koreai Köztársaság	87	Szaúd-Arábia	136
Brazília	60	Vietnam	132
Törökország	51	Koreai Köztársaság	112
Svédország	49	Izland	107

nek. Így eltérő nemzetköziesedési mintákról beszélhetünk annak ellenére, hogy a táblázatban szereplő más országok (pl. Irán, Kína, Koreai Köztársaság) relatíve hasonló hallgatói létszámokat mutatnak. Az európai országok közül a németek dominanciája Pécssett annak köszönhető, hogy az orvosi karon az angol mellett 2004 óta német nyelvű képzés is van, így a németek értelemszerűen ezt választják az angol programok helyett. Debrecenben ezzel szemben a küldő országok rangsorában csak az ötödik helyen található elsőként európai ország. Feltételezhető, hogy a táblázat különbségeinek hátterében a hallgatók eltérő motivációi és személyes benyomásai állnak: a világ eltérő térségeiben más és más okok mozgatják a hallgatói mobilitást, annak intenzitását és irányait.

A kérdőíves felmérés eredményei

A jelen tanulmány alapjául szolgáló felmérés hat kérdést tartalmazott:

- Miért döntött a külföldi tanulás mellett?
- Miért ezt az egyetemet választotta tanulmányai helyszínéül?
- Honnan értesült erről az egyetemről és az itteni tanulási lehetőségről?
- Volt-e alternatív terve a jelenlegi mellett felsőfokú tanulmányai helyszínét illetően?
- Milyen kezdeti nehézségekkel szembesült ideérkezésekor?
- Mi az elsődleges terve jelenlegi tanulmányai elvégzését követően?

A felmérés 2015 tavaszán zajlott, önkitöltős kérdőív formájában, jellemzően egyetemi előadások, szemináriumok elején vagy végén. A Pécsi Tudományegyetemen 546, a Debreceni Egyetemen pedig 500 külföldi hallgatót sikerült megkérdezni, ami előbbi esetében 21,8%-os, míg utóbbiában 15,2%-os mintának felel meg.

A pécsi válaszadók átlagéletkora 22,1, a debrecenieké 22,9 év, a nemek aránya Pécssett 48,4% – 46,0% a nők javára, Debrecenben ugyanez 44,2% és 44,0%, a többi válaszadó nem adta meg a nemét. A debreceni válaszadók 54%-a az orvosi kar hallgatója, míg Pécssett ez az arány 61,2%, így utóbbi városban jobban reprezentált az orvostanhallgatók többsége. A válaszadók küldő országok szerinti eloszlását a 2. táblázat mutatja. Nehezíti a következtetések levonását azok aránya a mintában, akik nem adták meg származási országukat: Pécssett 34, Debrecenben pedig 79 fő (utóbbi esetében a válaszadók 15,8%-a). Mindkét egyetem válaszadói között az 1. táblázat alapján legjelentősebb küldő ország aránya a legmagasabb, így a válaszadók országok szerinti megoszlása jól reprezentálja a teljes sokaságot. Jelentős különbség mutatkozik, ha a két egyetem válaszadói körében megvizsgáljuk az európaiak és a nem európaiak arányát. Pécssett 271 európai mellett 241 nem európai válaszadó szerepel, Debrecenben 320 Európán kívüli hallgató mellett csak 104-en érkeztek a kontinensről (a többi válaszadó esetében nem ismert a származási földrész). Ez a különbség azért fontos, mert alapvető társadalmi, kulturális, vallási és életmódbeli különbségek húzódnak

2. táblázat: A tíz legjelentősebb küldő ország a két vizsgált egyetem válaszadói körében
The ten most important countries of origin amongst the two universities' survey respondents

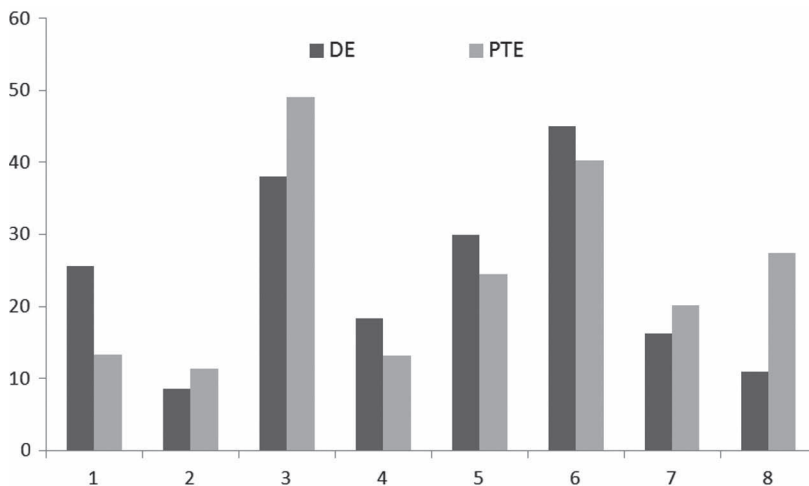
Pécsi Tudományegyetem		Debreceni Egyetem	
Ország	Válaszadók száma	Ország	Válaszadók száma
Németország	127	Nigéria	105
Jordánia	67	Brazília	27
Norvégia	54	Irán	23
Kína	39	Törökország	23
Nigéria	22	Izrael	22
Spanyolország	19	Izland	18
Brazília	13	Románia	14
Koreai Köztársaság	13	Egyesült Arab Emírségek	14
Irán	13	Egyesült Királyság	14
Svédország	12	Vietnam	14

Európa legtöbb országa, valamint a debreceni hallgatók zömét adó Afrika és Ázsia között, és ezek minden bizonnyal közrejátszanak a felmérés eredményeiben látható, néhol igen komoly eltérésekben.

A felmérés első kérdése a külföldi tanulmányok motivációit vizsgálta. A feleletválasztós kérdés hét lehetőséget tartalmazott az „egyéb” opció mellett. Az eredményeket az 1. ábra szemlélteti.

A legmagasabb arányokkal szereplő válaszlehetőségek között (új kultúrák és nyelvek megismerése; jövőépítés, kedvező munkalehetőségek a jövőben;

1. ábra: A külföldön való tanulás motivációi (%)
Motivations for learning abroad (%)

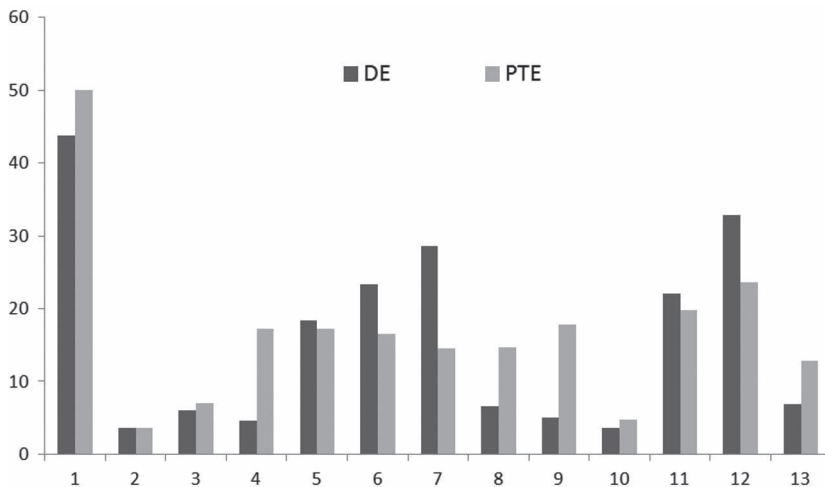
Jelmagyarázat: 1: otthon nem elég jó a felsőoktatás; 2: itt ugyanilyen szintű oktatás van kevesebért; 3: új kultúrák és nyelvek megismerése; 4: kapcsolatépítés, ismerkedés; 5: függetlenedés otthonról és a szülőktől; 6: jövőépítés, kedvező munkahelyek a jövőben; 7: kalandvágy; 8: egyéb.

függetlenedés otthonról és a szülőktől) nincs számottevő különbség a két egyetem mintája között, a legnagyobb eltérés az „otthon nem elég jó a felsőoktatás” és az „egyéb” válaszlehetőségek arányaiban mutatkozik. Előbbi esetén a debreceniek pécsiekhez képest majdnem kétszeres aránya visszavezethető a földrajzi különbségekre, hiszen közülük lényegesen többen érkeztek olyan országokból (elsősorban Nigériából), melyekben a felsőoktatás színvonala „elmarad” az európaiktól, míg a pécsiek többségét adó európai válaszadókat más okok vezérelték Magyarországra. Még markánsabb az eltérés, ha megnézzük a két egyetem legjelentősebb küldő országának válaszadóit: a Pécsen tanuló németeknek csupán 9,5%-a, míg a Debrecenben beiskolázott nigériaiaknak 41,0%-a jelölte meg, hogy otthon nem megfelelő a felsőoktatás színvonala. Az „egyéb” lehetőséget választók döntő többségét otthon nem vették fel, vagy ők a hazai felsőoktatásba való nehéz bekerülést nevezték meg a mobilitás indítékául (ez utóbbi választ szinte minden esetben az orvosi képzéseken részt vevők adták). A pécsiek körében az „egyéb” válasz 27,5%-os aránya szinte teljes egészében az orvosi karon tanuló német és norvég hallgatóknak köszönhető, az ő esetükben a külföldön tanulás voltaképpen kényszerpálya, miután kívül estek az otthoni felvételi kereten. Ebben a tekintetben markáns a különbség a két vezető küldő ország között: a pécsi németek 63,8%-ával szemben a debreceni nigériaiak közül csupán 2,9% választotta az „egyéb” válaszlehetőséget.

A nemzetközi hallgatók intézményválasztási döntése három lépésből áll. Elsőként eldöntik, hogy az otthon maradás helyett külföldre mennek tanulni, másodikként kiválasztják a célországot, harmadik lépésként pedig az adott országban választanak felsőoktatási intézményt. A döntés olyan kritériumok alapján történik, mint a presztízs, az oktatás minősége, a megszerezhető oklevelek reputációja vagy a tandíjak mértéke (Mazzarol, Soutar 2002). Mindezek mellett az intézmény kiválasztását befolyásolja az egyetemi város megítélése is, hiszen a város jelenti azt a konkrét helyet, ahol a felsőoktatási szolgáltatás igénybe vehető (Cubillo et al. 2009), továbbá a földrajzi közelség és a kulturális hasonlóság is fontos szerepet játszik a célország kiválasztásakor (Lanzendorf 2006). Mindezek felül a döntéshozatal során a három léptékhez (ország, város, egyetem) egyenként társított képzetek egymásra is hatással vannak (Herrero et al. 2015). A kérdőíves felmérés következő kérdése e logika mentén haladva a hallgatók döntésének második és harmadik lépését, azaz a hely kiválasztását helyezte előtérbe, 12 tényezőes feleletválasztós kérdés segítségével. Az eredményeket a 2. ábra mutatja.

Mindkét egyetem esetében ugyanaz a válaszlehetőség emelkedik ki a válaszok közül: az egyetem hírneve, az oktatás és a diploma minősége. Ennek oka egyrészt, hogy mindkét egyetemen az orvostanhallgató válaszadók voltak többségben, és a magyar orvosképzés hagyományosan népszerű a külföldiek körében, magas minőséget társítanak az itt megszerezhető orvosi diplomához. (A többi kar is törekszik az idegen nyelven indított képzések magas minőségére, hiszen az orvosi karok példája egyértelműen mutatja, hogy a magas képzési

2. ábra: A tanulási helyszín kiválasztásának motivációi (%)
 Motivations for choosing the place of education (%)

Jelmagyarázat: 1: az egyetem hírneve, az oktatás és a diploma elismertsége; 2: az oktatók ismertsége és személye; 3: a kurzusok széles választéka; 4: anyanyelven való oktatás; 5: az idegen nyelv tanulásának lehetősége; 6: egyszerű jelentkezési eljárás; 7: vállalható tandíj; 8: az ország kultúrája; 9: a város vonzereje; 10: szórakozási és kulturális lehetőségek megfelelő választéka; 11: kedvező megélhetési költségek; 12: rokonok, barátok jelenléte vagy ajánlása; 13: egyéb.

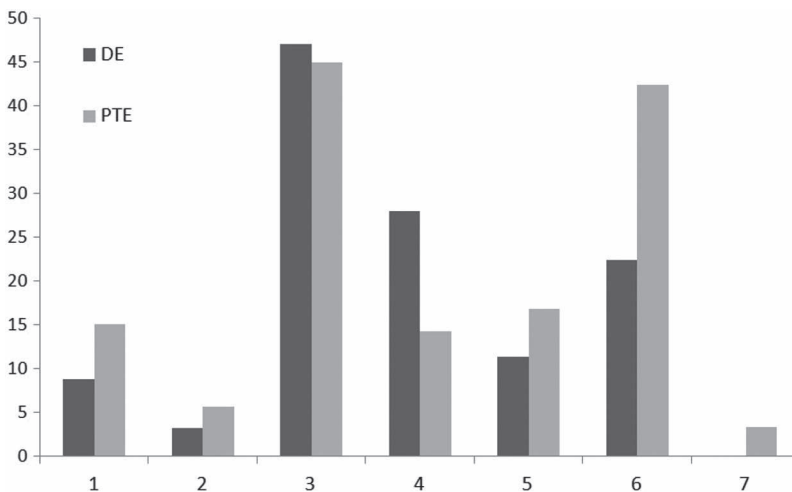
színvonal hosszú távon is képes sok hallgatót vonzani.) Másrészt a válaszlehetőségek közül ez a leginkább szakmai jellegű ok: akik külföldre mennek tanulni, nagy valószínűséggel elsősorban szakmai alapon választanak egyetemet. A saját anyanyelven való oktatás mint egyetemválasztási indok Pécsen nem meglepő módon mintegy négyszer akkora válaszadási arányt kapott, mint Debrecenben. Ez a különbség a német nyelvű orvosképzésre vezethető vissza, hiszen a Pécsen nagy arányt képviselő német orvostanhallgatók a saját anyanyelvükön tanulhatnak (a pécsi német hallgatók 49,6%-a adott ilyen választ), míg Debrecenben csak az angol anyanyelvű hallgatók számára adott ez a lehetőség. A város vonzerejének említése jelentős pécsi fölényt mutat; Pécshez többen társítanak pozitívabb képzeteket. Az ország kultúrája válaszlehetőség különbségei meglepőek (hiszen az ország ugyanaz); a különbség oka az lehet, hogy a Pécsre nagyobb arányban érkező európaiaknak szimpatikusabb lehet a magyar kultúra, és gyaníthatóan tájékozottabbak az országról, mint a Debrecenben jóval nagyobb arányt képviselő afrikai és ázsiai hallgatók. Debrecenben jóval nagyobb szerepe volt az intézményválasztásban a tandíjak mértékének, a különbségek oka feltehetően a küldő országok közti gazdasági különbségek. Ennek megfelelően a debreceni nigériaiak 43,8%-a választotta ezt a lehetőséget, míg a pécsi németek közül csupán 2,4%. Az egyszerű jelentkezési eljárás, valamint a személyes kapcsolatok is a debrecenieknél szerepelnek nagyobb arányban. Az „egyéb” opció a pécsi válaszadók körében volt népszerűbb, itt a legtöbben egy ösztöndíjprog-

ram keretében érkeztek az egyetemre, leginkább német és norvég orvostanhallgatók. A többi válaszlehetőség közül mindkét mintában elenyészően alacsony említést kapott az oktatók személye, a kurzusválaszték, valamint a szórakozási és kulturális kínálat.

A következő kérdés azt vizsgálta, hogy a hallgatók honnan értesültek a pécsi, illetve debreceni tanulási lehetőségről. A feleletválasztós kérdés hat választ tartalmazott az „egyéb” mellett. Az eredményeket a 3. ábra mutatja be.

A válaszlehetőségek közül kiemelkednek a személyes kapcsolatok. A legtöbben rokon, barát vagy ismerős által értesültek az egyeteméről, ami nem meglepő, hiszen a pécsi és a debreceni befelé irányuló mobilitás nem új keletű, így az itt végzett hallgatók minden bizonnyal továbbadják ismereteiket otthoni rokonaiknak, barátaiknak. Ezzel egybevág az is, hogy az előző, egyetemválasztási okokat vizsgáló kérdésnél a személyes ajánlás volt a második legnépszerűbb válasz mindkét egyetem esetében. Bizonyított, hogy a célország kiválasztása során nagy befolyással bír a „hálózati hatás”, azaz a korábban a kiszemelt célországban élt, a hallgatóval azonos nemzetiségű csoportok jelenléte, és ez a hatás a csoportok átlagos végzettségi szintjével párhuzamosan növekszik (Beine et al. 2014). Debrecen és Pécs esetében „hálózati hatáson” a már ott tanuló, valamint a korábban ott végzett azonos nemzetiségű hallgatókat kell érteni, akik a helyszínt ismerőseik, barátaik, rokonaik számára ajánlják. Debrecenben azon 164 hallgató közül, akik a „rokonok, barátok jelenléte vagy ajánlása” választ jelölték meg mint egyetemválasztási indokot, 119-en ugyanilyen forrásból értesültek az egyetemről. Ha a másik oldalról nézzük, összesen 235 hallgató értesült

3. ábra: A külföldi tanulási lehetőségről való információszerzés forrásai (%)
Sources to gain information about international study opportunities (%)

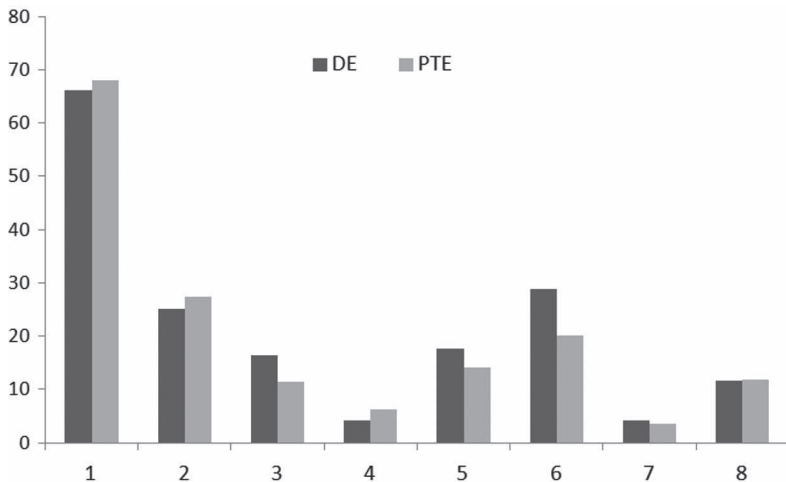

Jelmagyarázat: 1: hazai felsőoktatási intézmény; 2: hazai közoktatási intézmény; 3: barátok, rokonok; 4: toborzó szervezet; 5: ösztöndíjprogram; 6: internet vagy egyéb média; 7: egyéb.

személyes úton az egyetemről, akiknek csupán mintegy 50%-a nevezte meg a személyes kapcsolatokat egyetemválasztási okként. Pécsen 129 hallgató jelölt meg a személyes ajánlásokat, közülük 100-an értesültek barátoktól vagy rokonoktól az egyetemről. A többi válaszlehetőséget nézve jelentős különbségek a toborzó szervezetek, valamint az internet és egyéb média válaszlehetőségek között vannak. A pécsiek között jóval nagyobb arányt kapott az internet, míg a debreceniek között a toborzó szervezeteknek volt nagyobb szerepük a tájékozódásban. Ez az eredmény szintén nem meglepő, hiszen a Debreceni Egyetem saját toborzóirodával rendelkezik, a PTE viszont nem működtet ilyent. Nem véletlen tehát, hogy az internetet a pécsi németek közül minden második, míg a debreceni nigériaiaiak közül csupán minden hatodik hallgató jelölte meg, ugyanakkor a toborzó szervezeteket előbbi csoportban 3,2%, az utóbbiban viszont 33,3% jelölte meg.

Az utolsó feleletválasztós kérdés a hallgatók által az ideérkezésükkor tapasztalt kezdeti nehézségeket elemezte. Ez a kérdés annyiban kapcsolódik az előzőekhez, hogy a külföldön, esetünkben Magyarországon tapasztalt nehézségek, illetve azok hiánya hatással vannak a személyes tapasztalatokra. Ezeket a tapasztalatokat a hallgatók továbbadják ismerőseiknek; az pedig az előző kérdések kapcsán bizonyítást nyert, hogy a személyes kapcsolatoknak jelentős szerepük van az egyetemválasztás során. A hat, előre megadott kezdeti nehézség mellett az „egyéb” és a „nem tapasztalt semmilyen nehézséget” válaszlehetőség is szerepelt. Az eredményeket a 4. ábra mutatja be.

4. ábra: A hallgatók által tapasztalt kezdeti nehézségek (%)
Students' initial problems after joining their program (%)

Jelmagyarázat: 1: nyelvi nehézségek; 2: helyi bürokrácia; 3: az oktatókkal való kapcsolatfelvétel nehézsége; 4: a hallgatókkal való kapcsolattartás nehézsége; 5: a szociális élet kiépítésének nehézsége; 6: a városba és a lakókörnyezetbe való beilleszkedés nehézsége; 7: egyéb; 8: nem tapasztalt semmilyen nehézséget.

A nyelvi nehézségek dominanciája nem meglepő, mindkét egyetem válaszadóinak mintegy kétharmada számára ez problémát okozott az idekerülésükkor. Bár az egyetemi ügyintézés, az oktatókkal és hallgatókkal való kapcsolattartás során minden bizonnyal megértetik magukat angolul vagy németül, azonban a városban a mindennapok (lakókörnyezet, közlekedés, vásárlás, szabadidő eltöltése) során jó eséllyel ütköznek nyelvi problémákba, hiszen Magyarországon az EU-átlagnál rosszabb az idegennyelv-ismeret, számos olyan munkakörben sem beszélnek idegen nyelven, amelyekben ez elvárható lenne. A többi válaszlehetőségben nincsenek jelentős különbségek Pécs és Debrecen között, egyedül a városba és lakókörnyezetbe való beilleszkedés okoz a debreceniek feltűnően nagyobb aránya számára problémát. Feltételezhetően ez is annak tudható be, hogy Debrecenben több hallgató érkezett az európaiótól eltérő kultúrákból, a magyarok többsége pedig vélhetően nehezebben fogad be a környezetébe egy ázsiai vagy afrikait, mint egy németet vagy norvégot. Ezt a feltételezést jól szemlélteti, hogy a debreceni nigériaiak 35,2%-a találta problémásnak a lakókörnyezetbe való beilleszkedést, míg a pécsi németek között ez az arány mindössze 17,3%. Debrecenben több hallgatónak okoz problémát az oktatókkal való kapcsolatfelvétel is. A helyi bürokráciát mindkét egyetem hallgatói közül nagyjából minden negyedik találta problémásnak, míg azok aránya, akik semmilyen nehézséget nem tapasztaltak, meglehetősen alacsony. A legnagyobb gondot egyértelműen a nyelvtudás hiánya jelenti, ezen a téren lenne hová fejlődni a városoknak, illetve az ott működő szolgáltatásoknak, ezen kívül pedig a bürokrácia is sokaknak gondot okoz (azonban vélhetően ez utóbbival nem csak a külföldiek vannak így Magyarországon).

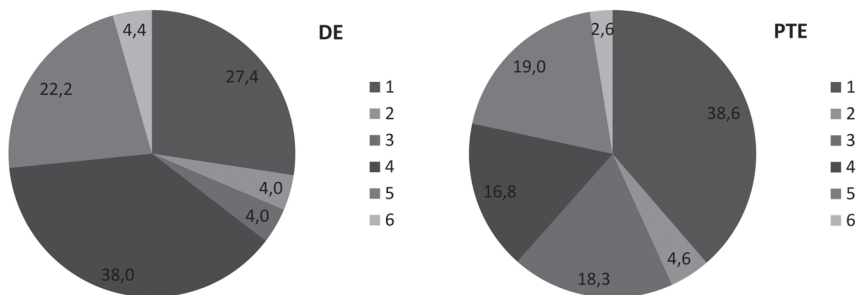
A következő kérdés arra irányult, hogy gondolkodtak-e a hallgatók más felsőfokú tanulmányi helyszínben. Az eldöntendő kérdés után az igent választók beírhatták a tervezett országot, várost és egyetemet. Debrecenben némileg nagyobb arányban választottak igennel: a hallgatók 55,4%-ának voltak más tervei is a tanulmányi helyszínről, míg a pécsiek közül ez az arány 47,1%. A helyszínek között földrajzi eltérések mutatkoznak: a debrecenieknél az Egyesült Királyság, az Egyesült Államok, valamint Kanada dominált, Pécsen ezzel szemben Németországot és Magyarországot írták be legtöbbször, de Norvégiát is sokan adták meg. A debreceni mintában a három legnépszerűbb ország kevésbé igényel magyarázatot, a negyedik helyen Magyarország szerepel, a városok közül pedig Budapest dominál. A pécsi németek és norvégok esete összefügg az egyetemválasztásról szóló kérdéssel, hiszen közülük sokan otthon maradtak volna, és csupán azért mentek külföldre, mert otthon nem vették fel őket orvosi képzésre. A városok közül Budapest volt a legnépszerűbb, a második helyen Szeged áll, megelőzve többek között Oslót, Londont és Berlint. Az eredményekből leszűrhető, hogy Pécs és Debrecen helyett is sokan a fővárosba szerettek volna menni tanulni, azonban vélhetően nem nyertek felvételt a Semmelweis Egyetemre, így maradtak számukra a vidéki felsőoktatási központok.

Fentebb már említettem, hogy a nemzetközi mobilitás a fő célországok (Egyesült Államok, Nagy-Britannia, Ausztrália, Kanada) esetében gyakran nem

fejeződik be a felsőfokú képzés lezárásával. A fejlett országokra jellemző tudásgazdaság kialakulásában alapvető szerepe volt a képzett munkaerő áramlásának, így azok, felismerve az ebből nyerhető előnyöket, maguk is arra törekedtek, hogy képzetteket toborozzanak és ösztöndíjakkal támogassák tanulmányaikat (Rédei 2009). A tanulmányi célú migráció e formája a vertikális mobilitás, melynek során a hallgató olyan helyet keres fel, mely akadémiailag „előrébb tart”, mint az otthoni felsőoktatási környezet, illetve olyan specializáción tanul, amely otthon nem, vagy csak korlátozottan elérhető (Teichler 2007). A hallgatók a diploma (vagy a PhD-fokozat) megszerzését követően gyakran a célországban maradnak, ahol magasan képzett munkaerőként jobb bérek mellett helyezkednek el az ottani munkaerőpiacon, mint ha hazaköltöznének, illetve további lehetőség, hogy továbbköltöznék egy harmadik országba és ott vállalnak munkát. Ez a trend a globális elit nemzetközi karrierkonceptiójában csúcsosodik ki: a nemzetközi karrier kiépítése során a sikeres érvényesüléshez a hallgatók szükségesnek tartják a nemzetközi tanulmányokat és az ehhez társított szimbolikus tőkét (Findlay et al. 2012). Hazánk nem tartozik a fő befogadó országok közé globális és európai szinten sem, és bár kiderült, hogy Pécs és Debrecen egyetemére sokan jönnek a hozzájuk társított reputáció és magas minőség miatt, ez azonban nem összekeverendő a szűk globális elit iránti kereslettel. Feltételezhető az is, hogy a tanulmányok elvégzése utáni időszakra a hallgatóknak más terveik vannak, mint a legfejlettebb országokban tanuló társaiknak. A felmérés utolsó kérdésében a megkérdezett hallgatók arra adtak választ, hogy jelenleg milyen terveik vannak aktuális tanulmányaik elvégzése utánra. A válaszokat az 5. ábra mutatja be.

A legnagyobb különbség a pécsi és debreceni hallgatók között a tanulmányaik folytatását tervezők arányában mutatkozik. Némileg meglepő a debreceni eredmény, hiszen a többség náluk is az osztatlan orvosi képzésben tanul. A

5. ábra: A hallgatók tervei a tanulmányok elvégzését követő időszokról
Student's plans for after their program

Jelmagyarázat: 1: hazamenne munkavállalás céljából; 2: itt maradna munkavállalás céljából; 3: harmadik országba költözne munkavállalás céljából; 4: folytatná tanulmányait itt vagy máshol; 5: még nem tudja; 6: nem válaszolt.

kulcs talán abban rejlik, hogy sok ázsiai, afrikai hallgató még a képzés alatt továbbmenne egy másik, jellemzően nyugati egyetemre, hogy ott fejezze be a tanulmányait (ez esetben viszont rosszul értelmezték a kérdést, hiszen az a végzés utánra vonatkozott). Elképzelhető, hogy többen PhD-fokozat megszerzésére, rezidensnek, esetleg szakorvosi specializációra mennének külföldre, még a munkavállalás előtt. Ezzel párhuzamosan meglepő Debrecen esetében azok alacsony aránya, akik harmadik országba költöznének munkavállalás céljából, hiszen várható lenne, hogy a fejletlenebb országból érkezők nem szeretnék hazaköltözni a végzés után, ugyanakkor Magyarországon sem maradnának. Pécsen nagyobb arányban vannak azok, akik diplomaszerezés után haza szándékoznak költözni. Itt ismét nagy szerepe van a küldő országok szerinti eloszlásnak: a pécsi németek közül 60,6%, míg a debreceni nigériaikak közül 21,9% költözne haza munkavállalás céljából. Emellett mindkét egyetem válaszadói között 20% körüli azok aránya, akik még nem tudják, mit szeretnének kezdeni a végzés után, míg 5% alatt vannak azok a válaszadók, akik Magyarországon vállalnának munkát. Ez az eredmény egyáltalán nem meglepő, hiszen a magyar orvosok közül is sokan vándorolnak külföldre. Ebből a szempontból Magyarország mindenképp eltér a fő nyugati fogadó országok jellemző trendjeitől, hiszen nálunk a befelé irányuló hallgatói mobilitás szinte minden esetben a tanulmányok idejére korlátozódik, nem jár későbbi letelepedési és munkavállalási szándékkal. A külföldi hallgatók ugródeszkaként használják a magyar felsőoktatást, a végzetek túlnyomó többsége továbbköltözik.

Összefoglalás

A Magyarországra irányuló hallgatói mobilitás több ponton is különbözik a fő fogadó országok trendjeitől, a Debreceni Egyetemen és a Pécsi Tudományegyetemen elvégzett felmérés eredményei ezt jól visszaadják. A vizsgálat a két egyetem között markáns különbségeket mutatott ki. Bár Magyarország a globális felsőoktatási piacon kicsi és kínálatát tekintve kevésbé differenciált szereplőnek számít, az országon belül eltérő mintázatok jellemzik a különböző egyetemekre érkező hallgatók döntéseit és terveit, és ezek a különbségek sok esetben a hallgatók küldő országok szerinti eltérő megoszlására vezethetők vissza. Az országon belül az egyetemek között hierarchikus viszony is fennáll, melyből Budapest emelkedik ki. A Semmelweis Egyetem mellett a fővárosban más, orvosképzést nem nyújtó intézmények is számos külföldi hallgatót vonzanak, hiszen az egyetem és az adott képzés mellett a város is jelentős vonzerőt képvisel. A népszerűségi rangsorban Budapest után a három nagy vidéki központunk, Debrecen, Pécs és Szeged következik, döntően az orvosképzéseknek köszönhetően; ezek a városok sok esetben másodlagos helyszínek azok számára, akik Budapestre nem nyertek felvételt. A két vizsgált intézmény, a Debreceni Egyetem

és a Pécsi Tudományegyetem az elmúlt három évtizedben egymástól különböző nemzetközi vonzáskörzetet épített ki. A beiskolázott külföldi hallgatók más-más arányban képviselik a különböző, egymástól jelentősen eltérő kultúrákat, és ez szükségszerűen vezet eltérő személyes döntésekhez, benyomásokhoz és tervekhez. A magyar kormányzat és az intézmények is további nemzetköziesedésre törekcszenek, emelni kívánják a külföldi hallgatók létszámát. Jelen tanulmány eredményei azt sugallják, hogy tudatos, célirányos hallgatótoborzás esetén célszerű figyelembe venni az adott országból érkező hallgatók eltérő motivációit, terveit, hiszen a világ különböző térségeiből más és más okok hatására mennek a fiatalok külföldre tanulni, ahogy a magyar egyetemeket is eltérő okokból választják a különböző országokból érkező felvételizők.

Irodalom

- Beine, M., Noël, R., Ragot, L. (2014): Determinants of the international mobility of students. *Economics of Education Review*, 3., 40–54. <http://doi.org/bbtp>
- Berács J., Malota E., Zsótér B. (2011): *A magyar felsőoktatás nemzetköziesedésének folyamata* 2. Bologna Füzetek, Budapest
- Cubillo, J. M., Zuniga, J., Soret, I., Sánchez, J. (2009): Factors influencing international students' evaluations of higher education programs. *The Journal of American Academy of Business*, 1., 270–278.
- Derényi A. (2014): A felsőoktatás nemzetköziesítése: globális pillanatkép. In: Csekő K. (szerk.): *A mozgás tere: A magyar felsőoktatás és a nemzetközi mobilitási folyamatok*. Balassi Intézet, Budapest, 11–52.
- Findlay, A. M., King, R., Smith, F. M., Geddes, A., Skeldon, R. (2012): World class? An investigation of globalisation, difference and international student mobility. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 1., 118–131. <http://doi.org/d7xbxw>
- Herrero, A., San Martin, H., De los Salmones, M., Del Rio Pena, A. (2015): Influence of country and city images on students' perception of host universities and their satisfaction with the assigned destination for their exchange programmes. *Place Branding and Public Diplomacy*, 3., 190–203. <http://doi.org/b53v>
- King, R., Ruiz-Gelices, M. (2003): International student migration and the European „Year abroad”: Effects on European identity and subsequent migration behaviour. *International Journal of Population Geography*, 3., 229–252. <http://doi.org/dqwczg>
- Lanzendorf, U. (2006): Inwards and outwards European students. In: Kelo, M., Teichler, U., Wachter, B. (eds.): *Eurodata – Student mobility in European higher education*. Lemmens Verlag, Bonn, 54–77.
- Mazzarol, T., Soutar, G.N. (2002): 'Push-pull' factors influencing international student destination choice. *International Journal of Educational Management*, 2., 82–90. <http://doi.org/bpw7h9>
- Rédei M. (2009): *A tanulmányi célú mozgás*. Reg-Info, Budapest
- Teichler, U. (2007): *The changing role of student mobility. UNESCO forum on higher education, research and knowledge*. UNESCO, Paris

TÉNYKÉP / REPORT

A sportolási hajlandóság növelésében rejlő lehetőségek Kelet-Közép-Európa társadalmi-gazdasági fejlődése tükrében

Social and economic development opportunities in East Central Europe provided by increasing physical activity

VÖRÖS TÜNDE

VÖRÖS Tünde: doktorandusz, Széchenyi István Egyetem; 9026 Győr, Egyetem tér 1.;
voros.tunde@sze.hu

KULCSSZAVAK: fizikai aktivitás; társadalmi-gazdasági fejlődés; térbeli egészségesyenlőtlenség; Kelet-Közép-Európa

ABSZTRAKT: A tanulmány a fizikai aktivitás növelése révén elérhető társadalmi és gazdasági haszon lehetőségeire mutat rá Kelet-Közép-Európában. A tanulmány a fizikai aktivitás, az egészségi állapot és a társadalmi-gazdasági fejlődés közötti kapcsolatot elemzi általánosságban és Kelet-Közép-Európa országaiban. Elsőként a dolgozat elméleti keretét adó kapcsolatrendszert tárgyaljuk, majd Kelet-Közép-Európa népességének egészségi állapotát elemezzük a születéskor várható élettartam és egészséges élettartam alapján, illetve a lakosság fizikai aktivitását vizsgáljuk európai viszonylatban. A tanulmány mint lehetséges megoldást vizsgálja a szabadidősportban, a sportolási hajlandóság növelésében rejlő lehetőségeket. A fizikai aktivitás növelésének társadalmi és gazdasági hasznát (pl. az egészségi állapot javulása, a várható élettartam emelkedése, a termelékenység növekedése, a központi költségvetés terheinek csökkenése, a társadalmi tőkére gyakorolt hatás) az elméleti összefüggések feltárása mellett kvantitatív elemzésekkel is kiegészítjük. Olyan számszerűsített összefüggésekre mutatunk rá, mint például a sportolási hajlandóság és a mentális egészség kapcsolata, valamint a sportolási hajlandóság és a gazdasági teljesítmény közötti összefüggés. A sport társadalmi beágyazottságát klaszteranalízis és statisztikai hipotézisvizsgálatok segítségével elemezzük európai országok mintáján. Eredményeink alapján arra következtethetünk, hogy azokban az országokban, ahol a sport a társadalom mindennapjainak szerves részét képezi, a vizsgált társadalmi-gazdasági mutatók (pl. GDP/fő, HDI, egészségi állapot) kedvezőbben alakulnak. Végül az egy klaszterbe tömörülő kelet-közép-európai régió országaiban az alacsony fizikai aktivitás okait is vizsgáljuk.

Tünde VÖRÖS: PhD student, Széchenyi István University; Egyetem tér 1., H-9026 Győr, Hungary; voros.tunde@sze.hu

KEYWORDS: physical activity; socio-economic development; spatial health inequality; East-Central Europe

ABSTRACT: This paper examines social and economic development opportunities in East Central Europe provided by physical activity. The aims of the study are twofold. It analyzes, on the one hand, the relationship between physical activity, health status and socio-economic development and, on the other, the relevance of this relationship in the East Central European region. First, the paper explores the theoretical background regarding physical activity and health and the interplay between health and socio-economic development. It also discusses the concept of human capital and its contribution to economic growth, as many models consider only human capital's educational aspects and neglect the role of health.

The study's focal points are the East Central European population's extremely low life expectancy and bad health state. According to the so-called health paradox in Central and Eastern Europe, the root of the mortality and morbidity crisis in transforming countries is not connected to economic performance but rather mental health conditions.

The article's main section examines in detail the economic and social benefits realizable due to increase in physical activity. Such positive externalities include health status improvement, productivity growth and a lessening of the public budget burden.

I backed up my theoretical arguments with quantitative analysis demonstrating a positive correlation between physical activity and mental health and between physical activity and economic performance. Moreover, I also performed a cluster analysis and supplemented it with statistical tests to analyze sport's embedded role in society. The results showed that countries where sport plays a significant role (measured by physical activity levels, by the proportion of people volunteering on sport events and by the degree of household's sport and recreation related consumption) have better socio-economic indices (e.g. GDP per capita, human development index, mental health etc.) than those which do not, like in the East Central Europe region. We should not consider the potential benefits of physical activity increase in East Central Europe to be far-fetched, as the analysis shows that its current level is definitely low.

Finally, the study also examines the underlying reasons behind the lack of health consciousness and behind leisure sport's bad position in the region. Accordingly, it also discusses the contrast between post-socialist countries' outstanding success in professional sports and their low physical activity level combined with incentive problems due to lack of private health care.

Bevezetés

Mozgásszegény életmód, helytelen táplálkozás, idő- és teljesítménykényszer, szenvedélybetegségek, túlfogyasztás: számos, korunk társadalmát érintő civilizációs ártalom, amely megoldásra vár. Modern világunk hatalmas fejlődésének köszönhetően a technika számos vívmánya teszi könnyebbé életünket, ugyanakkor a civilizációs fejlődés árnyoldalai is megjelentek. Folyamatosan nő a keringési, a daganatos, az emésztőszervi, az idegrendszeri és a mozgásszervi megbetegedések száma, valamint a morbiditási és mortalitási adatok is elgondolkodtatóak.

E problémakörhöz kötődően jelen tanulmány elméleti keretét a fizikai aktivitás, az egészségi állapot és a társadalmi-gazdasági fejlődés közötti kapcsolat adja. Az 1. ábra e kapcsolatrendszeret mutatja be, kiemelve a sporttevékenység

1. ábra: A fizikai aktivitás, az egészségi állapot és a társadalmi-gazdasági fejlődés kapcsolata
The relationship between physical activity, health and socio-economic development

Forrás: saját szerkesztés.

által nyújtott, egészségi állapothoz kötődő mikro- és makroszintű pozitív externáliákat. A tanulmány célja egyrészt e kapcsolatrendszer vizsgálata, másrészt ez alapján Kelet-Közép-Európa országainak elemzése. Fontos megjegyeznünk, hogy az egyén egészségi állapotát számos tényező befolyásolja a fizikai aktivitáson kívül, ugyanúgy, ahogy a társadalom és a gazdaság fejlettsége is bonyolult hatásmechanizmusok eredményeként alakul, azaz nem kizárólagosan a humán tőke egészségi állapota határozza meg. Mindemellett jelen dolgozat az 1. ábrán látható kapcsolatrendszerre korlátozódik, minden más tényezőt exogén adottságnak feltételezünk.

Elsőként a fizikai aktivitás, az egészségi állapot és a társadalmi-gazdasági fejlődés közötti kapcsolatot vizsgáljuk a szakirodalom alapján. Ezt követően Kelet-Közép-Európa társadalmainak egészségi állapotát, majd a lakosság fizikai aktivitását tanulmányozzuk európai összehasonlításban. A következő részben a szabadidősport mint lehetséges megoldás társadalmi és gazdasági hasznát vizsgáljuk. Olyan makroszintű, kvantitatív összefüggésekre mutatunk rá az európai országokban, mint például a sportolási hajlandóság és a mentális egészség, illetve a sportolási hajlandóság és a gazdasági teljesítmény kapcsolata. Matematikai-statisztikai eszközökkel – klaszteranalízissel és hipotézisvizsgálatokkal – elemezzük a sport társadalmi aspektusainak társadalmi-gazdasági fejlettségre gyakorolt hatását. Az összefüggések fontosságát indokolja a *közép-kelet-európai egészségparadoxon* (Cornia, Panicià 2000) is, miszerint a régió országainak negatív egészségi állapota nem magyarázható kizárólagosan a gazdasági teljesítménnyel; sokkal inkább lelki tényezők állnak a háttérben (Kopp, Réthelyi 2004; Kopp, Skrabski 2007).

Az elemzés területi keretei kapcsán fontos megjegyezni, hogy kissé pontatlan Kelet-Közép-Európa fogalmának használata. Sporttörténeti szempontok miatt Közép- és Kelet-Európa posztiszocialista államai, a keleti blokk országai, Lengyelország, Csehország, Szlovákia, Magyarország, Románia és Bulgária képezik az elemzés tárgyát. Az országcsoport kiválasztásának egyik legfőbb magyarázata a közös történelmi örökség, a 2. világháború után kialakult keleti blokk gazdasági és társadalompolitikai rendszerének azon sajátossága, hogy a sport az érdekérvényesítés egyik legjobb területévé vált. A kommunista rendszer önigazoló mechanizmusai a sport területére is kiterjedtek, így az élsport

kivételezett helyzetbe került. Ennek eredményeképpen azonban az egészségmegőrzés céljából történő lakossági sportolás háttérbe szorult. Sporttörténetileg indokolt lehetne az egykori Kelet-Németországot is a vizsgált országcsoporthoz sorolni, azonban az eltérő fejlődési út, a gazdasági, kulturális különbségek és geopolitikai okok ezt nem indokolják.

A fizikai aktivitás, az egészségi állapot és a társadalmi-gazdasági fejlődés kapcsolata

A fizikai aktivitás és az egészségi állapot kapcsolata

A fizikai aktivitás egészségi állapotra gyakorolt hatását széles körű szakirodalom tárgyalja. Számos tanulmány foglalkozik a fizikai aktivitás különböző betegcsoportok – mint például a szív- és érrendszeri betegségek, a cukorbetegség, a rák vagy a depresszió – kialakulási valószínűségére gyakorolt hatásával, a betegségek kezelésében betöltött szerepével (Abell et al. 2005; Pharr, Lough 2016; Qin et al. 2010), valamint különböző sporttevékenységek egészségre gyakorolt hatásával (Assis et al. 2006; Hui et al. 2016). Ezek a kutatások eltérő szempontok szerint vizsgálják a testmozgás egészségi állapotra gyakorolt hatását.

Számos tanulmány a sport egészségre gyakorolt hatását makroszinten méri, a fizikai aktivitás és a várható élettartam közötti kapcsolat vizsgálatával. Reimers et al. (2012) szisztematikus áttekintést adva a szakirodalomról arra a következtetésre jut, hogy bizonyíthatóan hosszabb ideig, átlagosan 2–4 évvel tovább élnek a rendszeres testmozgást végzők. Moore et al. (2012) kutatása (n = 654 827) különböző intenzitással végzett testmozgás, illetve különböző BMI-vel rendelkező egyének esetében is szignifikáns pozitív kapcsolatot talált a testmozgás és a várható élettartam között. Eredményeik alapján a fizikai aktivitás 1,8–7,2 évvel növelheti a várható élettartamot. Wen et al. (2011) követéses vizsgálata (n = 416 175) nők esetében az élettartam 3,67 évvel, férfiak esetében 4,21 évvel való növekedését becsli rendszeresen végzett intenzív sporttevékenység hatására.

A Hungarostudy néven Magyarország lakossága körében végzett követéses vizsgálatok eredményei is a sportolás élettartamra gyakorolt pozitív hatását bizonyítják. Háromszor nagyobb a valószínűsége a nem sportoló férfiaknak az idő előtti halálozásra, mint a rendszeres testmozgást végzőknek. Ugyanez az összefüggés még erősebben jelentkezik a nőknél: több mint négyszer nagyobb a valószínűsége a sportoló nőknek a „túlélésre” (Kopp, Skrabski 2009).

Mindemellett számos kutatás foglalkozik a sport mentális egészségre gyakorolt hatásával is (Chelladurai, Anderson 2016; Heesch, Burton, Brown 2011; Paluska, Schwenk 2000; Taylor, Sallis, Needle 1985). E kutatások alapvetően a

sporttevékenység végzése közben létrejövő társas kapcsolatok hatásait, illetve a fizikai aktivitást végző egyén kognitív képességeire, önértékelésére, önbizalmára gyakorolt hatásokat emelik ki.

Az egészségi állapot és a társadalmi-gazdasági fejlődés kapcsolata

Egészségi állapotunk összetett kölcsönhatásban áll a társadalmi és gazdasági folyamatokkal (Barro 2013; Egri 2015). A kétirányú kapcsolat egyik eleme a társadalom, a gazdaság és a környezet szerteágazó hatása az egyén egészségi állapotára. Legalább ilyen fontos a kapcsolat másik iránya is, hiszen az egészségi állapot mint önálló termelési tényező szintén befolyásolja a társadalom és a gazdaság fejlettségét. Egri és Kőszegi (2016, 364–365.) tanulmányához hasonlóan ez a cikk is utóbbit emeli ki: ahogy Egri (2016) is bemutatja, az egészségi állapot önálló tőkeelemként való értelmezése csak az elmúlt évtizedekben került előtérbe a gazdasági növekedést magyarázó elméletekben.

A neoklasszikus Solow-modell (1956) kritikájaként vagy annak továbbfejlesztéseként kibontakozó új növekedésméletek (Lucas 1988; Mankiw, Romer, Weil 1992; Romer 1986, 1990) elsősorban a technológiai haladást, illetve a tudás szerepét emelték ki. Ezen elméletek bírálataként megjelenő irányzatok (pl. intézményi közgazdaságtan, evolúciós közgazdaságtan, környezet-gazdaságtan) a gazdasági teljesítményt befolyásoló tényezők komplexitására, valamint a gazdasági növekedés és a gazdasági-társadalmi fejlődés közötti különbségre hívták fel a figyelmet.

Korunk globális kihívásai tették elengedhetlenné az egészségi állapotnak mint a humán tőke minőségi jellemzőjének vizsgálatát az elmúlt két évtizedben. Barro (1996, 2013) empirikus és elméleti kutatásai makroszinten elemezték az egészség és a gazdasági növekedés kapcsolatát. A pozitív és szignifikáns kapcsolat igazolása mellett az eredmények azt mutatták, hogy a humán tőke vonatkozásában az egészségi állapot nagyobb magyarázó erővel bír, mint a képzettség. Hasonló módszertant alkalmazva, matematikai-statisztikai eszközökkel számos kutatás támasztotta alá az egészségtőke gazdasági növekedésben és fejlődésben betöltött szerepét (Bhargava et al. 2001; Bloom, Canning, Sevilla 2001, 2004). Blázquez-Fernández et al. (2014) Spanyolországban regionális szinten vizsgálta az egészség hatását a gazdasági teljesítményre. A hazai regionális fejlődést vizsgáló kutatások között Egri (2015) térökonometriai elemzése támasztja alá az egészségi állapot és a területi fejlettség kapcsolatát.

Számos tanulmány vizsgálja kifejezetten a várható élettartam és a gazdasági növekedés kapcsolatát az egészségi állapottal. Ez a kapcsolat azért is kifejezetten érdekes, mert a látszólag evidens összefüggés korántsem egyértelmű. Míg Barro, Sala-i-Martin (1995) és Lorentzen, McMillan, Wacziarg (2008) pozitív kapcsolatot találtak az élettartam növekedése és a gazdasági növekedés között, más kutatások nem találtak bizonyítható pozitív hatást. Acemoglu és Johnson (2007) elemzése szignifikáns pozitív kapcsolatot talált a várható élettartam és a

népesség növekedése, illetve a várható élettartam és a gazdasági teljesítmény (GDP) között. Ugyanakkor az elemzés negatív, habár nem szignifikáns kapcsolatot mutatott ki az egészséges élettartam és a gazdasági növekedés között. Hasonló eredményekre jutott Hansen, Lønstrup (2011) és Kunze (2014) is. Fontos azonban megjegyeznünk, hogy egyrészt ezek az eredmények nem adaptálhatók közvetlenül napjaink fejlett gazdaságaira. Másrészt, noha a gazdasági növekedésre gyakorolt hatás nem egyértelmű, nem téveszthetjük szem elől az egészségi állapotnak a gazdaság különböző területein, például az államháztartásban jelentkező hatásait (Ács et al. 2016). Harmadrészt, fontos kiemelni, hogy a mikroszinten jelentkező pozitív kapcsolat tényét az eredmények nem vitatják. Strauss, Thomas (1998) és Schultz (2002) kutatásai például az egészségi állapotnak az egyén termelékenységére gyakorolt hatását igazolják.

Kelet-Közép-Európa népességének életkilátásai

A 21. században világszerte kihívást jelent a fizikai és mentális betegségek társadalmi költségeinek megfékezése és kezelése. Európában Kelet- és Közép-Európa országaiban a legmagasabb a rossz egészségi állapottal rendelkezők aránya. Ezt az állítást kvalitatív és kvantitatív adatok is alátámasztják. Az egészségi állapot szubjektív önértékelésen alapuló mérése azért is fontos a „kemény” adatok elemzése mellett, mert több követéses vizsgálat arra a következtetésre jutott, hogy az egészségi állapot önbecslése minden ismert vizsgálati módszernél jobban jelzi előre a halálozás kockázatát (Idler, Benyamini 1997; Kopp, Skrabski 2009).

A kvantitatív elemzésekben az egészségi állapot leírására gyakran alkalmazott születéskor várható átlagos élettartam jól mutatja az európai területi egészségügyenlétlenséget. A balti országok mellett Kelet-Közép-Európa lakossága rendelkezik a legalacsonyabb születéskor várható átlagos élettartammal, illetve várható egészséges élettartammal. Ez a jelenség komoly makrogazdasági veszteségeket jelent, hiszen a társadalom fizikális és mentális egészségi állapota alapvetően befolyásolja a közösség jólétét és a gazdaság teljesítőképességét.

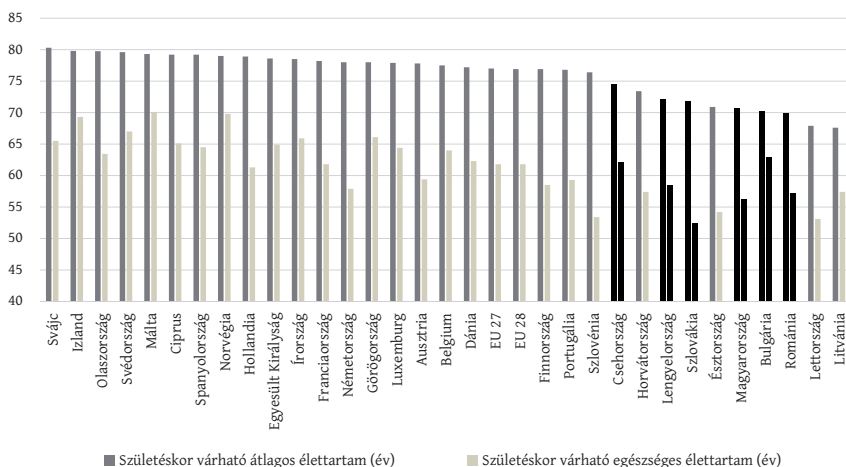
A legmagasabb születéskor várható átlagos élettartammal rendelkező svájci, izlandi vagy svéd férfiak közel 10 évvel élnek hosszabb ideig, mint a legalacsonyabb várható átlagos élettartammal rendelkező bolgár, román, lett vagy litván nemzetiségű férfiak. Bizakodásra adhatna okot a kelet-közép-európai régióban, hogy az elmúlt években minden volt szocialista országban nőtt a várható élettartam. Ugyanakkor a 2014-ig rendelkezésre álló mutató idősoros adataiból megállapítható, hogy az elmúlt évtizedben minden európai országban nőtt a várható élettartam: a nők átlagosan három évvel, a férfiak két évvel élnek hosszabb ideig. Az országok rangsora tehát nem rendeződött át számottevően, a szakadék továbbra is jelentős az észak- és nyugat-európai, valamint a kelet-közép-európai államok között.

A 2. és 3. ábra a születéskor várható átlagos élettartamot és a várható egészséges élettartamot ábrázolják Európában.¹ Még a kelet-közép-európai régió legmagasabb értékével rendelkező Csehországban is a születéskor várható élettartam jóval az európai átlag alatt található a férfiak és a nők körében. Csehországot követi Lengyelország és Szlovákia, majd Magyarország következik, Románia és Bulgária pedig a sereghajtók körében található. A területi egyenlőtlenségeket jól példázza, hogy a Magyarországgal szomszédos Ausztriában a nők átlagosan 5, a férfiak 7 évvel élnek tovább. A várható egészséges élettartamban hasonló képet tapasztalhatunk, egyedül Bulgária rendelkezik kiugró értékekkel a régió országaihoz képest.

Kopp Mária és kutatótársainak vizsgálatai (Kopp, Réthelyi 2004; Kopp, Skrabski 2007) azt mutatják, hogy az 1960-as évektől kezdődően kialakuló idő előtti halálozás sem genetikai okokkal, sem a lakosság elszegényedésével, sem az egészségügyi ellátás rosszabbodásával nem magyarázható. Ezt a jelenséget nevezi a szakirodalom közép-kelet-európai egészségparadoxonnak, mivel az egészségi állapot sokkal rosszabb ebben a régióban, mint azt a gazdasági teljesítmény indokolná. Egészség- és magatartástudományi kutatások szerint a közép-kelet-európai országokra jellemző morbiditási és mortalitási krízis megértéséhez nem elégséges a kóros alkoholfogyasztás, a dohányzás és az egészségtelen táplálkozás vizsgálata; élosmert nemzetközi kutatások a lelki, magatartási tényezők alapvető szerepét mutatták ki (Cornia, Panicià 2000; Marmot 1996, 2004).

Az Eurobarometer mentális egészséggel foglalkozó felmérése (European Commission 2010b) szintén a lelki tényezők fontosságára utal. A volt szocialista országok többségében kirívóan alacsony azoknak az aránya, akik saját bevallásuk alapján „többnyire boldognak” érzik magukat. Az uniós átlag (61%) alatti

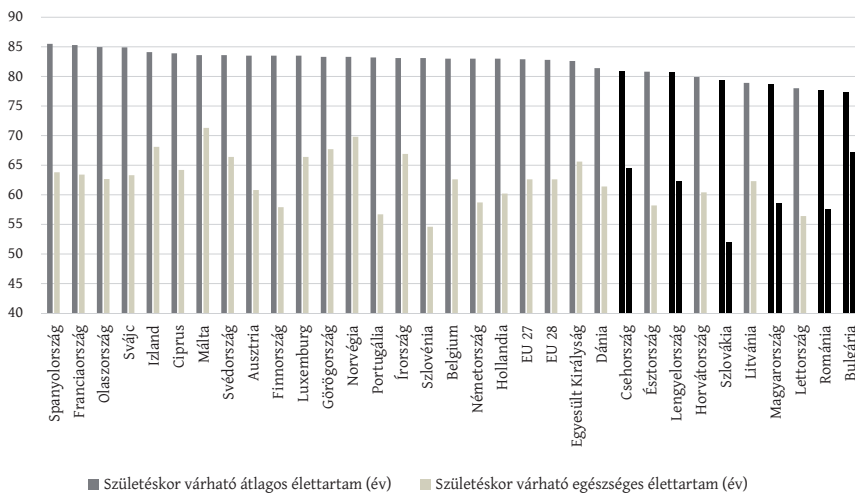
2. ábra: Férfiak születéskor várható átlagos élettartama és várható egészséges élettartama európai országokban
Average life expectancy and healthy life expectancy at birth in Europe (male)

Forrás: saját szerkesztés Eurostat-adatok alapján.

3. ábra: Nők születéskor várható élettartama és várható egészséges élettartama európai országokban

Average life expectancy and healthy life expectancy at birth in Europe (female)

Forrás: saját szerkesztés Eurostat-adatok alapján.

értékkel rendelkezik Csehország (56%), Lengyelország (54%), Magyarország (50%), Románia (48%) és Bulgária (46%) is.

A sportoló lakosság aránya Kelet-Közép-Európa társadalmában

A kelet-közép-európai országok sportolási hajlandóságát két, azonos módszertannal készített adatfelvétel alapján elemezzük. Az Európai Bizottság által koordinált Sport and physical activity elnevezésű adatfelvétel 2009-ben (European Commission 2010a) és 2013-ban (European Commission 2014) vizsgálta az európai lakosság sportolási szokásait. A módszertan négy kategóriába sorolta az egyéneket a sporttevékenység végzésének gyakorisága alapján. Ezek a kategóriák a kérdőívben szereplő hat választási lehetőség alapján kerültek kialakításra:

- rendszeresen sportolók (legalább heti öt alkalommal),
- valamilyen gyakorisággal sportolók (heti 1-2 vagy 3-4 alkalommal),
- ritkán sportolók (havonta 1-3 alkalommal vagy ritkábban),
- soha nem sportolók.

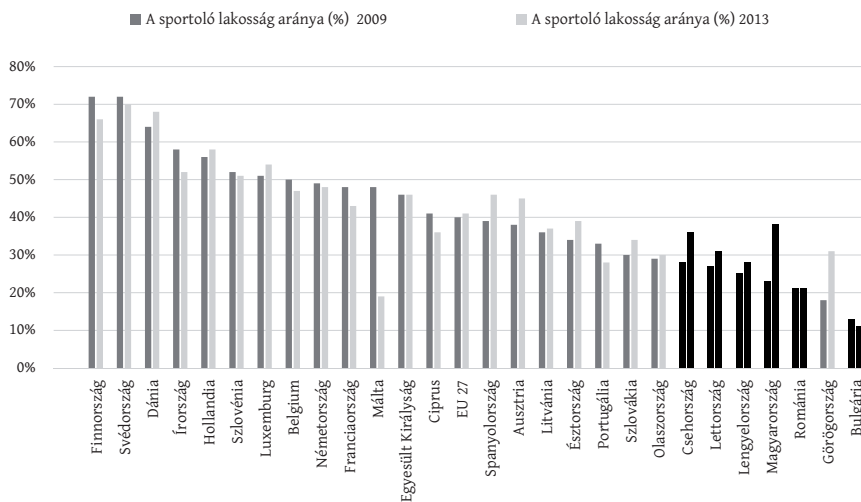
E tanulmányban azon egyéneket tekintjük a sportoló lakosság részének, akik minimum heti rendszerességgel sportolnak. Ennek sportszakmai oka, hogy a testmozgáshoz köthető hasznok jelentős többsége csak legalább heti rendszerességgel végzett fizikai aktivitás esetén realizálható.

A 2009-es adatfelvétel eredménye alapján a legmagasabb sportolási hajlandósággal a skandináv országok (Svédország: 72%, Finnország: 72%, Dánia: 64%) rendelkeznek, míg Kelet-Közép-Európa országai a lista végén találhatók. 2009-ben Bulgária rendelkezett a legalacsonyabb arányú sportoló lakossággal egész Európában, itt a népesség 13%-a végzett valamilyen rendszerességgel testmozgást, 58% volt azoknak az aránya, akik soha nem sportolnak. Hasonló a helyzet a régió többi országában is: Romániában csupán 21%, Magyarországon 23%, Lengyelországban 25%, Csehországban 28%, Szlovákiában 30% állította, hogy legalább heti rendszerességgel mozog. Mindegyik ország jóval a 40%-os európai uniós átlag alatt teljesít.

A 2013-as statisztikai felmérés számos változást mutat. A kelet-közép-európai országok ugyan továbbra sem tartoznak a legsportosabb országok közé, azonban Magyarországon volt a legnagyobb növekedés 2009-hez viszonyítva egész Európában, 15%-ponttal. Az egyáltalán nem sportolók száma 9%-ponttal csökkent, ám a magyarok 44%-a még így sem végez semmilyen fizikai aktivitást.

A magyar sportolási hajlandóság gyors és látványos növekedéséhez számos tényező hozzájárulhatott. 2010-ben a magyar kormány stratégiai ágazattá nyilvánította a sportot (Sárközy 2013). 2011-től bevezették az öt látványcsapat-sportág támogatását célzó társaságiadó-törvénymódosítást (Vörös 2012), amely megteremtette az elvi lehetőségét a közösségi sportfinanszírozás súlypontjának eltolására a szabadidősport irányába.² 2012 szeptemberétől pedig bevezették a mindennapos testnevelést (Protzner et al. 2015), noha a program közvetlen ha-

4. ábra: A sportoló lakosság aránya az Európai Unió országaiban (2009, 2013)
The proportion of population engaged in physical activity in the European Union (2009, 2013)

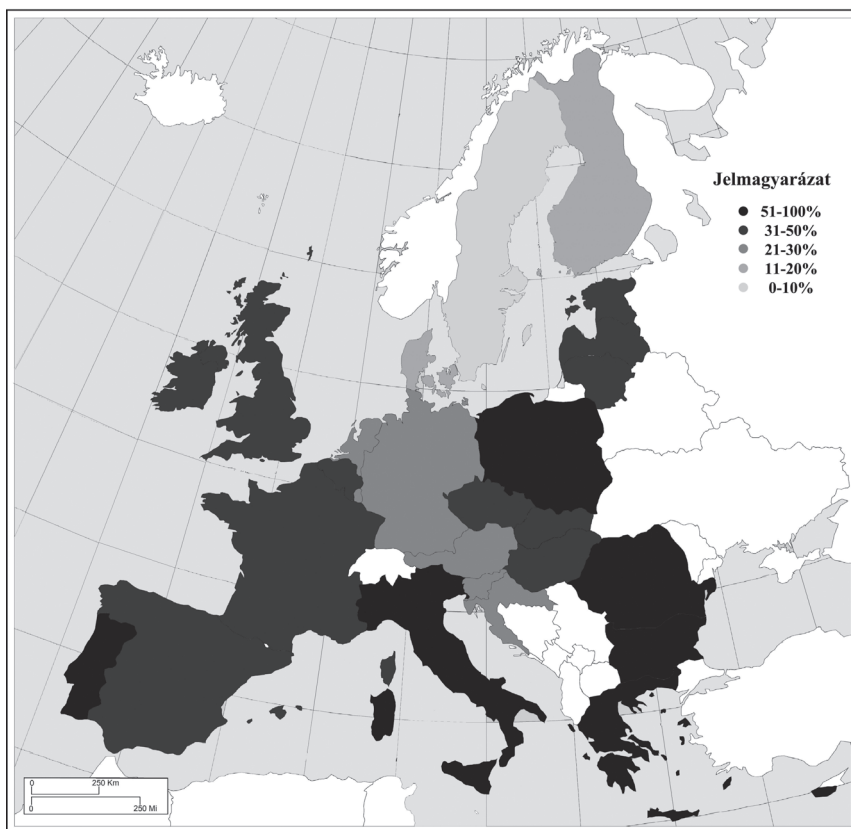
Forrás: saját szerkesztés a European Commission (2010a, 2014) adatai alapján.

tását nem tükrözhetik az adatok, mivel az Eurobarometer felmérése csak a 15 év feletti lakosságra terjed ki.

A magyar példát Csehország tudta megközelíteni a régióban, itt 8%-ponttal növekedett a sportolási kedv. Szlovákiában is növekedett ugyan 4%-ponttal a rendszeresen sportolók aránya, ám eközben az egyáltalán nem sportolók aránya is tovább emelkedett 6%-ponttal. Bulgáriában tovább romlott a helyzet, 11%-ra csökkent a sportolók köre amellet, hogy 20%-ponttal (!) növekedett az egyáltalán nem sportolók aránya. Lengyelország 3%-pontos növekedést mutatott. Romániában nem változott a sportoló lakosság százalékos aránya, azonban Bulgáriához hasonlóan itt is jelentősen növekedett (+11%-pont) az egyáltalán nem sportolók aránya, így jelenleg már a lakosság 60%-a nem sportol. Az 5. ábrán az egyáltalán nem sportoló lakosság arányát láthatjuk.

5. ábra: A „soha nem sportoló” lakosság aránya az Európai Unióban (2013)

The proportion of population who “Have never engaged in physical activity” in the European Union (2013)

Forrás: saját szerkesztés a European Commission (2014) adatai alapján.

A sportolási hajlandóság növelésében rejlő lehetőségek

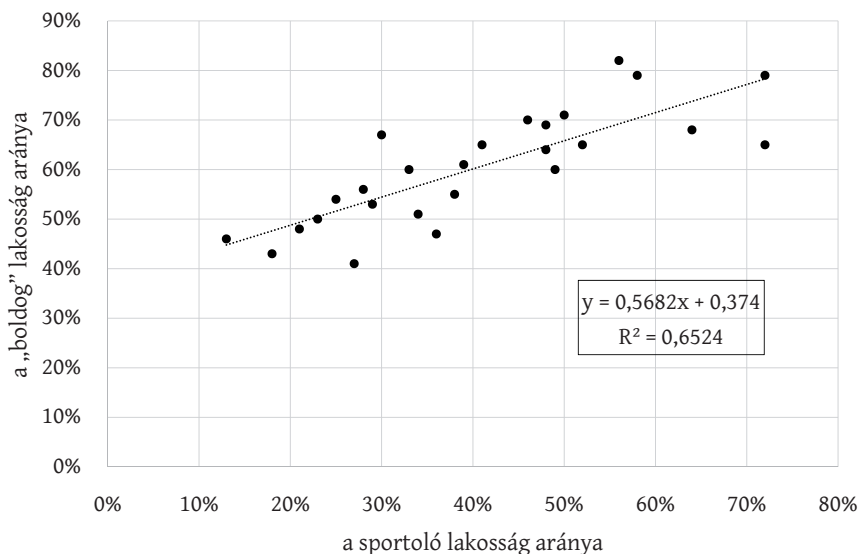
A korábbiakban megvizsgáltuk a fizikai aktivitás egészségre gyakorolt közvetlen hatását. Mindemellett a sport számos további externáliát nyújt az egyén és a társadalom szintjén. Az egészségre gyakorolt pozitív hatás következtében növekedhet az egyén által szabadon elkölthető jövedelem az alacsonyabb egészségügyi kiadásoknak és a jobb munkavégző képességnek köszönhető jövedelemtöbblet révén. Makroszinten a fizikai aktivitás növekedése nemcsak az egyre nagyobb terhet jelentő egészségügyi ellátás költségeinek csökkentéséhez járulhat hozzá, hanem az egészségesebb társadalom magasabb termelékenységét is képviselhet. A társadalom egészségi állapota tehát alapvetően befolyásolja a közösség jólétét és gazdasági teljesítőképességét.

A sportolás nemcsak a testi egészségre gyakorol pozitív hatást, hanem a mentális egészségre is, így érdekes vizsgálódásra ad lehetőséget a sportolási hajlandóság és a lelki egészség kapcsolata. A sportolási hajlandóságot a European Commission (2010a) alapján becsültük: azokat az egyéneket tekintettük a sportoló lakosság részének, akik rendszeres testmozgást végeznek. A lelki egészség becslésére az Eurobarometer Mental health adatfelvétele (EC 2010b) alapján egy ország azon lakosait vettük figyelembe, akik szubjektív véleményük alapján többnyire vagy mindig boldognak érzik magukat.³ A sportoló lakosság arányát magyarázó változóként használva megállapíthatjuk, hogy valóban nagyobb valószínűséggel érzik magukat boldognak azon országok lakói, ahol a sportoló lakosság aránya magasabb (6. ábra). Az összefüggés meg lehetőségen erősnek tekinthető, $R^2 = 0,6524$.

A sport humán tőkére gyakorolt hatása mellett fontos kiemelnünk annak társadalmi szinten érvényesülő, a területi tőke további elemeire (gazdasági, kulturális, társadalmi, kapcsolati tőke) gyakorolt hatásait is (a tőkeelemek megkülönböztetésére Camagni 2009 területitőke-modelljét alkalmazzuk). A közösen végzett sporttevékenység ösztönzi a kulturális cseréket, segítheti a társadalmi beilleszkedést, az emberek közötti összetartozás érzését, ezáltal hozzájárulhat a társadalmi kohézió erősítéséhez (Laczkó, Rétsági 2015). A verseny és a szabadidősport kulturális funkciója révén egyaránt jelentős szereppel rendelkezhet a nemzetek, nemzetiségek közötti kölcsönös tisztelet létrehozásában, illetve az egészséges nemzeti identitástudat kibontakoztatására is lehetőséget nyújthat.

Fontos megjegyeznünk, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentése érdekében vívott harcban a sport árnyoldalai is megjelenhetnek a pozitív hatások mellett (Földesi 2010). Szélsőséges esetekben nemcsak az emberek integrációját, a békés egymás mellett élést, a társadalmi különbségek csökkentését segítheti elő, hanem szembe is fordíthatja az embereket egymással: nemzetközi konfliktusok forrása lehet, segítheti a rasszizmus, valamint a nacionalizmus negatív aspektusainak kibontakozását.

6. ábra: A sportolási hajlandóság és a boldogság kapcsolata az Európai Unió országaiban
The relationship between physical activity and the frequency of 'feeling happy' in the European Union

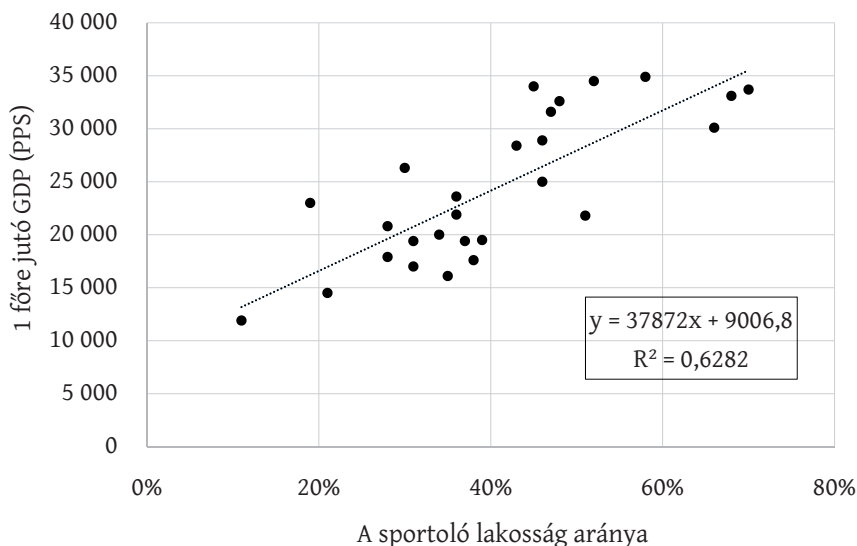
Forrás: saját számítás a European Commission (2010a, 2010b) adatai alapján.

A monetáris tranzakcióként nem jelentkező „puha” hatások mellett természetesen gazdasági szempontból is kiemelkedő jelentőséggel bír a sportszektor (SportEconAustria et al. 2012). A betegségek megelőzésével csökkenő egészségügyi kiadásokkal (egészségügyi ellátási, gyógyszerár-támogatási és társadalombiztosítási táppénzkiadások) számolhat az államháztartás (Ács et al. 2016), ráadásul nemzetgazdasági szinten mérséklődhet a kieső termelés, növekedhet a termelékenység.

A rendszeres sporttevékenységet végző alkalmazottak vállalati előnyeit is számos tanulmány támasztja alá. A munkavállalók jobb koncentráló-képességének és attitűdjének köszönhetően javulhat a termelékenység; a hiányzások, a munkahelyi balesetek és a táppénzkiadások pedig csökkenhetnek (Cox, Shephard, Corey 1981; Etneir et al. 1997; Marini 1980; Nana, Sanderson, Goodchild 2002).

A 7. ábra az egy főre jutó, vásárlóerő-paritáson számított GDP és a sportoló lakosság aránya közötti összefüggést mutatja az Európai Unióban. Az ok-okozati összefüggés irányának meghatározása mélyebb vizsgálatokat igényel, ugyanakkor az összefüggés látható a számításból: a magasabb arányú sportoló lakossággal rendelkező országok nagyobb gazdasági teljesítménnyel rendelkeznek.

7. ábra: A GDP és a sportolási hajlandóság kapcsolata az Európai Unió országában
The relationship between GDP and physical activity in the European Union

Forrás: saját számítás a European Commission (2014) és Eurostat-adatok alapján.

A sport társadalmi aspektusainak vizsgálata matematikai-statisztikai eszközökkel az Európai Unió országában

A sportolási hajlandóság várható élettartammal, gazdasági teljesítménnyel és mentális egészséggel való pozitív kapcsolata további elemzésekhez vezetett. Arra kerestük a választ, hogy a sport társadalmi beágyazottsága milyen hatással van a társadalmi-gazdasági fejlettségre. Érzékelhető-e statisztikailag szignifikáns különbség a különböző társadalmi-gazdasági mutatókban azon országokban, ahol a sport az állampolgárok mindennapjainak szerves részét képezi, azokhoz képest, ahol a sport társadalmi aspektusai nem élveznek prioritást? Mi jellemzi a kelet-közép-európai országokat? E kérdések vizsgálatához a klaszterelemzés módszerét, valamint statisztikai hipotézisvizsgálatokat alkalmaztunk. Az elemzés – elsősorban az elérhető adatok körére való tekintettel – az Európai Unió országaira terjed ki.

A sport társadalmi beágyazottságát három változó segítségével jellemeztük:

- a háztartások sport és rekreáció célú éves ráfordításával (PPS, 2010),
- a rendszeresen sportoló lakosság arányával (% , 2009),
- a sportrendezvényeken önkéntesként részt vevő lakosság arányával (% , 2009).

Utóbbi két változó esetében rendelkezésre állnak frissebb adatsorok is (European Commission 2014), de az időben egymáshoz közelebbi adatok felhasználása mellett döntöttünk. Az elemzett adathalmaz a három vizsgált változó szempontjából hiányzó értékkel nem rendelkező országokat ($n=26$) tartalmazza. Az elemzés adatbázisának összeállításakor felmerült még – az Európai Unió országaira elérhető adatok közül – a sporteseményeket nézőként látogatók teljes lakossághoz viszonyított arányának, illetve a sportágazatban foglalkoztatottak teljes foglalkoztatáshoz viszonyított arányának bevonása. E változóknál azonban számos ország esetében adathiány volt, így csökkent volna a megfigyelési egységek száma.

Az elemzés első szakaszában a klaszteranalízis elvégzéséhez a változók értékskálájának transzformálására volt szükség, mivel azok értékkészletei jelentős eltérést mutattak. Mindhárom változót standardizáltuk: az adott változó átlagát kivontuk minden egyes értékből, majd ezt a különbséget elosztottuk a változó szórásával.

Az alacsony elemszám következtében hierarchikus klaszteralgoritmusokat vettünk figyelembe. Az eredmények interpretálhatósága alapján a módszerek közül a varianciamódszert, a Ward-féle eljárást választottuk, négyzetes euklideszi metrikával. Az elemzés eredményeként három klasztert alakítottunk ki, amelyeket az 1. táblázat mutat be. Háromnál kevesebb klaszter esetén

1. táblázat: A klaszteranalízis eredménye
The results of the cluster analysis

Klaszterek		Háztartások sport és rekreáció célú éves ráfordítása (PPS, 2010)	A rendszeresen sportoló lakosság aránya (%, 2009)	A sportrendezvényeken önkéntes- ként részt vevő la- kosság aránya (%, 2009)	A klaszterbe sorolt országok
1. klaszter $n=6$	átlag szórás	973,5443 254,20462	59,17 13,18	15,67 1,86	Ausztria, Dánia, Finnország, Írország, Luxemburg, Svédor- szág
2. klaszter $n=8$	átlag szórás	685,5375 193,20751	46,63 4,47	6,25 3,24	Belgium, Ciprus, Egyesült Ki- rályság, Franciaország, Málta, Németország, Szlovénia, Spa- nyolország
3. klaszter $n=12$	átlag szórás	190,3250 122,60093	26,42 6,80	5,83 3,83	Bulgária, Csehország, Észtor- szág, Görögország, Lettország, Litvánia, Lengyelország, Ma- gyarország, Olaszország, Por- tugália, Románia, Szlovákia
Teljes minta $n=26$	átlag szórás	523,4410 374,54505	40,19 15,86	8,23 5,23	

nem képződtek homogén csoportok, több klaszter esetén pedig mindig adódott olyan csoport, amelynek elemszáma túlzottan alacsony volt ($n < 3$).

Az első klaszterbe olyan országok kerültek, ahol magas a háztartások sport- és rekreációcélú kiadása, a rendszeresen sportoló lakosság és a sportrendezvényeken önkéntes feladatokat vállalók aránya. Ebbe a csoportba tartoznak a skandináv jóléti államok, Ausztria, Írország és Luxemburg. A második klaszterbe olyan országok kerültek, amelyek az európai átlaghoz közeli értékekkel rendelkeznek mindhárom vizsgált változó esetében. A harmadik klaszter országában tekinthetjük a sport társadalmi beágyazódását a legkisebb mértékűnek. Ezek az országok rendelkeznek a legalacsonyabb sportcélú ráfordítással, illetve a legkisebb arányú sportoló lakossággal és sporteseményeken résztvevő önkéntesekkel. Ebbe a csoportba tartozik a balti országok mellett Kelet-Közép-Európa hat országa.

Az elemzés következő lépésében arra kerestük a választ, hogy statisztikailag szignifikáns-e a különbség az egyes klasztereket leíró társadalmi-gazdasági mutatók között. A következő hat változót vizsgáltuk, amelyek között egzaktul mérhető és kérdőíves felmérésen alapuló mutatók is szerepeltek:

- egy főre jutó GDP (PPS),
- emberi fejlettségi index (HDI, 0–1 közötti skála),
- születéskor várható egészséges élettartam nőknél és férfiaknál (év),
- szubjektív önértékelésen alapuló egészség (jó és nagyon jó értékelések aránya a teljes lakosság körében),
- szubjektív önértékelésen alapuló egészség (rossz és nagyon rossz értékelések aránya a teljes lakosság körében),
- mentális egészség (a „boldog” lakosság aránya a teljes lakosság körében).

A 2. táblázat a mutatók átlagértékét és szórását mutatja az egyes klaszterekben.

Az első klaszter rendelkezik a legmagasabb átlagértékekkel, a harmadik klaszter pedig a legalacsonyabb értékekkel. E hipotézis vizsgálatához elsőként a változók klaszterenkénti normalitásvizsgálatát végeztük el Kolmogorov–Szmirnov- és Shapiro–Wilk-próbák segítségével. Az egy főre jutó GDP és a férfiak születéskor várható egészséges élettartama mutatóknál nem teljesült a normalitás feltétele valamely klaszternél, így e két változó esetében nemparaméteres próbákkal folytattuk a vizsgálódást. Kruskal–Wallis-próba segítségével összehasonlítottuk a klasztereket, amelynek nullhipotézise, hogy a minták azonos eloszlásból származnak. A statisztika alapján 5%-os szignifikanciaszinten mindkét esetben el kellett vetnünk a nullhipotézist, azaz a vizsgált változók valóban másként alakulnak az egyes csoportokban. A GDP esetében az első klaszterhez tartozó rangszám volt a legnagyobb, a harmadikhoz tartozó pedig a legkisebb. Ennek alapján arra következtethetünk, hogy azokban az országokban, ahol a sport társadalmi aspektusai nagyobb mértékben vannak jelen, várhatóan magasabb a gazdasági teljesítmény. A férfiak várható egészséges élettartamával kapcsolatban nem vonhattunk le egyértelmű következtetést: az első és a máso-

2. táblázat: Társadalmi-gazdasági mutatók az egyes klaszterekben
Socio-economic indices in the clusters

Klaszterek	Emberi fejlettségi index (2010)	Egy főre jutó GDP (PPS) (2010)	Születéskor várható egészséges élettartam nőknél (év) (2010)	Születéskor várható egészséges élettartam férfiaknál (év) (2010)	Önértékelésen alapuló egészség – jó és nagyon jó értékelések aránya (2010)	Önértékelésen alapuló egészség – rossz és nagyon rossz értékelések aránya (2010)	Mentális egészség - a „boldog” lakosság aránya (2010)	
1. klaszter n=6	átlag szó- rás	0,8933 0,01402	147,0000 53,62835	77,4167 2,10847	73,8000 2,43311	0,74500 0,059073	0,06700 0,022751	0,6983 0,09218
2. klaszter n=8	átlag szó- rás	0,8739 0,02779	102,3750 14,49076	76,2125 2,50396	73,0250 2,41410	0,69788 0,061555	0,08213 0,026702	0,6563 0,04069
3. klaszter n=12	átlag szó- rás	0,8274 0,02988	69,0833 16,95694	69,3333 3,56175	65,4750 4,12974	0,59867 0,091033	0,14158 0,037316	0,5133 0,07315
Teljes minta n=26	átlag szó- rás	0,8569 0,03842	97,3077 41,75813	73,3154 4,74980	69,7192 5,14393	0,66296 0,096926	0,10608 0,045509	0,6000 0,10703

dik klaszter rangszámai alig tértek el egymástól, csupán a harmadik klaszter különbözik egyértelműen a rangszámok alapján.

A többi változó esetében a csoportok szórásainak vizsgálatával folytattuk az elemzést. A Levene-próba egyik esetben sem volt szignifikáns, vagyis teljesült a szóráshomogenitás feltétele. Varianciaanalízissel teszteltük a csoportátlagok közötti eltérést. A nullhipotézist minden esetben elutasítottuk, tehát a csoportok várható értékei között szignifikáns eltérés van. Ahhoz, hogy megtudjuk, pontosan mely klaszterek között van eltérés, post-hoc tesztek; Scheffé-próbát és LSD-próbát (least significance difference) végeztünk. Mindkét próba ugyanazt az eredményt szolgáltatta minden vizsgált változó esetében: az első és a második klaszter párosításán kívül minden más összehasonlítás esetében szignifikánsan eltérnek a várható értékek. Tehát a kelet-közép-európai országokat is tartalmazó harmadik klaszter különül el a legélesebben a HDI, a mentális egészség, az önértékelésen alapuló egészség, illetve a nők születéskor várható egészséges élettartama alapján.

Tömegsport a szocialista sportsikerek árnyékában

Az előzőekben több szempontból mutattunk rá a fizikai aktivitás és az egészség társadalmi-gazdasági fejlődésben betöltött szerepére. E hasznok kiaknázásához

elengedhetetlen a lakosság fizikai aktivitása, amely meglehetősen alacsony Kelet-Közép-Európában. A térségben tapasztalható alacsony sportolási hajlandóság hátterét többek között politikatörténeti okok is magyarázzák, hiszen a sport közismerten kiemelkedő szerepet töltött be a szocialista rendszer kialakulásában a 2. világháborút követően. A szovjet típusú, centralizált állami sportpolitika a rendszer öngazolásának lehetőségét látta a sikeres sportszeplésben (Frenkl 2004). Az élsportoló alakja kiemelkedő szerepet kapott a politikai eszmerendszer közvetítésében, ráadásul a sportkarrier az egyéni érvényesülés egyik legjobb lehetőségévé is vált. Olyan kiváltságokhoz jutottak az élsportolók, amelyek semmilyen más társadalmi réteg számára nem voltak elérhetők (pl. külföldi utazás, biztos egzisztencia, lakás). Emellett a sportolói bázist gyarapította az a tény is, hogy a szabadidő eltöltésének lehetőségei meglehetősen korlátozottak voltak.

A versenysport kiemelt támogatásának hatására az eredmények sem maradtak el, jóllehet az élsportorientált rendszer nem segítette a szabadidősport lehetőségeinek kibontakoztatását. A versenysport preferálását bizonyítják a kimagasló olimpiai eredmények is. Az 1950-es évektől a gazdaságilag és politikailag korlátozott lehetőségekkel rendelkező keleti blokk kis országai a világ gazdasági rendszert uraló nagyhatalmakkal versenyeztek a sportpályákon. Az 1956-os melbourne-i olimpiától kezdve az éremtáblázat első 20 helyén végzett Magyarország, Csehszlovákia, Lengyelország, Románia és Bulgária is. Magyarország a szocialista rendszer összeomlásáig ott volt az első tízben, 1952-ben és 1968-ban harmadik helyen végzett a két nagyhatalom, az Amerikai Egyesült Államok és a Szovjetunió mögött. A hatvanas évektől Lengyelország is stabilan az első tíz hely valamelyikének birtokosa volt az ekkorra már közel száz részt vevő országot számláló olimpiákon. Még a Helsinkiben csupán 40. helyen végző Bulgária versenysportja is felkapaszkodott a ranglétrán: Münchenben és Montrealban már az előkelő 8. helyen végeztek, az 1980-as (a nyugati államok többsége által bojkottált) moszkvai olimpián pedig a 3. helyet szerezték meg az éremtáblán. A szocialista rendszer összeomlását követően, 1992-ben a kiváló szakmai munka a korábbi eredményességet hozta, azonban érezhető volt az erőviszonyok átrendeződése – a gazdaság, a politika és a sport területén is.

Az erőforrások élsportra való összpontosítása magától értetődően szorította háttérbe a szabadidősportot a szocialista rendszerek időszakában. Az esetleges tömegsporthoz és a diáksporthoz köthető mozgalmak elsődleges célja az utánpótlás-nevelés, a tehetségek kiválasztása volt. A sportegyesületektől rendszerint eltanácsolták a versenysportra nem alkalmasakat, így az egészségmegőrzés céljával történő testmozgás igen szűk korlátok közé szorított az iskolai testnevelés keretein kívül. Úgy tűnik, ez a strukturális örökség napjainkban is érezteti hatását a volt szocialista országok társadalmaiban.

Következtetések és kitekintés

A tanulmány rámutatott a fizikai aktivitás és a testi-lelki egészség szoros kapcsolatára, a két terület hiányosságaira Kelet-Közép-Európa országaiban, valamint a sportolási hajlandóság növelésében rejlő lehetőségekre. A mentális egészségre gyakorolt hatás mellett a cikk a fizikai aktivitás és a gazdasági teljesítmény közötti kapcsolatot kvantitatív eszközökkel vizsgálta. Klaszteranalízis segítségével homogén csoportokba soroltuk az Európai Unió országait a sport társadalmi megjelenése alapján. A három klaszterben társadalmi-gazdasági mutatók eltérését vizsgáltuk. Ugyan elemzésünk nem volt minden változó esetében statisztikailag szignifikáns, az eredmények alapján arra következtettünk, hogy azokban az országokban, ahol a sport társadalmi beágyazódása nagyobb, a vizsgált társadalmi-gazdasági mutatók kedvezőbben alakulnak.

A sport pozitív externáliái tehát jelentős mértékben járulhatnak hozzá Kelet-Közép-Európa társadalmi-gazdasági fejlődéséhez. E társadalmi szintű hasznok realizálásához ugyanakkor a régióban tapasztalható alacsony fizikai aktivitás okainak vizsgálata elengedhetetlen, amelyek közül a posztoszocialista országok versenysport-orientált berendezkedésére mutattunk rá.

Az egészségtudatosság hiánya azonban nemcsak az alacsony fizikai aktivitásban mutatkozik meg a régió országaiban. Simonyi (2015) Kelet-Közép-Európa társadalmainak egészségi problémáival kapcsolatban a szocializmus korszakának örökségére mutat rá. A szocializmus „jóléti politikája” széles körű szolgáltatásokat biztosított az állampolgárok számára látszólag „ingyen”, még ha ez jelentős redistribúciót is igényelt a háttérben. Így az öngondoskodás eszméje aligha jellemző a szocialista társadalmi és politikai berendezkedésre. Az egyén pénzügyileg nem (volt) érdekelt saját egészségének megőrzésében vagy fejlesztésében. Az egészségügyi ellátásban ráadásul tilos volt a magánbiztosítás vagy magánszolgáltatás igénybevétele a rendszerváltás előtt. Ugyanakkor éppen az egészségügyi kiadások magánfinanszírozás irányába történő eltolása jelenthetné az egyik leghatékonyabb pénzügyi ösztönzőt az egészségtudatosság kialakítására.

Az egészségügy közösségi finanszírozásának háttérbe szorításával, a költségek egy részének lakosságra való átruházásával nemcsak az állami költségvetés tehermentesíthető, hanem az emberek is felelősségteljesebb életvitelre, egészségtudatosabb életmódra ösztönözhetők. E célra elsősorban a költségmegosztáson alapuló finanszírozás, illetve a különböző egészségügyi megtakarítási számlák lehetnek alkalmasak, hiszen ezeknél a magánfinanszírozási módszereknél az egyén tudatában van annak, hogy későbbi ellátásainak költségei saját számláját fogják terhelni, így motiváltabbá válik egészségének megőrzésére.

Emellett a mozgásban gazdag életmód, a sport népszerűsítése is olyan eszköz lehet Kelet-Közép-Európa országai számára, amely preventív szemléletet képviselve és minimális ráfordítást igényelve nyújt megoldást a felsorakoztatott problémákra és az egészségtudatos szemléletben rejlő lehetőségek kiaknázására.

Jegyzetek

- 1 A 2010-es adatok bemutatása mellett döntöttünk, mivel a tanulmány későbbi fejezetének elemzése 2010-es adatokat alkalmaz. Mindemellett a 2014-ig rendelkezésre álló frissebb adat-sorokban sincs számottevő változás. Olaszországra nem volt elérhető adat 2010-re, a hiányzó értékeket a 2009. és a 2011. évek számtani átlagával becsültük.
- 2 Fontos megjegyezni, hogy a fejlett észak- és nyugat-európai országok többségében az állami és önkormányzati sportköltségvetés túlnyomó része a lakossági sportolás ügyét szolgálja, az élsport finanszírozása alapvetően piaci mechanizmusokra támaszkodik.
- 3 Az Eurobarometer Mental health (2010b) kutatása öt kategóriát különít el a mentális egészség mérésénél, a boldogság kapcsán. A válaszadók arra a kérdésre, hogy milyen gyakran érzik boldognak magukat, ordinális kategóriák közül választhattak: mindig, többnyire, néha, ritkán és soha. Jelen tanulmány az első két kategória összegét veszi figyelembe.

Irodalom

- Abell, J. E., Hootman, J. M., Zack, M. M., Moriarty, D., Helmick, C. G. (2005): Physical activity and health related quality of life among people with arthritis. *Journal of Epidemiology and Community Health*, 5., 380–385. <http://doi.org/b8bw9w>
- Acemoglu, D., Johnson, S. (2007): Disease and development: The effect of life expectancy on economic growth. *Journal of Political Economy*, 6., 925–985. <http://doi.org/b2865s>
- Ács, P., Stocker, M., Füge, K., Paár, D., Oláh, A., Kovács, A. (2016): Economic and public health benefits: the results of increased regular physical activity. *European Journal of Integrative Medicine*, 2., 8–12. <http://doi.org/b54m>
- Assis, M. R., Silva, L. E., Alves, A. M. B., Pessanha, A. P., Valim, V., Feldman, D., Barros Neto, T. L., Natour, J. (2006): A randomized controlled trial of deep water running: Clinical effectiveness of aquatic exercise to treat fibromyalgia. *Arthritis & Rheumatism*, 1., 57–65. <http://doi.org/dbxgh6>
- Barro, R. J. (1996): Determinants of economic growth: A cross-country empirical study. *National Bureau of Economic Research Working Paper*, 5698. <http://doi.org/bv8h4j>
- Barro, R. J. (2013): Health and economic growth. *Annals of Economics and Finance*. 14-2(A), 305–342.
- Barro, R. J., Sala-i-Martin, X. I. (1995): *Economic growth*. McGraw-Hill, New York
- Bhargava, A., Jamison, D. T., Lau, L., Murray, C. (2001): Modelling the effects of health on economic growth. *Journal of Health Economics*, 3., 423–440. <http://doi.org/b9rp6c>
- Blázquez-Fernández, C., Cantarero-Prieto, D., Perez-Gonzalez, P., Llorca-Díaz, J. (2014): Does health enhance economic growth? An empirical evidence for the Spanish regions. *Encuentro de Economía Publica*, 1–21.
- Bloom, D. E., Canning, D., Sevilla, J. (2001): The effect of health on economic growth: Theory and evidence. *National Bureau of Economic Research Working Paper*, 8587. <http://doi.org/cwqwz3>
- Bloom, D. E., Canning, D., Sevilla, J. (2004): The effect of health on economic growth: A production function approach. *World Development*, 1., 1–13. <http://doi.org/cj2hr6>
- Camagni, R. (2009): Territorial capital and regional development. In: Capello, R., Nijkamp, P. (eds.): *Handbook of regional growth and development theories*. Edward Elgar Publishing, Cheltenham, Northampton, 118–132. <http://doi.org/4hv>
- Chelladurai, P., Anderson, M. (2016): Sport and mental health. *Reference Module in Neuroscience and Biobehavioral Psychology, Encyclopedia of Mental Health*, 215–218. <http://doi.org/b54n>
- Cornia, G. A., Panicià, R. (eds.) (2000): *The mortality crisis in transitional economies*. Oxford University Press, Oxford
- Cox, M., Shephard, R. J., Corey, R. J. (1981): Influence of an employee fitness programme upon fitness, productivity and absenteeism. *Ergonomics*, 10., 795–806. <http://doi.org/b7vfsb>

- Egri Z. (2015): Az egészségtőke és néhány társadalmi-gazdasági fejlettség indikátor területi összefüggései Magyarországon. In: Futó Z. (szerk.): *Tudomány és innováció a lokális és globális fejlődésért*. Szent István Egyetem Egyetemi Kiadó, Gödöllő, 220–226.
- Egri Z. (2016): Az egészségi állapot szerepe a gazdasági fejlettség területi egyenlőtlenségében. *Térségi sajátosságok a regionális Európában és Magyarországon c. posztdoktori pályázat keretében végzett kutatások I.* Szent István Egyetem, Gödöllő
- Egri Z., Kőszegi I. R. (2016): A társadalmi szelekciós hipotézisen alapuló regionális egészségügyenlőtlenségek Európában. *Gradus*, 2., 364–370.
- Etneir, J. L., Salazar, W., Landers, D. M., Petruello, S. J. (1997): The influence of physical fitness and exercise upon cognitive functioning: a meta-analysis. *Journal of Sport and Exercise Psychology*, 3., 249–277. <http://doi.org/b54p>
- European Commission (2010a): *Sport and physical activity*. Brussels (Special Eurobarometer; 334.)
- European Commission (2010b): *Mental health*. Brussels (Special Eurobarometer; 345.)
- European Commission (2014): *Sport and physical activity*. Brussels (Special Eurobarometer; 412.)
- Földesi Sz. Gy. (2010): Social exclusion/inclusion in the context of Hungarian sport. *Physical Culture and Sport Studies and Research*, 1., 44–59. <http://doi.org/dv8wq8>
- Frenkl R. (2004): A sport az egypólusú világban. *Korunk*, 6., 130–133.
- Hansen, C. W., Lønstrup, L. (2015): The rise in life expectancy and economic growth in the 20th century. *The Economic Journal*, 584., 838–852. <http://doi.org/b54q>
- Heesch, K. C., Burton, N. W., Brown, W. J. (2011): Concurrent and prospective associations between physical activity, walking and mental health in older woman. *Journal of Epidemiology and Community Health*, 9., 807–813. <http://doi.org/c4bkhh>
- Hui, S. S., Xie, Y. J., Woo, J., Kwok, T. C. (2016): Practicing tai chi had lower energy metabolism than walking but similar health benefits in terms of aerobic fitness, resting energy expenditure, body composition and self-perceived physical health. *Complementary Therapies in Medicine*, 27., 43–50. <http://doi.org/b54r>
- Idler, E. L., Benyamini, Y. (1997): Self-rated health and mortality: A review of twenty seven community studies. *Journal of Health and Social Behaviour*, 1., 21–37. <http://doi.org/b9ssnt>
- Kopp, M., Réthelyi, J. (2004): Where psychology meets physiology: Chronic stress and premature mortality. The Central-Eastern European health paradox. *Brain Research Bulletin*, 5., 351–367. <http://doi.org/dmgn65>
- Kopp M., Skrabski Á. (2007): A magyar népesség életkilátásai. *Magyar Tudomány*, 9., 1149–1153.
- Kopp M., Skrabski Á. (2009): Nők és férfiak egészségi állapota Magyarországon. In: Nagy I., Pongrácz T. (szerk.): *Szerepváltozások 2009. Jelentések a nők és a férfiak helyzetéről*. TÁRKI, Budapest, 117–136.
- Kunze, L. (2014): Life expectancy and economic growth. *Journal of Macroeconomics*, 39., Part A, 54–65. <http://doi.org/f55qp7>
- Laczkó T., Rétsági E. (szerk.) (2015): *A sport társadalmi aspektusai*. Pécsi Tudományegyetem, Egészségtudományi Kar, Pécs
- Lorentzen, P., McMillan, J., Wacziarg, R. (2008): Death and development. *Journal of Economic Growth*, 13., 81–124. <http://doi.org/fpssjv>
- Lucas, R. E. (1988): On the mechanics of economic development. *Journal of Monetary Economics*, 1., 3–42. <http://doi.org/fpswz5>
- Mankiw, G. N., Romer, D., Weil, D. N. (1992): A contribution to the empirics of economic growth. *The Quarterly Journal of Economics*, 2., 407–437. <http://doi.org/cbg89f>
- Marini, F. (1980): *Sport et travail. Incidence professionnelle de la pratique des sports en compétition*. Mémoire CES de biologie et médecine du sport. University of Besancon
- Marmot, M. (1996): The social pattern of health and disease In: Blane, D., Brunner, E., Wilkinson, R. (eds.): *Health and social organization*. Routledge, London
- Marmot, M. (2004): *Status syndrome*. Bloomsberry Publishing, London
- Moore, S. C., Patel, A. V., Matthews, C. E., Berrington de Gonzalez, A., Park, Y., Katki, H. A., Linet, M. S., Weiderpass, E., Visvanathan, K., Helzlsouer, K. J., Thun, M., Gapstur, S. M., Hartge, P., Lee, I. (2012): Leisure time physical activity of moderate to vigorous intensity and mortality: A large pooled cohort study. *PLOS Medicine*, 11., e1001335. <http://doi.org/f24zs4>

- Nana, G., Sanderson, K., Goodchild, M. (2002): *Economic impact of sport*. Business and Economic Research Ltd., Wellington
- Paluska, S. A., Schwenk, T. L. (2000): Physical activity and mental health. *Sports Medicine*, 3., 167–180. <http://doi.org/c3cz5b>
- Pharr, J. R., Lough, N. L. (2016): Examining the relationship between sport and health among USA woman: An analysis of the behavioral risk factor surveillance system. *Journal of Sport and Health Science*, 4., 403–409. <http://doi.org/f9n9z5>
- Protzner A., Trájer E., Bosnyák E., Udvardy A., Szóts G., Tóth M., Szmodis M. (2015): Iskoláskorúak fizikai aktivitása és testzsírja: a mindennapos testnevelés első hatásvizsgálata. *Magyar Sporttudományi Szemle*, 61., 15–20.
- Qin, L., Knol, M. J., Corpeleijn, E., Stolk, R. P. (2010): Does physical activity modify the risk of obesity for type 2 diabetes: A review of epidemiological data. *European Journal of Epidemiology*, 1., 5–12. <http://doi.org/bsw6xp>
- Reimers, C. D., Knapp, G., Reimers, A. K. (2012): Does physical activity increase life expectancy? A review of the literature. *Journal of Aging Research*, 243958. <http://doi.org/bn62>
- Romer, P. M. (1986): Increasing returns and long-run growth. *Journal of Political Economy*, 5., 1002–1037. <http://doi.org/cx8w5b>
- Romer, P. M. (1990): Endogenous technical change. *Journal of Political Economy*, 5., 71–102. <http://doi.org/c3tb4t>
- Sárközy T. (2013): A sport mint nemzetstratégiai ágazat. *Mozgó Világ*, 6., 60–79.
- Schultz, T. P. (2002): Wage gains associated with height as a form of health human capital. *The American Economic Review*, 2., 349–353. <http://doi.org/dhfv8x>
- Simonyi, A. (2015): *Synthesis report: Social cohesion and social policies*. FP7 project “Growth-innovation-competitiveness: Fostering cohesion in Central and Eastern Europe (GRINCOH)” http://www.grincoh.eu/media/syhtnesis_reports/grincoh_wp5_synthesis_report_simonyi.pdf (Working Papers, Series; 5.) (Letöltés: 2017. április 23.)
- Solow, R. M. (1956): A contribution to the theory of economic growth. *Quarterly Journal of Economics*, 1., 65–94. <http://doi.org/fwwxt2>
- SportEconAustria et al. (2012): *Study on the contribution of sport to economic growth and employment in the EU*. Final report. <http://ec.europa.eu/assets/eac/sport/library/studies/study-contribution-spors-economic-growth-final-rpt.pdf> (Letöltés: 2017. április 23.)
- Strauss, J., Thomas, D. (1998): Health, nutrition, and economic development. *Journal of Economic Literature*, 2., 766–817.
- Taylor, C. B., Sallis, J. F., Needle, R. (1985): The relation of physical activity and exercise to mental health. *Public Health Reports*, 2., 195–202.
- Vörös T. (2012): A látvány-csapatsportok támogatásával összefüggő társasági adó törvénymódosítás lehetséges társadalmi-gazdasági hatásai. *Magyar Sporttudományi Szemle*, 51., 36–40.
- Wen, C. P., Wai, J. P. M., Tsai, M. K., Yang, Y. C., Cheng, T. Y. D., Lee, M., Chan, H. T., Tsao, C. K., Tsai, S. P. Wu, X. (2011): Minimum amount of physical activity for reduced mortality and extended life expectancy: a prospective cohort study. *The Lancet*, 9798., 1244–1253. <http://doi.org/fw5sfg>

A hazai műkereskedelem tipológiája és térbeli jellegzetességei Budapest példáján

Typology and spatial characteristics of the Hungarian art market – The example of Budapest

VÁRNAI IBOLYA

VÁRNAI Ibolya: PhD-hallgató, Szent István Egyetem, Enyedi György Regionális Tudományok Doktori Iskola; 2100 Gödöllő, Péter Károly utca 1.; varnai.ibolya@gmail.com

KULCSSZAVAK: műkereskedelem; galéria; aukciósház; régiségbolt; antikvárium

ABSZTRAKT: A műkereskedelem hazánkban mindmáig a kiskereskedelem kevésbé feltárt szegmensei közé tartozik. Ugyanakkor a téma aktualitását igazolja, hogy bizonyos társadalmi rétegek jelentős összegeket fordítanak műtárgyak vásárlására és fektetik be felhalmozott jövedelmük egy részét antik és kortárs vagyontárgyakba. A műtárgypiacon számos galéria, aukciósház és régiségbolt jelenik meg, és az antikváriumok is fontos résztvevőknek tekinthetők.

Jelen tanulmány célja a budapesti műkereskedelem klasszifikációja és térbeli sajátosságainak bemutatása. A primer adatgyűjtésre épülő kutatás a fővárosi műkereskedéseket vizsgálja, saját terepi megfigyelésekkel és félig strukturált interjúk elkészítésével. Az üzletek és kereskedőházak elhelyezkedésének megjelenítése és elemzése térinformatikai szoftver alkalmazásával történt.

A műtárgypiac szereplői különböző típusokba sorolhatóak a profil, az értékesítés helye, az árpolitika és a kínálat alapján. Megfigyelhető, hogy a galériák és aukciósházak Budapest legelegánsabb hagyományos bevásárlónegyedében helyezkednek el, a másodlagos bevásárlózáron jellemzően az antikváriumoknak és a régiségboltoknak ad otthont. Az egyes típusok térbeli elkülönülése számos tényezővel magyarázható: a bérleti díjak nagyságával, történeti előzményekkel, agglomerációs előnyökkel.

Ibolya VÁRNAI: PhD student, Enyedi György Doctoral School of Regional Sciences, Szent István University; Péter Károly utca 1., H-2100 Gödöllő, Hungary; varnai.ibolya@gmail.com

KEYWORDS: art market; galleries; auction houses; antique shops; second-hand bookshops

ABSTRACT: Art trade still belongs to the little-discovered segments of Hungarian art market, even though, its investigation is rather timely, considering that certain sections of the population spend significant amounts of money on buying artifacts and invest a high portion of their accumulated income into antique and contemporary art pieces. The art market mostly consists of galleries, auction houses and antique shops, but second-hand bookshops also play a remarkable role.

This study aims to establish a typology for the Budapest art market and to describe its spatial characteristics. The research – based on primary data collection – examines the art

market population in Budapest, the Hungarian capital, and draws upon the author's fieldwork observations and semi-structured interviews. It also presents and analyzes the shops' and trading houses' location by using GIS.

The paper classifies art market actors based on their profile, points of sale, pricing policy and supply. According to their profile, the Hungarian art market consists of second-hand bookshops, antique shops, galleries, auction houses, and mixed gallery-auction houses. The actors of the market use three different distribution channels. Besides the traditional in-store sales, they also rapidly have been implementing e-commerce and multichannel solutions. The analyzed marketers typically applied fix-prices, bidding and the combination of these different tactics as their pricing methods. Their supplies could be both general (selling a wide range of products), or specialized. In this latter case, marketers focus on specific style, historical age, origin, brand or product characteristic.

Art galleries and auction houses are located in Budapest's most elegant, traditional shopping areas, while the secondary shopping zones are mostly homes, second-hand bookshops and antique shops. This spatial distribution can be explained by several factors, like the level of rental fees, historical events, agglomeration advantages, among others. These economic, historical and geographical factors reinforce each other and result in a unique spatial structure with four gravity centers. Galleries and auction houses concentrate in Falk Miksa street, Múzeum Körút is an important hub for second-hand bookshops, other galleries populate the other parts of the 5th District (Pest side), and in the more touristic areas of Buda (Castle district) antique shops, galleries and second-hand bookshops dominate the art market.

Bevezetés

Nehéz feladat pontosan meghúzni azt a határvonalat, amely a műkincseket egyértelműen megkülönbözteti a használt bútoroktól, tárgytól. „A műtárgy egyidejűleg lehet fogyasztási cikk és beruházási jószág” (Rechnitzer 2002, 107.), szolgálhat kulturális, esztétikai és gazdasági célokat egyaránt. A műtárgyak piacának működését számos olyan szereplő összetett kapcsolatrendszere határozza meg, akik eltérő értékeket képviselve, más-más célok elérése érdekében jelennek meg a piac keresleti vagy kínálati oldalán (Zorloni 2013).

A műkereskedelem fogalmi meghatározására jelenleg az üzleti tudományok kevésbé egységes definíciókat nyújtanak hazánkban. A TEÁOR '08 nomenklatúra alapján az aukciósházak kiskereskedelmi tevékenysége az egyéb, máshová nem sorolt áru kiskereskedelmébe csoportosítandó, amelybe a használt áruk és régiségek kiskereskedelme egyaránt beletartozik. Ez a meghatározás pontatlan, mert a szakágazat nem tesz különbséget a műkereskedelem tevékenysége és az általános értelemben vett használt cikkek adásvétele között. Kétségtelen, hogy a bolhapiacokon és régiségvásárokon fel-feltűnő, esetenként jelentős eszmei értékű bútorok és tárgyak értékesítésével szemben a műkereskedelem sokrétű, egymásra épülő szaktevékenységet (eredetvizsgálat, kutatás, értékbécslés, restaurálás, értékesítés) magába foglaló folyamat. A kutatás témakörének kijelölésekor a Révai Nagy Lexikonának (1916) műkereskedelem-értelmezése bizonyult a legteljesebben helytálló definíciónak, amely a különféle művészeti alkotásokkal való kereskedelem mellett az antikvár könyvek adásvételét is magában foglalja.

Egy-egy városrész arculatát számos esetben a műkereskedések teszik jellegzetessé, ezért a kereskedelem e speciális ágának vizsgálata nemcsak gazdasági, idegenforgalmi, kulturális szempontból tart számot tudományos érdeklődésre, hanem tértudományi vonatkozásai is vannak. Budapesten a tradicionális műtárgy-kiskereskedelem az V. kerületi Falk Miksa utcában és közvetlen környezetében koncentrálódik. Az egyedi arculatú műkereskedelmi központ mellett azonban a főváros további pontjain is jelentős számban találunk galériákat, patinás régiségboltokat, valamint azok csoportosulásait. Az antikvár könyvkereskedelem egyedülálló és közismert központja a Múzeum körút és annak környezete. A műtárgypiac hazai szinten mindmáig kevésbé feltárt szegmense a kiskereskedelemnek, csekély számú szakirodalmi forrás áll rendelkezésünkre a hazai műtárgypiacról és különösen annak térbeli sajátosságairól. Mindazonáltal nemcsak a nemzetközi piacokon fokozódik a műalkotások iránti érdeklődés (Heilbrun, Gray 2004; McNulty 2014), ez a hazai művészeti és befektetői piacon is megfigyelhető, ami igazolja a téma aktualitását.

Jelen tanulmány kísérletet tesz a műkereskedelem klasszifikációjára, a hazai piaci környezetre alkalmazva. Arra a kérdésre keresi a választ, hogy melyek azok a lényegi sajátosságok, amelyek alapján a műtárgypiac eltérő szegmensei létrejönnek. Lehetséges-e egyáltalán bizonyos szempontok szerint élesen elkülöníteni a műkereskedők tevékenységét? Megfigyelhető-e a funkcionális típusok térbeli elkülönülése? A tanulmány célja a fővárosi műkereskedelmi övezetek térbeliségének bemutatása, továbbá a területi mintázatok történeti, politikai, társadalmi okainak feltárása. Releváns kérdés, vajon a Falk Miksa utca és a Múzeum körút mindmáig a műkereskedelem és az antikvár kiskereskedelem egyedüli központja maradt-e. A szerző hipotézise, hogy a főváros különböző pontjain összpontosuló műkereskedések kialakulását más-más tényezők és előzmények befolyásolták.

A kutatásban alkalmazott módszerek

Jelen kutatás keretében a hazai műkereskedelem lehetséges klasszifikációját Budapest példáján keresztül mutatjuk be. Azért esett a választás erre a mintaterületre, mert Magyarországon mindeddig a fővárosban alakult ki olyan diverzifikált műtárgy-kiskereskedelem, ahol a régiségboltok és antikváriumok mellett megjelennek a különféle galériák és aukciósházak is. A budapesti műkereskedések száma elegendőnek bizonyult az adatgyűjtéshez is. Az osztályozási módszer a primer adatgyűjtésből származó adatbázisra, a nemzetközi szakirodalom eredményeire és a szerző saját megfigyeléseire épül. A 282 elemű adatbázis magába foglalja a Google keresőben elérhető műkereskedések nevét, címét és a működéssel kapcsolatosan megadott információkat. A cikk abból a feltételezésből indult ki, miszerint napjainkban az üzleti versenyképesség alap-

vető feltétele az online elérhetőség biztosítása, hogy az információ minél szélesebb potenciális vevőkörhöz eljuthasson. Az adatgyűjtés 2015 októbere és 2016 májusa között zajlott. A budapesti műkereskedelem klasszifikációja terepi megfigyelésekre is támaszkodott. A jobb megismerés érdekében a vizsgált helyszínek között szerepelt a Falk Miksa utca több aukciósháza és galériája, a Múzeum körút számos antikváriuma és további régiségboltok a főváros különböző pontjain.

A rendelkezésre álló adatokat összevetve négy olyan szempontra sikerült rávilágítani, amely alapján a műkereskedések szembetűnő különbségeket, jellegzetes sajátosságokat mutattak. A tevékenység profilját, az értékesítési csatornát, az árpolitikát és a termékkínálat jellemzőit vizsgálva minden elemhez világosan leírható és egyértelmű tulajdonságok rendelhetők, alapul szolgálva a típusképzéshez.

A következő lépés a vizsgált műkereskedések típusokba sorolása volt. A műkereskedelem térbeli leképeződésének szemléltetéséhez a profil szerinti ábrázolás bizonyult a legmegfelelőbbnek. Az elemek térképi megjelenítése a Geomarket 4.5 térinformatikai szoftver alkalmazásával valósult meg. A műkereskedések földrajzi koordinátáinak geokódolása kerülethatáros térképen történt. Bár az online aukciósházakban bonyolított elektronikus tranzakciók térbeli dimenzióinak vizsgálatára a tanulmány nem terjed ki (mert az adott típusok konkrét földrajzi térben való elhelyezkedésének ábrázolása a cél), az online aukciósházakat bejegyzett székhelyük alapján ábrázolja a térkép.

A műkereskedelem térbeli kialakulását feltáró vizsgálatot három-három félig strukturált interjú elkészítésével egészítette ki. A megkérdezettek között szerepelt két galériatulajdonos, illetve egy üzletvezető bútorbecsüs a Falk Miksa utcai galériás negyedből, s további három antikvárius üzletvezető és munkatárs a Múzeum körútról. A történelmi előzmények megértését célzó interjúk vezérfonala azon kérdések köré összpontosult, hogy miért az adott helyen alakultak ki a tradicionális műkereskedelmi vagy antikvár kiskereskedelmi központok, illetve milyen tényezők befolyásolták azok kialakulását, és hogyan változtak ezek az övezetek az évtizedek során. Az interjúk másik fókuszpontjában a műkereskedelem specializálódásának és az online kereskedelem térnyerésének megítélése állt.

A műkereskedelem klasszifikációja

A műtárgypiac összetett rendszerét az állami, a civil, a magán- és a bankszektor sokoldalú kapcsolatai alkotják. Jelen tanulmány célul tűzi ki a profitérdekelt műkereskedések lehetséges klasszifikációját. A primer adatok és a terepi megfigyelések alapján a hazai műkereskedéseket az 1. táblázatban szereplő négy szempont szerint tipizálhatjuk.

1.táblázat: A műkereskedések klasszifikációja
Typology of art market actors

Szempon	Típus
Profil	Antikvárium
	Régiségbolt
	Kereskedelmi galéria
	Aukciósház
	Galéria és aukciósház
Értékesítési csatorna	Bolti kiskereskedelem
	Elektronikus kereskedelem
	Többszorosítás
Árpolitika	Fix
	Licitlépcsős
	Vegyes
Kínálat	Nem specializált
	Specializált

Profil

A vizsgált üzletszám 34%-át a régiségboltok teszik ki. A műkereskedések további 27%-a valamilyen antikvárium, 25 %-a a kereskedelmi galéria, legkisebb arányban az aukciósházak (5%) és a galériás aukciósházak (9%) fordulnak elő.

A műkereskedelem piacán a régiségbolt tekinthető a legáltalánosabb és a legelterjedtebb üzlettípusnak. Leginkább a régiségkereskedésekbe betérve érezhető az a finom és elhalványuló különbség, amely átmenetet képez az értékelő műtárgyak és a régi, használt bútorok, tárgyak között, emiatt a régiségboltok kínálata igen sokféle lehet (Belvart Antikvitás, Bujanovics Eduárd Antikvitás, Luxor Régiségbolt).

A vizsgált műkereskedések egynegyedét az antikvár könyvek kiskereskedelmével foglalkozó 77 üzlet alkotja. Az antikváriumok közös jellemzője, hogy elsősorban használt könyveket, illetve nagyobb értéket képviselő könyvritkaságokat értékesítenek. Az üzletek esetenként hagyományos értelemben vett könyvesboltként is működhetnek egyidejűleg, ahol új, hibátlan állapotú könyveket is kínálnak (Dákini Keleti Könyvesbolt és Antikvárium), vagy régiségek eladásával foglalkoznak (Maros Antikvárium és Régiségbolt).

A galériákra általában jellemző az igényes, különleges építészeti elemekkel gazdagított belső kialakítás, a tágas tér. A galériák különféle kiállításoknak és egyéb művészeti eseményeknek adnak otthont, azonban működésükben megkülönböztethetünk nonprofit és kereskedelmi galériákat, valamint kiállítóhelyként (is) működő múzeumokat (artmagazin.hu). A vizsgált 72 kereskedelmi galéria tevékenységében fontos szerepet tölt be az értékesítés is, jellemzően nem folytatnak aukciósházi tevékenységet. Egyes galériák kiállítási anyagát ki-

zárólag a festmények és grafikák alkotják (Magyar–Francia Galéria, Jászi Galéria), más, for-profit galériák kínálata kiterjed a műtárgyak, antikvitás széles körére is (Goldbach Galéria és Kereskedőház, Körmenyi Galéria). Néhány galéria esetében keverednek a különböző típusok, másodlagos tevékenységként működhetnek régiségboltként (Budavár Antikvitás és Galéria, Monarchia Galéria), szalonként, aukciósházként (Belvedere Szalon, Galéria és Aukciósház). A galériák és szalonok magas minőségű műtárgykínálata esztétikus elrendezéssel, tudatosan tervezett installációval párosul, ahol további művészeti, esztétikai jelentéstartalmat kaphat a kiállítás tárgyi anyagát alkotó, eladni kívánt műalkotás és befogadó környezetének együttese. A régiségboltok színvonalas műtárgykínálatának elhelyezése – a galériákkal ellentétben – nem feltétlenül igényli a helyiség(ek) gondos előkészítését, kevésbé hangsúlyos a tér és a műtárgyak összhangja. Leginkább a bútorok, festmények és egyéb műalkotások ízléses és dekoratív kompozíciója határozza meg az üzlet belső elrendezését (Katona Antik, Németh Antik), amely viszonylag kis üzlethelyiségben is kialakítható.

A leírt típusok mellett a műtárgy-kiskereskedelem újszerű formái is megjelentek, például a kulturális élet új színterei (Fehér Nyúl Antikvárium és Kultúrkávézó, Szerpentin Szalon, Régiségbolt és Kávézó), vagy az innovatív funkciókkal bővülő altípusok (Dob22 Galéria és Designlakás).

A fővárosi műkereskedelem piacán legkisebb arányban az aukciósházak fordulnak elő. Az aukciósházak legfőbb sajátossága az árverés során történő értékesítés (Hodobay Aukciós Ház, Fodor Aukciósház), ugyanakkor az aukciós tevékenység nem zárja ki a rögzített áron való adásvételt sem (Boda Antikvitás és Aukciósház, Galéria Savaria). E típusnál gyakoribb forma, amikor a galériák, ritkábban antikváriumok, régiségboltok profilja aukciósházi működéssel is kiegészül (Honterus Antikvárium és Aukciós Ház, Nudelman Numizmatika). A kereskedelmi árverések rendezésének jogával rendelkező galériák – jelentős pénzügyi forrásaikból adódóan – mérvadó szereplői a hazai műkereskedelemnek (Nagyházi Galéria és Aukciósház, Kieselbach Galéria és Aukciósház), a műtárgypiac résztvevőinek 8,9%-át ők adják. A galériás aukciósházak profilja esetenként kiegészül kulturális programok, zenés estek szervezésével (Pintér Galéria és Aukciósház, Virág Judit Galéria és Aukciósház). Az aukciósházak egy sajátos képviselője a BÁV Aukciósház és Záloghitel Zrt., melynek profiljához széles körű tevékenységek kapcsolódnak (kereskedelem, képzés, árverés, záloghitelezés).

Értékesítési csatorna

A konkrét földrajzi térhez kötött értékesítés a műalkotások bolti kiskereskedelmét jelenti, amely a vizsgált műkereskedések 83%-ára jellemző. A műkereskedelem piacán is egyre nagyobb teret nyer a többszörös értékesítés, a műtárgypiaci szereplők 16%-a versenyképességük érdekében nemcsak házon belül, hanem online felületen is lehetővé teszi a vásárlást. A vizsgált üzletek alig

1%-a csak online piacon értékesít. A különböző értékesítési modellek alkalmazása azonban a különböző profilú műkereskedések esetében eltérő arányban oszlik meg (2. táblázat).

2. táblázat: Értékesítési csatornák az egyes műkereskedéseknél (%)
Distribution channels by different art market actors (%)

Értékesítési csatorna	Profil				
	Antikvárium	Régiségbolt	Kereskedelmi galéria	Aukciósház	Galéria és aukciósház
Bolti kiskereskedelem	70	94	90	46	80
Elektronikus kereskedelem	0	0	0	31	0
Többcsatornás	30	6	10	23	20

A hagyományos bolti kiskereskedelem leginkább a régiségboltokra és galériákra jellemző (90–94%), amelyet az antikváriumok és a galériás aukciósházak követnek (70–80%). Legkisebb arányban az aukciósházak körében figyelhető meg az üzlethelyiséghez kötött értékesítés, ennél a típusnál a kereskedőházak mindössze 46%-a folytat egycsatornás, bolti értékesítést.

Ugyanakkor a vizsgált műkereskedések körében kizárólag az aukciósházak esetében jelenik meg az elektronikus kiskereskedelem egyedüli értékesítési csatornaként, az aukciósházak mindössze 30%-a fogad csak online liciteket (Darabanth Aukciósház). Magyarországon a Galéria Savaria az egyetlen olyan C2C típusú online piactér, amely kifejezetten a műtárgyak és régiségek felhasználók közötti adásvételében játszik közvetítő szerepet.

A többcsatornás modell az antikváriumok 30%-ánál figyelhető meg. Ezen belül vagy a saját honlapon (Babel Antikvárium, Szent Imre Antikvárium), vagy más nagyobb webáruházakon keresztül (Füst Antikvárium, Németvölgyi Antikvárium) történik a könyvek, papírrégiségek értékesítése. Az aukciósházak és a galériás aukciósházak 20–23%-a offline és online kiskereskedelmi tevékenységet is folytat (Pest-Budai Árverőház, Biksady Galéria és Aukciósház), a régiségboltokban ez az arány mindössze 6% (Treff Antik Régiségbolt, Cherry Antik).

Árpolitika

A műkereskedelem jellegzetessége, hogy a kereslet és a kínálat erői sajátosan érvényesülnek (North 2003), a műtárgypiac működését – szűkebb értelemben a műalkotások gazdasági és kulturális értékét (Klamer 1996; Throsby, Zednik 2014) – számos tényező befolyásolja, amelyek különféle árképzési eljárásokat hívtak életre. A kutatásba bevont műkereskedések 85–90%-a fix, előre meghatározott eladási áron kínálja a régiségeket, műtárgyakat. A műtárgypiaci szereplők 3%-a pusztán kereskedelmi árverésekre alapozza tevékenységét, 10%-a bolti kiskereskedelmet és aukciósházi tevékenységet párhuzamosan végez.

3. táblázat: Az alkalmazott árpolitika az egyes műkereskedéseknél (%)
Price policy by different art market actors (%)

Alkalmazott árpolitika	Profil				
	Antikvárium	Régiségbolt	Kereskedelmi galéria	Aukciósház	Galéria és aukciósház
Fix	91	99	100	0	32
Licitlépcsős	0	0	0	46	0
Vegyes	9	1	0	54	68

A rögzített áron való értékesítés azokra az antikváriumokra, régiségboltokra és galériákra jellemző, ahol nem rendeznek árveréseket (3. táblázat). A vizsgált kereskedelmi galériák kivétel nélkül ezt az árpolitikát alkalmazzák, a régiségboltok között mindössze egy üzletben jelenik meg – az aukciós tevékenységgel párhuzamosan (Úri Hunczutságok Boltja). Az antikváriumok 91%-a, a galériás aukciósházak harmada folytat fix áras eladást.

A licitlépcsős árpolitika főként az aukciósházak és galériás aukciósházak sajátja. A fővárosi aukciósházak közel fele (46%) árverések keretében értékesít (Fodor Aukciósház, Hodobay Aukciós Ház), további 54%-a pedig vegyes árpolitikával lép a műtárgypiacra (Csók István Antikvitás, Valient Aukciósház). A galériás kereskedőházak 68%-a fix és licitlépcsős árrendszert egyaránt alkalmaz (Blitz Galéria, BÁV Aukciósház), az antikváriumok 9%-a bocsátja kínálatának valamely hányadát aukcióra (Múzeum Antikvárium, Szőnyi Antikváriuma). Megtévesztőnek tűnhet a táblázat utolsó oszlopa, mert a BÁV kereskedőház – aukciós tevékenysége révén – alapvetően vegyes árpolitikát alkalmaz, viszont fővárosi fióküzleteiben a fix árstratégiát követi.

Kínálat

A műkereskedelem osztályozható az egyes szereplők kínálata szerint is. Noha az adatgyűjtést nehezítették a termékköre vonatkozó, esetenként nehezen hozzáférhető vagy hiányos információk, a budapesti műkereskedők legkevesebb 40%-a specifikus kínálattal lép a műtárgypiacra.

Általános, széles termékskálára kiterjedő választék dominál az antikváriumok 89%-ában, a galériás aukciósházak és a régiségboltok 64–68%-ban. Ezen antikváriumok igen széles körű könyvkínálattal rendelkeznek (Központi Antikvárium, Antikvár.hu Antikvárium), a régiségboltokban és kereskedőházakban pedig fellelhető a legkülönbözőbb antik és modern bútorok, dísz tárgyak, festmények és porcelánok gazdag választéka (Ószeres Frici Régiségboltja, Roberto Antikvitás). Legkevésbé a kereskedelmi galériákra jellemző ez a kínálati mix (18%).

A specializált kínálat esetében más-más szempont vagy kritérium érvényesülhet a műkereskedés kínálatának meghatározásában. A galériák 82%-a – tevékenysége során – a műalkotások egy-egy körével foglalkozik, ezáltal a piacon

is egyedi szereplővé kíván válni jellegzetes gyűjteményével. Az aukciósházak megközelítőleg 46%-a specializálódik a műkincsek néhány szűkebb metszetére (Darabanth Aukciósház, Hodobay Aukciós Ház), a galériás aukciósházak 36%-a kifejezetten valamely műtárgypiaci szegmensre fókuszál (Abigail Galéria és Aukciósház, Blitz Galéria és Aukciósház). A kínálat szűkítésének igen változatos perspektívái figyelhetők meg a műkereskedelemben. Az antikváriumok könyvválasztékára kevésbé jellemző a specializáció, arányuk 11% körüli. Kínálatuk egy-egy tudományterületre koncentrál, mint a zenei (Kodály Zoltán Zenei Antikvárium), orvosi (Mediprint Orvosi Könyvesbolt és Antikvárium) antikváriumok. Különleges színfoltot képeznek a könyvpiacon a keleti szakirodalomra (Dákini Keleti Könyvesbolt és Antikvárium), az ezotériára (Aranycsillag Ezoterikus Antikvárium) és a munkásmozgalmi művekre szakosodott (Gondolkodó Autonóm Antikvárium) antikvár könyvkereskedések.

A régiségboltok, galériák és aukciósházak profilját meghatározhatja a tárgytypus; ide sorolhatók a festményeket (Müller és Társa Lakásgaléria, Várfok Galéria), vallási és kegytárgyakat (Ecclesia Antik), órákat, ékszereket (Antik Órák Üzlete, Wladis Galéria), lámpákat (Weber-antiklámpa), fegyvereket (Moró Antik Galéria), keleti szőnyeget (Keleti Szőnyegek Galériája) értékesítő üzletek és kereskedőházak. Hobbihoz, érdeklődési körhöz kapcsolódó gyűjteményi darabokkal foglalkoznak a numizmatikai (Camerarius Numizmatika), filatéliai (Fodor Aukciósház) és hanglemez-műkereskedések (Newport Records). Leggyakrabban egy-egy művészeti korszakra specializálódik a kínálat. A klasszikus vagy kortárs képző- és iparművészeti alkotások megkülönböztetésén túl a kereskedőházak kínálatja jellemzően tovább differenciálható a preferált műtárgycsoportokra (például: a barokk, empire és biedermeier bútorok a Németh Antikban vagy az art brut alkotások az Art Brut Galériában). Ezen túlmenően a művészettörténeti korstílusok és irányzatok pontosabb, mélyebb részletességű elhatárolása nem indokolt a tanulmány diszciplináris kereteiből adódóan, mindazonáltal a műtárgyvászték sok esetben több stíluskorszakot ölel fel (például a Bardoni Intérieur art deco, szecessziós és bauhaus műtárgyai vagy a Kálmán Maklár Fine Arts Galéria absztrakt és szürrealista alkotásai). Más galéria és régiségbolt a származási helyet hangsúlyozza, s egy-egy ország, régió kultúráját, művészetét helyezi előtérbe. A hazai műtárgypiacon ebbe a szűkebb típusba tartoznak azok a szereplők, akik a 19. századi francia és magyar mesterek műveit, kortárs berlini alkotásokat (Magyar–Francia Galéria, Biksady Galéria), a nepáli, laoszi, afgán és indiai ezüst ékszereket (Orbis Pictus Ékszergaléria) értékesítik. Néhány kereskedőház az Osztrák–Magyar Monarchia területéről, balkáni országokból származó bútorokkal (Studio Agram), a magyar kerámia- vagy népművészet alkotásaival (Haas Galéria, Valifolkart) tett szert elismertségre. A műtárgyak anyaga önmagában befolyásolhatja a kínálat palettáját. Több kereskedőház említhető, amelyek kifejezetten az arany- és ezüstműves ékszerek és tárgyak (Art 001 Galéria, Dinasztia Galéria) vagy a porcelán és művészi üveg (Anni Domini Galéria) szakértőiként váltak ismertté. Egyes galériák

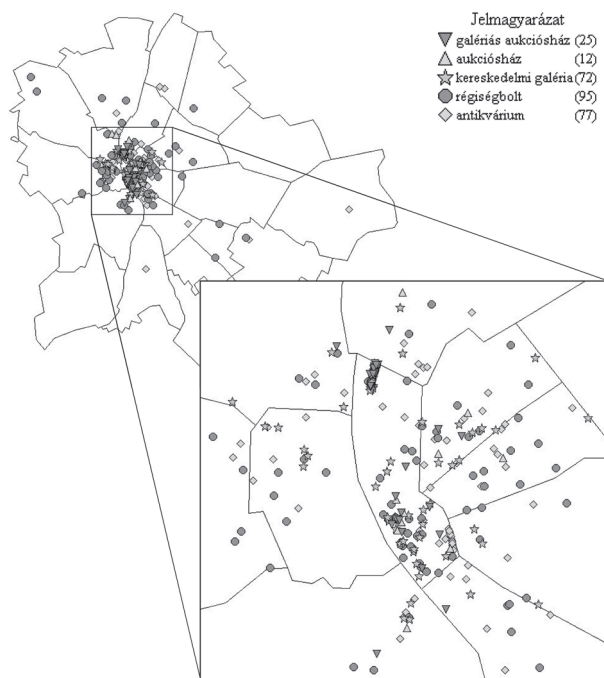
kifejezetten néhány művész vagy alkotókör, iskola, manufaktúra műremekeiből, márkatermékeiből alakítják ki a választékukat. Vannak olyan műkereskedők, akik a nagybányai festészet, a KUT (Képzőművészek Új Társasága) művészcsoport alkotásaival (MissionArt Galéria, Haas Galéria), a hazánkban igen keresett Herendi és Zsolnay porcelánokkal (Eklektika Galéria, Nemes Galéria) vagy a francia Gallé és Daum Nancy üvegekkel (Európa Galéria, Pethő Galéria) képeznek egyedi színfoltot a műtárgypiacon.

A műkereskedelem térbelisége Budapesten

Hazánk fővárosában a műkereskedések típusai markáns területi elrendeződést mutatnak. Célravezető a profil alapján bemutatni a műtárgypiaci szereplők térben való megjelenését (1. ábra), mert funkcionális karakterjegyeik szerint viszonylag egyértelmű térbeli elkülönülés figyelhető meg.

Az antikváriumok főként Budapest belső kerületeiben, a Nagykörút gyűrűjében helyezkednek el szórطان. Az üzletek közel egyharmada (31%-a) az V. kerület déli területén koncentrálódik, ahol az antikvár könyvkereskedelem

1. ábra: A műkereskedelem térbelisége Budapesten
The art market's spatial distribution in Budapest

tradicionális központja található. A Múzeum körútra felfűződő antikváriumok együttese már évtizedekkel ezelőtt a körút imázsának részévé vált, kialakulása a 19. század második feléig nyúlik vissza.

A Központi Antikvárium munkatársával, Dobó Zoltánnal készített interjúból kiderült, hogy a Központi Antikvárium elődje, az egykori Főantikvárium jelent meg először a körúton 1891-ben. Az üzlethely kiválasztásában minden bizonnyal fontos szerepe volt az ELTE 1871-ben megépülő, Múzeum körút (korábbi Országút) 4. szám alatti épületének, amely ma az egyetem Bölcsészettudományi Karának ad otthont. Mindemellett a SOTE (mai Semmelweis Egyetem) orvoskarát 1860 körül a körútra helyezték át, illetve 1875-ben megalapították a közeli Zeneakadémiát; a felsőoktatási intézményeknek köszönhetően ekkoriban már megnyílt az orvosi és a zenei antikvárium is. Ezt követően folyamatosan érkeztek az antikváriusok a Múzeum körútra (például a nagy múltú Honterus Antikvárium), majd sorra a további kisebb antikvár könyvkereskedések. Füredi Tamás, az Antikvár.hu Antikvárium üzletvezetője, valamint több antikvár könyvesbolt munkatársa úgyszintén a Központi Antikvárium vonzerejének tulajdonítják a Múzeum körúti antikvár kiskereskedelem fejlődését. Füredi Tamás elmondta, a Központi Antikvárium a kezdetektől fogva kiemelt szerepű antikváriumnak számított a fővárosban, ami köré csoportosult a többi antikvárius vállalkozó, s a folyamat eredményeként létrejött a Múzeum körút sajátos antikvár üzletsora. Az 1950-es évektől kezdve kizárólag az állami könyvkereskedelem bonyolította a használt könyvek adásvételét, emiatt a magánüzleteket felszámolták. A rendszerváltást követően új lendületet vett az antikvár könyvek kiskereskedelme, tulajdonképpen az elmúlt 20–25 év folyamán alakult ki a mai arculata. Számottevő antikvár könyvkereskedés figyelhető meg a belvárost övező városrészekben is, beleértve a VI., VII., VIII., IX. és XIII. kerületeket, ahol átlagosan 6–8 antikvárium működik. Budán a Margit és Krisztina körút közelében is fellelhetőek antikvár könyvesboltok. Az adatgyűjtés időpontjában az I. kerületben 5 antikvárium, a II., III., XI. és XII. kerületekben pedig 2–4 antikvár könyvkereskedés folytatott ilyen tevékenységet.

A régiségboltok – az antikváriumok térbeliségéhez illeszkedve – a körutak mentén és a környező mellékutcákban helyezkednek el. Az üzletek 37%-a az V. kerületben összpontosul, és jelentős számban fordulnak elő a belvárossal határos kerületekben is. A VI. és VII. kerületben 8–9, a VIII. és IX. kerületekben 4–5 régiségbolt várja az érdeklődőket, a budai oldalon, a Krisztinavárosban 10 műkereskedés foglalkozik régiségekkel. Míg az antikvár könyvkereskedelem klasszikus központja vitathatatlanul a Múzeum körút, a régiségboltok esetében nem mutathatunk ki hasonló magterületet. Bár az antikváriumok és a régiségboltok egyaránt az V. kerületben helyezkednek el, mindkét típus igen csekély számmal fordul elő a hagyományos bevásárlózónában (Sikos T., Hoffmann-né 2004). A jelenség magyarázatául szolgálhat Sikos T. (2000) megállapítása, mely szerint a másodlagos bevásárló zónát (az V. kerület déli része, Rákóczi út, Nagykörút) főként olyan kis alapterületű üzletek jellemzik, amelyek a magas bérleti díjak következtében kiszorulnak a városmagból. A térbeli elrendeződésük összefüggésben lehet

a bevásárlóközpontok megjelenésével, aminek következtében a belváros kiüresedő üzlethelyiségeiben a patinás szaküzletek mellett az igényes antikváriumok, régiségboltok is helyet kapnak.

A galériák területiségét markánsabb térbeli koncentráció jellemzi, mint az előző két típusét. A galériás negyed elsősorban az V. kerületi Falk Miksa utcában és közvetlen mellékutcaiban található, de kiterjed a belvárosi üzleti negyed (CBD) egészére. Ezeken a területeken csoportosul a kereskedelmi galériák 62,5%-a, kisebbik hányada pedig az V. kerület szűk környezetében. A VI. kerület kivételével a szomszédos kerületekben legfeljebb két-három szalon folytat műkereskedelmi tevékenységet. A budai várnegyedben 5 galéria működik, a II. és a XII. kerületekben összesen 6.

A hazai műtárgypiac meghatározó és befolyásos szereplői, a galériás aukciósházak Budapest legelőkelőbb belvárosi területein helyezkednek el. A nívós és elegáns kereskedőházak háromnegyede a belvárosi üzleti negyedben értékesíti a műalkotásokat, mivel elsősorban e típus képviselői képesek megfizetni a magas bérleti díjakat. Ezzel szemben eltérő területi jellemzőkkel írhatók le az aukciósházak. A kizárólag árverező tevékenységet végző műkereskedéseknek csupán 38%-a települt az üzleti negyedbe. Tekintve, hogy az aukciósházak felére a többszorosítás vagy csakis online aukciós értékesítés jellemző, a központi elhelyezkedés nem minden esetben fontos kérdés. Másrészt viszont mindenképpen indokolt a térbeli dimenzió vizsgálata, mert az aukciós katalógusban szereplő tárgyi anyag az aukciósházakban előzetesen megtekinthető.

Ha a műkereskedések típusainak az elsődleges bevásárlózónán belüli arányát elemezzük, elmondható, hogy az antikváriumok mindössze 2,6%-a, a régiségboltok 7,4%-a a galériák 8,3%-a képes elegendő bevételt generálni a magas bérleti díjak fedezésére, viszont az előkelő aukciósházak és galériás aukciósházak esetében ez az arány 30%. Fenti adatok alapján következtethetünk az egyes típusok műtárgypiaci pozíciójára is.

Az antikvitás tradicionális kiskereskedelmi övezete az elsődleges bevásárlózónában és a Falk Miksa utcában összpontosul, amelyek napjainkban egyre inkább teret adnak a kortárs műalkotások tárlatainak is. Műkereskedéseinek 8%-a a színvonalas régiségboltok, 22%-a a galériás aukciósházak és 70%-a az elismert galériák közé tartozik. A Falk Miksa utcai galériák és aukciósházak főként festményekre és antik bútorok kiskereskedelmére specializálódtak, jelentős még az óra-, ékszer- és műtárgy kínálatuk. Arra a kérdésre, hogy miért az adott helyen alakult ki a műkereskedelmi központ, többféle válasz adható. Bár a modern városközpont és a hagyományos bevásárlózóna kiépítése már az első világháborút követően befejeződött (Sikos T., Hoffmannné 2004), az V. kerületi Falk Miksa utca (egykori Néphadsereg utca) és környezete frekventált belvárosi területnek számított. A városrész nemcsak fontos pénzügyi és gazdasági szerepkört töltött be, hanem a főváros politikai és közigazgatási központjaként is funkcionált. A Parlament és a mostani Országgyűlési Irodaház (a 2. világháború előtt a Belügyminisztérium számára épült,

a szocializmus évei alatt az ÁVH, majd az MSZMP központi irodaházként használta) közelsége miatt a környező mellékutcák bérházaiban főként hivatali, minisztériumi tisztviselők éltek. Feltehetően ezek a stabil anyagi helyzetű, magas presztízsű rétegek is hozzájárultak a műkereskedelem hagyományainak megteremtéséhez és fennmaradásához. Mindemellett az újjáépített Margit híd 1948. évi átadása a budai kerületekben lakó, jelentős jövedelemmel rendelkező, felsőbb társadalmi csoportok számára is könnyebb és gyorsabb elérhetőséget tett lehetővé a pesti oldal felé. Ugyanebben az évben a Minisztertanács létrehozta a BÁV elődjét (www.bav.hu), amely a záloghitelezési tevékenység mellett a művészeti aukciók és árverések szervezését egyedüli szereplőként bonyolította a Szent István körúton. Az ország legfőbb műkereskedelmi vállalata, a nagy múltú BÁV vitathatatlan szerepet játszott az egyedülálló galériás negyed kialakulásában; amelynek vonzáskörzetében néhány évtizeddel később, az 1980-as évektől kezdve, egymás után jelentek meg a műkereskedő vállalkozások (Martos 2012). E térbeli folyamatot hasonlóképpen mutatták be a szakma elismert képviselői (köztük több neves galéria tulajdonosa és munkatársa) a velük készített interjúk keretében.

Pintér Péter, a Pintér Galéria és Aukciósház tulajdonosának elmondása szerint a Szent István körüti BÁV közelében, a Falk Miksa utcában az 1980-as évektől kezdve Kruj Andor üveges és képeretező működtette a vállalkozását, akit az ügyfelei rendszeresen megbíztak a BÁV-nál vásárolt festmények keretjavításával, üvegezésével. A képeretező vállalkozóból a Falk Miksa utca arculatát meghatározó régiségkereskedő vált. Katona Lajos asztalosmester, aranykoszorús bútorrestaurátor a vele készített interjú során hangsúlyozta, hogy a rendszerváltás előtti évtizedekben főként az egyéni megrendelésre készített bútorok határozták meg a kereskedők tevékenységét, mert a szocialista politikai rendszer a tezaurációs célú műkincsvásárlás lehetőségét jelentősen korlátozta. Martos Gábor gondolatát (2012, 136.) idézve „a műtárgyak adásvétele a szocializmus idején egy szűk közösség ügye maradt”. Bocskay Péter, a BÁV Aukciósház üzletvezetője és bútorbecsűse az interjú folyamán egyaránt kiemelte az állami szektor által működtetett BÁV műtárgypiacon betöltött központi és versenytárs nélküli pozícióját, amely egészen az 1980-as évek végéig tartott. Pintér Péter tájékoztatása alapján a magánvállalkozók megjelenése az utcában lépcsőről lépésre indult el; először a Szent István körüttől a Balaton utca sarkáig terjedő utcárszen: megjelent a Nagyházi Galéria, a Kieselbach Galéria, az 1990-es években Virág Judit galériája, illetve az antik bútorok értékesítésére specializálódott Pintér Galéria. Az interjú során a tulajdonos kifejtette, hogy üzletválasztását a bútokereskedésből adódó helyigény befolyásolta, s így esett a választás a galéria jelenlegi helyére. A Pintér Galéria a Falk Miksa utca Parlament felőli szakaszán (a Kossuth Lajos tértől a Markó utca kereszteződéséig bezáróan) a megnyitásától kezdve kulcsponti szerepet töltött be a „galériás negyed” terjeszkedésében, ösztönözve a szakma további szereplőinek térbeli koncentrációját.

Összefoglalás

A tanulmányban bemutatott osztályozás arra kívánt rámutatni, hogy a vizsgált budapesti műkereskedések tevékenységük céljában, a piacon betölteni kívánt funkciójukban igen sokfélék lehetnek, ami eleve meghatározza a működésük profilját és a kínálatukat. Ugyanakkor könnyelműség lenne általános érvényű következtetéseket megfogalmazni az értékesítési csatorna és az árstratégia megválasztásáról, mert egy-egy műtárgypiaci szegmensben belül is különböző tényezők érvényesülnek és hatnak az üzletpolitika sajátosságaira.

Budapesten a profitérdekelt műkereskedések leggyakoribb típusa a régiségbolt és az antikvárium. Jellemzően széles és változatos kínálattal rendelkeznek, megszólítva a legkülönbébb célcsoportokat. A vizsgált piac további egy-negyedét alkotó kereskedelmi galériák tevékenységében hangsúlyt kap a kulturális, művészeti értékek közvetítése is. Meghatározott céljaiknak és küldetésüknek megfelelően ennél a típusnál figyelhető meg a legnagyobb specializáció. Jelentős pénzügyi tőkéjükből, nemzetközi kapcsolatrendszerükből adódóan a piac kulcsfontosságú szereplői az aukciósházak és a galériás kereskedőházak. A stabil piaci pozíció javítása és megőrzése érdekében a különböző műtárgycsoportokra való szakosodás ezeknél a típusoknál is alapvető kérdés. A versenyképesség szempontjából egyre lényegesebbé váló többcsatornás értékesítés a jól átgondolt marketingstratégia meglétét feltételezi, amely elsősorban a nagyobb kereskedőházakra, aukciósházakra jellemző.

A műkereskedelemben különösen nagy jelentőségű a személyes eladás és kommunikáció szerepe, így az elektronikus kereskedelem eleve korlátok közé szorul. A kutatás eredményei alapján bizonyos műtárgycsoportok esetében (például könyv és papírrégiség, bélyeg) azonban kevésbé meghatározó a hagyományos vásárlás lehetősége, így az antikváriumok és a filatéliai, numizmatikai aukciósházak nagyobb arányban jelennek meg online felületeken. A jövőben a többcsatornás értékesítés feltehetően nagyobb teret kap a legtöbb típusnál, viszont ezután sem helyettesíti a hagyományos eladási formát.

Tekintve, hogy a kereskedelmi árverések rendezése és lebonyolítása összetett szervezési, előkészítési munkálatokat és komoly pénzügyi tőkét kíván, a licitlépcsős árpolitika főként az aukciósházak és galériás kereskedőházak sajátja. Ezen túlmenően a vegyes árpolitika csak néhány nagyobb antikváriumban figyelhető meg. Az aukciósház az egyetlen típus, amelynél – az üzleti tevékenység jellegéből adódóan – a licitlépcsős árstratégia önmagában jelenik meg.

Budapesten a tradicionális műkereskedelem továbbra is a Falk Miksa utcában, illetve környékén összpontosul, az antikvár könyvkereskedelem pedig a Múzeum körútra koncentrálódik. Az interjúk alapján a hagyományos műkereskedelmi és antikvár könyvkereskedelmi központok kialakulására nagy hatással volt a tradíció, a korabeli közintézmények közelsége. Mindkét magterület fejlődése egy-egy központi szerepkörű kereskedőháznak köszönhető (BÁV, Központi Antikvárium), amelyek elindították e különleges kiskereskedelmi zónák fejlődését.

dését. A két intézmény – részben megőrizve korábbi arculatát – mindmáig márkás központként van jelen a térben, ugyanakkor a műalkotások piaca mára kiterjed a központi üzleti negyed egészére. Az elsődleges bevásárlóközpont a legelőkelőbb aukciósházaknak és galériás aukciósházaknak ad otthont. A galériák több mint 60%-a az V. kerület vonzó üzleti negyedében található. Az antikváriumok és régiségboltok többsége a belvárost övező részeken és a budai kerületekben összpontosul. Az egyes típusok térbeli elkülönülése feltételezhetően jelentős részben a bérleti díjak szerinti differenciálódással magyarázható. A hierarchia csúcsát a patinás galériák és aukciósházak foglalják el, melyek képesek finanszírozni a főváros legelegánsabb, hagyományos bevásárlóközpontjának magas bérleti díjait is. A hagyományos bevásárlóövezettől távolodva megjelennek a színvonalas régiségboltok és antikváriumok. A kis alapterületű műkereskedéseknek a másodlagos bevásárlóközpontba való betelepülésében vélhetően szerepet játszott a bevásárlóközpontok térhódítása is. Az online árverések terjedésével az aukciósházak esetében kevésbé meghatározó a központi elhelyezkedés, a telephelyválasztásban más szempontok is előtérbe kerülhettek. Az I. kerületben koncentrálódó antikváriumok, régiségboltok és galériák számára feltételezhetően a budai várban rejlő turisztikai potenciál is kedvező feltételeket teremtett.

Fentiek alapján megállapítható, hogy a budapesti műkereskedések a főváros négy területén koncentrálnak profiljuk szerint. A Falk Miksa utca első sorban galériáknak és aukciósházaknak ad otthont, a Múzeum körúton dominánsan az antikváriumok működnek, az V. kerület középső része (a Váci utca környéke) „galériás negyedként” azonosítható, míg a Várban és környékén vegyesen fordulnak elő – főként a turisták érdeklődésére számot tartó – különböző profilú műkereskedések.

A cikk a hazai műkereskedelmi üzletek osztályozását és térbeli elhelyezkedését helyezte fókuszába. A hazai műkereskedelem számos – regionális tudományi szempontból is fontos – aspektusa azonban további kutatást igényel. E speciális termékszegmensben a vásárlási szokások, az egyes üzletek piaci vonzaskörzete, a termékkínálat sajátosságai és az árszínvonal változásának és területi mintázatának jellegzetességei egyaránt számot tarthatnak további tudományos érdeklődésre.

Irodalom

- Heilbrun, J., Gray, C. M. (eds.) (2004): *The economics of art and culture*. Cambridge University Press, Cambridge
- Klamer, A. (ed.) (1996): *The value of culture. On the relationship between economics and arts*. Amsterdam University Press, Amsterdam
- Martos G. (2012): *Műkereskedelem. Egy cápa ára*. Typotex Kiadó, Budapest

- McNulty, T. (2014): *Art market research. A guide to methods and sources*. McFarland & Company, Inc., Jefferson
- North, M. (2003): Art markets. In: Mokyr, J. (ed.): *The Oxford encyclopedia of economic history*. Volume 1. Oxford University Press, New York, 167–174.
- Rechnitzer J. (2002): *(Mű)gyűjteni, de hogyan?* Régió Art Kiadó, Győr
- Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság (1916): *Révai nagy lexikona. Az ismeretek enciklopédiája*. 14. kötet. Budapest
- Sikos T. T. (2000): *Marketingföldrajz*. VÁTI Kht., Komáromi Nyomda és Kiadó Kft., Komárom
- Sikos T. T., Hoffmann I.-né (2004): *A fogyasztás új katedrálisai*. MTA Társadalomkutató Központ, Folpress Nyomdaipari Kft., Budapest
- Throsby, D., Zednik, A. (2014): The economic and cultural value of paintings: Some empirical evidence. In: Ginsburgh, V. A.; Throsby, D. (eds.): *Handbook of the economics of art and culture*. Volume 2. North-Holland, Amsterdam, 81–99. <http://doi.org/b6gs>
- Zorloni, A. (2013): *The economics of contemporary art. Markets, strategies, and stardom*. Springer, Heidelberg <http://doi.org/b6gt>
- http://artmagazin.hu/artmagazin_hirek/szerintem_a_kepzomuveszeti_elet....3156.html?pagid=119 (Letöltés: 2017. március 12.)
- http://www.bav.hu/cegtortenet#content_1951BAV (Letöltés: 2017. március 12.)

TÉR ÉS TÁRSADALOM | *SPACE AND SOCIETY*

KÖNYVSZEMLE / BOOK REVIEW

Erdősi Ferenc: Törökország közlekedése (MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete, Pécs, 2015. 431 o.)

SZABÓ TAMÁS

SZABÓ Tamás: informatikus, térinformatikus, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 7621 Pécs, Papnövelde utca 22.; szabot@rkk.hu

Tamás SZABÓ: informatician, GIS expert, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences; Papnövelde u. 22., H-7621 Pécs, Hungary; szabot@rkk.hu

Törökország mint a migránsválság „lokalizálásának” egyik lehetséges kulcs-tényezője az utóbbi években gyakran szerepel a médiában. E kis-ázsiai országról, különösen a közlekedéséről Magyarországon csak keveseknek van érdemi ismeretük. E könyv a gazdasági/társadalmi alapokkal, az aktuális politikai viszonyokkal való szoros kölcsönhatásban elemzi, értékeli a hatalmas ország közlekedési infrastruktúráit (hálózatuk méretét és minőségét), valamint a forgalom idő- és térbeli alakulását. A közel félezer oldalas mű első részében a szerző az ország gazdaságának (és gazdaságpolitikájának) átfogó jellemzőit taglalja, beleértve az ágazati szerkezetet, az országnak a globális gazdaságban elfoglalt pozícióját, a területi fejlettségbeli különbségeket. Ezt követi a közlekedés általános jellemzőinek megfogalmazása.

Miután a modern kori közlekedés első módja a vasút volt, a szerző a második rész elején az Oszmán Birodalom idején épült emblematisztikus (Bagdad és Hedzsász) vasutakkal indítja az egyes közlekedési ágazatokat önálló fejezetekben megjelenítő második részt, mely a légi közlekedési szektor SWOT-elemzéseivel zárul. Ez a 300 oldalnál is bővebb második rész tekinthető a könyv törzssanyagának, melyből az olvasó részletekbe menően informálódhat az ország vasúti, közúti, tengeri és légi közlekedésének állapotáról, teljesítményéről, regionális jellemzőiről és a már folyamatban levő, valamint a tervezett fejlesztésekről. Az ágazati fejezetek közül feltűnően rövid a közúti közlekedésről szóló rész (a szerző a Bevezetésben ezt azzal indokolja, hogy

rendkívül kevés használható forrást tudott elérni e témáról). Ezzel szemben az ország külkereskedelmében meghatározó szerepet játszó tengerhajózásról (társaságokról, kikötőkről, a forgalom tengerpartok menti szerkezetéről) jól strukturált ismeretek olvashatók, mint ahogyan nem csupán a nemzetközi, hanem a belföldi (távolsági) közlekedésben is kitüntetett szerepet játszó légi közlekedésről is.

Az olvasó számára az alágazati fejezetekből kiderül, hogy a „fejlődő” országok közé sorolt Törökországban mára kiugró színvonalú infrastruktúrák is jelen vannak. Így például:

- A TGV-hez hasonló nagysebességű vasutak (2013-ban 980 km) Ankarát és Konyát kötik össze Isztambullal, és a hálózatot folyamatosan fejlesztik.
- A Boszporusz alatti, közel 15 km hosszú Marmaray-alagút lehetővé teszi a folyamatos, nagy teljesítményű interkontinentális vasúti közlekedést.
- Az isztambuli (több repülőtérből álló) globális jelentőségű légi közlekedési fordítókorong (középtávon már évi 160 millió utassal).
- A Márvány-tenger parti ipari deglomeráció igényeit kielégítő teherkötői kapacitás a legnagyobbak közé tartozik a Közel-Keleten.

Törökországnak a nemzetközi közlekedési térben elfoglalt helye a könyv harmadik részének témája, melynek első fejezete a szomszédos országokkal való vasúti és közúti közlekedési kapcsolatokról, második fejezete az egyelőre gyenge tranzitközlekedésről (és kilátásairól) szól, a harmadik pedig a török tengerszorosok mint kiemelkedő jelentőségű vízi utak forgalmával kapcsolatos környezeti és egyéb konfliktusok kezelését elemzi.

Az összefoglaló következtetéseket tételszerűen tárgyaló zárófejezetben a szerző az ambiciózus kínai részvétellel megvalósuló nagyszabású fejlesztések hatását elemzi a török gazdaság versenyképességére.

A Törökország közlekedéséről magyar nyelven megjelent első érdemi publikációban nagyobb terjedelmet igényelt volna az ország nemzetközi olaj- és gázvezeték-hálózatokban betöltött jelentős csomóponti szerepének értékelő bemutatása. A könyv szerkezete túlzottan tagolt (számos alfejezet alfejezete), ami feltehetően abból adódik, hogy a szerző jól áttekinthető struktúrában akarta megjeleníteni a terjedelmes tartalmat.

Mind a hazai regionális tudomány, mind a földrajz képviselői részéről többször megfogalmazódott, hogy hiányoznak a távoli földrészekkel, országokkal foglalkozó elemző szakági, területfejlesztési szemléletet tágító, új aspektusokkal gyarapító munkák. Úgy tűnik, hogy azoknak, akiknek nincs módjuk megfelelő időt eltölteni a vizsgált területen (ahol a primer információk begyűjthetők), nehezen áthidalható problémákkal kell szembesülniük. Miután a magyar könyvtárakban és adatbázisokban csupán az Oszmán Birodalom vasútépítéseiről lelhetők fel írárok, a szerző túlnyomóan az internetről elérhető forrásokra hagyatkozott. A bevezetőben a szerző felhívja a figyelmet arra a képtelen helyzetre, hogy pénzhiány miatt nincs lehetősége a témába vágó külföldi könyvek megvásárlására, folyóiratcikkekről másolatok megrendelésére.

Mindezek ellenére a szerző tollából már több monográfia jelent meg (Afrika, Távol-Kelet stb.), melyek a most ismertetettel együtt más témák hazai művelőit is remélhetően arra serkentik, hogy globalizálódó világunk kevésbé ismert régióiról szóló kutatásokkal gazdagítsák a magyar olvasók repertoárját.

E könyv a geográfusokon, közlekedési és vasúti szakembereken kívül a regionális gazdaságtan művelőinek, valamint politológusok, orientalisták figyelmébe ajánlható.

TÉR ÉS TÁRSADALOM | *SPACE AND SOCIETY*

TUDOMÁNYOS ÉLET / SCIENTIFIC LIFE

Beszámoló és gondolatok a Térszerkezeti kihívások és területfejlesztési válaszlehetőségek a 2010-es években Magyarországon című konferenciáról

Report and thoughts on the conference Challenges of spatial structures and answers of regional development in Hungary in the 2010s

JÓZSA VIKTÓRIA, SZABÓ PÁL

JÓZSA Viktória: ügyvezető, Nord Consult Kft., 1106 Budapest, Jászberényi út 45.; doktorjelölt, Szent István Egyetem, Enyedi György Regionális Tudományok Doktori Iskola; 2100 Gödöllő, Páter Károly utca 1.; viktoria.jozsa@nordconsult.hu
SZABÓ Pál: docens, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Regionális Tudományi Tanszék; 1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/c.; szabopalpeter@t-online.hu

Viktória JÓZSA: director, Nord Consult Kft.; Jászberényi út 45., H-1106 Budapest, Hungary; PhD candidate, Enyedi György Doctoral School of Regional Sciences, Szent István University; Páter Károly utca 1., H-2100 Gödöllő, Hungary; viktoria.jozsa@nordconsult.hu
Pál SZABÓ: associate professor, Department of Regional Science, Eötvös Loránd University; Pázmány Péter sétány 1/c., H-1117 Budapest, Hungary; szabopalpeter@t-online.hu

A magyarországi területfejlesztés fontos évfordulója volt 2016: 20 éves lett a többször módosított területfejlesztési törvény. Ám ezt csend övezte, ahogy a hazai területfejlesztési kérdéseket is jórészt. Ugyanakkor 2016-ban megalakult az MTA Regionális Tudományi Bizottságának (MTA RTB) új egysége Területpolitikai Albizottság néven, amely célul tűzte ki, hogy a hazai politikai térben kissé súlyát vesztő területiséget (területi kutatásokat és területfejlesztést) előtérbe hozza, valamint a térelméleti és területpolitikai oldalt közelítse egymáshoz. Ennek első lépése volt, hogy 2016. november 30-án, karöltve az Eötvös Loránd Tudományegyetem Regionális Tudományi Tanszékével (ELTE RTT), meghívásos szakmai konferenciát rendezett *Térszerkezeti kihívások és területfejlesztési válaszlehetőségek a 2010-es években Magyarországon* címmel. Az ELTE látványosi kampuszán majd 100 területi kutató, területfejlesztési szakember, regionális elemzést,

területfejlesztést tanuló diák előtt zajlott le az esemény. A szakemberek a területi szintek teljes spektrumát képviselték; a nemzeti léptékű szakpolitikai elemzők, tervezők mellett megjelentek a korábbi regionális fejlesztési ügynökségek munkatársai, a megyei szinten (ügynökségeknél és kincstári irodáknál) dolgozó szakemberek, valamint a kistérségek, járások és a települési szint fejlesztésével, kutatásával foglalkozó kollégák is. Megjelent továbbá témaként és a részt vevő szakemberek által is a határ mente, a határokon átfelölő gondolkodás és közös fejlesztések lehetősége.

A konferenciát Rechnitzer János egyetemi tanár (Széchenyi István Egyetem), az MTA Regionális Tudományi Bizottságának elnöke nyitotta meg. Beszédében többek közt kiemelte a területfejlesztés mint szakpolitika fontosságát és folyamatos megújulását, az utánpótlás képzését. Nagy szükség van ezekre napjainkban, hiszen szerencsés időszakban születünk. Hazánk – és tágabban a kelet-közép-európai régió – számára izgalmas, új kihívásokkal teli volt a rendszerváltás óta eltelt időszak, beleértve az európai uniós csatlakozást és az általa generált új folyamatokat. Érdekes, munkával, sikerekkel teli, és természetesen néhány kudarccal is tarkított évtizedeket tudhatunk magunk mögött. A jövő szintén kihívásokkal teli, ám ezeknek már az új, felnövekvő generációkkal közösen kell megfelelnünk. Ők a millenniumi nemzedék – az Y- és Z-generáció – tagjaként hordozzák a korszak minden jellegzetességét. A konferencia egyik fontos üzenete, egyben jelentősége itt volt tetten érhető: platformot képzett a diákok, az oktatók, a kutatók és a gyakorlati szakemberek között.

Az első szekcióban, amelyet Rechnitzer János moderált, két általános, a magyarországi területi folyamatokat, illetve a hazai területfejlesztést bemutató előadás hangzott el. Fontos volt egymást követően látni és hallani a területi kutatásokkal foglalkozó egyetemi oktató és a szakpolitikai (területi és nem ágazati) tervező szakember gondolatait, véleményét, néhol egyező, de számos helyen eltérő hangsúlyait a két, szorosan összekapcsolódó témáról. Az első előadásban Kiss János Péter, az ELTE Regionális Tudományi Tanszékének adjunktusa a 2000-es évek területi fejlettségi folyamatait elemezte. A GDP megyei szintű adatainak vizsgálatával kimutatta, hogy 2000 és 2014 között a megyéknek az egyes időszakokban jelentősen eltérő növekedési pályái ellenére a gazdasági teljesítmény egyenlőtlenségének területi képe alig változott. A lakossági jövedelmek elemzése révén pedig arra a megállapításra jutott, hogy a különböző adatok nagyfokú eltérései ellenére összességében bizonyosnak látszik a regionális egyenlőtlenségek csökkenésének trendje 2000 és 2014 között, különösen a jelen évtizedben, de a területi szerkezet jelentős változása nélkül. A második előadást Tipold Ferenc, a Nemzetgazdasági Minisztérium Területfejlesztési Tervezési Főosztályának vezetője tartotta. Kiemelte, hogy elkészítették és benyújtották az Országgyűlés elé az ország területi folyamatainak 2009–2014 közötti alakulásáról és a területfejlesztési politika, a területrendezési tervek érvényesítésének hatásairól, a területfejlesztést szolgáló pénzeszközök felhasználásáról, valamint a nemzetközi és határ menti területfejlesztési és területrendezési tevékenység-

ről szóló beszámolót, amely izgalmas szakmai olvasmány lesz a területi kérdések iránt érdeklődőknek. Előadásában bejelentette azt is, hogy a Közép-Magyarország régió szétválasztása hivatalosan megtörtént, amely döntés szakmai háttéranyagainak készítése is a főosztályon történt. Ezen túl az előadó áttekintette az EU regionális politikájának időbeli alakulását, a 2014–2020-as időszak jellemzőit, kihívásait, valamint részletesen kitért a hazai területpolitika átalakulására (törvényi változások, a területfejlesztés intézményrendszere, tervezési rendszer, operatív programok, új eszközök stb.). Végezetül a kohéziós politika jövőjének kérdéseit is feltette az előadó. A két előadás után több felszólalás fűszerezte a hazai területfejlesztés mechanizmusának problémáit, főként az utóbbi előadás intézményrendszeri, szakpolitikai fókuszra kapcsán (az egyes területi szinteken lejátszódott folyamatok kisebb hangsúlyt kaptak), illetve a jelenlévők aktuális, a területfejlesztést érintő kérdéseket is intézték a főosztályvezetőhöz.

A következő két szekcióban elhangzott előadások jól illeszkedtek az első szekció hozzászólásaihoz, mivel a hazai területi egységek oldaláról közelítették a területfejlesztéshez, felbontva azt a klasszikus közigazgatási egységekre és a területfejlesztési szempontból intézményesített „régiókra”. (A régió név a szekciók címében természetesen és szándékoltan tértudományi szempontból értelmezendő, hiszen a területfejlesztési törvény által definiált, ám területfejlesztési szempontból kiüresedett régiókról nem kellett, hogy szó essen, sajnos.)

A második szekcióban a „régióknak van problémájuk” mottó alatt három előadás hangzott el, Faragó László, az MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpontjának tudományos főmunkatársa, az MTA RTB Területpolitikai Albizottsága elnökének moderálásával. Az elsőben Tosics Iván szociológus a Városkutatás Kft. részéről a hazai városfejlesztést vette górcső alá. Kritikai előadásában hangsúlyozta, hogy a hazai városok és fejlesztésük véleménye szerint az európai irányokkal ellentétesen halad. Prezentációjában először áttekintette a hazai városkutatás és várospolitika elmúlt időszakának jellemzőit, majd a városok előtt álló összetett kihívásokról értekezett, ráirányítva a figyelmet az integrált válaszok jelentőségére (intézmények, szakpolitikák integrációja, horizontális és vertikális integráció). Ezt követően európai városfejlesztési példákon keresztül mutatta be ennek szemléletét, szerepét, sikerét, kitérve az integrált városfejlesztés problémáira a poszt szocialista városokban, köztük kiemelten Budapesten. A második előadó, G. Fekete Éva egyetemi tanár (Miskolci Egyetem) volt, aki a hazai vidékfejlesztés aktuális ügyeit boncolgatta. Előadásának elején röviden felvázolta az elméleti alapokat (a vidék és a vidékfejlesztés fogalma, a vidékpolitikák alaptípusai, intézmények, eszközök stb.), majd ezek tükrében értékelte a hazai vidékstratégiát. Alulnézetből is ráláthattunk a mai vidékpolitikára, annak helyi működésére és a kialakult problémákra. Összegzésben az előadó többek közt kiemelte, hogy a célok és prioritások szempontjából kevert, de korszerű, vállalható stratégiánk van, ám az eszközök-intézmények széttagoltak és a helyi intézményrendszer léte bizonytalan. Sok fejlesztéspolitikai kaptafa figyelhető meg, a társadalmi részvétel deficitese és a helyi stratégiai

tervezés helyett helyi alkuk a jellemzőbbek. A harmadik előadást, amely a megyék területfejlesztési szempontú újradefiniálásáról szólt, Kovács Katalin szakmai vezető (Baranya Megyei Önkormányzat) tartotta. Prezentációjában először azzal foglalkozott, hogy miként változtak a megyék funkciói az elmúlt évtizedekben, árapályjelenségeként aposztrofálva ezt. A jelenlegi, 2014–2020-as ciklus ismét „dagályt” jelent, mivel megindult a megyei szint „revitalizációja” a területfejlesztési feladatokkal. Az előadó körüljárta a megyei kompetenciákat (területi prioritás, kedvezményezett kör, véleményezés stb.), valamint külön kitért a Baranya megyei tapasztalatokra. Utóbbi esetében az útkeresést, a piacra lépést és a szolgáltató megye kialakítását hangsúlyozta. Ezeket az előadásokat is érdemi szakmai vita követte, amelyből az tárult fel, hogy a hazai területfejlesztés helyzete romlott a korábbi évekhez képest, érthető és érthetetlen változások zajlottak le, a fejlesztéspolitikai évek óta művelő vagy kutató szakértők is néha csak figyelik a hírtelen, időnként megalapozatlannak tűnő váltásokat. A vita során a jelenlévők kritikus éllel emelték ki a korlátozott együttműködést az egyes területi szintek és egységek között az elmúlt évtizedekben kínálkozó lehetőségek ellenére, a „lyukas” megyéket, a városok és települési környezetük közötti párbeszéd, együttgondolkodás hiányát, valamint a városfejlesztési kérdések előtérbe kerülését a vidékkel és a többi területi szinttel szemben. A „Régiók Európája” gondolata lassacskán a „Város(régiók) Európája” gondolatává alakul át, a városkutatások aránya a területi kutatások körében napról napra emelkedik.

A harmadik szekció a „problémáknak van régiója” címmel futott, Szabó Pál docens (ELTE Regionális Tudományi Tanszék), a Területpolitikai Albizottság titkárának moderálásával. Az első előadásban a Balaton térségének jellegzetességei és területfejlesztési kérdései kerültek terítékre Fekete Károly, a Balaton Fejlesztési Tanács Balatoni Integrációs Közhasznú Nonprofit Kft. kutatója tolmácsolásában (az előadást Oláh Miklós kutatásvezető jegyezte társszerzőként). A Balaton – mint természetes (homogén) régió – a területfejlesztésben régóta jelen van, ám mindig is szerény kapacitással, forrással stb. rendelkezett. Az előadó ezt a problémát járta körül, kérdéseket felvetve és a státusz vagy szerződés dilemmáját hangsúlyozva. A bemutatott adatokból a hallgatóság láthatta a térség erősségeit és gyengeségeit, valamint a fejlesztés jogszabályi kereteit; itt aktualitást jelentett a nem sokkal korábban kormányhatározattal megítélt önálló forrás a térség fejlesztésére. Az előadó ismertette a balatoni regionalizmus folyamatát és nemzetközi kitekintést tett az európai „tavas térségekre”. Az előadás végén jövőkép bontakozott ki a térségről: a jelenlegi státuszalapú területpolitikai szemlélet helyett a szerződéseken, kooperáción alapuló regionális együttműködések jelentősége növekedhet meg. A második előadó Jaschitz Mátyás, a CESC (Határon Átnyúló Kezdeményezések Közép-európai Segítő Szolgálata, Central European Service for Cross-border Initiatives) tervezési igazgatója volt, aki a magyar határ menti térségek fejlesztését elemezte. Előadása elején kifejtette, hogy a határ menti fejlesztések nehéz helyzete a fejlesztéspolitikában régóta megszokott. Példaként említette az adathiányt és az adathar-

monizáció nehézségeit, a jogi és szakpolitikai akadályokat, a nem világos kompetenciákat, a gyorsan változó struktúrákat és tervezési környezetet, melyek rendszereiben egyszerre kell mozogni egy határ menti fejlesztés esetében. Ehhez kapcsolódóan bemutatta a CESCO által kidolgozott határon átnyúló tervezési módszertant. Ezt követően az előadó az Európai Unió 2014–2020 közötti határ menti programjainak állásáról adott tájékoztatást, külön részletezve az EGTC-k (Európai Területi Társulások) szerepét, működését, mindezt egyedi projektek bemutatásával gazdagítva. Végezetül felhívta a figyelmet arra, hogy a fejlesztéspolitika számára milyen fontos a határ menti területek egyedisége, komplexitása, egymást szinergikusan kiegészítő sajátosságai és kompetenciái. A két előadás után több kérdés érkezett az előadókhöz, amelyek révén gazdagodott ezekről az esetekről az hallgatóság tudása. A mintegy 3,5 órás konferencia Faragó László zárszavával fejeződött be.

A konferencia fontos tanulsága volt, hogy a hazai területfejlesztésben sok kérdőjel van napjainkban is. Újból kiderült, nem szabad, hogy a területi kutatások, a kutatók és a területfejlesztés eltávolodjon egymástól. Tovább kell erősíteni a kapcsolatot, hiszen tudományos alapok, kutatások nélkül szakpolitikát művelni nem célszerű, míg a területi kutatások egy részének a szakpolitika igényeire kell figyelnie, és a felmerülő kérdésekre tudományos alaposságú, empirikus vizsgálatokra épülő válaszokat adnia. Ehhez szükséges annak az intézményrendszernek a kiépítése, amely lehetővé teszi a folyamatos kapcsolattartást, eszmecserét, az elért kutatási és alkalmazásoldali eredmények, jó és rossz gyakorlatok folyamatos áramlását. A rendszer egyik eleme a Magyar Regionális Tudományi Társaság (MRTT), az MTA Regionális Tudományi Bizottság, a felsőoktatási intézmények érintett tanszékei és a szakmai társszervezetek együttműködése. További elemei a folyamatos információáramlás csatornái, amelyek korunkban elsősorban elektronikusak lehetnek és amelyek feltételezik egy kiterjedt szakmai adatbázis rendelkezésre állását. Végül pedig szükséges a rendszeres személyes kapcsolattartás, az egyeztetések platformjainak biztosítása, akár szakmai, akár tudományos, akár szakterületi közös rendezvények, például hasonló konferenciák formájában.

A téma és a konferencia sikerére való tekintettel a szervezők 2017 őszén kísérletet tesznek újabb területpolitikai konferencia lebonyolítására. A 2016-os konferencia előadásainak diái elérhetők a Magyar Regionális Tudományi Társaság honlapján.

Önkormányzati reform és a térbeli tervezés reformja Ukrajnában – ígéretes újrakezdés

Reform of the local governments and spatial planning in Ukraine – a promising resumption

BRENNER JÁNOS

BRENNER János: építésiügyi igazgató, Szövetségi Közlekedési és Digitális Infrastruktúra Minisztérium; Invalidenstr. 44, D-10115 Berlin, Németország; címzetes egyetemi tanár, Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem; 1111 Budapest, Műegyetem rakpart 3.; janos.brenner@bmvi.bund.de

János BRENNER: Building Director, Federal Ministry of Transport and Digital Infrastructure; Invalidenstr. 44, D-10115 Berlin, Germany; honorary professor, Budapest University of Technology and Economics; Műegyetem rakpart 3., H-1111 Budapest, Hungary; janos.brenner@bmvi.bund.de

Kiindulási pont

2016-ban három alkalommal is felkért szakértőként tartózkodtam Ukrajnában, hogy tanácsokkal lássam el az érintett ukrán hatóságokat a település- és területrendezés átfogó reformja kapcsán. Ukrajna hatalmas kül- és belpolitikai problémákkal küzd – elég, ha a Krím jogellenes orosz annektálására gondolunk. Európának nem lehet mindegy Ukrajna további fejlődése – 603 700 km² területtel és kb. 43 millió lakossal a kontinens legnagyobb államai közé tartozik, stabilitása mindnyájunknak, de Magyarországnak mint közvetlen szomszédnak és az ukrainai magyar kisebbség sorsával törődő EU-tagállamnak különösen érdekében áll. A jelenlegi ukrán kormányzat egyik fő feladatának az ország decentralizációját tekinti. Ennek keretében elsősorban a *helyi önkormányzatokat* kívánja erősíteni. Melyek a reform céljai? Az anyagi forrásokat a feladatokhoz kell igazítani és erős, jól teljesítő községi, városi önkormányzatokat kell létrehozni. A jelenlegi önkormányzatok általában túl kicsik, elaprózottak. Ukrajnában jelenleg kb. 29 000 települést tartanak nyilván, ebből kb. 600-at a „nagyközség” fogalmával lehetne leírni, a kb. 460 városból 25 területi (oblaszty) székhely és kb. 400-nak van történelmi városközpontja.¹ Első lépésben önkéntes alapon 2016-ig 368 új, „egyesült területi önkormányzat” (ukrán nyelven „ob’ednana teritorialna

hromada“) létrehozása volt előirányozva.² A „területi önkormányzat” fogalma kissé zavaró: egyrészt az ukrán „hromada” szó községet jelent – mai magyar szóhasználatban tehát joggal lehetne „települési önkormányzatról” is beszélni, másrészt az „egyesült területi önkormányzat” adott esetben vagy fél járásnyi nagyságrendű és központi, városias jellegű települése mellett számos falvat, hajdan önálló községet is magába foglalhat. Az önkormányzati reformot a kormány később az ország egész területére ki akarja terjeszteni. Az önkormányzatosság egyik lényeges alkotóeleme a településrendezés, amelyet össze kell hangolni a területrendezés különböző szintjeivel. A politikai döntések előkészítéséért és kormány szintű végrehajtásáért a Regionális Fejlesztési, Építésiügyi és Önkormányzati Minisztérium (ukránul röviden Minregion) felelős.

Településfejlesztési koncepciók

Egy „multidonor akció” keretében a Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit (GIZ) kormányközeli német fejlesztési szervezet irányítja a „Ukraine – Local Empowerment, Accountability and Development Programme” (U-LEAD – <http://u-lead.decentralization.gov.ua/en>) program kapacitásépítési részét, amelynek helyi partnere az ukrán Minregion, külföldi támogatói az Európai Unió és annak több tagállama (Dánia, Lengyelország, Németország és Svédország). A program többek közt *településfejlesztési koncepciók* kidolgozását támogatja néhány kiválasztott egyesült területi önkormányzattal együttműködve. Mint felkért programszakértő áttanulmányoztam néhány koncepciót (pl. Sataniv és Volochyskyj),³ melyek egyrészt igen professzionális módon SWOT-análízisre építenek és időbeli prioritási sorreddel ellátott projektportfóliót tartalmaznak, másrészt sajnos alapvető problémával küzdenek: csaknem teljesen *hiányzik belőlük a térbeli dimenzió*. Ezt sürgősen orvosolni kell, különben a koncepciókra alapozott térbeli tervezés mintegy a levegőben lóg. Egyszerű és közérthető megoldásként javasoltam, hogy a projektportfólió tartalmát vezessék át pontokkal megfelelő léptékű térképre – ily módon a pontok sűrűsödése szinte automatikusan kirajzolja a térbeli cselekvési prioritásokat. Célszerű lenne a koncepciókat valamilyen formában összekapcsolni az ukrán regionális fejlesztési alap támogatási rendszerével is.

Térbeli tervezés, területrendezés

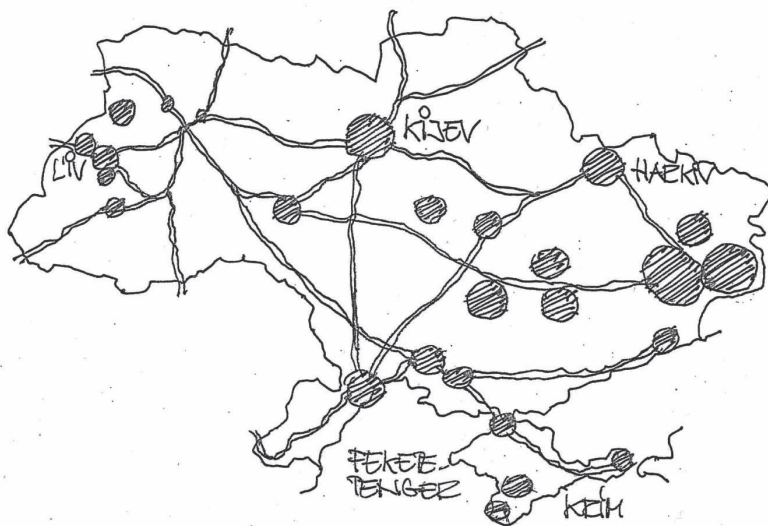
A „térbeli tervezés” fogalmát a Minregion szeretné egy törvényjavaslat kapcsán bevezetni a területrendezés és a településrendezés gyűjtőfogalmaként. Jelenleg a témakör mindkét részét a *városrendezési törvény*⁴ szabályozza, anélkül, hogy a

gyűjtőfogalom ott előfordulna. 2016. szeptember 15-én az ukrán parlament elé került az 5126. számú törvényjavaslat egyes városrendezési tevékenységek újraszabályozásáról (http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=60028), amely a címben zárójelben szerepelteti a térbeli tervezés fogalmát (ukrán nyelven: planivannja teritorij – szakmánk nemzetközi gyakorlásának számos terminológiai és nyelvi buktatója azt sugallja, hogy célszerűbb lenne magyarul a „területi tervezés” fogalmat használni, de a „területrendezés” magyarul bevett fogalmától való jobb megkülönböztetés céljából mégis a „térbeli tervezést” használom). A térbeli tervezés jelenleg kifejezetten rendezési, kevésbé fejlesztési szemléletű – ez az áttérés is bizonyára eltart még egy ideig. A törvényjavaslat a parlament (ukrán nyelven: verhovna rada, azaz legfelsőbb tanács) bizottságaiban egyelőre elakadt és a ház ügyrendi szabályaiban előírt tárgyalási határidők lejártak, ezért a Minregion csekély mértékben módosított formában, de a lényegi tartalmat fenntartva 2017-ben újra a parlament elé akarja vinni a javaslatot. E javaslatról kérte a Minregion az U-LEAD projekt útján véleményemet. Jelenleg és a jövőben is a területrendezési tervek a közigazgatás szintjeihez igazodnak, vagyis országos, megyei (oblaszty) és járási (rajon) szinten dolgozzák ki őket. Ezen kívül sajátos tervfajtaként a határ menti térségekre, valamint egyéb kritériumok alapján megállapított térségekre is készülnek területrendezési tervek, mint pl. a tengerparti területek vagy a csernobili katasztrófa által sújtott térség.

Vitatott politikai kérdés, hogy az országos területrendezési tervet (1. ábra), illetve annak módosításait törvény vagy kormányrendelet állapítsa meg. Noha

1. ábra: Ukrajna országos területrendezési tervének vázlatos ábrázolása – agglomerációk és közlekedési folyosók

Sketch of the national spatial plan of Ukraine – agglomerations and transport corridors

anyagi jogi szempontból ez nem lenne döntő kérdés, a politikában mégis szerepet játszik, mert Ukrajnában a legtöbb európai parlamenttől eltérően nincs frakciófegyelem és világos kormánypárt-ellenzék megoszlás, a képviselők gyakran ad hoc döntenek (feltehetően nemritkán személyes anyagi érdekeik által is befolyásolva), és ebben a témában is nyilván nem szívesen adnák ki kezükből a végső döntést. A GIZ-nek és a Minregionnak írt előterjesztésemben kompromisszumos javaslatot vetettem fel: a terv lehető legnagyobb demokratikus legitimációja érdekében célszerű lenne, ha a parlament döntene lényeges módosításokról, illetve az esetleg készítendő új tervről, de nem törvény, hanem határozat formájában, és teret adna kisebb, a kormány által szükségesnek tartott módosításoknak a parlament bevonása nélkül – a terv ily módon politikai akaratnyilvánítás jellegét nyerne és kellően rugalmas maradna.

A településrendezés reformja

Jelenleg az ukrán településrendezési jog – durván egyszerűsítve – általános és részletes rendezési tervet ismer, melyek azonban kizárólag a települések belterületére készülnek. Az 5126. sz. törvényjavaslat 16–18. cikkelyei a következő településrendezési eszközöket irányozzák elő:

- az „*egyesült területi önkormányzat terve*” (magyar fogalmak szerint: településszerkezeti terv),
- a „*település általános terve*”, amely mind a központi település, mind az egyes, hajdan önálló községekként szereplő falvak belterületére készülhet (nincs magyar megfelelője, illetve a szabályozási terv sajátos esetének tekinthetjük a fizikai, nem jogi értelemben vett településre),
- „*részletes terv*” az egyesült területi önkormányzat bizonyos részterületeire (magyar fogalmak szerint: szabályozási terv).

A törvényjavaslat rendszerében a *helyi építési szabályzat* (magyar fogalmak szerint is: HÉSZ) sajátos szerepet tölt be. A HÉSZ készülhet mind az egész önkormányzat, mind az egyes (fizikai értelemben vett) települések belterületére, és mindig vagy az „egyesült területi önkormányzat tervével”, vagy a „település általános tervével” együtt kell alkalmazni. A HÉSZ a Minregion szándéka szerint szöveges részből és övezeti tervből fog állni.

Noha mind magyar, mind német szemmel nézve a szándékolt új rendszer meglehetősen bonyolult, egy komoly előrelépést mégis tartalmaz: az *egyesült területi önkormányzat településrendezési tervalkotási joga a jövőben kiterjed az önkormányzat egész területére, míg eddig csak a belterületre vonatkozott*. Az ukrán kormánynak tanácsokat adó GIZ-munkacsoport, amelynek tagjaként közreműködtem, az 5126. sz. törvényjavaslat bonyolultsága miatt 2017. januárban még gyökeresebb reformra tett javaslatot, amelynek lényege, hogy csak két, világosan elhatárolt településtervezési szint legyen. A német és a magyar

rendszernek megfelelően az önkormányzat területének egészére település-szerkezeti terv készüljön, amely az egyeztetésben részt vevő hatóságokat, közttestületeket kötelezi, építési jogot azonban nem származtat. Második szintként vagy övezeti terv készüljön, ha nagyjából beállt állapotról van szó, csekély mértékű fejlesztéssel számolva, viszonylag durva léptékben (pl. 1:5000), vagy nagyobb fejlesztési szándék esetén szabályozási terv (többnyire 1:1000 léptékben). Mindkettőhöz csatolható szöveges szabályozás (eltérően a magyar rendszertől, ahol a szabályozási terv minősül a HÉSZ mellékletének). Övezeti, illetve szabályozási terv hiányában a koncepció szerint belterületen illeszkedési szabály, külterületen szűkkörűen meghatározott (elsősorban a mezőgazdaságot és a megújuló energia termelését szolgáló) építményeken kívül építési tilalom érvényesül.

A jelenlegi politikai konstellációban néhány fontos, a lakossági participációra vonatkozó újítástól eltekintve a Minregion egyelőre nem merészkedik előre további településrendezési eszközök bevezetésének javaslatával. Pedig közép- és hosszabb távon szükség lesz előírásokra az alábbi, a tervek megvalósítását biztosítani hivatott témákban, ezért az általam a GIZ-munkacsoport megbízásából kidolgozott törvényjavaslat ezeket is tartalmazza:

- városrehabilitáció (a jogszabályok eddig tipikusan az új építést szolgálják, holott a városok nagy része fizikai és szociális rehabilitációt igényel),
- stratégiai környezeti vizsgálat (az uniós jog átültetése),
- a hatósági szervezet reformja (többek közt a korrupció megfékezése céljából),
- változtatási tilalom,
- telekredezés,
- ingatlanérték megállapítása,
- kártalanítás, kisajátítás,
- „betterment”.

Különösen ez utóbbi szinte forradalmi intézkedés lenne, mégis ajánlottam az ukrán politikai döntéshozóknak: a társadalmi igazságosság kérdéseinek egyikét oldaná meg, ha a közberuházások és/vagy pusztta tervezési műveletek által létrejött értéktöbblet legalább egy részét vissza lehetne forgatni a köz javára. Nagy jövőt ugyan nem jósolok az ügynek (egy hasonló kezdeményezés Magyarországon 2012-ben megbukott, pedig a Belügyminisztérium illetékes szakállamtitkársága javasolta – Brenner 2013), de talán Ukrajnában történnek még csodák. A településrendezés reformjával párhuzamosan politikailag amúgy is erősen vitatott az a szándék, mely az új egyesült területi önkormányzatok kezelésébe (nem tulajdonába) adna nagy kiterjedésű állami földeket – a „kezelés” fogalma rendkívül vitatott, pl. tartalmazza-e hosszú lejáratú haszonbérleti szerződések megkötésének jogát? Kollégák ismételten emlegették azt is: sok tulajdonos úgy gondolja, hogy a földtulajdon automatikusan magába foglalja bármilyen épület, építmény emelésének jogát – nyilván a sokat emlegetett

oligarchák közül is sokan így gondolkoznak, bőven van tehát tere a szemlélet-változtatásnak.

Építési engedély

Ezzel elérkeztünk a reform egyik, az állampolgár szempontjából sarkalatos kérdéséhez: hogyan jut az építtető engedélyhez? A jelenlegi szabályozásból nem derül ki egyértelműen, mikor jogosult erre az építtető, pedig a jogállamiság és az állampolgár-központú közigazgatás szempontjából ennek tisztázása lényeges. Szintén fontos és hasznos lenne az elvi építési engedély jogintézményének bevezetése – a lényegi, elsősorban településrendezési kérdéseket tisztázni lehetne anélkül, hogy a potenciális építtetőnek költségesen teljes tervdokumentációt kelljen készíttetnie.

Érdekes és az aktuális magyar jogalkotáshoz hasonló a helyzet annyiban, hogy a fennálló és a jövőben lényegében nem módosuló szabályozás szerint a 300 m² szintterületet nem meghaladó és legfeljebb kétszintes épületeket egyszerűsített eljárásban engedélyezik (a városrendezési törvény 27. cikkelye erre az „építési útlevelet” kedves szóösszetételt használja). A „normál” engedélyezési eljárásra nem derülnek ki egyértelműen az eljárási szabályok, de az 5126. sz. törvényjavaslat 27. cikkely 3. bekezdése szerint az „útlevelet” meg lehet tagadni a településrendezési tervek, illetve tervek hiányában az illeszkedési szabályok be nem tartása esetén – ez fontos lépés a helyes irányba.

Rendeletek, szabványok

Ukrajnában szemlátomást egész sor szakmai követelményt, amelyeket Magyarországon pl. az OTÉK vagy egyéb rendeletek és Németországban hasonló módon a Baunutzungsverordnung (BauNVO) és a Planzeichenverordnung (PlanZVO) tartalmaznak, műszaki szabványok útján szabályoznak. Ez abból a szempontból kétes eljárás, hogy a településrendezés, noha valóban erős műszaki kapcsolódása van, mégiscsak *társadalmi folyamatok térbeli lenyomata*, nem is beszélve arról, hogy a rendelet demokratikus legitimációja és jogbiztonsága jóval nagyobb a szabványénál. E szabványok szakmai modernizálásán jelenleg dolgozik a Minregion és az általa megbízott kutatóintézet. A Minregion ismételtlen arra hivatkozott, hogy politikailag jelenleg nem lehetséges az átállás a rendeletekre (hogy miért, ez egyelőre homályban maradt). Mivel azonban a Minregion ismételtlen biztosított arról, hogy a szabványtervezeteket széles körű vitának fogják alávetni és nem akartam a modernizációs folyamatot zavarni, végülis eltekintettem a további kritikától.

Összefoglalás

A térbeli tervezés rendszerének a Minregion által kezdeményezett reformja véleményem szerint *alapvetően jó irányban indult el és támogatást érdemel, de még rengeteg* – fent bővebben kifejtett – *elem hiányzik*. Ezeket később lehet pótolni, de még az új rendszer „élesre állítása” előtt meg kell alkotni. A rendezés jogilag tiszta és minél egyszerűbben alkalmazható szabályozása mellett fontos a fejlesztési szemlélet meghonosítása, a „top down” módszerek mellett a „bottom up” kezdeményezések erősebb szerepének kialakulása. Ha mindez sikerül, akkor az ukrán civil társadalom is erősödni fog.

Jegyzetek

- 1 <http://decentralization.gov.ua/> és a Minregion tisztviselői szóbeli közlése, 2016. december; a Minregion honlapján található statisztikák részben eltérő adatokat tartalmaznak (lásd a 2. lábjegyzetben).
- 2 <http://www.minregion.gov.ua/napryamki-diyalnosti/regional-dev/rozvytok-mistsevoho-samovryaduvannya/administratyvno-administrativno-teritorialniy-ustriy-ukrayini-za-stanom-na-01-01-2015/> (a címmel ellentétben a letölthető irat 2016. április 1-ji állapotot tükröz, akkor még csak 158 ténylegesen megalakult egyesült területi önkormányzattal).
- 3 A szerző a földrajzi nevekénél – kivéve a magyar formában ismert helyneveket – az angol átíráshoz igazodik.
- 4 Ukrajna városrendezési törvénye (AVR, 2011, N 34, 343. o. – hozzáférhető nem hivatalos német fordításban a GIZ-nél *Das Gesetz der Ukraine über die Regelung der Städtebautätigkeit* címen).

Irodalom

Brenner, J. (2013): Umfassende Reform des Städtebaurechts in Ungarn. *Zeitschrift für deutsches und internationales Baurecht*, 1., 7–12.

A magyar településtervezés következő 50 éve – brit együttműködéssel

The next 50 years of Hungarian urban planning – with British contribution

RICHARD BLYTH

Richard BLYTH: szakpolitikai osztályvezető, Brit Királyi Várostervezési Intézet;
41 Botolph Lane, London EC3R 8DL, Egyesült Királyság; richard.blyth@rtpi.org.uk

Richard BLYTH: head of Policy, Practice and Research, Royal Town Planning Institute;
41 Botolph Lane, London EC3R 8DL, United Kingdom; richard.blyth@rtpi.org.uk

Városaink és településeink a világon mindenhol hasonló kihívásokkal szembesülnek. Az Egyesült Királyságban több mint száz éve hozták létre a Királyi Várostervezési Intézetet (<http://www.rtpi.org.uk/>) azzal a céllal, hogy szakmai-tudományos központja legyen a területnek mind elméleti, mind gyakorlati szempontból. Akkoriban, a 20. század elején, a városok legsürgetőbb problémáit a magas lakhatási költségek és a szegényes higiéniai körülmények jelentették. Számos európai országban az otthonok mára sokkal egészségesebbé váltak, napjainkra azonban a saját életstílusunk vált veszélyforrássá. A kevés testmozgás és a motorizáció például szorosan összefüggnek.

Megváltozott életstílusunk már bolygónk ökoszisztémáját is károsítja. A motorizáció terjedése nemcsak az emberek egészségére, de a Föld éghajlatára is ártalmas. A mai városoknak ki kell venniük részüket a káros üvegházhatású gázok kibocsátásának csökkentéséből, továbbá alkalmazkodniuk is tudniuk kell a forróbb nyarakhoz és a csapadékosabb telekhez. (A Duna vízállása is rekordmagasságokat ért el 2016-ban, és 2003 nyarának különösen súlyos európai hóhulláma több ezer életet követelt.)

A brit Királyi Várostervezési Intézet fennállásának centenáriumiát és a Magyar Urbanisztikai Társaság (MUT) megalakulásának 50. évfordulóját azzal szenteltük volna megünnepelni, hogy egy önkéntes csapat segítségével lefordítottuk a Planning Horizons (Tervidőszakok) című kiadványunk első darabját magyarra (RTPi 2014). A sorozat további négy darabját pedig a 2017. február 24-i, Még 50 év című budapesti közös konferenciánkon jelentettük meg.¹ Nagy örömmel szolgál, hogy a szakmai füzetek révén hozzájárulhatunk a szakmai képzéshez Magyarországon is.

A Tervidőszakok kiadványokban bemutatjuk, hogyan tud a várostervező szakma megbirkózni a városok előtt álló újfajta kihívásokkal. A Jövőálló társadalom című kiadványunkban Japánból, Hollandiából és Londonból az árvízvédelemmel kapcsolatos tapasztalatokat gyűjtöttük össze, valamint a megújulóenergia-használat legjobb gyakorlati példáit összegeztük Dél-nyugat Angliából és Svájcban (RTPI 2017).

Az Egyesült Királyságban felgyülemlett tapasztalatok révén ennél jóval többet is tudunk nyújtani: várostervezőink a világ élvonalában vannak és képességük hosszú múltra tekint vissza, egészen 1909-től. Továbbá az Egyesült Királyságot választotta székhelyéül sok olyan tanácsadó és tervező cég, akik várostervezésre szakosodtak. Ők is igen hasznosak lehetnek egy olyan ország számára, mint Magyarország, ahol szerencsés módon kivételesen gazdag a történelmi épületállomány.

Az Egyesült Királyságban már az EU-csatlakozás előtt is igen magas környezetvédelmi szabványok érvényesültek, ennek révén kiépült egy elismert szolgáltatói szektor a környezetvédelmi és épített környezeti megoldások terén. Ezt a szaktudást számos magyar nagyprojektben is felhasználták, mint például metró-, autópálya-, gáztároló-, vízerőmű-építésben, a tokaji borvidék világörökségi területén és a Budapestet elkerülő V0-ás vasútvonal tervezésében.

*Fordította: Kocsis Krisztina
(politikai attasé, Brit Nagykövetség)*

Jegyzet

- 1 A konferenciáról szóló beszámolót lásd a következő cikkben. A Planning Horizons (Tervidőszakok) kiadványok letölthetők az alábbi oldalról: <http://www.rtpi.org.uk/planninghorizons> (angolul) és <http://www.mut.hu/?module=news&action=list&fname=planninghorizons> (magyarul). (A Szerk.)

Irodalom

- RTPI (2014): *Térben gondolkodva*. (Planning Horizons; 1.) <http://mut.hu/?module=news&action=getfile&fid=228753> (Letöltés: 2017. április 22.)
- RTPI (2017): *Jövőálló társadalom*. (Planning Horizons; 2.) <http://www.mut.hu/?module=news&action=getfile&fid=228754> (Letöltés: 2017. április 22.)

Még 50 év – avagy hogyan teremtsük meg a hatékony magyar urbanisztikát?

50 more years – or how to establish an effective Hungarian urban planning?

ONGJERTH RICHÁRD

ONGJERTH Richárd: várostervező, elnökségi tag, Magyar Urbanisztikai Társaság;
1094 Budapest, Liliom u. 48.; r.ongjerth@mut.hu

Richárd ONGJERTH: urban planner, member of the board, Hungarian Society for Urban Planning;
Liliom u. 48., H-1094 Budapest, Hungary; r.ongjerth@mut.hu

Visszatekintés – a hazai urbanisztika lassú hanyatlása

A hazai urbanisztika az elmúlt évtizedben a korábbinál is nehezebb helyzetbe került. Egyre szélesebb körben válik ismertté, hogy a hagyományosnak tekinthető, főként a területhasználathoz kötött rendezési tervek kevésbé alkalmasak a jövőbeli helyi önkormányzati cselekvések megalapozására, az ezektől elkülönülten, gyakran futószalagon készülő településfejlesztési tervek – településfejlesztési koncepciók, integrált településfejlesztési stratégiák – pedig a legtöbbször nem többek pusztán forrásszerző eszköznél, amely az adott ciklus területfejlesztési pályázatainak sikeres beadása nyomán menetrendszerűen megy a fiókba, vagy a soha meg nem nyitott számítógépes adattárolókba. Nem növeli a tervezés és ezzel a szakma presztízsét az sem, hogy az önkormányzati tervezés – legalább hét törvény és sok kapcsolódó jogszabály által meghatározottan – csak kevesek számára átlátható, a tervek helyi csomagja bonyolult, ráadásul gyakran változó, kevés logikai kapcsolattal rendelkező, összehangolatlan rendszert alkot, amelynek az eredményessége, sőt szükségessége is gyakran kérdéses a helyi döntéshozók számára.

Ebben a helyzetben a hazai urbanisztika legjelentősebb szakmai-társadalmi szervezete, a Magyar Urbanisztikai Társaság (MUT) is egyre nehezebb helyzetbe került. A rendszerváltozást megelőzően klubszerűen funkcionáló, egyfajta szakmai „kibeszélő helyként” működő szervezet jelentősége a változások után, a teljes szólásszabadság megvalósulásával, a különféle szakmai műhelyek számának gya-

rapodásával, a begyakorolt tervezési sabloneljárások elterjedésével lényegesen csökkent, ami a tagság folyamatos és jelentős fogyatkozásában (1990–2015 között az egyéni tagság tekintetében 600-ról 100 főre) is megmutatkozott. Különösen fájó „spontán indikátora” a MUT sorvadásának a fiatal szakemberek taglétszámának alakulása. A társaság viszonyait folyamatosan figyelő elnökség olyan kettős, hosszú idő óta tendenciaszerű folyamatot figyelhetett meg, amely szerint a tagfelvételi kérelmeket tekintve a társasági tagság vonzónak mondható a frissen végzett hallgatók, pályakezdő szakemberek körében, akik azonban egy-két év után „kipopnak” a díjfizető tagság köréből, illetve tényleges aktivitás hiányában be sem kerülnek oda, így érdeklődésük a jelenlegi viszonyok között nem fenntartható.

A megújulás első kísérletei

Ilyen körülmények között úttörő szándékkal indult 2009-ben a MUT 2000-ben létrehozott és akkoriban innovációs központtá alakított Magyar Urbanisztikai Tudásközpontban (MUTK) az urbanisztika gyakorlásának problémáit, a meglévő-nél hatékonyabb, a célközönség számára vonzóbb módszereit feltáró kutatássorozat. A sok – az akkor illetékes kormányzati szervek megbízásából és finanszírozásával végzett – helyszíni felmérés és műhelymunka nyomán 2012 tavaszán az önkormányzati tervezési rendszer korszerűsítésére vonatkozó javaslatcsomag is összeállt az akkor illetékes helyettes államtitkárság részére, amely szándékaink szerint lényegesebben egyszerűbbé, logikusabbá és átláthatóbbá tehetné volna az önkormányzati tervezés eljárásait. Ezt a változtatást azonban az akkor kompetens vezető tisztviselők nem vállalták fel, hanem ehelyett megalkották – hosszú és körülményes címe szerint – „a településfejlesztési koncepcióról, az integrált településfejlesztési stratégiáról és a településrendezési eszközökről, valamint egyes településrendezési sajátos jogintézményekről” szóló 314/2012. (XI. 8.) kormányrendeletet. Ez a jogszabály részletes – és nemegyszer ellentmondásos, következetlen – előírásrendszerével alkalmas volt arra, hogy a szakmailag kevésbé felkészült szakmagyakorlók és a saját pozicionális biztonságukat kereső főépítészek számára megfelelőnek vélt támaszt adjon, arra azonban értelemszerűen nem, hogy népszerűbbé, elismertebbé és nélkülözhetetlenné tegye a területi tervezést a szakmával érintett kívülállók – pl. döntéshozók, civil szervezetek vagy az egyszerű állampolgárok – szemében.

A „sorozatgyártott tervezés” – a szakma mélypontja

Nem segítette a szakma presztízsének javulását az a 2013–2015 között lefolytatott kormányzati akció sem, amelynek keretében központosított, régióként le-

folytatott közbeszerzés nyomán az ország mintegy 150 járásközpontjára rendkívül nyomott áron és nagyon szűk határidővel új integrált településfejlesztési stratégia készült, ahelyett, hogy a korábbi integrált városfejlesztési stratégiákat vizsgálták volna szükség szerint felül. Ez a nagyszabású, sok százmillió forintos akció megerősítette a tervezéssel közvetlenül érintett helyi döntéshozók szemében a fejlesztési tervek formális, forrásszerző szerepét, ugyanakkor az országosan kiválasztott öt konzorcium által a gigászi munkába bevont mintegy 80-100 szakember kevéssé tudott az egyedi követelményekhez maradéktalanul alkalmazkodó terveket készíteni. Ez a tény az urbanisztikai szolgáltatások, a tervezés elsődleges célcsoportját jelentő önkormányzatok körében tovább erősítette a „szükséges rossz” érzését, ami viszont ismételtelen csökkentette a szakma presztízsét.

Új törekvések a MUT környékén

A MUT elnökségében és a MUTK műhelyében ezzel párhuzamosan tovább folyt a munka a MUT új, az eddiginél vonzóbb, hasznosabb szerepének, tevékenységeinek megtalálására és beindítására. A MUT elnöksége 2013-ban fogadta el a MUTK „innovatív portfóliónak” elnevezett tevékenységcsomagját, amelynek keretében a cég a gazdaságorientált, megvalósuló várostervezés jegyében olyan új, de Nyugat-Európában már bevált tervműfajokat alakított ki és próbált bevezetni a tervezési piacra, mint a belvárosok újraélesztését szolgáló üzletutca-fejlesztési terv vagy a települések vonzerejét, turisztikai attraktivitását növelő települési örökséggazdálkodási stratégia. 2016-ra a Tudásközpontnak mind az öt új, innovatív termékre sikerült a megrendelő önkormányzat által elfogadott referenciát szereznie.

A MUT 2016 végére jutott el oda, hogy komolyan szembenézzen a saját helyzetével, amikor professzionális szervezetfejlesztő szakember közreműködésével az év novemberében négy nyilvános műhelyvita során a tagság köréből érkezett résztvevők felmérték a társaság adottságait, lehetőségeit, és javaslatokat dolgoztak ki a társaság új szerepkörére, szolgáltatásaira. Az így elkészített stratégiában kiemelt szerepet játszott a MUT új feladataként az urbanisztika tevékenységi körének lehatárolása, az urbanisztikával hivatásszerűen foglalkozó szakemberek számára a szakma teljességét felölelő szakmai követelményrendszer felállítása, az egyes tudásterületek tartalmának meghatározása és a követelményeknek való megfelelést megállapító eljárások meghatározása.

Tervidőszakok – kapcsolatfelvétel a brit RTPI-jal

Ezzel párhuzamosan, 2015 kora nyarán jelentkezett a MUT-nál az évek óta Skóciában élő és dolgozó fiatal urbanista, Láposi Roland – korábban az Ecorys Ma-

gyarország Kft. munkatársa – azzal a felajánlással, hogy szívesen lefordítaná az Európa-szerte jelentős presztízzsel rendelkező brit várostervezői szervezet megalapításának 100. évfordulójára megjelentetett „Tervidőszakok” (Planning Horizons) kiadványsorozat első füzetét, a „Térben gondolkodva” (Thinking Spatially) című kiadványt, ha a MUT felvállalja a hivatalos kapcsolatfelvételt a szerzői jogok birtokosával, az RTPI-jal, és vállalja a tervezett e-kiadvány terjesztését, promócióját. A MUT elnöksége támogatta a javaslatot, és az RTPI részéről Richard Blyth közreműködésével együttműködési megállapodás jött létre a két szervezet között. Ezt követően Láposi Roland és Zsigmond László lefordította a kötet szövegét, és a MUT 50. születésnapján, 2016. február 4-én a MUT nagytermében sor került a kiadvány magyar e-könyvként való bemutatójára. A rendezvényre Budapestre érkezett Phil Williams, az RTPI akkori elnöke, és a két szervezet megállapodott abban, hogy az ECTP (Európai Várostervezők Tanácsa) keretén belül kialakult együttműködésen túl kétoldalú aktivitásokkal is segítik a hazai urbanisztika fejlődését.

még50év

A sikeres rendezvényt követően Láposi Roland – Zsigmond László mellett Soóki-Tóth Gábort és Vajdovichné Visy Erzsébetet is bevonva a munkába – lefordította a Tervidőszakok sorozat másik négy füzetét is, és ezek bemutatására a MUT megbízásából a MUTK 2017. február 24-én, a MUT 51. születésnapját ünnepeelve megszervezte a még50év című konferenciát, ahol az RTPI soros elnöke, Stephen Wilkinson mellett hazánkba érkezett Richard Blyth és több RTPI-tag is. A konferencia mellett megszervezett találkozók során a két szervezet vezetői megállapodtak abban, hogy megvizsgálják a lehetőségét annak, hogyan lehetne a gazdag brit tapasztalatok hasznosításával felállítani az új magyar várostervezői követelményrendszert.

Várostervezők európai minősítéssel? – A MUT új szerepben?

2017 márciusában az Európai Várostervezők Tanácsának elnöke véleményezésre megküldte a MUT-nak a nemzetközi szervezet által kidolgozott és a nyári közgyűlés számára elfogadásra előterjesztett tervezetet az európai várostervezők kompetenciakövetelményeiről, amely összhangban van a brit követelményekkel is, bár annál szélesebb tudásanyagra terjed ki. A két tervezet alapján 2017 májusában indul el a MUT-ban az a műhelymunka, amely a szervezet égisze alatt az európai követelményeknek megfelelően, az urbanisztikai képzsére vállalkozó felsőoktatási intézmények bevonásával dolgozza ki a hazai városter-

vezői kompetenciakövetelményeket. Ezt követően kerülhet majd sor a részletes tantervi követelmények, minősítési eljárások kidolgozására és különféle kurzusok szervezésére, ahol a jelentkezők elsajátíthatják a szükséges ismereteket, illetve szükség szerint kiegészíthetik azokat.

Ennek sikere – a folyamat szervezői szerint – jelentős lépés lehet a nagy múltú szervezet jövőálló fejlesztése szempontjából, reményeik szerint biztosítva annak további legalább 50 éves fennmaradása mellett a hazai urbanisztika sikerességének, elismertségének lényeges javítását és – a kompatibilis követelmények kapcsán – a hazai urbanisták kompetenciájának és presztízsének európai színvonalúra emelését is.

Kis- és középvárosok szerepe a területi fejlődésben – Beszámoló a Magyar Regionális Tudományi Társaság XIV. vándorgyűléséről

The role of small and medium sized cities in regional development – Report on the 14th Annual Meeting of Hungarian Regional Science Association

KOVÁCS SÁNDOR ZSOLT, RÁCZ SZILÁRD

KOVÁCS Sándor Zsolt: tudományos segédmunkatárs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 7621 Pécs, Papnövelde u. 22.; skovacs@rkk.hu

RÁCZ Szilárd: tudományos titkár, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 7621 Pécs, Papnövelde u. 22.; szracz@rkk.hu

Sándor Zsolt KOVÁCS: junior research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences; Papnövelde u. 22., H-7621 Pécs, Hungary; skovacs@rkk.hu

Szilárd RÁCZ: scientific secretary, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences; Papnövelde u. 22., H-7621 Pécs, Hungary; szracz@rkk.hu

A Magyar Regionális Tudományi Társaság vándorgyűlése 2016-ban immár harmadik alkalommal került megrendezésre a határon túl. A XIV. vándorgyűlés helyszíne és időpontja a nagyváradi Partiumi Keresztény Egyetem (PKE) volt szeptember 15-én és 16-án, tematikáját pedig a kis- és középvárosok területi fejlődésben játszott szerepe adta. Az elhangzott mintegy száz előadás a városi fejlődés és fejlesztés különböző aspektusait, kapcsolódó területeit mutatta be. A hagyományokat megőrizve az első nap délelőttjén a társaság közgyűlése zajlott. Az elnöki beszámolóból a tagság megismerhette az MRTT előző évi tevékenységét és 2017-re szóló terveit, míg a Számvizsgáló Bizottság jelentése az MRTT stabil pénzügyi helyzetét mutatta be. Ezt követően a jelen lévő tagság a Regionális Tudományért Díj odaítéléséről szavazott. A rendezvény társszervezője a Partiumi Területi Kutatások Intézete (PTKI) volt, amely a PKE keretein belül önálló kutatási egységként működik 2015 óta, létrehozásának célja a Partium területét érintő regionális kutatások tudatos felvállalása, szervezése, és a meglévő interdiszciplináris kutatási kapacitás összefogása. A PTKI 2016. április 28-án

együttműködési megállapodást kötött az MRTT-vel, és ezzel a társaság 14., partiumi tagozatává vált.

2016-ban új elemmel bővült a rendezvény programja, nevezetesen az adott évben a tudományterületünkön megjelent könyvek – jelen esetben négy publikáció – közreadásával: az Akadémiai Kiadó Modern Regionális Tudomány sorozatában megjelent, Dusek Tamás és Kotosz Balázs által jegyzett *Területi statisztika*, a Fábíán Attila és Pogátsa Zoltán által szerkesztett *Az európai kohéziós politika gazdaságtana* című kötetek, valamint a Dialóg Campus Kiadó Studia Regionum sorozatában kiadott, Nárai Márta és Reisinger Adrienn által írt *Társadalmi felelősségvállalás és részvétel – a lokális és területi közösségi folyamatokban* című kötet és Rechnitzer János, az MRTT elnöke *A területi tőke a városfejlődésben – A Győr-kód* címmel megjelent monográfiájának bemutatására került sor.

A 130 fős hallgatóságot Tolnay István, a Partiumi Keresztény Egyetem igazgatótanácsi elnöke köszöntötte, majd Varga Attila, a PTE Közgazdaságtudományi Kar professzorának elnökletével megkezdődött az angol nyelvű plenáris ülés.

A nyitó előadást Manfred Kühn (Leibniz-Institut für Raumbezogene Sozialforschung, Erkner) tudományos főmunkatárs tartotta a kis- és középvárosok perifériára szorulásának hajtóerőiről. Az előadás kiindulópontja a városi feladatmegosztás változása volt, melynek tulajdoníthatóan a nagyvárosi centrumok növekedése a kis- és közepes városok rovására történt. Az utóbbiak esetében három tényező erősíti a periférizációt: a metropolisztérségektől való függés; az innovációs, közlekedési és társadalmi infrastruktúrákhoz, hálózatokhoz való kapcsolódás lehetőségének hiánya; valamint a fiatal, magasan kvalifikált munkaerő elvándorlása. A periférizáció – ebben a megközelítésben – a társadalmi-gazdasági, demográfiai és politikai folyamatok eredményeképpen magyarázza az érintett városok, régiók lemaradását, a területi különbségek növekedését. E folyamatok megállításának lehetősége az erős helyi kormányzatban és döntéshozatalban, a helyben meglevő vállalkozások üzletpolitikájában gyökerezhet.

Natasa Pichler-Milanović, a Ljubljana-i Egyetem tudományos főmunkatársa a közép-európai kis- és középvárosok fejlődése előtt álló lehetőségeket mutatta be. Az Európai Unió lakosságának 20%-a hetven – 500 ezer főnél népesebb – nagyvárosban él, további 40%-a pedig 100–500 ezer lakosú mintegy 600 városban, ami előrevetíti a kis- (és közepes) méretű városok leértékelődését az országok városhálózataiban. Több nagy nemzetközi kutatás (ESPON, INTERREG stb.) alapján látható, hogy a központi szereppel nem rendelkező városoknak egyik kitörési pontja a kooperáció, azon belül is az uniós szinten preferált nemzetközi, határon átnyúló együttműködés. Meg kell jegyezni, hogy ebben az esetben többszintű (uniós, nemzeti, helyi) megközelítések, szabályozási kérdések merülnek fel, amelyeket meg kell oldani. Az előadó külön felhívta a figyelmet a szakterületen működő civil szerveződések, tudományos társaságok fontosságára ezekben a folyamatokban.

Pogátsa Zoltán, a Nyugat-magyarországi Egyetem docensének előadása az Európai Unió kohéziós politikai paradigmaváltásának és reformjának alapjául

szolgáló Barca-jelentést értékelte. Kritikája a politikai anomáliákat és a társadalmi kohézió hiányosságait emelte ki a jelentés kapcsán. Hangsúlyozta, hogy ezek az anomáliák nagymértékben hozzájárultak ahhoz, hogy a források konvergenciahatása elmaradt a várakozásoktól. Mindezen kritikai megjegyzések ellenére is – véleménye szerint – a Barca-jelentés hozzájárult ahhoz, hogy napjainkra jelentősen átalakuljon a kohéziós és strukturális politika. A fejlesztési források transzfere ma már az Európai Bizottság és a tagországok között létrejött partnerségi szerződéseken keresztül valósul meg. A 2014 és 2020 közötti programozási időszakban, a korábbtól eltérően, már a több alapból (multifund) történő finanszírozás és a forráskoncentráció jellemző. A helyi alapú (place-based) fejlesztés új eszközökkel (CLLD, ITI, SUD) gazdagodott, s továbbra is jelentős források állnak rendelkezésre a transznacionális, határ menti nemzetközi együttműködésekre.

Lados Mihály, az MTA KRTK Regionális Kutatások Intézetének tudományos főmunkatársa a smart city modellekről, azok gyökereiről és megvalósulási lehetőségeiről számolt be, utalva a kis- és középvárosok adaptációs lehetőségeire, gyakorlatára. Az okos városok koncepciója a városi szén-dioxid-kibocsátás növekedésének, a klímaváltozásnak és a migrációs hullámoknak a globális problémájára kíván válaszokat adni. Az előadó bemutatta a koncepció alapján készült korábbi nemzetközi modelleket, az Európai Unió által is finanszírozott kutatásokat (pl. Smarter Planet, Real Corp stb.). Ezt követően néhány európai és magyar példát ismerhetett meg a hallgatóság, olyan települési esettanulmányokat, ahol kisebb (Szolnok) vagy nagyobb mértékben (Győr, Veszprém) alkalmaztak okos technológiákat.

A magyar nyelvű plenáris ülésen *Rechnitzer János*, a Széchenyi István Egyetem professzora az átalakuló magyar városhálózatról és abban a kis- és középvárosok szerepéről szóló előadásban vette sorra a hazai tudományos közösség által folytatott városkutatások főbb szakaszait – a nagyvárosvizsgálatokat, a városhálózatok és funkciók elemzését, a városrendszer, a várostér és a városi társadalom kutatását. Az egyes szakaszoknál az MRTT elnöke külön kitért a tudományos eredményekre és azok területi politikai jelentőségére, megvalósítására. Zárásként a magyar városhálózat kelet-közép-európai térben játszott szerepével, lehetőségeivel foglalkozott, kiemelve az iparági körzetek, a funkcionális várostérségek jelentőségét. Megjegyezte, hogy a város korántsem „túlkutatatott” tudományos téma, a tudományos kutatásnak nagyobb figyelmet kell fordítania a város és várostérség kormányzására, a smart city koncepciók, a városhasználat kidolgozására, emellett vizsgálendő kérdések lehetnek a humán tőke, a kultúra, a felsőoktatás, a kreatív tényezők, az új gazdasági szereplők, a térkapcsolatok hatásai a városfejlődésre.

Illés Sándornak, az Aktív Társadalom Alapítvány elnökének, és *Kincses Áronnak*, a Központi Statisztikai Hivatal főosztályvezető-helyettesének előadása Migráció, települési hálózatok a Kárpát-medencében címmel hangzott el, alapját a 2001. és 2011. évi népszámlálási adatbázisok adták, amelyekből Kincses

Áron migrációs trendeket és települési hálózatokat rajzolt fel. Megállapításai a következők: Magyarország migrációs bevándorlási tere folyamatosan bővül, a szomszédos országok súlya meghatározó maradt, de folyamatosan csökkenni fog. A két népszámlálás közötti adatok alátámasztják Magyarországon a lokális migrációs szereptől a globális felé történt elmozdulást. A külföldi állampolgárok területi eloszlása különbözik a magyar népességétől, az országos hatásokat jelentősen felülmúlják az általuk preferált térségekben (Közép-Magyarország, határ menti járások és a Balaton régió) érezhető befolyásuk.

Somlyódy Péter Edit, a Széchenyi István Egyetem docense a hatékony városigazgatás lehetőségeit foglalta össze az uniós elvárások és a közigazgatás-fejlesztés új stratégiai irányainak metszetében. Az uniós elvárásoknak való megfelelés, a területi kohézióra való törekvés a metropolisztérségek mellett felértékelhetné a kis- és középvárosok szerepét. Erre azonban csak akkor van esély, ha kooperáció segítségével a városok kölcsönhatásán alapuló policentrikus struktúrába szerveződnenek, vagy ha öngazgatáson alapuló funkcionális várostérséget alkotnának – a kritikus tömeg és így a metropoliszok versenytársaként való megjelenés érdekében. Ehhez többszintű kormányzásra, place-based szemléletre és az egymással kooperáló ágazati és területi szintű szakpolitikák fejlett rendszerére lenne szükség. A mai magyar viszonyokat áttekintve azonban az előadó negatív képet tárt a hallgatóság elé: a részvételi demokrácia szintje aggályos, a mezopolitikák nem működnek, az ágazatok közötti együttműködések és a területi szakpolitikák hiányoznak, de ami a legfontosabb kritikai észrevétel volt, hogy a centralizált államnak a többszintű kormányzásra nincs igénye. A hálózati kormányzás egyetlen értékelhető elemeként a vidékfejlesztési gyakorlat említhető meg.

A plenáris ülés zárásaként Szilágyi Ferenc, a PKE docense, a PTKI igazgatója a Partium város-hálózatáról, határon átnyúló városi kapcsolatairól értekezett. Az előadás első felében a térség lehatárolásának történelmi változásait mutatta be, olyan fordulópontokhoz kötve a határváltozásokat, mint a Habsburg, illetve a török fennhatóság, a trianoni események, a második bécsi döntés vagy a román közigazgatási reformok. Ezt követően a városokban 1910 óta lezajlott demográfiai változásokról, az etnikai átrendeződésről kaptak képet a konferencia résztvevői, majd a partiumi városok határon átnyúló kapcsolatainak értékelése következett. A határhoz közeli nagyvárosi erőterek vizsgálata alapján kimutatható, hogy a közös határszakasz nagyobb részén (194 km) a román nagyvárosok (Arad, Nagyvárad, Szatmárnémeti) dominanciája jellemző az együttműködésekben, 141 km hosszan a magyar városok (Békéscsaba, Debrecen, Szeged), míg 88 km esetében egyik város csoport hatása sem kiemelkedő.

A plenáris ülést követően került sor az MRTT által alapított díjak ünnepélyes átadására. A Regionális Tudományért Díjat a társaság közgyűlésének egyhangú határozatával Nemes Nagy Józsefnek, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Természettudományi Kar egyetemi tanárának, a Magyar Regionális Tudományi Társaság korábbi alelnökének a regionális tudomány területén vég-

zett kiemelkedő kutatói, oktatói és iskolaépítő tevékenysége elismeréseként ítelték oda. Első alkalommal került sor Díszoklevél adományozására, amelyet a társaság alapszabálya szerint azon tag kaphat meg, aki kimagasló tudományos eredménnyel, példaadó szakmai, közösségi aktivitással erre rászolgált. Az elismerést Baranyi Béla, a Debreceni Egyetem professor emeritusa, az MRTT Észak-alföldi tagozatának leköszönő vezetője, valamint Korompai Attila, a Budapesti Corvinus Egyetem nyugalmazott egyetemi docense, az MRTT Számvizsgáló Bizottságának korábbi elnöke vehette át. A társaság nyolcadik alkalommal hirdette meg a Kiváló Ifjú Regionalista Díj felhívását, amelyet az MRTT tagozatvezetőkkel kibővített elnöksége Tóth Balázs Istvánnak, a Nyugat-magyarországi Egyetem Közgazdaságtudományi Kar egyetemi adjunktusának ítelt oda, elismerve a regionális tudomány művelésében elért értékes eredményeit.

A vándorgyűlés második napján tizenkét tematikus – köztük egy angol nyelvű – szekcióban folytatódott a tudományos diskurzus. A város mint kutatási fókusz multidiszciplinaritását jelzik a szekciótematikák is, amelyek a városökológiától a városszociológián és a városmarketingen át a város-vidék, valamint a határ menti kapcsolatokig terjedtek, 90 előadás keretében, melyek elérhetők a társaság honlapján: <http://www.mrtt.hu/>.

In memoriam Süli-Zakar István

In memoriam István Süli-Zakar

MOLNÁR ERNŐ

MOLNÁR Ernő: egyetemi adjunktus, Debreceni Egyetem, Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék; 4032 Debrecen, Egyetem tér 1.; molnar.erno@science.unideb.hu

Ernő MOLNÁR: assistant professor, Department of Social Geography and Regional Development Planning, University of Debrecen; Egyetem tér 1., H-4032 Debrecen, Hungary; molnar.erno@science.unideb.hu

Korán és váratlanul ment el közülünk. Elhunytával a geográfus szakma egy nagyformátumú egyéniségét, debreceni társadalomföldrajzos közösségünk pedig meghatározó alakítóját veszítette el. Még mindig felfoghatatlan. Szinte hallani, amint órára menve, teásbügrével a kezében, végigbaktat a folyosón, s közben hol egy kollégához, hol egy hallgatóhoz szól néhány jó szót... Látni, amint maga köré gyűjtött témavezetettjeivel konzultál az irodájában, vagy éppen diavetítéses előadást tart legutóbbi utazása során szerzett élményeiről...

Süli tanár úr pályája a nyíregyházi Bessenyei György Tanárképző Főiskolán kezdődött, majd a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen folytatódott. Itt a Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék alapítója, működésének két évtizeden keresztül irányítója, utóbb professzor emeritusa volt. Elsősorban a népességföldrajzi, településföldrajzi és politikai földrajzi ismeretek, valamint a terület- és településfejlesztés oktatásában vállalt szerepet. A debreceni Földtudományi Doktori Iskola történetének kiemelkedő szereplője: összesen 34 doktorandusz PhD-fokozatának megszerzését támogatta témavezetőként, s ezzel mindmáig a hazai társadalomföldrajz-területfejlesztés egyik legjelentősebb utánpótlás-nevelőjének számít. Számos határon túli felsőoktatási intézményben meghívott vendégoktatóként járult hozzá a helyi értelmiség képzéséhez-neveléséhez. Bámulatos kapcsolatteremtő képessége volt (ezt Tiszaburától Irkutszkiig magam is megtapasztaltam), melyet oktatóként is jól kamatoztatott.

Kutatásai fókuszában kezdetben a magyar szénhidrogénipar állt. Később – elsősorban a Zemplén és a Bodroghoz vizsgálatával – a faluföldrajzra helyeződött a hangsúly. A vidék és a mezőgazdaság átalakulása erősen foglalkoztatta a rendszerváltás után, majd a határ menti régiók és határon átnyúló kapcsolatok kerültek érdeklődésének középpontjába. A Kárpátok Eurórégió aktív formálója-

ként, illetve a határon túli magyar, román, szlovák és ukrán kollégák együttműködő partnereként nemcsak kutatta és oktatta, de gyakorolta is a határokon átívelő kapcsolatépítést. Sokat tett a Partium problémáinak megismertetéséért. Részben az MTA RKK kutatójaként folytatott területfejlesztést megalapozó vizsgálatai Északkelet-Magyarországra és Hajdú-Bihar megyére koncentráltak, de foglalkozott Debrecen városföldrajzával is. Utóbb a hazai cigányság integrációjának kutatására is kiterjedő, sokrétű munkásságának méltó tükre az MTMT adatbázisában fellelhető terjedelmes publikációs lista és imponáló idézettség.

Tanszéki közösségünk számára azonban nemcsak a világlátott tanító professzor és a tapasztalt kutató munkatárs elvesztése fájó. Süli professzor családcentrikus, közösségépítő személyiség volt. Munkatársaival és doktoranduszaival szakmai kapcsolatokon túlmutató viszonyt ápolt, tanszékét a második családjának tekintette. Ezt bizonyították a közös kirándulások, a „Keletin” szervezett szalonasütések és bográcsozások, illetve a munkatársak magánéleti boldogulásának, családalapításának már-már apai figyelemmel történő nyomon követése. Egykori tanszékvezetőnk legkomolyabb öröksége maga a debreceni társadalomföldrajzos közösség. A mi feladatunk, hogy ezt felismerve, ennek szellemében folytassuk a munkát...

Nyugodj békében, Tanár Úr!

Tematikus lapszám – pályázati eredmény

Call for special issue proposals – results

A Tér és Társadalom szerkesztősége lehetőséget kínált egy 2017-ben (4. lapszámként) megjelenő tematikus szám megpályázására. A pályázaton olyan szerzői kollektívák vagy intézményi kutatócsoportok vehettek részt, akik

- a Tér és Társadalom profiljához illő érdekes, aktuális, fontos témát kínáltak, amely várhatóan a hazai regionális tudomány számára új elméleti vagy empirikus eredményekkel szolgál.
- A tanulmányok máshol még nem jelentek meg. Előnyben voltak az olyan pályázók, akik lezáráshoz közeli vagy frissen lezárt kutatás eredményeit kívánták megjelentetni.
- Elvártuk, hogy a szerzők tartsák be a TÉT etikai és tudományos, valamint formai követelményeit.
- Előnyben részesültek a számot részben vagy teljesen finanszírozni képes pályázatok.
- A pályázat beadójának egyben vállalnia kellett a vendégszerkesztői megbízatást.

Felhívásunkra 10 pályázat érkezett, a legkülönbözőbb témákban: a falvak átalakulásával, a lakhatási mozgalmakkal, a „smart city”-kel, az új Selyemúttal, az önkormányzatok környezetvédelmi politikájával, az európai és benne a magyar mobilitási attitűdökkel, a tanuló régiókkal, a külhoni magyarság helyzetével, a területi tőke magyar példáival foglalkoztak az egyes pályázati anyagok.

Valamennyi pályázat megfelelt a felhívás követelményeinek. A pályázatókat a szerkesztőség három tagja olvasta végig, néhányhoz további véleményeket is kértünk. A sok jó pályázat közül a TÉT szerkesztősége a tematikus lapszámot a Miskolci Egyetem „Honnan jöttél, hová tartasz, Európa?” Mobilitási attitűdök az Európai Unióban című laptervének kínálta fel, Dabasi-Halász Zsuzsanna és Lipták Katalin vendégszerkesztésével. A szerkesztőség úgy ítélte meg, hogy a lapszámterv cikkei új eredményekkel gazdagíthatják a TÉT-ben korábban megjelent migrációs témájú írásokat. A szerkesztőség számára biztosítékot jelent az is, hogy a többéves kutatások, amelyekből a tanulmányok készülnek, jelenleg lezáráshoz közelítenek, a disszeminációs szakaszban vannak, ami az írások határidőre való elkészülését valószínűsíti.

Az összes pályázónak értékelést küldtünk, amelyben röviden leírtuk szakmai véleményünket a pályázatukról. Mindegyik pályázó esetében javaslatot foglalmaztunk meg arról is, hogy a lapszámtervből mely írásokat látnánk szívesen a Tér és Társadalomban, a rendes ügymenetben benyújtva. Ezekkel reményeink szerint így olvasóink is találkozhatnak a következő számokban.

Az évi egy tematikus lapszámot terveink szerint 2018-ban is nyílt pályázat útján kívánjuk odaítélni, a felhívást 2017 végén tesszük közzé.

Ezúton is köszönjük munkájukat a pályázat összeállításával!

A szerkesztőség

Szerzőink figyelmébe

A Tér és Társadalom a szerkesztői munka egyszerűsítése érdekében a kéziratokat elsődlegesen online fogadja a <http://tet.rkk.hu> oldalon való regisztráció után feltöltve. Amennyiben a kéziratleadással kapcsolatosan technikai problémái vagy kérdései vannak, lépjen kapcsolatba Czirfusz Mártonnal (czirfusz@rkk.hu, illetve +36 1 309 2684)!

A kézirat előkészítése

A Tanulmányok és a Kitekintés rovatban legfeljebb 40 000 karakter (szóközökkel) terjedelmű kézirat közölhető, a Ténykép rovat rövidebb, legfeljebb 25 000 leütés (szóközökkel) hosszúságú tanulmányokat fogad. Az előírtnál hosszabb kéziratokat a szerkesztőség formai okokból elutasíthatja. A könyvismertetések (tartalmi ismertetés) legfeljebb 3000 leütés (szóközökkel) terjedelműek, a recenziók (könyvkritika) hossza legfeljebb 10 000 leütés (szóközökkel).

A kézirat feltöltése során az ott szereplő űrlapon adja meg a szerzők elérhetőségét, a kézirat címét, a Tanulmányok és a Kitekintés rovatba szánt kéziratok esetében az 1500–2000 karakter hosszúságú magyar és hosszabb, kb. 3000 karakter terjedelmű angol nyelvű absztraktot, valamint 3–5 kulcsszót magyarul és angolul. Az absztrakt tartalmazza a tanulmány célját, mutassa be a cikk felépítését, valamint a főbb eredményeket.

A kézirat szövegét – a szerzői adatok, az absztrakt és a kulcsszavak nélkül – különálló fájlban tölts fel, lehetőleg .doc, .docx vagy .rtf formátumban. A tördelőszerkesztő munkájának megkönnyítése érdekében minél kevesebb formázást használjon.

A jegyzetek a főszöveg kiegészítéseit tartalmazzák, ne legyen bennük pl. ábramagyarázat. A szöveg végén, az irodalomjegyzék előtt helyezze el az esetleges köszönetnyilvánítást, illetve itt nevezze meg a kézirat megjelenését támogató intézményeket, szervezeteket, ösztöndíjakat.

Ábrák és táblázatok

Az ábrákat és a táblázatokat a szövegbe építve is küldje be. Számozással jelezze a szövegben elfoglalt pontos helyüket, címüket, forrásukat, illetve zárójelben hivatkozzon rájuk a kézirat szövegében. Az ábrák és táblázatok címeit angolul is tüntesse fel.

Az ábrákat (térképeket, diagramokat, fotókat stb.) külön fájlban is csatolja a kéziratához, lehetőleg .eps vagy .tiff formátumban. Az ábrák felbontása legalább 300 dpi legyen. (Az ábrák maximális nyomtatási szélessége 11,6 cm, egész oldalas fektetett ábránál 18,3 cm.) Színes ábrákat nem közlünk. Az ábrafeliratokon törekedjen az olvasható méretekre. Az ábrák szerzői jogainak rendezése a kézirat szerzőjének felelőssége. Terjedelmi okok miatt kérjük, hogy egy tanulmányban legfeljebb 4–5 ábra szerepeljen.

Irodalomjegyzék

A szöveget az *Irodalom* követi a szerzők (szerkesztők) neve szerinti betűrendben.

1. Könyv

A szerző családneve és utónevének kezdőbetűje, a megjelenés évszáma (zárójelben, utána kettőspont), a könyv címe (dőltbetűvel, utána pont), alcíme (dőltbetűvel, utána pont), a kiadó neve (utána vessző), a város, ahol kiadták. (Ha van, sorozatcím és sorszám – zárójelben.) Ha szerkesztő a vezető alkotó, akkor a neve után fel kell tüntetni: (szerk.) vagy (ed.) stb. A társszerzők neve közé vesszőt teszünk. Példa könyvre:

Horváth Gy., Hajdú Z. (szerk.) (2010): *Regionális átalakulási folyamatok a Nyugat-Balkán országaiban.*

MTA Regionális Tudományok Központja, Pécs (Régiók Európája; 4.)

2. Folyóiratcikk

A szerző családneve és utónevének kezdőbetűje, a megjelenés évszáma (zárójelben, utána kettőspont), a cikk címe (utána pont), esetleges alcíme (utána pont), a folyóirat címe (dőltbetűvel,

utána vessző), sorszám az évfolyamon belül (utána pont és vessző), a cikk első és utolsó oldalszáma. Az évfolyamszámot csak akkor kell megadni, ha a hivatkozott mű másképp nem azonosítható. Az évfolyamszám a folyóiratcím után álljon, és kövesse az évf. rövidítés vagy a kötet szó, ez után pedig az évfolyamon belüli lapszám. Elektronikus folyóirat esetén az információ kiegészül az internetes címmel. A társszerzők neve közé vesszőt teszünk. Példák folyóiratcikkre:

Hajdú Z. (2008): A kárpát-medencei államosodási térfolyamatok kérdőjelei: széttagolódás, kárpát-medencei integráció, avagy betagolódás az euro-atlanti nagytérési rendszerekbe? *Közép-európai Közlemények*, 2., 27–33.

Kothari, S., Kuruvilla, B. (2008): There is no alternative to socialism. Interview with Egyptian economist Samir Amin. *Frontline. India's National Magazine*, 26., <http://www.hinduonnet.com/fline/fl2526/stories/20090102252604400.htm> Letöltés: 2009. márc. 16.

3. Gyűjteményes kötetben szereplő cikk

A szerző családneve és utónevének kezdőbetűje (utána pont), a megjelenés évszáma (zárójelben, utána kettőspont), a cikk címe (utána pont), esetleges alcíme (utána pont). A befogadó kötet leírását az In: vezeti be. Következik a szerkesztő családneve és utónevének kezdőbetűje, a (szerk.) vagy (ed.) (utána kettőspont), a *kötet címe* (dőlőbetűvel, utána pont), *esetleges alcíme* (dőlőbetűvel, utána pont), a kiadó neve (utána vessző), a város, ahol kiadták (utána vessző), a cikk első és utolsó oldalszáma. Példa gyűjteményes kötetben levő cikkre:

Péteri G. (1991): Az önkormányzatok és oktatási intézmények viszonya, finanszírozási kérdések. In: Kozma T. (szerk.): *Önkormányzat és iskola*. Oktatókutató Intézet, Budapest, 122–154.

Ha a szerző nem természetes személy, akkor a szervezet neve a kiadó pozíciójából a szerzőébe lép előre. [Szögletes zárójelben] meg kell adni a kollektív szerző teljes nevét. Példa kollektív szerzőre:

KSH [Központi Statisztikai Hivatal] (2005): *Területi statisztikai évkönyv 2004*. Budapest

4. Az internetes források rendezése újraelrendelt betűrendben történik. A <http://www.elhagyásával> a szöveg közben így kell hivatkozni: (mrtr.hu 2010). Az irodalomjegyzékben a sorrend: <http://www.stb/esigytovbab/> (utána szóköz), információ a forrás jellegéről (zárójelben), Letöltés: dátum. Példa internetes forrásra:

http://www.rkk.hu/tudomanyos_tevekenyseg/nemzetkozi_kutatasok.html (futó projektek, téma-vezetők) Letöltés: 2011. márc. 16.

A szerkesztés folyamata

A kézirat beküldése után, a folyóirat weboldalára bejelentkezve a szerző figyelemmel kísérheti a szerkesztés folyamatát, a szerkesztőség pedig e-mailben tartja vele a kapcsolatot.

A Tanulmányok és a Kitekintés rovatba szánt kéziratokat két anonim lektor értékeli, a többi rovatnál a rovatszerkesztők döntenek a kéziratok megjelenéséről. Az anonim lektorálás megvalósulása érdekében kérjük, hogy se a nevét, se más, azonosításra alkalmas személyes adatát ne tüntesse fel a kéziratban és a kiegészítő fájlokban.

A lektorálás és a szerkesztői jóváhagyás után a kéziratot az olvasószervező veszi gondozásba, így a szerkesztők mellett kérdései esetén ő is kapcsolatba léphet a szerzővel.

Az olvasószerveztett és betördelt változatot visszaküldjük utolsó szerzői átolvasásra. Ekkor már csak az elütések, kisebb formázási problémák korrekciója lehetséges.

A szerző(k)nek a megjelent folyóiratszámából egy szerzői példányt küldünk, illetve az elektronikus változathoz hozzáférést biztosítunk.

Részletesebb útmutatónkat a folyóirat honlapján (<http://tet.rkk.hu>) találja meg. A cikkek leadásával kapcsolatban szívesen állunk rendelkezésre e-mailben (Barta Györgyi főszerkesztő: barta@rkk.hu) vagy telefonon (+36 1 309 2684).

Kéréseink figyelembevételét előre is köszönjük!

A szerkesztőség

TÉR ÉS TÁRSADALOM | *SPACE AND SOCIETY*

2017/2

Articles

Katalin Kovály, Ágnes Erőss, Patrik Tátrai	
“So we try to strive”: livelihood strategies in transition after the Euromaidan in Transcarpathia, Ukraine	3
Márton Berki	
Perceived space, conceived space, lived space: The trialectics of spatiality on the example of a brownfield regeneration investment in Budapest	23
Gábor Túry	
The impacts of technology and work organization innovations on the automotive industry's spatial structure: empirical evidence from Volkswagen	44

Outlook

Á. Tamás Wusching	
International students' educational mobility through the examples of Pécs and Debrecen	69

Reports

Tünde Vörös	
Social and economic development opportunities in East Central Europe provided by increasing physical activity	83
Ibolya Várnai	
Typology and spatial characteristics of the Hungarian art market – The example of Budapest	104

Book review

Tamás Szabó	
Erdősi Ferenc: Törökország közlekedése	121

Scientific life

Viktória Józsa, Pál Szabó	
Report and thoughts on the conference Challenges of spatial structures and answers of regional development in Hungary in the 2010s	125
János Brenner	
Reform of the local governments and spatial planning in Ukraine – a promising resumption	130
Richard Blyth	
The next 50 years of Hungarian urban planning – with British contribution	137
Richárd Ongjerth	
50 more years – or how to establish an effective Hungarian urban planning?	139
Sándor Zsolt Kovács, Szilárd Rácz	
The role of small and medium sized cities in regional development – Report on the 14th Annual Meeting of Hungarian Regional Science Association	144
Erő Molnár	
In memoriam István Süli-Zakar	149
Call for special issue proposals – results	151
Information for contributors	153

TÉR ÉS TÁRSADALOM | SPACE AND SOCIETY

2017/2

Tanulmányok

Kovály Katalin, Erőss Ágnes, Tátrai Patrik	
„Hát megpróbálunk küzdeni”: átalakuló boldogulási stratégiák Kárpátalján az Euromajdan után	3
Berki Márton	
Érzékelt tér, elgondolt tér, megélt tér: A térbeliség trialektikája egy budapesti barnamező-rehabilitációs beruházás példáján	23
Túry Gábor	
Technológiai és munkaszervezési újítások hatása az autóipar térbeli szerveződésére – iparági példa a Volkswagen mintáján	44

Kitekintés

Wusching Á. Tamás	
A nemzetközi hallgatók tanulmányi célú mobilitásának jellegzetességei Pécs és Debrecen példáján	69

Ténykép

Vörös Tünde	
A sportolási hajlandóság növelésében rejlő lehetőségek Kelet-Közép-Európa társadalmi-gazdasági fejlődése tükrében	83
Várnai Ibolya	
A hazai műkereskedelem tipológiája és térbeli jellegzetességei Budapest példáján	104

Könyvszemle

Szabó Tamás	
Erdősi Ferenc: Törökország közlekedése	121

Tudományos élet

Józsa Viktória, Szabó Pál	
Beszámoló és gondolatok a Térszerkezeti kihívások és területfejlesztési válaszlehetőségek a 2010-es években Magyarországon című konferenciáról	125
Brenner János	
Önkormányzati reform és a térbeli tervezés reformja Ukrajnában – ígéretes újrakezdés	130
Richard Blyth	
A magyar településtervezés következő 50 éve – brit együttműködéssel	137
Ongjerth Richárd	
Még 50 év – avagy hogyan teremtsük meg a hatékony magyar urbanisztikát?	139
Kovács Sándor Zsolt, Rácz Szilárd	
Kis- és középvárosok szerepe a területi fejlődésben – Beszámoló a Magyar Regionális Tudományi Társaság XIV. vándorgyűléséről	144
Molnár Ernő	
In memoriam Süli-Zakar István	149
Tematikus lapszám – pályázati eredmény	151
Szerzőink figyelmébe	153

TÉR ÉS TÁRSADALOM

2017/3

Főszerkesztő / Editor-in-chief:

Barta Györgyi

Főszerkesztő-helyettes / Managing editor:

Czirfusz Márton

Szerkesztők / Editors:

Beluszky Pál

Fábián Attila

Gál Zoltán

Győri Róbert

Molnár Ernő

Tagai Gergely

Timár Judit

Váradi Monika Mária

Szerkesztőbizottság / Editorial board:

Enyedi György † (örökös elnök / honorary chair)

Benedek József

Czakó Erzsébet

Kovács Zoltán

Lengyel Imre

Tadeusz Marszał

Peter Meusburger

Molnár Virág

Nemes Nagy József

Pálné Kovács Ilona

Rechnitzer János

James W. Scott

Szirmai Viktória

Tosics Iván

Doris Wastl-Walter

Technikai szerkesztő / Layout editor:

Fenyvesiné Simon Ágnes

Borítótér / Cover design:

Pinczehelyi Sándor, a Kossuth-díjas Lantos Ferenc festményének felhasználásával /

Sándor Pinczehelyi, based on the artwork by Ferenc Lantos

Nyomdai munkák / Printed by:

Palatia Nyomda és Kiadó Kft., Győr

Az MTA KRTK Regionális Kutatások Intézetének negyedévente megjelenő folyóirata / Quarterly journal of Hungarian Academy of Sciences, Centre for Economic and Regional Studies, Institute for Regional Studies

Felelős kiadó / Legally responsible publisher:

Fazekas Károly (főigazgató / general director)

Szerkesztőség / Editorial address:

MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete

Tér és Társadalom szerkesztősége

1112 Budapest, Budaörsi út 45. III. emelet

Tel.: +36 (1) 309 2684

E-mail: tet@rkk.hu

Megrendelhető a szerkesztőség címén, csekken befizetve vagy átutalással.

Éves előfizetési díj (nyomtatott és online):

intézményeknek 6000 Ft, egyéni előfizetőknek

4000 Ft (áfával, postaköltség nélkül). Csak

online: egyéni előfizetőknek 2000 Ft (áfával).

Példányonként kapható az MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete kutatóhelyein.

A folyóirat kiadását támogatják: Magyar

Tudományos Akadémia, MTA KRTK Regionális

Kutatások Intézete, Magyar Regionális Tudományi

Társaság, Nemzeti Kulturális Alap.

A Tér és Társadalom a Magyar Regionális Tudományi Társaság illetménylapja.

ISSN 0237-7683 (nyomtatott / print)

ISSN 2062-9923 (elektronikus / electronic)

<http://tet.rkk.hu>

A Tér és Társadalom a Creative Commons Nevezd meg! – Ne add el! – Ne változtasd! 3.0 licenc alatt jelenik meg. / Space and Society is published under the Creative Commons Attribution – NonCommercial – NoDerivs 3.0 licence. <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/>

TÉR ÉS TÁRSADALOM

SPACE AND SOCIETY

31. évfolyam, 3. szám
Volume 31, Number 3
2017

TÉR ÉS TÁRSADALOM | *SPACE AND SOCIETY*

TANULMÁNYOK / ARTICLES

A technológiai közelség által közvetített agglomerációs előnyök hatása a hazai vállalatok túlélésére

The effect of agglomeration economies mediated by technological proximity on Hungarian firm survival

ELEKES ZOLTÁN, JUHÁSZ SÁNDOR

ELEKES Zoltán: egyetemi tanársegéd, Szegedi Tudományegyetem, Gazdaságtudományi Kar, Közgazdaságtani és Gazdaságfejlesztési Intézet; 6722 Szeged, Kálvária sugárút 1.; elekes.zoltan@eco.u-szeged.hu

JUHÁSZ Sándor: PhD-hallgató, Szegedi Tudományegyetem, Közgazdaságtani Doktori Iskola; 6722 Szeged, Kálvária sugárút 1.; sandor.juhasz@eco.u-szeged.hu

KULCSSZAVAK: vállalatok túlélése; agglomerációs előnyök; technológiai közelség; kapcsolódó változatosság

ABSZTRAKT: A gazdasági tevékenységek térbeli sűrűsödéséből származó agglomerációs előnyökhöz nem egyformán férnek hozzá a vállalatok. Különösen a tudástúlszordulás formájában jelentkező előnyök kihasználásához a technológiai tudás hasonlóságára, közelségére van szükség. Ez a technológiai közelség kedvezően hat a térségek gazdasági növekedésére és az új gazdasági tevékenységek megjelenésére, ugyanakkor jóval kevesebbet tudunk ezeknek az új tevékenységeknek a fennmaradásáról. Tanulmányunk célja a technológiai közelség által közvetített agglomerációs előnyök és a hazai induló vállalatok túlélése közötti kapcsolat vizsgálata az evolúciós gazdaságföldrajz nemzetközi irodalmában elterjedt módszer adaptálásával. Ezen felül feltárjuk, hogy ezek az előnyök egyformán hozzáférhetők-e a külföldi és hazai tulajdonú vállalatok számára.

Áttekintjük a technológiai közelség és kapcsolódó változatosság szakirodalmát, majd a KSH vállalati szintű paneladatbázisára támaszkodva, mintánkat a hazai kistérségekben 2005 és 2011 között induló feldolgozóipari vállalatokra szűkítve, Cox arányos kockázati modelljének segítségével elemezzük a vállalati túlélést. Eredményeink alapján a hazai kistérségekben induló feldolgozóipari vállalatok túlélését a térségi gazdasági tevékenységek változatosságán alapuló agglomerációs előnyök segítik. Ez a hatás elsősorban a technológiai értelemben közeli iparágak kapcsolódó változatosságából fakad, és a fennálló gazdasági szerkezetet útfüggő módon erősíti. Ez az eredmény a szakpolitika számára annak lehetőségét veti fel, hogy kapcsolatteremtési platformok és tanácsadás formájában segítse az induló vállalkozások túlélését, mivel a kapcsolódó változatosság regionális jelenlétét a vállalatok nem feltétlenül észlelik lehetőségként. A kapcsolódó változatosságból származó előnyökhöz a külföldi tulajdonú induló vállalatok a hazai versenytársaiknál nagyobb mértékben férnek hozzá.

Zoltán ELEKES: lecturer, Institute of Economics and Economic Development, Faculty of Economics, University of Szeged; Kálvária sugárút 1., H-6722 Szeged, Hungary; elekes.zoltan@eco.u-szeged.hu
Sándor JUHÁSZ: PhD student, Doctoral School of Economics, University of Szeged; Kálvária sugárút 1., H-6722 Szeged, Hungary; sandor.juhasz@eco.u-szeged.hu

KEYWORDS: firm survival; agglomeration economies; technological proximity; related variety

ABSTRACT: Empirical evidence suggests that firms do not have equal access to the agglomeration economies resulting from the spatial concentration of economic activities. It is especially so in the case of knowledge spillovers. Access to these requires the firms to already have productive knowledge somewhat proximate to the other, “spilled”, knowledge. Studies found that this technological proximity is beneficial for regional growth and to the emergence of new economic activities. However, we know much less about these new activities’ continued survival and technological proximity’s effect on it. For this reason, the paper aims, first, to study the relationship between new firm survival and agglomeration economies mediated by technological proximity. This exercise includes adapting the method, introduced by evolutionary economic geographers, for related variety measurement within regions. The second aim of the paper is to investigate possible differences between foreign and domestic-owned firms in terms of firm survival and related variety relationship, as, in Hungary, there is a technological gap between these two groups.

In the paper, first, we summarize the literature on technological proximity and related variety and present the pronounced duality of Hungarian domestic and foreign-owned firms. Next, we present the empirical research design. We limit the sample to manufacturing firms functioning between 2005 and 2011 in Hungarian micro regions. Then, we present our results by using a Cox proportional hazards model on firm survival. For the empirical analysis, we rely on a firm level panel database made available by the Hungarian Central Statistical Office. Our findings show that new manufacturing firms benefit from a general variety of economic activities but, that this relationship is mainly due to regional industries’ related variety, reinforcing the regional path dependent economic structure. This indicates that economic policy could potentially increase new firm survivability by developing firms’ networking capacities, as a regional potential for knowledge spillover alone does not always translate into business practice. This is even more pronounced for firms new to the region and the industry. Finally, foreign-owned firms benefit more from related variety compared to their domestic-owned counterparts.

Bevezetés

A gazdasági tevékenységek térbeli koncentrációja számos előnyt nyújthat a koncentráló vállalatok és iparágak számára, köztük új technológiai tudás megszerzésének lehetőségét. Ezekhez az előnyökhöz azonban a vállalatok nem egyformán férnek hozzá, és hatásuk attól függ, hogy hasonló vagy pedig különböző iparágak térbeli sűrűsödése megy-e végbe. Az agglomeráló gazdasági tevékenységek kapcsolódó változatosságát (*related variety*) azok az iparágak alkotják, amelyek között a hasonló, de nem megegyező tudásbázis miatt tudásáramlásra számíthatunk, míg nem kapcsolódó változatosságát (*unrelated variety*) azok az iparágak, melyek között a túlzottan eltérő tudásbázis miatt ennek valószínűsége csekély (Boschma 2005; Frenken, van Oort, Verburg 2007).

Annak ellenére, hogy a kapcsolódó változatosság jelentőségére már magyar kutatók is felhívták a figyelmet (Elekes, Lengyel 2016; Lengyel, Szakálné

Kanó 2013; Szakálné Kanó, Lengyel, Elekes, Lengyel 2016), tudomásunk szerint ez idáig nem készült olyan tanulmány, amely a hazai vállalatok túlélési esélyei és a technológiai közelségen alapuló agglomerációs előnyök kapcsolatát vizsgálná. Jelen kutatás központi kérdése, hogy *van-e kapcsolat a térségi iparági szerkezet és az újonnan alakuló vállalatok túlélési esélyei között*. Noha a térségek szintjén egyre bővülő ismeretekkel rendelkezünk a technológiai közelség jelentőségéről, jóval kevesebbet tudunk arról, hogy a vállalatok szintjén hogyan jelentkezik annak hatása. Tanulmányunk célja ezért kettős. Egyrészt az agglomerációs előnyök és a kapcsolódó változatosság hazai induló vállalatok túlélésére gyakorolt hatásának bemutatása, másrészt annak feltárása, hogy a kapcsolódó változatosságból származó előnyök egyformán hozzáférhetőek-e a külföldi és a hazai tulajdonú vállalatok számára. Ezt azért látjuk fontosnak, mert a rendszerváltást követően – hasonlóan más kelet-közép-európai országokhoz – a magyar gazdasági átmenetet érdemben alakították a külföldi tulajdonú, multinacionális vállalatok befektetései. Ezek a külföldi vállalatok általában kevésbé ágyazódnak be a térségi hálózatokba, mint a hazai cégek, így az agglomerációs előnyökhöz való hozzáférés a tulajdonosi szerkezet mentén vélhetően differenciált.

Kutatásunkban a KSH vállalati paneladatbázisára támaszkodunk, amely a Magyarországon működő kettős könyvvitelt vezető vállalkozásokról tartalmaz adatokat. Ez az adatbázis székhely szerinti adatokat tartalmaz, ezért elemzésünket a feldolgozóipari vállalatok körére szűkítjük. A 2005 és 2011 között újonnan alakuló magyarországi vállalkozások és a térségekben megfigyelhető agglomerációs előnyök kapcsolatának vizsgálatához Cox (1972) arányos kockázati modelljére támaszkodunk, amelyet a túléléselemzésekhez gyakran alkalmaznak.

Tanulmányunk következő részében részletesen bemutatjuk az agglomerációs előnyök, a vállalati túlélés és a kutatás hazai hátterének összefüggéseit. Jellemezzük az adatforrást és részletezzük a mintavétel módját, kifejtjük az alkalmazott változók tartalmát és a Cox-féle arányos kockázati modellt. Ezt követően bemutatjuk eredményeinket, kitérve annak korlátaira. A tanulmányt következtetéseink levonásával zárjuk.

Elméleti háttér és a kutatás kontextusa

Alapvetés, hogy a vállalatok előnyökhöz juthatnak a térbeli koncentráció révén (Lengyel 2010). Ezek az agglomerációs előnyök pozitív mérethozadékok jelentenek a régiók számára (Varga, Schalk 2004), és hozzájárulnak a térségek hosszú távú gazdasági növekedéséhez (Czaller 2016). Az előnyök egyik forrása a térségi specializáció, vagyis a hasonló iparágak térbeli koncentrációja. Az ebből eredő lokalizációs előnyök a térség vállalatai számára specializált munkaerőpiac, specializált szállítói és vevői kapcsolatok, valamint iparágon belüli tudástúlcsordulás formájában jelentkeznek (Marshall 1920). Az előnyök

másik formája a térség méretéből eredő urbanizációs előnyök, amelyek minden vállalat számára iparágtól függetlenül elérhetőek, és a méretgazdaságosan nyújtható közszolgáltatásokban, valamint a változatos iparági szerkezetben jelennek meg (McCann 2008). Ez a változatosság elsősorban iparágak közötti tudástúlszordulásként fejt ki hatását, amelyet Jacobs-externáliaként azonosítunk (Jacobs 1969). Régóta nyitott kérdés, hogy elsősorban az iparágon belül (specializáció) vagy az iparágak között (változatosság) érvényesülő előnyök segítik-e a régiók gazdasági növekedését (Beaudry, Schiffauerova 2009). Az előbbi a tudáselemek kevésbé radikális, míg az utóbbi a tudáselemek radikális újrakombinálásának lehetőségét hordozza.

Az agglomerációs előnyökhöz való hozzáférés összefügg a vállalatok földrajzi közelségével, mely elősegíti az innovatív együttműködések létrejöttét (Hau-Horváth, Horváth 2014), azonban a földrajzi közelség nem szükséges vagy elégséges feltétele az innovációt segítő kapcsolatok létrejöttének (Boschma 2005). A hasonló normák, a közös társadalmi valóság vagy a szakmai tapasztalat szintén hatással vannak ezekre a kapcsolatokra, adott esetben képesek helyettesíteni a földrajzi közelség nyújtotta előnyöket. A hasonlóságokat a szakirodalomban kapcsolati közelségként azonosítják (Rallet, Torre 1999; Torre, Rallet 2005; Vas 2009), amelyet többféle dimenzióra bonthatunk (Knoben, Oerlemans 2006; Lengyel, Fenyővári, Nagy 2012). Ezek közül az agglomerációs előnyök tanulási aspektusának vizsgálatakor a *technológiai közelség* (*technological proximity*, *technological relatedness*) került előtérbe, amely a termelésben megtestesülő tudás – vállalatok és iparágaik közötti – hasonlóságát jelenti (Knoben, Oerlemans 2006).

A technológiai közelség alapján a térségben jelen levő gazdasági tevékenységek változatosságához kötődő agglomerációs előnyök két típusát különböztethetjük meg. A kapcsolódó változatosságot azok az iparágak alkotják, amelyek között a hasonló, de nem megegyező tudásbázis miatt tudásáramlásra számíthatunk. A nem kapcsolódó változatosságot pedig azok az iparágak, melyek között a túlzottan eltérő tudásbázis miatt erre nem számíthatunk (Frenken, van Oort, Verburg 2007). Az eddigi empirikus eredmények alapján a kapcsolódó változatosság elsősorban a foglalkoztatottság növekedését segíti elő, azonban ez a kedvező hatás nem egyformán érhető el minden iparág (Bishop, Gripiaios 2010) és régióméret esetén (Lengyel, Szakálné Kanó 2013; Elekes 2016).

A térségi szinten – egyre bővülő ismereteink ellenére – jóval kevesebbet tudunk a technológiai közelség vállalatokra gyakorolt hatásáról. Csak néhány tanulmány vizsgálja a technológiai közelség által közvetített agglomerációs előnyök és a vállalati túlélés kapcsolatát, azaz gazdasági tevékenységük következő évi folytatásának esélyét. A vállalkozásindítás magas induló befektetéssel és kockázattal jár, ezért az új belépőknek csupán kisebb csoportja képes hosszabb távon fennmaradni (Fritsch, Brixey, Falck 2006). A túléléselemzéssel foglalkozó vizsgálatok többsége az üzleti tudományok és az iparági dinamikák kutatásához kapcsolódik, és a cégek túlélését leggyakrabban azok méretével és

korával (Disney, Haskel, Hedel 2003), a piaci szerkezettel (Buenstorf 2007; Cantner, Dressler, Krüger 2006), a piacra lépés előtti tapasztalattal (Thompson 2005) vagy ezeknek a tényezőknek a kombinációival magyarázzák (Bernard, Jensen 2007; Klepper 2002). E kutatások alapvető megállapítása, hogy az idősebb és nagyobb cégek túlélésének esélyei jobbak.

A klasszikus agglomerációs előnyökkel – így a lokalizációs és urbanizációs előnyökkel – kapcsolatban több kutatás a vállalati túlélésre gyakorolt negatív vagy semleges hatást mutatta ki (Boschma, Wenting 2007; Buenstorf, Klepper 2009), azonban e hatások eltérőek lehetnek különböző iparágakban (Boschma 2015; de Vaan 2014). Míg a hagyományos feldolgozóipari ágazatok, így a nagy-britanniai autóipar (Boschma, Wenting 2007), a német szerszámgépgyártás (Buenstorf, Guenther 2011) vagy a holland nyomdaipar (Heebels, Boschma 2011) eseteiben az iparági koncentrációból származó előnyök negatívan befolyásolták a vállalatok sikerességét és túlélését, addig más, tudásintenzív, kreatív, projektalapú iparágak eseteiben a koncentrációból származó extern hatások pozitívan befolyásolták a vállalatok fennmaradását. Ennek az az oka, hogy ezekben az ágazatokban főként a helyi társadalmi hálózatok biztosítják a tudáshoz való hozzáférést (Boschma 2015; Grabher 2004; de Vaan 2014).

A technológiai közelség figyelembevétele árnyalja a fenti képet. Falck (2007) eredményei szerint egy induló vállalat túlélési esélyei jobbak, ha több vállalkozás indul ugyanabban a térségben és iparágban. Neffke, Henning és Boschma (2012) kutatása alapján a svéd vállalatok túlélését 1970 és 2004 között főként a térségi gazdasági tevékenységek kapcsolódó változatossága segítette. Boschma és Wenting (2007) eredményei alapján a nagy-britanniai autóipari cégek túlélését a spin-off cégeként való indulás, az iparági tapasztalat és a kapcsolódó változatosság segítették. Borggren, Eriksson és Lindgren (2015) vizsgálata alapján a hasonló tudásbázissal, szakmai készségekkel rendelkező munkaerő beáramlása és a technológiai értelemben közeli vállalkozások térségi koncentrációja növeli a gyorsan növekvő induló vállalkozások túlélésének esélyét. Howell és szerzőtársai (2016) a kínai induló vállalkozások túlélését a kapcsolódó változatossággal magyarázták, amelyből sokkal inkább profitálhatnak az állami támogatásban nem részesülő vállalkozások. Basile, Pittiglio és Reganati (2017) az olasz start-up cégek túlélésében szintén a kapcsolódó változatosság pozitív hatását hangsúlyozzák, azonban csupán a feldolgozóipari cégek esetében, míg a szolgáltató szektor induló vállalkozásait inkább a lokalizációs előnyök segítik.

A vállalati túlélés és a technológiai közelség által közvetített agglomerációs előnyök ez idáig kevésbé feltárt vonatkozása a Magyarországon lezajló posztiszocialista gazdasági átmenetből fakadó sajátos kontextus. A rendszerváltást követően a külföldi tulajdonú multinacionális vállalatok befektetései jelentős hatást gyakoroltak a magyar gazdaság átalakulására (Barta 2000; Lengyel, Leydesdorff 2011; Radosevic 2002; Resmini 2007). A kialakult gazdasági szerkezet erős külső függéssel jellemezhető, amelynek egyik központi csatornája a külföldi működő tőke (Lux 2017a, 2017b; Nölke, Vliegenthart 2009). Annak elle-

nére, hogy a hazai és a külföldi tulajdonú vállalatok közötti kapcsolatok csak lassan alakultak ki, a 2000-es években a kapcsolódó változatosság már pozitívan hatott a térségi foglalkoztatás növekedésére (Elekes, Lengyel 2016; Lengyel, Szakálné Kanó 2013, 2014) és a hazai vállalkozások megjelenésére (Szakálné Kanó, Lengyel, Elekes, Lengyel 2016). A hazai és a külföldi tulajdonú vállalatok közötti különbségeket jól mutatja, hogy a külföldi, termelékenyebb vállalatokból hazai cégekbe áramló munkaerő jelentősen javítja a magyar cégek termelékenységét (Csáfordi, Lőrincz, Lengyel, Kiss 2016). Továbbá, a nemzetközi kereskedelembe sikerrel bekapcsolódó cégeknek több előnye származik az agglomerációs előnyökből, mint a nemzetközi kereskedelmi kapcsolatokkal nem rendelkező vállalatoknak (Békés, Harasztosi 2013).

Összességében az a kép rajzolódik ki előttünk, hogy a kapcsolódó változatosság térségi jelenléte esetén a vállalkozások olyan térségi környezetben jönnek létre, ahol könnyebben tudnak kooperálni, tudást cserélni, egymástól tanulni vagy csatlakozni a kapcsolódó iparágak teremtette beszállítói rendszerekhez. Ennek megfelelően a kapcsolódó változatosság túlélésre gyakorolt pozitív hatására számítunk. Tulajdonviszony szempontjából egyrészt a hazai tulajdonú vállalatok közötti egyszerűbb kommunikáció, kapcsolatfelvétel és hasonló rutinok miatt ez a hatás erősebb lehet. Ebbe az irányba hathat az is, hogy a külföldi tulajdonú vállalatok célja a piacszerzés mellett gyakran a relatíve alacsony tényezőköltségek kihasználása, míg innovációs tevékenységet elsősorban vállalatcsoport szinten, illetve a vállalat hazai bázisán folytatnak (Nölke, Vliegenthart 2009). Másrészt, a külföldi tulajdonú vállalatok magasabb abszorpciói képességük miatt felkészültebbek lehetnek a kapcsolódó változatosság jelentette előnyök, így a cégek közötti tanulás és tudástúlsordulások fogadására.

Az empirikus kutatás

A kutatás során egy vállalati szintű mikroadatbázisra támaszkodunk, amelyet a KSH bocsátott rendelkezésünkre. Ez a Magyarországon működő, kettős könyvvitelt végző vállalkozásokról tartalmaz mérlegadatokat (például nettó árbevétel, jegyzett tőke és annak szerkezete), amelyeket a vállalatok adóbevallási kötelezettségük részeként szolgáltatnak. Az adatbázis tartalmazza a vállalatok székhelyét, éves átlagos állományi létszámát és főtevékenységének TEÁOR-besorolását négy számjegyű szakágazati szinten. A TEÁOR-besorolások homogenizálásakor a kódfordítások számának minimalizálása érdekében a TEÁOR03 kódrendszert vettük alapul. Kutatásunkban a 2005 és 2011 közötti időszakban vizsgáltuk az új vállalatok túlélését. A vizsgált időtáv kezdete a Magyarország EU-csatlakozását követő év, ezt megelőzően változott a kettős könyvvitel hatálya alá tartozó vállalatok köre, azaz adatbázisunkban strukturális törés mu-

tatkozik. 2011 pedig az utolsó olyan év az adatbázisban, amikor a vállalatok be- és kilépése meghatározható.

A mintavétel során ezt az adatbázist több körben szűkítjük. Először a mintába bevont vállalatok körét a feldolgozóiparra (TEÁOR03 15–37. ágazatok) korlátozzuk, mivel az elemzéshez székhely szerinti adatok állnak rendelkezésünkre. Egyrészt a feldolgozóiparban a vállalati adatok nagyobb valószínűséggel esnek egybe a tényleges gazdasági tevékenység helyszínével. E vállalatok 90%-a egyetlen telephellyel rendelkezik, a fennmaradó esetekben pedig az alkalmazottak kétharmada a vállalat székhelyén dolgozik (Békés, Harasztosi 2013). Másrészt a kapcsolódó változatosságból származó előnyök nagyobb valószínűséggel érvényesülnek a feldolgozóiparban (Basile, Pittiglio, Reganati 2017; Bishop, Gripiaios 2010). Harmadrészt a hazai feldolgozóipar a külföldi működőtőke-beruházások egyik fő célpontja (Barta, Czirfusz, Kukely 2008). Emellett a hazai térségek vállalatai a multinacionális vállalatok számára a közepes hozzáadott értékű, munkaintenzív tartós fogyasztási cikkek (pl. járműipar, gépipar) összeszerelő platformjaiként működnek (Lengyel, Szakálné Kanó, Vas, Lengyel 2016; Nölke, Vliegenthart 2009; Vas, Lengyel, Szakálné Kanó 2015), és az érintett ágazatok erősen exportvezéreltek (Nagy, Lengyel 2016).

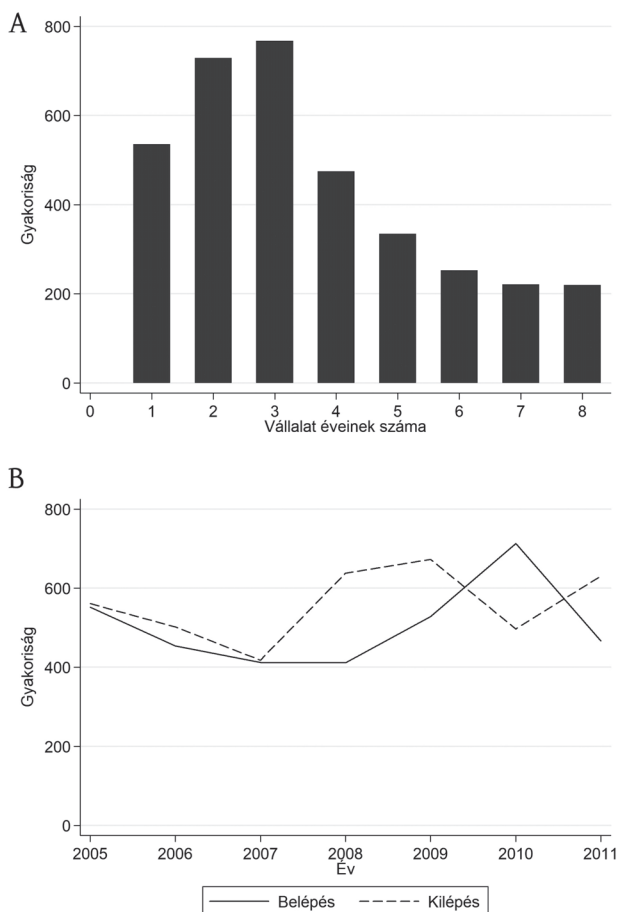
Az adatbázis megbízhatóságának növelése érdekében elemzésünket azokra a feldolgozóipari vállalatokra korlátozzuk, melyek foglalkoztatottjainak száma a vizsgált időszakban nem csökkent 2 fő alá. Értelemszerűen ennek a határnak a növelésével tovább javítható az adatok minősége, ugyanakkor két szempontból áldozattal is jár. Elemzésünkben az újonnan induló vállalkozásokra fókuszálunk, amelyek gyakran kis létszámmal kezdik meg működésüket. Emellett a hazai és külföldi tulajdonú vállalatokat külön-külön is tanulmányozzuk a túlélés szempontjából, azonban a külföldi vállalatok méreteloszlása a nagyobb vállalatok irányába tolódik el a hazai tulajdonúakhoz viszonyítva, vagyis ennek a korlátnak a növelése a külföldi tulajdonú vállalatok javára torzítaná a mintánkat. Az elemzés keretei között azokat a vállalatokat tekintjük külföldi tulajdonúnak, amelyek jegyzett tőkéjének több mint 50%-a külföldi tulajdonban van. Megjegyezzük, hogy a magyarországi vállalatok tulajdonosi szerkezete erősen polarizált, azaz a jegyzett tőke külföldi tulajdonban lévő hányada túlnyomórészt 90% feletti vagy 5% alatti.

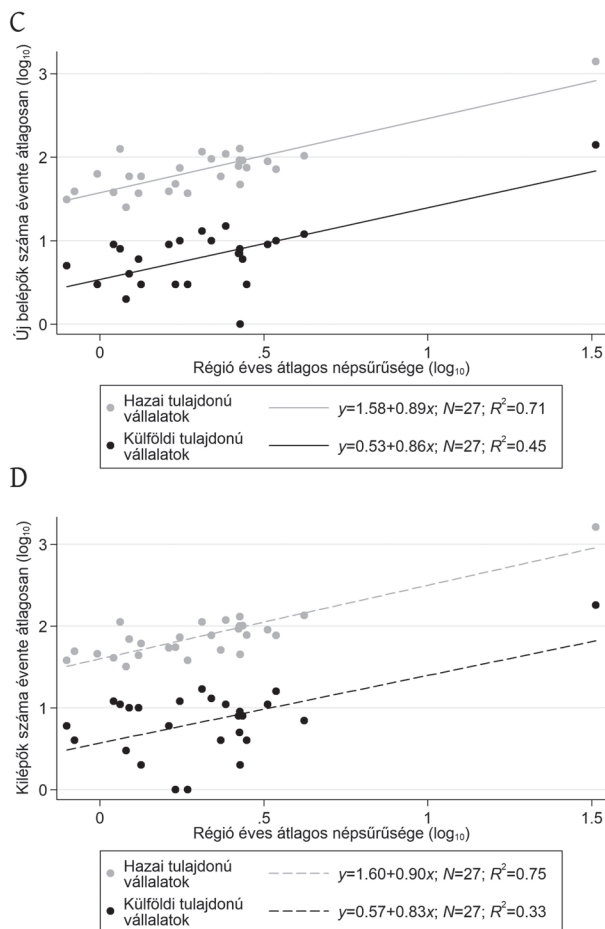
Térségi és iparági-térségi szintű változóinkat az így előálló vállalatmintából határoztuk meg. Az elemzés területi egységének a kistérséget választottuk, mivel az agglomerációs előnyök irodalma alapján ezeknek az előnyöknek a térbeli kiterjedése korlátozott. Annak érdekében, hogy a gazdasági tevékenységek közötti érdemi kapcsolódó változatosságra fókuszálhassunk, a figyelembe vett régiók körét azokra szűkítjük, amelyekben a vizsgált időszakban nem csökkent sem a külföldi, sem a hazai tulajdonú vállalatok száma 10 alá. Ennek a lépésnek az az ára, hogy az elemzésbe bevont térségek száma a lehetséges 175-ről 27-re¹ csökken. E radikális csökkenés miatt eredményeink azokra a térségekre vonatkoztathatók, ahol a gazdasági tevékenységek legalább valamelyest sűrűsödnek.

Megjegyezzük, hogy kutatási kérdésünk éppen ezekre a térségekre vonatkozik, valamint hogy a mintában maradó 27 térségben koncentráliódik az összes feldolgozóipari foglalkoztatott 55–60%-a a vizsgált időszakban.

Mintánkban egy vállalatot egy adott évben akkor tekintünk új belépőnek, ha az előző évben nem szerepelt az adatbázisban. Működő vállalkozásnak egy adott évben azokat tekintjük, amelyek a megelőző és következő évben is jelen vannak az adatbázisban. Végül azokat a vállalatokat tekintjük kilépőnek egy adott évben, amelyek a következő évben nincsenek jelen. E tulajdonságok meghatározásához a 2004. évi és a 2012. évi adatokat is felhasználtuk, majd a végső mintából ezeket az éveket kihagytuk, mivel 2004-ben minden vállalat belépőnek, 2012-ben minden vállalat kilépőnek számítana. Végös mintánkban mind-

1. ábra: A vizsgált vállalatpopuláció dinamikája 2005 és 2011 között
Firm population dynamics between 2005 and 2011

Megjegyzés: A. Az új vállalatok élettartam szerinti eloszlása. B. Az új ki- és belépők száma évente. C. A népsűrűség és az éves átlagos új belépők számának kapcsolata. D. A népsűrűség és az éves átlagos kilépők számának kapcsolata.

ezek után 3427 újonnan létrejövő vállalat van, amelynek 92%-a hazai tulajdonú. A mintában szereplő vállalatok 44%-a Budapesten van, a hazai és külföldi tulajdonú vállalatok területi eloszlása ezzel megegyező.

A mintában szereplő vállalatok jellemzően egy, két, illetve három évet éltek. Az idő előrehaladtával a vállalatok egyre szűkülő köre maradt fenn, és mintegy 200 vállalat volt jelen a teljes időszakban (1. ábra). A be- és kilépések száma a vizsgált időszakban 500-600 körül mozgott, a kilépések száma 2008-ban és 2009-ben volt magasabb, feltehetően a válság miatt, míg az újonnan létrejött vállalatok száma 2010-ben kompenzálta ezt a visszaesést. A be- és kilépések éves átlagos száma arányos a régió méretével, azaz a nagyobb népsűrűségű térségekben jellemzően erősebb a vállalatpopuláció dinamikája. A hazai tulajdonú

vállalatok be- és kilépési volumene a nagyobb számuknak köszönhetően meghaladja a külföldi tulajdonúakét, ugyanakkor ez a különbség nem függ a régiómérettől, azaz nem lépnek be- vagy ki nagyobb ütemben a külföldi tulajdonú vállalatok a hazaiakhoz képest a nagyobb régiókban.

Változók

A térségi iparági szerkezet változatosságát ex ante módszerrel mérjük, amely az egyes iparágak technológiai közelségét eleve adotttnak veszi. Ilyen módszer a TEÁOR-besorolás alapul vétele, amelyben az iparágak csoportosításának alapja a hasonlónak feltételezett gazdasági tevékenység. Az ex ante mérés megbízhatósága emiatt gyengébb az ex post mutatókhoz képest, amelyek a termékek együttes előfordulása vagy iparágak közötti munkaerő-áramlás alapján méri a technológiai közelséget (Elekes 2016). Jelen kutatásban azért döntünk az ex ante megközelítés mellett, mert az ex post mutatók előállításához szükséges munkaerő-áramlási vagy termelési adatok nem álltak rendelkezésünkre.

Az iparágak változatosságának mérését az egész régió szintjén entrópia-alapú mutatók segítségével végezzük, amelyek az egyes iparágakban foglalkoztatottak eloszlásában megfigyelhető változatosság mértékét mutatják meg (Dusek, Kotosz 2016; Frenken 2007). Minél nagyobb ezeknek a mutatóknak az értéke, annál változatosabb iparágakban dolgoznak a vizsgált térség foglalkoztatottjai. Az önmagában vett változatossággal (*VARIETY*) a Jacobs-féle extern hatásokat igyekszünk megragadni, amely várakozásaink szerint pozitív kapcsolatban van az új vállalatok túlélésével. A *VARIETY* mutatót úgy határozzuk meg, hogy kiszámoljuk minden egyes szakágazati szintű TEÁOR-iparág ($i = 1, \dots, N$) részesedését a térségi foglalkoztatottakból (p_i), majd ennek segítségével entrópiát számolunk (1. egyenlet).

$$\text{VARIETY} = \sum_{i=1}^N p_i \log_2 \left(\frac{1}{p_i} \right) \quad (1)$$

A kapcsolódó változatosságra vonatkozó empirikus eredmények alapján azonban úgy tűnik, hogy nem önmagában a változatosság, hanem a megfelelő technológiai közelségben lévő iparágak változatossága az, amely esetén tudásexternáliákra számíthatunk. Éppen ezért a térségi szinten mért változatosságot szétbontjuk a kapcsolódó (*RELVAR*) és a nem kapcsolódó (*UNRELVAR*) részre. Az entrópiafelbontás szabályai szerint a régióban megfigyelhető teljes változatosság a kapcsolódó és a nem kapcsolódó változatosság összegeként írható le (Frenken, van Oort, Verburg 2007). A régiók kapcsolódó változatosságának számszerűsítéséhez minden egyes ágazati szintű iparágra (S_g , ahol $g = 1, \dots, G$) meghatározzuk az alá tartozó szakágazati szintű iparágak foglalkoztatotti részesedésének (p_i) összegét (2. egyenlet).

$$P_g = \sum_{i \in S_g} p_i \quad (2)$$

Ezt követően meghatározzuk az ágazatok alá tartozó szakágazatok foglalkoztatotti részesedését az ágazati összesből (p_i / P_g), majd minden egyes ágazati szintű iparágban meghatározzuk az entrópia mértékét (3. egyenlet).

$$H_g = \sum_{i \in S_g} \frac{p_i}{P_g} \log_2 \left(\frac{1}{p_i / P_g} \right) \quad (3)$$

Végül a kapcsolódó változatosság szintjét az ágazati szintű iparágon belüli entrópia súlyozott átlagaként határozzuk meg (4. egyenlet).

$$RELVAR = \sum_{g=1}^G P_g H_g \quad (4)$$

A nem kapcsolódó változatosság pedig az ágazati szintű iparágak közötti entrópiaként adható meg (5. egyenlet).

$$UNRELVAR = \sum_{g=1}^G P_g \log_2 \left(\frac{1}{P_g} \right) \quad (5)$$

Kutatásunkban arra vagyunk kíváncsiak, hogy van-e kapcsolat a térségi iparági szerkezet és az újonnan alakuló vállalatok túlélési esélyei között. Ennek megfelelően kutatásunk központi változója az *ÉLETTARTAM*, amely azt mutatja meg, hogy hány éven keresztül működik egy új vállalat.

Figyelembe véve, hogy a vállalati túlélést a térségi szintű változatosságon kívül egyéb tényezők is befolyásolhatják, a következő kontrollváltozókat használjuk fel ezeknek a hatásoknak a kiszűrésére. A vállalat szintjén e célra a foglalkoztatottak számát (*EMP*) és a nettó árbevételt (*NETRET*) használjuk, amelyekkel az induló vállalkozás méretét kontrolláljuk. Mivel az új vállalatokat eltérő növekedési utak jellemzik, ezért vannak olyanok közöttük, amelyek kis mérettel indulnak (mint például a vállalkozói tevékenység következtében születők), és vannak olyanok, amelyek nagyobb mérettel jönnek létre (mint például egyes külföldi tulajdonú vállalatok). Arra számítunk, hogy a nagyobb induló méret előnyt jelent a vállalatok számára, mert ez nagyobb erőforrás-ellátottságra vagy más iparágban szerzett tapasztalatra utal.

Az iparág-régió szintjén egyrészt az iparágra jellemző átlagos vállalatméretet (*AVGSIZE*) vonjuk be modelljeinkbe. Ezt a mutatót úgy határozzuk meg, hogy kiszámoljuk az átlagos vállalati méretet minden egyes ágazati szintű iparág és régió kombinációjára. Arra számítunk, hogy minél nagyobb az átlagos vállalatméret, annál nehezebb az új vállalatok számára az érvényesülés az adott iparágban, mivel a vállalatok növekedésére a kevésbé monopolizált piacszerkezet kedvezőbben hat (Lengyel, Szanyi 2011). A változó használatát az is motiválta, hogy a hazai feldolgozóipari középvállalati popu-

láció igen szűk (Kovács, Lux, Páger 2017), vagyis polarizáltabb a vállalatok méreteloszlása. Másrészt az iparág-régió szintjén kontrollálunk az azonos iparágon belüli koncentráció és az esetleg ebből fakadó lokalizációs előny mértékére. Ehhez minden iparág-régió kombinációra meghatározzuk a foglalkoztatási lokációs hányados nagyságát (LQ). A térségi specializációnak a szakirodalom elsősorban a termelékenység növekedését tulajdonítja (Lengyel, Szanyi 2011). Az új vállalatok túlélésével kapcsolatban más kutatásokból az derült ki, hogy a feldolgozóipari vállalatok esetében nem gyakorolt hatást a túlélésre (Basile, Pittiglio, Reganati 2017; Neffke, Henning, Boschma 2012), a nem feldolgozóipari vállalatok esetében hatása pozitív volt (Howell, He, Yang, Fand 2016).

Végül a régió egésze szintjén a népsűrűség (POP DENS) segítségével kontrollálunk a régióméretre, illetve az ennek tulajdonított urbanizációs extern hatásokra. Míg az agglomerációs előnyök irodalma elsősorban a méretgazdaságon nyújtható közszolgáltatásokat és az iparágak változatosságát emeli ki a régióméret kapcsán (McCann 2008), a vállalati túlélésre gyakorolt hatása az erősebb versenynek köszönhetően inkább negatív (Basile, Pittiglio, Reganati 2017; Howell, He, Yang, Fand 2016; Neffke, Henning, Boschma 2012).

Alkalmazott módszer

A vállalatok túlélésének vizsgálatához a túléléselemzésekben gyakran alkalmazott *Cox-féle arányos kockázati modellt* (*Cox proportional hazards model*), röviden Cox-modellt alkalmazunk (Cox 1972). Egy túléléselemzés során arra vagyunk kíváncsiak, hogy az egyes magyarázó változók hogyan befolyásolják azt az időt, amely egy esemény bekövetkeztéig eltelik (Cleves, Gould, Gutierrez, Marchenko 2010). Esetünkben: hogyan befolyásolja egy vállalat megjelenésétől eltűnéséig eltelt időt az, hogy milyen agglomerációs előnyök érvényesülnek abban a térségben, ahol létrejött. A modell egyenlete:

$$h(t|x_j)=h_0(t)\exp(x_j\beta_x) \quad (6)$$

Itt $h_0(t)$ az alapszintű kockázat, amellyel az összes vállalat egyformán szembesül abban az esetben, ha a független változók mindegyike 0; x_j a független változók vektora; β_x pedig az együtthatók értékei. A Cox-modell egy vállalat megszűnésének valószínűségét vizsgálja, a modell célváltozója a $h(t|x_j)$ kockázati ráta (*hazard rate*), azaz hogy hogyan alakul a megszűnés valószínűsége a magyarázó változó különböző értékei esetén (vagyis, hogyan alakul a megszűnés valószínűsége a t évben, ha a vállalat t évet megelőzően még működött). A Cox-modell feltételezi a magyarázó változók állandóságát a vizsgált időszakban, ami esetünkben azt jelenti, hogy a vállalatok létrejöttkor érvényes térségi szintű mutatókat állandónak tekinti. Az egyes térségek gazdasági szerkezete lassan változik, 5-8 éves időtávban állandónak tekinthető, ezért ez nem feltétlenül okoz problémát az eredmények értékelésekor.

A modell alkalmazásának feltétele az *arányos kockázat feltételének* (*proportional hazards assumption; PH-assumption*), röviden a PH-feltételnek a teljesülése, azaz, hogy míg az esemény bekövetkeztének valószínűsége az idő előrehaladtával nő (a túlélés valószínűsége csökken), addig az egyes csoportokban a megszűnés kockázata arányos. Esetünkben a PH-feltétel akkor teljesül, ha a magasabb változatossággal jellemezhető régiókban a vállalatok túlélése az időtől függetlenül arányosan magasabb.

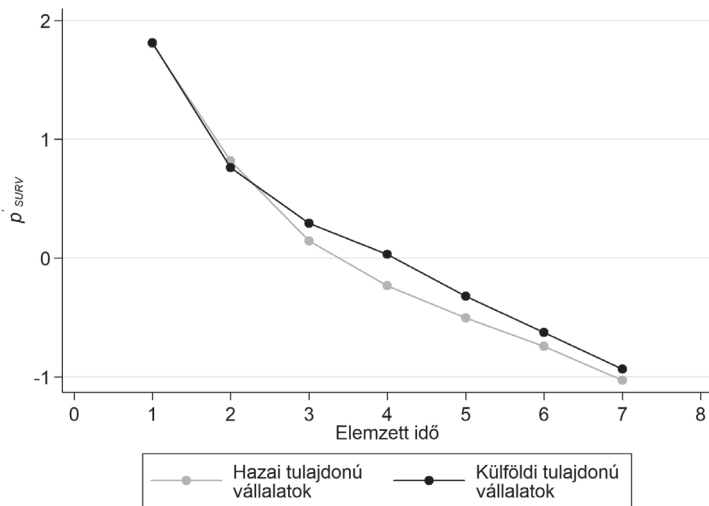
Modellünkbe – Neffke, Henning és Boschma (2012) kutatásához hasonlóan – a kontrollváltozókat az eloszlásuk normalitását biztosítandó logaritmizált formában illesztjük be, illetve iparági fix hatást (FH) használunk annak érdekében, hogy az agglomerációs előnyök iparágfüggő hatására kontrollálhassunk. Erre a hazai feldolgozóipar heterogenitása miatt is szükség van, mivel így az azonos iparágon belüli vállalatokat hasonlíthatjuk össze. A független változók páronkénti korrelációja a változatossági mutatók (*VARIETY*, *RELVAR*, *UNRELVAR*) és a népsűrűség (*POPDENS*) esetében magas, ahogyan a varianciainflációs faktor (*VIF*) értékei² is, azaz fennáll a multikollinearitás veszélye (1. melléklet).

Eredmények

Előzetes benyomást nyerhetünk a külföldi és hazai tulajdonú vállalatok túléléséről, ha összehasonlítjuk, hogy az idő előrehaladtával egyforma eséllyel szűnnek-e meg. Eredményeink alapján a kétféle vállalatípus megszűnésének esélyére egyformán hat az idő, vagyis a megszűnés kockázata arányos. Másrészt, az első két évet leszámítva a külföldi vállalatok túlélésének esélye valamivel meghaladja a hazaiakét (2. ábra). Ezt az eredményt a külföldi tulajdonú vállalatok nagyobb erőforrás-ellátottsága, fejlettebb technológiája vagy külpiaci kapcsolatai magyarázhatják, és az eredmény egybevág a hazai gazdaság dinamikájáról alkotott képünkkel, amelyben a külföldi tulajdonú vállalatok teljesítménye jellemzően meghaladja a hazaiakét.

A Cox-regresszió eredményeit hat modellbe rendezve közöljük (1. táblázat). Először az összes mintabeli vállalat túlélését vizsgáljuk az 1. és 2. modellben, majd külön-külön is tanulmányozzuk az új hazai (3. és 4. modell) és a külföldi tulajdonú (5. és 6. modell) vállalatokat. Ezek a modellek a globális Wald-tesztek alapján minden esetben 1%-os szinten szignifikánsak (vagyis a modellekben szereplő változócsoporthoz tartozó paraméterei szignifikánsan különböznek a nullától), a változócsoporthoz tartozó jelentősége van a vizsgált vállalatok túlélése szempontjából. A vállalati szintű kontrollváltozók közül elsősorban a nettó árbevétel (*NETRET*) van pozitív irányú kapcsolatban a vállalati túléléssel, azaz a nagyobb induló árbevétellel rendelkező vállalatok tovább maradtak fent. Külön szemlélve a hazai és külföldi tulajdonú vállalatokat az látszik, hogy ez a hatás elsősorban a hazai vállalatoknál érvényesül. Az induló alkalmazotti létszám (*EMP*)

2. ábra: A tulajdon hatásának bemutatása a PH-feltétel grafikus ellenőrzésének segítségével
The effect of ownership on survival demonstrated by a visual PH-assumption test

Megjegyzés: Az ábra a PH-feltétel ellenőrzésére szolgáló ún. „log-log” grafikon. A függőleges tengelyen a túlélési valószínűség Kaplan-Meier-becslésének traszformált alakja szerepel ($p'_{SURV} = -\ln(-\ln(p_{SURV}))$), ahol p_{SURV} a vállalatok túlélésének valószínűsége; p'_{SURV} magasabb értéke esetén valószínűbb a vállalatok túlélése (Člives, Gould, Gutierrez, Marchenko 2010). A vízszintes tengelyen az elemzett idő szerepel, az elemzés rövidebb időtartama miatt logaritmussá alakítás nélkül. A PH-feltétel akkor teljesül, ha a görbék párhuzamosak.

hatása alig szignifikáns. Úgy tűnik, hogy elsősorban a vállalat kezdeti piaci teljesítménye és nem a mérete határozza meg a túlélési esélyeit.

Az iparág-régió szintű kontrollok közül az átlagos ágazati vállalatméret (AVGSIZE) – várakozásainknak megfelelően – negatív irányú kapcsolatban van a túléléssel, azaz minél nagyobb vállalatok alkotják az adott térség adott iparágát, annál valószínűtlenebb az induló vállalkozások túlélése. Ez a belépési (bennmaradási) korlát elsősorban a hazai vállalatoknál érvényesül. A külföldi tulajdonú vállalatok, feltehetően a nagyobb induló átlagos erőforrás-ellátottság miatt, könnyebben ellenállnak az üzemméretre vonatkozó ágazati nyomásnak. Ezzel szemben nem találunk kapcsolatot a szakágazati munkaerő-specializáció (LQ) és a túlélés között, hasonlóan más túléléselemzések eredményeihez (Basile, Pittiglio, Reganati 2017; Neffke, Henning, Boschma 2012). Ezt a hiányzó kapcsolatot az magyarázhatja, hogy az iparági specializáció elsősorban a termelékenység növekedéséhez kapcsolódik, amely a vállalati életciklus későbbi szakaszában jelenthet versenyelőnyt (Klepper 1996).

A népsűrűség (POPDENS) – más kutatások eredményeivel összhangban – az új vállalatok túlélése ellen hat, amely valószínűsíthetően az intenzívebb piaci versenynek tulajdonítható. Vagyis az agglomerálódás – a működő vállalatok számára elérhető méretgazdaságos közszolgáltatások mellett – erősebb szelekciós nyomás alá helyezi a vállalatpopulációt.

1. táblázat: A Cox-regresszió eredménye
Cox-regression results

	(1) Mind	(2) Mind	(3) Hazai	(4) Hazai	(5) Külföldi	(6) Külföldi
logEMP	-0,019*	-0,019*	-0,014	-0,014	-0,059	-0,057
	(-1,95)	(-1,91)	(-1,36)	(-1,33)	(-1,44)	(-1,40)
logNETRET	-0,023**	-0,023**	-0,020**	-0,020**	-0,012	-0,011
	(-2,38)	(-2,43)	(-2,03)	(-2,08)	(-0,27)	(-0,26)
logLQ	0,004	0,004	0,004	0,004	0,007	0,007
	(0,54)	(0,54)	(0,57)	(0,57)	(0,34)	(0,35)
logAVGSIZE	0,016**	0,017**	0,019**	0,020**	-0,026	-0,026
	(2,20)	(2,22)	(2,48)	(2,50)	(-0,92)	(-0,91)
logPOPDENS	0,122***	0,116***	0,111***	0,105***	0,319***	0,315***
	(7,34)	(6,92)	(6,50)	(6,10)	(3,96)	(3,88)
VARIETY	-0,104***		-0,096***		-0,257***	
	(-6,37)		(-5,73)		(-3,36)	
RELVAR		-0,076***		-0,071***		-0,173***
		(-6,23)		(-5,62)		(-3,31)
UNRELVAR		-0,029**		-0,026*		-0,097*
		(-2,22)		(-1,92)		(-1,79)
Iparág FH	IGEN	IGEN	IGEN	IGEN	IGEN	IGEN
N	3427	3427	3151	3151	276	276
Log-pseudo-likelihood	-25171	-25170	-22888	-22887	-1316	-1316
Wald-teszt	169	181	336	337	170	170
Sig.	0,000***	0,000***	0,000***	0,000***	0,000***	0,000***

Megjegyzés: standardizált béta együtthatók; zárójelben a t-statisztikák; * $p < 0,10$, ** $p < 0,05$, *** $p < 0,01$. A Cox-regresszió függő változója a vállalat megszűnésének valószínűsége, ezért a negatív együtthatójú változók segítik a vállalatok túlélését.

Eredményeink alapján a térségi iparági változatosság (VARIETY) pozitív irányú kapcsolatban van a vállalati túléléssel. Ez a változó a Jacobs-extern hatások jelenlétét képviseli modelljeinkben, azaz annak lehetőségét mutatja, hogy a vállalatok más iparágak vállalatainak jelenlétéből fakadó előnyökhöz jussanak. Amikor a vállalati mintát tulajdonos szerinti bontásban tanulmányozzuk, kiderül, hogy ez a túlélésben tükröződő előny egyaránt jelen van a hazai és a külföldi tulajdonú vállalatoknál, ugyanakkor az utóbbi vállalatcsoport esetében ez a kapcsolat erősebb. Ebből arra következtetünk, hogy a külföldi tulajdonú vállalatok könnyebben képesek hozzáférni a változatosságból származó előnyökhöz.

Nagyobb felbontású képet kapunk ezekről az előnyökről, ha a változatosságot a technológiai közelség alapján differenciáljuk. Ezáltal láthatóvá válik, hogy a változatosságnak tulajdonított extern hatások elsősorban a kapcsolódó változatosságból (RELVAR) fakadnak. A technológiai értelemben sem túl közeli, sem túl távoli iparágak változatossága minden modellünkben erősebb kapcsolatban áll a túléléssel, mint a nem kapcsolódó változatosság (UNRELVAR). Vagyis az új vállala-

tok túlélése jelentős mértékben függ attól, hogy milyen mértékben lehet az iparágak közötti pozitív extern hatásokra számítani az adott térségben. A nem kapcsolódó változatosság rendre alacsonyabb együtthatóiból és alacsonyabb szignifikanciaszintjeiből arra következtetünk, hogy ezek az extern hatások valóban kötődnek az iparágak közötti technológiai közelséghez, annak gyengülésével hatásuk, elérhetőségük csökken. A vállalatok tulajdonos szerinti bontásával ismét az figyelhető meg, hogy a külföldi tulajdonú vállalatok túlélése erősebb kapcsolatban áll a kapcsolódó változatosságból eredő előnyökkel. Ez vélhetően a külföldi tulajdonú vállalatok magasabb abszorpciók képességével függ össze, vagyis hogy felkészültebbek ezeknek az előnyöknek a fogadására és hasznosítására.

Robusztusság

Eredményeink megbízhatóságának megítélése érdekében a Cox-regresszió alkalmazásának kockázatok arányosságára vonatkozó feltételét az egyes független változók szintjén külön-külön, valamint globálisan a modellek szintjén is teszteljük (2. melléklet). A globális tesztek alapján a PH-feltevés az 1. és 2. modellünkben sérül 5, illetve 10%-os szignifikanciaszinten. Változószinten vizsgálva világossá válik, hogy ez a kontrollváltozóinkra, közülük elsősorban az értékesítés nettó árbevételére (*NETRET*) vezethető vissza, amelynek tehát időben változó hatása van a vállalati túlélésre. Modelljeinket éppen ezért az árbevétel változó kihagyásával is lefuttattuk, az eredményeiket ez a változtatás nem befolyásolta. Az árbevétel hatását a fennmaradó vállalati szintű kontroll, az alkalmazottak induló száma vette át.

Korábban jeleztük, hogy modelljeinkben a népsűrűség (*POPDENS*) erősen korrelál a változatosság mérőszámaival, és az ehhez kapcsolódó VIF-értékek is 5 felettiek. A változó kihagyása a modellekből azt eredményezte, hogy az önmagában vett változatosság (*VARIETY*) elvesztette szignifikanciáját, a nem kapcsolódó változatosság (*UNRELVAR*) előjele pedig megfordult. Ez utóbbit azzal magyarázzuk, hogy a régióméret túlélésre gyakorolt, széles körben dokumentált negatív hatását átvette a nem kapcsolódó változatosság. Hangsúlyozzuk, hogy a legfontosabbnak tartott eredményünk – a kapcsolódó változatosság (*RELVAR*) pozitív irányú kapcsolata a vállalati túléléssel – ezekben a módosított modellekben is megmaradt.

További ellenőrzésként modelljeinket OLS-regresszió segítségével is kipróbáltuk, a fent bemutatottakkal megegyező eredménnyel. Mivel mintánkban az új vállalatok 44%-a Budapesten jött létre (amely a beáramló külföldi működő tőke jelentős célpontja – Kukely 2006), ezért fontosnak tartjuk ellenőrizni, hogy eredményeinket nem dominálja-e Budapest hatása. A Budapesten létrejött vállalatok kihagyásával futtatott modelljeink a (kapcsolódó) változatosságról szóló eredményeinket megerősítették, illetve a nem kapcsolódó változatosság elvesztette szignifikanciáját. Ezen felül azt is ellenőriztük, hogy mivel a változóink

az új vállalatok születési évében érvényes értékek, az ÉLETTARTAM mutató szigorúbb definiálása nem módosít-e az eredményeken. Ha az új vállalatok fennmaradását csak életük első négy évében vizsgáljuk, eredményeink akkor sem változnak.

Következtetések

Jelen tanulmányban arra a kérdésre kerestük a választ, hogy hogyan befolyásolja a technológiai értelemben kapcsolódó iparágak térbeli koncentrációja az új vállalkozások túlélését Magyarországon. Kutatásunk során a 2005 és 2011 között újonnan induló magyarországi feldolgozóipari vállalkozások túlélését Cox arányos kockázati modelljének segítségével vizsgáltuk. Legfontosabb következtetéseinket három pontban összegezhetjük.

Egyrészt, a hazai induló vállalkozások túlélését inkább a térségi gazdasági tevékenységek változatosságából fakadó extern hatások segítik és nem a specializációból fakadóak. Ez a korábbi agglomeráció és specializáció szerepét hangsúlyozó hazai kutatás eredményének tovább gondolására adhat lehetőséget.

Másrészt, eredményeink alapján a változatosság kedvező hatása elsősorban a technológiai értelemben egymáshoz közel álló vállalatok térségi jelenlétéből fakad, amely az induló vállalkozások túlélését támogatja. Ebből a hazai régiók gazdasági szerkezetének útfüggő változása tűnik ki, vagyis hogy a térség múltbeli iparági szerkezete szűkíti a jövőben elérhető szerkezetek körét. Az új vállalatok populációjában azoknak nagyobbak a túlélési esélyei, amelyek – legalább részben – a régióban már jelen lévő erőforrások újrakombinálására törekcszenek. A szakpolitika ennek megfelelően hozzá tud járulni az új vállalatok túléléséhez, amennyiben elősegíti a vállalatok hálózatosodását és a közöttük lévő információáramlást. A régió szintjén megfigyelhető kapcsolódó változatosság ugyanis nem feltétlenül észlelhető vállalati szinten, különösen akkor, ha a vállalat nem rendelkezik regionális és iparági tapasztalattal.

Harmadrészt, a tulajdonosi szerkezet szerinti megkülönböztetés révén egyértelművé vált, hogy a külföldi tulajdonú induló vállalkozások túlélését jobban segítik a térségi agglomerációs előnyök és főként a kapcsolódó változatosság, azaz ezek a vállalatok felkészültebbek ezeknek az előnyöknek a fogadására.

Mindemellett kutatásunk rendelkezik néhány korláttal, amelyek az eredmények óvatos értékelését és további kutatások folytatását teszik szükségessé. Egyrészt tanulmányunk feldolgozóipari fókusza miatt a szolgáltatásokban létrejövő vállalatok túlélésével kapcsolatban nem tudunk következtetéseket levonni. Ennek vizsgálatára jelen kutatás keretei között nem vállalkozhattunk. Másrészt az iparági változatosságból származó előnyöket, így a tudás túlcserdülésének lehetőségét a változatosság régiószintű mérésével olyan közjószág-nak feltételezzük, amely bármely vállalat számára automatikusan hozzáférhető.

Ez azonban az új vállalatoknak csupán arra a körére teljesül, amely aktívan részt vesz a tudás- és ismeretáramlás hálózataiban. Ezen felül egy új iparág megjelenésének valószínűsége annál magasabb, minél nagyobb az adott iparág technológiai közelsége a térségi iparági portfólió egészéhez. Ebből azt a sejtést fogalmazhatjuk meg, hogy a kapcsolódó változatosság elsősorban azoknak az új vállalatoknak kedvezhet, melyek technológiai közelsége a térségi iparági portfólióhoz erősebb, azonban ennek tesztelése meghaladta a jelen kutatás kereteit.

Jegyzetek

- 1 A mintába került kistérségek: békéscsabai, budaörsi, budapesti, ceglédi, debreceni, egri, esztergomi, gödöllői, győri, kecskeméti, miskolci, mosonmagyaróvári, nagykanizsai, nyíregyházai, pécsi, pilisvörösvári, ráckevei, sopron-fertődi, szegedi, székesfehérvári, szekszárdi, szentendrei, szolnoki, szombathelyi, tatabányai, veszprémi, zalaegerszegi kistérségek.
- 2 A VIF egy kiválasztott független változó és a többi független változó csoportja közötti lineáris kapcsolatot méri. 5 feletti értéke esetén további vizsgálatra van szükség, 10 feletti értéke esetén pedig nagy a multikollinearitás esélye (Rogerson 2001). A felsorolt mutatók esetében a VIF-értékek 5 és 10 között mozognak, ezért az eredményeink robusztusságának vizsgálatakor ennek hatását is ellenőrizzük.

Köszönetnyilvánítás

Hálásak vagyunk Lengyel Baláznak a kutatás során nyújtott segítségével. Hasznos tanácsokat kaptunk az SZTE GTK Közgazdaságtani és Gazdaságfejlesztési Intézetének munkatársaitól és a 2015 őszén Szegeden tartott 2nd Evolutionary Economic Geography Workshop in Central and Eastern Europe résztvevőitől. A publikációt az Európai Unió és a Magyar Állam támogatta, az EFOP-3.6.2-16-2017-00007 sz. projekt keretében.

Irodalom

- Barta Gy. (2000): A külföldi működő tőke szerepe a magyar ipar duális strukturájának és regionális differenciálódásának kialakulásában. In: Horváth Gy., Rechnitzer J. (szerk.): *Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón*. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, 265–281.
- Barta Gy., Czirfusz M., Kukely Gy. (2008): Újraiparosodás a nagyvilágban és Magyarországon. *Tér és Társadalom*, 4., 1–20.
- Basile, R., Pittiglio, R., Reganati, F. (2017): Do agglomeration externalities affect firm survival? *Regional Studies*, 4., 548–562. <http://doi.org/b97f>
- Beaudry, C., Schifffauerova, A. (2009): Who's right, Marshall or Jacobs? The localization versus urbanization debate. *Research Policy*, 2., 318–337. <http://doi.org/ds4bk5>
- Bernard, A. B., Jensen, J. B. (2007): Firm structure, multinationals, and manufacturing plant deaths. *Review of Economics and Statistics*, 2., 253–273. <http://doi.org/d4j96r>

- Békés G., Harasztosi P. (2013): Agglomeration premium and trading activity of firms. *Regional Science and Urban Economics*, 1., 51–64. <http://doi.org/f4p5g4>
- Bishop, P., Gripaos, P. (2010): Spatial externalities, relatedness and sector employment growth in Great Britain. *Regional Studies*, 4., 443–454. <http://doi.org/ct7nhb>
- Borggren, J., Eriksson, R. H., Lindgren, U. (2015): Knowledge flows in high-impact firms: How does relatedness influence survival, acquisition and exit? *Journal of Economic Geography*, 3., 637–665. <http://doi.org/f3n97g>
- Boschma, R. (2005): Proximity and innovation: A critical assessment. *Regional Studies*, 1., 61–74. <http://doi.org/dbmh2k>
- Boschma, R. (2015): Do spinoff dynamics or agglomeration externalities drive industry clustering? A reappraisal of Steven Klepper's work. *Industrial and Corporate Change*, 4., 859–873. <http://doi.org/f3pmv7>
- Boschma, R., Wenting, R. (2007): The spatial evolution of the British automobile industry: Does location matter? *Industrial and Corporate Change*, 2., 213–238. <http://doi.org/fvm2p6>
- Buenstorf, G. (2007): Evolution on the shoulders of giants: entrepreneurship and firm survival in the German laser industry. *Review of Industrial Organization*, 3., 179–202. <http://doi.org/b89qd3>
- Buenstorf, G., Guenther, C. (2011): No place like home? Relocation, capabilities, and firm survival in the German machine tool industry after World War II. *Industrial and Corporate Change*, 1., 1–28. <http://doi.org/bzhdj3>
- Buenstorf, G., Klepper, S. (2009): Heritage and agglomeration: the Akron tyre cluster revisited. *The Economic Journal*, 537., 705–733. <http://doi.org/djv9kt>
- Cantner, U., Dressler, K., Krüger, J. J. (2006): Firm survival in the German automobile industry. *Empirica*, 1., 49–60. <http://doi.org/bf2z8d>
- Cleves, M., Gould, W., Gutierrez, R. G., Marchenko, Y. V. (2010): *An introduction to survival analysis using Stata. Third edition.* Stata Press, College Station
- Cox, D. R. (1972): Regression models and life-tables (with discussion). *Journal of the Royal Statistical Society, Series B*, 30., 248–275.
- Czaller L. (2016): Agglomeráció, regionális növekedés és konvergencia. *Területi Statisztika*, 3., 275–300.
- Csáfordi, Zs., Lőrincz, L., Lengyel, B., Kiss, K. M. (2016): Productivity spillovers through labor flows: the effect of productivity gap, foreign-owned firms, and skill-relatedness. *Hungarian Academy of Sciences, Centre for Economic and Regional Studies, Institute of Economics, Discussion Paper, MT-DP-2016/10.*
- Disney, G., Haskel, J., Hedel, Y. (2003): Entry, exit and establishment survival in UK manufacturing. *Journal of Industrial Economics*, 1., 91–112. <http://doi.org/dqx49w>
- Dusek T., Kotosz B. (2016): *Területi statisztika.* Akadémiai Kiadó, Budapest
- Elekes Z. (2016): A regionális növekedés új tényezői az evolúciós gazdaságföldrajzi kutatásokban. A változatosság és a technológiai közelség. *Közgazdasági Szemle*, 3., 307–329. <http://doi.org/b97k>
- Elekes Z., Lengyel B. (2016): Related trade linkages, foreign firms, and employment growth in less developed regions. *Papers in Evolutionary Economic Geography*, 1620., University Utrecht, Faculty of Geosciences
- Falck, O. (2007): Survival chances of new businesses: do regional conditions matter? *Applied Economics*, 16., 2039–2048. <http://doi.org/bsbvtj>
- Frenken, K. (2007): Entropy statistics and information theory. In: Hanusch, H., Pyka, A. (eds.): *Elgar companion to neo-Schumpeterian economics.* Edward Elgar, Cheltenham, Northampton, 544–555. <http://doi.org/b97m>
- Frenken, K., van Oort, F., Verburg, T. (2007): Related variety, unrelated variety and regional economic growth. *Regional Studies*, 5., 685–697. <http://doi.org/bt67f9>
- Fritsch, M., Brix, U., Falck, O. (2006): The effect of industry, region and time on new business survival – A multi-dimensional analysis. *Review of Industrial Organization*, 3., 285–306. <http://doi.org/cx476k>
- Grabher, G. (2004): Learning in projects, remembering in networks? Communal, sociality, and connectivity in project ecologies. *European Urban and Regional Studies*, 2., 99–119. <http://doi.org/bb4xp4>
- Hau-Horváth O., Horváth M. (2014): A földrajzi közelség szerepe az innovációs együttműködések-

- ben – illúzió vagy valós tényező? Szakirodalmi áttekintés. *Közgazdasági Szemle*, 12., 1419–1446.
- Heebels, B., Boschma, R. (2011): Performing in Dutch book publishing 1880–2008: the importance of entrepreneurial experience and the Amsterdam cluster. *Journal of Economic Geography*, 6., 1007–1029. <http://doi.org/bc3x7g>
- Howell, A., He, C., Yang, R., Fand, C. C. (2016): Agglomeration, (un)-related variety and new firm survival in China: Do local subsidies matter? *Papers in Regional Science*, <http://doi.org/b97q>
- Jacobs, J. (1969): *The economy of cities*. Random House, New York
- Klepper, S. (1996): Entry, exit, growth, and innovation over the product life cycle. *The American Economic Review*, 3., 562–583.
- Klepper, S. (2002): Firm survival and the evolution of oligopoly. *The RAND Journal of Economics*, 1., 37–61. <http://doi.org/fg4jxm>
- Knoben, J., Oerlemans, L. A. G. (2006): Proximity and inter-organizational collaboration: A literature review. *International Journal of Management Review*, 2., 71–89. <http://doi.org/cw9wc2>
- Kovács Sz., Lux G., Páger B. (2017): A középvállalatok szerepe a feldolgozóiparban: egy magyarországi kutatás első eredményei. *Területi Statisztika*, 1., 52–75.
- Kukely Gy. (2006): A nagyvárosok felértékelődése a külföldi működőtőke-beruházások telephelyválasztásában. *Tér és Társadalom*, 4., 111–125.
- Lengyel B., Leydesdorff, L. (2011): Regional innovation systems in Hungary: The failing synergy at the national level. *Regional Studies*, 5., 677–693. <http://doi.org/b24mp4>
- Lengyel B., Szakálné Kanó, I. (2013) Related variety and regional growth in Hungary: towards a transition economy approach. *Regional Statistics*, 6., 98–116. <http://doi.org/b97r>
- Lengyel, B. Szakálné Kanó, I. (2014): Regional economic growth in Hungary 1998–2005: what does really matter in clusters? *Acta Oeconomica*, 3., 257–285. <http://doi.org/b97s>
- Lengyel B., Szanyi M. (2011): Agglomerációs előnyök és regionális növekedés felzárkózó régiókban – a magyar átmenet esete. *Közgazdasági Szemle*, 10., 858–876.
- Lengyel I. (2010): *Regionális gazdaságfejlesztés*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Lengyel I., Fenyővári Zs., Nagy B. (2012): A közelség szerepének újraértelmezése az innovatív üzleti kapcsolatokban. *Vezetéstudomány*, 3., 19–29.
- Lengyel I., Szakálné Kanó I., Vas Zs., Lengyel B. (2016): Az újraiparosodás térbeli kérdőjelei Magyarországon. *Közgazdasági Szemle*, 6., 615–646. <http://doi.org/bxth>
- Lux G. (2017a): A külföldi működő tőke által vezérelt iparfejlődési modell és határai Közép-Európában. *Tér és Társadalom*, 1., 30–52.
- Lux G. (2017b): *Újraiparosodás Közép-Európában*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, Pécs
- Marshall, A. (1920): *Principles of economics*. 8th edition. Macmillan, London
- McCann, P. (2008): Agglomeration economies. In: Karlsson, C. (ed.): *Handbook of research on cluster theory*. Edward Elgar, Cheltenham, Northampton, 23–38. <http://doi.org/6bd>
- Nagy B., Lengyel I. (2016): A feldolgozóipar szerkezetváltása Magyarországon 2008 és 2014 között. *Külgazdaság*, 9–10., 3–27.
- Neffke, F. M. H., Henning, M., Boschma, R. (2012): The impact of aging and technological relatedness on agglomeration externalities: a survival analysis. *Journal of Economic Geography*, 2., 485–517. <http://doi.org/cjpf3>
- Nölke, A., Vliegthart, A. (2009): Enlarging the varieties of capitalism: The emergence of dependent market economies in East Central Europe. *World Politics*, 4., 670–702. <http://doi.org/b54rvf>
- Radosevic, S. (2002): Regional innovation systems in Central and Eastern Europe: Determinants, organizers and alignments. *Journal of Technology Transfer*, 1., 87–96. <http://doi.org/dtpth6>
- Rallet, A., Torre, A. (1999): Is geographical proximity necessary in the innovation networks in the era of global economy? *GeoJournal*, 4., 373–380. <http://doi.org/fmxh3v>
- Resmini, L. (2007): Regional patterns of industry location in transition countries: does economic integration with the European Union matter? *Regional Studies*, 6., 747–764. <http://doi.org/bj2wvv>
- Rogerson, P. A. (2001): *Statistical methods for geography*. Sage, London, Thousand Oaks, New Delhi <http://doi.org/bxtphd>
- Szakálné Kanó, I., Lengyel, B., Elekes, Z., Lengyel, I. (2016): Related variety, ownership, and firm dynamics in transition economies: the case of Hungarian city regions 1996–2012. *Papers in Evolutionary Economic Geography*, 1612, University Utrecht, Faculty of Geosciences

- Thompson, P. (2005): Selection and firm survival: evidence from the shipbuilding industry, 1825-1914. *Review of Economics and Statistics*, 1., 26–36. <http://doi.org/fq97n8>
- Torre, A., Rallet, A. (2005): Proximity and localization. *Regional Studies*, 1., 47–59. <http://doi.org/cmjsxh>
- de Vaan, M. (2014): Interfirm networks in periods of technological turbulence and stability. *Research Policy*, 10., 1666–1680.
- Varga A., Schalk, H. (2004): Knowledge spillovers, agglomeration and macroeconomic growth: An empirical approach. *Regional Studies*, 8., 977–989. <http://doi.org/f6nmkz>
- Vas Zs. (2009): Közelség és regionális klaszterek: a szoftveripar Szegeden. *Tér és Társadalom*, 3., 127–145. <http://doi.org/d3hc65>
- Vas Zs., Lengyel I., Szakálné Kanó I. (2015): Regionális klaszterek és agglomerációs előnyök: Feldolgozóipar a magyar városrégiókban. *Tér és Társadalom*, 3., 49–72. <http://doi.org/bckc>

1. melléklet: A független változók páronkénti korrelációja és VIF-értékei az 1. táblázat modelljeiben
Pairwise correlation of covariates and VIF-values in the models of Table 1

	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	VIF értékek az egyes modellekben					
									(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
(1) logEMP	1,00								1,71	1,71	1,59	1,59	2,37	2,38
(2) logNETRET	0,64	1,00							1,69	1,70	1,58	1,58	2,29	2,29
(3) logLQ	0,02	0,00	1,00						1,02	1,02	1,01	1,01	1,05	1,05
(4) logAVGSIZE	-0,03	-0,01	-0,07	1,00					1,06	1,07	1,06	1,07	1,09	1,09
(5) logPOPDENS	-0,08	0,00	-0,06	0,23	1,00				5,97	6,25	5,82	6,10	8,77	9,05
(6) VARIETY	-0,06	0,01	-0,02	0,19	0,91	1,00			5,83		5,69		8,44	
(7) RELVAR	-0,05	0,01	-0,02	0,19	0,83	0,94	1,00			3,19		3,13		4,37
(8) UNRELVAR	-0,06	0,02	-0,02	0,15	0,86	0,91	0,72	1,00		3,92		3,88		4,68

2. melléklet: PH-teszt
Test of proportional hazards

	(1) Mind	(2) Mind	(3) Hazai	(4) Hazai	(5) Külföldi	(6) Külföldi
logEMP	0,520	0,516	0,506	0,500	0,626	0,601
logNETRET	0,040**	0,038**	0,111	0,108	0,094*	0,084*
logLQ	0,067*	0,068*	0,075*	0,075*	0,988	0,902
logAVGSIZE	0,349	0,289	0,289	0,247	0,619	0,068*
logPOPDENS	0,197	0,213	0,283	0,292	0,190	0,231
VARIETY	0,377		0,464		0,306	
RELVAR		0,321		0,422		0,269
UNRELVAR		0,798		0,800		0,703
Globális PH-teszt	0,043**	0,059*	0,148	0,195	0,381	0,459

Megjegyzés: a teszt nullhipotézise szerint a kockázati ráták arányosak, azaz a PH-feltétel teljesül. A nullhipotézis elvetése azt jelenti, hogy sérül a PH-feltétel, * p<0,10, ** p<0,05, *** p<0,01.

Az új városi urbanizációs modell szocialista és/vagy globális természete

The socialist and/or global nature of the new town urbanization model

SZIRMAI VIKTÓRIA

SZIRMAI Viktória: kutatóprofesszor, MTA TK Szociológiai Intézet; 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.; tanszékvezető, egyetemi tanár, Kodolányi János Főiskola; 1139 Budapest, Frangepán u. 50–56.; szirmai.viktoria@tk.mta.hu

KULCSSZAVAK: szocialista urbanizáció; globális urbanizáció; új városok társadalmi-gazdasági polarizációja; új városok térbeli társadalmi szerkezete; európai városfejlődési trendek

ABSZTRAKT: A tanulmány a magyarországi ún. szocialista új városi térségek mai átalakulásait, a történeti hatások, az ún. szocialista urbanizáció jelenkori érvényesüléseit, valamint a globális urbanizáció megnyilvánulásait mutatja be. Az új várostérségi társadalmak térbeli elhelyezkedésének empirikus feltárásával az európai, egyben a globális városfejlődési trendekhez történő közeledés, a konvergencia, illetve divergencia jelenségeit, közte az új városi jelleg mai relevanciáit is elemzi. Az empirikus vizsgálatok szerint a posztiszocialista új városok és azok térségei korántsem jelentenek homogén közeget: a gazdasági és a szociológiai jellemzőik, társadalmi összetételük és térbeli elhelyezkedésük sajátosságai alapján különböző fejlettségi csoportegységekből állnak. A gazdaságilag és társadalmilag fejlettebb jellemzőkkel rendelkező új városi csoportok sokkal inkább alkalmazkodnak a globális világhoz, esetükben jellemzőbb a nyugat-európai trendekhez történő közeledés, mint a fejlettségük szerint visszamaradottabb új várostérségi csoportok esetében, ahol erőteljesebben érvényesülnek a történeti hatások, és ahol tapasztalhatóak a divergencia jelenségei is.

Viktória SZIRMAI: research professor, Institute for Sociology, Centre for Social Sciences, Hungarian Academy of Sciences; Tóth Kálmán u. 4., H-1097 Budapest, Hungary; professor, head of department, Kodolányi János University of Applied Sciences; Frangepán u. 50–56., H-1139 Budapest, Hungary; szirmai.viktoria@tk.mta.hu

KEYWORDS: socialist urbanization; global urbanization; societal and economic polarization of new towns; spatial-social structures of new towns; European urbanization trends

ABSTRACT: The study presents the recent transformations of Hungarian “new” (i.e. socialist) town regions by analyzing manifestations of historical impacts, specifically, “socialist” and global urbanization effects. Based on the spatial distribution (or position) analysis of new town societies, the article demonstrates their diverging and converging aspects from and to European and global urbanization trends. In addition, the study also provides comments on the current

relevancy of the historically established new town characteristics. The empirical findings verified the diversification of Hungarian new town regions: they include various development units based on their various economic and sociological characteristics, for instance, their social structural and spatial distribution features. The most advanced town groups adapt more significantly to the global and, particularly, the Western European world than the underdeveloped ones, where the historical diverging effects manifest more spectacularly.

Az európai új városok problematikája

Kelet- és Közép-Európában, közte Magyarországon sem épülnek már új városok: nem tapasztalni sem tudományos, sem pedig közpolitikai érdeklődést a poszt-szocialista új városok – sem a múltbeli, sem pedig a mai – jelenségei iránt. Az érdektelenség mögött a szocialista rezsim leomlásának folyamatát, a múlttal, közte a szocialista viszonyok egyik várostípusával való leszámolás társadalmi, közpolitikai igényeit látni, továbbá a különböző várostípus-pozíciók hierarchikus átrendeződésének sokszor ki nem mondott szempontjait, azok társadalmi közérdeklődést kiváltó következményeit, jelen esetben inkább annak hiányát is. Az 1989–1990-es társadalmi politikai rendszerváltás nagyon sújtotta ezeket a településeket: miközben számos település jól kezelte a válságait és sikeres gazdasági szerkezetváltást valósított meg, a szocializmusból örökölt új városok inkább a vesztesek közé kerültek. Bár később kiderült, nem mindegyikük.

Az európai új városok a kialakításuk időszakában nem csupán kiemelt figyelmet és fejlődési lehetőségeket, állami és piaci támogatásokat kaptak (nem egyszer a többi település rovására), hanem sajátos missziókkal is rendelkeztek. Az első tervezők, így akár Ebenezer Howard, Le Corbusier vagy a szovjet konstruktivisták, a CIAM-csoport (Comité Internationale pour la Resolution des Problemes de l'Architecture Contemporaine) vázlataiban az új városok fejlesztési céljai a városrobbanás időszakára (amely az urbanizáció első szakasza) jellemző társadalmi problémák, feszültségek és a szegénység térbeli megoldásaiként jelentek meg (Le Corbusier 1923; Howard 1898).

Az első új városi tervekhez kapcsolt társadalmi, gazdasági és területformálási koncepciók tárgyiasult formákat is kaptak, hiszen a 2. világháború után egész Európában (közte kiemelten az Egyesült Királyságban, Skandináviában, de az Egyesült Államokban is) számos új város épült. Miközben nyilvánvaló, hogy az urbanisztikai elméletek soha nem realizálódtak volna, ha a 2. világháborút követően nem alakulnak ki az új városok építését igénylő társadalmi szükségletek. Mindenekelőtt azokról a nyugat-európai központi kormányzati érdekekről van szó, amelyek az új városi tervek megvalósításától, az új városok építésétől várták a gazdaság területi fejlődését, egyes társadalmi feszültségek kezelését, közte a korabeli tömeges lakáshiány felszámolását, de az életmód alakítását is. A kelet- és közép-európai országok a szocialista típusú egyszerű tökefelhalmozást, az erőltetett nehézipari fejlesztési programok megvalósítását

és az ún. szocialista urbanizációs modell, vagyis – a nyugati világban kibontakozott területi fejlődési folyamatoktól teljesen eltérő – közösségi, egyenlőtlenségek nélküli városmodell megteremtését is várták.

Az európai új városok építésének lendülete az 1970-es évek végén, az 1980-as években megtört a kitűzött célok sikertelensége következtében, amit az 1970-es években kirobbant gazdasági válság, a korabeli demográfiai hullámok miatt lecsökkent új városi népességszám, valamint az a tény okozott, hogy a nagyvárosi térségi fejlődés szabályozása kudarcot vallott. A kelet- és közép európai új városokat egyéb okok miatt bélyegezték sikertelennek: a kommunista rendszerek folyamatosan éleződő válságai miatt az új városok egyre inkább vesztek ideologikus varázsukból, szertefoszlottak a kialakításuk idején megfogalmazott utópista vágyálmok, az akkor hatalmon lévők által tudatosan hirdetett, manipulatív remények, hogy itt élni jobb, mint más városokban, mert az élet közösségibb, boldogabb. Az ott élők tapasztalataiból, de a korabeli kutatásokból is kiderült, hogy az új városi létformák sem jobbak, mint az egyéb városi létformák (Mód, Kozák 1974). Az új városok leminősítésének (főként a magyar esetben) fő oka mégsem ez volt, hanem az, hogy időközben megváltozott a városok közötti forrásmegosztás: a központi hatalommal szemben a megyeszékhelyek, a nagyvárosok több fejlesztési forrást vívtak ki maguknak az új városok rovására is. Az új elosztás legitimálására megfelelő érvnek tűnt az újjárostervezés bukásának hangsúlyozása.

A 2000-es évek azonban meghozták a nyugat-európai új városok rehabilitációját: a korabeli kutatások a korábbiakhoz képest differenciáltabb válaszokat adtak, az új városok beharangozott csődje nem minden esetben következett be (Haumont et al. 1999). Ma már számos fejlett nyugat-európai és fejlődő országban is egyre népszerűbbek az újjá város-fejlesztési célok és stratégiák. Sok helyen tűnik fel újra az a városfejlesztési törekvés, amely a tervezés eszközeivel, köztük új települések kialakításával kíván a területi társadalmi folyamatokba beavatkozni. Például az angol újjá város-fejlesztési modellek modern változatai jönnek létre Ázsiában, Kínában (közte Hongkongban is), ahol a globális urbanizáció itt kibontakozó első szakaszának, a városrobbanás feszültségei kezelésének kiemelt tervezési eszköze az új városok építése, fejlesztése. Noha az európai, de főként a harmadik világbeli új városok között igen nagyok a fejlettség szerinti eltérések, a francia új városok némelyike szintén a reneszánszát éli, a nagyvárosi terjeszkedés, a globális urbanizáció második fázisának szabályozásában komoly szerepet tölt be (Brevet 2011). Az International New Town Institute 2010-ben megrendezett nemzetközi konferenciáján elhangzottak szerint az új városok világszerte átalakulnak, megújulnak, modernizálódnak, a mai lakossági igényekhez igazodó urbanisztikai és társadalmi arculatot, valamint új nevet is kapnak: új városok, vagy másképp a „tervezett” városok helyett „nem tervezett” városokként hívják őket (Provoost 2010).

Kelet-és Közép-Európában a városi népesség 2–5%-a él új városokban, Magyarországon a városi népesség 4,6 %-a (www.tradingeconomics.com). A poszt-

szocialista országokban az új városok száma megközelíti az 1200-at, ezek túlnyomó többsége, kb. 1000 város a volt Szovjetunió területén jött létre (Uzzoli 2013, 35.). E városok helyzetéről nincs átfogó tudományos képünk, pedig fontos lenne megtudnunk, mi történik ezekben a városokban, milyen társadalmi problémák, konfliktusok jöttek létre a 20. század végén, a 21. század elején, következésképpen milyen releváns társadalmi beavatkozási, problémakezelési eszközök kialakítására lenne szükség.

Az új városok mai átalakulási folyamataival kapcsolatos tudás segítséget nyújthatna a kelet- és közép-európai, vagy másképp a szocialista urbanizációs modell mai természetének megítélésében is. Enyedi György szerint ezt nem a „történelmi érdekesség” kedvéért kell feltárni, hanem azért, hogy kiderítsük „az európai kontinens városrendszerének integrálódását, a Nyugat és a Kelet városfejlődési folyamatainak közeledési trendjeit” (Enyedi 2012, 147.). A kelet- és közép-európai urbanizációs modell természetéről már hosszú ideje folynak tudományos viták, ennek két markáns, egyben eltérő álláspontját Szelényi Iván és Enyedi György nézetei képviselik a legutóbbiban (Enyedi 1996, 2012; Szelényi 1996). Szelényi állítása szerint „a kelet-európai szocialista városfejlődés meglehetősen különbözik a hasonló gazdasági fejlettségi szinten lévő nyugat-európai országok városfejlődésétől” (Szelényi 1996, 286.). Enyedi szerint azonban „a szocialista urbanizáció (pontosabban a kelet- és közép-európai országok urbanizációja) nem képez új globális urbanizációs modellt, mivel inkább arról van szó, hogy a városfejlődés globális szakaszai a kelet- és közép-európai szocialista országokban követő jelleggel megismétlődnek, mégpedig a késleltetett gazdasági és városfejlődési modernizáció, illetve a szocialista politikai rendszer mechanizmusai okán” (Enyedi 1996, 102.). Ezt bizonyítja, hogy az „1970-es évektől a szocialista országok urbanizációs folyamatai egyre több hasonlóságot mutatnak a nyugat-európai folyamatokkal” (Enyedi 1996, 147.). Musil lényegében hasonló véleményen van, miközben rámutat a folyamat történeti differenciáltságára: „a szocialista országokban érvényesülő urbanizációs pályák különböznek a kapitalista országokétól, főként a szocialista hatalom átvétel első szakaszában. De 10 vagy 15 szocialista év után a kelet- és a közép-európai urbanizációs trendek közelítenek a nyugat-európaihoz” (Musil 2005, 40.).

Én magam is ezt a felfogást képviselem. Hiszen Kelet-Európa, illetve Kelet- és Közép-Európa településeit, városait már a globalizált urbanizáció folyamatai alakítják.¹ Ez a mai világ új globális gazdasági mechanizmusait, a kapitalizmus világrendszerének teljes kibontakozását, illetve az abból is fakadó területi folyamatokat, regionális konfliktusokat, éles társadalmi egyenlőtlenségeket fejezi ki (Enyedi 2012). A globális területi világrend azonban nem egyszerre épül ki, egymás mellett érvényesülnek a különböző urbanizációs ciklusok, de a történetileg szerveződött, jóllehet már megszűnőben lévő szocialista világrendszer hatásai szintén hosszú ideig megnyilvánulnak, visszarendeződések is történnek.

Véleményem szerint a kelet- és közép-európai, közte a magyar új városok elemzése nemcsak arra ad módot, hogy megvizsgáljuk, mi történik ma a vala-

mikor szocialistának nevezett új városok társadalmában. Hanem arra is lehetőséget kapunk, hogy értelmezzük a szocialista urbanizáció mai tartalmát, megnézzük a szocialista vonások átalakulását, leépülését, a szocialista és a mai (maradjunk ennél a kategóriánál) kapitalista vagy globális urbanizációs vonások szervesüléseit.

Kétség sem férhet ahhoz, hogy ezek a városok a szocialista urbanizáció prototípusai voltak. Kialakulásukat egyértelműen a szocialista rendszerek viszonyai, ennek keretében az állami tulajdon túlsúlya, az önkormányzatiság hiánya, a bürokratikus kapcsolati rendszerek határozták meg (Kornai koncepciója alapján lásd Barta 2014, 75.). Az újvárosfejlődés korai szakaszaiban speciális jellemzőkkel is rendelkeztek: mégpedig az országos redistributív társadalomirányítási mechanizmusokban, a térség- és településfejlesztési gyakorlatokban kiemelt pozíciókkal, a többi településhez képest (az 1970-es évekig) jóval több állami lakásfejlesztési forrással. Továbbá monolitikus, főként nehézipari gazdasági szerkezettel, az állami nagyvállalatok túlzott hatalmával, az egysíkú, alapvetően a szocialista realista építészeti stílus és tervezési elvek szerinti lakótelep-építkezések, később a házigyári paneltechnológiára alapozott lakótelepi épületek túlsúlyával. És viszonylag homogén társadalmi, foglalkozási összetétellel is, a munkásrétegek, a férfiak, a fiatalok magas arányaival, a városi polgárság hiányával, a vidékről – szinte állami kényszerekre és a vidéki munkaalkalom hiánya miatt – ide vándorolt, szakképzetlen, gyökértelen, individualizált népességgel, kiknek területi elhelyezkedését a központi lakáselosztási mechanizmusok döntötték el.

Ezeket a jellemzőket ilyen tiszta formában ma már nem találjuk meg; már a szocialista érában elkezdődött a leépülésük, a társadalmi, politikai rendszerváltás pedig további átalakulásokat okozott. Ezek a városok mégis itt vannak, és talán többet őriztek meg a történelmi múltjukból, mint gondolnánk. Ez akkor is így van, ha sokan (köztük nem is az új városokat, hanem a városokat kutatók) azt állítják: ma már nem lehet ezekről mint új városokról beszélni, nincsenek speciális sajátosságaik, mivel teljes mértékben integrálódtak, beleolvadtak a többi település rendszereibe, ma már olyanok, mint a többi város. Én azonban a friss kutatásaink alapján azt gondolom, hogy az átalakulásuk még nem fejeződött be; a konvergencia, tehát a többi városhoz való közeledés mellett még mindig érzékelhetőek a divergenciák, a különbségek is.

Ebben a tanulmányban ezt az átalakulást kizárólag két tényező alapján mutatom be. Mégpedig alapvetően saját kutatásaink alapján elemzem egyrészt az új városok közötti különböző típusú polarizációkat, másrészt a térbeli, társadalmi, szerkezeti sajátosságokat. Az új városi tematikát két különböző időszakban, OTKA támogatású újvároskutatás keretében vizsgáltam, számos munkatársammal együtt. Az első kutatás 2010 és 2012 között valósult meg (Szirmai 2013).² A másik kutatást 2013 és 2016 között végeztük (az eredményekről lásd: Szirmai 2016). A Társadalmi polarizáció a kelet-és közép-európai új városi térségekben: a rendszerváltás és a globalizáció hatásai című projekt

épített az előző kutatás eredményeire, és más kelet- és közép-európai elemzések alapján, számos szempontból tovább is lépett, a magyar viszonyok mellett a lengyel és a szlovák folyamatokat is feltárta.³ Ebben a projektben, különböző esettanulmányok mellett, 11 új magyar város reprezentatív szociológiai vizsgálatára is sor került.⁴ Az új városi polarizációs viszonyok egzaktabb megismerése érdekében összehasonlító elemzések készültek: erre két nagyvárostérségi reprezentatív szociológiai felvétel adatai adtak lehetőséget, ezek bemutatására a terjedelmi korlátok miatt itt nincs mód (Csizmady, Ferencz 2016; Szirmai 2009; Szirmai, Ferencz 2015).⁵

Társadalmi-gazdasági polarizáció a magyar új városok között

A globális urbanizáció a fejlett centrumországokból (a globális városokból, a nagyvárosokból, a fővárosokból) indul ki, terjed tovább az egész világon, eközben eltérő módon és mértékben érinti a különböző országokat, perifériákat, azok településeit. Dinamikus gazdasági és társadalmi fejlődést generál, valamint súlyos térbeli társadalmi egyenlőtlenségeket okoz, különösképpen akkor, ha a fogadó felek, országok nemzeti, regionális, helyi adottságai fejletlenek, ha felkészületlenek a modernizációs folyamatok befogadására, illetve annak aktív alakítására.

Véleményem szerint az új városok mai pozíciói hasonló folyamatokban alakulnak: a történetileg kialakult szocialista vonásaik aszerint változnak, tűnnek el vagy alakulnak át, hogy a vizsgált települések milyen helyet foglalnak el a globális urbanizációt mozgató gazdasági és térbeli társadalmi erőterekben. Milyen globális gazdasági és egyéb társadalmi hatások érik őket, egyáltalán érik-e őket ilyen hatások? Elkerülnek-e ezeket a városokat a globális folyamatok, akár a helyi fogadóképesség hiányában, akár a helyi viszonyok felkészületlensége okán? Ezekben az esetekben a korábbi történeti modellek viszonyai között maradnak a városok, ahol vagy stagnálnak, vagy egyre lejjebb csúsznak, periférius helyzetekbe kerülnek, ahogy ez a globális városrendszerekben történik. Ezekre a kérdésekre adott válaszok, vagyis a globális hatások és a történeti kondicionáltságok (a nemzeti és helyi gazdaságok specifikus jellemzői, a gazdasági szerkezetváltások dinamikái, a társadalmi jellemzők) metszetei adják az újravárosviszonyok mai szerveződéseit.

A globális gazdasági hatások a kelet- és közép-európai térséget, közte Magyarország minden települését differenciáltan érintették. Köztudott, hogy a fővárosi és a nyugat-magyarországi térségek jóval több külföldi tőkebefektetéshez jutottak, mint a kelet-magyarországi térségek és azok városai. Mindezek hatására a szocialista időszakból megmaradt térbeli és társadalmi egyenlőtlenségek, a városhálózati differenciáltságok tovább éleződtek, amelyeket még tovább erősítették 1989–1990 átmenetének folyamatai is: így a piaci viszonyok (közte a lakás- és az ingatlanpiac) kialakulása és annak addig nem ismert köve-

telményei, az önkormányzatok önállósága, de egyben a fejlesztési forrásaik szűkössége, a privatizációs mechanizmusok feszültségei. A globális hatások és a rendszerváltó mechanizmusok kedvezőtlen következményeiként a különböző régiók és városok közötti gazdasági és társadalmi szakadékok nemcsak nőttek, hanem új megjelenési formákat is kaptak (Barta 2002; Enyedi 1996; Horváth, Rechnitzer 2000; Izsák 2003; Nemes Nagy 2005; Rechnitzer 2002).

A kedvezőtlen körülmények az újjárostérések esetében fokozottabb mértékben mutatkoztak meg. Többnyire kedvezőtlen regionális adottságaik mellett egyéb gazdasági és társadalmi nehézségek is sújtották őket: számottevő adósságállomány, a keleti piacok elvesztése, a veszteséges termelés és a korszerűtlen termék- és árszerkezet, komoly környezetvédelmi károk, az állam szinte folyamatosan változó (hol támogató, hol akadályozó) érdekei, elenyésző külföldi működő tőke és szintén jelentéktelen nemzeti, illetve helyi befektetői szándékok (akadályozva az állami nagyvállalatok privatizációit). Mindez nagyon hamar a nagyipari cégek összeomlásához, ebből adódóan komoly mértékű munkanélküliséghez is vezetett. A statisztikai adatok szerint az új városi foglalkoztatottak száma 2001-re 22%-kal esett vissza (Csizmady 2013, 225.). A többnyire ipari foglalkoztatottak a hiányzó vagy gyenge szolgáltató szektor miatt kevésbé tudtak elhelyezkedni. A 11 új városra kiterjedő reprezentatív kutatásunk idején, 2015-ben, a munkanélküliség átlagos szintje 9,5% volt, ami jóval meghaladta az országos átlagot (6,1%). A probléma súlyosságát jelzi, hogy az általunk megkérdezett újjárostérésekben élők felét már érintette korábban is a munkanélküliség. Magas volt azok aránya is, akik (noha különböző mértékben, de) nehéz anyagi körülmények között éltek: a megkérdezettek csupán közel fele állította, hogy jól kijönnek a jövedelmükből, a másik fele vagy nélkülözött, vagy napról napra élt. A családoknak csak 5%-a válaszolta, hogy nincsenek gondjai. Magas volt a hitellel rendelkezők aránya is. Azt tapasztaltuk, hogy az új városok esetében a legalacsonyabb jövedelmű háztartások aránya majdnem kétszeresen haladta meg a nagyvárosi térségekben élőkét (Ferencz 2015).

Vizsgálataink szerint az átalakulási folyamatok nemcsak nehezen, hanem az új városok között nagy különbségekben, erősen polarizált módon mentek végbe. Az átalakulások feltárására többféle megközelítési módot is alkalmaztunk: ezek releváns dimenziók, illetve mutatók alapján rangsorolták, tipizálták az új városok mai helyzetét. Az OTKA-kutatásban mindenekelőtt különböző társadalomstatisztikai mutatók figyelembevételével rangsoroltuk a városokat: a népességszám, a vándorlási egyenleg, az öregedési index, a lakásviszonyok, a fizikai és a szellemi foglalkozásúak arányai, a munkanélküliség és az iskolai végzettség szerint. Ezek eredményeként a magyar új városok között *három különböző fejlettségű térségcsoport* bontakozott ki (Csizmady 2013). Egyrészt *egy fejlett új városi csoport*: Százhalombatta, Paks, Tiszaújváros, Tatabánya. Ezekben a térségekben a válság korántsem volt olyan éles, mint máshol: kedvező helyi adottságaik, például az állam számára fontos gazdasági (és politikai) funkcióik, és az ebből is adódó állami támogatások segítségével,

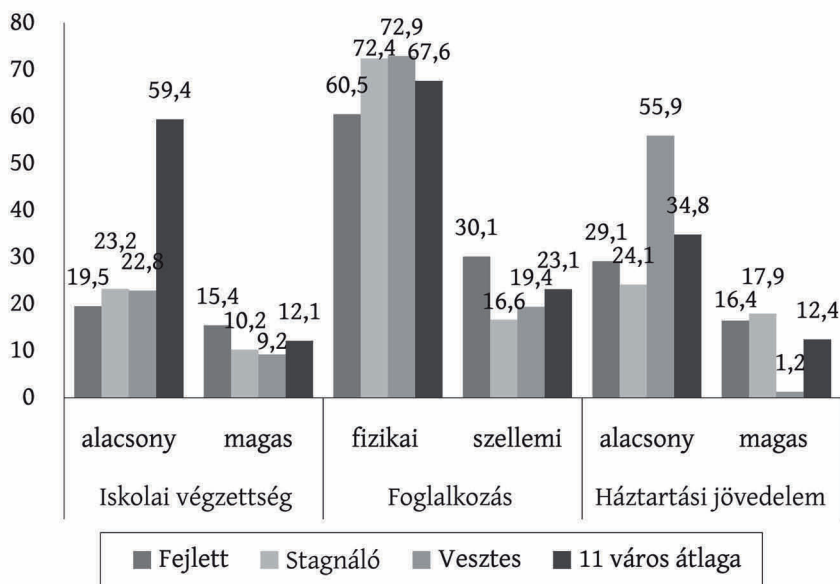
vagy éppen a jó földrajzi elhelyezkedésük és közlekedési pozícióik, valamint a külföldi működő tőke beruházásai révén (köszönhetően a gyors privatizációs folyamatoknak is) könnyebben alkalmazkodtak a piaci követelményekhez. Ennek következtében itt a munkanélküliek aránya átlag alatti volt, a vándorlási egyenleg pedig pozitívnak bizonyult. Ebben a folyamatban a helyi társadalmi sajátosságok – főleg az iskolázott és szakképzett munkaerő – is segítették ezeket a városokat. A második csoportot a stagnálók alkották: Ajka, Dunaújváros, Oroszlány és Várpalota. Ezek a városi térségek a válságot alapvetően kezelni tudták, a népességüket többé-kevésbé meg tudták őrizni, a lakosság iskolai végzettsége viszonylag kedvező. A továbblépés irányai és főként forrásai azonban bizonytalanoknak tűntek, főként erős (világ)gazdasági kiszolgáltatottságuk, illetve a korábbi gazdasági szerkezetváltás lassúsága miatt. A statisztikai adatelemzéseink szerint a harmadik csoportot a rendszerváltás valóban vesztese adják: Kazincbarcika, Komló és Ózd. Ezek a térségek az átmenet során súlyos helyzetbe kerültek. A korábbi városi gazdaságok fokozatosan erodálódtak, az azt működtető állami vállalatok leépültek, bezártak, vagy éppen kis cégekké alakulva vegetálnak. A külföldi és a hazai működő tőke ezeket a térségeket elkerüli, az ott élő, főként fiatal, még piacképes tudású népesség elköltözik, mivel kevés a helyi kitörési (közte a vállalkozási) lehetőség, ezért ezek a városok fokozatosan vesztenek el a népességüket. Az országos átlaghoz képest magas az általános iskolát el nem végzettek aránya, az érettségivel és főként a diplomával rendelkezők aránya pedig alacsony. Az országos átlaghoz képest magas a munkanélküliség.

Az általunk elvégzett klaszterelemzés hasonló eredményeket hozott: ebben tematikus főkomponensek alapján történt a városok rangsorolása, mégpedig első sorban a gazdasági tényezők alapján (ennek keretében a foglalkoztatottak, az adófizetők, a személyi jövedelemadó, a vállalkozások, a munkanélküliek, az inaktív keresők, az iparüzési adó, az egyéni vállalkozók száma került az elemzett tényezők körébe). Az iskolázottsági és a munkaerőpiaci helyzet két további szignifikáns tényezőnek bizonyult, ahol a vezető értelmiségiek arányát, a felsőfokú végzettséggel rendelkezők, a szellemi foglalkozásúak, a szolgáltatásban foglalkoztatottak adatait vizsgálták és rangsorolták (Rechnitzer, Berkes, Páthy 2016). Ez az elemzés szintén három nagy csoportot talált: az első csoportba a gazdasági teljesítményükben kiemelkedő új városok kerültek, így Paks, Tiszaújváros és Százhalombatta, ahol egy-egy nagyüzem alapozza meg a kedvező pozíciót. A második klasztert azok a városok alkotják, amelyekben a kilencvenes évek negatív trendjei megálltak. A vizsgálat szerint ezek Ajka, Várpalota és Oroszlány. A harmadik csoportot Komló és Ózd alkotta, mint a legkedvezőtlenebb mutatókkal rendelkező, komplex válsághelyzetű, a további leszakadás jeleit felmutató városok. A típusok megalkotásával kapcsolatban érdemes még egy megközelítést említeni, amely a versenyképességi rangsorokat vizsgálta. Ebben (az általunk vizsgált városok köréből) a legjobb helyzetbe Tatabánya és Dunaújváros, a legrosszabb pozícióba pedig Komló került (Barta 2014, 85.)

A statisztikai mutatókra épített három, különböző fejlettségű új város csoport társadalmi az empirikus felvétel szerint is igen differenciált, és ez a differenciáltság kapcsolódik a statisztikai alapú fejlettségi szintekhez is: a fejlettebb város csoportok esetében magasabb az iskolázottság szintje, magasabb a szellemi munkát végzők aránya, és nagyobbak a háztartási jövedelmek (s noha itt erről most nem volt szó, fiatalosabb a korszerkezet is).

Az 1. ábra egyértelműen mutatja, hogy a fejlett várostérségi csoportban az alacsony iskolázottak aránya jóval kisebb, mint a 11 újvárostérségben, és kisebb, mint a másik két város csoport esetében. A legmagasabb végzettségűek jelenléte viszont számottevőbb a 11 elemű minta átlagához és a többi várostípushoz képest is. A foglalkozás szerinti megoszlásokból hasonló trend bontakozik ki: a 11 újvárostérségben – a fizikai alkalmazottak átlagos arányához viszonyítva – a fejlett város csoportban a legalacsonyabb a fizikaiak aránya, a két másik város csoportnál ezek az arányok nagyobbak. A háztartási jövedelmi megoszlásoknál sem találni eltéréseket az előzőekhez képest: a fejlett térségi csoportban a legalacsonyabb jövedelmi csoportok az átlagtól lefelé találhatók. A másik két esetben (kiváltképp a vesztes típusnál) az arány sokkal magasabb. A legmagasabb jövedelmi megoszlásokat nézve az látható, hogy a 11 új városi át-

1. ábra: A három, különböző fejlettségű újváros-térség csoport társadalmi jellemzői
(a 11 újvárostérség átlagához viszonyítva) (2015, %)
*The social characteristics of three differently developed new town area compared to the overall,
11 new town area average (2015, %)*

lagot leginkább (meglepő módon) a stagnáló egységben lévők adatai haladják meg, ezt követi a fejlett csoport aránya, a vesztesek típusában azonban ez a jövedelmi adat szinte nem is jelenik meg.

A térbeli társadalmi elhelyezkedés sajátosságai

A nemzetközi szakirodalom szerint a globális urbanizációban a területi társadalmi szerkezetekre az éles regionális egyenlőtlenségek kialakulása, a térbeli társadalmi polarizáció erősödése jellemző (Sassen 1991, 2000; Veltz 1996). A gazdagság és a felső társadalmi osztályok a városközpontokban és a vonzóbb elővárosokban, az alacsonyabb társadalmi osztályok részben a városközpontokban, részben a városkörnyéken koncentrálódnak. A térbeli társadalmi szegregáció erősödik a társadalmi kirekesztési folyamatok hatására is.

Az újvárosfejlesztések (főként első periódusai) tervezési, építészeti eszközökkel, később már csak ideológiai koncepciókkal törekedtek a szegregáció megakadályozására. A komplex városépítési szemlélet jegyében, egyben a szocialista realista stílusjegyek alapján épült első városnegyedek hosszú ideig a legvonzóbb városrészek voltak: az ekkor még viszonylag differenciált lakásszerkezethez kapcsolódva az ellátó intézmények is időben elkészültek, a zöldfelületek kiterjedtsége is megfelelő volt. A későbbi időszakok iparfejlesztési céljai, a népességszám növekedése, a tömeges lakásépítkezéseket megvalósító házgári érdekek megbontották a korábbi komplex tervezési és építészeti elveket: az 1970-es évektől kezdve a többnyire négyszintes épületek mellé már magasabb (tízszintes) épületegyüttesek kerültek, miközben a (két-három szobás) lakások továbbra is standardizáltak voltak, a mindennapi élethez szükséges ellátó intézmények kialakítása pedig hiányzott. Az 1980-as évektől kezdve, de főként az 1990-es évek során – az ingatlan- és a lakáspiac magánosításának is tulajdoníthatóan – az új városok szinte mindegyikében az adott kornak megfelelő, modern lakónegyedek is épültek, amelyek a különböző társadalmi helyzetű népesség elvándorlásait, az új lakóhelyek iránti igényeit és piaci erejét is kifejezték.

Köztudott, hogy a szocialista urbanizáció ideológiai céljai szerint a kelet- és a közép-európai, közte a magyar új városok a munkások részére készültek, az ő érdekeik érvényesítését célozták. De már az 1970-es, 1980-as évek magyar kutatásaiból kiderültek az érdekérvényesítés anomáliái: a szocialista új városok az elit, a nagyvállalati (általában magasán képzett) műszaki és gazdasági menedzserek, a helyi tanácsi vezetők és a középszintű végzettséggel rendelkező szakmunkások és művezetők (főként férfiak) számára épültek. Az elitrétegek élet- és munkakörülményei, valamint jövedelmi helyzete, lakóhelyi viszonyai is sokkal kedvezőbbek voltak a helyi társadalmak más rétegeinek viszonyaihoz képest: a munkásrétegek, főként a segéd- és a betanított munkát végzők, az iskolázatlan női munkaerő, az értelmiségi munkát végzők, a diplomás rétegek

hátrányokat szenvedtek (Mód, Kozák 1974; Szirmai 1988). A népesség különböző társadalmi csoportjai elkülönülten helyezkedtek el a térben is: a magasabb társadalmi státuszúak a kedvezőbb ökológiai pozíciójú és jobb lakásállományú negyedekben, míg az alacsonyabb társadalmi státuszú rétegek a kedvezőtlenebb helyzetű városrészekben (sokszor a korábban önálló falvakban) laktak (Haumont et al. 1999; Szirmai 1998).

Az 1989–1990-es rendszerváltás után tovább változtak a térbeli és társadalmi szerkezeti jellemzők: a sikeresebb rendszerváltást lebonyolított új városokban a nagyvállalatok privatizációjának, a gazdaság diverzifikációjának (a korábbi nehézipari funkciók mellett új gazdasági szerepkörök kialakulása), az ingatlanpiacnak és a helyi várostervezés és -fejlesztés kibontakozásának köszönhetően. A globális hatások helyi érvényesülésének, főleg a multinacionális cégek beruházásainak következtében új társadalmi csoportok jelentek meg a helyi struktúrákban: az új külföldi tulajdonosok és menedzserek, a külföldi és magyar ingatlanfejlesztők, az önálló vállalkozók. Mindez részben helyi elitváltással is együtt járt, az újonnan megjelent társadalmi csoportok maguk mögé utasították a korábban nagyhatalmú állami nagyvállalati elit tagjait, és a helyi állami, önkormányzati vezetőket is. A jövedelmi és életminőségolló nőtt, főként a külföldi és a hazai tulajdonosok, a külföldi és a hazai menedzserek, továbbá a képzett szakmunkások és a betanított, valamint segédmunkások között. A lakóhelyi diverzifikáció is módosult, illetve erősödött: a történetileg kialakult szegregációs sémák mellett új területi elkülönülési formák jelentek meg. A 2015-ben végzett kutatás szerint, amely az új városi térségek társadalmi szerkezetét vizsgálta, szignifikáns társadalmi polarizáció jött létre a városok belső negyedeiben élők, illetve – infrastrukturálisan és egyéb objektív mutatók alapján különbözőképpen fejlett – városkörnyékek⁶ lakossági csoportjainak társadalmi összetétele között (2. és 3. ábra).⁷

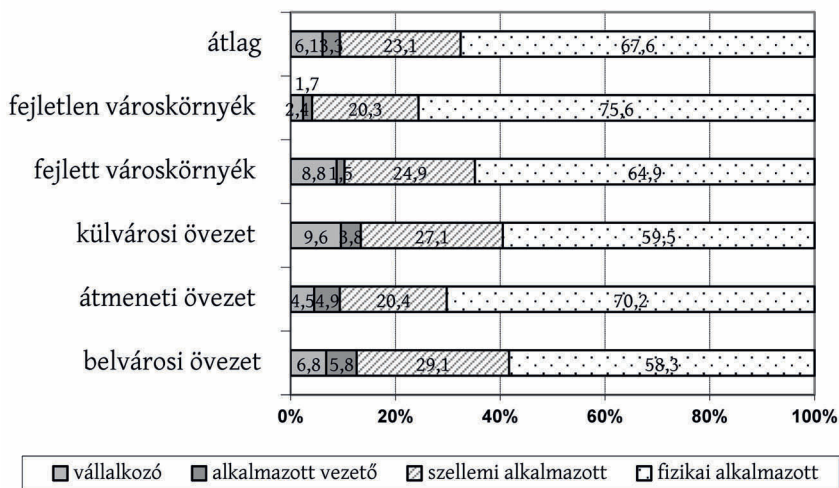
2. ábra: A lakosság megoszlása iskolai végzettség szerint az új városokban – részletes övezeti besorolás alapján (2015, %)

Distribution of new town population according to educational level and organized by regional categories (2015, %)

3. ábra: A lakosság megoszlása foglalkozási csoportok szerint az új városokban – részletes övezeti besorolás alapján (2015, %)

Distribution of new town population according to employment groups and organized by regional categories (2015, %)

A fenti ábrából jól látszanak a belső társadalmi megosztottságok: a belvárosok társadalmára a közepesen képzett rétegek magasabb arányai a jellemzőek, a mintabeli átlaghoz képest a középfokú végzettségűek, az érettségivel rendelkezők koncentrációja magas, miközben az alacsony végzettségűek jelenléte alacsonyabb. A diplomások aránya átlagos (11,3%). A foglalkozási megoszlások hasonló trendet mutatnak: a szellemi alkalmazottak arányai magasabbak a fizikai alkalmazottak itt jellemző arányainál (az alkalmazott vezetők helyi arányai szintén magasabbak a minta átlaghoz képest). A városi centrumokból kifelé haladva az *átmeneti övezetek* társadalmi kissé eltérőek: a képzetlenebb csoportok (közte a fizikai dolgozók) arányai alacsonyabbak, az alacsonyabb végzettségűek és a fizikai alkalmazottak arányai magasabbak. A diplomások mindkét övezetben alulreprezentáltak. Ők, de a vállalkozó rétegek is, a következő városi egységben, a *külvárosi övezetekben* vannak az átlaghoz képest magasabb arányokban jelen, itt az alacsonyabb végzettségűek (és a fizikai dolgozók) arányai is kisebbek. A fejlett városkörnyéki településeken a mintabeli átlagokhoz képest magasabb a szakképzetlenebb és iskolázottabb csoportok aránya, míg a fejletlenebb településeken alacsonyabb. Fontos trend, hogy a külvárosi övezetek és a fejlett városkörnyékek esetében nagyon hasonló a diplomások aránya: a 12,1% diplomás átlaghoz képest a külvárosokban 15,2%, a fejlett városkörnyéken pedig 14,3% az arányuk.

A 2015-ben végzett kutatásban nemcsak a 11 új városi térre jellemző társadalmi polarizációs trend bontakozott ki, hanem a statisztikai adatelemzésekkel feltárt *három különböző fejlettségű új város csoport* szerinti térbeli társadalmi polarizációs folyamatok is nyilvánvalóvá váltak. Amikor a három város csoport belső területi megoszlásait elemeztem – az iskolázottsági és fog-

lalkozásszerkezeti, valamint a háztartási jövedelem, a kor és a lakóhely-változtatási szándékok szerint – lényeges különbségeket találtam, részben a 11 új városi térségben mérthez képest, részben pedig a különböző fejlettségű város-csoportok között. A terjedelmi korlátok miatt csak az első két tényező elemzését mutatom be.

A *fejlettebb várostérségi csoportok belvárosaiban* élő diplomások aránya jóval alacsonyabb (7,0%) a csoportátlaghoz (15,4%), de a 11 város átlagához (12,1%) képest is. A legalacsonyabb végzettségűek aránya (9,3%) szintén alacsonyabb, mint a csoportátlag (19,5%), és sokkal alacsonyabb, mint a 11 elemű városátlag (59,4%). A szellemi alkalmazottak belvárosi aránya szintén alacsonyabb (20,5%), mint a csoportátlag (30,1%), és alacsonyabb, mint a 11 új városi átlag (23,1%). A vállalkozók belvárosi aránya (2,6%) jóval elmarad a csoportátlaghoz (7,12%), de a 11 város átlagához (6,1%) képest is. A fejlettebb város csoport képzettség (de egyben magasabb jövedelmű) csoportjai, a diplomások már kevésbé belvárosiak, inkább a külvárosokban (21,5%) és a fejlett városkörnyéki övezetekben (17,9%) találni őket jóval nagyobb arányban, mint amennyi a fejlett város csoportbeli átlaguk (15,4%), és mint a 11 új városi átlag (12,1%). Vélhetően ezekben a városokban a képzettségű vállalkozói csoportoknak módjuk volt a városokon belül mozogni, és a külvárosi övezetekbe vagy a fejlettebb környéki településekre költözni. Valószínűleg a korábban itt élő, alacsonyan képzett rétegek tagjai közül is sokan kifelé mozdultak, de nyilván máshová, mint a diplomások.

A fejlett város csoport típusában is differenciáltak a fejlett és a fejletlen városkörnyékek: a diplomások aránya jelentősen eltérő: a 15,4%-os csoportátlaghoz (de a 12,1%-os új városi átlaghoz) képest főként a fejlett környéken magas a jelenlétük: 17,9%; a fejletlen környékeken csak kisebb arányban (12,8%) élnek. A többi iskolázottsági kategória esetében nincs szignifikáns eltérés, bár az érettségizettek aránya a fejlettebb térségekben magasabb. A foglalkozási megoszlásoknál jellemzőbbek a differenciák: a fejlett környékeken a csoportátlaghoz (60,6%) képest jóval alacsonyabb a fizikaiak aránya: 55,2%, a fejletlen esetekben ez az arány 68,6%. A másik lényeges eltérést a vállalkozóknál látni: a fejlett környéki esetekben a 7,1%-es város csoportátlagot meghaladó mértékben, 10,5%-ban találni helyi vállalkozói réteget. A másik, fejletlen környék típusánál ez az arány jóval kisebb: 2,3%. Ebben a várostérségi csoportban, a külvárosokban és a fejlett környékeken élő diplomások arányában nincs olyan arányú hasonlóság, mint amelyet a 11 városra vonatkozó megoszlásokban lehetett tapasztalni. A 15,4%-os fejlett csoportátlaghoz képest a külvárosi övezetekben jóval magasabb, 21,5% a diplomások aránya, a fejlett városkörnyék esetében ez az arány 17,9%.

A *stagnáló város csoport* esetében, a 11 városi térre jellemző trend szerint a *belvárosok* társadalmi státuszai kedvezőek – annak a diplomás aránynak (15%) tulajdoníthatóan, amely mind a stagnáló új város csoportbeli átlaghoz (10,2 %), mind pedig a 11 új városi átlaghoz (11,2%) képest is magasabb. Az érettségizettek helyi aránya is magasabb (47,5%), mint a stagnáló csoportbeli (29,8%) átlag

és mint a 11 város átlaga (28,5%). A legalacsonyabb végzettségűek belvárosi aránya (17,5%) is alacsonyabb, mint a csoportátlag (23,2%) és jóval alacsonyabb, mint a 11 elemű városátlag (59,4%).

A szellemi alkalmazottak arányai is kiemelkedőek: a 16,6%-os csoportátlaghoz képest itt 34,3 %-ban vannak jelen, s ez a 11 új városi átlaghoz (23,1%) viszonyítva is magas. A 6,6%-os csoportátlaghoz képest a vállalkozók arányai is magasabbak (8,6%). Az átmeneti övezetek társadalmi összetétele átlagos. A külváros pozíciói itt is jobbak, de nem a diplomások helyi arányai miatt (az szinte átlagos, 11,4%), hanem az érettségizettek magasabb részaránya (37,4%), illetve az alacsonyan iskolázottak átlaghoz (23,2%) viszonyítva jóval kisebb helyi aránya miatt (17,9%).

A stagnáló városi csoport esetében a fejlett és a fejletlen városkörnyék diplomásainak arányaiban (9,5 % és 8,5%) nem látni számottevő különbséget: az mindkét esetben lefelé tér el a csoportátlagtól (10,2%) és a 11 város átlagától is (12,1%). A fizikai dolgozók aránya (a 72,4%-os csoportátlaghoz és a 11 új város 67,6%-os átlagához viszonyítva) a fejletlen környéken jóval magasabb (81,1%). A vállalkozók is a fejlettebb térségeken vannak valamivel többen (az átlag 6,6%, a helyi arány 7,2%). Ebben a város csoportban sem tapasztalható közeledés a külvárosok és a fejlett térségi övezetek iskolázottsági összetétele között.

A vesztes város csoport esetében szintén az a helyzet, hogy a *belvárosok* társadalmi státuszai az átlaghoz képest kedvezőbbek, a diplomások helyi aránya (12,5%) magasabb, mint a csoportátlag (9,2%), de nem tér el a 11 város átlagától. Az adott városi csoportban átlagosan 25,4%-os érettségizettek arányához képest igen magas a helyi arány, 46,9%. Ez a 11 város átlagánál (28,5%) is számottevőbb. A foglalkozási szerkezetben a fizikai alkalmazottak belvárosi aránya jóval alacsonyabb (55,2%) a csoport átlagához és a 11 városátlaghoz képest is (67,6%). Fontos megemlíteni az átlaghoz (4,1%) képest jóval magasabb (10,3%) vállalkozói arányt. Az átmeneti övezetek társadalmi összetétele már kedvezőtlenebb. A külváros pozíciói itt is kedvezőbbek: a 9,2% diplomás átlaghoz képest 11,9% a helyi arány, az alacsonyabban képzettek aránya is alacsonyabb. A vesztes város csoport fejlett és fejletlen környékbeli területei esetében jellemző a diplomások arányában lévő eltérés: a fejlettebb környékeken (a 9,2%-os átlaghoz képest) valamivel magasabb a diplomások aránya (9,9%), ezzel szemben a fejletlenebb esetekben jóval alacsonyabb a diplomások jelenléte (6,1%). A többi iskolázottsági szint esetében alig látni jellemző eltérést a kétféle térség között. A fizikai arányok egy kicsit magasabbak a fejletlen városi környékeken, itt a vállalkozók is kevesebben vannak (1,4%, a 4,6%-os átlaghoz viszonyítva). Ezzel szemben a fejlettebb környékeken a vállalkozói arány 6,5%. A külvárosok és a fejlett térségi övezetek közötti közeledést itt sem tapasztalni.

Az elemzések azt mutatják tehát, hogy a 11 új várostérség és a fejlett új várostérség csoport területi társadalmi trendjei egyeznek meg leginkább. A hasonló trendek okai: a magasabb társadalmi státuszú (magasabban iskolázott és képzettebb) csoportok korlátozottabb belvárosi arányai, az átmeneti övezetek

leromlott társadalmi összetétele, valamint a városkörnyéki települések diverzifikációja és a fejlettebb városkörnyéki településeknek a fejletlenebbekhez képest jóval kedvezőbb társadalmi szerkezete. A stagnáló és a vesztes új város-térsegcsoport trendjei annyiban különböznek ettől, hogy a magasabb társadalmi státuszú (magasabban iskolázott és képzetebb) csoportok nagyobb számban élnek a belvárosokban, de a külvárosokban szintén megtalálhatóak. Az átmeneti övezetek társadalmi összetételének leromlása itt is tapasztalható, ahogy a városkörnyéki települések diverzifikációja is: a fejlettebb városkörnyéki településeknek a fejletlenebbekhez képest kedvezőbb a társadalmi szerkezete.

Összegzés: az európai várostrendek felé

Az elemzések egyértelművé tették, hogy – a történeti adottságok és főként az 1990-es évek óta tartó rendszerváltozás folyamataiban az átmenetet meghatározó globális és történeti mechanizmusok szövevényeként – a magyar településhálózatban eddig nem, vagy csak kisebb mértékben megnyilvánuló térbeli társadalmi egyenlőtlenségi forma jött létre: az új városok közötti térbeli társadalmi egyenlőtlenségek rendszere. Ezt a rendszert, megkéské, ugyanazok az erők hozták létre, mint a fejlett ipari országokban az 1970-es évek után. A gazdaság átstrukturálódása, a globális gazdaság térhódítása folytán a társadalmi és gazdasági egyenlőtlenségek már nemcsak a városok belső viszonyaiban éleződtek, hanem a különböző városi típusok között is (Kleniewski 2004, 9).

A különböző vizsgálatok bizonyították, hogy a posztiszocialista új városok és azok térségei korántsem jelentenek homogén közeget: a különböző társadalomstatistikai és szociológiai jellemzőik, társadalmi összetételük, és térbeli elhelyezkedésük differenciáltsága alapján különböző fejlettségi egységekből állnak. A fejlettebb jellemzőkkel rendelkező új városi csoportok sokkal inkább alkalmazkodnak a globális világhoz, az általunk vizsgált dimenziókban jobban integrálódnak az európai városrendszerekhez is, mint a stagnáló és a vesztes város-térsegi csoportok.

Az integrálódást támogatták a kedvező regionális és földrajzi (egyben közlekedési) pozíciók, a nagyobb városokhoz (főleg Budapesthez) való térbeli közelség, a globális hatásokkal (és tőkével) való érintettség, a nemzetközi szinten is prosperáló (többnyire energetikai szektorokban működő) nagyipari gazdaság, az innovatív helyi vezetés és a globális tőke működtetése számára szükséges szakképzett, iskolázott munkaerő. E fejlettnak nevezett város csoportokban tapasztalhatók az európai várostípusokhoz való közeledés jelei.

Az integrálódást akadályozta a globális hatások hiánya vagy korlátozott érvényesülése; az elszigetelt, városi hiányos földrajzi helyzetek; a nemzetközi globális piacon működésképtelenné vált városgazdaságok; az innovatív helyi vezetés hiánya, valamint a kedvezőtlenebb társadalmi és közösségi viszonyok. E stagnálóknak és veszteseknek nevezhető új város-térsegi típusok esetében mu-

tatkoznak az európai várostípusoktól való eltérések jelei, és egyben a szocialista történeti viszonyok még mindig érvényesülő hatásai.

Az integráció trendjeit, mégpedig a globális urbanizáció érvényesülését mutatják az újjárostorségekben élők társadalmi elhelyezkedési folyamatai is. A 11 újjárostorségben, illetve a fejlett újjárostorségek csoportjában élő népesség társadalmi elhelyezkedése, megkésve ugyan, de követi a globális urbanizáció második – dekoncentrációban megnyilvánuló – szakaszát. Ebben a szakaszban, a globális európai trendeknek megfelelően, az új városokban is átalakul a belső városrészek értéke: az alacsonyabb jövedelműek számára az itt megdrágult lakás- és ingatlanárak miatt, a magasabb státuszú népesség számára a belső negydek lakótelepi környezetének elutasítása és az egyedi tervezésű vagy családi házaz övezetek iránti lakásigények miatt. Megindulnak a belső (a belvárosból a város egyéb belső negyedei felé irányuló) mozgások és a városkörnyékeket megcélzó szuburbanizációs folyamatok is. A különböző társadalmi pozíciójú rétegek differenciált lakóhelyválasztási stratégiái, illetve lakáspiaci helyzete a városkörnyék diverzifikációjához vezet. A másik két fejletlenebb város csoport esetében ez a folyamat még nem indult meg, a város belső részei még megtartották a magasabb társadalmi státuszú lakosaikat, de a kiköltözések várhatóan fel fognak gyorsulni. Ezt már jelzik a költözési törekvések, amelyek ugyan a 11 új városi térségben sem magasak (a megkérdezettek 6%-a állította, hogy el fog költözni, 11% pedig elköltözne, de nincs rá lehetősége), de a különböző fejlettségű város csoportokban élők esetében ebben árnyalt különbségek vannak. A vesztes településeken lakók költözési törekvései a legnagyobbak, az átlagot is meghaladók (8,7% állította, hogy el fog költözni, 16,5% pedig elköltözne, ha lenne rá lehetősége). A fejlett új városi csoportban élők szeretnék az átlaghoz képest kisebb arányban elköltözni (5%), és ők választották kisebb arányban (6,9%), hogy elköltöznének, de nincs rá lehetőségük. A stagnáló új városok lakói hasonló arányt jelöltek meg (4,9%) a biztos költözés esetében.

A globális városfejlődési trendek újjárostorségi kibontakozását egy másik térbeli társadalmi trend is sejteti: meglepő hasonlóságot látni a 2015-ös, 11 új városi térségben (egyszersmind a fejlett új városi csoportban) élők térbeli társadalmi szerkezete és a 2014-es magyar nagyvárostorségi népesség társadalmi megoszlásai között. Mindkét esetben a legmagasabb társadalmi státuszúak (a diplomások, a szellemi munkát végzők, a legmagasabb jövedelemmel rendelkezők) egyre nagyobb teret foglaltak el a belső városrészekben, de a külső városi negyedekben is növekedett az arányuk, a fejlett és a fejletlen városkörnyékek magasabb társadalmi státuszú népessége közötti korábbi aránykülönbség pedig csökkent vagy eltűnt. A magasabb társadalmi státuszúak mintegy „kiszorították” az alacsonyabb társadalmi státusz csoportokat a belső városi terekből, illetve benyomultak a fejletlenebb városkörnyékekre. Tették ezt többek között azért is, mert a városból elvágódó fiatalabb, alsó közép osztálybeli rétegek könnyebben találtak olcsóbb lakásokat, ingatlanokat a fejletlenebb (egyben kedvező táji adottságú) környékbeli településeken.

Mindez pedig az európai városfejlődési trendeknek is megfelel (Csizmady, Ferencz 2016; Szirmai 2009; Szirmai, Ferencz 2015).

A magyar új városi térségek társadalmi jellemzői tehát közelítenek – de igen nagy különbségekkel – a globális, illetve a nyugat-európai trendekhez: a gazdaságilag, infrastrukturálisan és társadalmilag fejlettebb új városi térségek integrációja előrehaladottabb, a fejletlenebb új városi térségek integrációja késleltetett.

Jegyzetek

- 1 A globális urbanizáció szakaszai: a városrobbanás, a viszonylagos dekoncentráció, a dezurbanizáció és a globalizált urbanizáció (Enyedi 2011).
- 2 A projekt címe: Egy új városfejlődési modell szerveződése? Átmenet és globalizáció a magyarországi új városokban és térségeikben. A megvalósítás intézményi kereteit az MTA TK Szociológiai Kutatóintézet biztosította. A projekt szerződésszáma: OTKA K 81547. A kutatást Szirmai Viktória vezette. A megvalósításban részt vettek: Baranyai N., Csizmady A., Halász L., Laki I., Szirmai V., Uzzoli A., Váradi Zs.
- 3 A megvalósítás intézményi kereteit az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézete adta. Az OTKA által finanszírozott projekt szerződésszáma: K 106169. A kutatást Szirmai Viktória vezette. A projekt megvalósításában részt vettek: Baranyai N., Berkes J., Berki M., Csizmady A., Ferencz Z., Gajdoš P., Halász L., Hajda D. M., Kissfazeas K., Moravanská, K., Páthy Á., Rechnitzer J., Schuchmann J., Szirmai V., Węclawowicz, G.
- 4 A mélyinterjú elemzési módszerekkel vizsgált magyar terepek Tatabánya, Dunaújváros, Komló, valamint Kazincbarcika és térségeik voltak, továbbá egy lengyel (Tychy) és egy szlovák új városi térség (Nova Dubnica). A 11 magyar új városra és környékére a reprezentatív vizsgálat módszere: kérdőíves kutatás: 2275 fős, kor, nem, iskolai végzettség és településszerkezet szerinti reprezentatív minta alapján. Az adatfelvételre 2014. november 25. és 2015. január 29. között került sor. Pénzügyi okok miatt csak a magyar új városok reprezentatív felvételére volt mód, a másik két ország új városait csak esettanulmányok formájában vizsgáltuk.
- 5 A két projekt a következő volt: A várostérségek, térbeli társadalmi egyenlőtlenségek és konfliktusok – az európai versenyképesség térségi társadalmi tényezői című kutatási projekt 2004 és 2007 között valósult meg, konzorciumi keretben, a Nemzeti Kutatási Fejlesztési Programok támogatásával (nyilvántartási szám: 5/083/2004.), a konzorciumvezető intézmény az MTA Szociológiai Kutatóintézet volt, a kutatást Szirmai Viktória vezette. Az eredményekről lásd Szirmai (2009). A másik projekt címe A társadalmi konfliktusok – társadalmi jól-lét és biztonság – versenyképesség és társadalmi fejlődés (TÁMOP-4.2.2.A-11/1/KONV-2012-0069). Ez az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg, konzorciumi keretben, a Kodolányi János Főiskola irányításával, 2013 és 2015 között, a kutatást Szirmai Viktória vezette. A vonatkozó eredményeket lásd részletesen: Szirmai (2015).
- 6 A városkörnyéki településeket rangszám módszerrel tipizáltuk, illetve választottuk ki: ennek során a megközelíthetőség, a lakáshelyzet, a köz- és felsőoktatás, az egészségügyi ellátás, a vállalkozói aktivitás, az adózás, a jövedelmek, a foglalkoztatás, a munkanélküliség, a mobilitás, a szociális ellátás szempontjait vettük figyelembe. Az így elkészült mutatók összesítéséből kaptuk meg azt a fejlettségi rangsort, amely alapján a három legfejlettebb és a három legfejletlenebb települést kiválasztottuk és elemeztük. Ezt a módszert alkalmaztuk a nagyvárosi és az újjárostérségi kutatásokban is.
- 7 A 2. és a 3. ábra elkészítésében Ferencz Zoltán volt a segítségemre, ezt ezúton is köszönöm. Egyúttal köszönöm a tanulmány két anonim opponensének a segítségét, hasznos tanácsait is.

Irodalom

- Barta Gy. (2002): *A magyar ipar területi folyamatai 1945–2000*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, Pécs
- Barta Gy. (2014): Szocialista városok – Városok a szocializmusban. In: Berki M., Halász L. (szerk.): *A társadalom terei, a tér társadalma*. Art Webber Stúdió, Budapest, 75–99.
- Brevet, N. (2011): *Le(s) Bassin(s) de Vie de Marne-La-Vallée*. L'Harmattan, Paris
- Le Corbusier (1923): *Vers une architecture*. G. Cres, Paris
- Csizmady A. (2013): Új városok – régi városok: Összehasonlító elemzés. In: Szirmai V. (szerk.): *Csinált városok a XXI. század elején*. MTA TK, Budapest, 215–251.
- Csizmady A., Ferencz Z. (2016): Social polarization mechanisms in the Hungarian new town regions. In: Szirmai, V. (ed.): *“Artificial towns” in the 21st century. Social polarisation in the new town regions of East-Central Europe*. Institute for Sociology, Centre for Social Sciences, Budapest, 315–341.
- Enyedi Gy. (1996): Urbanization under socialism. In: Andrusz, G., Harloe, M., Szelényi, I. (eds.): *Cities after socialism: Urban and regional change and conflicts in post-socialist societies*. Blackwell, Oxford, 100–119. <http://doi.org/dwd446>
- Enyedi Gy. (2011): The stages of urban growth. In: Szirmai, V. (ed.): *Urban sprawl in Europe*. Aula Kiadó, Budapest, 45–62.
- Enyedi Gy. (2012): *Városi világ*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Ferencz Z. (2015): *Az új városok és környékük társadalmi, gazdasági helyzete*. Kézirat. MTA TK SZI, Budapest
- Haumont, N., Jalowiecki, B., Munro, M., Szirmai, V. (1999): *Villes nouvelles et villes traditionnelles: Une comparaison internationale*. L'Harmattan, Paris
- Horváth Gy., Rechnitzer J. (szerk.) (2000): *Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón*. MTA RKK, Pécs
- Howard, E. (1898): *Garden cities of tomorrow*. Sonnenschein & Co., London
- Izsák É. (2003): *A városfejlődés természeti és társadalmi tényezői: Budapest és környéke*. Napvilág Kiadó, Budapest
- Kleniewski, N. (ed.) (2004): *Cities and society*. Wiley–Blackwell, Malden
- Mód A.-né, Kozák Gy. (1974): *A munkások rétegződése, munkája, ismeretei és az üzemi demokrácia a Dunai Vasmű két gyárrészlegében*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Musil J. (2005): City development in Central and Eastern Europe before 1990: Historical context and socialist legacies. In: Hamilton, I., Andrews, K. D., Pilcher-Milanovic, N. (eds.): *Transformation of cities in Central and Eastern Europe toward globalisation*. United Nations University Press, 22–44.
- Nemes Nagy J. (2005): Fordulatra várva – a regionális egyenlőtlenségek hullámai. In: Dövényi Z., Schweitzer F. (szerk.): *A földrajz dimenziói*. MTA FKI, Budapest, 141–158.
- Provoost, M. (2010): *New towns for the 21st century. The planned vs. the unplanned city*. SUN International New Town Institute, Amsterdam
- Rechnitzer J. (2002): A városhálózat az átmenetben, a kilencvenes évek változási irányai. *Tér és Társadalom*, 3., 165–183.
- Rechnitzer, J., Berkes, J., Páthy, Á. (2016): The “post-socialist” towns in the Hungarian city network. In: Szirmai, V. (ed.): *“Artificial towns” in the 21st century. Social polarisation in the new town regions of East-Central Europe*. Institute for Sociology Centre for Social Sciences, Budapest, 341–371.
- Sassen, S. (1991): *The global city, New York, London, Tokyo*. Princeton University Press, New Jersey
- Sassen, S. (2000): New frontiers facing urban sociology at the millennium. *British Journal of Sociology*, 1., 143–161. <http://doi.org/fs37fz>
- Szelényi, I. (1996): Cities under socialism and after. In: Andrusz, G., Harloe, M., Szelényi, I. (1996): *Cities after socialism, urban and regional change and conflict in post-socialist societies*. Blackwell, Oxford, 286–318.
- Szirmai V. (1988): *„Csinált” városok*. Magvető Kiadó, Budapest
- Szirmai, V. (1998): “Socialist” cities (new towns) in the post-socialist era. In: Enyedi, Gy. (ed.): *Social change and urban restructuring in Central Europe*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 169–189.
- Szirmai V. (2009): A centrum-periféria modell átalakulása. In: Szirmai V. (szerk.): *A várostárségi versenyképesség társadalmi tényezői*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, Pécs, 119–123.

- Szirmai V. (szerk.) (2013): *Csinált városok a XXI. század elején*. MTA TK, Budapest
- Szirmai V., Ferencz Z. (2015): A magyar nagyváros-térségek térbeli-társadalmi jellegzetességei, a centrum-periféria modell átalakulása. In: Szirmai V. (szerk.): *A területi egyenlőtlenségektől a társadalmi jólét felé*. KJF, Székesfehérvár, 147–167.
- Szirmai, V. (ed.) (2016): "Artificial towns" in the 21st century. *Social polarisation in the new town regions of East-Central Europe*. Institute for Sociology, Centre for Social Sciences, Budapest
- Uzzoli A. (2013): Az új városok kialakulása. In: Szirmai V. (szerk.): *Csinált városok a XXI. század elején*. MTA TK, Budapest, 35–53.
- Veltz, P. (1996): *Mondialisation des villes et territoires. L'économe d'archipel, Économie en liberté*. Presses Universitaires de France
- <http://www.tradingeconomics.com> (Letöltés: 2017. július 31.)

A vidékiesség vonzásában: a nagyvárosi agglomerációk láthatatlan turizmusa Magyarországon

Attracted by the countryside – invisible tourism in Hungarian urban agglomerations

MICHALKÓ GÁBOR, BALIZS DÁNIEL, KISS ÉVA,
FARAGÓNÉ HUSZÁR SZILVIA, SIK ANDRÁS,
KARÁCSONYI DÁVID

MICHALKÓ Gábor: tudományos tanácsadó, MTA CSFK Földrajztudományi Intézet; 1112 Budapest, Budaörsi út 45.; egyetemi tanár, Budapesti Corvinus Egyetem, 1093 Budapest, Fővám tér 8.; michalko.gabor@csfk.mta.hu

BALIZS Dániel: tudományos munkatárs, Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Urbanisztika Tanszék; 1111 Budapest, Műegyetem rakpart 3.; balizs.daniel@urb.bme.hu

KISS Éva: tudományos tanácsadó, MTA CSFK Földrajztudományi Intézet, 1112 Budapest, Budaörsi út 45.; egyetemi tanár, Soproni Egyetem, 9400 Sopron, Erzsébet u. 9.; kisse@helka.iif.hu

FARAGÓNÉ HUSZÁR Szilvia: vezető térségi tervező, Lechner Nonprofit Kft.; 1111 Budapest, Budafoki út 59.; szilvia.huszar@lechnerkozpont.hu

SIK András: térbeli szolgáltatások igazgatója, Lechner Tudásközpont; 1111 Budapest, Budafoki út 59.; andras.sik@lechnerkozpont.hu

KARÁCSONYI Dávid: tudományos munkatárs, MTA CSFK Földrajztudományi Intézet; 1112 Budapest, Budaörsi út 45.; karacsonyidavid@gmail.com

KULCSSZAVAK: turizmus; üdülő; szuburbanizáció; vidék; szabadidő

ABSZTRAKT: A nagyvárosi agglomerációk turisztikai szerepkörének értékelésére vállalkozó tanulmány a vizsgálatba vont térségek üdülőfunkcióját és szálláshelyigényes vendégforgalmát elemezve tárja fel az úgynevezett láthatatlan turizmusban érintett települések körét. Egyrészt a 2001. évi népszámlálás és a TeIR (2002–2014) adataiból kiindulva lehatárolja a különböző mértékű üdülőfunkcióval rendelkező településállományt, majd megvizsgálja az egyes agglomerációk turisztikai keresletében és kínálatában jelentkező disszonanciákat. Az üdülőállományra és a turisztikai piacra vonatkozó adatbázisok összevetése alapján megállapítható, hogy a pécsi és a miskolci agglomerációban szoros összefüggés van az üdülésben és a turizmusban érintett települések vonatkozásában, előbbiben Orfű, utóbbiban Bükkzentkereszt képviseli a konvencionális (regisztrált szálláshelyeket igénybe vevő) és a láthatatlan (a szálláshely-statisztikai adatgyűjtés körén kívül eső) turizmus szimbiózisának színterét. Amíg sem a győri, sem a budapesti agglomerációban nem találkozhatunk ilyen markánsan szembeötlő átfedéssel, addig a fővárost övező térségben Szentendrét a láthatatlan turizmus archetipusaként sikerült azonosítani. Szentendre esetében a regisztrált szálláshelyek

férőhelyeinek túlkínálata alacsony vendégéjszaka számmal párosul, az üdülőfunkció mértéke, valamint az üdülőingatlanok számának jelentős volumene pedig együttesen felveti a szálláshely-statisztikai adatgyűjtés körén kívüli forgalom jelenlétét. Amíg a jelentős, 24 óránál rövidebb idejű kirándulóforgalmat generáló vonzerők elvétele befolyásolja az üdülővezeték létrejöttét, addig a nagyvárosi agglomerációk természetközeli, különösen vízparti élményeket kínáló térszínei válnak a vidékies miliőre építő második otthonok melegágyaivá.

Gábor MICHALKÓ: scientific advisor, MTA RCAES Geographical Institute, Budaörsi út 45., H-1112 Budapest, Hungary; professor of tourism, Corvinus University of Budapest, Fővám tér 8., H-1093 Budapest, Hungary; michalko.gabor@csfk.mta.hu

Dániel BALIZS: research fellow, Department for Urban Planning and Design, Budapest University of Technology and Economics; Műegyetem rakpart 3., H-1111 Budapest, Hungary; balizs.daniel@urb.bme.hu

Éva KISS: scientific advisor, MTA RCAES Geographical Institute, Budaörsi út 45., H-1112 Budapest, Hungary; professor, University of Sopron, Erzsébet u. 9., H-9400 Sopron, Hungary; kisse@helka.tif.hu

Szilvia FARAGÓNÉ HUSZÁR: spatial planner, Lechner Nonprofit Ltd.; Budafoki út 59., H-1111 Budapest, Hungary; szilvia.huszar@lechnerkozpont.hu

András SIK: director of geospatial services, Lechner Knowledge Center; Budafoki út 59., H-1111 Budapest, Hungary; andras.sik@lechnerkozpont.hu

Dávid KARÁCSONYI: research fellow, MTA RCAES Geographical Institute; Budaörsi út 45., H-1112 Budapest, Hungary; karacsonyidavid@gmail.com

KEYWORDS: tourism; second home; suburbanization; country; leisure time

ABSTRACT: The study aims to explore settlements involved in the so-called invisible tourism (i.e. not recorded by statistics) within urban agglomerations, by analyzing holiday function vs accommodation (hotel) turnover. We selected settlements with recreation function using the 2001 census and the 2002–2014 TeIR (Spatial Information System of Hungary) data, and analyzed discrepancies between tourism supply and demand in urban agglomerations involving 2015 data of Hungarian Central Statistical Office (KSH). There is a lack of studies about mobility generated by leisure, recreation and tourist activities inside urban agglomerations especially in terms of the relationship between the urban core and the settlements on the fringe providing “rural experiences”. While statistics record mostly tourism in the urban core, invisible tourism is typical to the satellite where the secondary home owners and the daily hikers/excursionists do not register accommodation. This research aims to identify the relationship between conventional (i.e. registered) and invisible tourism and the differences between selected Hungarian regional centers in this respect. While the Budapest agglomeration – the largest urban agglomeration in Hungary – provides the most advanced tourism infra- and suprastructure based on the difference between the urban and rural milieus, we can also trace similar processes in other regional urban centers. The comparison of second homes stock (weekend houses) and tourism flow data sets showed strong correlation for Pécs and Miskolc agglomerations. In the former case, Orfű, while in the latter, Bükkzentkereszt represents the symbiosis of conventional (registered) and invisible tourism. In the cases of Győr and Budapest agglomerations, we did not find such overlappings. On the other hand, Szentendre (within the Budapest agglomeration) represents the archetype of invisible tourism: it has a high unrecorded tourist turnover coupled with an oversupply of registered accommodations and few registered hotel nights combined with a high number of second homes. Tourist attractions, generating one-day trips, do not generate a weekend house belt but nature, waterfronts and a rural milieu can be a base for second homes within an urban agglomeration.

Bevezetés

A mai nagyvárosok környéke, jóval a szabadidőipar kialakulását megelőzően, nagy népszerűségnek örvendett az európai uralkodóházak jeles képviselői és a hozzájuk közel álló arisztokrácia körében. Ma már a turizmus által hasznosított paloták, kastélyok, főúri rezidenciák sora igazolja a társadalmi elit természetközeli kikapcsolódás, elvonulás iránti vágyának korai megtestesülését (Spirou 2011). Az UNESCO-világörökségek (UNESCO 2016) között számos olyan, a nagyvárosokat övező kulturális turisztikai attrakcióval találkozhatunk, amelyek lét-rejöttében a vidékiesség egyik attribútuma, a természet közelsége, valamint jó elérhetősége egyaránt szerepet játszott: Versailles–Párizs (világörökségi helyszínné nyilvánítva 1979-ben), El Escorial–Madrid (1984), Drottningholm–Stockholm (1991), Sintra–Lisszabon (1995), Tivoli–Róma (1999) egytől egyig a legmagasabb szintű nemzetközi örökségvédelmet élvező, az adott fővárosból könnyen megközelíthető, a természeti tájba illeszkedő, pompás rezidenciák térszínei.

A 19. század derekától az ipari forradalom és a hozzá kapcsolódó urbanizáció a társadalom egyre szélesedő rétegeiben generálta a nagyvárosok átmeneti jellegű, szabadidős motivációjú elhagyását, e folyamatban a vasúti közlekedés kiépülése meghatározó szerepet játszott (Cocks 2001). A helyi érdekű és az elővárosi vasutak nemcsak a munkahely és a lakóhely között teremtettek összeköttetést, hanem a nagyvárosokhoz közeli szabadidős, rekreációs zónák gyors elérhetőségét is lehetővé tették (Horváth 2006). A motorizáció 20. század második felében végbement rohamos fejlődése serkentően hatott a nagyvárosokat övező üdülőtérületek, turisztikai desztinációk fejlődésére (Beluszky 1999a; Jászberényi, Pálfalvi 2009; Tiner 2015). A kötött pályás közlekedés mellett a személygépkocsival és a menetrend szerinti autóbuszjáratokkal történő megközelíthetőség a városban élők üdülőingatlanjainak (nyaraló, hétvégi ház, kiskert, hobbitelek stb.) térhódítását, továbbá a városban tartózkodó vendégek élménybővítését szolgáló turisztikai infra- és szuprasturktúra fejlesztését vonta maga után az agglomerálódó várostérségekben (Selby 2004; Zuelow 2016). A folyamat – a modernizáció fokától, a politikai berendezkedéstől, a társadalmi hagyományoktól és még számos tényezőtől függően – Európa egyes térségeiben, de még egyazon országon belül is különböző ütemben zajlott; mára szinte minden régióban észlelhető a nagyvárosok (jellemzően fővárosok, régióközpontok) és környékük szabadidős, rekreációs, valamint turisztikai szimbiózisa.

A magyarországi városfejlődés a budapesti agglomerációban teremtette meg markánsan a nagyvárosi és a vidéki (természetközeli) miliő különbözőségén alapuló szabadidő-eltöltési igények kielégítését célzó infra- és szuprastruktúrát, de a folyamat a főváros mellett – a jelen tanulmány tárgyát képező – Győr, Miskolc és Pécs esetében is kimutatható.¹ A magyar főváros és az említett regionális központok 19. század második felében megindult, alapvetően ipari termelésen nyugvó modernizációja és növekedése a rendszerváltozás időszakára jól kirajzolódó agglomerációs övezeteket hozott létre, amelyekben a lakófunkció

mellett a szabadidős, rekreációs és turisztikai szerepkörök egyaránt megtalálhatók (Beluszky 199b; Beluszky, Kovács 1998; Frisnyák 1990). Az egyes agglomerációkhoz tartozó települések kiskertjeiben (zártkertjeiben), vízparti üdülőiben, fürdőiben, erdei túraútvonalain, borpincéiben, műemlékeiben, múzeumaiban, fesztiváljain stb. találkozhatunk az éjszakai tartózkodásra is alkalmas ingatlan – jellemzően a közeli nagyvárosban élő – tulajdonosával, családtagjaival, az ingatlant szívességből használó távolabbi rokonokkal, ismerősökkel, valamint az egy napra érkező kirándulókkal. Ugyanakkor a nagyvárosi agglomerációk turisztikai desztinációiban ritkábban fordulnak meg konvencionális, regisztrált szálláshelyet igénybe vevő turisták. Miközben a nagyvárosi agglomerációk turizmusa (a statisztikailag regisztrált vendégéjszakák alapján) döntően a centrumtelepülésen realizálódik, addig az alvóvárosokban és szatellittelepüléseken az üdültulajdonosok és a kirándulók szálláshely igénybevétele nélküli láthatatlan turizmusa valósul meg (KSH 2016). A láthatatlan turizmus legfontosabb ismérve, hogy a szálláshely-statisztika nem regisztrálja a forgalmat, továbbá a helyi és térségi turisztikai termékfejlesztés, menedzsment és marketingkommunikáció is rendre figyelmen kívül hagyja jelenlétét, az abból fakadó feladatokat és lehetőségeket (Rátz, Kundi, Michalkó 2015).

Sem a nemzetközi, sem a hazai szakirodalom nem fektetett kellő figyelmet ez idáig a nagyvárosi agglomerációkon belüli szabadidős, rekreációs és turisztikai mobilitás sajátosságainak, a centrum és agglomerációjában fekvő települések közötti kapcsolatoknak a bemutatására. Hiánypótló tanulmányunk már csak a területi korlátok miatt sem vállalkozhat a probléma komplex feltárására. Célunk a jelenség exponálása, turizmusföldrajzi kontextusának körvonalazása, valamint az agglomerációnak tekinthető (KSH 2014) településegységeket érintő, az üdülők és a turisztikai kereslet közötti anomáliákra fókuszáló vizsgálatunk eredményeinek közlése. A kutatás egyrészt arra a kérdésre keresi a választ, hogy milyen különbségek rajzolódnak ki a budapesti, a győri, a miskolci és a pécsi agglomerációk vidékies miliőre építő üdülőövezetei között, másrészt hogy kimutatható-e bármilyen összefüggés ezen települések konvencionális (regisztrált szálláshelyeket igénybe vevő) és láthatatlan (a szálláshely-statisztikai adatgyűjtés körén kívül eső) turizmusa között.

Elméleti háttér

Az elméleti csomópontban a nagyvárosi agglomerációkban elhelyezkedő második otthonok állnak, amelyek egyrészt a helyi lakosság különböző időtartamú környezetváltozását, rekreációs tevékenységét szolgáló üdülőingatlanként, másrészt az adott településen turistaszerepben megjelenő rokonoknak, barátoknak átengedett szívességi szálláshelyként értelmezhetők (Vepsäläinen, Pitkänen 2010). Miközben a második otthonok lényeges szerepet töltenek be a

szuburbanizáció folyamatában (Dahms, McComb 1999; Dövényi, Kovács 1999), az érintett, jobbára falusias arculatú települések, a tradicionális hétvégi házas, hobbikertes övezetek modernizációja, fokozatos funkcióváltása a térség turizmusában a korábban vonzerőt jelentő rurális miliő erodálását eredményezheti (Liu, Li, Tang, Wang, Li 2015). Torreggiani, Dall'Ara, Tassinari (2012) arra hívják fel a figyelmet, hogy a szuburbanizáció következtében a vidék ugyan veszít a falusias jellemvonásaiból, azonban egy fordított folyamatnak köszönhetően a városokban megjelennek, illetve markánsabbá válnak a mezőgazdasághoz kapcsolható terek (kiskertek, borospincék, halastavak, lovardák stb.), amelynek következtében módosul a településdizájn.

A nagyvárosi agglomerációk funkcióbővülésének jól kirajzolódó eleme a közlekedési, kiskereskedelmi, kulturális és sportszolgáltatások térhódítása. A légi közlekedés iránti kereslet gyors növekedése miatt a repülőtéri kapacitásokat bővíteni kellett (főleg a diszkont légitársaságok piacra lépésével és terjeszkedésével), valamint új közlekedési kapcsolatokat és infrastruktúrát (pl. reptéri vasútvonalakat, gyorsforgalmi utakat, új buszjáratokat, reptér környéki szállodákat és kiskereskedelmi zónákat) kellett létrehozni (Nucciarelli, Gastaldi 2009). A lakossági fogyasztás kiemelt szerepet élvez a városkörnyéki szolgáltatások sorában (Teller, Elms 2012), a hiper- és szupermarketek, szakáruházak felkeresése sajátos szabadidős, élményszerző tevékenységet is jelent a vásárlók számára (Timothy 2004; Tömöri 2012). A nagyvárosi agglomerációk egyes településein, ahol a falusi ipar tradicionális elemeit sikerült megőrizni, a kézműves műhelyek termékeit szuvenírként értékesítik (Zeng, Zhu 2011). A kulturális, kiváltképpen a zenei és összművészeti fesztiválokhoz, a szabadtéri színházi előadásokhoz és gasztronómiai rendezvényekhez kötődő kínálat színesíti a nagyvárosi agglomerációk szolgáltatásait (Mills, Rosentraub 2013; Sava, Caraiuan 2012). A relatíve szerény bevételeket hozó aktív szabadidő-eltöltés (pl. kirándulás az erdőben, kerékpártúrázás, fürdőzés a szabad strandon) nyújtása mellett az agglomerációk a nagy térigényű, ugyanakkor jól megközelíthető sportturisztikai nagyberuházások kedvelt színterei is, így stadionokat, golfpályákat, autó- és motorversenyekre szolgáló létesítményeket egyaránt szívesen telepítenek a nagyvárosok határában fekvő településekre (Baade, Dye 1990; Kiss 2014; Pintilii, Merciu, Peptenatu, Cercleux, Drăghici 2011).

Az agglomerációs térség táji sajátosságai mellett a településállomány sűrűsége is befolyással van a turizmusra. Egy kínai kutatás többek között azt állapította meg, hogy a sűrűbb textúrájú nagyvárosi övezetekben fekvő települések turizmusa fejlettebb (Yang 2012). Evert (2008) hollandiai nagyvárosi régiókban végzett vizsgálata kimutatta, hogy a policentrikus agglomerációkban szűkebb a kulturális, szabadidős és sportszolgáltatások hozzáférhetősége a monocentrikusokhoz képest. Hwang, Gretzel, Fesemaier (2006) felhívták a figyelmet arra, hogy az agglomerációk kínálati elemein, illetve a szuburbán zónák térszerkezetén túlmenően a települési és térségi menedzsment is befolyásolja az agglomerációk munkamegosztását, a szabadidős, rekreációs és turisztikai kereslet

mértékét. Az USA városrégióiban végzett kutatás szerint az egyazon utazás alatt meglátogatott városok száma – sok más tényező együttes hatása mellett – nagymértékben függ a marketingkommunikációtól és a közösségi médiákban elérhető információktól. A marketingkommunikáció sikerét az agglomerációt érintő komplex, a turizmust is integráló, arról rendszerként gondolkodó tervezés is befolyásolja (Stan, Tenea, Vintila 2014).

Miközben a vízparti térségben elhelyezkedő üdülőingatlanok (második otthonok) igénybevétele miatti forgalmat a szerzők a vizsgált települések turizmusaként értelmezik (Tuohino, Dávid 2012), addig a nagyvárosi agglomerációk hétfői házainak használata sokkal inkább a szabadidő-eltöltés, rekreáció fogalmi mezőjében marad (Bánhidi 2016). Az érzékelhető különbségtétel mögött vélhetően az adott település turisztikai szerepköre húzódik meg. Amennyiben a helység rendelkezik olyan vonzerővel, amely képes vendégéjszakákban mérhető forgalmat generálni, akkor a szerzők az üdülőingatlanokat hasznosítók keresletére is hajlamosak turizmusként tekinteni, amennyiben nincs számottevő vonzerő, ebből kifolyólag nem jelenik meg a konvencionális turisztikai kereslet, akkor csak az üdülőhasznosítók jelenlétét konstatálják (Hall, Müller 2004).

Az üdülőingatlan hasznosítók lényegében láthatatlan turistaként értelmezhetők, mivel a településen átmenetileg, szabadidejük eltöltése céljából tartózkodnak, tevékenységük környezetváltozással és élményszerzéssel párosul, igénybe veszik a helyi szolgáltatásokat (elsősorban a kiskereskedelem, vendéglátásban), sőt, a szabadidőipar kínálatának más szolgáltatásait is (Michalkó, Kádár, Balizs, Kondor, Ilyés 2016). A láthatatlan turizmus megítélése szempontjából nincs lényegi különbség a szálláshelyigényes turisták által frekvenciált és a vendégforgalomtól távolabb fekvő települések között. Ha az adott helységben realizálódik a regisztrált szálláshelyeken kívüli éjszakai tartózkodás vagy bármilyen turisztikai vonzerő gerjesztette egynapos (kiránduló)forgalom, akkor ott a láthatatlan turizmus jelenlétéről van szó (Michalkó, Rátz 2013). Tehát a láthatatlan turizmus jellemzője, hogy az adott településen tartózkodók kereslete a rendszeres szálláshely-statisztikai adatgyűjtés körén kívül esik, illetve a turizmussal összefüggő tevékenység egyáltalán nem, vagy nehezen mérhető (De Cantis, Parroco, Ferrante, Vaccina 2015).

Módszer

A láthatatlan turizmus feltárására hivatott vizsgálatok egyik legnagyobb kihívása az elemzésre alkalmas adatbázisok összeállítása, mivel a láthatatlanság kulcsattribútuma a célirányos és rendszeres statisztikai adatgyűjtés hiánya (Asero 2009; Ostertag, Wöber 2010; Wood, Guerry, Silver, Lacayo 2013). Ebből következően az empirikus vizsgálatok szolgálják a láthatatlan turizmus megismerését, nyújtják azt az eszköztárat, amelyek között már a legkorszerűbb tech-

nológiát alkalmazó, GPS-alapú elemzésekkel is találkozhatunk (Kádár, Gede 2013; Lo, McKercher, Lo, Cheung, Law 2011; Straumann, Çöltekin, Andrienko 2014). Ugyanakkor – ahogy esetünkben is – bizonyos statisztikai számbavételek összevetése alkalmas lehet a konvencionális turisztikai mobilitás határán lévő, vagy azon kívül eső szabadidős, rekreációs motivációjú utazások bemutatására (Rázt, Puczkó 2002). Például a turisztikai infrastruktúra hasznosítását igazoló jegyeladások (fürdő- vagy múzeumi belépők) azokon a településeken is képesek tükrözni a láthatatlan turizmus tényét, ahol a regisztrált szálláshelyek vendégéjszakáinak száma elenyésző (Szentendre).²

A jelen tanulmány a KSH 2001. évi népszámlálásában összeírt üdülők számát és az üdülőknek az adott település összes lakóegységén belüli arányát veszi alapul. Egy településen az üdülők aránya utalhat arra, hogy mekkora az adott helység szabadidős, rekreációs, turisztikai szerepköre, mivel az üdülők „a lakásforgalomban meghatározott kritériumoknak lényegében megfelelő, azonban az egész éven át tartó, állandó használatra általában nem alkalmas ingatlanok” (<http://www.nepszamlalas2001.hu>), így pusztán létezésük segíti a turizmus egyik lényegi tényezőjének, az átmeneti tartózkodásnak kimutatását. Tudvalevő, hogy az üdülőingatlanok³ építésének fénykora a rendszerváltozást megelőző évtizedekre esett, de ha lassuló ütemben és csökkenő volumenben is, 1990 után sem szűnt meg az igény az ilyen jellegű épületek létrehozására (Aubert, Papp 2015; Csordás 1993, 2010). Mivel a 2011-es népszámlálás alkalmával már nem került sor az üdülőingatlanok teljes körű összeírására, így a 2002–2014-es időszakra a Lechner Nonprofit Kft. által üzemeltetett Országos Területfejlesztési és Területrendezési Információs Rendszer (TeIR) adatállományát hasznosítottuk.

Miközben az üdülőingatlanok csupán közvetetten jelzik az adott település szabadidős, rekreációs és turisztikai hasznosítását, addig a regisztrált szálláshelyek piaca, különösen a tényleges keresletet mutató vendégéjszakák száma egyértelműen igazolja a konvencionális turizmus jelenlétét. A KSH Tájékoztatási Adatbázisából a legutóbbi lezárt évet (2015) alapul véve kigyűjtöttük a kereskedelmi és a magánszállásadás kínálati (férőhelyek), valamint keresleti (belföldi és külföldi vendégek és vendégéjszakák) adatait.

A vizsgálatba vont magyarországi agglomerációkban – a 2001. évi népszámlálási adatokat véve figyelembe – az üdülők összes lakóegységén belüli aránya alapján csoportosítottuk az üdülőingatlannal rendelkező, illetve nem rendelkező településeket, majd a 6 kategóriába sorolt helységeket kartodiagramon ábrázoltuk (1–2. ábra). (Előfordult, hogy a települések összevonása vagy szétválása miatt az adott helységről nem álltak rendelkezésünkre adatok, ezt a kartodiagramon „nincs adat”-ként jelöltük.) Ezt követően megvizsgáltuk, hogy egyrészt melyek azok a települések, amelyekben 2001 után is folytatódott az üdülőingatlanok létrehozása, másrészt hogy melyek azok a városok és községek, amelyek területén csupán 2001-et követően kezdődött meg az üdülőépítés. Mindkét esetben a 2002–2014 közötti időszakra eső növekményt (az újonnan létrejött üdülőingatlanok számát) kartodiagramon ábrázoltuk (1–2. ábra). Mivel

a tanulmány elsődleges célja a láthatatlan és a konvencionális turizmus közötti összefüggések feltárása volt, ezért a budapesti, a győri, a miskolci és a pécsi agglomerációban egyaránt vizsgálat tárgyává tettük az üdülővel való ellátottság, valamint a regisztrált szálláshelyek keresletének, kínálatának keresztmetszében kimutatható összefüggéseit.

Eredmények

A nagyvárosi agglomerációk üdülőfunkciója

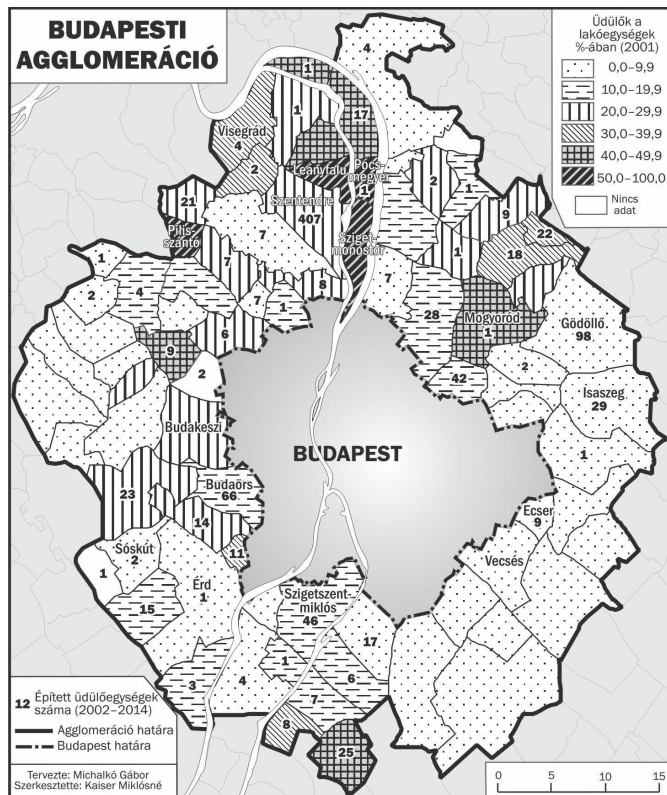
A 2001-es népszámlálás adatai szerint a 81 települést magába foglaló budapesti agglomerációban a helységek 48%-ában „nincs vagy elhanyagolható mértékű” (0–9,9%) a lakóegységeken belül az üdülőingatlanok részesedése. Számottevő az „alacsony” (10,0–19,9%) és a „közepes” (20,0–29,9%) részesedésű települések csoportja, a települések 16%, illetve 19%-ával. A „magas” (30,0–39,9%) és a „jelentős” (40,0–49,9%) részesedésű helységek együttes súlya 12%, míg „domináns” (50% feletti) üdülőállomány mindössze a települések 5%-ában mutatható ki. A budapesti agglomeráción belül jól kirajzolódik egy üdülővezetési gócpont, amelyet az egymással határos, a Szentendrei-sziget tájképi szépségére és a Duna közelségére építő Pócsmegyer (75,4%), Szigetmonostor (69,6%) és Leányfalu (62,8%) képez (1. ábra).

A budapestivel ellentétben a győri, a miskolci és a pécsi agglomerációban szinte ki sem mutatható a „domináns” üdülő funkció, egyedül a pécsi agglomerációban regisztráltak az üdülőingatlanok lakóegységeken belüli, 50%-ot meghaladó részesedését (2. ábra). A Vízfő-forrás karsztvíze táplálta mesterséges Orfűi-tórendszer mentén fekvő Orfűn 78,7% az üdülőingatlanok aránya. Mivel a szomszédos Abaliget – Orfűhöz hasonlóan – igen jó természeti adottságokkal (pl. csónakázótó, barlang) rendelkezik, az üdülőfunkció a „domináns” kategória közelében van (49,4%). A Duna és a Mosoni-Duna közé ékelődő Vének a győri agglomeráció egyetlen „jelentős” (47,5%) üdülőfunkcióval rendelkező települése; a miskolci agglomerációban három, e kategóriába eső helységgel is találkozhatunk. A vízparti rekreáció szinte teljes vertikumát kínáló kavicsbányatavak mentén elhelyezkedő Nyékládháza (43,5%) és Mályi (43,1%) mellett a Bükk kapuját és a hazai síturizmus egyik fellegvárát jelentő Bükkszentkereszt (43,6%) a miskolci agglomeráció „jelentős” üdülőfunkciójú települései. Győr, Miskolc és Pécs agglomerációjához tartozó településállomány négyötödében „nincs vagy elhanyagolható mértékű” az üdülők lakóegységeken belüli részesedése.

A 2001. évi népszámlálás adatai szerint a budapesti agglomerációban közel 42 ezer üdülőingatlant regisztráltak, a teljes ingatlanállomány e szegmense

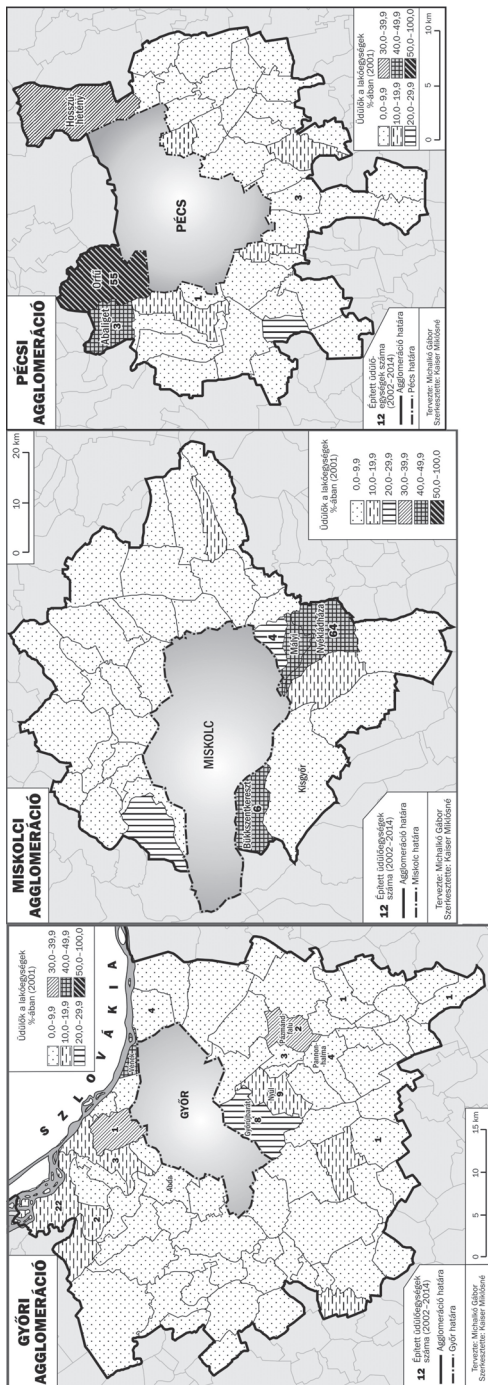
1. ábra: Az üdülőfunkció (2001) és az üdülőingatlanok számának növekedése (2002–2014) a budapesti agglomerációban

Recreation function (2001) and second homes stock growth (2002–2014) in the Budapest agglomeration

mindössze 1613 egységgel (+3,8%) növekedett 2002 és 2014 között (1. ábra). Volumen tekintetében Szentendre üdülőinek száma emelkedett a legnagyobb mértékben (+407 egység), de Gödöllő (+98 egység), Budaörs (+66 egység) és Szigetszentmiklós (+46 egység) növekedése is számottevő volt. A 2002 utáni évtizedben érdemi átrendeződés nem következett be az üdülőállományban. Szentendre inkább kivételnek tekinthető, mivel a markáns 2001. évi bázis számottevően bővült, a többi, jelentékeny (1000 egység feletti) üdülőingatlannal rendelkező településen ilyen mértékű növekmény nem volt kimutatható. A „domináns” üdülőfunkcióval rendelkező településeken az 1%-ot sem haladta meg az állomány bővülése. Az üdülőfunkcióval 2001-ben alapvetően „nem vagy minimális mértékben” rendelkező településállományt vizsgálva Isaszeg (+725%), Sósút (+50,0%), Gödöllő (+38,7%) és Ecsér (+11,3%) eseteiben lehetett említésre méltó (10%-ot meghaladó) üdülőingatlan-bővülést regisztrálni, de az alacsony bázis miatt 2002 és 2014 között egyik település sem vált a budapesti agglomeráció üdülőövezetének szerves részévé.

2. ábra: Az üdülőfunkció (2001) és az üdülőingatlanok számának növekedése (2002–2014) a győri, a miskolci és a pécsi agglomerációban
Recreation function (2001) and the growth of second homes stock (2002–2014) in the Győr, Miskolc, and Pécs agglomerations

1. táblázat: A vendégéjszakák száma a nagyvárosi agglomerációk kereskedelmi és magánszálláshelyein (2015)

Number of guest nights in hotels and apartments of urban agglomerations (2015)

Agglomeráció	Centrum	Agglomerációs övezet	Összesen
Budapesti	10 008 751	598 160	10 606 911
Győri	351 110	16 690	367 800
Miskolci	364 815	12 403	377 218
Pécsi	255 081	95 386	350 467

Forrás: KSH Tájékoztatási adatbázis.

A budapestihez viszonyítva a győri, a miskolci és a pécsi agglomerációban 2002 és 2014 között bekövetkező változások elvértve befolyásolták az üdülők számának növekedését (2. ábra). A győri agglomerációban a Mosoni-Duna menti Ásványrárón a 2001. bázisév 112 üdülőjéhez képest 22-vel nőtt az egységek száma, de a „domináns” üdülőfunkcióval rendelkező Vénéken egyetlen üdülőegységgel sem bővült az állomány. A miskolci agglomerációban szinte kivétel nélkül a „jelentős” üdülőfunkciójú települések további bővülése mutatható ki, közülük Nyékládházán (+64 egység) regisztrálták a legnagyobb volumenű növekedést. A pécsi agglomerációban Orfű (+55 egység) tovább erősítette üdülőfunkcióját, míg Abaligetén a vizsgált időszakban mindössze 3 egységgel emelkedett az üdülők száma, új település itt sem került az üdülőövezeti térképre.

2. táblázat: Néhány kiemelt település szabadidős, rekreációs és turisztikai szerepe a budapesti agglomerációban

Leisure, recreation and tourism functions of selected settlements in the Budapest agglomeration

Település	Az üdülők aránya az összes lakóegység %-ában (2001)	Az üdülők részesedése az agglomeráció összes üdülőjéből, % (2001)	A férőhelyek részesedése az agglomeráció összes férőhelyéből, % (2015)	A vendégéjszakák részesedése az agglomeráció összes vendégéjszakájából, % (2015)
Pócsmegyer	75,4	3,6	0,0	0,0
Szigetmonostor	69,6	3,8	0,0	0,0
Leányfalu	62,8	3,6	0,7	0,1
Pilisszántó	52,6	2,0	0,0	0,0
Visegrád	32,5	0,8	22,5	37,3
Vecsés	0,1	0,0	9,3	16,2
Budaörs	15,8	4,0	9,0	14,3
Gödöllő	2,2	0,6	14,2	8,5
Szentendre	23,1	6,1	9,0	4,2
Mogyoród	41,1	2,6	6,0	0,5
Érd	9,6	5,0	0,9	0,2
Budakeszi	28,3	4,8	2,2	0,9

Forrás: KSH 2001, KSH Tájékoztatási adatbázis.

A nagyvárosi agglomerációk konvencionális és láthatatlan turizmusa

A nagyvárosi agglomerációk konvencionális turizmusának szembeötlő tulajdonsága, hogy a férőhelykínálat és a szálláshelyigényes vendégforgalom igen tekintélyes hányada egyaránt a centrumban realizálódik. Ez a fajta koncentráció Budapest (94,4%), Győr (95,5%) és Miskolc (96,7%) esetében rendkívül erős, de Pécsen (72,8%) is számottevő (1. táblázat). Természetesen nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a budapesti agglomerációs övezetben közel ötször annyi a vendégéjszakák száma, mint a másik háromban együttvéve, így az összehasonlítás csak a centrumokban összpontosuló vendégforgalom jelenségére utal.

A kereskedelmi és magánszálláshelyek férőhelyeinek és/vagy az ott eltöltött vendégéjszakáknak 2015. évi súlya a budapesti agglomeráció 81 településéből mindössze 12-ben haladta meg az egy településre jutó átlagos számot (2. táblázat). A legnagyobb arányú férőhelykapacitással (22,5%) és vendégforgalommal (37,3%) a Dunakanyar ékköve, Visegrád rendelkezik, elsősorban wellness szállodáinak köszönhetően. A Budapest-centrikus hivatásturizmus keresletével magyarázható Vecsés (16,2%) és Budaörs (14,3%) vendégéjszakáinak magas részesedése. Az előbbi három település bonyolítja a budapesti agglomerációban realizálódó, szálláshelyigényes vendégforgalom kétharmadát. A Grassalkovich-kastéllyal rendelkező Gödöllő, a Szabadtéri Néprajzi Múzeumot (skanzent) és a páratlan hangulatú sétálóutcákat kínáló Szentendre kiváló példája annak, hogy a településeken jelentkező igen tekintélyes kirándulóforgalom nem párosul vendégéjszakákban mérhető kereslettel. Gödöllőn a 14,2%-os férőhelykapacitás mindössze 8,5%-os vendégéjszakasúlyt eredményez, míg Szentendre esetében az előbbi mutató értéke 9,0%, az utóbbié 4,2%. Mogyoródon még erősebb a kínálat és a kereslet diszszonanciája, a Formula-1 Magyar Nagydíjnak 1986 óta otthonul szolgáló település turizmusa oly mértékben szezonális, hogy a 6%-os férőhelykapacitás mindössze 0,5% arányú forgalommal párosul.

A 2001. évi népszámláláskor összeírt üdülők súlya a budapesti agglomerációban fekvő 81 településből 28 esetben haladta meg az egy településre jutó átlagot. Az üdülők számában a legnagyobb aránnyal rendelkező települések között találjuk Szentendrét (6,1%), Érdet (5,0%) és Budakeszit (4,8%). Mígközben a Szentendre közigazgatási területén található skanzen éves regisztrált forgalma százazres nagyságrendű és belvárosa a főváros nemzetközi autóbusszos utaztatásban legaktívabb utazási irodáinak fél- és egynapos célterülete, addig sem Érd, sem Budakeszi nem tartozik a budapesti agglomeráció turizmusában számottevő vonzerővel rendelkező, érdemi forgalmat generáló települései közé. A jelentős kereskedelmi és magánszálláshellyel, illetve vendégforgalommal rendelkező települések közül Szentendre (6,1%) mellett Budaörs (4,0%) és Mogyoród (2,6%) üdülősúlya lépi át az agglomerációs átlagot, Visegrád (0,8%), Gödöllő (0,6%) és Vecsés (0,0%) egyaránt alatta maradnak (2. táblázat). A „domináns” üdülőfunkciójú településeket vizsgálva Szigetmonostor (3,8%), Lányfalu és Pócsmegyer (egyformán 3,6%), továbbá Pilisszántó (2,0%) is a bu-

dapesti agglomeráció átlagot meghaladó települései közé tartozik, azonban a férőhelykapacitásban és a vendégéjszakában a regisztrált szálláshelyekhez kötődő keresletük nem számottevő.

A budapestivel ellentétben a győri, a miskolci és a pécsi agglomerációban koncentráltabb a kereskedelmi és a magán szálláshelyek piaca. A győriben három település, Abda (35,8%), Nyúl (23,6%) és Pannonhalma (12,4%) bonyolította 2015-ben a szálláshelyigényes forgalom közel háromnegyedét, a miskolciban Bükkszentkereszt (92,2%), a pécsiben Orfű (76,1%) dominált. Amíg a miskolci agglomeráció koncentrációjára jellemző, hogy Bükkszentkereszt mellett csupán Kisgyőrben (7,8%) regisztráltak vendégéjszakát, addig a győriben tíz, a pécsiben nyolc település érintett a szálláshelyek igénybevételében. Győr esetében figyelemre méltó, hogy a számottevő turisztikai vonzerővel nem rendelkező, ugyanakkor a főútvonalak mentén, a megyeközpont határában fekvő Abda és Nyúl (véltetően átmenő, illetve munkavállalással összefüggő) forgalma jelentősen meghaladja a világörökségi helyszínként ismert Pannonhalmáét.

A győri agglomerációban elvétve akad olyan település, amely a magán- és/vagy a kereskedelmi szállásadásban és a térség üdülőfunkciójában is érdemi szerepet töltené be. Abdán a 2001. évi népszámlálás adatai alapján egyáltalán nem volt üdülő, Pannonhalma a térség üdülőinek mindössze 1,8%-ával rendelkezett, Nyúl azonban már 11,8%-ával. Az üdülőingatlanok súlyát tekintve a „jelentős” részesedésű Győrújbaráton (26,9%) szálláshelyigényes turisztikai kereslet is észlelhető (az agglomeráció forgalmának 8,8%-a), ugyanakkor a nagyobb üdülőállománnyal rendelkező Pázmándfaluban (10,0%) nem regisztráltak vendégéjszakát. A térség egyetlen „jelentős” üdülőfunkciójú települése Vének, az agglomeráció üdülőállományának 3,2%-ával, de esetében sem regisztráltak szálláshelyigényes forgalmat.

A miskolci agglomerációban a szálláshelyigényes keresletben szinte monopolhelyzetű Bükkszentkereszt a térség üdülőállományának 11,4%-ával rendelkezik, maga is „jelentős” üdülőfunkciójú település, azonban a hasonlóan „jelentős” üdülőfunkciójú kategóriába sorolt Mályin és Nyékládházán (együttessen a térség üdülőállományának 68,1%-ával) nem regisztráltak vendégéjszakát.

A pécsi agglomerációban fekvő Orfű a kereskedelmi és magán szálláshelyeken eltöltött vendégéjszakák, a térség üdülőállományában való részesedés (50,1%) és a „domináns” üdülőfunkció alapján a baranyai megyeszékhelyet övező szabadidős, rekreációs, turisztikai övezet legvonzóbb települése. „Versenytársai” között az ugyancsak tekintélyes üdülőszúlyú (28,8%) és magas üdülőfunkciójú (37,4%) Hosszúhetény és a szomszédos, 9,5%-os térségi üdülő-részesedésű, „jelentős” üdülőfunkciójú Abaliget szálláshelyigényes kereslete messze elmarad Orfű mutatójától.

A szálláshely-statisztikai értelemben láthatatlan turizmus láthatóvá tételére használt proxy mutatók – az üdülőknek az adott település ingatlanállományán belüli aránya (funkció), illetve egy település üdülőingatlanjainak az

adott agglomeráción belüli súlya (koncentráció) – megfelelő kiindulási alapot képeznek a konvencionális turizmuson kívüli kereslet megfigyelésére. A rendszerváltozás után az üdülöingatlanok használatában bekövetkezett változás azonban korlátozhatja a messzemenő következtetések levonását, illetve további, kérdőívezésre alapozott vizsgálatokat tesz szükségessé.

Az üdülöhasználók – legyenek azok a tulajdonosok vagy szívességből befogadott rokonaik, ismerőseik, esetleg a szürkegazdaságban értékesített részidőre érkezők – egyaránt láthatatlan turistaként viselkednek, mivel igénybe veszik a helyi szabadidős, kiskereskedelmi, vendéglátóipari szolgáltatásokat, terhelik az úthálózatot és a településkörnyezetet, azonban a szálláshely-statisztikában nem jelennek meg. Ugyanakkor az üdülöingatlanok akár állandó lakóhelyként vagy tartózkodási helyként is funkcionálhatnak. Különösen a nagyvárosi agglomerációkban jellemző, hogy az együtt élő háztartásokból a fiatalabb vagy az idősebb generáció az üdülöbe költözik. De nem kizárt az üdülők „munkásszállásként” történő hasznosítása sem, vagyis a közeli centrumtelepülésen dolgozók számára albérletként való értékesítése. Jelen vizsgálat ugyan közvetlenül nem tudta igazolni az üdülők funkcionális sokszínűségét, de több esetben is vélelmezni lehetett, hogy akár a funkciót, akár a koncentrációt tartalmazó mutatószám mögött nem csupán szabadidős, rekreációs és turisztikai tényezők, hanem más ingatlan- és munkaerő-piaci folyamatok is meghúzódhatnak.

Összefoglalás

A nagyvárosi agglomerációk meghatározó szerepet játszanak Magyarország turizmusában, a konvencionális, regisztrált szálláshelyen töltött vendégéjszakákkal párosuló belföldi és nemzetközi turizmus mellett az úgynevezett láthatatlan, 24 óránál rövidebb tartózkodási idejű, valamint a saját tulajdonú üdülőkben vagy szívességi szálláshelyeken realizálódó forgalom is jelen van. A vizsgált nagyvárosi agglomerációk turizmusa kivétel nélkül a centrumtelepülésen koncentrálódik, Budapest, Győr, Miskolc és Pécs nemcsak közlekedési csomópontok, hanem a turisztikai kínálat, a vonzerő, az infrastruktúra, valamint a szálláshelyek és vendéglátóipari egységek koncentrációi is. A centrumtelepülések – a turizmusstatisztika rögzítette forgalom bonyolítása mellett – részt vesznek a nem regisztrált kereslet igényeinek kielégítésében is, különösen szívességi szálláshely biztosítása révén. Minél nagyobb a centrum lakosság száma, annál nagyobb a láthatatlan turizmusban való érintettsége, az 1,7 millió helyi lakost számláló Budapest tehát Magyarországon a rokonok és barátok meglátogatásának a fellelvára.

A nagyvárosi agglomerációk centrumtelepüléseit övező, a vidékiesség lényegi attribútumát, a természetközelség élményét kínáló településállomány – né-

hány nemzetközi és országos vonzerővel rendelkező helységtől eltekintve – regionális hatókörű szabadidős és rekreációs térségek. Sem a nemzetközi érdeklődésre számot tartó mogyoródi Formula-1 autóverseny, sem a világörökség részét képező Pannonhalmi Bencés Főapátság nem képes számottevő vendégforgalmat generálni az adott desztinációk szálláshelyein, de országos vonzerejű agglomerációs települések – mint Gödöllő vagy Szentendre – sem kerülnek a turizmusstatisztika élmezőnyébe. A nagyvárosi agglomerációk települései közül kizárólag Visegrádon haladja meg a 100 ezret a vendégéjszakák száma, ahol a kulturális turisztikai kínálatot wellness szállodákkal bővítették. A pécsi agglomerációhoz tartozó Orfű (a fesztiválturizmusban való látványos erősödése ellenére) és a miskolci agglomerációban fekvő Nyékládháza alapvetően regionális vonzerőt képviselnek. A centrumot leszámítva a nagyvárosi agglomerációk településeinek döntő többsége nem vesz részt Magyarország konvencionális turizmusában, de még az érdemi látogatóforgalmat bonyolító helységek sem tudják vendégeiket éjszakára is marasztalni, a vendégek inkább hazavagy továbbutaznak, vagy visszatérnek a kiindulási helyül szolgáló centrumba.

Annak ellenére, hogy a nagyvárosi agglomerációk centrumait övező településállomány nem esik Magyarország vendégforgalmának fő áramaiba, a vizsgált térségek üdülőként hasznosított ingatlanállománya lehetőséget biztosít a láthatatlan turizmusba történő bekapcsolódásra. Miközben a győri, a miskolci és a pécsi agglomeráció településállományában az üdülőfunkcióban elvélt vannak jelentős vagy domináns szerepkörű helységek, addig a budapesti agglomerációban már jóval nagyobb arányú a kifejezetten szabadidős és rekreációs igényeket kielégítő település. Általánosságban is megállapítható, hogy a többi nagyvárosi agglomerációval összehasonlítva a budapesti agglomerációban jóval magasabb az érdemleges üdülőfunkcióval rendelkező települések aránya. Feltételezve, hogy az agglomerációk üdültulajdonosainak többsége a centrumtelepülés lakosa, a sűrűbb beépítettségű, zsúfoltabb Budapest lakosságának környezetváltozást kínáló, vidékies miliő iránti igénye magyarázhatja a centrum környéki üdülőingatlanok magasabb arányát. Az üdülők szabadidős, rekreációs tevékenysége, a konvencionális turistákéhoz hasonló fogyasztói magatartása, továbbá az ingatlanok szívességi szálláshelyként történő átengedése regisztráció nélküli, láthatatlan turizmust generál az érintett településeken.

Magyarországon a nagyvárosi agglomerációk közül Szentendre a vidékiesség vonzására építő láthatatlan turizmus archetípusa, mivel – a Szabadtéri Néprajzi Múzeum révén – területén jelentős kulturális turisztikai kereslet realizálódik, amely kiegészül az egyedülálló atmoszférájú településközpont kínálatával. Ugyanakkor az évi százezres látogatóforgalom alig párezer vendégéjszakát eredményez a település regisztrált szálláshelyein. Szentendren fekvésének, a Duna közelségének köszönhetően a budapesti agglomeráció legnagyobb üdülőállománya jött létre, amely dinamikusán bővült a rendszerváltozás előtt és után is.

Egy átfogó – tehát az üdülő tulajdonosaira és használóira, valamint a helyi szolgáltatókra egyaránt kiterjedő – kérdőíves vizsgálat feladata lesz, hogy ponto-

sabb képet alkothassunk az üdülőingatlanok láthatatlan turizmusban betöltött szerepéről. Vélelmezhető, hogy a magyarországi nagyvárosi agglomerációkban az elmúlt évtizedekben lezajlott szuburbanizációs folyamatok a tradicionális üdülőzónáktól (pl. Balaton) eltérő üdülőhasznosítási magatartásformákat hoztak létre. Ezzel összefüggésben a vizsgált térségek láthatatlan turizmusában is markáns különbségek észlelhetők. Azokban a településekben és térségekben, amelyek érintettek a nagyvárosi agglomerációk láthatatlan turizmusában, a menedzsmennek a jövőben nagyobb figyelmet kell fordítania az üdülőhasznosítás révén jelentkező kereslettel kapcsolatos szabályozási, termékfejlesztési és marketingkommunikációs feladatokra, az azokban rejlő lehetőségek kiaknázására, a centrum- és a szomszédos településekkel való turisztikai együttműködés hatékonyságának fokozására.

Jegyzetek

- 1 A Központi Statisztikai Hivatal (KSH 2014) a Budapest, Győr, Miskolc és Pécs környékén létrejött településegységeket tartja nyilván nagyvárosi agglomerációként.
- 2 Napjainkban a legtöbb, szabadidős szolgáltatásokat kínáló településen a helyi lakosság számára igénybe vehető az úgynevezett településkártya, amely jelentős kedvezményeket biztosít például a helyi fürdőkben, múzeumokban stb., így a jegyeladások alapján megkülönböztethetők az egyes keresleti szegmensek (de egy egyszerű lakcímkártya is igazolhatja a kedvezményes belépésre való jogosultságot).
- 3 Üdülőingatlanokként az építészeti hatóságilag, lakásstatisztikailag ekként értelmezhető épületek értendők. A valóságban állandó (egész éves) lakhatásra alkalmas ingatlanokat üdülőként is hasznosíthatnak (tehát kizárólag rekreációs, szabadidős célból, átmenetileg veszik igénybe), de a fordítottja is előfordul, üdülőként nyilvántartott épületek állandóan lakottak. Ezt a jelenséget statisztikailag rendkívül nehéz megragadni.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmányban közreadott eredmények feltárását egyrészt az OTKA K 100953 „Magyarország láthatatlan turizmusa”, másrészt az MTA Posztdoktori Kutató Program (témavezető: Karácsonyi Dávid) támogatta. E helyen szeretnénk köszönetet mondani a Lechner Nonprofit Kft.-nek, amely rendelkezésünkre bocsátotta az Országos Területfejlesztési és Területrendezési Információs Rendszer (TeIR) adatállományát, és közreműködött az eredmények értelmezésében.

Irodalom

Asero, V. (2009): Tourism development and the 'hidden' phenomenon. *The Annals of "Dunarea de Jos" University of Galati Fascicle I – Economics and Applied Informatics*, 1., 29–32.

- Aubert A., Papp J. (2015): Kisújánya - az újraértelmezett „üdülfalu”. In: Keceli L., Kovács I., Nezdai Cs. (szerk.): *Geográfus körút 60: Mohos Mária*. Virágmandula Kft., Pécs, 11–26.
- Baade, R., Dye, R. (1990): The impact of stadiums and professional sports on metropolitan area development. *Growth and Change*, 2., 1–14. <http://doi.org/c47637>
- Bánhidi M. (2016): *Rekreológia*. Magyar Sporttudományi Társaság, Budapest
- Beluszky P. (1999a): *Magyarország településföldrajza. Általános rész*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, Pécs
- Beluszky P. (1999b): A budapesti agglomeráció kialakulása. In: Barta Gy., Beluszky P. (szerk.): *Társadalmi-gazdasági átalakulás a budapesti agglomerációban I. Regionális Kutatási Alapítvány*, Budapest, 27–68.
- Beluszky P., Kovács Z. (1998): Város a térben: városszerkezet, városrészek, agglomeráció. In: Beluszky P., Kovács Z. (szerk.): *Budapest kézikönyve 1. kötet: A főváros általános leírása*. CEBA Kiadó, Budapest, 99–123.
- Csordás L. (1993): Szabadidő-lakások az Alföldön. *Tér és Társadalom*, 3–4., 75–103.
- Csordás L. (2010): A magánüdülők építése és állománya Magyarországon. In: Mezei I., Hardi T., Koós B., Barabas D., Gallay M., Kandrácová, V. (szerk.): *Földrajzi szemelvények határok nélkül: Napjaink magyar és szlovák természet-, társadalom- és gazdaságföldrajzi írásából*. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, 111–115.
- Dahms, F., McComb, J. (1999): ‘Counterurbanization’, interaction and functional change in a rural amenity area – a Canadian example. *Journal of Rural Studies*, 2., 129–146. <http://doi.org/czxdj4>
- De Cantis, S., Parroco, A., Ferrante, M., Vaccina, F. (2015): Unobserved tourism. *Annals of Tourism Research*, January, 1–18. <http://doi.org/f62r27>
- Dövényi Z., Kovács Z. (1999): A szuburbanizáció térbeni-társadalmi jellemzői Budapest környékén. *Földrajzi Értesítő*, 1–2., 33–57.
- Evert, M. (2008): Summing small cities does not make a large city: polycentric urban regions and the provision of cultural, leisure and sports amenities. *Urban Studies*, 11., 2323–2342.
- Frisnyák S. (1990): *Általános gazdaságföldrajz*. Tankönyvkiadó, Budapest
- Hall, M., Müller, D. (eds.) (2004): *Tourism, mobility and second homes between elite landscape and common ground*. Channel View Publications, Clevedon
- Horváth B. (2006): *A közlekedési kapcsolatok fejlődése Budapesten és agglomerációjában a főváros egyesítésétől napjainkig*. PhD értekezés. Pécsi Tudományegyetem, Pécs
- Hwang, Y., Gretzel, U., Fesenmaier, D. (2006): Multicity trip patterns: tourists to the United States. *Annals of Tourism Research*, 4., 1057–1078. <http://doi.org/b2tjmh>
- Jászberényi M., Pálfalvi J. (szerk.) (2009): *Nemzetközi közlekedés és turizmus*. Aula Kiadó, Budapest
- Kádár, B., Gede, M. (2013): Where do tourists go? Visualizing and analysing the spatial distribution of geotagged photography. *Cartographica: The International Journal for Geographic Information and Geovisualization*, 2., 78–88. <http://doi.org/b96r>
- Kiss, R. (2014): The geographical position, system and modelling of golf tourism. *Hungarian Geographical Bulletin*, 2., 201–220. <http://doi.org/b96t>
- KSH (2001): *Tájékoztatási adatbázis*. KSH, Budapest
- KSH (2014): *Magyarország településhálózata 1. Agglomerációk, településegységek*. KSH, Budapest
- KSH (2016): *Jelentés a turizmus és a vendéglátás teljesítményéről, 2016*. KSH, Budapest <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/jeltur/jeltur15.pdf> (Letöltés: 2017. július 31.)
- Liu, M., Li, K., Tang, Q., Wang, L., Li, Y. (2015): To withstand loneliness in the process of urbanisation: research on the construction and planning of metropolitan suburban rural tourism scenic areas. *Agricultural Science & Technology*, 3., 615–621.
- Lo, I., McKercher, B., Lo, A., Cheung, C., Law, R. (2011): Tourism and online photography. *Tourism Management*, 4., 725–731. <http://doi.org/d59r6g>
- Michalkó G., Rátz T. (2013): Rejtett dimenziók a Kárpát-medence turizmusában. In: Frisnyák S., Gál A. (szerk.): *Kárpát-medence: természet, társadalom, gazdaság*. Bocskai István Gimnázium, Nyíregyházi Főiskola, Szerencs, Nyíregyháza, 463–476.
- Michalkó G., Kádár B., Gede M., Balizs D., Kondor A., Ilyés N. (2016): A budapesti agglomeráció szatellit-turizmusának környezeti hatásai. In: Sikos T. T., Tiner T. (szerk.): *Tájak, régiók, települések térben és időben: tanulmánykötet Beluszky Pál 80. születésnapjára*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, 241–257.

- Mills, B., Rosentraub, M. (2013): Hosting mega-events: a guide to the evaluation of development effects in integrated metropolitan regions. *Tourism Management*, 2., 238–246. <http://doi.org/b96v>
- Nucciarelli, A., Gastaldi, M. (2009): Collaboration in the airport business through the development of an IT platform. *International Journal of Production Economics*, 2., 562–573. <http://doi.org/dv48wc>
- Ostertag, J., Wöber, K. (2010): European city tourism statistics. In: Mazanec, J., Wöber, K. (eds.): *Analysing international city tourism*. Springer, Wien, 25–41. <http://doi.org/cb2b28>
- Pintilii, R., Merciu, F., Peptenatu, D., Cercleux, A., Drăghici, C. (2011): Sports and leisure time tourism – a way of revitalising emergent spaces from the metropolitan area of Bucharest. *Analele Universității din Oradea – Seria Geografie*, 2., 323–332.
- Rátz, T., Kundi, V., Michalkó, G. (2015): The hidden dimensions of cultural consumption within the framework of tourism mobility. In: Sonnenburg, S., Wee, D. (eds.): *Touring consumption*. Springer, Wiesbaden, 285–302. <http://doi.org/b96w>
- Rátz, T., Puczkó, L. (2002): *The impacts of tourism: an introduction*. Häme Polytechnic, Hämeenlinna
- Sava, C., Caraivan, L. (2012): The durable development of cultural tourism in Timisoara and its surrounding area: capitalizing on the existing assets and resources. *Review of Applied Socio-Economic Research*, 2., 217–224.
- Selby, M. (2004): *Understanding urban tourism. Image, culture and experience*. I. B. Tauris, London
- Spirou, C. (2011): *Urban tourism and urban change. Cities in a global economy*. Routledge, Oxon
- Stan, M., Țenea, D., Vintilă, D. (2014): Developing strategy for sustainable tourism. Case study: Constanta Metropolitan Area. *Urbanism. Arhitectură Construcții*, 3., 5–16.
- Straumann, R., Çöltekin, A., Andrienko, G. (2014): Towards (re)constructing narratives from georeferenced photographs through visual analytics. *The Cartographic Journal*, 2., 152–165. <http://doi.org/f56rzs>
- Teller, C., Elms, J. (2012): Urban place marketing and retail agglomeration customers. *Journal of Marketing Management*, 5–6., 546–567. <http://doi.org/b25k3m>
- Timothy, D. (2004): *Shopping tourism, retailing and leisure*. Channel View Publications, Bristol
- Tiner T. (2015): A térség közlekedési infrastruktúrájának kiépülése és fejlődése. In: Sikos T. T. (szerk.): *A budapesti agglomeráció nyugati kapuja: Budaörs, Törökbálint, Biatorbágy*. Szent István Egyetemi Kiadó, Budapest, 143–156. <http://doi.org/b96x>
- Torreggiani, D., Dall'Ara, E., Tassinari, P. (2012): The urban nature of agriculture: bidirectional trends between city and countryside. *Cities*, 6., 412–416. <http://doi.org/fzgb8j>
- Tömöri, M. (2012): Retail without borders: the example of Debrecen (Hungary) and Oradea (Romania). *Central European Regional Policy and Human Geography*, 1., 53–62.
- Tuohino, A., Dávid, L. (2012): Global problems, local solutions: the case of lake tourism development. *Tourism Today: The Journal of the College of Tourism and Hotel Management*, Autumn., 134–150.
- UNESCO (2016): *UNESCO World Heritage List*. <http://whc.unesco.org/en/list> (Letöltés: 2016. október 25.)
- Vepsäläinen, M., Pitkänen, K. (2010): Second home countryside. Representations of the rural in Finnish popular discourses. *Journal of Rural Studies*, 2., 194–204. <http://doi.org/fq7pfg>
- Wood, S., Guerry, A., Silver, J., Lacayo, M. (2013): Using social media to quantify nature-based tourism and recreation. *Scientific Report*, 2976., 1–7. <http://doi.org/pbc>
- Yang, Y. (2012): Agglomeration density and tourism development in China: an empirical research based on dynamic panel data model. *Tourism Management*, 6., 1347–1359. <http://doi.org/fx5szh>
- Zeng, D., Zhu, X. (2011): Tourism and industrial agglomeration. *The Japanese Economic Review*, 4., 537–561. <http://doi.org/dqxmzq>
- Zuelow, E. (2016): *A history of modern tourism*. Palgrave, London http://www.nepszamlalas2001.hu/hun/kotetek/15/15_osszef.pdf (Letöltés: 2016. november 19.)

„Ha csak úgy kiköltöztetjük az embereket, egymás nélkül elvesznek.” Erőforrások, korlátok és ezek térbelisége a roma szegregátumokban lakók számára: egy hazai város példája

“If we just move people out, they will be lost without each other.” Resources, limits and their spatial distribution for the Roma underclass living in urban ghettos: the case of a major Hungarian city

**TÓTH JANKA, MÉREINÉ BERKI BOGLÁRKA,
MÁLOVICS GYÖRGY, JUHÁSZ JUDIT, BOROS LAJOS**

TÓTH Janka: független kutató; 6781 Domaszék, Tanya 849.; tothjanka@gmail.com
MÉREINÉ BERKI Boglárka: PhD-hallgató, Szegedi Tudományegyetem, Gazdaságtudományi Kar Kutatóközpont; 6722 Szeged, Kálvária sgt. 1.; mereine.berki.boglar@eco.u-szeged.hu
MÁLOVICS György: egyetemi docens, Szegedi Tudományegyetem, Gazdaságtudományi Kar Kutatóközpont; 6722 Szeged, Kálvária sgt. 1.; malovics.gyorgy@eco.u-szeged.hu
JUHÁSZ Judit: PhD-hallgató, Szegedi Tudományegyetem, Gazdaságtudományi Kar, Közgazdaságtani Doktori Iskola; 6722 Szeged, Kálvária sgt. 1.; judit.juhasz@eco.u-szeged.hu
BOROS Lajos: egyetemi adjunktus, Szegedi Tudományegyetem, Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék; 6722 Szeged, Egyetem u. 2.; borosl@geo.u-szeged.hu

KULCSSZAVAK: városi szegregáció; underclass; roma; erőforrások; antiszegregáció

ABSZTRAKT: A lakóhelyi szegregáció és térben koncentrált mélyszegénység komoly probléma a hazai városok számára. A tapasztalatok szerint mindkét jelenség halmazotlan érinti az etnikai csoportokat – hazánkban a romákat. Kutatásunkkal arra a kérdésre keressük a választ, hogy hazai városi környezetben a szegregált lét az érintettek számára milyen erőforrásokat hordoz, és miben korlátozza őket. Külön figyelmet szentelünk ezen erőforrások és korlátozó tényezők térbeliségének. Egy hazai város szegregátumai-ban készült, kvalitatív primer adatfelvételen alapuló eredményeink rámutatnak arra, hogy a városi szegregátumok és környékük egyszerre hordozhatnak kulcsfontosságú erőforrásokat az ott élők számára és lehetetlenítik el a mélyszegénységből való kitörést. A kapcsolatok és erőforrások térbeli koncentrációja következtében a meg gondolatlan, területi dekoncentrációt (deszegregációt) előtérbe helyező antiszegregációs beavatkozások könnyen ronthatnak az érintettek helyzetén, és önmagukban semmi esetre sem adnak választ arra a komplex problémahalmazra, amivel az érintetteknek meg kell küzdeniük. Mivel az egyes szegregátumok is sokban különbözhetnek egymástól és a szegregátumok lakossága messze nem homogén, nem takarítható meg egyetlen anti-szegregációs beavatkozás esetében sem a megfelelő feltérképezési-konzultációs folyamat, a

külső és belső kapcsolatháló feltérképezése, a személyre vagy családra szabott megoldások kidolgozása.

Janka TÓTH: independent researcher; Tanya 849., H-6781 Domaszék, Hungary; tothjanka@gmail.com

Boglárka MÉREINÉ BERKI: PhD student, Faculty of Economics and Business Administration Research Centre, University of Szeged; Kálvária sgt. 1., H-6722 Szeged, Hungary; mereine.berki.boglar@eco.u-szeged.hu

György MÁLOVICS: associate professor, Faculty of Economics and Business Administration Research Centre, University of Szeged; Kálvária sgt. 1., H-6722 Szeged, Hungary; malovics.gyorgy@eco.u-szeged.hu

Judit JUHÁSZ: PhD student, Doctoral School of Economics, Faculty of Economics, University of Szeged; Kálvária sgt. 1., H-6722 Szeged, Hungary; judit.juhasz@eco.u-szeged.hu

Lajos BOROS: assistant professor, Department of Economic and Social Geography, University of Szeged; Egyetem u. 2., H-6722 Szeged, Hungary; borosl@geo.u-szeged.hu

KEYWORDS: urban segregation; spatially concentrated poverty; underclass; Roma; resources; antisegregation

ABSTRACT: Spatial segregation and spatially concentrated poverty are both serious issues in Hungarian cities and, according to previous studies, they heavily affect certain ethnic groups like, in the Hungarian context, the Roma people. The Roma are significantly overrepresented within the poor and marginalized population, they are “the poorest even among the poor”.

Although spatial segregation and concentrated poverty, on the one hand, mean extreme disadvantages for the affected, they also carry resources. The aim of our research is to systematically reveal and understand what the resources’ and limits’ spatial concentration means for the extremely poor Roma living in the segregates (ghettos) of Hungarian cities making it the Hungarian urban underclass. We conducted qualitative interviews and participant observations in two Roma segregates of a major Hungarian city. Our open data collection and analysis allow to gain significant information about the perspectives of the urban underclass and analyze and evaluate it based on the existing literature.

Our results show that, on one hand, vital resources, like social connections and resources, concentrate within or close to the surrounding neighborhoods. On the other hand, the major limiting factors are also related to wider spatial scales, institutional structures and societal factors (e.g. attitudes and values). Therefore, anti-segregation policies and interventions focusing purely on deconcentration or desegregation of the marginalized Roma population are not enough to solve their complex problems. Even more, segregates can differ from each other in terms of resources and limits, and neither their population is homogenous. Therefore, besides the long term commitment and efforts of the majority society (including political decision-makers), it is also important to apply exploratory and consultation processes; to understand the inhabitants’ internal and external systems of relationship; and to work out personalized or family-level solutions.

Bevezetés

A lakóhelyi szegregáció egyik formája a térben koncentrált szegénység; a szegények gyakran elkülönülve, egy adott övezetben, városrészben élnek. A koncentrált szegénységhez kapcsolódó fogalom az underclass, e csoport tagjait mély és tartósan átjárhatatlan szakadék választja el a társadalom többségétől. Hazánkban a polarizálódó társadalmon belül már a szegények és nagyon szegé-

nyek között is egyre mélyebb a szakadék, és a szegénység egyre inkább integrációs problémává válik (Ladányi 2012). A szegénység, az etnicitás és a kirekesztés összefüggéseire kapcsolódóan Emigh, Fodor és Szelényi (2001) hangsúlyozzák, hogy a romák egyre inkább az etnikai alapon definiált underclass csoportba kerülnek. Hazánkban a lakosság 3%-a, megközelítőleg 300 000 ember él szegregált lakóövezetben (telepszerű környezetben) (Domokos, Herczeg 2010) és legalább 1633 etnikai alapon is szerveződő szegregátum van. A koncentrált szegénység – az integrációs nehézségek, a korlátozott külső kapcsolatok és egyéb tényezők következtében – pedig komoly szerepet játszik a nyomor fenntartásában (Ladányi, Szelényi 2004; Massey, Condran, Denton 1987; Massey, Denton 1998).

Számos érv szólhat a szegregátumok felszámolása mellett (Ladányi 2009; Ladányi, Szelényi 2004; Pászka, Szűcs 2003). De a térbeli szegregáció nemcsak esélytelenséget jelent a társadalmi mobilitásra, hanem erőforrást, biztonságot is a szegregált közösség tagjai számára (Farkas 2012). Az elmúlt évtizedekben számos kutatás foglalkozott a települési szegregáció történeti gyökereivel, okával, de kevés olyan elemzés látott napvilágot, amely az érintettek szemszögéből veszi számba azt, hogy a szegregált lét az érintettek számára milyen erőforrásokat jelent és miben korlátozza őket. Jelen kutatásban e kérdésre keressük a választ egy hazai nagyváros szegregátumait vizsgálva, külön figyelmet szentelve ezen erőforrások és korlátozó tényezők térbeliségének.

Primer kutatásunkban résztvevői megfigyelésre és félig strukturált mély-interjúkra támaszkodunk. Kutatásunk területi fókuszja egy hazai megyei jogú város két roma szegregátuma. Tanulmányunkban először körülgárjuk a lakóhelyi szegregáció, a koncentrált szegénység, az underclass és gettó fogalmait, hazai kontextusba helyezve ezeket. Ezután bemutatjuk primer kutatási módszertanunkat, majd részletesen ismertetjük eredményeinket, reflektálva a kapcsolódó hazai szakirodalomra is. Végül az eredményekre alapozva levonjuk a hazai antiszegregációs programokhoz kapcsolódó következtetéseinket.

Lakóhelyi szegregáció, koncentrált szegénység, underclass, gettók

A lakóhelyi szegregáció a társadalmi egyenlőtlenségek térbeli távolságokként történő megjelenése. Ennek egyik formája a térben koncentrált szegénység: a szegények gyakran elkülönülve, egy adott lakónegyedben vagy övezetben koncentráltan élnek.¹ Számos tanulmány próbálkozott a szegénységi koncentráció, valamint a szegénység jelensége közti kapcsolatrendszer feltárásával, azonban ez továbbra sem írható le egyszerű alapvetésekkel.

A koncentrált szegénység problémájának komplexitását tovább növeli, hogy ugyan a szegénység és koncentrált szegénység jelensége természetesen nem kizárólag etnikai jellegű, a probléma mégis halmozottan érint egyes etni-

kai csoportokat. Hazánkban a cigány lakosság életszínvonala már az államszocializmus időszakában is alacsonyabb volt a többségi társadaloménál (Szoboszlai 2004). Napjainkban a szegénység megjelenése a hazai romák körében a nem romákéhoz képest majd tízszeres (Autonómia Alapítvány 2013).² A 2000-es évek elején a cigány háztartások 82%-a nem érte el a KSH által számított létminimumot, 56%-uk a lakosság alsó jövedelmi tizedéhez tartozott (Kemény, Janky 2003). Ladányi (2012) szerint a semmilyen jövedelemmel nem rendelkezők aránya a magyarországi cigány népesség körében egyharmaddal magasabb, mint az átlagnépességben, azaz a romák felülreprezentáltak a szegény és kirekesztett népesség körében. Az etnikai diszkrimináció következtében a mélyszegény romák helyzete még a nem roma szegény csoportokéhoz képest is minősítetten nehéz (Havas 1999), a romák a szegények között is a legszegényebbek (Ladányi, Szelényi 2001).

A koncentrált szegénységhez kapcsolódó kategória az *underclass*. E társadalmi csoport főbb jellemzői (Ladányi, Szelényi 2004), hogy:

- térben elszigetelten, etnikailag szinte teljesen homogén gettókban élnek, amelyek még azon romák lakóhelyétől is elkülönülnek, akik gazdaságilag kicsit jobb helyzetben vannak;
- a többségi társadalom gyakran „kívülállónak”, „nemkívánatosnak”, „haszontalannak” tartja e csoportokat, mert „nem járulnak hozzá a társadalom fejlődéséhez”, hanem „segélyen, támogatáson élnek”;
- az *underclass* családok gyermekei jó eséllyel ugyancsak szegregált, mélyszegény körülmények közt élik le életüket – azaz körükben nagyon alacsony a társadalmi mobilitás szintje.

Az *underclass* esetében nem egyszerűen szegénységről és munkanélküliségről, hanem tartós szegénységről és tartós munkanélküliségről beszélhetünk, ami generációkon keresztül továbböröklődik és a térbeli elkülönüléssel fokozódik (Ladányi 2009, 2012). E csoport Magyarország népességének 7-8%-át teszi ki, és ugyan nem követi pontosan az etnikai határokat, de mélysége és az elkülönülés merevsége etnikailag erősen determinált (Kemény, Janky, Lengyel 2004; Ladányi 2012).

Az *underclass* lét hazai kialakulását és fennmaradását többféle tényező magyarázza (Kozma 2003),³ amelyek kölcsönhatásban vannak egymással, újabb és újabb nehezítő körülményeket generálva, és amely körforgásból szinte lehetetlenné válik az önerőből való kilépés. E társadalmi csoportot mély és igen nehezen átjárható társadalmi szakadék választja el a társadalom többségétől, a szegények és nagyon szegények között egyre mélyebb szakadék tátong (Ladányi 2012). Stewart (2001) ugyanakkor felhívja a figyelmet arra, hogy a fogalomhoz kapcsolódó diskurzusokban gyakran megjelenik az az elképzelés, hogy az *underclass* egyben a szabályoktól való eltávolodást, aszociális viselkedést jelent, létrehozva a „szegénység kultúráját” az érdemtelen szegényekről szóló gondolatmenetekben. Meglátásunk szerint ezek a diskurzusok valóban aktívan részt vesznek a kirekesztettség és a dezintegráció megteremtésében és legitimációjá-

ban, így fontosnak tartjuk tisztázni, hogy tanulmányunkban a Ladányi által meghatározott értelemben használjuk az *underclass* fogalmát. Ladányi János Szelényi Ivánnal egyetértésben azon az állásponton van, hogy az *underclass* kapcsán gyakran észlelt „aszociális” viselkedésmód alapvetően nem létrehozója annak, hanem alapvetően strukturális meghatározottságú és a strukturális feltételek megváltozásával módosulhat (Ladányi, Szelényi 2001). Ezt a megközelítést azért tartjuk fontosnak, mert felhívják a figyelmet a leghátrányosabb helyzetben lévők leszakadására és elszigeteltségére.

Az *underclass* által lakott, etnikailag homogén cigánytelepek sok szempontból megfeleltethetők a *gettó fogalmának*. Wacquant (2004) szerint gettóról akkor beszélhetünk, ha az adott terület élesen elválik a település többi részétől, jól körülhatárolható; az itt élőket a többségi társadalom stigmákkal látja el; ők nem saját döntésük alapján, hanem valamiféle kényszer hatására költöztek ide; valamint a többségi társadalomtól elkülönülő, párhuzamos intézményrendszert használnak (Massey, Denton 1993). Wacquant (2008) azonban felhívja a figyelmet arra, hogy a gettó fogalma nem alkalmazható sémaszerűen a különböző kontextusokra – hiszen más folyamatok állnak az észak-amerikai, a nyugat-európai vagy éppen a kelet-közép-európai kirekesztés hátterében, illetve eltérő mértékű a kisebbségek elszigeteltsége is (Kusmer 1997). Michael Stewart (2001) is ezen az állásponton van, és számos különbségre hívja fel a figyelmet a kelet-európai cigányok és az észak-amerikai feketék térbeli koncentrációjával és helyzetével kapcsolatban. Ugyanakkor abban egyetértünk más kutatókkal (Ladányi, Szelényi 2001; Váradi, Virág 2015), hogy a kelet-európai roma népesség szegregátumaiban a polarizációs folyamatok és az integráció nehézségei miatt kimutathatóak a gettó kialakulásának alapvető jegyei.

A gettók lehatárolása számos módszertani dilemmával jár. Valójában a helyi kontextus dönti el, hogy egy városrészt a helybéliek, vagy „szakértők” cigánytelepnek tekintenek-e (Lengyel 2006). Így a szegregátum – a helyi szereplők véleménye, érdekei mentén – folyamatosan változó konstrukció, mint ahogyan a gettók kialakulása sem pusztán spontán folyamatok, hanem a többségi társadalom beavatkozásainak, döntéseinek is az eredménye (Massey, Denton 1998). E dilemma feloldását az sem segíti, hogy a hazai közpolitika – az integrált városfejlesztési stratégiához kapcsolódóan – meghatározta a szegregátum fogalmát (NFGM 2012). Ez ugyanis szintén a különböző társadalmi szereplők nézőpontjait, érdekeit tükröző lehatárolási rendszer, azaz a tér társadalmi termelésének koncepcióját (Lefebvre 1991) követő konstrukció, amely merevségéből fakadóan nem képes figyelembe venni az egyedi sajátosságokat (Lennert, Kovács, Farkas, Bódi 2014; Váradi, Virág 2015).

A fenti dilemmák ellenére a szegregátum, gettó, cigánytelep stb. fogalmak mind a kutatásban, mind a politikában, mind pedig a helyi közbeszédben konkrét, valós helyekre, terekre vonatkoznak. Hazánkban a szegregációs folyamatok egyik iránya az alacsony státuszú, slumosodó városnegyedek gyors ütemű „elcigányosodása” (Pászka, Szűcs 2003). Jelen elemzés olyan városi szegregátu-

mokra terjed ki, amelyeket mind a helyi többségi társadalom, mind pedig az ott lakó, magukat cigánynak valló lakosok „telep”-ként tartanak számon; a helyi antiszegregációs program „szegregátum”-ként azonosít, jellemzőikben megfelelnek a gettó, az itt lakók pedig az underclass kritériumainak.

A gettók, szegregátumok világa számtalan módon járul hozzá a szegénységi csapda fennmaradásához. A gettók „etnikai börtönök”, amelyek elzárják a stigmatizált népeiséget (Wacquant 2001). Nemcsak a társadalmi távolság eredményez fizikai szegregációt, hanem a fizikai szegregáció is társadalmi távolság kialakulásához vezet, az etnikai szegregáció rontja az érintettek relatív pozícióját a többséggel szemben (Massey, Condran, Denton 1987; Massey, Denton 1998). Ugyanakkor a térbeli szegregáció (és szegénységi koncentráció) az érintettek számára egyben erőforrás is lehet (Farkas 2012; Wacquant 2001). Így tehát a szegregáció egyszerre jelent erőforrást, biztonságot, valamint esélytelenséget a szegénységi csapda megtörésére.

A hazai települési szegregáció történeti gyökereivel, okaival, tendenciáival számos kutatás foglalkozott a közelmúltban (Boros 2008; Domokos, Herceg 2010; Kemény, Janky 2004; Kemény, Janky, Lengyel 2004; Ladányi, Virág 2009; Lennert, Kovács, Farkas, Bódi 2014; Siptár, Tésits 2014; Várad, Virág 2015). Kevés olyan kutatás látott azonban napvilágot, amely strukturáltan tárja fel és elemzi, hogy a szegregált lét milyen erőforrásokat hordoz az érintettek számára, miben korlátozza őket, és mindez hogyan jelenik meg a hazai városi terekben. Csak az utóbbi években mutatott rá a hazai szegregátumokban élők kapcsolatrendszerének vizsgálata bizonyos folyamatokra (Durst 2002; Messing 2006). E tanulmányok – amellet, hogy hangsúlyozzák a szegregátumok esetében a megkötő kapcsolatok⁴ meglétét – arra is rávilágítanak, hogy a közösségek jelentős részében, elsősorban strukturális jellegű átalakulások (és átalakítások) következtében, e kapcsolatok folyamatosan gyengülnek, széttöredeznek. Azaz az egyszerű deszegregáció – a koncentráció megszüntetése szétköltöztetéssel – az elkülönülés, csoportosulás pozitívumait is felszámolja. A szegregált környezetből való kikerülés az érintettek számára életük minden területét érintő alapvető változásokkal jár, így akár jólétük csökkenését, ellehetetlenüléseket és a szegregáció újratermelését eredményezheti. Több kutatás (Bolt, Phillips, van Kempen 2010; Bolt, van Kempen 2013; Bond, Sautkina, Kearns 2011; Kearns et al. 2013; Mugnano, Palvarini 2013) is rámutatott arra, hogy a szegregátumok felszámolása, a kevert népeiségű területek létrehozása nem oldja meg az elkülönülés problémáját, és az egymás mellett élők ugyanúgy párhuzamos társadalmakat hozhatnak létre. Ezáltal elvesz a korábbi homogén közösségek összetartása, és összességében gyengül a társadalmi kohézió. Tehát a „mixing” közösségteremtő tevékenységek, „értelemmel bíró” interakciók nem hoznak valódi eredményt közösségi terek és események nélkül (Boros et al. 2016). Más hazai kutatások olyan példákat is felsorakoztatnak, amelyek tanulságai óva intenek attól, hogy ezek a közösségek, bár magasabb életszínvonalon, még inkább távol kerülhessenek a többségi társadalom tagjaitól, amivel véglegesen konzerválnák helyzetüket. Durst Judit (2010) egy olyan példát mutat be, ahol lakhatási

és szociális integrációra elkülönített külső forrás felhasználásával a nem cigány (paraszt) lakosokkal együtt élő, de többségében cigányok lakta kistelepülés hogyan vált jóformán „cigányfaluvá” minden integrációs szándék és jóakarat ellenére.⁵ Ennek következtében maguk az itt élő romák is megszűnni véltek minden kitérési útvonalat. A hídszerű kötések hiánya és a kényszerűségből kialakult párhuzamos életvilág az itt élő cigányok számára a társadalmi mobilitásnak gyakorlatilag minden esélyét megszüntette.

E problémák határozták meg jelen tanulmány fókuszát, kutatási kérdését és módszertanát.

Kutatási célok, kontextus, módszertan

Jelen kutatás fő kérdése, hogy a hazai városi szegregált, „underclass” lét milyen erőforrásokat jelent az érintettek számára és miben korlátozza őket, valamint, hogy hogyan alakul ezen erőforrások és korlátozó tényezők térbelisége.

E kérdések megválaszolásához egy hazai megyei jogú városban végeztünk adatgyűjtést. Városunkban két szegregátum található, amelyeket az integrált településfejlesztési stratégia (ITS) határolt le, és a helyi közbeszéd cigánytelepekként tart számon. A nagyobbikban körülbelül 250 fő él, ez a városközponttól sétálható távolságra (1,5 kilométerre), egy helyi bevásárlóközpont-jellegű terület, illetve piac szomszédságában található. A kisebbikben mintegy 120 ember él, ez a város peremén, a város legszélső, nem romák által lakott részétől is mintegy 500 méterre, a városközponttól 10 kilométerre fekszik.

A lakhatási viszonyok a legtöbbek számára mindkét szegregátumban nagyon szegényesek – magas a komfort nélküli lakások aránya, sokszor 5-7 fő él egyetlen, 20 m² körüli szobában, a lakások rossz állapotban vannak. A kisebbik szegregátumban mindenki jogcím nélküli lakáshasználó, a szegregátum lakossága stabil, legtöbben évtizedek óta élnek ott, oda születtek, nem jellemző a beköltözés. A vonatkozó városi tervekben (a város antiszegregációs programjában) e szegregátum esetében a hivatalos cél nem a felszámolás, hanem az itt élők életminőségének javítása. Viszont a nagyobbik szegregátumot – a város tervei szerint – 2029-ig fokozatosan fel kell számolni. Az itt kiürülő lakásokat a helyi ingatlankezelő lakhatatlanná teszi, ám azokba újra és újra beköltöznek önkényes lakásfoglalók – azaz az évtizedek óta ott élő családok mellé folyamatosan érkeznek új lakók is.

A két szegregátum tehát meglehetősen különböző. Eredményeinket emiatt összehasonlító jelleggel mutatjuk be, ami rálátást enged arra is, hogy mely elemek a szegregált lét általános velejárói, illetve az adott szegregátumhoz kapcsolódó specifikus tényezők.

Tanulmányunkban kétféle primer módszertanra támaszkodunk. Egy 2011 óta zajló részvételi akciókutatási (Pataki, Vári 2011) folyamat során (a szerzők közül hárman) résztvevői megfigyelést folytattunk. Megfigyeléseinkről terepmunka-

naplót (Letenyei 2008) vezettünk. Emellett 25 félig strukturált egyéni mélyinterjút készítettünk a szegregátumokban élőkkel. Interjúinkban a kutatási kérdésünket indirekt módon közelítettük meg, ami rejtve maradt interjúalanyaink számára a teljes kutatási folyamat alatt. Így nem „húztuk rá” a saját előzetes „erőforrás és korlátozó tényező” értelmezésünket a kutatásra, hanem lehetőségünk nyílt az érintettek saját értelmezéseit megismerni, azaz feltárni és megérteni, hogy mi az, amit az érintettek erőforrásként és korlátozó tényezőként fogalmaznak meg.

Az „erőforrás” és „korlátozó tényező” fogalmakat a lehető legtágabban definiáltuk: minden olyan tényezőt ide soroltunk, amely az érintettek saját értelmezése és a mi megfigyeléseink szerint kapcsolatba hozhatók az érintettek jóllétével. Az elemzés első körében in vivo kódokat hoztunk létre – a mélyinterjúkban és kutatási naplókban egyaránt. Ezután ezekből kategóriákat alkottunk, és elemeztük a kódok és kategóriák egymáshoz való viszonyát is. Ilyen értelemben a grounded theory (Kucsera 2008) induktív, nyitott elemzési módszertant vettük alapul, és ha elemzésünk nem is volt annyira nyitott, mint egy grounded theory elemzés, módszertanunk – annak jellegéből fakadóan – mindenképpen alkalmas az érintetti perspektíva feltárására, megértésére.

Az elemzés minőségbiztosítása érdekében minden egyes interjút legalább két elemző olvasta el, és jutott megegyezésre az erőforrásként értelmezhető kódokról, kategóriákról és ezek viszonyáról. Eltérő kódolás, kategorizálás és értelmezés esetén az elemzőknek egymással megegyezésre kellett jutniuk, és ahol ez nem sikerült, az adott szövegrész a végső elemzésbe nem került bele. Elemzésünket a tipikus pozíciókat, véleményeket kódoló idézetekkel színesítjük, amelyek – ha ennek ellenkezőjét nem jelezzük – a szegregátumban élő lakosoktól származnak.

Tehát az érintettek (szegregátumokban élők) jóllétét pozitívan és negatívan befolyásoló tényezők elemzésekor – mintegy endemikus perspektívát adva – az érintettek saját értelmezéséből indulunk ki. Ugyanakkor e percepciók – legitimitásukat nem megkérdőjelezve – külső, kutatói szemmel nézve nem minden esetben ellentmondásmentesek; ha azokat tágabb kontextusban is értelmezzük, kritikai értelmező keretbe foglaljuk. Ennek megfelelően, eredményeink bemutatásakor, ahol indokolt, az érintetti perspektívára külső, kutatói perspektívából, kritikai módon reflektálunk.

A szegregátumok erőforrásainak és korlátozó tényezőinek térbelisége

A szegregátum mint erőforrás⁶

A szegregátumhoz mint közeghez kapcsolódó erőforrások első csoportja – a szegregátumban élő romák értelmezésében – a helyi CNÖ és a köré szerveződő

helyi szereplők fejlesztési beavatkozása. Tevékenységükhöz kapcsolódnak a telepeken élő romák számára szervezett rekreációs programok, közösségi házak és tanodák, a helyi középosztálybeli családokból álló támogató hálózat létrehozása, valamint az alkalmi jólléti támogatás (élelmiszer-csomagok, ruhák, adminisztratív segítség, tűzifa stb. adományok), mindezek nagyon fontosak az érintettek számára. Különbség alakult ki a két szegregátum között, e tevékenység jobban eléri a kisebbik szegregátumot, így ott e támogatás (és ennek fontossága) nagyobb, a városközeli szegregátumban viszont kevésbé jelent erőforrást az ott élőknek.

A szegregátum belső viszonyai is erőforrásként jelennek meg az érintettek szemében. A kisebb szegregátumban, amely a város számára megtartandó, a rendezetlen lakhatás ugyan probléma, hiszen emiatt nem lehet komfortosabbá tenni a lakásokat (pl. vizet, áramot bevezetni), ugyanakkor előnyöket is hordoz: olcsó lakhatást biztosít, azaz: „azzal is jó nekünk, hogy nem kell fizetni. Mert ha fizetni kéne, akkor enni nem tudnánk.”

A másik szegregátumban, amely hivatalosan is felszámolandó szegregátum, a helyi önkormányzat ennek megfelelően jár el: a bérlőknek időnként cserelakásokat, a tulajdonosoknak kivásárlást ajánl fel. Ugyanakkor e folyamatok átláthatatlan módon zajlanak, a döntéshozók az érintettekkel semmilyen konkrétumot nem közölnek a telep jövőjével kapcsolatban. Így mindenki bizonytalannak érzi lakhatási helyzetét, az olcsó lakhatás nem jelenik meg erőforrásként.

A kisebbik szegregátumban az ott élők értelmezésében az ő jóllétüket növelő tényező a *szabad tér, a kertek, és ezek „szabad” módon történő használata*. Ez egyfelől anyagi előnyöket jelent: kiskerti zöldség- és gyümölcs termesztési, illetve állattartási (malac, tyúk) lehetőséget: „Jó a saját veteményes, mert nem sok pénzünk van.” De lehetőséget teremt alternatív jövedelemszerzésre is, ilyen például a „vasazás” (a vasak tárolása, a piac ingadozásainak kivédése). A nagyobb szegregátumban is tartanak egyesek állatokat, van kiskertjük, ám ez kevésbé gyakori. A lakók ezzel kapcsolatban inkább a nehézségekről beszélnek. És aki nem gazdálkodik, az is arról számol be, hogy „itt nem lehet normálisan gazdálkodni” – leginkább a rágcásalók jelenléte, illetve a termények (a magántulajdon) megvédésének nehézségei miatt.

Fontos erőforrást és egyszerre korlátozó tényezőt is jelentenek a lakók számára a *közösség működésének* egyes aspektusai. A kisebbik szegregátumban az emberek „átjárálnak egymáshoz”. A felnőttek „szeretik a gyerekeket, az összeset”. Az emberek kiülnek a házuk elé, beszélgetnek, és „ez jó dolog”, „nem is bírnám a többiek nélkül”. A gyerekek mindig felnőtt és gyermektársaságban vannak a szegregátumban, az számukra olyan értelemben biztonságos hely, hogy oda „idegenek” (akik nem a közösség tagjai vagy a közösség tagjai által jól ismert személyek) elvétve jönnek. A telep a gyerekeknek „jó, mert egyben vannak és játszanak. Ők már ebbe születtek... Nekik nagy újdonság lenne, ha külön lagnának, ha nem velünk kelnének, nem velünk feküdnének.”

A nagyobbik szegregátumban a barátságok, szomszédolás szintén jelen van és értéket jelent a lakók számára, ám itt a közösség töredezettebb. A nagy fluktuáció miatt a kapcsolatok nem az egész közösség, hanem annak egyes részeiben, leginkább rokon kapcsolatok mentén szerveződnek: „A testvéremben, anyukámban, a páromban, meg az egyik sógorasszonyomban megbízok. A barátnőimmal csak beszélgetek, hárommal-négygel.” A telepi gyerekek itt is együtt vannak, házról házra járnak, együtt játszanak, esznek. A nagyobbak gyakran vigyáznak a kisebbekre, saját nyelvük van (ők madárnyelvnek hívják), amit a felnőttek nem értenek. Mindkét szegregátumra jellemző, hogy aki kiköltözött, az rendszeresen visszajár, mert „Ott jobb a társaság, van kivel beszélgetni, van kihez átmenned. Itt nincs. Hiányoznak nekem nagyon.”

A telep tehát az ott élők szerint a lakók számára biztonságos, befogadó környezet, ahol nem kell a többség megítélésétől, diszkriminációtól tartani, mint például az integrált városi terek esetében. Itt az emberek kivétel nélkül a közösség teljes értékű tagjai, még akkor is, ha olyan helyzetben vannak (pl. értemi sérültek), amely a többségi társadalomban önmagában is megnehezíti integrációjukat.

Rádásul a telepen élők telepen kívüli kapcsolatai szinte kivétel nélkül gyengék, illetve bizonyos speciális esetekre, közösségekre korlátozódnak. Sokszor még a szegregátumból már kikerült, integráltabb környezetben élő romák is „lenéznek minket”.

E telepi kapcsolatok *egzisztenciális előnyöket* is hordoznak: az emberek szükség esetén kiegészítik egymást alapvető javakhoz, szükségletekhez való hozzájutásban. Segítik egymást élelmiszerekkel, a ház körüli munkákban (elromlott dolgok, háztartási eszközök javítása és megosztása; más jószágainak saját élelmiszerhulladék összegyűjtése), adminisztratív segítség (hivatalos dolgok intézése) nyújtásával, közös szolgáltatásvásárlással (pl. TV, internet), átmeneti, kis összegű kölcsönökkel, vigyáznak egymás gyermekeire, elkísérik a gyerekeket az iskolába, ha valaki alkalmi munkát talált magának, és befogadják a fedél nélkül maradt rokonokat, barátokat.

A telep közösségét *nagyfokú reciprocitás* jellemzi: „Segítünk nekik. Ne adja Isten, ha én kérnék segítséget ilyenre valakitől, lehet, hogy megsajnálának és adnának nekem is.”

A szegregátumon belül a lakók *üzletelnek* is egymással: olcsón szállítanak egymásnak (fát, bútort), adnak internetet, töltenek le filmet, adnak el húst a maguk vágta állatból, vagy az általuk megvásárolt javakat (bicikli, telefon, tablet), adományokat olcsón továbbadják.

E „segítség” és az „üzlet” speciális és ellentmondásos formája az *uzsora*. Ez egyrészt fontos erőforrásként jelenik meg, hiszen az itt élő emberek számára nem adott a legális kölcsönök lehetősége. Másrészt a magas kamatok és havi kamatfordulók miatt folyamatos anyagi teher, a szegénységi csapda egyik kulcstényezője.

A szegregátum segíti az érintetteket a *munkavállalásban* is. A telepen sokaknak a közmunka a belátható perspektíva, amit sok esetben a helyi CNÖ szervez,

esetenként a munkavégzés helye is maga a szegregátum. Az ilyen típusú munkavégzés az érintettek szemében komoly erőforrás, hiszen sokszor ez a napi szintű túlélés záloga. Fontos azonban megjegyezni, hogy a közmunkaprogramok önmagukban tökéletesen alkalmatlanok mind a tisztas megélhetés biztosítására, mind a primer munkaerőpiaci integráció (és ezen keresztül a társadalmi mobilitás) elősegítésére. A primer munkaerőpiacon ugyanakkor jellemzően csak a nehéz (fizikai), átmeneti, rosszul fizetett és nem bejelentett munka jut számukra. Ezt gyakran a szegregátumból szervezi valaki, sokszor az érintettek szükségleteit figyelembe véve (pl. napi/heti fizetés, csoportos/együttes munkavégzés).

A szegregátum világa tehát kulcsfontosságú erőforrásokat hordoz az ott élők számára – az egyik helyi roma vezető szerint „ha csak úgy kiköltöztetjük a telepről az embereket, egymás nélkül elvesznek”.

A hazai cigánytelepi léttel foglalkozó kutatások zöme – a romák kapcsolat-hálójának, megélhetési stratégiáinak vizsgálata – e részhez kapcsolódik. Albert és Dávid (2006) szerint a romák kapcsolati hálójá, a *megkötő társadalmi tőke* alapvetően gazdagabb. Stewart (2001) szerint e kötések még a felfelé való mobilitásban is szerepet játszhatnak, ezt azonban más kutatások cáfolták (Durst 2002; Messing 2006; Messing, Molnár 2011a, 2011b). Az újabb hazai kutatások árnyalják a képet az erős megkötő társadalmi tőke jelenlété, illetve az ez által biztosított támogatás vonatkozásában. Solt (2010) szerint a szegregátumban az egymáshoz való viszonyt számtalan ellentétes irányú kötés alakítja, a hagyományos, reciprocitáson alapuló kapcsolatok felbomlóban vannak. A gyarapodást nem nézik jó szemmel, a lakók inkább csak a bajban segítik ki egymást, a legelesettebbek pedig ebből a védőhálóból is gyakran kiszorulnak. Durst (2002), Messing (2006), valamint Messing és Molnár (2011a, 2011b) szerint a legszegényebbek körében egyre gyakoribb az ún. „kapcsolatvákuum”: sem megkötő, sem áthidaló vagy összekapcsoló értelemben nincsenek valódi kötések. Mivel már nincs mit megosztani, a családok saját védelmük érdekében szeparálódnak. Heterogénebb közösségek esetén pedig, ahol bizonyos családok rendelkeznek áthidaló kapcsolatokkal, a kiemelkedők tudatosan igyekeznek megszakítani megkötő kötéseiket.

Azt, hogy a szegregátum egyszerre biztonságos, otthonos, erőforrásokat jelentő környezet, illetve egy hierarchikus, sokszor fragmentált és a tagok számára különböző típusú és mértékű előnyöket hordozó hely, azaz az „ellentétes irányú kötések” (Solt 2010) jelenlétét jelen kutatás megfigyelései is alátámasztják. E kötések negatív, „széthúzó” oldalával foglalkozik tanulmányunk következő része.

A szegregátum világa mint „széthúzó” tényező

A szegregátumban uralkodó lakhatási viszonyok és a lakókörnyezet állapota komoly problémát jelent az ott lakók számára. Az egyes házak körüli „gaz, dzsumbuj”,

„kosz”, „szemét” vagy a WC-k hiánya. Már egy-két olyan háztartás, amely nem képes rendet tartani saját portája körül – megélhetési stratégiájuk (pl. lomozás), az alapvető infrastruktúra (pl. WC) hiánya vagy személyes problémáik (pl. szenvedélybetegségük) következtében – kihatással van az egész telep állapotára. A szegregátumokat a helyi politika „határon túli” (Harper, Steger, Filcak 2009) területként kezeli, azaz a legalapvetőbb közszolgáltatásokat sem biztosítja, így nem végez rendszeres, lakóegységenkénti szemétszállítást és nem takarítja a közterületet.

Egyik szegregátumban sincs az embereknek magánszférája olyan értelemben, mint ahogyan egy középosztálybeli közegben. Így a lakók nem tudják magukat pl. a szenvedélybetegben szenvedő szomszédoktól elszigetelni, és a saját tulajdon megvédése is nehézséget okoz. E problémáktól csak a letehetősebb családok képesek magukat védeni, magánszférájukat megteremteni: „Amikor részeg volt, amikor ivott nagyon rossz szokásai voltak... Nem hagyott aludni se. Hajnal 2–3 órakor ezt csinálta, a gyerekeket se hagyta aludni. Nem bírtam már idegileg.”

A szegregátumokon belül a *magántulajdonhoz való viszony* is eltér a többségi társadalomban (pl. a kutatók saját környezetében) tapasztaltaktól. Ha valakinek „több van”, a rokonok és barátok elvárják a segítséget. Ez erőteljesen összefügg a szélsőséges egyenlőségi jelenséggel (Ladányi, Szelényi 2004), amely a reciprocitás kapcsán előny, de egyben nehézséget is jelent az érintetteknek.

Akárcsak általában a „közösségek” (MacQueen et al. 2001), az általunk megismert szegregátumok közösségei is egyfelől közös értékekkel, cselekvésekkel, ügyekkel és perspektívákkal jellemezhetők, másfelől viszont fragmentáltak, a tagoknak megvannak a közösségitől eltérő személyes érdekeik, konfliktusaik. A kisebbik szegregátum esetében a *fragmentáltság* és a *konfliktusok* elsősorban a családi viszonyokban jelentkeznek. Ennek negatív hatásait erősíti a belső telepi hierarchia, amelynek következményeként egyesek elnyomva érzik magukat az „erős emberek” által, „mert ő ilyen nagyravágyó, ki akar tűnni a cigányok közül, azt hiszi ő a király.” A nagyobb szegregátumban élők szerint régen sokkal jobb volt ott élni. Azért, hogy ez megváltozott, elsősorban az újonnan beköltözőket okolják – különösen azt a beköltözési hullámot, amely egy korábbi elhibázott helyi szegregátumfelszámolás következtében jelent meg. Ennek kapcsán komoly konfliktus és fragmentáció (klikkesedés) van az önkényes lakásfoglalók és a jogcímmel rendelkező lakók között: „Akiknek van magántulajdonuk, meg bérelt joguk, tehát szó szerint az önkényeseket megölnék.”

A szegregátumban az egyik legnagyobb probléma, hogy ott „nem lehet rendesen nevelni a gyereket” – a gyerekek eltanulják a „hülyeséget”, a „rosszat”, ami iskolai viselkedésüket is befolyásolja. Ahogyan azt a szakirodalom is megerősíti (Szilvási 2008), a területi szegregáció ilyen értelemben is sajátos környezetet teremt, amely hat a gyerekek világról kialakított képére, elvárásaira, normáira, és azt eredményezi, hogy a gyerekek számára csak korlátozott felnőttminták érhetőek el, csökkentve esélyeiket más életpályák elérésé-

re. A nagyobbik, városközeli szegregátumban sokak legnagyobb problémája, hogy a szegregátum – egyesek szerint a városközeli fekvésből is fakadóan – egyes lakóknak jó terepet ad bizonyos bűnözési formákra. Ezt a gyermekek nap mint nap látják, ilyen értelemben tehát nem a biztonság, hanem éppen annak teljes hiánya jellemzi a szegregátumot.

Erőforrások a szegregátum közelében

Az érintettek az alapvető javakat (élelmiszereket, ruhákat) olcsón, olcsó boltokban tudják csak beszerezni.

A városközpont „jobb hely”, mint a város pereme, mert ott ezek könnyebben elérhetők. Fontos a városzéli szegregátum közelében havonta megrendezésre kerülő vásár, ahol a lakók java megjelenik. A városközeli szegregátum esetében e szerepet a (gyakran vásári jelleget öltő) közeli piac tölti be.

A szegregátumok közelében található *intézményekben* az érintettek az évek alatt személyes kapcsolatokra tettek szert. A városzéli szegregátum esetében ilyenek a közeli családsegítő iroda egyes munkatársai, egyes helyi rendőrök, a helyi iskola igazgatója és tanárai, a helyi boltosok – az élelmiszerboltostól a hentesen és turkálósan át a gyógyszerházig –, az orvos.

A kisebbik szegregátum esetében kiemelkedik a szegregátumhoz közeli iskola szerepe, mert ez „közel van”, és a „gyerekek már megszokták, megszerették”. Az összes telepi gyerek ide jár – együtt más helyi, nem telepi gyerekekkel –, a jelenlegi szülők közül is sokan itt tanultak. Az érintettek szemében biztonságot jelent a többi telepi gyerek jelenléte, az iskola működő viszonyt alakított ki a családokkal: „Úgy voltam vele, hogy azért íratom őket ide, mert a cigány gyerekek mind ide járnak. Ha magyarok közé íratom, nem illeszkedtek volna be. Mi már megszoktuk.”

A nagyobbik szegregátumban is megjelennek hasonló vélemények a közeli oktatási intézményekkel – pl. az óvodával – kapcsolatban. Ugyanakkor ez a fajta biztonságérzet szélesebb perspektívából nézve meglehetősen ellentmondásos, amennyiben ez – akár iskolán belüli – szegregációs folyamatokkal (Fejes, Kelemen, Szűcs 2013) párosul (vagy ilyen folyamatokat erősít fel).

Segítséget jelentenek még a szegregátum körüli *személyes családi-ismerősi kapcsolatok*, ahol támogatásként vagy munka fejében kaphatnak az érintettek élelmiszert, bútorokat vagy tűzifát.

A szegregátumok elhelyezkedése fontos az érintettek számára abból a szempontból is, hogy az mennyire teszi lehetővé az alapvető szükségletek kielégítéséhez szükséges *alternatív erőforrás-beszerezési módokat*. Tipikusan ilyenek a már említett lomozás, (aminek folytatásához fontos, hogy legyen tér tárolni, értékesíteni a megszerzett dolgokat), a kukázás, illetve a tüzelőanyag-gyűjtés. A szegregátumban élő családoknak a tél anyagilag különösen megterhelő, hiszen „vagy eszünk, vagy fűtünk”.

A szegregátum közelében megtalálható erőforrások túlmutatnak a szakirodalom által már feltárt összekapcsoló társadalmi tőke kategóriáján (Messing 2006), amely az intézményekkel és azok képviselőivel (pl. családsegítő intézményekkel) tudatosan létrehozott társadalmi tőke. A szegregátum közelében ennél sokkal spontánabb módon jönnek létre azon kapcsolatok, amelyek az érintetteknek erőforrást jelentenek, illetve maga a szegregátum környékének mint helynek vagy területnek a jellemzői is megjelenhetnek erőforrásként. Erre kiváló példa, hogy a nagyobbik szegregátumban bútoraikat többen a „bútorszállítótól” szerzik: egyes vállalkozók a szegregátumban élőknek adják oda azokat a bútorokat, amelyeket nem tudnak máshogyan hasznosítani.

Mert a többségi társadalom kizár?

Kutatásunk az érintettek szélesebb környezetében, közegében elsősorban „kizáró” tényezőket tárt fel. Az *előítéleteket* az érintettek életük minden területén megtapasztalják: munkában, iskolában, hivatalokban, a rendőrség vagy az egészségügy részéről, de általában is, az integrált, vagy akár virtuális terekben: „nem ismernek, de úgy elítélnék. Azért mert a bőrünk cigány.”

A *diszkrimináció* és a *mélyszegénység* az élet minden területét meghatározza. A telepen élőknek esélyük sincsen kiköltözni onnan, szegénységük és cigányságuk miatt mások „lenézik” őket, a többségi társadalmi intézmények e problémával kapcsolatban nem segítenek. Az önkényes lakásfoglalók legális lakhatás hiányában elesnek sok olyan lehetőségtől (a helyi szociális juttatásoktól a társadalombiztosításon át a gyermekek ingyenes iskolai étkeztetéséig), amelyek segítségükre lehetnének szegénységük minimális enyhítésében.

Sok érintettnek arra sincs esélye, hogy *integrált városi terekben mozogjon*. Elérhetetlenek a „fizetős” integratív terek – a középosztály által használt kávézók, cukrászdák, mozi –, így a szegregátumon kívüli rekreációs terek sokszor egy-egy játszótérre, bisztróra korlátozódnak. Sokan nem képesek részt venni az ingyenes központi városi ünnepi-szabadidős eseményeken sem, egyrészt a közlekedési költségek miatt, másrészt mert „a gyerek mindent akar ott, és semmire nincs pénz”. A városközei szegregátumból vannak, akik e rendezvényeket látogatják – erre azért képesek, mert ezek gyalog, biciklivel, esetleg villamossal (aminek kapcsán többen számoltak be „lógásról”) elérhetők. A többségi szokások (pl. karácsonyi, születésnap ajándék vásárlása a gyerekeknek – a középosztályhoz hasonló módon) is gyakran elérhetetlenek a szegregátumban élők számára. Így a szegregátumban élők nem képesek magukat a helyi közösség teljes értékű, egyenrangú tagjának érezni, nem képesek integrált terekben szegyenérzet nélkül megjelenni (Sen 1999). A szegregátum marad az a hely, ahol az érintettek otthon érezhetik magukat.

A gyerekeknek az iskolai évek alatt vannak integrált kapcsolataik, de felnőttkorukra az erős kapcsolatok mind a telepről vagy annak környékéről szár-

maznak. Kivételt ez alól az egyes vallási felekezetekkel és tagjaikkal, valamint egy helyi középosztálybeli támogató hálózattal való kapcsolatok jelentik. Ez pedig azt jelenti, hogy szinte teljesen *hiányzik helyben az áthidaló társadalmi tőke*.

A többségi társadalom irányából érkező kizáró nyomások kapcsán két intézmény szerepe kulcsfontosságú. Az iskoláról a szülők tapasztalatai teljes összhangban vannak a hazai szakirodalom megállapításaival (Fejes, Kelemen, Szűcs 2013; Szilvási 2008): vagyis az iskola alkalmatlan a gyermekek hátrányának kompenzálására, integrációs szerepének betöltésére, sőt, felerősíti a társadalmi különbségeket. Hiába gondolják úgy az érintettek, hogy az iskola kulcsfontosságú lenne a szegénységi csapdából való kitöréshez, a gyakorlatban sok család nem képes gyermekeinek e téren megfelelő támogatást adni, az iskola pedig képtelen elősegíteni a társadalmi mobilizációt a szegregátumban élő romák számára.

Egyes szülők kifogásolják, hogy már a felvételinél érvényesül az oktatási intézmények szelekciója a telepi gyerekek hátrányára – ez hazánkban az oktatási szegregáció legerőteljesebb formája (Fejes, Kelemen, Szűcs 2013). Ugyanakkor az érintettek – szintén összhangban a vonatkozó szakirodalmi megállapításokkal (Fejes, Lencse, Szűcs 2016) – hangsúlyozzák, hogy az iskolai deszegregáció önmagában nem oldja meg az iskolai integráció kérdését. Szülői tapasztalat, hogy a gyerekek az új, „integrált” iskolában „nem találják a helyüket”, „kiközösítik őket” és „nem képesek felvenni a tempót”.

Az iskola mobilizációs képességének teljes hiányát jól mutatja az az általános jelenség, hogy a telepi gyerekek nem vesznek részt a fizetős iskolai programokban – pl. kulturális programokban, kirándulásokon – és hogy szegénységük (pl. szegényes ruházatuk) miatt már az iskolában kiközösítik őket: a szegényérzet nélküli megjelenés esélye sokaknak itt sem adatik meg. Az iskola mint intézmény nem érzékeny tehát a gyerekek szociális és etnikai hátterére, a legalapvetőbb szinten sem, így a telepi gyerekeknek sokszor a befogadás helyett a kiközösítés terévé válik: „Mikor láttam a többieket, hogy jönnek iskolába, mindig elment a kedvem és szégyenkeztem. Nem volt megfelelő ruhám. Amikor ők mentek boltba, én mindig hátramaradtam, mert nem tudtam bemenni, nem volt pénzem semmi.”

A másik „kizáró” intézmény a *helyi önkormányzat és annak ingatlankezelő vállalata*. A rendszerváltás után kialakult új helyzetben (Harper, Steger, Filcak 2009) a városszéli szegregátumban található lakások használatában a lakók számára megfizethetetlen mértékű (akár milliós nagyságrendű) tartozások gyűltek fel, ami leginkább a romákat érintette. Ekkor kezdtek el a szegregátum lakói adósságokat felhalmozni és váltak jogcím nélküli lakáshasználóvá. E helyzet rendezésében a helyi önkormányzat és ingatlankezelő nem partner, és ez lehetetlenné teszi az ingatlanok komfortosabbá tételét (víz, villany stb. bevezetését) is.

A városközeli szegregátumból – a felszámolással kapcsolatos városi szándék, az ezzel kapcsolatos szóbeszéd, valamint a városi kommunikáció és átlát-

hatóság teljes hiánya, és ennek eredményeképpen fennálló bizonytalanság következtében – már azok is el akarnak menni, akik amúgy elmondásuk szerint jól érzik itt magukat. Az önkormányzat és az ingatlankezelő a szegregátumban lakó bérlőknek nem végez felújítást és nem ajánl fel megfelelő cserelakást a kiköltözni szándékozókna. A magántulajdonosoknak – ahhoz az összeghez képest, amelyért ők a város integráltabb részein lakáshoz tudnának jutni – csak a töredékét ajánlja fel. Egyes érintettek szerint a városi önkormányzat és ingatlankezelő korrupt, rendszeresen kilakoltat olyan családokat, akik rendbe hozták maguk számára a korábban önkényesen elfoglalt ingatlant. Ráadásul ezután az ingatlankezelő lakhatatlanná teszi az üressé vált ingatlanokat, úgy jelenítve meg e rombolást a helyi közvélemény előtt, mintha ezt a szegregátum lakói okozták volna, amivel csak tovább fokozzák a helyi előítéleteket.

Az állandó lakhatási bizonytalanság és kiszámíthatatlanság a közösség kohézióján is lenyomatot hagyott. A szegregátum felszámolásának terve állandóan ott „lóg a levegőben”. A lakók így megkötő kapcsolataikat (főleg abban az esetben, amikor ezt a szomszédság jelenti) már csupán ideiglenesnek tekintik, emiatt ezek a kapcsolatok széttöredeznek vagy egy-egy családra korlátozódnak. Az áthidaló és összekapcsoló kapcsolatok híján sok családnál a teljes társadalmi kirekesztődés veszélye fokozott mértékben fenyeget.

A kulcsfontosságú intézmények, illetve a többségi társadalom kapcsán tehát az érintettek alapvető élménye a magárahagyatottság, kirekesztettség. Hiába a néhány jó szándékú intézményi és intézményen kívüli szövetséges, ez a „magyarokkal” kapcsolatos általános – és a szakirodalom szerint is sok szempontból megalapozott – percepción nem változtat.

Erőforrások és térhasználat

Az eddig leírtak befolyásolják a szegregátumban élők térhasználati mintázatait is. A városszéli szegregátumban élők a szegregátumban és annak közelében közlekednek napi rendszerességgel, a városközpontba ritkán járnak be, jellemzően bevásárlás, „papírok” (hivatali ügyintézés) vagy orvos miatt. Ennek anyagi okai is vannak, a városközpontba busszal oda-vissza sokba kerül a családok jövedelméhez képest: „Biciklivel közlekedek, csak az most jelenleg nincsen. Bérletem, se buszjegyem nincsen, így rá szoktam menni a buszra, bérlet nélkül, minden nélkül, muszáj.”

A közösségből csak a középiskolás gyerekek járnak rendszeresen a városba. A település közigazgatási határait a családok elvétve hagyják el, elsősorban rokon kapcsolatokhoz fűződő események miatt.

A szegregátumban, illetve környékén elérhető erőforrások (1. táblázat) fontosságát mutatja, hogy aki kiköltözne a telepről, az – a városszéli szegregá-

1. táblázat: Erőforrások és korlátozó tényezők a városi szegregátumokban élő romák számára
Resources and limiting factors for Roma people living in urban segregates

<i>Tényező</i>	<i>Nagyobb szegregátum</i>	<i>Kisebb szegregátum</i>
<i>A szegregátumok főbb jellemzői</i>		
Távolság a városközponttól	A városhoz közel	A várostól távol
Lakosság	A lakosok egy része hosszabb távon ott lakik, másik részük rendszeresen cserélődik	Állandó lakók
<i>A szegregátumon belüli erőforrások</i>		
A CNÖ-n keresztül a telepieknek érkező szociális juttatások	Részben	Erőteljesen
A rendezetlen lakhatási viszonyok miatti olcsó lakhatás	Nem említik	Erőteljesen
Meglehető szabad tér, kertek és ezek viszonylag szabad használata	Nem említik	Erőteljesen
Közösség, közösségi élet, emberi kapcsolatok, hangulat, szomszédolás, szeretet, gyerekeknek közösség, befogadó, biztonságos barátságos közeg – összekötő társadalmi tőke	Erőteljesen, bár mivel a közösség fragmentáltabb, ezért sokszor a részközösségek szintjén jelenik meg	Erőteljesen
A szegregátum közössége által biztosított egzisztenciális előnyök – segítség, támogatás, megosztás, reciprocitás	Erőteljesen	Erőteljesen
A szegregátumokban rejlő üzleti lehetőségek	Megjelenik	Megjelenik
Munkavállalás (közmunka, telepen szervezett munka)	Megjelenik	Erőteljesen
<i>A szegregátum mint színház tényező</i>		
Telepi lakhatási viszonyok, a telep mint lakókörnyezet állapota	Erőteljesen	Erőteljesen
A magánszféra hiánya, közösségen belüli elszigetelődés lehetetlensége (pl. szenvedélybeteg tagoktól, bűnözéstől)	Erőteljesen	Erőteljesen
Magántulajdon, segítséggel kapcsolatos elvárások, a szélsőséges egyenlőségi negatív hatása	Megjelenik	Megjelenik
A közösség fragmentáltsága, konfliktusok, közösségen belüli hierarchia	Erőteljesen	Erőteljesen
A szegregátumban nem lehet normálisan gyermeket nevelni	Erőteljesen	Erőteljesen

<i>Erőforrások a szegregátum közelében</i>		
Olcsó bolt, piac, vásár	Erőteljesen	Erőteljesen
Intézményi személyes kapcsolatok	Megjelenik	Erőteljesen
Bizalom a közeli, megszokott oktatási intézményekben, ahová a többi telepí gyerekek is jár	Megjelenik	Erőteljesen
Személyes családi-ismerősi kapcsolatok	Megjelenik	Megjelenik
Alternatív erőforrásbeszerzési módok (lomozás, tűzifa, kukázás)	Megjelenik	Megjelenik
<i>Kizáró tényezők a szélesebb struktúrákból</i>		
Előítéletek és szegénység mint korlátozó tényezők az élet minden területén	Erőteljesen	Erőteljesen
Az integrált terek használatának, a „közösség teljes értékű tagja vagyok” érzésnek a hiánya	Erőteljesen	Erőteljesen
Az áthidaló társadalmi tőke hiánya	Erőteljesen	Erőteljesen
Iskola	Erőteljesen	Erőteljesen
Helyi ingatlankezelő	Erőteljesen	Erőteljesen
Munkalehetőségek (a munka hiánya, nehéz, alkalmi, rosszul fizetett munkák, közmunka)	Erőteljesen	Erőteljesen

tum esetében – leginkább „helybe”, „a közelbe” költözne. Az erőforrások és kapcsolatok (különösen az iskola) mellett ebben szerepet játszik, hogy „Itt megszoktam, a város túl nagy, nem úgy ismerem, mint a környéket”, további szempont a lakhatás olcsósága, valamint a tér, a kert fontossága: „Laknék itt a közelben, de egy jó helyen. Kertes házba költöznének, olcsóba. Ellennék, lefoglalnám magamat.”

Az érintettek, különösen a nők nehezen megoldhatónak vagy egyenesen megoldhatatlannak tartják, hogy családi teendők mellett akár a város másik szélén vállaljanak munkát. „Amikor azt mondják, családost asszonynak lenne munka, akkor menjen máshova, más városba messzire. Olyan nem lehet. Nem létezik... és akkor van egy kiskorú meg egy másik gyereke. Az is kiskorú. Vidd el időben iskolába, vidd el óvodába időpontra. Aztán még érjen be? Hajnali 6-ra. Ez lehetetlen.”

A város közeli szegregátumból sokan csak a boltig mennek el rendszeresen „ide a közelbe”, és nem járnak más városokba. A költözés kapcsán fontosak a meglévő kapcsolatok, legtöbbször csak a városon belül költöznének.

A kapcsolatok és erőforrások helyi, kis léptékű koncentrációja, a szegregátum és környéke mint ismert és biztonságos hely, valamint a szegénység és diszkrimináció azt eredményezik, hogy a szegregátumban lakók erősen kötődnek a szegregátumhoz és annak környékéhez, távolabbi helyek megismerésétől tartanak. Ilyen értelemben térperspektívájuk jóval szűkebb a helyi középosztálybeliekéhez képest.

Az általános megállapítások mögötti sokféleség

A szegregátumban élők nagyban különböznek egymástól vágyaikat, problémáikat, mentális állapotukat, családi helyzetüket, iskolai végzettségüket, munkaerőpiaci esélyeiket, erőforrásaikat illetően. Egyesek számára a szegregátumból való kiköltözés is megjelenik a családi tervekben, a gyerekek szakmát szereznek vagy úton vannak e felé, esélyt adva a családnak a jövőbeli térbeli és társadalmi mobilitásra. Másoknak viszont a szegregátum világa és annak környéke jelenti azt a – sok esetben lyukakból szőtt (Messing 2006) – védőhálót, amely segít a legalapvetőbb javakhoz való hozzáféréshez. Az önkényes lakásfoglaló családok például még az underclasson belül is a legsérülékenyebb csoportnak tekinthetők.

Következtetések: adalékok a hazai városi antiszegregációhoz

Kutatási eredményeink alapján több olyan következtetést is levonhatunk, amelyek releváns szempontokat nyújthatnak a hazai városi antiszegregációs törekvésekhez.

A szegregátum és környéke kulcsfontosságú erőforrásokat hordoz az ott élők számára. A szegregátum a városon belül az otthon, a biztonság, a családi és baráti kapcsolatok elsődleges tere, amely egzisztenciális szempontból is alapvető fontosságú. Ez nem azt jelenti, hogy a szegregált helyzeteket fenn kellene tartani, hiszen az előnyökkel a szegregátum világa egyszerre elrejtett és elhárított, hiszen az „normális életet és gyermeknevelést”, az anyagi javak minimális mértékű felhalmozásának képességét. Az érintettek többsége maga mögött hagyja a szegregátumot, amire azonban képtelen, mivel a lakóhelyi szegregáció hatása az érintettek jólétére strukturális, nem pedig egyéni, így annak megváltoztatása túlmutat az egyének képességein és korlátozza az érintettek életésélyeit – egyéni utaktól, motivációktól, személyes teljesítményektől függetlenül (Massey, Denton 1998).

A kapcsolatok és erőforrások térbeli koncentrálódása azonban jelzi: a megfontolatlan antiszegregációs beavatkozások könnyen ronthatnak az érintettek helyzetén, hiszen a területi dekoncentráció (deszegregáció) egyrészt komoly erőforrásokat vehet el az érintettektől, másrészt önmagában nem válasz arra a komplex kihíváshalmazra, amellyel az érintetteknek szembe kell nézniük. Különösen azért, mert míg az erőforrások a szegregátumban és annak közelében koncentrálódnak, addig a szegregátumok lakosságát érő – a városi underclass helyzetének tehetetlenségét fenntartó – kizáró hatások gyakran a szegregátumoknál lényegesen nagyobb térbeli és intézményi léptékhez (iskolához, munkaerőpiaci folyamatokhoz), szélesebb társadalmi értékekhez, normákhoz (diszkrimináció) kötődnek. A nemzetközi tapasztalatokhoz hasonlóan (Wacquant

2001) az etnikai alapú diszkrimináció és szegregáció messze túlmutat a szegregátumok világán, megjelenik az iskolákban, közösségi helyeken, munkaerőpiacon. Az antiszegregáció így önmagában nem szünteti meg a kirekesztést, sőt, a szegregáció, a koncentrált szegénység újratermelődéséhez vezethet. A hatékony antiszegregációs folyamatnak a fenti hatások ellensúlyozásával is foglalkoznia kell.

A helyzetet tovább bonyolítja, hogy a szegregációt okozó és fenntartó tényezők csak lassan változtathatók (változnak), és a szegregátumok lakossága nem homogén. Míg egyes családok feltehetően viszonylag gyorsan megtalálnák a helyüket integráltabb környezetben, vannak, akiknek szinte minden erőforrásuk a szegregátumon belül és annak környékén koncentrálódik. Az ő esetükben a szegregátum fölszámolása végzetes lehet. Mindez egybecseng azokkal a külföldi tapasztalatokkal (pl. Bolt, Phillips, van Kempen 2010; Bond, Sautkina, Kearns 2011; Mugnano, Palvarini 2013), amelyek a kevert lakosságú városrészek létrehozásával kapcsolatosak. Már csak e sokféleség miatt sem takarítható meg – egyetlen antiszegregációs beavatkozás esetében sem – a megfelelő feltárási-konzultációs folyamat, az egyes élettörténetek, személyes lehetőségek megismerése, a külső és belső kapcsolathálók feltérképezése, a személyre vagy családra szabott megoldások kidolgozása. Az erőforrások és kapcsolatok milyensége, fontossága és térbeli koncentrációja szegregátumról szegregátumra változhat – ahogyan ezt kutatásunk már két, azonos településen található szegregátum esetében is kimutatta. Ez tovább növeli az antiszegregációs beavatkozások kockázatait, valamint hangsúlyozza a megvalósítandó együttműködés és konzultáció fontosságát.

Jegyzetek

- 1 A szegénység fogalmának (pl. szubjektív-objektív, abszolút-relatív, jövedelmi-többdimenziós), valamint mérésének (pl. egydimenziós, többdimenziós) több megközelítése létezik, azonban ezek részletes bemutatása túlmutat jelen tanulmány keretein. Az általunk vizsgált közösségek (telepeken, szegregált körülmények között élő romák) rendszerint minden definíció szerint szegénynek minősülnek.
- 2 Azt, hogy kit tekintünk „cigánynak”, számos szerző boncolgatta már (Kemény, Janky 2003; Kemény, Janky, Lengyel 2004; Ladányi 2009, 2012; Ladányi, Szelényi 2001; Szuhay 1999). A kérdés tudományos igényű meghatározásának, nehézségeinek (lehetetlenségének) részletes bemutatása túlmutat jelen tanulmány keretein.
- 3 Az underclass kialakulásával és fennmaradásával kapcsolatos vita érdemi bemutatása messze túlmutat tanulmányunk keretein, itt csak annyit jelzünk: e vitában a Ladányi–Szelényi szerzőpáros véleményével összhangban azt az álláspontot képviseljük, miszerint a strukturális és viselkedési jellegű előnyök és hátrányok bonyolult kölcsönhatásában a strukturális oldal a meghatározóbb, a potenciálisan szintén létező viselkedésszerű jellegzetességek alapvetően strukturális meghatározottságúak (Ladányi, Szelényi 2001).
- 4 Többfajta kapcsolatot, társadalmi tőketípust különböztet meg a kapcsolódó szakirodalom (Messing 2006; Putnam 1993; Woolcock, Narayan 2000). A megkötő társadalmi tőke (bonding

social capital) zárt etnikai vagy családi kapcsolatok révén jön létre és bizalmon, szolidaritáson, reciprocitáson alapul. Előnyei mellett zártsága miatt a társadalmi mobilitás korlátjaként is jelentkezhet. A társadalmi mobilitást elsősorban a társadalmi csoportokon átnyúló kötések segíthetik elő: az áthidaló társadalmi tőke (bridging social capital) segít hozzáférni más csoportok erőforrásaihoz, az összekapcsoló társadalmi tőke (linking social capital) pedig civil és állami szervezetekhez, intézményekhez, és más hierarchikusan elkülönülő társadalmi egységekhez kötődő kapcsolatokat jelent. A megkötő társadalmi tőke amellett, hogy komoly erőforrást jelenthet, képes hátráltatni ez utóbbi két tőketípus kibontakozását.

- 5 A telepélszámolás során az ott éló román lakhatási lehetőségeinek javítása érdekében az önkormányzat piaci ár fölött felvásárolta a település központjában található, nem cigányok lakta házakat, így bár a cigánytelepen éló román komfortosabb lakásokba kerülhettek úgy, hogy a „félszocpol” jellegű támogatást kiterjesztették használt lakásokra is, melyeket az önkormányzat értékesített nekik, ám ezzel egyidejűleg a településen éló nem cigány lakosság kiköltözött.
- 6 Elemzésünket azon tényezők bemutatásával kezdjük, amelyeket az érintettek erőforrásként (azaz jóllétüket növelő tényezőként) említettek. Fontosnak tartjuk eljáróban is hangsúlyozni, hogy az erőforrás vagy korlátozó tényező, valamint a jóllétet pozitívan vagy negatívan befolyásoló tényező felosztás az érintett szegregátumokban annyiban mindenképpen mesterséges, hogy ugyanazon tényezők egyszerre jelennek meg erőforrásként és korlátozó tényezőként az érintettek számára.

Irodalom

- Albert F., Dávid B. (2006): A kapcsolati tőke dimenziói etnikai metszetben. In: Kolosi T., Tóth I. Gy., Vukovich Gy. (szerk.): *Társadalmi riport*. Társi, Budapest, 351–372.
- Autonómia Alapítvány (2013): *A mélyszegénységben élők helyzete Magyarország legszegényebb kistérségeiben. Kutatási beszámoló*. Autonómia Alapítvány, Budapest
- Bolt, G., Phillips, D., van Kempen, R. (2010): Housing policy, (de)segregation and social mixing: An international perspective, *Housing Studies*, 2., 129–135. <http://doi.org/fhxtx2>
- Bolt, G., van Kempen, R. (2013): Neighbourhood based policies in the Netherlands: counteracting neighbourhood effects? In: Manley, D., van Ham, M., Bailey, N., Simpson, L., MacLennan, D. (eds.): *Neighbourhood effects or neighbourhood based problems?* Springer, Dordrecht, 195–213. <http://doi.org/cbtg>
- Bond, L., E., Sautkina, E., Kearns, A. (2011): Mixed messages about mixed tenure: do reviews tell the real story? *Housing Studies*, 1., 69–94. <http://doi.org/fb47vp>
- Boros L. (2008): *A város depriváció térbelisége – konfliktuselméleti megközelítés szegedi esettanulmányokkal*. PhD disszertáció. Szegedi Tudományegyetem, Szeged
- Boros, L., Fabula, Sz., Horváth, D., Kovács, Z. (2016): Urban diversity and the production of public space in Budapest. *Hungarian Geographical Bulletin*, 3., 209–224. <http://doi.org/cbth>
- Domokos V., Herczeg B. (2010): Terra Incognita: magyarországi szegény- és cigánytelepek felmérése – első eredmények. *Szociológiai Szemle*, 3., 82–99.
- Durst J. (2002): „Innen az ember jobb, hogyha meg is szabadul.” Megélhetési stratégiák egy kistalusi cigány közösségben. *Esély*, 4., 99–121.
- Durst J. (2010): „Minden évben máshogy fordul a világ.” A telepélszámolástól a szegregált cigány faluig. *AnBlok*, 4., 34–38.
- Emigh, R. J., Fodor, É., Szélnyi, I. (2001): The racialization and feminization of poverty? In: Emigh, R. J., Szélnyi, I. (eds.): *Poverty, ethnicity, and gender in Eastern Europe during the market transition*. Praeger Publishers, Westport, 1–32.
- Farkas Zs. (2012): Hidak és sorompók. A telepélszámolásban, a településeken végzett terepmunka tapasztalatai és integrációs hatásai. *Társadalmi Együttélés*, 4., 1–21.

- Fejes J. B., Kelemen V., Szűcs N. (2013): Szülők mentorálása a hátrányos helyzet átörökítésének megelőzése érdekében. SZTE JGYPK, Szeged
- Fejes J. B., Lencse M., Szűcs N. (szerk.) (2016): *Mire jó a tanoda? A Tanoda Platform keretében összegyűjtött innovációk, kutatások, történetek*. Motiváció Oktatási Egyesület, Szeged
- Harper, K., Steger, T., Filcak, R. (2009): Environmental justice and roma communities in Central and Eastern Europe. *Environmental Policy and Governance*, 4., 251–268. <http://doi.org/cd44jr>
- Havas G. (1999): A kistelepülések és a romák. In: Glatz F. (szerk.): *A cigányok Magyarországon*, MTA, Budapest, 163–204.
- Kearns, A., McKee, M. J., Sautkina, E., Cox, J., Bond, L. (2013): How to mix? Spatial configurations, modes of production and resident perceptions of mixed tenure neighbourhoods. *Cities*, 35., 397–408. <http://doi.org/f5hjmg>
- Kemény I., Janky B. (2003): A cigány nemzetiiségi adatokról. *Kisebbségkutatás*, 2., 309–315.
- Kemény I., Janky B. (2004): Települési és lakásvizonyok. *Beszélő*, 4., 96–111.
- Kemény I., Janky B., Lengyel G. (2004): *A magyarországi cigányság 1971–2003*. Gondolat, MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest
- Kozma J. (2003): A szegénység pszichológiai vonatkozásai. *Esély*, 2., 15–30.
- Kucsera Cs. (2008): Megalapozott elmélet: egy módszertan fejlődéstörténete. *Szociológiai Szemle*, 3., 92–108.
- Kusmer, K. L. (1997): Ghettos real and imagined: A historical comment on Loic Wacquant's Three pernicious premises in the study of the American ghetto. *International Journal of Urban and Regional Research*, 4., 706–711. <http://doi.org/cg4mpw>
- Ladányi J. (2009): *A burkolt szelekciótól a nyílt diszkriminációig*. MTA Történelemtudományi Intézet, MTA Társadalomkutató Központ, Budapest
- Ladányi J. (2012): *Leselejtettek. A kirekesztett népesség társadalom- és térszerkezeti elhelyezkedésének átalakulása Magyarországon a piacgazdasági átmenet időszakában*. L'Harmattan, Budapest
- Ladányi J., Szelényi I. (2001): Van-e értelme az underclass kategória használatának? *Beszélő*, 11., 94–98.
- Ladányi J., Szelényi I. (2004): *A kirekesztettség változó formái*. Napvilág Kiadó, Budapest
- Ladányi J., Virág T. (2009): A szociális és etnikai alapú lakóhelyi szegregáció változó formái Magyarországon a piacgazdaság átmeneti időszakában. *Kritika*, 7–8., 2–8.
- Lefebvre, H. (1991): *The production of space*. Basil Blackwell, Oxford
- Lengyel G. (2006): Cigánytelepek egykor és ma. In: Kállai E., Törzsök E. (szerk.): *Átszervezések kora. Cigánynak lenni Magyarországon Jelentés 2002–2006*. Európa Összehasonlító Kisebbségkutatások Közalapítvány, Budapest, 56–91.
- Lennert J., Kovács A. D., Farkas J. Zs., Bódi F. (2014): Lakóhelyi szegregáció a dél-alföldi mezővárosokban. *Esély*, 6., 3–19.
- Letenyei L. (szerk.) (2008): *Településkutatás. Szöveggyűjtemény*. Ráció Kiadó, Budapest
- MacQueen, K. M., McLellan, E., Metzger, D. S., Kegeles, S., Strauss, R. P., Scotti, R., Blanchard, L., Trotter, R. T. II. (2001): What is community? An evidence-based definition for participatory public health. *American Journal of Public Health*, 12., 1929–1938. <http://doi.org/ddgk32>
- Massey, D. S., Condran, G. A., Denton, N. A. (1987): The effect of residential segregation on black social and economic well-being. *Social Forces*, 1., 9–56.
- Massey, D. S., Denton, N. (1993): *American apartheid: Segregation and the making of the underclass*. Harvard University Press, Cambridge
- Massey, D. S., Denton, N. A. (1998): *The missing link*. Harvard University Press, Cambridge
- Messing V., Molnár E. (2011a): Válaszok a pénztelenségre: szegény cigány és nem cigány családok megélhetési stratégiái. *Esély*, 1., 53–80.
- Messing V., Molnár E. (2011b): Bezáródó kapcsolati hálók: szegény roma háztartások kapcsolati jellemzői. *Esély*, 5., 47–74.
- Messing V. (2006): Lyukakból szőtt háló: háztartások közötti támogató kapcsolatok roma és nem roma szegények körében. *Szociológiai Szemle*, 2., 37–54.
- Mugnano, S., Palvarini, S. (2013): “Sharing space without hanging together”: A case study of social mix policy in Milan. *Cities*, 35., 417–422. <http://doi.org/f5hkds>

- NFGM (2012): *Városfejlesztési Kézikönyv. Második, javított kiadás.* Nemzeti Fejlesztési és Gazdasági Minisztérium, Területfejlesztésért és Építésügyért Felelős Szakállamtitkárság, Budapest
- Pataki Gy., Vári A. (szerk.) (2011): *Részvétel - Akció - Kutatás. Magyarországi tapasztalatok a részvételi-, akció- és kooperatív kutatásokból.* MTA Szociológiai Kutatóintézete, Budapest
- Pászka I., Szűcs N. (2003): *Kisebbségsszociológia.* Belvedere Meridionale, Szeged
- Putnam, R. (1993): *Making democracy work: Civic traditions in modern Italy.* Princeton University Press, Princeton
- Sen, A. K. (1999): *Development as freedom.* Oxford University Press, Oxford, New York
- Siptár D., Tétsits R. (2014): A szegénységi szegregáció területi jellegzetességei Baranya megyében. *Human Innovation Review*, 1-2., 139-162.
- Solt Á. (2010): Élet a reményen túl. A szegregált telepen élők mentalitásvizsgálatának összefoglalása. *Szociológiai Szemle*, 3., 100-133.
- Stewart, M. S. (2001): Depriváció, romák és az underclass. *Beszélő*, 7-8., 82-94.
- Szilvási L. (2008): Gyermekszegénység és társadalmi kirekesztettség Magyarországon. In: Sallai É. (szerk.): *Társadalmi egyenlőtlenségek, a nem hagyományos családmodell, a szülői viselkedés és a gyermekek fejlődésének összefüggései.* Educatio Társadalmi Szolgáltató Közhazsnú Társaság, Budapest, 165-174.
- Szoboszlai Zs. (2004): Szegénység, marginalizáció, szegregáció. *Tér és Társadalom*, 3., 25-42.
- Szuhay P. (1999): *A magyarországi cigányság kultúrája: etnikus kultúra vagy a szegénység kultúrája.* Panoráma, Budapest
- Váradi M. M., Virág T. (2015): A térbeli kirekesztés változó mintái vidéki terekben. *Szociológiai Szemle*, 1., 89-113.
- Wacquant, L. (2001): Deadly symbiosis - When ghetto and prison meet and mesh. *Punishment and Society*, 1., 95-133. <http://doi.org/fkvvmj>
- Wacquant, L. (2004): What is a ghetto? Constructing a social concept. In: Smelser, N. J., Baltes, P. B. (eds.): *International encyclopedia of the social and behavioral sciences.* Pergamon Press, London, 1-7. <http://doi.org/dv6prk>
- Wacquant, L. (2008): *Urban outcasts: A comparative sociology of advanced marginality.* Polity, Cambridge
- Woolcock, M., Narayan, D. (2000): Social capital: Implications for development theory, research and policy. *The World Bank Research Observer*, 2., 225-249. <http://doi.org/q38>

A kertkultúra és a háztartásgazdaság szerepe a vidéki szegények társadalmi integrációjában – 25 éves a Szociális Földprogram

The role of horticulture and the household economy in the rural poor's social integration – The Social Land Program is 25 years old

CSOBA JUDIT

CSOBA Judit: egyetemi tanár, Debreceni Egyetem, Szociológia és Szociálpolitika Tanszék; 4032 Debrecen, Egyetem tér 1.; csoba.judit@arts.unideb.hu

KULCSSZAVAK: Szociális Földprogram; háztartásgazdaság; kertkultúra; önellátás; önfoglalkoztatás; szegénység

ABSZTRAKT: A jövedelemkiegészítő háztartásgazdaságok nagy tradícióval rendelkeznek Magyarországon. A ház körüli gazdaság és kertkultúra hagyományainak megőrzése, illetve újjáélesztése a rendszerváltást követően is jó megoldásnak tűnt a drasztikusan növekvő vidéki szegénység kezelésére. Az 1992-ben létrehozott Szociális Földprogram a mezőgazdasági termeléshez szükséges vagyonnal nem rendelkező, szociálisan hátrányos helyzetű személyek részére kínált lehetőséget a háztáji jellegű kis-termelésre, az önellátás képességének erősítésére. A program fennállása óta az alapvető cél – a részt vevő háztartások gazdasági önállóságának erősítése és életminőségének javítása – jelentősen megváltozott, és a program működési feltételei is alapvetően átalakultak. Tanulmányunkban a Szociális Földprogram 25 évének rövid áttekintésére vállalkozunk azzal a céllal, hogy bemutassuk a program legfontosabb szakaszait és a változások jellemzőit.

Judit CSOBA: University Professor, Department of Sociology and Social Policy, University of Debrecen; Egyetem tér 1., H-4032 Debrecen, Hungary; csoba.judit@arts.unideb.hu

KEYWORDS: Social Land Program; household economy; horticulture; self-sufficiency; self-employment; poverty

ABSTRACT: Income supplementing household economies have a strong tradition in Hungary, as the rate of self-sufficient family farms was already very high under socialism. Accordingly, at the beginning of the nineties, when, following the system change, poverty dramatically increased, it seemed to be a good idea to renew this self-sufficiency tradition and to strengthen the household economy in small, disadvantaged villages. At its creation, the Social Land Programme aimed to provide basic needs (food, social care, managing social deficits) and to improve the employability and self-sufficiency skills of the marginalized groups in small rural villages. However, during its

25 years of operation, its main objectives significantly changed, as its operational conditions also transformed fundamentally. Productive social policy and an activating welfare state have become one of the dominant issues of the last decades. Social integration, while previously focused on the welfare state's care and rights providing functions, shifted toward advocating self-sufficiency and public employment. These influenced the Social Land Programme's practical operations and raised questions about its initial aims, the groups targeted, the implementation methods, the organizational framework, and the relevance of expected results. Direct state engagement and public employment increase paternalism and do not favor bottom-up social integration as the Social Land Program.

The present study is a short guide to the main stages and characteristics of the Social Land Program's transformations and provides a typical example of the last decades' changes in Hungarian social integration programs for the marginalized population. It applies the analysis of professional literature and policy documents, and draws on empirical data collected, in 2016, by the Sociology and Social Policy Department of the University of Debrecen. The data collection targeted 8 communities and used questionnaires in 153 families and 48 semi structured interviews with participants of the Social Land program.

Bevezető

A rendszerváltást követően a mezőgazdasági régiók aprófalvaiban a növekvő szegénység csökkentése érdekében a kormány olyan helyi foglalkoztatási megoldásokat keresett, amelyek a piaci és az állami szféra céljait és működési jellemzőit ötvözték. További cél volt a helyi közösségek megerősítése és a jövedelemhiány miatt kialakult társadalmi és gazdasági feszültségek enyhítése. 1991-ben, a Szociális Földprogram – mint a passzív segélyekkel szembeni alternatív, aktív szociálpolitikai program – koncepciójának kidolgozásakor a Népjóléti Minisztérium Válságkezelő Programok Irodája ezeknek a feladatoknak a megoldására törekedett. Az 1992-ben induló program szakmai és pénzügyi kereteit a Térségi Válságkezelő Programok¹ biztosították.

A Szociális Földprogram az elmúlt 25 évben a mezőgazdasági termeléshez szükséges vagyonnal nem rendelkező, szociálisan hátrányos helyzetű személyek részére kedvezményes szolgáltatásokkal, juttatásokkal teremtett lehetőséget a háztáji jellegű kistermelésre.² A támogatandó tevékenységek közé tartozott a termelés elindításához szükséges hiányzó eszközök, tárgyak, berendezések beszerzése, mezőgazdasági termékek előállítása, piacra juttatása, az értékesítés folyamatának kialakítása, valamint a hálózatban történő együttműködés megerősítése is. Működésének negyedszázada alatt a program fő célkitűzése az önellátás képességének erősítése és a szociális támogatásból való kikerülés elősegítése volt. A Szociális Földprogram céljai, aktualitásukat tekintve, az eltelt időszakban mit sem változtak, miközben a környezeti feltételek, a program támogatottsága, megvalósulási formái jelentősen átalakultak. Tanulmányunk célja a program sajátosságainak és legfontosabb fordulópontjainak áttekintése. Az elemzés során a rendelkezésre álló szakirodalomra és a 2015–2017 között megvalósuló InnoSi program³ keretében feltárt saját kutatási eredményeinkre támaszkodtunk.

A Szociális Földprogram gyökerei

A Szociális Földprogram nem új keletű intézmény a magyarországi jóléti rendszerben. A 19. század második felében, illetve a két világháború között az akkor még főleg a karitatív ellátásokra épülő szociálpolitikának is része volt (Bartal 1998; Hámori 2006; Rácz 2009; Serafin 1998; Szikra 2006, 2008). A nagy gazdasági válságra reagáló „harmadik utas kísérletek” egyik jellemző formája a harmincas évek Magyarországon kibontakozó „produktív szociálpolitika” volt. A modell kidolgozása Kovrig Béla szociálpolitikus és Esztergár Lajos pécsi polgármester nevéhez fűződik. Kovrig szerint a szegények segélyezése helyett produktív, azaz a „nemzetileg érdemes magyarokat” előállítani képes szociálpolitikát kell kialakítani. Úgy vélte, a szociális állam megteremtéséhez a „keresztény nemzeti munkarenden” át vezet az út. Produktív szociálpolitikai modelljét „harmadik útként” – a liberális gazdaságpolitikával és a marxi szocializmussal szembenállóként – határozta meg. A munkanélküliség „produktív” megszüntetésének módját önálló egzisztenciák megteremtésében és fenntartásában látta (Kovrig 1932, 1940).

A harmincas években kibontakozó, állami támogatással működő és a produktív jóléti modellt középpontba állító reformfolyamat egyik meghatározó eleme volt egyfelől a Zöldkereszt Szolgálat, amely a mindinkább elszegényedő falvak lakóinak életminőségét kívánta javítani. Másik eleme a területi alapon szerveződő vármegyei közjóléti szövetkezeti rendszer volt, amely a jövedelemtermelés és önellátás újszerű formáit valósította meg.⁴

Az elmélet gyakorlati megvalósításához Esztergár Lajos pécsi polgármester ún. közjóléti szövetkezetek felállításával látott hozzá, melynek keretében a rászorulóknak nem pénzbeli segélyeket, hanem az önálló gazdálkodás kialakításához szükséges feltételeket (tenyészállatot, földet, vetőmagot, szerszámot stb.) biztosított. A szociális földprogramot is magában foglaló produktív szociálpolitikai reform fő elve az volt, hogy segélyezéssel, szegénypolitikával nem lehet hatékonyan javítani a rászorulók helyzetén, ezért a szociális feladatok megoldásának formáját a gazdasági szférára kell bízni. Az érintettek aktivitását előtérbe állító reformokkal arra törekedtek, hogy a szegények önálló termelővé, ezáltal önfenntartóvá váljanak (Kovrig 1932, 1940).

Az anyagi önállóság mellett a program további célja, hogy a rászorulók az erkölcsi nevelés keretében keresztény és nemzeti életformájú és mentalitású tagjaivá váljanak a korporatív berendezkedésű államnak. Esztergár kísérleti programját az 1940. évi XXIII. törvény emelte nemzeti programmá, amely létrehozta a modellkísérleti programok koordinálására és továbbfejlesztésére az Országos Nép- és Családvédelmi Alapot (ONCSA) (Gayer 1991; Hámori 2006; Szikra 2008). Az Alap egyben a korabeli reformfolyamat pénzügyi hátterét is biztosította. A leszakadó társadalmi csoportok ellátásának aktív formáit előtérbe helyező produktív szociálpolitikai reformfolyamat a korabeli Belügyminisztérium irányítása alatt állt.⁵

A két világháború között 92 közjóléti szövetkezet működött az országban, melyek a szociális földprogram elemeit alkalmazták (Kovács 1999). A korszak kutatói azonban hangsúlyozzák, hogy a két világháború közötti produktív szociálpolitikai programok nem széles körben ható és átgondolt jóléti programok voltak, hanem inkább erős politikai befolyás alatt álló kampányszerűség és jelentős területi különbség jellemezte ezeket (Hámori 2006; Rácz 2009; Szikra 2008).

A második világháborút követően a mezőgazdasági termelés kollektivizálását, valamint az állami tulajdonú nagyvállalatokhoz kötődő termelési mód elterjedését követően a szegények támogatását szolgáló szociális földprogramok szervezése szükségtelennek tűnt. Mindemellett azonban széles körben elterjedt a bérjövödelmet kiegészítő, sok esetben az önellátás mennyiségének és minőségének javítását szolgáló családi gazdaságok rendszere (Misi, Markó 1977).⁶

A Szociális Földprogram újjászületése a rendszerváltást követően

A rendszerváltást követő években a kormányokon átívelő programtámogatás hátterében a – főként a vidéki, kistelepüléseken élő és etnikai kisebbségekhez tartozó csoportok körében jellemző – növekvő és mélyülő szegénység állt.⁷ A munkanélküliség és jövedelemhiány különösen a rurális térségekben volt jellemző. 1989 és 1992 között a munkahelyek közel 30%-a megszűnt, csaknem 1 millió ember veszítette el az állását. A legnagyobb arányban a képzetlen vagy nem piacképes szakmával rendelkező, főként vidékről a városba ingázó munkavállalók maradtak állás nélkül, s „torlódtak vissza” a kibocsátó falvakba (Csoba 2014, 2015). A kieső munkajövedelem az érintettek és településeik fokozatos elszegényedéséhez vezetett. Mindezek hatására számos kis lélekszámú település önkormányzatának vezetője fordult az illetékes minisztériumhoz, hogy támogatást kérjen a mindinkább elszegényedő, munkájukat veszített csoportok körében szervezendő mezőgazdasági tevékenység végzéséhez (Serafin 2015).⁸ Termőföldhasználatot, munkagépet, mezőgazdasági eszközöket és szaporítóanyagok finanszírozását igényelték. A szakértők egy része szerint a Szociális Földprogram a szolgáltatáshiányos aprófalvas térségekben „afféle téesz-utód-szervezetként funkcionál”, vagyis a forráshiányos és alacsony lélekszámú településeken olyan mezőgazdasági szolgáltatásokat biztosított, melyekhez korábban a településen élők a helyi termelőszövetkezet szervezésében jutottak hozzá (Rácz 2009). A Szociális Földprogram azonban nem a termelőszövetkezet foglalkoztató jellegét, hanem a családi gazdaságot erősítő, a jövedelemkiegészítő „háztájizást” segítő, önellátó elemét, újjáteremtésének szükségességét hangsúlyozta. Az 1990. évi rendszerváltáskor még az 1,4 millió háztáji és kisegítő gazdaság átlagosan 0,8 hektáron végzett termelő tevékenységet (KSH 2002).⁹ Az informális gazdaságok – ezen belül főként a háztartásgazdaság – szerepe ki-

emelt jelentőségű volt a vidéken élő családok életminőségének biztosításában (Sik 1996; Smith, Wallerstein, Evers 1984; Smith, Wallerstein 1992; Timár 2002).¹⁰ A háztáji gazdaságok, illetve a kertművelés és az állattartás nem csupán az önellátásban, hanem az árutermelésben és a folyamatos, magas színvonalú élelmiszerellátásban is jelentős szerepet játszottak (Gábor, Galasi 1981). A háztartásgazdaságok volumene azonban a rendszerváltást követő időszakban drasztikusan csökkent. A csökkenés hátterében alapvetően a tulajdonszerkezet váltása, a piacok átrendeződése és a mezőgazdasági termelés szabályozórendszerének szigorodása állt. Nem kis jelentősége volt annak a ténynek is, hogy a privatizációval párhuzamosan széles körben megszűnt a háztáji gazdaságok likviditási tartalékát jelentő, főállású munkaviszonyból származó jövedelem. Mivel a mezőgazdasági termelésből származó bevételek időszakosak voltak, a vidéken élők az ipari munkából, illetve az egyéb munkaviszonyból származó bevételeket forgatták be a háztáji gazdaságba. Az egyéni gazdaságoknak a szocializmus ideje alatt a szövetkezetektől kapott támogatása is hiányzott a termelésből (műveléshez való hozzájárulás, szervezett értékesítés stb.). A művelési díj emelkedését nem követte a felvásárlói díj növekedése, és a szövetkezetek integrátorszerepének kiesése jelentős mértékben hozzájárult a háztáji gazdaságok jelentőségének csökkenéséhez (Bognár 2009; Harcsa 1996).

A mezőgazdasági régiók aprófalvaiban a növekvő szegénység csökkentése érdekében a kormány is helyi és „piacközelí” megoldásokat keresett. Ennek az elvárásnak kiválóan megfelelt a korábban nagy hagyományokkal rendelkező kertkultúra, valamint a háztáji jellegű mezőgazdasági kistermelés. Ennek segítségével – a hátrányos helyzetű családok körében – fel lehetett eleveníteni a háztáji gazdasággal kapcsolatos ismereteket, és a hiányzó jövedelem pótlásaként nagyobb szerepet lehetett teremteni az önellátásnak. A program által érintett célcsoport meghatározásakor a tartósan munka nélkül lévők, a megváltozott munkavégző képességű személyek és a nagycsaládok mellett kiemelt jelentőséget kaptak a romák. Az önellátó képesség javításával, a háztáji gazdaságban használható ismeretek megszerzésével és felhasználásával, a jövedelemszerző képesség erősítésével kívánták csökkenteni kirekesztettségüket.

Mindezek következtében, a munkanélküliség tartósságának és az erősödő gazdasági kényszernek a hatására 1991-ben a Népjóléti Minisztérium Válságkezelő Programok Irodájának irányításával dolgozták ki a Szociális Földprogramok koncepcióját (Kovács 1999; Serafin 1998, 2001). A kilencvenes évek elején újjászerveződő Szociális Földprogram célja, „hogy az önkormányzatok műveletlen földjein, az éppen széthulló tsz-ek maradék gépállományának bevonásával, hozzanak létre a helyiek működő szervezeteket – alapítványt, egyesületet, közhasznú társaságot –, vagy működtessék az önkormányzatok közvetlenül a programot annak a célnak az eléréseért, hogy a rászoruló családok földhasználati lehetőséghez jussanak, ehhez gépi munka vagy vetőmag támogatást kapjanak, megfelelő képzésben részesüljenek, önellátásukhoz állatok kihelyezésével támogatást kapjanak, felesleges készletük értékesítéséhez is segítségben része-

süljenek.” (A szociális földprogramok helye a Szociális és Családügyi Minisztérium szociálpolitikai koncepciójában. Interjú Lakner Zoltánnal 1999). (Az interjúalany, Lakner Zoltán szociológus 1993–1994 között családpolitikai helyettes államtitkár volt.)

1992-től a programot a mindenkori szociális ügyekért felelős minisztérium (a vizsgált időszakban elnevezése és szerkezete több alkalommal is változott) koordinálta, pénzügyi keretét pedig a Térségi Válságkezelő Programok biztosították. A kilencvenes évek elejére a Szociális Földprogram a helyi szociális ellátórendszer részévé vált. Az 1993. évi III. törvény 47. §-a¹¹ törvénybe iktatta ezt a támogatási formát, és a családi gazdálkodás támogatását természetbeni szociális ellátásnak minősítette. A szociális törvényben így módon szabályozott támogatás igényléséhez az önkormányzatoknak rendeletet kellett alkotni a Szociális Földprogramok működéséről, a kedvezményezettség feltételeiről, a résztvevők kötelezettségeiről, jogairól. Ezt követően a programban részt vevő hátrányos helyzetű családok egyénileg kötött szerződések alapján jutottak hozzá a program által biztosított juttatásokhoz.

Mivel az önkormányzatoktól érkező eseti igények száma az 1992-ben bevezetett program keretében egyre növekedett, 1993-tól meghívásos pályázat keretében biztosították a támogatást. Elsőként a rendszerváltást követő években legnagyobb munkanélküliséggel és leginkább szórt településszerkezettel rendelkező három megye, Békés, Szabolcs-Szatmár-Bereg és Borsod-Abaúj-Zemplén néhány települése kapott támogatást a Szociális Földprogramban (Bartal 1998, 2001, Serafin 1998; Szoboszlai 2001). A résztvevő megyék és kistérségek száma az eltelt 25 év alatt folyamatosan bővült. Jász-Nagykun-Szolnok megye 1993-ban, Baranya megye 1994-ben, Hajdú-Bihar megye 1995-ben, Nógrád és Zala megye 1996-ban, Tolna megye 1999-ben, Somogy megye 2000-ben került be a programba (Rácz 2013).

Az ezredfordulót követő változások

Az ezredforduló körüli éveket Serafin (2015) a „strukturálódás korának” nevezi. A Szociális Földprogram támogatottsága az indulástól 2003-ig folyamatosan emelkedett, majd az uniós csatlakozást követően erős ingadozás következett be. A támogatások volumene 250–300 millió Ft/év szint körül mozgott. Sok településen kialakultak a hosszabb idő alatt stabilizálódó termelési rendszerek, bevált módszerek, de a források bővítésére nem került sor (Rácz 2013). Ennek elsődlegesen az volt az oka, hogy 2004-ben a Szociális Földprogramot nem sikerült integrálni az uniós csatlakozással megnyíló európai támogatási rendszerbe, mert bújtatott agrártámogatásnak minősítették, s ezért nem járultak hozzá az EU forrásaiból való támogatáshoz. A program működéséhez így továbbra is nemzeti forrásokból biztosították a pénzügyi alapot. Az évente felhasználható – folya-

matosan csökkenő – forrásról a mindenkori éves költségvetési törvény a fejezeti kezelésű előirányzatok rovaton rendelkezett, s az önellátás készségének fejlesztésére fókuszáló földprogrammal szemben mind nagyobb szerepet kapott a foglalkoztatási elemet hangsúlyozó közfoglalkoztatás. Az évtized második felében a hazai forrásokat is e program támogatására csoportosították át (AKI 2008; Bíró et al. 2012; Rácz 2009, 2013).

A Szociális Földprogrammal kapcsolatos szakmai irányváltást jelzi a 2004. évi EU-csatlakozást követően, hogy a szűkülő források miatt a támogatások hosszú távú biztosítása helyett a programban résztvevők mielőbbi önállósodását szorgalmazták a döntéshozók. A szakpolitikai stratégia változását követően a Szociális Földprogramok útkeresési kísérlete indult el a szociális szövetkezetek irányába (Németh 2013, 2014; Simkó, Tarjányi 2011; Soltész 2012). A szövetkezetekről szóló 2006. évi X. törvény és a szociális szövetkezetekről szóló 141/2006. (IV. 29.) kormányrendelet megteremtette a szociális szövetkezet – mint szervezeti forma – létjogosultságát, mely a legtöbb helyen szorosan kapcsolódott a földprogramhoz. A szövetkezeti forma a korábban kialakult háztartásgazdaságok helyett azonban a(z) (ön)foglalkoztatást és az önellátást előtérbe helyező közösségi vállalkozási formákat támogatja. A Szociális Földprogram és a szociális szövetkezetek együttműködésének lehetőségét vizsgálta Nagyné (2007) elemzésében. Arra kereste a választ, hogy a szociális földprogram hogyan lehet a formálódó szociális szövetkezetek alapja. A szerző megállapítása szerint a szövetkezeti forma egyes elemei ugyan már megjelentek a Szociális Földprogramban, de szövetkezetté formálásukhoz még számos feltétel hiányzik. A kormányzat által kiemelten támogatott út, a Szociális Földprogramok, illetve a helyi gazdaság fejlesztését szolgáló korai kísérletek szociális szövetkezetté formálása számos kritikát váltott ki a szakértők körében (G. Fekete 2011; G. Fekete, Solymári 2004; G. Fekete, Lipták 2014; Rácz 2013). A kritikák középpontjában elsődlegesen annak hangsúlyozása állt, hogy a Szociális Földprogram nem minden eleme vonható be a közösségi vállalkozás kereteibe. A háztartásgazdaságokra épülő rugalmas önellátási formák, a „kertgazdaságok” funkciója sok tekintetben más készségekre épül és más célokat szolgál, mint a szociális szövetkezeti mozgalom. Bár G. Fekete és Lipták (2014) a Szociális Földprogramot tekintik a társadalmi vállalkozások „bölcsőjének” Magyarországon, de a közfoglalkoztatással kombinált szociális szövetkezetté válást és mielőbbi önfenntartásra irányuló elvárást nem tartották megalapozottnak. Jóllehet a szerzők elsődlegesen a közfoglalkoztatáshoz kötődő, szövetkezésre irányuló folyamattal kapcsolatban foglalmazták meg fenntartásaikat, megállapításaik sok vonatkozásban érvényesek a Szociális Földprogram működésére, a közfoglalkoztatással kombinált, szövetkezetesítés irányába terelő folyamatára is. A Szociális Földprogramok szervezeti kereteinek és alapvető céljainak átformálása megítélésük szerint azért kockázatos, mert az ezredfordulót követő évek kutatási adatai igazolták, hogy a Szociális Földprogramban döntően az önellátásra való termelés a domináns, s ez többségében az erőforrás-hiányos háztartásgazdaságokban va-

lósul meg (lásd még AKI 2008; Rácz 2009; Szoboszlai 2001). Tőke és szaktudás nélkül pedig a szövetkezeti működés feltételei nem biztosítottak. Az útkeresési kísérletek másik iránya – a szövetkezetesítéssel szemben – a Szociális Földprogramok megerősítése, működési feltételeinek biztosítása lett volna. A földprogramok működtetése szempontjából kulcsfontosságúnak tűnő jogszabály elfogadása 2006-ban azt a reményt keltette, hogy az út ebbe az irányba is járható. A 19/2006. (III.4.) FVM-rendelet lehetővé tette ugyanis, hogy a Szociális Földprogramot megvalósító települések a Nemzeti Földalapból (NFA) mezőgazdasági művelésre alkalmas területeket igényeljenek. A rendelet szerint 1 fő részére legfeljebb 1 hektár terület nagyságú földrészlet juttatható. A program céljára földet legalább két évre, legfeljebb tizenöt évre lehetett vagyonnevelésbe adni. A települési (kerületi) önkormányzat a program céljára kizárólag a saját településén fekvő földrészleteket kaphatott.¹² A tulajdonviszonyok tisztázatlansága, rendezetlensége, a hiányos nyilvántartások miatt azonban a földigénylés nehézkesen működött. Az NFA a 2006-ban meghirdetett program keretében összesen alig 145 hektár termőföldet adott át 12 településnek. A következő kormányzati ciklusban közel 200 település jelezte, hogy igényt tart az NFA által menedzselte állami termőföldre, de az önkormányzatokkal folytatott konzultáció eredményeként végül csak 76 önkormányzat kapott 115 hektár termőföldet. A Szociális Földprogram hatékony működtetésére, továbbfejlesztésére irányuló kísérletek a legnagyobb akadályba ütköztek: a programok nem jutottak művelésbe vonható földterülethez (Terbe 2012).

Bár az NFA-ról szóló 2010. évi LXXXVII. törvény 32. § (1) bekezdésének c) pontjában kapott felhatalmazás alapján a 263/2010. (XI. 17.) kormányrendelet ismételten rendelkezett a NFA-ba tartozó földrészletek Szociális Földprogram megvalósítása céljából az önkormányzatok számára történő ingyenes tulajdonba vagy vagyonnevelésbe adásának szabályairól, a helyzet nem lett sokkal kedvezőbb. 2011 júliusáig az önkormányzatok alig 132 hektár földet kaptak vagyonnevelésbe a Szociális Földprogram megvalósítására (www.kormany.hu). Így a Szociális Földprogram kiszélesítésére, a kertgazdaságok és háztáji gazdaságok megerősödésére, a mezőgazdasági térségben élő családok felzárkóztatására, önfenntartó képességének javítására csak korlátozott mértékben kerülhetett sor.

A földprogram megerősítését, működési feltételeinek javítását és kiszélesítését tűzte ki célul a programot szervező önkormányzatok körében szakmai támogatói feladatokat ellátó területi menedzserszervezetek (TMSZ) hálózata, mely 2001-ben alakult. A TMSZ a földprogramok irányításában és módszertani fejlődésében játszott szerepet. A megyei szervezetek koordinációját a Jász-Nagykun-Szolnok megyei Esély Szociális Forrásközpont látta el, amely a támogatási rendszer és a hálózat fenntarthatósága és fejleszthetősége érdekében a másfél évtized alatt folyamatosan és különböző formában (adatbázis-működtetés, kutatási programok, műhelymunkák, kiadványok stb.) segítette a megvalósító szervezetek – többnyire önkormányzatok – munkáját.¹³ Kezdeményezésükre jött létre 2002-

ben az érintett települések érdekvédelmi szervezeteként a Szociális Földprogramot Működtető Települések Országos Szakmai Érdekképviselői Szövetsége Egyesület (SZOFOSZ), mely megalakulása óta ellátja a Szociális Földprogramok módszertani fejlesztő és érdekképviselői tevékenységét.

A Szociális Földprogram napjainkban

Annak ellenére, hogy a Szociális Földprogram a 2007 és 2013 közötti fejlesztési területeket meghatározó Új Magyarország Vidékfejlesztési Program III. tengelyének része volt, és előzetesen konkrét tervek fogalmazódtak meg a program továbbfejlesztésével kapcsolatban, a javaslatokat az EU Bizottsága nem szívesen fogadta. Az előzetes tárgyalások során nyilvánvalóvá vált, hogy az EU továbbra sem járul hozzá a Szociális Földprogram társfinanszírozásához. Mindezek következtében 2010-től, a kormányváltást követően a program alapvetően átalakult. A korábbi mezőgazdasági önellátó, jövedelemkiegészítő, integráló funkcióval szemben – a kormány szociálpolitikai és foglalkoztatáspolitikai irányváltásával párhuzamosan – a Szociális Földprogramok keretében is a foglalkoztatási elem került előtérbe. A hagyományos háztartási keretek között, elsődlegesen önellátásra végzett termelés támogatása helyett a közfoglalkoztatással kombinált programelem került kiemelt helyre a Szociális Földprogramban. A 2011. évben meghirdetett támogatási pályázat 300 millió Ft-os keretösszegéből az a 168 pályázó kaphatott forrást, ahol a Szociális Földprogramban legalább két közfoglalkoztatottat is alkalmaztak (www.romagov.kormany.hu). A foglalkoztatási elem alapvetően új volt a földprogramok történetében, hiszen a program eredetileg nem foglalkoztatási, hanem szociálpolitikai célok megvalósítása érdekében jött létre, és az önellátó képesség javítása volt az elsődleges cél. A Szociális Földprogram „beterelése” a csaknem minden aktív foglalkoztatáspolitikai eszközt magába „olvasztó” közfoglalkoztatási programba azonban nem járt osztatlan sikerrel (Csoba 2010; Váradi 2015; Virág 2015). Az új feltételek között ugyanis a Szociális Földprogram eredeti célja került veszélybe: a kiegészítő jövedelmet biztosító, elsődlegesen önellátási célokat szolgáló, önálló gazdálkodásra nevelő integráció. Az egyéves kísérletet követően, 2012-től visszakerült a Szociális Földprogramba a klasszikus kertművelést és kisállattartást támogató elem, de továbbra is maradt a közfoglalkoztatáshoz kapcsolódó alprogram; ezek mellett egy új elem is megjelent a pályázati kiírásban. Az utóbbi öt évben (2012–2016) így a Szociális Földprogram keretében három támogatási formára lehetett pályázni. Első helyen, „A” komponensként, a közfoglalkoztatáshoz kapcsolódó szociális földprogram alprojekt jelent meg a pályázati felhívásban. A program „B” komponense, az eszközbeszerzési- és fejlesztési alprojekt a már korábban eredményesen pályázó földprogramok továbbfejlesztését célozta, míg a háztartásokat célzó hagyományos programelem, a „C” kom-

ponensben, kertkultúra és kisállattartási alprojekt néven került meghirdetésre (Giró-Szász 2012; Serafin 2015). Az egyes programelemekre szánt források arányainak változása is jelzi, hogy a közfoglalkoztatással kombinált Szociális Földprogram sikertelen kísérletnek bizonyult. Az „A” komponensben felszabaduló forrásokat azonban nem csoportosították át a „B”, vagy az évtizedek óta eredményesen működő „C” komponenshez (1. táblázat).

A közfoglalkoztatás előtérbe kerülésével a szakpolitikai stratégiákban a Szociális Földprogram támogatása az elmúlt 5 évben fokozatosan veszített jelentőségéből. A 2011-ben még 300 millió Ft kerettel gazdálkodó program 2016-ban a forrásoknak már csak alig valamivel több, mint felével tervezhetett (175 millió Ft). A megváltozott környezeti feltételek között számos új kihívás fogalmazódott meg a programmal szemben. Ilyen pl. a háztartásgazdaságokra épülő Szociális Földprogramok közösségi vállalkozásokká szervezésének igénye, vagy a szociális szövetkezetek támogatás nélküli működésére irányuló elvárások erősödése. A konkurens programok erősödése (pl. Start közfoglalkoztatási mintaprogram) és a támogatások csökkenése mellett további problémaként jelentkezik napjainkban a Szociális Földprogramok művelésbe vonható területeinek korlátozottsága is. Ezt jelzi a Nemzeti Földalap földjeinek további privatizációjára vonatkozó – s élénk társadalmi vitára (Csurgó 2015; HVG 2015a, 2016; Szlavkovits 2016) okot adó – új jogszabály¹⁴ 2015-ben, mely a Szociális Földprogramok számára igénybe vehető földalap szűkülésével járt együtt. 2015 októberétől a 3 hektár alatti állami földek árverése is elkezdődött (HVG 2015b).¹⁵ A 2015 novembere és 2016 áprilisa közötti időszakban – annak ellenére, hogy a földterület jelentős részén bérlők gazdálkodtak – 380 ezer hektár termőföldet kívánt értékesíteni a kormány.

Az állami földek privatizációját a kormány a 1765/2015. (X. 16.) sz. határozattal a gazdák számára kedvező földvásárlási hitelprogram bevezetésével is támogatta, ami tovább növelte a privatizációba bevont földalap mértékét, s szűkítette a közösségi földhasználatra igénybe vehető terület nagyságát, a

1. táblázat. A Szociális Földprogram alprojektjei és a pályázati kiírásban szereplő támogatási összegek (Ft, 2010–2016)

The subprojects of the Social Land Program and their suggested aid amounts in the call

Évek	„A” komponens: Közfoglalkoztatáshoz kapcsolódó szociális földprogram alprojekt	„B” komponens: Eszközbeszerzési- és fejlesztési alprojekt	„C” komponens: Kertkultúra és kisállattartási alprojekt
2011	300 000 000	–	–
2012	91 500 000	34 000 000	45 000 000
2013	120 000 000	70 000 000	60 000 000
2014	120 000 000	50 000 000	80 000 000
2015	71 645 972	50 000 000	80 000 000
2016	45 000 000	50 000 000	80 000 000

Forrás: http://www.emet.gov.hu/cimke/szocialis_foldprogram.

Szociális Földprogram kiterjesztésének lehetőségeit.¹⁶ A földtulajdon felértékelődésével és a területalapú támogatások kialakulásával egyre nehezebbé vált a földtulajdon megszerzése, vagy akár a művelés alá vonható terület bérlése a Szociális Földprogramokat szervező önkormányzatok számára. A földprogram területének csökkenéséhez az is hozzájárult, hogy a korábban közösségi művelésben lévő területek vagy egyéni művelésbe adott közösségi földek fokozatosan átkerültek az időközben elindult Start közmunkaprogramba, és a Szociális Földprogram a legtöbb esetben visszaszorult a zártkertekbe. A Szociális Földprogramba bevonható területek mértékét és az ebben meghatározó szerepet játszó Nemzeti Földalapot ugyanis nem sikerült tovább növelni.¹⁷ A vidéki kistelepülések alacsony hatékonyságú lobbijának eredményeként a legtöbb esetben az állami földalapból a legalacsonyabb minőségű földet adták a településeknek művelésbe, s a program nyilvánvaló és sokoldalú eredményessége ellenére sem emelték jelentősen a Szociális Földprogramra fordítható összeget. A társadalmi felzárkózás aktív szociálpolitikai eszközöként azonosított Szociális Földprogram támogatására¹⁸ a pályázat keretében az egyes települések számára biztosított összeg nem áll arányban az érintett települések demográfiai és társadalmi szerkezetéből adódó szükségletekkel.

A 2015. évi költségvetést megalapozó T/2141. számú törvényjavaslat ugyan a Szociális Földprogramot továbbra is a vidéken élő romák, hátrányos helyzetű csoportok felzárkózásának fontos eszközeként tárgyalja, az előterjesztés azonban a program készségfejlesztő, integrációs eleme helyett a hátrányos helyzetűek foglalkoztatását, foglalkoztathatóságuk fejlesztését emeli ki (Cseres-Gergely, Molnár 2015; Váradi 2015). A megvalósítás módja is ebbe az irányba mutat: a szociálisan hátrányos helyzetű személyek megélhetésének elősegítése egyre csökkenő mértékben fókuszál a konyhakerti növények termesztésére vagy a kisállattartás feltételeinek biztosítására, és egyre növekvő hangsúly kerül a közfoglalkoztatás keretében megvalósuló közösségi termelés (Start mintaprogramok) vagy a mezőgazdasági árutermelést megvalósító szociális szövetkezetek létrehozásának támogatására. Változik a termelés célja is. Eddig elsődlegesen az önellátás erősítése állt a középpontban, s csak kismértékben jelent meg az „árufelesleg” helyi piaci értékesítése. 2014-től a pályázati felhívásokban (www.emet.gov.hu) egyre nagyobb hangsúly kerül a hazai, piacképes, egészséges, tartósítószerektől mentes termékek, áruk előállítására és felhasználására.

A Szociális Földprogram átalakulásának, fokozatos háttérbe szorulásának vizsgálata azért is érdemel kiemelt figyelmet, mert a gazdasági lehetőségek kihasználásán túl a településen és a célcsoport körében számos további előnnyel járt a program hatékony működtetése:

- A többi aktivizáló eszközzel szemben a Szociális Földprogram egyik meghatározó eleme az önkéntesség. A részt vevő önkormányzatoknak és családoknak pályázni kell a programban való részvételre. Ez növeli a program motiváló erejét, presztízsét.

- A program alanya az önálló családi gazdaság, ahol a kedvezményezettek nem alkalmazottként, munkaviszony keretében, hanem független kistermelőként vesznek részt a programban. Megnő a résztvevő felelőssége, döntési jogköre is.
- A szervezésért a települési önkormányzat a felelős, amely a családokkal kötött szerződés alapján a családok képességeihez és a helyi sajátosságokhoz igazítva biztosítja a támogatást. Az „alulról szervezett” program előnye, hogy a tevékenységet helyben „találják ki”, és a program volumenéről, lokális céljairól és a résztvevők köréről is lokálisan döntenek. A program kerete lehetőséget biztosít a rugalmas, sokszínű, a célcsoporthoz alkalmazkodó program szervezésére – az önellátástól az árutermelésig;
- Mindezek eredményeként a Szociális Földprogram a hátrányos helyzetű kistelepülések szociálpolitikájának szerves részévé vált (Serafin 2015). A segélyből élők gazdasági aktivizálásakor a célcsoporttal szembeni meghatározó attitűd a képessé tevés és a motiváció, nem pedig a szankció. Mivel a peremhelyzetű, jövedelemmel nem rendelkező csoportok programban való részvétele nem kötelező, a szankció elveszíti szabályozó szerepét.
- A program szervezői a résztvevők számára folyamatos segítőrendszert (vetőmagok és tenyészállatok biztosítása, szakértői támogatás, képzésben való részvétel, mezőgazdasági gépekkel biztosított ingyenes vagy alacsony költségű szolgáltatás nyújtása stb.) működtetnek, s az érintettek több éven keresztül is részesülhetnek a támogatásban. Így az érintettek társadalmi és munkaerőpiaci integrációjának formája és ütemezése az egyéni élethelyzetekhez igazodik.
- A tevékenység szervezése az önkormányzatok gondoskodó profiljának vállalkozó profilra váltása mellett zajlik. Megvalósul a korábban nagy hagyományokkal rendelkező, de mára a peremhelyzetű csoportokban elfeledett önellátó háztartásgazdaság újrateremtése, a célcsoport önfenntartó képességének javulása.

Összegzés

A Szociális Földprogram – mint a lokális gazdaság fejlesztésére irányuló kísérletek legkorábbi támogatója – az eltelt 25 év alatt a peremhelyzetű csoportok aktivizálásának egyik jól ismert eszközévé vált.¹⁹ Az önkéntesség elvére épülő, többnyire a települési önkormányzatok koordinálásával alulról szerveződő, a korábban nagy hagyományokkal rendelkező, de mára a peremhelyzetű csoportokban elfeledett önellátó háztartásgazdaság újrateremtésére irányuló, az agrártevékenységre fókuszáló, az önállóságot és a vállalkozói profilt erősítő, rugalmas, sokszínű, a célcsoporthoz alkalmazkodó program az eltelt 25 év alatt fokozatosan átalakult.

Annak ellenére, hogy a Szociális Földprogramról szóló elemzések kivétel nélkül megállapították, hogy a programnak nem sajátja a munkaviszonyon alapuló foglalkoztatás – hiszen alapvetően a háztartásgazdaságra, annak újra-élesztésére épül, és a kezdeményezésnek jelentős jövedelempótló és aktiváló hatása van –, a program fokozatosan csúszik a foglalkoztatási elem erősödésének irányába (Bartal 2001; Jász 2003; Jász, Szarvák 2005; Rácz 2009, Szoboszlai 2003a, 2003b).

Bár a támogatást megalapozó szakpolitikai stratégiák a Szociális Földprogramot továbbra is a vidéken élő romák hátrányos helyzetű csoportok felzárkózásának fontos eszközeként tárgyalják, a program komplex társadalmi integrációs szerepe helyett kizárólag annak foglalkoztatási elemére fókuszálnak. Ennek megfelelően változik a programban megvalósuló termelés céljának meghatározása is. Eddig elsődlegesen az életminőség javítása és az önellátás erősítése állt a középpontban, és csak kismértékben jelent meg az „árufelesleg” helyi piaci értékesítése. Annak ellenére, hogy az árutermelő jelleg a program eddigi történetében marginális volt és az így előállított termékek sehol nem voltak jelentős tényezői a helyi piacnak, a szakpolitikai szándék – többek között az árutermelést megvalósító szervezetek eszközbeszerzésének támogatásával – a piacra jutás elsődlegességét hangsúlyozza (T/1794. számú törvényjavaslat Magyarország 2015. évi költségvetéséről – a Szociális Földprogrammal kapcsolatos részeket lásd a 805. és 934. oldalon).

Az árutermelésbe való bekapcsolódás olyan speciális készségeket és feltételeket igényel, amelyekkel a részt vevő családok jelentős része nem rendelkezik. Ennek a módosításnak az a veszélye, hogy a peremhelyzetű társadalmi csoportok és a romák integrálására létrehozott Szociális Földprogramból – az árutermelés és a foglalkoztatási elem erősödését követően – éppen azok a célcsoportok szorulnak ki, amelyeknek ezt a programot eredetileg létrehozták.

Jegyzetek

- 1 A Térségi Válságkezelő Programok 1991 óta működnek Magyarországon. Az ország leghátrányosabb térségeiben a helyi szociális problémák megoldását, a szociális ellátórendszer fejlesztését támogatják főként azokban az országrészekben, ahol magas a tartósan munka nélkül lévők aránya. A kilencvenes években évente 20-25 kistérségben 350-400 településnek biztosítottak pénzügyi támogatást. (1991. évi XCI. törvény a Magyar Köztársaság 1992. évi költségvetéséről és az államháztartás vitelének 1992. évi szabályairól)
- 2 A program alapításának körülményeiről és első eredményeiről lásd még Bartal (2001); Jász, Serafin (1998); Rácz (2009); Szarvák, Szoboszlai (2001); Szoboszlai (1999, 2003b).
- 3 Az InnoSi program a Horizont 2020-as programok keretein belül 10 európai ország részvételével, 2015–2017 között szervezett kutatási program, melynek fókuszában a szociális innováció áll. A kutatási program honlapja: <http://innosi.eu/>
- 4 A korszak részletes leírásának irodalma: Csoba (2015); Gayer (1991); Gyáni (1994); Kovrig (1932, 1936, 1940); Szikra (2006).

- 5 A két világháború közötti korszakban a Belügyminisztérium szerepvállalását nem csupán azért célszerű kiemelni, mert – állami jóléti vagy segélyezési rendszer hiányában – a szegények ellátása a korabeli önkormányzatok feladata volt. Hanem azért is, mert napjainkban a jóléti állam által biztosított ellátások fokozatos leépülésével a jóléti ellátások feltételül szabott közfoglalkoztatási programot is ugyanez a minisztérium koordinálja. Ezt a párhuzamosságot – a harmincas évek második felében mindinkább jobbra tolódó politikai vezetés által koordinált, valamint a napjainkban kibontakozó produktív szociálpolitikai modell között – néhány szociálpolitikai szakértő erős kritikával illeti (Hámori 2006; Szikra 2006, 2008).
- 6 A vidéki családi gazdaságok csaknem háromnegyed részében jelen lévő háztáji gazdaságok, illetve kertművelés és állattartás nem csupán az önellátásban, hanem az árutermelésben és a folyamatos és magas színvonalú élelmiszerellátásban is jelentős szerepet játszott Magyarországon a szocializmus alatt. Még a rendszerváltáskor is 1,4 millió háztáji és kiegészítő gazdaság átlagosan 0,8 hektáron végzett termelői tevékenységet, melynek volumene a rendszerváltást követő időszakban drasztikusan csökkent (lásd pl. KSH 2002). A csökkenés hátterében alapvetően a tulajdonszerkezet váltása állt, de nem kis jelentősége volt annak a ténynek is, hogy a privatizációval párhuzamosan széles körben megszűnt a háztáji gazdaságok likviditási tartálékát jelentő főállású munkaviszonyból származó jövedelem. Mivel a mezőgazdasági termelésből származó bevételek időszakosak voltak, az ipari munkából, illetve az egyéb munkaviszonyból származó bevételeket forgatták be a családok a kertművelésbe, állattartásba vagy a háztájiba, így biztosítva annak folyamatos működését. A bérjövdelem kiesésével a háztáji és kertgazdaságok, valamint az állattartás előfinanszírozása is lehetetlenné vált. A munkájukat veszített társadalmi csoportok így kettős jövedelemvesztés áldozatai lettek, s folyamatosan veszítették el a háztáji, illetve a családi gazdaság üzemeltetéséhez szükséges eszközeiket és eszközeiket is.
- 7 „A szegénységre és a társadalmi kirekesztésre vonatkozó mutatók azt mutatják, hogy Magyarországon romlott a helyzet a válság kezdete óta, különösen a gyermekek és a romák körében. Miközben Európában csökkent azok aránya, akiket szegénység vagy társadalmi kirekesztés fenyeget, a magyar népesség 33,5%-a tartozik ebbe a kategóriába. 2008 és 2013 között a szegénységben és társadalmi kirekesztésben élő gyermekek aránya körülbelül 33%-ról 43%-ra nőtt (a 2013-as uniós 28%-os átlaghoz viszonyítva). A szegénység különösen gyakori a romák körében: 81%-ukat fenyegeti szegénység.” (Európai Bizottság 2015, 56.).
- 8 A jelenlegi program 1992-ben az eseti igényekre nyújtott támogatásokkal kezdődött, majd a kezdeményezések rendszerbe foglalását követően, 1993-ban meghívásos pályázati keretben, Szabolcs-Szatmár-Bereg és Borsod-Abaúj-Zemplén megyében indult, ahol tradicionálisan magas volt a szegények és a munkanélküliek aránya (Serafin 2015).
- 9 „1972-ben a lakosság közel fele, 1981-ben pedig 41%-a, vagyis 4,5 millió fő volt érintett a háztáji és kiegészítő gazdálkodásban, tíz évvel később már csak 4 millió fő vett részt a kisüzemi termelésben.” (Bognár 2009, 18.)
- 10 A mezőgazdaság kollektivizálása után is megmaradt a paraszti kistermelés, zömében a mezőgazdasági termelőszövetkezeti tagok háztáji gazdaságaira alapozva. Ezek méreteit kezdettől fogva jogszabályok rögzítették. Az 1951. évi mintaalapszabály szerint „a termelőszövetkezetbe lépő minden család, amelynek önálló háztartása van, jogosult 1/2–3/4 kat. hold földet háztáji gazdálkodás céljára megtartani. Akinek belépéskor földje nincs, annak a közös területből kell földet kijelölni. (...) 1953-ban az állattartás mértékét is szabályozták: egy tehén, egy-két növendékmarha, egy-két anyakoca a malacaival, három-négy hízósertés, öt juh vagy kecske, korlátlan számú baromfi, házinyúl vagy méhcsalád tartozhatott egy háztáji gazdasághoz.” (Schindele 1986, 68.)
- 11 Az 1993. évi III. tv. 47. § 3. bekezdése szerint a családi szükségletek kielégítését szolgáló, gazdálkodást segítő támogatásnak a földhasználati lehetőség, a mezőgazdasági szolgáltatások és juttatások, a munkaeszközök és a munkavégzéshez szükséges forgóeszközök, valamint a szaktanácsadás és a szakképzés biztosítása minősül.
- 12 A szabályozásban a szociális földprogram a későbbiek során is kedvezőtlenebb feltételeket élvez, mint az EU által is támogatott szociális szövetkezetek, különösen akkor, ha ezekben a szövetkezetekben még közfoglalkoztatás is megvalósul. Pl. a 2010. évi LXXXVII. törvényben

foglaltaknak megfelelően kormányrendelet szabályozza az állami földek önkormányzati vagyongazdálkodásának feltételeit. Kibővített az ellenőrzés rendszere, amely az NFA által készített éves ellenőrzési terv szerint zajlik. De ennél is fontosabb, hogy közfoglalkoztatást ösztönző elemek épülnek be a rendszerbe. Míg a Szociális Földprogramot működtető önkormányzatok csak a település határában lévő területekre pályázhatnak, a közfoglalkoztatást megvalósító önkormányzatok olyan földterületre is pályázhatnak, amelyek a település határáról legfeljebb 30 km távolságra vannak.

- 13 A Jász-Nagykun-Szolnok megyei Esély Szociális Forrásközpont – mint a Szociális Földprogramok országos módszertani központja – a kilencvenes évek második felétől folyamatosan jelent meg elemző és módszertani kiadványokat (Nagyné 2001, 2007, 2012; Nagyné, Landau 2006; Nagyné, Serafin, Szoboszlai 2001; Nagyné, Szoboszlai 1999; Nagyné, Varga 2006, Serafin 1999, 2006, 2007).
- 14 1666/2015. (IX. 21.) kormányhatározat a „Földet a gazdáknak!” Program keretében az állami tulajdonú földek földművesek részére történő értékesítéséhez szükséges intézkedésekről
- 15 A Nemzeti Földalapról szóló 2010. évi LXXXVII. törvény 21. § (3a) bekezdés b) pontja alapján nyilvános pályáztatás, illetve árverés mellőzésével is értékesíteni lehet a Nemzeti Földalapba tartozó, 3 ha térmértéket meg nem haladó nagyságú ingatlanokat.
- 16 Ez különösen azokon a településeken jelentett gondot, ahol az érintett célcsoportok számára nem álltak rendelkezésre művelésbe vonható területek, nagyobb kertek. Korábban ezeken a településeken az önkormányzat osztott a háztartásoknak/családoknak saját tulajdonú vagy bérelt közösségi földekből művelésbe vonható kisebb területeket, ahol a háztáji termelés megvalósulhatott.
- 17 A program keretében 2015-ben országosan 217 hektárt művelnek – nyilatkozta Langerné Victor Katalin társadalmi felzárkózásért felelős helyettes államtitkár (www.farmit.hu).
- 18 A Szociális Földprogramot támogató hazai rendeletnek és a támogatás összegének meg kellett felelni az Európai Unió működéséről szóló szerződés 107. és 108. cikkének (a mezőgazdasági ágazatban nyújtott csekély összegű támogatásokra vonatkozó 2013. december 18-i 1408/2013/EU bizottsági rendeletnek), hogy a támogatás ne minősüljön bűjtött mezőgazdasági finanszírozásnak.
- 19 Bár a Szociális Földprogramot nemzeti szinten az Emberi Erőforrások Minisztériuma Szociális Ügyekért és a Társadalmi Felzárkózásért Felelős Államtitkársága irányítja, lokális szinten a működési kereteket a részt vevő önkormányzatok adják, amelyek kötelezően megalkotandó helyi rendeletekben szabályozzák a település sajátosságaihoz illeszkedő működési rendet.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány a Horizont 2020 Program InnoSI (Innovative Social Investment: Strengthening communities in Europe) projekt keretében készült. Grant Agreement Number: 649189.

Irodalom

1991. évi XCI. törvény a Magyar Köztársaság 1992. évi költségvetéséről és az államháztartás vitelének 1992. évi szabályairól. http://www.complex.hu/kzldat/t9100091.htm/t9100091_0.htm (Letöltés: 2016. november 21.)
- A szociális földprogramok helye a Szociális és Családügyi Minisztérium szociálpolitikai koncepciójában. Interjú Lakner Zoltánnal (1999). *Hírlevél*, 1. Szociális Földprogramok Hálózatfejlesztő Központja, Szolnok

- AKI (2008): *A szociális földprogramok jellemzői és tapasztalatai*. Agrárgazdasági Kutató Intézet, Budapest
- Bartal A. M. (1998): Szociális+föld+program=szociális földprogram? *Valóság*, 9., 37–48.
- Bartal A. M. (2001): *A szociális földprogramok – avagy az aktív foglalkoztatás- és szociálpolitika alternatívái a rurális térségekben*. Acta Civitalis, Budapest
- Bíró Sz., Hamza E., Molnár A., Rácz K., Székely E., Tóth K., Tóth O., Varga E. (2012): *A mezőgazdasági foglalkoztatás bővítésének lehetőségei vidéki térségeinkben*. Agrárgazdasági Kutató Intézet, Budapest
- Bognár A. (2009): „Féllábú magyar agrármodell” avagy hova tűnt a háztáji? OTDK dolgozat <http://kgk.sze.hu/images/dokumentumok/elektroniusfolyoirat/BognarAttila.pdf> (Letöltés: 2016. december 28.)
- Cseres-Gergely, Zs., Molnár, Gy. (2015): Public works programmes in the public employment system, 2011–2013. Basic facts. In: Fazekas, K., Varga, J. (eds.): *The Hungarian labour market 2015*. Institute of Economics, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences, Budapest, 86–100. <http://econ.core.hu/file/download/HLM2015/23.pdf> (Letöltés: 2016. november 28.)
- Csoba, J. (2010): „Job instead of income support”: Forms and specifics of public employment. *Review of Sociology of the Hungarian Sociological Association* 2., 46–69.
- Csoba, J. (2014): Managing the unemployment in Hungary. *Metszetek – Társadalomtudományi folyóirat*, 4., 78–90.
- Csoba, J. (2015): *Decent work: Full employment: Utopia or chance of the 21st century*. Wiener Verlag für Sozialforschung, Bremen
- Csurgó D. (2015): Kiszivárgott, hogy adná a kormány az állami földeket. http://index.hu/gazdasag/2015/09/18/allami_fold_privatizacio_eloterjesztes/ (Letöltés: 2017. január 5.)
- Európai Bizottság (2015): 2015. évi orszájelentés – Magyarország a makrogazdasági egyensúlyhiányok megelőzéséről és kiigazításáról szóló részletes vizsgálattal {COM(2015) 85 final} Brüsszel, 2015. február 26. SWD(2015) 36 final. http://ec.europa.eu/europe2020/pdf/csr2015/cr2015_hungary_hu.pdf (Letöltés: 2016. november 28.)
- G. Fekete É. (szerk.) (2011): *Önkormányzatok és civil szervezetek helyi foglalkoztatási kapacitásainak növelési lehetőségei*. Kutatási zárójelentés, Miskolc. www.emorka.hu/wp-content/uploads/2012/05/kjm_zarotan_2011.doc (Letöltés: 2017. január 5.)
- G. Fekete É., Solymári G. (2004): A szociális gazdaság kiépítésének esélye és feltételei az Észak-magyarországi régióban. *Észak-magyarországi Stratégiai Füzetek*, 1–2., 32–78.
- G. Fekete É., Lipták K. (2014): Közfoglalkoztatásból szociális szövetkezet? In: Lukovics M., Zuti B. (szerk.): *A területi fejlődés dilemmái*. SZTE Gazdaságtudományi Kar, Szeged, 123–142 <http://www.eco.u-szeged.hu/download.php?docID=40071> (Letöltés: 2017. január 5.)
- Gayer Gy.-né (1991): Zöldkereszt – a produktív szociálpolitika koncepció része. In: Török T.-né (szerk.): *Család és alkohol*. Országos Alkohológiai Intézet, Budapest, 11–38.
- Gábor R. I., Galasi P. (1981): *A második gazdaság: tények és hipotézisek*. KJK, Budapest
- Giró-Szász A. (2012): *Kormányzónívői tájékoztatás az új típusú szociális szövetkezetek indításáról*. 2012. március 12.
- Gyáni G. (1994): *A szociálpolitika múltja Magyarországon*. História, MTA Történettudományi Intézete, Budapest
- Hámori P. (2006): Produktív szociálpolitika a visszacsatolt északi és keleti területeken. *Magyar Szemle*, 1–2., 42–58.
- Harcza I. (1996): *Paraszti gazdaságok, mezőgazdasági vállalkozók*. KSH, Budapest (Társadalomstatistikai füzetek; 11.)
- HVG (2015a): *Földet vesz az állam az eladott állami földek árából*. http://hvg.hu/gazdasag/20151216_Foldet_vesz_az_allam_az_eladott_allami_fo (Letöltés 2016. november 27.)
- HVG (2015b): *Kedden megkezdődött az állami földek értékesítése*. http://hvg.hu/gazdasag/20151013_Kedden_megkezdodott_az_allami_foldek_erte (Letöltés: 2016. november 27.)
- HVG (2016): *Lázár János családtagjai is bevásároltak a földekből*. http://hvg.hu/gazdasag/20160125_Lazar_Janos_csaladtagjai_is_bevasaroltak (Letöltés: 2016. november 27.)
- Jász K. (2003): Társadalmi kirekesztettség a szociális földprogramok tükrében. In: Szoboszlai Zs. (szerk.): *Cigányok a szociális földprogramban*. Gondolat Kiadó, Budapest, 79–96.
- Jász K., Szarvák T. (2005): Az esélyegyenlőségi politika Janus-arca. *Politikatudományi Szemle*, 2. 135–155.
- Jász K., Serafin J. (1998): *Mezőgazdaság és szociálpolitika. Szövetkezés*, 1., 72–84.

- Kovács I. (1999): A modellkísérletről a hálózati. *Hírlevél*, 3–4., Szociális Földprogramok Hálózatfejlesztő Központja, Szolnok
- Kovrig B. (1932): *A magyar szociálpolitika igaza a liberális és szocialista eszmerendszerek küzdelmében*. Wodianer, Budapest
- Kovrig B. (1936): *Szociálpolitika*. Magyar Szemle Társaság, Budapest
- Kovrig B. (1940): *Hogy életünk emberibb legyen*. Stádium, Budapest
- KSH (2002): *J/291 jelentés. Magyarország 1990–2001. (A Magyar Köztársaság 12 éve) Beszámoló a társadalom és a gazdaság főbb folyamatairól*. KSH, Budapest <http://www.parlament.hu/irom37/0291/0291.htm#v> (Letöltés: 2016. november 28.)
- Misi S., Markó L. (1977): *A háztáji és kiegészítő gazdálkodás*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest
- Nagyné V. I. (2001): Az interprofesszionális néhány jellemzője a szociális földprogramok rendszerében In: Somorjai I. (szerk.): *Amivel még nem számolunk... Interprofesszionális együttműködés és szociális munka*. Széchenyi István Főiskola, Kávé Kiadó, Budapest, Győr
- Nagyné V. I. (2007): A szociális földprogramok, mint a szociális szövetkezet alapítás lehetséges bázisai. *Szövetkezés*, 1–2., 56–65.
- Nagyné V. I. (2012): *A szociális munka lehetőségei a szociális földprogramokban és a szociális szövetkezetekben*. Készült a TÁMOP-5.4.4-09/2-C-2009-0007 projekt keretében. Kézirat. VINT Szolgáltató Betéti Társaság, Szolnok
- Nagyné V. I.; Landau E. (2006): *Szociális földprogram modellek*. Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Szociális Közalapítványa Regionális Szellemi Forrásközpont, Szolnok
- Nagyné V. I., Serafin J., Szoboszlai Zs. (2001): Fejlesztési javaslatok. In Szoboszlai Zs. (szerk.): *Szociális földprogramok Magyarországon. Egy aktív szociálpolitikai modell eredményei. 1992–2000*. Esély Alapítvány Regionális Forrásközpont, Szolnok
- Nagyné V. I., Szoboszlai Zs. (szerk.) (1999): *A szociális földprogram referenciái, 1998–1999*. Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Esély Szociális Közalapítvány Regionális Forrásközpont, Szolnok Szociális Földprogramok Magyarországon. Tájékoztató anyag
- Nagyné V. I., Varga I. (2006): A túristvándi modell. In: Nagyné V. I., Landau E. (szerk.): *Szociális földprogram-modellek*. Szolnok, 23–35.
- Németh L. (2013): Gondolatok a szociális szövetkezetek meghatározásához – vitassuk meg!!! www.szoszov.hu (Letöltés: 2016. november 28.)
- Németh L. (2014): Szociális szövetkezetek: magyarországi helyzetkép. In: Nagy J. T. (szerk.): *A szociális szövetkezet, mint helyi közösségi innováció*. Pécsi Tudományegyetem, Illyés Gyula Kar, Szekszárd, 14–15.
- Rácz K. (2009): Útban a szociális gazdaság felé? Beszámoló egy produktív szociálpolitikai program eddigi eredményeiről. *Kapocs*, 3., 13.
- Rácz K. (2013): Szegénységkezelés aktív eszközökkel. Egy produktív szociálpolitikai program két évtizedes működésének tapasztalatai. In: Kovács K., Váradi M. M. (szerk.): *Hátrányban, vidéken*. Argumentum Kiadó, Budapest 135–156.
- Schindele M. (1986): Háztáji gazdaságok. *História*, 56., 68–74.
- Serafin J. (1998): Mezőgazdaság és szociálpolitika. *Szövetkezés*, 1., 72–84.
- Serafin J. (1999): A szociális földprogram jellemzői. *Hírlevél*, 1. Szociális Földprogramok Hálózatfejlesztő Központja, Szolnok
- Serafin J. (2001): A szociális földprogram. In: Szoboszlai Zs. (szerk.): *Szociális földprogramok Magyarországon. Egy aktív szociálpolitikai modell eredményei – 1999–2000*. Esély Szociális Közalapítvány, Szolnok, 15–25.
- Serafin J. (2006): Szociális földprogram Magyarországon. *Szövetkezés*, 2., 83–95.
- Serafin J. (2007): *A szociális földprogramok kialakítása, működtetése a településeken*. Kézirat. Budapest
- Serafin J. (2015): *Szociális földprogram*. Kézirat. Budapest
- Sik E. (1996): Egy ló-öszvér a lovakról és a szamarokról. Adalék a második gazdaság hazai eszmétörténetéhez. *Közgazdasági Szemle*, július–augusztus, 704–725.
- Simkó J., Tarjány O. (2011): *A szociális szövetkezetek és a támogatásukat célzó programok vizsgálata*. Országos Foglalkoztatási Közhazsnú Nonprofit Kft., Budapest
- Smith, J., Wallerstein, I. (1992): *Creating and transforming households: The constraints of the world-economy*. Cambridge University Press, Cambridge <http://doi.org/b46c55>

- Smith, J., Wallerstein, I., Evers, H-D. (1984): *Households and the world-economy*. Sage, Beverly Hills
- Soltész A. (2012): A szociális szövetkezetek fenntarthatósága. In: Nagy J. T. (szerk.): A szociális szövetkezet, mint helyi közösségi innováció. Pécsi Tudományegyetem, Illyés Gyula Kar, Szekszárd, 16–17.
- Szarvák T., Szoboszlai Zs. (2001): *Szociális földprogramok Magyarországon. Egy aktív szociálpolitikai modell eredményei - 1999-2000*. Esély Szociális Közalapítvány Regionális Szellemi Forrásközpont, Budapest
- Szikra D. (2006): Új ablak a magyar szociális ellátások történetére: Fajüldözés és szociálpolitika a legújabb kutatások alapján. *Esély*, 3., 110–115.
- Szikra D. (2008): A szociálpolitika másik arca. Produktív szociálpolitika és a zsidótörvények. *Élet és Irodalom*, április 18.
- Szlavkovits R. (2016): Szemünk előtt hajtott végre megdöbbentő fordulatot a Földalap. http://hvg.hu/gazdasag/20160127_nfa_natura_2000_foldlicit_szerzodeskotes (Letöltés: 2016. december 27.)
- Szoboszlai Zs. (1999): A szociális földprogramok hatékonysága. *Esély*, 3., 26–44.
- Szoboszlai Zs. (2001): A cigány népeség a szociális földprogramban. In: Szoboszlai Zs. (szerk.): *Szociális földprogramok Magyarországon. 1992-2000*. Esély Szociális Közalapítvány, Szolnok, 86–92.
- Szoboszlai Zs. (2003a): A szociális földprogram roma kedvezményezettjeinek társadalmi jellemzői. In: Szoboszlai Zs. (szerk.): *Cigányok a szociális földprogramban*. Gondolat Kiadó, Budapest, 31–78.
- Szoboszlai Zs. (2003b): A szociális földprogram vidékfejlesztési hatásai. In: Kovács T. (szerk.): *A vidéki Magyarország az EU-csatlakozás előtt*. VI. Falukonferencia. MTA RKK, MRTT, Pécs, 471–478.
- T/1794. számú törvényjavaslat Magyarország 2015. évi költségvetéséről. <http://www.parlament.hu/irom40/01794/01794.pdf> (Letöltés: 2017. január 5.)
- Timár J. (2002): Restructuring labour markets on the frontier of the European Union: Gendered uneven development in Hungary. In: Rainnie, A., Smith, A., Swain, A. (eds.): *Work, employment and transition: restructuring livelihoods in post-communism*. Routledge, London, 134–154.
- Terbe T. (2012): Szocio és öko. A közösségi gazdálkodás dilemmái. *Eszmélet*, 95. http://eszmelet.hu/terbe_terez-szocio-es-oko-a-kozossegi-gazdalkodas-dilemmair (Letöltés: 2017. január 5.)
- Váradi M. M. (2015): Szegénység, projektek, közpolitikák. *Tér és Társadalom*, 1., 69–96. <http://doi.org/bm2h>
- Virág T. (szerk.) (2015): *Törésvonalak. Szegénység és etnicitás vidéki terekben*. Argumentum, Budapest <http://romagov.kormany.hu/dontes-a-szocialis-foldprogramok-mukodtetesenek-tamogatasara-szoc-fp-11-kiirt-palyazati-kategoriaban/palyazatok> (Letöltés: 2016. november 27.) http://www.emet.gov.hu/_userfiles/felhivasok/SZOC_FP/szoc_fp_14/palyazati_kiiras_szoc_fp_14_modositott.pdf (Letöltés: 2017. január 5.)
- <http://www.farmit.hu/uzletvitel/2015/08/08/megduplazodott-szocialis-foldprogram-resztvevoinek-szama> (Letöltés: 2016. november 27.)
- <http://www.kormany.hu/hu/videkfejlesztési-minisztérium/kozigazgatási-allamtitkarság/hirek/a-szocialis-foldprogrammal-is-munkara-osztonoz-a-kormany> (Letöltés 2017. január 5.)

KITEKINTÉS / OUTLOOK

Idegenségtapasztalat és megszelídített tér Transznacionális migráció gyerekperspektívából

Transnational migration from children's perspective: being a stranger and taming space

NÉMETH KRISZTINA

NÉMETH Krisztina: tudományos munkatárs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 1112 Budapest, Budaörsi út 45.; nemeth@rkk.hu

KULCSSZAVAK: transznacionális migráció; gyerekrajz; projektív módszerek; ágencia; térhasználat

ABSZTRAKT: A tanulmány a transznacionális migráció jelenségét vizsgálja egy eddig kevésbé feltárt perspektívából, a gyerekek szemszögéből. Jóllehet az általános vélekedések szerint a gyerekek a leginkább kitettek a családi migrációs döntéseknek, az újabb kutatási eredmények árnyalják a változásokat passzívan megélő, a migráció hatásait csupán elszenvető gyerek képét, és a hangsúlyt egyre inkább az élményeikre, az egyéni adaptációs stratégiáikra, azaz az ágenciájukra helyezik.

A két esettanulmány a Magyarországról külföldre irányuló munkavállalási célú migráció helyi társadalmakra gyakorolt hatásai című OTKA-kutatás keretében a migrációban érintett tanulókkal felvett interjúk, asszociációk, valamint gyerekrajzok dinamikus elemzésén alapul. A különféle módszerek közötti triangulációt a gyermeki perspektíva megszólaltatásának kihívásai mellett az egyes megközelítések korlátai, valamint a migráció jelenségének komplexitása indokolják.

A mélyfúrászerű elemzés – más projektív technikákon alapuló elemzésekhez hasonlóan – problémafeltáró jellegű, következőképpen nem reprezentatív és nem általánosítható. Az elemzés célja, hogy felvillantson különféle attitűdöket, egyéni megküzdési módokat, valamint ezek kognitív, érzelmi, térhasználatbeli aspektusait és reflektáljon a kombinatív módszertan alkalmazására.

A migrációs tapasztalatok ambivalenciáját a különféle módszerekkel feltárt élmények más-más megvilágításba helyezik. A különböző projektív technikák használatával a pusztán verbális információszerzésnél sokszínűbb, összetettebb kép rajzolódik ki a gyermekek migrációs élményeiről. A módszerek közötti trianguláció közvetíti az idegenség tapasztalatának összetettségét, térbeli és társas vetületeit: a beilleszkedés kihívásait, valamint az idegen tér tapasztalatát és annak kiismerésével megszerzett kontrollt.

Krisztina NÉMETH: research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences; Budaörsi út 45., H-1112 Budapest, Hungary; nemeth@rkk.hu

KEYWORDS: transnational migration; child-drawing; projective techniques; agency; spatial routine

ABSTRACT: The study examines transnational migration from the perspective of children – a little-studied point of view. It is a widely shared belief that children are in a vulnerable position within the family regarding their participation in migration decisions as they can't enforce their interest. A new wave of literature, however, considerably revises this image of the children as the passive bearers of harmful effects (such as the loss of place, distress, emotional crises, solitude etc.) and emphasizes the complexity of their experiences, their flexibility and their individual adopting strategies, that is, their agency.

The two case-studies in this paper analyze child-drawings and interviews made by and with pupils (aged 6–14 years) with transnational migration experiences (defined as being lived permanently in a transnational family, and having moved abroad with their whole, nuclear family or with one parent). Children's drawings and interviews were recorded in the Hungarian Scientific Research Fund's (OTKA) project "International Migration from Hungary and its Impacts on Rural Societies". The analysis examines the children's drawings, their associations (using Rory's story cubes for stimulating narratives) and their experiences narrated during the interview in a dynamic way; that is, it tries to interpret the mutual relations between migration experiences revealed by the different methods.

The triangulation of methods – that is, using mixed interview methods (narrative and question-based, "structured") and projective techniques, such as children's drawings and stimulating associations by Rory's story cubes – was substantiated by the methodological challenge of recalling children's perspectives, the complexity of migration experiences and the constraints of a single method.

This in-depth analysis explores specific problems and attitudes related to transnational migration, therefore, its results are not representative and may be generalized only moderately. The aim is to reveal different attitudes, individual coping (adapting) strategies, their cognitive, emotional and spatial aspects and to reflect upon its own methodological attempt.

Fragmented experiences revealed by diverse methods and techniques cast a different light on the ambiguities of transnational migration. The case studies show that projective techniques can enrich the methodological repertoire and highlight experiences otherwise resisting narration, especially in relation to children. This enriched methodology gives a more complex picture of children's migration experiences than plain interview methods. The triangulation of methods grasps and transmits the multiple experiences of being a stranger and its spatial and social aspects: the challenges of social integration, the perception of cultural and social differences, the experience of the unknown and often menacing space and the control over this everyday space gained by perambulating and discovering it.

Kutatási kérdés és módszertani keretek

A tanulmány a transznacionális migráció jelenségét vizsgálja egy eddig kevésbé feltárt perspektívából, a gyerekek szemszögéből (de Haas 2010; Lewis 2010; Marcu 2012; Ní Laoire, Carpena-Méndez, White 2015; Zeitlyn, Mand 2012). A transznacionális migráció a nemzetállami határokon átvélő mozgások összessége, amely a többé-kevésbé tartós külföldi tartózkodás ellenére sem feltétlenül gyengíti a kibocsátó országokhoz fűződő viszonyt. A transznacionális

életforma ugyanis olyan kettős (vagy többes) kötődéseket alakít ki, amelyek egyszerre fűzik az egyéneket a sokszor átmeneti tartózkodási helyként megélt „itthez” és a hátrahagyott „otthoz” (Erőss et al. 2011). Az infokommunikációs technológiáknak köszönhető párhuzamos jelenlét ellenére a transznacionális migráció résztvevői és családtagjai szembesülnek azzal, hogy rövidebb-hosszabb időre nagy földrajzi távolságok választják el őket (Blaskó 2016). A transznacionális család formái az e kihívásra adott reakciók szerint erősen különbözhetnek, ám közös bennük, hogy a család akkor is a társas-érzelmi támogatás (illetve a családtagok közötti konfliktusok) szintére, ha tagjai nem egy adott földrajzi helyen, lokalitásban élnek egyidejűleg (Oso, Ribas-Mateos 2013).

Az itt közölt két esettanulmány módszertani kísérletnek is tekinthető egyfelől a gyerekek bevonása, másfelől az interjúfelvétel és a különféle projektív módszerek kombinálása miatt (Erőss, Váradi 2013; Guruge et al. 2015; Horváth, Mitev 2015; Kende, Illés 2011; Pataki 2013). A módszertani kísérletezést elsősorban a migráció kutatásának általános módszertani kihívásai indokolták: a *mozgás* önmagában is nehezen megfogható jelenség, ezt csak fokozzák a mai globális migráció cseppfolyós, dinamikusan változó formái, valamint a hatások összetettsége (de Haas 2010; Ní Laoire, Carpena-Méndez, White 2015). A komplexitás nem csupán a transznacionális migrációhoz szükséges erőforrások differenciáltságában, az élethelyzetek és az egyéni törekvések sokféleségében, azaz a migrációs képesség és a migrációs aspiráció finom kölcsönhatásaiban áll. Az egyének ágenciája, azaz szubjektíve észlelt cselekvőkészsége is különbözik, ami árnyalja a migrációs struktúrák által meghatározott „objektív” egyéni mozgásteret. Mindez a migrációt makroszinten nehezen megfoghatóvá, az empirikus eredményeket nehezen általánosíthatóvá teszi (de Haas 2010). Ez indokolja a mikroszintű vizsgálatokat, amely ebben az esetben az általános vélekedések szerint a családi döntéseknek kitett, gyenge érdekérvényesítő képességű, sérülékeny csoportra, a gyerekekre irányul (Ní Laoire, Carpena-Méndez, White 2015; Zeitlyn, Mand 2012). Az újabb kutatási eredmények azonban árnyalják a változásokat passzívan megélő, a migráció hatásait csupán elszenvedő gyerek képét, a vizsgálódás hangsúlyát pedig egyre inkább az élményeikre, az adaptációs stratégiáikra, azaz az ágenciájukra helyezik (Einarsdóttir 2007; Hoang, Yeoh 2015; Marcu 2012; Ní Laoire, Carpena-Méndez, White 2015; Zeitlyn, Mand 2012).

A Magyarországról külföldre irányuló munkavállalási célú migráció helyi társadalmakra gyakorolt hatásai című kutatásban arra kerestük a választ, hogy miként hat a transznacionális migráció három hátrányos helyzetű, periferikus régióban a kiválasztott lokalitásokra; miként értelmezhetők és érzékelhetők helyi szinten a gazdasági, társadalmi, intézményi hatások, hogyan befolyásolja a külföldi munkavállalás a háztartások megélhetési-boldogulási stratégiáját, valamint a családok életét. A két esettanulmány a kutatás során készített tanuló interjúk és gyerekrajzok elemzésén alapul.¹

A migrációban érintett tanulókkal készített interjú² asszociatív kérdésekkel és az ezekre való narratív visszakérdezéssel indult (a módszerről lásd például Kovács 2007a), amelyet egy rövid, félig strukturált interjú követett. Az interjút szabad mesélés zárta narratívastimuláló kockák segítségével (Pataki 2013, 2014). A módszer kipróbálása mellett szólt, hogy az alapvetően egy játék³ (Pataki 2013, 2014), így alkalmasnak tűnt a gyerekekkel történő interjúzáshoz, valamint az érdeklődés felkeltéséhez. A kockákon található szimbólumok asszociációkat keltenek, amelyek különösebb kutatói beavatkozás (strukturált kérdések vagy orientálás) nélkül is elősegítik a gondolatok áramlását (Pataki 2014). Eredetileg az volt a feladat, hogy a tanuló a külföldre, majd a családra gondolva mondjon egy-egy történetet a dobókockákon található szimbólumokkal. Az egész történetre (illetve az asszociációkra) narratív „visszakérdezés” technikájával tértem vissza, ügyelve arra, hogy ne bontsam meg a történet felépítését, kronológiáját és visszatükrözzem a szóhasználatát. Az önálló történetalkotás feladata azonban néha túl komplexnek vagy ijesztőnek tűnt, így megesett – az itt ismertetett két esetben is –, hogy a tanulók csak az egyes szimbólumra asszociáltak, de nem alkottak önálló történetet.⁴ A gyermekrajzok felvétele az interjúk előtt vagy után történt az iskolákkal történő előzetes egyeztetéstől függően.

Az elemzés során a migrációban érintett gyerekek rajzaiból, az asszociációkból, valamint az interjúkban feltárt történettörödékekből próbálom a migrációs élményeket dinamikusan⁵ – egymás fényében – feltárni. A különféle módszerek közötti triangulációt (Denzin 1978) a gyermeki perspektíva megszólaltatásának kihívásai indokolják,⁶ valamint az, hogy mindegyik egy sajátos (és részleges) perspektívát nyújt a migrációs élmények értelmezéséhez. A vizuális és verbális módszerek, valamint a projektív technikák (Guruge et al. 2015; Horváth, Mitev 2015) kombinált használatától azt vártam, hogy ezek a nehezen kommunikálható vagy akár a kevésbé tudatos összefüggésekről is informálnak, mint például a migrációs döntést meghozó szülők felé érzett düh, a csalódás, félelem, szorongás vagy a helyváltoztatással járó stressz (Düll 2015). A képi narratívumként felfogott rajz (Illés 2003) egyfelől a gyengébb verbális képességű tanulóknál segíthet az élmények megjelenítésében, másfelől a tér mint a rutincselekvések közegének ábrázolása, valamint a térhasználat változása képi formában könnyebben hozzáférhető. A mélyfúrásszerű elemzés más gyermekrajzelemzésekhez hasonlóan *problémafeltáró* jellegű (Erőss, Váradi 2013; Kende, Illés 2011; Pasqualetti 2012), következésképpen nem reprezentatív és nem általánosítható. A célja az, hogy egyfelől felvillantson különféle attitűdöket, egyéni megküzdési módokat (Kende, Illés 2011), valamint ezek kognitív, érzelmi, térhasználatbeli aspektusait, másfelől hogy reflektáljon a tapasztalatok fényében a projektív módszerek kombinálásán alapuló módszertani kísérletre.

„Külföldön élni” – a külföld a kortárs diskurzusban és a térben

A migráció a hétköznapiakban a kortárs diskurzus tükrében

Az interjúkat és a gyerekrajzokat egy dél-magyarországi kisváros iskoláiban vettük fel,⁷ ahol a munkavállalási célú transznacionális migráció több éve meghatározó jelenség. Ezt egyfelől a gazdasági válság és „a romló jövedelmi és foglalkoztatási helyzet, valamint a mobilitási esélyeket átszabó intézményi reformok, a gazdasági és boldogulási kilátások bizonytalansága” tartja fent, másfelől a nyugat-európai országok olcsó, rugalmas munkaerő iránti kereslete táplálja (Váradi 2016, 461.) A megélhetési stratégiák sorába illesztett migráció eltérő mintázatokba, hálózatokba rendeződik a mozgósítható erőforrások (gazdasági, kulturális, kapcsolati tőke) szerint. Általában a képzetesebb, (alsó) középosztályi családból származó romák és nem romák a családi kapcsolataik mellett a gyenge köteleteket mozgósítva indulnak útnak, csakúgy mint a jellemzően középkorú, a családjuk fenntartásáért ingázó szakmunkás férfiak. A más erőforrások, tőkék szűkében lévő, (mély)szegénységben élő roma családok viszont leginkább a korlátozott kapcsolati tőkéjükre, azaz a rokoni kapcsolathálózataikra támaszkodnak. (Váradi et al. 2017) A hátrányos helyzetű régiókn belül is periferikus helyzetű, szegény roma családok mozgása a legváltozékonyabb, mivel tartalékok, mozgósítható erőforrások híján ők a legvédtelenebbek a struktúrák kényszereivel, illetve az intézményi környezet változásaival szemben. Időben változékony formájú, kevésbé előkészített, fluid migrációjuk – avagy térbeli mobilitásuk – még a célországok szociális ellátórendszerének figyelembevételével is csak az itthoni prekárius helyzetet újratermelésére elég, amely a visszatérésük után sem változik jelentősen (lásd erről bővebben: Nagy 2016; Váradi et al. 2017).

A szóban forgó kisvárosban az egyik szülő ingázása, tartósabb távolléte vagy akár az egész család külföldre költözése nem ismeretlen élethelyzet. A közvetett vagy közvetlen tapasztalatok ellenére a terepi tapasztalataink azt mutatják, hogy a gyerekek köznapi beszélgetéseiben a migráció nem jelenik meg; annak ellenére sem, hogy egy-egy osztályból többen is ilyen élethelyzetben voltak/vannak. Mintha a szülők külföldi munkavállalása természetes lenne, vagy éppen – főleg a korai időszakban – túlságosan fájdalmasnak vagy kockázatosnak bizonyul ahhoz, hogy ezeket megosszák és a kortárs nyilvános diskurzus részévé tegyék. Inkább elvétve és utalásszerűen kerül elő a téma a közeli barátok között, miközben az osztályokon belül köztudott, hogy kinek a szülei ingáznak két ország között vagy ki él(t) külföldön.

A külföld képei az osztálytársak rajzain

Az esettanulmányban szereplő két fiú – Milos és Benji (az esettanulmányokban szereplő tanulók nevét kitalált utónevek helyettesítik) – migrációs tapasztalatainak értelmezéséhez elsőként a tágabb társas-társadalmi kontextust próbálom megvilágítani. Ehhez a kisváros egyik egyházi tulajdonban álló, „gettóiskolaként” számon tartott szegregált intézményének három osztályában, illetve egy magasabb presztízsű, állami fenntartású iskola 6. osztályában felvett rajzokat vonom be az elemzésbe.⁸ Az egyházi iskolába túlnyomórészt a közeli „cigányfalunak” bélyegzett településről járnak be halmozottan hátrányos helyzetű roma tanulók. A másik, kevert profilú (felzárkóztatást és tehetséggondozást egyaránt végző) intézményben is akadnak hátrányos helyzetű és sajátos nevelési igényű tanulók, ám ennek a társadalmi szempontból heterogénebb összetételű iskolának magas a városban a presztízsze.

Ez utóbbi iskola 6. osztályába jár az alsó középosztályi családból származó Milos, akinek 19 osztálytársa közül mindössze négy ítélte úgy, hogy nem érintett⁹ közvetlenül a migrációban. A transznacionális migrációban nem érintett tanulók rajzán a külföld absztrakt módon, személytelen nagyvárosi térként, költséges hobbik (pl. lovaglás) és egzotikus nyaralás helyszíneként vagy éppen eszkimókkal és kisállatokkal benépesített fantáziaképként jelent meg. Egy tanuló nem tudott vagy akart rajzolni, ő néhány sort írt a lapra: „Én úgy képezem el külföldet, mint egy »mesevilágot«. Mindenki jó módú, sok üzlet, rengeteg szórakozás.” (13 éves lány, 6. osztály, kisvárosi lakhely, nem érintett a migrációban).

A külföld vizuális reprezentációja azonban sokszor a személyes érintettség ellenére is absztrakcióként jelent meg, bár azok, akik rajzoláskor az iskolában megszerzett tudásukat mozgósították (nevezetességek, zászlók), általában nem voltak közvetlenül érintve a külföldi munkavállalási migrációban. Többen egy korábbi (vagy éppen egy vágyott) családi nyaralást vetettek papírra, illetve a felnőttkorra kivetített luxust ábrázolták külföldi képekkel (trópusi szigetek, modern és fényűző berendezések, helikopter, medencés ház, párizsi kirakatok).

Három 6. osztályos tanuló a külföldet az apa távollétének helyszíneként, nagyvárosi környezetként ábrázolta. Egy szürke, de részleteiben kidolgozott nagyvárosi teret rajzoló fiú így fogalmazott: „Apukám két évet dolgozott Németországban, ott nagy városok vannak, rossz volt, hogy nem volt kertés ház, csak panelok, rossz volt, hogy nem lehetett kimenni.” (13 éves fiú, 6. osztály, kisváros, migrációban érintett). E rajztípust azonban találunk színes nagyvárosi teret is; mindez azt mutatja, hogy az elképzelt külföldképet vagy annak a szülők elmondása alapján megelevenedő reprezentációját nemcsak az idegen térhez társított érzelmek (pl. az egyik szülő hiánya), hanem a saját falusias (rurális) és a nagyvárosi tér közötti lépték- és közegeváltás is szervezi. A rajzok másik típusán megjelennek a migrációs döntések: a tudatos összehasonlításra utalnak a függőlegesen kettéosztott rajzlapok (külföld–ittthon). Az előnyök és hátrányok mérlegelésénél az anyagi boldogulásra utaló absztrakt jelek (pénz

vagy valutajelek) mellett kognitív és érzelmi aspektusok is papírra kerülnek: „jobb élet”, „több pénz”, „több munkalehetőség” – „messze a családtól, angol nyelv”, „rossz kaják” (13 éves fiú, 6. osztály, kisváros, migrációban érintett). A migrációs érintettséget ábrázoló rajzoknak kisebb része jelenít meg érzelmeket. Az egyik (1. ábra) a külföldön dolgozó családtag elindulását jeleníti meg: az idősebb mosolygós nő a macskájával indul útnak a képből szinte kiugró ezüst színű autójával, míg az otthon maradók szomorkodnak és sírnak (12 éves lány, 6. osztály, kisváros, migrációban érintett).

1. ábra: A búcsúzás
Saying goodbye

Benji „gettóiskolaként” számon tartott iskolájában a nyaralás a (halmozottan) hátrányos helyzetű és/vagy roma gyerekek rajzain jóval kevésbé volt jelen. Az életkori sajátosságokból fakadóan a 3. és 4. osztályosok az alapvető biztonságigényt, az otthon(osság) iránti vágyat kifejező házrajzokat alkottak (Kende, Illés 2011). Következésképpen még a külföldre utaló rajzokon sem jelenik a falusi környezet és a nagyvárosi tér különbsége. (A 3. osztályban felvett 14 rajzból csak 4 ábrázol nagyvárosi teret, az egyik New Yorkot.) Néhány kivételtől eltekintve a külföldi tér is nyeregtetős, fákkal és kerítéssel szegélyezett falusi házakban, utcarészletekben reprezentálódik. Ez azt mutatja, hogy a külföldi életre vonatkozó kérdést a tanulók egy része nem igazán tudta értelmezni a jelenre vagy jövőre vonatkoztatva, ami az absztrakciós készség életkori különbségein és a témamegadás tudatosan tágra hagyott keretein túl visszatükrözi a hátrányos helyzet zártságát, a vágyak korlátozottságát is (Kende, Illés 2011). A perspektívák és a felfelé mobilitás korlátozottsága nemcsak a sematikus házrajzokban jelenik meg: a rajzokon a színes, díszített vagy idilli (lepkék, nap, virágok) falusi környezet egyszerre sűríti a jobb életnek a jelenlegi fokozásaként megjelenített, a jövőre kivetített vágyát (Kende, Illés 2011), illetve az itthon maradás tervét. Az otthon és a lokalitáshoz fűződő kötelékek nemcsak a saját,

ismert tér külföldként történő kivetítésében érhetőek tetten, hanem az alakok nevének feltüntetésében is (pl. Jocó bácsi busza, Ádmir, Zsolti). Sokszor az expliciten külföldre utaló rajzokon is a feliratok jelenítik meg a tér idegenségét (school, taxi), miközben az egyik migrációban nem érintett tanuló rajzán talán átadott tapasztalatra vagy személyes élményre utal, hogy „Jocó bá’ busza” egy nagyvárosi térben jelenik meg, éppen egy jellegzetes, lépcsős homlokzatú épület előtt (2. ábra) (9 éves fiú, 3. osztály, kisváros, migrációban nem érintett).

Az 5. osztályban a külföld vizuális reprezentációját a nagyvárosi környezet és a tengerpart mellett a luxus, illetve a külföldi futballcsapatok szervezték. Kilenc tanulóból csak kettő érezte úgy, hogy nem érintett a migrációban. A közeli cigányfaluból induló, „áttelepített rokonsági hálózatként” (Tilly, idézi Váradi et al. 2017) működő migrációs hálózatnak alapvetően egyetlen angliai város a célállomása, de az osztálytársak más célszágokról is meséltek. A közvetve vagy közvetlenül érintettek rajzain is szép számmal szerepelnek díszített, színes falusi házak: az egyikben a saját faluban is megjelennek divatos sportautók, és talán a hazatérők, hazalátogatók jólétére utalnak. Színes falusi házakat rajzolt az egyik migrációban nem érintett tanuló is, aki egyértelművé tette, hogy szeret ott élni, és szóban is nyomatékosította maradási szándékát. Egy másik nem érintett, nem roma lány számára a külföld Budapestet jelentette, ahova az apja hetente ingázott. Amikor az osztálytársai szóvá tették, hogy „az nem is külföld”, zavarba jött és elbizonytalanodott. A rajza nem metaforikus volt, hanem „direkt”, azt közvetítette, hogy számára a főváros is távoli, nehezen elérhető, azaz idegen, miközben a megélhetésért folytatott küzdelem és a szülő távollétének szubjektív megélése erős analógiát teremt a külföldi munkavállalásban érintett

2. ábra: Az ismerős ismeretlen
Making familiar the unfamiliar

családokkal. Számára külföld „belső képe” (Dúll 2015) – egy sajátos, felülről és oldalról ábrázolt városi térben elhelyezett körforgalom – a saját falutól idegen nagyvárosi környezethez kötődik, amit a perspektívaváltás mellett absztrakt jelek és feliratok is jeleznek (körforgalom, „kórház”, „panel”).

A rajzok felvételének tapasztalatait összegezve, az absztrakt, nem orientáló cím („Külföldön élni”) alkalmat adott a távolításra és a háritásra, csakúgy mint a személyes élmények kivetítésére. Az ábrázolt témák sokfélesége és a témák kezelése azonban valamelyest visszatükrözik a migrációs tapasztalatok relatív súlytalanságát a kortárs diskurzusban. Ezt többek között az érintettség rétegzettség és a tapasztalatok sokfélesége, valamint a migrációhoz való viszonyulás ambivalenciája okozhatja.

A tanulmány keretei között két, a családjukkal külföldre költöző, majd onnan visszatérő tanuló, Milos és Benji történetét és rajzát elemzem mélyebben. A két fiú története lényeges pontokon különbözik: más-más életkorban kerültek idegen környezetbe és külföldi tartózkodásuk hossza sem egyforma, valamint élményeik vizuális és narratív ábrázolása is eltér. Jóllehet a két eset az adott iskolai környezetben (s a tágabb társadalmi miliőben) bizonyos fokig tipikusnak számít, kiválasztásuk nem teljesen a „paradigmatikus eset” logikáját követi (Takács 2017), mivel a párba állított két migrációtörténet a megküzdési módok, valamint az egyéni, családi reakciók sokféleségét próbálja megvilágítani. A tanulmány elsődleges célja nem a két egyedi eset szisztematikusan összehasonlítása. A két esettanulmánnyal inkább a vizuális, projektív technikákban rejlő elemzési lehetőségeket próbálom illusztrálni. A kombinált módszertan egyfelől a különféle adatszerzési módok körüli bizonytalanságot próbálja kezelni, másfelől igyekszik megragadni a migrációs tapasztalatok összetettségét és időben is változó dinamikáját.

Milos története – egyéni, intellektuális megküzdés

Az elbeszélt történet

Milos 11 évesen, az alsó tagozat befejezése után került Németországba, egy Münchenhez közeli faluba, ahol fél évet töltött. A fiú egy héttel az indulás előtt tudta meg, hogy édesanyjával és a párjával – aki már korábban is külföldön dolgozott szakmunkásként – külföldre költöznek. A megérkezés után három héttel Milost már az új tanév várta. A kint töltött idő alatt az anya otthon volt, nem vállalt bér munkát. A külföldi tartózkodásnak a pár között kibörtant konfliktus vetett véget: egy veszekedés után a nő hazajött Milossal. Másnap a fiú megjelent a régi iskolájában; a pedagógusok értesítették a német kollégákat a hazaérkezéséről.

Milos viszonya a külföldre költözéshez a kezdettől fogva ambivalens: rögtön arra gondolt, hogy hiányozni fognak neki az itthon hagyott családtagok, mindekelőtt az édesapja és a nagyszülei, de vonzotta az új környezet és egy új nyelv megtanulásának lehetősége, az utazás felkeltette a kíváncsiságát. A történetéből úgy tűnik, hogy a németországi falusi iskola a külföldről érkezők fogadására felkészült és nyitott közeg volt: osztálytársai és tanárai kedvesek voltak, az osztályfőnöke segítette. Az első időszakban még nem kellett minden órára járnia, de a készségtantárgyakban és a szabadidőben a saját osztályával együtt töltötte az időt. Emellett az iskolai keretek között német nyelvórái voltak.

Milos leginkább attól félt, hogy nem fogja tudni megértetni magát az iskolában és hogy a többiek nem fogadják el. Ennek leküzdéséhez lökést adott az édesanyja párja, aki az első napon elkísérte az iskolába. Először a szomszéd fiúval kezdett barátkozni, később két újonnan érkező, bevándorló hátrú osztálytársával kereste a kapcsolatot: az egyikükkel horvátul tudott beszélni az apja délszláv származásának köszönhetően, a másik fiú Szíriából érkezett, vele a mindkettejük számára új német nyelven beszélt. Milos később úgy emlékezett, hogy hamarosan az egész osztállyal barátságot kötött, és a faluban is lettek (magyar és német) barátai. Eközben az itthon maradt édesapjával telefonon, nagyszüleivel szerb és horvát nyelven írt levelekben, a régi osztálytársaival a közösségi oldalakon keresztül tartotta a kapcsolatot. Elmondása szerint egy-két hónap után a németországi osztálytársaival „közepesen jól” tudott szót érteni németül, és ők szívesen beszélgettek vele. Az iskolakezdés előtt az anya párja taníttatta németül a fiút, de Milos rájött, hogy a nyelvoktató applikációkat önállóan is tudja használni. Az idegen nyelvek így egyszerre kötötték a korábbi kibocsátó közegéhez, otthon hagyott családtagjaihoz és az új környezetéhez.

Bár Milos hangsúlyozta a tanárai segítségét, a beilleszkedés feladatával alapvetően egyedül szembesült. Az édesanyja otthon volt, míg az élettársa már régebb óta külföldön dolgozott, így a felnőtteknek feltehetően nem volt annyira éles a közegváltás. Jóllehet a fiú otthon valamennyit beszélhetett mindennapi nehézségeiről, ez nem tűnik túl mélynek: „úgy a szüleimnek mondtam, hogy elég könnyű [az iskolában], de fárasztó is volt.” Az önálló nyelvtanulással és helykereséssel járó erőfeszítések közepette Milos néha megjutalmazta magát: az iskolából hazafelé betért egy trafikba, hogy apróságokat vegyen magának a napi költőpénzéből.

Az első látásra sikeres beilleszkedés ellenére ambivalencia bujkál a migrációs élményekben. Ezt nem csak az jelzi, hogy Milos felnőttként nem tervez külföldön dolgozni, de szeretne „világot látni”. Ebben a vágyban egyszerre van benne a külföldön töltött idő összes pozitívuma és a fiú világra való nyitottsága, kíváncsisága, ami egyfajta intellektuális megküzdést fejlesztett ki benne, valamint az ambivalencia, amely a megélt nehézségek viszonylagos közelségében, frissességében rejlik.

Történetéből úgy tűnik, hogy a hirtelen hazatérés egy sikeres beilleszkedési folyamatot tört meg: „[a hazatérésnek] örültem is, meg épp, hogy meg-

szoktam, hogy ott vagyok Németbe', és vannak barátok, minden..." A befejezetlen beilleszkedésre nem csak az utal, hogy Milos most a németországi barátaival tartja a közösségi oldalakon a kapcsolatot, hanem az is, hogy elbeszélte történetében végső soron helyzet- és időpontfüggő, hogy hol érezte jobban magát: „Hát, most itt. A régi barátok meg az ismerősök.” (Kiemelés: N. K.)

Az asszociációk

Milos Németországra vonatkozó asszociációi pozitív élményeket hoztak elő: az interjú elején a falu rendezettségét, tisztaságát és az ott élők kedvességét, a tanárai segítőkészségét említi. Bár az interjú végén Milos nem épített fel önálló mesét a narratívastimuláló kockákon található szimbólumokból, a külföldre vonatkozó asszociációi jobbára pozitívak voltak, hiszen az iskolai élmények mellett eszébe jutatták a családjával töltött szabadidőt: a sátorozást, a kirándulásokat, valamint az interjú elején említett nagy, tágas tereket, ahol a „nevelőapjával” játszott. A családhoz kötődő asszociációk a közös élményeket, kirándulásokat elevenítik fel és előhívják az otthonteremtés körüli teendőket: a virágültetést, a villanyégők cseréjét, a sötét pincét, a szomszéd házában a csőtörést.

Az asszociációk között nem véletlenül szerepel nagy súllyal a rendezett, tiszta falu képe és az otthonteremtés folyamata: ez egyrészt a biztonságos környezet iránti vágyat fejezi ki, miközben a kellemes élményekhez rögtön az interjú elején hozzákapszolódik a félelem a beilleszkedés nehézségeitől. Ez akkor is jelen van, ha a közeg nyitott és befogadó. Az új környezethez való alkalmazkodás nehézségeiről, a helyváltoztatást kísérő bizonytalanságról, az idegenségről árulkodik az, hogy a megérkezés utáni két-három hétig, az iskolakezdésig Milos otthon volt, és csak az anyjával mozdult ki a házból. A falu kezdetben ijesztő: „kicsit furcsa volt, amikor először ott voltam, még úgy nem is nagyon mertem kimenni, leginkább bent voltam. Akkor még nem ismertem.”

A bizonytalanság és az idegenség az elbeszélte történetben és a narratívastimuláló kockás játékban is felbukkan: az újonnan érkezők még a saját otthonuk pincéjében is eltévednek, mert nem ismerik azt. A pince voltaképpen az idegenség tapasztalatát közvetíti: az idegen számára problémás az a tér, ahol más otthonosan mozog (Schütz 1984). Ezt fokozza, hogy még a saját, intim terükben, az új otthonukhoz tartozó pincében sem ismerik ki magukat. Milos két „térképet” használ az ismeretlen felderítéséhez: a falusi teret a társaival, a közös játékkal, a környék felfedezésével, az otthon a berendezkedésen keresztül tapogatja le, fokozatosan bővítve az ismert és biztonságot nyújtó teret. A társas világ feltérképezéséhez saját kognitív erőforrásait, otthonról hozott nyelvtudását, nyelvérzékét, szorgalmát mozgósítja. A beilleszkedéssel tehát egyszerre küzd kognitív és pszichés téren, miközben tudatosítja magában, hogy ezzel is több, okosabb lesz. Büszkén mondta, hogy „ha elmegyünk Németországba nyaralni, akkor tudok beszélni.” Erőfeszítéseit jól jelzi, hogy a következő tanévben

teljesen integráltan járhatott volna a németországi iskolába, miközben számára alapvetően Németország turista úticélként és nem otthonként tétéleződik.

Milossal két interjú is készült,¹⁰ ezekből úgy tűnik, hogy idővel Milos számára egyre kevésbé volt vonzó a külföld, és egyre inkább az újonnan felvett, megerősített itthoni kötések váltak meghatározóvá. Rajza (amelyet a két interjú után egy harmadik időpontban készített) fokozott távolságtartásról és a migrációs tapasztalatok átértékelődéséről, az eddig elfojtott nehézségekről árulkodik, csakúgy mint a dobókockás asszociációk során felmerülő negatív gondolat, amelyet csak visszakérdezésre mondott ki: egy rossz álom, amelyben az itthon maradt (fél)testvérei meghaltak. Mindez veszteségélményre, az otthon és családtagok elhagyásával járó stresszre, érzelmi nehézségekre utal.

A képi narratívum

A rajzán (3. ábra) két fiú focizik egy kertben, miközben a szomszédos ház erkélyéről egy harmadik szomorúan néz kifelé. A jelenet Milos elmondása szerint Németországban játszódik; a kérdésre, hogy ő szerepel-e a képen, azt válaszolta, hogy ő nincs rajta, „ezek idegenek”. A rajzot nézve azonban nem biztos, hogy

3. ábra: Szomszéd fiúk
Neighbourhood boys

mindenki egyformán idegen. A kapus mezén levő név (Neuer) egyértelművé teszi a német kötődést, míg a vele szemben álló játékos fekete pólója is utalhat a német válogatott mezére. Ezzel szemben az erkélyen álló fiú piros meze (az előzőhöz hasonlóan, de ez esetben sem pontos analógiát követve) emlékeztet a magyar válogatott felsőjére. A két különböző mezben a piros nadrág közös, ami egyik válogatott mezében sem szerepel, de itt részleges hasonlóságot teremt.

A rajzfeladat alkalmat adott egy távolított perspektíva átvételére, ám ennek ellenére a helyzet az elbeszélt történetben felbukkanó bizonytalanságok, a kirekesztettségtől való félelem fényében mégis ismerősnek tűnik. Talán az időhiány okozta, talán többletjelentéssel bír, hogy a vonalzóval meghúzott, ceruzával kontúrozott, kétszintes házak közül a szomszéd ház színes, míg a szomorú fiúé – bár az magasabb – színtelen; csak a teteje piros (és ez is halványabb, mint a szomszédé). Az erkélyről figyelt játék egyfelől a biztonságot nyújtó ház védelmező funkciójáról, a már ismert környezet elhagyásának nehézségéről, másrészt a játékban való részvétel vágyáról árulkodik. A szomorú fiú háza körül kerítés húzódik, míg a másik ház udvarába belátunk. A kerítés elhatároló szimbolizálja egyértelmű, de nem tudhatjuk, hogy önvédelmet, távolságot vagy kirekesztettséget fejez-e ki.

Benji története – közösségi burok és presztízsszerzés

Az elbeszélt történet

Benji a kisváros szegregált iskolájába jár, az interjú készítésekor 11 éves és 4. osztályos. Két idősebb testvérével és szüleivel a közeli „cigányfaluként” számon tartott településen él, ahová fél évvel az interjúkészítés időpontja előtt tértek haza Angliából, egy Manchesterhez közeli kisvárosból. A fiú úgy emlékezett, hogy öt-hat évig éltek külföldön, ám a szülei három és fél évről beszéltek.¹¹ (A pontatlanságot életkori sajátosságok, illetve az élmény szubjektív jelentősége és relatív frissessége okozhatja.) Benji a kiköltözéskor nagyjából 7 éves lehetett; éppen befejezte az első osztályt. Angliába együtt érkezett a család, az első időszakban a már kint élő barátoktól kaptak segítséget. Az édesapa több munkahelyen is megfordult rövid távú szerződéssel, dolgozott éttermi kisegítőként, futárként, és ahogy Benji fogalmazott, „csirkegyárban” (chicken factory) is. (Ez a kifejezés csak angolul jutott eszébe.) Az anya otthon maradt és a pakisztáni főbérllő segítségével takarítást vállalt a házban. A kint tartózkodásnak hirtelen és látszólag indokolatlanul vetettek véget a szülők, a gyerekek nem tudják, hogy miért jöttek haza, de örülnek neki.

Benji úgy emlékszik, hogy az első iskolája veszélyes hely volt. Elmondásából felsejlik egy bevándorlókra specializálódott oktatási intézmény, amelyben a

nagy létszám már eleve megnehezíti az újonnan érkezők integrálását. Benji történetéből az hámozható ki, hogy a nyelvi korlátok (s a hozott feszültségek) miatt ebben az iskolában a csoportok és egyének közötti viszonyok, azaz a „rangsor” a testi erő, a rátermettség vagy az eszesség mentén alakult. Bár elmondása szerint senki nem védte meg, még a tanáira sem számíthatott, valamivel később újdonsült barátai feltétlen lojalitását és védelmét élvezte, akik „mindig vele tartottak” a verekezésben és nem játszottak másokkal.

Benjinek a megérkezése után ebben az iskolában kellett megtalálnia a helyét, ami nyelvtudás nélkül még nehezebb volt: „Nehéz volt, nem értettem semmit akkor. Negyedikbe” elmúlt. Akkor már megtanultam angolul.” Valójában a kritikus első időszakban sem volt Benji teljesen izolált, mivel a befogadó iskolában több, Romániából érkező magyar ajkú gyerek is járt, akik – mivel előbb érkeztek és már kiismerték magukat a társas viszonyok között – terelgették a helyzetekben és angolul is taníttatták a fiút. Benji otthon is hallott édesapjától néhány szót angolul és önállóan az interneten is fejlesztette szókincsét, de a legtöbbet a társaitól tanult, akiket kezdetben jobbára utánzott (azaz szituációba ágyazottan sajátította el a jelzéseket). A kezdeti nehézségek áthidalását tehát egy kicsiny nyelvi és kulturális közvetítő közeg és a testi erő mentén szerveződött rangsor együttesen alakította, miközben a kortárs csoportban a presztízs kivívásakor a csapatjátékok integráló ereje nyelvtudás nélkül is érvényesült. („Megértettem, mert benne volt, hogy football.”) Ez a védő-integráló csoport nemcsak az iskolában működött, hanem a szabadidőben is megszerveződött.

Az önálló lakhatás megteremtése egyúttal iskolaváltást is jelentett Benjinek és bátyjának (a lánytestvérük férőhelyhiány miatt a régi iskolában maradt). A második iskoláról szóló történetmorzsákban már segítőkész tanárok szerepelnek, ezekből felsejlik az egyénre szabott, differenciált oktatás és a szabálytartó, nyugodt közeg, miközben ide már Benji is valószínűleg jobb kommunikációs készségekkel és angoltudással érkezett.

A családdal töltött szabadidő szintén hangsúlyos az elbeszélésében, amely az életszínvonal-emelkedés képeit tárja elénk: a közös mozizást és hamburgerezést, az autótávásárlást és a kedvelt időtöltést, a „kocsikázást”. A közös fogyasztás élményén túl megjelennek a városi tér használatára vonatkozó utalások: a kirándulások Manchesterbe, a városháza, a focizás a parkban. Ebben egyszerre jelenik meg a felszabadultság, az együtt töltött idő öröme, valamint a térhasználat különbségéből kiolvasható idegenség, mivel a történetből kiderül, hogy csak ők játszottak a parkban.

Benji a családjával együtt költözött külföldre, és ez az iskolai beilleszkedés nehézségei ellenére is biztosságot nyújtott, valamiféle magabiztosságot kölcsönöz a történetének, még akkor is, ha az itthon maradt nagyszülők hiányoztak. Az első felidézett élmény, hogy amikor megérkeztek az új házba, épp húsvét volt, és a locsolkodás a családon belül nem maradhatott el. A következő emlék az egyik Angliában töltött karácsony ajándékgazdagsága. A falusi hagyományok, a családi ünnepek megtartása ugyancsak segíti a folytonosság megőrzé-

sét. Benji történetéből elsősorban egy közösségi kapcsolatokra támaszkodó megküzdés rajzolódik ki, ahol a család együttmaradásából fakadó folytonosság hangsúlyos, miközben az iskolában is volt körülötte egy kis közösségi burok, ami kezdetben segítette a társas viszonyok feltérképezésében és a helykeresésben. Ez a közösségi kötésekre támaszkodó megküzdési stratégia viszont visszatükrözi a felnőttek világát, azaz a korlátozott gazdasági, kulturális tőkékkel érkezők sajátos, rokon hálózatra hagyatkozó boldogulási stratégiáját, egyben kijelöli a legkésőbb érkezetek helyét. (A „magyarok” az etnikai hierarchia legalsóán, a „pakisztánok” mögött állnak.) Ez kölcsönöz Benji történetének valamilyen magabiztosságot, másfelől ez a kiterjesztett folytonosság a gyors, szinte észrevétlen visszaileszkedés háttere is. A több mint hároméves távollétből hazatérve ugyanis Benji rögtön focizni indult a barátaival és az unokatestvéreivel – mint ha mi sem történt volna. Úgy tűnik, hogy most Benji azt sem bánja, hogy itthon 11 évesen csak 4. osztályos.

Az asszociációk

A kérdésekre feelve Benji nem tud túl sok konkrét pozitív élményt felidézni. Arra a kérdésre, hogy mi volt számára a legnehezebb, rávágja, hogy „semmi”. Majd gyorsan hozzáteszi: a matek. Az asszociációkból a kezdeti félelmei is kitűnnek, például a repüléssel kapcsolatos szorongás. Ez talán nem is illik a helyzetét olyan jól megoldó, vagány fiú (ön)képébe, ezért csak a narratívastimuláló kockákra asszociálva hangzik el, hogy a repülés „jó volt. Ijesztő.” Ugyancsak ambivalencia érezhető az elindulás körül: Benji nem akart külföldre költözni, és ezt a szülei tudtára is adta, akik azonban nem reagáltak erre. A megérkezéskor mégis örült – legalábbis felszabadult, hogy túl van az utazáson és mindenki együtt van.

Benji határozottan megfogalmazta, hogy Angliában nemcsak az itthon hagyott nagyszülők, a barátok és a kutyája hiányzott neki, hanem a falusi házuk is. Mindez a hátrahagyott otthonhoz fűződő erős érzelmi kötődésre, az elválás nehézségeire utal. (Ugyanakkor a dobókockán található házszimbólumról a külfölddel kapcsolatban semmi nem jutott eszébe.)

A külföldre vonatkozó első három asszociációja a barátok, az iskola és az iskolai keretek között látogatott uszoda volt. A felidézett élmények Milos történetéhez hasonlóan az együtt felfedezett környékről, a közös élményekről és játékról szóltak, ami jelzi, hogy az iskola mellett a kortárs csoport önmagában is fontos integrációs közeg.

A képi narratívum

A rajzoláskor Benji egyedi perspektívát használ: egy városi teret látunk inkább felülről, mint oldalról, amelyben nagy, szemből ábrázolt alakok vannak (4. ábra).

4. ábra: A megszelídített tér
A tamed space

Az épületeknek és az embereknek egyaránt erős kontúrjaik vannak, s a rajzon megjelennek a kötődést jelentő, illetve jó élményeket adó helyszínek is: az uszoda (bath vagy Bolton felirat?) és az iskola (school felirat). Két kisebb házat is látunk, az egyik talán a külföldi otthon, az egymással szemben álló épületek talán szomszédságra, ismeretségre, azaz mindenképpen közelségre utalnak.

Bár a mozgalmas képről nem mesél bővebben, a rajza a bejárt, megismert teret ábrázolja, amelyen a történetében is megjelenő fontos helyszíneket utak kötik össze. Az utak által határolt terekben embereket látunk; akad közöttük semleges, de talán félelemkeltő is. Feltűnik egy kedves lány, de Benji odarajzolt „egy kövéret is”, akit nem szeretett – s akivel talán konfliktusa támadt. Az ő szerepeltetése talán az első iskola vagy a környék veszélyeire, a testi erővel, vagánysággal kivívott státuszra és a beilleszkedés nehézségére utal.

A vágyak és félelmek tekintetében Benji családjában (legalábbis a gyerekek számára) a kint töltött idő és a megszelídített tér ellenére egyértelmű a helyzet: „[a szülők] ha rosszak vagyunk, akkor úgy fenyegetnek minket, hogy visszamegyünk Angliába.” Felnofttként Benji nem szeretne külföldön élni; itthon, egy felfelé mobil pályán képzei el a jövőjét: katona szeretne lenni vagy séf. A vágyai arról árulkodnak, hogy az angliai iskolában kiküzdött hely és a fizikai erőhöz, bandához kötött megküzdési stratégia nem tűnt el nyomtalanul, Benji egyik kívánsága, hogy „legyen izma” – ami a történetéből úgy tűnik, hogy nemcsak egy katonának, de egy bevándorló fiúnak is jól jön.

Egymás fényében: emléktöredékek és történetképek

Idegenségtapasztalat és egyéni megküzdés

A két történetben kirajzolódnak közös pontok, mindenekelőtt a gyermeki ágencia paradoxona és a migrációs tapasztalat összetettsége, ellentmondásossága. Miközben egyik fiú sem vett részt a családi migrációs döntésben, a külföldi élet sokszor komolyabb beilleszkedési feladatokat rótt rájuk a tankötelezettség miatt, mint például a kiköltözés, de otthon maradó anyákra. A beilleszkedés a kortárs csoportba önmagában is ágenciát feltételez, voltaképpen komoly „önmenedzsmentet” követel.

Az egyéni erőfeszítéseket a hazatérésre vonatkozó hirtelen szülői döntés egyszerre felülírta. Milos visszailleszkedését a viszonylag rövid külföldön töltött idő segítette, a hosszabb időt Angliában töltő Benji viszont egy olyan, sűrű, erős kötésekben gazdag közösségbe illeszkedett vissza, ahonnan a kapcsolattartás, illetve a rokonsági hálózatok áthelyeződése (Váradi et al. 2017) miatt igazából annyira el sem távolodtak. Nagy különbség van ugyanakkor abban, hogy míg Benji esetében az egész család kiköltözött, ami jelentős biztonságot, stabilitást, érzelmi háttérrel nyújtott, Milos helyzetét a szülők különváló útjai tovább nehezítették, hiszen a kiköltözés számára nemcsak az ismert közegből való kiszakadást jelentette, hanem komoly elszakadással is járt.

A történetekből az is kitűnik, hogy az iskola – akárcsak a kortárs csoport – kitüntetett integrációs közeg, amely megkönnyítheti a helykeresés, beilleszkedés feladatát. Ezzel a közeggel azonban a tanulók önállóan, egyedi stratégiákat követve szembesültek. Milos egyéni intellektuális stratégiát követett, Benji inkább egy közösségre támaszkodó, presztízsalapú érvényesülési utat járt be. Történetükben közös a családból hozott (részleges) kétnyelvűség (egyfelől a roma nyelv otthoni használata, másfelől Milos délszláv felmenői), valamint a család által nyújtott érzelmi biztonság.

A jövőt tekintve azonban egyikük sem igazán szeretne felnőttként külföldön élni, csak Benji fontolgatja (viszonylag friss migrációs tapasztalattal a háta mögött), hogy felnőttként esetleg újra külföldre menjen, de ő is inkább itthon képzei el a jövőjét. Mindez éles fényt vet a migráció „költségeire”, többek között a helyváltoztatással, nyelv- és kultúraváltással járó pszichés terhekre (Düll 2015), miközben a gyermeki perspektívából relativizálható a felnőttek világában jelentős hozzáadékként számon tartott anyagi jólét. Mindketten úgy érzik, hogy összességében jobb nekik itthon, miközben nagyon is tisztában vannak a külföldi léthez kötődő jobb anyagi helyzettel és kedvezőbb életfeltételekkel.

A megszelídített tér

Míg Benji esetében az interjúk árultak el többet a beilleszkedés nehézségeiről, miközben rajza egy megszelídített, kiismert teret sugall, addig Milos esetében a rajz tár fel több ellentmondást, miközben verbálisan a sikeres megküzdés hangsúlyosabb. Mindkét rajz hétköznapi jelenetet ábrázol, amelyben a tér mint a mindennapi cselekvések közege, a „hétköznapi meggyökerezettség” (Hummon, idézi Dúll 2015, 21.) élményének egyik kitüntetett forrása jelenik meg. A tér megszelídítése, kiismerése és a felette megszerzett kontroll azonban korántsem egyforma: Benji felülről és oldalról, mintegy térképszerűen ábrázolja a számára érzelmileg is fontos helyeket, a kép sűríti a kötődéseket és szereplőket, akiket utak, emberi viszonyok kötnek össze. A rajza énközpontú és mozgalmas, melynek perspektívája a tér ismeretéről, a felette megszerzett kontrollról, magabiztosságról tanúskodik. Ezzel szemben Milos szóban eltávolítja magát a rajztól („ezek idegenek”), miközben az ábrázolt jelenetnek nincs is igazán perspektívája: mintha egy pillanatképet látnánk oldalról, miközben a játékból kimaradó szereplő kifelé néz a képből. A rajznak nincs igazán fókuszpontja, a szomorú fiú csupán passzív szereplő. A szemlélő és a játszó gyerekek között ugyan nincs kerítés, de a tér távolságot terem. A ház mint biztonságot adó, érzelmileg kitüntetett közeg (Dúll 2015; Kende, Illés 2011) ezen a rajzon is szerepel, azonban megjelenik a házban kívüli világtól való szorongás is, amelyet csak felerősít, hogy ebből nagyon keveset látunk, mintha a házban kívüli tér ismeretlen vagy fenyegető lenne.

Mindkét rajz a hétköznapi (akár a saját) teret és annak szereplőit mutatja be. Milos rajza inkább a visszahúzódást és az elszigeteltséget közvetíti, Benji munkáján inkább a szereplőket és helyeket összekötő kapcsolatok hangsúlyosak. Még érdekesebb ez a különbség, ha tekintetbe vesszük, hogy Milos egy kisvárosból költözött egy németországi faluba, míg Benji egy periferikus helyzetű „gettófaluból” kikerülve ábrázol egy megszelídített városi teret. A külföldi léttel járó tudatosított idegenség (Schütz 1984) élményére mindkét rajz reflektál a feliratokon keresztül (Neuer, school), ám Milos rajza annyira távolított, hogy végső soron bárhol játszódhatna, miközben Benji egy beazonosíthatóbb, egyedibb teret ábrázol. A tér reprezentációjának különbsége mögött az állhat, hogy míg Milos mikroperspektívát használó rajza elsősorban érzelmeket és érzelmi, társas szükségleteket közvetít, addig Benji rajzát a kogníció szervezi, a kiismert térben megjelennek orientációs pontok, kapcsolódások, fontos személyek, azaz a tájékozódás képessége, a téren való aktív felülkerekedés lehetősége. Ugyanakkor a rajzok értelmezésénél az is figyelembe kell venni, hogy a helyvesztés vagy helyváltás, a kultúráváltással járó stressz (Dúll 2015) és az érzelmi terhelésre adott egyéni válaszok életkorfüggők. Így a távolított perspektíva használatában és a tudatosított idegenség reprezentációjában Milos életkora is szerepet játszott, miként az is, hogy a beilleszkedés, a tér otthonossá tételének feladata közepette neki kettős veszteséggel, a helyvesztéssel és közeli hozzátar-

tozóinak hiányával is meg kellett küzdenie. Ugyancsak fontos, a migráció kontextusát érintő különbség, hogy Benji jóval több időt töltött Angliában a családjával, így a rajzában megjelenő magabiztosság egy adaptációs folyamat végeredményére, egyszersmind a migrációs tapasztalat lezártságára is utal.

Módszertani tapasztalatok

A migrációs tapasztalatok ambivalenciáját a különféle módszerekkel feltárt élmények más-más megvilágításba helyezik. A módszerek közötti trianguláció közvetíti az idegenségtapasztalat összetettségét, térbeli és társas vetületeit: a beilleszkedés kihívásait, a nyelvi-kulturális különbségek tudatosítását, a fenyegető, idegen tér tapasztalatát és a bejárásával, kiismerésével megszerzett kontrollt.

Ugyanakkor a módszertani kísérlet a különféle megközelítések kombinálásának kihívásaira is rávilágít: ez esetben az összehasonlíthatóságot behatárolja, hogy a terepszervezés gyakorlati nehézségei miatt nem sikerült minden iskolában azonos adatfelvételi ritmust követni, így a rajzok és az interjúfelvételek sorrendje hatással lehet a felidézett élményekre, illetve ezek megjelenítésére is. Ugyancsak határt szab az összehasonlíthatóságnak, hogy a gyerekrajzok szabad technikával (ceruza, filctoll) készülhettek.

A vegyes (narratív, illetve kérdésekkel strukturált) kérdezési technika megerősítette azt a tapasztalatot, hogy a narratív kérdés erőssége az asszociációk és élmények feltárása, de kevésbé alkalmas az élményalapú mikronarratívákhoz képest külsődleges, a kontextust leíró, konkrét kérdések kiderítésére (pl. a külföldön töltött idő, a konkrét városok, városrészek nevei, időpontok). Az alkalmazott kérdezési technika nemcsak a kutatási kérdés függvénye, hanem a gyerekek védelme (érzelmeik és krízisek) és az interjúhelyzet közben tartása is óvatosságra int.

A narratívastimuláló kockák használatának sikerességét – legfőképp azt, hogy hosszabb történeteket vagy egy-egy szimbólumra vonatkozó asszociációt sikerült-e elhívni – befolyásolta a tanulók szociokulturális háttere, amely arra is hatással volt, hogy a szituációt inspiráló játékként vagy inkább feladathelyzetként élték-e meg. Ugyanakkor a narratívastimuláló kockákkal való játéktól – bár minden esetben volt mód a visszautasításra – csak egyetlen tanuló zárkozott el. Miután a saját igényeikre szabhatták a feladatot, Milos és Benji is élvezte és könnyen megbirkózott vele. Az asszociációk előhívására a választott projektív módszerek alkalmasak voltak, bár mindegyiknek megvannak a maga korlátai, mivel magukban rejtik a távolítás lehetőségét (Pataki 2013, 2014).

Összességében a fenti példák azt mutatják, hogy a különböző projektív technikák használatával a pusztán verbális információszerzésnél sokszínűbb, összetettebb kép rajzolódik ki a gyermekek migrációs élményeiről. A változatos módszerek rugalmasságuknál, érdekességükönél fogva megkönnyíthetik a

gyerekek és a fiatalok bevonását a kutatásokba: nemcsak az empirikus adatfelvételek palettáját bővíthetik, hanem az adatszerzés mélységét és minőségét is befolyásolhatják.

Jegyzetek

- 1 A gyermekrajzok felvétele tanórán történt az egész osztállyal. A migrációban való érintettség tanulónként nem volt feltétel, de csak olyan osztályokat kerestünk, ahol voltak a migrációban érintett tanulók. Egy pedagógus (esetenként szaktanár) és egy vagy két kutató volt jelen a rajzoláskor: a pedagógusok általában a háttérbe vonultak, csak ritkán adtak instrukciókat a gyerekeknek. A rövid témamegadásban szerepelt a rajzfeladat témája, amely a táblára is felkerült: Külföldön élni. Ez után néhány tematikus támpontot (személyes és családi élmények, személyes vágyak, jövőbeli tervek) adtam a tanulóknak. A feladatmegadásban és a rajz címében is szándékosan hagyunk tág mozgásteret a kötetlen felidézésnek, az asszociációknak (Erőss, Váradai 2013), hiszen egyfelől arra voltunk kíváncsiak, hogy milyen személyes élményeket, tudásokat hív ez elő, másfelől hogy megjelenik-e (s ha igen, miként) a külföldi élet a tanulók jövőképében. A rajzolás korai, ötletelés szakaszában önálló munka folyt, ezzel is igyekeztünk elkerülni az esetleges kutatói sugalmazást, viszont a kialakult ötletek rajzolása közben igyekeztünk kérdésekkel is háttérinformációkat gyűjteni.
- 2 A gyerekekkel felvett interjúk a helyi iskolák vezetésével történő egyeztetés, valamint a pedagógusok felkeresése után szülői beleegyező nyilatkozatok birtokában készültek. Migrációban érintettnek tekintettem egy tanulót, ha ő maga huzamosabb ideig külföldön élt a családjával és hazatért, illetve azokat, akiknek az egyik közeli családtagja életvitelszerűen külföldön él, huzamosabb ideig ott dolgozik/dolgozott vagy ingázik/ingázott.
- 3 A narratívastimuláló kockák társadalomtudományos használatára úttörő példa Pataki Gyöngyvér (2013, 2014) kutatása, aki a Debreceni Egyetem kollégistáinak közéleti aktivitását, illetve az erről alkotott vízióikat szervező rejtett véleménystruktúrákat vizsgálta, mivel felismerte, hogy a fiatalok könnyedén tartják az ellenőrzésük alatt az interjúhelyzetet, megkerülve a mélyebb, személyes információk vagy vélemények feltárását.
- 4 A dobókockákon látható szimbólumok a teljesség igénye nélkül: „mumus”, repülőgép, nagyító, piramis, emeletes ház, telefon, nagyító, villanykörte stb. (lásd bővebben: Pataki 2013, 2014).
- 5 A különféle adatfajták elemzését időlegesen különválasztó, majd ezeket összeolvasó elemzés sokat merít a narratív életútinterjúk feldolgozásához használt hermeneutikai eszerekrekonstrukció módszertanából (Kovács 2007b; Rosenthal 1993).
- 6 A gyerekekkel készült kutatások módszertani dilemmáiról, illetve az e mögött meghúzódó kérdésekről, így arról, hogy a gyerekek mennyire tekinthetők alapvetően másoknak, mint a felnőttek lásd bővebben: Einarsdóttir (2007), Punch (2002), Zeitlyn, Mand (2012).
- 7 A tanulókkal készült interjúk egy részét Fehér Katalinnal közösen vettük fel, aki a gyermekrajzok felvételénél többször is jelen volt.
- 8 A kisebb elemszám és a rajzok típusossága miatt a „gettóiskola” esetében három osztály (a 3., a 4. és az 5.) rajzait tekintem át. Így a 6. osztályban 20, a hátrányos helyzetűeket tömörítő iskola három osztályában összesen 28 rajzot vontam be az elemzés első lépésébe.
- 9 A kutatás fókusza elkerülhetetlenül befolyásolta e kérdésben a tanulók önbesorolását, például érintettségnek tekintették a nyaralást vagy a távolabbi rokonok migrációját is. Erre az értelmezésnél igyekszem reflektálni.
- 10 Az, hogy Milossal két interjú is készült, az iskolai elérés határaitra és a pedagógusok hozzáállására is fényt vet. Benyomásaim szerint több, migrációban érintett tanuló is volt az intézményekben, ám a pedagógusok néhány gyerekről nem tudták, hogy érintett lenne, illetve

rugalmasan kezelték az érintettség kérdését. Milos kiválasztása és előtérbe helyezése mögött (a szülői beleegyezésen túl) az állhatott, hogy róla a tanárai azt gondolták, hogy kompetens lesz az interjúhelyzetben és könnyedén meg tud felelni a kutatók (vélt) elvárásainak.

- 11 Benji szüleivel Virág Tünde és Fehér Katalin készített interjút a kisvároshoz közeli „cigányfaluként” számon tartott településen.

Köszönetnyilvánítás

Köszönöm Eröss Ágnesnek és Illés Anikónak a tanulmány alapját jelentő Transznacionális migráció gyerekperspektívából című előadáshoz fűzött hozzászólását a Migráció alulnézetből workshopon (Budapest, 2016. november 28.).

A tanulmány a Magyarországról külföldre irányuló munkavállalási célú migráció helyi társadalmakra gyakorolt hatásai című kutatás keretében, az NKFIH (OTKA) támogatásával készült (szerződésszám: K 111969). A kutatás résztvevői: Durst Judit, Fehér Katalin, Németh Krisztina, Váradi Monika Mária (kutatásvezető) és Virág Tünde.

Irodalom

- Blaskó Zs. (2016): Transznacionális családok, hátrahagyott gyerekek Dél- és Kelet-Európában. *socio.hu*, 1., 71–88. <http://doi.org/cbbd>
- de Haas, H. (2010): The internal dynamics of migration processes: A theoretical inquiry. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 10., 1587–1617. <http://doi.org/cpcs99>
- Dúll A. (2015): Amikor messze van az „odakinn” az idebenn”-től: a helyváltoztatás és az identitás összefüggései. In: Keszei A., Bögre Zs. (szerk.): *Hely, identitás, emlékezet*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 19–33.
- Denzin, N. K. (1978): *The research act: theoretical introduction to sociological methods*. McGraw Hill, New York
- Einarsdóttir, J. (2007): Research with children: methodological and ethical challenges. *European Early Childhood Education Research Journal*, 2., 197–211. <http://doi.org/cv8jb9>
- Eröss Á., Filep B., Tátrai P., Rác K., Váradi M. M., Wastl-Walter, D. (2011): Tanulmányi célú migráció, migráns élethelyzetek: vajdasági diákok Magyarországon. *Tér és Társadalom*, 4, 3–19.
- Eröss Á., Váradi M. M. (2013): „Temerin – az én hazám”: változó interetnikus viszonyok magyar szemszögből és rajzban elmesélve. *Tér és Társadalom*, 2., 171–188.
- Guruge, S., Hynie, M., Shaky, Y., Akbari, A., Htoo, S., Abiy, S. (2015): Refugee youth and migration: Using arts-informed research to understand changes in their roles and responsibilities. *Forum: Qualitative Social Research*, 3. <http://doi.org/b99v>
- Hoang, L.A., Yeoh, B.S.A. (2015): Children's agency and its contradictions in the context of transnational labour migration from Vietnam. *Global Networks*, 2., 180–197. <http://doi.org/f647mw>
- Horváth D., Mitev A. (2015): *Alternatív kutatási kézikönyv*. Alinea, Budapest
- Illés A. (2003): A magyar történelmi festészet narratív pszichológiai elemzése. *Magyar Tudomány*, 1., 67–77.
- Kende A., Illés A. (2011): Hátrányos helyzetű gyerekek jelen- és jövőképe. „Eröss fal, kerítés, nagy kutyá, állás a rendőrségnél.” *Esély*, 4., 72–92.
- Kovács É. (2007a): Interjú módszerek és technikák. In: Kovács É. (szerk.): *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet*. Néprajzi Múzeum, PTE BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, Budapest, 269–278.

- Kovács É. (2007b): Narratív biográfia elemzés. In: Kovács É. (szerk.): *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet*. Néprajzi Múzeum, PTE BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, Budapest, 373–396.
- Lewis, A. (2010): Silence in the context of 'child voice'. *Children and Society*, 1., 14–23. <http://doi.org/d33bjq>
- Marcu, S. (2012): Emotions on the move: belonging, sense of place and feelings identities among young Romanian immigrants in Spain. *Journal of Youth Studies*, 2., 207–223. <http://doi.org/bkw6jp>
- Nagy, V. (2016): The welfare ban-opticon: Financial sorting of low-income migrants from Central and Eastern Europe. *Review of Sociology*, 4., 75–96.
- Ní Laoire C., Carpena-Méndez, F., White, A. (2015): *Childhood and migration in Europe. Portraits of mobility, identity and belonging in contemporary Ireland*. Ashgate, Farnham, Burlington
- Oso, L., Ribas-Mateos N. (2013): *The international handbook on gender, migration and transnationalism. Global and development perspectives*. Edward Elgar, Cheltenham, Northampton <http://doi.org/cbbg>
- Pasqualetti I. (2012): Tűzoltó leszel, s katona. Gyermekrajz-elemzések. *Educatio*, 1., 144–151.
- Pataki Gy. (2013): A kocka el van vetve... Közéleti víziók a Debreceni Egyetem kollégistái körében. *Kultúra és közösség*, 2., 81–109.
- Pataki Gy. (2014): Narrative-stimulating cubes. A qualitative method for analysing the nature of democratic culture of Hungarian students. *Review of Sociology*, 4., 54–84.
- Punch, S. (2002): Research with children The same or different from research with adults? *Childhood*, 3., 321–341. <http://doi.org/ffh59r>
- Rosenthal, G. (1993): Reconstruction of life stories. In: Josselson, R., Lieblich, A. (eds.): *The narrative study of lives 1*. Sage, London, 59–91.
- Schütz, A. (1984): Az idegen. In: Hernádi M. (szerk.): *Fenomenológia a társadalomtudományokban*. Gondolat, Budapest, 405–414.
- Takács F. (2017): Az esettanulmány mint módszertan a szociológiában. (Beszámoló.) *Szociológiai Szemle*, 1., 126–132.
- Váradi M. M. (2016): Mennek, maradnak, visszajönnek. In: Sikos T. T., Tiner T. (szerk.): *Tájak, régiók, települések térben és időben: tanulmánykötet Beluszky Pál 80. születésnapjára*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, 461–472.
- Váradi M. M., Durst J., Fehér K., Németh K., Virág T. (2017): Kényszerű mobilitás: migrációs utak hátrányos helyzetű vidéki terekben. *socio.hu*, megjelenés alatt
- Zeitlyn, B., Mand, K. (2012): Researching transnational childhoods. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 6., 987–1006. <http://doi.org/cbbh>

Európai járműipari térségek gazdasági kormányzási modelljei

Economic governance models of European automotive industry centers

FEKETE DÁVID

FEKETE Dávid: egyetemi tanársegéd, Széchenyi István Egyetem, Kautz Gyula Gazdaságtudományi Kar, Regionális-tudományi és Közpolitikai Tanszék; 9026 Győr, Egyetem tér 1.; fdavid@sze.hu

KULCSSZAVAK: járműipar; együttműködési modell; gazdaságfejlesztés; európai járműipari központok; gazdasági kormányzás

ABSZTRAKT: A regionális politika fejlődési szakaszaiban a klasszikus (modern) megközelítést a posztmodern váltotta fel. A klasszikus időszakban alkalmazott állami módszereket a merevség, a központi szabályozás, a piac közvetett szabályozása jellemezte (fordista szemlélet), ezzel szemben a posztmodern időszakban inkább a rugalmasság, a decentralizáció és a közvetlen piacsabályozás került előtérbe (posztfordizmus). A modern időszak gazdaságfejlesztése kínálatorientált politikaként fogható fel, ahol főleg a hard infrastruktúra építése, a felülről jövő (top-down) megközelítés jellemző, a gazdaság szereplői a kedvezményezettek. Napjaink posztmodern időszakának gazdasági kormányzása ugyanakkor inkább keresletorientált, a soft befektetésekre is nagyobb figyelmet fordít, teret enged az alulról jövő kezdeményezéseknek, s hálózatos együttműködések alakít ki a gazdasági, felsőoktatási, kutatás-fejlesztési, gazdasági intézmények és szervezetek között.

A tanulmány összefoglalja annak a kutatásnak a legfontosabb eredményeit, mely kilenc európai ország 19 járműipari központjában tárta fel a térségi együttműködési és pályaaorientációs modelleket. Az érintett településeken a járműiparban érdekelt szereplők között különböző szintű és szervezettségű együttműködések találunk. Ezen együttműködések az alábbi kategóriákba sorolhatók: 1. (ön)kormányzati és vállalati szereplők együttműködése a gazdaságfejlesztés területén, 2. vállalati és felsőoktatási szereplők együttműködése a kutatás-fejlesztés területén, 3. együttműködések a szakképzés területén, 4. multilaterális, nagy számú érintettet tömörítő együttműködési rendszerek. Ezeket a csoportokat a tanulmány részletesen kibontja.

Dávid FEKETE: assistant lecturer, Department of Regional Studies and Public Policy, Kautz Gyula Faculty of Economics, Széchenyi István University; Egyetem tér 1., H-9026 Győr, Hungary; fdavid@sze.hu

KEYWORDS: automotive industry; cooperation model; economic development; European automotive industry centers; economic governance

ABSTRACT: *The aim of this paper is to summarize the results of the research program called "Regional cooperation models of Western and East-Central-European automotive industry centers" in the framework of the TÁMOP 4.1.1.F-03/1-2013-000 project "The development of the economic and social field of activity of the regional innovation and technological knowledge centre of the automotive industry at the Széchenyi István University."*

Observing regional political developments, it is obvious that the postmodern era surpassed modernity. In the modern era (Fordism), the state used centralized and inflexible market regulations, while the characteristics of postmodernism (post-Fordism) are flexibility, decentralization, and direct market regulations.

Modern economic development focused on supply, building hard infrastructure, applying top-down approaches and the beneficiaries were the economic actors. Nowadays' postmodern era, on the other hand, relies on economic governance: it is demand-focused, underlines soft investments, applies bottom-up approaches and tends to focus on the cooperation of economic, R&D and scientific organizations. In my point of view, this development does not mean that the tools of the modern era disappeared but they coexist with postmodern ones, the two often strengthening each other.

The reason of the research program is to summarize the European automotive industry centers' best practices in order to help the institutionalization of the Győr Automotive Career Model. The paper sums up the most important research results (based on about 19 automotive industry centers in 9 countries) and outlines the regional collaboration and career models of European automotive industry centers.

The findings reveal cooperation at different levels and forms of organization among the players in the given settlements. These types of cooperation may fall into the following categories: 1. between (local) government entities and companies in the field of economic development, 2. between companies and higher education institutions in the field of research and development, 3. cooperation in the field of vocational training, 4. multilateral cooperation systems involving a large number of participants. There are many figures in the article summarizing, for example, local economic development policy stages, the most important characteristics of the automotive centers and the cooperation models of European automotive industry centers.

Bevezetés

Jelen cikk a Széchenyi István Egyetemen lezajlott TÁMOP 4.1.1.F-03/1-2013-0001 Járműipari Regionális Innovációs és Technológiai Tudáscentrum gazdasági, társadalmi szerepkörének fejlesztése a Széchenyi István Egyetem bázisán c. projekten belüli, az Universitas-Győr Alapítvány mint konzorciumi partner programjához tartozó Intézményi együttműködések nemzetközi tapasztalatainak tanulmányozása, modellek adaptálása c. tudományos kutatás módszertanát és eredményeit ismerteti.

A kutatás megkezdését többek között a formálódó győri járműipari élet-pálya-moddell intézményesülésének dilemmái indokolták, hiszen az együttműködő partnerek számára nem álltak rendelkezésre olyan nemzetközi példák, melyek hasonló tematikájú együttműködések keretében felmutatták volna a létező jó gyakorlatokat. A kutatás célja volt, hogy egységes szempontok és módszertan segítségével feltárja az európai járműipari központok térségi együttműködési modelljeit.

Elméleti megalapozás

A regionális politika fejlődési szakaszaiban a klasszikus (modern) megközelítést a posztmodern váltotta fel (1. táblázat). A klasszikus időszakban alkalmazott állami módszereket a merevség, a központi szabályozás, a piac közvetett szabályozása jellemezte (fordista szemlélet), ezzel szemben a posztmodern időszakban inkább a rugalmasság, a decentralizáció és a közvetlen piacsabályozás került előtérbe (posztfordizmus). A posztmodern időszakban az innováció és a kutatás-fejlesztés finanszírozásából már az állami szint is erőteljesen kiveszi a szerepét, s egyre inkább a hálózatosodás, a versenyképesség fogalmai kerülnek előtérbe (Rechnitzer, Smahó 2011). Brenner (2003) azt hangsúlyozza, hogy a keynesi-fordista időszak intézményi struktúrái helyett napjainkban a nagyvárosi kormányzás középpontjába olyan gazdasági prioritások kerülnek, mint a területi versenyképesség.

Előbbiek alapján érdemes különbséget tennünk a két időszakban a helyi gazdaság közszféra általi befolyásolási lehetőségeiben (2. táblázat). A modern időszak gazdaságfejlesztése inkább kínálatorientált politikaként fogható fel, ahol főleg a hard infrastruktúra építése, a felülről jövő (top-down) megközelítés jellemző, a gazdaság szereplői a kedvezményezettek. Napjaink posztmodern időszakának gazdasági kormányzása ugyanakkor inkább keresletorientált, a soft befektetésekre is nagyobb figyelmet fordít, teret enged az alulról jövő kezdeményezéseknek, s hálózatos együttműködések alakít ki a gazdasági, felsőoktatási, kutatás-fejlesztési, gazdasági intézmények és szervezetek között (Bajmócy 2011; Lengyel 2010; Lengyel, Rechnitzer 2004). Meglátásom szerint mindez nem jelenti azt, hogy a modern időszakban alkalmazott eszközök eltűnének, hiszen gyakran párhuzamosan vannak jelen és erősítik egymást a posztmodern időszak beavatkozásaival. Hiába jellemzőbbek ma egyre inkább a gazdasági kormányzáson alapuló beavatkozások, a városok zöme továbbra is „gazdaságfejlesztési stratégiákat” alkot.

Horváth M. Tamás napjaink helyi gazdaságfejlesztési politikájaként gazdaságösztönzésnek nevezi, mely magába foglalja a vállalkozásösztönzésre, tőkebe-

1. táblázat: A modern gazdaságfejlesztés és a posztmodern gazdasági kormányzás beavatkozásai
Interventions of modern economic development and of post-modern economic governance

<i>Ismérvék</i>	<i>Modern gazdaságfejlesztés</i>	<i>Posztmodern gazdasági kormányzás</i>
A beavatkozás filozófiája	kínálatorientált	keresletorientált
A beavatkozás fő eszközei	hard infrastruktúra fejlesztése	soft befektetések
A beavatkozás iránya	top-down	bottom-up
A beavatkozás kedvezményezett csoportjai	gazdasági szereplők	gazdasági, felsőoktatási, kutatás-fejlesztési intézmények és szervezetek

Forrás: saját szerkesztés.

2. táblázat: A helyi gazdaságfejlesztési politika fejlődési szakaszai
The stages of local economic development policy

	1. szakasz (1960-as évek–1980-as évek eleje)	2. szakasz (1980-as évek eleje–1990-es évek közepe)	3. szakasz (1990-es évek közepe–)
Jellemzők	<ul style="list-style-type: none"> - térségen kívüli erőforrások bevonása, - cél: nagyvállalatok letelepítése, - fizikai infrastruktúra kiépítése, - szinte kizárólagosan közösségi források 	<ul style="list-style-type: none"> - integráltabb szemlélet, - letelepedett nagyvállalatok beágyazása, - KKV-hálózat fejlesztése, - közszféra dominálta projektalapú finanszírozás 	<ul style="list-style-type: none"> - versenyképesség-alapú stratégiai szemlélet, - a közszféra szerepe meghatározó, - az üzleti és a civil szféra erőteljes partnersége
Eszközök	<ul style="list-style-type: none"> - kedvezmények, olcsó telephely és munkaerő, - infrastruktúra kiépítése, - az intézkedéseket népszerűsítő településmarketing 	<ul style="list-style-type: none"> - új húzóágazatok fejlesztése, - célzottabb befektetőválasztás, - KKV-k széles körű támogatása, - soft tényezők fejlesztése 	<ul style="list-style-type: none"> - a vállalkozások helyi üzleti környezetének és innovációs potenciáljának fejlesztése

Forrás: saját szerkesztés Bajmócy (2011) alapján.

fektetésre és foglalkoztatásbővítésre irányuló helyi politikákat. A gazdaságösztönzés eszközei kereslet- és kínálatorientált csoportra oszthatók. A kínálatvezérelt eszközök célja, hogy vállalkozások letelepedését segítse elő a termelési tényezők olcsóbbá tételével (pl. telephelyi költségek csökkentése, munkaerőkínálat biztosítása, adókedvezmények). A keresletorientált politika ugyanakkor inkább vállalkozásbarát környezetet teremtet, pl. ipari parkok, inkubátorházak létrehozásával, különféle képzések biztosításával. Napjainkban e fogalmak egyre erősebben összekapcsolódnak a kormányzással: a városi kormányzás lehatárolhatatlan, az ehhez kapcsolódó politikaformálás és eszközrendszerek pedig tudatos kiépítés alatt állnak (Horváth M. 2015).

Az európai járműipari központok vizsgálata során mind a modern, mind pedig a posztmodern megközelítés eszközeinek alkalmazását vizsgáltuk.

Módszertan

A kutatás keretében a Széchenyi István Egyetem fiatal kutatói, továbbá a projektben részt vállalt megbízottak feltárták néhány releváns európai járműipari központ (1. ábra) gazdasági kormányzási modelljét annak érdekében, hogy az azokban rejlő jó gyakorlatok hasznosíthatók legyenek a formálódó győri jármű-

1. ábra: A kutatási programban vizsgált járműipari központok
Automotive centers analyzed in the research program

Forrás: Fekete (2015a, 1.)

ipari életpályamodell intézményesítéséhez. A kutatók a kiválasztott járműipari központokról adatgyűjtést, irodalomelemzést végeztek, interjúkat készítettek és kérdőíves vizsgálatokat végeztek, valamint a településekre vezető tanulmányúton vettek részt.

A kutatás és az esettanulmányok az alábbi egységes szempontok alapján épültek fel.

- A járműipari központ településének bemutatása (elhelyezkedés, lakosságszám, a lakosságszám alakulása a járműipar fejlődésével összefüggésben, rövid történet, gazdasági szerkezet, jelen lévő fajsúlyos iparágak, önkormányzati költségvetés és azon belül az iparúzással, gazdasági teljesítménnyel kapcsolatos adók aránya, alakulása, a város és térségének együttműködését szolgáló szervezet, a regionális együttműködést szolgáló intézmények léte stb.).
- A településen működő járműipari vállalat bemutatása (a konszern, illetve az abban elfoglalt hely bemutatása, az adott termelőegység legfontosabb jellemzői, mutatószámai, az alkalmazott munkaerő létszáma, a gyártott típusok ismertetése stb.).

- Az önkormányzat és a járműipari vállalat gazdaság- és infrastruktúra-fejlesztést szolgáló tevékenységei az elmúlt időszakban, tervezett intézkedések a jövőben (pl. ipari park létrehozása vagy fejlesztése, az úthálózat fejlesztése, gazdaságfejlesztő társaságok létrehozása, induló vállalkozások segítése stb.).
- Felsőoktatási intézmények jelenléte, kutatás-fejlesztési és képzési együttműködés a felsőoktatás, a középfokú oktatás, a szakképzés, a járműipari vállalat és az önkormányzat kooperációjában.
- A járműipari központ releváns szereplői térségi együttműködési modelljének megalkotása, a szervezethez foka, az intézményesíthetőség léte, az egyeztetések gyakorisága, tematikája, jó gyakorlatok összegzése nyomán.

A kutatás fontos módszertani alapját jelentették az önkormányzati és vállalati vezetőkkel, továbbá a kapcsolódó intézmények vezetőivel végzett interjúk, melyek az alábbi kérdéskörökre keresték a választ:

1. Milyen szerepet tölt be a járműipar a térség gazdaságában?
 - Mekkora adóbevételek realizálódnak a járműipari vállalkozások révén?
 - Milyen kutatás-fejlesztési tevékenységet végeznek az adott területen?
 - Vannak-e közös infrastrukturális beruházásai az önkormányzatnak és a járműipari vállalatoknak?
 - Mennyire kedvezményezettjei a helyi szereplők a járműipari vállalat társadalmi felelősségvállalási politikájának?
2. Milyen a járműipari központ térségi együttműködési és pályaorientációs modellje?
 - Milyen formában egyeztetnek a térség politikai, közigazgatási, oktatási, gazdasági szereplői? Van-e együttműködés, és ha igen, intézményesített-e?
 - Milyen források szükségesek az intézményesített együttműködés finanszírozásához és honnan teremtik elő a finanszírozást?
 - Milyen rendszerességgel történik egyeztetés, melyek a releváns témák?
 - Milyen szerepet játszanak a térségben a felsőoktatási intézmények és a szakképző intézmények?
3. Milyen szerepet vállal az önkormányzat
 - a gazdasági szereplőkhöz kapcsolódó infrastruktúra fejlesztésében (ipari park, logisztikai központ, konferenciaközpont, úthálózat- és közműfejlesztés stb.)?
 - a gazdaságfejlesztésben, az adózási viszonyok alakításában?
 - a pályaorientációban, a fiatalok természettudományos és műszaki pályák felé való fordulásának ösztönzésében?
 - a térségi településekkel való együttműködésben, van-e intézményesített regionális együttműködés?

A kutatás során a járműipari központok kiválasztásakor fontos szempont volt, hogy különböző településméreteket mutassunk be (3. táblázat). Így kerültek be a vizsgált egységek közé nagyvárosok (pl. Torino, Valencia), közepes méretű városok (pl. Ingolstadt, Vigo, Pozsony) és kisvárosok (pl. Mladá Boleslav,

3. táblázat: A vizsgált európai járműipari központok legfontosabb adatai
The most important characteristics of the automotive centers analysed in the the article

Ország	Település	A település lakosságszáma (fő)	Járműipari vállalat	A járműipari vállalatnál foglalkoztatottak létszáma (fő)
Franciaország	Rennes	200 000	PSA	5 000
	Poissy	36 000	PSA	6 500
	Douai	43 000	Renault	4 500
Németország	Ingolstadt	128 000	Audi	35 000
	Sindelfingen	60 000	Mercedes	28 000
	Neckarsulm	25 000	Audi	15 000
Olaszország	Torino	900 000	Fiat	5 400
	Grugliasco	40 000	Fiat	1 000
	Maranello	17 000	Fiat	3 000
Nagy-Britannia	Bridgend	15 000	Ford	2 000
	Dagenham	185 000	Ford	4 000
Spanyolország	Almussafes	800 000	Ford	3 500
	Vigo	300 000	PSA	6 500
Lengyelország	Poznań	570 000	VW	6 900
Csehország	Mladá Boleslav	45 000	Skoda	20 000
Szlovákia	Pozsony	416 000	VW	9 400
Románia	Pitești (Mioveni)	155 000	Renault	11 500

Forrás: saját szerkesztés.

Neckarsulm, Maranello). A kutatási tematika összeállításakor törekedtem arra, hogy a vezető európai járműgyártó vállalatok képviselője biztosított legyen, továbbá fontos volt már a mintavétellel demonstrálni, hogy a nyugat-európai és a posztiszocialista térségek közti esetleges hasonlóságok és különbségek fontos szempontot jelenthetnek.

Az empirikus kutatás eredményei

A vizsgált településeken a járműiparban érdekelt szereplők között különböző szintű és szervezettségű együttműködések tartunk fel. Ezen együttműködések az alábbi kategóriákba sorolhatók: 1. (ön)kormányzati és vállalati szereplők együttműködése a gazdaságfejlesztés területén, 2. vállalati és felsőoktatási szereplők együttműködése a kutatás-fejlesztés területén, 3. együttműködések a szakképzés területén, 4. multilaterális, nagy számú érintettet tömörítő együttműködési rendszerek. A továbbiakban részletesen bemutatom ezeket a csoportokat.

(Ön)kormányzati és vállalati szereplők együttműködése a gazdaságfejlesztés területén

Az önkormányzatok, melyek befogadói a letelepedni kívánó vagy már letelepedett járműipari vállalatoknak, gyakran működnek együtt e cégekkel az infrastruktúra fejlesztésében, a vállalatok igényeinek kielégítésében. A feltárt együttműködések több típusú kooperációt rajzoltak ki: egyes esetekben a vállalat letelepedésének feltétele, de legalábbis katalizátora volt az önkormányzati beruházás, ipari park kialakítása stb., míg más esetekben a már működő járműgyár generált további városfejlesztési igényeket. Az előbbire jó példa a Vigóban 1947-ben létrehozott szabad kereskedelmi zóna: a zóna által nyújtott kedvező adózási és egyéb feltételek járultak hozzá a PSA 1956-os döntéséhez, hogy egy új járműgyárat építenek fel a városban. Az utóbbi típusra is találunk működő gyakorlatot Vigóban: a járműgyártás kutatás-fejlesztési tevékenységét segíti a regionális kormányzat által létrehozott és finanszírozott Galíciai Gazdaságfejlesztési Intézet, mely a járműipar által generált fejlesztési igényeknek igyekszik eleget tenni (Páthy 2015). Szintén közös projekt keretében alakítottak ki Ingolstadtban, az Audi-gyár közvetlen szomszédságában logisztikai központot, amelyet később bővítettek is, és melynek finanszírozásában a bajor állam, Ingolstadt városa és az Audi AG közösen vesznek részt (Fekete 2014). A kutatás során Mladá Boleslavban is találtunk közös infrastruktúra-fejlesztési projektet: a város északkeleti elkerülő útjának több milliárd forintos építési költségeit az állami, megyei, városi költségvetés, továbbá a Škoda közösen finanszírozták (Babos 2015a).

Az önkormányzatok és a járműipari szereplők összetett viszonyrendszerét jól jellemzi, hogy bizonyos közszolgáltatások esetében a vállalatok komoly elvárásokat támasztanak a helyi hatóságok felé, néhány esetben pedig saját maguk veszik át bizonyos közszolgáltatások ellátását (óvodai ellátás, tömegközlekedés stb.).

Vállalati és felsőoktatási szereplők együttműködése a kutatás-fejlesztés területén

A járműipari vállalatok kutatás-fejlesztési igényeiket két jellemző módon tudják kielégíteni: a konzernen belüli saját K+F-kapacitások kiépítésével, továbbá az adott területen működő egyetemekkel, főiskolákkal közösen végrehajtott kutatási projektek beindításával. Mindkét változatra számos jó példát tárt fel a kutatás. Számunkra az utóbbi gyakorlat fontos, hiszen itt számolhatunk be együttműködésről, épp ezért az egyes gyáregységeken belül működő K+F-központokról (pl. Sindelfingen, Neckarsulm, Mladá Boleslav, Poissy stb.) nem szólok részletesen. Szintén ide kapcsolódik, hogy a járműipari vállalatok előszeretettel használják fel a helyi felsőoktatási intézmények képzési lehetőségeit saját munkaerő-szükségletük biztosítása céljából, vagyis arra ösztönzik az egyetemeket, hogy képzéseikkel járuljanak hozzá a megfelelően képzett munkaerő-utánpótláshoz.

Bridgendben a helyi Bridgend College sokszínű képzési palettával rendelkezik, felsőoktatási képzéseket kínálnak közösen a Cardiffi Egyetemmel. A Cardiffi Egyetemmel a Ford-motorgyár hosszú ideje együttműködik. A hagyományosan tudományegyetemként működő intézmény tudásátadási partnerségi programokat hajt végre vállalatok közreműködésével. A Ford-gyárral sok közös projekten vannak túl, így pl. döntés-előkészítést támogató, munkaerő-nyilvántartó és költségfigyelő rendszert fejlesztettek ki, továbbá a gyártási folyamatokban alkalmazott szimulációs, intelligens folyamatoptimalizációs módszert dolgoztak ki (Poreisz, Rámháp 2015). A Valenciái Műszaki Egyetemet 1971-ben alapították, a mintegy 40 000 hallgatóval rendelkező intézmény szoros kapcsolatban áll az almussafesi Ford-gyárral. A Ford előbb önálló képzési központot hozott létre 1990-ben, majd az 1995-ben a műszaki egyetem részévé vált, s fontos szereplője lett a közös mérnökképzésnek, továbbá széles körű képzési kínálatot biztosít a cég alkalmazottai számára. Az együttműködés másik formája a Ford Egyetem Spanyolország, mely magánintézményt a Ford működteti a Valenciái Műszaki Egyetemmel együttműködésben. 1995 szeptembere óta történik itt mérnökképzés, a hallgatóknak lehetőségük van a képzés nagy részében kifejezetten a Ford-gyárban zajló folyamatokra specializált kurzusokon részt venni (Berkés 2015).

Az Audi AG esetében is létező gyakorlat a felsőoktatási intézményekkel való együttműködés, melynek kiváló keretet adnak az Audi-intézetek. Ezek lényege, hogy az adott településen kihelyezett intézetet működtet az Audi AG és egy felsőoktatási intézmény, melynek keretében kutatási projekteket hajtának végre a járműipari vállalat igényeinek megfelelően. Az intézetek fenntartásán túl a vállalat kutatási ösztöndíjakat is biztosít a részt vevő oktatóknak és doktoranduszhallgatóknak, akik egyszerre végeznek tudományos munkát és kapcsolódnak be az Audi AG üzemén belüli feladataiba. Ingolstadtban a műszaki tudományok terén az Audi egyik legfontosabb partnere a Münchener Műszaki Egyetem (Technische Universität München). A közösen működtetett ingolstadti intézetben (INI.TUM) a járműgyártás legmodernebb kutatási projektjei zajlanak, ahol a fiatal mérnökök főként a mechatronika, a szimuláció és a gyártástechnológia területét fedik le. Az elektromos hajtás, a járműelektronika, továbbá a vezetést segítő elektronikai rendszerek területén az Audi AG kiemelkedő partnere a Bundeswehr müncheni egyeteme (Universität der Bundeswehr München). Az ingolstadti intézetek kínálatában nemcsak a műszaki tudományok szerepelnek, hanem a társadalomtudományok is hangsúlyosan képviseltetik magukat. A müncheni Ludwig-Maximilian Egyetemmel (Ludwig-Maximilians-Universität) közösen létrehozott INI.LMU fontos célkitűzése, hogy a gyártástechnológia egyes humán területein járuljon hozzá új tudományos eredmények létrehozásához. Az Eichstätt-Ingolstadti Katolikus Egyetem (Katholische Universität Eichstätt-Ingolstadt) is része az Audi AG partneri körének. Az INI.KU főként a vezetés és szervezés, továbbá a személyzeti ügyek és marketing területén végez kutatásokat a járműipari vállalat támogatásával (Fekete 2014). Az Audi AG Neckarsulmban is több közös kutatási projektet működtet a környező felsőoktatási intézményekkel, ezek

koordinálására külön intézetet hozott létre az ingolstadti intézetek mintájára Neckarsulmi Főiskolai Intézetek (Hochschul Institute Neckarsulm) néven. Az intézet feladata, hogy kapcsolatot tartson az együttműködésben részt vevő felsőoktatási intézményekkel és kutatóközpontokkal, menedzselje a közös kutatási projekteket, továbbá szervezze a központ munkáját. Az Audi az intézet keretében a Stuttgarti Egyetemmel (Universität Stuttgart), a Karlsruhei Technológiai Intézettel (Karlsruher Institut für Technologie) és a Heilbronni Főiskolával (Hochschule Heilbronn) működik együtt. A tudományos együttműködések a műszaki tudományok területén túl személyzeti, logisztikai témákkal foglalkoznak, s a hallgatók és oktatók a gyakorlatban is együttműködnek a neckarsulmi gyár technológiai fejlesztési központjával. Az intézet keretében rendezett tanácskozások színhelye az Audi Forum Neckarsulm (Fekete 2015b).

A poznaí Volkswagen-gyár legfontosabb tudományos partnere a Poznaí Műszaki Egyetem, az együttműködés keretében a szakember-utánpótlás biztosítása, továbbá a közös kutatási és fejlesztési projektek, a gyakorlatorientált előadások, a gyakornoki, trainee és doktorandusz programok, ösztöndíjak, továbbá a Volkswagen-konzern kutatóival és vezetőivel való közös munka a hangsúlyos (Polgári 2015a). A Volkswagen pozsonyi autógyára 2008-ban alakított ki szoros együttműködést a négy legnagyobb szlovákiai műszaki egyetemmel. Az együttműködésben a pozsonyi Szlovák Műszaki Egyetem (Slovenská technická univerzita v Bratislave), a Kassai Műszaki Egyetem (Technická univerzita v Košiciach), a Zsolnai Egyetem (Žilinská univerzita), illetve a trenčéni Alexander Dubček Egyetem (Trenčianska univerzita Alexandra Dubčeka v Trenčíne) vesz részt. A kiválasztott hallgatók kezdetben a Volkswagennel kapcsolatos szakmai előadásokon vesznek részt, majd pedig a pozsonyi gyárban gyakornokként dolgozhatnak, s évente az öt legjobb hallgató ösztöndíjat kap. Mindemellett a pozsonyi és a kassai intézményben is létrehoztak technológiai transzferközpontot, melynek feladata, hogy speciális járműipari laborok keretében legyen lehetőség a hallgatók oktatására (Polgári 2015b).

Vigóban nem csupán a járműipari nagyvállalat és a helyi felsőoktatási intézmény együttműködése keretében zajlik kutatás-fejlesztési tevékenység, hanem harmadik szereplőként a járműipari beszállítókat tömörítő klaszter (Galíciai Járműipari Klaszter, CEAGA) is jelentős részt vállal az együttműködésben. 2000-ben kötöttetett az első megállapodás a klaszter, a PSA és a vigói egyetem között, amelynek eredményeképpen közös járműmérnöki mesterképzést indítottak. A 2000-es évek első felében egyre erősebbé vált a klaszter és a PSA együttműködése, s ennek köszönhetően 2006-ban létrehozták a Galíciai Járműipari Technológiai Központot (CTAG). Napjainkban a kutatóközpontban közel 300 alkalmazott dolgozik, modern technológiák alkalmazásával, laboratóriumi körülmények között (Páthy 2015).

Akadnak ugyanakkor nem szokványos jelenségek is. A 40 ezres lélekszámú Grugliasco, ahol a Fiat-konzern a Maserati luxusjárműveket készíti, a Torinói Egyetem két kihelyezett karának ad otthont: az agrártudományi és az állator-

vos-tudományi karnak, melyek közül egyik sem illeszkedik a település gazdasági szerkezetének járműipari dominanciájához. Az igazsághoz hozzátartozik, hogy a Torinói Egyetem és Grugliasco városa a jövőben tudományos egyetemi pólust szeretne létrehozni, melynek keretében Torinóból ide települnének az egyetem matematikai, fizikai, természettudományos és gyógyszerészeti tudományokkal foglalkozó egységei, melyhez kapcsolódna egy tudományos technológiai park is (Takács 2015). Ez utóbbiak már inkább szolgálnák a térség járműiparral kapcsolatos fejlődését. Szintén érdekes konstrukció a Mladá Boleslav-i Škoda Auto Egyetem (Škoda Auto University), melyet 2000-ben alapított a Škoda. Különlegessége, hogy noha a vállalat magánegyeteméről van szó a vállalat központjaként szolgáló településen, mégsem folytat műszaki képzést az intézmény. A Škoda Auto Egyetem ugyanis gazdálkodástudományi és közgazdaságtudományi képzéseket nyújt (Babos 2015a).

Együttműködések a szakképzés és a pályaaorientáció területén

A felsőoktatási együttműködésekben és a kutatás-fejlesztési projekteken túl a járműgyártó vállalatok esetében legalább ilyen fontos, hogy megfelelő minőségben és mennyiségben álljon rendelkezésre szakképzett munkaerő. A járműiparhoz kapcsolódó szakmák napjainkban gyakran nem eléggé vonzóak a fiatalok számára: a munkaerőpiacon gyakorlatilag használhatatlan egyetemi vagy főiskolai diploma sok esetben még mindig nagyobb presztízszt jelent, mint egy biztos elhelyezkedést garantáló szakmai képzettség. E problémákat számtalan kezdeményezés kívánja megoldani, ezek közül különösen fontos a pályaaorientációs tevékenységek erősödése. Emellett a járműgyártó vállalatok és a kormányzati szervek között több együttműködési gyakorlatot találtunk, mely a szakképzés tartalmi elemeinek összeállítására, a szakképző intézmény fenntartására és működtetésére, továbbá a gyakorlatorientált szakképzés biztosítására irányul.

A francia esettanulmányok három járműipari központjában – noha két különböző konszern érintett – szinte azonos együttműködési modellt tártunk fel. Poissyban a PSA-gyár a Versailles-i Akadémiával, Douai-ben a Renault-gyár a Lille-i Akadémiával, míg Rennes-ben a PSA-gyár a Rennes-i Akadémiával kötött a szakképzésre, pályaaorientációra vonatkozó, közel azonos tartalmú megállapodásokat. A megállapodások célja, hogy a régióban működő általános iskolákban a diákokat a természettudományos pályák felé igyekezzenek orientálni, s a fiatalok már ebben a korban kapcsolatba tudnak kerülni a járműiparral. A megállapodások értelmében a szakmunkás, illetve technikus végzettséget szerző tanulóknak a járműgyárak szakemberei tartanak szakmai előadásokat, megismertetve a fiatalokkal a legújabb járműipari trendeket. A gyárak az oktatási intézmények számára elérhetővé teszik a munkavállalással, szakmai gyakorlatokkal kapcsolatos információkat, továbbá gyakornoki prog-

ramokat is útjára indítottak, melyek összhangban vannak az akadémia által jóváhagyott tanulmányi programmal. Az együttműködő felek közösen mérik fel a vállalkozások valós munkaerőpiaci igényeit, továbbá kiemelten kezelik a lány tanulók szerepét a járműiparban (Horváth 2015).

Maranellóban a Ferrarit gyártó Fiat-konzernhez tartozó üzem szoros kapcsolatban van a korábban általa működtetett, mára azonban már állami fenntartású középiskolával, az Istituto Professionale Statale per l'Industria e l'Artigianato intézménnyel. Az iskola elődjét Enzo Ferrari alapította, és a szakosított gépészek területén meglévő képzési űrt kívánta betölteni. Az iskolát a gyár tartotta fenn, az oktatók pedig a cég szakemberei, technikusai voltak. A sikeres vizsga után a diákokat a Ferrari alkalmazta. Később az iskola diákjait kifejezetten a motor-összeszerelési területre specializálta, majd az intézmény fokozatosan az állami oktatási rendszer részévé vált. Napjainkban is erős a kapcsolat a gyár és az iskola között, így nemrég alakítottak ki a Ferrari segítségével egy mechatronikai labort, s a gyár részéről folyamatos az anyagi és szakmai támogatás, folyamatosak a gyakornoki programok (Takács 2015).

A romániai Mioveni-ben, a Dacia központjában is találkozhatunk a szakképzés fejlesztésére irányuló törekvésekkel, a vállalat partnerségi megállapodást kötött az Argeş Megyei Iskolák Felügyelőségével (Inspectoratul Şcolar al Judeţului Argeş) és Mioveni Város Önkormányzatával a gépipar pályaeorientáción keresztüli népszerűsítése érdekében. A megállapodás szerint a Mioveni Járműgyártási Szakközépiskolában (Liceul Tehnologic Construcţii de Maşini) speciális osztályokat indítanak (pl. szerszámkészítő), és két osztály esetében a tanulók a gyárban elméleti és gyakorlati képzésben részesülnek, gyakornokként havi ösztöndíjat kapnak. A képzést elvégzettek pedig nagyobb eséllyel indulnak a Dacia-gyár állásinterjúin. A járműgyár az iskolát eszközökkel is támogatja, továbbképzéseket szervez a pedagógusok részére annak érdekében, hogy a legújabb járműipari szaktudást el tudják sajátítani (Babos 2015b).

Mladá Boleslavban saját intézményt tart fenn a jelen lévő járműipari vállalat. A Škoda Auto Szakiskola (Škoda Auto Vysoká Škola) kétféle oktatási programot nyújt: négyéves képzése érettségi vizsgával zárul, míg a hároméves képzésre járók szakmunkás bizonyítványt szerezhetnek. Az 1927 óta működő szakiskolában a végzett diákok fele-kétharmada a Škodánál helyezkedett el. Az iskolát a cég magas színvonalú, modern műszaki berendezésekkel látja el. A diákok kreativitásának erősítését szolgálja a Škoda CitiJet gyakornoki program is, melynek keretein belül a diákok felépíthetik saját tervezésű járműveiket (Babos 2015a).

Multilaterális, nagy számú érintettet tömörítő együttműködési rendszerek

A kétoldalú együttműködésekén túl több településen találtunk sokszereplős együttműködési rendszereket. Ezek egy része a járműipar speciális problémáira

fókuszál a jellemzően nagyobb lakosságszámú területeken, míg más részük általános gazdaság- és városfejlesztési célkitűzésekkel rendelkezik, jellemzően a kisebb lakosságszámú területeken. A feltárt formális együttműködések különböző léptéken fejtik ki tevékenységüket: városi szinten, a városrégió szintjén, regionális szinten, illetve országos szinten. Az alábbiakban mindegyikre példát is hozok.

Vigóban 1997-ben 38 vállalat alakította meg a Galíciai Járműipari Klasztert, mely mára a PSA beszállítói közötti kooperáció elsődleges színterévé vált. A szervezet alapítványi formában működik, jelenleg 105 vállalkozás, illetve az általuk létrehozott képzési intézmények alkotják a klasztert, kormányzati szervezetek nem részesei az együttműködésnek. A szervezet fontos szerepet játszik a régió járműipari vállalkozásainak aktív kommunikációjában és közös projektjeinek kidolgozásában, végrehajtásában, továbbá jelentős energiákat mozgósít az oktatás és képzés területén, amit jól bizonyít a fentebb már részletezett Galíciai Járműipari Technológiai Központ létrehozása és a 2007 óta működtetett saját képzési központ. Az utóbbi években nagy hangsúlyt fektettek a nemzetközi kapcsolatok kiépítésére, különös tekintettel az észak-portugáliai régióra, továbbá több európai járműipari klaszterre. A klaszter jelentős szerepet játszik az iparági stratégiák, fejlesztési tervek kidolgozásában (Páthy 2015). Lengyelországban is található klaszter típusú együttműködési modell: Poznań környékén a Wielkopolska Autóipari Klasztert (Klastra Motoryzacyjnego w Wielkopolsce) a poznańi Nickel Technológiai Park, a Wielkopolska Regionális Fejlesztési Ügynökség, a Poznańi Műszaki Egyetem, a Közgazdasági Egyetem és 12 járműipari vállalat alkotja. A klaszter kapcsolatban áll a régió járműiparhoz kapcsolódó fejlesztőintézeteivel, egyetemeivel, a kis- és középvállalkozásokkal és természetesen a multinacionális vállalatokkal, továbbá a környező országok járműipari klasztereivel. Az együttműködés fontos célja, hogy elősegítse a magán- és a közsféra regionális fejlesztési projektek keretében történő együttműködéseit, javítsa a járműipari vállalatok versenyképességét, valamint kiterjedt lobbitevékenységet folytasson az ágazat fejlesztése érdekében (Polgári 2015a). Pozsonyban szélesebb résztvevői körből merít a Nyugat-szlovákiai Autóipari Klaszter (Automotive Cluster Západné Slovensko), mely 2007-ben jött létre annak érdekében, hogy megkönnyítse a regionális járműipari beszállítók kapcsolódását a nagy multinacionális vállalatokhoz, elősegítve azok nemzetközi versenyképességét. A klaszter tagjai a bevett gyakorlat szerint a térség járműipari beszállítói, a kutatóintézetek és felsőoktatási intézmények, ugyanakkor fontos pozitívum és a fenti példáktól eltér, hogy bizonyos államigazgatási intézmények is bekapcsolódnak a munkába. A klaszter fontos célkitűzése egy regionális innovációs központ kialakítása (Polgári 2015b).

Országos szintű összefogásra is találtunk példát: a Città dei Motori együttműködés 2008-ban jött létre, napjainkban 25 olaszországi település a tagja, köztük Maranello és Torino is. A szervezet célja, hogy előmozdítsa a járműipari térségek fejlesztését, a kutatás-fejlesztést, ösztönözze a lokális és állami hatóság-

gokat, intézményeket az olaszországi járműipari vállalatokkal közös fejlesztések megvalósítására. Szoros együttműködéseket alakítottak ki a helyi intézményekkel, vállalatokkal, a járműiparral kapcsolatban álló szervezetekkel, egyetemekkel és kutatóközpontokkal. A vizsgált járműipari központok közül Maranello meghatározó szerepet játszik az együttműködés alakításában, hiszen az elnökhelyettesi pozíciót a város polgármestere tölti be (Takács 2015).

Neckarsulm környékén regionális szintű eseti párbeszéd jellemző a járműipar meghatározó szereplői között. A város önálló gazdaságfejlesztési társasággal ugyan nem rendelkezik, ám résztulajdonosa a Heilbronn Gazdasági Térség Kft.-nek (Wirtschaftsraum Heilbronn GmbH). A kft. tulajdonosi köre elsősorban önkormányzatokból áll, de igyekeznek bevonni a vállalkozásokat is a gazdaságfejlesztő társaság működésébe. A szervezet működésében fontos szerepet játszik a környékbeli vállalatok képviselőiből álló vállalkozói tanácsadó testület, melynek tagjai többek között a nagyvállalatok közül az Audi és a Bosch képviselői, továbbá több helyi kis- és középvállalkozás. A társaság a Heilbronn környéki települések befektetésösztönző tevékenységét végzi, támogatja a letelepedni kívánó vállalkozásokat, közvetítő szerepet játszik az ipari területek értékesítésében, s kapcsolatot tart a térség önkormányzataival, vállalkozásaival, gazdasági kamaráival és különböző intézményeivel. A fémipari, műanyagipari, egészségipari területek mellett a járműiparban érintett szereplők rendszeres konzultációja is biztosított a társaságon belül. A gazdaságfejlesztési társaság minden évben megrendezi a heilbronni járműipari napokat, melynek keretében az iparág szereplői közös tanácskozásokon vesznek részt, így a kormányzati, önkormányzati, vállalati, felsőoktatási és egyéb szereplők eszmecseréjét szolgálja a rendezvény. Az együttműködés emellett a Baden-Württembergi Járműipari Klaszternek (Automobilcluster Baden-Württemberg) is tagja (Fekete 2015b).

Ingolstadt térségében olyan együttműködési rendszert tártunk fel, mely ugyan nem csak a járműiparra fókuszál, ám jelentős szegmense ez az ágazat. Az ingolstadti régió, mely a müncheni nagyvárosi régió része, három járásból (Eichstätt, Neuburg-Schrobenhausen, Pfaffenhofen an der Ilm) és Ingolstadt járási jogú városból áll. A regionális szintű együttműködést, tervezést több szervezet segíti, számunkra az ingolstadti régió regionális irányítására létrejött kezdeményezés egyesülete (Initiative Regionalmanagement Region Ingolstadt e.V., IRMA) különösen fontos. Az IRMA 2008-ban alakult, s a régió legfontosabb politikai és gazdasági szervezeteit tömöríti. Az alapítók a régió járásai és Ingolstadt városa, továbbá a régió legfontosabb gazdasági szereplői, így pl. az Audi AG, az EDEKA Südbayern, a Media-Saturn stb. A kezdeményezés célja, hogy a résztvevők közösen tegyenek az ingolstadti régió még innovatívabbá, fenntarthatóbbá és emberibbé tételéért. A jelenleg 24 tagú, az építőipar, a sport és más területek képviselőivel kibővült együttműködés a régió sikeressége érdekében végzi munkáját, s példát mutat az egyes szférák képviselői közötti együttműködésre. Az IRMA három fő célkitűzés mentén tevékenykedik: egyrészt szeretné elérni, hogy az élethosszig tartó tanulás minél nagyobb mérték-

ben érvényesüljön a régióban, s ehhez közös cselekvésre hívja a terület oktatási intézményeit. Másrészt, a gazdaság még versenyképesebbé tétele érdekében olyan fórumot teremt, melyen a politikai döntéshozók és a gazdasági szakemberek közösen tudnak fellépni a gazdaságfejlesztés érdekeit szem előtt tartva. Harmadrészt, fontos célkitűzés a régió egyedülállóan jó helyzetének bemutatása, megismertetése Németországgal és a világgal. Ennek érdekében a kezdeményezés rendszeresen saját kiadványt jelentet meg. Az egyesület vezetőségében a gazdaság és a politika képviselői fele-fele arányban képviseltetik magukat (Fekete 2014). Mindezzel párhuzamosan több korábbi kutatási eredmény is azt mutatja, hogy a német járműipari vállalatok jelenléte rendkívül összetett hatást gyakorol a helyi szint gazdasági és társadalmi szereplőire (Czakó 2014).

Összegzés

A tanulmányban célul tűzttem ki, hogy összegezzem több nyugat- és kelet-közép-európai járműipari központ térségi együttműködési modelljét, s azonosítsam azokat a legjobb gyakorlatokat, melyeket a közös elemzési szempontok alapján feltártunk a kutatásban. Elmondható, hogy a vizsgált járműipari központokban aktív együttműködések jellemzők a járműipari térség releváns szereplői között, melyek számtalan együttműködési formát ölthetnek.

A járműipari központok belső működési modelljében négy fő irányt tartam fel: 1. (ön)kormányzati és vállalati szereplők együttműködése a gazdaságfejlesztés területén, 2. vállalati és felsőoktatási szereplők együttműködése a kutatás-fejlesztés területén, 3. együttműködések a szakképzés területén, 4. multilaterális, nagy számú érintettet tömörítő együttműködési rendszerek.

Az egyes járműipari központok összehasonlítása nyomán kísérletet tettem bizonyos összefüggések feltárására, modellek megalkotására. Egy járműipari központok működésével kapcsolatos modell megalkotásakor számtalan tényező alapján végezhetünk csoportosítást, így például a központ földrajzi elhelyezkedése szerint, a jelen lévő járműipari vállalat szerint stb. Tudvalevő, hogy egy járműipari vállalat együttműködési rendszereit nagyban befolyásolhatják az anyavállalattal kapcsolatos tényezők, továbbá a földrajzi hely szerinti tényezők is. A 4. táblázat, valamint a fenti négy együttműködés-típus összevetéséből ki derül, hogy bizonyos tendenciák ugyan megfigyelhetők, ám a modellalkotáshoz nem bírunk elegendő hasznosítható információval és összefüggéssel.

Nem látunk olyan karakteres összefüggéseket, melyek modellek alkotását tennék lehetővé. Ami biztosan leszűrhető a felmérésekből: a vizsgált Volkswagen-konzernhez tartozó járműipari központok mindegyikében erős felsőoktatási-nagyvállalati együttműködések voltak kimutathatók, továbbá – egy kivételével – mindegyik Volkswagen-központban fellelhetők voltak multilaterális, nagy számú, gyakran regionális szerepet is ellátó együttműködési rendszerek. A fi-

4. táblázat: Az európai járműipari térségek szereplőinek együttműködési formái
Cooperation models of European automotive industry centers

Település	(Ön)kormányzati és vállalati szereplők együttműködése a gazdaságfejlesztés területén	Vállalati és felsőoktatási szereplők együttműködése a kutató-fejlesztés területén	Együttműködések a szakképzés területén	Multilaterális, nagy számu érintett tömörítő együttműködési rendszerek
Rennes			X	
Poissy			X	
Douai			X	
Ingolstadt	X	X		X
Sindelfingen				
Neckarsulm		X		X
Torino				X
Grugliasco		X		
Maranello			X	X
Bridgend		X		
Dagenham				
Almussafes		X	X	
Vigo	X	X		X
Poznań		X		X
Mladá Boleslav	X	X	X	
Pozsony			X	X
Pitești			X	

Forrás: saját szerkesztés.

gyelembbe vett 17 központ közül 5 tartozik a fenti konszernhez. Szintén következtetéseket vonhatunk le a szakképzési és pályaorientációval kapcsolatos tevékenységeket vizsgálva: a kutatás eredményei szerint valamennyi francia konszernhez tartozó járműipari központban (PSA, Renault) erőteljesen megjelennek ezek a tevékenységek.

Az európai járműipari térségekben élénk, rendszeres szereplői kommunikációt tartunk fel, melyek mindenképp erősítik, hogy napjainkban a városok, azok szereplői aktívan tesznek a területi versenyképesség növeléséért, s a posztmodern időszak gazdasági kormányzására jellemző széles körű együttműködési rendszerek is gyakoriak.

Az összegzést követően megállapítható, hogy a vizsgált európai járműipari térségekben fontos szerepet játszik a gazdaságfejlesztés és a gazdasági kormányzás. Végigtekintve az együttműködési rendszereken látható, hogy egymás mellett léteznek a modern időszak gazdaságfejlesztési eszközei (ipari parkok, nagy infrastrukturális beruházások), ugyanakkor a tendencia egyre inkább a gazdasági kormányzás felé mozdul el. Az együttműködések zömében ez utóbbi eszköztárból válogatnak, jellemzők az alulról jövő kezdeményezések, a sokszereplős együtt-

működési modellek. A kutatás-fejlesztési együttműködések megszorodtak az elmúlt évszázadban, a városi politikák pedig kezdenek elmozdulni a gazdasági kormányzás felé, egyre gyakrabban merítenek annak eszköztárából. Jó példa erre, hogy a nagy létszámú együttműködések gyakori eredménye a megfelelő szereplők véleményei és igényei nyomán kialakuló keresletorientált gazdasági miliő kialakítása.

Az európai járműipari központok is erősítik azt az elméleti megállapítást, miszerint napjainkban a városok és térségeik együttműködéseiben a gazdasági megfontolások kerülnek előtérbe, meghaladják a közigazgatási-tervezési szempontokat, s gyakran kevésbé formális partnerségeket alakítanak ki a gazdaság további fejlesztése érdekében (Somlyódy né Pfeil 2011). Szintén megerősíti az elvégzett vizsgálat azt az elméleti felvetést, miszerint a területi egységek közötti versenyben napjainkban az érintett szereplők koordinált formában regionális hálózatokat hoznak létre, s alulról szerveződő formában alkotják meg és valósítják meg versenystratégiájukat (Lengyel 2010).

A fenti kategóriákba sorolt tevékenységek mindegyike a települések fejlődésére, a lakosság életminőségének fenntartására és javítására, a települések hazai és nemzetközi versenyképességének növelésére irányul. Mindezen együttműködési modellek hazai alkalmazhatóságának vizsgálata szükséges ahhoz, hogy konkrét cselekvési terv készüljön a győri járműipari életpályamodell intézményesítéséhez, ugyanakkor összegzésként elmondható, hogy Európában számtalan jó példát sikerült feltárni a járműipari központok működtetésével és fejlesztésével kapcsolatban.

Irodalom

- Babos A. (2015a): A Mladá Boleslav-i járműipari központ együttműködési modellje. In: Fekete D. (szerk.): *Nyugat- és kelet-közép-európai járműipari központok működési modelljei*. Universitas-Győr Alapítvány, Győr, 127–144.
- Babos A. (2015b): Esettanulmány a román pitesti járműipari körzetről. In: Fekete D. (szerk.): *Nyugat- és kelet-közép-európai járműipari központok működési modelljei*. Universitas-Győr Alapítvány, Győr, 161–172.
- Bajmóczy Z. (2011): *Bevezetés a helyi gazdaságfejlesztésbe*. JATEPress, Szeged
- Berkes J. (2015): A Valenciái járműipari régió. In: Fekete D. (szerk.): *Nyugat- és kelet-közép-európai járműipari központok működési modelljei*. Universitas-Győr Alapítvány, Győr, 69–78.
- Brenner, N. (2003): Standortpolitik, State rescaling and the new metropolitan governance in Western Europe. *disP – The Planning Review*, 152., 15–25. <http://doi.org/b9fx>
- Czakó K. (2014): Az Audi Hungária Motor Kft. hatása a helyi gazdasági és társadalmi folyamatokra. *Tér és Társadalom*, 2., 188–198.
- Fekete, D. (2014): Ingolstadt as automotive center. *Journal of American Business Review*, Cambridge, 2., 187–193.
- Fekete D. (szerk.) (2015a): *Nyugat- és kelet-közép-európai járműipari központok működési modelljei*. Universitas-Győr Alapítvány, Győr
- Fekete D. (2015b): Délnémet járműipari központok: Sindelfingen és Neckarsulm. In: Fekete D.

- (szerk.): *Nyugat- és kelet-közép-európai járműipari központok működési modelljei*. Universitas-Győr Alapítvány, Győr, 19–30.
- Horváth A. L. (2015): Rennes, Poissy és Douai francia járműipari központok működése. In: Fekete D. (szerk.): *Nyugat- és kelet-közép-európai járműipari központok működési modelljei*. Universitas-Győr Alapítvány, Győr, 79–96.
- Horváth M. T. (2015): Megszabva. Városi kormányzás másutt és itthon. *Tér és Társadalom*, 2., 43–66. <http://doi.org/b96q>
- Lengyel I. (2010): *Regionális gazdaságfejlesztés. Versenyképesség, klaszterek és az alulról szerveződő stratégiák*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Lengyel I., Rechnitzer J. (2004): *Regionális gazdaságtan*. Dialóg Campus Kiadó, Pécs, Budapest
- Páthy Á. (2015): Vigo járműipari központ. In: Fekete D. (szerk.): *Nyugat- és kelet-közép-európai járműipari központok működési modelljei*. Universitas-Győr Alapítvány, Győr, 57–68.
- Polgári I. (2015a): Együttműködések a poznańi járműipari központ fejlesztésében. In: Fekete D. (szerk.): *Nyugat- és kelet-közép-európai járműipari központok működési modelljei*. Universitas-Győr Alapítvány, Győr, 111–126.
- Polgári I. (2015b): Járműipari együttműködések Pozsonyban és térségében. In: Fekete D. (szerk.): *Nyugat- és kelet-közép-európai járműipari központok működési modelljei*. Universitas-Győr Alapítvány, Győr, 145–160.
- Poreisz V., Rámháp Sz. (2015): Bridgend és Dagenham angol járműipari körzetek térségi együttműködési modelljei. In: Fekete D. (szerk.): *Nyugat- és kelet-közép-európai járműipari központok működési modelljei*. Universitas-Győr Alapítvány, Győr, 31–42.
- Rechnitzer J., Smahó M. (2011): *Területi politika*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Somlyódy Péter E. (2011): Az agglomerációk jelentőségének változása az államszervezés és a városi kormányzás szempontjából. *Tér és Társadalom*, 3., 27–59.
- Takács T. (2015): Olasz járműipari központok. In: Fekete D. (szerk.): *Nyugat- és kelet-közép-európai járműipari központok működési modelljei*. Universitas-Győr Alapítvány, Győr, 43–56.

TÉNYKÉP / REPORT

A fejlettség területi különbségeinek változása Magyarországon, 1910–2011

Transformation of regional development disparities in Hungary, 1910–2011

GYŐRI RÓBERT, MIKLE GYÖRGY

GYŐRI Róbert: tanszékvezető egyetemi docens, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Természettudományi Kar, Földrajz- és Földtudományi Intézet, Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszék; 1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/c.; gyorirobert@caesar.elte.hu

MIKLE György: doktorandusz, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Természettudományi Kar, Földrajz- és Földtudományi Intézet, Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszék; 1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/c.; miklegyo@gmail.com

KULCSSZAVAK: Magyarország; területi fejlettségi különbségek; történeti földrajz

ABSZTRAKT: A kvantitatív módszerekre épülő kutatásunkban arra tettünk kísérletet, hogy Magyarország fejlettségi térszerkezetének 1910 és 2011 közötti átalakulását feltárjuk. Annak érdekében, hogy a hosszú és középtávú változások egyaránt mérhetőek legyenek, négy időkeresztmetszetet választottunk ki (1910, 1970, 2001, 2011). Az összehasonlítást az teszi lehetővé, hogy a települési szinten gyűjtött mutatókat mind a négy időpontra a mai járáshatárok között aggregáltuk. A vizsgálat a fejlettségi különbségek stabilitására mutatott rá: az Osztrák–Magyar Monarchia korának, a szocializmus időszakának és a rendszerváltás utáni évtizedeknek a fejlettségi térképei nagyban hasonlítanak egymásra. Az ország nyugat–kelet tagozódása, a centrum-periféria jellegzetességek, a fejlett és fejletlen térségek markáns elkülönülése tartós jegyei a magyar fejlettségi términtázatnak. A fejlettségi térszerkezetre alapvetően jellemző stabilitást a felfelé és lefelé mozgó járások szűkebb csoportja töri csak meg. Száz év alatt jelentősen javították helyzetüket az idegenforgalomba, a fürdőturizmusba bekapcsolódó térségek, a fővárosi agglomeráció külső övezetében elhelyezkedő járások, a Délnyugat-Dunántúl járásai és egy-két ma is sikeres szocialista iparváros járása. Ugyanakkor a Tiszántúl középső része és Észak-Magyarország sok járása a múlt századelőhöz képest a hanyatlás jegyeit mutatja.

Róbert GYŐRI: associate professor, head of department, Department of Social and Economic Geography, Institute of Geography and Earth Sciences, Faculty of Sciences, Eötvös Loránd University; Pázmány Péter sétány 1/c., H-1117 Budapest, Hungary; gyorirobert@caesar.elte.hu

György MIKLE: PhD student, Department of Social and Economic Geography, Institute of

Geography and Earth Sciences, Faculty of Sciences, Eötvös Loránd University; Pázmány Péter sétány 1/c., H-1117 Budapest, Hungary; miklegyo@gmail.com

KEYWORDS: Hungary; regional development disparities; historical geography

ABSTRACT: Based on quantitative methods, our research aims to shed new light on the transformation of regional development disparities in Hungary between 1910 and 2011. In order to measure the long- and mid-term changes, we chose a cross-sectional approach and collected data for the years 1910, 1970, 2001, 2011. We gathered the statistical data of villages, towns and cities from censuses, and aggregated the data within the boundaries of today's local administrative units (174 Hungarian LAU1 districts) to facilitate the temporal comparison. By mapping regional differences in the age of the Austro-Hungarian Empire, in the era of Hungarian communism, and in the decades after 1990, our study revealed the stability of Hungarian regional development disparities over time, with each of the eras resembling each other very closely. The East-West divide, the centre-periphery differences, and the stark regional divisions have always been present in Hungary in the last century.

Only minor changes can be detected in the ranks of the well-off regions: the districts surrounding Budapest, the regional centres and their hinterland, and some Transdanubian districts have been continuously the most prosperous territories in Hungary. The continuity is also conspicuous on the other side of the regional development divide, with the North-East zone of Hungary remaining the less fortunate part of country. The districts of Szabolcs-Szatmár-Bereg county (save for Nyíregyháza), the middle part of the Tisza region and the Cserehát have not been able to improve their position.

This stability has been broken only by small groups of emerging and decreasing districts. Those districts that became tourism destinations (e.g. the districts around Lake Balaton or the districts with thermal spas) proved to be successful, together with the emerging peripheral zones of the Budapest metropolitan agglomeration. The position of South-West-Transdanubia and some planned industrial towns (e.g. the districts of Dunaiújváros and Tiszaújváros) have also become better over the course of the last one hundred years. Most of the Northern Hungarian industrial towns, however, have never recovered from the shock of the economic restructuring of the late 1980s. Having been favoured under communism, they emerged rapidly in the 1950s, 1960s, and 1970s, and have been declining demographically and economically since 1990. The middle part of the Great Hungarian Plain has lost its former position for different reasons. This territory flourished until the early 20th century supplying the markets of the Austro-Hungarian Empire with agricultural products. Its decline started with the dissolution of the Empire, and continued in the 1950s and 1960s due to the harsh rural policy of the communist regime.

Bevezetés

A geográfiában a területi különbségek vizsgálata, modellezése mintegy hat-hét évtizedes múltra tekint vissza. A 20. század első felében az európai és a magyar földrajz érdeklődésének homlokterében a természeti és társadalmi alkotóelemek sajátos (helyről helyre változó) kapcsolatrendszerére épülő tájak (régiók) álltak. Az egyedi, megismételhetetlen tájak, általában az egyediség középpontba emelése a földrajzot idiografikus tudománnyá tette, az általános törvényszerűségek megfogalmazása, a modellalkotás másodlagos feladat maradt. A második világháború és a hidegháború évtizedei gyökeresen formálták át a természettudományok, majd a társadalomtudományok működési kereteit, és az amerikai

társadalomföldrajzban gyorsan nyertek teret a „tudományos” módszerek (Barnes 2004; Barnes, Farish 2006). A két világháború közti előzményre építkező kvantitatív forradalom azonban nemcsak új eszközöket adott a földrajzosok kezébe, hanem a tér újfajta szemléletét is magával hozta. A társadalomföldrajzban az egyedi tájak kialakulásának és életének feltárása helyett a társadalmi jelenségek térbeli konfigurációjának kutatása, modellezése került előtérbe (az új megközelítés alapfogalmai, az egyenlőtlenség és rendezettség mentén). Ettől az időszak-tól datálhatjuk a területi különbségek vizsgálatának kezdetét.

Korán megjelent annak az igénye is, hogy a geográfia az egyedi jelenségek térbeli elrendeződésének kutatása mellett (vagy helyett) összetett, szintetizáló fogalmakat használjon, egyetlen komplex mutatóba sűrítse a területi különbségek minél szélesebb tartalmát. (A komplex mutató kialakítására – az eltérő dimenzióban mért adatok összevonására – a kvantitatív eszköztár az egyszerű pontmódszerektől a faktoranalízisig sokféle megoldási lehetőséget kínált.) A társadalomföldrajzi gyakorlatban számos ilyen komplex mutató terjedt el, ezek közül a legnagyobb karriert a vizsgálatonként, szerzőnként változó tartalmú és változatos mutatókészletből előállított *fejlettség, gazdasági fejlettség* futotta be. A fejlettségi vizsgálatok legfontosabb változói minden esetben a jövedelem-, illetve a GDP-adatok, ezt egészítik ki az életszínvonal különböző jelzőszámai (személygépkocsi-ellátottság stb.), az infrastruktúra, a képzettség, a lakosság egészségügyi helyzetének változói. Példának okáért a nemzetközi összehasonlító vizsgálatoknál széles körben használt – az ENSZ által kidolgozott – Human Development Index négy mutató (a születéskor várható élettartam, az írt olvasni tudás, az iskolázottsági arány, a vásárlóerő-paritáson mért GDP) összevonására épül (Nemes Nagy 2005). A fejlettség fogalmának használata önmagában is számos kérdést vet fel, és a fejlődéstudományok kritikai irodalma is tetemesre duzzadt az elmúlt évtizedekben (Farkas 2015). (A fogalom mai használóinak problémát jelent, hogy a fejlettség fogalma nem értékmentes, nem tagadhatja le evolucionista gyökereit, nemzetközi kontextusban pedig a „Nyugat” magassabbrendűségének gondolata is meghúzódik a „fejlett” és a „fejlődő” világ szembeállításán.) A magunk részéről a fogalomhasználatnál az értékmentesebb gazdasági színvonalkülönbség, életminőség, életszínvonal kifejezéseket részesítenénk előnyben, azonban a fogalom széles körű elterjedtsége és közérthetősége miatt megkerülhetetlen, így dolgozatunkban a területi fejlettség fogalmát is használjuk a színvonalkülönbség szinonimájaként.

Az elemzésünk során megfogalmazott alapkérdések több-kevesebb meg-szorítással a történeti földrajz tárgykörébe sorolhatók. Minden bizonnyal kevés magyarázatra szorul az, hogy egy évszázados léptékű kutatás – amelynek fókuszában a 20. század eleji fejlettségi térszerkezetnek máig nyomozható stabilitása áll – miért nyerhet besorolást a történeti földrajz kategóriájába. Ugyanakkor fontos hangsúlyozni azt is, hogy a kurrens angolszász (és ezzel együtt a nemzetközi) történeti földrajz évtizedek óta folyamatosan távolodik a kvantitatív forradalom elméleti és módszertani bázisától. A *Journal of Historical Geography*

tanulmányai között kevés olyan munkát találunk, amely alapkérdését a pozitívista földrajz szemléletében fogalmazza meg, és a történeti földrajz számos kutatási iránya közül ma elsősorban a történeti GIS-rendszerekre épülő vizsgálatokban él tovább a kvantitatív hagyomány (Driver 2013; Offen 2013). A kvantitatív forradalom „hőskorában,” az 1950-es, 1960-as években, a múlt tájálapotaainak rekonstrukcióját megcélzó történeti földrajz részben a társadalomföldrajz perifériájára szorult, részben pedig felvértezte magát a modern idők eszköztárával. Az 1970-es években megjelenő, magát kifejezetten antipozitivistának valló „humanisztikus fordulat” új perspektívákat nyitott a történeti földrajz számára, amely az 1980-as évek végétől már egyre inkább a posztmodern és a posztstrukturalizmus elemzési szempontjai mentén határozza meg magát (Heffernan 2009; Johnston, Sidaway 2004; Livingstone 1992).

A hazai területi különbségek ilyenfajta vizsgálatát ugyanakkor a vidékföldrajzhoz, annak pozitívista irányzatához is sorolhatjuk, hiszen az elemzésben szereplő területek többsége – különösen a 20. század eleji állapotuk alapján – nem urbánus, sokkal inkább rurális vonásokkal jellemezhető. Az angolszász társadalomföldrajzban a vidéki térségek kutatásának szemléletmódja a nyugati társadalomtudományokban megfigyelhető tendenciákat követte. Ennek megfelelően a hidegháborús időszakban uralkodóvá vált pozitívista szemlélet és vele együtt elsősorban kvantitatív módszertan terjedt el a vidék földrajzi jellemzőinek vizsgálatában is. A pozitívista paradigma időszakában az így kialakult tudományos tevékenység termékét semleges, értékektől mentes tudásként, a kutatókat pedig ennek a tudásnak a közvetítőiként értelmezték. A vidéki témájú tanulmányok ebben a szemléletmódban olyan kérdésekkel foglalkoztak, mint a mezőgazdasági termelés alakulása és annak fontosabb tényezői, a fejlesztéspolitika és a támogatási rendszer hatásainak vizsgálata vagy a vidéki tér kvantitatív jellemzése (földhasználat, birtokviszonyok, népsűrűség) (Woods 2005). Dolgoztunk ebbe a sémába jól illeszkedik, ugyanakkor a jelenlegi angolszász vidékföldrajzra jellemző és az ott mérvadó tudományos tevékenységtől távol áll. A társadalomföldrajz más területeihez képest majdnem egy évtizedes késéssel, de a vidékföldrajzban is jelentkezett a pozitívista tudományfelfogás kritikája, amellyel együtt elsősorban a politikai gazdaságtani elemzések terjedtek el. A társadalmi berendezkedés és a gazdasági jelenségek közötti összefüggésekre koncentráló szemléletmód a '90-es években kezdett háttérbe szorulni, az úgynevezett kulturális fordulat során, amely főként a brit földrajztudományban volt erőteljes és meghatározó. A vidékföldrajz a fordulat hatására egyrészt más tudományterületek felé nyitott, valamint a kvantitatív eszköztártól is eltávolodott, ugyanakkor a kutatók újfajta kérdésekre helyezték a hangsúlyt: többek között a vidék reprezentációja, a vidékiség narratívái és ehhez kötődően bizonyos társadalmi csoportok háttérbe szorításának vizsgálata került előtérbe (Cloke 1997; Kovács 2012; Woods 2009). Így tanulmányunk a történeti földrajzi, valamint a vidékföldrajzi kutatásoknak is inkább a régebbi gondolatvilágához kapcsolódik, hiszen felvetett kérdéseinek középpontjában a területiség áll,

kulcsfogalmi pedig (egyenlőtlenség, rendezettség, szomszédság, irány) a leg-alapvetőbb területi elemzési fogalmak.

Tanulmányunkban arra teszünk kísérletet, hogy Magyarország területi fejlettségi különbségeit négy időpontban feltérképezzük, feltárjuk a jellegzetes elmozdulásokat és összegyűjtjük a meglehetősen erős térszerkezeti stabilitás lehetséges magyarázatait. Dolgozatunk alap gondolata röviden összefoglalva: Magyarországon az életszínvonal, a gazdasági teljesítőképesség stb. mai területi különbségeinek megértéséhez mindenképpen számolni kell a múltban gyökerező tényezők máig tartó hatásával, a „bejárt út tehetetlenségével”. Ennek a gondolatnak a megfogalmazását több írás is inspirálta (pl. Acemoglu, Johnson, Robinson 2001; Le Bras 2002), de mindenekelőtt Beluszky Pálnak a bő másfél évtizede megjelent tanulmánya, amelyben a Kárpát-medence 20. század eleji modernizációjának területi különbségeit vizsgálta (Beluszky 2000). Elemzése két tanulsággal is szolgált: egyrészt érzékeltette Magyarország fejlettségi különbségeinek történeti perspektíváit, másrészt pedig arra ösztönözte a geográfusokat, hogy az Alföld „elmaradottságának” okait átgondolják.

A vizsgálat időkerete és a területi fejlettség mérőszámai

A 20. századi változásokra koncentrálnak a vizsgálatot négy időkeresztmetszetben végeztük el. A kiinduló időpont megválasztásánál célszerűnek tűnt az 1910-es népszámlálásra támaszkodni, egyrészt a forrás adatgazdagsága miatt, másrészt pedig azért, mert így a „boldog békeidők” jobbára zavartalan gyarodásának területi mérlegét lehetett megvonni. A második időkeresztmetszetet a szocialista időszak közepére szerettük volna rögzíteni, így választottuk ki az 1970-es népszámlálás időpontját. A harmadik időpont az ezredfordulón tapasztalható állapotokra világít rá a 2001-es népszámlálás, illetve néhány mutató esetében a T-STAR adatbázis adatainak felhasználásával. A negyedik időkeresztmetszettel a legutóbbi, 2011-es népszámlálás idején mutatkozó képet rajzoltuk meg, amely során a népszámlálás mellett a T-STAR adatbázisra támaszkodtunk.

Az adatbázis összeállításakor számos nehézséget kellett leküzdeni. A területi fejlettségi különbségek történeti dimenziójának kutatója ugyanis nincsen olyan kedvező helyzetben, mint a jelenlegi állapotot vizsgáló geográfus. Ma, amikor a területi statisztikai adatbázisok, a népszámlálás települési szintű adatai digitális formában, az interneten is megjelennek, az elemző tetszőlegesen válogathat ezek közül, szinte már a „bőség zavarával” küzdve. A 20. század elején például – bármilyen kiváló is volt a magyar statisztikai adatszolgáltatás ebben az időszakban – sokkal kevesebb olyan adatot gyűjtöttek, amely az életszínvonalat, a gazdasági teljesítőképességet tükrözte, s ezek közül sem mindegyiket közölték települési szinten. (Pl. a mai vizsgálatoknál nélkülözhetlen jövedelmi adatokhoz hasonlóan bajosan találunk.) Ezért kénytelenek vol-

tunk korlátozott számú változóval dolgozni, és olyan mutatókat is használni, amelyek csak „közvetve” jelzik a fejlettséget.

Az egyik legfontosabb törekvésünk az volt, hogy összehasonlítható eredményeket kapjunk, ezért az elemzés területi egységeit a ma érvényben lévő járási beosztás határaihoz igazítottuk, és a változókat járási szinten vontuk össze. A számtalan közigazgatási változás, a települések összevonása és szétválása ugyanis lehetlenné teszi, hogy az 1910-es, 1970-es (vár)megyei, járási adatokat a mai megyei, járási adatokkal összevegyük: ez viszont azt is jelentette, hogy mind a négy időpontban kizárólag települési adatokkal tudtunk dolgozni, és ezeket aggregáltuk járási szintre. Ez néha speciális problémákhoz is vezetett: pl. a mórhalmi járás esetében nem tudtunk 1910-es adatot előállítani, hiszen a járás mai települései ekkor közigazgatási önállósággal még nem rendelkeztek, területük a közeli városok határához tartozott.

A hosszú időtávú elemzés elkészítésekor természetesen nem törekedhetünk arra, hogy minden időkeresztmetszetenél ugyanazokat a változókat használjuk fel. (Erre eleve nem adott módot az, hogy a KSH által gyűjtött adatok köre egy évszázad alatt jelentősen változott.) Ha bizonyos adatok még maig „tovább is élnek”, jelentésük, a vizsgálatban való felhasználhatóságuk mindenképpen megváltozott. A múlt századelőn pl. a műveltség mérésére alkalmas írni-olvasni tudás tartalmát ma sokkal inkább a középiskolai végzettség fedi le, hiszen időközben az írás- és olvasástudás Magyarországon általánossá vált. Így inkább azt tartottuk szem előtt, hogy mind a négy időpontra hasonló tartalmú mutatókat gyűjtünk össze: a keresztemetszeti vizsgálatokban egyaránt szerepeljenek az életszínvonal, a műveltség és a lakossági infrastrukturális ellátottság adatai. Mindezeket (és az idézett irodalmakban meglévő hasonló jellegű kísérletek tapasztalatait, tanulságait) figyelembe véve a kutatásnál az alábbi indikátorokat használtuk fel:

1910:

- az írni-olvasni tudók aránya a 6 éven felüli népességből (1910),
- az elhunytak közül a haláluk előtt orvosi kezelésben részesültek aránya (1901–1910),
- a kő- vagy téglalapozású, illetve kő- vagy téglalapozású lakóházak aránya (1910),
- a nem mezőgazdasági foglalkozásúak aránya a keresők közül (1910).¹

1970:

- a 7 éves és idősebb népesség által elvégzett átlagos osztályszám (1970),
- a vándorlási egyenleg rátája (1960–1970),
- az aktív keresők aránya a teljes népességből (1970),
- az 1945 után épült lakások aránya teljes lakásállományból (1970),
- a televízió-előfizetők száma 1000 főre vetítve (1970),
- a nem mezőgazdasági foglalkozásúak aránya a keresők közül (1970).²

2001:

- a foglalkoztatottak aránya (2001),

- a vándorlási egyenleg rátája (2001),
- az 1000 főre jutó jogi személyiségű vállalkozások száma (2001),
- az egy főre jutó adóköteles jövedelem (2001),
- a 100 főre jutó személygépkocsik száma (2001),
- a 18 év fölötti népességből legalább érettségivel rendelkezők aránya (2001),
- a 100 lakásra eső fürdőszobák száma (2001).³

2011:

- a munkanélküliségi ráta (2011),
- a vándorlási egyenleg rátája (2001–2011),
- az 1000 főre jutó jogi személyiségű vállalkozások száma (2011),
- az egy főre jutó adóköteles jövedelem (2011),
- a 100 főre jutó személygépkocsik száma (2011),
- a 18 év fölötti népességből legalább érettségivel rendelkezők aránya (2011),
- a 100 lakásra eső fürdőszobák lakások száma (2011).⁴

Az adatok feldolgozásánál egyszerűbb statisztikai módszereket vetettünk be. Először a települési adatokat járási szintre aggregáltuk, majd az egyes változókat egyszerű standardizálás⁵ után súlyozatlanul vontuk össze fejlettségi mutatóvá. Ezt követően térképre vittük az eredményeket, és a járásek rangsorában bekövetkezett változásokat Spearman-féle rangkorrelációval vizsgáltuk. Végül a térbeli mintázatok szabályszerűségeinek kimutatására területi autokorrelációs számításokat végeztünk, a fejlettségi kép és a kitüntetett térbeli paraméterek (kelet–nyugat, észak–dél, centrum–periféria) közti összefüggéseket pedig Pearson-féle korrelációval vizsgáltuk.

Magyarország helyzete Európában a 20. század elején és Magyarország belső tagozódása

A mai európai fejlettségi térszerkezetben a gazdaság teljesítőképessége, a lakosság jövedelme és az életminőség az európai magterülettől távolodva fokozatosan romlik. Ez a jelenség nem magyarázható csupán azzal, hogy Kelet-Közép-Európa és Kelet-Európa országai évtizedeken át a szocialista modellt követték (és a '90-es évek elejéig folyamatosan halmozódó hátrányba kerültek); sokkal inkább az európai térszerkezet – elsősorban a centrum–periféria modell segítségével leírható – évszázados, stabil jellegzetessége. Néhány gazdaságtörténész több időpontra becsléseket is készített az európai országok, illetve egyes régiók GDP-jének meghatározására, a 19. század második felében lezajlott elmozdulásokat is vizsgálva.⁶ A becslési módszertanban mutatkozó különbségek ellenére a számítások eredményei nagyjából hasonló képet rajzolnak elénk: Nagy-Britanniától kelet és dél felé távolodva fokozatosan csökkent az egy főre

vetített GDP értéke, a nyugat-kelet kettősséget egy határozott egy észak-dél dualitás egészítette ki. Az Osztrák–Magyar Monarchia és benne Magyarország jól illeszkedett ebbe a sémába. A kiegyezés táján a Monarchia „nyugati felében”⁷⁷ az egy főre jutó GDP a nagy-britanniai érték 38%-ára rúgott (ezen belül az Ausztria mai területére számított érték: 52,4%), míg Magyarországon az egy főre jutó GDP nem érte el a brit teljesítmény negyedét sem (22,6%) (a mai országterületre vetítve: 26,7%). Az európai rangsorban az Osztrák–Magyar Monarchiát maga mögé szorította pl. Norvégia, Olaszország és Spanyolország, de jobbnak bizonyult pl. Finnországnál, Portugáliánál, és messze megelőzte Görögországot, Szerbiát, Romániát (Good 1993; Katus 1979).

Az 1870-es évek és az első világháború kitörése közötti időszak Magyarország számára felzárkózási periódus volt: a gazdasági növekedés üteme meghaladta a nyugat-európai államokét, de a Monarchia nyugati felét is. Magyarországon az egy keresőre jutó termelési érték a mezőgazdaságban átlagosan évente 1,7%-kal, az iparban 2,5%-kal növekedett, míg a GDP/fő növekedési ütemét Katus László 1,7%-ra, David F. Good pedig 2%-ra teszi (a mai országterületen 2,5%-ra). Az Osztrák–Magyar Monarchián belül a területi különbségek mérséklődtek: Magyarország egy főre jutó GDP-je elérte a birodalom nyugati felének 84-79%-át, a mai államhatárok közti területre átszámítva pedig az ausztriai érték 65-69%-át (Katus, illetve Good számításai szerint). Bár az európai rangsorban jelentős előrelépésről nem beszélhetünk, de Magyarország javította pozícióit, felzárkózott az európai középmezőnyhöz (Good 1993; Katus 1988).

Igaz ugyan, hogy Magyarországon belül a regionális szinten mért területi egyenlőtlenségek korántsem voltak annyira markánsak, mint a Monarchia másik felében (Galícia vs. Alsó-Ausztria), de az egyes tájak, régiók között a gazdaság szerkezetében, termelékenységében számottevő különbségek mutatkoztak. A mezőgazdaság terén a természeti adottságok, a piacra jutási feltételek (a feldolgozóiparok közelsége, közlekedési feltételek stb.) és a birtokviszonyok mellett a gazdálkodás eltérő színvonala jelentette a legfontosabb területi differenciáló tényezőt. A mezőgazdaság szerepe a területi különbségek alakításában az ország túlnyomó részén meghatározó volt: ez az ágazat 1910-ben a keresők 60%-át foglalkoztatta, és a nemzeti jövedelemből 44%-kal részesedett (Katus 1988). A mezőgazdasági termelés számára a legkedvezőbb természeti adottságokat az alföldi tájaink nyújtották. A mezőgazdaság fejlettségében a Nyugat-Dunántúl – a Kisalföld északi részével együtt – az ország élvonalában állt. A Kisalföldön már a 19. század végén eltűnt az ugar, általánossá lett a vetésforgós művelési forma: az intenzív, istállózó állattenyésztés igényeit kiszolgáló takarmánynövény-termesztéssel. Nagy területeket foglaltak el a munkaigényes iparinövény-kultúrák – elsősorban a cukorrépa –; itt volt az országban a legmagasabb arányú a műtrágyahasználat, a gépesítettség. A termelési technika magas színvonala a nagy- és kisbirtok üzeméről egyaránt elmondható. Az Alföld tájait ezzel szemben kevésbé differenciált termelési szerkezet jellemezte: a vetésforgó alkalmazása egyoldalú volt, az Alföld nagy része a szemtermelésre rendelkezett be

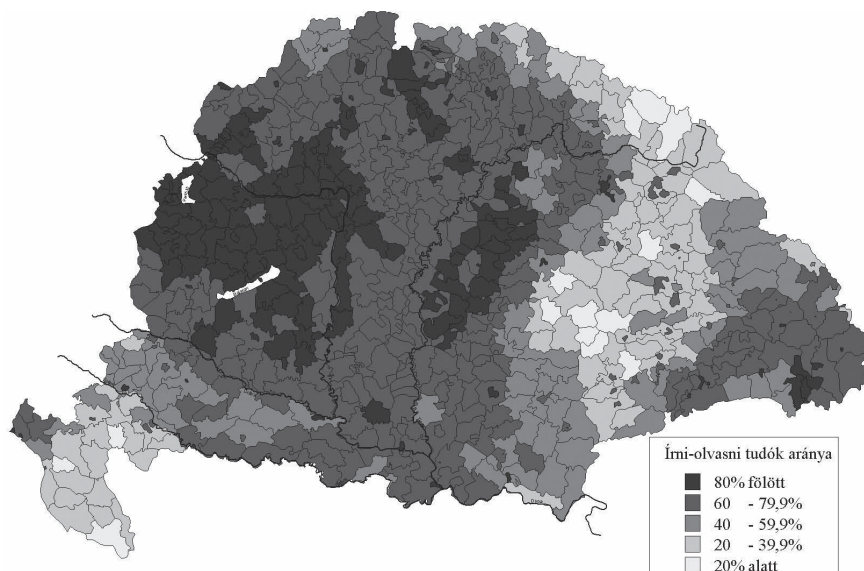
(általában búza-kukorica rendszerben). Az egyveretűséget csak helyenként szakították meg – a folyamatosan terjeszkedő – intenzív szőlő-, gyümölcs- és kertkultúrák (Kecskemét, Nagykőrös, Cegléd, Makó stb.). Az egyoldalúság egyben a változó piaci viszonyoknak való kiszolgáltatottságot is jelentett. A talajművelés minősége, a gépesítettség, a műtrágyahasználat, az állattenyésztés színvonala elmaradt a kisalföldi szinttől. Az ország hegyvidéki területein a mezőgazdasági művelés feltételei mostohábbak voltak, mint az alföldi tájakon, és az agrártechnika is jelentős lemaradással küzdött. A Felvidék keleti részén a gyengébb termőképességű szántókon továbbra is a háromnyomásos rendszer dívott, Erdélyben pedig nagy területeken fennmaradt a kétnyomásos gazdálkodás. A 20. század elején Erdélyben a szántók több mint ötöde maradt ugaron (Nagy 2003; Vörös 1988). Ezek után nem meglepő, hogy az egy mezőgazdasági keresőre jutó nettó termelési érték országos rangsorát Moson megye vezette; Győr vármegye az 5., Sopron vármegye a 7. helyet érte el.

A 20. század elején a magyar gyáripárt nagyfokú területi koncentráltság jellemezte. Elsősorban azért, mert Budapest ekkor vitathatatlanul az ország legnagyobb gyáripari központja volt: Nagy-Budapest üzemeiben dolgozott a gyáripari munkások 28%-a (miközben a főváros és környéke az ország népességéből csak 5,1%-kal részesült). Másodsorban pedig azért, mert a nehézipar nagyméretű üzei igyekeztek a nyersanyaglelőhelyek közelébe települni. A főváros után a legjelentősebb ipari tömörülés a Felvidék középső részén alakult ki: egyrészt a Hernád, a Garam, a Sajó és az Ipoly völgyében (az ércbányászat és a vasolvasztás telephelyein), másrészt pedig a délebbre fekvő szénmedencékben (Ózd, Salgótarján, Diósgyőr). Jellegebén ehhez hasonló iparvidék formálódott ki Hunyad vármegye déli részén (Zsil-völgy), illetve Krassó-Szörény vármegyeiben (Resicabánya, Anina). Az iparosodottabb térségek közé tartozott a Nyugat-Dunántúl is: az ipari keresők aránya a régióban meghaladta a 20%-ot – Győr, illetve Sopron vármegyeiben (a városokkal együtt) a 23%-ot – szemben a vidéki 16,5%-os átlaggal. Néhány iparágban a Nyugat-Dunántúl országos jelentőségre tett szert. Ilyen iparág volt az élelmiszeripar, illetve azon belül elsősorban a cukorgyártás (Sopron vármegyeiben 5 cukorgyár üzemelt a századelőn). Ugyanez volt elmondható a gyors ütemben fejlődő textiliparról (Sárvár, Pápa, Győr, Szentgotthárd), amelynek üzei a századforduló körül jöttek létre. Néhány városban pedig a nehézipar, a gépgyártás és a vegyipar gyárjai szélesítettek az ipari palettát (Győr, Sopron, Moson-Magyaróvár, Szentgotthárd). Az ország többi nagytája iparosodásában messze elmaradt ezektől a régióktól. Az Alföldön a gyáripár szinte csak a legnagyobb városokban volt jelen (Szeged, Debrecen, Arad, Temesvár, Nagyvárad), bár ezek üzemeiben több ezer ipari kereső dolgozott. A századfordulón viszont egész Szabolcs vármegyeiben mindössze két olyan üzem volt, amelyben az alkalmazottak létszáma elérte a 20 főt, és a megyeszékhelyen, Nyíregyházán még 1910-ben sem volt 100 főnél többet foglalkoztató gyár. A Dél-Dunántúlon egyedül Pécs környékén alakult ki számottevő iparvidék, Erdélyben pedig csupán Brassó, Kolozsvár és Nagyszeben emelkedett

ki (Beluszky 2005; Katus 1988). Mindezek figyelembevételével megállapíthatjuk, hogy a magyar gazdaság fejlettségének területi sémája nagy vonalakban megismételte az általános európai mintát: a gazdaság teljesítőképességében kimutatható a nyugat-kelet lejtő és egy enyhébb észak-dél kettősség. Mind a mezőgazdaság, mind pedig a gyárilpar tekintetében kiemelkednek – a főváros és környéke mellett – az ország nyugati területei.

Ezt a meglátást alátámasztják David F. Good területi GDP-becslései is. Az amerikai történész vizsgálatait nemcsak országos szinten végezte el, hanem számításait kiterjesztette regionális szintre is. Magyarország esetében területi felosztásának alapját a KSH által az 1880-as években kialakított statisztikai régiók rendszere képezte. Ezek az – elsősorban a statisztikai adatközlés keretét szolgáló – egységek viszont nem illeszkedtek sem a természetföldrajzi határokhoz, sem pedig társadalomföldrajzi választóvonalakhoz (pl. a Tisza bal partja nevű országrész a Tiszántúl északi része mellett a Partium északi és Felvidék keleti megyéit is magában foglalta: Békés megyétől Máramaros megyéig terjed); így Good becsült GDP-értékeinek használhatósága korlátozott. Mindenesetre az egy főre eső GDP-adatok is markáns nyugat-kelet tagoltságot valószínűsítenek. A Budapestet is magában foglaló Duna-Tisza köze kiugró értékeit a három nyugati országrész az országos átlaghoz közeli értékei követték (a Dunántúl, a Nyugat-Felvidék és a Középső-Felvidék – Tisza jobb part). A keleti országrészek ettől a csoporttól messze leszakadtak: a gazdasági teljesítőképesség rangsorát Erdély – illetve a nagyobb államterületen Horvátország – zárta. (Good 1993) A te-

1. ábra: Az írni-olvasni tudók aránya (1910)
Literacy rate (1910)

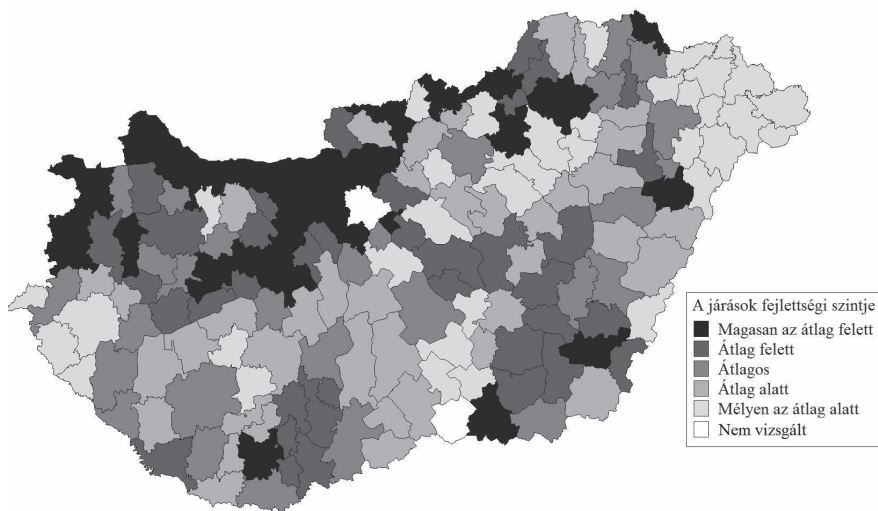
területi különbségek finomabb becslését teszi lehetővé egy kiemelt fejlettségi mutatónak, az írni-olvasni tudásnak a járási szintű térképezése (1. ábra). A térképen jól nyomozható – az írni-olvasni tudás anyanyelvi és felekezeti meghatározottsága mellett – a nyugati és középső országrészek fölénye.

Magyarország területi fejlettségi különbségeinek évszázados átrendeződése

Az ismertetett adatbázisokra támaszkodva és a bemutatott módszertan alapján négy időpontban térképeztük fel a fejlettség területi különbségeit. Mindegyik esetben úgy szerkesztettük meg a térképet, hogy az összehasonlíthatóság kedvéért ötfokozatú skálát használtunk: az adott időszak átlagos fejlettségi szintjéhez viszonyítva határoztunk meg átlag fölötti, illetve átlag alatti fejlettségű járásokat. Budapest adatait egyik esetben sem vettük figyelembe az átlagok kiszámításánál. A vizsgálat eredményeit mutatja be a 2–5. ábra.

Az 1910-es fejlettségi térképen szembevetű a nyugat-dunántúli járások kedvező helyzete. Az Nyugat-Dunántúlon belül ma is meglévő belső periféria már az előző századfordulón is jól nyomozható: itt meglepő módon éppen a Győrtől délre eső járások mutatkoztak a leggyengébbnek. A régiót illetően Zala megye és Vas megye déli része bizonyult egyértelműen a legrosszabb helyzetűnek: ezek a közlekedéssel elzárt, rossz mezőgazdasági adottságú, aprófalvas településszerkezetű tájak ekkor még nem sokat profitáltak a nyugat közelségéből. A Dél-Dunántúlon

2. ábra: A magyarországi járások fejlettségi szintje a 20. század elején
Regional development disparities in Hungary in the early 20th century

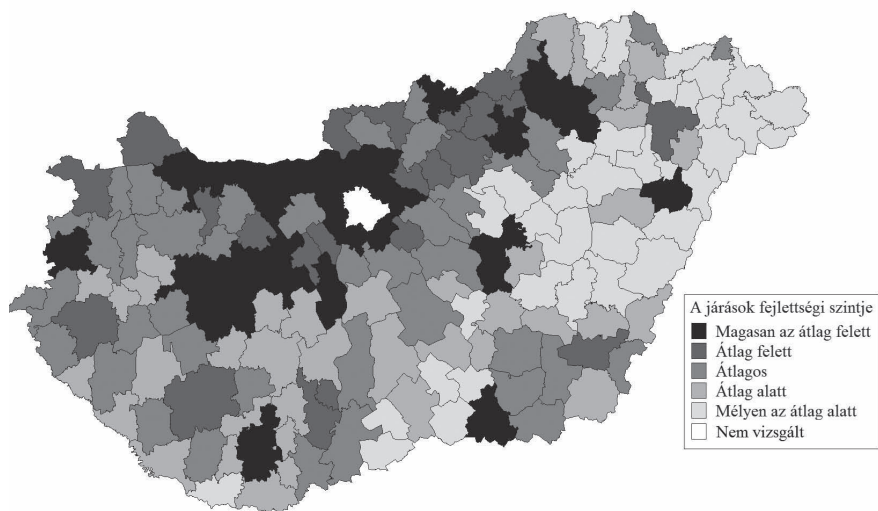
– a vizsgálat tanulsága szerint – a Balaton déli partja messze nem tartozott a legjobb helyzetű területek közé (szemben a Balaton-felvidékkel): az idegenforgalom ekkor még éppen csak szárnyait bontogatta. A környéknek (és Somogy jó részének) az arculatára sokkal inkább a nem túl jó minőségű földeken gazdálkodó nagybirtokok nyomták rá bélyegüket. Kiemelkedtek viszont a Dél-Dunántúlon Baranya német lakosságú járásai (a magyarországi sváb települések mindenhol gazdagabbak voltak szűkebb környezetüknél), és jó helyzetűek voltak a Duna menti, tolnai járások is. A Közép-Dunántúl jó részét az ország legjobb helyzetű vidékeihez lehetett sorolni, mindenekelőtt a Duna menti és Budapest–Veszprém tengelyen elhelyezkedő járásokat. Az észak-dunántúli belső periferiát a mai régió bakonyi, bakonyaljai járásai egészítették ki.

Közép-Magyarországon a mai budapesti agglomeráció térsége még erősen féloldalas volt, jó helyzetű járásokat inkább a főváros közvetlen közelében találunk, ám az alföldi oldalon, a forgalmi tengelyektől távolabb eső vidékek (dabasi, nagykatái járás) országos összehasonlításban is a legrosszabb helyzetűek közé tartoztak. Észak-Magyarország fejlettségi képe erősen mozaikos volt: a régióból kiemelkedtek a 19. század végén iparosodott vidékek és a filoxéravész pusztításából éppen csak lábadozó Hegyalja. A dombvidéki-középhegységi tájak gyenge termőföldjein gazdálkodó és a nagybirtokok által beszorított falvak (a „Palócföld”, a Cserehát járásaiban) a népi szociográfiákból is jól ismert szegénységben éltek.

A dualizmuskori gazdasági fellendülés és az európai, majd a monarchia piacaira alapozott gabonakonjunktúra egyik nagy nyertese az Alföld volt. Mindenképpen igaz ez a jó minőségű szántókkal rendelkező mezővárosokra, a békési, nagykunsági, hajdúsági járásokra. A Tiszántúl egészével szemben a Homokhátság déli része és a vele szomszédos Tisza menti területek már alig részesedtek ebből a fellendülésből, és egyöntetűen rossz helyzetűek voltak a Közép-Tiszavidék Heves és Borsod megyéhez tartozó járásai is. A ma ismert helyzethez hasonlóan Szabolcs, Szatmár és Bereg járásai az előző századfordulón is az ország legrosszabb helyzetű körzetét alkották. (Bátran meg lehet kockáztatni azt a feltételezést, hogy amióta az életszínvonalról, a gazdasági teljesítőképeségről statisztikai adatokra alapozott képet nyerhetünk, mindig ez volt a helyzet.) A centrum-térségektől távol fekvő, gyenge mezőgazdasági adottságú, tradicionális társadalmi képleteket (pl. demográfiai magatartást) konzerváló vidék alig-alig mutatta fel a modernizáció jeleit. A mai országterületen itt volt a legalacsonyabb az írni-olvasni tudók aránya, az ipari üzemek lényegében hiányoztak, Szabolcs legtöbb járásában a mezőgazdasági keresőknek fele-kétharmada (a baktalóránt-házi járásban háromnegyede!) cseléd vagy napszámos volt.

A szocialista korszak derekára a fejlettség-életszínvonal területi képében lényeges átalakulások játszódtak le. A térszerkezet markáns eleme az ún. „középhegységi tengely”, a Borsodtól Veszprém megyéig húzódó ipari-energetikai zóna volt: ettől a területtől keletre és délre többségbe kerültek az átlagnál fejletlenebb járások. A Nyugat-Dunántúl nem nevezhető az '50-es, '60-as évek

3. ábra: A magyarországi járások fejlettségi szintje 1970-ben
Regional development disparities in Hungary, 1970

nyertesének, de az sem állítható, hogy egy csapásra az ország leginkább hátrányos helyzetű vidékévé vált volna: a járások relatív pozícióvesztése inkább a középmezőny felé való elmozdulásban érzékelhető. Látványos viszont a zalai járások helyzetének javulása, amit vélhetően a kőolajbányászat felfutásával lehet magyarázni. 1970-ben a Dél-Dunántúlon már jól kimutatható a Balatonparti idegenforgalom hatása, a déli part járásai egyre inkább a régió dinamikus zónáját alkotják. Ezeken kívül csak a nagyvárosok környéke és pécsi-komlói iparvidék volt a jó helyzetű térségek közé sorolható. Szembetűnő az egykori sváb lakosságú tájak pozícióvesztése: a német lakosság nagy részének kitelepítését ez a vidék máig nem heverte ki.

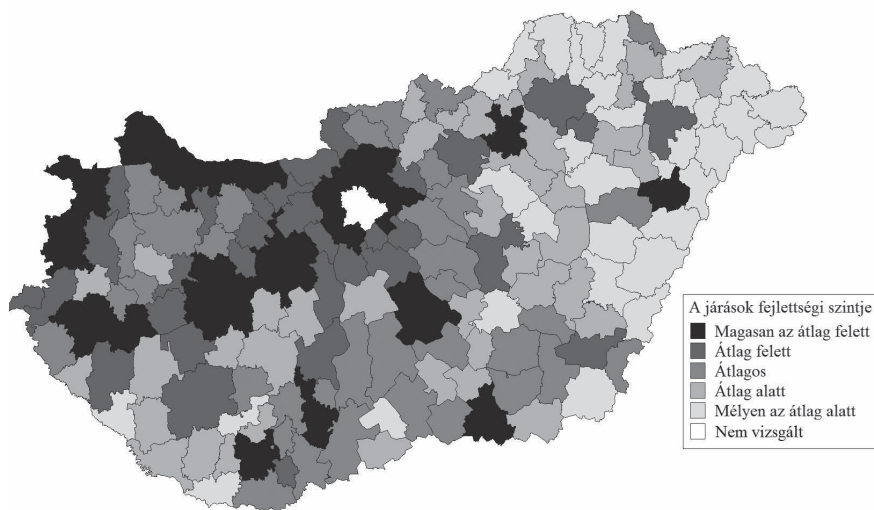
A Közép-magyarországi régióban az agglomerációs hatások által érintett terület növekedését lehet kimutatni, mindenképpen erről árulkodik a fővárostól keletre eső alföldi járások pozíciójának javulása. A szocialista korszak területi folyamatainak egyértelmű nyertese viszont Észak-Magyarország: a nógrádi, hevesi és borsodi járások összefüggő, fejlett zónát rajzolnak ki Magyarország térképén. Fontos azonban hangsúlyozni azt is, hogy ez a zóna a Sajó-völgyön alig terjedt túl: a már a múlt századfordulón is rossz helyzetű csereháti járások pozíciója nem javult, sőt az egész Hegyalja is a hanyatlás képét mutatta.

A süllyedés hatványozottan jelentkezett az Alföldön, különösen a Tiszántúl középső részén. Az Alföld rossz helyzete minden bizonnyal egy hosszabb távú folyamat eredménye volt: az alföldi gabonatermelés és -export válsága már a századfordulón elkezdődött, az olcsó orosz és tengerentúli gabonának az európai piacokra való betörésével. Ezt a piacvesztést fokozta a Monarchia (és vele

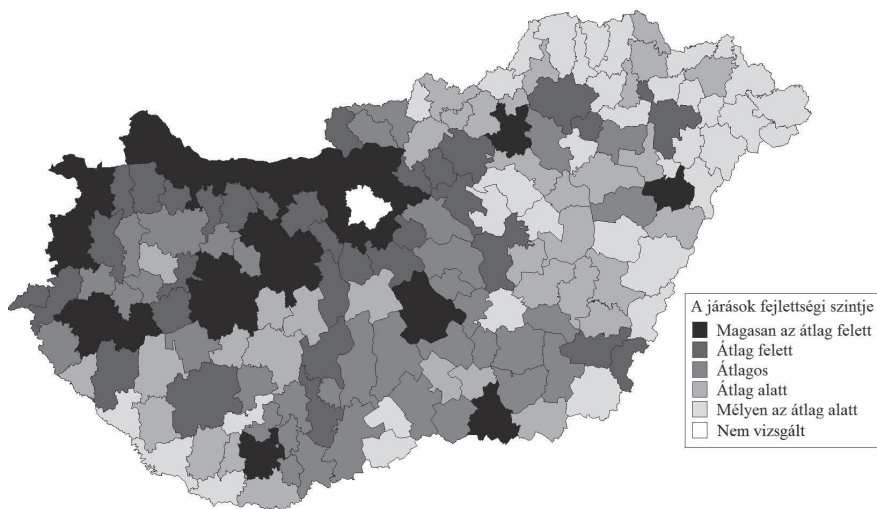
együtt a védett, közös vámterület) felbomlása. A szocializmus első évtizedei pedig egyáltalán nem kedveztek a rurális vidékeknek: az Alföld egyaránt megcsínylette a mezőgazdaság szocialista átalakításának negatív következményeit és a rendszer kemény tanyapolitikáját. A '70-es évek mezőgazdasági konjunktúrájának és a vidéki ipartelepítésnek a pozitív hatásai pedig ekkor még nem jelentkeztek. Összességében az mondható el, hogy az Alföldön szinte csak a nagyvárosi járások fejlettsége haladta meg az országos átlagot. Az 1910-ben sereghajtó Szabolcs esetében sem mutatható ki az előrelépésnek semmiféle jele.

A szocializmus korának fejlettségi térképéről egy sokkal korábbi térszerkezet-alakító változás hatása is leolvasható: a trianoni határmegvonás hatása. Az 1920-ban létrejött új országhatár gazdaságföldrajzi és társadalomföldrajzi következményei rendkívül sokrétűek, ezek közül csak egy elemről tennénk itt említést. Az új országhatár a legtöbb határszakaszon átvágta a korábban kialakult falu-város kapcsolatokat, így a határ egyik oldalán a megcsönkített vonzáskörzetű városok stagnálása, a másik oldalon a centrumuktól elvágott falvak hanyatlása volt kimutatható. (Részletesen lásd pl. a Nyugat-Dunántúl esetében Győri 2006; Győri, Jankó 2009.) Ez fokozta az új határ eredendően negatív hatását: kiterjedt periferikus zóna formálódott ki a határ mentivé váló térségekben. Ennek negatív következményei már a két világháború között kimutathatók, és helyzet csak rosszabbá vált 1945 után, amikor az országhatár két oldala között minden határszakaszon jóformán az összes kapcsolat megszakadt. (Az 1950-es években a magyar-osztrák és magyar-jugoszláv határ szinte hermetikusan lezárult.) A határ menti területek süllyedését, népességvesztését, gazdasági nehézségeit jórészt ez a periferizáció magyarázza.

4. ábra: A magyarországi járások fejlettségi szintje 2001-ben
Regional development disparities in Hungary, 2001

5. ábra: A magyarországi járások fejlettségi szintje 2011-ben
Regional development disparities in Hungary, 2011

A 2001-es adatokra támaszkodó vizsgálat jól ismert képet tár fel: az ország nyugat–keleti megosztottságát. A Nyugat- és Közép-Dunántúl térszerkezeti sémája írható le a legegyszerűbben: a Budapest–Bécs és a Budapest–Balaton tengely mentén fekvő, illetve az osztrák–magyar határ mellett elhelyezkedő dinamikus térségek fognak közre egy átlagos, vagy annál jobb helyzetű belső periferiát. A fővárossal és agglomerációjával együtt ez a két régió a rendszerváltás óta eltelt időszakban stabilan az ország legjobb helyzetű térsége. Az ezredfordulón a Dél-Dunántúl már kevesebb „nyugatias” ismertetőjegyet tudott felmutatni. A Balaton déli partját leszámítva a Duna-mellék és Baranya járásai érik el az átlagos vagy annál magasabb fejlettségi szintet, Külső-Somogy és a Mezőföld viszont igen rossz helyzetével tűnik ki. A dél-somogyi és dél-zalai járások fejlettsége is tartósan alatta marad az országos átlagnak.

A fejlettségi térmentázat leginkább látványos átrendeződése az Észak-magyarországi régióban tapasztalható. Az egykori „középhegységi tengely” keleti fele a rendszerváltozás utáni ipari depresszióból másfél évtizeden keresztül sem tudott magához térni: ma lényegében a térség déli részén fekvő nagyvárosokat és a gazdasági szerkezetváltást sikeresen átvészelő városokat (Tiszaújváros, Kazincbarcika) leszámítva alig találunk olyan járást, amely ne a rossz vagy a legrosszabb besorolást nyerte volna el.

Ha a Dunántúl esetében azt érzékeljük, hogy a fejlettségi kép lényeges szerkezeti vonásaiban csekély a változás a szocializmus korabeli állapothoz képest, akkor ez a megállapítás még inkább igaz az Alföldön. Ma (akárcsak 1970-ben) a Duna–Tisza közének járásai (Budapest–Szeged tengely?) tekinthetők jobb helyzetűnek, míg a Tiszántúlon csak a nagyvárosok és egy-két speciális adottsá-

gú, a fürdőturizmusba bekapcsolódó térség (a gyulai és a hajdúszoboszlói járás) emelkedik ki a hátrányos helyzetű zónából. A középtávú mozdulatlanság mellett a fejlettségi térszerkezet évszázados stabilitása is kézzelfogható az Észak-Alföldön: Szabolcs és az ún. Közép-Tiszavidék mind a négy vizsgált időpontban az ország legrosszabb helyzetű térségének bizonyult. Jól ismert és a szakirodalomban széles körűen feldolgozott az a tény, hogy a rendszerváltással együtt járó gyors átalakulás után az ország fejlettségi térszerkezete az utóbbi másfél évtizedben megmerevedett, és a legmarkánsabb törés a Balassagyarmat–Békéscsaba (vagy más szerzőknél a Szécsény–Sarkad) vonallal azonosítható (a teljesség igénye nélkül: Beluszky 2003; Nemes Nagy, Németh 2005; Németh 2009). Ezt a megállapítást a mi kutatásunk csak annyiban egészítheti ki, hogy ennek a törésvonalnak „az alföldi fele” már 1970-ben is nagyjából a maival megegyező formában létezett.

A fejlettség területi képe 2011-re lényegében nem változott a tíz évvel korábbihoz képest. Néhány járás relatív pozíciójának változását leszámítva az ország fejlettségi térszerkezete a 2008-as válságot követően sem mutat számottevő változást. A fejlettségi rangsorban elmozduló járasok helyzetének változása kivétel nélkül elhanyagolható mértékű (a legnagyobb pozitív előjelű elmozdulás a 22 helyet „javító” Szécsényi járás esetén észlelhető, míg a relatív helyzetén leginkább rontó Szeghalmi járás elé 26 járás került tíz év alatt).

Azért, hogy a magyarországi területi fejlettségi különbségek átalakulásáról generalizált képet, modellszerű sémát rajzolhassunk fel, néhány alaptényező kiemelésével az egyes időkeresztmetszetek összehasonlítását is elvégeztük. A fejlettségi térszerkezet stabilitásának számszerűsítésére rangkorreláció-számításokat végeztünk, amelynek során a négy időpont járási rangsorait hasonlítottuk össze. Ennek eredményeit mutatja be az 1. táblázat.

A számítások alapján az mondható el, hogy az elmúlt száz évben Magyarország egészét illetően a fejlettség térbeli alapstruktúrájának módosulásai nem nagy léptékűek: az ország pályáját alapvetően módosító politikai sorsfordulók ellenére nem következett be fejlettségi „inverzió” (azaz, hogy a korábban elmaradott járasok jó része helyet cserélt volna a fejlettségi rangsorban előrébb elhelyezkedő társaival). Néhány jellegzetes elmozdulás ellenére mind az 1970-es évek, mind pedig napjaink fejlettségi képe erősen hasonlít a múlt századforduló fejlettségi képére,

1. táblázat: A járási rangsorok stabilitása
Rank correlations between the districts' rankings

<i>Időszak</i>	<i>Rangkorreláció</i>
1910–1970	+0,62
1910–2001	+0,61
1910–2011	+0,62
1970–2001	+0,84
1970–2011	+0,81
2001–2011	+0,98

sőt a jelenlegi állapot ennél is szorosabb kapcsolatot mutat a szocializmus korszakának területi képével. Az ezredfordulón leírható járási rangsor és a legutóbbi népszámlálás rangsora közötti eltérés pedig egyértelműen elhanyagolható.

Külön vizsgáltuk azt a kérdést is, hogy a négy időszak fejlettségi términtázata milyen szabályszerűségeket mutat fel, hogyan változott az elmúlt évszázadban a fejlettség térbeli koncentrációja, erősödött vagy oldódott-e a fejlettség övezetes térbeli rendje. Ennek felmérésére mind a négy időpontban egy területi autokorrelációs⁸ számítást végeztünk el, amelynek az eredményei a 2. táblázatban találhatók.

2. táblázat: A fejlettség területi autokorrelációja
Spatial autocorrelation of regional development disparities

<i>Időpont</i>	<i>Területi autokorreláció</i>
1910	+0,61
1970	+0,58
2001	+0,68
2011	+0,72

Az autokorrelációs vizsgálat eredményeiből az állapítható meg, hogy a fejlett és fejletlen járáások mind a négy időpontban egymástól jól elkülönülve, térben koncentráltan helyezkedtek el (azaz nagy valószínűséggel fejlett mellett fejlett, fejletlen mellett fejletlen járást találunk). Magyarország fejlettségi térszerkezete tehát egyik időpontban sem volt mozaikos, a jó és a rossz helyzetű térségek jól elkülönülő zónákban helyezkedtek el, és ez a zonalitás (bár a szocializmus időszakában mutatkozik a leggyengébbnek) szintén a térszerkezet egyik alapvonásáról tanúskodik.

Végül pedig arra a kérdésre is megpróbáltunk választ találni, hogy a négy időpontban milyen volt a magyarországi fejlettségi térszerkezet irányfűggése: kimutatható-e nyugat-kelet vagy észak-dél lejtő, esetleg centrum-periféria típusú elrendeződés. A vizsgálat során a négy időpontra rendelkezésre álló járási fejlettségi adatsort korreláltattuk a járási központok kelet–nyugati és észak–déli földrajzi koordinátával, és a központoknak a Budapesttől, illetve a Bécstől való távolsággal. (Budapestet mint az ország centrumát vettük figyelembe, Bécset pedig a Magyarországhoz legközelebb eső nyugati gazdasági centrumként azonosítottuk.) A számítások eredményeit a 3. táblázat tartalmazza.

A táblázat adataiból jól látható, hogy a nyugat-kelet lejtő a magyar fejlettségi térszerkezetben az elmúlt évszázad során mindig markánsan jelen volt (a szocializmus időszakában is), sőt jelentősége folyamatosan növekedett. (A negatív korrelációs előjelek azt jelzik, hogy minél keletebbre haladunk az ország területén, annál valószínűbb, hogy a járáások fejlettsége elmarad az országos átlagtól.) Ezzel szemben az észak–dél különbség nem volt lényeges tényezője a magyar fejlettségi términtázatnak. (Természetesen ez a megállapítás csak akkor állja meg a helyét, ha a főváros gazdasági súlyától eltekintünk, amint azt mi is

3. táblázat: A fejlettségi térszerkezet irányfüggése
The East-West, North-South and the centre-periphery effect in regional development disparities

<i>Irányfüggés</i>	<i>1910</i>	<i>1970</i>	<i>2001</i>	<i>2011</i>
Nyugat-kelet	-0,31	-0,36	-0,49	-0,47
Észak-dél	0,00	0,06	-0,10	-0,08
Budapest	-0,40	-0,53	-0,55	-0,58
Bécs	-0,41	-0,48	-0,58	-0,58

tettük az elemzés során.) A centrum-periféria különbségek a nyugat-kelet dimenzióhoz hasonlóan mind a négy időpontban alapvető jellegzetességei voltak a magyarországi fejlettségi términtázatnak, akár Budapestet, akár a nyugati gazdasági centrumot, Bécsset emeljük be a változók közé. A fővárosi centrum hatása már az előző századfordulón is erős volt, ami a szocializmus korában tovább erősödött, és napjainkra ezen a magas szinten állandósult. A nyugati centrumtériség hatása ma a budapesti centrum hatásával nagyságrendileg összevethető.

Fontos lenne az elemzésünk keretén belül arra a kérdésre is kitérni, hogy abszolút értékben csökkentek vagy növekedtek-e a százéves időszak alatt a fejlettség területi különbségei Magyarországon. Ennek tisztázásáról azonban le kell mondanunk. Az általunk képzett fejlettségi mutató ugyanis az egyes időkezesztetszetekben más és más alapadatokból tevődik össze, ezek szórásának növekedése vagy csökkenése az adatok különböző jellegéből is fakadhat.

Az alapvető stabilitás mellett a járási rangsorban bekövetkezett változások is figyelemreméltóak; vizsgálatukkal jellegzetes tendenciákat lehet kimutatni. A 4. táblázat azt a tíz-tíz járást mutatja be, amelynél 1910-hez képest a legnagyobb mértékű volt a fejlettségi rangsorban való előre-, illetve visszalépés.

A legnagyobb előrelépést felmutató járásokat négy csoportba lehet sorolni:

- üdülővárosok, üdülőövezetek járásai (főként a Balaton partjáról),
- a fővárosi agglomeráció „külső” övezetének járásai,
- zalai, nyugat-dunántúli járások,
- a máig „sikeres” szocialista iparvárosok járásai.

A rangsorban jelentősen visszaeső járások zöme viszont Észak-Magyarországon található, többségük ipari múlttal rendelkezik. Ezeken kívül egy-két alföldi, mezővárosi járás (főként a Nagykunságból, a Tiszántúl középső részéről), illetve dél-dunántúli járás került a süllyedő térségek közé.

A jellegzetes járási mozgásokat egy grafikonon összesítettük (6. ábra), amelyik alkalmas a legfontosabb járáscsoportok mozgásának a bemutatására is.

A legkönnyebb interpretálni azoknak a csoportoknak a mozgását, amelyek az elmúlt száz év alatt alig változtattak pozíciójukon. Egyrészt ide tartoznak a budapesti agglomeráció belső magterületében elhelyezkedő járások, számos közép- és nyugat-dunántúli járás és a nagyvárosi járások zöme. (A 6. ábrán a budakeszi járás pályája mutatja be ezek relatív „mozdulatlanságát”.) Közös jellemzőjük, hogy mind a négy időpontban az ország legjobb helyzetű térségeinek bizonyultak. Másrészt ide tartoznak azok a járások is, amelyek mindvégig az or-

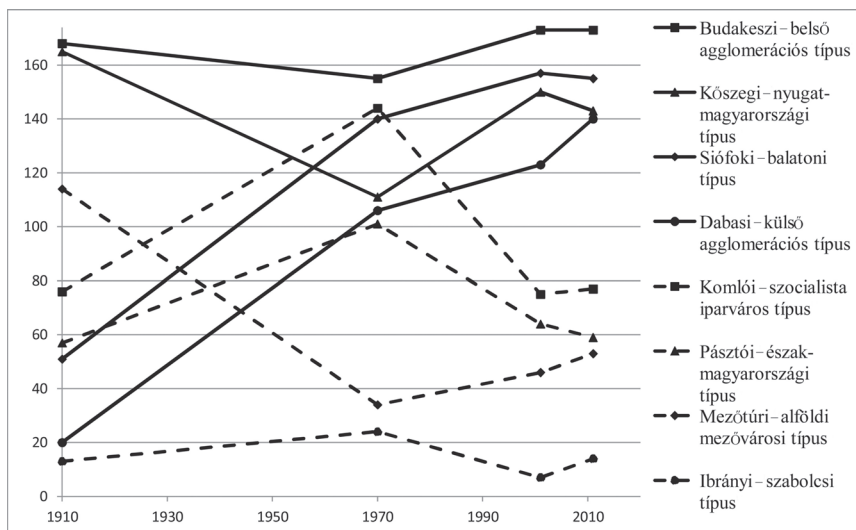
4. táblázat: A legjelentősebb járási pozícióváltozások az elmúlt évszázad alatt
The biggest changes in the districts' rankings over the course of the last one hundred years

Járás	Rangsám, 1910	Rangsám, 1970	Rangsám, 2001	Rangsám, 2011	Rangsám- változás, 1910– 2011
<i>Előrelépők</i>					
Zalaegerszegi	153	53	28	30	123
Dabasi	154	68	51	34	120
Tiszaújvárosi	166	23	37	49	117
Siófoki	123	34	17	19	104
Pannonhalmi	149	45	60	56	93
Lenti	162	97	68	73	89
Szentgotthárdi	142	70	42	59	83
Hatvani	139	39	62	62	77
Fonyódi	136	59	68	68	68
Dunaújvárosi	110	4	33	43	67
<i>Süllyedők</i>					
Tokaji	53	117	130	125	-72
Karcagi	58	144	138	131	-73
Kazincbarcikai	36	26	117	110	-74
Salgótarjáni	25	32	82	102	-77
Bélapátfalvai	41	57	127	119	-78
Gönci	89	171	172	171	-82
Barcsi	62	125	131	152	-90
Sátoraljaújhelyi	11	71	85	103	-92
Putnoki	55	86	161	166	-111
Ózdi	28	40	153	163	-135

szág legrosszabb helyzetű térségei voltak: Szabolcs-Szatmár-Bereg megye egésze (a nyíregyházi járást leszámítva), a Közép-Tiszavidék, a Cserehát és néhány bihari, somogyi járás. (A 6. ábrán az ibrányi szimbolizálja ezt a csoportot.) Harmadrészt pedig ide tartoznak azok a járások is, amelyek mindig a két szélső pólus között, a „csendes középmezőnyben” helyezkedtek el, mint például az észak-dunántúli belső periféria járásai.

Jellegetes, folyamatosan felfelé ívelő pályát két, kis elemszámú járáscsoport mondhat magáénak: az üdülőtérsegek és a „külső agglomerációk” járások csoportja (a 6. ábrán a siófoki és dabasi járás jelenik meg közülük). Mindkét típusra az igaz, hogy a múlt századfordulóhoz képest a szocializmus korára jelentősen javítottak pozíciójukon, és ezt a jó helyzetüket az ezredfordulóig megtartották, sőt tovább javították. Szintén csak elvétve lehet olyan járásokat találni, amelyeknek a pályáját a tartós lejtmenet jellemezte. Néhány mezőföldi és alföldi járásról (például az enyingi, a tamási, illetve a törökszentmiklósi és a kunszentmártoni járásról) lehet elmondani azt, hogy a 20. század során sorsuk a

6. ábra: A jellegzetes járástípusok évszázados pályája
The most typical paths of the Hungarian districts

Megjegyzés: A függőleges tengelyen a járáások fejlettségi rangsorban elfoglalt helyét ábrázoltuk.

hanyatlás-stagnálás volt, a sátorlajú helyi és az ózdi járás pedig az első harmadból került át a középmezőnybe, illetve az utolsó harmadba.

Sajátos „U- és fordított U-alakú hullámzó mozgást” mutat néhány járáscsoport pályáíve. A szocializmus korszakában lecsúszó, majd a rendszerváltást követő időszakban ismét fölfelé ívelő pályát futott be jó néhány nyugat-dunántúli járás (a 6. ábrán a kőszegi járás példázza ezeket). Ehhez hasonló jellegzetességekkel rendelkezik néhány alföldi járás is (mint a mezőtúri) azzal a különbséggel, hogy ezek esetében a fölfelé mutató szakasz nem igazán meredek: kevésbé az előrelépést, mint inkább a stagnálást tükrözi. E két csoportéval ellentétes két (egymással részben átfedő) járástípus görbéjének lefutása: az „észak-magyarországi” és a „szocialista iparvárosi” típusé (az 6. ábrán a komlói és a pásztói járás testesíti meg ezeket). E járáások fellendülése a 20. század második felében nem volt tartós, a szocializmus elmúltával jó pozíciójukat nem tudták megtartani, és nagyjából a korábbi helyzetükbe csúsztak vissza.

Összegzés

Tanulmányunkban arra a kérdésre kerestük a választ, hogy a mai magyarországi fejlettségi térszerkezet milyen történeti meghatározottsággal rendelkezik: nyomonozható-e százéves időtávlatban a jelenlegi állapot gyökere. Vizsgálataink során

azt tudtuk megállapítani, hogy a „fejlettség” mai területi tagozódása mögött stabil, hosszú távon kialakult (felhalmozódott) előnyök-hátrányok húzódnak meg: a négy időkeresztmetszetben elkészített területi fejlettségi térképek nagyban „hasonlítanak” egymásra. Az ország nyugat-kelet tagozódása, a centrum-periféria jellegzetességek, a fejlett és fejletlen térségek markáns elkülönülése tartós jegyei a magyar fejlettségi térmentázatnak. Mindez azt is jelentheti, hogy a legjobb szándékú és legjobban kivitelezett területfejlesztési beavatkozásoknak is tartós, nehezen (vagy egyáltalán nem) orvosolható hátrányokkal kell megküzdeni. (Ilyen nehezen oldható hátrány például a földrajzi fekvés korlátja.)

A fejlettségi térszerkezetre alapvetően jellemző stabilitást a felfelé és lefelé mozgó járárok szűkebb csoportja töri csak meg (ezek egy részénél is csak átmeneti volt a pozícióváltás). Mindenképpen ki kell emelni, hogy száz év alatt jelentősen javították helyzetüket az idegenforgalomba, a fürdőturizmusba bekapcsolódó térségek, a fővárosi agglomeráció külső övezetében elhelyezkedő járárok, a Délnyugat-Dunántúl járásai, és egy-két ma is sikeres szocialista iparváros járása. Ugyanakkor a Tiszántúl középső része és Észak-Magyarország egyes járásai a múlt századelőhöz képest a hanyatlás jegyeit mutatják. Elgondolkodtató, hogy a hosszú távú siker mögött milyen mértékben húzódnak meg a tervezés, a területfejlesztés erőfeszítései, és milyen mértékben az ezeken kívül álló, nagyobb erejű folyamatok.

Jegyzetek

- 1 Az adatok forrásai: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal (1912): *A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. I. rész. (A népesség főbb adatai.)* (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat; 42.) Budapest; Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal (1912): *Népmozgalom 1901–1910.* (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat; 46.) Budapest; Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal (1913): *A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. II. rész. (A népesség foglalkozása és a nagyipari vállalatok községenként.)* (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat; 48.) Budapest.
- 2 Az adatok forrása: KSH: *Magyarország népszámlása, 1970.*
- 3 Az adatok forrása: KSH (2003): *Magyarország népszámlása, 2001. (6.) Területi adatok.* CD-ROM. KSH, Budapest.; KSH: T-STAR 2001.
- 4 Az adatok forrása: KSH: T-STAR 2011.
- 5 Átlagra és szórásra standardizáltunk, az $(x_i - x_a) / s_x$ képlet használatával.
- 6 Katus (1979), Katus (1988). Anton Kausel, N. F. R. Crafts, Paul Bairoch, Angus Maddison, Katus László és a saját számításait összeveti és értékeli David F. Good (1993).
- 7 A Monarchia nyugati felén ez esetben nemcsak az osztrák és cseh tartományok értendőek, hanem a birodalmi Ausztria teljes területe (pl. Galícia, Bukovina is).
- 8 A területi autokorreláció-számítás lényege, hogy minden járás fejlettségi értékei mellé a vele szomszédos járárok fejlettségének számtani átlagát rendeli és a két mutató között számított korrelációt (Nemes Nagy 1998). Amennyiben az adott járás és a szomszédai hasonlóan egymásra – az eredeti és a szomszédos adatok között erős a meghatározottság –, akkor a korreláció +1-hez közeli értéket ad, ha viszont rendre különböznek egymástól, akkor -1-hez közelít az együtt-ható. 0-hoz közeli korrelációs érték pedig a véletlenszerűség utal, ebben az esetben nincs

kimutatható térbeli rend. A vizsgálat lefolytatásához szomszédsági mátrixot kell felépíteni: minden járásnak meg kell határozni a szomszédait. Jelen vizsgálatnál a szomszédság meghatározásakor nem ragaszkodtunk a tényleges térbeli érintkezéshez; a járáások (azaz a járási központok) között légvonal távolságokat számoltunk, és az öt legközelebbi járást tekintettük szomszédnak.

Irodalom

- Acemoglu, D., Johnson, S., Robinson, J. A. (2001): The colonial origins of comparative development: An empirical investigation. *The American Economic Review*, 5., 1369–1401. <http://doi.org/ftc7jr>
- Barnes, T. (2004): Placing ideas: genius loci, heterotopia and geography's quantitative revolution. *Progress in Human Geography*, 5., 565–595. <http://doi.org/fqns85>
- Barnes, T., Farish, M. (2006): Between regions: science, militarism, and American geography from World War to Cold War. *Annals of Association of American Geographers*, 4., 807–826. <http://doi.org/fbwj7q>
- Beluszky P. (2000): Egy félsiker hét stációja (avagy a modernizáció regionális különbségei a századelő Magyarországon). In: Dövényi Z. (szerk.): *Alföld és nagyvilág. Tanulmányok Tóth Józsefnek*. MTA FKI, Budapest, 299–326.
- Beluszky P. (2003): *Magyarország településföldrajza*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, Pécs
- Beluszky P. (2005): Magyarország ipara a századelőn. In: Beluszky P. (szerk.): *Magyarország történeti földrajza. (I. kötet.)* Dialóg Campus Kiadó, Budapest, Pécs, 436–443.
- Cloke, P. (1997): Country backwater to virtual village? Rural studies and 'the cultural turn'. *Journal of Rural Studies*, 4. 367–375. <http://doi.org/bv6bkh>
- Driver, F. (2013): Research in historical geography and in the history and philosophy of geography in the UK, 2001–2011: an overview. *Journal of Historical Geography*, 42., 203–211. <http://doi.org/cbbz>
- Farkas M. B. (2015): A Harmadik Világ koncepciójának értelmezése és ellentmondásai. *Földrajzi Közlemények*, 3., 172–182.
- Győri R. (2006): A határ két oldalán. (Városi vonzáskörzetek és a trianoni határmegvonás a Nyugat-Dunántúlon.) In: Győri R., Hajdú Z. (szerk.): *Kárpát-medence: települések, tájak, régiók, térsztruktúrák*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, Pécs, 279–292.
- Győri R., Jankó F. (2009): Nyugat-Dunántúl és Burgenland regionális fejlettségi különbségeinek alakulása 1910 és 2001 között. *Soproni Szemle*, 2., 218–238.
- Good, D. F. (1993): The economic lag of Central and Eastern Europe: Evidence from the late nineteenth-century Habsburg Empire. *University of Minnesota Working Paper*, 93–97.
- Heffernan, M. (2009): Historical geography. In: Gregory, D., Johnston, R., Pratt, G., Watts, M., Whatmore, S. (eds.): *Dictionary of human geography*. Blackwell, Oxford, 332–335.
- Johnston, R., Sidaway, J. (2004): *Geography and geographers. Anglo-American human geography since 1945*. Arnold, London
- Katus L. (1979): A tőkés gazdaság fejlődése a kiegyezés után. In: Kovács E., Katus L. (szerk.): *Magyarország története 1848–1890*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 913–1038. (Magyarország története tíz kötetben; 6/2.)
- Katus L. (1988): Magyarország gazdasági fejlődése. In: Hanák P., Mucsi F. (szerk.): *Magyarország története 1890–1918*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 263–292.; 338–401. (Magyarország története tíz kötetben; 7/1.)
- Kovács I. (szerk.) (2012): *Vidék az ezredfordulón. A jelenkori magyar vidéki társadalom szervezeti és hatalmi változásai*. Argumentum, Budapest
- Le Bras, H. (2002): A francia társadalmi szokások három komponense. In: Benda Gy., Szekeres A. (szerk.): *Tér és történelem. L'Harmattan*, Budapest, 185–206.
- Livingstone, D. N. (1992): *The geographical tradition*. Blackwell, Oxford
- Nagy M. (2003): *A magyar mezőgazdaság regionális szerkezete a 20. század elején*. Osiris Kiadó, Budapest
- Nemes Nagy J. (1998): *A tér a társadalomkutatásban*. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Budapest

- Nemes Nagy J. (szerk.) (2005): *Regionális elemzési módszerek*. ELTE Regionális Földrajzi Tanszék, Budapest (Regionális Tudományi Tanulmányok; 11.)
- Nemes Nagy J., Németh N. (2005): Az átmeneti és az új térszerkezet tagoló tényezői. In: Fazekas K. (szerk.): *A hely és a fej. Munkapiac és regionalitás Magyarországon*. MTA KTI, Budapest, 75–137.
- Németh N. (2009): *Fejlődési tengelyek az új térszerkezetben*. ELTE Regionális Tudományi Tanszék, Budapest (Regionális tudományi tanulmányok; 15.)
- Offen, K. (2013): Historical geography II: Digital imaginations. *Progress in Human Geography*, 4., 564–577. <http://doi.org/cbb2>
- Vörös A. (1988): A mezőgazdaság. In: Hanák P., Mucsi F. (szerk.): *Magyarország története 1890–1918*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 293–338. (Magyarország története tíz kötetben; 7/1.)
- Woods, M. (2005): *Rural geography: Processes, responses and experiences in rural restructuring*. Sage, London, Thousand Oaks, New Delhi
- Woods, M. (2009): Rural geography. In.: Kitchin, R., Thrift, N. (eds.): *International encyclopedia of human geography*. Elsevier, Amsterdam, Oxford, 429–441. <http://doi.org/cbcxtr>

TÉR ÉS TÁRSADALOM | *SPACE AND SOCIETY*

KÖNYVSZEMLE / BOOK REVIEWS

A posztindusztriális átmenet és az újraiparosodás kritikai olvasata. Lux G. (2017): Újraiparosodás Közép-Európában (Dialog Campus Kiadó, Budapest, Pécs, 327 o.)

A critical approach to postindustrial transition and reindustrialisation

MOLNÁR ERNŐ

MOLNÁR Ernő: egyetemi adjunktus, Debreceni Egyetem, Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék; 4032 Debrecen, Egyetem tér 1.; molnar.erno@science.unideb.hu

Ernő MOLNÁR: assistant professor, Department of Social Geography and Regional Development Planning, University of Debrecen; Egyetem tér 1., H-4032 Debrecen, Hungary; molnar.erno@science.unideb.hu

A globális gazdasági válság, valamint Kelet-Közép-Európa posztszocialista átalakulásának negyedszázados tapasztalatai nyomán az ipar jelentőségének újrafelfedezését tapasztalhatjuk napjainkban. De miközben az újraiparosodás/újraiparosítás és a negyedik ipari forradalom – gazdaságpolitikai üzenetek vagy formálódó stratégiák szintjén – mind gyakrabban jelenik meg a közbeszédben, nehéz kellő távolságtartással készített, kritikus és átfogó helyzetértékelést olvasni a folyamatokról. Lux Gábor közelmúltban megjelent könyve ilyen munka. Egyrészt, a szakirodalomban igen tájékozott szerző biztos elméleti alapokra helyezi írását, s ezzel jelentősen hozzájárul az ipar területi átalakulásának tudományos igényű elemzéséhez. Másrészt, felismerve a régió iparát alakító folyamatok hasonlóságát és összekapcsolódását, közép-európai kontextusban vizsgálódik, az elmúlt évtizedek hazai iparföldrajzi monográfiái közül elsőként helyezve a hangsúlyt e tágabb területi léptékre. Harmadrészt, a szakirodalom feldolgozása mellett saját terepi kutatásainak tapasztalatait is beleépíti munkájába, így adva mélyebb elemzést a hagyományos iparvidékek átalakulásáról. Végül, az elméletek és empirikus tapasztalatok mozaikjaiból át-

gondolt, logikusan felépített rendszert formál, melyből egyszerre olvasható ki a szerző iparpárti, de az ipar térbeli fejlődésével, modernizációs hatásaival, illetve fejlesztési stratégiáival kapcsolatban kritikus álláspontja.

A könyv a posztindusztriális gazdaság és az ipar viszonyának tisztázásával indul. Kissé sarkosan megfogalmazott konklúziója szerint szó sincs az ágazat jelentőségvesztéséről: a posztindusztriális átmenet – az ipar háttérbe szorulását propagáló – ideája a kreatív osztályt kiszolgáló, új társadalmi egyenlőtlenségeket teremtő várostérségi politikák szüleménye. A realitásoktól elszakadó, a szolgáltatásoknak (és kreativitásnak) a szerkezetváltásban túlzott jelentőséget tulajdonító fejlesztéspolitikák – a szerző szerint – a hagyományos feldolgozó-ipar leértékelődésének és városi kormányzásból történő kiszorulásának következményei. Az iparvárosok markáns dezindusztrializációval párosuló radikális szerkezetváltási kísérlete ugyanakkor nem igazán bizonyult sikeresnek: az új munkahelyek nem kompenzálták a megszűnő régiókat, és nem jött létre erős beágyazottságú szereplőkre épülő, stabil helyi gazdaság. A posztindusztriális korszak új területi egyenlőtlenségeket generál: az elmaradott, kedvezőtlen gazdasági szerkezetű, kritikus tömeg hiányával jellemezhető perifériákkal szemben az agglomerációs előnyökből és pozitív lokális externáliákból profitáló nagyvárosi régiók felértékelődése jellemző. Ez komoly kihívás a kis- és középvárosok gazdaságát építő fejlesztéspolitikák számára is: úgy tűnik ugyanis, hogy a tercier szektor régiókban csak a fővárosi térségek átalakulásában képvisel igazi húzóerőt, miközben vidéken erősebben differenciál az ipar.

A globalizáció korára jellemző szabadabb termelészervezés az iparban a verseny terének kitágulásához és a termelés térbeli átrendeződéséhez vezet. A kevésbé fejlett régiókba telepített tevékenységek és az automatizálás együtt eredményezi a fejlett országokban az „eltűnő közép” problémáját, azaz a közepes képzettséget igénylő, jellemzően ipari munkahelyek felszámolódását, a munkaerőpiac „homokóra-társadalmakat” eredményező polarizálódását. A régi ipari térségeket látványosan érinti e folyamat: egyoldalú gazdasági szerkezetük és alkalmazkodási problémáik az 1970-es évek világ gazdasági korszakváltása óta egyre mélyülő válságot eredményeztek. A szerző különböző tudományterületekről importált elméletek széles körét vonultatja fel az ipari depresszió magyarázatára, mígnem eljut az evolúciós gazdaságföldrajz gondolatvilágáig. A hosszú távú folyamatokra és bizonyos mértékű belső tehetetlenségre alapozó modell bemutatása során az útfüggőség és a koevolúció fogalmait állítja középpontba: míg előbbi a már kialakult fejlődési pályák orientáló szerepét, a múltnak a jelen és jövő fejlődésére gyakorolt hatását jelenti, utóbbi a gazdasági, társadalmi, intézményi és technológiai környezet egymást kölcsönösen befolyásoló fejlődését, az ipari szereplőknek a saját maguk által (is) létrehozott térhez történő alkalmazkodását feltételezi. A szerző a régi ipari térségek átalakulását tipizálja, melyben a hagyományos ipar megújulásának, a dezindusztrializációnak, illetve az új iparágak megjelenésének sikeres és sikertelen alapeseteit különíti el. Kritikus a regionális rugalmas-

ság divatos koncepcióját illetően: a konstrukciót egy fél évszázados elmélet (a Jánossy Ferenc-féle helyreállítási periódusok) válság idején leporolt, újra-csomagolt verziójának tartja.

A könyv második szerkezeti egysége az iparfejlesztés összefüggéseire fókuszál. Kiemeli a szelektív beavatkozás és erőforrás-koncentráció, továbbá – a versenyelőnyök térhez kötöttsége okán – a helyi környezet jelentőségét. Az univerzális sikerreceptek kritikájaként az agglomerációs előnyök és kapcsolódó externáliák két alaptípusára hívja fel a figyelmet. Az egy adott iparág földrajzi koncentrációjához kötődő, kisvárosi terekben is kiaknázható lokalizációs előnyök és a kapcsolódó változatosság a specializáció, míg a különféle gazdasági tevékenységek egymás mellett éléséből származó, csak metropolisztérsegekben rendelkezésre álló urbanizációs előnyök és a nem kapcsolódó változatosság a diverzifikáció fontosságát jelenítik meg. Az ipari térségekre szervezett tereként tekint, melyeket a vállalatok közötti kölcsönös függőségi viszonyok és tudásáramlások hoznak létre, ahol az ipar, az intézmények és a tudásbázis öngerjesztő, kumulatív oksági folyamatok által is támogatott koevolúciója figyelhető meg. A posztszocialista országok fejlődése szempontjából különösen tanulságos a versenyképesség magas és alacsony útja közötti különbségtétel: előbbi esetben a termelékenység, az innováció, a termékminőség, a szakszervezetek, a magas bérek és a szociálpolitikai programok a fejlődési pálya leírására alkalmas kulcskifejezések, míg az alacsony út nyomott bérekre és költségversenyre épít. Feljebb lépésre, a nagyobb hozzáadott értéket képviselő termékek és tevékenységek árnyának növelésére van szükség a versenyképesség magas útjára kerüléshez: attól függően, hogy a tényezőintenzitási létra mely szintjein kapcsolódnak be a nemzetközi munkamegosztásba, a kompetitív fejlődés elméletére építkezve neofordista, tudásalkalmazó és tudásteremtő régiókat különböztet meg a szerző.

A posztindusztrializmus ideológiája – illetve a posztszocialista országokban a múlttal való szakítás igénye – miatt nemcsak leértékelődött, de a modern államok többségéből el is tűnt a formális iparpolitika: mégis számos, az ipar működését befolyásoló politikai eszköz és intézmény létezik, melyekben jelentősen eltér egymástól a könyvben bemutatott angolszász, francia dirigista, skandináv és kelet-ázsiai modell. Az elmúlt években a globális gazdasági válság és a legfejlettebb országok ipari vezető szerepük elvesztésétől való félelme az USA-ban és az EU-ban is újraiparosítási koncepciókat inspirált. Innovációra, illetve a közelség és a területi multiplikátorok szerepére helyezett hangsúlyaik apropóján tárgyalja a szerző az újraiparosodás szervezeti kereteket értelmezhető iparági körzetek problematikáját: áttekintést ad működési mechanizmusairól, típusairól, a globalizáció időszakában jellemző átalakulásukról, valamint fejlődésük jövőbeli lehetséges irányairól. A helyi és regionális gazdaságfejlesztés rendszerének elemeként foglalkozik az ipari parkokkal, az intelligens specializáció témáján keresztül pedig a sektorspecifikus szemlélet visszatérésével.

Közép-Európa ipari átalakulásának bemutatását az államszocialista ipar örökségének értékelésével kezdi. Egyetérthetünk a szerzővel abban, hogy a

rendszer váltás átalakulását erősen befolyásolták az előzmények, illetve – a rendszer különütassága ellenére – indokolható a párhuzamkeresés a szocialista és a fejlett nyugati országok iparvidékeinek szerkezeti válsága (a nem piaci racionalitások, a puha költségvetési korlát fejlődést befolyásoló szerepe), valamint a szocialista és a dél-európai periféria iparosítása (felzárkóztatási célok) között. Ugyancsak támogatandó, hogy nem kezeli homogén egységként a szocialista időszakot. Az 1950-es évek monofunkcionális ipari térségeket és területi polarizációt eredményező, 19. századi mintákat követő iparosítása erős vertikális ágazati irányítás és autarkias törekvések mellett valósult meg. A későbbi korrekciókat ugyan eltérő vehemenciával hajtották végre a térség országaiban, de e törekvések középpontjában mindenütt a gazdaságirányítás reformja, a technológiaváltás, a területfejlesztési eszközök integrálása, valamint a nemzetközi kooperáció mélyítése állt. Ezzel együtt az iparfejlesztés – részben területfejlesztési céllal – a későbbiekben is elsősorban az új kapacitások elosztására fókuszált, jellemzően kevesebb figyelmet fordítva az egyoldalú szerkezetű, a nyugat-európai iparvidékekhez nagyon hasonló válságtüneteket produkáló, de a gazdasági mutatók tükrében fejlettnek számító ipari térségekre.

A rendszerváltás ipari átalakulásában alapvető különbségeket lát a szerző a visegrádi országok, Szlovénia és Délkelet-Európa pályái között. Hangsúlyozza a dezindusztrializáció mértékében és a válságkezelési stratégiákban mutatkozó differenciákat, rámutat az újraparosodásban központi szerepet betöltő külföldi működő tőke megjelenésének, illetve az országok nemzetközi munkamegosztásba kapcsolódásának minőségi eltéréseire. A szerkezetváltás során duális gazdaságok formálódtak, melyek területi lenyomataként a visegrádi országok 19. századi gyökerű – és a komoly ipari bázissal rendelkező délnémet és északolasz régiókhoz közvetlenül kapcsolódó – hagyományos ipari térségének megerősödése jellemző. A perifériák munkaintenzív könnyű- és élelmiszeriparával szemben itt a gépipar dominál, és a feljebb lépéssel összhangban a minőségi telepítő tényezők (képzett munkaerő, fejlett üzleti szolgáltatások, agglomerációs előnyök) felértékelődése figyelhető meg. A könyv fontos üzenete, hogy az ipar szerepe differenciáltan értékelendő a „valódi” posztindusztriális átmenetet mutató nagyvárosi régiókban, az ipar dinamikus átalakulására épülő átmeneti térségekben és a destruktív dezindusztrializáció által sújtott periférián, ahol a versenyképes tevékenységeket felmutatni nem képes szolgáltató szektor dominanciája a szerkezeti problémák, a térség gazdasági kiürülésének jele. A közép-európai láttelet országonkénti esettanulmányokkal egészül ki, melyekben – a visegrádi országok és néhány posztjugoszláv gazdaság esetében – az iparfejlesztési célok és eszközök is bemutatásra kerülnek.

A könyv negyedik szerkezeti egysége két régi iparvidék szerkezetváltásának mélyebb vizsgálatára vállalkozik. Felső-Szilézia és Pécs-Baranya esetében közös jellemvonás az ipari múlt és a monostrukturális jelleg. Az esettanulmányokból mégis inkább az szűrhető le, hogy több a különbség. Felső-Szilézia klasszikus szénelapú iparvidék, jelentős acéliparral, mely a 19. század születtje

és fejlett régiója. Pécs–Baranya eredeti ipari profilja ezzel szemben többoldalú, részben kézműves jellegű, s csak a 20. században vált domináns szereplővé a szén- és uránbányászat (melyekre ugyanakkor további nagyipar nem épült). Felső-Szilézia többmilliós policentrikus agglomeráció: egyrészt klasszikus iparvidék, másrészt – népesség- és gazdaságtömörülése, urbanizációs színvonala alapján – a centrumtérsegek sajátosságait hordozza. Pécs–Baranya korábbi ipari profilja gazdasági és földrajzi perifériás helyzettel párosul, központja a „kis barokk városok” közé tartozó Pécs, mely oktatási és kulturális centrumpozícióra törekszik, de küzd a kisebb nagyvárosok kritikustömeg-hiányával. Mindkét térségben fontos az alulról építkező gazdaságfejlesztési stratégiák szerepe, de míg ez Lengyelországban életképes helyi kezdeményezéseket (Felső-sziléziai Légi-közlekedési Társaság, Katowicei Nemzetközi Vásár, Felső-sziléziai Fejlesztési és Promóciós Ügynökség), illetve működőképes helyi fejlesztési koalíciót teremtett, a pécsi innovatív koncepciók – ha el is indultak a megvalósítás útján – sohasem tudtak igazán áttörő sikert elérni.

Felső-Szilézia gazdasági szerkezetváltása során egyes hagyományos iparágak nemcsak megőrizték szerepüket, de új, versenyképes tevékenységeket eredményező konverziójuk (környezetipar, speciális acélipar) is megfigyelhető. Máshol új iparágak (járműgyártás) települtek meg. Köszönhetően a lokális miliőnek, a konurbáció közepes méretű városainak gazdasági megújulásában az ipar játssza az elsődleges szerepet. Emellett rendelkezésre áll a kritikus tömeg a fejlett üzleti szolgáltatások letelepedéséhez is: „világvárosi” atmoszféra, posztindusztriális fejlődési pálya jellemző Katowicére, a régió központi településére. Pécs–Baranya esetében ugyanakkor szembefordulás figyelhető meg az ipari múlttal, miközben a szolgáltatásalapú megújulást nehezíti a kritikus tömeg hiánya. Pécs számára rendkívül fontos az egyetem – demográfiai és migrációs trendek hatására jelentősen erodálódott – stabilizáló szerepe, mely hosszabb távon az innovációorientált átalakulás lehetőségét is hordozza. A szerző emellett hangsúlyozza az újonnan betelepülő, de egyelőre csekély súlyú kihelyezett szolgáltatások jövőbeli növekedésének lehetőségét, illetve részletesen tárgyalja a kultúrára építő városfejlesztési elképzeléseket. Az Európa Kulturális Fővárosa projekt megítélésében kritikus: miközben elismeri, hogy annak strukturális hatásai – például a turizmus terén – hosszabb távon lesznek igazán érzékelhetők és értékeli a pozitív városimázst alakító szerepét, mégis alapvetően sikertelen próbálkozásnak tartja, melyet az alulról jövő kezdeményezés megvalósítása során mutatkozó intézményi gyengeségekkel, a globális gazdasági válság negatív hatásaival, illetve a régió kultúraalapú újrapozicionálásához szükséges kritikus tömeg hiányával magyaráz.

A szerző zárógondolatai az újraiparosítás közép-európai lehetőségeihez kapcsolódnak. Kritikai ellenére alapvetően sikeresnek látja a régió iparának nemzetközi integrációját. Jövőt meghatározó kulcskérdésként fogalmazza meg a költségalapú versenyképesség meghaladását, a versenyképesség magas útjára kerüléshez szükséges feljebb lépés igényeinek is megfelelő minőségű munkaerő

biztosítását, az ipar dualitásának oldását, valamint az ipari fejlettség területi különbségeinek mérséklését, a perifériák újraiparosítását. Meggyőződésem, hogy e pontok összefüggenek: a feljebb lépés térben korlátozottan rendelkezésre álló, nehezen reprodukálható minőségi tényezőkinálatot előtérbe toló hatása a területi differenciálódás, míg az ipar dualitásának hazai szereplők erősítésével történő oldása inkább a különbségek mérséklődése irányába mutat. Nem kevésbé izgalmas és e kötetben kevésbé tárgyalt kérdés, hogy az új alapinnovációk – például a régió kulcspárágának számító autógyártásban az elektromobilitás vagy általában a negyedik ipari forradalomként (ipar 4.0) aposztrofált folyamat – miként hathatnak Közép-Európa ipari műhelyének jövőbeli fejlődési pályájára...

A kulcskérdések megválaszolásához szükséges, iparon túlmutató perspektívát – a kapitalizmusváltozatok elméletéhez fordulva – maga a szerző adja meg: a régió jelentős részére jellemző, közepes jövedelmű fejlődés csapdájába vezető függő piacgazdasági modell meghaladására van szükség. Kompromisszumos megoldásokra, melyek egyszerre alapulnak a globális értékláncokban történő feljebb lépés, illetve a kis- és középvállalkozásokra épülő, belső erőforrásait kiaknázó, komplex tevékenységeket végző iparági körzetek logikáján, egyszerűsített a térségi specializáció és diverzifikáció lehetőségein. A szerző több helyen is hangsúlyozza írásában, hogy uniformizált sikerreceptek, a fejlett régiók mintáinak kritikátlan átvételére épülő beavatkozások helyett térben és időben differenciált látásmód, a helyi adottságok figyelembevétele szükséges. E megközelítés részét képezi a kompetitív fejlődés más-más szintjeit képviselő központi térségek, átmeneti régiók és perifériák – vagy például a kritikus tömeggel nem rendelkező kis- és középvárosok – helyükön kezelése. További kulcsgondolata a könyvnek a radikális szerkezetváltás elvetése, a fokozatos alkalmazkodás stratégiájának propagálása, mely nemcsak a transzformációs veszteségek csökkentésével, hanem – a meglévő tudásanyag értékes elemeinek újrapozicionálása révén – a célok sikeresebb megvalósításával is kecsegtet. A szerző e megújulási folyamat fontos gátjának látja az elégtelen intézményi hátteret, illetve az iparági körzetek kialakítása előtt tornyosuló, a periféria problémáival és a szocialista előzményekkel összefüggő szerkezeti gyengeségeket. Bár kiemel négy ágazatot (specializált gépgyártás, infokommunikáció és szoftveripar, élelmiszeripar, kihelyezett üzleti szolgáltatások), melyek az újraiparosodás zászlóvivői lehetnek, jómagam nem annyira a „mit?”, mint inkább a „hogyan?” szerepét hangsúlyozó álláspont híve vagyok.

Lux Gábor könyve a közép-európai ipar negyedszázados fejlődésének értékes szintézise: számos, továbbgondolásra alkalmas problémafelvetésével fontos vonatkoztatási pont a jövő iparföldrajzi kutatásai számára. Fogyaszthatósága okán nemcsak a téma kutatói, de a területi folyamatok iránt érdeklődő szélesebb közvélemény számára is nyugodt szívvel ajánlom.

**Dombi G., Horváth Á., Kabai G., Fodor-Kun E., Oláh M.,
Sápi Z., Szabó P., Tóth B. I. (2017): A területi tőke és
magyarországi dimenziói
(Nyilvánosságért és Civil Társadalomért Alapítvány,
Balatonfüzfő, 424 o.)**

FEKETE KÁROLY

FEKETE Károly: geográfus kutató, kutatásszervező, Balatoni Integrációs Közhazsnú Nonprofit Kft. Társadalomtudományi Kutatócsoport, 8230 Balatonfüred, Lóczy Lajos u. 62.; karoly.fekete@balatonregion.hu

Károly FEKETE: *geographer, researcher, Lake Balaton Development Coordination Agency, Unit of Social Sciences; Lóczy Lajos u. 62., H-8230 Balatonfüred, Hungary; karoly.fekete@balatonregion.hu*

Tekintélyes feladatra vállalkozott a közgazdászokból, geográfusokból, szociológusokból, kulturális antropológusokból, politológusokból álló kutatócsoport, amikor az OECD által több mint másfél évtizede megfogalmazott, a térbeli jelenségek okaira és magyarázataira vonatkozó „valami van a levegőben” gondolattal indította a területi tőke hazai dimenzióinak vizsgálatát. A területi tőke sokdimenziós kérdéskör, kutatása intellektuális, progresszív kihívás. A társadalmi működés térbeli jelenségeit és törvényszerűségeit vizsgáló kutatókat azok a mélyben megbúvó oksági kapcsolatok megismerése mozgatja leginkább, melyeket egzakt módon megragadni nem, vagy csak innovatív eszköztár segítségével sikerülhet. A területi elemzések számos esetben rámutattak a téregységek olyan fejlettségbeli különbségeire, melyek oksági viszonyrendszere a fejlődési pályák kurrens mutatóival nem voltak kimutathatók. A statisztikai adatfelvételek korlátossága miatt jól körülhatárolható vagy kvantifikált magyarázatunk bizonyos jelenségek mélyben meghúzódó okairól nem is lehetnek. Mégis, hogyan kerülhetünk közelebb a megoldáshoz? Hogyan határozhatjuk meg, hogy mi is egy-egy térelem lényege, mi van az adott hely vagy téregység „levegőjében”?

Már e ponton fontos megjegyezni, hogy a kötet vállalása nem az volt, hogy a fenti kérdésekre a területi tőke koncepciójának Magyarország településeire és járásaira vonatkozó adaptációjával precíz válaszokat adjon. A kutatócsoport a területi tőke módszertani eszköztárát vizsgálta abból a szempontból, hogy a hagyományos módon számszerűsíthető, valamint a nehezen kvantifikálható társadalmi dimenziókat lehet-e széles körben felhasználható, innovatív indikáto-

rokkal területi elemzésben megragadni. Emellett a területi tőke országos és települési mintázatait új változókészlettel és széles körű módszertani arzenállal tárták fel.

A különböző tudományterületekről érkező és eltérő tapasztalatokkal rendelkező szakemberekből álló szerzőgárda a fogalmak tisztázásával indította a téma kidolgozását az első fejezetben. A hazai és a nemzetközi szakirodalom segítségével foglalkoztak a térbeliség fogalmának, a hagyományos és újszerű tőkeértelmezéseknek, tőkefajtáknak, tőketényezőknek témakörével, valamint a területi tőke értelmezésével. Megkísérelték a területi tőke fogalmának – korábbi értelmezéseken túlmutató – definiálását, amely szerint a területi tőke „a térbeli együtteségből eredően egymással különböző kombinációkat, s így egyedi struktúrákat alkotni képes endogén jellegű tényezők összessége”.

A 2. fejezet szintén a tematikus megalapozást szolgálja, ebben ismertették a területi tőke kutatásának hazai és nemzetközi publikációit, céljait, módszertanait és eredményeit. A módszerek között szerepel a leggyakrabban alkalmazott faktoranalízis és klaszteranalízis, az ezek alapján kidolgozott többváltozós (elsősorban területi, forráskihelyezési szempontú) elemzések, valamint a területi tőke-kutatásokban novumként megjelenő ingatlanérték-elemzés. A kvantitatív elemzések az ország egészére készültek, települési, illetve indokolt esetben járási szinten, ami a fejlesztéspolitika számára is hasznos lehet. A kérdőíves vizsgálatra építő kvalitatív elemzés a Balaton Kiemelt Üdülőkörzet két járására készült el.

A kötet 3. fejezete átfogó fejlesztéspolitikai kontextusba helyezi a területi tőkét európai uniós, valamint hazai léptékben. Bár az Európai Unió szorgalmazza a területfejlesztésben a helyalapú megközelítést, a közösségi források elosztását központosított tematikus célok és stratégiai célrendszer határozzák meg.

A 4. fejezet a területi tőke kvantitatív vizsgálatával foglalkozik Magyarországon. A szerzők szándéka az volt, hogy minél szélesebb változókészletet állítsanak össze, tekintettel arra, hogy az újszerű mutatók tesztelését a területitőke-konceptió lehetővé teszi, sőt igényli. Így a 156 mutató közé ritkán alkalmazott, progresszív elemzői szemléletet tükröző változók is bekerültek, például a települések természetes és mesterséges vízparthossza, a legutolsó országgyűlési választások részvételi adatai vagy a polgármester-aspiránsok településenkénti száma. A viták során a mintázatba nem illeszkedő mutatókat transzparens eljárások keretében eltávolították, így végül 77 mutatóval készült el az elemzés.

A faktor- és klaszteranalízis egyik legfontosabb következtetése, hogy a területi tőke települési szintű immateriális összetevői (kapcsolati, humán, társadalmi, illetve kulturális tőkeelemek) nagymértékben árnyalják az országos területi mintázatot, így a területi tervezésben, programozásban és monitoringban jóval nagyobb szerepet indokolt adni az immateriális tőkeelemeknek. A klaszteranalízis általánosságban jól kirajzolja az országos térszerkezetet, a közismert strukturális anomáliákat és problémákat (pl. a képzettség hiánya, az internetelérhetőség hiányosságai, az egészségügyi ellátás és oktatás jellemzői). Az eredmények értelmezhetőségét segítette volna, ha mind a materiális, mind az immateriális tőkekomponensekből kialakított klasztereket megnevezték volna.

Meglehetősen izgalmas és az egész kutatómunka fő kérdésfeltevésői kapcsán is lényeges témakör a klaszterszerkezetbe valamilyen egyedi helyi jelenség miatt nem illeszkedő településhalmaz. Nem elvárható, hogy minden ilyen település ok-sági viszonyrendszerét mélységében vizsgálja a kutatás, azonban elképzelhető, hogy pontosan ezen kiugró településeknél azonosíthatók olyan endogén jellegzetességek, melyek éppen arra a kérdésre adhatnak választ, hogy mi az az adott téregység levegőjében, amelytől az egyedi struktúra létrejöhet. Így – akár esettanulmány-jelleggel – indokolt lehet az eredmények további, a helyi specifikumokat konkretizáló továbbvitele. A szerzők szerint az elkészült modell lehetőségét ad arra, hogy abból települési, járási szintű mélyfúrások készülhessenek.

A kötet 4.2.4 fejezete a települési szintű materiális és immateriális tőkekomponensekből készült faktoranalízis eredményeit szemlélteti. Fontos megjegyezni, hogy egyrészt a grafikus ábrázolás számos területi sajátosságra hívja fel a figyelmet, másrészt a függelékben felsorolt települési szintű tőkekomponens-átlagok és azok térképi ábrázolása a munka laikusok számára is értelmezhető kézzel fogható eredményét, közhasznát hivatott igazolni.

Külön fejezet foglalkozik a lakóingatlanárak területi jellemzőivel, ami szintén a kutatómunka progresszív közelítését erősíti. Azon túlmenően, hogy az ingatlanpiaci fejezet önálló elemzésként is megállja a helyét, a területitőkekoncepciót tovább erősíti, hogy a térségek és települések egyedi jelenségeit az immateriális elemekkel hangsúlyosabban figyelembe veszi, mint azt a hagyományos szemléletű területi elemzések és hatásvizsgálatok – elsősorban fejlesztéspolitikai – eszköztára számba veszi.

Az 5. fejezet a társadalmi tőke jellemzőit elemzi a fonyódi és a keszthelyi járásban. A társadalmi kapcsolatok, a bizalom, a területi kötődés és identitás szerepét a területi tőke vonatkozásában vizsgáló esettanulmány újszerű közelítésben veti össze két járás társadalmi tőkeelemeit, a helyi politikai és gazdasági elitre fókuszálva. A településvezetőkkel folytatott interjúk kirajzolják a vidéki Magyarország helyi politikai elitjének attribútumait és meghatározottságát, a sok tényező által beszűkített mozgásteret, a kapcsolati tőke kiemelt szerepét, a centralizált államszervezet végeken megnyilvánuló bizalmi struktúráit. Nagy kérdés ugyanakkor, hogy a kérdőíves felmérés során valóban sikerült-e a helyi és járási gazdasági működést és teljesítményt meghatározó vállalkozói kört megszólítani. Tudhatjuk, hogy a Balaton Kiemelt Üdülőkörzetben jelenleg is zajlik egy gazdasági elitcsere, másképpen fogalmazva térfoglalás, melynek fő aktorai alapvetően nem a helyi társadalomból kerülnek ki, hanem egy kívülről érkező befektetői körből (bár ez semmiképpen sem új keletű jelenség). Mindenképpen üdvös lenne, ha a későbbiekben több hasonló esettanulmány készülne el, járási, közigazgatási, funkcionális térségi, netán országos szinten.

A kötet vállalása ambiciózus, hiszen amellet, hogy a lehető legteljesebben kívánja bemutatni a területi tőke fogalmi kereteit, tudománytörténeti aspektusait, módszertani alkalmazhatóságát, valamint – különböző területi szinteken – mérhető magyarországi dimenzióit, a területpolitikai döntés-előkészítés számára is

felhasználható alternatív elemzési modellt vagy eszköztárat kíván összeállítani. Habár a kötet szerzői a lehető legrészletesebben, szinte kézikönyvjelleggel dokumentálják az általuk alkalmazott módszertani lépéseket, azok részletes, ok-okozati összefüggéseit, az eszköztár első közelítésben és jelen formájában nehezen adaptálhatónak tűnik a hazai fejlesztéspolitika stratégiai tervezésébe. Ennek egyik oka, hogy a többváltozós matematikai-statisztikai módszereket integráló területitőke-vizsgálatok szakértőket igényelnek, a kvalitatív vizsgálatok pedig jelentős személyi kapacitást. Nem szabad elfelejteni a hazai döntés-előkészítés egyik rákfenéjét sem, az időtényezőt: részben vagy egészben a bemutatott módszertan szerint készülő területi elemzések és hatásvizsgálatok csak megfelelő ütemezettséggel és forrásokkal állhatnak elő.

Szakmai diskurzusokra érdemes, de alapvetően alkalmazhatósági dilemma lehet továbbá, hogy bár a döntéshozók munkáját megkönnyítheti, ha egy-egy számértékbe próbáljuk belesűríteni téregységek és települések széles spektrumot átölő jellemzőit, e tekintetben vajon valós és megalapozott alternatíva-e a területi tőke. A tőkekomponensek főátlagai által megrajzolt kép megalapozottnak tekinthető, azonban nagy kérdés, hogy a számos változó által kialakuló árnyalt és összetett kép mennyire mossa el az egyediségeket egy generalizált jelzőszám használatával. Ez pedig egy laikus vagy csak részben érintett szakértő számára megnehezítheti az értelmezést, hiszen meghatározó attribútumok veszhetnek oda a dimenziócsökkentő eljárások és átlagolások folyamán – vagy akár a mutatószámok empirikus kiválasztása során is.

A recenzió végére hagyva a legkönnyedebb témát, a recenzens nem mehet el elismerő szavak nélkül a borító mellett. A kötet fogalmaiból felépített stilizált halmok egyúttal a felhalmozott tőkét jelképezik, melynek változását a halmok porladása jeleníti meg. A borító grafikai kivitelezése kifejezetten korszerű, nem a tudományos irodalomban megszokott, sematikus képi világot alkalmazza. De természetesen nem ezért ajánlott olvasmány e könyv. Hasznos és tanulságokban bővelkedő olvasnivalója lehet a területi tőke kutatóinak, az új szemléletű elemzési irányzatok iránt érdeklődő regionális elemzőknek, a térbeli folyamatok, jelenségek ok-okozati összefüggéseivel foglalkozó geográfusoknak, közgazdászoknak, szociológusoknak, a területpolitika és a széles körben értelmezhető társadalmi-gazdasági szakpolitika döntés-előkészítőinek és döntéshozóinak. Mivel a kutatás sok aspektusból közelítette meg és dolgozta fel a területi tőke jelenségét, akár szemelvényenként is, de feltétlenül ajánlott a kötet oktatási célú felhasználása, elsősorban a területfejlesztés, a regionális elemzés, a regionális és általános közgazdaságtan, valamint a szociológia területén.

A fentiekén túl pedig, jövőbe tekintés gyanánt fel kívánom hívni a figyelmet arra, hogy e kötet számos kaput nyitott ki azon az úton, ami oda vezet, hogy megtudjuk, „mi van a levegőben.” Azonban az igazán egzakt válaszokhoz – amennyiben lehet ilyet találni – jó néhány további, hasonló szemléletű, e könyv tanulságait felhasználó, innovatív kutatói-elemzői munkára, valamint mindezt támogató szakpolitikai akaratra lesz szükség.

Dörzspapírral törölközni
Bajmócy Z., Gébert J., Málovics Gy. (szerk.) (2017):
Helyi gazdaságfejlesztés a képességszemlélet alapján
(JATEPress, Szeged, 219 o.)

Using sandpaper as a towel

BODOR ÁKOS, GRÜNHUT ZOLTÁN

BODOR Ákos: tudományos munkatárs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 7621 Pécs, Papnövelde u. 22.; bodor@rkk.hu
GRÜNHUT Zoltán: tudományos munkatárs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 7621 Pécs, Papnövelde u. 22.; grunhut@rkk.hu

Ákos BODOR: research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences; Papnövelde u. 22., H-7621 Pécs, Hungary; bodor@rkk.hu
Zoltán GRÜNHUT: research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences; Papnövelde u. 22., H-7621 Pécs, Hungary; grunhut@rkk.hu

A helyi gazdaságfejlesztés mint fogalom igen összetett cselekvéshalmazt takar, amelynek a tudományos értelmezése, illetve kutatása is szerteágazó. Noha a célkeret viszonylag egyértelmű, amennyiben a helyi gazdaságfejlesztés az adott térben élők helyzetének javítására törekszik, mégis nemcsak a *mit* kell elérni kérdése releváns, de figyelmet indokolt fordítani a *hogyan* kell azt megvalósítani aspektusra is, sőt az egész nem ér sokat, ha nem értékeljük ki a fennálló állapotokat, vagyis a *mire építhetünk* feltételeit. Éppen ezért a helyi gazdaságfejlesztésnek mint gyakorlatnak és eszközrendszernek nyitottságot kell tanúsítania a különböző gazdasági, civil és szakértői szereplők irányába, továbbá általában az érintett lakosság felé. Ha egy pillanatra elidőzünk ezen aktorok közül a szakértői tudás reprezentálóinál, akkor világos: a helyi gazdaságfejlesztés nem lehet kellően megalapozott olyan interdiszciplináris hozzájárulások nélkül, amelyek a legkülönbözőbb szakterületekről érkehetnek mint hasznos tudások. Persze rögtön tegyük hozzá: erős túlzás lenne a döntéshozóktól elvárni, hogy mindezen szakmai hozzájárulásokat megértsék, feldolgozzák, szintetizálják, illetve adekvát módon policyformába öntsék (és előzetesen még meg is finanszírozzák a tudások létrehozását). Nyilván az

egyensúly megtalálása a kulcskérdés, vagyis egy olyan szemlélet intézményesítése, amely a szélesen vett szereplők érdekeinek és tudásainak becsatornázására, céljaik és törekvéseik megjelenítésére, valamint képességeik és adottságaik figyelembevételére összpontosít – úgy általában, mind részleteiben, de mégsem a partikuláriságnak teret adva, s lehetőleg az őszinteség, a hitelesség és a demokratikusság jegyeit mutatva.

A Bajmócy Zoltán, Gébert Judit és Málovics György által szerkesztett *Helyi gazdaságfejlesztés a képességszemlélet alapján* című tanulmánykötet a fent írthoz hasonló normatív követelményt támaszt a helyi gazdaságfejlesztés gyakorlatával szemben. Ami, hangsúlyozzuk, több mint helyes törekvés, mivel a szakirodalom bővelkedik a jó és rossz gyakorlatokra alapozott, jó és rossz elméleti és empirikus kutatásokban, de szegényes az átfogó újragondolási kísérletekben. A szerzők Amartya Sen Nobel-díjas közgazdász-filozófus megközelítésében azonosították azt a kellően interdiszciplináris, de mégis koherens és konzisztens koncepciót, amellyel a kívánt normatív szemléletváltás (legalábbis annak részleges előmozdítása) álláspontjuk szerint ösztönözhető lenne.

A kötet első fejezete az elméleti alapokat tisztázza, egyfelől bemutatva Sen koncepcióját és annak elméleti forrásait, másfelől részletezve, hogy a képességszemlélet hogyan ágyazódhat be a helyi gazdaságfejlesztés koncepcionális kereteibe. Sen (2003) elmélete nemes célokra törekszik, nem kisebb feladatot vállal fel, mint nagy társadalomelméletek olyasféle összefogását, amelyre gyakorlat-orientáltan operacionalizálható normatív fejlesztési modellek és módszerek építhetők. A képességszemlélet az adott fejlesztési beavatkozás potenciális kedvezményezettjeinek jellemző, kellően átfogóan értelmezett cselekvéseiből és állapotaitból (együttesen kifejezve: funkcionalitásaiból) indul ki, amelyek jólléttel összefüggő kiteljesítése a cél. Ehhez a fejlesztőnek a képességek olyan alternatív kombinációit kell felkínálnia, amelyek a kedvezményezettek legtöbbjét segítik abban, hogy funkcionalitásaikat minőségileg magasabb szintre tudják emelni, s így szélesebb lehetőségekkel, szabadságokkal rendelkezzenek (ami segíti az igazságtalanságok leküzdését, az elidegenedés felszámolását). Ebből kifolyólag a képességek normatív tartalma szükségszerűen relációs viszonyban van a funkcionalitással; vagyis a fejlesztési beavatkozások tervezése (illetve megvalósításuk eredményességének értékelése) csak a kedvezményezettek legtöbbje számára kihasználható, bővülő lehetőségek szempontjából végezhető el. Éppen ezért a funkcionalitásoknak, tehát a tulajdonképpeni céloknak intrinzikus (belső, önmagában értelmezhető), míg a képességeknek, tehát az eszközöknek csak extrinzikus (külső, más tényezőktől függő) értéke van. Ezt különösen fontos lenne a tervezésben közreműködő szereplőknek a tudatukba vésni, mivel sokszor abba a hibába esnek, hogy az exkluzív-elitista körökben kiötlött fejlesztéseket olyan „csodaszereknek” tartják, amelyek mindenki életét jobbá teszik, miközben a beavatkozásoknak valójában nem sok köze van az emberek funkcionalitásaihoz (adottságaihoz, állapotaihoz, jellemző cselekvéseihez, kulturális sajátosságaihoz, percepcióihoz, interpretációihoz, a világról és magukról alkotott koncepcióihoz).

A seni koncepcióban a megközelítés, a multiteoretikus (csak helyenként szintetizálóan metateoretikus) kifejezésmód és annak gyakorlatorientált *lefordítási* szándéka az új. Vagyis prioritást a kritikai elmélet és a fejlesztésekért felelős policyvilág közötti hídépítés kap. A kötet második tanulmánya ezt a törekvést igyekszik megragadni a helyi gazdaságfejlesztés és a képességszemlélet elméleti kapcsolódásainak felvázolásával. Az írás főként a fejlesztés céljai és eszközei közötti viszonyt elemzi annak szempontjából, hogy a seni koncepciónak megfelelően az adott közösség (tehát a kedvezményezettek) által képviselt cselekvések és állapotok miként épülhetnek be a helyi gazdaságfejlesztés módszereibe értékeként, valamint a deliberatív részvétel útján információbázisként.

Ha az elméleti alapok elolvasása után visszalapozunk a bevezetőhöz, a kötet céljaihoz – amelyek kérdésekké formálva tulajdonképpen azt a problémát ajánlják vizsgálatra, hogy a képességszemlélet szerint miként kellene újragondolni a hagyományos helyi gazdaságfejlesztést, valamint a mai magyar fejlesztési gyakorlatok világában megjelenik-e bármi a képességszemlélet eszméiből –, akkor két dolog juthat eszünkbe. Egyrészt a szerzők biztos állásból lőttek a „vadra”, hiszen már a kutatás megkezdése előtt jó eséllyel sejthették a képességszemlélet majdnem teljes hiányát a hazai fejlesztéspolitikában; pontosan ezért érezték a képességszemléletet normatív újdonságnak. Mindez persze nem baj, hiszen valamit úgy lehet ajánlani, ha az újat kontrasztba állítjuk a fennállóval.

A második felmerülő gondolat már messzebbre visz. Mint láttuk, Sen kritikai alapállású nagy elméletek gyakorlatorientált újrainterpretálására vállalkozik. Koncepciójával biztosítja annak a lehetőségét, hogy azt egyéb fejlesztéspolitikai elméleti keretekkel szintetizálják. Ezen elméleti megfontolásokat aztán elkötelezett szereplők – figyelembe véve a helyi közeg hatalmi erőviszonyait, diskurzusait, rivalizáló narratíváit, továbbá sajátos kulturális és társadalmi jellegzetességeit – policyajánlásokká formálhatják. De vajon az eredeti intellektuális kritikákból – amelyek a legeredendőbb absztrakt problémák azonosítására és a legátfogóbb kérdések nyitva hagyására törekednek – mi maradhat meg azon szereplői hozzájárulásokban, amelyek – így vagy úgy, akarva vagy akaratlanul, de mindenképpen – kompromisszumos megoldásokat sürgetnek konkrét helyi ügyekben? Ami elúszik a vámon, míg becsatornázódik a politika világába, az vajon visszajöhet-e a réven, a fejlesztések megvalósítása során, vagy csak a strukturális patológiák fennmaradását szolgálja?

A kötet második része a magyarországi fejlesztési folyamatokkal foglalkozik. Ebben a fejezetben a képességszemlélet empirikus alkalmazását követhetjük nyomon a hazai megyei jogú városok fejlesztési gyakorlatában. A szerzők kvalitatív módszerekkel dolgoznak: különböző fejlesztési dokumentumok elemzésével, illetve a folyamatok aktív szereplőivel készített interjúk segítségével tárják fel, hogy a seni elméletből levezethető megfontolásokkal mennyiben vannak összhangban a magyar településfejlesztés módszerei. Mint arra az imént utaltunk, e fejezetek olvasása előtt már okkal lehet olyan érzésünk, hogy a képességszemlélet által javasolt szempontok a jelenkori magyar fejlesztés-
po-

litikában sehol sem köszönnek vissza. A tanulmányok részletesen indokolják és alátámasztják ezt a sejtést. Ebből következően a munka, tudományos erényei mellett, erős kritikaként is értelmezhető – ami több mint fontos. Azt gondoljuk, a szerzőket kettős cél vezérelte: a mindennapi tervezési, fejlesztési gyakorlatban a laikus tudással és jártassággal is érzékelhető ellentmondások világos megfogalmazása, s e visszásságoknak konzisztens kutatási keretben való elhelyezése. A seni fogalmi rendszerben vizsgálva még lehangolóbb a pályázati forrásokból megvalósított értelmetlen magyarországi beruházások sora. Itt nemcsak a sajtóban rendre felbukkanó, biciklisek által nem használható kerékpárutakhoz vagy az Alföldre épített minikilátókhoz hasonló kirívó esetekre gondolunk, hanem minden olyan *projektre*, amelyről érezhető, hogy valahogy félrecsúszott, jól hangzó céljai nem igazán teljesültek. Szinte mindegyikünk tapasztalt már hasonlót, legyen szó infrastrukturális beruházásokról vagy akár soft jellegű, pályázatokból megvalósított programokról. Ezért tulajdonképpen majdnem mindannyian valamilyen formában „érintettek” vagyunk az álságos és csak kevesek számára igazán hasznos „fejlesztési” folyamatban. A projektfinanszírozás korában nagyon heterogén a résztvevői kör, így talán felesleges is hosszan bizonygatni, hogy például a szakértői tudás mennyire nem független e közelettől, az ott érvényes relációktól, intézményesült mechanizmusoktól. Ahogy fentebb már utaltunk rá: a szakma hozzájárulása a fejlesztési gyakorlatok alakításához nemcsak a konkrét esetekben értékelendő, hanem az absztraktabb, strukturális szintű jelenségekhez való viszonyulás (idomulás?) tekintetében is. Sokak felelőssége tehát a projektokrácia – anomáliáktól biztosan nem mentes – rendszere. A kötet empirikus tanulmányait olvasva ezért érdemes az önmagunkkal való szembenézés; érdemes saját, fejlesztési célokat ösztönző kutatási projektjeink társadalmi hasznosságának belső számvetését megtenni.

Minderre különösen motiváló a könyv utolsó fejezete, amely egy szűkebb témával, a legelesettebb társadalmi csoportok életkörülményeinek javítására hivatott fejlesztéspolitikákkal foglalkozik. Az előző részben alkalmazott módszerekhez hasonlóan itt a megyei jogú városok antiszegregációs terveinek részletes értékelését végzik el a szerzők, képességszemlélet-alapú szegénységkezelési szempontrendszer használva elemzési keretként. Sen munkásságában a szegénység kérdése központi szerepet kap, az ezzel kapcsolatos élményei és meglátásai jelentős erővel voltak megközelítésére. A vizsgálat eredményei szerint a hazai fejlesztéspolitika e szegmense sem mentes a projektszemlélet negatív hatásaitól. A tervek túlzottan általánosak, mindössze azt a célt szolgálják, hogy pályázati forrásokat sikerüljön becsatornázni a mindenki által használt slágerfogalmak ernyője alá. Ahogyan a szerzők megállapítják, e felfogás aligha alkalmas arra, hogy a szegénységhez vezető okokat, illetve a szegénység következményeit megértse, azokat kezelni tudja. Mindezek tükrében akár tervezőknek – gyakorlati hasznosíthatóság céljából – is hasznos lehet a kötet utolsó tanulmánya, amely a mélyszegénységben élők szemszögéből mutatja be a helyi fejlesztési folyamatokban való részvétel lehetőségeit, illetve az abból való kizáródás okait. A szerzők rész-

letesen elemzik azokat a korlátozó tényezőket, amelyek megkérdőjelezzik a jelenleg alkalmazott bevonási technikák alkalmasságát.

A könyvet olvasva nem tudtunk elszakadni az abban szereplő egyik szellemes hasonlattól: „dörzspapírral törölközni”. Igen, a leírt gondolatok ilyesmi hatással vannak, amelyet jobb felismerni és elismerni. A rendszerben rejlő hibákat kétféle úton lehet kijavítani: vagy egy önjelölt elit hisz magában és javító szándékaiban, s megkísérli felülről a struktúrákat úgy módosítani, hogy az ágenseknek új cselekvési teret biztosítson; vagy lehet bízni az aktív, szélesen értelmezett ágenciában, amely alulról építkezve, új praxisokkal de- és rekonstruálja a strukturális kereteket. Feltehetőleg a kettő egyensúlya az üdvöztető és nélkülözhetetlen, de a kötet azon üzenete, hogy az utóbbit mellőzni súlyos hiba, megfontolandó.

Irodalom

Sen, A. (2003): *Fejlődés mint szabadság*. Európa, Budapest

**Horváth G. K. (2013): Bécs vonzásában – Az agrár-
piacosodás feltételrendszere Moson vármegyében
a 19. század első felében
(Balassi Kiadó, Budapest, 2013, 696 o.)**

GYŐRI RÓBERT

GYŐRI Róbert: egyetemi docens, tanszékvezető, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszék; 1117 Budapest, Pázmány P. sétány 1/c.; gyorirobert@caesar.elte.hu

Róbert GYŐRI: associate professor, head of department, Department of Social and Economic Geography, Eötvös Loránd University; Pázmány Péter sétány 1/c., H-1117 Budapest, Hungary; gyorirobert@caesar.elte.hu

2013 év végén jelent meg a Balassi Kiadó gondozásában Horváth Gergely Krisztián vaskos, a mellékletekkel együtt közel 700 oldalas kötete, amelyben a szerző (ekkor az ELTE TáTK Szociológiai Intézet Történeti Szociológia Tanszék tanszékvezető docense) másfél évtizedes társadalomtörténeti kutatásait összegezte. A munka egyik fele a 2004-ben megvédett doktori értekezésére, a másik fele a 2010-ben benyújtott habilitációs dolgozatára épült. Az impozáns könyv alapját a több mint 130 levéltári kutatási nap teremtette meg: a szerző elsősorban a Moson megyei levéltárban, emellett Sopronban, Budapesten, Bécsben gyűjtött anyagot. Az 500 oldalnyi törzsszöveghez méreteiben is illeszkedik a tiszteletet parancsoló, 35 oldalas forrás- és irodalomjegyzék, továbbá forrásközlő mellékletek, térkép-melléklet, német nyelvű összefoglaló és a mutatók teszik teljessé a kötetet.

A munka Moson vármegye piacra termelő jobbágyait mutatja be egy kiemelt szempont mentén. Alaptézise szerint Bécs közelsége már nagyon korán megteremtette ebben a régióban a piacra termelés feltételeit, ez pedig együtt járt a térbeli és társadalmi mobilitás megnövekedésével. Elsősorban erre vezethető vissza, hogy Moson a paraszti népesség mentalitása, gazdasági helyzete, „polgárosultsági foka” tekintetében jelentősen különbözött az ország más tájaitól. A kutatásnak köszönhetően megismerhetjük ennek a speciális helyzetű parasztságnak az életét, a késő feudális kori vármegye működését, és képet alkothatunk a késői rendiség mindennapjairól, természetéről. A dolgozat a napóleoni háborúk vége és a jobbágyszabadítás közti évtizedeket öleli fel, térbeli keretét pedig Moson vármegye határai rajzolják ki. A szerző véleménye

szerint Moson nemcsak közigazgatási egység volt, hanem valódi táj. Természet-földrajzi határait nyugatról és délről a Fertő és a Hanság, északnyugatról és északkeletről a Lajta és Duna jelölte ki. Területének nagy részét a magyaróvári főhercegi uradalom fedte le (a másik fontos birtokos a herceg Esterházy család volt), lakossága túlnyomórészt németül beszélt. (A németek mellett a magyarok és a horvátok éltek Mosonban.) Ez a mezoszintű táji keret azért is szolgáltat jó alapot az elemzéshez, mert a jobbágynépeség számára ez volt a „megélt tér”, a jól ismert, rendszeresen bejárt terület.

Manapság a történeti földrajzi kutatások sokféle elméleti háttérrel dolgoznak: bár nincsen egyeduralkodó elmélet, de leginkább a posztmodern, poszt-strukturalista megközelítések divatosak. Horváth Gergely Krisztián kutatása nem kötődik szorosan egy kiemelt megközelítéshez, célja inkább az volt, hogy minél több oldalról világítsa meg könyvének alapkérdését. A strukturalista személet és a mikrotörténeti perspektíva adja a legfontosabb elméleti keretet, de az egyes fejezetek fókusza, így a módszertanuk is eltérő. A könyv több tudományágba is (gazdaságtörténet, társadalomtörténet, történeti földrajz) besorolható.

A bevezetést követő első fejezetben (Strukturalis keretek és adottságok) a szerző a megyét a gazdaság- és társadalomtörténet nagytérsgégi keretei közé helyezi, és bemutatja a megye társadalmát. A 19. század első felében Moson megye történeti földrajza nem értelmezhető Bécs és Ausztria figyelembevétel nélkül. A birodalmi főváros nem vonzáskörzetének, Alsó-Ausztriának a protoindustrializációja egy folyamatosan bővülő agrár-felvevőpiacot nyitott meg, Moson megye pedig jól kihasználta a kínálkozó lehetőségeket. Nyugat-Magyarország Ausztriához való integrációját a birodalom belső határa nem gátolta, az országhatár a regionális munkamegosztásban nem volt akadály.

A második fejezet (Agri-cultura – piacosodás a magyaróvári főhercegi uradalomban) egy mintaszerűen gazdálkodó nagybirtok példáján keresztül mutatja be Moson megye bekapcsolódását a regionális munkamegosztásba. Horváth Gergely Krisztián nagy teret szentel Wittmann Antal munkásságának, aki a birtok jószágkormányzójaként (1813–1840) megújította az uradalmi gazdálkodást. A magyaróvári gazdasági akadémia alapítóját, a jeles mezőgazdasági szakírókat így méltatja a szerző: „Wittmann Antal neve szinonimája volt a racionalitásnak, a hatékonyságnak és a humánumnak” (90. o.); „Wittmann patrióta fiziokrata volt. Úgy vélte, a nemzet, az ország és a birodalom javát a föld minél hatékonyabb megmunkálásával és megbecsülésével lehet a legeredményesebben szolgálni.” (93. o.) A bevezetett újítások közé tartozott a vetésforgó meghonosítása, a rétgazdálkodás korszerűsítése, a juhászat racionalizálása és mindenekelőtt a gazdasági akadémia felállítása. Az okszerű gazdálkodás ekkor már a vízrendezést is magába foglalta. A kortársak úgy látták, hogy a korábbi átgondolatlan beavatkozások vezettek a Hanság mocsarainak terjeszkedéséhez, így a tervszerű lecsapolási munkálatok elengedhetetlenné váltak. Wittmann természetátalakító munkáját így jellemzi Horváth Gergely Krisztián: „Wittmann a természetben nem legyőzendő és meghódítandó ellenfelet lá-

tott, hanem úgy tartotta: megszelídítendő elemek alkotják, melyeket előbb ki kell ismerni.” (186. o.)

A következő fejezetek (A vármegye és alattvalói, A paraszti piacosság és kereskedelem háttere, Kereskedő parasztok) kalauzolnak el bennünket a mosoni parasztság mindennapjaiba. Elsőként részletesen megismerhetjük a korabeli adórendszert, a közteherviselés rendi logikáját. A szerző árnyaltan mutatja be a vármegye helyét az adórendszerben: szakít a megyét az adóprés könyörtelen működtetőjeként láttató egysíkú interpretációval, és kiemeli a megye jobbágypárti erőfeszítéseit is. A parasztság gazdálkodásának bemutatását – körültekintő forráskritikával – a sajátos telekméretek magyarázatával kezdi Horváth Gergely Krisztián, majd a háztartások méretéről, a cselédek nagy számáról és a gazdálkodás jellegéről ír. Az elemi iskolák működésének feltárásával képet kapunk a korabeli műveltségi szint mellett a nyelvismeretről, és arról is, mennyiben tekinthetők az iskolák a magyarosítás előmozdítóinak. Ebben a fejezetben ismerjük meg az áruterhelés infrastrukturális feltételeit: a megye úthálózatát, a parasztság kereskedelmében oly fontos gyeputakat, az utazás, a fuvarozás, a határátlépés mindennapi rutinját, a vámrendszer működését és a vámokat elkerülő csempészet konfliktusait. A kereskedelmi forgalom élénkségét nem vették vissza a magasabb vámok sem: a magyarországi áruk kelendők voltak a bécsi piacokon, különösen a szénakivitel érdemel figyelmet.

A könyv erőnei, értékei között mindenképpen ki kell emelni, hogy a vizsgálatba vont nagy mennyiségű anyagot alapos forráskritikával, mértéktartóan interpretálja a szerző. Leírásai tudatos döntés eredményeként részletesek, szemléletesek: „Egyrészt fontosnak tartom, hogy ezen egykoron élt szerzők mint megkerülhetetlen kútfők végre súlyuknak megfelelően bekerüljenek a megye hely- és társadalomtörténetének forrásai közé, másrészt a mai generációnak az egykoriak nyelvén szerettem volna minél többet átadni annak a tájnak a történelméből, amely – a 20. század rettenetes törései ellenére is – a maiaknak is a szűkebb hazát jelenti.” (24. o.) Talán szintén az impozáns méretből fakad a munka felróható szépséghibája is: mivel a kötet több, különböző időpontban készült elemzést tartalmaz, ezért helyenként lazább a fejezetek közti kapcsolat, így a kötetten végighúzódo gondolati ív is néhol gyengül.

A könyv egyik legérdekesebb újdonsága, hogy a parasztság történetét nem redukálja a vármegye (a földbirtokosok) és a jobbágyság ellentétére. (Ez a szembeállítás különösen a marxista-leninista társadalomtörténet-írás idején erősödött meg Magyarországon.) Horváth Gergely Krisztián ehelyett a földesúr és a jobbágyság közötti szerves egységet, a szimbiózist, a kölcsönös előnyök keresésének szándékát emeli ki. Így ír például a vármegye szerepéről a kötet bevezetésében: „a vármegyére olyan uralmi egységként tekintek, amely szervezeténél fogva kiegyensúlyozó szereppel bírt az állam (helytartótanács, kamara) és a helyi hatalmasságok (a két nagy uradalom) között, ügyelve a jobbágyság (a városias mezővárosok esetében: a polgári) népesség jogbiztonságára.” (20. o.)

Minden társadalomtudományi munkára, így erre a kötetre is igaz, hogy

szerzőjének világnézete, gondolatai már a témaválasztásban, a kérdésfeltevésben is megjelennek. A társadalomtudósok nem véletlenszerűen választják ki kutatási témájukat, hanem az őket egyébként is foglalkoztató kérdésekre keresik a választ. Nem véletlen, hogy Horváth Gergely Krisztián másfél évtizeden át kitartóan kutatta ezt a témát, hiszen szövegéből is kiolvasható egy fontos alapállás: a dolgos, földművelő emberek iránti szimpátia és szeretet. Az sem véletlen, hogy Wittmann Antal bemutatása olyan nagy teret kap a kötetben: ő a történet pozitív hőse, akinek értékrendjével valószínűleg a szerző is azonosul. Minden bizonnyal Horváth Gergely Krisztián is vallja a „lépcsőnkénti csendes haladás” (89. o.) emberének hitvallását, aki azt kereste, hogy az „az egyéni hasznokat miként lehet összehangolni a közjával.” (95. o.)

TÉR ÉS TÁRSADALOM | *SPACE AND SOCIETY*

TUDOMÁNYOS ÉLET / SCIENTIFIC LIFE

John Friedmann (1926–2017)

CSOMÓS GYÖRGY

CSOMÓS György: Debreceni Egyetem Építőmérnöki Tanszék; 4028 Debrecen, Ótemető u. 2–4.; csomos@eng.unideb.hu

György CSOMÓS: Department of Civil Engineering, University of Debrecen; Ótemető u. 2–4., H-4028 Debrecen, Hungary; csomos@eng.unideb.hu

2014-ben elhunyt Sir Peter Hall, a várostervezés és a városkutatás egyik legkiemelkedőbb nemzetközi szereplője (Csomós 2015), 2017. június 11-én pedig követte őt a tudományterület másik ikonikus alakja, John Friedmann.

Friedmann 1926-ban született Bécsben, 14 évesen pedig az Egyesült Államokba került. Miután 1955-ben PhD-fokozatot szerzett a Chicagói Egyetemen, 1956 és 1958 között a Bahiai Szövetségi Egyetemen kezdett tanítani Brazíliában, majd 1961 és 1965 között Bostonban az MIT-n folytatta pályafutását, amelyet 1966 és 1969 között egy újabb nagy kitérő követett: a Chilei Pápai Katolikus Egyetemre került Santiagóba. Innen hívta vissza az Egyesült Államokba Harvey S. Perloff, a Kaliforniai Egyetem, Los Angeles (UCLA), Építészeti és Várostervezési Iskolájának dékánja, ahol 1969-ben Friedmann megalapította a Várostervezési Tanszéket. Az UCLA-ról történt 1996-os nyugdíjba vonulását követően kutatóprofesszori pozíciót kapott a Tajvani Nemzeti Egyetemen, illetve a Melbourne-i Egyetem Építészeti, Építési és Tervezési Karán. Végül 2001-ben mint tiszteletbeli professzor csatlakozott a vancouveri British Columbia Egyetem Községi és Regionális Tervezés Iskolájához, ahol egészen haláláig dolgozott.

Élete során számos ország (pl. Brazília, Chile, Mozambik, Venezuela) kormányának munkáját segítette tanácsadóként, Kínában pedig a Kínai Várostervezési Akadémiai tiszteletbeli tanácsadójának választották. Munkásságát 26 könyv, kilenc szerkesztett kötet, valamint több mint 200 folyóiratcikk fémjelzi, amelyek olyan változatos témaköröket ölelnek fel, mint a regionális tervezés, az urbanizáció és a tervezésmélelet.

Friedmann tudományos munkásságnak jelentősége a társadalomtudományokban (elsősorban természetesen a geográfiában és a városkutatásokban) is

felbecsülhetetlen, és a tudományterület olyan világszerte ismert kutatóira gyakorolt hatást, mint Saskia Sassen, Paul L. Knox, Peter J. Taylor vagy éppen Sir Peter Hall (Hall 2001; Knox 1995; Sassen 1991; Taylor 2004). Friedmann nevéhez számos könyv és folyóiratcikk fűződik, legismertebb és legtöbbet hivatkozott műve az 1986-ban megjelent *The world city hypothesis* (A világváros-hipotézis – Friedmann 1986), amely a napjainkban roppant népszerű világváros-kutatások egyik megkerülhetetlen mérföldkövének számít.

A világváros-kutatókat Hall indította útjára az 1966-ban megjelent, alapvetően várostervezéssel foglalkozó *The world cities* (A világvárosok – Hall 1966) című könyvével. Ezt követően olyan kiemelkedő kutatók foglalkoztak a témával, mint például a kanadai közgazdász, Stephen Hymér (1972), aki elsőként kötötte össze a világvárosok földrajzi elhelyezkedését a transznacionális vállalatok cégközpontjainak térbeli eloszlásával. A kezdeti világváros-kutatásokból azonban hiányzott egy roppant fontos elem, amelynek bevezetése nélkül a tudományterület talán nem is létezhetne a ma ismert formájában, ez pedig a rendszer. Friedmann világváros-hipotézise hét, egymáshoz lazán kapcsolódó állításból áll, amelyek nagymértékben építenek két, korábban leírt világ gazdasági jelenségre: az új nemzetközi munkamegosztás kiterjedésére (Fröbel, Heinrichs, Kreye 1980), illetve Immanuel Wallerstein (1974) világrendszer-elméletére. Ám míg az előbbi jelenség inspirálta Friedmann (ahogy tanulmányában is említi: a világváros-hipotézis az új nemzetközi munkamegosztás térbeli szerveződéséről szól), addig az utóbbi passzívan korlátozta. Wallerstein világrendszer-elmélete ugyanis a kapitalista világ gazdaság centrum-periféria struktúrájára épült, amely mellőzte a kommunista blokkot és jelentéktelennek ítélte a perifériát. Ennek megfelelően Friedmann világváros-rendszere a centrumban és a félperiférián elhelyezkedő országok vezető városait tartalmazza, és azok klasszifikációját mutatja be. Bár Friedmann világváros-hipotézise saját korában elsősorban az elméleti megközelítés (tehát az állítások kifejtése) miatt vált széles körben elterjedté, végül is az általa alkalmazott klasszifikáció hagyott mélyebb nyomott a világváros-kutatásokon. Friedmann világváros-hipotézisének megjelenése előtt ugyanis csak horizontális város csoportosítás történt, például Hall (1966), Hymér (1972), Heenan (1977) és más neves kutatók is egy homogén halmaz keretein belül értelmezték a világvárosokat, és nem mint alá-fölé rendelt vagy különböző kategóriákba tartozó entitásokat. Friedmann viszont bevezetett egy olyan osztályozást, amelyben a világvárosok eltérő csoportokba kerültek, és a világvárosrendszeren belül más-más pozíciót foglaltak el. A világváros-hipotézis ezzel – akarva, de inkább akaratlanul – utat nyitott a (világ)városok megannyi rangsorolásának, amelyek nélkül a világváros-kutatások ma elképzelhetetlenek lennének. Ugyanakkor Friedmann „öröksége” napjainkban már igen komoly dilemma elé állítja a világvárosokkal foglalkozó kutatókat: szükséges-e és helyén való-e egyáltalán kategorizálni, rangsorolni a városokat (a témában pró és kontra hangzanak el érvek, lásd például Leon 2017; Robinson 2002; Roy 2009; Taylor,

Derudder 2016). Friedmann világvárosrendszere ugyanis inkább korlenyomat, egy olyan gazdaságilag, politikailag, társadalmilag megosztott világ tükörképe, amelyet az 1980-as években még csak kibontakozó, majd az 1990-es évek közepétől felgyorsuló globalizáció (és persze a világpolitika változása) végérvényesen eltörölt. Ebben a megváltozott környezetben maga Friedmann is változott, és visszatért eredeti kutatási témájához: a 2000-es évek elejétől haláláig lényegében csak regionális tervezéssel és várostervezéssel foglalkozott.

Friedmann munkássága természetesen a hazai kutatók előtt is jól ismert, a neve rendszeresen felbukkan folyóiratcikkekben, könyvekben, disszertációkban. Munkásságának tudományterületi összetettségét pedig világosan tükrözi, hogy geográfusok éppúgy előszeretettel merítenek műveiből, mint a regionális tervezéssel, várostervezéssel foglalkozó szakemberek. Előbbiek közé tartozik Enyedi György (2009; 2012) és Erdősi Ferenc (2003a; 2003b), akiket elsősorban Friedmann világváros-elméletei inspiráltak, míg utóbbiak közül Faragó László emelhető ki, aki számos tervezéssel kapcsolatos munkájában hivatkozott Friedmann műveire (pl. Faragó 1991a; 1991b; 1997; 2001).

Irodalom

- Csomós Gy. (2015): Sir Peter Hall (1932–2014). Egy településtervező emlékére, aki iskolát teremtett a geográfiában. *Földrajzi Közlemények*, 1., 68–69.
- Enyedi Gy. (2009): Városi világ. *Magyar Tudomány*, 170., 295–302.
- Enyedi Gy. (2012): *Városi világ*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Erdősi F. (2003a): Globalizáció és a világvárosok által uralt tér. *Tér és Társadalom*, 3., 1–27.
- Erdősi F. (2003b): Globalizáció és a világvárosok által uralt tér II. *Tér és Társadalom*, 4., 1–16.
- Faragó L. (1991a): Szempontok az irányítási rendszer modellváltásához. *Tér és Társadalom*, 1., 55–72.
- Faragó L. (1991b): A térszemlélet változó tartalma. *Tér és Társadalom*, 1., 103–109.
- Faragó L. (1997): Tervezéseméleti alapvetések. *Tér és Társadalom*, 3., 1–16.
- Faragó L. (2001): Szeletek a tervezés mélyrétegeiből. *Tér és Társadalom*, 3–4., 11–24.
- Friedmann, J. (1986): The world city hypothesis. *Development and Change*, 1., 69–83. <http://doi.org/bnv955>
- Fröbel, F., Heinrichs, J., Kreye, O. (1980): *The new international division of labour: Structural unemployment in industrialised countries and industrialisation in developing countries*. Cambridge University Press, Cambridge
- Hall, P. (1966): *The world cities*. McGraw-Hill, New York
- Hall, P. (2001): Global city-regions in the twenty-first century. In: Scott, A. J. (ed.): *Global city-regions: Trends, theory, policy*. Oxford University Press, Oxford, 59–77.
- Heenan, D. A. (1977): Global cities of tomorrow. *Harvard Business Review*, 3., 79–92. <http://doi.org/dgq2qs>
- Hymer, S. (1972): The multinational corporation and the law of uneven development. In: Bhagwati, J. (ed.): *Economics and world order*. Macmillan, London, 113–140.
- Knox, P. L. (1995): World cities in a world-system. In: Knox, P. L., Taylor, P. J. (eds.): *World cities in a world-system*. Cambridge University Press, Cambridge, 3–20. <http://doi.org/b5w5bc>
- Leon, J. K. (2017): Global cities at any cost: Resisting municipal mercantilism. *City*, 1., 6–24. <http://doi.org/b963>
- Robinson, J. (2002): Global and world cities: a view from off the map. *International Journal of Urban and Regional Research*, 3., 531–554. <http://doi.org/fwwfj6>

- Roy, A. (2009): The 21st-century metropolis: New geographies of theory. *Regional Studies*, 6., 819–830. <http://doi.org/cmnj8h>
- Sassen, S. (1991): *The global city*. Princeton University Press, Princeton
- Taylor, P. J. (2004): *World city network. A global urban analysis*. Routledge, Abingdon, New York
- Taylor, P. J., Derudder, B. (2016): *World city network*. 2nd edition. Routledge, London, New York
- Wallerstein, I. (1974): *The modern world system: Capitalist agriculture and the origins of the European world economy in the sixteenth century*. Academic Press, New York

Szerzőink figyelmébe

A Tér és Társadalom a szerkesztői munka egyszerűsítése érdekében a kéziratokat elsődlegesen online fogadja a <http://tet.rkk.hu> oldalon való regisztráció után feltöltve. Amennyiben a kéziratleadással kapcsolatosan technikai problémái vagy kérdései vannak, lépjen kapcsolatba Czirfusz Mártonnal (czirfusz@rkk.hu, illetve +36 1 309 2684)!

A kézirat előkészítése

A Tanulmányok és a Kitekintés rovatban legfeljebb 40 000 karakter (szóközökkel) terjedelmű kézirat közölhető, a Ténykép rovat rövidebb, legfeljebb 25 000 leütés (szóközökkel) hosszúságú tanulmányokat fogad. Az előírtnál hosszabb kéziratokat a szerkesztőség formai okokból elutasíthatja. A könyvismertetések (tartalmi ismertetés) legfeljebb 3000 leütés (szóközökkel) terjedelműek, a recenziók (könyvkritika) hossza legfeljebb 10 000 leütés (szóközökkel).

A kézirat feltöltése során az ott szereplő űrlapon adja meg a szerzők elérhetőségét, a kézirat címét, a Tanulmányok és a Kitekintés rovatba szánt kéziratok esetében az 1500–2000 karakter hosszúságú magyar és hosszabb, kb. 3000 karakter terjedelmű angol nyelvű absztraktot, valamint 3–5 kulcsszót magyarul és angolul. Az absztrakt tartalmazza a tanulmány célját, mutassa be a cikk felépítését, valamint a főbb eredményeket.

A kézirat szövegét – a szerzői adatok, az absztrakt és a kulcsszavak nélkül – különálló fájlban tölts fel, lehetőleg .doc, .docx vagy .rtf formátumban. A tördelőszerkesztő munkájának megkönnyítése érdekében minél kevesebb formázást használjon.

A jegyzetek a főszöveg kiegészítéseit tartalmazzák, ne legyen bennük pl. ábramagyarázat. A szöveg végén, az irodalomjegyzék előtt helyezze el az esetleges köszönetnyilvánítást, illetve itt nevezze meg a kézirat megjelenését támogató intézményeket, szervezeteket, ösztöndíjakat.

Ábrák és táblázatok

Az ábrákat és a táblázatokat a szövegbe építve is küldje be. Számozással jelezze a szövegben elfoglalt pontos helyüket, címüket, forrásukat, illetve zárójelben hivatkozzon rájuk a kézirat szövegében. Az ábrák és táblázatok címeit angolul is tüntesse fel.

Az ábrákat (térképeket, diagramokat, fotókat stb.) külön fájlban is csatolja a kéziratához, lehetőleg .eps vagy .tiff formátumban. Az ábrák felbontása legalább 300 dpi legyen. (Az ábrák maximális nyomtatási szélessége 11,6 cm, egész oldalas fektetett ábránál 18,3 cm.) Színes ábrákat nem közlünk. Az ábrafeliratokon törekedjen az olvasható méretekre. Az ábrák szerzői jogainak rendezése a kézirat szerzőjének felelőssége. Terjedelmi okok miatt kérjük, hogy egy tanulmányban legfeljebb 4–5 ábra szerepeljen.

Irodalomjegyzék

A szöveget az Irodalom követi a szerzők (szerkesztők) neve szerinti betűrendben.

1. Könyv

A szerző családneve és utónevének kezdőbetűje, a megjelenés évszáma (zárójelben, utána kettőspont), a könyv címe (dőltbetűvel, utána pont), alcíme (dőltbetűvel, utána pont), a kiadó neve (utána vessző), a város, ahol kiadták. (Ha van, sorozatcím és sorszám – zárójelben.) Ha szerkesztő a vezető alkotó, akkor a neve után fel kell tüntetni: (szerk.) vagy (ed.) stb. A társszerzők neve közé vesszőt teszünk. Példa könyvre:

Horváth Gy., Hajdú Z. (szerk.) (2010): *Regionális átalakulási folyamatok a Nyugat-Balkán országaiiban*.

MTA Regionális Tudományok Központja, Pécs (Régiók Európája; 4.)

2. Folyóiratcikk

A szerző családneve és utónevének kezdőbetűje, a megjelenés évszáma (zárójelben, utána kettőspont), a cikk címe (utána pont), esetleges alcíme (utána pont), a folyóirat címe (dőltbetűvel,

utána vessző), sorszám az évfolyamon belül (utána pont és vessző), a cikk első és utolsó oldalszáma. Az évfolyamszámot csak akkor kell megadni, ha a hivatkozott mű másképp nem azonosítható. Az évfolyamszám a folyóiratcím után álljon, és kövesse az évf. rövidítés vagy a kötet szó, ez után pedig az évfolyamon belüli lapszám. Elektronikus folyóirat esetén az információ kiegészül az internetes címmel. A társszerzők neve közé vesszőt teszünk. Példák folyóiratcikkre:

Hajdú Z. (2008): A kárpát-medencei államosodási térfolyamatok kérdőjelei: széttagolódás, kárpát-medencei integráció, avagy betagolódás az euro-atlanti nagytérési rendszerekbe? *Közép-európai Közlemények*, 2., 27–33.

Kothari, S., Kuruvilla, B. (2008): There is no alternative to socialism. Interview with Egyptian economist Samir Amin. *Frontline. India's National Magazine*, 26., <http://www.hinduonnet.com/fline/fl2526/stories/20090102252604400.htm> Letöltés: 2009. márc. 16.

3. Gyűjteményes kötetben szereplő cikk

A szerző családneve és utónevének kezdőbetűje (utána pont), a megjelenés évszáma (zárójelben, utána kettőspont), a cikk címe (utána pont), esetleges alcíme (utána pont). A befogadó kötet leírását az In: vezeti be. Következik a szerkesztő családneve és utónevének kezdőbetűje, a (szerk.) vagy (ed.) (utána kettőspont), a *kötet címe* (dőlőbetűvel, utána pont), *esetleges alcíme* (dőlőbetűvel, utána pont), a kiadó neve (utána vessző), a város, ahol kiadták (utána vessző), a cikk első és utolsó oldalszáma. Példa gyűjteményes kötetben levő cikkre:

Péteri G. (1991): Az önkormányzatok és oktatási intézmények viszonya, finanszírozási kérdések. In: Kozma T. (szerk.): *Önkormányzat és iskola*. Oktatókutató Intézet, Budapest, 122–154.

Ha a szerző nem természetes személy, akkor a szervezet neve a kiadó pozíciójából a szerzőébe lép előre. [Szögletes zárójelben] meg kell adni a kollektív szerző teljes nevét. Példa kollektív szerzőre:

KSH [Központi Statisztikai Hivatal] (2005): *Területi statisztikai évkönyv 2004*. Budapest

4. Az internetes források rendezése újratezdődő betűrendben történik. A <http://www.elhagyásával> a szöveg közben így kell hivatkozni: (mrtr.hu 2010). Az irodalomjegyzékben a sorrend: <http://www.stb/esigytovb/> (utána szóköz), információ a forrás jellegéről (zárójelben), Letöltés: dátum. Példa internetes forrásra:

http://www.rkk.hu/tudomanyos_tevekenyseg/nemzetkozi_kutatasok.html (futó projektek, téma-vezetők) Letöltés: 2011. márc. 16.

A szerkesztés folyamata

A kézirat beküldése után, a folyóirat weboldalára bejelentkezve a szerző figyelemmel kísérheti a szerkesztés folyamatát, a szerkesztőség pedig e-mailben tartja vele a kapcsolatot.

A Tanulmányok és a Kitekintés rovatba szánt kéziratokat két anonim lektor értékeli, a többi rovatnál a rovatszerkesztők döntenek a kéziratok megjelenéséről. Az anonim lektorálás megvalósulása érdekében kérjük, hogy se a nevét, se más, azonosításra alkalmas személyes adatát ne tüntesse fel a kéziratban és a kiegészítő fájlokban.

A lektorálás és a szerkesztői jóváhagyás után a kéziratot az olvasószervező veszi gondozásba, így a szerkesztők mellett kérdései esetén ő is kapcsolatba léphet a szerzővel.

Az olvasószerveztett és betördelt változatot visszaküldjük utolsó szerzői átolvasásra. Ekkor már csak az elütések, kisebb formázási problémák korrekciója lehetséges.

A szerző(k)nek a megjelent folyóiratszámából egy szerzői példányt küldünk, illetve az elektronikus változathoz hozzáférést biztosítunk.

Részletesebb útmutatónkat a folyóirat honlapján (<http://tet.rkk.hu>) találja meg. A cikkek leadásával kapcsolatban szívesen állunk rendelkezésre e-mailben (Barta Györgyi főszerkesztő: barta@rkk.hu) vagy telefonon (+36 1 309 2684).

Kéréseink figyelembevételét előre is köszönjük!

A szerkesztőség

TÉR ÉS TÁRSADALOM | *SPACE AND SOCIETY*

2017/3

Articles

Zoltán Elekes, Sándor Juhász	
The effect of agglomeration economies mediated by technological proximity on Hungarian firm survival	3
Viktória Szirmai	
The socialist and/or global nature of the new town urbanization model	25
Gábor Michalkó, Dániel Balizs, Éva Kiss, Szilvia Faragóné Huszár, András Sik, Dávid Karácsonyi	
Attracted by the countryside – invisible tourism in Hungarian urban agglomerations	44
Janka Tóth, Boglárka Méreiné Berki, György Málovics, Judit Juhász, Lajos Boros	
“If we just move people out, they will be lost without each other.” Resources, limits and their spatial distribution for the Roma underclass living in urban ghettos: the case of a major Hungarian city	62
Judit Csoba	
The role of horticulture and the household economy in the rural poor’s social integration – The Social Land Program is 25 years old	85

Outlook

Krisztina Németh	
Transnational migration from children’s perspective: being a stranger and taming space	103
Dávid Fekete	
Economic governance models of European automotive industry centers	125

Report

Róbert Győri, György Mikle	
Transformation of regional development disparities in Hungary, 1910–2011	143

Book reviews

Erő Molnár	
A critical approach to postindustrial transition and reindustrialisation	167
Károly Fekete	
Dombi G. et al. (2017): A területi tőke és magyarországi dimenziói	173
Ákos Bodor, Zoltán Grünhut	
Using sandpaper as a towel	177
Róbert Győri	
Horváth G. K. (2013): Bécs vonzásában – Az agrárpiaicosodás feltételrendszere Moson vármegyében a 19. század első felében	182

Scientific life

György Csomós	
John Friedmann (1926–2017)	187
Information for contributors	191

Tanulmányok

Elekes Zoltán, Juhász Sándor	
A technológiai közelség által közvetített agglomerációs előnyök hatása a hazai vállalatok túlélésére	3
Szirmai Viktória	
Az új városi urbanizációs modell szocialista és/vagy globális természete	25
Michalkó Gábor, Balizs Dániel, Kiss Éva, Faragóné Huszár Szilvia, Sik András, Karácsonyi Dávid	
A vidékiesség vonzásában: a nagyvárosi agglomerációk láthatatlan turizmusa Magyarországon	44
Tóth Janka, Méreiné Berki Boglárka, Málovics György, Juhász Judit, Boros Lajos	
„Ha csak úgy kiköltöztetjük az embereket, egymás nélkül elvesznek.” Erőforrások, korlátok és ezek térbelisége a roma szegregátumokban lakók számára: egy hazai város példája	62
Csoba Judit	
A kertkultúra és a háztartásgazdaság szerepe a vidéki szegények társadalmi integrációjában – 25 éves a Szociális Földprogram	85

Kitekintés

Németh Krisztina	
Idegenségtapasztalat és megszelídített tér. Transznacionális migráció gyerekperspektívából	103
Fekete Dávid	
Európai járműipari térségek gazdasági kormányzási modelljei	125

Ténykép

Győri Róbert, Mikle György	
A fejlettség területi különbségeinek változása Magyarországon, 1910–2011	143

Könyvszemle

Molnár Ernő	
A posztindusztriális átmenet és az újraiparosodás kritikai olvasata. Lux G. (2017): Újraiparosodás Közép-Európában	167
Fekete Károly	
Dombi G. et al. (2017): A területi tőke és magyarországi dimenziói	173
Bodor Ákos, Grünhut Zoltán	
Dörzspapírral törölközni. Bajmócy Z., Gébert J., Málovics Gy. (szerk.) (2017): Helyi gazdaságfejlesztés a képességszemlélet alapján	177
Győri Róbert	
Horváth G. K. (2013): Bécs vonzásában – Az agrárpiacosodás feltételrendszere Moson vármegyében a 19. század első felében	182

Tudományos élet

Csomós György	
John Friedmann (1926–2017)	187
Szerzőink figyelmébe	191

TÉR ÉS TÁRSADALOM

2017/4

Főszerkesztő / Editor-in-chief:

Barta Györgyi

Vendégszerkesztők / Guest editors:

Dabasi-Halász Zsuzsanna

Lipták Katalin

Főszerkesztő-helyettes / Managing editor:

Czirfusz Márton

Szerkesztők / Editors:

Beluszky Pál

Fábián Attila

Gál Zoltán

Győri Róbert

Molnár Ernő

Tagai Gergely

Timár Judit

Váradi Monika Mária

Szerkesztőbizottság / Editorial board:

Enyedi György † (örökös elnök / honorary chair)

Benedek József

Czakó Erzsébet

Kovács Zoltán

Lengyel Imre

Tadeusz Marszał

Peter Meusburger

Molnár Virág

Nemes Nagy József

Pálné Kovács Ilona

Rechnitzer János

James W. Scott

Szirmai Viktória

Tosics Iván

Doris Wastl-Walter

Technikai szerkesztő / Layout editor:

Fenyvesiné Simon Ágnes

Borítóterv / Cover design:

Pinczehelyi Sándor, a Kossuth-díjas Lantos Ferenc festményének felhasználásával /

Sándor Pinczehelyi, based on the artwork by Ferenc Lantos

Nyomdai munkák / Printed by:

Palatia Nyomda és Kiadó Kft., Győr

Az MTA KRTK Regionális Kutatások Intézetének negyedévente megjelenő folyóirata / Quarterly journal of Hungarian Academy of Sciences, Centre for Economic and Regional Studies, Institute for Regional Studies

Felelős kiadó / Legally responsible publisher:

Fazekas Károly (főigazgató / general director)

Szerkesztőség / Editorial address:

MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete

Tér és Társadalom szerkesztősége

1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.

Tel.: +36 (1) 309 2684

E-mail: tet@rkk.hu

Megrendelhető a szerkesztőség címén, csekken befizetve vagy átutalással.

Éves előfizetési díj (nyomtatott és online): intézményeknek 6000 Ft, egyéni előfizetőknek 4000 Ft (áfával, postaköltség nélkül). Csak

online: egyéni előfizetőknek 2000 Ft (áfával). Példányonként kapható az MTA KRTK Regionális

Kutatások Intézete kutatóhelyein.

A folyóirat kiadását támogatják: Magyar Tudományos Akadémia, MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete, Magyar Regionális Tudományi Társaság, Nemzeti Kulturális Alap.

A Tér és Társadalom a Magyar Regionális Tudományi Társaság illetménylapja.

ISSN 0237-7683 (nyomtatott / print)

ISSN 2062-9923 (elektronikus / electronic)

<http://tet.rkk.hu>

A Tér és Társadalom a Creative Commons Nevezd meg! – Ne add el! – Ne változtasd! 3.0 licenc alatt jelenik meg. / Space and Society is published under the Creative Commons Attribution – NonCommercial – NoDerivs 3.0 licence. <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/>

TÉR ÉS TÁRSADALOM SPACE AND SOCIETY

Mobilitási folyamatok Európában és Magyarországon

Mobility processes in Europe and Hungary

31. évfolyam, 4. szám
Volume 31, Number 4
2017

TÉR ÉS TÁRSADALOM | *SPACE AND SOCIETY*

Bevezetés

Introduction

DABASI-HALÁSZ ZSUZSANNA

DABASI-HALÁSZ Zsuzsanna: egyetemi docens, Miskolci Egyetem, Világ- és Regionális Gazdaságtan Intézet; 3515 Miskolc-Egyetemváros; hrdabasi@uni-miskolc.hu

Zsuzsanna DABASI-HALÁSZ: associate professor, Institute of World and Regional Economics, University of Miskolc; H-3515 Miskolc-Egyetemváros, Hungary; hrdabasi@uni-miskolc.hu

A mobilitás interdiszciplináris fogalom, amely a népesség egy-egy csoportjának, rétegének társadalmi és földrajzi helyzetváltoztatását jelenti. A jelenséget a szociológia, a demográfia, a közgazdaságtan egyaránt vizsgálja. A mobilitás folyamatok kiváltó okok összekapcsolódnak, kölcsönösen hatnak egymásra, sok esetben ok-okozati összefüggésekként írhatók le. A kutatások általában külön kezelik a társadalmi mobilitást, amikor a társadalmi hierarchiában történő fölfelé vagy lefelé mozgást vizsgálják és a vándorlást, amely magába foglalja az egyén vagy a csoport állandó, illetve ideiglenes módon történő, belföldi vagy nemzetközi relációjú, legális vagy illegális lakóhely-változtatását és az életvitelszerű ingázását is. E tematikus szám tanulmányaiban a vizsgálatok térbeli dimenzióit emeljük ki, melyek a migrációs folyamatok bármely körülményének, adottságának térben jellegzetesen különböző előfordulásaira utalnak. Az egyes vizsgálatok elemzési kerete változatos, hol kiterjed egész Európára, hol egy országra, hol egy településre, egy intézményre, illetve egy-egy személyre. A tanulmányok központi kérdése viszont minden esetben a nemzetközi migráció, a határon átnyúló földrajzi mobilitás.

A vándorlással foglalkozó tematikus szám tanulmányai a Miskolci Egyetemen végzett két kutatásra támaszkodnak elsősorban. A lapszám gerincét öt írás alkotja, melyek az Európai Unió által támogatott fiatalok mobilitását vizsgálták a nemzetközi MOVE¹ projekt keretében. Ezt a kutatást a Gazdaságtudományi Kar Világ- és Regionális Gazdaságtan Intézetének oktatói a Luxemburgi Egyetem vezetésével, a Hildesheimi Egyetem, a bukaresti Közgazdaságtudományi Egyetem, a Német Ifjúságkutatási Intézet és a madridi Szociológus Kamara kutatócsoportjának munkatársaival együtt végzik. E számban három tanulmányt mutatunk be, melyeket kollégáink a Műszaki Földtudományi Karon végéhez közeledő, Legújabb trendek a magyarországi kivándorlásban című OTKA-kutatás eredményeiből állítottak össze. Négy olyan cikk is helyet kapott a tematikus

számban, melyeket az említett nemzetközi kutatás ihletett, szerzőik kapcsolódtak a két kutatócsapathoz, velük együtt alakult ki a miskolci alkotóközösség.

Fiatalok mobilitása Európában

A MOVE projekt célja a fiatalok mobilitásának átfogó elemzése az Európai Unió területén. Kutatócsoportunk a mobilitás keretében az országhatárokat átlépő mozgásokat vizsgálta, a fiatal korosztályokra és az Európai Unió határain belüli folyamatokra koncentrálva. Ezt a hagyományos szakirodalom nemzetközi vándorlásnak, migrációnak nevezi, napjainkban azonban az Európai Unió szóhasználatában migráción az integráció határait átlépő mozgásokat értik. Migráns az, aki nem rendelkezik a római szerződés negyedik szabadságjogával, azaz a szabad helyváltoztatással és a szabad munkavállalással az EU tagországaiban. Az Európai Unió területén született tagországi állampolgársággal rendelkezők országhatárokat átlépő lakóhely-változtatást mobilitásnak nevezzük, függetlenül annak céljától – amely lehet oktatás, munkavállalás, vállalkozás, életvitelszerű tartózkodás –, gyakoriságától, egyéni vagy csoportos voltától.

A kutatás alapkérdését úgy fogalmaztuk meg, hogy hogyan lehet a fiatalok mobilitása „jó” mind a társadalmi-gazdasági fejlődés, mind a fiatalok személyes fejlődésének szempontjából. Melyek azok a tényezők, attitűdök, motivációk, amelyek elősegítik vagy akadályozzák a „jótékony” mobilitást? Hein de Haas (2010) munkáját elméleti keretként fogadta el a kutatásunk. Úgy gondoljuk, hogy az ifjúsági mobilitás vizsgálata lehetővé teszi a nemzeti és nemzetközi politikák módosítását, amelyek közvetlenül és közvetve javítják a jogi, gazdasági és politikai intézmények és piacok működését. Ezzel segítenek helyreállítani a kormányzatba, az integrációba vetett bizalmat, aminek az lehet a következménye, hogy több fiatal tér haza, tudását és megtakarításait a származási országban hasznosítja.

A MOVE projektet interdiszciplinaritás és módszertani változatosság jellemzi. Szekunder adatokból adatbázis építése, modell alkotása, ökonometriai elemzése, primer adatgyűjtés, összehasonlító elemzés, általános ifjúsági mobilitási minták és regionális klaszterek létrehozása egyaránt eszközei módszertani arzenálunknak. A vándorlás magyarázata és hatásának elemzése során a mainstream gazdasági modellek deduktív-analitikus matematikai módszertanát alkalmaztuk, konkrét függvényekkel és egyenletekkel magyarázzuk a mobilitás hatásmechanizmusát.

Tematikus számunk két ökonometriai tanulmánnyal indul.

Siposné Nándori, Dabasi-Halász és Ilyés (2017) azt a hipotézisüket bizonyítják, hogy a fiatalok bejövő mobilitásának fokozódása kedvezően hat mind a munkaerőpiacra, mind a gazdasági növekedésre, vagyis csökkenti a fiatalok munkanélküliségét és növeli az egy főre jutó GDP-t, függetlenül attól, hogy befogadó vagy kibocsátó országcsoporthoz beszélünk.

Marinescu és Manafi (2017) tanulmányának hipotézise szerint a nyugdíjrendszerre jelentős hatást gyakorol a fiatalok nemzetközi migrációja. Bemutat-

ják a fiatalok mobilitási mintázatát Európában, bizonyítva annak centrum-periféria jellegét.

A kutatás másik iránya – a behaviorizmust és a kognitív pszichológiát követve – inkább a kérdőíves felmérések és interjúk használatát részesíti előnyben. Kutatásunk sajátossága, hogy a makroszintű gazdasági elemzésekkel dolgozó, kvantitatív vizsgálatokat végző kollégák állandó információcserét folytatnak a mezo- és mikroszintű adatbázissal dolgozó és „puha” módszereket is alkalmazó kollégákkal.

A fiatalok mobilitásának motivációiról, az akadályokról és támogató folyamatokról szóló vizsgálatban interjúkon alapuló páros esettanulmányokat készítettünk. Őt típusát határoztuk meg a fiatalok mobilitásának: a tanulását, a szakmai-gyakorlatit, az önkéntes segítőit, a munkavállalását és a vállalkozóit.

Tematikus számunk három cikkében a szerzők narratív interjúkon alapuló esettanulmányok eredményeit mutatják be. A felsőoktatásban tanuló külföldi mobilitásának motivációit vizsgálva keresik és igyekeznek magyarázatot adni a fiatalok vándorlásának valóságos okaira, elkülönítve azokat a politikai céloktól. E kutatás kiterjed a mobil és nem mobil tanulók közötti különbségek elemzésére. Kmiotek-Meier és Karl (2017) a földrajzi és nyelvi távolságot, míg Vysotskaya (2017) a felnőtt és a gyermeki lét közötti átlépést állítja mobilitási vizsgálatának középpontjába. Dabasi-Halász, Lipták, Horváth (2017) a magyar középiskolások nemzetközi mobilitásának motivációit értelmezik.

Az előbbi nemzetközi projektet a miskolci kutatócsoport kiegészítette két vizsgálattal, mely egyrészt az Erasmus-mobilitás gyengeségeit vizsgálta, másrészt a lakókörnyezet sajátosságainak a mobilitásra és környezettudatosságra gyakorolt hatásait állította fókuszba.

A magyar felsőoktatásban tanuló fiatalok mobilitási hajlandósága messze elmarad más európai társaikétól, ennek okait vizsgálták Bartha, S. Gubik, Réthi (2017) egy intézmény falain belül. A Miskolci Egyetemen az alacsonyabb hallgatói aktivitás legfontosabb oka a hallgatói tájékozatlanság; a diákok nem ismerik az Erasmus lehetőségeit, az ügyintézés egyetemen belüli folyamatát.

Berényi (2017) 184 elemű hallgatói mintán arra kereste a választ, hogy a jelenlegi és a jövőben elképzelt településtípus, lakókörnyezet és a lakóház típusa mutat-e kapcsolatot az országhatáron belüli és azon túli munkavállalási célú migrációs szándékokkal.

Legújabb trendek a magyarországi kivándorlásban

Az OTKA által támogatott kutatás célja, hogy feltárja a legújabb trendeket a magyarországi kivándorlásban. A vizsgálatok 2013 őszén indultak két fő irányban, egyrészt a magyarok kivándorlási szándékát vizsgálva, másrészt a külföldön élő magyarok életkörülményeit, társadalmi jellemzőit, szociális hálóját és a visszatérés (remigráció) valószínűségét feltérképezve.

A közelmúltig a magyarok kivándorlási szándéka és az emigráció intenzitása elmaradt ugyan a szomszédos posztoszocialista országokra jellemző növekvő ütemtől, azonban az utóbbi években a kivándorlás hazánkban is látványosan felgyorsult, ezzel súlyosbítva az ország demográfiai helyzetét. Jelenleg 300 000–650 000 magyar él külföldön, elsősorban három migrációs célországban: Németországban, az Egyesült Királyságban és Ausztriában.

A kutatás egyik alapkérdése arra kereste a választ, hogy mennyien tervezik a közeli vagy távolabbi jövőben a kivándorlást Magyarországon, az emigrációt komolyan fontolgatók milyen társadalmi jellemzőkkel rendelkeznek, valamint mely térségekből szándékoznak külföldre költözni. Ezáltal a területi egyenlőtlenségek egyik fontos dimenzióját, a térségek, városok népességmegtartó erejét is vizsgálni lehetett. A másik fő kérdéscsoport a már külföldön élők életszínvonalára, beilleszkedési nehézségeire, anyagi lehetőségeire, szubjektív jóllétükre és hazavándorlási szándékukra vonatkozott.

Kutatási eredményeiket három tanulmányban mutatják be. Siskáné Szilasi, Halász, Gál-Szabó (2017) cikkében a magyar fiatalok erősödő kivándorlási szándékának kiváltó okait és jellemzőit tárták fel. Szilágyi, Varga, Siskáné Szilasi (2017) a nagymintás lekérdezés alapján választ adtak arra, hogy egyes jellemzők milyen mértékben képesek befolyásolni a kiutazási szándék valószínűségének alakulását, valamint migrációs profilokat rajzoltak meg. Siskáné Szilasi, Halász, Vadnai (2017) írásukban 245 külföldön élő emigráns magyar életkörülményeit, karrierterveit, kapcsolati és gazdasági tőkéjét elemezték. Megállapították, hogy a magyarok kivándorlása, külföldön folytatott tanulása, munkavállalása egyre inkább életstratégiává válik, nemtől, kortól, társadalmi osztálytól, iskolai végzettségtől, származástól, lakhelytől, szocializációs háttértől, egyéni kulturális jellemzőktől függetlenül.

Tematikus számunkban további két tanulmány kapott helyet, amelyek kiegészítik a már említett kutatásokat, és sajátos szegmensekkel foglalkoznak. A 21. század migrációs trendjeinek egyik specialitása a gender aspektusa; Lipták, Matiscsákné Lizák (2017) a külföldön élő magyar nők esetében vizsgálta, lehet-e nemspecifikus migrációs folyamatról beszélni. Hegyi-Kéri, Horváth (2017) cikkében egy periferikus és mélyreható társadalmi-gazdasági változásokat megelőző településen a roma és a második generációs elvándorlást, és az ezzel összefüggő munkaerőpiaci depressziót mutatja be.

A Miskolci Egyetemen az elmúlt években kialakult egy kutatócsoport, amely a migráció különböző aspektusait vizsgálja. Ezt tesszük kutatói kíváncsiságból, társadalmi felelősségvállalásból, a fiatalok és az ország jövőjének alakulása iránti aggodásból. E tematikus lapszámba olyan tanulmányainkat válogattuk, amelyek valamilyen szempontból törékeny társadalmi csoportok földrajzi mobilitásának jellemzőit írják le, foglalkozunk fiatalokkal, nőkkel, romákkal, periferikus területeken élőkkel.

A Tudományos élet rovatban két cikk kapott helyet. Siskáné Szilasi (2017) röviden bemutatja a 2017. évi Amerikai Földrajzi Társaság éves konferenciájának programját. Dabasi-Halász, Lipták (2017) írásukban idén elveszített kolléganőjükre,

G. Fekete Évára emlékeznek, akinek ez a szám létrehívása volt talán az utolsó szakmai munkája. Útmutatásai, kedves egyénisége emlékezetükben végig segítette szerkesztői munkájukat.

Jegyzet

- 1 MOVE „Mapping mobility – pathways, institutions and structural effects of youth mobility in Europe” HORIZONT 2020, szerződésszám: 649263. <http://www.move-project.eu>

Irodalom

- Bartha Z., S. Gubik A., Réthi G. (2017): A nemzetközi hallgatói mobilitás területi irányai és akadályai a Miskolci Egyetemen. *Tér és Társadalom*, 4., 181–199. <http://doi.org/10.17649/TET.31.4.2886>
- Berényi L. (2017): A lakókörnyezeti sajátosságok és a munkavállalási célú migrációs szándék kapcsolatának vizsgálata. *Tér és Társadalom*, 4., 200–213. <http://doi.org/10.17649/TET.31.4.2887>
- Dabasi-Halász Zs., Lipták K. (2017): In memoriam G. Fekete Éva. *Tér és Társadalom*, 4., 244–247. <http://doi.org/10.17649/TET.31.4.2971>
- Dabasi-Halász Zs., Lipták K., Horváth K. (2017): „Különlegesnek lenni.” Középiskolások tanulási célú mobilitását meghatározó attitűdök, motivációk. *Tér és Társadalom*, 4., 53–75. <http://doi.org/10.17649/TET.31.4.2893>
- de Haas, Hein (2010): Migration and development: A theoretical perspective. *International Migration Review*, 1., 227–264. <http://doi.org/bc3n95>
- Hegyi-Kéri Á., Horváth K. (2017): Vándorlási helyzetkép 2016-ban egy Borsod-Abaúj-Zemplén megyei településről. *Tér és Társadalom*, 4., 214–230. <http://doi.org/10.17649/TET.31.4.2891>
- Kmíotek-Meier, E., Karl, U. (2017): Kényszer? Földrajzi távolság? Nyelveket beszélni? Mely tényezők meghatározóak a külföldön történő tanulás folyamatában? *Tér és Társadalom*, 4., 76–89. <http://doi.org/10.17649/TET.31.4.2889>
- Lipták K., Matiscsákné Lizák M. (2017): A migráció női arca. *Tér és Társadalom*, 4., 231–240. <http://doi.org/10.17649/TET.31.4.2900>
- Marinescu, D. E., Manafi, I. (2017): A nemzetközi migráció hatása az európai nyugdíjrendszerekre. *Tér és Társadalom*, 4., 27–39. <http://doi.org/10.17649/TET.31.4.2890>
- Siposné Nándori E., Dabasi-Halász Zs., Ilyés Cs. (2017): „Hatás és ellenhatás” – A fiatalok európai mobilitásának hatása a gazdaságra és a munkaerőpiacra. *Tér és Társadalom*, 4., 9–26. <http://doi.org/10.17649/TET.31.4.2894>
- Siskáné Szilasi B. (2017): A migrációs folyamatokkal kapcsolatos legfrissebb kutatási témák. *Tér és Társadalom*, 4., 241–243. <http://doi.org/10.17649/TET.31.4.2972>
- Siskáné Szilasi B., Halász L., Gál-Szabó L. (2017): A magyar fiatalok erősödő kivándorlási szándékának kiváltó okai és jellemzői. *Tér és Társadalom*, 4., 131–147. <http://doi.org/10.17649/TET.31.4.2885>
- Siskáné Szilasi B., Halász L., Vadnai P. (2017): Az emigráns magyarok életkörülményei és -stratégiái a legfontosabb európai migrációs céllországokban. *Tér és Társadalom*, 4., 148–163. <http://doi.org/10.17649/TET.31.4.2892>
- Szilágyi R., Varga B., Siskáné Szilasi B. (2017): Migrációs regionális profilok vizsgálata Magyarországon, nagymintás adatbázison. *Tér és Társadalom*, 4., 164–180. <http://doi.org/10.17649/TET.31.4.2895>
- Vysotskaya, V. (2017): A fiatalok átlépése a munka világába foglalkoztatási mobilitással, esélyhátrányok Európában. *Tér és Társadalom*, 4., 105–117. <http://doi.org/10.17649/TET.31.4.2888>

TÉR ÉS TÁRSADALOM | *SPACE AND SOCIETY*

TANULMÁNYOK / ARTICLES

„Hatás és ellenhatás” – A fiatalok európai mobilitásának hatása a gazdaságra és a munkaerőpiacra

“Action and reaction” – The economic and labor market effects on youth’s European mobility

**SIPOSNÉ NÁNDORI ESZTER, DABASI-HALÁSZ ZSUZSANNA,
ILYÉS CSABA**

SIPOSNÉ NÁNDORI Eszter: egyetemi adjunktus, Miskolci Egyetem, Világ- és Regionális Gazdaságtan Intézet; 3515 Miskolc-Egyetemváros; stsne@uni-miskolc.hu

DABASI-HALÁSZ Zsuzsanna: egyetemi docens, Miskolci Egyetem, Világ- és Regionális Gazdaságtan Intézet; 3515 Miskolc-Egyetemváros; hrdabasi@uni-miskolc.hu

ILYÉS Csaba: tudományos segédmunkatárs, Miskolci Egyetem, Világ- és Regionális Gazdaságtan Intézet; 3515 Miskolc-Egyetemváros; hgilyes@uni-miskolc.hu

KULCSSZAVAK: mobilitás; fiatalok mozgásban; a migráció hatásvizsgálata; munkanélküliség; GDP

ABSZTRAKT: A fiatalok nemzetközi mobilitása az Európai Unió területén számos társadalmi és gazdasági hatást indukál, melynek ökonometria elemzése csak részben kutatott téma. A nemzetközi MOVE kutatási projekt keretében több vizsgálatot is folytattunk a fiatalok Európa számára „hasznos” migrációjának megismerésére. Kvantitatív adatelemzést végeztünk az európai országok körében arra vonatkozóan, hogy a fiatalok mobilitásának milyen munkaerőpiaci és gazdasági hatásai vannak. Hipotézisünk szerint a fiatalok befelé irányuló mobilitásának fokozódása kedvezően hat mind a munkaerőpiacra, mind a gazdasági növekedésre, vagyis csökkenti a fiatalok munkanélküliségét és növeli az egy főre jutó GDP-t, a befogadó és a kibocsátó országban egyaránt. Cikkünkben meghatározzuk a fiatalok migrációjáról szóló elméleti alapvetéseket, majd ismertetjük a modellt, amely a fiatalok jövő mobilitásának a munkanélküliségre és a gazdaságra gyakorolt hatását írja le. Bemutatjuk az OLS panelregresszió-számítással – 30 európai ország bevonásával, 10 évre vonatkozóan (2004–2013) – végzett elemzésünket. A vizsgálatokat három országcsoportban teszteltük: a centrum-, vagyis fogadó országok csoportjában; a periféria-, vagyis kibocsátó országok csoportjában, és az összes vizsgált országban. Az elemzésben kiszűrjük azoknak a gazdasági és társadalmi tényezőknek (mint a minimálbér mértéke, a külföldi működőtőke-kiáramlás, az iskolai végzettség és a városi lakosság aránya) a hatását, amelyek a mobilitás mellett befolyásolhatják a fiatalok munkanélküliségének és az egy főre jutó GDP-nek az alakulását. A tanulmány végén összegezzük, hogy mely tényezők erősítik a fiatalok „jó”, azaz minden szereplő számára hasznos térbeli mobilitását az Európai Unión belül.

Eszter SIPOSNÉ NÁNDORI: assistant professor, Institute of World and Regional Economics, University of Miskolc; H-3515 Miskolc-Egyetemváros, Hungary; stsne@uni-miskolc.hu
Zsuzsanna DABASI-HALÁSZ: associate professor, Institute of World and Regional Economics, University of Miskolc; H-3515 Miskolc-Egyetemváros, Hungary; hrdabasi@uni-miskolc.hu
Csaba ILYÉS: research assistant, Institute of World and Regional Economics, University of Miskolc; H-3515 Miskolc-Egyetemváros, Hungary; hgilyes@uni-miskolc.hu

KEYWORDS: mobility; youth mobility; effect of migration; unemployment; GDP

ABSTRACT: Within the framework of the MOVE project, we are carrying out quantitative analysis for European Union/EFTA countries. We aimed to reveal the labor market and economic effects of youth mobility. After the introduction, we describe the theoretical framework of youth mobility. This includes the center-periphery model, the brain-drain effect and effects on labor market and on economic growth. Then, we construct two models describing how inward youth mobility affects youth unemployment and prosperity. In this, we also examine economic, social and state indicators. In the third section, we apply panel OLS regression analysis for modeling. In total, we examined data of about 30 European countries for ten years (2004–2013).

In our analysis, we grouped countries into three categories: center-receiving countries, periphery-sending countries, and all the included EU/EFTA countries. We also controlled for economic, social and state indicators like minimum wages, outward FDI, adult education level or urban population which might have influenced receiving countries' youth unemployment rate and per capita GDP. Our hypotheses were that incoming youth mobility increase favorably affects the labor market and economic growth potential. That is, it decreases youth unemployment and increases per capita GDP in the receiving countries in all the three cases. In the results of the analysis, we establish that, in all the examined country groups, incoming youth mobility decreases youth unemployment rate and promotes economic growth in the receiving countries which supports both our hypotheses.

Our results can contribute to the elaboration of the Human Resource Strategy of the European Union. It has become obvious that the benefits in both the sending and receiving countries can increase by controlling youth mobility. We widened the former two-actor model (based on the migrant and the receiving country) by also considering the sending country, the organizing institution and the multinational and domestic companies. All these actors benefit from the movement elasticity of potential labor force.

Bevezetés

Pan Gimun volt ENSZ-főtitkár 2013-ban, a fiatalok világnapján legfőbb üzenetként fogalmazta meg, hogy „a fiatalok migrációja: a fejlődés előmozdítása”, s felszólította a politika szereplőit, segítsék a fiatalok mobilitását a fejlődési lehetőség maximalizálása érdekében. A képzett fiatal nemzetközi mobilitása globális előnyöket generál azáltal, hogy megfelelően a szakképzettség iránti igénynek segíti a tudásáramlást. A mobil fiatal hozzájárul a befogadó és a kibocsátó ország gazdasági növekedéséhez, kiváltképp a munkaerőpiac, a kutatás-fejlesztés, az innováció és a vállalkozások területén. A migrációt támogató környezet emeli a globális innovációs szintet, és egyben lehetőség a szegényebb országok számára, hogy kevesebb befektetéssel szerezzék meg az innováció, a termelékenység-növelés technológiáit és termékeit (Kuhn, McAusland 2006). Az egyes

országok migrációs mintázata – kölcsönhatásban a gazdasági fejlődésükkel – térben és időben változik (Melegh 2015). De Haas (2007) szerint nem csupán a migráció gyakorol hatást a fejlődésre, inkább kölcsönös a hatásmechanizmus. De Haas (2007) földrajzi összefüggések mentén olyan átmeneti egyensúlyra törekvő folyamatként írja le a migrációt, amelyet a makroszintű és a regionális fejlődési közeg, illetve a migráns saját közege (pl. háztartás) mint kontextus befolyásol. A MOVE projektben¹ ezt a szemléletet követve foglalkozunk a fiatalok Európai Unión belüli migrációjával. Ebben a tanulmányban azt a vizsgálatunkat mutatjuk be, amely a fiatalok mobilitásának hatását elemzi a munkanélküliségre és az egy főre jutó GDP-re. Kutatásunk célja azt bizonyítani, hogy az uniós fiatalok mozgásának támogatása pozitív hatású a társadalom és a gazdaság számára. Az ökonometriai vizsgálataink célja így a gazdasági jelenségek matematikai elemzése, továbbá a közgazdasági elméletek és modellek tapasztalati adatokkal való igazolása, illetve megcáfolása.

Feltételezésünk szerint a bejövő fiatalok mobilitása „jó” hatással van a gazdasági növekedésre és a foglalkoztatásra. A fiatal korosztály migrációjának mozgatórugóiról és hatásairól szóló tanulmányok többnyire a mikro- és mezoszintekre összpontosítanak, a migrációt általában (a teljes népességre vonatkozóan) vizsgálják, nem különítik el a fiatalok csoportját. Így ezek az elemzések nem nyújtanak elegendő információt az ifjúsági mobilitási politika kialakításához. Ezért azt vizsgáljuk tanulmányunkban, hogy a fiatalok bejövő mobilitása egyformán jó hatással van-e az általában kibocsátó és általában befogadó országok esetében a gazdasági növekedésre és a munkaerőpiacra. Felhasználjuk a MOVE projekt egyik eredményét (Manafi et al. 2017), mely szerint a fiatalok mobilitásában a befogadók a centrum, a kibocsátók pedig a periféria országai, mi pedig bizonyítjuk, hogy a pozitív hatás a befogadó és a kibocsátó országokban egyaránt érvényesül.

Számos közgazdász tett kísérletet a termelés nagysága és a migráció közötti kapcsolat bizonyítására (Grossman 1982), többségük az emberitőke-elméleteket használta fel (Rédei 2006). Az elemzők vagy a humán tőke már elért szintjében, azaz a korábbi időszakban felhalmozott emberi tőkében (Nelson, Phelps 1966), vagy az adott időszak humántőke-felhalmozásában jelölik meg a migráció szerepét a gazdasági növekedésben (Lucas 1988). A fiatalok mobilitásának célja az esélyt biztosító szellemi és anyagi tőke felhalmozása, új ismeretek, tudás megszerzésével, egymást kiegészítő innovativitással. Ezen túl fizikai jelenlétükkel az egyes nemzetgazdaságok és integrációk ereje is növekszik.

Tanulmányunkban először a kutatásunk szemléleti keretét adó elméleti kérdéseket foglalmazzuk meg. Majd bemutatjuk a vizsgálathoz kidolgozott modellünket és az ökonometriai számításaink módszertanát. Eredményeinket összevetjük a kiinduló hipotéziseinkkel. A modelleket nemzetközi kutatócsoportunk közösen alkotta, a vizsgálataink részét képezik a kutatási jelentésnek (Hemming, Tillmann, Reißig 2016a).

Előzmények, a kutatás szemléleti álláspontja

Kutatásunk, amely a fiatalok mobilitásának hatását vizsgálja, három fő keretrendszeri elemet tartalmaz:

- Európát mobilitás szempontjából nem lehet egységesnek tekinteni;
- a brain drain (agyelszívás, vagyis a képzett munkaerő elvándorlása) kérdése az egyik legfontosabb aspektusa a témának;
- a munkaerőpiac egyszerre következmény- és hatásindikátora a migrációs folyamatoknak.

A centrum-periféria elmélet a fiatalok mobilitásának vizsgálatában

A centrum és a periféria kifejezést többek között Wallerstein (1979) nevéhez kötik, aki a fogalmat a modern világgazdaság leírására használta. A világvándorlás célországaiiban az információgazdaság és a magasán képzett humán tőke jelentős koncentrációja alakult ki. Számos gazdasági és technológiai tevékenység – például a kutatás és fejlesztés, a globális üzleti politikát meghatározó tevékenységek, az információs technológiával és felsőoktatással kapcsolatos tevékenységek – a centrumországokban összpontosul (Hannerz 1992). Wallerstein elmélete nemcsak a társadalmi szerveződés makroszintjére vonatkozik, hanem a helyi gazdaság struktúrájára is értelmezhető (Kincses, Rédei 2010). A tanulási célú mobilitásban is feltárható a centrum-periféria hatás: a folyamat földrajzilag bizonyos országok bizonyos városaiban és egyetemein koncentrálódik (Millar, Salt 2007; Rédei 2009). A banki utalások is hasonló mintát követnek: a pénzt többnyire a centrumországokból a periféria országaiba utalják át. Ezeknek az átutalásoknak az összege közel megegyezik a közvetlen külföldi befektetésekkel.

A fiatalok mobilitásának hatását is területi szempontból vizsgáljuk. Román kollégáink eredményeit felhasználva – ők a kutatási projektben klaszterelemzéssel megvizsgálták a bejövő és kimenő vándorlás területi mintázatait – a munkaerőpiaci és gazdasági növekedési következményeket külön a centrum-, azaz befogadó országokra és külön a periféria-, azaz a kibocsátó nemzetgazdaságokra is meghatározzuk (Manafi et al. 2017).

Az első csoportba a fogadó- vagy centrumországok kerültek, ezeket az országokat a fiatalok munkanélküliségi arányának alacsony szintje, az egy főre jutó magas GDP, a szociális juttatások magas szintű kiadásai, a társadalmi egyenlőtlenségeket mérő Gini- és a HDI-indexek alacsony szintje, valamint a szegénységi kockázat alacsony szintje jellemzi (Ausztria, Belgium, Dánia, Egyesült Királyság, Finnország, Franciaország, Hollandia, Írország, Németország, Olaszország, Svédország). Az országokat magas népsűrűség, magas termelékenység és magas nyugdíjak jellemzik. Ezen országok földrajzilag főleg Európa északi és nyugati részén helyezkednek el, gazdaságilag és társadalmilag fejlettek. A második klaszter országaiban (Bulgária, Csehország, Észtország, Görögország, Horvátország, Lengyel-

ország, Lettország, Litvánia, Magyarország, Málta, Portugália, Románia, Spanyolország, Szlovákia, Szlovénia) a fiatalok munkanélküliségi aránya, a Gini-index és a szegénység kockázatának kitett emberek aránya magasabb, az egy főre jutó GDP, a szociális védelemre fordított kiadások, a népsűrűség, a termelékenység és a nyugdíjak kiadásai alacsonyabbak, mint az első klaszterben. Ebben a klaszterben főleg kelet-európai országokat találunk, a vizsgált térség periféria- vagy küldő országaival. A harmadik csoportba Norvégia és Luxemburg került (Svájc a hiányzó adatok miatt a klaszterek szerinti elemzésből kimaradt), kimagasló egy főre jutó GDP-vel és a fiatalok alacsony munkanélküliségi rátájával.

A vizsgálat során arra derült fény, hogy 2004 és 2013 között ezek a klaszterek állandóak. Az egyetlen kivételt Spanyolország jelentette, amely 2010-től kezdődően a második csoportban szerepel, korábban viszont az első klaszterbe tartozott.

A kutatásunk során azt a feltételezésünket teszteltük, hogy a bejövő fiatalok mobilitásának hatása egyaránt pozitív a befogadó és a küldő országcsoportokban.

A brain drain és a fiatalok mobilizációja

Többszörre a fejlődő országokra jellemző, hogy elveszítik a legtehetségesebb és a legjobban képzett munkavállalóikat a más országokba irányuló migráció miatt. Docquier és Rapoport (2012) kimutatta, hogy a jelenség a nemzetközi migráció egyik domináns tényezője és a globalizáció egyik fő eleme. Jól képzett, egészséges fiatalok nagyobb arányban választják a külföldi munkavállalás lehetőségét további fejlődésük iránti vágyból (Dodani, Laporte 2005; Golovics 2014).

Számos kutatás foglalkozik a brain drain okaival, kimutatva, hogy a magasan képzett szakembereket szívesebben fogadják be a célországok, és ez hatással van mind a küldő, mind a fogadó ország munkaerőpiacára (Docquier, Marfouk 2006; Golovics 2015). A bevándorlók gyakran fiatalabbak, mint a fogadó ország lakossága. Rövid távon a bevándorlás megújítja a humán tőkét, a hosszú távú hatás azonban attól függ, hogy a családalapítást hogyan képzelik el az országba érkezők. A bevándorlók gyakran jól képzettek és kevesebb gyereket vállalnak, de gyerekeiknek kiváló lehetőséget nyújtanak a jó oktatásra és a jó életkörülményekre (Urbánné Mező, Udvari 2016).

Kutatásunk során azt a feltételezést teszteltük, hogy a mobilitás révén bejövő fiatal – mint pótlólagos szellemi tőke – a befogadó országokra egyértelműen pozitív hatással van.

A mobilitás hatása a munkaerőpiacra és a gazdasági növekedésre

A migráció munkaerőpiacra gyakorolt hatásával foglalkozó irodalom széles körű és gyorsan frissül. A tanulmányok többsége – a munkaerő-kereslet és az agg-

regált kínálat makrogazdasági modelljeit alkalmazva – azt mutatja, hogy a migráció a béreket és a foglalkoztatást is befolyásolja (Battisti, Felbermayr, Panu 2014; Borjas 2015; Docquier, Osden, Peri 2014; Ottaviano, Peri 2012). Feltételezésünk szerint a fiatalok mobilitása hatással van a foglalkoztatásra, azonban nem szorítja ki a hazai fiatal munkavállalókat, inkább segít csökkenteni a munkanélküliséget. A 21. század emberierőforrás-értékelései a több földrajzi helyen megszerzett tapasztalatok előnyéről beszélnek a munkaerőpiacon, és kiemelt jelentőséget tulajdonítanak a mobilitás során létrejövő kapcsolati tőkének (Rédei 2005). Más kutatók (Mayda 2006; Scheve, Slaughter 2001) azt vizsgálták, hogy a célország lakossága fenyegetve érzi-e magát a munkaerőpiacon a bevándorlók okozta verseny miatt (Hárs 2012). A válasz igen gyakran politikai és érzelmi töltetű. D'Hombres és Nunziata (2016) úgy találta, hogy a bevándorlók és a helyiek inkább kiegészítik, mintsem helyettesítik egymást a célország munkaerőpiacán. Marr és Siklos (1994, 1999) is bizonyította, hogy a migrációs ráták változása nem növeli a munkanélküliséget. A fiatalok gyorsan képesek integrálódni a gazdaságba, erősödhet a kutatás-fejlesztés, növekedhet a vállalkozások száma, a képzett migráns növeli a kreativitást, valamint a technológiai szintet a hozott tudás és know-how megemeli (Rédei 2005).

Mindezek alapján feltételezésünk szerint a bejövő mobilitás hatása a munkaerőpiaci jellemzőkre attól függ, hogy az érkező fiatalok rendelkeznek-e olyan készségekkel, képességekkel és tudással, amelyek helyettesítik vagy kiegészítik a hazai munkavállalókat. Ha a készségek, képességek és a tudás helyettesíthetők egymással, akkor a bejövő munkavállalók növelik a munkaerő-kínálatot, és rövid távon csökkennek a bérek. A megnövekedett munkaerő-kínálat növelheti a munkanélküliséget és az inaktivitást, ha a már alkalmazott munkavállalók nem hajlandók elfogadni az alacsonyabb béreket. Ha a meglévő és bejövő munkavállalók készségei, ismeretei, tapasztalatai és képességei egymást kiegészítik, a munkaerőpiaci verseny nem fog növekedni, de a termelékenység igen, ami a bérek emelkedését eredményezi (Borjas 1995; Ruhs, Vargas-Silva 2015). A termelékenység növekedése a gazdasági növekedés erősödéséhez vezet. Ha a bejövő fiatalok rövid távú mobilitása Európában növeli a fiatalok munkanélküliségi arányát, kiszűrve a gazdasági (egy főre jutó GDP, külföldi működő tőke aránya a GDP-hez képest, reál minimálbérek), valamint a társadalmi (városi lakosság aránya, iskolázottsági szint) hatásokat, akkor a meglévő munkavállalók és a bejövő munkavállalók képességei elsősorban helyettesítik egymást. Ha azonban a rövid távra bejövő fiatalok növelik a piaci áron mért egy főre jutó GDP-t, kiszűrve a gazdasági (külföldi működő tőke, FDI), valamint a társadalmi mutatók (városi lakosság aránya, iskolázottsági szint, HDI) hatását, akkor ez azt feltételezi, hogy a már munkában állók és a munkát kereső munkavállalók elsősorban egymást kiegészítő jellegűek. Ezért feltételezzük, hogy a bejövő mobilitás nem növeli a munkanélküliséget a fiatal generáció esetében, sokkal inkább az egy főre jutó GDP növekedését eredményezi.

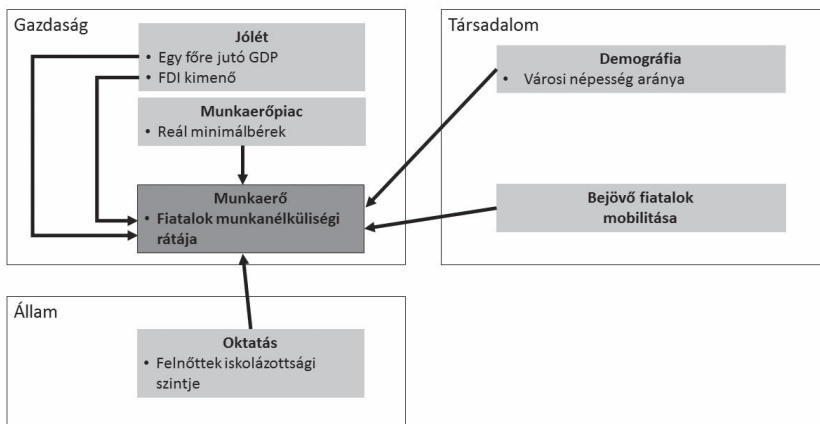
Hipotézisünk szerint a fiatalok körében a mobilitás cirkuláris – azaz az elmenők helyére érkeznek mások, más területekről. Ez erősíti azt a tényt, hogy a bejövő fiatalok képességei és a meglévő munkavállalók képességei elsősorban egymást kiegészítőek, azaz a kiegészítő hatás felülmúlja a helyettesítő hatást.

Modellépítés, a kutatás módszertana

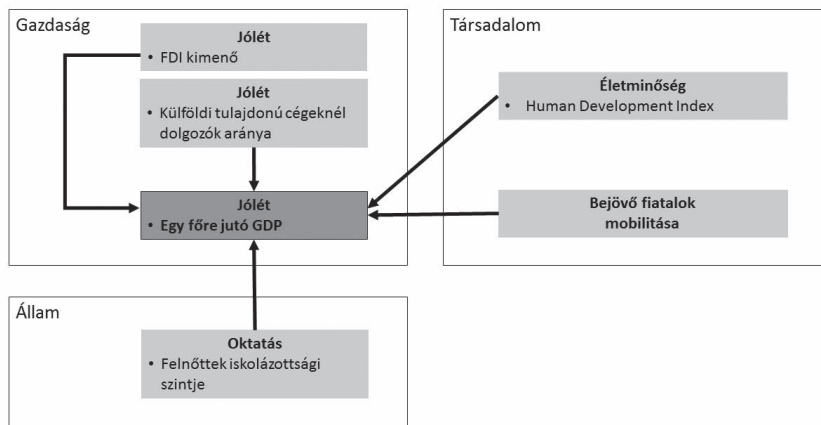
A felvázolt elméletek segítségével a bejövő fiatalok mobilitásának a fogadó ország munkanélküliségére és gazdasági növekedésére gyakorolt hatását elemezzük. Az elemzéseket három országcsoportra végezzük el: a vizsgálatba bevont 30 EU/EFTA-országra, a centrum (befogadók) és a periféria (kibocsátók) országaira. Egyrészt a fiatalok bejövő mobilitásának a fogadó ország munkanélküliségére (pontosabban a fiatalkorúak munkanélküliségi rátájára) gyakorolt hatását vizsgáljuk. A modellszámítások során a GDP, a városi népesség aránya, a reál minimálbér, az iskolázottság mutatóinak hatását vettük még figyelembe azért, hogy e tényezők hatását kiszűrjük a bejövő fiatalok mobilitásának munkanélküliségre gyakorolt hatásának vizsgálatánál (1. ábra). (move-project.eu)

Kutatásunk másik része a bejövő mobilitásnak a fogadó ország gazdasági növekedésére gyakorolt hatáselemzése. Modellünkben a gazdasági növekedésre, vagyis az egy főre jutó GDP-re gyakorolt hatás elemzésekor a bejövő fiatalok mobilitási adatai mellett a külföldi működőtőke GDP-hez viszonyított arányát és a külföldi tulajdonú vállalatoknál dolgozók arányát mint gazdasági mutatókat, valamint a felnőtt lakosság iskolázottsági szintjét és a humán

1. ábra: A mobilitás munkanélküliségre gyakorolt hatásainak heurisztikus modellje
Heuristic model of mobility's impact on young people unemployment rate

2. ábra: A mobilitás egy főre jutó GDP-re gyakorolt hatásainak heurisztikus modellje
Heuristic model of mobility's impact on per capita GDP

fejlettségi indexet (HDI) mint társadalmi mutatókat vettük figyelembe az egyéb gazdasági és társadalmi hatások kiszűrése érdekében (2. ábra). (move-project.eu)

Az alkalmazott indikátorok bemutatása

A kutatáshoz makrogazdasági paneladatokat használtunk fel 30 országra, 2004 és 2013 között, kiegészítve a 15–29 év közötti korosztály mobilitási adataival. A mintát teljes sokaságnak tekintjük, mivel az Európai Unió és az EFTA alkotta integráció minden országának adatát bevontuk az elemzésbe. (Ciprust a kiugró értékei miatt végül kivettük az elemzésből.)

A modellszámítások elvégzését a késleltetési idők meghatározásával kezdtük (Bell, Jones 2014; Browne, Draper 2006), amelyhez a legkisebb négyzetek módszerét (OLS – Ordinary Least Squares) választottuk, így meghatározható volt a legerősebb kapcsolat a mutatók között. A késleltetés vizsgálata szerint magas korrelációs együtthatók mellett szignifikáns, azonnal jelentkező hatások mutathatók ki, így 0 évben definiáltuk az optimális késleltetést. Ennek alapján kijelenthető, hogy a bejövő fiatalok hatására gyorsan változik a munkaerőpiac és a gazdasági növekedés, ami több korábbi kutatást is alátámaszt.

A vizsgálatba bevont indikátorok alakulása fontos a mobilizációs folyamatok elemzésekor. A modellezés során használt változók leíró statisztikai elemzése az 1. táblázatban látható.

Kutatásunk során a fiatalok bejövő mobilitásában azokat a fiatalokat vetjük számba, akik valamely EU-28/EFTA országból vándoroltak valamely másik

1. táblázat: Az alkalmazott indikátorok leíró statisztikái
Descriptive statistics of the used parameters

Változó	Átlag		Szórás		Általános trend
	2004	2013	2004	2013	
GDP (piaci áron, euró/fő)	21637	27418	14565	19256	enyhe növekedés, megtorpanással az időszak közepén
Külföldi munkódótőke-állomány (a GDP százalékában)	41,82	76,50	36,60	74,22	enyhe növekedés
Reál minimálbérek (USD, PPP)	13120	13938	5976	5814	enyhe növekedés
Városi népesség (a teljes népesség arányában)	72,42	74,05	11,87	12,60	stagnálás
A felnőtt iskolázottság szintje (a 25–64 éves lakosság körében a felsőfokú végzettségűek aránya)	24,41*	31,13	7,40	8,15	egyértelmű növekedés
A fiatalok munkanélküliségi rátája (a 15–24 éves munkaképes korú lakosság százalékában)	18,48	25,58	7,21	13,18	csökkenés, majd növekedés
A bejövő fiatalok mobilitása (EU-28/EFTA országokból érkezők aránya ezer 15–29 éves lakosra vetítve)	9,63	15,62	5,33	19,54	változó
HDI	0,84*	0,86	0,05	0,04	növekedés
A külföldi tulajdonú cégeknél dolgozók aránya (a teljes hazai foglalkoztatotti létszám százalékában)	17,55*	18,69	6,76	7,79	stagnálás

*: Az első év: 2005. Forrás: saját számítás.

EU-28/EFTA-országba, ebben a másik országban kevesebb, mint három évig élnek, és nem rendelkeznek ottani állampolgársággal. Az adatok gyűjtése során a mobilitás okát nem vizsgálták, így ezt mi sem tudtuk elemezni.

A mobilitási adatok elemzésének egyik jellemző problémája az adatok megbízhatósága (demografia.hu; Hautzinger, Hegedüs, Klenner 2014). A cikkünkben bemutatott elemzéshez a MOVE projektben az Eurostat munkaerő-felmérési és egyéb adatállományaiából épített adatbázist használtuk (Hemming et al. 2016b). A statisztikák általában 25 éves korig tekintik a népességet fiatalnak tanulás és munkavállalás szempontjából. Korunkban ez megváltozott, vizsgálatainkban a 15–29 éves korosztályt elemeztük.

Módszertan

Az optimális késleltetés meghatározása után regressziós fixhatás-elemzést végeztünk, mely során figyelembe vettük a Hausman-teszt eredményét, a VIF (variance inflation factor) mutatószámot a kollinearitás kiszűrésére, illetve a Durbin-Watson-próbafüggvény értékét, amely az autokorrelációt szűri ki a mintából. A Hausman-teszt szignifikanciája minden modell esetén kisebb, mint 0,05, ezért a fix hatású modell alkalmazása mellett döntöttünk. A multikollinearitást akkor tekintjük elfogadhatónak, ha a VIF értéke 10 alatti (Studenmund 2006).

A számítások során az egyes változók együttthatóihoz tartozó szignifikanciaszinteket nem vizsgáltuk, mivel nem mintából következtetünk a teljes sokaságra, hanem a vizsgálat tárgyát képező országcsoporthoz (Európai Unió és EFTA-tagállamok) valamennyi tagjának adatát bevontuk az elemzésbe.

A modellszámításokhoz a GRETL 7 for Windows, illetve az IBM SPSS szoftvereket használtuk.

A modellezés eredményei

A bejövő mobilitás hatása a munkanélküliségre

A bejövő mobilitásnak a fiatalok munkanélküliségére gyakorolt hatását vizsgálva megállapítható, hogy a determinációs együttható (R^2) mindhárom országcsoporthoz magas (70% fölötti). Mivel a panelmodellekben az országokon belüli hatások jelentős szerepet játszottak, az R^2 magyarázó erejére vonatkozó következtetéseket óvatosan kell kezelni. A VIF mutató értéke minden vizsgált változó esetén elfogadható volt (vagyis 10 alatti), így egyetlen változót sem kellett a modellből a multikollinearitás miatt kizárni. Az autokorreláció vizsgálatára Durbin-Watson-tesztet végeztünk, amely ugyan nem hozott egyértelmű eredményt, végül a vizsgálat teljessége miatt nem vettünk ki változókat a modell paramétereinek közül. (A részletes eredményeket lásd az 1. mellékletben.)

Ahogy az a 3. ábrán látható, az összes vizsgált ország esetén a bejövő fiatalok mobilitásának fokozódása csökkenti a fiatalok munkanélküliségi rátáját, kiszűrve az egyéb gazdasági (egy főre jutó GDP, FDI-intenzitás és reál minimálbér) és társadalmi tényezők (a városi népesség aránya és a felnőtt lakosság iskolázottsága) hatását. A bejövő fiatalok mobilitásának 1 százalékos emelkedése a fiatalok munkanélküliségi rátáját átlagosan 0,1 százalékponttal csökkenti a modell alapján; a fiatalok munkanélküliségi rátája az egy főre jutó GDP növekedésével is csökken. A reál minimálbér emelkedése azonban növeli a fiatalok munkanélküliségét. A társadalmi változókat figyelembe véve megállapítható, hogy mind a felnőtt lakosság iskolázottsága, mind a városi népesség aránya egyenes arányban áll a fiatalok munkanélküliségével.

minimálbér) és társadalmi tényezők (a városi népesség aránya és a felnőtt lakosság iskolázottsága) hatását. A modell alapján a bejövő fiatalok mobilitásának 1 százalékos emelkedése az egy főre jutó gazdasági teljesítményt átlagosan 0,05 százalékkal növeli. Mindkét vizsgált gazdasági indikátor (FDI a GDP arányában és a külföldi tulajdonú vállalkozásokban foglalkoztatottak száma) negatívan hat az egy főre jutó GDP-re. A felnőtt lakosság iskolázottsági szintje növeli, míg a HDI csökkenti az egy főre jutó GDP-t (4. ábra).

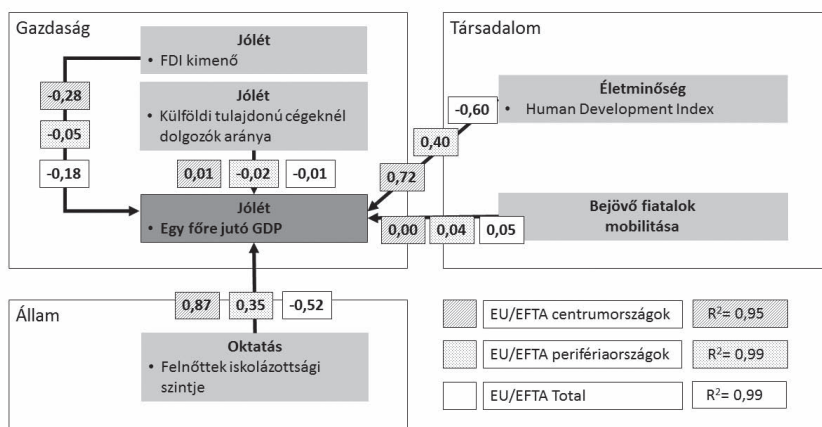
A centrumországokban a bejövő fiatalok mobilitásának növekedése elősegíti az egy főre jutó GDP növekedését (az együttható értéke 0,001) csakúgy, mint a külföldi tulajdonú vállalkozásokban foglalkoztatottak, a HDI és a felnőtt népesség iskolázottságának növekedése. A GDP-arányos külföldi működő tőke emelkedése azonban csökkenti az egy főre jutó GDP-t.

A periféria országokban a fiatalok mobilitásának potenciális hatásvizsgálata azt mutatja, hogy nemcsak a bejövő fiatalok mobilitása, hanem a felnőtt lakosság iskolázottsági szintje és a HDI is pozitívan aránylik az egy főre jutó GDP-hez, míg a GDP-arányos FDI és a külföldi tulajdonú vállalkozásokban foglalkoztatottak aránya fordítottan arányosak vele.

Az egyes országcsoportok elemzésénél azt tapasztaltuk, hogy mind a centrum- vagy fogadó országokban, mind a periféria- vagy küldő országokban csökkenti a munkanélküliséget a bejövő fiatalok mobilitása. A bejövő fiatalok rövid távú mobilitásának egy százalékos növekedése a fiatalok munkanélküliségi rátáját 0,11 százalékponttal csökkenti a centrumországokban és 0,09 százalékponttal a perifériaországokban (2. táblázat). A bejövő fiatalok mobilitásának kedvező hatása a munkanélküliségi ráta tekintetében erősebb a centrumországokban. Meg kell jegyezni, hogy a hatás erőteljesebb a perifériaországokban, ha

4. ábra: A fiatalok bejövő mobilitásának az egy főre jutó GDP-re gyakorolt hatását leíró modell

Model results of mobility's impact on per capita GDP

A nyíllakon szereplő számok a parciális korrelációs együtthatók

2. táblázat: A bejövő fiatalok mobilitásának a fiatalok munkanélküliségi rátájára és a GDP-re gyakorolt hatásának összefoglalása

Summary of the model results on mobility's impact on young unemployment rate and per capita GDP

Modellek	Rövid távú bejövő mobilitás		
	Centrumországok	Perifériaországok	Teljes minta
A fiatalok munkanélküliségi rátája*	↓ (0,11%)	↓ (0,09%)	↓ (0,12%)
Egy főre jutó GDP**	↑ (0,01%)	↑ (0,04%)	↑ (0,05%)

* Vizsgált változók: egy főre jutó GDP, GDP-arányos FDI, reál minimálbér, a városi népesség aránya, a felnőtt lakosság iskolázottsága.

** Vizsgált változók: GDP-arányos FDI, reál minimálbér, a városi népesség aránya, a felnőtt lakosság iskolázottsága.

nem a munkanélküliséget, hanem az egy főre jutó GDP-t vizsgáljuk. A centrumországokban a bejövő fiatalok mobilitásának egy százalékos növekedése átlagosan 0,01 százalékkal emeli az egy főre jutó GDP-t, míg a perifériaországok esetében a növekedés 0,04 százalék. A különbség oka lehet az a tény, hogy amikor az egy főre jutó GDP kiindulási szintje alacsonyabb, könnyebb növekedést elérni, mint magasabb szintről kiindulva.

Összefoglalás

A modellszámítások azon eredménye, hogy a bejövő fiatalok mobilitása befolyásolja a foglalkoztatást, mivel csökkenti a munkanélküliséget, alátámasztja Battisti, Felbermayr, Panu (2014); Borjas (2015); Docquier, Osden, Peri (2014); valamint Ottaviano, Peri (2012) kutatási eredményeit. A bejövő fiatalok mobilitása a fiatalok munkanélküliségi rátáját mindhárom vizsgált esetben csökkenti (2. táblázat), ahogyan azt a hipotézisünkben feltételeztük. Ez a hatás nagy jelentőségű, mivel hozzájárulhat a humán tőke megőrzéséhez.

Az elemzésünk másik fontos eredménye, hogy a bejövő fiatalok mobilitása növeli az egy főre jutó GDP-t, a többi társadalmi-gazdasági hatást is figyelembe véve (2. táblázat). A bejövő fiatalok mobilitása hozzájárulhat a gazdasági és társadalmi növekedéshez, fejlődéshez; a bejövő munkavállalók készsége, tudása, tapasztalata és képessége nagymértékben kiegészíti a meglévő munkavállalók készségeit, ami növeli a termelékenységet, és ezáltal elősegíti a gazdasági növekedést. A mobilitás gazdasági növekedésre gyakorolt hatásának bizonyítása szemben áll Boubtane, Dramane és Christophe (2013) következtetéseivel, akik a két indikátor között nem találtak kapcsolatot.

Azt a feltevésünket, hogy a bejövő fiatalok helyettesítik a kimenő fiatalokat, nem cáfolták a kutatási eredmények: a bejövők úgy helyettesítik a kimenőket, hogy a készségeik különbözőek, valószínűleg jobbak. A bejövő fiatalok

képességei és a meglévő munkavállalók képességei inkább kiegészítők, mint helyettesítők. Ez megerősíti D'Hombres és Nunziata (2016) kutatási eredményeit.

Elemzésünkben a fiatalok mobilitásának rövid távú hatására összpontosítottunk a munkanélküliség és az egy főre jutó GDP terén, hosszú távon azonban ez a két eset egymáshoz kötődik, mivel az egy főre jutó GDP növekedése új keresletet teremthet a piacon, ami javíthatja a munkaerőpiaci egyensúlyt és így csökkentheti a munkanélküliséget.

Makroökonómiai elemzésünkben egyrészt bemutattuk azokat a tényezőket, melyek hozzájárulnak az Európai Unió fejlődéséhez a fiatal korosztály mobilitásának következtében, másrészt eredményeink adalékul szolgálnak az egyének döntéseinek megértéséhez. Kutatásunk következtetései felhasználhatók az Európai Unió által kidolgozandó humánerőforrás-stratégia kialakításához, melyben a fiatalokkal kapcsolatos politikai elképzelések kiemelt fontosságúak (IOM 2008).

Egyértelmű, hogy a mobilitással haszon érhető el; a fiatalok nemzetközi mobilitásának irányításával pedig növelhető a befogadó és a kibocsátó országokban elérhető haszon. A korábbi kétszereplős (a migráns és a befogadó ország közötti) alku kibővül a kibocsátó országgal, a mobilitást szervező integrációval, illetve a multinacionális és hazai vállalatokkal. A migrációs kérdésekben minden szereplő számára fontos a munkaerő akadálytalan mozgását biztosító rugalmasság. Ahhoz, hogy a mobilitás minél hasznosabb legyen, sokadik tényezőként megjelent a befogadás helye is, a regionális szint. Ezzel erősödik a migráció jelentősége a nemzetállam alatti léptékeken, de egyúttal a folyamat központi irányítása is.

Jegyzet

- 1 A MOVE kutatási projekt célja a fiatalok „jó mobilitásához” hozzájárulni azáltal, hogy a szekunder adatokat új kontextusba helyezzük, elemezzük és új primer információkkal kiegészítjük. (www.move-project.eu) A kutatásban részt vettek még: The Bucharest University of Economic Studies, DJI German Youth Institute.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány a MOVE „Mapping mobility – pathways, institutions and structural effects of youth mobility in Europe” HORIZONT 2020 projekt támogatásával készült (szerződésszám: 649263).

Irodalom

- Battisti, M. G., Felbermayr, G. P., Panu P. (2014): *Immigration, search, and redistribution: A quantitative assessment of native welfare*. National Bureau of Economic Research, Cambridge <http://doi.org/cd9b>
- Bell, A., Jones, K. (2014): Another 'futile quest'? A simulation study of Yang and Land's hierarchical age-period-cohort model. *Demographic Research*, 11., 333–360. <http://doi.org/cd9c>
- Borjas, G. J. (1995): The economic benefits from immigration. *Journal of Economic Perspectives*, 2., 3–22. <http://doi.org/dr7hww>
- Borjas, G. J. (2015): Immigration and globalization: A review essay. *Journal of Economic Literature*, 4., 961–974. <http://doi.org/cd9d>
- Boubtane, E., Dramane, C., Christophe, R. (2013): Immigration, unemployment and GDP in the host country: Bootstrap panel Granger causality analysis on OECD countries. *Economic Modelling*, 33., 261–269. <http://doi.org/f48v8w>
- Browne, W. J., Draper, D. (2006): A comparison of Bayesian and likelihood-based methods for fitting multi-level models. *Bayesian Analysis*, 3., 385–650.
- D'Hombres, B., Nunziata, L. (2016): Wish you were here? Quasi-experimental evidence on the effect of education on self-reported attitude toward immigrants. *European Economic Review*, 90., 201–224. <http://doi.org/f9jchq>
- Docquier, F., Osden Ç., Peri, G. (2014): The labour market effects of immigration and emigration in OECD countries. *Economic Journal*, 579., 1106–1145. <http://doi.org/gbf5zc>
- Docquier, F., Marfouk, A. (2006): International migration by educational attainment 1990–2000. In: Odzen, C., Schiff, M. (eds.): *International migration, remittances and the brain drain*. Palgrave Macmillan, Basingstoke, 151–199.
- Docquier, F., Rapoport, H. (2012): Globalization, brain drain, and development. *Journal of Economic Literature*, 3., 681–730. <http://doi.org/cd9f>
- Dodani, S., Laporte, R. E. (2005): Brain drain from developing countries: how can brain drain be converted into wisdom gain? *Journal of the Royal Society of Medicine*, 11., 487–491. <http://doi.org/cx3cgk>
- Golovics J. (2014): Az európai brain drain és a racionális állam válasza. *Polgári Szemle*, 1–2., 484–499.
- Golovics J. (2015): Agyelszívás: egyensúly európai szinten? In: Ferencz Árpád (szerk.): *II. Gazdálkodás és menedzsment tudományos konferencia. I. kötet*, Kecskeméti Főiskola KIK Nyomda, Kecskemét, 456–460.
- Grossman, J. B. (1982): The substitutability of natives and immigrants in production. *Review of Economics and Statistics*, 4., 596–603. <http://doi.org/cjvmb4>
- Hannerz, U. (1992): *Cultural complexity. Studies in the social organization of meaning*. Columbia Press, New York
- De Haas, H. (2007): *Migration and development. A theoretical perspective*. University of Oxford, Oxford (COMCAD Working Papers; 62.)
- Hárs Á. (2012): *A munkaerő migrációja Magyarországon a kilencvenes és a kétezres években. Bevándorlás és elvándorlás a Munkaerő-felmérés adatai alapján. Összegző tanulmány. MTA KTI, Budapest (TÁMOP-2.3.2-09/1 Műhelytanulmányok; T/15)*
- Hautzinger, Z., Hegedüs J., Klenner Z. (2014): *A migráció elmélete*. Nemzeti Közzolgálati Egyetem, Budapest
- Hemming, K., Tillmann, F., Reißig, B. (eds.) (2016a): *MOVE Deliverable 2.4 – Final Work Package Report WP2. Sampling and secondary analyses of macro data of youth mobility in Europe and the partner countries*. http://move-project.eu/fileadmin/move/downloads/MOVE_D2.4_final_WP2_report.pdf (Letöltés: 2017. október 17.)
- Hemming, K., Tillmann, F., Dettmer, M. (2016b): *Users' manual for D2.5 MOVE-SUF "Youth mobility macro data for Europe"*. http://move-project.eu/fileadmin/move/downloads/D2%205_MOVE-SUF_youth%20mobility%20macro%20data%20for%20europe_users_manualV2.pdf (Letöltés: 2017. október 17.)
- IOM (2008): *World Migration 2008. Managing labour mobility in the evolving global economy*. International Organization for Migration, Geneva
- Kincses Á, Rédei M. (2010): Centrum-periféria kérdések a nemzetközi migrációban, *Tér és Társadalom*, 4., 301–310.

- Kuhn, P. J., McAusland, C. (2006): *The international migration of knowledge workers: When is brain drain beneficial?* University for the Study of Labor, Bonn (IZA Working Paper; 2493.)
 - Lucas, R. E. (1988): On the mechanics of economic development. *Journal of Monetary Economics*, 1., 3–42. <http://doi.org/fpswz5>
 - Manafi, I., Marinescu, D. E., Roman, M., Hemming, K. (2017): Mobility in Europe: Recent trends from a cluster analysis. *Amfiteatru Economic*, 46., 711–726.
 - Marr, W.L., Siklos, P.L. (1994): The link between immigration and unemployment in Canada. *Journal of Policy Modeling*, 1., 1–25. <http://doi.org/b5drjk>
 - Marr, B., Siklos, P. L. (1999): Immigrant class and the use of unemployment insurance by recent immigrants in Canada: Evidence from a new data base, 1980 to 1995. *International Migration Review*, 3., 561–593. <http://doi.org/fkh97f>
 - Mayda, A. M. (2006): Who is against immigration? A cross-country investigation of individual attitudes toward immigrants. *Review of Economics and Statistics*, 3., 510–530. <http://doi.org/bwk9gz>
 - Melegh A. (2015): Egyenlőtlen cserék felé – Európa és a vándorlási egyenlegek globális változása. *Eszmélet*, 108., 43–81.
 - Millar, J., Salt, J. (2007): In whose interests? IT migration in an interconnected world economy. *Population, Space and Place*, 1., 41–58. <http://doi.org/d9j6r6>
 - Nelson, R. R., Phelps, E. S. (1966): Investment in humans, technological diffusion, and economic growth. *The American Economic Review*, 1–2., 69–75.
 - Ottaviano, G. I., Peri, G. (2012): Rethinking the effect of immigration on wages. *Journal of European Economic Association*, 1., 152–197. <http://doi.org/bvb342>
 - Rédei M. (2005): A nemzetközi vándorlás folyamatának irányítása, *Statistikai Szemle*, 7., 662–680.
 - Rédei M. (2006): Tanulási célú migráció a világban és itthon. *Demográfia*, 2–3., 232–250.
 - Rédei M. (2009): *Tanulmányi célú mozgás*. Reg-Info Kiadó. Budapest
 - Ruhs, M., Vargas-Silva. C. (2015): *The labour market effects of immigration: Briefing*. The Migration Observatory, University of Oxford
 - Scheve, K. F., Slaughter M. J. (2001): Labour market competition and individual preferences over immigration policy. *Review of Economics and Statistics*, 1., 133–145. <http://doi.org/cpgbc8>
 - Studenmund, A. H. (2006): *Using econometrics: A practical guide*. 5th edition. Pearson International, London
 - Urbánné Mező J., Udvari B. (2016): Munkapiaci rugalmasság és ifjúsági foglalkoztathatóság. *Közgazdasági Szemle*, 4., 431–461. <http://doi.org/cd9g>
 - Wallerstein, I. (1979): *The capitalist world-economy*. Cambridge University Press, Cambridge
- <http://demografia.hu/hu/kutatasok-seemig> (Letöltés: 2016. december 1.)
<http://move-project.eu/>

1. melléklet: A panelelemzés eredményei (1. modell)
Panel analysis results of Model 1

Függő változó: A fiatalok munkanélküliségi rátája						
Országcsoport	Magyarázó változó	Koefficiens	p-érték	VIF	Egyéb mutatók	
Fogadó országok*	Rövid távú bejövő mobilitás	-0,111	0,004	3,532	DW-	0,742
	Egy főre jutó GDP	-2,138	<0,0001	2,644	teszt	
	FDI a GDP arányában	-0,028	0,277	4,111	R ²	0,936
	Reál minimálbérek	1,558	0,148	1,299		
	A városi népesség aránya	-0,006	0,861	1,666		
Küldő országok**	Az iskolázottság szintje	2,283	<0,0001	2,268		
	Rövid távú bejövő mobilitás	-0,090	0,112	4,292	DW-	0,649
	Egy főre jutó GDP	-0,255	0,219	4,107	teszt	
	FDI a GDP arányában	-0,245	0,027	2,058	R ²	0,709
	Reál minimálbérek	-0,030	0,951	2,910		
Teljes minta***	A városi népesség aránya	0,044	0,588	3,043		
	Az iskolázottság szintje	1,865	<0,0001	4,308		
	Rövid távú bejövő mobilitás	-0,121	0,009	1,970	DW-	0,725
	Egy főre jutó GDP	-1,890	<0,0001	2,591	teszt	
	FDI a GDP arányában	-0,023	0,504	5,052	R ²	0,923
	Reál minimálbérek	0,773	0,005	1,483		
	A városi népesség aránya	0,513	0,001	2,700		
	Az iskolázottság szintje	2,155	<0,0001	3,329		

* Fixhatás-modell, 11 ország (DE, AT, BE, DK, FI, FR, IE, IT, NL, SE, UK), 6 magyarázó változó, 11 év.

** Fixhatás-modell, 15 ország (HU, RO, ES, BG, HR, CZ, EE, EL, LV, LT, MT, PL, PT, SK, SI), 6 magyarázó változó, 11 év.

*** Fixhatás-modell, 30 ország (DE, AT, BE, DK, FI, FR, IE, IT, NL, SE, UK, HU, RO, ES, BG, HR, CZ, EE, EL, LV, LT, MT, PL, PT, SK, SI, LU, NO, CH, IS), 6 magyarázó változó, 11 év.

2. melléklet: A panelelemzés eredményei (2. modell)

Panel analysis results of Model 2

Függő változó: Egy főre jutó GDP (euró)					
Országcsoport	Magyarázó változók	Koefficiens	p-érték	VIF	Egyéb mutatók
Fogadó országok*	Rövid távú bejövő mobilitás	0,001	0,952	1,547	DW- 1,904 teszt R ² 0,951
	FDI a GDP arányában	-0,276	<0,0001	1,771	
	A külföldi tulajdonú vállalatnál dolgozók aránya	0,005	0,747	1,416	
	Human Development Index	0,718	0,711	1,697	
	Az iskolázottság szintje	0,868	0,009	1,672	
Küldő országok**	Rövid távú bejövő mobilitás	0,036	0,324	1,849	DW- 1,593 teszt R ² 0,990
	FDI a GDP arányában	-0,047	0,674	4,193	
	A külföldi tulajdonú vállalatnál dolgozók aránya	-0,019	0,427	4,044	
	Human Development Index	0,351	0,249	3,503	
	Az iskolázottság szintje	0,401	0,896	3,534	
Teljes minta***	Rövid távú bejövő mobilitás	0,051	0,034	1,566	DW- 1,714 teszt R ² 0,996
	FDI a GDP arányában	-0,179	0,001	4,574	
	A külföldi tulajdonú vállalatnál dolgozók aránya	-0,014	0,876	1,820	
	Human Development Index	-0,521	0,775	1,377	
	Az iskolázottság szintje	0,602	0,003	3,975	

* Fixhatás-modell, 11 ország (DE, AT, BE, DK, FI, FR, IE, IT, NL, SE, UK), 5 magyarázó változó, 11 év.

** Fixhatás-modell, 15 ország (HU, RO, ES, BG, HR, CZ, EE, EL, LV, LT, MT, PL, PT, SK, SI), 5 magyarázó változó, 11 év.

*** Fixhatás-modell, 30 ország (DE, AT, BE, DK, FI, FR, IE, IT, NL, SE, UK, HU, RO, ES, BG, HR, CZ, EE, EL, LV, LT, MT, PL, PT, SK, SI, LU, NO, CH, IS), 5 magyarázó változó, 11 év.

A nemzetközi migráció hatása az európai nyugdíjrendszerekre

DANIELA ELENA MARINESCU, IOANA MANAFI

Daniela Elena MARINESCU: egyetemi docens, Bukaresti Közgazdasági Egyetem; 15–17 Dorobanti Avenue, District 1, 010552, Bukarest, Románia; daniela.marinescu@csie.ase.ro
Ioana MANAFI: egyetemi docens, Bukaresti Közgazdasági Egyetem; 15–17 Dorobanti Avenue, District 1, 010552, Bukarest, Románia; ioana.manafi@csie.ase.ro

KULCSSZAVAK: fiatalok migrációja; nyugdíjrendszerek; panelelemzés

ABSZTRAKT: Az európai népesség előregedése jól ismert folyamat, amely miatt bizonyos európai országok nyugdíjrendszereire egyre nagyobb nyomás nehezedik. A nemzetközi migráció hozzájárul a népesség átalakulásához mind a küldő, mind a célországban, könnyítve vagy kiélezve a demográfiai problémákat. Köztudott, hogy Európában az egyre növekvő migrációs hullám nem elegendő az előregedő társadalomban végbemenő folyamatok és negatív hatásainak kompenzálásához. Egy, az összes EU-tagállam makrogazdasági mutatóit tartalmazó adatbázis alapján, panelelemzések segítségével bemutatjuk néhány társadalmi-gazdasági mutató hatását a nyugdíjrendszerekre, kiválasztott európai országokban, különös tekintettel a nemzetközi mobilitásra. Az elemzés arra a korábbi kutatásra épül, amely az EU/EFTA-országokat a migrációs áramlás iránya szerint küldő vagy periféria- és befogadó vagy centrumországokra bontja. A tanulmány fő hipotézise szerint a nyugdíjrendszerre jelentős hatást gyakorol a nemzetközi migráció (a nettó migráció nyers rátájával mérve): a nagyfokú kivándorlás növeli a nyugdíjrendszerre nehezedő nyomást. A hipotézist 2004 és 2013 közötti adatokat tartalmazó panelelemzéssel teszteltük. A vizsgálat a teljes mintára, illetve a két országcsoportra (EU/EFTA küldő vagy periféria- és befogadó vagy centrumországok; Svájc, Ciprus és Izland nélkül) terjedt ki. Az állam, a társadalom és a gazdasági szektorok szempontjából legrelevánsabb indikátorokat választottuk ki: átlagbérek, a felnőtt lakosság képzettségi szintje, Gini-index, HDI, a városi lakosság aránya, a medián életkor, a nyugdíjrendszerre fordított kiadások. Eredményeink azt mutatják, hogy a bevándorlók magasabb aránya alacsonyabb nyomást helyez a nyugdíjrendszer kiadásaira a befogadó országokban, míg a küldő országokban a kivándorlók jelentős része foglalkoztatott, akik országukat elhagyva nem járulnak hozzá az ottani nyugdíjrendszer működéséhez. A felnőttek képzettségi szintje azonos hatást gyakorol a nyugdíjrendszer kiadásaira mindkét országcsoportban. Az átlagbérekre gyakorolt hatás ellentétesnek bizonyult a két országcsoport esetében: a befogadó országokban negatív hatást azonosítottunk, vagyis a bevándorlók nagyobb aránya nagyobb nyomást helyez a munkaerőpiacra, míg a küldő országok esetében a kivándorlók többnyire munkanélküliek, csökkentve ezzel a munkaerőpiacra nehezedő nyomást.

Bevezetés

Az európai népesség elöregedése jól ismert és súlyosbodó folyamat, amely miatt egyes európai országok nyugdíjrendszereire egyre nagyobb nyomás nehezedik. A klasszikus migrációs elméletek régóta tanulmányozzák a migrációt az életkorral és az egészségi állapottal összefüggésben. Az utóbbi időben két-fajta mobilitás szerepét emelik ki a nyugdíjrendszerrel kapcsolatban: a vándorló fiatalokat és nyugdíjasokat. Az ifjúság általában alacsony jövedelmű országból magasabb jövedelmű országba költözik, azonban a nyugdíjasok ettől eltérő migrációs mintákat mutatnak.

A jelentős kezdeményezések ellenére az európai fiatalok határon átnyúló mobilitása továbbra is viszonylag alacsony. Tanulmányunk egy Horizont 2020 kutatási projekt (MOVE: A mobilitás feltérképezése – a fiatalok mobilitásának útvonalai, intézményei és strukturális hatásai) keretében készült, és az európai fiatalok határokon átnyúló mobilitására koncentrált. A MOVE központi kérdései egyrészt, hogyan járul hozzá a fiatalok mobilitása társadalmi-gazdasági és egyéni fejlődésükhöz, másrészt milyen tényezők segítik elő, illetve gátolják a mobilitás e kedvező hatásait. A tanulmány a MOVE projekt második munkacsomagjának („Makroadatok felvétele és másodlagos elemzése a fiatalok mobilitásáról Európában és partnerországaiban”) makrogazdasági elemzésén alapul, amelyet a munkacsomag-jelentés végleges változata tartalmaz (Hemming, Tillmann, Reißig 2016).

A ifjúsági migráció dinamikájának és változó mintáinak az EU28/EFTA-országokban való vizsgálatához a kutatási jelentésben azonosított csoportokat vesszük figyelembe: az EU/EFTA centrumában elhelyezkedő „befogadó” országokat (Ausztria, Belgium, Dánia, Egyesült Királyság, Finnország, Franciaország, Hollandia, Írország, Olaszország, Németország és Svédország), az EU/EFTA perifériáján elhelyezkedő „küldő” országokat (Bulgária, Csehország, Észtország, Görögország, Horvátország, Lengyelország, Lettország, Litvánia, Magyarország, Portugália, Románia, Spanyolország, Szlovákia és Szlovénia) és az EFTA-országokat (Luxemburg és Norvégia). Az országcsoportok megfeleltethetők Wallerstein (1979, 1991) centrum-periféria modelljének. Manafi, Marinescu, Roman és Hemming (2017) az országcsoportok időbeli állandóságát tesztelve megállapította, hogy Spanyolország az első csoportból a másodikba került a gazdasági válság és az azzal kapcsolatban álló, fiatalok munkanélküliségi rátájában bekövetkezett növekedés, illetve az egy főre jutó GDP csökkenése következtében (lásd még: Éltető 2011). Az eredmények egybevágóan Kahanec és Zimmermann (2010) vizsgálatával, amely szerint a fiatalok mobilitásának magas aránya taszító és vonzó tényezők kombinációjával magyarázható. Tanulmányunk célja a migráció és egyes társadalmi-gazdasági mutatók hatásának vizsgálata az európai nyugdíjrendszerekre, az első két országcsoport országaiban (az EFTA-tagországokat és a kis országokat nem vettük figyelembe).

A tanulmány újdonsága, hogy a migráció és más társadalmi-gazdasági mutatók európai nyugdíjrendszerekre gyakorolt hatásait dinamikus megközelítésben vizsgálja a 2004–2013-as időszakra.

A tanulmány szerkezete a következő. Először a fiatalok mobilitásának nyugdíjrendszerekre gyakorolt hatását ismertetjük a témához kapcsolódó legújabb elméleti megközelítésekben. Ezt követően az alkalmazott módszerekről, a kutatási hipotézisekről, az általunk használt mutatókról és statisztikai eljárásokról számolunk be. A következő fejezetben leíró statisztikákat mutatunk be, majd az eredményeket foglaljuk össze és a levont tanulságok összegzésével zárjuk tanulmányunkat.

Szakirodalmi áttekintés

Az EU-országok között meglévő jelentős gazdasági különbségek miatt a nyugdíjasok általában Dél-Európába költöznek, olyan országokba, ahol jövedelmük magasabb vásárlóerővel bír (Toyota, Böcker, Guild 2006). Aubarell és Aragall (2005) bebizonyították, hogy a megnövekedett gazdasági migráció a „szociális juttatások asszimmetriájához” vezet, mivel az aktív bevándorlók nagy és növekvő száma aránytalanul nagy mértékben járul hozzá a nyugdíjak finanszírozásához. Ebben az összefüggésben a nettó állami nyugdíjak, valamint az egyéb közpolitikák (jövedelemadók és közszolgálati juttatások) közötti különbségek megváltoztathatják a migráció hatását a munkaerő nemzetközi eloszlására. Egyes országok fiskális politikájukat úgy alakíthatják, hogy vonzó legyen a kedvező jellemzőkkel rendelkező bevándorlók számára, illetve hogy ösztönözze a kedvezőtlen gazdasági adottságokkal rendelkező háztartások kivándorlását (Wildasin 1999).

Razin és Sadka (2000), valamint Razin és Yuen (1999) munkájukban bizonyították, hogy egy kétgenerációs modellben a nyugdíjjuttatások kifizetésére egyszeri pozitív hatást jelentenek a munkaképes korú és gyermekes bevándorlók, az adófizetési többletnek köszönhetően. A tanulmány szerint a későbbiekben ez a hatás megszűnik, mivel a bevándorlók leszármazottai saját szülei nyugdíjának költségét fogják kitermelni. Az ellenkezője történhet, ha a leszármazottak visszatérnek a származási országba (Krieger 2008). A bevándorlás enyhíti a fiatal munkavállalók nyugdíjfinanszírozásra fizetendő adóterheit abban az esetben, ha az állami nyugdíjjogosultságok rögzítettek. Ekkor arra a következtetésre juthatunk, hogy a bevándorlásban a fiatalok az idősebb generációnál erősebben vesznek részt (Scholten, Thum 1996). Ezzel szemben ha a nyugdíjbefizetések állandóak és a bevándorlás növeli a nyugdíjakat, akkor a bevándorlást inkább az idősebb generációk favorizálják, mint a fiatalabbak (Kemnitz 2003; Razin, Sadka 2000). Krieger (2008) olyan eseteket vizsgált, amikor a nyugdíjjogosultságok rögzítettek

vagy a nyugdíjak a korábbi jövedelemtől függenek, ezeket az eseteket a migráció szemszögéből kevésbé ítélte fontosnak.

Dinamikus környezetben (Preston 2014) a bevándorlás olcsóbbá teheti az állami nyugdíjbiztosítást, az egyéni költségvetési megszorítások felől nézve vonzóbbá teheti a későbbi fogyasztást és a magasabb nyugdíjakat fizető rendszereket támogathatja. Közelmúltbeli tanulmányukban Aubry és Crawford (2016) azt vizsgálták, hogy az állami nyugdíjalapok hogyan befolyásolják a migrációs cél kiválasztását. Megállapították, hogy míg a gazdasági tényezők és az országok közötti távolság a migráció elsődleges mozgatórugói, az állami nyugdíjak is szerepet játszanak ebben.

Hipotézis, módszerek és adatok

A tanulmányunkban vizsgált központi hipotézis szerint a nyugdíjrendszerekre a nemzetközi migráció hatást gyakorol (a nyers nettó migráció rátát figyelembe véve): a nagymértékű kivándorlás nagyobb nyomást helyez a nyugdíjrendszerre.

A panelelemzés adatbázisa a MOVE projekt keretében készült, az adatfájl „A fiatalok mobilitásának makroadatai Európában” címet kapta (Hemming, Tillmann, Reiðig 2016). Az adatbázis többek között az Eurostat (1. melléklet), az OECD (2014) és a Világbank (World Bank 2016) adataiból áll. Az adatbázis 31 ország adatait tartalmazza (a 28 EU-tagállamét és a 3 EFTA-országot: Svájcot, Izlandot és Norvégiát), a 2004–2013 közötti tízéves időszakra.

A fiatalok mobilitásának heurisztikus makroelméleti modelljét követve a panelelemzéshez az állami, a társadalmi és a gazdasági szektorok legfontosabb mutatóit választottuk ki (a mutatók részletes leírását lásd az 1. mellékletben):

- gazdaság: átlagbér;
- állam: felnőttek képzettségi szintje, Gini-index;
- társadalom: HDI (emberi fejlettségi index), városi lakosság, csecsemőhalandóság, medián életkor, nyugdíjra fordított kiadások.

Ezen kívül az elemzésben figyelembe vettük a nettó migráció nyers aránya mutatóját (a részleteket lásd az 1. mellékletben).

A paneladatokra fixhatáselemzést végeztünk (lásd még Hemming, Tillmann, Reiðig 2016). Amikor az idő múlása miatt különböző változók hatását elemezzük, olyan modellre van szükség, amely a magyarázó és a kimeneti változók közötti viszonyt határozza meg. Azt feltételezzük, hogy a megfigyelési egységek hatással vannak vagy torzítják az előrejelző vagy a kimeneti változókat, ami mögött az a feltételezés áll, hogy a megfigyelési egységre vonatkozó hibatag és a magyarázó változók korrelálnak egymással.

A rögzített hatásokat használó modellel az időben nem változó tulajdonságok hatását eltávolítjuk, így meg lehet becsülni az előrejelzők nettó hatását a

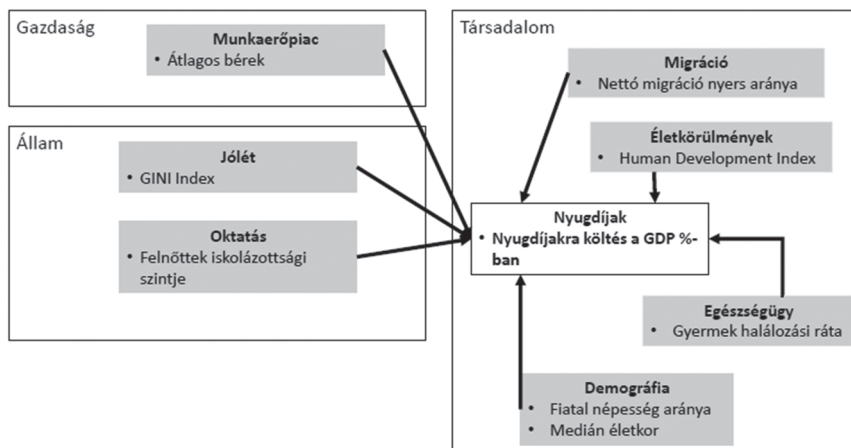
kimeneti változóra. A fixhatásmodell másik fontos feltételezése, hogy az időben nem változó jellemzők egyediek a megfigyelési egységeinkben, ezért azokat nem kell viszonyítani más megfigyelési egységekhez. Mivel minden megfigyelési egység különböző, ezért annak hibatagja és az egyedi jellemzőit rögzítő állandó nem korreláltható más entitásokéval.

A következő eljárásokat alkalmaztuk (lásd még Hemming, Tillmann, Reißig 2016).

- Először korrelációs elemzést végeztünk és minden olyan változót kizártunk, amelyek között magas volt a korrelációs együttható.
- A regresszióelemzés alkalmazásának feltétele, hogy normáeloszlás feltelezhető.
- A multikollinearitást a varianciainflációs tényezővel (VIF) teszteltük. A végső változatban a VIF-értékek az összes mutatóra alacsonyabbak voltak, mint 10.
- Az eredmények értelmezésénél a t-statisztika szignifikanciaszintjeit (p-értékeit) nem vettük figyelembe, mert nem véletlen mintavételt alkalmaztunk, hanem az összes EU/EFTA-országot vizsgáltuk.
- Két változó (a nyugdíjra fordított kiadások és az átlagbér) esetében az adatok logaritmusát használtuk. Ezeknél a változóknál a parciális regressziós együtthatók „rugalmassági pontszámként” értelmezhetők.
- Mivel a panelmodellekben elsősorban az országon belüli hatások a befolyásoló tényezők (országonként 10 adatkészletet tartalmaztak a panelek), az R^2 (amely a függő változó független változók által megmagyarázott szórását adja) várhatóan magas értéket ad, ezért magyarázó erejét óvatosan kell kezelni.
- A hiányzó adatokat nem pótoltuk, mivel a GRETl szoftver nélkülük is el tudja végezni az elemzést.

A modellben (1. ábra) a nyugdíjkiadások logaritmusát (a GDP százalékában) a függő változó. A modell néhány társadalmi-gazdasági változó lehetséges befolyását tartalmazza a függő változóra: a csecsemőhalandóság arányát (a magas csecsemőhalandóság magasabb nyugdíjkiadást eredményez a GDP százalékában); az emberi fejlettségi indexet, a HDI-t (nagyobb valószínűséggel találunk időskorúakat egy olyan országban, ahol magasabb a HDI, így ezekben az országokban a nyugdíjakra fordított költség is magasabb); a fiatalok arányát a teljes népességből (a teljes népességben a fiatalok nagy aránya csökkenti a nyugdíjrendszerre gyakorolt nyomást és a nyugdíjakra fordított kiadásokat); a népesség életkorának mediánját (az alacsonyabb érték esetében magasabb az aktív népesség aránya és kevesebben vannak az idősek, tehát alacsonyabbak a nyugdíjkiadások is); az átlagbért (a magasabb átlagkereset miatt az idősebbek elhalaszthatják a nyugdíjba vonulásuk időpontját, ezáltal csökkenhetnek a nyugdíjakra fordított költségek); a Gini-indexet (amely minél magasabb, annál több idős ember élhet a társadalomban, ezért a nyugdíjkiadások is magasabbak lehetnek); a felnőttek képzettségi szintjét (minél több személy tanul a felsőoktatásban

1.ábra: A nemzetközi migráció hatása a nyugdíjakra fordított kiadásokra

munkavégzés nélkül, annál kisebb a nyugdíjalapokhoz való hozzájárulás, így a nyugdíjrendszerre nehezedő nyomás is nagyobb; viszont minél több iskolázott ember minél hosszabb ideig marad aktív, annál később mennek nyugdíjba; ezáltal csökkennek a nyugdíjakra fordított kiadások, kivéve, ha a rendszer egyéni befizetéseken alapul. Végül a nyers nettó migrációs rátát is figyelembe vettük (a nettó migráció magasabb aránya alacsonyabb nyomást gyakorolhat a nyugdíjkiadásokra).

Leíró statisztikák

A leíró statisztikákat az 1. táblázat foglalja össze.

A legmagasabb és a legalacsonyabb HDI-értékeket ugyanazon országokban láthatjuk (Ausztria és az Egyesült Királyság) minden vizsgált évben.

Figyelembe véve az adatsor ferdeségi értékeit, az átlagbér a teljes, 2004-től 2013-ig terjedő időszakban normáleloszlású a 23 országra. A legmagasabb növekedést (29%) Észtországban, Szlovákiában (25%) és Norvégiában (25%) regisztráltuk, a legnagyobb csökkenést pedig Görögországban (közel 17%), az Egyesült Királyságban (közel 3%) és Portugáliában (közel 3%).

A 2007–2014 közötti időszakban a csecsemőhalandósági ráta minden EU-országban csökkenő tendenciát mutatott, kivéve Dániát és Svédországot, ahol a ráta értéke közel nulla volt. A csecsemőhalandóság Romániában és Bulgáriában volt a legmagasabb, a legalacsonyabb pedig Cipruson.

2013-ban a vizsgált országok közül a nyugdíjakra fordított kiadások Görögországban (16,7) és Olaszországban (16,5) voltak a legmagasabb arányúak, míg a legalacsonyabb részesedést Írországban (6,8) és Litvániában (7,2) találtuk. Szin-

1. táblázat: A leíró statisztikák összefoglalása*

Változók	2007-es átlag	2014-es átlag	Általános trend	Alacsony értékekkel rendelkező országok	Magas értékekkel rendelkező országok
Átlagbér (éves)***	37 223	38 328**	Növekszik	Csehország, Szlovákia	Luxemburg
Csecsemőhalandóság	4,68	3,81**	Csökken	Skandináv országok	Románia, Bulgária, Málta, Szlovákia
Felnőttek képzettségi szintje	25,4***	31,1***	Növekszik	Olaszország, Portugália	Luxemburg, Egyesült Királyság
Medián életkor	39,29	41,25**	Növekszik	Szlovákia, Luxemburg, Norvégia	Olaszország, Dánia
Gini-index	29,4	30,1	Kismértékben növekszik	Skandináv országok, Belgium, Csehország	Kelet-európai országok és Spanyolország
HDI	0,849	0,860**	Kismértékű növekedés	Románia, Spanyolország, Szlovákia, Egyesült Királyság	Ausztria, Belgium
Nettó migráció nyers aránya	3,4	1,3	Változó	Ciprus, Litvánia	Luxemburg, Németország, Norvégia
Nyugdíjakra fordított kiadások	9,32	10,95**	Növekszik	Románia, Litvánia, Szlovákia	Olaszország, Görögország, Ausztria

* Svájc és Izland a hiányzó adatok miatt nem került be az elemzésbe. ** 2013-as értékek. *** 8 ország adatai hiányoznak.

te minden vizsgált országban növekvő volt a tendencia, kivéve Németországot és Lengyelországot, míg Magyarországon ingadozó arányt tapasztaltunk.

A panelvizsgálat eredményei

A kutatásban megfogalmazott hipotézis tesztelésére a paneladatelemzést a 2004–2013 közötti időszakra végeztük. Az elemzést a GRETl szoftverrel hajtottuk végre mind a teljes mintára, mind a két országcsoportra (az EU/EFTA cent-

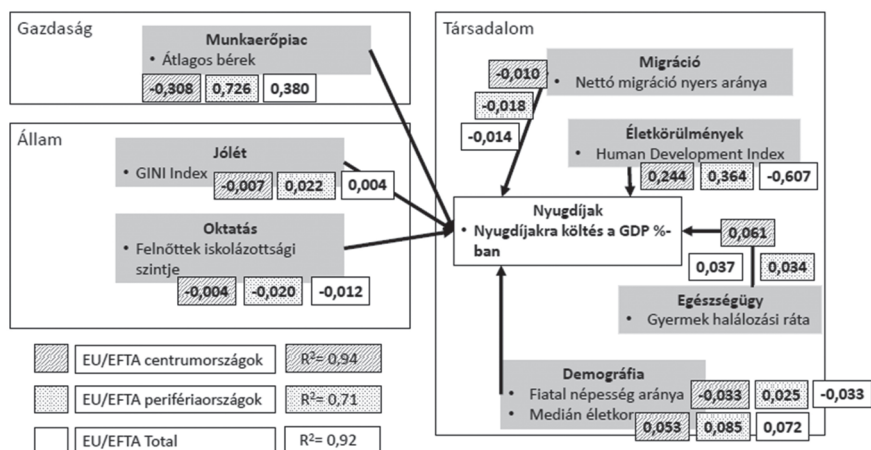
rum- vagy befogadó országok és az EU/EFTA periféria- vagy küldő országok), kivéve Svájcot, Ciprust és Izlandot. Svájcot és Izlandot a hiányzó adatok miatt zártuk ki a vizsgálatból. Ciprust a szegénységkutatás makroelemzéseinek szokásai alapján zártuk ki, amely szerint az alacsony népességszámú országokat nem indokolt bevonni a vizsgálatba (Sachs 2005).

A modell a nettó migráció (a nyers nettó migrációs ráta, kiigazítva) lehetséges hatását vizsgálja a nyugdíjakra fordított kiadásokra (a GDP %-ában), kontrollálva egyéb társadalmi-gazdasági mutatók hatásaira, mint pl. a Gini-index, az átlagbér, a felnőttek képzettségi szintje, a csecsemőhalandóság, a fiatal népesség aránya, a medián életkor és a HDI. A panelelemzés legfontosabb eredményeit a 2. ábra és a 2. melléklet foglalja össze.

Az eredmények azt mutatják, hogy a teljes minta esetében a modell a szóráshoz nagyjából 75%-át magyarázza; az egyes országcsoportok modelljei közül a centrumországokban a teljes variancia több mint 80%-át, míg a perifériaországok teljes variációjának közel 70%-át tudtuk magyarázni; ez tükrözi a klaszterek közötti különbségeket és egybehangzó a centrum-periféria megközelítéssel (Wallerstein 1979, 1991). Mindkét országcsoportban a kivándorlás nyers aránya negatívan hat a nyugdíjkiadásokra. A bevándorlók magas aránya kisebb nyomást helyez a befogadó országokra, míg a küldő országokban a kivándorló foglalkoztatottak az ország elhagyása után nem járulnak hozzá a nyugdíjkiadásokhoz. Így a két jelenségre feltételezett kapcsolat igaz, mind a periféria- vagy küldő, mind a centrum- vagy befogadó országok esetében.

A felnőttek képzettségi szintje hasonló hatást gyakorol a nyugdíjkiadásokra mindkét országcsoportban. Az átlagbérek nagysága ezzel szemben ellentétesen hat: a centrumországokban negatívan – azaz a bevándorlók magasabb részaránya nagyobb nyomást jelent a munkaerőpiacon –, míg a küldő országok-

2. ábra: A bejövő mobilitás és más mutatók hatása a nyugdíjkiadásokra (a GDP%-ában) a teljes mintában és a két országcsoportban (keresztmetszeti adatok)

ban a kivándorlók legtöbbször munkanélküliek, így csökken a munkaerőpiaci nyomás. A teljes mintára a hatás viszont pozitív. A csecsemőhalandóság pozitívan hat a nyugdíjkiadásokra mindkét országcsoporthoz és a teljes mintában is. A két országcsoporthoz két típusú kapcsolatot találtunk: 1. a fiatalok részarányának növekedése csökkenti a centrumországokban a nyugdíjkiadásokat, míg a perifériaországok esetében a kiadások növekszenek; 2. a magasabb Gini-index együtt jár az alacsonyabb nyugdíjkiadásokkal a befogadó országokban, míg ez a hatás pozitív a kibocsátó országok esetében és a teljes mintában.

Következtetések

A nemzetközi migrációról szóló kiadvány (OECD 2014) bemutatta, hogy a nemzetközi migráció 2011–2012 folyamán növekedett néhány európai országban (Németország, Svédország, Franciaország és Finnország). Más EU-tagállamokban, például az Egyesült Királyságban, Spanyolországban vagy Olaszországban ezen években csökkenő tendenciát figyeltek meg. A legstabilabb migrációs típus a családi migráció volt, bár csökkenő trendet mutatott a 2008–2011-es évekkel összehasonlítva. Az ENSZ által kiadott nemzetközi migrációs jelentés (UN 2016) hasonló következtetésekre jutott a migránsok növekvő számával és a bevándorlók által a magas jövedelmű országok előnyben részesítésével kapcsolatban. 2015-ben a világ 20 legtöbb nemzetközi bevándorlót fogadó országának listáján Németország állt a második helyen (2000-ben a harmadik helyen), az Egyesült Királyság volt az ötödik, Franciaország a hetedik, míg Spanyolország és Olaszország a 10., illetve 11. helyet foglalta el. A bevándorlók medián életkora lassan növekvő tendenciát mutat: 2000-ben 38 év, 2015-ben 39 év volt a medián életkor, a legtöbb nemzetközi migráns munkavállalási korú. Ugyanez a jelentés kimutatta, hogy 2000 és 2015 között gyors ütemben növekedett Románia és Lengyelország diaszpóranépességének aránya (Románia esetében évi 7,3%-kal, Lengyelország esetében évi 5,1%-kal).

Általánosan elfogadott tény, hogy a nemzetközi migráció hozzájárul a népességdinamikához mind a származási, mind a célországokban, és enyhíti vagy éppen erősíti a demográfiai problémákat. Ami Európát illeti, a migrációs áramlások bővülése nem elegendő ahhoz, hogy ellensúlyozza az elöregedés folyamatát és annak negatív következményeit.

Ennek fényében a tanulmány célja a nettó migráció és más társadalmi-gazdasági változók európai nyugdíjrendszerekre gyakorolt lehetséges hatásainak felmérése volt. A teljes elemzés alapját egy 10 éves időszakra (2004–2013) vonatkozó, társadalmi és makrogazdasági mutatókból összeállított adatbázis képezte. A korábbi kutatási eredményekre támaszkodva az európai országokat centrum- vagy befogadó és periféria- vagy küldő országokra bontottuk, majd elvégeztük a panelelemzést az országcsoporthoz és a teljes mintára. Természe-

tesen nehéz pontosan megítélni a független változók relatív fontosságát, de bizonyos fenntartásokkal eredményeink megerősítik a korábbi kutatások eredményét.

Ahogy fentebb bemutattuk, a hipotézisek legtöbbjét igazoltuk. Az EU/EFTA-centrumországokban a csecsemőhalandósági ráta, a HDI és a népesség medián életkora pozitívan befolyásolja a nyugdíjakra fordított kiadásokat, míg a fiatalok aránya a teljes népességben, a felnőttek képzettségi szintje és az átlagbér ezzel ellentétes hatást fejt ki. Ezen országok esetében is a nyers nettó migrációs arány negatív hatást gyakorol a függő változóra, mivel minél magasabb a migrációs ráta, annál alacsonyabbak a nyugdíjakra fordított kiadások (a GDP %-ában). Ez a számadatok figyelembevételével nem meglepő: a bevándorlók többsége munkavégzési korú és hozzájárul a GDP növekedéséhez a célországokban, ezáltal enyhítve a nyugdíjrendszerre nehezedő nyomást.

A második országcsoport, az EU/EFTA perifériaországai eltérő mintázatot mutatnak. Az országcsoportban (szinte minden vizsgált évben) a migráció nyers aránya negatív, ami azt mutatja, hogy több ember hagyta el az adott országot és költözött egy másikba. Egy kivételtől eltekintve (ez pedig a felnőttek képzettségi szintje) minden független változó különböző mértékben, de pozitívan befolyásolja a nyugdíjakra fordított kiadásokat (a GDP %-ában).

A teljes mintában az átlagbér, a Gini-index, a népesség medián életkora, valamint a csecsemőhalandósági ráta pozitívan hat a nyugdíjkiadásokra, míg a HDI, a felnőttek képzettségi szintje, a fiatakorúak aránya a teljes népességből és a nyers nettó migrációs ráta negatív hatást gyakorol.

Ebben az esetben a népesség mobilitása „jónak” mutatkozott mind a társadalmi-gazdasági, mind a személyes fejlődésre, csökkentve a nyomást a nyugdíjkiadásokra.

Fordította: Kiss Dorottya, Dabasi-Halász Zsuzsanna és Lipták Katalin

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány a Mapping mobility – pathways, institutions and structural effects of youth mobility in Europe (MOVE) című, jelenleg folyó kutatási projektben készült, amelynek célja az európai ifjúsági mobilitás kutatása (Grant Agreement No. 649263).

Irodalom

Aubarell, G., Aragall, X. (2005): Immigration and the Euro Mediterranean Area: Keys to policy and trends. *EuroMeSCo Papers*, 47.

- Aubry, J. P., Crawford, C. (2016): Does public pensions funding affect where people move? *State and Local Pension Plans*, 52. http://crr.bc.edu/wp-content/uploads/2016/10/slp_52.pdf. (Letöltés: 2017. február 14.)
- Éltető, A. (2011): The economic crisis and its management in Spain. *Eastern Journal of European Studies*, 1., 41–55.
- Hemming, K., Tillmann, F., Reißig, B. (eds.) (2016): *MOVE Deliverable 2.4 – Final Work Package Report WP2. Sampling and secondary analyses of macro data of youth mobility in Europe and the partner countries*. http://move-project.eu/fileadmin/move/downloads/MOVE_D2.4_final_WP2_report.pdf (Letöltés: 2017. október 17.)
- Kahanec, M., Zimmermann, K. F. (2010): *EU labor markets after post-enlargement migration*. Springer Verlag, Berlin <http://doi.org/ddsbtg>
- Kennitz, A. (2003): Immigration, unemployment and pensions. *Scandinavian Journal of Economics*, 1., 31–47. <http://doi.org/bn9cvm>
- Krieger, T. (2008): Public pensions and return migration. *Public Choice*, 3–4., 163–178. <http://doi.org/d954hm>
- Manafi, I., Marinescu, D. E., Roman, M., Hemming, K. (2017): Mobility in Europe: Recent trends from a cluster analysis. *Amfiteatru Economic*, 46., 711–726.
- OECD (2014): *International Migration Outlook 2014*. OECD Publishing. <http://doi.org/f3rg5s>
- Preston, I. (2014): The effect of immigration on public finances. *Economic Journal*, 580., 569–592. <http://doi.org/cfn5>
- Razin, A., Sadka, E. (2000): Unskilled migration: A burden or a boon for the welfare state? *Scandinavian Journal of Economics*, 3., 463–479. <http://doi.org/dm3zkr>
- Razin, A., Yuen, C. W. (1999): Understanding the “problem of economic development”: The role of factor mobility and international taxation. *Journal of Applied Economics*, 2., 131–167. <http://doi.org/bc2x7n>
- Sachs, J. D. (2005): *Das Ende der Armut: Ein ökonomisches Programm für eine gerechtere Welt*. Siedler Verlag, München
- Scholten, U., Thum, M. (1996): Public pensions and immigration policy in a democracy. *Public Choice*, 3–4., 347–361. <http://doi.org/cxj6hh>
- Toyota, M., Böcker, A., Guild, E. (2006): Pensioners on the move: Social security and trans-border retirement migration in Asia and Europe. *IIAS Newsletter*, 40.
- UN (2016): *International migration report 2015*. United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division, New York
- Wallerstein, I. (1979): *The capitalist world-economy*. Cambridge University Press, Cambridge
- Wallerstein, I. (1991): *Geopolitics and geoculture: Essays on the changing world-system*. Cambridge University Press, Cambridge
- Wildasin, D. E. (1999): Public pensions in the EU: Migration incentives and impacts. In: Panagariya, A., Portney, P. R., Schwab, R. M. (eds.): *Environmental and public economics: Essays in honor of Wallace E. Oates*. Edward Elgar, Cheltenham, 253–282.
- World Bank (2016): *Migration and remittances factbook 2016*. World Bank Group, Washington

1. melléklet: A tanulmányban felhasznált makrováltozók

Változó neve	Adatforrás	Mérték- egység
Felnőttek képzettségi szintje (felsőfok, a 25–64 évesek %-ában)	OECD (https://data.oecd.org/eduatt/adult-education-level.htm)	%
Átlagbér (amerikai dollár)	OECD (https://data.oecd.org/earnwage/average-wages.htm)	USD
Nyers nettó migrációs ráta, kiigazítva	EUROSTAT (http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do?tab=table&init=1&plugin=1&pcode=tsdde230&language=en)	%
Nyugdíjkiadások (a GDP %-ában, folyó áron)	EUROSTAT (http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=tps00103&plugin=1)	%
A rendelkezésre álló jövedelem Gini-indexe	EUROSTAT (http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do?tab=table&plugin=0&language=en&pcode=tessi190)	–
Emberi fejlettségi index, 1. változat (2015. augusztus 15.)	UN (http://hdr.undp.org/en/content/table-2-human-developmentindex-trends-1980-2013)	–
Cecsemőhalandóság (1000 élveszületésre)	EUROSTAT (http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=tps00027&plugin=1)	%
A népesség medián életkora	EUROSTAT (http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=demo_pjanind&lang=en)	%
Korszerkezet (a 15–29 évesek a teljes népesség %-ában)	EUROSTAT (http://ec.europa.eu/eurostat/data/database) Population and social conditions-> Youth	%
Népességszám (összesen)	EUROSTAT (http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do?tab=table&plugin=1&language=en&pcode=tps0000P)	fő

2. melléklet: A panelelemzés eredményei a két országcsoportra és a teljes mintára

Modell	Függő változó: Nyugdíjkiadások (a GDP %-ában)					
Országcsoportok	Független változók	Együttható p-érték		VIF teszt	Egyéb mutatók	
EU/EFTA centrum- vagy befogadó országok	Emberi fejlettségi index	0,244	0,0073	2,021	R ²	0,812
	Fiatalkorúak aránya	-0,033	<0,0001	5,452	(korrigált)	
	Csecsemőhalandóság	0,061	<0,0001	1,690	Durbin-	0,068
	Medián életkor	0,053	<0,0001	5,132	Watson-	
	Gini-index	-0,007	<0,0001	1,202	próba	
	Felnőttek képzettségi szintje	-0,004	<0,0001	2,786		
	Átlagbér	-0,308	<0,0001	2,985	RHO	0,966
	Nyers nettó migrációs ráta	-0,011	<0,0001	1,283		
EU/EFTA periféria- vagy küldő országok	Emberi fejlettségi index	0,364	0,0141	1,774	R ²	0,756
	Fiatalkorúak aránya	0,025	<0,0001	7,520	(korrigált)	
	Csecsemőhalandóság	0,034	<0,0001	3,242	Durbin-	0,980
	Medián életkor	0,085	<0,0001	8,148	Watson-	
	Gini-index	0,022	<0,0001	1,322	próba	
	Felnőttek képzettségi szintje	-0,020	<0,0001	1,356		
	Átlagbér	0,726	<0,0001	3,345	RHO	0,452
	Nyers nettó migrációs ráta	-0,018	<0,0001	1,799		
Együttesen	Emberi fejlettségi index	-0,607	<0,0001	1,105	R ²	0,695
	Fiatalkorúak aránya	-0,011	0,0020	5,465	(korrigált)	
	Csecsemőhalandóság	0,037	<0,0001	1,729	Durbin-	1,178
	Medián életkor	0,072	<0,0001	3,889	Watson-	
	Gini-index	0,004	<0,0001	1,052	próba	
	Felnőttek képzettségi szintje	-0,012	<0,0001	1,713		
	Átlagbér	0,380	<0,0001	3,128	RHO	0,218
	Nyers nettó migrációs ráta	-0,014	<0,0001	1,469		

The effects of international migration on the pension systems in Europe

DANIELA ELENA MARINESCU, IOANA MANAFI

Daniela Elena MARINESCU: associate professor, Bucharest University of Economic Studies; 15-17 Dorobanti Avenue, District 1, 010552, Bucharest, Romania; daniela.marinescu@csie.ase.ro

Ioana MANAFI: associate professor, Bucharest University of Economic Studies; 15-17 Dorobanti Avenue, District 1, 010552, Bucharest, Romania; ioana.manafi@csie.ase.ro

KEYWORDS: youth migration; pension systems; panel analysis

ABSTRACT: Ageing of populations in Europe is a well-known and ever-increasing process, so the pressure on pension systems becomes more and more acute in some European countries. International migration contributes to population dynamics in both origin and destination countries, easing or aggravating demographic problems. It is well known that in Europe the increase in migration flows is not enough to compensate for the population-ageing process and its negative consequences. Based on a data set of macroeconomic indicators for all EU member states and using panel data analysis, this article discusses the effects of some socio-economic indicators on the pension systems in selected European countries, the focus being on international migration. The current analysis is a follow-up on a previous approach that clusters the EU countries with respect to migration flows into EU/EFTA periphery-sending and centre-receiving countries. The central hypothesis in the paper is that the pension systems are affected by international migration (measured as the crude rate of net migration) and that a high level of emigration leads to a higher pressure on the pension system. The hypothesis was tested using panel data analysis for the period 2004–2013. The analysis was conducted for both the total sample and the two clusters (EU/EFTA centre-receiving countries and EU/EFTA periphery-sending countries), excluding Switzerland, Cyprus, and Iceland. The following indicators were selected for the state, society and economy sectors as they are the most relevant: average wage, adult education level, Gini Index, Human Development Index, urban population, median age, expenditure on pensions. The results showed that a higher ratio of immigrants leads to a decreased pressure on pension expenditure in centre-receiving countries, while for the periphery-sending countries, a great part of the emigrants consists of working people who leave their home countries and stop contributing to the pension system. The adult education level was found to have a similar effect on the expenditure on pensions in both clusters. The average wage had opposite effects for the two clusters: in the centre-receiving countries it has negative effects as a higher ratio of immigrants leads to a higher pressure on the labour market, whereas in the sending-periphery countries emigrants are mostly unemployed and, as a consequence, reduce the pressure on the labour market.

Introduction

The European population is ageing and this is a well-known and ever-increasing process. As a result, there is growing pressure on the pension systems of some European countries. Classical migration theories have long described migration in relation to youth and health. Lately, two kinds of mobility have been identified in relation to the pension systems: both youth and pensioners on the move. Usually, young people move from a low-income to a high-income country, while pensioners show different migration patterns.

Despite strong incentives, cross-border mobility of youngsters in Europe is still relatively low. The paper focuses on the cross-border mobility of young European people within the framework of the Horizon 2020 research project: MOVE “Mapping mobility – pathways, institutions and structural effects of youth mobility in Europe”. The central questions of MOVE are how the mobility of young people can be favourable for both the socio-economic and the individual development of young people, and which are the factors that foster/hinder such beneficial mobility. The paper is based on a macro-economic analysis conducted in work package 2 of the MOVE project “Sampling and secondary analyses of macro data of youth mobility in Europe and the partner countries”, which was presented in the final work package report (Hemming, Tillmann, Reißig 2016).

Concerning the dynamics and the changing patterns of mobility and youth mobility in EU28/EFTA countries we examine the clusters identified in the final work package report: EU/EFTA centre-receiving countries (Austria, Belgium, Denmark, Finland, France, Germany, Ireland, Italy, The Netherlands, Sweden, and the United Kingdom), EU/EFTA periphery-sending countries (Bulgaria, Croatia, Czech Republic, Estonia, Greece, Hungary, Latvia, Lithuania, Portugal, Poland, Romania, Slovakia, Slovenia, and Spain) and EU/EFTA outlier countries (Luxembourg and Norway). The clusters are in accordance with the centre and periphery model proposed by Wallerstein (1979, 1991). According to Manafi, Marinescu, Roman and Hemming (2017), when testing the stability of clusters over time, Spain switched the first cluster with the second one as a consequence of the economic crisis and the resulting increase in youth unemployment and reduction in GDP per capita (see also Éltető 2011). The results are also in line with Kahanec and Zimmermann (2010), proving that high rates of youth mobility could be explained by a set of push and pull factors. This paper aims to analyse the effects of migration and some socio-economic indicators on pension systems in Europe considering all countries in the first two clusters (excluding the outliers and small countries).

The novelty of the paper lies in testing the effects of migration and selected socio-economic indicators on the European pension systems in a dynamic approach covering the period 2004–2013.

The paper is structured as follows: We start with describing the state of the art in the theoretical approaches regarding the effects of (youth) mobility

on the pension systems. The following section presents the methods applied, the research hypotheses, the indicators and statistical procedures used. Descriptive statistics are presented, followed by the synthesized results and the conclusions in the last section.

Literature review

Due to the great economic diversity of the European Union countries, pensioners usually migrate to the south of Europe in search of countries where their standard of living would be higher due to augmented purchasing power (Toyota, Böcker, Guild 2006). Aubarell and Aragall (2005) proved that increased economic migration leads to an “asymmetry of social benefits”, because a large and increasing number of active immigrants contributes disproportionately to funding pensions. In this context, differentials in the net benefits from public pensions, along with other policies (income taxes and public service provisions) could alter the payoff to migration in terms of influencing the international allocation of labour. Some countries may choose to tailor their fiscal policies by selecting immigrants with favourable attributes and encouraging emigration of households with unfavourable attributes (Wildasin 1999).

Razin and Yuen (1999) and Razin and Sadka (2000) proved the existence of an initial gain in pension affordability because of taxes paid when considering a one-off inflow of working-age migrants with children in a two-generation model. They found no effect in future years because the descendants of immigrants will cover the pension costs of their parents. When return migration of the descendants is considered, the opposite could happen (Krieger 2008). When public pension benefits are fixed and immigration therefore eases the tax payments on younger generations required to finance them, the conclusion is that immigration is likely to be favoured by the young, but not by the old (Scholten, Thum 1996). On the other hand, when contributions are fixed and immigration increases the pensions instead, we come to the opposite conclusion, namely that immigration will tend to be favoured by the old rather than the young (Razin, Sadka 2000; Kemnitz 2003). Krieger (2008) explores cases when pension benefits are flat or earlier-income related, concluding that this is less important from the migration perspective.

In a dynamic setting (Preston 2014), immigration may make public pension provision cheaper or, thinking in terms of individual budget constraints, make later consumption more attractive, which may motivate people to opt for higher-benefit pension schemes. More recently, Aubry and Crawford (2016) studied how public pension funding affects the choice of destination, concluding that while economic factors and the distance between locations are the primary drivers of migration, state pension funding also plays a role.

Hypothesis, methods and data

The central hypothesis that is tested in the paper is that pension systems are affected by international migration (measured as the crude rate of net migration) and, more specifically, that a high level of emigration leads to a higher pressure on the pension system.

The data basis for the panel analysis was compiled during the MOVE project in a Scientific Use File (SUF) named “Youth mobility macro data for Europe” (Hemming, Tillmann, Reißig 2016), consisting primarily of Eurostat (see Annex 1), OECD (2014) and World Bank (2016) data. The MOVE-SUF file included 31 country-cases (EU-28 and 3 EFTA countries: Switzerland, Iceland and Norway), covering a 10-year period (2004–2013).

For the panel analysis the most relevant indicators for the state, society and economy sectors were selected according to the heuristic macro-theoretical model on youth mobility (for a detailed description of the indicators see Annex 1):

- Economy: average wage;
- State: adult education level, Gini index;
- Society: HDI, urban population, infant mortality rate, median age, expenditure on pensions.

In addition, the “crude rate of net migration” indicator was included in the analysis. This indicator was not included in the MOVE-SUF File (see Annex 1 for more details).

The fixed-effects method was applied to the panel data (see also Hemming, Tillmann, Reißig 2016). When analysing the impact of changing variables over time a model should be used that explores the relationship between predictors and outcome variables within an entity. It is assumed that something within the individual may impact or bias the predictor or outcome variables, the rationale behind the assumption being that there is a correlation between an entity’s error term and the predictor variables.

With the fixed-effects model, the effect of the time-invariant characteristics is eliminated, so one can assess the net effect of the predictors on the outcome variable. Another important assumption of the fixed-effects model is that the time-invariant characteristics are unique to the individual and should not be correlated with other individual characteristics. Each entity is different, therefore the entity’s error term and the constant (which captures individual characteristics) should not be correlated with those of other individuals.

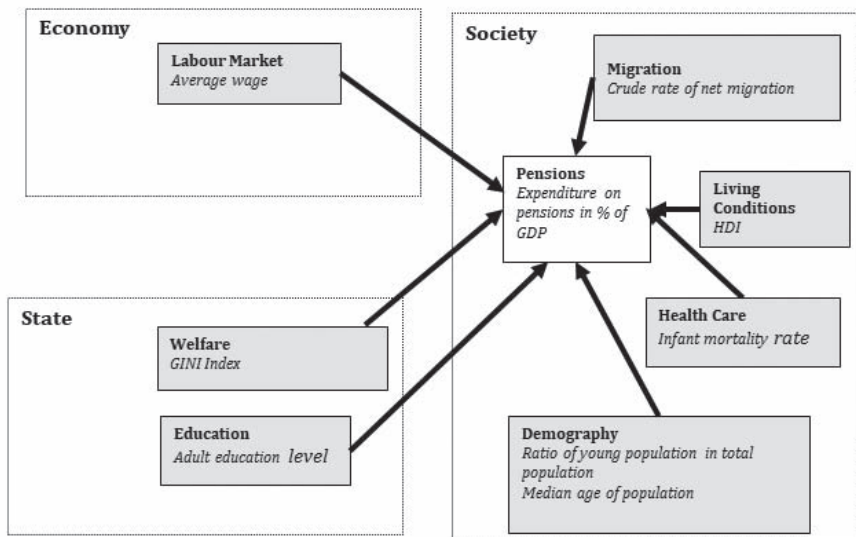
The following strategies were applied (see also Hemming, Tillmann, Reißig 2016):

- First, a correlation analysis was performed excluding all variables with strong correlation coefficients.
- The assumption for applying regression analysis is that normality can be assumed.

- Multicollinearity was tested with the variance inflation factor (VIF). In the final analysis for all indicators, VIF values were below 10.
- When interpreting the results, significance levels (p-values) of t-statistics were not considered because no random sample of the population was used, the total of all EU/EFTA countries being examined in the analysis instead.
- For two variables (expenditure on pensions and average wage) log-transformation of the data was applied. For these variables, the partial regression coefficients can be interpreted as being an “elasticity score”.
- As the panel models were mainly affected by the within-country effects (as 10 datasets were included per country), the R^2 (expressing the total variance of the dependent variable explained by the independent variables included) is expected to be rather high and its explanatory power should be interpreted with caution.
- Missing data were not imputed, because the GRETLL software can carry out the analysis without them.

The model (Figure 1) defines the log-transformation of the expenditure on pensions (as per cent of GDP) as the dependent variable. It also includes the potential influence of some other socio-economic variables on the dependent variable: infant mortality rate (a high infant mortality rate leads to higher expenditure on pensions as per cent of GDP); Human Development Index – HDI (it is more likely to find elderly people in a country with a higher HDI, thus the expenditure on pensions will be higher); the ratio of young people in the total

Figure 1: Background model for the effects of international migration on the expenditure on pensions

population (a large ratio of young people in the total population decreases the pressure on the pension system and also decreases the expenditure on pensions); median age of population (a lower median age means a bigger active population and a smaller number of old people, meaning a lower expenditure on pensions); average wage (a higher average wage might cause more old people to postpone their retirement, and thus the expenditure on pensions would decrease); Gini index (a higher value of this index could indicate a high number of old people and, therefore the expenditure on pensions could be higher); adult education level (with more people completing higher education without working, the contribution to pension funds is lower, meaning that the pressure on the pension system is higher; but then again, more educated people remain active for a longer period of their life, postponing their retirement; therefore, the expenditure on pensions decreases, except if the system includes NDC pensions). Finally, the model includes the crude rate of net migration (a higher rate of net migration could lead to a lower pressure on the expenditure on pensions).

Descriptive statistics

A summary of the descriptive statistics is presented in the Table 1.

The highest and the lowest HDI correspond to the same countries (Austria and Great Britain, respectively), in each year considered.

Regarding skewness values, average wage shows a normal distribution across the 23 countries for the whole 2004-2013 period. The highest increases in 2013/2004 were registered in Estonia (29%), Slovakia (25%) and Norway (25%) and the highest decreases were in Greece (by almost 17%), Great Britain (by almost 3%) and Portugal (by almost 3%).

During the period of 2007-2014, the infant mortality rate showed a downward trend in all EU countries, except for Denmark and Sweden, where the rate was close to zero. The highest ratios were found for Romania and Bulgaria and the lowest for Cyprus.

In 2013, the highest share of expenditure on pensions was observed in Greece (16.7) and Italy (16.5), whereas the lowest shares were found in Ireland (6.8) and Lithuania (7.2). In almost all countries analysed the trend was ascending, except for Germany and Poland, while in Hungary the share fluctuated over time.

Results of the panel analysis

To test the hypothesis of this study, panel data analysis using GRETl software was performed for the 2004-2013 period. The analysis was conducted for both

Table 1: Summary of descriptive statistics*

<i>Variables</i>	<i>Mean in 2007</i>	<i>Mean in 2014</i>	<i>General trend</i>	<i>Countries with low ratios</i>	<i>Countries with high ratios</i>
Adult education level	25.4***	31.1***	Increasing	Portugal, Italy	Luxembourg, Great Britain
Average wage (expressed per year)***	37222	38328**	Increasing	Czech Republic, Slovakia	Luxembourg
Crude rate of net migration	3.4	1.3	Varying	Cyprus, Lithuania	Luxembourg, Germany, Norway
Expenditure on pensions	9.32	10.95**	Increasing	Romania, Lithuania, Slovakia	Italy, Greece, Austria
Gini index	29.4	30.1	Small increase	Scandinavian countries, Belgium, Czech Republic	East European Countries and Spain
HDI	0.849	0.860**	Small increase	Romania, Spain, Slovakia, Great Britain	Austria, Belgium
Infant mortality rate	4.68	3.81**	Decreasing	Scandinavian countries	Romania, Bulgaria, Malta, Slovakia
Median age	39.29	41.25**	Increasing	Slovakia, Luxembourg, Norway	Italy, Denmark

* Switzerland and Iceland were excluded from the analysis because of missing data. ** Values registered in 2013. *** Missing data for 8 countries.

the total sample and the two clusters (EU/EFTA centre-receiving countries and EU/EFTA periphery-sending countries), excluding Switzerland, Cyprus, and Iceland. Switzerland and Iceland were excluded because of missing data. Cyprus was excluded according to the convention on macro-analyses in research on poverty, suggesting that countries with a small number of inhabitants should not be included (Sachs 2005).

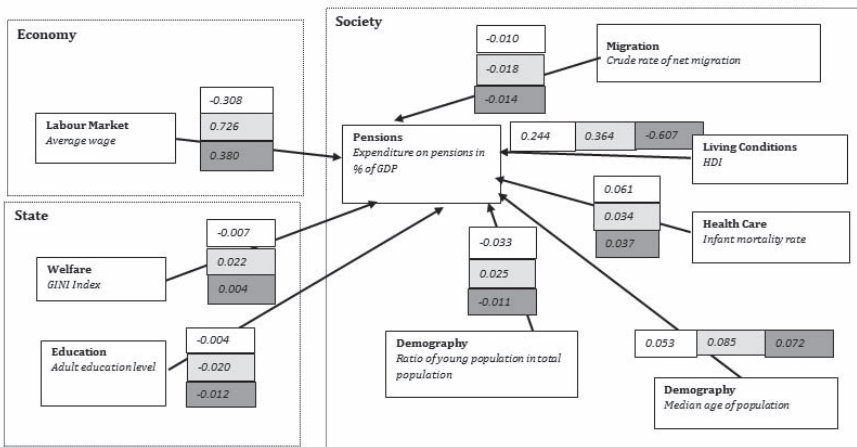
This model studies the potential influence of net migration (as the crude rate of net migration plus adjustment) on the expenditure on pensions (as % of GDP), while adjusting for effects of selected socio-economic indicators such as the Gini index, average wage, adult education level, infant mortality rate, ratio of young people in total population, median age and HDI. The results of the panel analysis are summarised in Figure 2. The detailed results are presented in the Annex 2.

The summary of the results shows that the models for the total sample explain nearly 75% of the total variance, whereas those for the single clusters explain over 80% of the total variance for the centre-receiving countries and

almost 70% for the periphery-sending countries, reflecting the differentiation between the clusters and supporting the centre-periphery approach (Wallerstein 1979, 1991). Moreover, the crude rate of net migration has negative effects on the expenditure on pensions in both clusters. A higher ratio of immigrants leads to a lower pressure on pension expenditure in centre-receiving countries, while for the periphery-sending countries, a great part of the emigrants consists of working people leaving their home countries and stops contributing to the pension system. The hypothesis regarding the interaction is true – for both the periphery-sending and the centre-receiving countries.

Only the adult education level has a similar effect on the expenditure on pensions in both clusters. The average wage, however, causes opposite effects for the two clusters: for the centre-receiving countries it has negative effects, meaning that a higher ratio of immigrants leads to a higher pressure on the labour market, whereas in the periphery-sending countries the emigrants are in general unemployed, thus reducing the pressure on the labour market. On the total sample, the effects are positive. The infant mortality rate has positive effects on the expenditure on pensions in both clusters and for the total sample. There are two types of interaction for the two clusters: 1. an increasing ratio of the young population leads to a decreasing expenditure on pensions in the centre-receiving countries, while in the periphery-sending countries the same indicator goes up; 2. a higher Gini index is associated with lower expenditure on pensions in the centre-receiving countries, the effect being positive for the periphery-sending countries and for the total sample.

Figure 2: Panel analysis illustrating the effects of mobility and other indicators on expenditure on pensions (as % of GDP) for two clusters (EU/EFTA center-receiving countries are marked with white, EU/EFTA periphery-sending countries with light grey) and total sample (EU/EFTA total – marked with dark grey), cross-sectional data sets

Conclusions

The International Migration Outlook (OECD 2014) reported that international migration increased in some European countries (Germany, Sweden, France and Finland) during 2011–2012. In other EU member states like Great Britain, Spain or Italy the trend was declining over those years. The most stable migration category was family migration, but its trend is slightly descending compared to the 2008–2011 period. Similar conclusions regarding the increasing number of migrants and the migrants' preferences for high income countries were drawn in an International Migration Report (UN 2016). Among the top twenty countries in the world hosting the largest number of international migrants, Germany occupied second place in 2015 (and third place in 2000), Great Britain fifth, France seventh, while Spain and Italy held the 10th and 11th place respectively. The migrants' median age has been slowly increasing, from 38 years in 2000 to 39 years in 2015, most of the international migrants being of working age. The same report shows that between 2000 and 2015, Romania and Poland saw a rapid growth in the size of their diaspora population (7.3% per annum for Romania and 5.1% per annum for Poland).

It is a well-known fact that international migration contributes to population dynamics both in origin and destination countries, easing or aggravating demographic problems. Regarding Europe, the increasing migration flows are not enough to compensate for the ageing population process and its negative consequences.

In this light, the crucial objective of the paper was to assess the potential influence of net migration and other socio-economic variables on the pension systems across Europe. The database for the entire analysis was compiled with several socio and macroeconomic indicators referring to a ten-year period (2004–2013). Using previous results clustering the European countries into centre-receiving and periphery-sending countries, the panel analysis was performed for each of the clusters and for the total group of countries. Of course, it is difficult to rigorously assess the relative importance of each of the independent variables, but, with some reservations, the results corroborate other research findings.

As stated above, most of the hypotheses have been confirmed. For the countries grouped into EU/EFTA centre-receiving countries, the infant mortality rate, HDI and the median age of population have a positive influence on the expenditure on pensions, while the ratio of young population to total population, the adult education level and the average wage have the opposite effect. Also, for these countries, the crude rate of net migration has a negative impact on the same dependent variable, meaning that the higher the rate of migration, the lower the expenditure on pensions (as % of GDP). This is not surprising if we look at the figures – the majority of the immigrants are of

working age and contribute to an increasing GDP in the destination countries, easing the pressure on the pension system.

The second cluster, EU/EFTA periphery-sending countries, exhibits a different pattern. For countries belonging to this cluster, the crude rate of migration is negative (for almost every year analysed), showing that more people left the respective country and moved to another country. With only one exception (the adult education level), all the independent variables exert a positive influence on the expenditure on pensions (as % of GDP), but each to a different extent.

On the total sample the average wage, Gini index, the median age of population and the infant mortality rate have positive effects on the expenditure on pensions, whereas the Human Development Index, the adult education level, the ratio of young people to the total population, and the crude rate of net migration have negative effects.

In this case mobility of people is “good” both for the socio-economic and the individual development, reducing the pressure on the expenditure on pensions.

Acknowledgments

The paper is a result of the MOVE project, “Mapping mobility – pathways, institutions and structural effects of youth mobility in Europe.” MOVE has received funding from the European Union’s Horizon 2020 research and innovation programme under grant agreement No 649263.

References

- Aubarell, G., Aragall, X. (2005): Immigration and the Euro Mediterranean Area: Keys to policy and trends. *EuroMeSCo Papers*, 47.
- Aubry, J. P., Crawford, C. (2016): Does public pensions funding affect where people move? *State and Local Pension Plans*, 52. http://crr.bc.edu/wp-content/uploads/2016/10/slp_52.pdf (Accessed: 14 February 2017)
- Éltető, A. (2011): The economic crisis and its management in Spain. *Eastern Journal of European Studies*, 1, 41–55.
- Hemming, K., Tillmann, F., Reißig, B. (eds.) (2016): *MOVE Deliverable 2.4 – Final Work Package Report WP2. Sampling and secondary analyses of macro data of youth mobility in Europe and the partner countries.* http://move-project.eu/fileadmin/move/downloads/MOVE_D2.4_final_WP2_report.pdf (Accessed: 17 October 2017)
- Kahanec, M., Zimmermann, K. F. (2010): *EU labor markets after post-enlargement migration*. Springer Verlag, Berlin <http://doi.org/ddsbtg>
- Kemnitz, A. (2003): Immigration, unemployment and pensions. *Scandinavian Journal of Economics*, 1, 31–47. <http://doi.org/bn9cvm>

- Krieger, T. (2008): Public pensions and return migration. *Public Choice*, 3–4, 163–178. <http://doi.org/d954hm>
- Manafi, I., Marinescu, D. E., Roman, M., Hemming, K. (2017): Mobility in Europe: Recent trends from a cluster analysis. *Amfiteatru Economic*, 46, 711–726.
- OECD (2014): *International Migration Outlook 2014*. OECD Publishing. <http://doi.org/f3rg5s>
- Preston, I. (2014): The effect of immigration on public finances. *Economic Journal*, 580, 569–592. <http://doi.org/cfn5>
- Razin, A., Sadka, E. (2000): Unskilled migration: A burden or a boon for the welfare state? *Scandinavian Journal of Economics*, 3, 463–479. <http://doi.org/dm3zkr>
- Razin, A., Yuen, C. W. (1999): Understanding the “problem of economic development”: The role of factor mobility and international taxation. *Journal of Applied Economics*, 2, 131–167. <http://doi.org/bc2x7n>
- Sachs, J. D. (2005): *Das Ende der Armut: Ein ökonomisches Programm für eine gerechtere Welt*. Siedler Verlag, München
- Scholten, U., Thum, M. (1996): Public pensions and immigration policy in a democracy. *Public Choice*, 3–4, 347–361. <http://doi.org/cxj6hh>
- Toyota, M., Böcker, A., Guild, E. (2006): Pensioners on the move: Social security and trans-border retirement migration in Asia and Europe. *IIAS Newsletter*, 40.
- UN (2016): *International migration report 2015*. United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division, New York
- Wallerstein, I. (1979): *The capitalist world-economy*. Cambridge University Press, Cambridge
- Wallerstein, I. (1991): *Geopolitics and geoculture: Essays on the changing world-system*. Cambridge University Press, Cambridge
- Wildasin, D. E. (1999): Public pensions in the EU: Migration incentives and impacts. In: Panagariya, A., Portney, P. R., Schwab, R. M. (eds.): *Environmental and public economics: Essays in honor of Wallace E. Oates*. Edward Elgar, Cheltenham, 253–282.
- World Bank (2016): *Migration and remittances factbook 2016*. World Bank Group, Washington

Annex 1. Information on the macro indicators included in alphabetical order

Variable Label	Source	Unit
Adult education level (tertiary, % of 25–64 years-olds)	OECD (https://data.oecd.org/eduatt/adult-education-level.htm)	%
Average wage (total, US dollars)	OECD (https://data.oecd.org/earnwage/average-wages.htm)	USD
Crude rate of net migration plus adjustments	EUROSTAT (http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do?tab=table&init=1&plugin=1&pcode=tsdde230&language=en)	%
Expenditure on pensions (% of GDP, current prices)	EUROSTAT (http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=tps00103&plugin=1)	%
Gini coefficient of equivalised disposable income	EUROSTAT (http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do?tab=table&plugin=0&language=en&pcode=tessi190)	–
Human Development Index Version 1 (status quo from 15th August 2015)	UN (http://hdr.undp.org/en/content/table-2-human-developmentindex-trends-1980-2013)	–
Infant mortality rate (ratio per 1000 live births)	EUROSTAT (http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=tps00027&plugin=1)	%
Median age of population	EUROSTAT (http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=demo_pjanind&lang=en)	%
Population by age group (15 to 29 years, % of total population)	EUROSTAT (http://ec.europa.eu/eurostat/data/database) Population and social conditions-> Youth)	%
Population (total number)	EUROSTAT (http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do?tab=table&plugin=1&language=en&pcode=tps0000P)	persons

Annex 2: Results of the panel analysis for two clusters and total sample

<i>Model</i>	<i>Dependent Variable: Expenditure on pensions (as % of GDP)</i>					
<i>Clusters</i>	<i>Independent Variables</i>	<i>Coefficient</i>	<i>p-value</i>	<i>VIF test</i>	<i>Other characteristics</i>	
EU/EFTA centre- receiving countries	Human Development Index	0.244	0.0073	2.021	R ²	0.812
	Ratio of young people	-0.033	<0.0001	5.452	(adjusted)	
	Infant mortality rate	0.061	<0.0001	1.690	Durbin-	0.068
	Median age of population	0.053	<0.0001	5.132	Watson	
	Gini index	-0.007	<0.0001	1.202	statistic	
	Adult education level	-0.004	<0.0001	2.786		
	Average wage	-0.308	<0.0001	2.985	RHO	0.966
	Crude rate of net migration	-0.011	<0.0001	1.283		
EU/EFTA periphery- sending countries	Human Development Index	0.364	0.0141	1.774	R ²	0.756
	Ratio of young people	0.025	<0.0001	7.520	(adjusted)	
	Infant mortality rate	0.034	<0.0001	3.242	Durbin-	0.980
	Median age of population	0.085	<0.0001	8.148	Watson	
	Gini index	0.022	<0.0001	1.322	statistic	
	Adult education level	-0.020	<0.0001	1.356		
	Average wage	0.726	<0.0001	3.345	RHO	0.452
	Crude rate of net migration	-0.018	<0.0001	1.799		
Total	Human Development Index	-0.607	<0.0001	1.105	R ²	0.695
	Ratio of young people	-0.011	0.0020	5.465	(adjusted)	
	Infant mortality rate	0.037	<0.0001	1.729	Durbin-	1.178
	Median age of population	0.072	<0.0001	3.889	Watson	
	Gini index	0.004	<0.0001	1.052	statistic	
	Adult education level	-0.012	<0.0001	1.713		
	Average wage	0.380	<0.0001	3.128	RHO	0.218
	Crude rate of net migration	-0.014	<0.0001	1.469		

„Különlegesnek lenni.” Középiskolások tanulási célú mobilitását meghatározó attitűdök, motivációk

“To be special.” Attitudes and motivations determining the learning mobility of secondary school pupils

DABASI-HALÁSZ ZSUZSANNA, LIPTÁK KATALIN,
HORVÁTH KLAUDIA

DABASI-HALÁSZ Zsuzsanna: egyetemi docens, Miskolci Egyetem, Világ- és Regionális Gazdaságtan Intézet; 3515 Miskolc-Egyetemváros; hrdabasi@uni-miskolc.hu

LIPTÁK Katalin: egyetemi adjunktus, Miskolci Egyetem, Világ- és Regionális Gazdaságtan Intézet; 3515 Miskolc-Egyetemváros; liptak.katalin@uni-miskolc.hu

HORVÁTH Klaudia: PhD-hallgató, Miskolci Egyetem, Világ- és Regionális Gazdaságtan Intézet; 3515 Miskolc-Egyetemváros; reghklau@uni-miskolc.hu

KULCSSZAVAK: cserediák; középiskolai mobilitás

ABSZTRAKT: A fiatalok vándorlása jelentős társadalmi és gazdasági előnyökkel és hátrányokkal jár. A folyamatok irányíthatóságával kapcsolatban számos – akár ellentétes véggkövetkeztetésű – elméleti és gyakorlati kutatás foglalkozott, amelyek azonban egyetértettek abban, hogy a folyamatok mélyebb megismerése elengedhetetlen. Ebben a tanulmányban a magyarországi középiskolás diákok tanulási célú mobilitásának jellemzőit elemezzük. A kutatás keretében 17 irányított interjút készítettünk olyan diákokkal, akik legalább 3 hónapot tanultak az Európai Unió valamely tagországában, illetve szakértői mélyinterjúkat folytattunk. Bemutatjuk, hogy a középiskolás diákok mobilitási döntésében mekkora szerepet játszik például a szülői „nyomás”, a baráti kapcsolatok és a „referenciaközeg” véleménye. Azt is tanulmányoztuk, hogy akik középiskolás korukban vállalják a külföldi tanulmányokat, hamarabb válnak-e „éretté”, vagyis azt, hogy a diákok személyiségében milyen változást okoztak a külföldön töltött hónapok, milyen kapcsolatokat építettek ki, milyen utat jártak be, hogy „különlegessé váljanak” a mobilitásban részt nem vevő társaikkal szemben. Kutatásunk kiterjed a mobilitási árnyoldalak feltárására is.

Zsuzsanna DABASI-HALÁSZ: associate professor, Institute of World and Regional Economics, University of Miskolc; H-3515 Miskolc-Egyetemváros, Hungary; hrdabasi@uni-miskolc.hu

Katalin LIPTÁK: assistant professor, Institute of World and Regional Economics, University of Miskolc; H-3515 Miskolc-Egyetemváros, Hungary; liptak.katalin@uni-miskolc.hu

Klaudia HORVÁTH: PhD student, Institute of World and Regional Economics, University of Miskolc; H-3515 Miskolc-Egyetemváros, Hungary; reghklau@uni-miskolc.hu

KEYWORDS: exchange student; high school student mobility

ABSTRACT: Young people migration can lead to significant social and economic benefits and disadvantages. Several, sometimes contradictory, theoretical and practical studies have dealt with the controllability of these processes. However, all agreed that deeper knowledge of such processes is necessary, due to the little information available. In the present paper, we analyze study related mobility of Hungarian secondary school students, as part of the MOVE project. Good examples of high school mobility are worth introducing to wider audiences as Hungarian student mobility is much lower than in more developed EU member states. Here we present the reasons for student's passivity, departure circumstances, difficulties and experiences and the inhibitory and supportive factors.

In the framework of the research, we conducted 17 structured interviews with pupils, who had studied for at least 3 months in a member state of the European Union and we also conducted in-depth interviews with subject experts. Based on these interviews, we describe the role of parenting "pressure", friendly relationships, and the "reference group" in the decision-making process of secondary school students. We also examine if those, who undertake foreign studies during their high school age, "mature" sooner. Besides, we analyze how the students' personality changes during the months spent abroad, what relationships do they build, and what road do they take to become "special" for their peers not participating in mobility. Because it is also important to keep in mind mobility related threats our research also explores this issue.

Social and economic background strongly determines the mobility of Hungarian students. Parent and elite school expectations often include learning abroad. Occasionally, unresolved family problems can also contribute to mobility. Target country choice is not conscious but relates either to given opportunities or to family influence. During the course of foreign studies, students' consciousness of being a Hungarian grows stronger and they detach from their parents – the latter also causing problems after return.

For these students, we observed excellent language skills. Those participating in exchange typically come from secondary schools, where they study a foreign language at a higher number of hours or study subjects in a foreign language like in bilingual schools. Hungarian students, following their return, report significant personality changes. Mobility is a phase often assisting their process of becoming an adult.

According to the experts, the most useful is short-term group mobility leading to language and culture acquisition but also reducing problems connected to detachment. The family orientation of Hungarian students is shown by the fact that host families are very positively evaluated in their interviews and, out of all the new connections, these are the most important. They generally have good contact with local students and can fit in the new school. Local students with mobility experiences are friendlier with those who are currently experiencing mobility.

Bevezetés

A MOVE HORIZONT 2020 program által támogatott kutatása keretében a cél a fiatalok Európán belüli migrációs folyamatainak, a mobilitást gátló és támogató tényezőknek a feltárása, a különböző mobilitási típusokhoz kapcsolódó attitűdök megfogalmazása. A projekt arra vállalkozik, hogy az Európai Unió politikai szereplőinek bemutassa, hogyan lehet a fiatalok mobilitása „jó”, mind a társadalmi-gazdasági fejlődés, mind a fiatalok személyes fejlődésének szempontjából (move-project.eu). A diákmigráció volumene a fiatalok mobilitási típusai között folyamatosan nő, társadalmi és gazdasági szerepe megkérdőjelezhetetlen

(Rédei 2006). A középiskolai mobilitás jó példáit érdemes nagyobb közönség számára is bemutatni, ugyanis a magyar diákok mobilitási hajlandósága alacsonyabb, mint a fejlettebb uniós tagállamok diákjainak. Tanulmányunkban a passzivitás okát, a kiutazás körülményeit, a tapasztalatokat, a gátló és támogató helyzeteket tárjuk fel. A cikk alapját képező MOVE kutatási projekt pluralista elven nyugszik, tényekből és logikákból, metaforákból és történetekből áll, így kíván minél több információt nyújtani a politika szereplőinek a fiatalok „jó” mobilitásának erősítése és a veszélyek elkerülése érdekében.

A migrációs folyamatoknak magyarázó erejük van, amelyet célszerű figyelembe venni az aktív gazdaságpolitikát megalapozó elemzéseknél (Kocsiszky et al. 2014). A mai fiatalok markánsan megváltozott társadalmi-gazdasági környezetbe születnek, ahol „az önálló egzisztencia kialakítása és a szülőktől való leválás nehezebbé vált” (Székely 2013, 10.). Ez a megkésett felnőtté válás a társadalom és a gazdaság számára a nem előnyös demográfiai folyamatok indikátora.

Kutatásunkban az életútelméletet (Elder 1995) követtük, mely szerint a társadalmilag beágyazott életeseményeket, azok bekövetkezésének sorrendjét kell vizsgálni. A tanulás, munkavállalás, partnerkapcsolat-kialakítás, családalapítás időbeli bekövetkezése a mai fiatal generáció esetében egyre kevésbé alapértelmezett, a régi mintázatok már elhalványodnak. A fiatalok oktatásbeli, munkaerőpiaci életútvonala már nem olyan, mint az korábban jellemző volt (Dabasi-Halász, Hegyi-Kéri 2015). A globalizálódott világban szinte elengedhetetlenné válik a jó idegennyelvtudás, a multinacionális kultúra ismerete. A külföldi tanulással a diákok tökéletesíteni tudják nyelvi készségeiket, meghatározott helyeket és helyi hálókat kötnek össze, fejlesztik a kommunikációt a transznacionális térben (Homfeldt, Schmitt 2013). Hrubos Ildikó (2010) a külföldön való tanulást az elitbe kerülés egyik eszközének nevezi. Mégis azt tapasztaljuk, hogy a 15–19 éves korosztály igen kis százaléka vállalkozik hosszabb ideig tartó (3 hónapnál hosszabb) tanulásra más európai országban. A diákattitűdöket, -motivációkat és -gátakat ebben a tanulmányban 5 aspektusból vizsgáljuk. Egyrészt elemezzük a referenciaközeg hatását, másrészt a cserediákok személyes kapcsolatainak változását, harmadrészt a személyiség fejlődésének alakulását (beleértve a nemzettudat erősödését), majd a célországválasztás módszerét, területi meghatározottságát, és végül a jövőbeli tanulási és munkavállalási elképzelésekről írunk.

A középiskolai mobilitás

Középiskolai mobilitáson a fiatalok tanulásának földrajzi értelemben történő változását értjük, amely intézmények közötti mozgást (Gibbons 2009), települések közötti belföldi vándorlást és adott esetben országhatárok átlépését is érintő iskolaváltást jelent (Goren, Yemini 2017). A tanulmányi célú migráció Váradi (2013) szerint közelít a transznacionális migráció ideáltípusához. Basch, Glick

Schiller és Szanton Blanc (1994) a transznacionalitás fogalmát úgy definiálják, hogy a migránsok egy másik országban letelepedve sem szakadnak el származási országuktól, sokféle – családi, gazdasági, szociális, vallási, kulturális, politikai – kapcsolatot tartanak fenn a kibocsátó országgal; viszonyaik, aktivitásuk egyszerre két vagy akár több országhoz kötik őket.

A földrajzi mobilitást a hagyományos szakirodalom egyszeri eseményként fogja fel. A vándorlás viszonylag ritkán történik az egyén életében, tehát az egyén szempontjából különleges, egyszeri helyzetnek tekinthető. Ez a technika fejlődésével és az élethelyzetek megváltozásával már a 20. században sem volt igaz, a migráció napjainkra rendszer lett, méghozzá az egyének többes mozgásának rendszere, így cirkuláris migrációról beszélünk (Illés, Kincses 2009). A fiatalokban megtapasztalt mobilitás később nagyobb eséllyel válik visszatérő vándorlássá.

A diákmobilitás társadalmi térben zajlik, amely legalább két országban található eltérő földrajzi helyet köt össze, résztvevői szoros kapcsolatot ápolnak az „otthoniakkal”. A diákok nemzetközi tanulmányi mozgásának kérdéskörében új fogalomként jelenik meg a transznacionális oktatási mobilitás (Waibel et al. 2017) és a globális állampolgári nevelés (Global Citizenship Education, CGE); az európai tanulmányokban egyre több szerző használja ezzel párhuzamosan az európai állampolgár kifejezést is (Goren, Yemini 2017). A globalizáció hatást gyakorol az oktatásra: a globális nevelési-oktatási szemlélet formális keretek között olyan diákokat nevel, akik elismerik a kulturális diverzifikációt, az emberek közötti egyenlőséget és az embertársaikért való felelősséggel tartozást.

A transznacionális oktatási mobilitás magába foglalja az ideiglenes külföldi tartózkodást a középiskolás évek alatt vagy azt követően, formális és informális környezetben. Ez a jelenség a fejlett társadalmakban egyre népszerűbb. A diákok szervezett külföldi tanulmányi program keretében ideiglenesen tartózkodnak külföldön, a tanulmányaikkal párhuzamosan iskolába járnak, esetleg a tanulmányaikat szüneteltetve nemzetközi önkéntes munkát vállalnak (ez utóbbi esetet nevezik „üresjáratú” évnak a tanulás szempontjából). A külföldi tanulmányi mobilitási tapasztalat segíti a munkaerőpiacon történő elhelyezkedést. A transznacionális oktatási mobilitás az önmegvalósítás és a humán tőkébe történő befektetés egyik eszköze, mivel mialatt külföldön tanul a diák, idegennyelv-ismerete és társadalmi, interkulturális mobilitási képességei fejlődnek (Bachner, Zeutschel 2009; Waibel et al. 2017). A külföldi csereprogramok hozzájárulnak a diákok közötti egyenlőség megteremtéséhez és kulturális sokszínűséget hoznak életükbe, hiszen nem a száraz tananyagon keresztül tanulják meg, hanem saját tapasztalataik segítségével sajátítják el ezeket a képességeket, attitűdöket.

A Magyar ifjúság 2012. évi felmérése (Székely 2013) a 15–29 év közötti magyar fiatalok mobilitási hajlandóságát vizsgálta, s az eredmények rávilágítottak a migrációs háttér jelentőségére: ha valaki korábban már tanult külföldön, nagyobb hajlandóságot mutat arra, hogy a jövőben ismét egy másik országban tanuljon vagy dolgozzon. A külföldi tanulmányi tapasztalattal rendelkezők 17,8 százaléka

maradna itthon, a többiek viszont rövidebb vagy hosszabb időre ismét külföldre mennének tanulni. Az egyik fontos individuális tényező a mobilitásban a társadalmi tőkeképződés. Az egyén környezetében élő és migrációs háttérrel rendelkező kortárs, rokon vagy barát hatást gyakorol az adott személyre, fokozza a nemzetközi migrációban való részvétel valószínűségét (Sik 2011). Bachner és Zeutschel (2009) amerikai és német cserediákokkal készült felméréséből kiderült, hogy a külföldi csereprogramban való részvétel a legtöbb diák esetében saját kezdeményezés volt, ugyanakkor a szülők, tanárok is jelentős befolyást gyakoroltak rájuk.

Az AFS szervezet (American Field Service, amelyhez Magyarország a Nemzetközi Csereprogram Alapítvány létrehozásával 1990-ben csatlakozott) az Európai Kulturális és Oktatási Főigazgatóság támogatásával 2016-ban 27 ország 5255 középiskolás diákjával készített felmérést, amelyből kiderült, hogy a cserediákok legnagyobb elvárása egy idegen nyelv elsajátítása. Valamennyi vizsgált ország diákjai számára az angolszász országok a főbb célszörzörök: az Egyesült Államok, Ausztrália, Kanada, Új-Zéland és az Egyesült Királyság. Ezeket az országokat követik Franciaország, Németország és Latin-Amerika államai. A célszörzör kiválasztását leginkább ezen országok társadalmi megítélése, az angol nyelvű oktatás, valamint a kultúrák megismerése motiválja, kevésbé a tudományos előmenetel lehetősége. Bachner és Zeutschel (2009) vizsgálatában – a diákok származási szörzörje szerint – más-más elégedettségű indikátor volt azonosítható, feltételezhetően a különböző kulturális háttér miatt: a németek körében az elégedettségindikátor az önfelzárztés és az érettség volt, míg az amerikaiak esetében a különböző kultúrájú egyénnel való interakció. A függetlenség iránti vágyat fontos taszító tényezőként vehetjük figyelembe a csere-diák-mobilitás esetében (Dronkers, Levels, de Heus 2014). Ennek első megnyilvánulási formája a saját kereset és a pénzzel való önálló bánásmód.

Számos kutatás foglalkozik a diákok intézményváltásával, azaz az iskolarendszerek közötti átjárás vizsgálatával, azok kritikai értékelésével, amelyekből közvetetten lehet tapasztalatokat levonni a nemzetközi kontextusba került középiskolások mozgásának kutatásához. Intézményváltás történik a középiskolás mobilitás során – a mi vizsgálati megközelítésünkben is –, egyrészt amikor a diákok külföldön bekerülnek az iskolába és próbálnak beilleszkedni, másrészt iskolaváltás érheti őket a csereévet követően is, mivel nem feltétlenül a korábbi osztályukba kerülnek vissza. A diákmobilitás a teljesítmény fokozódását eredményezheti. Segít a mobil diáknak, akinek döntését sokszor a családi körülményekben bekövetkezett változás idézi elő, míg más esetekben a magasabb oktatási színvonalal rendelkező intézmény keresése vezet az iskolaváltáshoz. Az iskolát váltó diák a többi diák számára is kedvező hatású lehet, mivel a mobilitás segítségével terjed az információ, növekszik a kulturális és intellektuális diverzitás az iskolán belül. De a „mobil” diákok szociális beilleszkedése a már ott tanulók megzavarását is előidézhetheti, hiszen új kapcsolatok alakulnak ki az új környezetben (Gibbons, Telhaj 2011): a diákok egy idegen országban lévő intézménybe kerülnek át, ahol a beilleszkedést nyelvi és kulturális tényezők nehezíthetik.

A középiskolai mobilitást támogató intézményi környezet

A tanulóknak azt a döntését, hogy tanulmányaikat külföldön folytassák, nemcsak egyéni döntésként értelmezzük, hanem az intézményi háttér által befolyásolt folyamatként fogjuk fel.

A nemzetközi mozgás lehetőségét megteremtő, azt fenntartó és elősegítő szervezetek fejlődésével a nemzetközi migráció egyre inkább intézményesedik és függetlenedik azoktól a tényezőktől, amelyek eredetileg elindították (Massey et al. 1993). Több európai szintű, a középiskolások tanulmányi mobilitását támogató programot ismerünk. Az Európai Unió 1995-ben létrehozta a Socrates programot, a célközönségbe a középiskolás tanulók is beletartoztak. A program a későbbiekben (2000) hangsúlyozta az élethosszig tartó tanulást, így kiterjesztették minden formális és informális oktatási szintre. A másik európai lehetőség – a Leonardo da Vinci program – 1994-ben indult, amely a szakképzés támogatását célozta meg. Az EU 1996-ban a Zöld könyvben a transznacionális mobilitás fontosságát, a mobilitás akadályainak leküzdését hangsúlyozta (megemlítve például az iskolák oktatási rendszerének különbségeit, a kulturális szempontokat és az idegen nyelv ismeretének hiányát). A Fiatalok Európáért program lehetőséget adott rövid távú csereprogramok megvalósítására, formális és nem formális oktatás keretei között, 15–25 év közötti személyek számára. Ennek folytatása a 2000–2006 közötti Youth program (AFS). Mára számos cserediák-szervezet kínál programot külföldi tanulmányi mobilitás szervezett kereteken belüli megvalósítására. A legismertebb szervezetek, amelyek cserediák-mobilitással foglalkoznak Magyarországon: Youth for Understanding (Fiatalok a kölcsönös megértésért, YFU), AFS Intercultural Programs (kulturális csereprogramok), és a Rotary Youth Exchange (nemzetközi diákcserепrogramok).

A módszertan és a minta bemutatása

A középiskolás fiatalok mobilitási szokásainak megismeréséhez, motivációik feltárásához és a külföldi tanulást gátló, illetve támogató körülmények vizsgálatához kutatócsoportunk interjúkon alapuló nemzetközi páros összehasonlító esettanulmányt készített. Az interjúnak – mint társadalomtudományos módszernek – előnye, hogy a jelenséget, az összefüggéseket mélyebben, átfogóbban tárhatjuk fel a kiválasztott interjúalanyok személyes élményeinek, tapasztalatainak, érzéseinek megismerése, megértése és elemzése segítségével. Esterberg (2001) szemléletes hasonlatával élve ez a módszer egy táncra hasonlít, amelyikben az egyik fél figyelmesen ráhangolódik a másik mozgására. A mobilitási mélyinterjúknál a triangulatív megközelítésmódot alkalmaztuk, azaz az adatgyűjtésnél több módszert, technikát használtunk. Narratív és strukturált részek egymást követték, illetve a páros interjúnál egymás véleményére reagálhattak a

megkérdezettek. Félig strukturált interjúkat alkalmaztunk. A beszélgetés egy részében strukturált interjúra emlékeztető kérdéseket tettünk fel, melyekre jól körülhatárolható (akár mérhetővé tehető) válaszokat kértünk. Az interjú során nyitott kérdések is elhangzottak, az interjú készítője itt több teret engedett a válaszadónak arra, hogy véleményét kifejtse, érzéseinek hangot adjon. Az interjú főbb kérdéseinek kialakításakor a migráció szociológiai szakirodalmából ismert motiváló tényezőket kerestük, azok erősségét vizsgáltuk; azt a mobilitási burkot tártuk fel, amely a ma középiskolását jellemzi a külföldi tanulmányok döntési helyzetében. Komplex módon használtuk a motiváció tartalom- és folyamatelméletét, így fel tudtuk mérni, hogy mit akarnak, mire van szükségük a mobilizálódó diákoknak, és azt is, hogy mi jellemzi az egyén döntéseit, erőfeszítését és kitartását befolyásoló tényezőket, az ösztönzőket, hajtóerőket, megerősítéseket, elvárásokat.

Az interjúkat az alábbi tématerületek köré építettük fel:

- a szülők története, esetleges mobilizációs tapasztalataik,
- a költözésekkel kapcsolatos események,
- a családnak a mobilitásról alkotott véleménye,
- a külföldi tanulás ötletének felmerülése, annak inkubálási folyamata, a pró és kontra érvek,
- a finanszírozás,
- az oktatási rendszerek összehasonlítása,
- kudarcok és sikerek.

Mivel egyéni életutakat, tapasztalatokat tárunk fel, eredményeink általánosíthatósága is korlátozott, amelyet elméletvezérelt mintavétellel, az interjúk számának növelésével javíthatunk (Schleicher 2007).

Az interjúkat egyrészt hangfelvételen rögzítettük, másrészt folyamatosan jegyzeteket készítettünk, megfigyelve az interjúalany viselkedését. Ezt követte az átírás, azaz a teljes hallott szöveg leírása, illetve a kondenzáció, azaz az interjú rövid összefoglalása saját szavainkkal. Kategorizáltuk a szöveg egyes részeit a kutatási kérdés különböző szempontjai szerint, hasonlóságokat és eltéréseket kerestünk az interjúkban. Tapasztalatainkat kicseréltük nemzetközi partnerünkkel, a Norvégiában hasonló vizsgálatokat folytató kutatócsoporttal. A kvalitatív interjúadatokat a kódolás technikájával számítógépen elemeztük, s ehhez a MAXQDA szoftvert alkalmaztuk (Agabrian 2004; Ghauri, Grønhaug 2011; Kelle 2007; Sántha 2011). Majd az interpretációs eljárás (értelmezés) következett, azaz az elmondottak mögött mélyebb, bővebb értelmet kerestünk (Schleicher 2007).

A minta kialakításában és az interjúalanyok felkutatásában kértük a kutatási projektbe bevont szakértői testület segítségét.¹ Azt a feltételt szabtuk meg, hogy az interjúalanyoknak a megkérdezés időpontjában be kellett tölteniük a 18. életévüket, de nem lehettek idősebbek 29 évesnél. Legalább 3 hónapot kellett egyhuzamban az Európai Unió valamely tagállamában tanulniuk ahhoz, hogy releváns tapasztalatuk legyen; és a külföldi tanulmányaikra az elmúlt 5 évben került sor, vagyis még kellően friss volt az élményük. Készítettünk in-

1. táblázat: Az interjúalanyok néhány jellemzője
Characteristics of interview participants

Kód	Nem	A hazai középiskolák székhelye	Az édesanya foglalkozása	Az édesapa foglalkozása	Fogadó ország
<i>Kimenő diákok</i>					
peHUy01 nő	Budapest	tanár	banki alkalmazott		Olaszország
peHUy02 nő	Budapest	zenész	zenész (komolyzene)		Németország
peHUy03 nő	Szombathely	tanár	orvos		Németország
peHUy04 nő	Budapest	igazgatóhelyettes	vállalatvezető		Finnország
peHUy05 férfi	Budapest	tanár	mérnök		Dánia
peHUy06 nő	Sopron	tanár	–		Lengyelország
peHUy07 nő	Miskolc	tanár	nyugdíjas		Franciaország
peHUy08 férfi	Szeged	orvos	orvos		Ausztria
peHUy09 nő	Miskolc	orvos	mérnök		Németország
peHUy10 nő	Veszprém	banki alkalmazott	rendőr		Olaszország
peHUy11 nő	Miskolc	közgazdász (vállalkozó)	közgazdász (vállalkozó)		Svájc
peHUy12 nő	Budapest	pedagógus	villamosmérnök		Finnország
peHUy13 nő	Miskolc	logopédus	fogorvos		Belgium
peHUy14 nő	Sopron	német-orsz- történelem tanár	egy osztrák cég leányvállalatának ügyvezetője		Hollandia
peHUy17 férfi	Miskolc	orvos	gyógyszerész		Franciaország
<i>Bejövő diákok</i>					
peHUy15 férfi	nem ismert	nem dolgozik	alkalmi munkák		Magyarország
peHUy16 férfi	nem ismert	olasz nyelvtanár	kertész		Magyarország

terjüket Magyarországról kiutazó és ide beutazó diákokkal. Az interjúalanyok az interjúkészítés pillanatában 18–22 évesek voltak. A válaszadók között (1. táblázat) 6 férfi és 13 nő volt; 15 magyar, 2 spanyol. A diákok legalább 3, legfeljebb 12 hónapot töltöttek valamely külföldi középiskola intézményében. Az interjú lebonyolítása 15 esetben magyar, 2 esetben angol nyelven történt. A középiskolai tanulmányi mobilitások között irányuk szerint 15 kimenő és 2 bejövő volt. A diákokkal készített interjúk információit kiegészítve a kutatott téma szakértőivel (3 fő) is folytattunk mélyinterjúkat: egy szervező intézmény munkatársával, egy középiskola vezetőjével és egy mentoráló befogadó szülővel.

A diák interjúalanyok többsége elég jól írt le a családjuk finansiális helyzetét, a szülők javarészt értelmiségiek voltak. Két esetben ösztöndíj finanszírozta a csereprogramot, egy esetben teljesen és egy esetben félig, a többi alkalommal pedig teljes egészében a szülők finanszírozták a külföldi utat. Hét interjúalany a kiutazás előtt már rendelkezett 1–3 hetes külföldi tanulmányi tapasztalattal, az iskolájukon keresztül. A legalább 3 hónapot az EU-ban eltöltött csereprogramok célországai 3 esetben Németország, két esetben Finnország, Franciaország és Olaszország volt, ezeken kívül Ausztriába, Dániába, Hollandiá-

ba, Lengyelországba és Svájcba utaztak a megkérdezettek. A tanulmányban az eredmények bemutatására interjúrészleteket emeltünk ki, amelyekben a város vagy intézmények neveit anonimizáljuk, a kiemelések tőlünk származnak.

A középiskolások mobilitását meghatározó tényezők

A tanulmányban a magyar középiskolás diákok mobilitását befolyásoló tényezők közül 5 területet elemzünk. Egyrészt a mobilitási döntés meghozatalában a referenciaközeg hatásáról a diáktársak és szülők szerepéről, másrészt a megváltozó személyes kapcsolati hálóról, harmadrészt a külföldi tanulmányok alatt történő személyiségfejlődésről írunk. Szót ejtünk még a célországválasztás metódusának területi meghatározottságáról, és legutoljára a jövőbeli tanulási munkavállalási elképzelések alakulásáról ismertetjük eredményeinket.

A referenciaközeg jelentősége a mobilitási döntéskor

Romani (2014) szerint az egyének magatartására hatással van kortársaik viselkedése. A kortársak hozzájárulhatnak egymás motiválásához (Lindsay et al. 2014). Más kutatók is megerősítik, hogy a társadalmi hálózatok támogató funkciókat töltenek be és fontos forrásai egyes társadalmi kezdeményezéseknek (Bauer 2000). Massey és Espana (1987) leírják, hogy a hálózati kapcsolatok befolyásolják az egyént. Szerintük nagyobb valószínűséggel vállalják a migrációt azok, akiknek a közösségből sokan mennek külföldre. A célország vagy akár a célintézmény kiválasztásában is befolyással lehetnek a társak pozitív tapasztalatai, főképp, ha célirányosan ajánlják ugyanazt a fogadó országot. Az úton lévő vagy a visszatért társak és az ő kapcsolataik alkotják azt a hálózatot a középiskolások tanulói mobilitásában, amely csökkenti az utazással szembeni félelmet. Ez a társadalmi tőke olyan támogató funkciót tölt be, amelynek segítségével a mobilitás kockázatai csökkenthetők. Sik (2011, 25.) szerint „a hálózati kapcsolatok a társadalmi tőke egyik formájává válnak, amelyre támaszkodhatnak azok az emberek, akik külföldi foglalkoztatási lehetőséget kívánnak szerezni”. A hálózatok terjedése csökkenti a mozgás „kockázatait.”

Kutatásunkban azt vártuk, hogy a társak lesznek a legjelentősebb magyarázó tényezők a középiskolai mobilitásban. Ez a hipotézisünk azonban csak részben igazolódott. Vizsgálatunk szerint a legfontosabb szerepe a szülőknek és az ő hálózataknak van. Amikor a mobilitási döntés körülményeiről beszéltek az interjúalanyok, elsőként a szülőket említették, majd a kortársakra hivatkoztak, az osztálytársakra, családtagokra (testvérré), barátokra, a szülők barátainak gyermekeire.

Bullinger és Nowak (1998) a társadalmi kapcsolatokon belül megkülönböztette a mikro-, makro- és mezoszinten szerveződő kapcsolatokat. A mikroszint-

hez tartoznak a primer hálózatok. Ezek a személyes kapcsolatokon alapuló hálózatok, például a családdal, rokonokkal, barátokkal, ismerősökkel és szomszédokkal. Az egyének beleszületnek ezekbe a kapcsolatrendszerekbe, vagy saját választásuk okán integrálódnak beléjük. Az interjúk alapján arra következtünk, hogy a primer kapcsolatok vannak a legnagyobb hatással a diákokra, mivel a mobilitás melletti döntés a szülőktől származik.

Magyarországon a mobilitási ötlet nagyon ritkán származik a diákoktól, azt vagy a szülők, vagy az iskola akarja és veti fel először a diákok számára. A szülők társadalomban elfoglalt helye mind közvetlen, mind közvetett úton hatást gyakorolhat a diák személyiségére. A szülő egzisztenciális biztonságérzete, társadalmi szerepével való elégedettségének mértéke, jövőjével kapcsolatos kilátásai vagy épp kilátástalansága, a társadalmi befolyásából adódó, mások feletti fölény tudata vagy kisebbségi érzése olyan társadalmi hatások, amelyek a szülők személyiségének és közérzetének befolyásán keresztül ültetődnek át a gyerek személyiségébe.

Magyarországon a külföldi tanulás középiskolás korban státuszszimbólum. „Új csendes generáció” néven emlegetik a mai középiskolásokat, a családi elvárásnak való megfelelés jellemzi őket (Székely 2013). „Minél többet látok a non-formális (informális) oktatásból az AFS-en keresztül, annál kevésbé látom az értelmét a formális oktatásnak olyan szinten, amilyen szinten azt az én iskolámban űzik, elvileg elitgimnázium, gyakorlatilag addig éreztük, amíg a tízszeres túljelentkezésben beválogattak minket. Onnantól kezdve annyit lehet csak érezni, hogy taposómalom” (peHUy06). A magyar interjúalanyok közül egyvalaki hangsúlyozta azt, hogy a saját ötlete volt, hogy egy évet külföldön tanuljon. Azonban a későbbiekben utalt arra, hogy voltak családi példák és iskolatársak, akik tanultak külföldön. „Én találtam ki, hogy kimegyek tanulni... Voltam rövidebb ideig az iskolával többször külföldön... És utána jött az ötlet, hogy esetleg hosszabb időre kimenjek külföldre. És akkor rákerestem, milyen lehetőségek vannak, és így jött ez a szervezet... A nagyném tudom, hogy tanult ...országban, és az unokatestvérem is...” (peHUy02). A diáknak nem volt új dolog a „cserediákság”. A korábbi pozitív tapasztalatok hozzájárultak ahhoz, hogy a csereprogram „magasabb szintjét” próbálja ki, az egyéves csereprogramot. Ritka tudatosság jellemezi a magatartását, hisz ő maga keresett utána a lehetőségeknek. Az általánosnak mondható szülői és a szűk családi ráhatás szerepét mutatja az alábbi részlet: „és nekem először a testvérem volt cserediák, ő négy és fél évvel idősebb nálam, és ő is Ausztriában volt úgy, mint én... Mikor hazajött, akkor mondták szüleim, mert látták rajta is, hogy nagyon jól sikerült, meg jól érezte magát, meg sokat profitált belőle, hogy majd én is valószínű ki fogok menni, de hát akkor még nem nagyon volt kedvem hozzá... meg kisebb is voltam, meg úgy nem voltam még ráhangolódva, aztán ahogy telt az idő, egyre jobban ráhangolódtam és utána már szinte vártam a csereévet” (peHUy08). Egy másik példa a közvetlen befolyásra: „Nálunk ez egy családi hagyomány. Mind a két testvérem utazott ki. Az egyik az Egyesült Államokba egy évre, a másik Hollandiába. Jó kapcsolatot ápoltunk a szervezettel, meg jó tapasztalataink voltak. Igazából ennyi” (pe-

HUy05). A családon belül is különös helyet foglalnak el a korosztályos kapcsolatok, a testvérek. „Tesómat, mert vele is mindig megbeszéltünk mindent, mert ugye ő is átélte az egészet, segített, hogyha kell-kellett, meg most is, aztán meg ő egyszer-kétszer ki is jött hozzám látogatóba” (peHUy08).

Lényeges a családok közvetett kapcsolati hálója, működik a gyenge kötelék tana (Granovetter 1988) is, mivel a mobilitás ötlete sok esetben származott a szülők olyan barátaitól, akiknek hasonló korú gyerekei már voltak cserediákok. A szülők barátainak gyereke és a diák között közvetett kapcsolat van; ebben az esetben nem a társától közvetlenül kapja a motivációt a mobilitáshoz, mert nem feltétlenül ismerik egymást: „Anyukámnak van egy barátnője, akinek van két lánya, és mind a két lánya már kint volt cserediákként egy másik programmal, illetve ugyanezzel a szervezettel (YFU)” (peHUy03). A kortársak élménybeszámolói nagy hatással vannak a diákokra: „Én egy ismerősömtől, hát mondhatni egy baráttól kaptam az információt, ő ugyanis Mexikóban volt kint egy évet ugyanezzel a szervezettel és akkor ő mondott egy pár dolgot erről, hogy milyen élményei és tapasztalatai voltak” (peHUy09).

A másodlagos hálózatok, a makroszinten szerveződő társadalmi és intézményi hálózatok is fontosak. Intézményi szinten ide tartoznak a diákok számára csereprogramokat lebonyolító hivatalos szervezetek, mint például az AFS, a YFU, a Rotary, de maga az oktatási intézmény is. A mobilitást bonyolító szervezetek szerepe nagyon erős: „Valamit akartam csinálni az életemmel nyelvek irányába elmenvén, és akkor gondolkodtam, hogy van ez a kéttannyelvűtől kezdve olyan iskola, ami erre készít fel, hogy angol érettségit tegyél le és hasonló szépségeket. Az akkor nem jött össze, és utána egy fél évvel találkoztam az AFS-sel, és gyakorlatilag én úgy kezdtem el ott önkénteskedni. Ott lehúztam másfél évet, és egy év után mondták azt, hogy mit szólnék hozzá, ha megpályáznék egy ösztöndíjas helyet” (peHUy06). Néhány esetben előfordult, hogy a diák rokonának volt közvetlen kapcsolata ilyen szervezettel: „Az egész cserediákvé onnan jött, hogy az apukám 4 éve már a Rotarynak tagja” (peHUy04). „Az AFS miskolci vezetőjét ismertük is” (peHUy11). A cserediák-szervezetek előadásokat tartanak egyes középiskolai intézményekben, informálva a diákokat a programlehetőségről: „először is az iskolából hallottam az AFS-ről” (peHUy13).

Fontos szerepet játszik maga az iskola, az általános értékrend közvetítésével, a külföldi csoportos utazások és a hosszabb külföldi tanulmányok szervezésével, külföldi kapcsolataival: „Én [gimnázium, Miskolc]-os vagyok és a sulink elég sok ilyen lehetőséget biztosít nekünk és biztosított is cserediákprogramokra, egy-két hetes programokra. Angliában voltunk például kétszer is (...), illetve a német munkaközösség is sokszor szervez különféle utazásokat, valamilyen egyéb európai programokat, például tavaly újságírói táborban vettünk részt európai környezetben abszolút. És igazából így jött ez az ötlet” (peHUy11). Az iskola szerepét a bejövő spanyol diák interjúalany a következőképpen mondja el: „hogy hogyan mennek ki az iskolából a diákok külföldre: az adminisztrátor írja az interneten, és ők [a spanyol diákok] kimennek” (peHUy15).

A mikro- és a makroszint között jelennek meg a tercier kapcsolatok, amelyek közvetítő funkciót látnak el, ezek szakmai szolgáltatások, különböző intézmények támogató eszközei, civil szervezetek. Ezek szociális erőforrást jelentenek, például lehetnek az információk szerzésének forrásai (Laireiter 1993). Egy vállalat által nyújtott ösztöndíj mint felhívás, a család mint elsődleges kapcsolat és az intézmény (itt a vállalat) mint másodlagos hálózati kapcsolat együttes hatását mutatja a következő idézet: „Az ötlet úgy jött, hogy ösztöndíjra pályáztam a ...banknál. Nem tudtam előtte ilyen lehetőségről, abank ezen ösztöndíjáról sem, a szüleim szoltak róla. Eleinte nem is érdekelt ez az egész. De elmentem a kiválasztásra az AFS-hez, és megnyertem az ösztöndíjat, és úgy döntöttem, hogy kimegyek” (peHUy10). A következő esetben is egy pénzügyi szolgáltató intézmény által nyújtott ösztöndíj-lehetőséget használt ki a diák: „Apukám munkahelye hirdette meg ezt a pályázatot, ahol én kaptam az ösztöndíjat, hogy kimenjek egy évre Olaszországba. Úgyhogy... apukámtól ered az egész.”

Jól mutatja a következő részlet, hogy egymást erősítő impulzusok a jellemzők, intézmény és személyes kapcsolatok együtt indítják el a fiataalt. „Hát..., először is az iskolából hallottam az AFS-ről, mert ezzel a szervezettel mentem ki, és... hát nem is igazán fogalmazódott meg bennem, mikor először hallottam, hogy most én nagyon szeretnék cserediák lenni, hogy különösképpen érdekelne, hanem... az egyik barátom gondolkodott így rajta, és akkor ahogy így egyre többet beszélgettünk róla, én is kedvet kaptam hozzá, meg az iskolából rengetegen mentek ki, az előző években, és így én is gondoltam, hogy ez engem is érdekelne, és így úgy döntöttem akkor, hogy... így kb. két-három hónap gondolkodás után én is belevágnék” (peHUy13).

A mobilitáshoz vezető út és a végső döntés meghozatalakor a magyar diákoknál összességében az alábbi szempontokat vagy csoportképző ismérveket azonosítottuk:

- a szülők akarata és felvetése révén vállalja a diák a féléves vagy egyéves mobilitást;
- az iskola adja a kezdő „lökést” és a gondolatot a mobilitás vállalásához;
- a barátok is szerepet játszanak a döntés meghozatalában.

A mobilitási döntés meghozása nem egyszerű és a legtöbb diák esetében hosszabb folyamat eredménye. Azokban a családokban, ahol a cserediákprogram megvalósításának nincsenek anyagi akadályai, viszonylag gyorsan megszületik a döntés. Azokban a családokban, ahol önerőből egy ilyen programot nem tudnak finanszírozni és ösztöndíj-lehetőségek után kell kutatni, a mobilitáshoz vezető döntés is hosszabb folyamat, több benne a bizonytalanság. A szakértők és kutatóink által megfogalmazott vélemény, hogy az iskolák szervezte egy hónapos cserekapcsolatok erősítése, pénzügyi támogatása erősítené a diákok mobilitási hajlandóságát. Ebben az életkorban Magyarországon a család és az iskola határozza meg a diákok viselkedését, biztosítja és könnyíti a mobilizációs folyamatot.

A cserediákok kapcsolatai a program folyamán és a hazatérést követően

Az információtechnológia fejlődése lehetővé teszi a külföldön tanulás alatt a kapcsolattartást a hazaiakkal, és a visszatérés után sem szűnnek meg a kint épített viszonyok. Ez erősíti a cirkuláris migrációt. A fiatalok többször említették, hogy későbbi tanulmányaik alatt akár többször is vállalkoznának külföldi részképzésre, sőt, hangsúlyozták: a rövid távú nem hazai munkavállalás is közel áll hozzájuk. A félig strukturált interjúk során néhány irányított kérdést tettünk fel a diákok személyes kapcsolati hálójáról. (Kapcsolatokon értjük egyaránt a személyekkel és intézményekkel való kapcsolatokat, amelyek a program előtt és alatt hatással voltak a diákra.)

Érdekes vizsgálati terület a cserediákok mobilitásában az otthoni személyekkel való kapcsolattartás. Magyarországon a nagyobb cserediák-szervezetek alaposan felkészítik a diákokat a csereévre, elmondják, hogy mire számíthatnak, s elmondják a „szabályokat” az otthoni kapcsolattartásról is. Az interjúalanyok beszámoltak arról, hogy a saját szüleikkel és az otthoni barátokkal szándékosan csökkentették a kapcsolattartási gyakoriságot, mondván, a szervezet azt javasolta nekik, hogy koncentrálnak a kinti életükre, annak érdekében, hogy ne legyen honvágyuk és maximálisan próbáljanak beilleszkedni a kinti közösségbe. Volt olyan diák, aki egyáltalán nem tartott kapcsolatot az otthoni barátokkal. „Mert elsősorban azért mentem ki, hogy kint próbáljak új életet, nagyon idezőjelben, kezdeni. Azért, mert én most cserediák vagyok, és nem azzal foglalkozom, ami itthon van. Tehát a szüleimmel nagyon ritkán beszéltem. De a barátaimmal sem vittem túlzásba a beszélgetést. Velük Facebookon beszélgettünk. Általában úgy volt, hogy mindig ők írtak, tehát én nem kerestem az itthoni barátokat. Ezt ők tudták, megbeszéltük, hogy így lesz. Én blogot írtam egész évben. (...) ha valakinek valami kérdése volt, átlinkeltem, amit írtam, lásd, ez történt velem mostanában. Tehát nem volt az, hogy én egyesével leírtam mindenkinek a barátaim közül, hogy mi történt éppen ma velem. Megírtam a blogot és...” (peHUy03). „Jó. Itt nyilván azt mondanám, hogy a magyar barátok és a saját család, a vér szerinti családom, azért ezalatt az egy év alatt sokkal messzebb került tőlem. Szóval NEM tartottam velük szinte. A szüleimmel is szinte háromhetente-havonta Skype-on beszélünk, mert ez nem arról szól. Tehát úgy nem lehet egy évre kimenni külföldre, hogy az ember az itthoni problémákkal foglalkozik, mi van itthon, mi van a családdal mi van a barátokkal. Tehát nagyon ritkán. A barátokkal talán párszor a kintlétem alatt. A családommal” (peHUy05). „Volt olyan, akivel egyáltalán nem tartottam, de általában hullámzó volt. Tehát volt olyan, amikor inkább rájuk fókuszáltam többet, volt olyan, amikor inkább a csereévemre fókuszáltam, de úgy általánosságban mindenkivel legalább egy pár mondatot beszéltem az év során” (peHUy06). Több diák mesélte el, hogy a hazatérést követően gyengültek a korábbi itthoni kapcsolataik, vagy megváltozott a baráti körük. „15-20 ember, nem szoros, a nagyon szoros az 4-5 volt. A tágabb baráti köröm, inkább ismerős, ővelük az elején tartottam a kapcsolatot, aztán már egyáltalán nem. A mai napra meg már el is halványult. Abból az 5 emberből meg három maradt meg” (peHUy03).

Különbözően alakultak a kapcsolatok a kint megismert társakkal a program befejezése után. Némely cserediák rendszeres kapcsolattartásról számolt be, látogatják egymást, évente vagy pár évente. „A kinti barátaimat. Tehát azokat külön vettem, akik helyiek vagy dánok. Belőlük azért van, van már három, akik meglátogattak már Magyarországon. (...) Voltam náluk idén nyáron” (peHUy05). Az interjúalanyok többsége arról számolt be, hogy a fogadó családdal jó kapcsolatot sikerült kiépíteniük, és személyesen ellátogattak egymáshoz a program befejezése óta. „Hát úgy volt, hogy két év után ők látogattak meg engem. A fogadó testvérem kétszer is volt, a fogadó szülei egyszer, és én most tudtam kimenni tavaly nyáron” (peHUy05).

Az egyik interjúalany elmondása alapján a kint kialakult barátság csupán a hasonló élethelyzetnek volt köszönhető: tehát sorstársak voltak, ismerték egymás helyzetét, egymással mindig megosztották a kinti tapasztalataikat. „Ide írtam Kalisszát. Vele a cserediákév alatt nagyon jóba lettem. Ő lett a legjobb barátnőm ott, mondhatni. Egy órára lakott tőlem, de amint tudtunk, találkoztunk. Neki nagyon sokat köszönhettem. Ő volt, akinek nagyjából mindent elmondhattam. Mostanában már nem gyakran beszélünk az időeltolódás miatt, meg ő is végzős. De eleinte még havonta skypeoltunk meg többször chateltünk, most már havi egy alkalommal váltunk pár szót, és karácsonykor is megajándékoztuk egymást. Most már teljesen más. Amikor, ugye, ott vagyunk, van egy közös életünk. És most már neki is megvan, ugye, az otthoni gondja, amit én már nem ismerek. Meg nekem is. Ennyiből így sokkal nehezebb fenntartani a kapcsolatokat” (peHUy04). „A többi AFS-es cserediákkal is beszélünk, most akarjuk megszervezni – már lassan 5 éve, hogy kint voltam –, egy nagy banzájt akarunk csapni valahol, ahol mindenki összegyűlik, csak lesz valami belőle” (peHUy14). A távolság akadályt jelenthet a kapcsolattartásban: „Volt egy brazil nagyon jó barátom, de hát vele sem tudtam tartani a kapcsolatot, meg azért oda kijutni, vagy meglátogatni. Tehát egy idő után elhalnak ezek. (...) Az az egy brazil srác, vele nagyon jóban voltunk. Szimplán elhalt a kapcsolat, mert nincs rá esély, hogy kiutazzak hozzá, meglátogassam” (peHUy05). A külföldi tanulmányúton járt magyar diákok közvetlenebbek a bejövő diákokkal. A Magyarországra érkezett diákok számára országunk általában csak egy a sok közül. A mobilitást természetes folyamatként élék meg, tapasztalják az ország „olcsóságát”. Érdekes a fogadó családhoz való viszonyuk: erősebbnek látják a magyar családi kötelékeket, szigorúbbaknak tartják a magyar szülőket.

A fiatalok tehát könnyen alakítanak ki új kapcsolatokat, és azok viszonylag tartósak. E kapcsolatokat úgy kezelik, mint a kint eltöltött idő hozadékát, ami később még a személyes karrierjük érdekében is mozgósítható.

A személyiség fejlődésének alakulása, beleértve a nemzettudat erősödését

Ismert és egész Európára jellemző a fiatalok elhúzódozó leválása a szülői háztól, a sokszor kórosnak ítélt „mama hotel”, „papa bank”. A jelenség összetett, a család szerepének átalakulásával a társadalmi-szociokulturális változásokkal, a munkaerőpiac válság utáni nehézségeivel, a megváltozott technológiákkal magya-

rázható. Következményeik napjainkban láthatók: megkésett gyermekvállalás, csökkenő gyermekszám és a felboruló társadalmi munkamegosztás.

Bachner és Zeuschel (2009) kutatásában a cserediákok döntő többsége szintén kiemelte a pozitív személyiségbeli változást, függetlenül a nemzetiségétől, a cserediákság évtizedétől vagy hosszától. Ezzel egybehangzóan kutatásunkban minden megkérdezett diák és szakértő említést tett a külföldi tanulmányok szerepéről a személyiség fejlődésében, a családtól való leválásban. Sokan beszámoltak arról, hogy önállóbbak lettek, és jót tettek nekik, hogy hosszabb ideig magukra voltak utalva. „Magabiztosabb lettem. Átértékeltem a többi emberhez való viszonyomat” (peHUy05). „A leghasznosabb az volt, hogy abszolút megint önállónak éreztem magam. Nem éreztem azt, hogy rá vagyok utalva a családomra. Vagy nem is az, hanem maga a tudat az, hogy ha pl. probléma lett volna, akkor sem tudtam volna rájuk számítani, mert teljesen máshol éltem. Úgyhogy önállóbbnak éreztem magam. Azt mondanám, hogy az önbizalmam is nőtt” (peHUy12). Beszámolóik alapján ezek a változások készítették a diákokat arra, hogy egyénileg kezeljék az embereket, általánosítás helyett. A külföldi tapasztalatszerzés révén a diákok személyisége, magatartása, gondolkodásmódja a saját életükről, jövőbeli terveikről meg tud változni: „Az embernek ad egy magabiztosságot. Tehát az ember egy évet kibír egy idegen környezetben, és ott föl tudja építeni magát... akkor az... ad egy biztosságot. Tehát ha engem kiraknak bárhol a világon, akkor fölálalom magam” (peHUy05). A magyar diákok számára a mobilitás időszaka – szociológiai és pszichológiai értelemben – a felnőtté válás folyamataként értelmezhető, hiszen sokkal hamarabb váltak önállóvá, mint azok a társaik, akik nem vettek részt cserediákprogramokban. „Nagyon hasznosnak érzem azt, hogy sokkal jobban megkomolyodtam, önállóbb lettem az egy év alatt. Volt úgy egyetlen egy hét, hogy egyedül voltam otthon [a külföldi tanulmányok alatt a fogadó családnál]. Amikor itthon voltam, akkor még annyira nem tudtam volna ezt elképzelni, mert mégis ki fog rám főzni, nekem kell magamra mosni. Volt, amikor megkértek, hogy főzzek nekik, volt, hogy a szennyesemet magamnak kellett mosni, a telefonszámlát, bankkártyát intézni. Ezeket a dolgokat, amióta hazaértem, most már egyedül itthon is én próbálok menedzselni” (peHUy04).

A felnőtté válás individuális és pszichológiai folyamat, amelyet a külföldi tanulmányút mint életesemény támogat, kiteljesít. A személyiségfejlődés abban is megnyilvánul, hogy a külföldi csereprogramban részt vevő diákok sokkal nyitottabbak lesznek, könnyebben kötnek barátságokat és megnő az önbizalmuk. „Türelemesebb lettem sokkal. (...) De annyi mindent nem is tudok felsorolni. Nem tudom, milyen voltam régen, azt csak a családom tudja. Nagyon türelmes lettem, elfogadó” (peHUy03). A diákok személyiségében bekövetkezett változás jövőbeli terveikre is kihat. „Ott jöttem rá, hogy igazából mivel szeretnék foglalkozni, mit szeretnék elérni az életben. Úgy érzem, hogy ott váltam felnőtté, nem is igazából felnőtté, de segített abban, hogy később elkezdjem az önálló életemet az egyetememen. Szóval felkészített ez is az életre igazából” (peHUy11).

A magyar diákokra jellemző, hogy saját megítélésük szerint a mobilitási program személyiségükben tartós és pozitív változást okozott, a cserediákprog-

ramok sok kézzelfogható haszna mellett. Külföldi útjuk alatt a diákok nem feltétlenül érezték ezt a változást, de hazatérésük után, hosszabb-rövidebb idő elteltével, más szemmel értékelik saját személyiségüket, és szinte első helyen említik ezt a hatást.

A felnőtté válást a szakirodalom korhoz, életeseményhez és pszichológiai változáshoz köti. Azonban az, hogy pontosan mely események lényegesek (az individualizálódást, a családalapítást, az első munkába állást hangsúlyozzák a diákevekben, 16–20 éves korban) és hogy ezek az események hogyan viszonyulnak egymáshoz, időben, társadalmanként és társadalmi csoportonként eltérhet (Logan, Ward, Spitze 1992; Settersten, Furstenberg, Rumbaut 2005). Vizsgálataink szerint a külföldi tanulás e körbe tartozik: segíti a felnőtté válást. A későbbi élet-helyzeteket jobban kezelő egyénekké alakítja a mobilitásban részt vevő fiatalot, a társadalom tagjaként hozzájárul a versenyképesség felismeréséhez. Az egyik szakértő saját példáján keresztül mondta el, miért tartja nagyon hasznosnak a külföldi tanulást: *„Mivel 16 éves koromban mentem ki és 16 éves koromtól döbbsentem arra rá, hogy ez akkor lehetőségeket ad, ...hogy határokon átívelően bármikor bárhol tudok mozogni, esetleg a későbbiekben munkát vállalni, vagy külföldi egyetemre jelentkezni... És ugye ez egy hatalmas nyelvtudást is adott, mivel kint nem beszéltek magyarul, ugye az angol volt az adott közös nyelv. Angolul nagyon jól megtanult mindegyik csere-diák kint, meg hát ugye a finn nyelvet, én felsőfokú finn nyelvtudással jöttem haza, emiatt keresnek ma is igazából, mert nagyon kevés a finn nyelvtudás, úgyhogy ez mindenképpen nagy szerepet játszik a diákoknak a mobilitásában, az, hogy nyelvtudást kapnak, megnyílik előttük Európa kapuja”* (peHUe02). A külföldi tapasztalattal megjelenik a nemzetközi viszonyítás is az életükben. Szinte minden interjú végén elhangzott az a vágy, hogy a hazain túl nemzetközi karrierre is gondoljanak.

A célországválasztás módszere, területi meghatározottsága

Kutatásunk során arra is kerestük a választ, hogy mi alapján történik a célország kiválasztása – mind a külföldre kimenő magyar diákok, mind pedig a bejövő külföldi diákok szempontjából. Legjobban a csere-diák-szervezetek szakértőivel folytatott interjúink foglalták össze a tapasztalatokat.

A diákok célországválasztására nem jellemző a tudatosság. Leginkább a nyelv, a célország fejlettsége, az adminisztráció egyszerűsége és a kínálati lehetőség határozzák meg a döntést. Kutatási kérdésünk az Európán belüli mobilitásra vonatkozott, de nem lehet megkerülni azt a tényt, amelyet minden szakértő hangoztatott: *„a magyar gyerekek az USA-ba mennek a legszívesebben, hazánkba pedig különböző egzotikus országokból [Magyarországtól távol levő, magyaroknak különlegesnek számító országok], illetve Törökországból jön a legtöbb diák”* (peHUe01). Sokkal könnyebb olyan országban helyet találni, ahonnan mi is fogadunk diákokat. A távoli területeken az ügyintézés bonyolultsága is visszaszabja a magyar diákokat. *„Amerikába, Kínába, Dél-Amerikába is lehet menni, de az Európai*

Unióba nyilván könnyebb eljutni. Nincsenek határok, nem kell vízumot intézni, a biztositást is könnyebb” (peHUy17). Egy cserediák-szervezet munkatársa szerint náluk a bejövő diákok fele Európából érkezik, ebből a németek jelentős arányt képviselnek. „Körülbelül, ha ezt arányosítjuk, hány diák jött Európából? Ebből a 116-ból? Több mint a fele európai... Németek vannak a legtöbben, egy finn van, olaszok vannak sokan, van egy lengyel kislány” (peHUe02).

A pályázás során leginkább a nyelvtanulási motiváció dönt a fogadó országok megjelölésénél. Belgium francia nyelvterületére ment a diák, aki így nyilatkozott: „Franciát tanultam az iskolában, és úgy gondoltuk a szüleimmel, hogy ez is segítené a nyelvtanulási folyamatot, ha 3 hónapot kint tölténék” (peHUy07). A cserediák-mobilitás népszerű célpontjai Európán belül az angol és a német nyelvterületek: „Mindenholt az angol egy alapvető nyelv, nyilván, akik német területre mennek, ők németül is megtanulnak” (peHUe02). Azonban érezhető valamiféle divat, illetve nyelvtanulási szokás a célország kiválasztásban, ahogy egyik szakértőnk is megfogalmazta: „Azt tudom, hogy ez nagyon hullámzó, sokszor számunkra sem ismertek az okok, hogy éppen melyik európai célország a kedveltebb, mert például azt hiszem, egy három éve Franciaország nagyon népszerű volt, most kevésbé. Olaszország is korábban népszerű volt, mondjuk négy évvel ezelőtt, most kevés jelentkezőnk van ide. Illetve azt látjuk, hogy a német nyelvterület újra erős és nagyon érdeklődnek iránta a családok. Kicsit úgy tűnik, mint hogy ha a spanyol, olasz, déli nyelvek visszaszorulnának, és megint Németország meg az angol nyelvterület lenne a fontos... Eszembe jutott valami, igen... Skandináv területek mindig is népszerűek voltak. Tehát az töretlen, oda mondjuk kevés férőhelyünk is van, de azt nem szokott gondot okozni feltölteni” (peHUe01). A nyelv fontosságát minden interjúalany hangsúlyozta, az alábbi diákválaszok tipikusnak mondhatók: „Azért akartam külföldre menni, hogy egy nyelvet megtanuljak, egy új iskolarendszert megismerjek. Franciát tanultam, úgyhogy ezért mentem Franciaországba, a célom az volt, hogy megtanuljak franciául” (peHUy01). „Azért választottam Svájcot, mert mindenképpen a németet akartam fejleszteni, mert akkor már az angoltól megvolt a felsőfokú nyelvvizsgám. A franciával úgy voltam, hogy azt suliban majd tanulom, a németet sokkal fontosabbnak gondoltam. És azért lett Svájc még, mert a többi nyelvet is tudom gyakorolni” (peHUy11). A külföldi tapasztalattal megcélzott idegennyelv-tanulás indoka lehet a hazai nyelvoktatás gyengesége. A célországválasztás a későbbi tanulmányokkal is összefügg, mutatja ezt az alábbi idézet: „Végül azért döntöttem Németország mellett, mert tanultam már előtte németet, volt is már egy középfokú tudásom, de szeretnék német nyelvterületen továbbtanulni, ezért gondoltam, hogy továbbfejlesztsem a német nyelvtudásomat. Most adtam be a jelentkezést, a felvételi nyáron lesz, Ausztriába, orvosi képzésre jelentkeztem” (peHUy02).

Az, hogy a diák mely célországokat jelöli meg, befolyásolhatják a korábbi cserediákok személyes tapasztalatai, tehát megjelenik a kortársak szerepe a mobilitási döntésben. Egyik szakértőnk szerint „az is befolyásolja például a célországválasztást, hogy önkénteseink honnan térnek vissza. Mi egy önkéntesalapú szervezet vagyunk, és sok visszatért diákunk önkénteskedik, és ők tartják a prezentációkat

[toborzási céllal] az iskolákban. Személyesen találkoznak a potenciális kiutazókkal, és azt tapasztaltuk, hogy az ő személyes élményük utána mérvadó. A múltkor például volt egy diák, aki visszatért Oroszországból és ő ott [város Magyarországon], ahol lakik, erről nagyon sokat mesélt. A következő évben lett őt kiutazó Oroszországba onnan. Tehát hogy ezek a személyes élmények is abszolút hatnak, hogyha utána a diák benne marad a rendszerünkben és aktív marad. Tehát ilyen hullámokat is tapasztalunk és idén nincs senki Oroszországban, mert idén nem ajánlották, pedig lett volna hely” (peHUe01).

Összességében a célországválasztásról elmondható, hogy elhalványul a szülői ráhatás, elsődleges szempont a nyelvterület, és ezen keresztül az iskola mint a nyelvet oktató intézmény, valamint a jövőbeli tervek és a referenciacsoport, amely egyfajta divatot is terjeszt.

A jövőbeli tanulási, munkavállalási elképzelések

Ismert tény, hogy a fiatalokat érintő migrációs potenciál kérdőíves felmérései az elmúlt években ijesztően magas elvándorlási hajlamot prognosztizáltak (Blaskó, Ligeti, Sik 2014; Sik, Szalai 2012). A migrációt tervező magyarországi felnőtt lakosság körében a legnagyobb csoportot a 30 éven aluli fiatalok képezik, ebből a korosztályból minden második, azaz a 18–29 évesek közel fele gondol arra, hogy külföldre megy. A fővárosi elitgimnáziumokban többszörösére nőtt a továbbtanulást külföldön tervező fiatalok aránya, előfordul olyan gimnázium, ahol 2013-ban minden harmadik diák elküldte felvételi lapját valamelyik osztrák, dán, német, brit vagy amerikai egyetemre (Czibere, Rác 2016). Azt feltételeztük, hogy a migrációs tervekben a középiskolai külföldi részképzés a vonzó tényező. Tapasztalataink szerint azonban a külföldön már tartósan tanuló diákok inkább választják hosszú távon a hazai munkavállalást, és rövid távon is csak a kreditmobilitást tudják elképzelni.

A kutatásban részt vett cserediákok többsége minimum egyszeri és hosszabb külföldi tapasztalattal rendelkezik, és visszatérésük után már legalább egy év eltelt. Megkérdeztük, hogy a jövőben kívánnak-e újra kiutazni, és amennyiben igen, milyen formában, valamint hogy a jövőben hol szeretnének dolgozni, családot alapítani. A magyar cserediákok összességében pozitívan értékelték a külföldi tartózkodást, de többségük Magyarországon képzel el az életét. A diákok vélekedése a külföldi tanulásról és munkavállalásról a hazatérést követően megváltozik, a mobilitás előtti külföldi tervek sokszor átalakulnak. A hazaitól eltérő környezetben rákényszerülnek a kinti nehézségek leküzdésére, átértékelik az otthoni dolgaikat, a nemzeti öntudatuk erősödik. Felismerik, hogy külföldön nem tudják otthon érezni magukat. „Még mielőtt kimentem volna, úgy voltam vele, hogy inkább külföldre akartam menni tanulni, dolgozni. Most, hogy így hazajöttem és beleláttam az egész külföldi létbe, nem igazán szeretnék távol élni. Inkább itthon maradnék. Az az igazság, hogy nehéz kint, mert addig jó – illetve nekem – amíg tudom, hogy ez meddig tart. Egy egyetemi programot nézek, egyetemre

mindenféléképpen ki akarok menni egy fél évet egy ösztöndíjjal, de hogy én kint dolgozzak (...) beleláltam egy rendszerbe, egy világba: alapvetően mindig is éreztem, hogy rám úgy néznek, hogy te azért nem vagy német. Ez azért furcsán hangozhat, de úgy érezte az ember, hogy őt nem fogadják be annyira, hogy sajátjaként tekintsenek rájuk. Ha az ember már kint dolgozik, még jobban érzi, és még jobban az van benne, hogy te itt egy idegen vagy. A másik az, hogy azért nem tudom (...) ez a honvágykérdés eléggé nehéz volt, és hát emiatt sem vállalnám, mert szerintem az, hogy én most éveken át kint legyek (...) Lehet, ha úgy hozza az élet igen, de most, ha nekem döntenem kéne, akkor nem, max. egy megszabott rövid időre” (peHUy09).

A diákok látták, hogy számos előnye van a külföldi tapasztalatnak, egy cse-reprogramban való részvételét inkább eszköznek tekintenek, az életük egy szakaszának, s a külföldön való tartózkodást ideiglenes állapotként tudják csak elképzelni: „Egyetem alatt szívesen mennék még valahova, de amúgy nem tudom... hogy kint voltam most egy évig, így teljesen lecsillapodott bennem az, hogy én szeretnék külföldön élni, tehát én mindenféléképpen itthon szeretnék, Magyarországon. Mondjuk ezt mondom most, ki tudja, mi lesz pár év múlva, de pillanatnyilag itthon képezem el magam, meg az életem. Miután hazajöttem, nagyon jó érzés volt itthon lenni, és teljesen elég volt ez a külföldi dolog, meg ugye egy év nagyon hosszú az itthoni dolgok nélkül. Ugye, a család, meg az itthoni barátaim, meg ez a megszokott közeg nélkül” (peHUy09).

A cserediákok többsége elsősorban nem a külföldi munkaerőpiacon kíván elhelyezkedni, de nem zárja ki a külföldi munka lehetőségét a jövőben: „hát most egyelőre itthon tanulok. Megtehetném kint is, ott is ingyenes. Egyelőre még itthon. Valamikor még szeretnék egy-két évre kiutazni. Még ebben nem vagyok biztos. Attól függ, hogy a munka itthon hogy megy. Szeretnék itthon lenni” (peHUy05). Egy másik diák így nyilatkozott: „Magyarországon szeretném befejezni az egyetemem. Most kezdek, most vagyok első. (...) Tanulni már nem akarok máshova menni, mert itthon diplomázok, és utána már nem szeretnék továbbtanulni. Szóval mindenképpen munka. Testnevelő edző leszek, illetve gyógytestnevelő. Tudok németül, angolul, tehát lehet akár Ausztria vagy Németország. Majd meglátjuk...” (peHUy03).

A cserediákok többsége rövid távon ismét elutazna külföldre. Az interjúalanyok említették, hogy egyetemi tanulmányaik idején szívesen kimennének külföldre kreditmobilitás keretében, de nem zárják ki azt sem, hogy esetleg külföldön tanuljanak tovább. Megállapítható, hogy a középiskolai külföldi tanulmányi tapasztalat egy későbbi hallgatói mobilitás előzményeként azonosítható. „Nagyon szeretnék külföldi kultúrákat megismerni. Hogy hol szeretnék élni, (...) hát lehet, hogy Magyarországon, de nagyon gondolkozom, hogy esetleg külföldön, sajnos. Jelenleg másodéves vagyok. (...) Sokszor felmerül bennem, hogy mi lenne, ha kimennék külföldre tanulni, nézegettem a holland egyetemeket. Viszont mindig van egy pont, most például nagyon jó barátaim lettek az egyetemen. Nehéz lépés, de meghozom persze. Például ki akarok menni Erasmusszal, még nem tudom hová. Most megpályáztam Norvégiában egyéves önkéntes munkát, szóval lehet, hogy még Norvégiába megyek egyetemre, még gondolkodom rajta. Lehet, úgy csinálom, hogy elvégzem itt az alapképzést és a mestert máshol folytatom” (peHUy14). „Amikor még kint voltam, akkor úgy gondoltam,

hogy nagyon szeretnék külföldön továbbtanulni. De most már egyre inkább úgy vagyok vele, hogy itt fogok maradni... Jövőre fogok érettségizni, jelenleg a BGF-re fogok menni gazdálkodási és menedzsmentre vagy esetleg a Corvinus Egyetemre. De van még egy évem gondolkodni rajta, lehet, úgy fogok dönteni, hogy beadom majd esetleg külföldre a jelentkezésemet” (peHUy04). A 15 magyar cserediák közül hárman határozottan állították, hogy az érettségit követően külföldön tanulnak tovább, közülük ketten már tettek lépéseket ennek érdekében. „Hát, most júliusban lesz orvosi felvételi itt Bécsben... azt szeretném, hogy sikerüljön, és akkor utána általános orvosira menni is itt Bécsben, azt tanulni, utána meg majd dolgozni itt” (peHUy08). Amikor a teljes képzést külföldön tervezik, a fiatalok mindig külföldi karriert jelölnek meg. Ezt további vizsgálataink – melynek célcsoportja a felsőoktatásban tanulók – is alátámasztják.

Megállapíthatjuk, hogy a cserediák mobilitási tapasztalattal rendelkező fiatalok többségére hat a nemzetközi atmoszféra, többségük ismételten elutazna külföldre tanulni, dolgozni, jellemzően inkább rövid távon. Az interjúalanyok mindegyike legalább a kreditmobilitást tervezi. A külföldi munkavállalást a középiskolások, illetve első- vagy másodéves egyetemi hallgatók még nem tudják eldönteni, korai kérdés számukra, a lehetőséget csak néhányan zárták ki. Összességében az interjúalanyok nagy része viszont hosszú távon nem gondol külföldi karrierre, inkább itthon képzei el az életét.

Összegzés, javaslatok

A globalizáció kibontakozásával felgyorsult az információáramlás, tájékozottabbak lettek az emberek. Manapság sok diák megy külföldre, rövidebb-hosszabb időre, iskolában szervezett csoportban, sportolni, nyári táborokba. Ennek ellenére viszonylag kevés magyar diák tanul külföldön fél évnél hosszabb időtartamban.

A magyar középiskolás még nem eléggé tudatos a mobilitási döntésben, külföldi mobilitásukat leginkább a család és az oktatási intézmény motiválja, a tényleges utazást pedig a szervező intézmények toborzása indítja el. A magyar diákok mobilizációját erősen meghatározza társadalmi és gazdasági helyzetük: ők tipikusan elitiskolák tanulói, magasan képzett, gazdag szülők gyermekei. Az alacsonyabb státuszú családok gyermekei – pénzügyi okok miatt – sok esetben nem tudnak élni a külföldi tanulás lehetőségével, hiszen a csereprogramok alapvetően önfinanszírozásúak. (Bár van lehetőség néhány szervezetnél ösztöndíjat igényelni, de ezeket sem az anyagilag igazán rászorultak veszik igénybe.)

Jellemzően a jó képességű diákok mennek csereévre; a külföldön tanuló magyar diákok gyakran rendelkeznek már jó nyelvtudással, a cserediákok jellemzően olyan középiskolákból kerülnek ki, ahol magasabb óraszámú tanul-

nak idegen nyelvet, idegen nyelven folyik az oktatás, vagy két tannyelvű iskolába járnak. A szülői elvárások között és az elitiskolák programjában szerepel a külföldi tanulás.

A magyar diákok hazatérésüket követően jelentős személyiségbeli változásról számolnak be. A mobilitás életük olyan szakasza, amely sokszor a felnőtté válás folyamatát segítette elő. A külföldi tanulmányok idején megerősödik a diákok magyarságtudata, leválnak a szülőkről, önálló életet kezdenek, korábban, mint korosztályos társaik. A szakértők véleménye szerint a rövidebb távú csoportos diákmobilitás a leghasznosabb, amely segíti a nyelvtudást és az idegen kultúra megismerését, de csökkenti a kiszakadás problémáját. A magyar diákok családcentrikusságát mutatja, hogy a fogadó családokat pozitívan értékeli, szinte az összes kapcsolat közül ezt emelik ki leginkább. Általánosságban jó a kapcsolatuk a helyi diákokkal, be tudnak illeszkedni az iskolába. Jellemző a fogadó szülőkkal, külföldi barátokkal tartott kapcsolat a későbbiekben is.

Későbbi pályaválasztásukra hatással van a megtanult új nyelv. A középiskolai mobilitás előrevetíti a diploma- és a kreditmobilitás iránti érdeklődést az egyetemi évek alatt. De külföldön idegennek érzik magukat, ezért számukra nagyobb értéké válik a magyarországi életpálya, a hazai munkavállalás.

Összességében úgy látjuk, hogy a diákmobilitásra hatással vannak és közvetkezményként is megjelennek az oktatási rendszerek, a karrierutak; az elérhető információ mértéke, forrása, intézményei; a migrációs láncok (mobilitási hajlandóság, etnikai kapcsolatok, a kitaposott út); a külföldi elmozdulás költsége; valamint a személyiség fejlődését befolyásoló nemzetközi atmoszféra. Kutatásunk eredménye alapján a középiskolai mobilitás meghatározója a család, a gazdasági helyzet, az oktatási rendszer (mint intézményi környezet), illetve következménye a karrierelképzelések módosulása, a személyiség fejlődése.

Jegyzetek

- 1 A szakértői testület tagjai a FIVOSZ, a FDSZ, a MINŐIES Alapítvány, az EMORKA Észak Magyarországi Regionális Kutatásokért Alapítvány, valamint a Fényi Gyula Jezsuita Gimnázium és Kollégium.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány a MOVE „Mapping mobility – pathways, institutions and structural effects of youth mobility in Europe” HORIZONT 2020 projekt támogatásával készült (Grant Agreement No. 649263).

Irodalom

- Agabrian, M. (2004): *Cercetarea calitativă a socialului*. Institutul European, Iași
- Bachner, D., Zeuschel, U. (2009): Long-term effects of international educational youth exchange. *Intercultural Education*, 20., 45–58. <http://doi.org/c58t7c>
- Banov, H., Kammerer, A., Salciute, I. (eds.) (2017): *Mapping generation Z. Attitudes toward international education programs. AFS intercultural programs*. <http://d22dvi4p3pfop3.cloudfront.net/wp-content/uploads/sites/27/2017/02/07112624/Mapping-Generation-Z-Research.pdf> (Letöltés: 2017. május 8.)
- Basch, L., Glick Schiller, N., Szanton Blanc, C. (1994): *Nations unbound: Transnational projects, postcolonial predicaments and deterritorialized nation-states*. Taylor & Francis, London, New York
- Bauer, O. (2000): *The question of nationalities and social democracy*. University of Minnesota Press, Minneapolis
- Blaskó Zs., Sik E., Ligeti A. S. (2014): Magyarok külföldön – Mennyien? Kik? Hol? In: Kolosi T., Tóth I. Gy. (szerk.): *Társadalmi Riport 2014*. TÁRKI, Budapest, 351–372.
- Bullinger, H., Nowak, J. (1998): *Soziale Netzwerkarbeit. Eine Einführung für soziale Berufe*. Lambertus-Verlag, Freiburg
- Czibere, I., Rácz, A. (2016): The civil society, Local governments and the effects of projects on the social policy role of the non-profit sector in Hungary. In: Sidor, M., Kuc-Czajkowska, K. (eds.): *A different view of urban policy*, Maria Curie-Skłodowska University Press, Lublin, 167.
- Dabasi-Halász Zs., Hegyi-Kéri Á. (2015): „Fel/eltörekvő” generáció migrációja Miskolcon. *Észak-Magyarországi Stratégiai Füzetek*, 1., 17–26.
- Dronkers, J., Levels, M., de Heus, M.: (2014): Migrant pupils’ scientific performance: the influence of educational system features of origin and destination countries. *Large-scale Assessments in Education*, 3., 1–28.
- Elder, G. H., (1995): The life course paradigm. In: Moen, P., Elder, G. H., Lüscher, K. (eds.): *Examining lives in context: Perspectives on the ecology of human development*. American Psychological Association, Washington <http://doi.org/fb88w7>
- Esterberg, K. G. (2001): *Qualitative methods in social research*. McGraw-Hill, Boston
- Ghauri, P., Grønhaug, K. (2011): *Kutatásmódszertan az üzleti tanulmányokban*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Gibbons, S. L. (2009): Meaningful participation of girls in senior physical education courses. *Canadian Journal of Education*, 2., 222–244.
- Gibbons, S., Telhaj, S. (2011): Pupil mobility and school disruption. *Journal of Public Economics*, 9–10., 1156–1167. <http://doi.org/fjfb8v>
- Goren, H., Yemini, M. (2017): Global citizenship education redefined – A systematic review of empirical studies on global citizenship education. *International Journal of Educational Research*, 82., 170–183. <http://doi.org/cfdv>
- Granovetter, M. S. (1988): A gyenge kötések ereje. A hálózatelemzés felülvizsgálata. *Szociológiai Figyelő*, 39–60.
- Homfeldt, H. G., Schmitt, C. (2013): Zur Typologie transnationaler Communities und ihrer Netzwerke. Aufgaben für eine community-basierte Soziale Arbeit. In: Herz, A., Olivier, C. (Hrsg.): *Transmigration und Soziale Arbeit. Ein öffnender Blick auf Alltagswelten*. Schneider Verlag Hohengehren, Baltmannsweiler
- Hrubos, I. (2010): A foglalkoztathatóság kérdése az Európai Felsőoktatási Térségben. *Educatio*, 3., 347–360.
- Illés, S., Kincses, Á. (2009): Migráció és cirkuláció. *Statistikai Szemle*, 7–8., 729–747.
- Kelle, U. (2007): Computergestützte Analyse qualitativer Daten. In: Flick, U., von Kardorff, E., Steinke, I. (eds.): *Qualitative Forschung. Ein Handbuch*. Rowohlt Taschenbuch Verlag, Hamburg
- Kocziszy Gy., Nagy Z., Györffy I., Sebestyén Szép T. (2014): Szelektív vándorlás és a nemek ki-egyensúlyozatlan aránya a rurális térségekben. *Erdélyi Társadalom*, 2., 85–96.
- Laireiter, A.R. (1993): *Soziale Netzwerke und soziale Unterstützung: Konzepte, Methoden und Ergebnisse*. Huber, Bern
- Lindsay, S., McDougall, C., Sanford, R., Menna-Dack, D., Kingsnorth, S., Adams, T. (2014): Exploring employment readiness through mock job interview and role-play exercises: Comparing youth

- with physical disabilities to their typically developing peers. *Disability and Rehabilitation*, 18., 1651–1663. <http://doi.org/cfdx>
- Logan, J. R., Ward, R., Spitze, G. (1992): As old as you feel: Age identity in middle and later life, *Social Forces*, 2., 451–467. <http://doi.org/c92kjp>
- Massey, D. S., Arango, J., Hugo, G., Kouaouci, A., Pellegrino, A., Taylor, J. E. (1993): Theories of international migration: A review and appraisal. *Population and Development Review*, 3., 431–466. <http://doi.org/fpbvf4>
- Massey, D. S., España, F.G. (1987): The social process of international migration. *Science*, 237., 733–738. <http://doi.org/cjpvvm2>
- Rédei M. (2006): Tanulási célú migráció a világban és itthon. *Demográfia*, 2–3., 232–250.
- Romani, Q. A. (2014): Estimating the peer effect on youth overweight and inactivity using an intervention study. *Journal of School Health*, 84., 617–624. <http://doi.org/f6fskm>
- Ruffino, R., Hardt, E. (eds.) (2017): *Mobility of secondary school pupils and recognition of study periods spent abroad*. European Federation for Intercultural Learning, Brussels
- Sántha K. (2011): *Abdukció a kvalitatív kutatásban. Bizonytalanság vagy stabilitás?* Eötvös József Könyvkiadó, Budapest
- Schleicher N. (2007): *Kvalitatív kutatási módszerek a társadalomtudományokban*. BKF jegyzet. Századvég, Budapest
- Settersten, R. A., Furstenberg, F. F., Rumbaut, R. G. (2005): On the frontier of adulthood: Emerging themes and new directions. In: Settersten, R. A., Furstenberg, F. F., Rumbaut, R. G. (eds.): *On the frontier of adulthood: Theory, research, and public policy*. Chicago University Press, Chicago <http://doi.org/cd2f>
- Sik E. (2011): *A migráció szociológiája 2.: Európai trendek a felsőoktatásban a XXI. század első évtizedében*. Elektronikus tananyag, ELTE TáTK http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0010_2A_15_Sik_Endre_Migracio_szociologiaja_2_Valogatta_es_szerk_Sik_Endre/index.html (Letöltés: 2017. április 30.)
- Sik E., Szalai B. (2012): Magyarok külföldön. In: Szivós P., Tóth I. Gy. (szerk.): *Egyenlőtlenség és polarizálódás a magyar társadalomban*. TÁRKI Monitor-jelentések, Budapest
- Székely L. (szerk.) (2013): *Magyar ifjúság 2012 tanulmánykötet*. Kutatópont Kft., Budapest
- Váradi M. M. (2013): Migrációs történetek, döntések és narratív identitás. A tanulmányi célú migrációról – másként. *Tér és Társadalom*, 2., 96–117.
- Waibel, S., Rüger, H., Ette, A., Sauer, L. (2017): Career consequences of transnational educational mobility: A systematic literature review. *Educational Research Review*, 20., 81–98. <http://doi.org/cfdw>
- <http://move-project.eu/> (Letöltés: 2017. május 8.)

Kényszer? Földrajzi távolság? Nyelveket beszélni? Mely tényezők meghatározóak a külföldön történő tanulás folyamatában?

EMILIA KMIOTEK-MEIER, UTE KARL

Emilia KMIOTEK-MEIER: PhD-hallgató, Luxemburgi Egyetem; 11, Porte des Sciences, L-4366 Esch-sur-Alzette, Luxemburg; emilia.kmiotek@uni.lu

Ute KARL: egyetemi tanár, Luxemburgi Egyetem; 11, Porte des Sciences, L-4366 Esch-sur-Alzette, Luxemburg; ute.karl@uni.lu

KULCSSZAVAK: hallgatói mobilitás; kényszerű mobilitás; céloország; nyelv; Luxemburg

ABSZTRAKT: Luxemburgban a legtöbb diáknak külföldön kell töltenie fél évet a diploma megszerzése előtt, így a hallgatói mobilitás gyakori jelenség. A luxemburgi „hiper-mobilitás” tudományos vizsgálatokor ebben a cikkben a külföldi tanulás első szakaszára összpontosítunk. Először azt elemezzük, hogy a külföldi tanulmányok ötletének felmerülése hogyan kapcsolódik a kényszerű, illetve a nem kényszerű mobilitáshoz. Ezután a céloország kiválasztásának folyamatát vizsgáljuk, a küldő- és a céloország közötti földrajzi, valamint „nyelvi távolságra” összpontosítva. A földrajzi távolság önmagában nem célja a mobilitásnak, hanem más dimenziókat helyettesít, például a nagyobb távolság megfeleltethető az új dolgok kipróbálása és az új életszakasz elindítása iránti vágyaknak, míg a rövidebb távolság a létező társadalmi kötelekekbe és kötelezettségekbe való erősebb beágyazottságra utal. A diákok legtöbbször olyan céloországot választanak, ahol Luxemburg egyik hivatalos nyelvét beszélik (vagy azért mert elsajátították ezt a nyelvet, vagy azért, mert fejleszteni szeretnék tudásukat), illetve olyan országokat, ahol egy további nyelv megtanulható és gyakorolható. Eredményeink azt mutatják, hogy a külföldi tanulás nem pillanatnyi döntés eredménye, hanem a hallgatók múltjába, jelenébe, jövőjébe, valamint társadalmi környezetébe beágyazott folyamat.

Bevezetés

Az Európai Unió hivatalos állásfoglalása szerint a (hallgatói) mobilitás olyan csodaszer, amely a fiatalok „szocializálásával” segít ellensúlyozni az EU belső munkaerőpiacának nem kielégítő működését (Van Ostaijen 2017). A külföldi tanulás valóban jó hatással van egyrészt a diploma megszerzése után általában a foglalkoztathatóságra (Di Pietro 2013; Trooboff, Vande Berg, Rayman 2007; Wiers-Jenssen, Try 2005), másrészt a fiatalok későbbi nemzetközi munkaerő-mobilitására (Parey 2011). Így nem meglepő, hogy a „Diák Erasmus+” az EU legnagyobb költségvetéssel rendelkező mobilitási programja

(EC 2017), amely az ilyen típusú ifjúsági mobilitásba fektetett reményeket testesíti meg. A pozitív visszajelzések és pénzügyi intézkedések ellenére az uniós diákok többsége egyetemi tanulmányait úgy végzi el, hogy nem tartózkodik külföldön.

A politikai célok és a fiatalok valósága közötti különbségek magyarázatára kutatások történtek a felsőoktatásban tanulók külföldi mobilitásának motivációiról, a mobil és nem mobil tanulók közötti különbségek elemzése alapján. Ezek többek között kimutatták, hogy az erősebb társadalmi-gazdasági háttérrel rendelkező családok gyermekei gyakrabban mennek külföldre, mint kevésbé gazdag családból származó társaik (Li, Bray 2006; Lörz, Netz, Quast 2016; Netz, Finger 2016; Netz, Jaksztat 2017; Waters 2012). Ezen túlmenően a mobilitás bizonyos szakokon népszerűbb, amit az oktatási közeg „társadalmi normájaként” ír le a szakirodalom (Petzold, Peter 2015). Megállapították azt is, hogy a korábbi mobilitási tapasztalatok, a pénzügyi helyzet és a társadalmi hálózatok jelentősen befolyásolják a külföldi tanulmányok melletti döntést (Murphy-Lejeune 2002; Pedro, Franco 2016; Van Mol 2014). A mobilitást támogató tényezők elemzése általában a külföldön tartózkodást pillanatnyi, racionális döntésként kezeli, kevesebb hangsúlyt fektet a külföldi tanulmányok mint folyamat vizsgálatára (de lásd pl. Carlson 2013).

A mobilitási döntés folyamatának megismeréséhez luxemburgi diákok (korábbi) külföldi tanulását elemezésével járulunk hozzá. Az országban közel száz százalékos a hallgatói mobilitási ráta, a kreditmobilitást (rövid tartózkodás, pl. Erasmus) és a diplomamobilitást (teljes képzés külföldön) figyelembe véve; a hallgatók nemzeti hagyománynak vagy „társadalmi elvárásnak” tekintik a mobilitást. Ebben a kontextusban nem a menni vagy nem menni a kérdés, hanem a diákok mobilitáshoz mint folyamathoz kapcsolódó tapasztalatainak és jelentéstartásainak a megismerése. Vizsgálatunk egyaránt kiterjed a kredit- és a diplomamobilitásban részt vettekre, amely különbségtétel kevésbé kutatott (de lásd King, Findlay, Ahrens 2010).

A tanulmány fókuszában a mobilitás első szakasza áll, amikor még semmilyen lépést nem tett valaki a mobilitás érdekében. Elsőként arra keresünk választ, hogy hogyan született a külföldre menetel ötlete, majd megvizsgáljuk a célország kiválasztását.

Tanulmányunk elején röviden bemutatjuk a nemzetközi hallgatói mobilitás luxemburgi kontextusát, amely jelentősen különbözik a legtöbb, korábban vizsgált országtól. A módszertan leírása után áttérünk az elemzésre. Két fő tényezőt fogunk bemutatni: a (nem) kényszerű külföldi tanulást a luxemburgi diákok körében, valamint a földrajzi és nyelvi távolság/közelség jelentését a mobilitási döntésben. A tanulmányunk végén hangsúlyozzuk e két aspektus kapcsolatát a nemzetközi hallgatói mobilitás tágabb közegével.

A külföldi tanulmányok (különleges) luxemburgi kontextusa

Luxemburgban közel 100%-os a hallgatók mobilitása, szemben azokkal az országokkal, amelyek a 2009-es leuveni nyilatkozatban megállapított 20%-os hallgatói mobilitási küszöbérték eléréséért küzdenek. A Luxemburgi Egyetem (UL), az ország egyetlen állami egyeteme 2003-ban jött létre, így hagyományos volt a hallgatói mobilitás, főleg a szomszédos országokba (Belgiumba, Németországba és Franciaországba). Ezek az úti célok tükrözik a hivatalos nyelveket, amelyeket Luxemburgban az iskolákban tanítanak és amelyeket széles körben használnak a luxemburgi munkaerőpiacon. Az elmúlt években azonban a lehetséges célpontok köre némiképp bővült (Kmiotek-Meier, Karl 2016).

2003 előtt a felsőoktatást kereső luxemburgi fiatalok kénytelenek voltak külföldön diplomát szerezni. E hagyomány miatt az újonnan alapított UL első szervezeti gyakorlatai között szerepelt a kötelező külföldi szemeszter bevezetése minden alapképzéses egyetemista számára (Kmiotek-Meier, Karl, Powell 2017). Azonban az UL megalapítását követően is a diplomamobilitás maradt a diplomaszerezés fő eszköze Luxemburgban. A külföldi teljes tanulmányi idő eszköze annak, hogy megőrizzék az ország jövőbeli elitjét (Rohstock, Schreiber 2013), valamint biztosítsák Luxemburg nemzetközi szakmai kapcsolatait a visszatérő diplomások személyes kapcsolatain keresztül. A diákok diploma- és kreditmobilitását nagymértékben támogatja a luxemburgi állam (Kmiotek-Meier, Karl, Powell 2017), például olyan kiegészítő mobilitási ösztöndíjjal, amely külföldi tartózkodás során az alapösztöndíjon felül jár.

Módszertan

Elemzéseink alapja 13 kvalitatív interjú, melyet luxemburgi (volt) mobil diákokkal folytattunk. A minta tartalmaz mind alapképzésben, mind mesterképzésben tanulókat, valamint mesterképzésben végzetteket is. A tanulmányok különböző szakaszaiban – közben és utána – folytatott interjúk lehetővé teszik a külföldi tanulmányokra vonatkozó különböző perspektívák megragadását. Egyes megkérdezettek tanulmányaik elején voltak, míg néhányan már végeztek. Olyan diákokat vizsgáltunk, akik egy évnél nem régebben folytattak külföldi tanulmányokat, így a „friss” emlékeket tudtuk elemezni. A PhD-jelölteket kizártuk a vizsgálatból, mert a doktori képzésben tanulmányi és foglalkoztatási elemek keverednek (Romano 2005), és a döntés az egyetem elvégzése után történik, így más szempontok is szerepet játszhatnak benne. A mintavétel kiindulópontjai a luxemburgi diákok által leggyakrabban választott célszörzörök voltak. A kutatás logikáját követve a végső minta a következö kritériumokon alapult: legyen az otthonhoz távoli és közeli, diploma- vagy kreditmobilitásban részt vevö, valamint különböző képzési programokat vég-

1. táblázat: A minta összetétele (N=13)

Kategóriák	Leírás
A mobilitás típusa	Kreditmobilitás: 5 / Diplomamobilitás: 10*
A mobilitás célországa	Anglia: 2; Ausztria: 3; Belgium: 6; Franciaország: 3; Németország: 6; Hollandia: 1**
Nem	Nő: 7; Férfi: 6
Program	Bölcsészettudományok: 10; Műszaki és gazdaságtudományok: 3

* Egy személy egynél több külföldi élménnyel is rendelkezhet, így N>13.

** BA-, MA- és kredittanulmányok különböző országokban folytathatók, így N>13.

ző interjúalany. Végül a mintában a bölcsészettudományok felülreprezentáltak lettek (1. táblázat). A terepmunka Luxemburgban, 2015 októberétől 2017 áprilisáig tartott.

Minden interjúanyagot rögzítettük, legépeztünk és anonimizáltunk, az anonimizált átiratokat ugyanazon személy kódolta a MAXQDA szoftver segítségével. A kezdeti kódolás után hipotéziseket fogalmaztunk meg, az egyes eseteken belül és azok között folyamatos összehasonlítást végezve elméletibb kódokat és összefogottabb fogalmakat alakítottunk ki (Corbin, Strauss 2008). A megalapozott elmélet (grounded theory) konstruktivista megközelítést követünk, azaz figyelembe vettük, hogy a kutatók érvelése és korábbi kutatási ismerete befolyásolja az elemzést és az eredményeket (Charmaz 2006), tehát elvetjük „az egyedi valóság létét, amelyet egy passzív, semleges megfigyelő értékmentes vizsgálattal felfedezhet” (Charmaz 2008, 401.). A megalapozott elmélet hasznosnak bizonyult általánosságban a migrációkutatásban, de szűkebben a hallgatói mobilitás kutatásában is (Dimmock, Ong Soon Leong 2010; Garbati, Rothschild 2016; Jiani 2017), különösen amikor új fogalmakat és egy jelenség különböző szempontjai közötti kapcsolatokat szeretnénk felfedni.

Eredmények

Először a külföldön való tanulás ötletének megszületésére összpontosítunk, különösen a kényszerű külföldre menetel dimenzióját tárgyaljuk, figyelembe véve a luxemburgi sajátosságokat. Majd leírjuk a külföldi célországról való döntés tényezőit: a földrajzi és a nyelvi távolságot. Azért foglalkozunk e két dimenzióval, mert valamennyi interjúalany megemlítette őket, megerősítve a korábbi kutatások (részletesen lásd a megfelelő részekben) által is leírt jelentőségüket. Elemzésünk finomítja e korábbi kutatásokat, például a földrajzi közelséget a meglévő társadalmi hálózatok megőrzésének közegében a függetlenség vagy biztonság szükségletével társítja.

Kényszerűen vagy nem kényszerűen – ez itt a kérdés

A hallgatói mobilitás kutatása számos akadályt és kötelezettséget azonosított a diákok mobilitásában. A felsőoktatásban részt vevők arányának növekedésével a külföldön tanulás például a középosztály megkülönböztetési stratégiájává vált (Sin 2009), amely a megfelelő társadalmi helyzetet biztosítja. Ezen kívül egyes tanulmányi programok (Petzold, Peter 2015) támogatják a külföldi tanulásról való döntés meghozatalát, így olyanokat is a külföldi tartózkodás felé tolnak, akik ezt személyesen nem szeretnék.

A luxemburgi hallgatók számára a külföldi tanulmányi idő kötelező az egyetemi évek során. Akár az egész képzési programot végezhetik külföldön, ha pedig a Luxemburgi Egyetemen (az ország egyetlen állami egyetemén) tanulnak, rövid időt külföldön töltenek az alapképzés során.¹ A diákok eltérő módon reagálnak erre a lehetőségre és egyben a mobilitási kötelezettségre. A legtöbb megkérdezett számára a kényszerűség dimenziója egyáltalán nem érzékelhető és nem problémás, mivel ezt tartják normálisnak. Érdekes, hogy azok, akik Luxemburgban nem tudnak választott szakjukra járni és külföldön tanulnak, nem hívják kényszerű mobilitásnak a külföldön tartózkodást, hanem a luxemburgiak körében a külföldi tanulmányok hagyományát és normalitását említik: Celine (31–34. sor): *„Számos témában nincsenek igazán jó képzések vagy egyáltalán semmiféle képzés, ezért szóba se jött számomra, hogy Luxemburgban tanuljak, teljesen normális volt külföldre menni.”*²

A kreditmobilitásban részt vevő diákok egy részének szintén nincs ellene az intézményileg előírt külföldön tartózkodás. Többségüket felvették külföldi egyetemre, de úgy döntöttek, hogy Luxemburgban maradnak tanulni. Ez azt mutatja, hogy készen álltak arra, hogy külföldön töltsék tanulmányi idejüket. A kreditmobilitásban részt vevő diákok, akik hajlandóak külföldre menni, szintén utalnak a hallgatói mobilitás természetes voltára, bár tapasztalataik elbeszélésében olyan szavakat használnak, mint a „kötelező” vagy a „kötelezettség”. Így még akkor is, ha hajlandóak külföldi intézményekben képzési időt tölteni, a kötelező szempont jellemző maradt az elbeszélésben: Diana (53. sor): *„A képzésemén úgy van, hogy külföldre kell menni egy félévre, de egyébként is megcsináltam volna, mert nagyon kellemesnek és jónak tartom.”*

A külföldi tanulmányokhoz való pozitív hozzáállással szemben vannak olyan beszédmodok – kreditmobilitásban részt vevő hallgatóktól –, amelyek kritizálják a Luxemburgi Egyetem formalizált külföldön tartózkodási követelményét. Mivel ők a luxemburgi tanulás mellett döntöttek, nem értenek egyet azzal, hogy intézményileg kényszerítik őket egy szemeszternyi külföldi tanulásra: Henriette (793–803. sor): *„Tehát nem értem, miért van ez a kötelesség, miért gondolja az egyetem, hogy minket külföldre kell küldeniük. (...) Nem értem. Továbbra is azt hiszem, nem jó ötlet erre kényszeríteni minket (...), még akkor is, ha jó tapasztalatokat szereztem.”*

Azok közül, akik nem akarnak menni, néhányan negatív tapasztalatokat szereztek korábbi külföldi tanulmányaik során, ezért bizonytalanok és félnek

tartósan újra elhagyni az országot. Ezek a diákok nem biztosak abban, hogy képesek lesznek kezelni a kiköltözést, és kibírni a rövid ideig tartó kreditmobilitást. Esther (51–54. sor): „Mert szkeptikus voltam (...) Nagyon ideges voltam már egy évvel előtte. Azt gondoltam: Neeeeeem, hogyan is menne ez?”

Az életútperspektívából (Elder 1994) megfigyeléseinket két szempontból tudjuk egymással összekapcsolni: 1. az életesemények sorozata – különösen a kudarcos külföldi diplomamobilitás társítása a kreditmobilitási bizonytalansággal a UL képzési programjában való későbbi részvétel során, valamint 2. az életutak összekapcsoltsága a külföldi tanulás hagyománya esetében, ahol a korábbi korcsoportok számára a külföldön tanulás általános volt.

A bemutatott elbeszélések azt mutatják, hogy a kényszerű mobilitás fogalma a luxemburgi felsőoktatási mező azon változásának eredménye, hogy megalakult a Luxemburgi Egyetem. Az idősebb megkérdezettek a Luxemburgi Egyetemet nem tartják igazi lehetőségnek, amikor a tanulmányok helyszínéről döntést kell hozni. Ennek következtében számukra az egyetlen út a folyamatos külföldön tanulás, így azt nem érzik kényszerűségnek, a körülmények egyfajta normalitást adnak a mobilitásnak. A fiatal interjúalanyok esetében a Luxemburgi Egyetem egyre inkább jelen van a továbbtanulási alternatívák között. Ugyanakkor viszont az egyetemi alapképzések tantervében és szabályzataiban szerepelnek a kötelező külföldi tanulmányok, emiatt azt érezhetik, hogy az intézményi normák és szabályzatok akaratuk ellenére rájuk kényszerítik a mobilitást.

Hogyan menjünk külföldre? – A távolság szerepe

A származási hely és a külföldi tanulmányok célállomása közötti földrajzi távolság kulcsfontosságúnak bizonyult a mobilitás folyamatában azok körében, akik mobilitásra kényszerültek. Az elemzés során azonban más távolságfogalmak is relevánsnak mutatkoztak: az érzelmi távolság a barátoktól vagy a szülőktől, a hatalmi távolság a szülőktől, a kulturális távolság – beleértve különböző alcsoportjait, mint például a nyelvi vagy a vallási távolságot. Cikkünkben nem tudunk az összes dimenzióval foglalkozni ezek közül, ezért a következők jelentőségére összpontosítunk a célország kiválasztási folyamatában: 1. földrajzi távolság, 2. vélelmezett nyelvi távolság a célországban.

Földrajzi távolság – távol vagy közel a származási ország társadalmi hálózataitól

A korai migrációs kutatásokban a gravitációs modellek figyelembe vették a távolságot, negatív összefüggést feltételezve a mozgásról szóló döntéssel (lásd például Ravenstein 1889, idézi Lee 1966). A diákok áramlásáról többnyire kvantitatív elemzésekben mutattak ki hasonló eredményeket (lásd például Barnett et al. 2015; Beine, Noël, Ragot 2014; Levatino 2017; Perkins, Neumayer 2014; Rodriguez-Gonzalez, Bustillo Mesanza, Mariel 2011; Shields 2016; de lásd Kubiciel-Lodzińska, Ruszczak 2016, ahol a válaszadóknak csak 15%-a nevezte

meg a földrajzi távolságot Lengyelországba költözési okként). Érdekes, hogy a diákok Németországba való áramlásában Bessey (2012) tanulmánya szerint nem a földrajzi távolság, hanem a földrész bizonyult jelentősebbnek, megerősítve azt a véleményt, hogy „a távolság általában lefedi a külföldön tartózkodás utazási költségeit és a pszichológiai költségeket is” (Beine, Noël, Ragot 2014, 47.). Következésképp a földrajzi távolság helyettesítője más jellegzetességeknek, például a diákok pénzügyi helyzetének és feltehetően a társadalmi-gazdasági helyzetének.

Minden megkérdezett megemlítette és tárgyalta a földrajzi távolság témáját a mobilitás kapcsán, ami mutatja az ismerv fontosságát. Két fő csoportot azonosítottunk: akik a luxemburgi határ közelében lévő felsőoktatási intézményt választottak, valamint akik „messzebbre” akartak menni. A távolabbi vagy közelebbi helyszín kiválasztása mögött az interjúkban mindig alapos indok állt. Ebből is látható, hogy a távolság nem önmagában való cél, alátámasztva a korábbi kutatások eredményeit.

Az interjúalanyok számára a nagyobb távolság választása először is eszköz arra, hogy megelőzze a gyakori hazatérést, amely hosszú utazást és jelentős többlet pénzügyi terhet jelentene. A ritka visszatérés Luxemburgba segítette számukra a célországban történő integrációt, az új környezetben való kiteljesedést anélkül, hogy a küldő országbeli korábbi élet nyugtalanítaná őket. A mobilitás „lehetővé teszi a diákok számára, hogy elmeneküljenek otthonról és újrakezddék az életet” (Conradson, Latham 2005; Waters, Brooks, Pimlott-Wilson 2011, 466.). Diana (57–59. sor): *„Kerestem egy helyet, amely nagyon messze van, mert azt mondtam magamnak: van négy hónapom nem otthon lenni és nem akartam, hogy elcsábítsan az ötlet, hogy hazamenjek.”*

Másrésről néhány megkérdezett szerint a nagyobb távolság segített elkerülni a túl sok kapcsolatot a luxemburgi diákokkal. Az összes interjúalany – még azok is, akik a messzebbre menetel mellett döntöttek – hangsúlyozta, hogy a luxemburgi diákok preferálják az országhoz közeli helyeket mint külföldi mobilitási célállomásokat. A távolabbi oktatási intézmény választásával a „luxemburgi bandától” (Anna, 94. sor). próbáltak eltávolodni. Ezek az eredményeink hasonlóak a korábbi kutatásokhoz: „a másokkal (honfitársakkal) való kapcsolatok azt is jelentik, hogy ezekre a kapcsolatokra reagálva határozzák meg mobilitási pályájukat” (Carlson 2013, 176.). A luxemburgi közegben a távoli cél választása egyúttal külföldi cél választása, így eltérő társadalmi közegbe és rendszerbe való átmenettel jár. A távollét érvelésével késznek mutatkoznak arra, hogy új helyeken éljenek, új dolgokat próbáljanak ki és ne az otthoni emberek, értékek és gondolatok körében legyenek. Max (96–101. sor): *„Először is, messzebb akartam menni, mert Luxemburgban... sokan csak a legközelebbi nagyvárosokba mennek (...). Ezeket a városokat szeretik a luxemburgi egyetemisták, mert nincsenek távol Luxemburgtól. De hát én szerettem volna, én ezt egyáltalán nem akartam, mert olyan sok luxemburgi van azokon a helyeken.”*

A másik csoport – amely közel szeretne maradni az otthonához – érthető módon épp ellentétesen érvel. Az interjúkban azt hangsúlyozzák, hogy a szoros

családi, baráti és a fontos emberekkel való kapcsolatok miatt gyakran haza akarnak térni (lásd Holdsworth 2009). Azok, akik „nagyobb jelentőséget tulajdonítanak a családbarát közegnek” (Hercog, van de Laar 2017, 749.) vagy akiket „a család és más személyes kapcsolatok visszatartanak” (Beerkens et al. 2016, 189.), vonakodnak külföldre menni. A luxemburgi kontextusba helyezve, ahol mindenkinek külföldre kell mennie a diploma megszerzéséhez, ez a vonakodás azt jelenti, hogy közeli egyetemet választanak.

Ellentétben a korábbi kutatásokkal, ahol a munka iránti elkötelezettséget a tanulmányi célú mobilitást akadályozó tényezőként azonosították (Beerkens et al. 2016), a luxemburgi megkérdezettek nem nevezték meg ezt az okot. Ennek oka valószínűleg kiváltságos pénzügyi helyzetük. További ok, hogy a Luxemburgi Egyetem rendszeres munkát végző hallgatói elkerülhetik a külföldi rész-képzést, ők ezért nem is szerepelnek a mintánkban.

A határ közelében maradók gyakran hivatkoznak a luxemburgi diákok normális viselkedésére. Gyakran önigazolóan hangzó elbeszélésekkel magyarázzák, hogy miért nem mentek távolabbra. Karl (46–48. sor): *„Szinte minden hétvégén vagy minden második hétvégén hazajöttem, nem volt gond. Igen, éppen ezért olyan népszerű [német város] a luxemburgiak körében.”*

Előbbiekén kívül gyakran választanak Luxemburg-közelit célállomást azok, akiknek sikertelen volt az első külföldi tanulmánya, függetlenül attól, hogy az Luxemburghoz közel vagy attól távol volt. Úgy döntenek, hogy otthonuk közelében maradnak, így ha nem tudnak hosszabb távon külföldön élni, akkor lehetőséget adnak maguknak a gyakori (gyakran heti) hazautazásra. Ezekben az esetekben egyértelmű kapcsolat áll fenn a korábbi mobilitási tapasztalatok és az azt követő külföldi tanulmányok között.

A két tipikus attitűd mellett – a távolabbi vagy közelebbi célpontot előnyben részesítők – megkülönböztetünk egy harmadikat, amely a kettő keveréke. Azok közül, akik első tanulmányuk során (elsősorban az alapképzésben) közelebbi helyszínt választottak, sokan messzebbre mentek a mesterképzésre, vagy már az alapképzés során távolabbi egyetemre váltottak. Ez az életútperspektíva fényében és a felnőttkorba lépés elméletével magyarázható (King et al. 2016), amely szerint a fiatalok törekszenek a függetlenségre és a megszabadulásra a régi kötelezettségektől és mintáktól. Ugyanakkor az is igaz, hogy azok, akik távolabb mentek az első diplomájuk megszerzésekor, a következő képzési szinten otthonukhoz közelebbi úti célt választottak.

Érdekes módon e két utóbbi célország-választási mód ugyanazon mintázatnak a két oldala. Néhányan távolabbra mennek, amikor elkezdik tanulmányaikat, majd közelebb kerülnek, amikor idősebbek lesznek; mások óvatosan, lépésről lépésre haladnak: először közeli célt választanak, majd messzebbre mennek. Mindkét stratégiában a tanulók egyesítik különböző szükségleteiket (az életük és a tanulás különböző fázisaiban): egyszerre lehetnek közel az otthonukhoz, de közben új életet építhetnek fel.

Nyelvi távolság

A nyelv a kultúra olyan aspektusa, amelyet a hallgatói mobilitás szakirodalmában széles körben tárgyalnak. Egyesek úgy tekintenek a nyelvi távolságra, mint „egy nagy akadályra, amely megakadályozhatja a [nemzetközi hallgatói mobilitásban] való részvételt” (Rodriguez-Gonzalez, Bustillo Mesanza, Mariel 2011, 423.). A nyelvi közelség támogathatja a diákok áramlását az országok között (Beine, Noël, Ragot 2014; Vögtle, Fulge 2013). Ugyanakkor a törekvés a nyelvi készségek fejlesztésére a mobilitás melletti döntés egyik legfőbb oka (Rodriguez-Gonzalez, Bustillo Mesanza, Mariel 2011; Van Mol, Timmerman 2014). Az angol nyelvre kitüntetett figyelem irányul a nemzetközi hallgatói mobilitásban a nyelvi kérdések vizsgálatakor: azok az országok rendelkeznek a legtöbb bejövő hallgatóval, amelyek hivatalos nyelve az angol (Beine, Noël, Ragot 2014). Az angol nyelvű országok hegemoniája a külföldi diákok toborzása terén a közel-múltban csökkent (OECD 2013), ahogy egyre több ország kínál angol nyelvű képzéseket kedvező áron (Urbanovic, Wilkins, Huisman 2016) és ahogy a diákok bizonyos csoportjai inkább a nemzeti piacok igényeinek megfelelő nyelvi közegeket választanak, mint például a franciák Afrikában (Lasanowski 2011).

A nyelv minden elbeszélésben említett téma volt és az úti cél meghatározásakor fontos elemnek bizonyult. A nyelvi preferencia szerepéről két fő érvelés azonosítható: a nyelvi magabiztosság és/vagy a jövőbeli karrier nyelvi követelményei.

A luxemburgi kredit- és diplomamobilitásban részt vevő hallgatók elsősorban a szomszédos országban való tartózkodás mellett döntenek. A fent már említett okok egyike a földrajzi közelség. Ugyanakkor döntésükben a célországban használt nyelv is fontos szerepet játszik, hiszen a diákok többnyire olyan országba költöznek, ahol Luxemburg egyik hivatalos nyelvét beszélik, a franciát vagy a németet, amelyeket a luxemburgi oktatási rendszer is használ. Így némely elbeszélésben nehéz kiválasztani a valójában legfontosabb tényezőt a döntésben, hiszen ezek egymással összefüggenek.

Egyesek számára viszont a nyelv a kulcsfontosságú a célország kiválasztásánál, mivel nem bizonyos országokról beszélnek, hanem német vagy francia nyelvet használó országokról. Fontos megemlíteni az „ellenszavazás” attitűdjét, azaz hogy a nyelvi kritériumra hivatkozva a diákok a két nyelv egyikének negatív értékelésével indokolják választásukat: Nina (20. sor): „*A német nem igazán az én nyelvem.*” Karl (339. sor): „*Abszolút nem vagyok nagy rajongója a franciának.*” Ezek az elbeszélések ismét visszautalnak a luxemburgi hagyományokra, ahol „normális” a kétnyelvűség, viszont a diákok nem hivatkoznak más nyelvekre az indoklásukban.

A magabiztos nyelvtudást és a személyes preferenciákat gyakran beárnyékolják a jövőbeli szakmák feltételezett nyelvi követelményei. Még ha a diákok azt is mondják, hogy biztosabb a némettudásuk, francia nyelvű országokba mennek, hogy megfelelően felkészüljenek a jövőbeli szakma munkaerőpiacára. Valójában a francia a luxemburgi munka világának domináns nyelve (Pigeron-Piroth, Fehlen 2015), ahogy az interjúalanyok is megemlítették. Gabrielle

(29–31. sor): „Úgy döntöttem, hogy javítani szeretnék a franciámon, mert nem megy olyan jól, de szükségem lesz rá a jövőbeli szakmámban.” Lucas (154–161. sor): „Most már tudod, hogy Németország vagy Ausztria miért nem jutott az eszembe. (...) A francia fontos itt a munkaerőpiacon. (...) Ezért nem lett volna jó német nyelven csinálni.”

A világ többi részével ellentétben az angol nyelvű képzéseket csak néhányan választották a mintánkból. A nyelvtanulásra vonatkozó érvek szakmai jellegűek voltak vagy a nyelv megtanulása iránti személyes érdeklődést tükrözték – így hasonlítottak a fent bemutatottakhoz, de több érzelmi kötődéssel, mint a francia vagy a német esetében.

Ahogy korábban bemutattuk, a földrajzi távolság az utazási költségek és a társadalmi háttér helyettesítőjeként is működhet (Beine, Noël, Ragot 2014). A nyelvvél és a tanulmányok helyszínével összefüggő társadalmi megkülönböztetést jól érzékelteti az alábbi idézet: Karl (270–273. sor): „Úgy gondolom, hogy Luxemburgban is státuszkérdés, akiknek van pénzük... londoni egyetemekre mennek, messzebbre, nem is tudom hová, és amire később azt mondhatják: én ott voltam.”

A tanulmányok nyelve tehát hozzáadódhat a társadalmi különbségtételekhez. Azok, akik megengedhetik maguknak a tandíjat és a megélhetési költségeket a fő tudásközpontokban, megpróbálnak oda mobilizálódni, hogy ezzel elkülönüljenek a közeli régiók egyetemein tanulóktól. Ez a jelenség összehasonlítható magával a külföldön tanulás gondolatával, miszerint a külföldi tanulmányokat kevésbé preferálja az „új hallgatói csoport”, mint középosztálybeli társaik. Eredményeink bemutatták azt is, hogy mi történik, ha a felsőoktatásban a hallgatói mobilitás nem a társadalmi megkülönböztetés legfőbb lehetősége, hanem része a hagyományoknak és a normalitásnak. Nyilvánvalóan mindig van mód új különbségtételekre és társadalmi megkülönböztetésekre. Ezek különösen érdekesen alakulhatnak Luxemburgban, ahol magas az életszínvonal és ahol jelentős állami támogatások járnak a diákok számára – a jövőbeli kutatásoknak e kérdést is vizsgálniuk szükséges.

Összefoglalás

Több, a fiatalok mobilitásával foglalkozó tanulmány alapkérdésnek tekinti a nem mobilis és mobilis hallgatók közötti különbséget, azonban a „menni vagy maradni” kérdése nem feltétlenül egymást kizáró alternatíva. Erre jó példa Luxemburg, ahol a hallgatói mobilitási arány közel 100%. A luxemburgi egyediség vizsgálata új adalékokkal szolgálhat olyan más közegek folyamatainak megértéséhez, amelyekben valamely társadalmi osztály vagy akadémiai habitus esetében a hallgatói mobilitás képviseli a normalitást.

Murphy-Lejeune (2002) egyik legérdekesebb eredménye szerint a mobilitási tőke fogalma mobilitási teherré alakulhat át abban az esetben, amikor a diákmobilitás kötelező. A kényszerű vagy nem kényszerű hallgatói mobilitás dimenziója

azt mutatja, hogy a fiatalok attitűdjei akkor is különbözőek, ha ugyanabból a közegeből érkeznek, hiszen életútjaik eltérőek – például a korábbi külföldi tanulmányi tapasztalatokat illetően. Így történhet az, hogy akik valóban kénytelenek külföldön tanulni (mivel a képzési program a származási országban nem létezik), egyáltalán nem érzik kényszernek a mobilitást, mivel ezt tartják természetesnek. Mások, akik korábban külföldön szerettek volna tanulni, kényszernek tartják, hogy egy félévet külföldön töltsenek, ha az intézményi kötelezettség. Különösen ez a helyzet, ha korábban negatív tapasztalatokat szereztek: szívesebben maradnának, de fél évet külföldön kell tölteniük, ha a Luxemburgi Egyetem hallgatói.

A kényszerűség érzete segíthet eldönteni, hogy hogyan és hova menjenek. A bevezetésben említettük, hogy a luxemburgi kontextusban nem létezik mobil és nem mobil felsőoktatási hallgató. Eredményeink rámutattak arra, hogy a megkülönböztetés (legalábbis részben) az alapján történik, hogy ki keresi a távolabbi célpontokat és ki részesíti előnyben a kisebb távolságokat – hiszen akik vonakodnak külföldre menni, inkább a luxemburgi határhoz közelebbi célpontot választanak. Elemzésünk azt is kimutatta, hogy a külföldön tanulás mint normalitás (legyen az kredit- vagy diplomamobilitás) nem teszi egyveretűvé a mintázatokat, hanem új különbségeket hoz létre, mivel a fiatalok új cselekvési stratégiákat alakítanak ki az adott (luxemburgi) közegben.

Megállapítottuk, hogy a külföldi tanulmányok döntési folyamatában a földrajzi távolság egy másik cél elérését is szolgálja: a meglévő társadalmi kapcsolatoktól való érzelmi távolság kialakítását vagy e hálózatok fenntartását. A legtöbb megkérdezett vegyíti a közeli és a távoli úti célokat felsőoktatásban töltött éveit során. Különböző jelentéstartalma van a célszországban beszélt nyelveknek. A hallgatók vagy olyan helyre mennek, amely nyelvi támogatja pályafutásukat, vagy olyan helyre, amelynek a nyelvét már megfelelő szinten beszélik. A nyelvi távolság csökkentése segíti a mobil hallgatókat abban, hogy az új társadalmi környezetben az új társadalmi kapcsolatrendszerekben helytálljanak. Így az előzetes nyelvismeretek egyfajta támaszt biztosítanak a helyi integráció folyamatában.

Figyelembe véve jelen tanulmányunkban a kényszerű és nem kényszerű mobilitásról, valamint a földrajzi és a nyelvi távolságról megfogalmazott eredményeket, arra a következtetésre juthatunk, hogy a mobilitás okát és módját nemcsak adott ország, város vagy felsőoktatási intézmény melletti preferenciák határozzák meg, mivel ezek egymással összefüggenek és a diákok az összkép alapján döntenek. A korábbi tapasztalatok és jövőbeli tervek – az életútelméletnek megfelelően (Elder 1985) – is jelentős szerepet játszanak a mobilitási döntésben. Ez alapján a hallgatói mobilitás döntését folyamatként kell értelmezni, amely egyidejűleg több szinten zajlik, nem pedig pontszerű döntésként, amely a jelenben történik.

Vizsgálatunk korlátja, hogy egy adott kontextusra vonatkozik: kizárólag egy országot és elsősorban bölcsészhallgatókat vettünk figyelembe. A jövőbeli kutatásoknak tovább érdemes vizsgálni egyrészt a képzési programok és az úti cél kiválasztásának összefüggéseit, beleértve az országot, a várost és az intéz-

ményt. Adataink szerint a három dimenzió összefüggésben áll egymással, azonban érdekes lenne elemezni ezek jelentéseinek és súlyainak különbségeit egymástól eltérő kontextusokban.

A jövőbeli kutatás további pontja a mobilitás fogalma. Ahogyan bemutatuk, néhányan olyan közel maradtak otthonukhoz, hogy minden hétvégén haza tudtak menni. Ezek a folyamatos utazások valójában ingázási minták, nem mondhatjuk olyan módon nemzetközi hallgatói mobilitásnak, mint ahogyan azt a szakirodalom tárgyalja. Így több figyelmet szükséges fordítani azokra a mobilitási mintázatokra és stratégiákra, amelyeket a fiatalok az egyre inkább mobil világra válaszul kialakítottak.

Fordította: Fazekas Fanni, Dabasi-Halász Zsuzsanna, Doszpoly Petronella és Lipták Katalin

Jegyzetek

- 1 A külföldön tartózkodás alól néhány kivétel van: például ha egy egyetemi hallgató már munkaszerződéssel dolgozik az egyetemen kívül, gyermeke van vagy fogyatékkal élő.
- 2 Az idézeteket a szerzők német nyelvből fordították angolra, majd a fordítók magyarra. Az idézeteknél használt neveket megváltoztattuk, a zárójelben lévő számok a leírat sorainak számát jelölik.

Köszönetnyilvánítás

Szeretnénk köszönetet mondani a nyelvi támogatásért Alison Adamsnek, valamint Hanna Marxennek és Martina Christennek az interjúk leirataiért. A tanulmány a MOVE „Mapping mobility – pathways, institutions and structural effects of youth mobility in Europe” HORIZONT 2020 projekt támogatásával készült (Grant Agreement No. 649263).

Irodalom

- Barnett, G. A., Lee, M., Jiang, K., Park, H. W. (2016): The flow of international students from a macro perspective: A network analysis. *Compare: A Journal of Comparative and International Education*, 4., 533–559. <http://doi.org/cgct>
- Beerens, M., Souto-Otero, M., De Wit, H., Huisman, J. (2016): Similar students and different countries? An analysis of the barriers and drivers for Erasmus participation in seven countries. *Journal of Studies in International Education*, 2., 184–204. <http://doi.org/f8ht7q>
- Beine, M., Noël, R., Ragot, L. (2014): Determinants of the international mobility of students. *Economics of Education Review*, 41., 40–54. <http://doi.org/bbtp>
- Bessey, D. (2012): International student migration to Germany. *Empirical Economics*, 1., 345–361. <http://doi.org/fvzhw5>

- Carlson, S. (2013): Becoming a mobile student – a processual perspective on German degree student mobility. *Population, Space and Place*, 2., 168–180. <http://doi.org/f4kfgr>
- Charmaz, K. (2006): *Constructing grounded theory: A practical guide through qualitative analysis*. Sage Publications, London
- Charmaz, K. (2008): Constructionism and the grounded theory method. In: Holstein, J. A., Gubrium, J. F. (eds.): *Handbook of constructionist research*. The Guilford Press, New York, 397–412.
- Conradson, D., Latham, A. (2005): Friendship, networks and transnationality in a world city: Antipodean transmigrants in London. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 32., 287–305. <http://doi.org/cr3n96>
- Corbin, J. M., Strauss, A. L. (2008): *Basics of qualitative research: Techniques and procedures for developing grounded theory*. Sage, Thousand Oaks <http://doi.org/bpnm>
- Di Pietro, G. (2013). *Do study abroad programs enhance the employability of graduates?* Institute for the Study of Labor, Bonn (IZA Discussion Paper; 7675)
- Dimmock, C., Ong Soon Leong, J. (2010): Studying overseas: Mainland Chinese students in Singapore. *Compare: A Journal of Comparative and International Education*, 1., 25–42. <http://doi.org/cfjc>
- EC (2017): *Erasmus+ programme annual report 2015*. Directorate-General for Education, Youth, Sport and Culture, Brussels <https://ec.europa.eu/programmes/erasmus-plus/sites/erasmusplus/files/erasmus-plus-annual-report-2015.pdf> (Letöltés: 2017. október 25.)
- Elder, G. H. (1985): Perspectives on the life course. In: Elder, G. H. (ed.): *Life course dynamics. Trajectories and transitions, 1968–1980*. Cornell University Press, Ithaca, London, 23–49.
- Elder, G. H. (1994): Time, human agency, and social change: Perspectives on the life course. *Social Psychology Quarterly*, 1., 4–15.
- Garbati, J., Rothschild, N., (2016): Lasting impact of study abroad experiences: A collaborative autoethnography. *Forum: Qualitative Social Research*, 2. <http://doi.org/cfjd>
- Hercog, M., van de Laar, M. (2017): Motivations and constraints of moving abroad for Indian students. *Journal of International Migration and Integration*, 13., 749–770. <http://doi.org/cfjf>
- Holdsworth, C. (2009): 'Going away to uni': Mobility, modernity, and independence of English higher education students. *Environment and Planning A*, 8., 1849–1864. <http://doi.org/fbxvzc>
- Jiani, M. A. (2017): Why and how international students choose Mainland China as a higher education study abroad destination. *Higher Education*, 4., 563–579. <http://doi.org/cfjg>
- King, R., Findlay, A., Ahrens, J. (2010): *International student mobility literature review. Report to HEFCE, and co-funded by the British Council, UK National Agency for Erasmus*. <https://www.ucl.ac.uk/basc/documents/hefce-report> (Letöltés: 2017. október 25.)
- King, R., Lulle, A., Moroşanu, L., Williams, A. (2016): *International youth mobility and life transitions in Europe: Questions, definitions, typologies and theoretical approaches*. University of Sussex (Working Paper, Sussex Centre for Migration Research; 86)
- Kmietek-Meier, E., Karl, U. (2016): Student mobility in Luxembourg. In: Hemming, K., Tillmann, F., Reißig, B. (eds.): *MOVE Deliverable 2.4 – Final Work Package Report WP2. Sampling and secondary analyses of macro data of youth mobility in Europe and the partner countries*. http://move-project.eu/fileadmin/move/downloads/MOVE_D2.4_final_WP2_report.pdf (Letöltés: 2017. október 17.)
- Kmietek-Meier, E., Karl, U., Powell, J. J. W. (2017): *The agenda for now and in future: The centrality of international student mobility in Luxembourg's higher education policy discourse*. Kézirat. Luxembourg
- Kubiciel-Lodzińska, S., Ruszczak, B. (2016): The determinants of student migration to Poland based on the Opolskie Voivodeship study. *International Migration*, 5., 162–174. <http://doi.org/f85t32>
- Lasanowski, V. (2011): Can speak, will travel: The influence of language on global student mobility. In: Bhandari, R., Blumenthal, P. (eds.): *International students and global mobility in higher education*. Palgrave Macmillan, New York, 193–209. <http://doi.org/cfjh>
- Lee, E. (1966): A theory of migration. *Demography*, 1., 47–57. <http://doi.org/b57v76>
- Levatino, A. (2017): Transnational higher education and international student mobility: Determinants and linkage. *Higher Education*, 5., 637–653. <http://doi.org/f953jv>
- Li, M., Bray, M. (2006): Social class and cross-border higher education: Mainland Chinese students in Hong Kong and Macau. *Journal of International Migration and Integration*, 4., 407–424.
- Lörz, M., Netz, N., Quast, H. (2016): Why do students from underprivileged families less often intend to study abroad? *Higher Education*, 2., 153–174. <http://doi.org/f833rt>

- Murphy-Lejeune, E. (2002): *Student mobility and narrative in Europe: The new strangers*. Routledge, London, New York <http://doi.org/dkmv5v>
- Netz, N., Finger, C. (2016): New horizontal inequalities in German higher education? Social selectivity of studying abroad between 1991 and 2012. *Sociology of Education*, 1., 79–98. <http://doi.org/f8hbbd>
- Netz, N., Jaksztat, S. (2017): Explaining scientists' plans for international mobility from a life course perspective. *Research in Higher Education*, 5., 497–519. <http://doi.org/gbf8m7>
- OECD (2013): How is international student mobility shaping up? *Education Indicators in Focus*, 14. <http://doi.org/cfjj>
- Parey, M. (2011): Studying abroad and the effect on international labour market mobility: Evidence from the introduction of Erasmus. *The Economic Journal*, 551., 194–222. <http://doi.org/cfjvmp>
- Pedro, E., Franco, M. (2016): The importance of networks in the transnational mobility of higher education students: Attraction and satisfaction of foreign mobility students at a public university. *Studies in Higher Education*, 9., 1627–1655. <http://doi.org/cfjk>
- Perkins, R., Neumayer, E. (2014): Geographies of educational mobilities: Exploring the uneven flows of international students. *Geographical Journal*, 3., 246–259. <http://doi.org/f6fmdn>
- Petzold, K., Peter, T. (2015): The social norm to study abroad: Determinants and effects. *Higher Education*, 69., 885–900. <http://doi.org/f7cb87>
- Pigeron-Piroth, I., Fehlen, F. (2015): *Les langues dans les offres d'emploi au Luxembourg (1984–2014)*. Université du Luxembourg, Luxembourg <http://orbilu.uni.lu/handle/10993/21300>
- Rodriguez Gonzalez, C., Bustillo Mesanza, R., Mariel, P. (2011): The determinants of international student mobility flows: An empirical study on the Erasmus programme. *Higher Education*, 4., 413–430. <http://doi.org/ckt5wt>
- Rohstock, A., Schreiber, C. (2013): The Grand Duchy on the grand tour: A historical study of student migration in Luxembourg. *Paedagogica Historica: International Journal of the History of Education*, 2., 174–193. <http://doi.org/cfjm>
- Romano, L. (2005): The PhD students of the Italian–French university from 1998 to 2003. In: Gabaldón, T., Horta, H., Meyer, D., Pereira-Leal, J. (eds.): *Career paths and mobility of researchers in Europe. Proceedings of the conference Early stage researcher mobility in Europe: Meeting the challenges and promoting best practice. Lisbon 2004 and MCFA contributions to the career programme of the euro science open forum Stockholm 2004*. Cuvillier, Göttingen, 141–148.
- Shields, R. (2016): Reconsidering regionalisation in global higher education: Student mobility spaces of the European Higher Education Area. *Compare: A Journal of Comparative and International Education*, 1., 5–23. <http://doi.org/cfjn>
- Sin, I. L. (2009): The aspiration for social distinction: Malaysian students in a British university. *Studies in Higher Education*, 3., 285–299. <http://doi.org/d9kkgr>
- Trooboff, S., Vande Berg, M., Rayman, J. (2007): Employer attitudes toward study abroad. *Frontiers: The Interdisciplinary Journal to Study Abroad*, 15., 17–33.
- Urbanovic, J., Wilkins, S., Huisman, J. (2016): Issues and challenges for small countries in attracting and hosting international students: The case of Lithuania. *Studies in Higher Education*, 3., 491–507. <http://doi.org/cfjp>
- Van Mol, C. (2014): *Intra-European student mobility in international higher education circuits. Europe on the move*. Palgrave Macmillan, Basingstoke <http://doi.org/cfjq>
- Van Mol, C., Timmerman, C. (2014): Should I stay or should I go? An analysis of the determinants of intra-European student mobility. *Population, Space and Place*, 20., 465–479. <http://doi.org/cfjr>
- van Ostaijen, M. (2017): Between migration and mobility discourses: The performative potential within 'intra-European movement'. *Critical Policy Studies*, 2., 166–190. <http://doi.org/cfjs>
- Vögtle, E., Fulge, T. (2013): *The Bologna process' impact on cross-national student mobility: a multi-method evaluation*. University Bremen, Bremen
- Waters, J. (2012): Geographies of international education: Mobilities and the reproduction of social (dis)advantage. *Geography Compass*, 3., 123–136. <http://doi.org/cfjt>
- Waters, J., Brooks, R., Pimlott-Wilson, H. (2011): Youthful escapes? British students, overseas education and the pursuit of happiness. *Social & Cultural Geography*, 5., 455–469. <http://doi.org/b2t9cq>
- Wiers-Jensen, J., Try, S. (2005): Labour market outcomes of higher education undertaken abroad. *Studies in Higher Education*, 6., 681–705. <http://doi.org/bz5f7h>

Being forced? Getting far? Speaking the language? What matters in the process of going abroad as a student?

EMILIA KMIOTEK-MEIER, UTE KARL

Emilia KMIOTEK-MEIER: PhD researcher, University of Luxembourg; 11, Porte des Sciences, L-4366 Esch-sur-Alzette, Luxembourg; emilia.kmiotek@uni.lu

Ute KARL: professor, University of Luxembourg; 11, Porte des Sciences, L-4366 Esch-sur-Alzette, Luxembourg; ute.karl@uni.lu

KEYWORDS: student mobility; forced mobility; country of destination; language; Luxembourg

ABSTRACT: Student mobility is a common phenomenon in Luxembourg, as almost every student spends a period abroad before graduating. Based on material from this “hyper-mobile” academic context, we will focus on the first phase of going abroad. First, we will analyse how the idea to study abroad is related to different notions of forced or non-forced mobility. Second, we will turn to the choice of destination, focussing on geographical distance and language distance between the country of origin and the place of destination. Geographical distance is not a goal as such but is a proxy for other dimensions, e.g. greater distance can be equated with a wish to try out new things and start a new life phase while shorter distance emphasises strong embeddedness in pre-existing social ties and obligations. In terms of language, students mostly choose countries where one of Luxembourg’s official languages is spoken (either because they have mastered it or because they would like to improve it for professional reasons), and countries where an additional language can be learnt or practised. Our results show that studying abroad is not the decision of a moment, but rather a process embedded in students’ past, present and future as well as in their social surroundings.

Introduction

In the EU discourse, (student) mobility can be found as a panacea against all maladies, and also as a help to counteract bypasses at the internal EU labour market (van Ostaijen 2017), by “socialising” young people to be mobile. Indeed, a stay abroad has been shown to have a positive effect on the future international labour mobility of young people (Parey 2011). Furthermore, it supports their employability after graduation in general (Di Pietro 2013; Trooboff, Vande Berg, Rayman 2007; Wiers-Jenssen, Try 2005). Against this backdrop, less surprising is that “Erasmus+ student” is the EU’s mobility

programme with the biggest budget (EC 2017), underlining the hopes put in this type of youth mobility. Despite the positive results reported and financial measures taken, the explicit majority of EU students still graduate without any academic experience abroad.

To explain the gap between political goals and young peoples' reality, research has paid attention to the difference between mobile and non-mobile students while discussing reasons for going abroad. Studies have shown e.g. that those from families with a higher socio-economic background tend to go abroad more often than their peers from less wealthy families (Li, Bray 2006; Lörz, Netz, Quast 2016; Netz, Finger 2016; Netz, Jaksztat 2017; Waters 2012). Additionally, in certain study subjects it is more common to go abroad (Petzold, Peter 2015), discussed by the authors as a "social norm" within an educational context. Additionally, especially previous mobility experiences, the financial situation, and social networks have been shown to contribute significantly to the decision to go abroad (Murphy-Lejeune 2002; Pedro, Franco 2016; Van Mol 2014). However, analyses of factors supporting mobility treated the stay abroad mostly as a momentary rational-choice decision; less emphasis has been placed on explaining studying abroad as a process (but see e.g. Carlson 2013).

We will contribute to these discussions by analysing the process of going abroad of (ex)mobile students from Luxembourg, where student mobility is seen as a national tradition or a "social norm" and where the rate of student mobility is almost 100%, taking into account credit mobility (short stay abroad e.g. Erasmus) and degree mobility (whole study programme abroad) together. In such a context, the widely-used division between mobile and non-mobile students from the literature is not the crucial distinction; the question of how people experience and give meaning to the process of moving abroad is more pertinent. Additionally, we will focus on both credit and degree students, a division underdeveloped in the student mobility research (but see King, Findlay, Ahrens 2010).

The paper will focus on the first phase of the process of going abroad, even before the decision to move has been taken. First, we ask how the idea to go abroad as a student was born. Second, we will investigate the choice of the destination abroad.

Our point of departure will be a short introduction into the Luxembourgian context, very different from most countries researched regarding international student mobility. After the description of methods, we will go on to the analysis section. Two main points will be introduced: the aspect of (non-)forced mobility among Luxembourgian students and the meaning of geographic and linguistic distance/closeness in deciding where to go. The paper will close with discussing those two aspects against the broader context of international student mobility.

The (extraordinary) Luxembourgian context of studying abroad

Compared to other European countries struggling with the requirement to achieve the 20% threshold for mobile students from the Leuven and Louvain-la-Neuve Communiqué (2009), Luxembourg has almost 100% student mobility. The long tradition of degree student mobility, mainly to neighbouring countries (i.e. Belgium, Germany and France), exists because the University of Luxembourg (UL), the only public university of the country, was established just in 2003. Those destinations reflect Luxembourg's official languages that are taught in school and are widely used in the Luxembourgian labour market. However, in recent years the scope of possible destinations has been widening slightly (Kmiotek-Meier, Karl 2016).

Prior to 2003, all young people from Luxembourg seeking tertiary education were forced to graduate abroad. Caused by this tradition, one of the organisational practices of the newly-founded UL was an obligatory semester abroad for all undergraduates (Kmiotek-Meier, Karl, Powell 2017). However, even after the UL's foundation, degree mobility remained the main pathway to obtaining an academic diploma in Luxembourg. The full academic stay abroad is seen as a way to maintain country's future elites (Rohstock, Schreiber 2013) and to secure international professional networks in Luxembourg through private networks of returning graduates. Student mobility, whether degree or credit, is highly supported by politics in Luxembourg (Kmiotek-Meier, Karl, Powell 2017), as indicated by an extra mobility scholarship for all students pursuing their education abroad (additional to the basic scholarship).

Methodology

Our analyses are based on 13 qualitative interviews with (ex)mobile students from Luxembourg. The sample includes both Bachelor and Master students, as well as Master graduates. Different phases regarding studies – during and after – enabled the capturing of different perspectives on studying abroad. Additionally, some interviewees were at the beginning of their studies while some had already graduated. We tried to contact people with student mobility experience “not older” than one year, to be able to capture “fresh” memories. We excluded PhD candidates as the PhD phase can be seen as incorporating both study and employment elements (Romano 2005), and the decision is made after having graduated from a university. Thus, other aspects may also play a role. The starting points of the sampling strategy were the most frequent destination countries among Luxembourgian students. As we followed the logic

Table 1: Sample overview (N=13)

<i>Category</i>	<i>Description</i>
Study type	Credit mobility: 5; Degree mobility: 10*
Country of study	Austria: 3; Belgium: 6; England: 2; France: 3; Germany: 6; The Netherlands: 1**
Gender	Female: 7 / Male: 6
Programme	Humanities: 10; Technical and economic sciences: 3

* One person can have more than one mobility stay abroad, consequently N>13.

** BA/MA/credit could be earned in different countries, consequently N>13.

of grounded theory (see below), our final sample was based on the criteria of being far away from/close to home and being a degree or a credit student, trying also to include students in different study programmes. However, the sample is biased in the direction of humanities (see Table 1). The fieldwork took place in Luxembourg between October 2015 and April 2017.

All material was recorded, transcribed and pseudonymised. The anonymised transcripts were coded by one person, supported by the software MAXQDA. Our analyses followed the grounded theory: After a first coding, we developed hypotheses and, through constant comparison between and within the cases, we developed more conceptual codes and more integrated concepts (Corbin, Strauss 2008). We followed the constructivist approach to grounded theory, acknowledging that the researchers' point of reasoning and the knowledge of previous research flow into the analyses and results presented (Charmaz 2006), thus rejecting "a single reality that a passive, neutral observer discovers through value-free inquiry" (Charmaz 2008, 401). Grounded theory has already proved to be fruitful in migration research in general and in the student mobility research in particular (Dimmock, Ong Soon Leong 2010; Garbati, Rothschild 2016; Jiani 2017), especially when discovering new concepts and connections between different aspects of a phenomenon.

Results

In the first section, we will concentrate on the idea of studying abroad and discuss the dimension of being forced to go abroad, taking Luxembourgian peculiarities into account. The second part will focus on factors considered while deciding on the destination of the academic stay abroad: geographical and linguistic distance. We will elaborate on these two dimensions as they were mentioned in each single interview, thus emphasising the importance of these dimensions, already discussed in the former research (see the respective sections). Our study adds some new distinctions, e.g. conceptualising geographical proximity as need for independence or safety in the context of maintaining pre-existing social networks.

Forced or not-forced – that is the question

Research on student mobility has highlighted many obstacles and obligations related to becoming mobile. With growing participation in tertiary education worldwide, international student mobility became e.g. a distinction strategy for the middle class (Sin 2009) in securing an adequate social position. Furthermore, certain study programmes (Petzold, Peter 2015) support the decision to go abroad and, thus, may push towards a stay abroad even if not wanted by a person.

For students from Luxembourg, an academic stay abroad is required during the course of their academic trajectory. They either complete the entire study programme abroad, or they leave for a short stay abroad during their undergraduate programme if they study at the University of Luxembourg (the country's only public university).¹ Students respond differently to this obligation, manifested in the form of prescribed mobility. For most interviewees, the forced dimension is not visible or problematic at all, as they consider it a normality. Interestingly, those who study abroad because their programme cannot be completed in Luxembourg do not refer to their time abroad as forced mobility; rather, they relate it to the tradition and normality of studying abroad among the Luxembourgian youth: Celine (line 31–34): *“For many subjects there are also no really good programmes offered or no programmes at all, that's why it was for me never in question, to study in Luxembourg, it was just totally normal to study abroad.”*²

Likewise, some of the credit mobile students are not against the institutionally prescribed stay abroad. Most of them were accepted at a foreign university, but decided to stay in Luxembourg to study; this shows that they were ready to spend their “academic life” abroad. Those credit students willing to go abroad also refer to the normality of student mobility among their peers. However, at the same time, they use words such as “must” or “obligation” in their narrations. Thus, even if they are willing to spend some time at a foreign institution, the obligatory aspect remains prevalent in the narration: Diana (line 53–54): *“In my programme it is like that, that we must go abroad for one semester. But I would have done it anyway, because I find it very nice and also good.”*

In contrast to students with a positive attitude towards studying abroad, there are also narrations – only from credit students – criticising the formalised stay abroad required by the University of Luxembourg. As they chose to stay in Luxembourg to study, some feel institutionally forced to leave for one semester: Henriette (line 793–803): *“So I do not understand also, why it is an obligation here, why the Uni Luxembourg thinks, it must send everybody abroad. (...) I do not understand. I think still it is not a good idea to force us (...) even though I made a good experience.”*

Some of those not willing to go have already had negative experiences studying for a degree at a foreign university, and feel scared or insecure about doing so again. These students are not sure if they would be able to manage to

leave again or hold out even for a short credit mobility. Esther (line 51–54): “Because I was sceptical (...) I was very nervous already one year before. I thought: Nooooo, how should it work?”

From the life course perspective (Elder 1994), we can link our observations with two aspects: 1. the sequencing of biographical events – especially seen in the link between a failed stay abroad as a degree student and insecurity about credit mobility in the subsequent study programme at the UL and 2. the idea of linked lives in the case of traditional studies abroad, where, for former cohorts, it was normal to study abroad.

The narrations presented indicate that the notion of forced mobility may have been an outcome of change in the Luxembourgian higher education landscape since the foundation of the University. Older cohorts of interviewees did not see the University of Luxembourg as a real option while considering the place of study. Consequently, for them the only way to study was a continuous study abroad; they did not feel forced while leaving for a foreign university, as the circumstances created a certain normality for all. However, for younger interviewees, the alternative of studying at the University of Luxembourg is more present in their decision spectrum. At the same time, the undergraduate study programmes include in their curricula an obligatory stay abroad based on the law of the University. This may cause a feeling of being forced to act against their will by the institutional norms and regulations.

How to go abroad? – A matter of distance

The geographical distance between the place of origin and the destination place turned out to be crucial to understanding how the process of going abroad is being shaped by those who must go. During the analysis, other notions of distance also proved relevant: emotional distance from friends or parents, power distance from parents, cultural distance including different sub-dimensions as e.g. language distance or religious distance. As we cannot address all these dimensions, we will focus in the following on the meaning of 1. the geographical distance and 2. the perceived distance to the language of the country of destination in the process of choosing the destination abroad.

Geographical distance – getting far from or close to social networks in the country of origin

At the very beginning of migration research, distance was already taken into account in gravity models as a factor negatively correlated with the decision to move (see e.g. Ravenstein 1889 in Lee 1966). With regard to student flows, similar findings were made mostly in quantitative analyses (see e.g. Barnett et al. 2015; Beine, Noël, Ragot 2014; Levatino 2017; Perkins, Neumayer 2014; Rodriguez-Gonzalez, Bustillo Mesanza, Mariel 2011; Shields 2016 but see

Kubiciel-Lodzińska, Ruszczak 2016 where only 15% respondents name the geographical distance as a reason to move to Poland). Interestingly, in the study of Bessey (2012) on students' flows to Germany, the continent and not the geographical distance appeared as significant, supporting the idea that "distance usually picks up the impact of transportation costs and psychological costs of being abroad" (Beine, Noël, Ragot 2014, 47). Thus, geographical distance is a substitute for other characteristics, also students' financial situation and probably the socio-economic background.

In each interview, the topic of geographical distance is mentioned and discussed, thus showing the relevance of this criterion. We observed two main groups: those who chose to study at a higher education institution near the Luxemburgian border and those who wanted to go "farther away". There was always a rationale behind the choice of the distant/near location, so the distance, far or close, is never a goal itself, confirming the previous findings on this subject.

For the interviewees, going a greater distance is firstly a means to prevent frequent returns back home, as returning home would mean a longer trip and an additional (and substantial) financial burden. Furthermore, rarely going back to Luxembourg is named as a help to get rooted in the new place, to emerge in the new surroundings without being distracted by the old one and to "enable students to escape, through mobility, their former lives and start anew" (Conradson, Latham 2005; Waters, Brooks, Pimlott-Wilson 2011, 466). Diana (line 57–59): *"I sought for something that is really far away, because I said: I am four months away, I have the possibility not to be home, then I do not want to be seduced to return home."*

Secondly, some interviewees express that a greater distance helped them avoid too much contact with Luxembourgian students. All interviewees, even those who decided to go to a farther destination, relate it to Luxembourgian students' general preference to go to destinations near Luxembourg. Consequently, deciding on a destination farther away, some of the interviewees tried to escape *"the Luxembourgian clan"* (Anna, line 94). These insights are, on the one hand, similar to previous findings: "being related to others also implies that the way students react to these ties can impinge on their mobility trajectories" (Carlson 2013, 176). On the other hand, in the Luxembourgian context, a question of choosing a destination that is far away is equal to the question of choosing a destination abroad, and thus is linked with a transition to another societal context and system. On the contrary, for students in other countries, being far from home does not necessarily mean going abroad. The argumentation of being far away underlines the willingness to arrive in the new place and to try out new things without finding oneself confronted with the same people, values and ideas as at home: Max (line 96–101): *"Firstly, I wanted to go farther away, because, in Luxembourg it is like... many people go just in the nearest big cities (...). They are all favourite academic cities for*

Luxembourgers, because they are not that far away from Luxembourg. And eh, but I wanted, I did not want that all, because there are so many Luxembourgers."

Logically, the other group – of those who preferred to stay closer to their home – argues in the opposite way. They underline the wish to go back home frequently due to their closeness with family, friends and other significant people (compare Holdsworth 2009). Those who "place higher importance on family-friendly environment" (Hercog, van de Laar 2017, 749) or "are restrained by family and other personal relations" (Beerkens et al. 2016, 189) are reluctant to go abroad. Translated to the Luxembourgian context, where everybody must go away, the reluctance to go would mean choosing a closer university.

In contrast to previous research, where work commitments have been named as a tie preventing students from studying abroad (Beerkens et al. 2016), our interview partners have not named this reason. This is probably due to the privileged financial situation in Luxembourg. Additionally, those who have a regular job can avoid the stay abroad as undergraduate students of UL, and thus are not in our sample.

Narrations of those staying close to Luxembourg often refer to the normality of Luxembourgian students. However, these fragments have an undertone of self-justification trying to explain why one has not gone farther away: Karl (line 46–48): *"I could come home almost every weekend or every second weekend, it was no problem. Yes. That's why [town A, Germany] is actually so popular among Luxembourgers."*

Additionally, the close-to-Luxembourg destination is often chosen by those whose first attempt to study abroad, be it far from or close to Luxembourg, was unsuccessful. They decide to stay close to their home so that, in case they could not manage to live abroad for a longer period, they give themselves the option for frequent (often weekly) trips back home. In these cases, there is a straightforward link between previous mobility experiences and subsequent study destinations abroad.

From those two basic patterns of preferring close or faraway destinations, we discovered a third pattern linking the two together. Many of those preferring a close destination for the first study (mostly Bachelor) programme decided to go farther away for their Masters, or even to change university during the Bachelor degree to go farther away. This development can be discussed against the backdrop of a life course perspective and research on transitions to adulthood (King et al. 2016) that show how young people strive for independence and free themselves from old obligations and patterns. However, it is also true that those who went farther away for their first academic experience move closer to home at the second academic level.

Interestingly, those two different modes of choosing a destination abroad seem to be two parts of one common pattern. Some go farther when they begin

their studies and then move closer to home when older; others go cautiously step by step, choosing first a nearby destination and then moving farther away. In this way, students seem to reunite their various needs (but only at different stages of life and studying): being close to home and building up a new “life”.

Language distance

Language is an aspect of culture widely discussed in the literature on student mobility. It has been considered as “a large barrier, which can prevent people taking part in ISM [international student mobility]” (Rodriguez-Gonzalez, Bustillo Mesanza, Mariel 2011, 423). Thus, language proximity may support students’ flows between countries (Beine, Noël, Ragot et al. 2014; Vögtle, Fulge 2013). At the same time, the wish to improve language skills is one of the main reasons for choosing to study abroad (Rodriguez-Gonzalez, Bustillo Mesanza, Mariel 2011; Van Mol, Timmerman 2014). In the discussion of language in the context of international student mobility, English has been given special treatment, as countries whose official language is English have the highest incoming student numbers (Beine, Noël, Ragot 2014). However, as more and more countries offer programmes taught in English at reasonable prices (Urbanovic, Wilkins, Huisman 2016) and certain groups of students prefer other linguistic settings corresponding more to the demands of the national markets, e.g. French in Africa (Lasanowski 2011), the hegemony of English-speaking countries in recruiting students from abroad has been diminishing recently (OECD 2013).

Language is a topic mentioned in every narration, and it proves to be an important element while deciding on the destination. Two main argumentation lines are named regarding the influence of language preferences on the choice of the destination abroad: linguistic confidence and/or language requirements in the envisaged carrier.

Students from Luxembourg, both credit and degree, decide mostly on a stay in a neighbouring country. One of the reasons, discussed above, is the geographic proximity. However, language also plays an important role, as students mostly choose to move to a country where one of Luxembourg’s official languages is spoken: French or German, both languages of the Luxembourgian educational system. Thus, in some narrations it is difficult to name the most important influence as they intertwine.

However, for some, language is the pivotal criterion to choose a destination, as they relate it not only to particular destinations but to German- or French-speaking countries. Interestingly, while referring to the language criterion, (ex)students justify their choice by a negative evaluation of one of the two languages: *Nina (line 20): “German is not really my language.” Karl (line 339): “I am absolutely no French-fan.”* These narrations draw again a bridge to the Luxembourgian tradition, where it is “normal” to study in French or German as students do not refer to other languages in their justifications.

However, language confidence and personal preferences are often overshadowed by anticipated requirements of future professions. Even if students confess to feeling more secure in German, they go to French-speaking countries to be adequately equipped for the labour market of the future profession. Indeed, French is the dominant language of the Luxembourgian working world (Pigeron-Piroth, Fehlen 2015) as reflected by the interviewees: Gabrielle (line 29–31): *“I chose it as I wanted to improve my French because I am not that good in French but I’ll need it then in my profession.”*; Lucas (line 154–161): *“Now you know why neither Germany nor Austria came into my mind before. (...) French is important here, on the labour market (...) It is because it would have not been that good to do it in German.”*

In contrast to the rest of the world, English-speaking programmes are chosen only by a few Luxembourgian students in the sample. The arguments for studying in this language are either of a professional nature or reflect a personal wish to learn it properly – hence, similar to those presented above, but argued with more emotional attachment than in the case of French or German.

As discussed before, geographical distance may be a substitute for transportation costs (Beine, Noël, Ragot 2014), and thus of social background. In one of our interviews, another reference to social distinction was made regarding language and the place for studying: Karl (line 270–273): *“I think it is also a status issue in Luxembourg, those who have money they go then... to Unis in London, so farther away and eh, where you can, no idea, where you can later say: I was there.”*

Language of study can therefore become an additional social distinction. Those who can afford tuition fees and living costs in the main knowledge centres will try to get their placement there, to distinguish themselves from others studying at universities within nearer regions. This phenomenon may be compared to the idea of studying abroad itself, exerted less frequently by “new student groups” than by their middle-class peers. These findings give additional hints as to what happens if student mobility is not a major possibility for social distinction regarding higher education, but a tradition and normality. Apparently, there is always place for new divisions and ways of social distinction. This evidence may be particularly puzzling in Luxembourg, a country with a high standard of living and generous state allowances for students, and should be addressed in the future research.

Conclusion

Despite multiple studies focussing on the differences between non-mobile and mobile students, the question “Go or stay?” may not be the adequate one in every context, e.g. in Luxembourg with an almost 100% student mobility rate.

The reasoning based on Luxembourgian peculiarities may also provide important hints for other contexts in which a certain social class or academic habit includes student mobility as a normality.

One of the striking findings was that Murphy-Lejeune's (2002) notion of mobility capital can turn to a *mobility burden* in a context, where a student is expected to be mobile. The dimension of forced/not-forced student mobility shows that young peoples' perspective can vary even if they come from the same context, due to their biographies; this is especially true when it comes to former experiences of studying abroad. It may thus happen that those who are really forced to go (as they cannot study their subject in the country of origin) do not feel forced at all as they consider it a normality. Simultaneously, those who actually wanted to study abroad before, feel forced to go even for a semester abroad if movement is the result of an institutional obligation. Especially if they have gone through negative experiences before, they would prefer to stay but are forced to leave, facing the legal norm of studying abroad for at least one semester while registered at UL.

The aspect of being forced may help decide how and where to go. As aforementioned in the introduction, in the Luxembourgian context the division into mobile and non-mobile students is practically non-existent. Our findings reveal that this division is (at least partly) replaced by those who search for further distances and those who prefer to keep the distances small as those who are reluctant to go decide rather for destinations close to the Luxembourgian border. Our analysis further showed that a norm of studying abroad, be it as a degree or credit mobile student, does not homogenise the patterns, but allows for building new ones as young people exert their agency through new strategies in a given context (Luxembourg).

We have discussed how geographical distance in the process of going abroad is used to reach another goal, frequently to enable emotional distance from or maintain existing social networks. Most interviewees combine stays at near and far distances during their entire tertiary education. Different meaning is given to the languages spoken in the country of destination. People either decide on a destination that linguistically supports their career path or on countries with languages they already speak at a satisfactory level. The elimination of language distance helps mobile students cope with distance in new social relationships upon arrival at a new place. Thus, language pre-knowledge may be seen as a cushioning factor in the process of integrating at a new place abroad.

By taking into account the findings presented in this paper with regard to forced/non-forced mobility and geographic/linguistic distance, we may draw the conclusion that the reasons for and the way of going abroad are not only motivated by preferences for a particular country or city or higher education institution, as those aspects are interwoven and students decide rather globally. Also, past experiences and future plans – in line with the life course perspective

(Elder 1985) – play a role while deciding on the stay abroad. Thus, student mobility should be seen as a process taking place simultaneously on many levels, rather than as a singular decision embedded only in the present temporality.

One limitation of this study is the narrow context – i.e. considering only one country and including predominantly students from the field of humanities. Future research could pay attention to the linkage between study programmes and the choice of destination, including the country (distance and language), city and destination institution. Although these three dimensions were closely linked in our data, it would be interesting to analyse if and how the meaning and weight of each differ in a particular context.

A further point for future research is the notion of mobility itself. As shown in our material, some mobilities were so close to the parental home that it was possible to go back home every weekend. These ongoing movements back and forth reflect commuting patterns rather than international student mobility as understood in the existing literature. Thus, more attention should be paid to the mobility patterns and strategies young people have developed facing the more and more mobile world.

Notes

- 1 There are some exemptions from the obligation to stay abroad as an undergraduate, e.g. if a student is already working with a contract outside the university, has a child or has disabilities.
- 2 Translation from German: authors; also with regard to all other citations. All names have been changed. Numbers in parentheses indicate the transcription lines.

Acknowledgments

The authors would like to thank Alison Adams for language support, as well as Hanna Marxen and Martina Christen for data transcription. This contribution was carried out in the framework of the project MOVE “Mapping Mobility – pathways, institutions and structural effects of youth mobility in Europe”. MOVE has received funding from the European Union’s Horizon 2020 research and innovation programme under Grant Agreement No. 649263.

References

- Barnett, G. A., Lee, M., Jiang, K., Park, H. W. (2016): The flow of international students from a macro perspective: A network analysis. *Compare: A Journal of Comparative and International Education*, 4, 533–559. <http://doi.org/cgct>

- Beerkens, M., Souto-Otero, M., De Wit, H., Huisman, J. (2016): Similar students and different countries? An analysis of the barriers and drivers for Erasmus participation in seven countries. *Journal of Studies in International Education*, 2, 184–204. <http://doi.org/f8ht7q>
- Beine, M., Noël, R., Ragot, L. (2014): Determinants of the international mobility of students. *Economics of Education Review*, 41, 40–54. <http://doi.org/bbtp>
- Bessey, D. (2012): International student migration to Germany. *Empirical Economics*, 1, 345–361. <http://doi.org/fvzhw5>
- Carlson, S. (2013): Becoming a mobile student – a processual perspective on German degree student mobility. *Population, Space and Place*, 2, 168–180. <http://doi.org/f4kfgr>
- Charmaz, K. (2006): *Constructing grounded theory: A practical guide through qualitative analysis*. Sage Publications, London
- Charmaz, K. (2008): Constructionism and the grounded theory method. In: Holstein, J. A., Gubrium, J. F. (eds.): *Handbook of constructionist research*. The Guilford Press, New York, 397–412.
- Conradson, D., Latham, A. (2005): Friendship, networks and transnationality in a world city: Antipodean transmigrants in London. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 32, 287–305. <http://doi.org/cr3n96>
- Corbin, J. M., Strauss, A. L. (2008): *Basics of qualitative research: Techniques and procedures for developing grounded theory*. Sage, Thousand Oaks <http://doi.org/bpnm>
- Di Pietro, G. (2013). *Do study abroad programs enhance the employability of graduates?* Institute for the Study of Labor, Bonn (IZA Discussion Paper; 7675)
- Dimmock, C., Ong Soon Leong, J. (2010): Studying overseas: Mainland Chinese students in Singapore. *Compare: A Journal of Comparative and International Education*, 1, 25–42. <http://doi.org/cfjc>
- EC (2017): *Erasmus+ programme annual report 2015*. Directorate-General for Education, Youth, Sport and Culture, Brussels <https://ec.europa.eu/programmes/erasmus-plus/sites/erasmusplus/files/erasmus-plus-annual-report-2015.pdf> (Accessed: 25 October 2017)
- Elder, G. H. (1985): Perspectives on the life course. In: Elder, G. H. (ed.): *Life course dynamics. Trajectories and transitions, 1968–1980*. Cornell University Press, Ithaca, London, 23–49.
- Elder, G. H. (1994): Time, human agency, and social change: Perspectives on the life course. *Social Psychology Quarterly*, 1, 4–15.
- Garbati, J., Rothschild, N., (2016): Lasting impact of study abroad experiences: A collaborative autoethnography. *Forum: Qualitative Social Research*, 2. <http://doi.org/cfjd>
- Hercog, M., van de Laar, M. (2017): Motivations and constraints of moving abroad for Indian students. *Journal of International Migration and Integration*, 1, 749–770. <http://doi.org/cfjf>
- Holdsworth, C. (2009): ‘Going away to uni’: Mobility, modernity, and independence of English higher education students. *Environment and Planning A*, 8, 1849–1864. <http://doi.org/fbxvzc>
- Jiani, M. A. (2017): Why and how international students choose Mainland China as a higher education study abroad destination. *Higher Education*, 4, 563–579. <http://doi.org/cfjg>
- King, R., Findlay, A., Ahrens, J. (2010): *International student mobility literature review. Report to HEFCE, and co-funded by the British Council, UK National Agency for Erasmus*. <https://www.ucl.ac.uk/basc/documents/hefce-report> (Accessed: 25 October 2017)
- King, R., Lulle, A., Moroşanu, L., Williams, A. (2016): *International youth mobility and life transitions in Europe: Questions, definitions, typologies and theoretical approaches*. University of Sussex (Working Paper, Sussex Centre for Migration Research; 86)
- Kmietek-Meier, E., Karl, U. (2016): Student mobility in Luxembourg. In: Hemming, K., Tillmann, F., Reißig, B. (eds.): *MOVE Deliverable 2.4 – Final Work Package Report WP2. Sampling and secondary analyses of macro data of youth mobility in Europe and the partner countries*. http://move-project.eu/fileadmin/move/downloads/MOVE_D2.4_final_WP2_report.pdf (Accessed: 17 October 2017)
- Kmietek-Meier, E., Karl, U., Powell, J. J. W. (2017): *The agenda for now and in future: The centrality of international student mobility in Luxembourg’s higher education policy discourse*. Manuscript. Luxembourg
- Kubiciel-Lodzińska, S., Ruszczak, B. (2016): The determinants of student migration to Poland based on the Opolskie Voivodeship study. *International Migration*, 5, 162–174. <http://doi.org/f85t32>
- Lasanowski, V. (2011): Can speak, will travel: The influence of language on global student mobility. In: Bhandari, R., Blumenthal, P. (eds.): *International students and global mobility in higher*

- education. Palgrave Macmillan, New York, 193–209. <http://doi.org/cfjh>
- Lee, E. (1966): A theory of migration. *Demography*, 1, 47–57. <http://doi.org/b57v76>
- Levato, A. (2017): Transnational higher education and international student mobility: Determinants and linkage. *Higher Education*, 5, 637–653. <http://doi.org/f953jv>
- Li, M., Bray, M. (2006): Social class and cross-border higher education: Mainland Chinese students in Hong Kong and Macau. *Journal of International Migration and Integration*, 4, 407–424.
- Lörz, M., Netz, N., Quast, H. (2016): Why do students from underprivileged families less often intend to study abroad? *Higher Education*, 2, 153–174. <http://doi.org/f833rt>
- Murphy-Lejeune, E. (2002): *Student mobility and narrative in Europe: The new strangers*. Routledge, London, New York <http://doi.org/dkmv5v>
- Netz, N., Finger, C. (2016): New horizontal inequalities in German higher education? Social selectivity of studying abroad between 1991 and 2012. *Sociology of Education*, 1, 79–98. <http://doi.org/f8hbdb>
- Netz, N., Jaksztat, S. (2017): Explaining scientists' plans for international mobility from a life course perspective. *Research in Higher Education*, 5, 497–519. <http://doi.org/gbf8m7>
- OECD (2013): How is international student mobility shaping up? *Education Indicators in Focus*, 14. <http://doi.org/cfjj>
- Parey, M. (2011): Studying abroad and the effect on international labour market mobility: Evidence from the introduction of Erasmus. *The Economic Journal*, 551, 194–222. <http://doi.org/cfjvmp>
- Pedro, E., Franco, M. (2016): The importance of networks in the transnational mobility of higher education students: Attraction and satisfaction of foreign mobility students at a public university. *Studies in Higher Education*, 9, 1627–1655. <http://doi.org/cfjk>
- Perkins, R., Neumayer, E. (2014): Geographies of educational mobilities: Exploring the uneven flows of international students. *Geographical Journal*, 3, 246–259. <http://doi.org/f6fmdn>
- Petzold, K., Peter, T. (2015): The social norm to study abroad: Determinants and effects. *Higher Education*, 69, 885–900. <http://doi.org/f7cb87>
- Pigeron-Piroth, I., Fehlen, F. (2015): *Les langues dans les offres d'emploi au Luxembourg (1984–2014)*. Université du Luxembourg, Luxembourg <http://orbilu.uni.lu/handle/10993/21300>
- Rodriguez Gonzalez, C., Bustillo Mesanza, R., Mariel, P. (2011): The determinants of international student mobility flows: An empirical study on the Erasmus programme. *Higher Education*, 4., 413–430. <http://doi.org/ckt5wt>
- Rohstock, A., Schreiber, C. (2013): The Grand Duchy on the grand tour: A historical study of student migration in Luxembourg. *Paedagogica Historica: International Journal of the History of Education*, 2, 174–193. <http://doi.org/cfjm>
- Romano, L. (2005): The PhD students of the Italian–French university from 1998 to 2003. In: Gabaldón, T., Horta, H., Meyer, D., Pereira-Leal, J. (eds.): *Career paths and mobility of researchers in Europe. Proceedings of the conference Early stage researcher mobility in Europe: Meeting the challenges and promoting best practice*. Lisbon 2004 and MCFA contributions to the career programme of the euro science open forum Stockholm 2004. Cuvillier, Göttingen, 141–148.
- Shields, R. (2016): Reconsidering regionalisation in global higher education: Student mobility spaces of the European Higher Education Area. *Compare: A Journal of Comparative and International Education*, 1, 5–23. <http://doi.org/cfjn>
- Sin, I. L. (2009): The aspiration for social distinction: Malaysian students in a British university. *Studies in Higher Education*, 3, 285–299. <http://doi.org/d9kkg>
- Trooboff, S., Vande Berg, M., Rayman, J. (2007): Employer attitudes toward study abroad. *Frontiers: The Interdisciplinary Journal to Study Abroad*, 15, 17–33.
- Urbanovic, J., Wilkins, S., Huisman, J. (2016): Issues and challenges for small countries in attracting and hosting international students: The case of Lithuania. *Studies in Higher Education*, 3, 491–507. <http://doi.org/cfjp>
- Van Mol, C. (2014): *Intra-European student mobility in international higher education circuits. Europe on the move*. Palgrave Macmillan, Basingstoke <http://doi.org/cfjq>
- Van Mol, C., Timmerman, C. (2014). Should I stay or should I go? An analysis of the determinants of intra-European student mobility. *Population, Space and Place*, 20, 465–479. <http://doi.org/cfjr>
- van Ostaïjen, M. (2017): Between migration and mobility discourses: The performative potential

- within 'intra-European movement'. *Critical Policy Studies*, 2, 166–190. <http://doi.org/cfjs>
- Vögtle, E., Fulge, T. (2013): *The Bologna process' impact on cross-national student mobility: a multi-method evaluation*. University Bremen, Bremen
- Waters, J. (2012): Geographies of international education: Mobilities and the reproduction of social (dis)advantage. *Geography Compass*, 3, 123–136. <http://doi.org/cfjt>
- Waters, J., Brooks, R., Pimlott-Wilson, H. (2011): Youthful escapes? British students, overseas education and the pursuit of happiness. *Social & Cultural Geography*, 5, 455–469. <http://doi.org/b2t9cq>
- Wiers-Jenssen, J., Try, S. (2005): Labour market outcomes of higher education undertaken abroad. *Studies in Higher Education*, 6, 681–705. <http://doi.org/bz5f7h>

A fiatalok átlépése a munka világába foglalkoztatási mobilitással, esélyhátrányok Európában

VOLHA VYSOTSKAYA

Volha VYSOTSKAYA: tudományos munkatárs, Luxemburgi Egyetem; 11, Porte des Sciences, L-4366 Esch-sur-Alzette, Luxembourg; volha.vysotskaya@uni.lu

KULCSSZAVAK: mobilitás; ifjúság; átmenet; egyenlőtlenség; a fiatalok foglalkoztatása

ABSZTRAKT: A felnőtté válás megfigyelhető a tanulmányok befejezésétől a munkába állásig tartó átmenetben. Hogyan készülnek fel a fiatalok a munkaerőpiacra való belépésre? Milyen stratégiákat alkalmaznak a fiatalok annak érdekében, hogy foglalkoztassák őket egy másik országban? E kérdések megválaszolására jelen tanulmányban arra összpontosítok, hogy a fiatalok milyen módon váltanak pozíciót és lépnek be a munkaerőpiacra a célországokban. Az ifjúság és az átmenet témáját tárgyaló szakirodalomban azt is megfigyelhetjük, hogy a fiatalok olyan kihívásokkal küzdenek, mint meglévő készségeik megfeleltetése a befogadó országokban. A munkaerőpiacon fennálló egyenlőtlenségek a szakképzettség, képzettség, munkakörtípus, munkatapasztalat stb. területén mutatkoznak meg. Elsősorban a fiatalok munkaerőpiacra történő belépésének folyamatára összpontosítok, másodsorban pedig az újonnan belépett fiatal munkavállalók társadalmi beilleszkedésére. A tanulmány feltárja a fiatalok azon stratégiáit, amelyeket a foglalkoztatás, a munkaerőpiaci integráció érdekében és a foglalkoztatási egyenlőtlenségek leküzdésére alkalmaznak.

Bevezetés

A felnőtté válást a tanulásból a munkába való átmenettel szoktuk azonosítani. A fiatalok¹ számára megszokott, hogy a mobilitás² egybeesik egy másik életszakaszba való átmenettel, így bizonytalanságban élnek és nincs garantáltan biztonságos út jövőjük kialakítására. Számos ember választja a mobilitást a tanulmányok befejezése után, különösen akkor, ha országukban nehézségekre ütköznek a foglalkoztatásba való átmenet során. Napjainkban így a mobilitás az emberek életútjának részévé válik, beleértve a fiatalokat is. A mobilitás általános gyakorlattá alakul; társadalmi norma a fiatalok azon csoportjai számára, akik kockázatos és bizonytalan helyzetekben keresnek munkát a hazájukban. A fiatalok esetében azonos mobilitási mintázatok választásával hasonló életpályák rajzolódnak ki, amelyek tartalmazzák a másik országba való költözést is. Ez az életpálya teszi lehetővé, hogy a fiatalok hasonló élményeket éljenek át, mint például a prekaritást és létbizonytalanságot. Az emberek megosztják egymás

között a mobilitás gondolatát, így amikor valaki vállalja a mobilitást és egy másik országba költözik, mások is elkezdnek a saját mobilitásukon gondolkodni (Elder 1998).

A tanulmány a foglalkoztatásba való átmenettel relációs szemléletben foglalkozik. Ebben a perspektívában többek között olyan összefüggésekre koncentrálok, mint egyrészt a fiatalok egyéni jellemzői és cselekvési lehetőségei közötti kölcsönös kapcsolat, másrészt a strukturális akadályok és az adott ország munkaerőpiaci helyzete által biztosított lehetőségek (és sajátosságok) kölcsönkapcsolata. Ez a relációs szemléletmód rendkívül fontos akkor, amikor a munka világába történő átmenet egybeesik valamilyen más életeseménynel, például egy másik országba történő költözéssel.

A cikk 15 interjú feldolgozásából készített esettanulmányon alapszik, amelyek 14, Luxemburgba érkező fiatal munkavállalóval és egy külföldön munkát vállaló luxemburgi állampolgárral készültek. Az elemzés előkészítésekor nyilvánvalóvá vált, hogy a fiatalok különösen a hierarchián és a státuszegyenlőtlenségen keresztül beszélnek a munkájukról. A munkahelyi hierarchiát illetően gyakran előfordult, hogy a munkahelyen alacsonyabb pozícióban és rosszabb helyzetben vannak, mind a származási, mind pedig a célsországban (a mobilitást követő időszakban).

Kutatási előzmények

A foglalkoztatásba való belépés az ifjúságkutatás egyik leginkább vitatott kérdése. A kutatók hangsúlyozzák az átmenet komplexitását, azaz az átmenetek különböző útjait, irányait s azok számos állomását (Settersten, Furstenberg, Rumbaut 2005; Walther 2006). Az ifjúságkutatók általában a felnőttkorba való átmenet összetettségéről és sokféle lehetőségéről írnak, mivel „az átmenet feltelezett, lineáris útjait nem igazolják vissza a fiatalok tényleges tapasztalatai és választásai” (Looker, Dwyer 1998, 7.). Az átmenet az egyének életének különböző szakaszaiban fordulhat elő; ezek egyesek számára (intézményesített) események, mint például a diplomaszerezés, a munkába állás, a szülői otthon elhagyása stb. A fiatalok esetében célszerűbbé vált az iskolától a munkáig tartó tipizálatlan átmenetekről beszélni (Heinz 2009). Előbbiek mellett a munkába állás „sikere” a különböző egyéni jellemzőktől függ, mint az iskolázottság, a munkatapasztalat, a társadalmi-gazdasági helyzet és a gender (Kelly, McGuinness, O’Connell 2012; Kogan, Unt 2006). Továbbá függ a strukturális sajátosságoktól (munkaerőkereslet, nemzeti politikák, politikai rendszerek stb.) (Barry 2010; Bynner 2005; Kelly 1999), a társadalomban elfoglalt helytől (Lehmann 2004), a globális információ strukturáló hatásaitól (Kelly 1999), a jóléti rendszerektől (Schels 2013). Kogan és Unt (2006) hangsúlyozzák azt a tényt, hogy „az egyes erőforrások hatása – pl. az iskolázottságra, a foglalkoztatottsági kimenetelre – függ

a konkrét intézményi beállítottságoktól, azaz a képzési rendszerek intézményi szabályozásától, a munkaerőpiac szerkezetétől és e kettő kapcsolatától” (Kogan, Unt 2006, idézi Hannan, Raffé, Smyth 1997).

Különösen az átmeneti időszak sürgeti a fiatalokat, hogy határozzák meg saját „reflexív életpályájukat” (Giddens 1991) és választásukért vállaljanak felelősséget. A fiatal egyéneknek mindennap döntéseket kell hozniuk „a tanulás, a hivatás, a munka, a lakóhely, a házastárs és a gyermekek száma” tekintetében (Beck 1992, 135.). Az állandó döntéshozatali kényszerben az egyéneknek „nincs más lehetőségük, mint választani a hogyan kell és a hogyan cselekedjek kérdései mentén” (Giddens 1991, 75.). Ebből adódóan „az egyéneknek reflektálniuk kell a társadalmi környezetükre annak érdekében, hogy érthetővé váljon a választásuk az alternatívák között” (Beck, Giddens, Lash 1994, 380.). Ilyen körülmények között a fiataloknak kellően rugalmasnak kell lenniük ahhoz, hogy képesek legyenek dönteni gyorsan változó környezetben és összetett helyzetekben. A fiatalok jövőbeli tervei és életkörülményei különösen bonyolultak, mivel folyamatosan szükségessé teszik a választásokat és a döntéseket – ez önmagában is kockázatos, azaz nagy előrelátást és bizonytalanságot jelent (Wyn, Dwyer 1999). Tehát megállapítható, hogy „az egyének a társadalmi struktúrában elfoglalt helyzetük reflexív megértésén alapuló diszpozíciókat alkotnak” (Lehmann 2004, 377.).

Ez utóbbival a kutatók a fiatalok megkülönböztethető viselkedési mintáza-tainak kialakulására vagy egyéni cselekedeteikre (Evans 2007) utalnak. Evans az egyéni cselekvés szerepét hangsúlyozza, amely „az individualizáció olyan felfogásait vezeti be, amely szerint az iskolától a munkáig tartó szakasz fejlődési folyamata az egyéni cselekvés és a strukturális hatások összetett kölcsönhatásaira épül” (Evans 2002, 247.). Más tudósok a cselekvést képességment vagy olyan eszközként fogják fel, amelyet a fiatalok „aktiválnak” a felnőttkorba való átmenet során, mivel „a fiatalok különböző módon menedzselik életmódjukat, proaktívan és egyedi látásmódjuktól függően” (Di Blasi et al. 2016). Wyn és Dwyer (1999) arra mutatnak rá a fiatalok esetében, hogy értékrendjük és az adott feltételek függvényében döntenek megélhetésük megteremtéséről. Az ágencia azt feltételezi, hogy pozitív kapcsolatokat hoznak létre és tapasztalatokat gyűjtenek. Másképp fogalmazva, ahol a strukturált életpályák nem léteznek vagy gyorsan erodálódnak, ott az egyéni döntés egyre fontosabbá válik a saját út kialakításában, ami pozitív jelentést ad az életüknek (Wyn, Dwyer 1999, 14.). A cselekvésre fókuszálás ezért különösen fontos, és több vizsgálatot igényel, hogy „bár a váratlan strukturális és társadalmi akadályok leküzdésekor e fiatalok jelentős hányada találékonynak és rugalmasnak tűnik, ez többnyire saját személyes tapasztalataikból származik” (Wyn, Dwyer 1999, 14.).

A fiatalokból a felnőttkorba és/vagy a tanulásból a munka világába való átmenet fenti elméleteiből kiindulva ez a vizsgálat az egyéni döntésekre helyezi a hangsúlyt. Két összetevőt vizsgálók: egyrészt azt, hogy a fiatalok milyen egyéni jellemzői és hogyan érvényesülnek a munka világába történő olyan átmenet

időszaka során, amikor egy másik országba költöznek. Másrészt előbbihez kapcsolódóan a tanulmány azt vizsgálja meg, hogy milyen társadalmi struktúrák jelennek meg, amikor a fiatalok mobilitással valósítják meg a munkaerőpiacra történő belépésüket. A kutatást azoknak az irányadó kérdéseknek a megválaszolásával kezdem, hogy milyen egyéni tényezőkre támaszkodnak a fiatalok, amikor belépnek a munkaerőpiacra; hogyan aktivizálják tőkéjüket/eszközeiket/egyéni stratégiáikat a munka világába való átmenet során. E kérdések megválaszolásához a tanulmány arra összpontosít, hogy a fiatalok hogyan mozognak és lépnek be más célszörzrörök munkaerőpiacára.

Módszertan

Az elemzés 15 félig strukturált interjúján alapszik, amelyek olyan fiatalokkal készültek, akik különböző készségekkel és különböző munkatapasztalatokkal rendelkeznek. A teljes mintát így kiegyensúlyozottnak tekintem. A mintavétel és az adatfeldolgozás során az általános mobilitási dimenziókat vettem alapul: az életkort, a nemzet, az interjú időpontjában a lakhelyet, az állampolgárságot, az ideiglenes mobilitási jellemzőket, a mobilitás irányát és a nyelvtudást. Figyelembe vettem a munkaerőpiacra való átmenet időzítését, és különbséget tettem magasan képzett, képzett és képzetlen személyek között (az első két kategóriát néha „magasabban képzetteként” használja az irodalom, a harmadikat „alacsonyabban képzetteként”). A megkérdezettek 22 és 29 év közöttiek voltak, és a legtöbb fiatal az első munkahelyén volt. Bár néhány éve befejezték tanulmányaikat, közvetlenül ez után nem tudtak munkába állni. Mindannyian azért jöttek Luxemburgba, hogy munkát keressenek, vagy pedig már rendelkeztek is aláírt munkaszerződéssel; az interjú időpontjában minden megkérdezett alkalmazásban állt. A megkérdezettek Európa különböző földrajzi régióiból jöttek: vagy a Luxemburggal szomszédos országokból, amelyekkel szorosak a kulturális és nyelvi kapcsolatok, vagy olyan országokból, ahonnan megszokott a bevándorlás Luxemburgba, vagy pedig olyan „új” bevándorlási országokból, ahol a kibocsátó és a befogadó országoknak nem volt közös történelme vagy kulturális kapcsolata. Három Luxemburgból kimenő fiatallal is készült interjú azzal a céllal, hogy összehasonlítsam a bejövő és kimenő munkavállalási mobilitás motivációit, attitűdjét, folyamatát. A teljes adatgyűjtési folyamat során különbséget tettem az emberek mobilitási tapasztalatai és munkatapasztalatai között; olyan szempontokat vettem figyelembe, mint például az első alkalommal történő mobilitás vagy az első alkalommal történő munkavállalás. A mintában több fiatal végzett korábban szakmai gyakorlatot, többnyire fizetés nélkül, hogy munkatapasztalatot gyűjtsön. Néhányan a saját országukban már dolgoztak, mielőtt elvándoroltak onnan, közülük többen a szülőkkel együtt éltek, mások önálló életvitelt foly-

tattak a partnerükkel. Azonban minden esetben egyértelmű volt, hogy a mobilitás jelentős változás az életükben, fordulópontot jelent, egy új szakaszba való átmenet kezdetét. A mobilitás olyan „szertartássá” vált, amely a felnőttkor kezdetét fémjelezte.

Az összegyűjtött adatokat a MAXQDA szoftver segítségével elemeztem, kódok alapján kategorizáltam. Ezáltal az interjúk kisebb egységeire fókuszáltam, vagyis az elbeszélésen belül szekvenciákra, „azonosítható cselekvési folyamatokra, melyekből rekonstruálható a társadalmi jelentések rétegzettségé” (Flick 2009, 353.), és az egyik szekvencia feldolgozása felől fokozatosan haladtam egy másik irányába. A kódfát folyamatosan felülvizsgáltam az interjúk elemzése során. A személynevek, földrajzi nevek (városok, helyek stb.) álnevek, hogy garantáljam az interjúalanyok névtelenségét.

Eredmények

Követve az ifjúságról és az átmenetről szóló szakirodalmat, az elemzés annak vizsgálatával kezdődött, hogy a mobilitás során a bevándorló fiatalok hogyan válnak foglalkoztatottá a célországban. Két pillér szerint strukturaltam az elemzést: először a fiatalok pozícióival foglalkoztam a munkaerőpiacon; másodsor a fiatal munkaerő társadalmi helyzetét vizsgáltam a fogadó országban. A fiatalok mobilitása során tapasztalt két strukturális dimenzió elemzésekor olyan stratégiákat tártam fel, amelyeket a foglalkoztatási és munkaerőpiaci integrációra, valamint a foglalkoztatásban fennálló esélyegyenlőtlenségek csökkentésére alkalmaznak. E tanulmány így arra összpontosít, hogy a fiataloknak milyen nehézségeket okoz meglévő képességeik összehangolása a befogadó országokkal, hogyan viszonyulnak a munkaerőpiacon meglévő egyenlőtlenségekhez – függően képzettségüktől, korábbi álláshelyeik típusától, munkatapasztalatuktól stb.

Az adatgyűjteményből több esetet választottam ki, amelyek a fiatalok ágenciájának és a munkaerőpiaci helyzet strukturális lehetőségeinek/akadályainak összefüggéseit illusztrálja. Az esetek kiválasztása követi a vizsgált fiatalok egyéni mobilitási tapasztalatainak általános logikáit és tipikus mintázatait. Ezért a kiválasztott esetek mindegyike illusztrálja és növeli is a fiatalok foglalkoztatásának mobilitáson keresztüli összetettségét. A kiválasztott esetek közé tartoznak félig strukturált interjúk két fiatal férfival (Thomasszal Belgiumból és Leonardóval Olaszországból) és két fiatal nővel (Ewával Lengyelországból és Christinával Romániából). Ők különböző mértékű szakmai tapasztalattal és különböző „stratégiákkal” rendelkeztek a luxemburgi munkaerőpiacra való belépéskor. A négy interjú kiegészül egy fiatal luxemburgi férfi, Nicolas interjújával, aki Luxemburgot elhagyva Németországba költözött, hogy munkát találjon. A fiatal luxemburgi férfi elbeszélése a többi fiatal bevándorlóhoz hasonló hangsúlyt helyez a munkaerőpiacra való belépés idő-

szakának kihívásaira és nehézségeire. Az interjúk összességében az Európa különböző földrajzi régióiból származó fiatalok foglalkoztatásba való átmene-
tének heterogén képét mutatják be.

Diszkrimináció a munkaerőpiacon: munkaerőpiacra belépő fiatalok a származási és a célországban

Amikor a fiatal felnőttek átlépnek a tanulásból a munka világába, egyes cégek-nél diszkriminációval kell szembesülniük. A munkaerőpiacra való belépés ne-héz, mivel a munkáltatók gyakran előnyben részesítik a munkatapasztalattal rendelkezőket. A különböző oktatási intézményekből érkező friss diplomások ismeretekkel és ambíciókkal felvértezve buzgón kezdenének dolgozni, azonban hamar észlelik, hogy létezik egy „fal”, amely megakadályozza a munkaerőpiacra való belépésüket. Egyes fiatalok ebben a helyzetben úgy látják, hogy a fiatal munkavállalókkal szembeni hátrányos megkülönböztetést otthonaik elhagyá-sával tudják leküzdeni. Ennek eredményeképpen a mobilitás híd lesz ezen aka-dály leküzdéséhez.

Egy Olaszországból származó, Luxemburgban dolgozó fiatal, ambiciózus személy olyan munkát keresett, amely megfelelné a képesítésének. Ezt a hely-zetet a következőképpen magyarázta:

„Y: Olaszországban az a vicces, hogy azért, hogy alkalmazzanak, fiatalnak és ta-pasztaltnak kell lenned. Így érthető lehet számodra, hogy miért is akartam eljönni. Mert igazságosabb munkakörnyezetet akartam, ahol jutalmat kaphatsz, ha jól dolgozol. Ezért szeretem ezt, mert a karrierben és a fizetésben is ösztönöznek.” (Leonardo, olasz)

A fiatalok hátrányos megkülönböztetése nemcsak a munkaerőpiacra való belépéskor, hanem a belépés után is jelen van. A fiatalok más munkavállalókkal szemben diszkriminálva érzik magukat, különösen, amikor a professzionaliz-musuk és szakértelmük elismerése a tét. A fiatalok hangsúlyozzák az alulérté-keltségüket, és hogy az elismerés hiánya olyan „normális” dolog, amelyet el kell fogadniuk. Az egyik megkérdezett fiatal részletesen leírta azt az időszakot, ami-kor a szakmaiságát nem megfelelően ismerték el, és beszámolt származási or-szágában (Olaszország) a fiatalok társadalmi mobilitásának általános nehéz-ségeiről. E tényezők együttese hozzájárult ahhoz, hogy meghozza mobilitási döntését, és egy másik országban, azaz Luxemburgban keressen jobb munkát. Így magyaráz:

„Y: Valamennyire kifizetődő, igen. De a munkaerőpiac ennek ellenére nem jó. Úgy értem, hogy nagyok az igények és nem annyira kifizetődő a dolog. A karrierlehetőség és a fizetés szempontjából sem. Mert Olaszországban akadály az életkor, tehát ha te [25–29] év közötti vagy, egyszerűen nem lehetsz értékesítési menedzser. Mert [25–29 éves] vagy, nem számít, hogy négy nyelven beszélsz vagy valami más, ah, NEM, ehhez te túl fiatal vagy és kész.” (Leonardo, olasz)

A mobilitás révén Luxemburgba jutva úgy érzi, hogy tehetségét elismerik; értékeli egy multikulturális országban és van olyan munkahely, ahol úgy látja, igényt tartanak a munkájára, ahol készségeit és kompetenciáit (például több nyelv ismeretét) megbecsülik.

Egyes megkérdezettek részletesen beszéltek a fiatalok munkaerőpiacra való átmenete során tapasztalt egyenlőtlen bánásmódról. Fiatalnak és külföldinek lenni a munkaerőpiacon dupla kihívást jelent. Az ilyen helyzet megnehezíti a felnőtté válást, és ennek következtében a fiatalok kénytelenek oda-vissza lépni a fiatal és a felnőtt állapot között, ez a „jojzó átmenet” (Walther 2006). Az interjúalanyok egyike például így magyarázta a professzionális világba való belépés kihívásait, és azt, hogy hogyan költözött vissza a szüleihez, miután végzett az egyetemen és nem talált munkát.

„I: Nos, a tanulmányaid befejezése után jöttél Luxembourgba és itt kerestél munkát?

Y: Igen, kerestem, de itt nehéz volt, azért is, mert visszamentem a szüleimhez lakni, pedig már hosszú ideje egyedül éltem. Hétévnyi egyedülélés után visszatérni a szüleidhez nem a legjobb dolog, ami történhet veled, ha szeretsz egy kicsit szabadabban élni.” (Nicolas, luxemburgi)

I: Mert ez az év átmeneti év volt, ez az, amiért egy kicsit...

Y: Teljesen, teljes mértékben átmeneti évnak mondanám, 2013-ban visszajöttem az egyetemről, munkát kerestem, nem találtam egyet sem, visszatértem a szüleimhez. Így mikor adódott a lehetőség, hogy mehettem [A. városba, Németországba], jól éreztem magam: újra egyedül fogok élni, megkapom az első munkámat egy igazán gyönyörű városban; abban a pillanatban nem volt semmi, ami visszatárhatalmolt volna. Nem volt bárátnőm.” (Nicolas, luxemburgi)

Az olyan fiatalok számára, mint ő, a munkakeresési kudarccal járó visszatérés a szülőkhöz különösen nehéz volt, mert korábban független volt és felelős volt a saját életéért. Az önállóság lehetősége szorosan kapcsolódik a munkához, amelyet külföldön talált meg.

A fiatalok hátrányban érzik magukat a munkaerőpiacra való belépéskor és képességeik elfogadtatására törekednek. A vállalatok profitálnak ebből a helyzetből és kihasználják a fiatal munkavállalókat. Az interjúk során a fiatalok elmondták, hogy első munkahelyükön keveset vagy egyáltalán nem fizettek, kénytelenek voltak többletfeleadatokat végrehajtani és nem érezték, hogy tudásukat elismernék. Az interjúk során azt tapasztaltam, hogy néhány fiatal a végzettségénél kevesebb készséget igénylő munkát vállalt, több kisebb lépésben rövidebb-hosszabb szakmai gyakorlatot végzett, mielőtt munkaszerződést kapott. Mások ingyen kényszerültek dolgozni, hogy „tapasztalatokat” szerezzenek, és párhuzamosan más munkát is vállaltak, hogy lakhatásra és megélhetésre is teljen. Az egyik megkérdezett megfogalmazása szerint nehéz volt munkát szerezni, amikor Luxemburgba jött, kénytelen volt több különböző munkát elvégezni, mielőtt fizetéssel és szerződéssel tudott volna munkát vállalni. Az alábbiakban hangsúlyozza, hogy mely készségek fontosak a befogadó országban és hogy bizonyos munkatapasztalatok hogyan hasznosulnak a fiatalok karrierjének előrelendítésében.

„I: Milyen kompetenciák a fontosak, amelynek a hiánya nehézséget jelentett volna az állásszerzésben?

Y: Hát én igazán élveztem a szakmai gyakorlatot, a multikulturális környezetet, az adminisztráció alapjainak átlátását, ez tényleg segített nekem. De talán nem abban, ahogyan az itteni, luxemburgi munkámat megtaláltam, mert amikor látták, hogy Lengyel Nagykövetség, akkor azt mondták: »Ah, tehát Lengyelországban dolgozott, így nincs tapasztalata Luxemburgban.«” (Ewa, lengyel)

Egy másik interjúalany elmagyarázta, hogyan részesült egyenlőtlen bánásmódban a származási országban. Ő is erőfeszítéseket tett a munkalehetőség keresésekor.

„Y: Megpróbáltam, ahogy mondtam, ingyen elmentem »önkéntesként« dolgozni egy évre a folytatás reményében. Azt mondták: majd a következő hónapban, majd a következő hónapban, míg végül azt mondták, hogy rendben van, megvan a kellő tapasztalatom. Dolgoztam is, mivel szükségem volt a pénzre, bár főként önkéntes voltam, de a szabadidőmben, négy-öt óra után, miután végeztem, eladóként dolgoztam egy [élelmiszer]üzletben és hétvégente teljes munkaidőben dolgoztam [eladóként], mert szükségem volt a pénzre a túléléshez.” (Christina, román)

Az elemzés során láttuk, hogy a fiatalok miként reagálnak az ország összetételére és struktúrájára. Szakmai tapasztalataikon keresztül a fiatalok látják, hogy a makrostruktúrák és az ország munkaerőpiaca milyen szabályokat és kritériumokat „szabnak” a munkavállalók számára. Luxemburgban, ahol három nyelv hivatalos, a nyelvi kompetencia hiánya strukturális akadályt jelent a munkaerőpiacon (a társadalmi kapcsolatok aspektusa mellett, amelyet később ismertetek).

„Y: Tehát idejöttünk, az elején, azt mondanám, nagyon nehéz volt bármit is találni, mert a luxemburgi piac nagyon zárt és tudod, hogy négy nyelven kell folyékonyan beszélned, beszélned kell franciául, németül, luxemburgiul, blablablablabla, és az angol az tényleg nem ér semmit! Így ez igazán nehéz volt: bémiszitter voltam, a barátom különböző, nagyon különböző munkákat vállalt.” (Ewa, lengyel)

Más országokban egy ilyen képességekkel rendelkező fiatal sikerebben talál munkát, különösen olyanokban, ahol alig beszélnek nyelveket. A fiatalok már az országba való bejutás előtt alacsonynak értékelhették esélyeiket, hogy munkát találjanak, és hátrányosan megkülönböztethették magukat a munkaerőpiacon.

„Y: Igen, három hónapba telt, mire elkezdtem dolgozni. Ott, amikor kezdtem, az elejétől mondtam, hogy nem beszélek nagyon jól franciául. Azt hiszem, az lehetett az egyik oka annak, hogy azt gondoltam, nem találtam semmit, hogy nem beszélek franciául. Az életem így angolul zajlott, a nyelvtudásom nem volt a legjobb, és MOST sem az, de sokat fejlődtem, nem tanulok, nem tanultam azóta, hogy elkezdtem dolgozni, mert nincs időm angolul tanulni.” (Christina, román)

Egy multikulturális és többnyelvű országban, mint Luxemburgban, az ide érkező és itt dolgozó embereket általában lenyűgözik az ország állampolgárainak nyelvi kompetenciái. Bizonyos esetekben azonban a multikulturális környezetben a magas szintű nyelvtudás láthatatlan versenyt és a kompetenciák hierarchiáját hozza létre. Olyan közegben, ahol a nyelvtudás fontos a munká-

hoz, a fiatalok, mint például a megkérdezett fiatal olasz férfi, úgy érzi, hogy kompetenciái a nemzet állampolgárai fölött vannak (mivel sok nyelven beszél). Az anyanyelve mellett három idegen nyelvet professzionálisan beszélő fiatalember állást keres a befogadó országban. Nem fogadja el a többnyelvűséget, amely a befogadó ország sajátossága, és hangsúlyozza, hogy az idegen nyelvek elsajátítása kemény munka, tanulás és állandó gyakorlás; szemben a luxemburgi állampolgárokkal, akik eleve több nyelven beszélnek.

„Y: Néhányan például küzdenek a franciával. Igen. Vagyis megértik, de nem beszélik a nyelvet. Van egy kollégám, mellettem ül, ő luxemburgi a német oldalról, németül beszél, neki ez a normális, minden nap ezt használja, de még soha nem hallottam franciául beszélni. Azt mondja: »Igen, megértem, de nem beszélek tökéletesen, természetesen tudok beszélni, de nem elég tökéletesen.« Angolul tökéletesen beszél. (I: az angolt preferálja?) Igen, inkább, mint a franciát. A cég egyik alapítója is az angolt preferálja a franciával szemben, mert például ő is a luxemburgi német oldalról való. Szörnyű az akcentusa. Szinte lehetetlen megérteni, amikor angolul beszél.” (Leonardo, olasz)

Azon fiatalok, akik speciális készségekkel és magas végzettséggel rendelkeznek, nevezetesen akik egyes országok munkaerőpiacairól különösen hiányoznak, leküzdi a belépő fiatalokat fogadó akadályokat. Az átmenetet, a munkába állást általában olyan személyek ábrázolják rövid és közvetlen útként, akik otthon is gyorsan el tudnának helyezkedni, de egy másik ország ajánlatát fogadják el. Ezt jól szemlélteti, hogy az elbeszéléseik is rövid időtartamról szólnak, ahol az átmenetek rövidnek számítanak. Magát a folyamatot tehát nem bonyolultnak írják le, amely néhány könnyű lépésből áll.

„I: El tudnád mondani, hogyan kerültél erre a helyre?

Y: Ez egy nagyon jó kérdés (...) tehát [jogot] tanultam, aztán [nemzetközi jogból] csináltam még egy mesterképzést. Néhány luxemburgi cég felvette velem a kapcsolatot, akiket érdekelt az önéletrajzom, így volt néhány interjúm, láttam, hogy Luxemburgban sok minden történik jogi vonalon, és így elfogadtam egy felkínált ajánlatot.” (Thomas, belga)

Fentiek ellenére a megkérdezett fiatalok többsége a (foglalkoztatási) mobilitás felé mutató folyamatot összetettnek érzékeli. Ez a folyamat számukra magában foglal egy tanulási szakaszt is (tanulmányok, csereprogramok vagy uniós programok, külföldi nyelvtanulás). Tartalmazhat egy szabadidős állapotot is, azaz utazást. Adatainkból kiderül, hogy a fiatalok gyakran azért vállalnak távoli országokban munkát, hogy utazzanak, mielőtt elkezdenék a „valós” szakmai munkát. Azok a fiatalok, akik a munka megkezdése előtt utaznak, szükségesnek tartják a kaland, a kihívások és a gondtalan fiatalság megélését.

Heterogén társadalom és státuszegyenlőtlenség

Az interjúkban a fiatalok beszámoltak arról, hogy hogyan élik meg a másokkal, különösen a luxemburgiakkal való összehasonlítás helyzetét. Jelenleg az ország

lakosságának 53%-át a luxemburgiak teszik ki, ők alkotják a többségi társadalmat és ők foglalják el a fontosabb szerepeket a társadalomban. Annak megkérdése, hogy ismersz-e luxemburgiakat, játékos módja rámutatni arra, hogy a külföldiek és a luxemburgi nemzetiségűek nem keverednek a társadalomban. A fiatalok a magánéletükben és a munkájukban szintén megtapasztalják ezt a szétválasztást.

Néhány fiatal, aki ismer luxemburgi nemzetiségűeket és dolgozik is velük, elmagyarázta, hogy különböző helyzetekben különböző kapcsolatokat tartanak fenn. Munka közben kedvesek és jó velük dolgozni, ugyanolyan módon kezelik őket a munkahelyen; mindannyian kollégák és azonos státusszal rendelkeznek. Viszont amikor a munkaidő befejeződik, a különbségek láthatóbbá válnak, mivel az interakciók befejeződnek és mindenki megy a maga útjára. Egyesek azt állítják, hogy a luxemburgiak inkább csak a saját luxemburgi köreikben mozognak.

„Y: Igen a cég dolgozóinak fele luxemburgi. Így sok luxemburgi kollégám van. Igazából rendben vannak. De csak más luxemburgiakkal lógnak, például szombat és péntek este nem ajánlják fel, hogy menj el velük. Egyszerűen nem.

I: Gondolod, hogy a nyelv miatt?

Y: Talán ez egyfajta védekezés, mert túl sok a külföldi ebben az országban, és ők azt gondolják, rendben, ez az én országom, ők nem beszélnek a nyelvemet, vagy franciául, vagy németül, vagy angolul kell beszélnem, így ragaszkodjunk azokhoz az emberekhez, akiket évek óta ismerünk, vagy akikkel megosztjuk a kultúránkat. Szerintem a gondolkodásuk így működik. De egyébként nyitottak, úgy értem, tényleg rendben vannak.” Később az interjúban: „Y: Bizonyos értelemben olyan, mint egy olyan ország, amely buborékokra osztható. Tehát van a luxemburgi buborék, ahol a luxemburgi él és virágzik, boldogul, saját dolgait intézi; van a külföldi buborék, amiben külföldiek élnek, Luxemburgba menekülnek az országukból és legalább egy darabig elboldogulnak itt. Végzik a dolgukat, és talán továbbállnak más országba.” (Leonardo, olasz)

Ez az interjúalany ha dolgozik, el szeretné fogadtatni magát a környezetében és annak tagjaival egyenrangúként társasági életet élni. Azonban kénytelen elfogadni, hogy az interakciók feloldhatatlanul egyenlőtlenek. Ez a luxemburgiak jelenlegi helyzetének is köszönhető: a luxemburgi állampolgárok aránya az ország lakosságában gyorsan csökken és az őshonos állampolgárok hamarosan kisebbséggé válnak saját országukban. A legtöbb bevándorló gyorsan felfedezi ezt a tényt. Nem keresik a luxemburgi állampolgárok társadalmi életének zárt-ságába való betörés módját, hanem olyan alternatív megoldásokat találnak, amelyek nem érintik az államalkotó nemzet tagjait, azaz nem az őshonos luxemburgi állampolgárokkal barátkoznak.

Következtetések

A tanulmányban azzal foglalkoztam, hogy hogyan lépnek be a fiatalok a munkaerőpiacra és milyen mobilitási stratégiát választanak annak érdekében, hogy

munkát találjanak. Megállapítható, hogy a fiatalok, akiket egy másik országban alkalmaznak, más, gyakran alárendelt szerepet kapnak a befogadó országban. A fiatalok beszámolóiban az egyenlőtlenség és a konfliktus témája központi jelentőségű volt. Először a munkakeresés és munkavállalás folyamatát tekintetem át. Két fő szempont emelkedett ki: a hierarchia és a státuszegyenlőtlenség. A fiatalok többsége úgy érzi, hogy életkora és a munkatapasztalat (hiánya) miatt egyenlőtlen bánásmódban részesül a munkavállalás során. Ez különösen a munkaerőpiacra történő belépés átmeneti időszakában jelent kihívást a fiatalok számára, visszahúzza, jójózó pályára állítja őket (ilyen lehet például a kényszerű visszatérés a tanulásba, ami azt eredményezi, hogy a személy még távolabb kerül a foglalkoztatástól).

Másodsorban az alárendelt helyzet és különösen az egyenlőtlen bánásmód egyre hangsúlyosabb a szakmai közegben is. Az elemzés kimutatta, hogy a fiatalok szinte minden esetben megkülönböztetésben és egyenlőtlen bánásmódban részesülnek a tanulás befejezése és az állásra való pályázás során amiatt, hogy még fiatalok és nincs elég tapasztalatuk. Ez a helyzet arra kényszeríti a fiatalokat, hogy különböző utakat dolgozzanak ki a foglalkoztatás felé, amelyek a továbbképzéstől a szakmai gyakorlaton át az alacsonyabb készségeket és képzettséget igénylő munkahelyek kereséséig terjednek. Mások a foglalkoztatás felé vezető úton arra kényszerülnek, hogy visszafelé tegyenek egy lépést: visszamenjenek az oktatásba, visszaköltözzenek a szüleikhez stb. Mindazonáltal egy kivételt is találtunk: a speciális készségű és magasban kvalifikált fiatalok, akik egyes országokban különösen hiányoznak, leküzdik a munkaerőpiacra történő belépéssel járó foglalkoztatási akadályokat. Az elemzés ismertette azt is, hogy a fiatalok hogyan használják a nyelvi, kulturális és társadalmi tőkájukat új helyzetekben, a fogadó ország akadályainak leküzdésére.

Harmadrészt láthattuk, hogy a fiatal mobil személyek sérülékeny helyzetben vannak a foglalkoztatottak körében. Gyakran szembesülnek koruk miatti hátrányos megkülönböztetéssel a bérezés során, a pozíciók elérhetőségénél, a munkahelyi bánásmódnál, az elismerésnél és a védettségénél. Így a fiatalok a külföldi munkaerőpiac aljára lépnek be és így válnak foglalkoztatottá. Elfogadják az alacsony képzettséget igénylő, bizonytalan munkahelyeket, annak reményében, hogy lépésről lépésre, fokozatosan feljebb kerülnek a karrierlétrán.

Végül a mobilitás során a fiatalok a munkaerőpiacon (és azon túl) találkoznak etnikai vagy származáspecifikus hátrányokkal, például az egyenlőtlen bánásmód előítéletes formáival. Az elemzés azonban azt is kimutatta, hogy a fiatalok megtalálják annak a módját, hogy megbirkózzanak a célországban ezekkel a kihívásokkal, a munkában és a magánéletben egyaránt.

Fordította: Kun Máté, Doszpoly Petronella, Dabasi-Halász Zsuzsanna és Lipták Katalin

Jegyzetek

- 1 Elismerem, hogy a „fiatalok” fogalma nagyon tág, ezért szűkebb meghatározást igényel attól függően, hogy milyen kategóriákat veszünk figyelembe a definiálásakor. Arra törekszem, hogy a kategóriát nyitottan tartsam és csak a korhatárokat (18 és 29 éves kor között) rögzítsem. A „fiatalok” kifejezés használatával hangsúlyozom, hogy ez csak egy szakasz az életünk során, amely főleg a tanulásból a foglalkoztatásba való átmenetet foglalja magába.
- 2 A tanulmány egy európai projekt részeként készült, amelyben a „mobilitás” kifejezését az uniós meghatározás hiányában általános értelemben használjuk. A mobilitás és migráció fogalmai gyakran fedik egymást, amelynek tárgyalása túlmutat ezen tanulmány hatáskörén. Ebben a tanulmányban a mobilitást az emberek (fizikai) határon átnyúló mozgásának leírására használom.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány a Mapping mobility – pathways, institutions and structural effects of youth mobility in Europe (MOVE) című, jelenleg folyó kutatási projektben készült, amelynek célja az európai ifjúsági mobilitás kutatása (Grant Agreement No. 649263).

Irodalom

- Barry, M. (2010): Youth transitions: From offending to desistance. *Journal of Youth Studies*, 1., 121–136. <http://doi.org/d4chrh>
- Beck, U. (1992): *Risk society: Towards a new modernity*, Sage, London
- Beck, U., Giddens, A., Lash, S. (1994): Replies and critiques. In: Beck, U., Giddens, A., Lash, S. (eds.): *Reflexive modernization: Politics, tradition and aesthetics in the modern social order*. Polity Press, Cambridge, 174–215.
- Bynner, J. (2005): Rethinking the youth phase of the life-course: The case for emerging adulthood? *Journal of Youth Studies*, 4., 367–384. <http://doi.org/fdp8hq>
- Di Blasi, M., Tosto, C., Marfia, A., Cavani, P., Giordano, C. (2016): Transition to adulthood and recession: a qualitative study. *Journal of Youth Studies*, 8., 1043–1060. <http://doi.org/cdz9>
- Elder, G. H. (1998): The life course as developmental theory. *Child Development*, 1., 1–12. <http://doi.org/br9czb>
- Flick, U. (2009): *An introduction to qualitative research*. Sage, Los Angeles
- Giddens, A. (1991): *Modernity and self-identity in the late modern age*. Stanford University Press, Stanford
- Hannan, D. F., Raffae, D., Smyth, E. (1997): Cross-national research on school to work transitions: An analytical framework. In: Werquin, R., Breen, J., Plans, J. (eds.): *Youth transitions in Europe: Theories and evidence*. Céreq, Marseille, 409–442.
- Heinz, W. R. (2009): Structure and agency in transition research. *Journal of Education and Work*, 5., 391–404. <http://doi.org/c2p8sx>
- Kelly, E., McGuinness, S., O'Connell, P. J. (2012): Transitions to long-term unemployment risk among young people: Evidence from Ireland. *Journal of Youth Studies*, 6., 780–801. <http://doi.org/cd2b>
- Kelly, P. (1999): Wild and tame zones: Regulating the transitions of youth at risk. *Journal of Youth Studies*, 2., 193–211. <http://doi.org/cd2c>
- Kogan, I., Unt, M. (2006): Transition from school to work in transition economies. *European Societies*, 2., 219–253. <http://doi.org/d9cnx9>

- Lehmann, W. (2004): 'For some reason, I get a little scared': Structure, agency, and risk in school-work transitions. *Journal of Youth Studies*, 4., 379–396. <http://doi.org/b4w63r>
- Schels, B. (2013): Persistence or transition: Young adults and social benefits in Germany. *Journal of Youth Studies*, 7., 881–900. <http://doi.org/cd2d>
- Settersten, R. A., Furstenberg, F. F., Rumbaut, R. G. (2005): *On the frontier of adulthood theory, research, and public policy*. The University of Chicago Press, Chicago <http://doi.org/cd2f>
- Walther, A. (2006): Regimes of youth transitions. Choice, flexibility and security in young people's experiences across different European contexts. *Young*, 2., 119–139. <http://doi.org/dt7w4v>
- Wyn, J., Dwyer, P. (1999): New directions in research on youth in transition. *Journal of Youth Studies*, 1., 5–21. <http://doi.org/cd2g>

Youth transition to the labour market during employment mobility. Employment and inequality of young people in Europe

VOLHA VYSOTSKAYA

Volha VYSOTSKAYA: research associate, University of Luxembourg; 11, Porte des Sciences, L-4366 Esch-sur-Alzette, Luxembourg; volha.vysotskaya@uni.lu

KEYWORDS: mobility; youth; transition; inequality; youth employment

ABSTRACT: Transition from study to work is considered as the end of youth. How do young people prepare to enter the labour market? What are the strategies young people utilise to become employed if it occurs in another country, as in the case of employment mobility? To answer these questions, the proposed article focuses on how young people move and enter the employment in other destination countries. Alongside with the literature on youth and transition we also observe that young people equally experience challenges of matching their skills in the destination countries. They relate to inequalities on the job market depending on their skills, their qualifications, the type of jobs, their working experiences, etc. The discussions in this paper thus first touch upon the topic of inequality with regard to the process of recruitment and becoming employed. Second, they draw attention to the inferior positioning that young people are prepared to put themselves into when entering the labour market for the first time and emphasise the fact that young people often experience discrimination and unequal treatment when they complete education and apply for jobs, on the grounds of being young and inexperienced. As a result, such a positioning often puts young people in a vulnerable situation, which they accept and endure as long as they are promised work. Furthermore, by focusing on how young people enter the labour market in the receiving country, the paper also explores strategies that young people apply for being employed, becoming integrated in the labour market, overcoming inequalities in employment and finding ways to cope with these challenges in the labour market, as well as their own social lives in the destination country.

Introduction

Transition from study to work is considered as the end of youth.¹ With young people it is common that mobility² coincides with the transition to another life stage; they live in times of uncertainty and lack a guaranteed secured path in shaping their futures. A large number of people choose mobility after the completion of education, especially when they face difficulty transitioning to

employment in their country of origin. Mobility becomes incorporated into the people's life trajectories, including young people. In that way, mobility becomes a common practice to them, a social norm for cohorts of young people at risk and in insecure situations looking for employment in the countries of origin. By choosing the same patterns of transition through mobility, young people develop the same biography that incorporates the process of moving to another country. Such a similar biography allows young people to have a sense of shared lives with similar experiences, as, for instance, living in times of precariousness and insecurity. As a result, the idea of mobility is also shared among people, and when someone becomes mobile and moves to another country, others consider mobility for themselves, too (Elder 1998).

This contribution offers an exploration of transition to work during mobility from a relational perspective – i.e. by focussing on the interrelatedness of individual characteristics of young people and their agency on the one hand, and structural hindrances as well as opportunities (and the particularities) of the labour market situation in a given country on the other hand. Such a perspective is particularly important when transition to work is marked by another life event, i.e. mobility to another country.

This contribution is based on one case study analysis of 15 interviews with young employees who come to Luxembourg (14) and Luxembourg nationals leaving to work in other countries (1). During the preparation of the analysis for contribution regarding the inequality and status among working young people, it became apparent that young people particularly refer to hierarchy and unequal status when discussing their work. Regarding the hierarchy at work, it is often the case that they take a lower, more inferior position at work, both in the country of origin and the destination country (post-mobility).

Previous research

Transition to work is one of the most unsettling topics in youth research. Researchers emphasise the complexity of transition; transitions take various trajectories and directions, with multiple stops on the way (Settersten, Furstenberg, Rumbaut 2005; Walther 2006). Thus, researchers of youth studies rather speak of the complexity and multiple possibilities of transitions to adulthood, as the “usual tendency of defining transitions in terms of certain predetermined linear pathways fails to do justice to the actual experience and choices of young people” (Looker, Dwyer 1998, 7). The transition may also occur at different stages of individuals' lives; to some it is clearly marked by some (institutionalised) events, such as graduation, beginning employment, leaving the parent's home, etc. In that way, it becomes more suitable to speak of destandardised transitions of youth from school to work (Heinz 2009).

Furthermore, the “success” of transition to work depends on various individual characteristics: education, work experience, socioeconomic situation, and gender (Kelly, McGuinness, O’Connell 2012; Kogan, Unt 2006), as well as structural particularities (labour demands, national policies, political regimes, etc.) (Barry 2010; Bynner 2005), class and social positioning in the society (Lehmann 2004), structuring influences of global information (Kelly 1999) and impact of welfare regimes on transition (Schels 2013). For instance, researchers like Kogan and Unt (2006) emphasise the fact that “the impact of individual resources, e.g. education, on the occupational outcome depends on the specific institutional settings, i.e. the institutional arrangements of educational systems, the system of labour market and the linkages between the two” (Kogan, Unt 2006 in Hannan et al. 1997).

It is particularly during the transition period that young people are urged to develop their own “reflexive biographical projects” (Giddens 1991) and bear the responsibility for their choice. Young individuals must make everyday choices regarding “education, profession, job, place of residence, spouse, number of children” (Beck 1992, 135). In the constant attempts to make decisions, individuals “have no choice but to choose, how to be and how to act” (Giddens 1991, 75). As a result, “individuals need to engage more reflexively with their social environment in order to make sense of the increased range of alternatives they now face” (Beck et al. 1994, 380). Under such conditions, young people must be reflexive to be able to navigate through complex situations in a rapidly changing environment. Thus, the future plans and life arrangements among young people are particularly complex as they involve the need to continuously choose and make choices – a process which in itself poses risk, contingency and uncertainty (Wyn, Dwyer 1999). As a result, “individuals form dispositions based on a reflexive understanding of their position in the social structure” (Lehmann 2004, 379).

Regarding the latter, researchers point out the development of distinctive patterns of behaviour, or agentic actions (Evans 2007) by young people. Evans particularly underlines the role of individual action that “introduces conceptions of individualization which suggest that progress through the school to work phase is based on complex interactions of individual agency and structural influences” (Evans 2002, 247). Other scholars also highlight the role of agency as a capacity, a tool which young people “activate” throughout the transition to adulthood, as “young people manage their life-courses in different ways depending on their proactive and agentic attitude” (Di Blasi et al. 2016). Wyn and Dwyer (1999) point out young people’s chances of establishing a livelihood in the terms they value and will depend on. Agency implies that they will construct positive links and experiences where none may be apparent. In other words, where structured pathways do not exist, or are rapidly being eroded, individual agency is increasingly important in establishing patterns for themselves, which give positive meaning to their lives (Wyn, Dwyer 1999, 14).

The focus on agency is thus particularly important and requires more investigation, as “although a considerable proportion of these young people show resourcefulness and a capacity to be flexible in the face of unexpected structural and social ‘blocks’, their insights are mostly confined to their own personal experience” (Wyn, Dwyer 1999, 14).

Thus, departing from transitions from youth to adulthood and/or study to work, and by putting emphasis on individual agency in manoeuvring through new situations during the period of transition, this paper aims to explore two aspects: first, it explores how and what individual aspects of young people apply during the transition to work in case of mobility to another country; second, following from the first, it looks at what social structures are imposed upon them during the transition to work in case of mobility. To do so, we depart in our research by asking the following guiding questions. We narrow down our focus of exploration and ask ourselves: Which individual aspects do young people rely upon when entering the job market? How do they activate their capital/instruments/individual strategies for transiting to work? To answer these questions, the proposed article focuses on how people, being young, move and enter the workforce in other destination countries.

Methodology

The analysis is based on 15 semi-structured interviews with young people (22–29 years old) of various skills and with various years of working experience. The overall sample is balanced. For the interview selection we considered general mobility dimensions, specifically: age, gender, point in time of the interview, citizenship, temporary frame of mobility, direction and language. These aspects were integrated into sampling throughout the process of data collection. We also considered the timing of the transition into the labour market and differentiated between highly skilled, skilled and unskilled persons (the two first categories are sometimes referred to as “higher skills” and “lower skills”). Interviewed young people are between 22 and 29; most of them have their first jobs even though they completed their studies some years ago, as they were unable to make a direct transition to work. They all came to Luxembourg either to look for a job or with a working contract in hand; all interviewed participants were employed during the interviews. Interviewed participants come from various geographical regions of Europe: from countries neighbouring Luxembourg and having close cultural and language links, or from countries from which people traditionally emigrate to Luxembourg, as well as from “new” immigration countries with no previous historical or cultural connections between the receiving and destination countries. Three interviews were conducted with young people from Luxembourg with the aim

of contrasting the results of the incoming mobility. Lastly, throughout the data collection process we saw a differentiation between people with mobility experience and working experience; as a result, aspects such as first-time mobility or first-time employment were deemed important for a balanced sample within the employment case. Many interviewed young people needed to make internship loops, mostly unpaid, to acquire working experience. Some other interviewed young people worked before employment mobility in their country of origin. Some of them lived with their parent(s) while others lived independently with their partners. However, they seek a change in their lives, a turning point to mark their transition to the new stage, which has already started for them. In that way, mobility becomes a turning point, a rite of passage, and an initiation into adulthood.

We analysed the gathered data using the MAXQDA software program. The data were categorised using codes. To do so, we focussed on smaller parts of the interview, i.e. a sequence within one narrative horizon “that seeks to reconstruct layering the social meanings from the process of the action” (Flick 2009, 353), and moved gradually towards another interview sequence. The codes were developed in the first step, and the coding tree was continuously revised throughout the data analysis of further interviews. Personal and geographical names (cities, locations, etc.) have been pseudonymised to guarantee the anonymity of the interview participants.

Results

Following the literature on youth and transition, we began our analysis by looking at how young entrants become employed in the destination country during mobility. We structure our analysis along two pillars: first we discuss young peoples’ positions at the labour market; second, we proceed to discussing the social positioning of young job entrants in the receiving country. Parallel with the discussions of the two structural dimensions that young people face during mobility, this contribution explores strategies that young people apply to become employed and integrated in the labour market, as well as how they overcome inequalities in employment. Thus, the analysis focuses on how young people equally experience challenges of matching their skills in the destination countries, how they relate to inequalities in the job market depending on their skills, qualifications, type of jobs previously held, the extent of their working experiences, etc.

To illustrate the interrelatedness of young people’s agency, as well as structural opportunities/hindrances of the labour market situation in the destination country, we have selected several cases from the data corpus. The cases were selected following common logic and typical patterns, by examining

young people's individual experiences during their mobilities. Therefore, each of the selected cases illustrates and adds to the complexity of youth employment across youth mobility. The selected cases include semi-structured interviews with two young men (Thomas and Leonardo from Belgium and Italy, respectively) and two young women (Ewa and Christina from Poland and Romania, respectively). They have varying amounts of professional experience and different "strategies" for entering the labour market in Luxembourg. These four interviews are complemented by one interview with a young Luxembourgian man called Nicolas, who left Luxembourg and moved to Germany to find a job. Along with that of other young incoming mobile people, the narration of the Luxembourgian young man emphasises similar challenges and hardships during the transition entering the labour market. Interviews, when put all together, display a heterogeneous picture of the transition to employment as experienced by young people across various geographical areas of Europe.

Discrimination in the labour market: Young and new when entering the labour market in the country of origin and the country of destination

When young adults make a transition from education to work, they face discrimination by certain companies. Entrance into the job market is difficult, as employers often give preference to those with previous work experience. Fresh graduates from various institutions have knowledge and ambitions and are eager to start working. Moreover, they soon realise that there is a "wall" blocking them from entering the job market. Some young people who find themselves in such situations look to overcome the discrimination against young employees by leaving their home countries. As a result, mobility becomes a bridge for overcoming this obstacle.

A young ambitious person from Italy who was working in Luxembourg looked for a real job that would match his qualifications. He explains this situation as follows:

"Y: The funny thing is that in Italy for in order to be hired, you have to be young and with experience. So you see, that is why I wanted to leave. Because I wanted a fairer work environment, where you are rewarded, if you work well. And you can have career incentives, and salary incentives, so that is why I like it because it is a bit blocked." (Leonardo, Italian)

Discrimination of young people occurs not only when entering the labour market, but also post-hire. Young people then feel unequal in relation to other workers, particularly when promotions that recognise their professionalism and expertise are at stake. Young people emphasise that they are undervalued, and that lack of recognition is a normal thing that youth should merely accept.

One of the interviewed young people recalls a time when his professionalism was not appropriately recognised, and describes the general difficulties associated with social mobility for young people in his country of origin (Italy). As a result, such a constellation of factors contributed to his decision to become mobile and look for a better working place in another country, i.e. in Luxembourg. This is how he explains it:

“Y: It is, it is kind of rewarding. Yeah. But, yeah, still the work market is not good. I mean it is very demanding and not so rewarding. By salary wise and career wise as well. Because you have some blocks in Italy due to age, so if you are [25–29] years old, you simply cannot be like market manager in sales. Because you are [25–29], what do you expect, but you know, I can speak like four languages or something, ah, NO, you are just too young for that.” (Leonardo, Italian)

Through mobility, after coming to Luxembourg, he feels that his talents are recognised; he is valued in a multicultural country and has a place of work where he feels needed and where his skills and competences (such as mastering several languages) are valued.

Some interviewees detailed unequal treatment of young people making a transition to the job market. Being young and new to the workforce proves a double challenge. Such a situation makes it difficult to become an adult, and as a result, young people are forced into making steps back, making “yo-yo transitions” (Walther 2006). For example, one of the interview participants explains the challenges he faced when stepping into the professional world and how he had to go back to live with his parents after graduating from a university and failing to find a job.

“I: Well you came after you finished your studies, you came to Luxembourg and you were looking for a job here.

Y: Yes, I was looking but that was difficult here, also because I went back to live with my parents, and now I have been living alone for so long. So after seven years of living alone, going back to your parents’ place is not like the best thing for you to happen if you like living a little bit more free.” (Nicolas, Luxembourgian)

I: Because this year was a transition year, that is why you were a little bit...

Y: Absolutely, I would absolutely call it transition year, 2013 for me was coming back from university, looking for a job, couldn’t find one, being back with my parents. So when the opportunity came to go to [town A in Germany] I was like OK, I will be living by myself again, getting my first job in a really nice town, there was nothing that could have kept me at that moment. I had no girlfriend.” (Nicolas, Luxembourgian)

For young people like him, this decision was particularly difficult because he had been independent and responsible for his own life. The opportunity to become autonomous is closely connected to work, which he eventually found abroad.

Due to these factors, young people feel unequal when entering the job market and looking for acceptance. Companies profit from that and exploit young employees. Throughout the interviews, young people explained how, in their first working experience, they were underpaid or not paid at all, were

forced to perform excessive tasks and did not feel that their skills were recognised. Throughout the interviews we have seen how some young people must “de-skill” their qualifications to get a job, make a number of smaller steps, make several loops of internships or complete traineeships before getting a working contract; others need to work for free at organisations to gain experience and, simultaneously perform menial jobs to pay for their housing, food, etc. One of the interviewed participants explains that it was difficult to get a job when she came to Luxembourg, so she was forced to do a number of jobs before she was able to secure work with a salary and contract. In the passage below she emphasises which skills are considered important in the destination country and how certain jobs are useful for boosting young people’s careers.

“I: Which skill is important, lack of it is considered a difficulty for getting another job?”

Y: So, I really enjoyed the internship because the multicultural environment, it was basics of administration, but it really helped me and maybe not after finding my job here in Luxembourg, because when they see Polish Embassy ‘Ah so, you worked in Poland, so you have no experience in Luxembourg.’” (Ewa, Polish)

Another person explains how she was unequally treated in the country of origin; she, too, was forced to exert great effort while looking for job opportunities.

“Y: I tried, I told you, I went for free, to volunteer, I did one year of ‘volunteer’ with a possibility afterwards; maybe next month, maybe next month and they said okay, for my experience, because I was also working I needed money, I volunteered first, but in my free time, after four-five o’clock when I finished the volunteering, I was a [seller], at a [grocery store], and during the weekend I had full, full work as a [seller] because I needed money to survive.” (Christina, Romanian)

Throughout the analysis process, we see how young people react to a country’s composition and structure; through their professional experiences young people see how macrostructures and the country’s labour market “impose” rules and criteria for jobs. In Luxembourg, where three languages are official, a lack of language competency becomes a structural hindrance within the labour market (there is also a social aspect of it, which will be described below).

“Y: So we came here, at the beginning was, I would say, very hard to find anything because Luxembourgish market is very closed and you know, you have to speak four languages fluently, you have to speak French, German, Luxembourgish, blablablablah, and English is nothing, really! So, it was really hard: I was doing some baby-sitting, my boyfriend did different jobs, really different.” (Ewa, Polish)

In other countries, such a “prescribing” structure is taken for granted particularly in those where minimal languages are spoken; young people, even before coming to the country, can evaluate their low chances of getting a job and discriminate themselves within the labour market.

“Y: Yeah actually in three months because I had to start working. I started there, I told them from the beginning, I don’t speak French very well, this is one of the reasons

why I thought that I will not find anything and because I don't speak French. So my life was in English, was not the best one, so, NOW it's not the best, but, I improved a lot, but I don't study, I didn't study since I started work, because I don't have time to study English." (Christina, Romanian)

In a multicultural and multilingual country such as Luxembourg, people who come to Luxembourg to live and to work are generally fascinated by the language competences of the country's nationals. In some cases, though, superior language proficiency in a multicultural context creates invisible competition and a hierarchy of competences. In a context where language proficiency matters for the job, young people, like this interviewed young man from Italy, feel their competences to be superior to those of nationals (reputable for speaking many languages). By speaking three foreign languages proficiently as well as his mother tongue, this young man seeks to earn his position in the new destination country. He does not want to accept multilingualism as a given in the new country and emphasises that this was achieved through hard work, training and constant practice; this is in contrast to Luxembourg nationals, who are thought to speak several languages by default.

"Y: Some of them struggle with French for example. Yeah. I mean they can understand it, but they can't speak it, I have a colleague who sits next to me, he's a Luxembourger from the German side, he speaks German, like normal, like everyday use; but I've never heard him speak French. Any he told me 'yeah, I can understand it but, yeah I can't speak it proficiently, I can speak it of course but not proficiently enough.' And he can speak English. Proficiently. (I: He prefers English?) Yes, over French... And in one of my, of the founders of the company prefers English as well against French, for example, because he's from the German side again, of Luxembourg. And he has a terrible accent. It's almost impossible to understand him when he speaks English." (Leonardo, Italian)

Moreover, young people with rare skills and high qualifications, namely those that some countries are particularly short of do overcome the employment barriers for young people entering the labour market. Transition as a short and direct pathway to work is usually described by people who make a direct transition from study and graduation in the (home) country to working in another one. Their narrations are also time compressed and the transitions are thought of as short. The process itself is thus not overly intricate, with only a few uncomplicated steps along the way.

"I: Maybe you could tell me how is that you are here at this place?"

Y: A very good question (...) so I studied [law], then I did an extra master in [international law]. And I was contacted by a couple of firms in Luxembourg that were interested in my profile, so I got a couple of interviews, found out that Luxembourg was doing a lot of law, structuring from multinationals, and I accepted one of the offers they were proposing me." (Thomas, Belgian)

Moreover, most of the interviewed young people perceive the process towards their (employment) mobility as a complex path; to them this process includes a formatting learning stage (study, exchange or EU programmes,

learning language(s) abroad). It can also include a leisure stage, i.e. travelling. From our data it can be seen that young people often assign high value to travelling to some of the most remote and distant countries before starting professional work. Young people who travel before beginning work emphasise their need to experience adventure, challenges and carefree youth.

Inhomogeneous society and unequal status

In the interviews, young people described how they experience a different position and status in the destination country when compared with others, particularly with Luxembourg nationals. Luxembourgers, who currently make up 53% of the country's total population, represent the majority and have roles within the country's society. Asking someone whether they know any Luxembourgers is a playful way of pointing out that foreigners and Luxembourg nationals do not often mix in the society. Young people, too, experience this separation in their private and work lives.

Some young people who know and work with Luxembourg nationals explain that they experience different relations with them. They are nice and good to work with and they are all treated the same way; they are all colleagues and share the same status. Moreover, when the working hours finish, the differences become more visible as interaction stops and everyone goes his/her own way; some claim that Luxembourgers prefer to socialise with people from their own Luxembourgian circle.

"Y: Yeah, like half of the company is made up of Luxembourgish. So, I have many Luxembourgish colleagues. I mean they are ok. But just they hang out with other Luxembourgers, like on Saturday night, Friday night they do not ask you to hang out with them. They simply don't.

I: Do you think it is because of the language?

Y: Maybe it is a kind of defence, because there are so many foreigners in this country, that they think, ok it is my country, they do not speak my language, I have to speak either French or German or English, so let us stick to the people that I have known for years or that share my culture in a way. I think their mind-set is a bit like this. But they are open anyway, I mean, they are really ok." Later in the interview: "Y: In a way it's like a country which is, which can be broken down in bubbles. So, there is the Luxembourgish bubble, where Luxembourgish live and prosper, thrive, have their own thing, there's the foreigner's bubble when foreigners live, escape from their countries to land in Luxembourg and thrive at least for a while. Do their thing and maybe move again to other shores." (Leonardo, Italian)

While this person wishes to be accepted in the circle and socialise with its members on equal terms, he accepts the unequal interaction in a comprehensive, albeit irreconcilable way. This dynamics is also due to the current situation in

which Luxembourgers find themselves: the proportion of Luxembourg nationals in the country's population is rapidly decreasing, and very soon native citizens will become a minority in their own country. Most new arrivals discover this fact quickly. They themselves do not look for ways of breaking into the social lives of Luxembourg nationals; instead, they devise an alternative way that would not interfere, i.e. communicating with non-nationals.

Conclusion

This analysis of how young people enter the labour market, and of the strategies they use to become employed during their mobility has demonstrated that young people employed in another country experience a different and often inferior position within the receiving country. In the narratives of young people, the topic of inequality and conflict was central when discussing professional spheres. First, it affected the process of recruitment and becoming employed. In that way, two major aspects became prominent: hierarchy and unequal status. By and large young people perceive that they experience unequal treatment at work due to their age and (lack of) working experience. This is particularly challenging for young people during the transition period to the labour market, which draws a yo-yo trajectory with several steps backwards (such as a necessary return to education that results in the person being even further away from employment).

Second, inferior positioning and particularly unequal treatment have become more pronounced in the professional sphere. The analysis has demonstrated that young people experience discrimination and unequal treatment when they complete education and apply for jobs, on the grounds of being young and inexperienced. Such a situation thus inclines young people to develop various paths to employment that range from obtaining additional education, traineeship, to de-skilling and de-qualification to secure employment. Others, while looking for ways to get employed, are pushed to make steps back, return to education, to live with parents, etc. We have nevertheless seen an exception to this rule: young people with rare skills and high qualifications, namely those that some countries are particularly short of, who overcome the employment barriers entering the labour market. Though this analysis we have thus been able to see how young people use their linguistic, cultural and social capital in new situations to overcome hindrances in the destination country.

Third, we further learned that young mobile people in the context of employment are in a vulnerable position. They often face age penalties regarding payment, access to positions, respect, acknowledgement and protection. As a result, young people follow a path to employment in which they enter the foreign labour market from the bottom. They accept precarious and insecure jobs with low qualifications when they perceive higher risks in

planning their future at the job market. Thus, they would rather gradually ascend the career development ladder step by step.

Last, during mobility young people also meet ethnicity- or origin-specific forms of disadvantages in the labour market (and beyond) the destination countries, such as prejudice-based forms of unequal treatment. However, the analysis also showed that young people manage to find ways to cope with these challenges in the labour market, as well as their own social lives, in the destination country.

Notes

- 1 While I acknowledge the fact that the concept of “youth” is very broad, its openness and fluidity may lead to overgeneralisation, depending on the various categories that are considered in defining the term. Moreover, I aim to keep the category open and only fix it by age (between 18 and 29 years old). With the use of the term “youth” I emphasise it as a phase, a status passage during the life course, particularly during the transition from education to employment.
- 2 This paper is part of a European project; the term “mobility” is used in a general sense as there is no official EU definition. The meanings of the terms “mobility” and “migration” often overlap, which goes beyond the scope of this contribution. In this paper, “mobility” is used generally to emphasise the (physical) cross-border movement of people.

Acknowledgments

The paper presents analysis from the on-going research project “Mapping mobility – pathways, institutions and structural effects of youth mobility in Europe (MOVE)”, which aims at contributing to the research in European youth mobility (Grant Agreement No. 649263).

References

- Barry, M. (2010): Youth transitions: From offending to desistance. *Journal of Youth Studies*, 1, 121–136. <http://doi.org/d4chrh>
- Beck, U. (1992): *Risk society: Towards a new modernity*, Sage, London
- Beck, U., Giddens, A., Lash, S. (1994): Replies and critiques. In: Beck, U., Giddens, A., Lash, S. (eds.): *Reflexive modernization: Politics, tradition and aesthetics in the modern social order*. Polity Press, Cambridge, 174–215.
- Bynner, J. (2005): Rethinking the youth phase of the life-course: The case for emerging adulthood? *Journal of Youth Studies*, 4, 367–384. <http://doi.org/fdp8hq>
- Di Blasi, M., Tosto, C., Marfia, A., Cavani, P., Giordano, C. (2016): Transition to adulthood and recession: a qualitative study. *Journal of Youth Studies*, 8, 1043–1060. <http://doi.org/cdz9>

- Elder, G. H. (1998): The life course as developmental theory. *Child Development*, 1, 1–12. <http://doi.org/br9czb>
- Flick, U. (2009): *An introduction to qualitative research*. Sage, Los Angeles
- Giddens, A. (1991): *Modernity and self-identity in the late modern age*. Stanford University Press, Stanford
- Hannan, D. F., Raffae, D., Smyth, E. (1997): Cross-national research on school to work transitions: An analytical framework. In: Werquin, R., Breen, J., Plans, J. (eds.): *Youth transitions in Europe: Theories and evidence*. Céreq, Marseille, 409–442.
- Heinz, W. R. (2009): Structure and agency in transition research. *Journal of Education and Work*, 5, 391–404. <http://doi.org/c2p8sx>
- Kelly, E., McGuinness, S., O'Connell, P. J. (2012): Transitions to long-term unemployment risk among young people: Evidence from Ireland. *Journal of Youth Studies*, 6, 780–801. <http://doi.org/cd2b>
- Kelly, P. (1999): Wild and tame zones: Regulating the transitions of youth at risk. *Journal of Youth Studies*, 2, 193–211. <http://doi.org/cd2c>
- Kogan, I., Unt, M. (2006): Transition from school to work in transition economies. *European Societies*, 2, 219–253. <http://doi.org/d9cnx9>
- Lehmann, W. (2004): 'For some reason, I get a little scared': Structure, agency, and risk in school–work transitions. *Journal of Youth Studies*, 4, 379–396. <http://doi.org/b4w63r>
- Schels, B. (2013): Persistence or transition: Young adults and social benefits in Germany. *Journal of Youth Studies*, 7, 881–900. <http://doi.org/cd2d>
- Settersten, R. A., Furstenberg, F. F., Rumbaut, R. G. (2005): *On the frontier of adulthood theory, research, and public policy*. The University of Chicago Press, Chicago <http://doi.org/cd2f>
- Walther, A. (2006): Regimes of youth transitions. Choice, flexibility and security in young people's experiences across different European contexts. *Young*, 2, 119–139. <http://doi.org/dt7w4v>
- Wyn, J., Dwyer, P. (1999): New directions in research on youth in transition. *Journal of Youth Studies*, 1, 5–21. <http://doi.org/cd2g>

A magyar fiatalok erősödő kivándorlási szándékának kiváltó okai és jellemzői

Reasons and characteristics of the Hungarian youth's increasing emigrational intentions

SISKÁNÉ SZILASI BEÁTA, HALÁSZ LEVENTE,
GÁL-SZABÓ LAJOS

SISKÁNÉ SZILASI Beáta: tanszékvezető egyetemi docens, Miskolci Egyetem, Műszaki Földtudományi Kar, Földrajz-Geoinformatika Intézet; 3515 Miskolc-Egyetemváros; ecobea@uni-miskolc.hu

HALÁSZ Levente: tudományos munkatárs, Miskolci Egyetem, Műszaki Földtudományi Kar, Földrajz-Geoinformatika Intézet; 3515 Miskolc-Egyetemváros; halaszlevente@hotmail.com

GÁL-SZABÓ Lajos: tudományos segédmunkatárs, Miskolci Egyetem, Műszaki Földtudományi Kar, Földrajz-Geoinformatika Intézet; 3515 Miskolc-Egyetemváros; ecogszl@uni-miskolc.hu

KULCSSZAVAK: kivándorlás; migrációs potenciál; fiatakorúak; területi egyenlőtlenségek

ABSZTRAKT: A magyar fiatalok egyre általánosabb életstratégiaként tekintenek a kivándorlásra, ami az országot továbbtanulás vagy munkavégzés céljából rövidebb, hosszabb időtávra elhagyók arányának drasztikus növekedésében követhető nyomon. Az írás az elmúlt évtized legfontosabb emigrációs jellegzetességeit taglalja, az országot elhagyó 18 és 40 év közöttiek fő emigrációs indokait keresi.

Nemzetközi és hazai szinten a migrációs folyamatok, azok meghatározó mechanizmusai a tudományos érdeklődés középpontjába kerültek, a kivándorlást magyarázó objektív és szubjektív adatokra egyre nagyobb igény mutatkozik. Ennek érdekében a 2013 és 2016 között közel 10 000 fő megkérdezésén alapuló kérdőíves adatgyűjtés eredményeinek feldolgozásával bemutatjuk a kivándorló fiatalok legfontosabb demográfiai jellemzőit, azok évtizedes arányeltolódásait, az emigráció trendjének változásait, a kivándorláshoz vezető tasztító és vonzó tényezőket, a migrációs potenciál országon belüli (város-vidék dualitás) és intraregionális egyenlőtlenségeit.

Beáta SISKÁNÉ SZILASI: associate professor, head of department, Institute of Geography and Geoinformatics, Faculty of Earth Science and Engineering, University of Miskolc; H-3515 Miskolc, Hungary; ecobea@uni-miskolc.hu

Levente HALÁSZ: research fellow, Institute of Geography and Geoinformatics, Faculty of Earth Science and Engineering, University of Miskolc; H-3515 Miskolc, Hungary; halaszlevente@hotmail.com

Lajos GÁL-SZABÓ: junior research fellow, Institute of Geography and Geoinformatics, Faculty of Earth Science and Engineering, University of Miskolc; H-3515 Miskolc, Hungary; ecogszl@uni-miskolc.hu

KEYWORDS: *emigration; migration potential; Hungarian youth; spatial inequalities*

ABSTRACT: Younger Hungarian generations consider emigration as an alternative life strategy that seizes the opportunity of studying in foreign higher educational institutions or being employed in the receiving countries' labor markets for short, medium or long periods. During the previous decade (since the EU accession) the proportion of Hungarian emigrants radically increased which directed the attention of international and national scientific bodies and policymakers towards the phenomenon. Recent studies shed light on the most significant mobility characteristics of the last 10 years and put special emphasis on the youth (age 18–40) as the most affected age group. The migration process, its influencing social, economic, political, cultural mechanisms, and the explanatory factors are in the limelight of many inter- and multidisciplinary research. The demand is increasing on objective and subjective data in terms of migration potential and emigration trends. This particular need led to a 4-year-long project entitled "Recent trends of Hungarian emigration" realized between 2013 and 2016, focusing on Hungarians living in Hungary, but aiming to emigrate, as well as Hungarians already settled abroad. Almost 10 000 respondents were surveyed in Hungary, 245 people in the diaspora, and semi-structured interviews were prepared both in Hungary and abroad. Targeted questions aimed at getting to know the specificities (duration, determination, target country, etc.) of their migration potential, the reasons behind the definite decisions, the recent status quo and the changes of their demographic features in detail. This paper concentrates on the younger generations which represented 49% of the total number of respondents.

After the political regime change, the pace of migration was not as fast as it is nowadays. According to numerous official Hungarian and foreign statistical data sources, 300–650 000 Hungarians are living or studying abroad primarily in Western and Northern European highly developed countries such as the United Kingdom, Germany, Austria, Sweden, Switzerland and the Benelux states. The average age of migrants is 29–30, although, year by year, younger generations tend to leave Hungary for shorter or longer periods. In 2016 no distinction could be made between the number of migrant men and women in this respect. Based on our empirical results, we proved a "sinister" phenomenon: the strength of migration potential and the length of foreign stay correlate. People have weak migration intentions, aim to stay abroad only for a short or intermediate period, although the seriousness of their decisions is fragile. Hungarian youngsters, on the other hand, with severe decisions on emigration, aim to leave the country for longer periods or even forever which is appalling in prospect and claims urgent policy interventions.

Migration potential is selective: the most affected social groups are those for which opportunities (youngsters, having massive and diverse human capital, adventure-seekers) and constraints (dissatisfied, pessimistic, discriminated social strata) strengthen each other. Crucial push factors are low macroeconomic performance, individual financial problems, depth crisis, loan re-payment impossibility, lack of adequate jobs, disillusionment from politics, uncertainty in future and social conflicts. On the contrary, the developed economic structure, the variety of workplaces and higher educational institutions, inclusive society, the quality of nature, mentality of people turned to pull factors.

Sharp migration potential inequalities emerged between Budapest (having the highest ratio of youngsters intending to leave or have already left) and the rural countryside. In addition, residents most eager to migrate live in post-industrial socialist cities, areas gone through unsuccessful economic transition, underdeveloped rural neighborhoods near the Eastern and Southern borders and in counties characterized by high proportion of Roma people. Less affected areas are the Western borderland (*nota bene*, the daily commuting of around 30–40 000 people to Austria and Slovakia "substituting" emigration) and the developed rural countryside where many people are employed by the agricultural sector.

One of the most urgent challenges of Hungary burdened with a great multitude of structural difficulties (aging, lower fertility rate, educational attainment lagging behind the EU, labor market imbalance, spatial-social polarization, etc.) is to halt/decelerate emigration. Policymakers must make profound and effective interventions in order to improve life perspectives and diminish uncertainty about the future, in particular for the most vulnerable lower and middle strata Hungarian youngsters.

Bevezetés

1989 óta a magyar társadalom egyre intenzívebben vesz részt a nemzetközi migrációs folyamatokban. A '90-es évek elején jellemző nagyarányú bevándorlással párhuzamosan az új évezred elejétől felgyorsult a nyugat- és észak-európai országok, valamint a világgazdaság erőcentrumai (pl. Egyesült Államok, Távol-Kelet, Perzsa-öböl térsége) felé irányuló kivándorlás, amely egyre nagyobb számban és arányban jelenik meg a statisztikákban és az empirikus vizsgálatokban (Blaskó, Sik, Ligeti 2014; Hárs 2016; Sik 2015). A 2004-es európai uniós csatlakozásig lassú, azóta viszont gyors ütemben növekszik az országot rövidebb-hosszabb időre elhagyó magyar állampolgárok száma, akik főként az Európai Unió gazdasági és társadalmi téren fejlettebb országainak munkaerőpiacai felé áramlanak. A 2007-es schengeni határnyitás, a 2008-ban kezdődött globális válság következtében erősödő munkaerőpiaci problémák, a 2000-es évekhez képest kiugróan magas, csaknem 11%-ot elérő munkanélküliség (emeltett a fiatalkorúak háromszor magasabb munkanélküliségi rátája: 2012-ben 27,9%), a beszükülő életstratégiák, végül a 2011. május 1-jével megnyíló német és osztrák munkaerőpiac kínálta lehetőségek látványosan gyorsították és gyorsítják jelenleg is a folyamatot. Hangsúlyozandó, hogy a magyarok esetében döntően gazdasági, kisebb arányban szociokulturális és földrajzi-történelmi tényezők magyarázzák a migráció erősödését. Az ország jövője tekintetében több szempontból is (demográfiai erózió, a születések számának csökkenése, a szociális, oktatási és egészségügyi ellátórendszerek hiányosságai, a nyugdíjrendszer jövőbeni konszolidálása, a deprivált társadalmi csoportok növekvő aránya, a falusi térségek kiüresedése stb.) még problematikusabbá teszi a jelenlegi és a jövőbeni állapotot, hogy a leginkább érintett korcsoportok egyre fiatalabbak: napjainkban az emigránsok átlagos életkora 29-30 év – derül ki mind az általunk végzett, a SEEMIG, a MOVE és a KSH kurrens kutatásainak eredményeiből. A dilemma nem Magyarország-specifikus, számos kelet-, közép- és dél-európai ország küzd hasonló vagy még intenzívebb ütemű elvándorlással.

Jelen kutatás 2013 végén indult, ez az év tekinthető – a statisztikai adatok és az empirikus vizsgálat alapján – a legintenzívebb kivándorlási szakasz kezdetének. Az azóta eltelt csaknem fél évtized tudományos alapot biztosít annak bemutatásához, vajon miként alakult és fog alakulni az emigráció, valamint milyen társadalmi-gazdasági következmények kísérték eddig és fogják jellemezni ezt a folyamatot elsősorban a fiatal, 18 és 40 év közötti korcsoportokban. A jelen- és jövőbeli folyamatok felméréséhez nagyban hozzájárul a kivándorlási szándék mélyreható vizsgálata.

A magyarok emigrációjával kapcsolatos kutatások számos kérdésben hasonló eredményekre jutottak az érintett korcsoportok, a célországok és az okok kapcsán (Blaskó, Gödri 2014; Gödri 2015; Hárs 2011; Hárs, Simon 2015). A KSH adatai szerint a migráns magyarok 44%-a 30 év alatti, 77%-a a 40. életévét még nem töltötte be. 2009-től gyakorlatilag évente duplázódik a fiatalkorú emigrán-

sok száma, 2015-ben tízből nyolc kivándorló ebből a korcsoportból érkezett (Blaskó, Gödri 2014; Blaskó, Sik, Ligeti 2014), így egyre vészjóslóbb mértéket ölt a fiatalok exodusa. A jövővel kapcsolatos bizonytalanság, az oktatáspolitikával és szociális ellátórendszerrel szembeni növekvő elégedetlenség a migrációt erősítő motivációk. A felsőoktatási reformok, valamint a külföldi tanulás lehetőségeinek adminisztratív megkönnyítése miatt évről évre (az elmúlt évtizedben negyedével) csökken a magyar egyetemekre és főiskolákra jelentkező magyar állampolgárságú hallgatók száma. Az oktatási célú kivándorlás jelentőségét bizonyítja, hogy 2015-ben a gimnazisták 50-60%-a orientálódott külföldi felsőoktatási intézmények felé sőt, az elitgimnáziumokban tanulók számára léteznek olyan szakmaterületek (pl. közgazdaságtan, nemzetközi kapcsolatok), amelyek iránt érdeklődők 95%-a tervezte a külföldi egyetemeken való továbbtanulást (Melegh 2002; Vas 2015). Az Aktív Fiatalok Magyarországon Kutatócsoport 2015-ös jelentése szerint 8-10 000 magyar diák (hallgató) tanul külföldi felsőoktatási intézményben. Ez a szám nem tartalmazza a hallgatói mobilitási programok (pl. Erasmus+) keretében tanuló diákokat, Erasmus hallgatói célú mobilitási ösztöndíjjal évente 4-5000 magyar hallgató jut külföldi felsőoktatási intézményekbe. A kint tanulók nagy számban szerzik a fogadó országokban első munkatapasztalataikat, valamint a nemzetközi környezetben történő szocializáció, a kiépített kapcsolati háló, a magas szintű idegen nyelvi és interperszonális kompetenciák erősítik a későbbi (akár végleges) kivándorlási szándékot.¹

A legfiatalabb (25 év alatti) korosztály kivándorlása és vándorlási szándéka mögött számos tényező áll: többek között az erősödő Magyarország-kritika, a magas színvonalú oktatás és nemzetközi tapasztalatszerzés iránti igény, a nyelvtanulás, a lehetőségek bősége, a kalandvágy – igaz, egyre kisebb mértékben. Minden második vagy harmadik diák a hazaköltözés mellett dönt a tanulmányai befejezését követően, ezt olyan szubjektív tényezők magyarázzák, mint például a Magyarországon élő közeli családtagok és barátok vagy a hazai lakókörnyezet. A legfontosabb tény azonban a fiatalok utóbbi években fokozódó külföldi munkavállalási szándékának növekedése, amely számos kutatásban igazolást nyert (Kóródi, Siskáné Szilasi 2016; Rohr 2012). Jelen tanulmányunkban a 2013–2016 között készült vizsgálatban részt vevő, 18 és 40 év közötti magyarok kivándorlási szándékát mutatjuk be.

Migrációs elméletek, a kivándorlást befolyásoló tényezők időbeli változása

A migráció szelektív folyamat, amelyet a kor, a nem, a társadalmi-jövedelmi státusz, a kvalifikációs szint, emellett számos „puhább” tényező (pl. a szocializációs háttér, a befogadó társadalomról kialakított kép és meglévő tudás, a belső értékrend, a családi kötelék) befolyásol. A 20. század migrációs folyamatait

három fő elmélet magyarázza. 1. A neoklasszikus gazdasági teória (Sjaastad 1962; Todaro 1969) értelmében a globális vándorlási folyamatok a munkaerő világméretű keresleti és kínálati rendszeréhez köthetők. A munkaerőhiánnyal küzdő fejlett országok relatíve magasabb bérekkel csábítják az alacsonyabb fejlettségi fokon lévő nemzetek aktív korú lakosait. 2. A szegmentált munkaerőpiac (Piore 1979) elmélete globális és kontinentális szinten a kapitalista országok által kiépített duális gazdaságokat hangsúlyozza a munkaerő erősödő migrációjának okaként. A fejlődésben elől járó államok elsődleges piaca a magas presztízsű biztonságos munkát, munkakörülményeket keresők számára, míg másodlagos piaca az alacsonyabb kvalifikációval rendelkezők számára biztosít elhelyezkedési lehetőséget. 3. Saskia Sassen (1988) világrendszer-elmélete szerint a nemzetközi migráció a globális kapitalizmus mellékterméke. A posztindusztriális fejlődés strukturális gazdasági problémákat generált, amelyek taszító tényezőkként jelennek meg a fejlődő (fél)periféria országainak lakói számára és egyre nagyobb tömegek választják a fejlett gazdaságú magterületeket hosszú távú letelepedésre. Az újabb elméletek szerint (Massey et al. 1993) a migrációs mozgást nemcsak a hálózatok bővülése és a migránsokat támogató intézmények fejlődése, hanem az is fenn tartja, hogy a további mozgások valószínűsége időben előrehaladva folyamatosan nő. Az indítékok összefüggnek, amikor minden egyes migrációs művelet módosítja azt a társadalmi összefüggést, amelyben a következő, migrációra vonatkozó döntést meghozzák, méghozzá úgy, hogy nő a további migráció valószínűsége. Ezt a folyamatot nevezik kumulált okságnak.

A Magyarországról az EU fejlett államaiba kivándorlók pontos számáról csak becslések láttak napvilágot. A statisztikai bizonytalanságot alátámasztja a magyar és külföldi tükröstatistikák (pl. Eurostat, Destatis, Statistik Austria stb.) számadatai közötti látványos különbség: a jelenleg kint élő és munkát vállaló, 1989 óta emigrált magyar állampolgárok száma minimum 350 000, maximum 600 000 fő.

Annak ellenére, hogy Kelet- és Közép-Európa posztszocialista országai közül – az Eurostat adatai tükrében – arányait tekintve máig Magyarországról emigrálnak legkevesebben, a folyamat nagyságrendi növekedése és a migrációt erősítő számos ok folyamatos fennállása súlyos szociális, demográfiai és gazdasági erőzítőt sejtet. A KSH és a SEEMIG kutatásai szerint 2014-ben 31 500 magyar távozott legalább egy évre külföldre, ez másfélszer annyi, mint 2013-ban és hat és félszer több, mint 2009-ben.

A teljes migrációs potenciált vizsgálva Magyarország uniós integrációja óta alapjaiban megváltoztak az emigránsok szociodemográfiai és jövedelmi státuszbeli jellegzetességei. Egy évtizede a kivándorlás mellett döntők között lényegesen nagyobb hányadot tettek ki a férfiak, a 30 év alattiak aránya eltörpült a 30 és 40 éves korú emigránsokhoz képest, nagy számban mutattak migrációs hajlandóságot a munkanélküliek, a roma népességhez tartozók és a Nyugat- és Északnyugat-Magyarországon élők. A humán tőkén belül kiemelkedő jelentőséggel bírt az idegen nyelv használói szintű tudása, valamint a korábbi külföldi

tanulmányok vagy munkatapasztalat is bátorítólag hatott a további emigrációra (Hárs, Simonovits, Sik 2004). Ekkor még a kalandvágyélmény is fontos faktornak számított; napjainkban, amikor másfél hét alatt el lehet intézni a külföldi munkavállalást (munkahely, szállás, költségterv), ez az attitűd eltűnni látszik.

A kutatás módszertana

A 2013 őszén indult OTKA-kutatás az elmúlt nagyjából másfél évtized kivándorlási trendjeinek alakulását vizsgálja. A kvantitatív és kvalitatív elemeket is tartalmazó vizsgálat három adatfelvételi pilléren áll. Az első mintavétel 9876 fő (6503 fős főminta és 3373 fős részminta) megkérdezésén alapul. A magyarországi adatbázis online és terepi kérdőíves adatgyűjtés felhasználásával készült, a felvételezés a kivándorlási szándéokra, a szándék erősségére, komolyságára, a háttérben meghúzódó okokra fókuszált. Hangsúlyozandó, hogy a megkérdezettek harmadát (részminta) 34 magyarországi felsőoktatási intézmény 18 és 40 év közötti hallgatói alkotják. A főmintában a megkérdezettek 65,8%-a a lekérdezés eszmei időpontjában a megyei jogú városok lakója. Közülük a randomizálás szabályainak megfelelően egyszerű véletlen mintavétellel minden 1000. embert kérdeztek meg a kutatás kérdezőbiztosai. A mintavétel több lépcsőben történt, rétegzett valószínűségi mintavétellel. Első lépcsőben a vizsgálandó települések körét határoztuk meg, így került Budapest, a megyei jogú városok (23 db), valamint a felvételezés időpontjában ott tartózkodó, de vidéki címmel rendelkező magyar állampolgárok lakóhelyei (ezeken belül települési jogállás szerint két csoportot alkottunk: vidéki városok és falvak) a mintába. A második lépcsőt a kiválasztott településen élő olyan 18–65 év közöttiek alkották, akik Magyarországon állandó lakóhellyel rendelkeztek a mintavétel idején (a 2013-as és 2014-es évben).

Az alapsokaság leképezi az ország településstruktúráját régiók és településnagyság szerint. A kérdezőbiztosok a megyei jogú városokban mind az ott állandó lakhellyel rendelkezőket, mind a kérdés során ott tartózkodó, vidéki lakcímmel rendelkezőket bevonták a felmérésbe. A terepmunkát papíralapú próbakérdezéssel indítottuk, amelynek tapasztalatai alapján készült el a végleges kérdőív. Az esetleges hibákat pótlekérdezéssel korrigáltuk. A terepmunkát követően a mintamegoszlástól való eltéréseket súlyozással javítottuk. A súlyozást nemre, korcsoportra, a települések állandó népességszámára és iskolai végzettségre végeztük el. A kiegészítő kutatásban (a felsőoktatási intézmények tanulói által alkotott részminta) a 18 és 40 év közötti korosztályra összpontosítottunk, akik önkéntesen töltötték ki a kérdőíveket, így ez a mintavétel nem reprezentatív. Felmérésünkkel célunk a fiatalok kivándorlási szándékának részletesebb vizsgálata, így a teljes, közel 10 000 fős mintából leszűrjük a 18 és 40 év közöttieket (ide tartozik egyrészt a felsőoktatási részminta, másrészt a főmintából a „tanuló” gazdasági státuszú megkérdezettek, összesen 4806 fő).

A másik adatgyűjtés a jelenleg külföldön élő (ott tanuló és/vagy dolgozó) magyarokat célozta meg. A kérdőívet főként a külföldi életminőséggel, boldogulással, jövőbeli tervekkel, a hazaköltözés feltételeinek feltérképezésével bővítettük. Az online kérdőívet elsősorban a magyarok számára legfontosabb célországokban élő 245 fő töltötte ki.

Előbbieken túl a kutatás eredményeinek árnyalása végett 2016 és 2017 folyamán 56 félig strukturált mélyinterjút készítettünk. A felmérésben részt vevő emigráns magyarokat hólabdamódszerrel értük el. Az interjúk döntően a legfőbb migrációs centrumokban élő magyar diaszpórákra koncentráltak, ezáltal a kapcsolati hálókat, a migrációs burok jellegzetességeit is megvizsgálhattuk.

Az eredményekből e lapszám másik tanulmányában (Siskáné Szilasi, Halász, Vadnai 2017) a kint élő magyarok életminőségét, a beilleszkedés gyorsaságát, a magyarok közötti kapcsolati háló jellegzetességeit, a célországok specifikumait és a remigráció valószínűségét elemezzük.

A fiatalok kivándorlási szándékának jellegzetességei és fő motivációforrásai

A kivándorolni szándékozó fiatalok demográfiai jellemzői

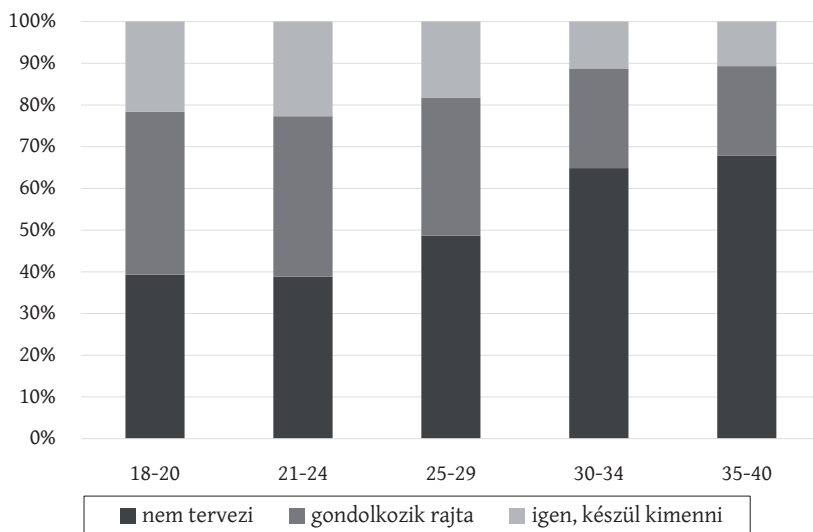
Az utóbbi évek kivándorlási folyamataival foglalkozó kutatások rámutattak arra, hogy a 2000-es években tapasztaltakkal ellentétben a nemi megoszlásban elhanyagolható férfitöbbslet jellemző (Blaskó, Gödri 2016). A fiatalos mintánkban nő-többslet (férfi 40,1%, nő 59,7%) mutatható ki a válaszadók között (Magyarországon 2011-ben férfi: 47,5%, nő: 52,5%), mégis megállapítható, hogy a nők közel azonos arányban szándékoznak kivándorolni, mint a férfiak, viszont nagyobb arányban is térnek vissza rövidebb-hosszabb külföldi munkavégzést követően.

A kutatásunkban a kivándorlási szándékot a „Tervezi-e az elkövetkező egy-két évben, hogy külföldre megy munkavállalás céljából?” kérdéssel vizsgáltuk. A kérdés ilyen megfogalmazása a terv és a szándék mérése szempontjából szigorú változatnak tekinthető (Sik, Szeitl 2016). A kutatás belső érvényességének javításához – tehát a migrációs szándék komolyságának mérésére – számos szűrő funkciójú, kiegészítő kérdést integráltunk. Ezek közé tartozik például: munkavállalás vagy tanulási cél áll-e a migrációs szándék mögött; rövid vagy hosszú távra, esetleg örökre tervezi a kivándorlást; mely országba, régióba, településre költözne. Ezáltal szétválasztható a biztos szándékkal bírók és az „álmodozók”, latolgatók csoportja. A szándékot tekintve a „nem tervez kivándorlást” kategóriában közel azonos nemi megoszlást (férfi: 42,6%, nő: 43,3%) kaptunk. Mindkét nem gyakorlatilag ugyanolyan arányban rendelkezik kevésbé határozott szándékkal (férfi: 37,8%, nő: 36,9%). A határozott szándék („igen, készül kimenni”)

már teljesen azonos nem arányokat (19%) mutatott. Hangsúlyozandó, hogy a kivándorlás mellett döntő nők nagyobb arányban nem függetlenek, hanem párral, gyermekekkel, családtagokkal közösen hagyják el az országot és számukra lényegesebb a fogadó országban már kialakított kapcsolati háló (Knörr 2000). Sőt, egyre több esetben párjuk után költöznek, a külföldi egzisztenciális bázis megszilárdítását követően.

Összességében kutatásunk alátámasztja, hogy az utóbbi években a nők kivándorlásban való részvétele az előző időszakokhoz képest növekedett. A jelenség több tényezővel magyarázható, egyrészt a nők társadalmi megítélésének és szerepvállalásának változásával (egyéni karrier, munkaerőpiaci státusz, családi elvárások), másrészt a kapcsolati háló bővülésével, harmadrészt az intézményi rendszer erősödésével, amely a külföldi munkavállalás megbízhatóságát és biztonságát is növelte.

1. ábra: A válaszadók kivándorlási szándék és korcsoport szerinti megoszlása (N=4806)
Proportion of different age-groups in light of emigration intention (N=4806)

A fiatal korcsoportok erősebb kivándorlási szándékkal bírnak (1. ábra). Egyértelműen meghatározható, hogy a komoly (tervezett) kivándorlási szándék a 20–29 évesek esetében a legnagyobb arányú. Szociális és demográfiai szempontból vészjósló, hogy egyre fiatalabb korosztályba tartozók – elsősorban a húszas éveik elején lévők – szándékának komolysága erősödik. A harmincas korcsoport esetében egyrészt magasabb a családjuk, a kiépített egzisztencia, a kudarcból, a bizonytalanságtól való félelem miatt itthon maradók aránya, ezzel szemben a komoly szándékkal rendelkezők száma is kiemelkedő a hezitálók csapatával összevetve. Összességében a 18–40 év közöttiek esetében a tervezett, komoly kivándorlási szándék 5–25% között határozható meg. Az összesített

szándék (bizonytalan és határozott terv) a vizsgált korcsoportnál csak néhány esetben (31–34, 37–38, valamint a 40 évesek) esik 50% alá. Az ország jövője szempontjából kiemelt kérdés, hogy a szándékból milyen arányú lesz a megvalósulás, valamint az is, hogy a tényleges kivándorlók milyen arányban fognak visszatérni.

A kivándorlási szándék erőssége és időtartama

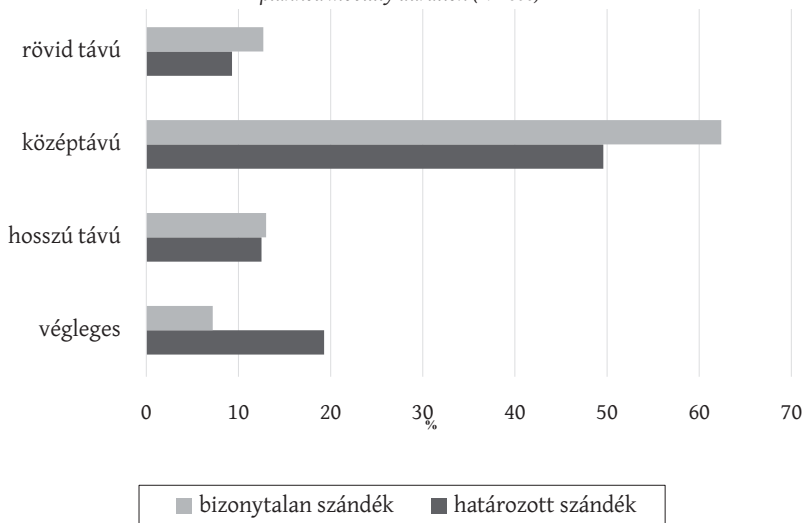
A kivándorlási szándék meghatározása nem egyszerű (Gödri, Feleky 2013), a jövőbeni várható mozgások becslésére jelen kutatás eredményei is csak érintőlegesen használhatóak, inkább olyan korai előrejelző információt adnak (Sik, Szeitl 2016), amely alapján a várható szándék intenzitását, esetleges megvalósulását ismerhetjük meg.

A kérdőíves kutatás során az 1. ábra három kategóriáját kiegészítő kérdésekkel pontosítottuk, melyek a helyre és időtartamra vonatkoztak. A tervezett munkavállalás időtartamát négy csoportra bontottuk (2. ábra).

A szakirodalom a migráció típusait három kategóriába sorolja (rövidebb és hosszabb távú külföldi munkavállalás, valamint végleges kivándorlás), amelyek együttesen a halmozott migrációs potenciált adják (Gödri, Feleky 2013). Az adatbázisunk elemzése során azonban olyan markánsan jelent meg az 1–5 éves munkavállalási terv, hogy elkülönítettünk egy „középtávú” kategóriát is. A rövid távú (1 évnél rövidebb) munkavállalók körében magasabb a bizonytalan, mint a határozott szándékkal bírók aránya (9,7%; 12,1%). A középtávra tervezők

2. ábra: Migrációs hajlandóság a kivándorlási szándék határozottsága és a külföldi munkavállalás tervezett időtávja szerint (N=4806)

Migration potential according to emigrants' intentional determinacy and the planned mobility duration (N=4806)

esetében is jelentősebb (62%) a bizonytalanok csoportja. A migrációs szándék a még szüleikkel élő diákok (fiatalok) és a munkanélküliek körében erős, azonban a megvalósulásig ritkán jut el. A hosszú távra tervezőket, illetve a véglegesen kivándorlókat vizsgálva a határozott szándékkal bírók aránya meghaladja a bizonytalanokét. A megvalósuláshoz leginkább közel álló kivándorlási szándékkal a két utóbbi távra tervezők rendelkeznek, akik az adatbázisunkban a 18–40 éves korcsoport 26,1%-át adják. 4 éve zajló vizsgálataink alapján a határozott szándékú migráció aránya nő, a megkérdezettek egyre fiatalabb korban tesznek szert első külföldi munkatapasztalataikra, a már önállóan élő, magukat anyagiilag fenntartó fiatalok migrációs hajlandóságának határozottsága pedig egyre szilárdabb és lényegesen hosszabb távú (akár teljes élethosszra vonatkozik).

A kivándorlási szándékot és a célországválasztást befolyásoló tényezők és földrajzi megoszlásuk

Kutatásunkban megvizsgáltuk a kivándorlási szándékot és a célországválasztást meghatározó vonzó és taszító tényezőket (1. táblázat). A taszító tényezőket vezető anyagi, gazdasági elégedetlenség globálisan is az emigrációt magyarázó fő ok. A megkérdezett magyar fiatalok esetében egyrészt az ország makrogazdasági helyzete, a 2010 óta gyakorlatilag stagnáló GDP, a növekvő inter- és intraregionális egyenlőtlenségek, másrészt egyéni szinten az alacsony reálbérek,² a főként alacsony és közepes státuszúakat érintő adósságcsapda,³ a megtakarítások hiánya a legfőbb, migrációs hajlandóságot erősítő tényezők. A végzettségnek megfelelő, versenyképes bért nyújtó, rugalmas (pl. távmunka engedélyezése) munkahelyek hiánya a másik legfőbb, kivándorlásra készítő indok. A közel 4 éves kutatás során tapasztalataink alapján megnőtt a politikai klíma kritikájának, a kilátástalan, a túlélésért való folyamatos küzdelem miatt bizonytalan jövőnek és az életszínvonal csökkenésének. Az általános elégedetlenség növekedését számos független nemzetközi összehasonlító felmérés is alátámasztja: a világdemokráciái vizsgálat (World Democratic Audit – <http://www.worldaudit.org/democracy.htm>) 2016-os eredményei szerint hazánk 154 ország közül a 44. (Jordánia és Románia között található), az étellel való megelégedettség rangsorában a 107. (Gambia és Líbia között). Az OECD 38 országát vizsgáló Better Life Index Magyarországot a 32. helyre sorolja, Görögország és Oroszország közé. Növekvő jelentőségű taszító faktorként jelentkezik a mentalitással kapcsolatos elégedetlenség és a társadalmi értékválság, a múltba révedő, a folyamatos anyagi és egzisztenciális küzdelmek miatt a közösségek és egyéni életstratégiák terén is cselekvésképtelenné váló, egyre szélesebb társadalmi rétegek kialakulása.

A társadalmi tőke bizonyos elemei jelentős mértékben növelik a migrációs szándékot. A humán tőkén belül ilyen az idegennyelv-ismeret, a korábbi külföldi munkaerőpiaci tapasztalat és az egyén hazához való gyenge kötődése (Castles, Miller 2003; Sik, Örkény 2003). Érdekes módon az egyik fő vonzó tényező – a tár-

1. táblázat: A kivándorlási szándékot és a célországválasztást meghatározó vonzó és taszító tényezők (az említés %-ában)
Push-pull factors influencing target countries choice

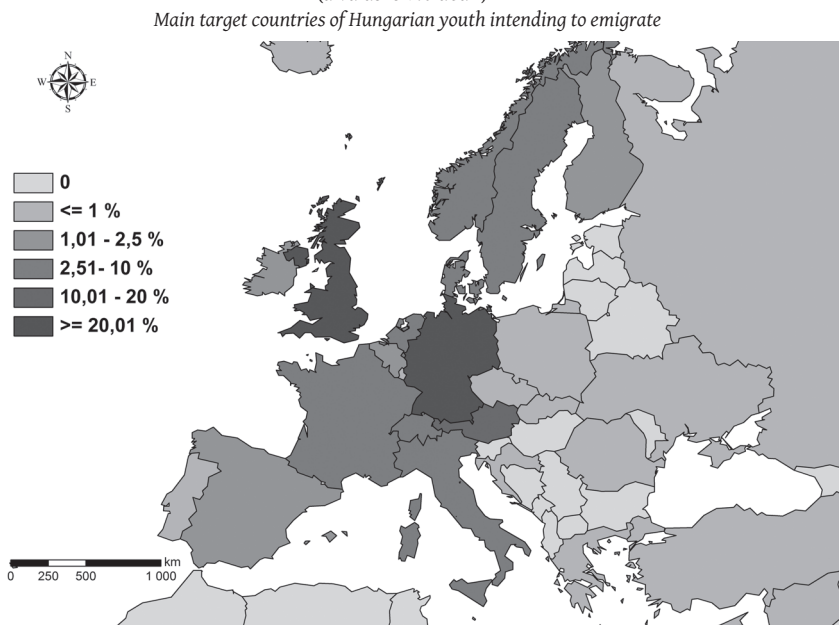
Taszító tényezők	%	Vonzó tényezők	%
Gazdasági, anyagi problémák	39,4	Gazdasági, anyagi tényezők	35,3
Megfelelő munkahely hiánya	20,5	Minőségi munkahely	14,3
Politikai helyzet	8,2	Tapasztalatszerzés	9,8
Bizonytalan jövő	7,9	Nyelvtanulás	6,1
Mentalitás	6,2	Mentalitás	6,1
Életszínvonal	6,1	Természeti környezet	4,2
Társadalmi konfliktusok	5,1	Megbecsültség	4,1
Alacsony megbecsültség	4,6	Perspektivikus jövő	3,8
Egyéb tényezők	1,4	Társadalom	3,4

sadalmi hálózatok formálódása – marginális tényezőként jelentkezik az általunk vizsgáltak percepciójában, pedig nélkülözhetetlen szerepet tölt be a munkalehetőségek felkutatása és az anyagi támogatás terén, de megkönnyíti a külföldi közösségekhez való integrációt és bátorítólag hat a vállalkozásindításra. Kutatásunk érdekes eredménye, hogy megelősen sok, elsősorban az észak-európai államokba és a nyugat-európai országok vidéki térségeibe igyekvő fiatal számára a minőségi természeti környezet vált az egyik legfontosabb befolyásoló tényezővé.

A tényezőket összegezve a Lee (1966) által lajstromba vett fő taszító indokok közül az egészségüggyel, a lakhatással (pl. szociális bérlakások hiánya) és az esélyegyenlőséggel kapcsolatos ellenérzéseken kívül a magyar fiatalokat a globális okokhoz hasonlatos faktorok késztetik-kényszerítik az ország elhagyására. A vonzó tényezők közül a jobb egészségügyi, szociális és oktatási rendszer iránti vágy a magyar fiatalok percepciója szempontjából nem jelent meg lényeges motivációként, viszont a többi felsorolt befolyásoló indok – kisebb-nagyobb arányeltolódásokkal – egybeesik a világszinten általánosan tapasztalt tényezőkkel.

Az elmúlt két évtizedben a magyar fiatalok által preferált, főként nyugat- és észak-európai célországok területi képe nagyrészt változatlan, azonban a 2011 májusában megnyitott német és osztrák munkaerőpiac addig nem látott tömegek munkavállalásához és a területi arányok változásához vezetett. Jelenleg Németországba és az Egyesült Királyságba érkezik a legtöbb magyar fiatal, valamint a még itthon élő megkérdezettek körében is ez a két állam vezet a legkedveltebb országok rangsorát (3. ábra). Ezekben az esetekben az emigráció fő célterületei nagyvárosok és azok agglomerációi: az Egyesült Királyságban az oxfordi székhelyű Migration Observatory számításai szerint csaknem „Székesfehérvárnyi”, tehát 96 000 magyar él (Vargas-Silva 2017). Ausztria áll a harmadik helyen, azonban az oda naponta, hetente ingázó csaknem 35 000 magyar munkavállaló és tanuló torzítja az arányt. Nyugati szomszédunk munkaerővonzó területe gyakorlatilag egész Magyarország területét lefedi, a heti gyakoriságú ingázásban egyre növekvő szerepet tölt be az alföldi városok (pl. Nyíregyháza, Mátészalka, Békéscsaba) aktív korú népessége (Kiss, Szalkai 2014).

3. ábra: A magyar fiatalok kivándorlásának és migrációs szándékának fő célországai
(a válaszok %-ában)

Negyedik helyezést ért el az Egyesült Államok, amely egyre nagyobb ütemben válik a tanulók és K+F+I-szektorban dolgozók migrációs célországává, emellett az észak-európai jóléti államok részesedése is egyre látványosabb, közülük Svédország és Dánia emelhető ki. Svájc, Hollandia és Franciaország kisebb mértékben kedvelt célországok.

A társadalmi struktúrákat vizsgálva Németországba és Ausztriába nagyobb arányban középfokú iskolai végzettséggel rendelkezők mennek, míg az Egyesült Királyság, az észak-európai jóléti államok a magasabban kvalifikáltak célterületei. Az Egyesült Királyságba eleinte kétkezi munkások érkeztek, őket váltják egyre magasabb arányban magasan képzett magyarok. Németországba az iparban dolgozók, míg Ausztriába a terciér szektorban (döntően az idegenforgalomban és kereskedelemben) állást találók migrálnak (Hárs 2010). A kivándorló fiatalok legfőképp orvostudományi, mérnöki (építész-, építő-, gépész- és agrármérnök), gazdálkodástudományi (pl. turizmus-vendéglátás, nemzetközi kapcsolatok) végzettséggel rendelkeznek.

A magyarországi területi jellegzetességeket vizsgálva a migrációs potenciálban egyértelműen kirajzolódik a főváros, illetve a vidék, valamint a funkcióikban erős és sokszínű városok, illetve a rurális terek kisvárosai, falvai közötti dualitás. A településhierarchián lefelé haladva a mobilitás határozottsága, komolysága is fokozatosan csökken. Míg a fővárosban élők 41%-a nem tervez emigrációt, addig az ország városi lakosságának 45%-a, a rurális terek lakosainak 44,5%-a ragaszkodik az itthon maradáshoz. Az elköltözést fontolgató „bille-

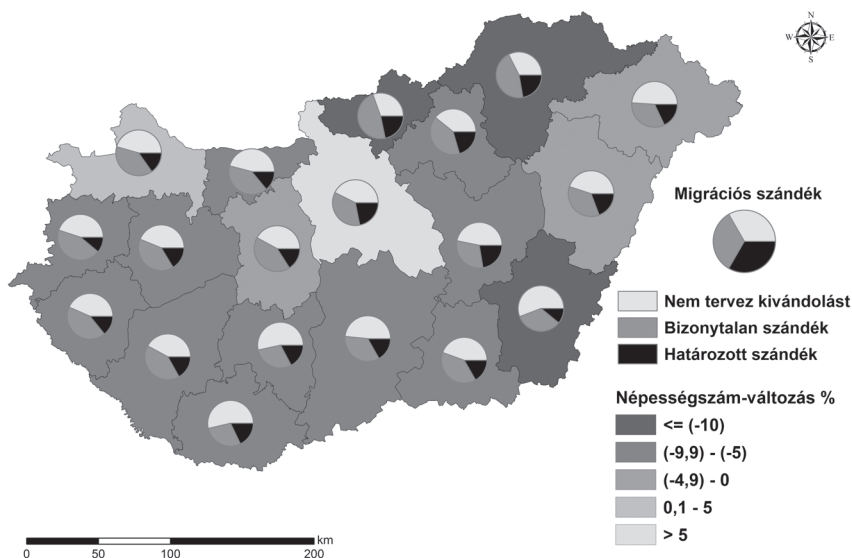
gők” tagjai között a falvakban lakók szerepelnek legnagyobb arányban (40%), míg a városok lakosainak 37, a fővárosiak 35%-át foglalkoztatja az elköltözés gondolata. Legélesebb különbség a határozott, biztos elköltözésben jelentkezik, ugyanis a fővárosiak 23%-a döntött a közeljövőben történő migráció mellett, ezzel szemben a falusiaknak „csak” 16%-a, a városlakóknak pedig 18,5%-a.

Előbbi arányok bebizonyították a fővárosiak erős emigráció iránti hajlandóságát, nyitottságát. A periféria falvaiban és a kiüresedő funkcióvesztett kisvárosokban a szociálpolitika eszközeivel fenntartott és „befagyaszott” mobilitási csatornák (akár társadalmi státuszcsoporthoz, akár települések, régiók, országok között) beszűkültek (Kovács 2012). Itthon maradásuk, Magyarországhoz ragaszkodásuk azonban magyarítható szubjektív indokokkal is: a családi, rokon, baráti kötődés, mezőgazdasági tevékenység végzése, kevesebb számú megbízható és személyes információ a külföldi munkaerőpiacról.

A növekvő volumenű tényeges, egyre hosszabb távra tervezett kivándorlás elsősorban a demográfiai és gazdasági erózió által sújtott ipari szerkezetváltás és az ország gazdasági centrumtérsegeitől, a fejlett pólusokként kiemelkedő regionális központoktól távol eső rurális tereket sújtja leginkább (4. ábra). Nógrád és Borsod-Abaúj-Zemplén megye mind az emigrációt latolgatók, mind az ország elhagyása mellett határozott döntést hozók, mind a már elköltözők körében vezető helyen áll, ami a megyék kiüresedéséhez, a kvalifikált fiatalok lakosság

4. ábra: A migrációs szándék határozottságának és a 2001–2015 közötti népességszám-változásnak az összefüggései (%)

Correlation and spatial inequalities concerning migration intention and population change between 2001 and 2015 (%)

Adatok forrása: saját adatgyűjtés, KSH.

egyre nagyobb arányú elköltözéséhez, erősödő társadalmi rezidualizációhoz vezet. A gazdasági téren történelmileg erőtlen Észak-alföldi régió mindhárom megyéje kiemelkedik a nagyszámú emigráns, valamint az elköltözés biztos szándékával rendelkező fiatalok tekintetében.

Az eltérések mögötti egyik fontos demográfiai magyarázat az átlagosnál magasabb migrációs potenciál és az érintett megyékben élő romák nagy száma közötti korreláció. A romák végleges elköltözés melletti szándéka négyszer nagyobb a nem romákénál, kétszer nagyobb hajlandóságot mutatnak az azonnali költözés irányába (Bernát 2015; Nyíró 2013). Migrációs potenciáljuk különlegessége, hogy nagy részüknek nincs pontos terve a célországról és a letelepedés pontos forgatókönyvéről, emellett kisebb a külföldi kapcsolati hálójuk.

Az előző megyékkel szemben a társadalmilag és gazdaságilag kedvezőbb adottságú Pest megye és Budapest lakosainak kivándorlási szándékai magyarázatot igényelnek. A megélhetés ellehetetlenülése, a megbecsültség hiánya helyett sokkal inkább az iskolai végzettségnek nem megfelelő munkahely, az oktatási rendszerrel, a pártpolitikával kapcsolatos elégedetlenség, valamint a kiterjedt külföldi kapcsolati tőke, az eddigi szakmai tapasztalatok bősége, a külföldi létről, munkavállalásról származó információk sokasága bátorítólag hat a migrációra. A külföldre költözés napjainkban is elsősorban az alsó középosztály és a középosztály kiváltsága (Hárs 2004), akik nagyobb aránya úgyszintén magasabb a közép-magyarországi térségben.

Leginkább a dél-alföldi és dél-dunántúli megyék fiatalok lakossága nem tervezi az ország elhagyását. Rajtuk kívül kiemelendő a nyugat határvidék (Vas, Zala, Győr-Moson-Sopron), ahol szintén az átlagosnál kevesebb számú 40. életévét be nem töltött szándékozik elhagyni az országot. Az említett megyék 1990 óta sokrétű munkahelykínálattal rendelkeznek, így egyrészt az országon belüli kelet-nyugati migráció fő fogadóterületei, másrészt esetükben hangsúlyozandó, hogy az aktív korú lakosság növekvő hányada ingázik napi szinten osztrák és egyre gyakrabban Pozsony környéki szlovák munkahelyekre, oktatási intézményekbe, így ők statisztikailag nem számítanak kivándorlónak.

Összegzés

Az Európán belüli mobilitási folyamatok vizsgálatai nemzetközi téren a társadalomtudományi kutatások homlokterébe kerültek, az egyre növekvő érdeklődés magas igényeket támaszt az objektív és szubjektív adatok, valamint a migrációt magyarázó társadalmi, gazdasági, politikai, kulturális mechanizmusok bemutatása iránt. A demográfiai válsággal küzdő, sikeres és kevésbé sikeres gazdasági rendszer-váltásokon átesett kelet- és közép-európai országok egyre jelentékenyebb szerepet töltenek be a nemzetközi migrációban. Magyarország is annak ellenére, hogy az 1990-es évtizedben fontos fogadó országnak számított, 2000-et követően egyre in-

kább kibocsátó országgá vált. A magyarok elvándorlásának üteme több évtizedes csúcspontot döntött, a külföldön dolgozó vagy tanuló magyarok aránya a munkaerőpiac 8-10%-ára tehető. A magyarok számára az Egyesült Királyság, Németország, Ausztria jelentik a legkedveltebb célországokat, ahol – főként a nagyvárosokban – akár több ezer fős magyar diaszpórák léteznek. A kivándorlók növekvő arányban a fiatalok közül kerülnek ki, akik egyre gyakrabban választják alternatív életstratégia gyanánt a külföldi továbbtanulást, munkavállalást, családalapítást, karrierépítést. Az országot elhagyók között egyenlő számban találhatók nők és férfiak, viszont a férfiak között az egyedül szerencsét próbálók felülreprezentáltak, míg a nők rendszeresen párban, családtagokkal közösen költöznek külföldre. A kor előrehaladtával a kivándorlási szándék erőssége csökken, a 21–29 éves korcsoportba tartozók rendelkeznek a leghatározottabb migrációs hajlandósággal.

Elgondolkodtató összefüggés mutatható ki a kivándorlási szándék erőssége és a kint tartózkodás hossza között. A gyenge, bizonytalan szándékú jövőbeni emigránsok elsősorban a rövid és közepes időtávra szóló külföldi tartózkodást preferálják, míg az elköltöztetésben biztosak az ország hosszú távú, akár végleges elhagyása mellett döntenek. A migrációs hajlandóság szelektív. Általában azok a társadalmi csoportok elhatározása komolyabb, akik körében a lehetőségek (fiatalok, emberi és kapcsolati tőkével rendelkezők), illetve a kényszerek (elégedetlenség, pesszimizmus, diszkrimináció) egymást erősítik. A legfontosabb taszító tényezők évtizedek óta a makrogazdasági és az egyéni szintű anyagi problémák, a megfelelő munkahelyek hiánya. Ezt egészíti ki a politikai élettel való növekvő elégedetlenség, az életkilátások beszűkülése, a bizonytalanság miatti jövővel kapcsolatos félelmek és a társadalmi konfliktusok kiéleződése. A magyar társadalomban a leszakadók, súlyosan depriváltak csoportja egyre markánsabb, ezzel párhuzamosan viszont szűkül a középosztály.

Látványos területi egyenlőtlenségek is jelentkeznek a migrációs hajlandóságot vizsgálva. A határozott és hosszú távra szóló migrációs szándék jelentősebb a gazdaságilag elmaradott térségekben (pl. a szocialista nagyipar egykori fellelővárai, bányászterületek, tradicionálisan alulfejlett, határ menti rurális területek, funkciószegény kisvárosok), a magas arányban romák által lakott megyékben. A nyugat-magyarországi megyék fiatalok lakossága kevésbé latolgatja a külföldre költözést, viszont az ő megélhetésüket nagymértékben javítják a közeli osztrák munkaerőpiaci lehetőségei. Megjelenik egy látványos főváros-vidék, nagyváros-vidék dualitás is: legkomolyabb emigrációs szándékkal a magasan képzett, még független városi fiatalok rendelkeznek.

Négyéves empirikus kutatásaink összesített eredményei alátámasztják a magyar fiatalok évről évre erősödő migrációs hajlandóságát mind a továbbtanulás, mind a munkavállalás terén. A strukturális nehézségekkel (pl. öregedés, csökkenő születések száma) terhelt Magyarország (közel)jövőjének legsürgősebb megoldandó feladata az ország népességét sújtó elvándorlás megállítása/lassítása, ez azonban kizárólag olyan szakpolitikai lépésekkel, reformokkal lehetséges, amely össztársadalmi szinten – legfőképp az alacsonyabb jövedelmi

státuszúak körében – hosszú távon javítja az életkilátásokat és kiszámíthatóvá teszi a fiatalok jövőjét.

Jegyzetek

- 1 A 2009-ben elfogadott leuveni nyilatkozat alapján 2020-ra az európai felsőoktatási térség végzős hallgatóinak 20%-ának kell külföldi tanulmányi vagy képzési tapasztalatokkal rendelkeznie.
- 2 2015-ben 19 990 USD – ez az OECD-országok 41 153 USD-os átlagos bérének kevesebb, mint fele – volt a magyarok bruttó átlagbére, ennél kedvezőtlenebb értékkel csak Mexikó rendelkezett az OECD-országok közül (<http://www.oecd.org/statistics/datalab/bli.htm>).
- 3 A KSH 2014-es Miből élünk? c. felmérésének adatai szerint egy magyarországi háztartásra átlagosan – valamennyi pénzeszközt ideszámítva – 2,9 millió forint megtakarítás jut, de komolyabb pénzügyi vagyonnal csak a háztartások ötöde rendelkezik, a családok 80%-ának a lakásán és esetleg az autóján kívül nincs számottevő megtakarítása (KSH 2017).

Köszönetnyilvánítás

A kutatás az OTKA 109449. számú, Legújabb trendek a magyarországi kivándorlásban című 2013 és 2017 között megvalósuló kutatási projekt támogatásával készült.

Irodalom

- Bernát A. (2015): Leszakadóban. A romák társadalmi helyzete a mai Magyarországon. In: *A magyar társadalom helyzete és állapota a Nemzeti Társadalmi Felzárkóztatási Stratégia monitoring rendszere alapján*. 246–264.
- Blaskó Zs., Gödri I. (2014): Kivándorlás Magyarországról: szelekció és célország-választás az „új migránsok” körében. *Demográfia*, 4., 271–307.
- Blaskó Zs., Gödri I. (2016): A Magyarországról kivándorlók társadalmi és demográfiai összetétele. In: Blaskó Zs., Fazekas K. (szerk.): *Munkaerőpiaci tükrök 2015*. MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest, 59–68.
- Blaskó Zs., Sik E., Ligeti A. S. (2014): Magyarok külföldön – Mennyien? Kik? Hol? In: Kolosi T., Tóth I. Gy. (szerk.): *Társadalmi Riport 2014*. TÁRKI, Budapest, 351–372.
- Castles, S., Miller, M. J. (2003): *The age of migration*. The Guilford Press, New York
- Gödri I. (2015): Nemzetközi vándorlás. In: Monostori J., Óri P., Spéder Zs. (szerk.): *Demográfiai portré 2015*. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest, 187–223.
- Gödri I., Felek G. A. (2013): Elvándorló fiatalok? Migrációs tervek a magyarországi 18–40 évesek körében. *KorFA Népesedési Hírlevél*, 5., 1–4.
- Hárs Á. (2010): Migráció és munkaerőpiac Magyarországon. In: Hárs Á., Tóth J. (szerk.): *Változó migráció – változó környezet*. MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 15–55.
- Hárs Á. (2011): *Magyarok külföldi munkavállalása*. Kutatási jelentés. Kopint-TÁRKI Zrt., Budapest
- Hárs Á. (2014): *A magyar munkaerő-migráció regionális sajátosságairól*. Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest (KTI/IE Műhelytanulmányok; 2004/26.)

- Hárs Á. (2016): Elvándorlás, bevándorlás és a magyar munkaerőpiac. In: *Nemzetközi vándorlás, migrációs válság*. TÁRKI, Budapest, 243–262.
- Hárs Á., Simon D. (2015): A munkaerő-migráció változása a kétezres években Magyarországon. MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Közgazdaság-tudományi Intézet, Budapest (Budapesti Munkagazdaságtani Füzetek BWP; 2.)
- Hárs Á., Simonovits B., Sik E. (2004): Munkaerőpiac és migráció: fenyegetés vagy lehetőség? In: Kolosi T., Tóth I. Gy., Vukovich Gy. (szerk.): *Társadalmi riport, 2004*. TÁRKI, Budapest, 272–289.
- Kiss J. P., Szalkai G. (2014): A foglalkoztatás területi koncentrációjának változásai Magyarországon a népszámlálások ingázási adatai alapján, 1990–2011. *Területi Statisztika*, 5., 415–447.
- Knörr, J. (2000): *Women and migration. Anthropological perspectives*. Campus Verlag, St. Martin's Press, Frankfurt, New York
- Kórodi T., Siskáné Szilasi B. (2016): A XXI. századi magyar populáció migrációs szándékának térbeli vizsgálata. In: Berghauer S. (szerk.): *Társadalomföldrajzi kihívások és adekvát válaszlehetőségek a XXI. század Kelet-Közép-Európájában*. II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Beregszász, 134–141.
- Kovács I. (2012): A vidék az ezredfordulón A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezeti és hatalmi változásai. Argumentum, Budapest
- KSH (2017) *Miből élünk? – A háztartások pénzügyei*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest. http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/pdf/mibol_elunk14.pdf (Letöltés: 2017. szeptember 24.)
- Lee, E. S. (1966): A theory of migration. *Demography*, 3., 47–57. <http://doi.org/b57v76>
- Massey, D. S., Arango, J., Hugo, G., Kouaouei, A., Pellegrino, A., Taylor, J. E. (1993): Theories of international migration: A review and appraisal. *Population and Development Review*, 3., 431–466. <http://doi.org/fpbvf4>
- Melegh A. (2002): Magyarország és Németország közötti vándorlás az 1990-es években. In: Illés S., Lukács É. (szerk.): *Migráció és statisztika*. KSH Népeségstudományi Kutató Intézet, Budapest, 53–68. (KSH NKI Kutatási Jelentések; 71.)
- Nyíró Zs. (2013): A migrációs potenciál alakulása Magyarországon. *Magyar Tudomány*, 3., 281–285.
- Piore, M. J. (1979): *Birds of passage: Migrant labor and industrial societies*. Cambridge University Press, Cambridge <http://doi.org/bhwc92>
- Rohr A. (2012): Kivándorlási, külföldi munkavállalási tervek a PTE hallgatóinak körében. *Acta Sociologica*, 5., 181–190.
- Sassen, S. (1988): *The mobility of labor and capital: A study in international investment and labor flow*. Cambridge University Press, Cambridge <http://doi.org/dj8xq8>
- Sik E. (2015): TÁRKI Monitor- és Omnibusz-felvételek, 2010–2015: Migrációs potenciál Magyarországon 1993–2015. http://www.tarki.hu/hu/news/2015/kitekint/20150511_migracio.html (Letöltés: 2016. június 10.)
- Sik E., Örkény A. (2003): A migrációs potenciál kialakulásának mechanizmusa. In: Örkény A. (szerk.): *Menni vagy maradni? Kedvezménytörvény és migrációs várakozások*. MTA Kisebbségkutató Intézet, Nemzetközi Migrációs és Menekültügyi Kutatóközpont, Budapest, 188–200.
- Sik E., Szeitl B. (2016): Migrációs szándékok a mai Magyarországon. In: Blaskó Zs., Fazekas K. (szerk.): *Munkaerőpiaci tükrök 2015*, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest, 54–59.
- Siskáné Szilasi B., Halász L., Vadnai P. (2017): Az emigráns magyarok életkörülményei, karriertervei, kapcsolati és gazdasági tőkéje. *Tér és Társadalom*, 4., 148–163. <http://doi.org/10.17649/TET.31.4.2892>
- Sjaastad, A. H. (1962): The costs and returns of human migration. *Journal of Political Economy*, 70., 80–93. <http://doi.org/dsf43t>
- Todaro, M. P. (1969): A model of labor migration and urban unemployment in less-developed countries. *American Economic Review*, 59., 138–148.
- Vargas-Silva, C. (2017): *EU migration to and from the UK*. The Migration Observatory at the University of Oxford, Oxford <http://www.migrationobservatory.ox.ac.uk/resources/briefings/eu-migration-to-and-from-the-uk/> (Letöltés: 2017. október 18.)
- Vas A. (2015): Érettségi után irány külföld: magyar diákinvázio a nagyvilágba. *Somogyi Hírlap*, 2015. február 18. <http://www.oecd.org/statistics/datalab/bli.htm> (Letöltés: 2017. szeptember 24.) <http://www.worldaudit.org/democracy.htm> (Letöltés: 2017. szeptember 24.)

Az emigráns magyarok életkörülményei és -stratégiái a legfontosabb európai migrációs célszországokban

Living conditions and strategies of Hungarian emigrants in the most important European target countries

SISKÁNÉ SZILASI BEÁTA, HALÁSZ LEVENTE,
VADNAI PÉTER

SISKÁNÉ SZILASI Beáta: tanszékvezető egyetemi docens, Miskolci Egyetem, Műszaki Földtudományi Kar, Földrajz-Geoinformatika Intézet; 3515 Miskolc-Egyetemváros; ecobea@uni-miskolc.hu

HALÁSZ Levente: tudományos munkatárs, Miskolci Egyetem, Műszaki Földtudományi Kar, Földrajz-Geoinformatika Intézet; 3515 Miskolc-Egyetemváros; halaszlevente@hotmail.com

VADNAI Péter: tanszéki mérnök, Miskolci Egyetem, Műszaki Földtudományi Kar, Földrajz-Geoinformatika Intézet; 3515 Miskolc-Egyetemváros; ecovape@uni-miskolc.hu

KULCSSZAVAK: emigráció; életstratégiák; hazautalás; célszörögok; szubjektív jóllét

ABSZTRAKT: A magyarok emigrációja – 1989 óta nem tapasztalt dinamikus növekedésének, univerzális életstratégiává válásának köszönhetően – napjainkban a multi- és interdiszciplináris társadalomtudományi kutatások homlokterébe került. A Legújabb trendek a magyarországi kivándorlásban című kutatás – amelyet 2013 és 2017 között folytattunk – empirikus eredményei több szemszögből vizsgálják a magyar társadalmat és gazdaságot sújtó kivándorlás jellegzetességeit. A kutatás egyrészt a magyarok migrációs hajlandóságára, a kiköltözéssel kapcsolatos attitűdökre fókuszál, másrészt a már kivándorolt magyar állampolgárok külföldi élettapasztalatait, a kiköltözésre ösztönzés okait, a külföldi lét előnyeit és hátrányait részletezi. A tanulmány bemutatja a kivándorlás hullámozó trendjeit, a célszörögok integrációs jellegzetességeit, a külföldi életvitel eltérő stratégiáit, az emigráns magyarok szubjektív jóllétének különbözőségeit, végül a migrációra és a visszatérésre (remigráció) ösztönző tényezőket.

Beáta SISKÁNÉ SZILASI: associate professor, head of department, Institute of Geography and Geoinformatics, Faculty of Earth Science and Engineering, University of Miskolc; H-3515 Miskolc, Hungary; ecobea@uni-miskolc.hu

Levente HALÁSZ: research fellow, Institute of Geography and Geoinformatics, Faculty of Earth Science and Engineering, University of Miskolc; H-3515 Miskolc, Hungary; halaszlevente@hotmail.com

Péter VADNAI: PhD student, Institute of Geography and Geoinformatics, Faculty of Earth Science and Engineering, University of Miskolc; H-3515 Miskolc, Hungary; ecovape@uni-miskolc.hu

KEYWORDS: emigration; life strategies; remittances; target countries; subjective well-being

ABSTRACT: Emigration has become a universal life strategy independent of sex, age, social strata, education level, place of birth, socialization specificities or other cultural features. Hungarians emigration was lagging behind neighbouring post-socialist countries' which produced an extraordinary outflow since 2000. However, from 2010, EU labour market liberalization and the great financial crisis burdening thousands of Hungarian families with debt led to the intensification of Hungarian emigration. The principal target countries are Germany, the United Kingdom and Austria where more than 300,000 Hungarians are living in diaspora. Besides, labor mobility also focuses on other economically powerful states like Sweden, Finland, Switzerland, the Netherlands, Belgium and, furthermore, to transitional countries such as Poland and Slovakia. According to official and semi-official estimates approximately 350,000–600,000 Hungarians live abroad of whom 80–85% are employed. A minority of them are studying at foreign higher education institutions or living with emigrant relatives. The dynamics of emigration was accelerated between 2010 and 2014, though for the last two years the process has been showing signs of stagnation or deceleration. It is hard to predict future migration scenarios as many factors (e.g. macroeconomic situation, bureaucracy, social welfare and health system, quality of education, politics) influence individual and collective decisions. Nowadays migratory lifestyle (permanent, temporary or recurring) is also became an alternative strategy supported by complex, multilateral interpersonal networks and the social environment. A high level of emigration (especially from the peripheral rural areas causing brain drain and social residualization) jeopardizes the Hungarian society's social welfare and health systems, education and state administration and, therefore, requires political interventions. While the increasing amounts of remittances comprise 3% of the Hungarian GDP, this does not lead to direct economic development as most of the families use this income to repay debts and increase their life standard. Even more, two third of emigrants do not plan remigration and they even persuade other family members to leave the country. One third of emigrants perceive migration as an episode of adult life offering financial empowerment opportunities. They return back to Hungary with specific family, entrepreneurial, career or patriotic incentives. Numerous factors stimulate migration: macroeconomic instability, low wages, financial recession, quality of education, political differences, disappointment, poverty, unemployment, hopelessness or uncertainty. On the other hand, target countries are popular because of 4–6 times higher salaries, career opportunities, potential savings, better life conditions, cultural diversity, inclusive societies, advantages of socialization in a multicultural social environment, quality education, intact nature and a reliable future.

Bevezetés

A nemzetközi migráció az emberiség számára fő kihívássá, lehetőséggé és megoldásért kiáltó problémává vált. A végérvényes vagy ideiglenes, munkavállalási vagy tanulási célú migráció egyre inkább általános életstratégiává válik. A mobilitási kapcsolatrendszerek szélesedése, a közlekedés bővülő lehetőségei, a kommunikáció fejlődése, az új technológiák megjelenése egyszerűbbé és olcsóbbá teszik az elvándorlást. Magyarországon is felgyorsult az elvándorlás, amelynek intenzitását bizonyítja, hogy az elmúlt évtizedben évente egy nagyjából Vác méretű város lakossága (33 000 fő) hagyja el Magyarországot. Jelen tanulmány a magyarok emigrációjára fókuszál és három adatgyűjtésre támaszkodik:

- Magyarország megyei jogú városaiban 9876 főt kérdeztünk meg (papíralapú kérdőívekkel), migrációs attitűdjükre, hajlandóságukra koncentrálván.

- Ugyanezt a kérdőívet kissé átalakítva használtuk a legfontosabb célországokban (Németország, Nagy-Britannia, Ausztria, Spanyolország, Olaszország, Lengyelország, Benelux államok, Svédország, Svájc) élő magyarok életkörülményeinek és életstratégiáinak megismerésére. A felmérésben 245 fő vett részt.
- A kutatás elmélyítése érdekében 2016 és 2017 folyamán 56 félig strukturált mélyinterjút készítettünk.

A második, online adatgyűjtésben az alábbi kérdésekre fókuszáltunk: a külföldi munkavállalásra ösztönző/kényszerítő tényezők, a megérkezéskor, a munkába állás kezdetekor felmerülő nehézségek, a külföldi magyarok közötti kapcsolati háló összetettsége és minősége, a fizetéssel, az előrejutás lehetőségeivel való megelégedettség, a hazaköltözés esélye, a hazalátogatás sűrűsége, az otthon maradt családtagok kiköltözésének valószínűsége, a hazaküldött pénzbeli támogatások, a migrációs lánc jellege, eltérő életstratégiák. Emellett több szociodemográfiai alapinformációra is rákérdeztünk: állampolgárság, jelenlegi és a kiköltözést megelőző magyarországi lakóhely, kor, nem, legmagasabb iskolai végzettség, külföldi munkahely megléte, beosztás, idegen nyelvek ismerete. Alternatív, szelektív és skálátípusú kérdéseket alkalmaztunk. A felmérésben részt vevő emigráns magyarokat mind célzottan, mind a hólabdaszabály segítségével térképeztük fel (ezáltal a kapcsolati hálóról is értékelhető képet kaptunk), ügyelve arra, hogy koruk, nemük, legmagasabb iskolai végzettségük feleljen meg a különböző migrációs-specifikus statisztikák szociális és demográfiai jellemzőinek (Blaskó, Fazekas 2016; European Commission 2014; Fazekas, Varga 2015; Kolosi, Tóth 2014, 2016; KSH 2014; Lakatos 2015). Azokat a célországokat vontuk be a vizsgálatba, ahol népesebb magyar diaszpórák találhatók. A terepmunkát kismintás (15 fő) papíralapú próbakérdéssel indítottuk 2016 nyarán, ezt követően készült el a végleges, validált online kérdőív. A kérdőívvezetés 2016 szeptemberétől 2017 áprilisáig tartott. Az esetleges hibákat pótlekérdezéssel korrigáltuk. A felvételezés során keletkező – a mintamegoszlásból származó – különbözőségeket súlyozással javítottuk, nemre, korcsoportra és iskolai végzettségre vonatkozóan. A kutatás nem reprezentatív.

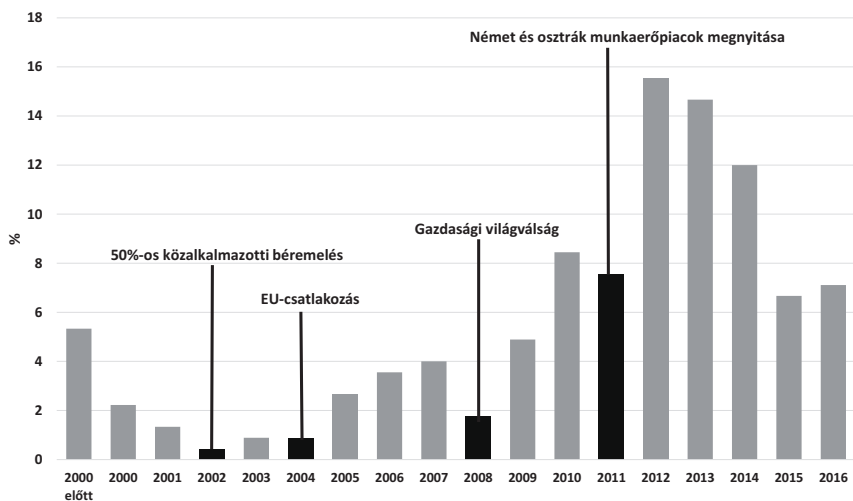
A félig strukturált interjúk esetében szintén a fontosabb migrációs célországokra koncentráltunk, részben helyben készítettünk interjúkat (London, Walton-on-Thames, Bécs, Innsbruck, Worms, Freiburg, Dortmund), részben az időközben hazaköltözött (tehát remigráns) magyarok tapasztalatai iránt érdeklődtünk. Az interjúalanyokat hólabdaszabály segítségével értük el, így készültek az egyéni interjúk (mind a migrációra vonatkozó rövidebb, mind a hosszú és kötetlen életútinterjúk). Ezen kívül minden célországban egy-egy fókuszcsoportos interjú keretében érdeklődtünk az emigrációs életstratégiákról, életvitelről, tervekről. Célzottan is készítettünk interjúkat a külföldi magyarok munkába állását segítő szervezetek vezetőivel, képviselőivel.

A magyarok kivándorlásának időbeli hullámsága

Egy nagyobb térségben vagy országban élők migrációjának alakulását számos szociális, politikai, gazdasági és ökológiai faktor befolyásolja. Az egykori keleti blokk országait egyrészt az újonnan kialakult munkaerőpiaci, oktatási, egészségügyi és szociális rendszer, az országon belüli gazdasági és társadalmi egyenlőtlenségek, az anyagi depriváció, a várt gazdasági prosperitás elmaradása, másrészt a kelet-európai munkaerő iránti nyugati kereslet növekedése, a migrációs kapcsolatok újonnan kialakult mintázata, a migrációt elfogadó állásponttal, továbbá az általánosan változó, többnyire romló közérzet érinti (Gödrö 2015; Kurekova 2011; Lakatos 2015; Piesse 2014).

A magyarok munkavállalási és tanulási célú elvándorlásának időbeli alakulása eltér a kelet- és közép-európai mezotérség társadalmaira jellemző emigrációs folyamatoktól (1. ábra). Hazánkat a 2004-es EU-csatlakozást megelőző évtizedben kismértékű elvándorlás jellemezte, amely a fokozatosan javuló munkaerőpiaci stabilizációnak, a 2000-es évtized első felében a 6% körüli, kifejezetten alacsony munkanélküliségnek, ezzel párhuzamosan a javuló foglalkoztatásnak és az évi 3-5%-os GDP-növekedésnek volt köszönhető. A reálbérek jelentősen emelkedtek, ami egyrészt egyszeri béremeléshez volt köthető (2002-ben 800 000 munkavállaló 50%-os közalkalmazotti béremelésben részesült), illetve adómentessé tették a minimálbéreket. Az EU-hoz 2004-ben, illetve 2007-ben csatlakozott posztoszocialista országokból már az integrációt megelőzően megindult az intenzív kivándorlás főként Európa fejlett gazdaságú térségeibe.

1. ábra: Az általunk megkérdezett magyarok kivándorlásának időpontja (2000–2016)
The volume of Hungarian emigration in the sample (2000–2016)

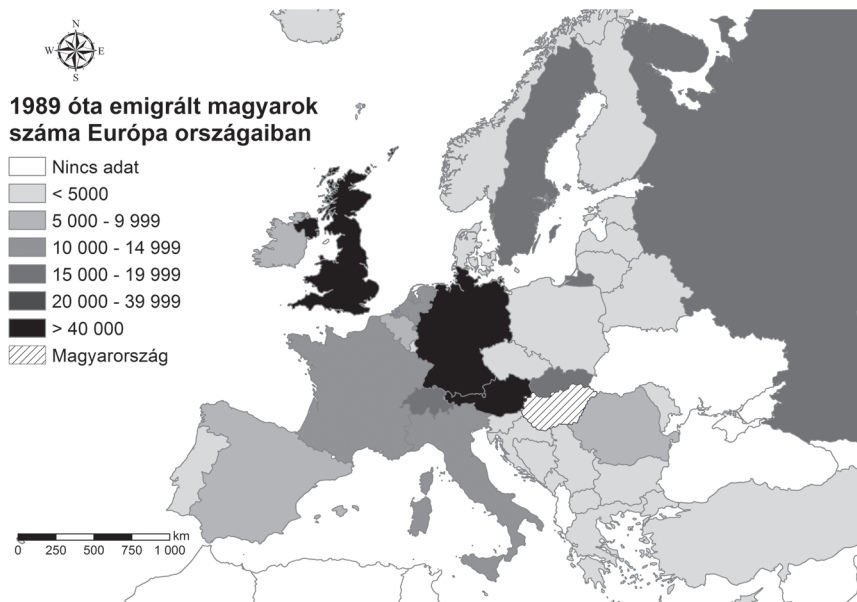
Adatok forrása: online kérdőív a külföldön élő magyarok körében (n=245).

A magyar munkaerőpiac ekkor még kevésbé reagált a kínálkozó lehetőségekre. A 2008-ban kirobbant gazdasági és hitelválság – Románia és Bulgária kivételével – térségi szinten még átmenetileg fékezte az emigráció ütemét, 2010 után azonban az EU munkaerőpiacának kibővülése szinte sokkhatású volt a kelet-európai országok számára (Hárs 2012, 2016). Kelet-Európában – Magyarországon is – magas szintű, 10% feletti munkanélküliség és alacsony foglalkoztatottsági szint alakult ki. Ennek következtében nem csak meglódult az elvándorlás üteme Magyarországról, hanem intenzitásában megközelítette a többi új tagországban már korábban kialakult mértéket. (Jelenleg a magyar migráns népesség állományának évi átlagos növekedési aránya közel akkora, mint például Lengyelországban és Szlovákiában volt 2004-ben, azonban elmarad az erőteljes baltikumi, romániai és bolgár exodustól.) Massey és szerzőtársai (1993) nyomán úgy véljük, hogy a későn indult migráció okainak együttese gyorsította fel az elvándorlás bővülését Magyarországon. A 2011-től tapasztalható – a demográfiai helyzetet súlyosbító – erőteljes növekedés a nemzetközi és hazai kutatások (pl. Blaskó, Fazekas 2016; Kolosi, Tóth 2016; KSH 2014, illetve saját kérdőíves felmérésünk eredményei) szerint hosszan elnyúló stagnálás, lassú visszaesés követ(het)i. Ezt támasztja alá a magas fókú kivándorlási hajlandósággal rendelkező magyarok tudatosan rövid vagy középtávra tervezett emigrációja, tehát a tanulási célú vagy az anyagi meg erősödés céljából történő külföldi munkavállalás mint az elvándorlás fő motivációja. A vizsgálatba bevont már külföldön élő magyarok 77%-a nem tervezi a hazaköltözést (az emigráns idősödésével a remigrációs hajlandóság mértéke csökken), 22%-a viszont tudatosan bizonyos időre hagyta csak el Magyarországot. Közülük 29% egy évre költözött külföldre, 44%-uk 2-4 évre, 5 évre 21%, míg 10 évnél hosszabb távra 5%. A visszavándorlást is szelektivitás jellemzi, a Magyarországon hagyott család, a külföldi beilleszkedés nehézségei, a túlképzettség (vagy az elégtelen kvalifikáció) a hazatérést is motiválhatja (Blaskó, Fazekas 2016; Blaskó, Gödri 2014; Rohr 2012; Szeitl 2015). Az is igaz, hogy a szakmájától eltérő (alacsonyabb presztízsű) munkát vállalók visszatérése az esetek többségében is csak átmeneti, ha a hazai munkaerőpiacon újra sikertelenné válnak (például akkor, ha a külföldön elért szinttől jelentősen elmarad az itthon elérhető jövedelem, vagy a külföldi tartózkodást bünteti a hazai munkaerőpiac) (Horváth 2016; Lados, Hege-dűs 2016; Martin, Radu 2012).

A magyar kivándorlás területisége

A magyarok számára leginkább kedvelt migrációs célországok sorrendje keveset változott az elmúlt két-három évtized folyamán (Blaskó, Ligeti, Sik 2014; Gödri 2015; Hárs 2008, 2016; Kurekova 2011; Martin, Radu 2012). Németország az Egyesült Királysággal holtversenyben maradtak a legvonzóbb államok (2. ábra), a harmadik helyen Ausztria áll, majd ezeket az észak-európai jóléti országok, a

2. ábra: Az 1989 óta emigrált Magyarországon született magyar állampolgárok száma (fő)
Number of Hungarian citizens migrated to other European countries since 1989

Adatok forrása: UN (2017).

Benelux államok, Svájc, Franciaország, Olaszország, Spanyolország, Oroszország, Lengyelország, Szlovákia követi. Nagy általánosítással elmondható, hogy a magasan képzettek inkább az Egyesült Királyságot és Észak-Európát, a szakmunkások Németországot, Svájcot, a Benelux államokat és a mediterrán országokat választják. Az Ausztriában és a posztoszocialista térségben letelepedők összetétele vegyesebb: innen a leggyakoribb a hazaköltözés, illetve a tudatosan rövid idejű migrációt tervezők legnagyobb hányada is ezt a térséget választja.

Saját kutatási eredményeink egybeesnek a fentebb említett célországválasztási preferenciákkal. Mind a Magyarországon élő határozott emigrációs hajlandósággal rendelkező ($n=9876$), mind a már külföldön tanul/dolgozó magyarok ($n=245$) számára Németország, Nagy-Britannia és Ausztria jelentik a fő migrációs célpontot. Ezt követően a dél-európai országokat (Olaszország, Spanyolország), illetve a skandináv térségből kiemelkedően Svédországot jelölték legtöbbször jövőbeli letelepedésük helyszínéül, illetve nagy számban már évek óta ezen országokat lakják. Az Elbától keletre eső államok közül Lengyelország emelhető ki, amely az általunk megkérdezett magyarok számára kedvező megélhetési lehetőségeket, magasabb fizetést biztosító célország, elsősorban munkavállalási célú emigránsok számára.

A magyarok szemszögéből legvonzóbb három célország közül Németország évtizedek óta – hullámzó intenzitással – a magyar munkavállalók fő célországja. A német munkaerőpiac 2011-es megnyitása óta folyamatosan növekszik a rövi-

debb-hosszabb időtávra ideérkező magyarok száma, akik elsősorban Bajorországban, Baden-Württembergben, Hessenben, valamint a nagyvárosokban (Berlin, Hamburg, Ruhr-vidéki konurbáció) telepednek le. 2010-ben 21 000, 2012-ben 40 000, 2014-ben 78 000, míg 2016-ban 100 800 magyar állampolgár dolgozott Németországban, igaz, hogy nagyjából a magyar migránsok fele egy évnél rövidebb ideig. A munkavállalókon kívül tanulási, családi okok miatt még nagyobb számban élnek itt magyarok (2013 végén összesen 135 614 fő), 50%-uk 4 évnél rövidebb ideje vándorolt be, tehát nem képezi integrált részét a német társadalomnak. Az észak-európai államok után itt keresnek legtöbbet a munkavállalók, közel 700 000 forintnak megfelelő eurót, emellett jelentős szociális és jóléti juttatások igénylésére is lehetőségük nyílik. Példaként említendő a két gyermek után járó havi 400 eurós családi pótlék, amelyet akkor is megkap a szülő, ha a gyermekei Magyarországon élnek (Heti Világgazdaság 2014). A magyarok Németországba való bevándorlásának dinamizmusa 2016-tól mérséklődött, ellentétben más kelet-európai országokból növekvő bevándorlással. 2016-ban 414 000 lengyel, 294 000 román, 283 000 olasz, 165 000 horvát, 115 000 bolgár, 29 000 szlovák, 51 000 cseh dolgozott Németországban (Bundesagentur für Arbeit 2017; Destatis 2017).

Az Egyesült Királyság a 2004-es EU integrációt követően fontos migrációs célországgá vált a magyarok számára. A kivándorlás volumene folyamatosan növekedett, 2010 óta erőteljes dinamizálódás tapasztalható. Míg 2012-ben 50 000 munkavállaló élt Nagy-Britanniában, ma számuk 96 000 fő, fele Nagy-Londonban él (Vargas-Silva 2017). A népszerű toposszal (pl. a szociális ellátórendszeren élősködő bevándorlók) ellentétben az ország valódi vonzerejét nem a juttatások, hanem a munkalehetőségek és a magasabb fizetés jelenti, ugyanis a szigetországban a minimálbér 445 000 forintnak, míg az átlagbér 658 000 forintnak felel meg (Eurostat 2017). (Az elkölthető jövedelmi hányad háztartásonkénti mediánértéke Nagy-Britanniában 3,5-szerese a magyar szintnek). Az Egyesült Királyságot nagyobb eséllyel választják a felsőfokú végzettségűek, viszont a túlzott munkaerőkínálat miatt különösen nagyarányú a túlképzettség, így az új EU-országokból érkező felsőfokú végzettséggel rendelkezők több mint fele végez kvalifikálatlan munkát (Hárs 2016). Szintűgy tévhit a nagyszámú magyar munkanélküli, ugyanis a 2004 óta csatlakozott országokból bevándoroltak közül a magyarokat jellemzi a legkisebb munkanélküliség (4,7%), valamint az ott élő magyarok közül aktívan dolgozók aránya a legmagasabb (82,5%) (Béni 2016). A magyarok 26,5%-a dolgozik a vendéglátásban és ugyanennyien a kereskedelemben és egészségügyben, míg más kelet-európai bevándorlók között az ipari szektorban és a szociális szférában elhelyezkedők aránya kiemelkedő (hungarianspectrum.org 2014; Moreh 2014). Az Egyesült Királyságban élő európai bevándorlók közül legnagyobb diaszpórákat a 818 000 lengyel, a 227 000 román, a 176 000 olasz, a 140 000 spanyol és az ugyanennyi portugál alkotja (Béni 2016; Vargas-Silva 2017).

Az osztrák munkaerőpiacra vándorló magyarok aránya nőtt meg leginkább látványosan az elmúlt fél évtizedben, ugyanis megduplázódott a magyar mun-

kavállalók száma. Jelenleg 71 000 magyar dolgozik Ausztriában, ezáltal a németek után a magyar alkalmazottak tábora lett a második. A külföldi munkavállalók között a magyarok munkanélkülisége a legalacsonyabb (6,7%) Ausztriában, és viszonylag alacsony (19%) a diplomások és magasabb a szakmunkások aránya. Az Eurostat 2017-es adatai szerint nyugati szomszédunknál a minimálbér a magyarországinak négyszerese, 450 000 forint, míg az átlagkereset 660 000 forint. Bevándorlás szempontjából említést érdemel a 40 000 főt kitevő boszniai, a 39 000 fős román, a 33 000 lengyel és a 24 000 szlovák bevándorló. A magyarok számára Ausztria esete különleges. Jelenleg a magyar foglalkoztatottak 2,1%-a (100 000 fő) ingázik külföldre (ez elmarad a szlovákok 5,8%-os vagy a románok 2,8%-os arányától), 87%-uk az osztrákokhoz jár át dolgozni elsősorban a három nyugat-magyarországi megyéből (Farkas 2015). A földrajzi közelség miatt az Ausztriában letelepedettek közül nagy számban, akár havi rendszerességgel látogatnak haza a munkavállalók, valamint gyakorlatilag minden második-harmadik Ausztriába költöző célja a rövidebb idejű – az anyagi konszolidációt támogató – munkavállalás vagy tanulás, így ebben az esetben relevánsabb mobilitásról, mint migrációról beszélni.

A külföldi munkavállalás mint életstratégia

A kivándorlást választók között egyre inkább eltűnnek a nem, kor, iskolai végzettség, családi állapot közötti különbségek. A migráció egykori társadalmi jellemzőit (például férfitöbbség, gyermektelenek, egyedülállók, középfokú végzettséggel rendelkezők, kalandvágyók) a 2000-es évek kivándorlási mintázatában még univerzális igazsággént fogadták el. Jelenleg azonban gyakorlatilag a társadalmi, jövedelmi, képzettségi hierarchia teljes vertikumából indulnak útnak a magyar állampolgárok (Blaskó, Gödri 2014; Blaskó, Ligeti, Sik 2014; Hárs, Simon 2016). A mi kutatásunk elvándorlóit nőtöbbség jellemezte, iskolai végzettség terén 46%-ban felsőfokú végzettségűek, 42%-ban érettségivel, 16%-ban szakmunkás képesítéssel rendelkeztek. A korcsoportonkénti megoszlást vizsgálva egyre ifjabbban válnak mobillá a magyarok, ugyanis a középiskola után minden harmadik-negyedik fiatal felnőtt külföldi felsőfokú oktatási intézménybe jelentkezik. Igaz, hogy a felsőfokú tanulmányok végeztével nagy számban vissza is térnek hazájukba. Az emigránsok többségét 20 és 40 év közötti fiatalok alkotják, viszont a középkorúak között is egyre népszerűbb stratégiává válik a külföldi munkavállalás vagy a munkavállalás nélküli családi integrációt célzó „szimpla” kiköltözés (részletesebben lásd a jelen tematikus számban: Siskáné Szilasi, Halász, Gál-Szabó 2017).

A külföldi letelepedés kitaposott ösvényeinek, megismert szokásainak és a fogadó országok nyitott munkaerőpiacainak köszönhetően mára a magyar emigránsok 60%-a azonnal talál munkát, sőt gyakorta már előre lefixált munká-

ra érkeznek, ötödüknek pedig csekély időre (1-3 hét) van szüksége az ideiglenes vagy állandó elhelyezkedéshez. Csupán a kint élők elhanyagolható része (8%) küzd a külföldi munkaerőpiaci elhelyezkedéssel. Hangsúlyozandó, hogy a munkavállalók 60%-a nem végzettségének megfelelő munkát kap, elsősorban azok, akik kevésbé versenyképes felsőfokú végzettséggel és gyenge nyelvtudással rendelkeznek. A karrierépítést segítheti a sokrétű külföldi kapcsolati háló, azonban gyakran lehet találkozni negatív tapasztalatokkal is. Az általunk megkérdezettek 54%-a panaszkodott amiatt (főleg a Németországban élő magyarok), hogy a külföldi lakóhelyén élő magyarok között gyenge az összefogás, nem segítik eléggé egymást a munkavállalás kezdetén, hiányoznak a magyar közösségek. A legösszetartóbb magyar diaszpórákkal Bécsben és Londonban találkozunk.

A megkérdezett magyar munkavállalóknak 10-es skálán kellett értékelniük a külföldi fizetéssel való megelégedettséget. Kétségkívül pozitívan értékelték helyzetüket, a kint élők több mint 50%-a nagyon vagy teljes mértékben elégedett fizetésével, sőt 5 alatti (tehát közepes vagy alacsony fokú) megelégedettséget csupán 13%-uk jelölt. Nagyobb szórást és elégedetlenséget mutatnak az előrejutás lehetőségeire adott válaszok: harmaduk teljes megelégedettségéről számolt be, viszont a szűkös karrierlehetőségekről, a társadalmi ranglétrán felfelé mozdulás akadályokba ütközéséről a kint élők 37%-ának semleges vagy negatív a véleménye.

Magyar szempontból kedvezőtlen adat, hogy a megkérdezett külföldi magyarok döntő hányada (77%-a) nem tervezi a hazaköltözést, sőt harmaduk a közeljövőben családját is szeretné kiköltöztetni. A hazaköltözést célként kitűző, tehát a külföldi létet (ideiglenes) anyagi, egzisztenciális megerősödés okán választó emigráns magyarok 30%-a egy éven belül, 26%-a pedig 2 éven belül tervezi a hazaköltözést. Fő okként a családalapítást, a hazai környezetben történő gyermeknevelést, a vállalatalapítást és/vagy annak további fejlesztését, a biztos anyagi alapokon nyugvó egzisztenciát, a hitelek törlesztése után családi ház építését, valamint a hazaszeretetet említették. Még szociodemográfiai szempontból sem egyértelműen kedvezőtlen a rövidebb időre történő elvándorlás, mivel növekednek a hazautalások, a külföldi szaktudást a hazatérők később itthon kamatoztathatják, bátrabb, profibb és széles látókörű vállalkozókká válhatnak. A mérleg másik serpenyőjében a ciklikus migráció negatív hatásai találhatók: a másodlagos polgárok „termelése”, a családi integráció, kohézió gátlása, a kulturális súrlódások erősödése és a végleges visszatelepedés esélyének csökkenése.

A külföldi munkavállalás egyik fontos magyarázó tényezője a Magyarországon maradt/hagyott családtagok folyamatos anyagi támogatása. A KSH (2017) szerint a 2010 óta dinamikusan növekvő kivándorlásnak köszönhetően drámaian növekedtek a hazautalások: 920 milliárd Ft-ot tettek ki 2015-ben, amely az ország éves GDP-jének 3%-a. A hazautalások 2012 és 2015 között 236 milliárd forinttal növekedtek, azóta a növekedés dinamikája valamelyest visszaesett a Világbank adatai szerint (data.worldbank.org 2017), azonban a hazai elemzők hosszabb távra is növekedést jeleznek (Hornýák 2016). A 920 milli-

árd forintos hazautalás azt jelenti, hogy feltételezve, hogy 300-400 ezren rendszeresen küldenek pénzt, átlagosan 200-250 ezer forintot tesznek félre havonta a külföldön dolgozó magyarok. A jövőbeni esetleges visszaesésnek két oka lehet: a kivándorlás üteme lassul, illetve egyre többen viszik magukkal közeli családtagjaikat (főként házasársat/élettársat és gyermekeket). Számos interjúnk egy újabb jelenséget is feltárt: a magasabb jövedelmi csoportokba tartozó, külföldön biztos egzisztenciával rendelkező magyarok – az unokák nevelése és nem utolsósorban a külhoni magasabb szintű egészségügyi és szociális ellátás miatt – már a nagyszülőket is egyre nagyobb számban költöztetik ki.

Az általunk megkérdezettek fele nem támogatja itthon maradt családtagjait (vagy azért, mert nem igénylik, vagy a saját megélhetésük anyagi biztosítása után nem marad hazautalásra szánt jövedelem). Akik támogatják az itthon maradottakat, 50–150 000 forintot tudnak havi szinten hazaküldeni. (Kutatásunkban azonban a jövedelemmel, hazautalásokkal kapcsolatos kérdésekre érthetően 50%-nál alacsonyabb válaszolási hajlandóságot tapasztaltunk, tehát eredményeink torzíthatnak.)

A GDP-arányos hazautalások tekintetében Magyarország az egykori keleti blokk országai között vezető helyen áll, 3%-ot meghaladó értékével. A Világbank és az OECD 2015-ös számításai szerint az Európai Unió összes bruttó nemzeti termékének 0,6%-a származik hazautalásokból, míg a kelet- és közép-európai országok GDP-jének 2,1%-a. A 2004 után csatlakozott államok közül csak Lettország (5%) és Horvátország (4,3%) előzi meg hazánkat. Meglepő, hogy a régóta és magas szintű emigrációval sújtott Románia (1,7%) és Bulgária (3%) esetében is kisebb a hivatalos (!) hazautalások mértéke. Léteznek szélsőséges esetek is, például Moldova, ahol jelenleg minden harmadik aktív korú külföldön keresi a kenyerre valót (a GDP 25%-át teszik ki a hazautalások), míg Koszovó is kiugró példa a maga 16,7%-os értékével (data.worldbank.org 2017).

Szubjektív jóllét a kivándorolt magyarok körében

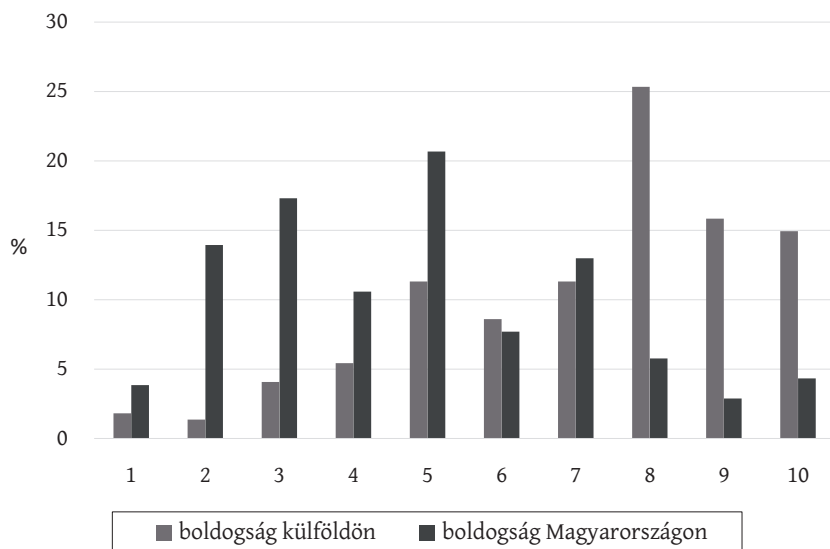
A World Happiness Report komplex makromodellje a szubjektív jóllétet hat tényezővel magyarázza: az egy főre jutó GDP, az egészségben eltöltött várható élettartam, azok aránya, akik baj esetén számíthatnak valaki támogatására, a korrupció elterjedtségéről alkotott vélemény, a nagylelkűség jelenléte a társadalomban (ezt az adományozás gyakoriságával mérik) és a döntési szabadság önértékelés alapján észlelt szintje (Helliwell, Layard, Sachs 2017).

A magyarok megelégedettsége, boldogságérzete az egykori vasfüggönytől keletre fekvő országok lakosainak átlagánál is lényegesen rosszabb. Idén a 10-es skálán 5,32-es átlagával a Föld 155 országából 75. helyezést ért el Magyarország (Jordánia és Jamaica között), míg a térségbeli államok egytől egyig előnyösebb pozícióval szerepeltek: Csehország 23., Szlovákia 40., Lengyelország 46., Romá-

nia 57., Szerbia 73. Nálunk leginkább a korrupció, a döntési szabadság és a nagylelkűség (szubjektív) tényezői terén tapasztalni deficitet. A magyar elégedettség (pontosabban elégedetlenség) szintje az 1989-es politikai fordulat óta tartósan alacsony és különösebb ingadozások nélkül lassan tovább romlott. A 3. ábra is mutatja, hogy az általunk megkérdezett külföldön élő magyarok átlagos szubjektív jóllétszintje még az itthoniak pesszimista attitűdjét is alulmúlja 4,82-es értékével. Nem meglepő tehát, hogy ők az ország elhagyása mellett döntöttek, és mind objektív (gazdasági), mind szubjektív (egyéni elégedettség) szempontból kedvezőbb országokban telepedtek le: a világ legboldogabb államait koncentráló Észak-Európában (Norvégiában, Dániában, Izlandon mérték a legmagasabb elégedettséget 7,5 fölötti értékkel), Svájcban, Ausztriában, az Amerikai Egyesült Államokban, Németországban, az Egyesült Királyságban.

A magyarok kirívó elégedetlenségét többek között a rossz egészségügyi ellátás magyarázza, míg a leginkább javítani képes tényező a tanulás, főleg a felsőfokú tanulmányok, a szakismeret, a nyelvismeret és a kultúra. Általánosan fontos elégedettségnövelő tényező a társadalmi kapcsolatok minősége és mennyisége, gondolva itt a párkapcsolatokra, a rokoni és a baráti viszonyokra. Magyarországon relatíve alacsony az elégedettségnövelő társadalmi kapcsolatok intenzitása, a rokoni és baráti kapcsolatok fenntartása, a biztos megélhetés megteremtése – nem önértékük (kapcsolati tőkeértékük) miatt – javítják a szubjektív jóllétet. A munkanélküliség, valamint a végzettségnek nem megfele-

3. ábra: A külföldön élő magyarok elégedettsége Magyarországon és külföldön
Satisfaction of Hungarian emigrants in Hungary and abroad

1: legkevésbé elégedett, 10: leginkább elégedett.

Adatok forrása: online kérdőív a külföldön élő magyarok körében (n=245).

4. ábra: A külföldi munkavállalásra sarkalló taszító és vonzó tényezők
Push and pull factors promoting Hungarians' emigration

Adatok forrása: online kérdőív a külföldön élő magyarok körében (n=245).

lő munka is rontja a megelégedettséget, sőt ez a hatás gyorsan továbbterjed a családtagokra is – a jövővel kapcsolatos anyagi és egzisztenciális bizonytalanságérzet növekedése okán (Molnár, Kapitány 2006; Sági 2006; Stutzer, Frey 2006). Ezt főként a lakhatás és a felhalmozás biztonságának veszélybe kerülése indokolja. Érdekes jelenség a vállalkozók átlagosnál nagyobb elégedettsége, amely mögött talán az eltírt jövedelem miatt kialakult pénzügyi és egzisztenciális biztonság áll.

Kutatásunk alátámasztja, hogy a külföldön élő magyarok elégedetlenségét magyarázó okok tárháza kimeríthetetlen. Az emigráció első számú indokai természetesen gazdasági-pénzügyi jellegűek, ezen kívül a méltó munkakörülményeket, az előrelépés lehetőségét hiányolják (4. ábra). A bizonytalanság, a depriváció, a reménytelenség szintén taszító faktor, amely a növekvő mértékben polarizálódó társadalom terméke, különösen a társadalom alsó és középső státuszcsoportjaiba tartozókat sújtva. Az évtizedek alatt egyre szélesebb társadalmi törésvonalakat mélyítő politika, a súlyosbodó korruptió, a panasztársadalom, valamint a polgári öntudat hiánya mind-mind indoka a kivándorlásnak.

A külföldi ideiglenes vagy végleges letelepedés elsősorban a magasabb bérek, a karrierlehetőség, a sokszínűbb munkaerőpiac miatt vonzó (4. ábra). Emellett az itthon maradt családtagok biztos támogatása, az idegennyelv-tanulás, a multikulturális környezet pozitív légköre (tolerancia, befogadás), a külföldi kapcsolati háló erősítése, bővítése, az elismerés iránti vágy, valamint a természeti környezet minősége képezik az emigráció motivációit.

A realitások talajától azonban gyakran elrugaszkodva az emigráció mellett döntők hajlamosak a mobilitás előnyeinek felülértékelésére, sokszor túlzott mértékű kitörési lehetőségként tekintenek a külföldi munkavállalásra, ami ma

már a felnövekvő generációk életstratégiáját is meghatározza és befolyásolja a továbbtanulási szándékot. A kivándorlást sokan önmagában társadalmi mobilitásként értelmezik.

Összefoglalás

A magyarok kivándorlása, külföldön folytatott tanulása, munkavállalása egyre inkább életstratégiává válik nemtől, kortól, társadalmi osztálytól, iskolai végzettségtől, származástól, lakhelytől, szocializációs háttértől, egyéni kulturális jellemzőktől függetlenül. A magyarok emigrációs hajlandósága 2010-ig elmaradt a posztszocialista átmeneti országok társadalmait már a 2000-es évek eleje óta sújtó nagyütemű kivándorlástól. Ezzel együtt az Európai Unió munkaerőpiacának megnyitása, kiegészülve a családok ezreinek eladósodását okozó világgazdasági recesszióval, 1989 után Magyarországról is elindította és felgyorsította a külföldre vándorlást. A magyar emigráció célországainak sorrendjét Németország és az Egyesült Királyság vezeti, a harmadik helyen Ausztria áll. A három országban együttesen közel 300 ezer magyar dolgozik, tanul vagy él együtt emigráns családdal. Észak-Európa, a Benelux államok, Svájc, Olaszország és Spanyolország, sőt Lengyelország és Szlovákia is egyre jelentősebb mobilitási célponttá válik. Jelenleg a külföldön élő magyarok száma becslések szerint 350 és 600 ezer fő közé tehető, a kiköltözés dinamikája 2010-től 2014-ig növekedett, azóta magas szinten stagnálást, kismértékű lassulást lehet tapasztalni.

A migráció jövőbeli mintázatai kiszámíthatatlanok, ugyanis a makrogazdasági környezet, az intézményhálózat, a szociális és egészségügyi ellátórendszer, az oktatás színvonala, a politikai klíma alapvető befolyást gyakorol az individuális és családi döntésekre. Tény, hogy míg két évtizede kalandvágyának számított a migrációs lét, jelenleg általánosan elfogadott életstratégia, amely lehet végleges és ideiglenes, esetleg időnként megismétlődhet. Egyre összetettebb külföldi kapcsolati hálók alakulnak ki, egyre szélesebben tapasztalják ki a migráció szimbolikus ösvényeit. Gazdasági téren a GDP 3%-át kitevő hazautalások jelentősen javítják az otthon maradtak életszínvonalát, a gazdasági-társadalmi felzárkózáshoz azonban nem elégségesek.

A kivándorló magyarok kétharmada nem tervezi a hazaköltözést, sőt családtagjaikat is egyre gyakrabban költöztetik magukhoz. A migrációt tudatosan ideiglenes állapotnak felfogó, anyagi és egzisztenciális megerősödést biztosító lehetőségként tekintő magyar állampolgárok – az előző csoporttal szemben – a családi kötelek, a magyarországi vállalkozás indítása, a hazai karrierlehetőségek és a hazaszeretet, a lokálpatriotizmus miatt rövidebb-hosszabb idő elteltével visszaköltöznek az országba. A remigráció a kvalifikáltabbak irányában szelektív, azon túlképzett magyarok, akik nem jutnak végzettséghez megfelelő munkához, hajlamosabbak a hazatérésre (és az újabb szerencsepróbálásra).

Mindehhez hozzá kell tenni, hogy a vizsgálatunkban megkérdezettek lényegesen nagyobb csoportja (77%-a) nem tervezi a hazaköltözést.

A migráció mögött megszámlálhatatlan vonzó és taszító tényező áll. A kivándorlásra ösztönző okok között legfontosabb a pénzügyi instabilitás, az alacsony bérek, a gazdasági recesszió, az oktatás alacsony színvonala, a közösségeket, családokat, barátokat egymástól eltávolító, mételyező politika hatása, a szegénység, a munkanélküliség, a reményvesztettség-érzés, valamint a közeli és távoli jövővel kapcsolatos teljes bizonytalanság. Ezzel ellentétben a célországok a négy-hatszoros fizetés, a biztos munkahely, a karrierlehetőségek, a megtakarítások lehetősége, az itthon maradt (hagyott) családok anyagi támogatása, a jobb életkörülmények, a kulturális sokszínűség, a befogadó társadalmi légkör, a multikulturális környezetben történő szocializálódás előnyei, az idegen nyelvtudás megszerzhetősége, az oktatás magas színvonala, a minőségi természeti környezet és a kiszámítható jövő miatt válnak vonzó letelepedési és jövőépítési helyszínekké.

Köszönetnyilvánítás

A kutatás az OTKA 109449. számú, Legújabb trendek a magyarországi kivándorlásban című, 2013 és 2017 között megvalósuló kutatási projekt támogatásával készült.

Irodalom

- Béni, A. (2016): This is what Hungarians do for living in the U.K. *DailyNews Hungary*, július 30. <https://dailynewshungary.com/this-is-what-hungarians-do-for-a-living-in-the-u-k/> (Letöltés: 2017. április 21.)
- Blaskó Zs., Fazekas K. (szerk.) (2016): *Munkaerőpiaci tükrök 2015*. MTA KRTK Közgazdaság-tudományi Intézet, Budapest
- Blaskó Zs., Gödri I. (2014): Kivándorlás Magyarországról: szelekció és célország-választás az „új migránsok” körében. *Demográfia*, 4., 271–307.
- Blaskó Zs., Ligeti A. S., Sik E. (2014): Magyarok külföldön – Mennyien? Kik? Hol? In: Kolosi T., Tóth I. Gy. (szerk.): *Társadalmi riport 2014*. TÁRKI, Budapest, 351–372.
- Bundesagentur für Arbeit (2017): *Auswirkungen der Migration auf den deutschen Arbeitsmarkt*. Bundesagentur für Arbeit, Nürnberg (Berichte: Arbeitsmarkt kompakt)
- Destatis (2017): *Ausländische Bevölkerung nach ausgewählten Staatsangehörigkeiten*. <https://www.destatis.de/DE/ZahlenFakten/GesellschaftStaat/Bevoelkerung/MigrationIntegration/AuslaendischeBevolkerung/Tabellen/StaatsangehoerigkeitJahre.html> (Letöltés: 2017. április 3.)
- European Commission (2014): *EU Employment and Social Situation*. Quarterly Review with supplement on “Recent trend in the geographical mobility of workers in the EU” <http://ec.europa.eu/social/main.jsp?langId=en&catId=89&newsId=2087&furtherNews=yes> (Letöltés: 2017. május 2.)
- Eurostat (2017): *Wages and labour costs*. http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Wages_and_labour_costs (Letöltés: 2017. április 24.)
- Farkas M. (2015): Többszörösére nőtt az ingázók száma. *Magyar Nemzet*, június 10. <https://mno.hu/belfold/tobbszorosere-nott-az-ingazok-szama-1290075> (Letöltés: 2017. május 3.)

- Fazekas K., Varga J. (szerk.) (2015): *Munkaerőpiaci tükrő 2014*. MTA KRTK Közgazdaság-tudományi Intézet, Budapest
- Gödri, I. (2015): International migration. In: Monostori, J., Orti, P., Spéder, Zs. (eds.): *Demographic Portrait of Hungary 2015*. Hungarian Demographic Research Institute, Budapest, 185–209.
- Hárs Á. (2008): Csatlakozás és csatlakozás – a magyar munkaerőpiac és a migráció. In: Kolosi T., Tóth I. Gy. (szerk.): *Társadalmi riport 2008*. TÁRKI, Budapest, 108–130.
- Hárs Á. (2012): A munkaerő migrációja Magyarországon a kilencvenes és a kétezres években. *Bevándorlás és elvándorlás a munkaerő-felmérés alapján*. MTA KTI, Budapest (TÁMOP-2.3.2-09/1 Műhelytanulmányok; T/15.)
- Hárs Á. (2016): Elvándorlás és bevándorlás Magyarországon a rendszerváltás után – nemzetközi összehasonlításban. In: Blaskó Zs., Fazekas K. (szerk.): *Munkaerőpiaci tükrő 2016*. MTA KRTK Közgazdaság-tudományi Intézet, Budapest, 39–53.
- Hárs Á., Simon D. (2016): Munkaerő-migráció, ingázás, kivándorlás. In: Blaskó Zs., Fazekas K. (szerk.): *Munkaerőpiaci tükrő 2015*. MTA KRTK Közgazdaság-tudományi Intézet, Budapest, 72–85.
- Helliwell, J. J., Layard, R., Sachs, J. (eds.) (2017): *World happiness report*. Sustainable Development Solutions Network, New York <http://worldhappiness.report/wp-content/uploads/sites/2/2017/03/HR17.pdf> (Letöltés: 2017. május 5.)
- Heti Világgazdaság (2014): Németországban él, de gyerekeit itthon hagyta? Kap 400 eurót! http://hvg.hu/gazdasag/20140916_ilyen_csaladi_potlekre_se_hallott_meg (Letöltés: 2017. május 7.)
- Hornýák J. (2016): Több kivándorló utal haza, de kevesebbet? *Világgazdaság*, augusztus 19. <https://www.vg.hu/gazdasag/tobb-kivandorlo-utal-haza-de-kevesebbet-474297/> (Letöltés: 2017. november 2.)
- Horváth Á. (2016): Visszatérő kivándorlók. In: Blaskó Zs., Fazekas K. (szerk.): *Munkaerőpiaci tükrő 2016*. MTA KRTK Közgazdaság-tudományi Intézet, Budapest, 106–115.
- Kolosi T., Tóth I. Gy. (szerk.) (2014): *Társadalmi riport 2014*. Társi, Budapest
- Kolosi T., Tóth I. Gy. (szerk.) (2016): *Társadalmi riport 2016*. Társi, Budapest
- KSH (2014): *SEEMIG Managing migration in South East Europe – Helyzetkép a magyarországi elvándorlásról 2014*. Budapest
- KSH (2017): *Nemzeti számlák, GDP*. https://www.ksh.hu/nemzeti_szamlak_gdp (Letöltés: 2017. április 25.)
- Kurekova, L. (2011): *Theories of migration: Conceptual review and empirical testing in the context of the EU East-West flows*. Interdisciplinary conference on migration c. konferencia-előadás. Economic change, social challenge, University College, London, 2011. április 6–9.
- Lados, G., Hegedűs, G. (2016): Returning home: An evaluation of Hungarian return migration. *Hungarian Geographical Bulletin*, 4., 321–330. <http://doi.org/cf22>
- Lakatos K. (2015): Külföldön dolgozó magyarok, Magyarországon dolgozó külföldiek. *Statistikai Szemle*, 2., 93–112.
- Martin, R., Radu, D. (2012): Return migration: The experience of Eastern Europe. *International Migration*, 6., 109–128. <http://doi.org/f4c6xk>
- Massey, D. S., Arango, J., Hugo, G., Kouaouci, A., Pellegrino, A., Taylor, J. E. (1993): Theories of international migration: A review and appraisal. *Population and Development Review*, 3., 431–466. <http://doi.org/fpbvfa>
- Molnár Gy., Kapitány Zs. (2006): Mobilitás, bizonytalanság és szubjektív jól-lét Magyarországon. *Közgazdasági Szemle*, október, 845–872.
- Moreh, C. (2014): Magyar bevándorlók az Egyesült Királyságban: demográfiai, földrajzi és szociológiai körkép. *Demográfia*, 4., 309–343.
- Piesse, M. (2014): *Factors influencing migration and population movements*. Future Directions International, Dalkeith (Strategic Analysis Paper)
- Rohr A. (2012): Kivándorlási, külföldi munkavállalási tervek a PTE hallgatóinak körében. *Acta Sociologica*, 5., 181–190.
- Sági M. (2006): A lakossági elégedettség alakulása. In: Szivós P., Tóth I. Gy. (szerk.): *Feketén, fehérén*. TÁRKI, Budapest, 149–162. (TÁRKI Monitor Jelentések, 2005)
- Siskáné Szilasi B., Halász L., Gál-Szabó L. (2017): A magyar fiatalok erősödő kivándorlási szándékának kiváltó okai és jellemzői. *Tér és Társadalom*, 4., 131–147. <http://doi.org/10.17649/TET.31.4.2885>
- Stutzer, A., Frey, B. S. (2006): *What happiness research can tell us about self-control problems and utility misprediction*. Institute for Empirical Research in Economics University of Zurich, Zurich (IZA Discussion Paper; 1952)

- Szeitl B. (2015): Helyzetkép a mai magyarországi migrációs folyamatokról. *Forrás*, 7., 214–224.
- UN (2017): *World Population Prospects 2017*. United Nations, DESA / Population Division. <https://esa.un.org/unpd/wpp/> (Letöltés: 2017. május 5.)
- Vargas-Silva, C. (2017): *EU migration to and from the UK*. <http://www.migrationobservatory.ox.ac.uk/resources/briefings/eu-migration-to-and-from-the-uk/> (Letöltés: 2017. április 29.)
- <https://data.worldbank.org/indicator/BX.TRF.PWKR.DT.GD.ZS> (Letöltés: 2017. május 2.)
- <http://hungarianspectrum.org/2014/06/08/hungarian-immigrants-in-london-and-environs/> (Letöltés: 2017. május 5.)

Migrációs regionális profilok vizsgálata Magyarországon, nagy mintás adatbázison

Analysis of regional emigration profiles in Hungary based on a large sample

SZILÁGYI ROLAND, VARGA BEATRIX,
SISKÁNÉ SZILASI BEÁTA

SZILÁGYI Roland: intézetigazgató egyetemi docens, Miskolci Egyetem, Gazdaságtudományi Kar, Gazdaságelméleti és Módszertani Intézet; 3515 Miskolc-Egyetemváros; strolsz@uni-miskolc.hu

VARGA Beatrix: tanszékvezető egyetemi docens, Miskolci Egyetem, Gazdaságtudományi Kar, Gazdaságelméleti és Módszertani Intézet; 3515 Miskolc-Egyetemváros; stbea@uni-miskolc.hu

SISKÁNÉ SZILASI Beáta: tanszékvezető egyetemi docens, Miskolci Egyetem, Műszaki Földtudományi Kar, Földrajz-Geoinformatika Intézet; 3515 Miskolc-Egyetemváros; ecobea@uni-miskolc.hu

KULCSSZAVAK: kivándorlás; migrációs profil; nemzetközi összehasonlítás; regionális egyenlőtlenségek

ABSZTRAKT: Kutatásunkban – 2013 és 2016 között közel 6000 fő megkérdezésén alapuló kérdőíves adatgyűjtéssel – válaszokat kerestünk arra a kérdésre, hogy vajon előrejelezhető-e a lakosság migrációs szándéka. Milyen tényezők befolyásolják azt a döntést, hogy valaki el szeretné hagyni az országot – függetlenül attól, hogy kényszerű, kényelmi, praktikus vagy érzelmi okokból teszi azt. Meg lehet-e mondani, hogy milyen tulajdonságokkal rendelkeznek azok az emberek, akik inkább hajlamosak a kivándorlásra, és mi jellemzi azokat, akik lokálpatrióta érzelmeik miatt nem válnak emigránssá.

Tanulmányunk első részében áttekintjük a 20. és 21. századi magyarországi kivándorlási hullámok kiváltó okait, az emigránsok társadalmi helyzetét, demográfiai jellemzőit, a kibocsátó területeket és a célországokat. A történeti áttekintés célja, hogy a napjainkban vándorbotot fogók és a korábbi exodusok résztvevői közötti hasonlóságokat, illetve különbségeket feltárjuk. Megkíséreljük meghatározni, hogy objektív és szubjektív tulajdonságok mennyiben járulnak hozzá ahhoz, hogy valaki külföldre készüljön hosszabb vagy rövidebb időre, illetve mennyivel nagyobb az esélye az itthon maradásnak. A vizsgált tényezők alapján bemutatjuk a régiók közötti különbségeket, valamint azt, hogy a heterogén földrajzi, gazdasági, demográfiai tulajdonságokkal rendelkező lakosok kivándorlási hajlandósága milyen eltéréseket mutat.

A fenti kérdések megválaszolása nem egyszerű. Nemcsak azért, mert összetettségüknel és társadalmi jellegükkel fogva sem a szándék, sem az azt befolyásoló tényezők nem mérhetők egzakt módon, de azért sem, mert a megfelelő módszertan megválasztása is számos további kérdést vet fel.

Roland SZILÁGYI: associate professor, head of institute, Institute of Economic Theory and Methodology, Faculty of Economics, University of Miskolc; H-3515 Miskolc-Egyetemváros, Hungary; strolsz@uni-miskolc.hu

Beatrix VARGA: associate professor, head of department, Institute of Economic Theory and Methodology, Faculty of Economics, University of Miskolc; H-3515 Miskolc-Egyetemváros, Hungary; stbea@uni-miskolc.hu

Beáta SISKÁNÉ SZILASI: associate professor, head of department, Institute of Geography and Geoinformatics, Faculty of Earth Science and Engineering, University of Miskolc; H-3515 Miskolc-Egyetemváros, Hungary; ecobea@uni-miskolc.hu

KEYWORDS: emigration; emigration profile; international comparison; regional inequalities

ABSTRACT: With this research, we aim to answer whether it is possible to predict the population's migration intentions and whether the different regions vary in migration potential. We also ask what kind of factors influence one's determination to leave the country regardless of the fact that it is carried out by force, out of convenience, or for practical or emotional reasons. Can it be determined what characteristics people possess who tend to emigrate? In order to answer these questions, we processed survey information based on interviews with almost 6000 people (age 18–60) between 2013 and 2016.

In the first part of our study, we review the root causes of Hungarian emigration waves during the 20th and 21st centuries as part of which we analyze emigrants' social status, their demographic features, issuing territories and target countries. The aim of the historical overview is to highlight similarities and differences between former exodus participants and today's emigrants.

Addressing the research questions is hard because of their complexity and because it is not possible to measure the contributing factors' social character (either the intention or the influencing factors) in an exact way. Furthermore, methodology raises additional questions. Perhaps this is the reason why the majority of migration studies are limited to the descriptive analysis of the demographic and economic characteristics of the registered emigrants compared to the statistical features of the domestic population. For the same reason, most of these studies fail to estimate and predict the probability of emigration and its changes.

In our study, we use logistic regression function to determine how certain subjective and objective factors (happiness, satisfaction, knowledge, employment, economical, educational background) contribute to the fact that one tends to move abroad for a shorter or longer period of time. Based on this we discuss whether there are differences between the regions with differing geographic, economic and demographic characteristics.

Bevezetés

A vándorlók mindenütt és mindenkor két ok miatt ragadnak vándorbotot: vagy az életminőségük javításának érdekében vállalják a nem kis traumával járó lakóhely-változtatást, vagy pedig kényszerítik őket otthonuk elhagyására. A rossz életminőség leggyakrabban a nehéz anyagi helyzetet, a kedvezőtlen életkörülményeket jelenti. Politikai, etnikai, vallási alapú üldöztetéssel, háborús krízissel is gyakran találkozhatunk a migrációt kiváltó okok között. Vándorlásra ösztönző motiváció lehet még a jobb egészségügyi ellátás reménye, a tanulás kedvezőbb feltételeinek igénybevétele és a rokoni-etnikai kapcsolatok megerősítésének vágya. Magyarország történelmében a vándorlá-

sokat kiváltó – korábban említett – valamennyi ok előfordult. Kutatásunkban arra kerestük a választ, hogy milyen mértékű területi különbségek mutathatók ki az emigrációs okok között.

A vándorlók demográfiai tulajdonságai alapján jellemezhetőek. Fontos információ az elemzések szempontjából a vándorlók kora, neme, családi állapota, iskolai végzettsége, illetve az a tény, hogy a vándorlók egyénileg vagy csoportosan indulnak „szerencsét próbálni”. A vándorlók jellemzően fiatalabbak az otthon maradt népességnél és alulreprezentáltak körükben a kisgyermek aránya. Ennek következtében a migráció a kibocsátó területek öregedésével, a befogadó területek fiatalodásával jár együtt. Ennek a – kibocsátó terület makrogazdasági folyamatai szempontjából kedvezőtlen – következménynek az ellensúlyozására nyilvánvaló lépés lehet a kivándorlás intenzitásának csökkentése.

Az új környezetbe való beilleszkedés annál könnyebben valósul meg, minél felkészültebb a migráns. Az integrálódási folyamatot befolyásolja, hogy a bevándorló beszél-e az új ország nyelvén, van-e piacképes szaktudása, ismeri-e az új haza lakosságának szokásait, el tudja-e fogadni írott és íratlan törvényeit, tisztában van-e a kulturális különbségekkel. Az emigránsok és a kivándorlást még csak tervezők körében végzett felmérések új lehetőséget teremthetnek a migrációs folyamatok, szándékok és indítékok, térségi sajátosságok megismerésében (Gödri, Feleký 2013; Sik, Szeitl 2016).

A magyarországi kivándorlások rövid története

Emigráció az első világháború előtt

A korábbi évszázadokban Magyarország migrációs szempontból általában befogadó országnak volt tekinthető. Fordulatot a 19. század vége hozott, amikor tömegek hagyták el az óhazát. A magyarországi emigráció része volt az európai kivándorlási hullámnak, a földnélküliség, a mostoha életkörülmények, a munkanélküliség tömegeket készítetett hazájuk elhagyására.

Magyarország vármegyéiből – a kikötői regisztrációk adatai szerint – 1900 és 1913 között közel másfél millióan érkeztek Észak-Amerikába. A jelentős mértékű visszavándorlás és a többszöri oda-vissza utazás a kivándorlók tényleges számát valamelyest csökkentette. Az emigránsok többsége az északkeleti vármegyékből származott. Az országot elhagyók között igen nagy számban volt kiátástalan gazdasági és bizonytalan politikai környezetben élő felvidéki, szlovák és rutén lakosság, a kivándorlóknak csupán 30%-a volt magyar nemzetiségű. A Magyarország területéről kivándorlók túlnyomó többsége föld nélküli paraszt volt (KSH 2011).

Emigráció a két világháború között és a második világháborút követően

A két világháború közötti időszakban a kivándorlás minimálisra csökkent, a kivándorlók és a bevándorlók száma közel azonos nagyságú volt. Az Egyesült Államok korlátozó intézkedései következtében Kanada, Argentína, Brazília és Ausztrália lettek az egyre népszerűbb célországok. Módosult a kivándorlók társadalmi helyzete is, az agrárnépesség mellett egyre több ipari munkás, kereskedő és értelmiségi hagyta el Magyarországot.

A 20. század tömegeket érintő európai migrációjának újabb szakasza szorosán összefügg a náciizmussal, a holokausztal és a nacionalizmussal. A 2. világháború alatti és utáni években tömegek menekülése és kényszerkitelepítése jellemezte egész Közép- és Kelet-Európát. Durva becslések szerint 1945 és 1950 között 15,4 millió ember hagyta el hazáját a térségben.

Ebben az időszakban elsősorban politikai és ideológiai okok miatt több tízezen menekült el Magyarországról. A kollektív büntetés egyik formájaként a 1946 és 1949 között egyes források szerint 170–185 ezer (Illés, Habcicsek 1996; Valuch 2005), míg más források szerint 225–280 ezer (KSH 2011) német nemzetiségű magyar állampolgárt utasítottak ki Magyarországról.

A háború után a holokausztot túlélő zsidóság anyagilag kifosztva, régi gazdasági súlyát elveszítve tekintett a jövőbe, és sokan közülük is a kivándorlást választották. Ausztria és Németország hontalan táboraiiban 1945–1948 között megközelítőleg 25 ezer magyarországi zsidót regisztráltak (Endrei 2004).

Migráció a 20. század második felében

1951-ben a genfi egyezmény hatására Európában befejeződtek a kikényszerített vándormozgalmak. Az országhatárt átlépő migráció Magyarországon évekre megszűnt, ugyanis a nyugati határon megépült a szinte átjárhatatlan vasfüggöny (de a szomszédos szocialista országok közötti migráció is lehetetlenné vált).

Csak 1956 októbere ütött rést átmenetileg a hermetikus határázaron, ami a forradalmat követő hetekben újabb tömeges kivándorlási lavinát indított el. Az 1956-os forradalom és szabadságharc leverését követően a Magyarországról elmenekültek összlétszáma – a hivatalos osztrák és jugoszláv jelentések szerint – 193 885 fő volt (KSH 1957). Ez a magyar emigráció történetében ez idáig az időegységre jutó legmagasabb kivándorlási érték volt, amely az akkori lakosság közel 2%-át tette ki, és meghaladta két (akkori) év teljes természetes szaporulatát. Az emigrálók több mint fele 25 évesnél fiatalabb volt, az ország 15–24 éves korú lakosságának több mint 4%-a vándorolt ki. A külföldre távozottak közel egyharmada a 25–39 éves korosztályhoz tartozott. A kivándorlók között kétszer annyian voltak a férfiak, mint a nők. Különösen sokan éltek az emigrálás lehetőségével a katonaköteles kor előtt álló 19–20 évesek körében. Ennek a társadalmi csoportnak 10%-a választott új hazát. A forradalmat követő emigráció-

ban részt vevők több mint fele budapesti lakos volt, és nagy arányban menekültek el az osztrák határhoz közel eső helységekből is. Az alföldi és tiszántúli területek érintettsége volt a legalacsonyabb.

A forradalom leverése után tapasztalt tömeges kivándorlás kedvezőtlenül érintette Magyarország népességének nem és kor szerinti összetételét is. Mivel túlnyomó többségben fiatalok távoztak az országból és fiatalok voltak a harcokban elesett áldozatok is, a 15–25 évesek között volt legszembetűnőbb a nőtöbbslet növekedése. Míg 1955-ben a 15–19 éves korcsoportot férfítöbbslet jellemezte, addig 1957-ben már nőtöbbsletet mutattak az adatok. Ebben a fiatal korcsoportban a feminizációs arány (az ezer férfira jutó nők száma) egy év alatt – elsősorban a migrációnak tulajdoníthatóan – 990-ről 1025-re növekedett. A 20–24 éveseknél 1000-ról 1040-re nőtt a feminizációs arány.

1957-től hosszú évtizedekre megint szigorú ellenőrzés alá kerültek a határok. 1957 és 1990 között a magyarországi emigráció minimálisra csökkent, és évente csupán néhány ezren hagyták el az országot.

1. táblázat: A 20. század magyarországi kivándorlási hullámainak jellemzői
Migration waves in Hungary during the 20th century

Megnevezés	Az 1. világháború előtt (1900–1913)	A 2. világháború alatt és után (1945–1951)	Az 1956.évi forradalom után (1956–1957)	Az 1990-es években
A főbb kibocsátó területek	Északkeleti vármegyék	Dél-Alföld, Dél-Dunántúl régiói	Budapest, dunántúli régiók	Budapest, a szocialista ipar városai
A legfontosabb célországok	Egyesült Államok	Németország, Izrael, Észak-Amerika, Ausztrália	Észak-Amerika, Nyugat-Európa	Németország, Ausztria
A kivándorlók tipikus társadalmi helyzete	Nincstelen mezőgazdasági munkások	Magasan képzettek, kisebbséghez tartozók (németek, mérnökök, szlovákok), zsidók, orvosok katonatisztek, az arisztokrácia tagjai	Egyetemi hallgatók, szakmunkások,	Magasan képzettek, munkanélküliek, felső középosztálybeliek
A kivándorlók nem szerinti összetétele	Eleinte markáns férfítöbbslet, majd egyre több nő	A nemek aránya megközelítőleg kiegyenlített	Kétharmada férfi, egyharmada nő	Férfítöbbslet
A kivándorlás főbb okai	Kilátástalan gazdasági helyzet, rossz életkörülmények	Politikai üldözés, kényszerű kitelepítések	Politikai üldözés	Jövedelemszerzés, tanulási cél
A kivándorlók kor szerinti összetétele	Fiatal korcsoportok	Valamennyi korosztály érintett	Rendkívül fiatal korcsoportok	Fiatal korcsoportok

A ki- és bevándorlásról szóló, 1989. évi XXIX. törvény hatálybalépését követően a magyar állampolgárok alanyi jogon utazhatnak külföldre. Annak ellenére, hogy a rendszerváltozással szabadon átjárhatóvá váltak a határok, az elvándorlók száma nem növekedett meg drasztikusan az 1990-es években. A kivándorlók között felülreprezentáltak voltak a magasan képzett, nyelvtudással rendelkező fiatalok, akik vagy a jobb megélhetés reményében, vagy a munkanélkülivé válás veszélye elől menekülve fogtak vándorbotot (1. táblázat).

Emigráció a 21. század elején

2004. május 1-jén Magyarország az Európai Unió tagja lett. A csatlakozás várva várt pillanatával a migráció új lehetőségeinek kapui is kitérültek. Az Egyesült Királyság, Írország, Svédország azonnal megnyitotta munkaerőpiacát Magyarországi állampolgárai számára. A többi régi tagország csak fokozatosan biztosította a szabad munkavállalást, legutoljára 2011-ben Németország és Ausztria. Valószínűleg ennek a lépcsőzetes sorompónyitásnak is köszönhető, hogy a munkavállalási engedély eltörlése csak 2007-től érezteti elszívó hatását. A 2008–2009-es pénzügyi és gazdasági világválságnak is nyilvánvalóan volt szerepe a kivándorlás intenzitásának növekedésében.

2007 óta a Nyugat-Európába vándorló és az ott élő magyarok száma folyamatos növekedést mutat. A régi EU-tagországok elsősorban a vendéglátás, az idegenforgalom és az építőipar területén kínálnak álláslehetőségeket a kelet-európai szakmunkásoknak, a felsőfokú végzettségűek közül pedig az egészség-

2. táblázat: A magyarországi elvándorlók jellemzői az EU-hoz való csatlakozás után
Characteristics of Hungarian emigrants after the 2004 EU accession

A legfontosabb célországok	Németország, Egyesült Királyság, Ausztria, Írország, Hollandia, Svédország.
A kivándorlók tipikus társadalmi helyzete	Az átlagosnál képzettebb csoport, többségük hajadon vagy nőtlen. Egészségügyi dolgozók, mérnökök, informatikusok, szakácsok, felszolgálók, építőipari munkások nagyobb arányban.
A kivándorlók nem szerinti összetétele	A kivándorlókat összességében férfitöbbslet jellemezte, de jelentős eltérések mutatkoznak az országok között: Németországba, az Egyesült Királyságba, a skandináv országokba vándorlók esetében férfitöbbslet mutatkozott, Olaszországba nőttöbbslet volt a jellemző.
A kivándorlás főbb oka	Munkavállalás, jövedelemszerzés.
A kivándorlók kor szerinti összetétele	Fiatal korstruktúra valamennyi befogadó országban; különösen magas a fiatal korcsoportok aránya az új célországokban, Hollandiában, Írországbán, Dániában.

Forrás: saját szerkesztés Gödri (2015) alapján.

ügyi dolgozók, a mérnökök és az informatikusok a legkeresettebbek (Földházi 2011). Érthető módon az országot elhagyók között felülreprezentáltak azok, akik a beilleszkedésüket megkönnyítő kulturális és képzettségi tőkével rendelkeztek (2. táblázat).

A nemzetközi vándorlás vizsgálatát megnehezíti az a tény, hogy a migráció számbavétele rendkívül bonyolult és bizonytalan (Ivanyos, Sándorné Kriszt 2017). Gyakran szembesülünk azzal, hogy a kibocsátó és befogadó országok hivatalos adatai jelentősen különböznek egymástól. A tapasztalatok azt mutatják, hogy a magyar hivatalos adatok, amelyek elsősorban az emigráns bejelentési kötelezettségén alapulnak, lényegesen alacsonyabb kivándorlásról tájékoztatnak, mint a befogadó országok tükröstatistikái. Ezért a migrációs folyamatok pontosabb megismeréséhez elengedhetetlenül szükségesek a különböző empirikus, mintavételeken alapuló kutatások, felmérések.

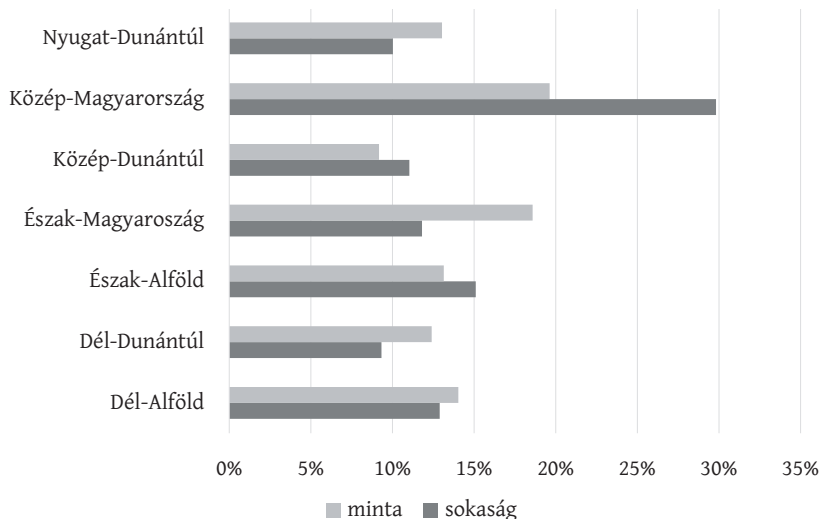
Adatbázis és módszertan

A migrációval, illetve az elvándorlási szándékkal, az elvándorlás okaival, motivációjával foglalkozó tanulmányok nagy része az elvándorlásban részt vettek demográfiai és gazdasági jellemzőinek elemzésére korlátozódik (összevetve az itthon maradottakkal). Ezek az elemzések nem foglalkoznak a kivándorlás esélyével, valamint a kivándorlási valószínűség eltérésének becslésével a lakosság különböző csoportjaiban. A magyarországi kivándorlási szándék felméréséhez kérdőíves vizsgálatot végeztünk, közel 6000 főt kérdeztünk meg a megyeszékhelyeken és nagyobb városokban (Molnár et al. 2015). Véletlenül alapuló, nem valószínűségi mintavételezést alkalmaztunk. A mintavételezés helyszíneit többlépcsős valószínűségi mintavételezéssel választottuk ki, ahol csak a nagyobb városok kerültek a mintavételi keretbe. A megkérdezett célcsoport a 18–60 év közötti korosztály, az átlagéletkor a megkérdezettek körében 33,3 év volt.

A lekérdezésekre 20 nagyvárosban került sor, de mivel nem kizárólag helyi lakosok válaszolhattak, így végeredményben az ország több mint 600 településéről sikerült megszólítanunk válaszadókat (például a Budapesten megkérdezettek között minden megyéből voltak válaszadók). Az adatbázis nem elégíti ki ugyan a reprezentativitás követelményeit, de területi megoszlása hasonlít az országos arányokhoz abból a szempontból, hogy a válaszadók közel kétharmada élt a felvétel idején nagyvárosokban. A válaszadók egyharmada nem a megkérdezés helyén élt, hanem kisebb településeken.

A felmérés válaszainak rögzítése és elsődleges elemzése során ki kellett szűrniünk a válaszadók egy részét, például azokat, akik az anonimitás garanciája mellett sem adták meg lakóhelyüket, vagy félreérthető, nem releváns válaszokat adtak. A válaszadói szintű adattisztítás mellett néhány válasz tisztítására is sor került, mivel voltak olyan kérdések, amelyekre a válaszadók rendkívül sok-

1. ábra: A vizsgált minta és a teljes 18–60 éves korosztály regionális megoszlása (2015)
Regional distribution of the sample and the 18–60 years old population (2015)

Forrás: saját számítás a KSH adatai alapján.

féle és igen egyedi válaszokat adtak, ellehetetlenítve ezzel a változó számszerűsítését. Így végeredményben egy 5493 egyedet tartalmazó adatbázist hoztunk létre, amely méreténél fogva lehetővé teszi területi elemzéseket, illetve a ki-vándorlók közötti különbségek bemutatását.

Az adattisztítást követően a változók újraskálázását és számos esetben skálatranszformációját hajtottuk végre annak érdekében, hogy az adatelemzési módszerek által megkívánt változókhoz jussunk. Hipotézisünk szerint a kiutazást tervező (de valószínűleg hasonlóképpen az itthon maradni szándékozó) lakosság döntéseit nem kizárólag az egy-egy egyént érintő célok és elgondolások, a vonzó és taszító tényezők befolyásolják, hanem léteznek általános, több embert vagy réteget is együttesen érintő motivációk. Ebből következően a kivándorlók osztályozhatók, tehát rendelkeznek olyan közös jellemzőkkel, melyek alapján többé-kevésbé homogén csoportokat alkotnak. Meg kellett tehát találnunk azokat a tényezőket az adatbázisban, amelyek potenciálisan hatást gyakorolnak a kiutazási szándéokra (Sándorné Kriszt 1997). Ennek érdekében logisztikus regressziót alkalmaztunk. Az eredményváltozó a „Tervezi-e a közeljövőben, hogy külföldre megy munkavállalás céljából?” kérdésre adott válaszokból áll. A válaszadók három lehetőség közül választhattak: „nem tervezi” „gondolkozik rajta”, „igen, készül kimenni”. Az elemzés kezdetén diszkriminanciafüggvények becslésével próbálkoztunk, hogy megtaláljuk a kiutazási szándékot befolyásoló változóknak azt a lineáris kombinációját, amely a szándékot vagy annak határozottságát legjobban meghatározza. Az elemzési eredmények azt mutatták, hogy a vizsgált, potenciálisan

befolyásoló változók számos esetben nem elégítik ki a diszkriminanciaanalízis azon matematikai feltételeit, amelyek mellett a kapott függvények és az azokból levonható következtetések megbízhatók lettek volna. Ezért a kevesebb elemzési feltétel egyidejű fennállását igénylő logisztikus regressziófüggvény alkalmazása mellett döntöttünk.

A függő változó alapján három csoport azonosítható: akik nem készülnek külföldre, akik tervezik a kiutazást (az ő esetükben kevésbé határozott a szándék) és akik külföldre készülnek (határozott szándék vagy folyamatban levő kiutazási előkészület). Az előzetes vizsgálatok alapján arra a következtetésre jutottunk, hogy a határozott és a kevésbé határozott kiutazási szándékkal rendelkezők között is jelentős különbségek tapasztalhatók. Azonban ezek a különbségek nem vagy sokkal nehezebben kerülnek a felszínre abban az esetben, ha a kiutazni nem szándékozókkal vetjük össze őket. Ezért a további elemzéseket több szakaszra bontottuk. Az első szakaszban nem vizsgáltuk a kiutazási szándék határozottságát, hanem a kérdésre adott válaszokat bináris változóvá transzformáltuk, szem előtt tartva azt, hogy szóba jöhet-e a válaszadó esetében a kiutazás. Majd a kutatás későbbi szakaszában állapítjuk meg a kimutatható és látens különbségeket a határozott és a „csak tervezgető” potenciális kivándorlók között.

A bináris logisztikus regressziószámítás célja, hogy a függő változók megbízható lineáris kombinációja alapján meghatározzuk a kiutazási szándék esélyhányadosát, nevesítve azt, hogy mekkora a kiutazási szándék meglétének és hiányának (az itthon maradásnak) bekövetkezési valószínűségeinek egymáshoz viszonyított aránya (Hajdu 2003). Alapmodellünkben a kiutazási szándék kialakulásának vizsgálatakor – a témával foglalkozó szakirodalmak tapasztalataiból, hipotéziseiből kiindulva (Becsei 2004; Blaskó, Gödri 2015; Dabasi, Réthi, Horváth. 2016; Molnár et al. 2015; Nyíró 2013; Szeitl 2015) – az emberek nemét, életkorát, nyelvtudását és boldogságérzetét vettük figyelembe. (Az adatbázisban szereplő további változók vagy nem gyakoroltak szignifikáns hatást az eredményre, vagy nem javították érdemben a modell magyarázó erejét, előrejelző képességét, így ezeket kiszűrtük az elemzésből.)

A bináris logisztikus regresszióelemzés eredményei

A meghatározott bináris logisztikus regressziófüggvény paramétereinek értelmezésével választ kapunk arra, hogy az alkalmazott magyarázó változók milyen mértékben képesek befolyásolni a kiutazási szándék valószínűségét. A kialakított alapmodell előrejelzési pontossága 74%, pszeudo R^2 -értéke: 0,326, további paramétereit a 3. táblázatban találhatók.

Eszerint vannak „pozitív” és „negatív” befolyásoló tényezők (lásd a regressziós együtthatókat tartalmazó oszlop értékeinek előjeleit). Pozitív befolyá-

3. táblázat: A bináris logisztikus regresszió eredményei
Outputs of the binary logistic regression

Változók	Együttható	Standard hiba	Wald- statisztika	df	Szignifikancia	Esélyhányados	95%-os konfidenciaintervallum	
							alsó	felső
Nem	0,200	0,065	9,521	1	0,002	1,221	1,076	1,387
Életkor	-0,080	0,004	494,350	1	0,000	0,923	0,917	0,930
Legmagasabb iskolai végzettség	-0,110	0,027	16,365	1	0,000	0,896	0,849	0,945
Beszélt idegen nyelvek száma	0,385	0,047	68,441	1	0,000	1,469	1,341	1,610
Boldogságérzet	-0,440	0,017	666,870	1	0,000	0,644	0,623	0,666
Konstans	4,635	0,188	607,182	1	0,000	102,987	–	–

soló tényezőn azt értjük, ha a magyarázó változó növekedésével a kivándorlási szándék esélye növekszik, negatív befolyásoló tényező esetén értelemszerűen ennek az ellenkezője történik. A Wald-féle próba a nullhipotézis tesztelésére alkalmas, vagyis hogy az adott magyarázó változóhoz tartozó regressziós együttható értéke 0-val egyenlő-e. A 3. táblázatban szereplő szignifikanciaszintek alapján megállapítható, hogy a nem, az életkor, az iskolai végzettség, az idegennyelv-tudás és a boldogság szignifikánsan hat a vándorlási hajlandóságra.

Általános demográfiai tapasztalat, hogy a migrációban férfitöbbséget mutatkozik, azzal együtt, hogy ennek tendenciájában, intenzitásában lehetnek változások, eltérések. A mintánkból levont következtetések megerősítik ezen ismereteinket, mivel a férfiak esetében a külföldi élet tervezésének esélye átlagosan 22,1%-kal nagyobb, mint a nők esetében, amennyiben minden egyéb tulajdonságukban hasonlóak lennének a két nem képviselői.

Az idegennyelv-tudás érthetően nagyobb magabiztosságot nyújt a kivándorló számára. Különösen igaz ez a célországban eltöltött időszak első szakaszában. Sokan azért nem tervezik a külföldi munkavállalást, mert tartanak attól, hogy a nyelvismeret hiánya hátrányos helyzetbe hozhatja őket a külföldi munkavállalás során. Az elemzésbe bevont változókat kiegészítő információk felhasználásával megállapítható, hogy azok számára, akik rendelkeznek a célországban magyarul beszélő ismerőssel, rokonnal (ők egyre nagyobb számban vannak), vagy eleve a külföldön élő ismerős, rokon segíti a migránst a külföldi munkalehetőség megtalálásában, a nyelvismeret hiánya kevésbé gátló tényező. A külföldi segítség megléte és a nyelvismeret közötti szignifikáns kapcsolat is erre utal ($F=6,58$; szignifikancia=0,010). Számításaink szerint minden egyéb jellemző változatlanlansága mellett egy-egy újabb elsajátított nyelv átlagosan 46,9%-kal növeli annak az esélyét, hogy valaki külföldön képzelje el az életét. A negatívan befolyásoló tényezők közé a boldogságérzet, az iskolai végzettség és az életkor változók kerültek.

Mivel az elemzés keresztmetszeti adatokra épül, lehetőség nyílt az adatbázist több részre bontva, eltérő szempontok szerint vizsgálni, így a modelleket külön-külön is futtattuk minden régióra.

Az iskolai végzettség országos szinten szignifikánsnak bizonyult, regionális szinten viszont a Dél-alföldi, a Dél-dunántúli és az Észak-alföldi régiókban nem mutatott szignifikáns hatást. Az országos mintát tekintve megállapítható, hogy az iskolai végzettség szintjének emelkedésével a kivándorlási szándék esélye csökken. Az iskolai végzettséget egyszerű ordinális skálával kódolva azt láthatjuk, hogy annál az embernél, akinél eggyel magasabb szintű az iskolai végzettség (*ceteris paribus*), a kivándorlás tervezésének az esélye átlagosan 10,4%-kal alacsonyabb.

Természetesen az eltérő iskolázottsági szintek között vannak eltérések, ezeknek a feltárására parciális vizsgálatot végeztünk, melyből kiderült, hogy a kivándorlási szándék esélyhányadosa egy érettségivel rendelkező személy esetében 1,45-ször akkora, mint egy egyetemi/főiskolai végzettségűnél. Abban az esetben, ha érettségi mellett szakmája is van, az esélyhányados 1,64, a legmagasabbnak tekinthető a szakmunkások értéke, amely 1,82-ször akkora, mint az egyetemi/főiskolai végzettségűeké. Még a legalacsonyabb iskolai végzettség (8 osztály vagy kevesebb) esetében is nagyobb az esélye a kivándorlásnak a felsőfokú végzettségűekhez képest: az esélyhányados 1,22. Természetesen az egyes iskolázottsági szintek az elvándorlási szándék tekintetében nem homogén csoportok. Az egyetemi/főiskolai végzettségűek csoportjában például a pedagógiai, a jogi végzettségűek többnyire az országban maradók közé sorolhatók, az egészségügyi végzettségűek körében pedig az átlagot jóval meghaladóan kívánnak kivándorolni. A szakmával rendelkezők között a vendéglátásban és az építőiparban dolgozók kivándorlási szándéka a legmagasabb.

Szintén jelentős a boldogságérzet hatása a kivándorlás tervezésére. A felmérés során a boldogságérzetet tízfokozatú skálán kellett érzékeltetnie a válaszadóknak, ahol az 1 jelentette a boldogtalan és a 10 a maximálisan boldog állapotot. A logisztikus regressziófüggvény alapján ha valakinek a boldogságérzete egy egységgel magasabb (*ceteris paribus*), akkor a kivándorlás tervezésének esélye átlagosan 35,6%-kal alacsonyabb. Természetesen nem mindegy, hogy milyen az az alapállapot, ahonnan a boldogságérzet mondjuk egy egységgel javul. A boldogságérzet javulásának esélyhányadosait két egységenként határoztuk meg: az átlagos boldogságshinthez viszonyítva (6,24) akinek 2 egységgel jobb a boldogságérzete, annak átlagosan 0,43-szor akkora (tehát jóval kisebb) az esélyhányadosa a kiutazás tervezésére.

Az életkor csaknem minden társadalmi jelenséggel összefüggésbe hozható, viszont természeténél fogva más hatást fejt ki a fiatal korcsoportokban, mint az idősebb életszakaszokban. A regressziószámítás során az átlagos életkorból indultunk ki (33,3 év), ahonnan ötévenkénti lépcsőt választva azt tapasztaltuk, hogy a kivándorlás tervezésének az esélyhányadosa 0,688-szoros, vagyis minél idősebb valaki, annál kisebb az esély a kivándorlás tervezésére. Ennek a ten-

denciája azonban a közeljövőben változhat, különösen akkor, ha a kivándorolt fiatalok után alapítanak családot, és az itthon maradt nyugdíjas korúvá vált szülők kiutaznak a gyermekük után. Ennek nagyon is reális esélye azért állhat fenn, mert a jellemző célországokban a gyermekáldás után hamar visszavárják a dolgozót a munkahelyére, és a gyermek elhelyezése az ellátórendszerben magas költségekkel járhat.

A migrációs profilok meghatározása és jellemzése

A kutatás második szakaszában az előrejelezhetően kiutazni szándékozókat és az itthon maradókat vizsgálva profilokat képeztünk. A kivándorlást tervezőknek négy, markánsan elkülönülő csoportja becsülhető (vö. 2. ábra):

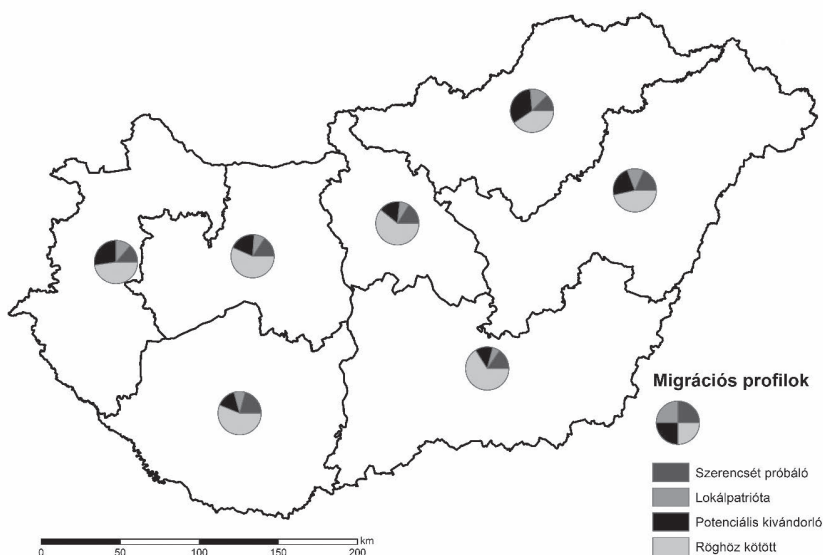
- A legnagyobb csoport a „röghöz kötöttek” csoportja (53,2%), amely az ország népességmegtartó ereje szempontjából kifejezetten alacsony arány, tekintve, hogy a megkérdezettek életkora 18–60 év közötti (tehát jellemzően az aktív korú népességbe tartozik). A réteg tagjai jellemzően középkorúak, illetve az idősebb korosztályba tartoznak, átlagéletkoruk a legmagasabb a csoportok között. A csoport neve egyrészt azt tükrözi, hogy határozott itthon maradási szándékuk van, ami élethelyzetükből, demográfiai jellemzőikből előre is jelezhető. Jellemzően nem beszélnek idegen nyelvet, foglalkoztatási arányuk meghaladja az országos átlagot, aki viszont nincs foglalkoztatva, az relatíve hosszú ideje munkanélküli. A nyelvet beszélők magas iskolai végzettséggel rendelkeznek, és ennek megfelelő munkahelyük van. Emellett ebben a csoportban jelentős a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya is. A területi egyenlőtlenségek leginkább itt érezhetők, ugyanis a „röghöz kötöttek” aránya a legmagasabb a Dél-alföldi régióban, ahol a bruttó hozzáadott értékhez országos szinten a legnagyobb mértékben a mezőgazdaság járul hozzá.
- A „potenciális kivándorlók” a legmagasabb nyelvtudással rendelkező csoport, akiknek az átlagosnál gyengébb a boldogságérzetük. A megkérdezettek legfiatalabb rétegét foglalják magukba, többségük még tanul vagy nemrég fejezte be tanulmányait. Ennek megfelelően iskolai végzettségük jelenlegi szintje alacsonyabb, mint a „röghöz kötötteknek.” Ez alól csak a két déli régió képez kivételt, ahol ennek a csoportnak a legmagasabb az átlagos iskolai végzettsége. Ezzel párhuzamosan a déli megyékben a legkisebb a kivándorolni szándékozók aránya. A megkérdezettek regionális megoszlását tekintve a potenciális kivándorlók az Észak-magyarországi régióban vannak jelen a legnagyobb mértékben, hiszen ott minden harmadik ember tervezi a kivándorlást a felmérés adatai szerint.

- A „szerencsét próbálók” alkotják a harmadik csoportot, amelybe a megkérdezettek közül 870 ember tartozott. Tervezik a kivándorlást, de adataik elemzése során megállapítható, hogy ha meg is próbálják azt, valószínűsíthetően nem lesz tartós a kint tartózkodásuk. Ugyanis nem beszélnek idegen nyelveket, boldogságérzetük, valamint fizetéssel való megelégedettségük átlag feletti (ez alól csak a Közép-magyarországi régió kivétel). A „szerencsét próbálók” aránya a Dél-dunántúli és az Észak-alföldi régióban haladja meg az országos átlagot. Legtöbb tulajdonságukban a röghöz kötöttekhez hasonló paraméterekkel rendelkeznek. Ezért valószínűsíthető, hogy inkább csak a kalandvágy vagy a kivándorlók létszámának általános növekedési hulláma sodorja magával őket. Ezt a feltételezésünket támasztja alá, hogy a csoport felének arról sincs konkrét elképzelése, hogy milyen célországot választana. Akik rendelkeznek konkrét tervekkel az új hazát illetően, azoknak a jelentős része (a potenciális kivándorlókhoz hasonlóan) elsődlegesen Németországot vagy Ausztriát célozná meg.
- A negyedik csoportba a „*lokálpatrióták*” tartoznak. Olyan kvalifikált csoportról van szó, amelynek tagjai rendelkeznek megfelelő nyelvi és képzettségbeli adottságokkal is ahhoz, hogy külföldön helyálljanak munkavállalóként. Ők mégis inkább az itthon maradást választják, még akkor is, ha nem tartoznak a legboldogabbak közé, vagy éppen tartós munkanélküliséggel küszködnek. A foglalkoztatottak jelentős része a tanult szakmájában helyezkedik el. Nem kerülheti el ugyanakkor a figyelmünket, hogy ebben a csoportban felülreprezentáltak az olyan végzettségűek, akik a szakmájukat külföldön nagy valószínűséggel csak nehezen, átképzések segítségével tudnák művelni (közsférában foglalkoztatottak, jogi végzettségűek, tanárok stb.). A csoport elnevezését az is alátámasztja, hogy ebből a klaszterből az országosnál nagyobb arányt leginkább a kevésbé versenyképes Észak-magyarországi és Észak-alföldi régiókban találhatunk. Arányuk a teljes mintának csupán 10%-át teszi ki. Elgondolkodtató, hogy ez az arány népességgpolitikai szempontból kevésnek, avagy soknak tekinthető-e.

A regionális összehasonlítás összegzéseként elmondható, hogy a legnagyobb röghöz kötő erővel a Dél-alföldi és a Közép-magyarországi régió rendelkezik, hiszen a kivándorolni szándékozók és kalandorok aránya itt a legalacsonyabb. Az országos átlag alatt van viszont az Észak-magyarországi, az Észak-alföldi és a Nyugat-dunántúli régiók népességmegtartó ereje.

A migráció kutatásával foglalkozó szakirodalmak a kivándorlás ok-okozati összefüggéseit számos társadalmi, gazdasági, demográfiai tényező aspektusából vizsgálják, viszont a következtetéseknek legtöbbször a kivándorolt személyekre vonatkozó statisztikai adatgyűjtések képezik az alapját (Hárs 2011). A ténylegesen kivándoroltak és a kivándorlást tervezők összetétele azonban jelentős eltérést mutathat. Így előfordulhat, hogy a kivándorlókról származó információkra

2. ábra: A régiók migrációs profil szerinti összetétele
Regions' migration profile composition

épített tézisek korlátozottan érvényesek a kivándorolni szándékozókra. Ezt mutatják kutatásunk eredményei is (4. táblázat).

Az empirikus kutatás eredményei alapján megállapítható, hogy a korábbi vándorlásoknál tapasztaltakhoz képest még mindig magasabb a férfiak körében a vándorlási kedv, de messze nem olyan markáns a különbség, mint azt a 20. században tapasztaltuk. A vándorlást még mindig inkább a fiatalabb korcsoportok tervezik. A célországok tekintetében napjainkban a nyugat-európai országok vezetnek, Észak-Amerika, Ausztrália már nem tartozik a divatos célterületek közé. A potenciális kivándorlók társadalmi helyzete szinte semmit sem változott a 21. században. Most is leginkább a „külföldképes” szakmával rendelkező egészségügyi dolgozók, mérnökök, informatikusok, szakácsok, felszolgálók, építőipari munkások a mobilak.

A korábbi vándorlásokhoz viszonyított eltérések mellett megállapítható, hogy az egyes profilokba tartozók száma, regionális elhelyezkedése különböző, valamint jellemzőik is szignifikánsan eltérnek egymástól, ezért az egyes profilokban más-más stratégiát célszerű alkalmazni a kivándorlási szándék intenzitásának csökkentése érdekében. Ezeknek a stratégiáknak a kidolgozása nem képezi jelen tanulmány tárgyát, azonban a kutatás eredményei hozzásegíthetik a különböző térségek vagy települések gazdasági, politikai, társadalmi ügyekben döntési helyzetben levő vezetőit ahhoz, hogy a migrációval kapcsolatos helyzetkép egy-egy olyan aspektusát láthassák, amely megkönnyíti a különböző közösségek azonosítását.

4. táblázat: A profilok kivándorlással kapcsolatos jellemzői
Characteristics of migration profiles

Megnevezés	Röghöz kötöttek	Potenciális kivándorlók	Szerencsét próbálók	Lokálpatrióták
Jellemző lakóhely	Dél-Alföld	Észak- Magyarország	Dél-Dunántúl; Észak-Alföld	Észak- Magyarország; Észak-Alföld
Legfontosabb célországok	–	Az angol nyelpterület dominál, és csak utána következik a német nyelvterület	Az angol nyelpterület – dominál, és csak utána következik a német nyelvterület	–
Boldogságérzet	Legboldogabbak	Legboldogtalanab- bak	Átlag feletti	Átlag alatti
Nem szerinti összetétel	Nőtöbbség	Férfítöbbség	A nemek aránya megközelítőleg kiegyenlített	Nőtöbbség
Döntést befolyásoló tipikus tényezők	Mezőgazdaságban foglalkoztatottak; nyugdíjasok; idegennyelv-tudás hiánya	Jelentős részük még tanulmányait folytatja; idegennyelv- tudással rendelkeznek	Kalandvágy; nem beszélnek idegen nyelvet	Közsféra alkalmazottai; humán végzettségűek
Kor szerinti összetétel	Közép- vagy idősebb korúak	Legfiatalabb csoport	Középkorúak	Fiatal- vagy középkorúak

Összefoglalás, következtetések

A történelem folyamán a vándorlás megpróbáltatásait nagyobb arányban vállalták a férfiak képviselői, mint a nők; az elvándorlók között kisebb arányban vannak a házasságok, mint akár a kibocsátó, akár a befogadó népességben. A lakással, vagyonnal rendelkező családok esetében rendkívüli körülményeknek kell bekövetkeznie ahhoz, hogy javaikat hátrahagyva új lakhelyet válasszanak. Ezáltal a migrációs folyamatok jelentősen módosíthatják a nemek és a családi állapot szerinti összetételt is (Hárs 2012; Marien 2015).

A korábbi kutatások eredményei, a magyar statisztikai szolgálat adatai, a nyugat-európai országok tükröstatistikái, valamint az empirikus kutatásunk adatai alapján egyaránt megállapítható, hogy *Magyarország az elmúlt években befogadó országból kibocsátó országgá vált*. Az elvándorlás viszont nem egyformán érinti a különböző társadalmi rétegeket. Mivel jóval fiatalabb a magyar emigránsok korszerkezete, mint a hazai népességé, a kivándorlás fokozódása felgyorsíthatja a magyar népesség öregedését és fogyását, valamint ezek területi egyenlőtlenségeit (Kóródi, Siskáné Szilasi 2016).

A kérdőíves felmérés adatai alapján készített logisztikus regressziós modell segítségével 74%-os pontossággal előrejelezhető, hogy adott tulajdonságokkal rendelkező lakosok mekkora valószínűséggel tervezik a kivándorlást. Napjaink vándorlásában is a férfiak érintettek inkább, mint a nők, ugyanis a férfiak esetében a külföldi élet tervezésének esélye átlagosan 22%-kal magasabb a nőké-nél. Számításaink szerint egy-egy újabb elsajátított nyelv átlagosan 46,9%-kal növeli meg annak az esélyét, hogy valaki külföldön képzelje el az életét. A kivándorolni szándékozók és az itthon maradók között tehát markáns szociodemográfiai eltérések mutathatók ki.

A kivándorlási szándék alapján négy migrációs profilt alkottunk: a „röghöz kötöttek”, a „potenciális kivándorlók”, a „szerencsét próbálók” és a „lokálpatrióták” csoportját különböztettük meg. A kivándorlást fontolgató csoportokban a tanulmányaikat még jelenleg is folytató lakosok aránya kiemelkedően magas (40%), míg az itthon maradók táborát nagyobb arányban képviselik a nyugdíjasok, de regionális különbségek ebben a tekintetben is érzékelhetők.

Köszönetnyilvánítás

A kutatás az OTKA 109449. számú, Legújabb trendek a magyarországi kivándorlásban című projekt támogatásával készült, a szerzők ezúton is köszönetet mondanak a lehetőségért.

A kutatómunka a Miskolci Egyetem stratégiai kutatási területén működő Fenntartható Természeti Erőforrás Gazdálkodás Kiválósági Központ keretében valósult meg.

A tanulmányban ismertetett kutatás az EFOP-3.6.1-16-2016-00011 jelű „Fiatalodó és Megújuló Egyetem – Innovatív Tudásváros – a Miskolci Egyetem intelligens szakosodást szolgáló intézményi fejlesztése” projekt részeként – a Széchenyi 2020 keretében – az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

Irodalom

- Becsei J. (2004): *Népességföldrajz*. Ipszilon Kiadó Kft., Békéscsaba
- Blaskó Zs., Gödri I. (2016): A Magyarországról kivándorlók társadalmi és demográfiai összetétele. In: Blaskó Zs., Fazekas K. (szerk.): *Munkaerőpiaci tükrök 2015*. MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest, 59–68.
- Dabasi-Halász, Zs., Réthi, G., Horváth, K. (2016): Mobility from the pupils' perspective. In: Karlowitz, T. J., Torgyik, J. (eds.): *Some issues in pedagogy and methodology*. International Research Institute, Komárno, 121–127.
- Endrei A. (2004): A magyarországi zsidóság migrációja (1945–1955). *Beszélő*, 4., 69–78.
- Földházi E. (2011): Az osztrák és a német munkaerőpiac megnyitásának várható hatása Magyarországi népességének alakulására 2011–2030 között. *Demográfia*, 4., 213–235.
- Gödri I. (2015): Nemzetközi vándorlás. In: Monostori J., Őri P., Spéder Zs. (szerk.): *Demográfiai portré 2015*. KSH Népességtudományi Kutatóintézet, Budapest, 187–211.
- Gödri I., Felek G. A. (2013): Elvándorló fiatalok? Migrációs tervek a magyarországi 18–40 évesek körében. *KorFA Népesedési Hírlével*, 5., 1–4.

- Hajdu O. (2003): *Többszöröző statisztikai számítások*. KSH, Budapest
- Hárs Á. (2011): *Magyarok külföldi munkavállalása*. Kutatási jelentés. Kopint-TÁRKI Zrt., Budapest
- Hárs Á. (2012): Földrajzi mobilitás. In: Fazekas K., Scharle Á. (szerk.): *A magyar foglalkoztatáspolitikai két évtizede 1990–2010*. Budapest Szakpolitikai Elemző Intézet, MTA KRTK Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest, 117–139.
- Illés S., Hablicsek L. (1996): A külső vándorlások népességi hatásai Magyarországon 1955–1995 között. KSH Népességtudományi Kutatóintézet, Budapest (KSH NKI Kutatási Jelentései; 1996/3.)
- Ivanyos, J., Sándorné Kriszt, É. (2017): Measurability of social development: Reflections on applicability of social progress indexes with reference to Brexit. *Acta Universitatis Sapientiae European and Regional Studies*, 2., 133–152.
- Juhász J. (1994): A Magyarországot érintő nemzetközi vándorlás. *Demográfia*, 1., 33–59.
- Kóródi T., Siskáné Szilasi B. (2016): A XXI. századi magyar populáció migrációs szándékának térbeli vizsgálata. In: Berghauer S. (szerk.): *Társadalomföldrajzi kihívások és adekvát válaszlehetőségek a XXI. század Kelet-Közép-Európájában*. II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Beregszász, 134–141.
- KSH (1957): *A KSH Jelentése: Az illegálisan külföldre távozott személyek főbb adatai*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest
- KSH (2011): *Századok statisztikája. Statisztikai érdekességek a magyar történelemből*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest
- Marien A. (2015): A területi identitás magatartási megnyilvánulásai, különös tekintettel a költözési szándékra és annak magyarázatára. *Észak-magyarországi Stratégiai Füzetek*, 1., 4–16.
- Molnár J., Gál-Szabó L., Siskáné Szilasi B., Mohos M., Dudás G., Vadnai P. (2015): Legújabb trendek a magyarországi kivándorlásban. *Észak-magyarországi Stratégiai Füzetek* 1., 28–38.
- Nyíró Zs. (2013): A migrációs potenciál alakulása Magyarországon. *Magyar Tudomány*, 3., 281–286.
- Sándorné Kriszt É. (1997): Többszöröző korreláció- és regressziószámítás. In: Sándorné Kriszt É., Varga E., Veitzné Kenyeres E., Korpás A.-né (szerk.): *Általános statisztika II*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 203–241.
- Sik E., Szeitl B. (2016): Migrációs szándékok a mai Magyarországon. In: Blaskó Zs., Fazekas K. (szerk.): *Munkaerőpiaci tükrök 2015*. MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest, 54–59.
- Szeitl B. (2015): Helyzetkép a mai magyarországi migrációs folyamatokról. *Forrás*, 7., 214–224.
- Valuch T. (2005): *Magyar társadalomtörténeti olvasókönyv 1944-től napjainkig*. Osiris Kiadó. Budapest

A nemzetközi hallgatói mobilitás területi irányai és akadályai a Miskolci Egyetemen

Spatial direction of barriers to international student mobility at the University of Miskolc

BARTHA ZOLTÁN, S. GUBIK ANDREA, RÉTHI GÁBOR

BARTHA Zoltán: egyetemi docens, Miskolci Egyetem, Gazdaságméleti és Módszertani Intézet; 3515 Miskolc-Egyetemváros; zolib@hu.inter.net

S. GUBIK Andrea: egyetemi docens, Miskolci Egyetem, Gazdaságméleti és Módszertani Intézet; 3515 Miskolc-Egyetemváros; getgubik@uni-miskolc.hu

RÉTHI Gábor: adjunktus, Budapesti Gazdasági Egyetem; 1149 Budapest, Buzogány u. 10-12.; rethi.gabor@uni-bge.hu

KULCSSZAVAK: Erasmus; felsőoktatás; hallgatói mobilitás

ABSZTRAKT: Magyarország 1998-ban kapcsolódott be az Erasmus-programba. 2012-re a kiutazó hallgatók aránya elérte az EU-átlagot, ezt követően azonban csökkenni kezdett, majd 2014-től kezdődően Magyarország nem tudta feltölteni az országnak járó pénzkeret alapján kalkulálható kiutazói keretszámot. Ráadásul a magyar felsőoktatási intézmények között jelentős eltérések vannak, így például a Miskolci Egyetemen különösen szembetűnő a hallgatói mobilitás iránti érdeklődés visszaesése. A cikk célja a Miskolci Egyetemen a csökkenő hallgatói érdeklődés okainak feltárása, a mobilitás akadályozó tényezőinek felderítése és javaslatok megfogalmazása a kedvezőtlen tendenciák megfordítása érdekében. Noha hallgatói kérdőív, valamint hallgatói és oktatói interjúk segítségével végeztünk vizsgálatunkat a Miskolci Egyetemen végeztük, eredményeink használhatók lehetnek minden magyar érdekelt számára.

Zoltán BARTHA: associate professor, Institute of Economic Theory, University of Miskolc; H-3515 Miskolc-Egyetemváros, Hungary; zolib@hu.inter.net

Andrea S. GUBIK: associate professor, Institute of Economic Theory, University of Miskolc; H-3515 Miskolc-Egyetemváros, Hungary; getgubik@uni-miskolc.hu

Gábor RÉTHI: assistant professor, Budapest Business School; Buzogány u. 10-12., H-1149 Budapest, Hungary; rethi.gabor@uni-bge.hu

KEYWORDS: Erasmus; higher education; student mobility

ABSTRACT: Hungary joined the Erasmus program in 1998, and, by 2012, its share of outgoing students reached the European mean. Since then, however, this number declined and, starting from 2014, the country could not meet the financial quota allocated for sending students abroad. This trend, furthermore, affected Hungarian institutions differently and is especially

conspicuous at the University of Miskolc. This study aims to uncover causes of declining interest, to identify mobility barriers and to give suggestions to overcome them.

The study is based on a questionnaire conducted in February 2016 on all students enrolled at the University of Miskolc. A total of 225 answers were recorded, and follow-up interviews were made based on the preliminary results. In the second phase, we interviewed 15 students and 5 teaching staff members. While the raw data may suggest that there are considerable differences between answers from different departments, binomial logistic regression analysis points to other factors: students' familiarity with the Erasmus programme and the staff responsible for it; international experience; foreign language skills; fear from the credit transfer mechanism; study level.

We argue that the university might be able to improve on most of the critical factors by adopting a proper strategy. Better communication and involvement could familiarize students with Erasmus opportunities; improvements of services could help overcoming language deficiencies and credit transfer problems, and foreign study trips and international summer schools could provide them an important international experience. These suggestions would be easy to implement, however, currently they are hindered by universities' lack of financial resources.

Although the study was conducted at the University of Miskolc, our result can be useful for all Hungarian stakeholders.

Bevezetés

Több olyan európai uniós és nemzeti célkitűzés ismert, amelyek az egyetemi hallgatók nemzetközi részképzési mobilitását kívánják erősíteni. Bár ezek egyelőre csak célkitűzésként léteznek, nem kétséges, hogy rövidesen az egyetemek teljesítménymutatói között is megjelennek, ezáltal hatással lehetnek az egyetemek külső megítélésére és finanszírozására.

A leuveni nyilatkozat (2009) prioritásai között tartja számon a felsőoktatási intézmények nemzetköziesedését, valamint a kutatói, oktatói és hallgatói mobilitás növelését. Célkitűzése szerint 2020-ban az európai felsőoktatási térség végzős hallgatói legkevesebb 20%-ának külföldi tanulmányi vagy képzési tapasztalatokkal kell rendelkeznie. Ezzel összhangban az Emberi Erőforrások Minisztériuma azt célozta meg, hogy 2023-ra a hazai felsőoktatásban diplomát szerző hallgatók között 10%-ról 20%-ra nőjön azoknak az aránya, akik tanulmányaik során külföldi részképzésben vagy szakmai gyakorlaton vettek részt (Palkovics 2016).

A szűkülő források mellett az oktatói-dolgozói mobilitási ösztöndíjak a nemzetközi kapcsolatok létrehozásának és ápolásának egyik legfontosabb anyagi eszközei lehetnek. A magyar felsőoktatásnak 2016-ban 15 millió eurós kerete volt az Erasmus-mobilitások megvalósítására, amelynek nagyobb részét a hallgatói támogatások tették ki. Ez az összeg akár 25 millió euróra is növekedhet 2020-ig (Bokodi 2016), de ehhez feltétlenül szükséges a hallgatói mobilitási aktivitás növekedése.

Jelenleg a miskolci végzős diákok mintegy 2%-a rendelkezik külföldi képzési vagy tanulmányi tapasztalattal annak ellenére, hogy a Miskolci Egyetem 2016-ban elfogadott intézményfejlesztési tervében kiemelt célként jelenik meg

a hallgatók részképzési mobilitásának, ezen belül is az Erasmus-mobilitásnak a fokozása. Felmérésünket azért indítottuk 2016 elején, hogy feltárjuk a hallgatók nemzetközi mobilitási aktivitásának akadályait és az aktivitás erősítésének lehetőségeit. A felmérés a Miskolci Egyetem valamennyi hallgatójára kiterjedt, de megkérdeztünk a területet jól ismerő oktatókat is.

Az európai felsőoktatási térség helyzete

Az Európán belüli mobilitás előmozdítása egyike volt a bolognai nyilatkozat (1999) hat fontos célkitűzéseinek. Az európai felsőoktatási térséget is megalapozó nyilatkozatban az aláírók elkötelezték magukat az összehasonlítható diplomák, az alap- és mesterképzés elkülönítése, az egységes kreditrendszer, a minőségbiztosítás, a felsőoktatás európai dimenziója, valamint a hallgatók és oktatók európai mobilitása mellett. Két évvel később a prágai közlemény (2001) az egész életen át tartó tanulással, a hallgatók partnerként való bevonásával és az európai felsőoktatási térség versenyképességének fokozásával egészítette ki az eredeti célokat. Az 1999-es nyilatkozatot 29 európai ország írta alá, mára 48 tagja van az európai felsőoktatási térségnek.

Miközben a tagság bővülése azt sugallja, hogy a kezdeményezés sikertörténet, számos kulcsprobléma máig nem tisztázott. Már a kezdetekkor világos volt, hogy az európai felsőoktatási térség evolúcióját elsősorban az érintett felek érdekharcai határozzák meg, különösen hangsúlyosak a regionális ütközőpontok (Lavdas, Papadakis, Gidarakou 2006). Visszatérő probléma, hogy a súrlódásmentes működéshez elengedhetetlen standardizálás erősen sérti az egyetemi autonómia humboldti elveit (Arouet 2009; Haukland 2014). Jelentős kritikák érték az alapképzés idejének három évre való leszűkítését, ugyanakkor empirikus eredmények azt mutatják, hogy a bolognai rendszerre áttérő képzések népszerűbbek voltak a diákok körében (Cardoso 2008). Egyes empirikus eredmények azt sugallják, hogy az európai felsőoktatási térség létrehozása érdekében végrehajtott reformok olyan változásokat hoztak az egyetemeken, amelyek javították a diákok elégedettségét (Fernández-Sainz, Garcia-Merino, Urionabarrenetxea 2016).

Az európai felsőoktatási térség prioritásait azzal a nem titkolt céllal tűzték ki, hogy a felsőoktatás átjárhatóságának javulása jótékonyan hat az európai munkaerő mobilitására. Az empirikus kutatások visszaigazolni látszanak ezeket a számításokat. Parey és Waldinger (2011) az Erasmus-programban 1989 és 2005 között részt vett német diákokat vizsgálva megállapítja, hogy a bekapcsolódott hallgatók kétszer nagyobb eséllyel keresnek munkát külföldön. Kutatók körében általánosan elfogadott, hogy az Erasmus-program javítja a diákok elhelyezkedési esélyeit, és a háttérben meghúzódó okok között gyakran említik a mobilitás miatt fejlődő interkulturális tapasztalatokat és idegen nyelvi kompe-

tenciákat. Yücelsin-Tas (2013) török diákokat vizsgálva viszont rámutat arra, hogy a Erasmus hallgatók 87%-ának komoly nyelvi nehézségei vannak, így az Erasmus idegen nyelvi készségeket fejlesztő hatása megkérdőjelezhető.

Bár a felsőoktatás nemzetköziesedésének lehetséges alternatívái között egyre gyakrabban említik a teljes képzést a részképzés helyett (Hénard, Diamond, Roseveare 2012), tanulmányunk az európai felsőoktatási térség Erasmus részképzési dimenziójára koncentrál.

Az Erasmus-programban rejlő lehetőségek

A hallgatói mobilitás az oktatás nemzetköziesedésének egyik leginkább látható eleme (Byram, Dervin 2009). Alapvető célja egyrészt az európai identitás és polgárság megerősítése, tudatosítása, az európai kulturális sokszínűség és multikulturalizmus elősegítése (King, Ruiz-Gelices 2003; Mitchell 2012, 2015; Papatsiba 2006), másrészt a külföldi tapasztalattal felvértezett munkavállalók hatékonyabb tudáshasznosítása (Diósi 1998; Honvári 2012). A külföldi tanulmányok ugyanis jelentős előnyökkel járnak a hallgatók tanulási folyamatában és kompetenciáik fejlesztésében (Bracht et al. 2006; González, Mesanza, Mariel 2010):

- olyan elméleti tudást lehet megszerezni, mely a küldő intézményben nem vagy alacsonyabb szinten biztosított;
- társadalmi, gazdasági és kulturális tapasztalatok szerezhetők a fogadó országban;
- sikeres tanulmányokat lehet folytatni az alapvetően határokon átvélt tudományterületeken, szakmákban (például nemzetközi jog, nemzetközi üzlet stb.);
- nemzetközileg összehasonlítható nézeteket lehet megismerni;
- szélesíthető és árnyaltabbá tehető a látókör a különböző kultúrák megismeréséből nyerhető tapasztalatokon keresztül;
- interkulturális kommunikációs technikák sajátíthatók el, valamint interkulturális kompetenciák fejleszthetők.

Az Erasmus-mobilitás két azonosított céljának empirikus tesztjeit megtaláljuk a szakirodalomban. Az elsőről, az európai identitást erősítő hatásról megosztottak a kutatók. Korábbi tanulmányok (Kuhn 2012) nem találtak jelentős „Erasmus-hatást” az európai identitással összefüggésben. Sigalas (2010) és Wilson (2011) szerint a mobilitás európai identitást fejlesztő hatása eltúlzott. Ezzel szemben Mitchell (2015) 6 ország 28 egyetemének 1729 hallgatója körében végzett kutatása arra a következtetésre jutott, hogy az Erasmus-csereprogramban való részvétel szignifikáns és pozitív kapcsolatban van az európai identitás és európaiság azonosításával. A határokon átnyúló tevékenységek, a tudatos mobilitási programok és tervek hozzájárultak ahhoz, hogy Magyarország is belépett azon országok közé, amelyekben a hosszabb-rövidebb ideig vállalt külföl-

di tapasztalatszerzés egyre inkább magától értetődő a fiatalok körében (Kincses, Rédei 2010; L. Rédei 2006).

Az Erasmus-mobilitás munkaerőpiaci hatásairól a megkérdezés léptékéből adódóan minden bizonnyal a The Erasmus impact study című tanulmány adja a legteljesebb képet (Brandenburg 2014), melynek keretében 56 733 hallgatót kérdeztek meg. Az eredmények rámutattak arra, hogy a nemzetközi mobilitásban való részvétel növelte a hallgatók elhelyezkedési esélyeit, beleértve ebbe a későbbi külföldi elhelyezkedés nagyobb valószínűségét is. Jobb pozíciókat értek el és jobb előmenetelről számoltak be a mobilitásban részt vevő hallgatók a részt nem vevőkkel összevetve. További, a témával foglalkozó munkák ugyanezeket az eredményeket erősítik meg. Bryła (2015) többéves szakmai tapasztalattal rendelkező munkavállalókat kérdezett korábbi mobilitási aktivitásukról (a 2012-es adatfelvételen a mobilitási programba 2006-ban csatlakozókat), akik megerősítették a mobilitás szakmai karrierre gyakorolt kedvező hatását. Engel (2010) továbbá megállapítja, hogy a kelet-közép-európai országok hallgatói többet profitáltak a mobilitásból, mint nyugat-európai társaik.

Az Erasmus-mobilitás helyzete

King és Ruiz-Gelices (2003) szerint az akadémiai szakirodalomban ritkán azonosítják a hallgatók mobilitását migrációs jelenséggént. Léteznek viszont kedvezőbb útvonalak a „mobilitási térképen”, amelyek általában szociális, gazdasági és történelmi okok mentén rajzolódnak ki. Teichler (2011) az utóbbi évtized hallgatói mobilitási mintázatait vizsgálta 32 programországban. A tanulmány szerint a felmérés idején a hallgatói mobilitás fő célállomásai az Egyesült Királyság, Németország és Franciaország voltak, a hallgatók kétharmada ezt a három országot választotta.

Szintén e tanulmány szerint egyes EU-tagállamok hallgatóinak akár 10-15%-a is részt vett hosszabb-rövidebb ideig külföldi mobilitásban. A mobilitási aktivitás az 1998–1999-es és 2006–2007-es tanévek között több mint 50%-kal növekedett. A 2006–2007-es tanévben a bejövő hallgatói létszám meghaladta a 1,5 millió főt, és e hallgatók több mint fele nem EU-tagországból érkezett. A kimenő hallgatók esetében alacsonyabb számokról lehet beszámolni ebben az időszakban, a létszám nem érte el a bejövő hallgatók felét. A kifelé irányuló mobilitásban is növekedés tapasztalható az 1998–1999-es és a 2006–2007-es tanév között, de korántsem akkora mértékű, mint a bejövő hallgatók esetében. Ez a tanulmány különbséget tesz a teljes idejű tanulmányok és a részképzés (kreditszerzési célú mobilitás) között. Utóbbit az Erasmus-program adatai alapján értékeli, a vizsgált időszakban az Erasmus körülbelül egytizedét tette ki a teljes mobilitásnak.

A mobilitási trendekben számos olyan akadály azonosítható, amely csaknem valamennyi országot jellemez (Souto-Otero et al. 2013; Teichler 1996, 2004; Teichler, Janson 2007). Ezek az információhiány, az alacsony motivációs szint a mobilitás iránt, a nem megfelelő pénzügyi támogatás, az idegennyelvtudás alacsony szintje, a kevés idő vagy a nem megfelelő lehetőség a nemzetközi hallgatók számára az új tantervek és programok esetében, a mobilitási tapasztalatok minőségével kapcsolatos aggodalmak, a jogi akadályok (például vízum, bevándorlási szabályok, munkavállalási engedély), valamint a teljesítmény befogadásának kihívásai. Teichler és munkatársai (2011) a mobilitást támogató elemeként azonosították a növekvő pénzügyi támogatást, az egyre inkább harmonizált tanulmányi programokat és a személyes támogatást.

Magyarországon az 1990-es években a felsőoktatásban tanulók 2–5%-a vett részt külföldi mobilitásban (L. Rédei 2006; Rivza, Teichler 2007; Teichler 1996, 2004). A 2000-es évek közepének hazai állapotáról Honvári (2012) megállapítja, hogy eltérés mutatkozik a népszerűség és a tényleges kiutazás országgrangsorai között. A külföldi tanulmányok, illetve egyéb mobilitás megkezdésében nagy szerepet játszik a nyelvtanulási szándék és a már meglévő nyelvtudás. Honvári (2012) szerint a hallgatók elsősorban nem tanulási céllal választanak országot, tehát nem szakmát tanulni vagy tanulni mennének külföldre, hanem kulturális kompetenciáikat javítani. (A tanulási célzat esetén sem a formálisan megszerezhető tudásra gondolnak jellemzően.) Érdeemes megkülönböztetni a határon túli magyarság helyzetét, hiszen az ő mobilitási és migrációs aktivitásuk nyilvánvalóan nem csak a szakmai fejlesztés által motivált (Erőss et al. 2011; Váradi 2013). A migráció esetükben a határ menti térségek és jövedelmi viszonyok, valamint társadalmi-családi kapcsolatok által is nagyban befolyásolt (Kincses 2009; Kincses, Rédei 2010).

Az is jól kirajzolódik, hogy a külföldi tapasztalatok hatására öngerjesztő folyamat alakul ki: könnyebben vállalnak mobilitást azok, akik korábban részt vettek hasonló tevékenységben. Igaz ez akkor is, ha tudjuk, hogy a migrációs szándék még nem jelenti a tényleges megvalósulást. Kiss (2014) az Eurostudent V magyarországi adatbázisa alapján arra mutat rá, hogy a társadalmi-gazdasági státusz (az érzékelt és valós gazdasági helyzet, a szülők iskolai végzettsége stb.) jelentős befolyásolója a nemzetközi mobilitási szándéknak.

Módszertan

2016 februárjában azzal a céllal indítottunk felmérést a Miskolci Egyetem valamennyi hallgatója körében, hogy az alacsony hallgatói mobilitás okait feltárjuk.¹ A kutatás az Erasmus+ program mobilitási szárnyára koncentrált, azon belül is a programországok (EU-tagországok, Izland, Liechtenstein, Macedónia, Norvégia és Törökország) közötti mobilitási típusra (továbbiakban: hagyomá-

nyos Erasmus). Mind elérhetőségét, mind költségvetését tekintve a hagyományos Erasmus a legjelentősebb Erasmus-pillér a magyar felsőoktatásban. Kétféle módszert alkalmaztunk, az Evasys-rendszerben online kitölthető kérdőívet, valamint személyes interjúkat.

Az Evasys-rendszerben elérhető online kérdőívet az egyetem valamennyi hallgatójához (több mint 8000 fő) eljuttattuk. Összesen 225 értékelhető válasz érkezett vissza. A válaszadási arány alacsony, a kérdőív kitöltését nagyobb arányban kezdték meg az Erasmus+ mobilitást ismerő hallgatók.

A megkérdezettek karok szerinti megoszlását a 1. táblázat mutatja.

1. táblázat: A minta karok szerinti megoszlása
The sample's distribution between faculties

Kar	Fő	Megoszlás (%)
Állam- és Jogtudományi Kar (ÁJK)	31	13,8
Bartók Béla Zeneművészeti Intézet (BBZI)	3	1,3
Bölcsészettudományi Kar (BTK)	42	18,7
Egészségügyi Kar (EK)	15	6,7
Gépészmérnöki és Informatikai Kar (GEIK)	60	26,7
Gazdaságtudományi Kar (GTK)	47	20,9
Műszaki Anyagtudományi Kar (MAK)	10	4,4
Műszaki Földtudományi Kar (MFK)	17	7,6
Összesen	225	100,0

Képzési szintek szerint a hallgatók döntő hányada (61,8%) alapképzéses tanulmányokat folytat, 31,6%-uk mesterképzési szinten tanul. A mintába mindössze 9 PhD-hallgató és 6 felsőoktatási szakképzéses hallgató került. Képzési forma szerint a hallgatók nagyobbik hányada nappali és állami finanszírozású (55,1%). Nappali és költségtérítéses tanulmányokat folytat a megkérdezettek 22,7%-a, 13,3% levelező és költségtérítéses, a további 8,9% levelező és állami finanszírozású. A mintába került hallgatók 60%-a nő.

Kollégáink összesen tizenöt hallgatóval készítettek személyes interjút. Az interjúalanyokat úgy választottuk ki, hogy több képzési szint (alap- és mesterképzés, doktori képzés) és minél több kar (ÁJK, BBZI, GEIK, GTK, MAK és MFK) érintett legyen. Interjúalany az lehetett, aki kitöltötte a felmérés kérdőívét és jelezte, hogy szívesen részt venne az interjún is, vagy olyan hallgató, aki korábban Erasmus-ösztöndíjat nyert el, de az utat visszamondta. A hallgatói interjúk mellett öt egyetemi oktatóval is interjút készítettünk, ők a műszaki és a társadalomtudományi karokat képviselték. Valamennyien többéves tapasztalattal rendelkeztek a nemzetköziesedés terén, amelyet Erasmus-koordinátorként vagy nemzetközi ügyekért felelős kari vezetőként szereztek.

Az Erasmus-mobilitás ismertsége és a programban való részvétel

A megkérdezett hallgatók 16,4%-a vett részt mobilitási programban. A GTK hallgatói a legaktívabbak, itt a válaszadók 29,8%-a vett részt nemzetközi mobilitási programban. Ezt követi az ÁJK (19,4%), a BTK (16,7%) és a GEIK (11,7%).

Az Erasmus+ mobilitási lehetőség ismertségében kari eltéréseket tapasztalunk (2. táblázat). A GTK és az ÁJK hallgatói a legtájékozottabbak, legkevésbé pedig az EK és a GEIK hallgatói. Jóval nagyobbak az eltérések az Erasmus+ kari koordinátor személyének az ismertségében. Itt is a GTK jár az élen, a megkérdezett hallgatók 72,3%-a ismeri a kari koordinátort, rosszul tájékozottak viszont az EK és a GEIK hallgatói (26,7%). A legrosszabb statisztikákat a központi Erasmus+ adminisztráció ismertsége esetén kaptuk. A GTK és az ÁJK viszonylag jól teljesít, itt a hallgatók 55,3 és 38,7%-a adott pozitív választ.

2. táblázat: Az Erasmus+ mobilitási lehetőségek, valamint a kari és központi adminisztráció ismerete karok szerint

Rate of knowledge about Erasmus+ mobility possibilities, and about faculty and central administration

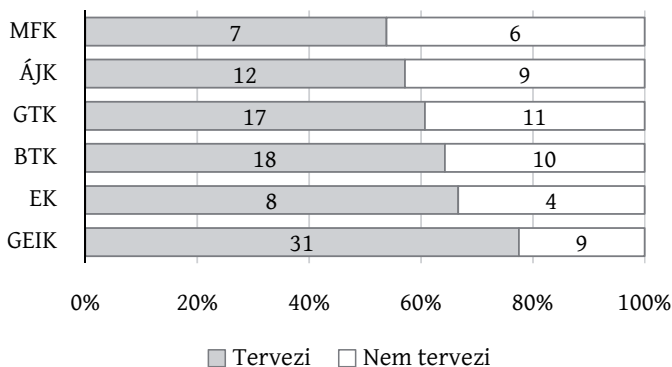
Kar	Válaszadók száma	Ismeri-e		
		az Erasmus+ mobilitási lehetőségeket?	a kari Erasmus+ koordinátort?	a központi Erasmus+ adminisztrációt?
ÁJK	31	71,0%	54,8%	38,7%
BTK	42	61,9%	31,0%	35,7%
EK	15	53,3%	26,7%	13,3%
GEIK	60	55,0%	26,7%	28,3%
GTK	47	83,0%	72,3%	55,3%
MAK	10	60,0%	50,0%	20,0%
MFK	17	58,8%	64,7%	23,5%

A mobilitási programba eddig be nem kapcsolódó hallgatók 65%-a tervez nemzetközi mobilitást tanulmányai alatt. Az 1. ábra a karok szerinti érdeklődést mutatja. Jól látható, hogy a hallgatói érdeklődés azokon a karokon is adott, ahol alacsony arányú az Erasmusba bekapcsolódott hallgatók létszáma.

Képzési szint szerint a mesterhallgatók a legaktívabbak, 23,9% vett már részt mobilitási programban. Az alapképzéses hallgatók aktivitása átlag alatti, mindössze 12,2% válaszolt igennel a kérdésre. A kérdőívet kitöltő PhD-hallgatók aktivitása magas (22,2%), a felsőoktatási szakképzéses hallgatók aktivitása pedig átlagos, ugyanakkor mindkét esetben túl kevés a válasz ahhoz, hogy a hallgatók szélesebb körére következtetéseket vonhassunk le. A válaszok megerősítik, hogy képzési szint szerint az MSc/MA- és a PhD-hallgatók tekinthetők leginkább az Erasmus+ programok potenciális célcsoportjának.

A finanszírozási forma is meghatározó a nemzetközi mobilitás alakulásában. Az állami finanszírozású hallgatók mobilitása meghaladja a költségtéríté-

1. ábra: A programba eddig be nem kapcsolódott hallgatók mobilitási tervei karok szerint
Mobility plans of students not involved in the mobility program at the different faculties

ses hallgatókét. Az előbbi esetében a válaszadók 18,1%-a, az utóbbinál 13,6%-a választott igennel a kérdésre. A költségtérítéssel hallgatókra nagyobb nyomásként nehezedik a képzési idő tartása, ezt a későbbi kérdések is megerősítik.

Úgy tűnik, hogy az Erasmus+ mobilitás egyik jelentős befolyásolója az, hogy a hallgató járt-e már egyéb célból külföldön. Szignifikáns összefüggés adódott a korábbi külföldi utak száma és az Erasmus-utak igénybevételi valószínűsége között (Cramer-féle $V=0,249$; $p=0,01$). Minél több külföldi úton vettek részt a megkérdezett hallgatók, annál nagyobb hányaduk számolt be hallgatói mobilitásról is.

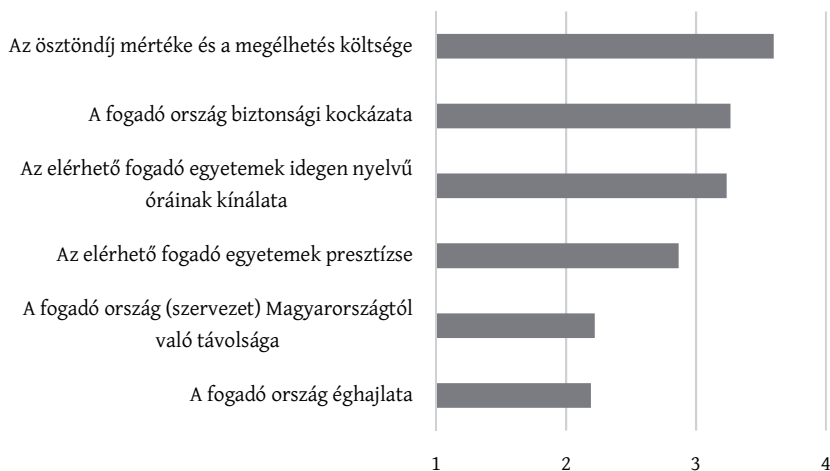
A mobilitási döntés szempontjai

A legfontosabb szempont a mobilitásra vonatkozó döntésben a válaszadók szerint az ösztöndíj mértéke és a megélhetés költsége. Ezt követi a befogadó ország biztonsága és az egyetem megfelelő tárgykínálata. A válaszok alapján a legkevésbé a távolság és az éghajlat számít a döntés során (2. ábra).

A hallgatók által preferált célszörzágok az Egyesült Királyság (99 válasz), Olaszország (71), Németország (70) és Spanyolország. (63). Jelenleg Németországba (94), Lengyelországba (70) és Romániába (67) mehet a legtöbb hallgató. Preferált célpont lenne az Egyesült Királyság, Hollandia, Norvégia, Dánia, Ausztria, de ezekkel az országokkal egyáltalán nincs, vagy csak nagyon kevés megállapodása van a Miskolci Egyetemnek. Romániával, Lengyelországgal, Szlovákiával és Törökországgal viszont lényegesen nagyobb a mobilitási keretünk, mint amelyet a hallgatói preferenciák mutatnak (3. ábra).

Az elbizonytalanító tényezők között anyagi okok szerepelnek az első helyen. Ezt tanulmányi okok követik, így a tanulmányokban történő csúszástól való féle-

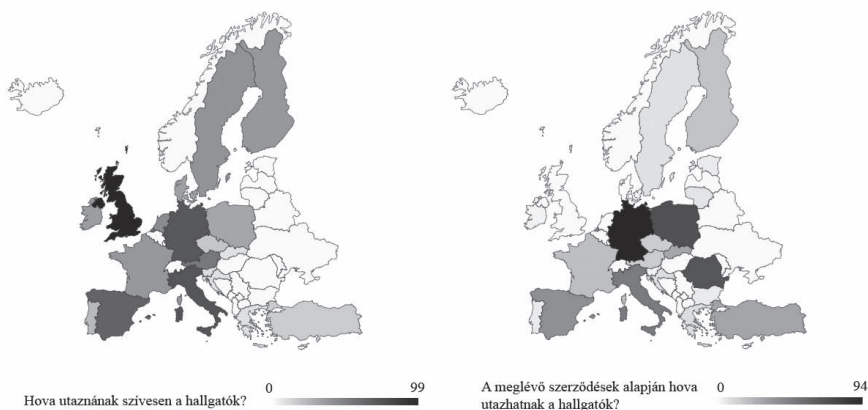
2. ábra: Az Erasmus+ mobilitási programban való részvételt befolyásoló tényezők
Factors influencing participation in the Erasmus+ mobility program

lem és a tárgyak beszámíthatóságától való félelem. A vizsgált tényezőket elsősorban azok a hallgatók értékelték magas pontszámmal, akik nem vettek még részt nemzetközi mobilitásban. Az Erasmus+ mobilitásban részt vevők és részt nem vevők között szignifikáns eltérés van számos tényezőt illetően (4. ábra).

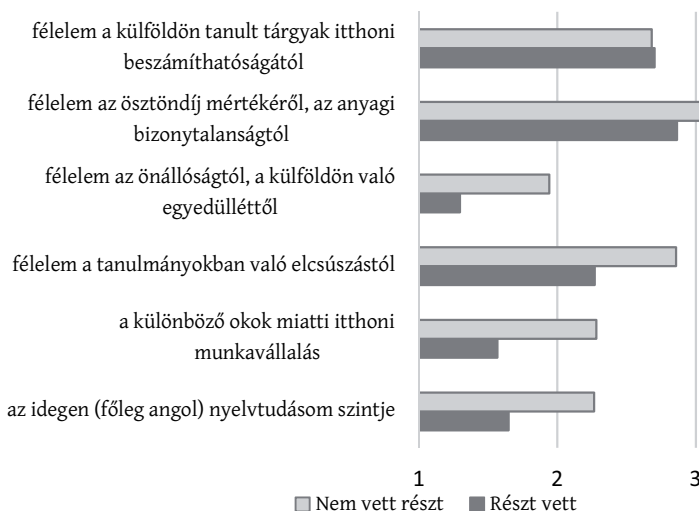
A befolyásoló tényezők eltéréseit mutatnak karok szerint is, ugyanakkor ezek közül csak a tanulmányokban való csúszás esetén tapasztaltunk szignifikáns összefüggést ($\text{Eta}=0,243$, $p=0,06$). A MAK, az ÁJK és a GEIK hallgatói értékelik az átlagosnál nagyobbban ennek a tényezőnek a jelentőségét, legkevésbé a BTK hallgatói tartják jelentősnek. A nyelvtudását a többség nem látja problémás-

3. ábra: A kiutazási preferenciák és a mobilitási keretszámok a Miskolci Egyetemen
Outcoming students' country preferences and mobility quotas of the University of Miskolc

4. ábra: Az Erasmus+ mobilitási programban való részvételt befolyásoló elbizonytalanító tényezők megítélése a programban való részvétel szerint

Distribution of concerns about factors of the Erasmus+ mobility program between participants and non-participants

nak, mindössze 40-en érezték úgy, hogy nagyon csökkenti mobilitási hajlandóságukat. A válaszadók többsége (41,8%) egyáltalán nem látja ezt akadályozó tényezőnek. Képzési szint szerint szintén adódnak eltérések. Az alapképzéses hallgatók nagyobbban értékelik az egyes tényezők szerepét a mesterhallgatókkal összevetve. Szignifikáns eltérést azonban csak a nyelvtudás esetén tapasztalunk, valamint a külföldön tanult tárgyak itthoni beszámíthatósága esetén.

Az akadályozó tényezőket leíró binomiális logisztikus modell

A korábban elemzett befolyásoló tényezők együttes magyarázó erejét binomiális logisztikus regresszióval vizsgáltuk. A modell erőnye, hogy alacsony mérési szintű függő változó esetén is alkalmazható, amely esetünkben a „Vett-e már részt korábban (vagy éppen most) a Miskolci Egyetem által szervezett Erasmus+ mobilitási programban?” kérdés volt, ahol igen és nem válaszlehetőség adódott. A független változók folytonos és kategorikus változók egyaránt lehetnek. Esetünkben a következő változókkal kezdtük meg az elemzést:

- Melyik karon tanul? (kar)
- Milyen képzési szinten? (szint)
- Milyen képzési formában tanul? (forma)
- Ismeri-e a kari Erasmus+ koordinátorát? Tudja-e kihez forduljon személyesen, ha segítségre van szüksége? (koord)

- Az elmúlt öt évben hány alkalommal járt bármilyen célból külföldön? (kulfold)
- Az idegen (főleg angol) nyelvtudás szintje (idnyelv);
- Félelem a tanulmányokban való csúszástól (elcsuszas);
- Félelem az önállóságtól, a külföldön való egyedüllétől (onallosag);
- Félelem az ösztöndíj mértékéről, az anyagi bizonytalanságtól (anyagiak);
- Félelem a külföldön tanult tárgyak itthoni beszámíthatóságától (beszamithatosag).

Az egyes változókat forward módszerrel léptettük a modellbe, amelynek lényege, hogy lépésről lépésre a szignifikáns változókkal bővítettük a modellt, ezen belül pedig a feltételes (conditional) statisztika alapján történt a változók bevonása. A 3. táblázat a modellbe belépő változókat és a belépés sorrendjét mutatja, feltüntetve az egyes változók szignifikanciaszintjeit is.

A modell magyarázó ereje 46,6% (Nagelkerke $R^2=0,466$). A Wald-statisztika szignifikanciaszintjei meggyőznek minket arról, hogy az egyes változók modellbe való bevonása indokolt, mert a nemzetközi mobilitás alakulásában

3. táblázat: A nemzetközi mobilitás befolyásoló tényezői
Factors affecting international mobility

		<i>Együttható</i>	<i>Hibatag</i>	<i>Wald-statisztika</i>	<i>d_f</i>	<i>Szignifikancia</i>	<i>Exp(B)</i>
1. lépés	koord	3,477	0,743	21,899	1	0,000	32,348
	Konstans	-2,842	0,826	11,826	1	0,001	0,058
2. lépés	koord	3,356	0,747	20,158	1	0,000	28,670
	kulfold	-1,001	0,365	7,520	1	0,006	0,368
	Konstans	-0,367	1,211	0,092	1	0,762	0,693
3. lépés	koord	3,401	0,753	20,392	1	0,000	29,991
	kulfold	-0,926	0,373	6,158	1	0,013	0,396
	elcsuszas	0,400	0,177	5,084	1	0,024	1,491
	Konstans	-1,626	1,343	1,465	1	0,226	0,197
4. lépés	koord	3,443	0,760	20,539	1	0,000	31,272
	kulfold	-0,829	0,385	4,632	1	0,031	0,437
	idnyelv	0,446	0,220	4,087	1	0,043	1,561
	elcsuszas	0,372	0,180	4,286	1	0,038	1,451
	Konstans	-2,678	1,470	3,321	1	0,068	0,069
5. lépés	koord	3,756	0,857	19,222	1	0,000	42,774
	kulfold	-0,818	0,392	4,353	1	0,037	0,441
	idnyelv	0,508	0,232	4,775	1	0,029	1,662
	elcsuszas	0,373	0,182	4,203	1	0,040	1,452
	szint			5,305	3	0,151	
	szint(BA/BSc)	3,056	1,398	4,781	1	0,029	21,253
	szint(MA/MSc)	2,600	1,419	3,357	1	0,067	13,460
	szint(PhD)	2,884	1,646	3,070	1	0,080	17,878
	Konstans	-5,974	2,263	6,967	1	0,008	0,003

4. táblázat: Klasszifikációs tábla
Classification table

			Becsült		Találati
			Vett-e már részt korábban (vagy éppen most) a Miskolci Egyetem által szervezett Erasmus+ mobilitási programban?		arány (%)
			Igen	Nem	
Megfigyelt	Vett-e már részt korábban (vagy éppen most) a Miskolci Egyetem által szervezett Erasmus+ mobilitási programban?	Igen	17	20	45,9
		Nem	7	181	96,3
Teljes találati arány (%)					88,0

egyenként is szignifikáns részt testesítenek meg (azaz a többi változó kontroll alatt tartása mellett is szignifikáns marad a magyarázó erejük). Az esélyhányados – Exp (B) – azt mutatja meg, hogy hányszorosára nőne a mobilitás valószínűsége, ha a változó egyik kategóriájából a másikba kerülne a hallgató. A klasszifikációs tábla (4. táblázat) szerint a találati arány 88%, vagyis a modell alapján történő besorolás 88%-ban sikeres.

Az eredmények alapján jelentős mértékben az határozza meg a nemzetközi mobilitásba történő bekapcsolódást, hogy mennyire informált a hallgató a lehetőségekről és arról, hogy kiktől kaphat érdemi segítséget. Egyúttal ez az a terület, ahol leggyorsabban és legegyszerűbben be lehet avatkozni a mobilitás ösztönzése érdekében. Nagyon fontos továbbá, hogy a hallgató rendelkezik-e nemzetközi tapasztalatokkal, hányszor járt már külföldön. Ugyanígy a nyelvtudás szintje is meghatározó a döntésben. Az előbbi adhatja meg azt a bátorságot, amely segít a pozitív döntés meghozatalában, a megfelelő nyelvtudás pedig a mobilitás elemi befolyásolója. A nemzetközi tapasztalatok közös tanulmányutakkal, nyári egyetemeken történő részvétellel részben pótolhatók. A tanulmányokban való csúszástól való félelem szintén befolyásolja a hallgatók nemzetközi aktivitását. Itt is sokat segíthet a kommunikáció és a karok együttműködése a kreditbeszámítási folyamat során. A legutolsó magyarázó változó a képzési szint.

A korábbi elemzéseket alátámasztó eredményeket ad a regressziós modell is. A referenciakategória a felsőfokú szakképzés, ehhez viszonyítjuk a magasabb képzési szinteket. A nemzetközi mobilitás valószínűsége 21,25 szeresére nő a BSc/BA-szint esetén, és további növekedést eredményez az MSc/MA-, illetve a PhD-szint (13-, illetve és 17-szer nagyobb a mobilitás esélye a felsőfokú szakképzéssel összevetve).

A modelltől kilálglik, hogy a karok közötti különbségeket elsősorban nem az adott karhoz való tartozás okozza, hanem a felsorolt négy tényezőben fellelhető jellegzetes kari különbségek, és ez vezet az eltérő aktivitáshoz.

Az interjúk legfontosabb tanulságai

Az interjúkra a kérdőíves lekérdezés és az eredmények kiértékelése után került sor. Ennek oka az volt, hogy a félig strukturált interjú tervezett témáinak, kérdéseinek összeállítását a kirajzolódó problémák mentén szerettük volna elvégezni.

A hallgatói interjúkból öt akadályozó elem rajzolódott ki, amelyek megoldási javaslatait is körvonalaztuk.

Az első akadályozó elem a hallgatók önállóságtól való félelme. Ez a jelenség vélhetően összefügg azzal a ténnyel, hogy hallgatónk jelentős hányada Miskolcra és vonzáskörzetéből érkezik, azaz szüleivel él. Számukra nagyobb lépésnek tűnik a mobilitásba történő bekapcsolódás, mint egy szüleitől már elköltözött hallgató számára. Megfontolandó olyan partnerszerződések megkötése, ahova két-három hallgató közösen utazhat, így ők egymást bátoríthatják. A már külföldön járt hallgatók támogató hozzáállása segíthet, valamint fontos szerepet játszhat a már létrehozott Erasmus-alumnirendszer. A leggyakrabban felmerülő problémákra kész válaszok megfogalmazásával, azaz a gyakori kérdések adatbázisának létrehozásával az Erasmus-honlapon megkönnyíthető a bizonytalan hallgatók tájékozódása és döntése.

A második elem a félelem a külföldi és hazai tanulmányok kettős terhelésétől. Általánosan visszatérő probléma (kivéve a GTK-n) a külföldi tárgyak itthoni beszámítása. Fontos lenne a karok támogatóbb hozzáállása és a beszámítással járó adminisztráció csökkentése. Ugyancsak felmerült, hogy a teljes ösztöndíj-támogatás elnyeréséhez minimálisan szükséges 30 kredit teljesítése bizonytalan nyelvtudás esetén jelentős kockázatforrás, ami elbátortalaníthat.

A harmadik akadályozó tényező, hogy a hallgatók több támogatást várnának, különösen a külföldi szállás felderítésében, a kiutazás megszervezésében, a biztosítás megkötésében, a potenciális külföldi tantárgyak felderítésében. Arról megoszlanak a vélemények, hogy kitől jönné a legjobban a segítség, egy korábban külföldön járt diáktárstól, egy diák gyakornoktól, egyetemi alkalmazottól vagy esetleg egy külföldi segítőtől.

Negyedik tényezőként az idősebbek kulcsfontosságú szerepét azonosítottuk. A szülők szerepe meghatározónak tűnik a hallgatók mobilitási döntésében, főként, mert anyagi terhet vállalnak, és ezért fontos a támogató hozzáállásuk. Az elmúlt évek erőszakos cselekményei sok szülőt arra ösztönöznek, hogy óvatosságból ne támogassák a gyerek külföldi utazását. Meghatározó továbbá a tanárok szerepe. Szinte minden interjúban elhangzott, hogy a tanárok támogatása (élmények, lehetőségek, tárgyak beszámítása) alapvető jelentőségű.

Az ötödik tényező a szelektív figyelem a tájékozódásban. Az eddig használt kommunikációs csatornák főleg azon hallgatók ingerküszöbét lépik át, akik már eleve érdeklődnek az Erasmus iránt. A passzív hallgatók megszólítására új megoldások szükségesek. Ilyen lehet a Facebook, a szöveg helyett képek és videók alkalmazása, valamint a nem hagyományos felületek (mosdók, előadók) bevetése promóciós céllal. Nagyobb hangsúlyt szükséges helyezni az élményekre és az

utazásra, valamint a már tapasztalatokkal rendelkező és az érdeklődő hallgatók közötti kommunikációra a népszerűsítés folyamatában.

Az oktatói interjúk legfontosabb tanulságai a következők voltak. A 2014-es Erasmus szabályok szigorodása és a 30 teljesített kredit elvárása sokakat távol tarthat. Megoldást jelenthet, ha sikeres hallgatói történetekkel demonstráljuk, hogy az elvárások nem teljesíthetetlenek. Oktatóink is központi okként látják a hallgatók elkényelmesedését, az önállóság hiányát, valamint a biztos nyelvtudás hiányát. További tényezőként jelölték meg a kezdőlökés fontosságát. Az interjúk rávilágítottak arra (a kérdőívek kiértékelésével is erre a következtetésre jutotunk), hogy a nemzetközi tapasztalatokkal nem rendelkező hallgatókat nyári egyetemekkel, csoportos külföldi utazásokkal rá lehetne vezetni a külföldi mobilitásra. Ennek finanszírozására pályázati aktivitás szükséges. Az oktatók szerint az Erasmus-tapasztalatokat be kell építeni a hallgatói teljesítményértékelésbe. Ösztöndíjpályázatoknál, kari emlékérmeknél jelentős pluszpontot lenne célszerű adni a külföldi mobilitásért, esetleg az Erasmus-mentorkodásért. Ezen túlmenően célszerű lenne a doktori tantervekbe kötelezően külföldön eltöltendő félév beépítése. A hallgatók bevonandók a népszerűsítésbe: a hallgatók élménybeszámolóí jobban hatnak, mint az oktatók buzdítása. A mobilitásban már részt vevő hallgatók mellett a Miskolcon tartózkodó külföldi hallgatók bevonása is fontos szerepet játszhat. Megoszlottak viszont a vélemények arról, hogy milyen eseményeken lehet a leghatékonyabb a hallgatók megjelenése: nagy évfolyamelőadások, kevésbé hivatalos, oldottabb hangulatú események (gőlyatábor, nemzetközi napok stb.). Végül az intézményi támogatás ugyancsak segítheti a mobilitást. Mivel sok hallgatót aggaszt az anyagi bizonytalanság és a szállásköltség az egyik legjelentősebb kiadási tétel, nagy segítség lehet, ha a partneregyetemekkel sikerül megállapodást kötni arról, hogy olcsó szállást biztosítsanak.

Összefoglaló javaslatok

A tanulmányban említett akadályok leküzdésében fontos szerep hárul az egyetemi Erasmus-irodára, a kari Erasmus-koordinátorokra és a hallgatókat összefogó Erasmus Student Network (ESN) szervezetre. A feladatok zöme három területre, a hatékonyabb kommunikációra, a szolgáltatások színvonalának javítására és a jobb együttműködésre, az érdekelt felek hatékony bevonására fókuszál.

Az egyetemi Erasmus-szervezetnek kommunikációjában olyan elemeket kell erősítenie, amelyek jobban eléri a kevésbé tudatos hallgatókat. Törekedni kell a hallgatóknak szervezett oktatáson kívüli eseményeken való megjelenésre (állásbörze, mobilitási expo, Miskolci Egyetemi Napok, szakmai napok). A fiatalok által gyakran használt kommunikációs csatornákra kell fókuszálni (közösségi oldalak, videomegosztók). A felmérések szerint az elsődleges célpontot a mesterhallgatók képezik, ezért a kommunikációnak is kiemelt csoportként kell

őket kezelnie. Mivel a megélhetés költségei bizonytalanítják el leginkább a potenciális jelentkezőket, alapvető fontosságú pontos információk szolgáltatása az egyes célországok és célegyetemek megélhetési költségeiről, valamint a többlettámogatások megszerzésének lehetséges forrásairól.

Az Erasmus-jelentkezőknek nyújtott szolgáltatások javítására két javaslat fogalmazódott meg. Fontos akadályozó tényező a nyelvtudás hiánya vagy a nyelvtudás szintje körüli bizonytalanság, ezért az Idegennyelvi Oktatási Központtal együttműködésben előzetes nyelvi szűrés kialakítása javasolt és intenzív nyelvi kurzusok meghirdetése azok számára, akiknél a nyelvi készségek erősítésre szorulnak. Az előzetes szűrés tanácsadásként is kell működjön, ahol jelzik a hallgatónak, hogy mely országok vagy mely egyetemek azok, amelyekbe az adott nyelvtudás mellett érdemes pályázni.

A hallgatói interjúkból kitűnt, hogy igen nagy igény lenne további segítség biztosítására az adminisztratív ügyek intézésében (szállásfoglalás, kiutazás megszervezése, külföldi tantárgyak kiválasztása). Ennek egy formája a gyakran ismételt kérdések adatbázisának kiépítése, sabloniratok készítése. Személyes tanácsadásra hallgatói mentorok, gyakornokok bevonásával van elsősorban mód, egyrészt mert ez nem növeli az adminisztratív létszámot, másrészt mert a hallgatók szívesebben fordulnak hallgatótársukhoz segítségért.

A hallgatók mobilitási aktivitása akkor fokozható, ha az érintetteket hatékonyabban be tudja vonni az egyetemi Erasmus-szervezet. Erősíteni kell az oktatók bevonását, akikre a toborzásban lehet támaszkodni. Másrészt azt is tudatosítani kell az oktatókban, hogy sok hallgatót az rettent el az Erasmus-úttól, hogy nem tud megegyezni a miskolci tanárokkal a kint teljesített tárgy befogadásáról, vagy ennek hiányában a vizsga teljesítésének a módjáról. Ugyancsak szükség van a korábban már Erasmusszal külföldön járt hallgatók intenzívebb bevonására, különösen a toborzás és népszerűsítés, valamint a tájékoztatás terén.

A kérdőívekre érkezett válaszok alapján összeállított regressziós modell azt mutatja, hogy az alacsonyabb hallgatói aktivitás legfontosabb magyarázója a hallgatói tájékozatlanság, az, hogy nem ismerik az Erasmus-lehetőségeket, nem tudják, hogy ki a kari koordinátor, és nem tudják, kihez fordulhatnak kérdésekkel. A tájékozatlanság leküzdéséhez a kari Erasmus-felelősök kommunikációjának erősítésére van szükség. Szükséges az aktívabb koordinátori hozzáállás és a közvetlenebb kommunikációs csatornák használata (pl. a gólyatáborok és más kari hallgatói rendezvények felhasználása a tájékoztatásra és toborzásra). A tanulmányokban való csúszás különösen a költségterítéses hallgatóknál komoly akadály, ezért a kari koordinátor feladata annak kommunikációja, hogy a kar egyértelmű szabályokat fogadott el annak érdekében, hogy az Erasmus-mobilitás ne járjon félévcsúszással és így többlet anyagi teherrel. A nappali doktoranduszok felé a nemzetközi mobilitást akár elvárásként is kommunikálni kell.

A hallgatók félévcsúszástól való félelmét nemcsak a kommunikáció javításával kell kezelni, hanem a szolgáltatások színvonalának javításával, az admi-

nisztratív folyamatok egyszerűsítésével is. Elengedhetetlen minden karon egy egyértelmű és gördülékeny kreditbeszámítási folyamat kiépítése, amely azt is biztosítja, hogy a beszámított tárgyak Neptun-rendszerben való regisztrálása méltányolható időn belül megtörténik. Kari, illetve szakfelelősi feladat a mobilitási ablak rendszerének meghonosítása, amely legegyszerűbb formában olyan választható tárgyspektrum kialakítását jelenti, amelybe a külföldi tárgyak széles skálája beszámítható. Ezzel a megoldással elkerülhető, hogy azért mondják vissza az elnyert ösztöndíjat a hallgatók, mert nem tudtak olyan miskolci tantárgyakat találni, amelyekbe az Erasmushoz minimálisan szükséges 30 kreditnyi külföldi tárgy elismeri számukra az egyetem.

Erősen javasolt a karok számára az eddigieknél lényegesen tudatosabb partnerhálózat-építés. Erre szükség van azért, mert a mobilitást olyan partnerek erősítik, ahova szívesen mennek a hallgatók (földrajzi-kulturális aspektus), és ahol olyan kurzusokat lehet választani, amelyek a miskolci tárgystruktúrával kompatibilisek (oktatási aspektus). Mivel sok hallgató az egyedüllétől való félelem tart vissza a pályázástól, olyan partnerszerződéseket célszerű kötni, amelyek legalább két hallgató egyidejű kiutazását teszik lehetővé.

A hallgatókat tömörítő szervezeteket az eddigieknél sokkal erősebben be kell vonni a kiutazó hallgatók toborzásába és a feljük történő kommunikációba. Az ESN hagyományosan a beérkező hallgatók fogadásában volt érintett, de a felmérés eredménye azt mutatja, hogy az érdeklődés felkeltésében, a bizonytalanságok oldásában a diáktársak ösztönzése, személyes történetei sokkal hatékonyabbak lehetnek, mint a központilag kialakított kommunikáció. Kíváncsok a Miskolcon tartózkodó Erasmus-hallgatók aktivizálása is; helyi és vendégdiákoknak szervezett közös programokkal jobban felkelthető az Erasmus iránti érdeklődés.

Jegyzet

- 1 A kutatásban Bartha Zoltán, Krajcsik Zsolt, Marciniak Róbert, Réthi Gábor, Sáfrányné Gubik Andrea és Szőke Edit vettek részt. A teljes kutatási jelentés letölthető a http://erasmus.unimiskolc.hu/files/9824/BZ_SGA-KJ-Erasmus.pdf címen.

Irodalom

- Arouet, F. (2009): Competitive advantage and the new higher education regime. *Entelequia. Revista Interdisciplinar*, 10., 21–35.
- Bokodi Sz. (2016): *Felsőoktatási programok helyzete a Tempus Közalapítványnál*. Konferencia-előadás, Miskolc-Lillafüred, 2016. november 8–10.
- Bolognai nyilatkozat (1999): *Az európai oktatási miniszterek közös nyilatkozata*. https://media.ehea.info/file/Ministerial_conferences/02/8/1999_Bologna_Declaration_English_553028.pdf (Letöltés: 2017. szept. 19.)

- Bracht, O., Engel, C., Janson, K., Over, A., Schomburg, H., Teichler, U. (2006): *The professional value of Erasmus mobility*. International Centre of Higher Education Research, University of Kassel, Kassel
- Brandenburg, U. (2014): *The Erasmus impact study. Effects of mobility on the skills and employability of students and the internationalisation of higher education institutions*. Publications Office of the European Union, Luxembourg
- Bryła, P. (2015): The impact of international student mobility on subsequent employment and professional career: A large-scale survey among Polish former Erasmus students. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 176., 633–641. <http://doi.org/cc9c>
- Byram, M., Dervin, F. (eds.) (2009): *Students, staff and academic mobility in higher education*. Cambridge Scholars Publishing, Cambridge
- Cardoso, A. (2008): Demand for higher education programs: The impact of the Bologna process. *CESifo Economic Studies*, 2., 229–247. <http://doi.org/bdshns>
- Diósi P. (1998): A magyar fiatalok külföldi tanulási és munkavállalási szándékai, illetve tapasztalatai. *Esély*, 2., 57–65.
- Engel, C. (2010): The impact of Erasmus mobility on the professional career: Empirical results of international studies on temporary student and teaching staff mobility. *Belgian Journal of Geography*, 4., 351–363. <http://doi.org/cc9d>
- Erőss Á., Filep B., Rácz K., Tátrai P., Váradi M. M., Wastl-Walter, D. (2011): Tanulmányi célú migráció, migráns élethelyzetek: vajdasági diákok Magyarországon. *Tér és Társadalom*, 4., 3–19.
- Fernández-Sainz, A., García-Merino, J. D., Urionabarrenetxea, S. (2016): Has the Bologna process been worthwhile? An analysis of the learning society-adapted outcome index through quantile regression. *Studies in Higher Education*, 9., 1579–1594. <http://doi.org/cc9f>
- González, C. R., Mesanza, R. B., Mariel, P. (2010): The determinants of international student mobility flows: an empirical study on the Erasmus programme. *Higher Education*, 4., 413–430.
- Haukland, L. (2014): The Bologna process: Between democracy and bureaucracy. *Proceedings of the 10th International Academic Conference*, Vienna, June 2014, 282–299.
- Hénard, F. Diamond, L. Roseveare D. (2012): *Approaches to internationalisation and their implications for strategic management and institutional practice*. OECD. <https://www.oecd.org/edu/imhe/approaches%20to%20internationalisation%20-%20final%20-%20web.pdf> (Letöltés: 2017. szeptember 19.)
- Honvári J. (2012): Migrációs potenciál és a potenciális tanulási migráció. Hazai hallgatók külföldi tanulási szándékai. *Tér és Társadalom*, 3., 93–113.
- Kincses Á. (2009): A Magyarországon élő külföldiek területi elhelyezkedése. *Tér és Társadalom*, 1., 119–131.
- Kincses Á., Rédei M. (2010): Centrum-periféria kérdések a nemzetközi migrációban. *Tér és Társadalom*, 4., 301–310.
- King, R., Ruiz-Gelices, E. (2003): International student migration and the European 'year abroad': Effects on European identity and subsequent migration behaviour. *International Journal of Population Geography*, 3., 229–252. <http://doi.org/dqwcwg>
- Kiss L. (2014): A nemzetközi hallgatói mobilitás strukturális és társadalmi-gazdasági háttéréről. In: *Eurostudent V. Kutatási zárótanulmány*. Educatio Társadalmi Szolgáltató Nonprofit Kft., Budapest
- Kuhn, T. (2012): Why educational exchange programmes miss their mark: Cross-border mobility, education and European identity. *Journal of Common Market Studies*, 6., 994–1010. <http://doi.org/cc9g>
- L. Rédei M. (2006): Tanulási célú migráció a világban és itthon. *Demográfia*, 2–3., 232–250.
- Lavdas, K., Papadakis, N. Gidarakou, M. (2006): Policies and networks in the construction of the European Higher Education Area. *Higher Education Management and Policy*, 1., 121–131. <http://doi.org/b7rgws>
- Leuveni nyilatkozat (2009): http://www.mab.hu/web/doc/kulfold/Leuven_magyar.pdf (Letöltés: 2017. szeptember 19.)
- Mitchell, K. (2012): Student mobility and European identity: Erasmus study as a civic experience? *Journal of Contemporary European Research*, 4., 490–518.
- Mitchell, K. (2015): Rethinking the 'Erasmus effect' on European identity. *Journal of Common Market*

- Studies*, 2., 330–348. <http://doi.org/cc9h>
- Palkovics L. (2016): A felsőoktatásért felelős államtitkár sajtótájékoztatója a Miskolci Egyetemen a Campus Mundi programról. http://www.uni-miskolc.hu/hirek/799/sajtotajekoztaton_mutatta_be_palkovics_laszlo_allamtitkar_a_campus_mundi_programot (Letöltés: 2017. szeptember 19.)
- Papatsiba, V. (2006): Making higher education more European through student mobility? Revisiting EU initiatives in the context of the Bologna process. *Comparative Education*, 1., 93–111. <http://doi.org/d3wxqc>
- Parey, M. Waldinger, F. (2011): Studying abroad and the effect on international labour market mobility: Evidence from the introduction of Erasmus. *The Economic Journal*, 551., 194–222. <http://doi.org/cfjvmp>
- Prágai közlemény (2001): Az Európai Felsőoktatási Térség felé. https://media.ehea.info/file/2001_Prague/44/2/2001_Prague_Communique_English_553442.pdf (Letöltés: 2017. szeptember 19.)
- Rivza, B., Teichler, U. (2007): The changing role of student mobility. *Higher Education Policy*, 4., 457–475. <http://doi.org/b6c6r8>
- Sigalas, E. (2010): Cross-border mobility and European identity: The effectiveness of intergroup contact during the Erasmus year abroad. *European Union Politics*, 2., 241–265. <http://doi.org/ff774w>
- Souto-Otero, M., Huisman, J., Beerkens, M., de Wit H., Vujić, S. (2013): Barriers to international student mobility: evidence from the Erasmus program. *Educational Researcher*, 2., 70–77. <http://doi.org/cc9j>
- Teichler, U. (1996): Student mobility in the framework of Erasmus: Findings of an evaluation study. *European Journal of Education*, 2., 153–179.
- Teichler, U. (2004): Temporary study abroad: the life of Erasmus students. *European Journal of Education*, 4., 395–408. <http://doi.org/bpfn56>
- Teichler, U., Ferencz, I., Wächter, B., Rumbley, L., Bürger S. (2011): *Mapping mobility in European higher education. Volume I: Overview and trends*. Brussels
- Teichler, U., Janson, K. (2007): The professional value of temporary study in another European country: Employment and work of former Erasmus students. *Journal of Studies in International Education*, 3–4., 486–495. <http://doi.org/db8t4r>
- Váradi M. M. (2013): Migrációs történetek, döntések és narratív identitás. A tanulmányi célú migrációról – másként. *Tér és Társadalom*, 2., 96–117.
- Wilson, I. (2011): What should we expect of 'Erasmus generations'? *Journal of Common Market Studies*, 5., 1113–1140. <http://doi.org/c7dxwj>
- Yücelsin-Tas, Y. (2013): Problems encountered by students who went abroad as part of the Erasmus programme and suggestions for solutions. *Journal of Instructional Psychology*, 1–4., 81–87.

A lakókörnyezeti sajátosságok és a munkavállalási célú migrációs szándék kapcsolatának vizsgálata

Analysis of relationship between living environment and labor migration potential

BERÉNYI LÁSZLÓ

BERÉNYI László: egyetemi docens, Miskolci Egyetem, Vezetéstudományi Intézet; 3515 Miskolc-Egyetemváros; szvblaci@uni-miskolc.hu

KULCSSZAVAK: környezeti migráció; migrációs szándék; lakókörnyezet

ABSZTRAKT: A munkavállalási célú migrációs szándék mikroszintű vizsgálata során számos gazdasági, szociológiai és pszichológiai tényezővel kell dolgozni. A vizsgálati szempontok bővítése és újragondolása lehetőséget ad arra, hogy árnyaltabb képet alkossunk a migráció motivációiról. E tényezők között különös figyelmet kap a környezet kérdése, általában a katasztrófák és a klímaváltozás vándorlásra gyakorolt hatására fókuszálva. A környezetet tágabban értelmezve célszerű a lakókörnyezet sajátosságainak bevonása a mikroszintű vizsgálatokba. A tanulmány a MOVE projekt kiegészítő pilot-vizsgálatának eredményeit mutatja be a Miskolci Egyetem gazdálkodási szakjain tanuló hallgatók 184 elemű mintáján keresztül, arra keresve választ, hogy a jelenlegi és jövőben elképzelt lakókörnyezet mutat-e kapcsolatot az országhatáron belüli és azon túli munkavállalási célú migrációs szándékokkal. A kérdőíves felmérés eredményei a lakókörnyezeti tényezők és a migrációs szándék között kevés esetben mutatnak közvetlenül szignifikáns kapcsolatot. Ugyanakkor a munkavállalási célú migrációs szándék kapcsolatot mutat a lakókörnyezeti tényezők jövőbeli elvárásaival, továbbá a változtatási igényekkel, ezeket tehát célszerű beépíteni a további, szélesebb körű empirikus felmérésekbe. Az eredmények arra is utalnak, hogy a lakókörnyezeti tényezőkkel elégedetlenek hajlandóbbak a migrációra. Külön vizsgálatokat igényel az a tapasztalat, hogy a tartós külföldi munkavállalásra kevésbé hajlandó válaszadók a rövid idejű kint tartózkodás lehetőségét vonzónak tartják.

László BERÉNYI: associate professor, Institute of Management Science, University of Miskolc; 3515 Miskolc-Egyetemváros, Hungary; szvblaci@uni-miskolc.hu

KEYWORDS: environmental migration; migration potential; living environment

ABSTRACT: One of the most important challenges, both on the macro and the personal levels, is to explore the reasons behind and factors influencing labor migration. The relevant literature agrees that pure economic interest or necessity is not sufficient to explain its causes or even migration potential and that we also should consider various social and psychological aspects, for instance, environmental issues. Studies on the subject consider the environmental mostly

only in the form of disasters or as effects of climate change but there can be other interpretations. This paper focuses on the living environment (encompassing residential area and apartment type) as a valuable issue because, with migration, it surely goes through a fundamental transformation.

The paper summarizes the results of a pilot survey linked to the international MOVE project, executing systematic data collection in Borsod-Abaúj-Zemplén county about young people's mobility patterns. Research sample consists of 184 business students of the University of Miskolc and is not representative.

Responses about migration potential outlined five groups of migration intention. 15.2% of the sample definitely plans labor migration even abroad or within Hungary, 4.9% surely reject the idea, 43.5% is open to labor migration within Hungary and 25.5% only abroad for a while. 10.9% is the ratio of uncertain respondents. Moreover, working abroad is mostly a short-term interest, as well as a Hungarian workplace with missions abroad. Respondents from cities are more open to labor migration than rural resident ones.

The survey also asks about present and expected future settlement, residential area and house or flat types. The core variables include intention to labor migration within Hungary or abroad. The analysis' main goal is to explore the relations between the variables in order to prepare a wide empirical survey. Its results show that while a convincing relationship is missing between the factors of present living environment and labor migration potential, the future expectations and the need to change the living environment or the house type show significant relations with it. Behind the need for change may stand dissatisfaction and, therefore, measuring satisfaction with the living environment would be useful if the impact of other factors could be filtered out. These experiences also allow us to formulate targeted questions.

Bevezetés

Az okok és motivációk feltárása a migráció makro- és mikroszintű vizsgálata során fontos feladatnak tekinthető. A szakirodalom a migráció típusainak meghatározásával jól lehatárolható okokat, pontosabban okcsoportokat jelöl meg, továbbá nagy az egyetértés abban, hogy a globalizáció a migráció egyik legfontosabb mozgatórugója (Lipták 2015). Geréb (2008) a munkaerő-migrációt a népességmozgás tipikus eseteként jelöli meg. A jelenségek célirányos kezeléséhez – és az aktuális gazdaságpolitikai célok eléréséhez – elengedhetetlen az egyéni motivációk megismerése is.

A migráció kutatása túllépett a jogi és közigazgatási kérdések szintjén, az egyéni képességek és készségek szerepe meghatározó a vizsgálatokban (Rédei 2007). Rudzitis (1991) rámutat arra, hogy a nem gazdasági tényezők szerepe növekszik a migrációs döntésekben: az időjárásnak, a szolgáltatások elérhetőségének, mennyiségi és minőségi jellemzőinek is meghatározó szerepük van. Nem lehet tehát egyértelműen gazdasági, vallási, politikai vagy éppen környezeti alapon megmagyarázni a migrációt, okok és hatások komplex rendszeréről van szó, amelyek tértől és időtől sem függetlenek.

Sik és Simonovits (2002) magyarországi háztartási panelvizsgálatok alapján arra az eredményre jutottak, hogy a lakosság 6%-át kitevő elvándorlás várható, éltek azonban azzal a feltételezéssel, hogy a vándorlási szándékkal rendelke-

zőknek csak egy töredéke hagyja el majd ténylegesen az országot. Kapitány és Rohr (2013) a 18–49 éves korosztályban 335 ezer főre (7,4%) becsüli a tartósan külföldön tartózkodók és 480 ezer főre (10,6%) az országon belül, de nem bejelentett lakcímükön vagy azok közelében élők létszámát.

Sik és Szeitl (2016) rámutat arra, hogy a magyarok migrációs potenciálja – a rövid és hosszú távú munkavállalást tekintve – az 1990-es és 2000-es években folyamatosan nőtt, majd a 2012-es csúcsérték (19%) után a 2000-es évek közepének szintjére csökkent. A földrajzi és munkaerőpiaci mobilitás 2009-es felmérése (Directorate-General for Employment and Social Affairs 2009) alapján kimutatták, hogy a migrációs potenciál a magyarok körében magas (29%), közöttük lényegesen alacsonyabb azok aránya, akik migrációs tapasztalattal rendelkeznek (6%). A külföldön élő magyarok társadalmi összetételével kapcsolatos tendenciákról Blaskó és munkatársai (2014) összefoglalása alapján tudjuk, hogy:

- a migránsok körében a férfiak dominálnak,
- magas a 26 és 50 év közöttiek aránya,
- Németország és az Egyesült Királyság a legfontosabb célországok,
- a felsőfokú iskolai végzettségűek aránya magasabb.

Blaskó és Gödri (2016) elemzésükben a diplomás kivándorlók csökkenő tendenciájú, de határozott felülreprezentáltságot mutatták ki, és állították, hogy a diploma megszerzése előtt állók sajátosságainak megismerése elősegítheti az okok jobb megértését.

Pilot kutatásom mintájaként a Miskolci Egyetemen gazdálkodási szakokon tanulmányokat folytató hallgatókat választottam. Ennek okai:

- a modern ipari fejlesztések és gyártelepítések során a mérnökök mellett sok szervezési, adminisztratív, projektmenedzsment és egyéb gazdálkodási feladatot ellátó, felsőfokú végzettségű szakemberre is szükség van,
- habár ezek a szakok hazánkban is keresett végzettséget kínálnak, a külföldi kereseti lehetőségek általában kedvezőbbek, továbbá
- különösen a multinacionális vállalatoknál „házon belül” is megjelenik a külföldi munkavállalás lehetősége, esetenként a más országba telepített termelőegységeknél szerzett tapasztalat az előrejutás feltétele.

Tanulmányomban a migráció okainak egy szűk területével, a migrációs szándék és a lakókörnyezeti háttér közötti összefüggések feltárásával foglalkozom. A kutatás feltevése, hogy a jelenlegi lakókörnyezetnek taszító hatása lehet, azaz a lakókörnyezethez kapcsolódó ismérvek és a munkavállalási célú migrációs szándék között kapcsolat van.

Egységes álláspontot mutatnak a kutatások abban a kérdésben, hogy a migrációs potenciál nem feltétlenül jár tényleges migrációval, a döntések mögött komplex egyéni és intézményi tényezők húzódnak (De Haas 2010; Massey et al. 1993). A népszerű vonzó-taszító és gravitációs elméletek feltételezik, hogy az emberek vándorolni fognak, ha a migráció előnyei meghaladják annak költségeit (De Haas 2014), a gyakorlatban azonban ilyen leegyszerűsítéssel nem célszerű élni. A kulturális háttér (Massey et al. 1993), a várakozások hatása, a

forrás- és célterület centrum-periféria viszonya (Kincses, Rédei 2010), a személyes információ korlátozottsága, a vagyoni lehetőségek, a hazai és nemzetközi jogi szabályozás (Hautzinger 2016) csupán néhány a befolyásoló tényezők közül. Ezek mellett közvetett tényezőkkel is számolni kell. Lipták (2014) észak-magyarországi foglalkoztatási adatok elemzése alapján mutat rá, hogyan térítik el a külső gazdasági sokkhatások a munkaerőpiaci folyamatokat, amelyek előjelzését a gazdasági sokk késleltetett hatása is nehezíti. Érdekes és jelentős befolyásoló tényező továbbá a migrációban érintett ország(ok) geopolitikai helyzete. Rédei és Kincses (2008) kiemelik, hogy a globális, kontinenseken átvívelő migrációban Magyarország közvetítő módon tud részt venni.

A szakmák szerint bontott vizsgálatok megerősítik, hogy a receptszerű megoldások érvényessége korlátozott. Különös figyelmet kapnak például az egészségügyi dolgozók (Eke, Girasek, Szócska 2009; Pitó 2015). Ezek a kutatások azt állítják, hogy az intézkedések hosszú távú hatásait egyrészt nehéz megbe-csülni, másrészt a szakmák és az intézményrendszer sajátosságai miatt nem lehet általánosítani. Az induktív következtetéseknek számos részkérdést vizsgáló elemzésen kell alapulnia.

A MOVE projekt kiegészítő pilotkutatásában a felsőoktatási hallgatók munkavállalási célú hazai és külföldi migrációs szándékát vizsgálom. A projekt – interdiszciplináris és többszintű kutatási megközelítést alkalmazva – azt kutatja, hogyan lehet a fiatalok mobilitása „jó” a társadalmi-gazdasági fejlődés szempontjából és a fiatalok egyéni fejlődésében, melyek a segítő és gátló tényezők (Dabasi-Halász 2015). Figyelembe véve a migrációs folyamatokat magyarázó tényezők sokféleségét és komplexitását, különösen az egységes modellalkotás nehézségeit (De Haas 2014), fontosnak tartom az útkereső empirikus vizsgálatokat.

A munkavállalási célú migráció hazai kutatásának egyes eredményei

A munkavállalási célú migráció kérdésével empirikus kutatások széles köre foglalkozik (Bodnár, Szabó 2014; Hárs 2011; Hárs, Simon 2015). A Legújabb trendek a magyarországi kivándorlásban című OTKA-projekt területileg vizsgálta a magyarországi migráció helyzetét és a népesség migrációs szándékát. A nagymintás vizsgálat a 30 év alattiak 58,2%-ánál mutatta ki, hogy nem tervezi jövőjét Magyarországon, ez a szándék az életkor emelkedésével csökken, a 41–44 éves korosztálynak már csak 20,8%-a gondolja így. Nógrád és Heves megyében a legmagasabb a kivándorlást tervezők aránya. Heves megyében például 17,1% fölött van a kivándorlást tervezők, de 1% alatt a kivándoroltak aránya, míg Borsod-Abaúj-Zemplén megye a 14,1–17%-os kategóriába tartozik a kivándorlást tervezők, de az 1,1–2%-os kategóriába a kivándoroltak arányát tekintve (Kóródi, Siskáné Szilasi 2016).

Az Észak-magyarországi régió, elsősorban Borsod-Abaúj-Zemplén megye és Miskolc migrációs kérdéseivel foglalkozik részletesen a MOVE projekt (Dabasi-Halász 2015). A kutatás szisztematikus adatgyűjtés segítségével rajzolta meg a fiatalok mobilitási mintáit Európában. Dabasi-Halász és Hegyi-Kéri (2015) kiemelik, hogy a fiatalok mobilitási mintái változatosak, azt nem lehet leegyszerűsíteni csupán tanulási célú és munkavállalási migrációra. A munkaerőpiaci életutak gyengülését tárták fel azzal összefüggésben, hogy a „felnőtté válás” egyre inkább kitolódik a fiatalok életében.

Tanulási – nem munkavállalási – célú migrációval foglalkozik a felsőoktatásban tanulók körében Honvári (2012). A felsőoktatási mintában szereplők 68%-a gondolkozott egy évnél rövidebb külföldi tanulmányokban, 37%-a egy évnél hosszabban. A kutatás a nyelvtudás szintje és a külföldi tanulási szándék között csak gyenge kapcsolatot mutatott ki. Kérdőíves felmérése alapján elsősorban nem a (szakmai) tanulási lehetőségek alapján választanak a hallgatók célországot, a nyelvtanulási lehetősége, az ismerősök ajánlásai, a rendelkezésre álló kapcsolati háló jobban befolyásolja döntésüket. A tanulás finanszírozásában elsősorban a család támogatása dominál, nem jellemző a diákok munkavállalása.

A környezeti migráció értelmezésének kiterjesztése

A migráció motivációi között fontos a környezet kérdése (Hautzinger, Hegedüs, Klenner 2014). A környezet általában a kényszerű migrációt kiváltó okként (Dun, Gemenne 2008) jelenik meg a szakirodalomban, katasztrófák vagy klímaváltozás formájában (Marino 2012; Reuveny 2007; Vág 2010). Black (1998) kiemeli, hogy kifejezetten környezeti migránsok (menekültek) nem léteznek, a környezeti változásokhoz kapcsolódó migrációban politikai és gazdasági tényezők is szerepet játszanak.

Tanulmányomban a környezet egy szűkebb területével, a lakókörnyezettel foglalkozom, beleértve a település, a lakás vagy ház típusát és a lakókörnyezet jellegét. Mivel a migráció során a lakókörnyezet bizonyos elemei az egyén számára megváltoznak, érdemes figyelmet fordítani annak vizsgálatára, hogy a migrációs folyamatok hogyan befolyásolja a jelenlegi és a jövőbeli (elképzelt, elvárt) lakókörnyezet. A társadalmi mobilitást középpontba helyezve és a területi hatásokat is kimutatva, Földi (2000) végzett elemzést a lakókörnyezet és a mobilitás kapcsolatának feltárására Budapesten. Kutatásom ötletét Földi tanulmányának azon gondolata adta, hogy a lakókörnyezet minőségének makroszinten jelentkező és mérhető jellemzőit érdemes mikroszinten, az egyén szubjektív migrációs döntéshozatalában vizsgálni. Munkámban ugyanakkor a (lakó)környezetre nem mint a vizsgálat közvetlen tárgyára, hanem mint csoportképző ismérvére tekintek, és arra keresek választ, hogy az a migrációs szándékkal kapcsolatban áll-e.

A vizsgálati módszer

A felmérés önkitöltő, anonim, elektronikus kérdőívet használt. Az adatgyűjtést a Miskolci Egyetem Evasys rendszerében, a feldolgozást az IBM SPSS Statistics Version 22-vel végeztem. A kérdőív a hazai és nemzetközi munkavállalási célú migráció szándékát, célterületeit, okait vizsgálta. A lakókörnyezet és a migrációs szándék közötti kapcsolat vizsgálatához a kérdőív külön blokkokat tartalmazott a jelenlegi és jövőben vágyott településtípusra, a ház vagy lakás típusára (egyéni, társas), a lakókörnyezet típusára (belváros, kertváros, lakótelep, nem városi családi házas környezet, tanyai környezet, egyéb). A kapcsolatok vizsgálatához keresztábra-elemzést használtam, a kapcsolatok létét a Pearson-féle χ^2 mutató szignifikanciájának vizsgálata alapján állapítottam meg (95%-os megbízhatósági szinten). Az elemzéseket több csoportképző szempont szerint végeztem el, amelyek teljes bemutatása túlmutat e tanulmány keretein.

A minta összetétele

A kutatás adatgyűjtési szakaszára 2017 februárjában és márciusában került sor. Az elemzéshez 184 fős minta állt rendelkezésre a Miskolci Egyetem gazdálkodási tanulmányokat folytató hallgatóinak válaszaiból. A minta reprezentativitása nem ellenőrzött, a megállapítások a mintára érvényesek, céljuk további kutatási feladatok előkészítése.

A 184 válaszadó 32,1%-a alap-, 67,9%-a mesterszakon folytatja tanulmányait; 51,4% nappali, 48,6% levelező tagozaton. A válaszadók közül 130 fő (70,7%) nő, 54 fő (29,3%) férfi.

A válaszadók 65,8%-a ma is a szülői házban él, a szülői házat elhagyók aránya a nappali tagozatosok között 10,6%, a levelező tagozatosok között 58,8%. Az okok közül a saját család alapítása dominál (47,6%), egyedül élni 17,5%-uk szeretne. A válaszadók 54,9%-a egyedi építésű házban, 10,4 %-a néhány lakásos társasházban vagy sorházban, 31%-uk nagyobb (lakótelepi) társasházban nőtt fel.

Saját bevallása szerint nagyvárosban nőtt fel a válaszadók 39,7%-a, kisvárosban 33,7%-a és községben 26,6%-a. 10-15 év múlva a válaszadók 62%-a képzeletben el éli életét nagyvárosban, 28,8%-uk kisvárosban és 9,2%-uk községben. A kisvárosban felnővők 45,2%-a, illetve a községben élők 40,8%-a költözne nagyvárosba, míg az ott felnővőknek 8,2%-a költözne kisvárosba és 1,4%-a községbe. A nagyvárosban maradni akarók aránya az ott élők 90,4%-a.

A lakás környezetét tekintve a kertváros a legvonzóbb célterület (63,6%), ezt a belváros (15,2%) és a nem városi, családi házas környezet követi (14,1%). Lakótelepen 4,3% képzeletben el éli életét. A válaszadók egyértelműen önállóságra vágyanak, 70,1%-uk egyedi építésű házat jelölt meg elképzelt lakóhelyként, tégl- vagy panelépítésű, több emeletes társasházat mindössze 10,9%-uk. A nem

kertvárosban felnövő 133 fő válaszadó közül 73 (54,8%-uk) költözne kertvárosba. Belvárosba 9,2%-uk, lakótelepi lakásba 4,8%-uk, nem városi családi házas környezetbe 4,7%-uk vágyik.

A válaszadók 58,7%-a Magyarország távolabbi területeire is elköltözne, 10,3%-a maradna, 31%-a pedig bizonytalan. A költözés melletti érvük egyértelműen a bér- és jövedelemszerzés, a karrier, illetve a jobb életkörülmények elérése. A barátok és ismerősök tapasztalatai támogató hatásúak, a válaszok 67,8%-ában ezek a költözés mellett szóló érvként jelennek meg. Ellene szól a kapcsolattartás lehetőségének korlátozottsága a családdal és az ismerősökkel.

Tartós külföldi munkavállalást a válaszadók 15,2%-a tervez, rövid idejűt azonban 38% tart elképzelhetőnek. Biztosan nem vállalna munkát külföldön 8,2%, bizonytalan a kérdésben 20,7%. 17,9% a hazai munkát külföldi utazásokkal tartja elképzelhetőnek. A külföldi munkavállalás melletti és elleni érvek a hazai költözéshez hasonló mintát mutatnak.

A hazai és külföldi munkavállalási célú migrációra való hajlandóság között az elemzés szignifikáns kapcsolatot mutatott ki. Azok között, akik országon belül elköltöznének, 25,9% tartós külföldi munkát is vállalna. Az országon belüli migrációt nem tervezők 31,6%-a rövidebb ideig külföldön is dolgozna, sőt a bizonytalanok 42,1%-a is igen választ adott erre a kérdésre. A külföldi munkavállalási szándék tervezett időtartamát figyelembe véve ($\chi^2=54,897$, $d_f=8$, $\text{sig}=0,000$) és kiszűrve ($\chi^2=30,065$, $d_f=4$, $\text{sig}=0,000$) (1. táblázat) szignifikáns összefüggés mutatható ki a hazai és a külföldi munkavállalási célú migrációs szándék között. Azok körében, akik bizonytalanok a hazai migrációval kapcsolatban, 42,1% a külföldi munkát vállalni szándékozók aránya, azonban ezt csak rövid időre vállalnák.

1. táblázat: A hazai és külföldi munkavállalási célú migrációs szándék keresztábra-elemzése
Cross tabulation analysis of domestic and foreign migration potential

			(B) Vállalna-e külföldön munkát?			Összesen
			Igen	Nem	Nem tudom	
(A) Munkavállalási céljal (tartósan)	Igen	Fő	68	22	18	108
		% (A)	63,0%	20,4%	16,7%	100,0%
		% (B)	69,4%	45,8%	47,4%	58,7%
elköltözne Magyarország távolabbi területeire?	Nem	Fő	6	13	0	19
		% (A)	31,6%	68,4%	0,0%	100,0%
		% (B)	6,1%	27,1%	0,0%	10,3%
	Talán	Fő	24	13	20	57
		% (A)	42,1%	22,8%	35,1%	100,0%
		% (B)	24,5%	27,1%	52,6%	31,0%
Összesen		Fő	98	48	38	184
		% (A)	53,3%	26,1%	20,7%	100,0%
		% (B)	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

A munkavállalási célú migrációs szándék motivációi

A hazai és külföldi munkavállalási szándék kombinációi alapján csoportokat képeztem:

- határozott migrációs szándékúak: akik akár Magyarország távolabbi területein, akár külföldön tartósan vállalnának munkát;
- Magyarországhoz kötődők: Magyarország távolabbi területein igen, de külföldön nem vagy csak rövidebb ideig vállalnának munkát, illetve ebben bizonytalanok;
- külföldre vágyók: Magyarország távolabbi területein nem vagy talán, külföldön viszont vállalnának munkát (a mintában szereplő válaszadók tartósan nem vállalnának külföldön munkát);
- migrációt nem tervezők: Magyarország távolabbi területein nem vagy talán, előbbieik körében a külföldi munkavállalás kérdésében is bizonytalanok;
- bizonytalanok: mind a hazai, mind a külföldi munkavállalási célú migráció kérdésében bizonytalanok.

A részminták általános jellemzőit a 2. táblázat foglalja össze.

Határozott migrációs szándékúak. A magasabb jövedelemhez jutás igénye és a jobb életkörülmények biztosítása egyértelműen jellemzi a részmintát. A válaszadók 78,6%-a szerint a karrierlehetőség egyértelműen a magyarországi költözés mellett szóló érv. A családdal és ismerősökkel való kapcsolattartás egyaránt a válaszadók 53,6%-a szerint inkább a költözés mellett szól. Külföldi relációban 39,3%-uk jelölte meg a családot mint a költözés mellett szóló érvet. A minta 64,3%-a a külföldi munkavállalásban kalandot is keres. A célsország kultúrája a válaszadók 75%-a szerint a külföldi munkavállalás mellett szól.

Magyarországhoz kötődők. A magasabb jövedelemhez jutás, a jobb életkörülmények biztosítása és a karrierlehetőség e részmintában is jellemzően az országon belüli költözés mellett szól. A családi és baráti kapcsolatok ápolása inkább a költözés ellen szól: magyarországi költözés esetében a válaszadók 67,5%-a jelölte meg a családot és 68,8%-a a barátokat, ismerősöket, míg külföldi relációban

2. táblázat: Migrációs szándék szerint képzett csoportok jellemzői
Characteristics of groups formed by migration potential

Ismérvek		Határozott migrációs szándék	Magyarországhoz kötődők	Külföldre vágyók	Migrációt nem tervezők	Bizonytalanok
N (fő)		28	80	47	9	20
Nem	Nő	64,3%	66,3%	74,5%	88,9%	80,0%
	Férfi	35,7%	33,8%	25,5%	11,1%	20,0%
Szak	Alap	35,7%	31,3%	21,3%	33,3%	55,0%
	Mester	64,3%	68,8%	78,7%	66,7%	45,0%
Tagozat	Nappali	67,9%	46,3%	51,1%	33,3%	55,0%
	Levelező	32,1%	53,8%	48,9%	66,7%	45,0%

Megjegyzés: adatok a rész minta %-ában.

73,8%-a mindkettőt a nem oldalon. A kaland, kihívás keresésében Magyarországon a részminta 60%-a, külföldön 72,3%-a lát a költözés mellett szóló érvet. A célország kultúrája a válaszadók 70%-a esetében a külföldi munkavállalást ösztönzi.

Külföldre vágyók. A jobb jövedelem elérésében nagyon erős motivációs lehetőséget látnak, 85%-uk a karrierlehetőséget is a migráció melletti érvként ítéli meg. A kapcsolattartás a családdal (hazai és külföldi relációban egyaránt 75%) és a barátokkal (hazai relációban 75%, külföldiben 83%) ugyanakkor egyértelműen a költözés ellen szóló érv. A kalandot a válaszadók körülbelül fele ítéli meg a migráció melletti és fele az elleni érvként.

Migrációt nem tervezők. A jövedelem, életkörülmények és karrier tekintetében egyértelműen kedvező lehetőséget látnak a migrációban, azonban 88,8%-uk a családi és baráti kapcsolattartást meghatározó ellenérvként ítéli meg. A külföldi migráció kapcsán 44,5%-uk jelölte meg, hogy a célország kultúrája a költözést nem ösztönzi.

Bizonytalanok. A jövedelem, életkörülmények és karrier tekintetében egyértelműen kedvező lehetőséget látnak a migrációban. A többi tényezőben körülbelül fele-fele arányban oszlanak meg a vélemények.

A fenti csoportosítás ismérveinek szignifikanciáját a 3. táblázat mutatja be. A magyarországi migrációra vonatkozó kérdésre (Munkavállalási céllal – tartósan – elköltözne Magyarország távolabbi területeire?) igen, nem és talán válaszokat adhattak a megkérdezettek, míg a tényezők megítélésénél arról kellett dönteniük négyfokozatú skálán, hogy az a döntés ellen szól, inkább ellene szól, inkább mellette szól, vagy mellette szól.

3. táblázat: A migrációs potenciál és a migrációt befolyásoló tényezők közötti kapcsolatok szignifikancia vizsgálata

Significant relations between migration potential and influencing factors of migration

<i>Ismérvek</i>	χ^2	d_f	<i>sig.</i>
Magyarországi migráció, bér és jövedelemszerzés	29,473	12	0,003*
Magyarországi migráció, a célterület híre	26,337	16	0,049*
Magyarországi migráció, karrierlehetőség	46,462	16	0,000*
Magyarországi migráció, kaland	28,571	16	0,027*
Külföldi migráció, a célország kultúrája	49,813	16	0,000*
Külföldi migráció, a kapcsolattartás barátokkal, ismerősökkel	30,322	16	0,016*
Magyarországi migráció, kaland	36,734	16	0,002*

A lakókörnyezet és a munkavállalási célú migrációs szándék kapcsolata

Kutatásom központi kérdése, hogy a különböző lakóhelyről és lakókörnyezetből érkező hallgatók munkavállalási célú migrációjának szándéka között kimutat-

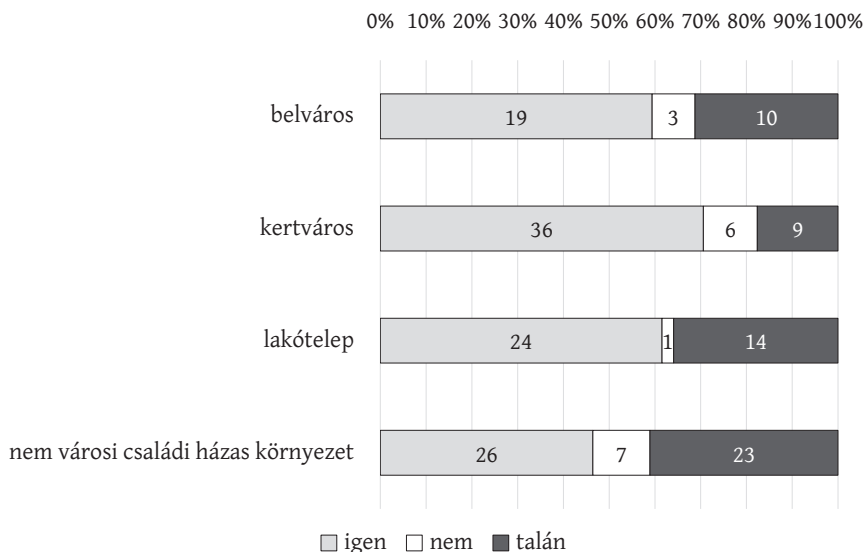
4. táblázat: A jelenlegi lakókörnyezeti tényezők és a munkavállalási célú migráció közötti kapcsolat szignifikanciavizsgálata

Significance test of the current living environment and the labor migration potential

<i>Ismérvek</i>	χ^2	d_f	<i>sig.</i>
Szülői ház településtípusa – országon belüli migrációs szándék	3,959	4	0,412
Szülői ház településtípusa – külföldi migrációs szándék	4,147	8	0,844
Szülői ház lakókörnyezete – országon belüli migrációs szándék	18,498	10	0,047*
Szülői ház lakókörnyezete – külföldi migrációs szándék	17,466	20	0,623

ható-e kapcsolat. Ezen belül kereszttábla-elemzéssel vizsgáltam a hazai és külföldi munkavállalás kérdését is. A mintán belül a szülői ház településtípusának szignifikáns hatása nem mutatható ki (4. táblázat). A szignifikáns kapcsolatot mutató válaszok megoszlását az 1. ábra mutatja be. Leginkább a kertvárosban élők nyitottak a migrációra (70,6%), míg legkevésbé a nem városi családi házas környezetben élők (46,4%), ugyanakkor közöttük a legmagasabb a bizonytalanság aránya is (41,1%).

Hasonló vizsgálatot végeztem el a jövőben elképzelt településtípus és lakókörnyezet, illetve a migrációs szándék között. Szignifikáns kapcsolat van közöttük, hogy 10-15 év múlva nagyvárosban, kisvárosban vagy községben képzelel-e el a válaszadó az életét, illetve munkavállalási céllal elköltözne-e Magyarországra távolabbi területeire. A külföldi munkavállalási szándék esetén ilyen kapcsolat nem volt kimutatható. A lakókörnyezet típusa és a munkavállalási célú migrációs szándék között szintén csak hazai relációban mutatható ki szigni-

1. ábra: A Magyarországon belüli migrációs szándék a jelenlegi lakókörnyezet szerint (fő)
Migration potential within Hungary by the living environment (persons)

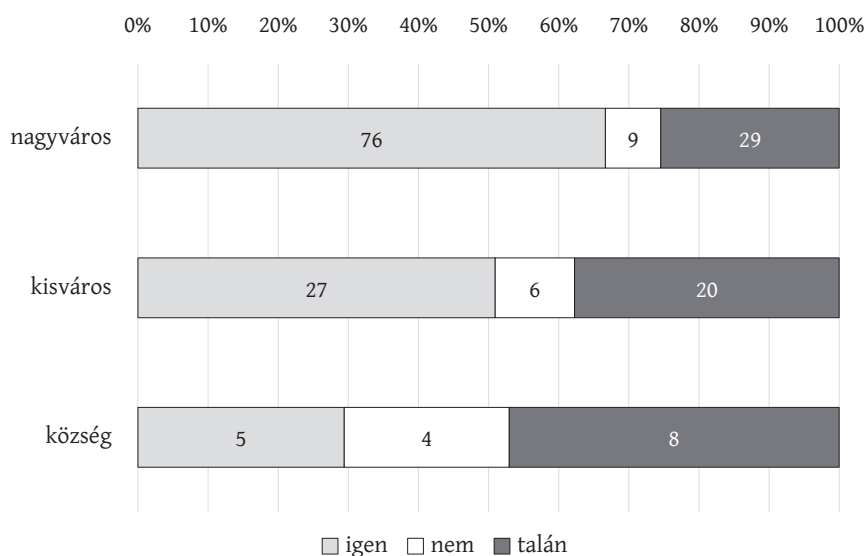
5. táblázat: Jövőben elképzelt lakókörnyezeti tényezők és munkavállalási célú migráció közötti kapcsolat szignifikanciavizsgálata
Significance test of the expected future living environment and the labor migration potential

<i>Ismérvek</i>	χ^2	d_f	<i>sig.</i>
Jövőben elképzelt településtípus – országon belüli migrációs szándék	11,163	4	0,025*
Jövőben elképzelt településtípus – külföldi migrációs szándék	6,209	8	0,624
Jövőben elképzelt lakókörnyezet – országon belüli migrációs szándék	10,182	10	0,433
Jövőben elképzelt lakókörnyezet – országon belüli migrációs szándék	16,674	20	0,674

fikáns kapcsolat (5. táblázat). A szignifikáns kapcsolatot mutató válaszok megoszlását a 2. ábra mutatja be. A nagyvárosba vágyók nyitottak leginkább a migrációra (66,7%), legkevésbé pedig a községbe vágyók (29,4%), azonban itt a legmagasabb a bizonytalanok aránya (47,1%).

Elemzéseket végeztem végeztem arra vonatkozóan, hogy a jelenlegi és a jövőben elképzelt településtípus együttes figyelembevételével kimutatható-e különbség a migrációs szándékban. A nagyvárosban maradni kívánók 63,6%-a országon belül költözne, ez az arány a nagyvárosba vágyók körében 70,8%, a nagyvárosból elvagyók körében pedig 71,9%. Horváth Gyula a szuburbanizációs folyamatok felgyorsulásaként fogalmazta meg ezt a folyamatot: a fővárosok és egyéb centrumok kedvező munkalehetőséget, szolgáltatásokat, jobb életminőséget kínálnak, így a migráció egyre határozottabb célpontjává válnak (Rechnitzer 2016). A vidéken maradni vágyóknak 42,9%-a költözne, ugyanakkor ebben a körben a legnagyobb a bizonytalanok aránya (41,3%). Az eredmény 95%-os megbízható-

2. ábra: A Magyarországon belüli migrációs szándék a jövőben elképzelt lakóhely településtípusai szerint (fő)
Migration potential within Hungary by the settlement type expected in the future (persons)

6. táblázat: Munkavállalási célú migrációs szándék és a lakás (ház) típusa közötti kapcsolat
Relationship between labor migration and the type of the house (apartment)

Ismérvek	N (fő)	Magyarországi munkavállalási célú migrációs szándék			Külföldi munkavállalási célú migrációs szándék		
		Igen	Nem	Bizonytalan	Igen	Nem	Bizonytalan
Egyediben maradó	83	48,2	16,9	34,9	55,4	25,3	19,3
Egyedibe vágyó	43	62,8	4,7	32,6	62,8	16,3	20,9
Társasházban maradó	33	72,7	3,0	24,2	45,5	39,4	15,2
Társasházba vágyó	18	77,8	0,0	22,2	44,4	22,2	33,3

Megjegyzés: adatok a részminta %-ában.

sági szinten nem szignifikáns ($\chi^2=11,497$, $d_f=6$, $\text{sig.}=0,074$). A külföldi munkavállalás kérdésében hasonló eredményeket mutatnak a kutatás részmintái: a nagyvárosból elvagyókat lehet kiemelni, akik között 14,3% azok aránya, akik biztosan nem vállalnának külföldön munkát, míg 28,6%-uk bizonytalan. Az eredmények nem szignifikánsak, a lakókörnyezet váltása vagy megtartása nem csoportképző ismerv.

Hasonló módon vizsgáltam az egyedi építésű és a társasházi környezet váltásának kapcsolatát a migrációs szándékkal. Szignifikáns kapcsolatot a hazai migrációs szándékkal kapcsolatban kimutatható ($\chi^2=14,103$, $d_f=6$, $\text{sig.}=0,029$). A válaszok megoszlását a 6. táblázat foglalja össze.

Az elemzésbe bevonva a hazai és a külföldi munkavállalási célú migrációs szándék (igen, nem, bizonytalan) kombinációit is, szignifikáns kapcsolatot a jelenlegi lakókörnyezet ($\chi^2=50,345$, $d_f=35$, $\text{sig.}=0,045$), a jövőben elképzelt lakástípus ($\chi^2=64,263$, $d_f=42$, $\text{sig.}=0,015$) és a lakástípusváltás ($\chi^2=34,923$, $d_f=21$, $\text{sig.}=0,029$) esetén találtam.

Következtetések

Black (1998) azon véleménye, miszerint a migráció csupán környezeti szempontokkal nem magyarázható, vizsgálataim alapján a lakókörnyezeti tényezőkkel kapcsolatban is igaznak látszik. Az eredmények néhány tényező esetében ugyan mutatnak szignifikáns kapcsolatot, azonban ezt – a mintavétel korlátait is figyelembe véve – nem lehet általánosítani.

A válaszadók a magyarországi munkavállalási célú migráció elől nem zárkoznak el (legalábbis a szándék szintjén), de magas a bizonytalanok aránya. Külföldi munkát elsősorban rövid időre vállalnának, illetve népszerű a hazai munka lehetősége külföldi utazásokkal. A magasabb jövedelem szerzése és a karrier lehetősége a migráció mellett érvként, a családi és baráti kapcsolatok ápolása inkább a migráció elleni érvként jelenik meg a válaszadóknál. A lakókörnyezeti tényezők és a migrációs szándék között általában nincs szignifikáns kapcsolat. A nagyvárosba vágyók a leginkább nyitottabbak a magyarországi

költözésre, a községbe vágyók a legkevésbé, viszont utóbbiak között kétszer akkora a bizonytalanok aránya, mint a nagyvárosba vágyók között. Szignifikáns különbség mutatkozik a szerint is, hogy a válaszadó belvárosban, kertvárosban, lakótelepen nőtt-e fel. A városi környezetben, különösen a kertvárosban felnőttek nyitottabbak a migrációra, azonban az utóbbi csoportban a legmagasabb azok aránya, akik tartósan nem költöznének külföldre. A munkavállalási célú migrációs szándék hazai és külföldi kategóriáit kombinálva a lakástípust váltani kívánók között szignifikáns különbség mutatható ki.

A munkavállalási célú migrációs szándék a lakókörnyezeti tényezőkkel kapcsolatos jövőbeli elvárásokkal, továbbá a változtatási igényekkel mutat kapcsolatot. A változtatási igény mögött elégedetlenséget feltételezve a kutatás kiterjesztésének lehetőségét a relatív aspektusokban, a lakókörnyezettel való egyéni elégedettség vizsgálatában látom. További kutatásokat igényel a rövid idejű külföldi munkavállalásra nyitottak motivációi, különös tekintettel a határon átnyúló ingázásra mint a migráció speciális esetére (Hardi 2005; Hardi, Lampl 2008), amelyhez a kutatási minta kiterjesztésére van szükség. Hasonlóan érdekes információkat kaphatunk a Magyarországra érkező külföldi munkavállalók megkérdezésével, akik a tapasztalatok szerint sokszor idénnyelleggel érkeznek, elsősorban Közép-Magyarországra (Hamar 2015).

Irodalom

- Black, R. (1998): *Refugees, environment and development*. Longman, London
- Blaskó Zs., Gödri I. (2016): A Magyarországról kivándorlók társadalmi és demográfiai összetétele. In: Blaskó Zs., Fazekas K. (szerk.): *Munkaerőpiaci tükrök 2015*. MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Közgazdaság-tudományi Intézet, Budapest, 59–67.
- Blaskó Zs., Ligeti A. S., Sik E. (2014): Magyarok külföldön – Mennyien? Kik? Hol? In: Kolosi T., Tóth I. Gy. (szerk.): *Társadalmi Riport 2014*. Társ. Budapest, 351–372.
- Bodnár K., Szabó L. T. (2014): *A kivándorlás hatása a hazai munkaerőpiacra*. Magyar Nemzeti Bank, Budapest (MNB-tanulmányok; 114.)
- Dabasi-Halász Zs. (2015): Egy európai kutatás kezdetén: A MOVE projekt rövid bemutatása. *Észak-Magyarországi Stratégiai Füzetek*, 1., 79–81.
- Dabasi-Halász Zs., Hegyi-Kéri Á. (2015): „Fel/eltörekvő” generáció migrációja Miskolcon. *Észak-Magyarországi Stratégiai Füzetek*, 1., 17–26.
- De Haas, H. (2010): The internal dynamics of migration processes: A theoretical inquiry. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 10., 1587–1617. <http://doi.org/cpcs99>
- De Haas, H. (2014): *Migration theory. Quo vadis?* International Migration Institute, Oxford Department of International Development, University of Oxford. <https://www.imi.ox.ac.uk/pdfs/wp/wp-100-14.pdf> (Letöltés: 2017. augusztus 22.)
- Directorate-General for Employment and Social Affairs (2009): *Geographical and labour market mobility*. Brussels (Special Eurobarometer; 337.)
- Dun, O., Gemenne, F. (2008). Defining ‘environmental migration’. *Forced Migration Review*, October, 10–11.
- Eke E., Girasek E., Szócska M. (2009): A migráció a magyar orvosok körében. *Statistikai Szemle*, 7–8., 795–827.

- Földi Zs. (2000): A lakókörnyezet minőségének szerepe a főváros migrációs folyamataiban, az 1990-es években. Bevezetés a lakókörnyezeti lefelé és felfelé vándorlás elméletébe. *Tér és Társadalom*, 2–3., 219–228.
- Geréb L. (2008): A regionális migráció hatása a humántőke-beruházásra és megtérülésre. *Tér és Társadalom*, 2., 169–184.
- Hamar A. (2015): Külföldi idénymunkások a magyar agrárgazdaságban. *Tér és Társadalom*, 3., 33–48. <http://doi.org/cdtp>
- Hardi T. (2005): Határon átnyúló ingázás, munkavállalás az osztrák–magyar határtérségben. *Tér és Társadalom*, 2., 65–82.
- Hardi T., Lampl Zs. (2008): Határon átnyúló ingázás a szlovák–magyar határtérségben. *Tér és Társadalom*, 3., 109–126.
- Hárs Á. (2011): *Magyarok külföldi munkavállalása*. Kopint-Tárki Zrt., Budapest
- Hárs Á., Simon D. (2015): *A munkaerő-migráció változása a kétezres években Magyarországon. Vizsgálat a munkaerő-felmérés adatai alapján*. Budapesti Corvinus Egyetem, MTA KRTK KTI, Budapest (Budapesti Munkagazdaságtani Füzetek; BWP–2015/2.)
- Hautzinger, Z. (2016): *Szemelvények a migráció szabályozásáról*. And Ann Kft., Pécs
- Hautzinger, Z., Hegedüs J., Klenner Z. (2014): *A migráció elmélete*. Nemzeti Közszerológati Egyetem Rendészettudományi Kar, Budapest
- Honvári J. (2012): Migrációs potenciál és a potenciális tanulási migráció. Hazai hallgatók külföldi tanulási szándékai. *Tér és Társadalom*, 3., 93–113.
- Kapitány B., Rohr A. (2013): A Magyarországon állandó lakcímmel rendelkező 18–49 éves magyar állampolgárok mintegy 7,4 százaléka tartózkodik jelenleg tartósan külföldön. *Korfa*, 3., 1–3.
- Kincses Á., Rédei M. (2010): Centrum-periféria kérdések a nemzetközi migrációban. *Tér és Társadalom*, 4., 301–310.
- Kóródi T., Siskáné Szilasi B. (2016): A XXI. századi magyar populáció migrációs szándékának térbeli vizsgálata. In: Berghauer S. (szerk.): *Társadalomföldrajzi kihívások és adekvát válaszlehetőségek a XXI. század Kelet-Közép-Európájában*. II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Beregszász, 134–141.
- Lipták K. (2014): Változó munkaerőpiac? Munkaerő-piaci előrejelzés Észak-Magyarországon. *Területi Statisztika*, 3., 220–236.
- Lipták K. (2015): Foglalkoztatási lehetőségek a határon túl – avagy a migrációs folyamatok vizsgálata a kelet-közép-európai térben. *DEUROPE: Central European Journal of Tourism and Regional Development*, 7., 28–49.
- Marino, E. (2012): The long history of environmental migration: Assessing vulnerability construction and obstacles to successful relocation in Shishmaref, Alaska. *Environmental Change*, 2., 374–381. <http://doi.org/fgdf3s>
- Massey, D. S., Arango, J., Hugo, G., Kouaouci, A., Pellegrino, A., Taylor, J. E. (1993): Theories of international migration: a review and appraisal. *Population and Development Review*, 3., 431–466. <http://doi.org/fpbvf4>
- Pitő K. (2015): „Nálunk (...) minden ötödik órában elhagyja az országot egy orvos”. *Tér és Társadalom*, 3., 93–114. <http://doi.org/cdtq>
- Rechnitzer J. (2016): Elmozdulások és törésvonalak Kelet-Közép-Európa térszerkezetében. *Tér és Társadalom*, 4., 36–53. <http://doi.org/cdtr>
- Rédei M. (2007): *Mozgásban a világ. A nemzetközi migráció földrajza*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest
- Rédei M., Kincses Á. (2008): A szomszédokból érkező migránsok hatása a hazai társadalmi és gazdasági különbségekre. *Közép-Európai Közlemények*, 1., 7–16.
- Reuveny, R. (2007): Climate change-induced migration and violent conflict. *Political Geography*, 6., 656–673. <http://doi.org/dvfnvv>
- Rudizitis, G. (1991): Migration, sense of place, and nonmetropolitan vitality. *Urban Geography*, 12., 80–88. <http://doi.org/bdwz82>
- Sik E., Simonovits B. (2002): Migrációs potenciál Magyarországon 1993–2001. In: Kolosi T., Tóth I. Gy., Vukovich Gy. (szerk.): *Társadalmi riport 2002*. Társi, Budapest, 207–219.
- Sik E., Szeitl B. (2016): Migráció a mai Magyarországról. *Educatio*, 4, 546–557.
- Vág A. (2010): A környezeti migráció okai. *Tér és Társadalom*, 3., 59–74.

Vándorlási helyzetkép 2016-ban egy Borsod-Abaúj-Zemplén megyei településről

Migration situation in a North Hungarian peripheral settlement in 2016

HEGYI-KÉRI ÁGNES, HORVÁTH KLAUDIA

HEGYI-KÉRI Ágnes: mentorrendszer-koordinátor, Görögkatolikus Cigány Szakkollégium; 3519 Miskolc, Görömbölyi u. 23–24.; hegyiagi@gmail.com

HORVÁTH Klaudia: PhD-hallgató, Miskolci Egyetem, Világ- és Regionális Gazdaságtan Intézet; 3515 Miskolc-Egyetemváros; reghklau@uni-miskolc.hu

KULCSSZAVAK: magyar fiatalok elvándorlása; periferikus térségek; roma és nem roma migrációs attitűdök; munkaerőpiaci depresszió; második generációs elvándorlás

ABSZTRAKT: A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei települések több mint egyharmada periferikus településnek minősül, sőt, más meghatározások szerint szinte mindegyik települést ide lehetne sorolni. Megvizsgáltuk, hogy a csekély munkaerőpiaci lehetőségekkel rendelkező településekről történik-e elvándorlás, az ott élők hogyan vélekednek a munkaerőpiacról, a külföldi munkavállalásról; a földrajzi mobilitás milyen irányú: országon, megyén belüli, vagy külföldre is költözik-e a lakosság. Azt is kutattuk, hogy a roma lakosság vándorlási aktivitása milyen szintű, eltér-e a többségi társadalomra jellemzőtől, vajon a vándorlással kapcsolatos attitűdök miben és mennyiben különböznek a roma és a nem roma lakosok esetében.

Továbbá elemeztük a különböző korosztályok vándorlási motivációit, a szülők szerepet játszanak-e a fiatalok elvándorlásában egy periferikus térségben, vagyis azt, hogy érvényesül-e a család vándorlást erősítő hatása. A rendszerváltozást átélt szülők, akik a munkaerőpiaci lehetőségekről negatív tapasztalatot szereztek, arra biztatják-e gyermekeiket, hogy máshol lépjenek ki a munkaerőpiacra, máshol próbáljanak szerencsét? Arra is választ kívántunk kapni kutatásunkban, hogy az elvándorlás hogyan érinti a roma fiatalokat.

Cikkünkben szekunder adatelemzést követően egy közel 1000 lakosú településen végzett reprezentatív (134 fő megkérdezésével történő) primer felmérés eredményét ismertetjük.

HEGYI-KÉRI Ágnes: co-ordinator of the mentor system, Greek-Catholic Gypsy Special College; Görömbölyi u. 23–24., H-3519 Miskolc, Hungary; hegyiagi@gmail.com

HORVÁTH Klaudia: PhD student, Institute of World and Regional Economics, University of Miskolc; H-3515 Miskolc-Egyetemváros, Hungary; reghklau@uni-miskolc.hu

KEYWORDS: migration of Hungarian youth; peripheral regions; Romany and non-Romany migrational attitudes; labor market depression; second generational migration

ABSTRACT: At least one third (36.9%) of the settlements in Borsod-Abaúj-Zemplén County can be considered to be in a peripheral position although, depending on which definition we use, one can include almost all of them. The regime change had negative effects on the labor market and transformed it significantly also in the region. Our goal is to examine the labor supply's reaction to this effect and whether people are migrating away from settlements with little work opportunities. We also want to determine the direction of the migration: do people remain within the county; do they go further and move to a different part of the country; or do they also move abroad.

Outbound migration of the youth from Borsod-Abaúj-Zemplén County increased between 2001 and 2011 mostly when starting higher education and, subsequently, work. During this time, the rate of migration among the 25–29 age group from Borsod-Abaúj-Zemplén County was 20%, meaning that every fifth young adult left the region. Moving away was also prominent among the 30–34 age group, as during this period their numbers shrank by 13%. These migration rates exceed that of the regime change.

We also want to address the migration activities of the Romany people and whether these differ from majority's, by asking the following questions: "What kind of motivation do the different age groups have regarding migration?"; "In the peripheral regions, what role do the parents have in the migration of the younger generations?"; "Does the family have sheltering effect as a push factor?" During the transition, parents had negative work experiences and, therefore, encourage their children to go to work elsewhere, to "try their luck". This concept is defined as second-generation migration. We also wish to determine the significance of the influence not only of the parents but also of other informal connections.

In our current study, we aim to discuss the following points and find the connection between them: the state of the labor market following the regime change, the role of peripheral regions, the distribution of the Romany people within the country and their activity on the labor market. This publication presents the secondary data analysis as well as the results of the representative (primary) survey conducted on a settlement of 900 people (with 134 asked), aiming to provide expansive answers to the aforementioned questions.

Bevezetés

Cikkünkben a periferikus és szerkezeti változáson átment területeken, településeken fellépő jelenséget, a második generációs elvándorlást és a munkaerőpiaci depressziót tárgyaljuk. Második generációs migrációs elvándorlás fogalmán azt értjük, hogy a szülők a következő generációt elvándorlásra biztatják, miközben ők maguk helyben maradnak (Dabasi-Halász, Hegyi-Kéri 2014). Tanulmányunkban arról írunk, hogy a rendszerváltozás folyamán átélt munkaerőpiaci nehézségeik miatt a szülők gyermekeiket más ország, más régió munkaerőpiacai felé irányították, így a jelenlegi fiatal korosztály köréből hasonló mértékű elvándorlás indult meg, mint korábban, a rendszerváltozás idején. A valós vagy vélt munkaerőpiaci problémák nemcsak a közvetlen tapasztaláson, de a szülőkön keresztül is hatnak a fiatalokra.

A munkaerőpiaci depresszió lényege, hogy a munkaerőpiac származtatott volta miatt az ipari átalakulás, a rendszerváltozás következményei megkétszerezve jelentkeznek a munkaerőpiacon (Dabasi-Halász, Hegyi-Kéri 2014): a munkaerő a valós piaci helyzetenél kedvezőtlenebbnek ítéli meg lehetőségeit a karrier, az elhelyezkedés, a jövedelemszerzés szempontjából (Hegyi-Kéri 2016). (A munkaerő

iránti keresletet származtatott keresletnek nevezzük. A munkáltatóknak többnyire azért növekszik a munkaerőigénye, mert ennek következtében több eladható termékeket vagy szolgáltatást állíthatnak elő. Az árupiaci folyamatok erőteljesen befolyásolják a munkaerő iránti igényt.)

A következő részben szekunder adatok felhasználásával mutatjuk be a megyei demográfiai és munkaerőpiaci folyamatokat. Vizsgálatunkat az Észak-magyarországi régió területére korlátoztuk, azon belül Borsod-Abaúj-Zemplén megyét emeltük ki. Feltételeztük, hogy a munkaerőpiaci depresszió összefügg a második generációs migrációs hullámmal. Egy megyei település példájával a tanulmány következő részében illusztráljuk a migrációs folyamatokat.

Kutatásunkhoz részben a KSH statisztikai adatait használtuk, részben Borsod-Abaúj-Zemplén megye egyik településén (egy közel 1000 lakosú településen, 134 fős elemszámú mintán) a miskolci Görögkatolikus Cigány Szakkollégium munkatársaival és egyetemista hallgatóival gyűjtöttünk primer adatokat, 2016 nyarán.

A periferikus térség jellemzői

Borsod-Abaúj-Zemplén megye településeinek nagy része periferikus, elmara-dott térségnek számít (Pénzes 2014). A rendszerváltozás nem kedvezett az akkor még az ország egyik ipari központjaként számon tartott Észak-magyarországi régiónak, amelynek kedvezőtlen hatásait a régióban kimagasló arányban élő roma származású népesség is megsínylette. „A magyarországi gettósodott települések, a »cigányfalvak«, általában perifériális helyzetű, aprófalvas területen helyezkednek el. A rendszerváltást követő gazdasági-társadalmi átalakulással, a térbeli egyenlőtlenségek növekedésének következményeként ezen települések száma jelentősen gyarapodott, egyes területeken már térséggé szerveződtek” (Virág 2008, 60.). Virág tanulmányában – az általunk kutatott településünkhöz hasonlóan – egy periferikus helyzetű település roma lakosságának gazdasági helyzetét vizsgálva leírja, hogy a cigány családok a szocializmus időszakában számos munkahely közül válogathattak, és a térség mezőgazdasági szövetkezetei, az állami gazdaságok is munkát kínáltak számukra. A cigány etnikum ennek köszönhetően stabil társadalmi státuszt tudott elérni (Kovács 2007).

A periferikus térségeket Magyarországon kormányrendelet határozza meg. A 290/2014. (XI. 26.), illetve az azt módosító 106/2015. (IV. 23.) számú kormányrendelet rögzíti azon szempontokat, amelyek kijelölik a komplex programmal fejlesztendő járásokat. 2016-ban a KSH számításai szerint 36 járás tartozott a periferikus térségek körébe, lakónépességük 2015-ben 982 ezer fő volt. E 36 járásból 10 az Észak-magyarországi régióban, közülük 8 Borsod-Abaúj-Zemplén megyében volt található. Vizsgálatunkat e komplex programmal fejlesztendő járások egyikének településén végeztük.

A belső és külső perifériák egymástól különböző tulajdonságokkal rendelkeznek. A belső perifériák a térségen belül mutatnak a perifériára jellemző sajátosságokat, míg a külső perifériák földrajzi értelemben is a térség határain helyezkednek el (G. Fekete et al. 2013). A fejlesztendő térségek általában nem alkotnak homogén csoportot; társadalmi-gazdasági jellemzőik különbözhetnek. Míg a dél-alföldi, dél-dunántúli településeket leginkább az erősen előregedő társadalmi összetétel jellemzi (KSH 2016), addig a Borsod-Abaúj-Zemplén és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei falvak lakossága fiatalabb korszerkezetű, első-sorban a roma lakosság magasabb aránya miatt. A periférikus térségek általános jellemzője a centrumoktól való nagyobb távolság, illetve a fejletlen közlekedési hálózat, ezért nehéz a központi település megközelíthetősége, következésképpen a termékekhez, szolgáltatásokhoz való hozzájutás (Alpek 2017). E periférikus járárok népességmegtartó képessége alacsony, az elvándorlásban kulcsszerepet játszik az itt élők kedvezőtlen munkaerőpiaci, jövedelmi helyzete, illetve a kilátástalanság érzete (G. Fekete et al. 2013).

A periférikus térségek az országban sok helyen átfednek a roma népesség által lakott területekkel. A roma népesség országban belüli területi megoszlása egyenlőtlen, a cigányság mintegy kétharmada Délnyugat- és Északkelet-Magyarországon él (Pénzes 2016). A romák kedvezőtlen munkaerőpiaci helyzete megmutatkozik a gyengébb iskolázottság mellett a földrajzi elhelyezkedés hátrányában és a kiterjedt társadalmi diszkriminációban. Ábrahám és Kertesi (1996) a munkanélküliség regionális okai között a munkaerőállomány eltérő iskolázottsági szintjét, a roma népesség egyenlőtlen területi megoszlását, valamint az etnikai alapú munkaerőpiaci diszkriminációt említették, mégpedig úgy, hogy a munkanélküliség kialakulására kezdetben főleg a diszkrimináció hatott, majd 1994 végétől az alacsony fokú képzettség. Az ország olyan régiókban volt felülreprezentált a cigány lakosság, ahol egyébként is kedvezőtlennek vált a foglalkoztatási helyzet, így a cigányok periférikus térségekbe „szorultak”.

Emellett a roma népesség a községi jogállású településeken koncentrálódik. A legutóbbi népszámlálás szerint a magát cigánynak valló népesség 52%-a lakott ilyen településeken (KSH 2011), ahol általában kevesebb a munkalehetőség (Kertesi 2000). A romák – több kritérium alapján is – a munkaerőpiacon hátrányos helyzetű csoportnak minősülnek, a cigányok a rendszerváltás igazi vesztesei. A cigányok a rendszerváltás előtt tartós, folyamatos munkaviszonnyal rendelkeztek (Kertesi 2000), a szocialista nagyüzemek adtak nekik megélhetést, ahol segédmunkások lehettek alacsony iskolai végzettséggel is (Dabasi-Halász 2011).

A munkahelyeket teremtő vállalkozások telephelyeiket még a hátrányos helyzetű térségekben is a fejlettebb településekre telepítik (Kulcsár 2006), így igen fontos szempont, hogy milyen a periférikus területek közlekedési helyzete. Jól ismert, hogy Magyarországon a peremhelyzetű községek és városok bekapcsolódása a településközi munkaerő-áramlásba nehézkes, az itt élő munkavállaló nemigen tudja vállalni az igazást – a nagy utazási távolság és a tetemes

utazási költségek miatt (Bartus 2003). Az utazási költségek tekintetében Borsod-Abaúj-Zemplén megyében kedvezőtlen helyzetű az Edelényi, Szikszói és Encsi járások szinte egésze, a Putnoki és a Gönci járás északi területei. Az esélyhátrányok kumulálódnak a roma álláskeresők csoportjában, akiknek mobilitási készsége és képessége alacsony (Alpek 2017).

Kutatási előzmények és módszertan

A belső migráció legfőbb indítékai elsősorban gazdaságiak, amelyek közül a munkaerőpiac játszik jelentős szerepet (Bába 2008). A bővülő munkalehetőségek miatt a vidéki településekről is egyre nagyobb arányú az országhatárokat átlépő elvándorlás. A migráció, mobilitás mintázata eltérő a munkanélküliek, az egyetemi végzettségűek, a megyeszékhelyen élők (Gödri, Feleky 2013) és feltételezésünk szerint a periférikus területeken élők esetében is.

A roma kisebbség migrációs attitűdjéről, térbeli mozgásáról Magyarországon viszonylag kevés tanulmány született. Ezek közül említjük meg a Népeség-tudományi Kutatóintézetben – közel 1500, 18–40 év közötti lakos körében – készített felmérést (Gödri, Feleky 2013), amelynek célja a romák külföldi migrációs hajlandóságának vizsgálata volt. A felmérés alapján a roma származásúak esetében 9,4% komolyan tervezi a külföldi munkavállalást. Ez az arány kevéssel elmarad a teljes minta esetében mért 11,7%-ától.

A Debreceni Egyetem és a Partiumi Keresztény Egyetem együttműködésében a romák országon belüli migrációját Hajdú-Bihar és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében vizsgálták, s a felmérés feltárta, hogy a megyékbe beköltöző roma lakosok származási helye főként Budapest, valamint Borsod-Abaúj-Zemplén megye, onnan is főként Ózd és Edelény térsége. A megyén belüli mozgásokra jellemző, hogy inkább az azonos kiterjedésű, kisebb térségek között történik. A vizsgált megyékből elvándorlók elsősorban Budapestet és a budapesti agglomerációt választják. Az elmúlt 5 évben a romák Hajdú-Bihar megyében a legnagyobb arányban a városokból és megyeszékhelyekről vándoroltak el, még hozzá a városból elsősorban községekbe és nagyközségekbe, viszont a megyeszékhelyről egyértelműen városokba. Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében jellemzőbb a községből községbe költözés, ezt követően gyakori volt még a városból községbe költözés is. A nemzetközi migrációban a főbb célországok Németország, Kanada és Nagy-Britannia voltak (Pénzes 2016).

Kutatásunk előzményei között említjük meg a 2012-ben, 263 fő megkérdezésével Miskolcon végzett felmérést (Dabasi-Halász, Hegyi-Kéri 2014). A kutatás során kirajzolódott a munkaerőpiaci depresszió, vagyis a megkérdezettek rosszabbnak ítélik meg a helyzetüket, mint az valójában. Miskolcon a megkérdezettek 90%-a szerint a fiataloknak nincs munkalehetősége a környéken. „A környéken alacsony iskolai végzettségűek élnek” állítással a megkérdezettek

75%-a értett egyet. „A közelben többnyire munkanélküliek élnek” kijelentés értékelésekor teljesen vagy inkább egyetértők aránya 84% volt. Továbbá a többség úgy vélte, hogy az állam vagy a város nem támogatja a környéken élőket a munkahelykeresésben. Azon megkérdezettek esetében, akiknél bizonyítható volt, hogy a munkaerőpiacot „depressziósabban” értékeli, nagyobb arányban volt kimutatható, hogy gyermekeiket vándorlásra biztatják.

A szakirodalmi előzményekből az alábbi kutatási hipotéziseket vezettük le:

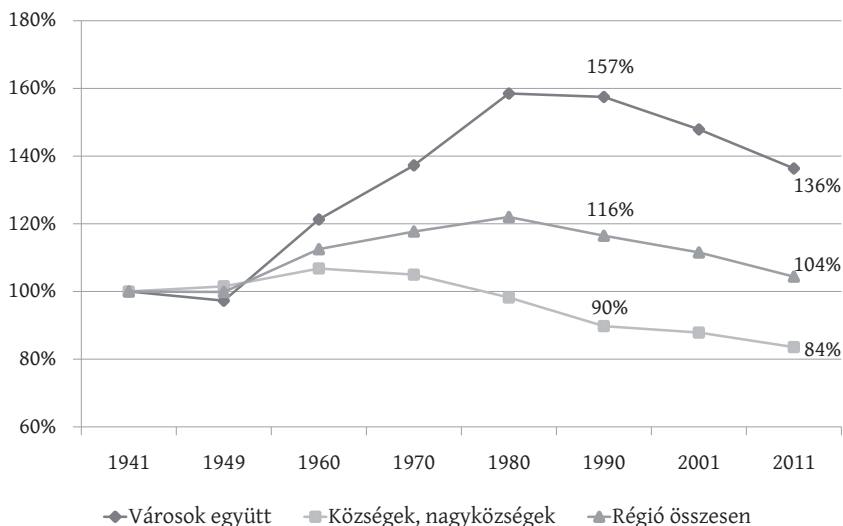
- *Vidéki, periférikus településen is jelen van a munkaerőpiaci depresszió és a második generációs migrációs nyomás.* Kutatásunk során a miskolci kérdőíves felmérés tapasztalataiból kiindulva a fiatalok munkalehetőségére, az iskolai végzettségére, a munkanélküliségre kérdeztünk rá.
- *A vizsgált településről egyre többen fontolgatják az elvándorlást, azaz a migrációs potenciál nő.* A fiatalabb nemzedék számára vonzó-e a lokális munkaerőpiac, vagy inkább a külföldi munkavállalást preferálják? A vándorlási folyamatban van-e, és ha igen, milyen szerepe van a családnak? Azt kívántuk felmérni, hogy a jövőben milyen vándorlási tendencia várható. Ebben a jövőbeni folyamatban van-e eltérés a roma és a nem roma lakosság között?
- *A roma családokat eltérő migrációs attitűd jellemzi.* A migrációt – mint családi döntést – befolyásolja az etnikai jelleg. Kutatásunk egyik lényeges kérdése, hogy a roma és a nem roma lakosok között van-e eltérés a nemzetközi vándorlásban. Vagyis az a feltételezésünk, hogy a roma családok esetében a migrációval kapcsolatos attitűdök eltérést mutatnak a községben élő nem roma lakosokétól. Több tényezőt vettünk figyelembe: a fiú-leánygyermek elvándorlásra való ösztönzését, a hazautalásokat, a család támogatásának kérdéseit.

Észak-Magyarország demográfiai változásai

Az Észak-magyarországi régió megyéiben a munkaerőpiacon domináns keresletet az ipar jelentette több mint 40 éven át. A régióban folyamatosan növekedett a földrajzilag periférikus térségekből az ipari centrumokba ingázók száma. Az 1970-es évek végére Borsod-Abaúj-Zemplén megye nagyipari munkásainak több mint a fele (51,8%-a) a nehézipari szektorban dolgozott (Dabasi-Halász, Hegyi-Kéri 2015). Az Észak-magyarországi régióban élők száma 1949–1980 között közel 20%-kal emelkedett. A rendszerváltozás és az ipari struktúra átalakulása következtében 1980–1990 között a községekből, nagyközségekből indult el elsőként az elvándorlás (1. ábra). A városok népességszáma csökkent 1990 és 2001 között, 2011-ben az 1970-es lakónépességi szintre esett vissza. A falvakból való elvándorlás napjainkban is folytatódik, a népességszám jelenleg a 2. világháború utáni lélekszámot sem éri el.

1. ábra: Az Észak-magyarországi régió lakónépességének változása településcsoportok alapján (1941=100%)

Population change in the North Hungarian region based on settlement groups (1941=100%)

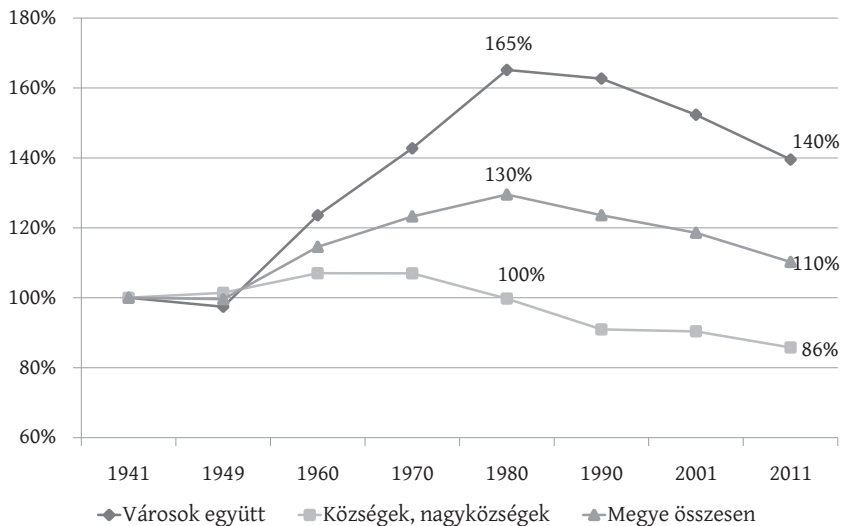
Forrás: KSH-adatok alapján saját szerkesztés.

Részletesebben vizsgálva a területi folyamatokat, Borsod-Abaúj-Zemplén megyében a községek, nagyközségek lakónépessége 1980 és 1990 között 9%-kal csökkent, amelyet stagnálás, majd 2001–2011 között további 5%-os csökkenés követett (2. ábra).

Ha Borsod-Abaúj-Zemplén megye lakosságának változását a fiatalabb generációk körében vizsgáljuk, szembetűnő egyes korcsoportok más megyéknél jelentősebb apadása. (A vándorlás korosztályos mintázatára a KSH népszámláláskor továbbszámított korosztályos népességadataiból következtettünk. Számításainkban az egyes kohorszok mennyiségbeli változását követtük nyomon, azaz pl. az 1980-as 20–24 éves korosztályt hasonlítottuk az 1990 évi népszámlálás 30–34 éves csoport létszámához) (3. ábra):

- 1980 és 1990 között a bázisidőszaki 20–24 éves korosztály körében 18%-os csökkenés volt megfigyelhető, a 25–29 éves korosztály létszámát 15%-os csökkenés jellemezte. Ez a visszaesés a vándorlás mellett tartalmazza a népesség természetes fogyását is, ám az feltehetően elhanyagolható mértékű, hiszen a halálozási ráta alacsony ebben a fiatal korosztályban, a felsőoktatásban részt vevők száma szintén alacsony.
- 1990 és 2001 között a 20–24 éves korosztály visszaesése az előbbi korszak ütemében folytatódott, körükben tíz év alatt 18%-os a visszaesés. Ugyanakkor mérséklődött a 25–29 éves korosztály népességszám-csökkenése,

2. ábra: Borsod-Abaúj-Zemplén megye lakónépességének változása 1941-től
Population change in Borsod-Abaúj-Zemplén county, from 1941

Forrás: KSH-adatok alapján saját szerkesztés.

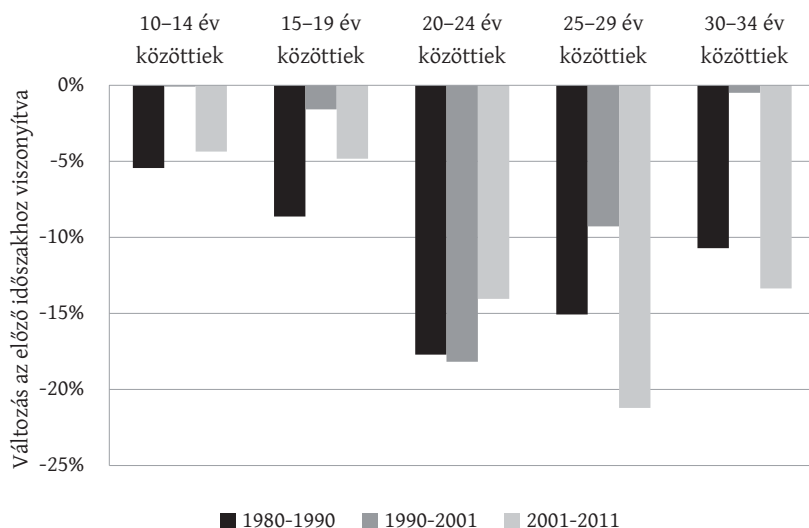
az adott időszakban 9% volt. A 30–34 éves korosztály létszáma 1990-től 2001-ig stagnált.

- 2001 és 2011 között a 20–24 éves korosztály létszámváltozása kismértékben csökkent, a korosztály létszáma 14%-ot esett vissza. Viszont nagymértékben erősödött a 25–29 éves korosztályból az elvándorlás és a természetes fogyás, a kohorszban 21%-kal lettek kevesebben 10 év alatt. A 30–34 évesek körében is kiugró ebben az időszakban a népességszám-csökkenés (-13%).

1980 és 2011 között vizsgálva a korcsoportokat a következő tendencia látszik kirajzolódni: a rendszerváltozás idejében nagykorúvá vált generációból egyetemista korszakában (18–24 éves korosztály) 16% tűnt el Borsod-Abaúj-Zemplén megyéből, majd amint fiatal munkavállalókká vált ez a korosztály, úabb 20%-kal csökkent a létszámuk. A magas mobilitási hajlandóságnak több oka is volt, legfőképpen a kedvezőtlen munkaerőpiaci helyzet miatt a munkavállaláshoz kötődött a lakóhelyváltás; a természetes fogyás hatását kicsinek mondhatjuk.

A népességszám-változással párhuzamosan a gazdasági aktivitás is átalakult. 2011-ben a 20–24 évesek 52%-a, a 25–29 éves korosztály 77%-a dolgozott Borsod-Abaúj-Zemplén megyében, hasonlóan az Észak-magyarországi régió többi megyéjéhez (79–80%). A fiatalok egyre később lépnek ki a munkaerőpiacra (elhúzódoó tanulmányok; a munkán, iskolán, képzésen kívüliek magasabb száma; a munka világától való idegenkedés), esetleg először nem a helyi munkaerőpiacon „próbálnak szerencsét” a fiatalok, így nem jelennek meg Borsod-Abaúj-Zemplén megye statisztikáiban.

3. ábra: Borsod-Abaúj-Zemplén megye korosztályok szerinti összetételének változása
Changes of age groups in Borsod-Abaúj-Zemplén county

Forrás: KSH népszámlálási adatok alapján saját szerkesztés.

A romák munkaerőpiaci és iskolázottsági helyzete kedvezőtlenebb a nem roma lakossághoz hasonlóan, a 15-24 éves lakosok körében Magyarországon az Észak-magyarországi régióban a legmagasabb a becsült munkán, iskolán és képzésen kívüliek aránya (Panorama Inforegio 2013). Közülük a legtöbben általános iskolai végzettséggel rendelkeznek csak (Ignits, Nagy, Zsámboki 2004). A 15-64 éves roma lakosság 16%-a az általános iskolát sem fejezte be, további 63%-uk legmagasabb iskolai végzettsége 8 osztály (KSH 2015). Az Észak-magyarországi régió kedvezőtlen helyzetéhez az is hozzátartozik, hogy a roma népesség nagy számban él e régióban (főleg annak aprófalvaiban).

A fiatalok elvándorlásának egyik magyarázatát a szülők szubjektív munkaerőpiaci érzékelésében látjuk, mivel a fiatalok többsége már az egyetemi évek alatt vagy az első munkahelykeresésnél kilépett a regionális munkaerőpiacról.

Vándorlási mintázatok és munkaerőpiaci attitűdök egy periferikus településen

A 2011-es népszámlálási adatok szerint Magyarországon 315 583 fő roma lakos élt, ebből a legnagyobb számban Észak-Magyarországon (93 332 fő), azt követően Észak-Alföldön és Dél-Dunántúlon. A népszámlálási adatok önbevallás útján születnek, valójában a legtöbb becslés a hazai cigányság lélekszámát 600-800 ezer főre teszi (Pénzes 2016). Kutatásunk szempontjából meghatározó, hogy

Borsod-Abaúj-Zemplén megyében 58 376 fő roma származású lakost jegyzett a KSH, ami az ország megyéi között az első helyet jelenti. A cigány származású lakosság településtípusonkénti megoszlására jellemző, hogy javarészt az 1500–2999 fős községekben és nagyközségekbe laknak. 1993-ban a romák 60,5%-a élt községekben, 2010-ben ez a szám lecsökkent 50%-ra, ennek fő oka a romák városok felé irányuló vándorlása (Pásztor, Pénzes, Bujdosó 2013).

Felmérésünk egy körülbelül 1000 fős községben készült 2016 júniusában, ahol a 2011-es népszámlálás során a lakosság 30–40%-a vallotta magát cigány származásúnak. Kutatásunkban, amelyet a Görögkatolikus Cigány Szakkollégium hallgatóival közösen végeztünk, arra törekedtünk, hogy nemre, korra és a roma származásra reprezentatív legyen a felmérés. A kutatás egyedisége abban rejlik, hogy az elvándorlásról és a munkaerőpiaci lehetőségekről a roma és nem roma lakosok véleményét egymástól elkülönítve sikerült megismernünk. Mivel a kérdezők többsége roma egyetemista volt, így feltételeztük, hogy az identitás önbevallás útján történő meghatározása során valós képet kapunk.¹ A községben töltött 5 nap alatt 134 főt kérdeztünk meg. A korábbi kutatások, valamint a polgármesterrel és a helyi roma önkormányzati vezetőkkel folytatott interjúk alapján az általunk vizsgált település lakosságának körülbelül 45%-a roma származású. Az 1. táblázat mutatja a reprezentatív felmérésünk előírányzott arányait, amelynek kiindulópontja a 45%–55% etnikai megoszlás, valamint a népszámlálás során magukat romának vallók nemi és korbeli eloszlása.

A kutatás során minden nap a község különböző részein folytattuk a lekérdezést, délelőttönként a forgalmasabb közösségi helyeken (bolt, önkormányzat, vasárnap a templom) állítottuk meg az arra sétálókat. A KSH népszámlálási adatai alapján összeállított mintavételi tervet sikerült tartanunk, a lekérdezést befejezve 134 értékelhető kérdőív állt rendelkezésünkre. A megkérdezettek 18 év feletti lakosok voltak. A legnagyobb nehézséget a 61 év feletti roma lakosság megkérdezése jelentette, itt a kitűzött aránytól a férfiak esetében 10%-kal maradtunk el. A kérdőívre válaszolók között 47–53% volt a férfi–nő arány. Saját bevallásuk szerint a megkérdezettek 44,8%-a vallotta magát a roma kisebbséghez tartozónak, míg a roma egyetemisták megítélése szerint a megkérdezettek 47%-a volt roma származású. A roma lakosság a fiatalok körében többségben van, a megkérdezettek kor és etnikai identitás szerinti összetételét a 4. ábrán jelenítettük meg.

1. táblázat: A primer kutatás által előírányzott minta
Attempted samples of the primary research

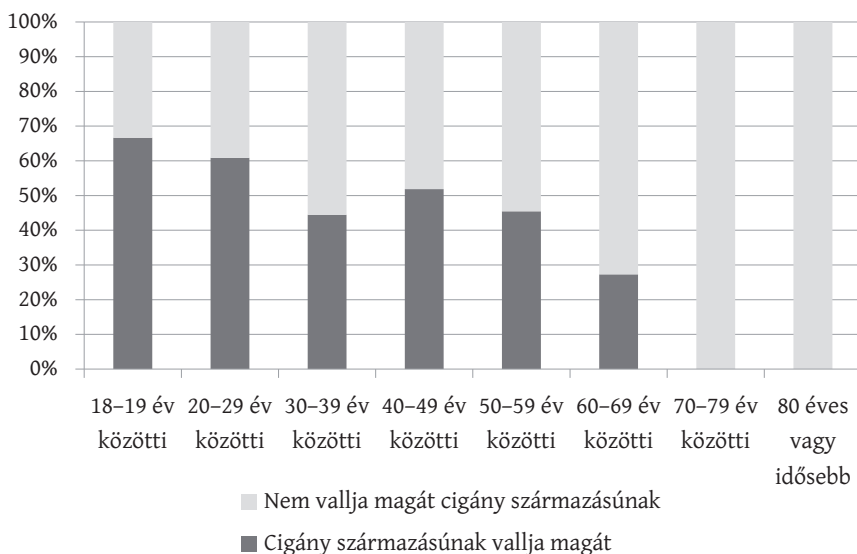
Etnikai összetétel	Nem	Kor szerinti megoszlás		
		20–39 év	40–59 év	60 év és felette
Roma	Férfi	9%	12%	1%
	Nő	9%	12%	2%
Nem roma	Férfi	10%	8%	7%
	Nő	9%	8%	13%

A 134 megkérdezett 41,8%-a 40 év alatti lakos volt, amely arány megfelel a 2011-es népszámlálás adatainak. A megkérdezettek 60,4%-ának volt bejelentett munkahelye, közmunkásként a megkérdezettek 25%-a volt foglalkoztatva. A gazdaságilag inaktívakhoz volt sorolható a megkérdezettek 17,8%-a mint nyugdíjas, illetve 3%-a mint egyetemi hallgató és tanuló.

A megkérdezettek 9%-a – saját bevallása szerint – dolgozott már külföldön. A külföldi munkatapasztalattal rendelkezők és a külföldre vissza-visszatérők mellett a szülők 3%-a nyilatkozott úgy, hogy nagykorú gyermekük jelenleg is külföldön él. A romák aránya ebben az esetben 1,7% volt. Ez az érték magasnak mondható, ugyanis alig marad el a 2012-es felmérésünkben tapasztalttól, amely szerint Miskolcon a megkérdezettek 9,5%-a vállalt már külföldön munkát (Dabasi-Halász, Hegyi-Kéri 2014). Hasonló adatot mutatott ki 2013-ban a KSH Népeségstudományi Kutatóintézet (Gödri, Felek 2013) egy 1500 fős megkérdezés alapján. Ebben az országos felmérésben a megkérdezettek 7%-a élt, illetve 9%-a dolgozott már, vagy dolgozott a lekérdezőkor külföldön. Felmérésünk egybevág a 2011-es népszámlálási adatokkal: Borsod-Abaúj-Zemplén megyében az átmenetileg külföldön tartózkodók aránya a második legnagyobb értéket mutatta ekkor (1000 lakosra 8,5 fő külföldön dolgozó jutott).

A külföldi munkavállalási tapasztalattal rendelkezők többsége nem roma származású (60%), 41,7%-a 30–39 év közötti, 75%-uk férfi. A roma külföldi munkavállalók esetében kizárólag férfiakról (4 fő) beszélhetünk, a nem roma lakosok esetében 3 női és 5 férfi munkavállalóról van szó. Végzettség alapján

4. ábra: A megkérdezettek kor és származás szerinti összetétele
Composition of respondents by age and ethnic group

58%-uk középfokú (7 fő), 25%-uk felsőfokú (3 fő), 17%-uk alapfokú végzettséggel rendelkezik (2 fő). Különbég mutatkozik a külföldön munkát vállaló romák és nem romák között: a roma férfiak alapfokú és középfokú végzettséggel (2-2 fő), míg a nem romák közép- és felsőfokú végzettséggel rendelkeznek. Felmérésünk tehát azt mutatta, hogy az alapfokú végzettséggel rendelkező romák is bekapcsolódtak a vándorlási folyamatba. (De a 8 általánossal rendelkező nem roma lakosok közül senki sem próbálkozott külföldi munkavállalással.)

Kérdőívünkben rákérdeztünk a külföldi munkavállalás hosszára és földrajzi helyére is. A külföldi munkavállalási tapasztalattal rendelkezők közül legtöbben Németországban dolgoztak (8 fő, azaz 66,6%), de dolgoztak Hollandiában (2 fő), Ausztriában és Belgiumban is (1-1 fő). A külföldön munkát vállaló romák mind-egyike Németországban dolgozott, 13 év és 5 hónap közötti időszakokat, közülük 2 fiatalember 30–39 év közötti. Ez a megfigyelés egybevág korábbi kutatásokkal (Sik, Szeitl 2016), melyek szerint a külföldön szerencsét próbálók tapasztalatai másokat is ösztönöznek, erősítik az újabb migrációs szándékot. Egy gyakorta külföldön dolgozó férfi, aki házát megtartotta a faluban, egy interjú keretében beszélt a tapasztalatairól. Elmondta, hogy a külföldi munkavállalás ötlete a testvérétől jött, aki már a sógorával tartózkodott külföldön. Az egyébként bánya-mérnöki felsőfokú végzettséggel rendelkező lakost a (magasabb) pénzkereset motiválta, úgy fogalmazott, hogy a testvére a sógorával „jól kerestek”, és gyors pénzszerezési lehetőségként vetődött fel benne a kinti munkavállalás. Több alkalommal járt már külföldön, elsőként Angliában rövidebb ideig, aztán Belgiumban, de legtöbbször és leghosszabb ideig Németországban.

Megkérdeztük, hogy mint szülők vagy leendő szülők kezdeményezik-e, tanácsolják-e gyermekeiknek a külföldi munkavállalást. A megkérdezettek 68,7%-a tanácsolja vagy tanácsolná leendő gyermekének, hogy külföldön dolgozzon, anyák és apák egyaránt. Ezek az eredmények magasabbak, mint az Észak-magyarországi 17–19 éves középiskolások szüleinek megkérdezésekor tapasztaltak (ott 45% ösztönözte gyermekét a városból, illetve a régióból való elvándorlásra), saját 2012-es kutatásunkban pedig a gyermekes miskolci szülők 26%-ánál mutatuk ki, hogy gyermeküknek a külföldi továbbtanulást javasolták (Dabasi-Halász, Hegyi-Kéri 2015). A migrációs potenciálvizsgálatok eredményei általában magasabb értéket mutatnak, mint a ténylegesen megvalósuló migráció, ugyanakkor jelzésértékű, hogy a családi taszító hatás milyen jelentős a településen.

A roma és a nem roma lakosság összehasonlításakor (a chi-négyzet alapján) nem található szignifikáns eltérés. Mindemellett kérdéseinkre a magukat cigány származásúnak vallók köréből 76,7% tanácsolja az elvándorlást, míg a nem roma lakosság köréből az arány csak 62,2%. A roma lakosok főleg a fiúgyermeket küldik, biztatják külföldi munkavállalásra, míg a nem roma lakosoknál hasonló tendencia nem fedezhető fel (a korrigált standardizált reziduum 2,7, amely feletre van a szignifikánsnak mondható szintnek, 5%-os szignifikanciaszint mellett).

A nemek közötti egyenlőtlen migrációs potenciál férfi- vagy nőtöbbséget eredményezhet regionális szinten. Ezek a demográfiai egyensúlytalanságok

leggyakrabban a vidéki és városi területek, illetve a virágzó és hanyatló régiók között figyelhetők meg. A 2012-es SEMIGRA-kutatás arra hívja fel a figyelmet, hogy a városi régiókra többnyire a fiatal nők nagyobb részaránya jellemző, míg a fiatal férfiak többlete a ritkábban lakott vidéki területeken, illetve a társadalmi-gazdasági elmaradással küzdő régiókban tapasztalható (semigra.eu). Ellenben a vizsgált településünkön a roma lakosok körében ezzel éppen ellentétes tendencia látszik kirajzolódni, vagyis hogy inkább a fiatal férfiakat buzdítják elvándorlásra.

A második generációs elvándorláshoz, azaz az erős szülői ráhatáshoz kapcsolódó hipotézisünket az támasztja alá, hogy a 40–49 év közöttiek 85,2%-a javasolja gyermekének a külföldi munkavállalást. Önmagában az az eredmény nem meglepő, hogy az életkor erősen befolyásolja a migrációs hajlandóságot és a fiatalabb korosztály szívesebben vesz részt a migrációban, mint az idősebb. Ugyanakkor figyelemre méltó, hogy a 40–49 év közötti korosztály (akiknek gyermekei jelenleg a nagykorúság határán vannak) kiemelkedően nagy arányban támogatja a következő generáció külföldi munkavállalását, miközben ők maguk nem kívánnak lakóhelyet változtatni.

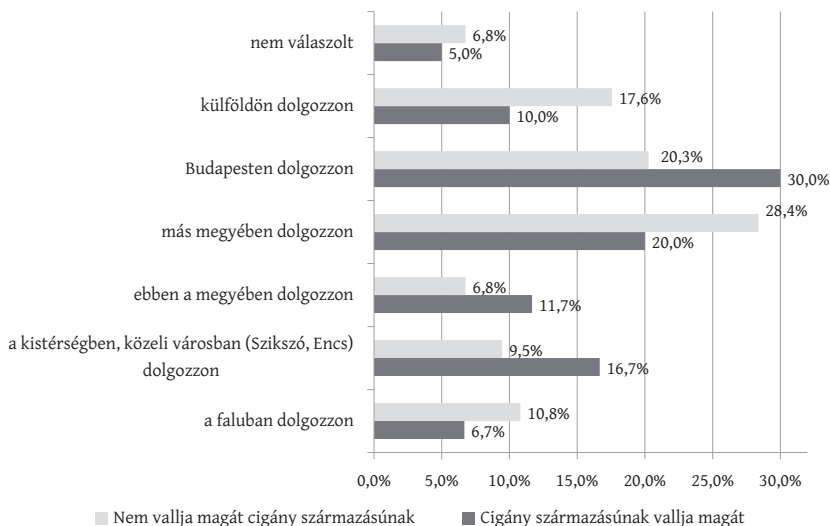
Rákérdeztünk arra is, hogy ha a szülők lehetősége van több alternatíva között választani, mit tanácsol gyerekeiknek, hol keressen állást magának. Magas azok aránya – 24,6% –, akik legszívesebben külföldre küldenék gyermeküket. (Ez az arány megegyezik egy a miskolci szülők 2012-es felmérésében tapasztaltakkal.) A roma megkérdezettek 30%-a külföldre küldené gyermekét, a nem roma lakosok körében csak 20% ez az arány. A nem roma megkérdezettek körében a megye munkaerőpiaca a legvonzóbb, a megye és más megyék felé való orientáció nagyobb arányú. Az általunk vizsgált településen való munkába állást a megkérdezetteknek mindössze 9%-a javasolja vagy tartja reálisnak gyermekének, a nem roma lakosok esetében 10,8% ez az arány, míg a roma lakosok esetében 6,7%. Budapestet általában nem tartják a megkérdezettek vonzó munkaezőpiaci szempontból – 9% javasolja a munkavállalást a fővárosban. (Ez az arány közel azonos a Miskolcon mért 2012-es adattal.) Ugyanakkor a roma lakosok számára igen vonzó lehetőségként jelent meg Budapest (5. ábra).

A roma válaszadók körében a migrációs potenciál magas, jelenleg a ténylegesen megvalósuló migráció alacsonyabb, ha összehasonlítjuk a nem roma lakosok vándorlási arányával.

A következő kérdésben azt vizsgáltuk meg, hogy a szülők tudnák-e anyagiilag támogatni, illetve szándékukban áll-e anyagiilag támogatni gyermekeiket az elvándorlásban. A roma származásúak 46,7%-a nyilatkozott úgy, hogy anyagiilag nem képes támogatni gyermeke lakóhelyváltását, míg a nem roma lakosság esetében ez az arány 44,6%. A roma lakosság leginkább (16,7%) gyermekei külföldre költözését támogatná, míg a nem roma lakosság a megyében vagy más megyében való letelepedést (17,6%), a külföldre költözést csak 10%-uk.

A megkérdezettek 78,4%-ának van külföldön dolgozó ismerőse, a nem romák 81%-ának, a romák 75%-ának. Korcsoportok alapján a 20–29 éves korosz-

5. ábra: Szülői tanácsok a munkavállalás földrajzi helyét illetően
 Parents' advices about geographical work location

tályba tartozó roma lakosoknak van nagyobb arányban külföldön munkát vállaló ismerőse, míg a 30-39 évesek között éppen fordítva, a nem roma lakosoknak van nagyobb kiterjedésű ismeretségi hálójuk. Egy kisebb településen a zárt közösségek miatt nem meglepő, hogy a megkérdezettek több mint felének van olyan rokona, aki jelenleg is külföldön dolgozik. A roma lakosok esetében kisebb ez az arány, 48%-uknak van családi kapcsolata külföldön dolgozó romával. A migrációs háló megléte hozzájárulhat a még nagyobb számú roma kivándorláshoz. A válaszokból az is kiderült, hogy a roma lakosok intenzívebb kapcsolatot tartanak fenn a kint tartózkodó rokonokkal: 26,7%-uk naponta, kétnaponta kommunikál a külföldön tartózkodóval, míg a nem roma lakosoknál ez az arány csak 10,8%.

A roma lakosok szignifikáns többsége nyilatkozta, hogy rendszeres anyagi támogatásban részesül kint tartózkodó rokonától (a korrigált standardizált reziduum 2,9; a chí-négyzet megfigyelt értéke 8,68). Ez az állítás a nem roma lakosokra nem volt jellemző.

A munkaerőpiaci depresszió definícióját alapul véve megvizsgáltuk, hogy milyen összefüggés fedezhető fel a munkaerőpiaci helyzet, a helyi lehetőségek érzékelése és a fiatalok elvándorlása között. Milyen attitűdökkel rendelkeznek azok a szülők vagy leendő szülők, akik gyermekeiket külföldi munkavállalásra biztatják? A megkérdezettek jelentős része szeret a lakóhelyén élni, viszont több, mint negyedük állította, hogy a faluban nem jó a közösség. A cigány származásúak 36,7%-a egyetértett azzal, hogy a faluban jó a közösség, míg a nem roma származásúaknak csak 20,3%-a volt hasonló véleményen. A roma származásúak szerint a falu szép, rendezett, míg a nem roma lakosok szerint ennek ép-

pen az ellenkezője igaz. A felmérésben részt vett lakosság több mint háromnegyede szerint a lakóhelyén kevés a programlehetőség. Talán van összefüggés a programlehetőségek megítélése és a külföldre vágyódás között is (a korrigált standardizált reziduum értéke 2,7; a hí-négyzet megfigyelt értéke pedig 27,8).

Megkérdeztük a lakosságot arról is, hogy mennyire tartják valós problémának, hogy a településen inkább a fiataloknak van munkalehetősége. Jelentős részük (70,2%) nem értett egyet ezzel az állítással.

Feltételeztük, hogy az életkor és az elköltözési szándék között szignifikáns kapcsolat van. (Sajnos a kérdőívben nem tettünk különbséget az időszakos munkavállalás és a tartós letelepedés között.) A roma és nem roma lakosok között elköltözési szándék tekintetében nem volt számottevő különbség. A magát romának valló lakosság körében az alkalmi munkavállalók és szociális segélyben részesülők csoportjában mutatkozott jelentősebb elköltözési szándék.

Összefoglalás

A tanulmányban megfogalmazott hipotézisekre az alábbi megállapításokat fogalmaztuk meg.

Az Észak-magyarországi régióban, azon belül is Borsod-Abaúj-Zemplén megyében a fiatalok elvándorlása 2001 és 2011 között növekedett. A fiatalabb generáció mind az egyetemi évek alatt, mind azt követően a munkaerőpiacra való kilépés idején más megyébe költözik. Borsod-Abaúj-Zemplén megyéből ebben az időszakban a 25–29 éves korosztályból az elvándorlás 20%-os, minden ötödik fiatal elhagyta a régiót. A 30–34 évesek körében is kiugró volt az elköltözés, korcsoportjukban 13%-os volt a lélekszámcsökkenés. Az elvándorlási arány növekszik, meghaladja a rendszerváltozás idejének elvándorlását.

A vizsgált vidéki, periferikus településen is jelen van a munkaerőpiac realitásnál borúlátóbb érzékelése, megjelenik a munkaerőpiaci depresszió. Ezt a hatást vizsgáltuk meg egy periferikus, romák és nem romák által vegyesen lakott településen. A vizsgált település lakosságának 11%-a dolgozott vagy jelenleg is külföldön dolgozik. Ez az arány magasabb a megyeszékhelyen mértnél (Dabasi-Halász, Hegyi-Kéri 2014). A szülők jelentős része (különösen a 40–49 évesek) tanácsolja gyermekeinek a külföldi munkavállalást.

Vizsgálatunkban figyelmet fordítottunk a roma és nem roma népesség eltérő viselkedésére a külföldi, illetve a nem helyi munkavállalásra vonatkozóan. Megállapítható, hogy a roma családok vándorlással kapcsolatos hozzáállása eltér a nem roma családokétól, körükből lényegesen intenzívebb a kapcsolattartás a külföldön élőkkel. A roma lakosság egyértelműen a férfiak elvándorlását támogatja, míg a nem romák esetében nemekhez kapcsolható különbség nem mutatható ki. A roma lakosság anyagilag is jobban hajlandó támogatni gyermekei külföldre vándorlását, mint a nem roma lakosság, és a külföldön dolgozók is

jobban támogatják az itthon maradottakat. Mindemellett a roma lakosság köréből jelenleg még kisebb arányban dolgoznak külföldön. A roma lakosok számára Budapest vonzóbb mint lehetséges munkavállalási helyszín, míg a nem roma lakosság inkább a külföldet vagy más megyéket preferálja.

Összességében megállapítható, hogy a szülők ösztönzik a fiatalok elvándorlását. Mind az idősebb, mind a fiatalabb generáció úgy véli, hogy a 30 év alatti korosztálynak nincs megfelelő boldogulási lehetősége a településen és környékén. Megállapítható továbbá, hogy a településen a roma lakosság migrációs attitűdje (a migrációs háló építése, kapcsolattartás a külföldön élőkkel, a fiúgyermekek külföldi munkavállalásának preferálása, a migrációs potenciál) eltér a nem roma csoporttól. A vidéki periferikus térségekből valószínűsíthető, hogy növekedni fog az elvándorlás, amely a roma lakosságot is alapvetően érinti.

Jegyzet

- 1 Szuha (2014) szerint az egyik megközelítésből az a cigány, akiről a társadalom többsége, a hatalom, az intézményrendszer ezt állítja, a másik megközelítés szerint pedig amikor társadalmi csoportok mondják, állítják magukról.

Köszönetnyilvánítás

A kutatás a Miskolci Görögkatolikus Cigány Szakkollégium támogatásával készült.

Irodalom

- Ábrahám Á., Kertesi G. (1996): A munkanélküliség regionális egyenlőtlenségei Magyarországon 1990–1995 között. A foglalkoztatási diszkrimináció és az emberi tőke váltakozó szerepe. *Közgazdasági Szemle*, 7–8., 653–681.
- Alpek B. L. (2017): *Hátrányos helyzetű csoportok munkaerő-piaci területi esélyei Magyarországon*. PhD értekezés. Pécsi Tudományegyetem, Pécs
- Bartus T. (2003): Ingázás. In: Fazekas K., Cseres-Gergely Zs. (szerk.): *Munkaerőpiaci Tükör 2003*. MTA Közgazdaságtudományi Kutatóközpont, Országos Foglalkoztatási Közalapítvány, Budapest, 88–101.
- Bába K. (2008): Földrajzi mobilitás, migráció. *Új Ifjúsági Szemle*, nyár–ősz, 117.
- Dabasi-Halász Zs. (2011): *Munkaerőpiac és foglalkoztatáspolitikai*. Miskolci Egyetem Gazdaságtudományi Kar, Miskolc
- Dabasi-Halász Zs., Hegyi-Kéri Á. (2014): A dezindusztrializáció fizikai és társadalmi következményeinek összefüggése. *Közgazdász Fórum*, 4–5., 83–97.
- Dabasi-Halász Zs., Hegyi-Kéri Á. (2015): „Fel/eltörekvő” generáció migrációja Miskolcon. *Észak-magyarországi Stratégiai Füzetek*, 1., 17–26.

- G. Fekete É., Péter Zs., Siposné Nándori E., Lipták K., Hegyi-Kéri Á. (2013): *Területi politikák és stratégiák*. Miskolci Egyetem Gazdaságtudományi Kar, Miskolc http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop412A/2011-0046_03_terpol/ (Letöltés: 2017. október 22.)
- Gödri I., Feleky G. A. (2013): Migrációs tervek megvalósulása egy követéses vizsgálat tükrében. Az előzetes migrációs szándék, a várakozások és a külső elvárások szerepe. *Demográfia*, 4., 281–332.
- Hegyi-Kéri Á. (2016): *A dezindusztrializáció hatása a munkaerőpiacra a Visegrádi országok régiói és Miskolc példáján 1999–2012 között*. PhD-disszertáció. Miskolci Egyetem, Vállalkozáselmélet és -gyakorlat Doktori Iskola, Miskolc
- Ignits Gy., Nagy Á., Zsámboki K. (2014): *Munkaerő-piaci helyzetkép a Nemzeti Foglalkoztatási Szolgálat adatai alapján*. Nemzetközi Munkaügyi Hivatal Kutatási és Elemzési Főosztály, Budapest
- Kertesi G. (2000): A cigány foglalkoztatás leépülése és szerkezeti átalakulása 1984 és 1994 között. Munkatörténeti elemzés. *Közgazdasági Szemle*, 5., 406–443.
- KSH (2011): *Népszámlálás 2011. Országos adatok. A népesség nemzetiség szerint*. http://www.ksh.hu/nepszamlalas/tablak_teruleti_00 (Letöltés: 2017. május 4.)
- KSH (2015): *Munkaerőpiaci helyzetkép, 2015*. KSH, Budapest
- KSH (2016): *A komplex programmal fejlesztendő járásek jellemzői, 2014*. <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/pdf/kompjar14.pdf> (Letöltés: 2017. május 5.)
- Kovács É. (2007): Aprófalú-e a lengyári telep? In: Váradi M. M. (szerk.): *Kistelepülések lépéskényszerben*. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 7–28.
- Kulcsár G. (2006): A munkaerő területi mobilitását akadályozó tényezők. *Esély*, 3., 61–84.
- Panorama Inforegio (2013): „Neet” ráta – a 15 és 24 év közötti lakosságon belül, 2012. Oktatási képesség – a 25 és 64 év közötti, felsőfokú végzettséggel rendelkező lakosok tervezett aránya 2020-ban. *Panorama Inforegio*, 46., 32–33.
- Pásztor I. Z., Péntes J., Bujdosó, Z. (2013): A roma lakosság integrációjának kérdésköre Északkelet-Magyarországon földrajzi aspektusból. *Acta Carolus Robertus*, 2., 123–134.
- Péntes J. (2014): *Periférikus térségek lehatárolása – dilemmák és lehetőségek*. Didakt Kft., Debrecen
- Péntes J. (2016): A cigányság területi-települési viszonyai Hajdú-Bihar és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyékben. In: Szilágyi F., Péntes J. (szerk.): *Roma népesség Magyarország északkeleti határtérségében*. Partium Kiadó, Nagyvárad, 9–48.
- Sik E., Szeitl B. (2016): Migrációs szándékok a mai Magyarországon. In: Blaskó Zs., Fazekas K. (szerk.) *Munkaerőpiaci Tükör 2015*. MTA KRTK KTI, Budapest, 54–59.
- Szuhay P. (2014): *A magyarországi cigányság kultúrája: etnikus kultúra vagy a szegénység kultúrája*. Panoráma, Budapest
- Virág T. (2008): Változó gazdasági-társadalmi kapcsolatok egy cigányok lakta faluban. *Szociológiai Szemle*, 1., 60–77.
- <http://www.semigra.eu/hu> (Letöltés: 2017. szeptember 21.)

A migráció női arca

The female side of migration

LIPTÁK KATALIN, MATISCSÁKNÉ LIZÁK MARIANNA

LIPTÁK Katalin: egyetemi adjunktus, Miskolci Egyetem, Világ- és Regionális Gazdaságtan Intézet; 3515 Miskolc-Egyetemváros; liptak.katalin@uni-miskolc.hu

MATISCSÁKNÉ LIZÁK Marianna: tanársegéd, Eszterházy Károly Egyetem, Gazdaságtudományi Intézet; 3300 Eger, Egészség ház utca 4.; matiscsakne.marianna@uni-eszterhazy.hu

KULCSSZAVAK: migráció; nők; nemek közötti eltérések, kérdőíves felmérés

ABSZTRAKT: A tanulmányban azt vizsgáljuk, hogy van-e különbség Magyarországon a nők és a férfiak vándorlási tendenciája között. Bizonyított, hogy a migrációs hullámnak nemzetközi szinten egyre több a női résztvevője, sokszor kényszermegoldásként választják az elvándorlást, a szegénységtől vagy a munkanélküliségtől való menekülésként. A cikkben rávilágítunk arra, hogy ez a tendencia hazánkban is érvényes-e. Hipotézisünk szerint nembeli különbség van a migrációs folyamatokban, és részben más tényezők befolyásolják egy nő migrációs döntését. Kérdőíves felmérést végeztünk a külföldön élő és dolgozó, Magyarországról elvándorolt állampolgárokkal. A felmérés eredménye megerősítette azt a feltételezésünket, hogy a női migrációnak két fő fajtája alakult ki: az egyik eset, amikor az egyedülálló nő önállóan hozza meg a döntést és egyedül vág bele a külföldi munkavállalásba; a másik esetben a férjét, párját külföldre követi a nő és közösen hozzák meg a döntést. A távolság hatásának vizsgálata újszerű eredményt hozott, ugyanis a Magyarországtól földrajzilag távolabbra vándorolt nők külföldi életüket véglegesnek tekintik, hazatérésükre kisebb az esély.

Katalin LIPTÁK: assistant professor; Institute of World and Regional Economics, University of Miskolc; H-3515 Miskolc-Egyetemváros, Hungary; liptak.katalin@uni-miskolc.hu

Marianna MATISCSÁKNÉ LIZÁK: assistant lecturer, Institute of Economic Sciences, Eszterházy Károly University; Egészség ház utca 4., H-3300 Eger, Hungary; matiscsakne.marianna@uni-eszterhazy.hu

KEYWORDS: migration; women; gender differences; questionnaire

ABSTRACT: This study examines whether there are differences between women and men in their relationship with migration. It has already been proven that today more and more women becomes part of the international migration wave. In most of the cases they move in order to escape poverty and unemployment. In this article we shed light on migration's current situation in Hungary. In order to test our hypothesis, we surveyed citizens who moved from Hungary and are working abroad. The result of this research confirmed our hypothesis that women's migration can fall into two main types. First, there are women who make their own decision as an individual and decide to work abroad alone. Second, there are women who follow their husband or partner and make decisions together.

The goal of this research was to discover the characteristics of women's migration and to decide if there is non-specific progress or not. To achieve this goal, we used a primer questionnaire.

In our survey, we dealt differently with the answers coming from women and men because our main aim was to examine the reasons and tendencies of women's migration. The survey was filled in online with a snowball method. All in all we received 105 answers in the first half of May, 2017, 70 of which coming from women. It happened only by accident that twice as many women answered as men. However, this ratio was adequate to handle men's answer as the control group.

The answers have been processed using Microsoft Excel and IBM SPSS Statistics 24. We used crosstabulation analysis to find out the relationship between temporal and permanent abroad stay. We assessed this relation using the Chi-square of Pearson. We also made a variance analysis in order to discover influencing factors of migration decisions and to shed light on the sex differences. Furthermore, we also made a factor analysis on decision influencers.

Based on our research and assessments, we argue that there are two main motivational factors behind women's migration. First, the desire for gaining experience and, second, the lack of job opportunities. Most of the women are married or have a relationship and only consider returning home. Men played an important role in the decision making process that lead to mobility. Single women, in general, are younger and definitely want to return to Hungary after some years. We can say also argue that for women, who went far away from Hungary, migration was a final choice, and are not considering going back.

Bevezetés

Az emberi helyváltoztatás vagy vándorlás nemcsak a közvélekedésnek, hanem a tudományos gondolkodásnak is egyre inkább a színterévé válik. A migráció fogalmi ismérveinek számos megközelítése van, de a migráció definíciójának középpontjában általában az emberi magatartás, a lakóhely megváltoztatása, a költözés vagy a vándorlás áll (Hautzinger, Hegedüs, Klenner 2014). Ezen emberi magatartások hátterében Dabasi-Halász (2009) az általános társadalmi, gazdasági, politikai folyamatok szerepét is hangsúlyozza. Tanulmányunkban e társadalmi folyamatok közül a nemek közötti különbségekre fókuszálunk.

Cikkünkben a Dabasi-Halász-féle migránsfogalmat használjuk, miszerint migránsnak tekinthető „minden olyan egyén vagy csoport, teljes szervezet, aki vagy ami állandó vagy ideiglenes jelleggel lakó-, illetve tartózkodási helyét földrajzi viszonylatban megváltoztatja, tekintet nélkül cselekvésének okára.” (Dabasi-Halász 2009, 8.)

A migráció meghatározható a benne részt vevők száma, valamint földrajzi távolsága szerint. A vándorlás mint emberi magatartás mindig természetes személyhez, a migránshoz kapcsolódik, hiszen ő „mozog”. Ennek nem mond ellent, hogy létezik csoportos migráció is, amikor többen indulnak el, együtt vándorolnak például családtagok vagy barátok, remélve, hogy egy közös végcélhoz érve könnyebben be tudnak illeszkedni. Előbbiek mellett megjelent a tömeges vándorlás, amikor valamilyen negatív természetű esemény hatására térben és időben egyszerre sok személy vesz részt a vándorlásban (Gödri 2010; Hautzinger, Hegedüs, Klenner 2014). Cseres-Gergely (2003, 54.) szerint a „területi egység

megválasztása alapvető hatással van arra, hogy kit tekintünk migránsnak. Leggyakoribb az országok közötti, valamint az országon belüli nagyobb régiók közötti migráció vizsgálata.” Magyarországon az 1970-es években főleg a férfiak munkavállalási célú elvándorlása volt jellemző, az 1990-es években jelentek meg nagyobb számban a migráns nők (Gödri 2005).

A közgazdaságtani vizsgálatok sokáig nem fordítottak figyelmet a társadalmi nemek közötti különbségekre. Ebben változást a feminista közgazdaságtan jelentett: híveinek véleménye szerint a bér munka mellett a reprodukció mint munka vizsgálatára volna szükséges nagyobb hangsúlyt fektetni (Michalitsch 2011). Ez a szemlélet az elmúlt évtizedekben a migrációkutatásban is előtérbe került, mivel a nők migrációs tapasztalata eltér a férfiakétól. A nők migrációs hajlandóságát nagymértékben befolyásolja családi állapotuk, mivel egy egyedülálló nő könnyebben indul el a külföldi munkavállalás „útján”, mint egy többgyermekes anya. További érdekes elemzési kérdés a befogadó ország hozzáállása a migránsokhoz. Bizonyos országokban a bevándorló nők jogai eltérnek a bevándorló férfiak jogaitól, és a nőket esélyhátrány éri. Ez a hátrány gyakran válik többszörössé, hiszen a munkavállalás terén is hátrányban vannak (Melegh, Kovács, Gödri 2009).

Tanulmányunkban egy kérdőíves felmérés alapján vizsgáljuk a magyarországi migrációs folyamatokat, amelyben a fókusz a nők és a férfiak közötti különbségekre helyeződik.

A migráció genderszempontrú vizsgálatai

A migrációról szóló tanulmányokban a nemek szerinti elemzés az 1970-es években jelent meg. A nemet ekkor egyéni szinten, a születéskor meghatározott statikus kategóriaként fogalmazták meg, az „adjunk hozzá nőket és keverjük össze” megközelítést alkalmazták (Hondagneu-Sotelo 2000; Indra 1999; Kofman et al. 2000), amelyben a férfi és a női bináris tényezőként jelent meg, a megállapítások egy része pedig a férfiak tanulmányozásából történő általánosításból származott. A nemet olyan társadalmi tényezőnek tekintették, mint például az életkort, amelyet egyszerűen hozzá lehet adni a migrációt magyarázó változókhoz; vagy – ahogy Moch (2005) megjegyzi – egyszerűen nem tekintették meghatározó, dinamikus tényezőnek.

Ennek a szemléletmódnak a magyarázata Nawyn (2010) és Cantu (2001) szerint az, hogy a nem feminista migrációkutatók a gazdasági folyamatokat makroszinten vizsgálták, amelynek így nagyobb magyarázó erőt tulajdonítottak, mint az egyéni szintű jellemzőknek és a nemekhez való tartozásnak. A feminista szemléletű migrációkutatók viszont amellettr érvelnek, hogy a társadalmi nem többet jelent az egyéni szintnél (és több, mint egy kontrollváltozó), ezzel összefüggésben pedig a kvantitatív és a kvalitatív megközelítések

erősebb integrációjára van szükség (Curran et al. 2006). Ezzel a szemléletváltással párhuzamosan a migráció genderszempontrú vizsgálata számos területen új eredményeket hozott.

A tanulmányok rámutattak a migráció nők és férfiak közötti részarányainak eltolódására. Számos országban megfigyelhető a munkavállalási célú külföldi migráció mint megélhetési stratégia, valamint a változó családon belüli munkamegosztás. Nepálban például az ország GDP-jének több mint negyedét a külföldi hazautalások tették ki (elsősorban az Arab-öböl menti országokból), a külföldön munkát vállalók többsége férfi (Grossman-Thompson 2016). Todd és szerzőtársai (2017) ezzel szemben a Tanzániában élő nők és fiatalok mobilitásáról megállapították, hogy a fiatal nők sokkal inkább részei a mobilitásnak, mint a férfiak, ezt pedig a nők nagyobb felelősségvállalásával (women's empowerment) magyarázták. Nepálban a nők a törvényi előírások miatt sem vehetnek részt a migrációban: az ország a 30 év alatti nőknek megtiltja a külföldi munkavállalást az Arab-öböl menti országokban, ezzel a szexuális bántalmazástól és egyéb erőszaktól kívánja megvédeni őket (Grossman-Thompson 2016).

Az utóbbi 30 évben az önálló nők migrációja is megjelent, akik fizetett munkával rendelkeznek és így anyagilag nem függenek a férfiaktól. Ezekben az esetekben a gazdasági okok mellett a nők önállóságra törekvése vezethet migrációhoz, illetve fordítva: a migráció jelentősen hozzájárul a társadalmi változásokhoz. A nők nagyobb arányú foglalkoztatása az ipari szektorban jelentős változást hozott a migrációs forgatókönyvekben (Choudhury 2017), növekszik az önállóan elvándorló nők száma: az országokon belül a falvakból az önálló nők számára megnyíló városi munkaerőpiacokra (Jesmin, Salway 2000; Kabeer, Mahmud 2004; Momsen 1993), de nemzetközi léptékben is.

A migrációs mintázatokat a családmodellek is erőteljesen befolyásolják. Kelly (2017) az iráni diaszpórát vizsgálta Svédországban, a fő hangsúlyt a migránsok gyermekeire helyezte. Eredményei szerint a hagyományos iráni családmodellt a férfiak uralják, az önálló női döntés nem jellemző. Bangladesben szintén a patriarchális családmodell az uralkodó, a nők függő helyzetben vannak a férjüktől. Így sokáig szinte csak a férfiak körében volt megfigyelhető a migráció, illetve a nők a férjüket követték ugyan külföldre, de nem vállaltak munkát (Choudhury 2013).

A termelés mellett a reprodukció nemi összefüggései is megjelentek a migrációs kutatásokban. Oso és Ribas-Mateos (2013) a transznacionális migrációs áramlások hatását vizsgálták a termelési és reprodukciós láncokra. Különös figyelmet fordítottak a globális gondozási láncokra, amikor a korábban a családon belül végzett (idős- vagy gyerek)gondozást főleg női migráns munkavállalóknak adták át, ami új mobilitási trendeket rajzolt ki.

A kérdőíves kutatás célja és módszertana

Kérdőíves kutatásunk célja az volt, hogy Magyarországról kivándorolt személyek körében megvizsgáljuk a nők migrációs folyamatának jellemzőit, azok nemspecifikus jellegét. A kérdőívet a válaszadók online töltötték ki, a mintát hólabdamódszerrel építettük. Összesen 105 válasz érkezett be (ezek közül 70 női és 35 férfi választ kaptunk). Az adatfelvétel 2017 májusának első felében történt. A minta legfontosabb ismérveit az 1. táblázat tartalmazza.

1. táblázat: A minta összetétele
Sample composition

	Ismérvék	Fő	%
Nem	Férfi	35	33,3
	Nő	70	66,7
Életkor	18–22 év	4	3,8
	23–27 év	33	31,4
	28–32 év	22	21,0
	33–37 év	22	21,0
	38–42 év	11	10,5
	43–47 év	7	6,7
	48 éves és idősebb	4	3,8
Családi állapot	Egyedülálló	12	11,4
	Elvált	4	3,8
	Házas	47	44,8
	Kapcsolatban él	42	40,0
Iskolai végzettség	Szakközépiskola, szakmunkás	17	16,2
	Gimnáziumi érettségi	22	21,0
	Diploma	64	61,0
	PhD vagy egyéb tudományos fokozat	2	1,9
Állandó lakóhely típusa	Főváros	16	15,2
	Megyeszékhely	47	44,8
	Egyéb város	22	21,0
	Község	20	19,0

A válaszokat Microsoft Excel programmal és IBM SPSS Statistics Version 24 programmal dolgoztuk fel, statisztikai módszerek segítségével, amelyeket az eredmények között mutatunk be részletesen.

A kérdőíves felmérés eredményei

A válaszadó nők többsége (17 fő) 1–3 éve él külföldön, 19 fő 3–5 éve, 18 fő 5–10 éve. A több mint 10 éve külföldön élő nők száma 7, a kevesebb mint egy éve külföl-

dön élő nők száma pedig 9 fő. A férfiak válaszainak megoszlása némiképp eltér a nőkéttől: a legtöbben (14 fő) 1–3 éve élnek külföldön. A migrációs döntés a 20-as évek közepén született meg a legtöbb, felmérésünkben szereplő nőnél.

A női válaszadók többsége (25 fő) az Egyesült Királyságban él jelenleg, 12 fő Németországban, 8 fő Írországban, 5 fő az USA-ban, 4 fő Ausztriában és 4 fő Svájcban, a többi válaszadó (1–2 fő országonként) Szingapúrban, Chilében, Izraelben, Norvégiában és Cipruson. A mintába bekerült nők megerősítik azt a migrációs tendenciát, miszerint a legtöbb magyar az Egyesült Királyságba, Németországba és Írországba érkezik munkavállalási célból és ott települ le. A válaszadó nők 50%-a házasságban él, feltehetően a férjüket követték a külföldi munkavállalásban. A kapcsolatban élő nők száma szintén magas (23 fő), életkorukat tekintve nagyobb arányban 28–32 év közöttiek, feltehetően ők is a párjukat követték vagy közös döntés eredményeképpen vállalták a külföldi életet. Az egyedülálló nők száma alacsony volt a mintában (9 fő), ők jellemzően 23–27 évesek.

Megvizsgáltuk, hogy a válaszadóink tervezik-e a végleges hazatérésüket. A férfiak 51,4%-a és a nők 32,9%-a még gondolkodik a hazatérésen. A férfiak 37,1%-a és a nők relatív többsége egyáltalán nem tervezi a hazatérést. Mindkét nem esetében 11,4% gondolkodik a közeljövőben a hazatérésen. Ezeket a nemek között különbségeket viszont a statisztikai számításaink nem mutatták szignifikánsnak: a Pearson-féle χ^2 -négyzet megfigyelt értéke 3,742 ($df=3$, $sig=0,291$).

A hazatérés valószínűsége erősen függ a válaszadó nők külföldön eltöltött éveinek számától, családi helyzetétől és a kivándorlás országától. A 20-as évek elején járó (általában egyedülálló vagy kapcsolatban élő) nők kevesebb, mint egy éve tartózkodnak külföldön és a válaszaik alapján ők még 3–5 éven belül nagyobb arányban tervezik a végleges hazatérést. Kivándorlásuk okaként a munkalehetőségek hiányát és a magyarországi alacsony életszínvonalat jelölték meg, „pénzgyűjtési” célzatból vállalták a nem végleges migrációt. A válaszadó nők közül 34 fő (48,6%) egyáltalán nem tervezi a végleges hazatérést Magyarországra, a minta alapján ők többnyire házasok vagy kapcsolatban élnek, 40-es éveikhez közel járnak és 5–10 éve vagy még régebben tartózkodnak külföldön. Ők alkotják azt a csoportot, akik elégedettek a külföldi munkájukkal, életkörülményeikkel. Nem kérdeztünk rá honvágyukra vagy magyarságuk megélésére külföldön, de feltehető, hogy egészen jól integrálódtak a befogadó országba. A kivándorlás véglegessége távolságfüggő. Akik az Egyesült Államokban élnek, egyáltalán nem tervezik a végleges hazatérést Magyarországra, az Egyesült Királyságban élők kétharmada egyáltalán nem tervezi a hazatérést, az Írországban és Németországban élők fele tervezi, hogy 3–5 éven belül véglegesen hazatér, a másik fele egyáltalán nem. Megállapítható tehát, hogy a nők esetében a migráció földrajzi távolsága összefügg a migráció véglegességével. A hazai szakirodalomban ezzel a távolsághatással még nem találkoztunk, így ezt új eredménynek tekintjük.

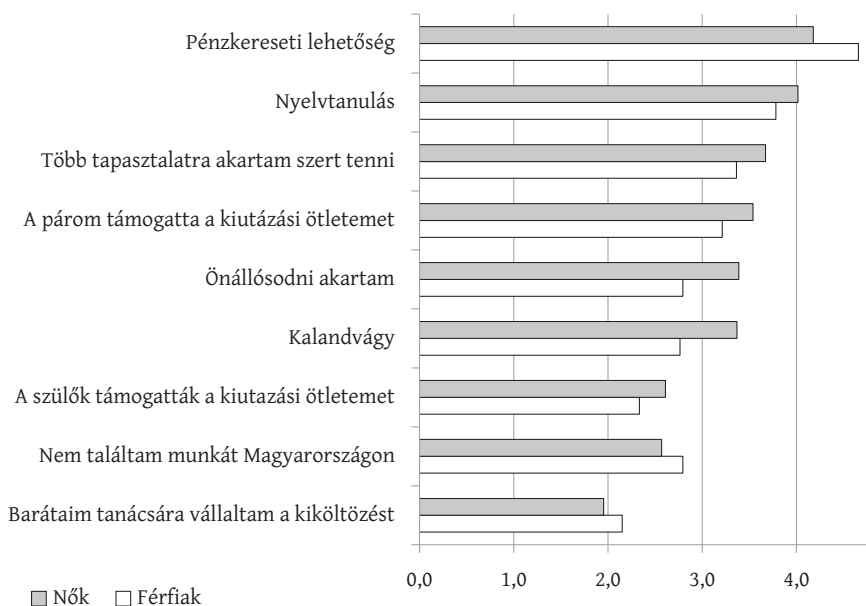
Megvizsgáltuk, hogy a migrációs döntés meghozatalakor a nők és a férfiak számára mely tényezők voltak a legfontosabbak és hogy ezek között van-e kap-

csolat. Az előre megadott tényezőket (lásd az 1. ábrán és a 2. táblázatban) 1-től 5-ig terjedő skálán kellett a válaszadóknak értékelniük. A statisztikai módszerek közül a varianciaelemzést választottuk, amellyel a nem mint független változó hatását vizsgáltuk a migrációs döntés tényezőire mint függő változókra. A varianciaelemzés alkalmazhatóságának feltételei (a függő változó normáloszlása és a varianciahomogenitás) teljesültek. A vizsgált tényezők közül (5%-os szignifikanciaszint mellett) a kalandvágy és a pénzkereseti lehetőség bír befolyásoló erővel a vándorlási döntés meghozatalakor; a többi tényező nem.

A nemek között különbségek fedezhetők fel a migráció döntési szempontjai között (1. ábra). A nők a pénzkereseti lehetőségre (4,2) és a nyelvtanulási motivációra (4,0) adták a legmagasabb pontszámokat. A több tapasztalat iráni vágy (3,7) és a pár általi támogatás (3,5) szintén fontos motiváló tényező volt esetükben. A legkevesebb pontot a barátok általi támogatás (2,0) és a szülők támogatása (2,6), valamint a munkanélküliség (2,6) kapták. A férfiaknál eltérőek a motivációk, bár az első helyen náluk is a pénzkereseti lehetőség állt (4,7). A nyelvtanulás (3,8) és a magyarországi kevés munkahely (3,4) tényezőinél mérünk a nőknél magasabb pontszámokat, a többi tényezőt a férfiak a nőknél kevésbé fontosnak ítélték meg.

A kivándorlás tényezőinek kombinációit faktoranalízissel vizsgáltuk a teljes mintára. A számítások előtt ellenőriztük, hogy az indikátorok megfelelőek-e. Mivel a változók normáloszlást követtek, a tényezők a Kaiser–Meyer–Olkin-

1. ábra: Milyen motivációi voltak a migrációs döntés meghozatalakor?
What were your motivations for making the migration decision?

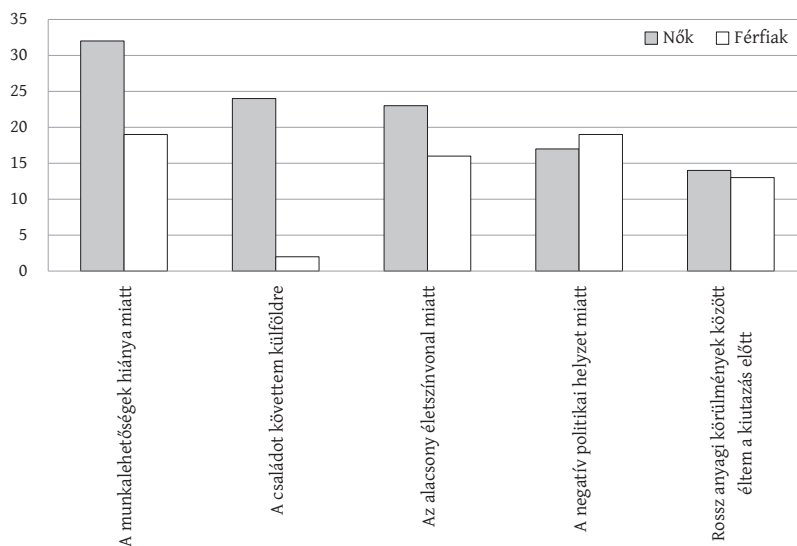

2. táblázat: A faktoranalízis eredményei
Results of the factor analysis

Változók	Faktorok		
	Kalandvágy	Kényszmigráció	Támogatással rendelkezés
Több tapasztalatra akartam szert tenni	0,808	-0,140	0,148
Kalandvágy	0,845	0,049	-0,123
Nyelvtanulás	0,658	0,190	0,172
Pénzkereseti lehetőség	0,091	0,749	0,001
Önállósodni akartam	0,441	0,642	-0,048
Nem találtam munkát Magyarországon	-0,205	0,717	0,117
Barátaim tanácsára vállaltam a kiköltözést	0,040	0,598	0,090
A szülők támogatták a kiutazási ötletemet	0,186	0,372	0,647
A párom támogatta a kiutazási ötletemet	-0,002	-0,080	0,890

teszt (0,667) és a Bartlett-féle próba (140,683) alapján korrelálatlanok egymással, a változókészletre alkalmazhatjuk a módszertant (Sajtos, Mitev 2007). A számítások során varimax-rotálást végeztünk Kaiser-féle normalizációval. A faktorok által megmagyarázott variancia 60,3%. Egy változót akkor tekintünk egy faktor tagjának, ha a faktor súlya legalább 0,5.

Három faktort neveztünk el: (1) kalandvágyók, (2) kényszerből migrálók, (3) támogatással rendelkezők. A kalandvágyók faktora esetében a több tapasztalat, a kalandok és a nyelvtanulás iránti vágy kombinálódik. A kényszerből migrálók körében a pénzkereseti lehetőség, az önállósodás és a magyarországi

2. ábra: Mi volt a kivándorlás oka?
What was your reason for emigration?

munkalehetőségek hiányának együttese a fő motiváló tényező. A támogatással rendelkezők körében pedig a szülők vagy a családtagok támogatása a legfontosabb, amikor a migráció lehetőségét mérlegelik.

A kivándorlás okaként több tényezőt is megjelölhettek a válaszadók (2. ábra), a nők közül legtöbben a hazai munkalehetőségek hiányát jelölték meg, majd azt, hogy a családot követték a kivándorlással és végül az alacsony hazai életszínvonalat. A férfiak válaszaiban ehhez képest jelentős eltérés figyelhető meg, ők a negatív politikai helyzetet, a munkalehetőségek hiányát és az alacsony életszínvonalat jelölték meg főbb kivándorlási okként.

Összegzés

Kérdőíves felmérésünk alapján megállapítható, hogy a vizsgálatban szereplő magyar nők kivándorlásában a tapasztalatszerzés iránti vágy és az itthoni munkalehetőségek hiánya a fő motivációs tényező. Többségük házas vagy kapcsolatban él és a Magyarországra való visszatérést csak fontolgatják. Körükben a mobilitáshoz vezető döntési folyamatban a férfiak (párjuk, házastársuk) nagy szerepét tudtuk kimutatni. Az egyedülálló nők általában fiatalabbak és határozottan vissza akarnak térni Magyarországra pár év külföldi munkavállalás után. A kutatás távolsághatást is kimutatott: azok a nők, akik földrajzilag Magyarországtól jóval messzebbre migráltak, véglegesnek tekintik a migrációt és nem fontolják a hazatérést.

A további kutatásunkban a Magyarországról külföldre vándorlók körében a Super-féle munkaérték-kérdőívet kívánjuk kitölteni. E vizsgálat rávilágíthat arra, hogy a megkérdezettek milyen értékrenddel rendelkeznek a (formális) munka világáról, melyek azok az értékek, melyek a személyiségüket jellemzik a munkavégzés során, illetve van-e eltérés az értékelemekben nemek szerint.

A kutatás jövőbeli folytatásaként célszerű mélyinterjút is készíteni a külföldön élő nőkkel, hogy még több információt megtudjunk a kivándorlási döntésről, a migrációs folyamatról, a tapasztalatokról, valamint a bér munka mellett a társadalmi reprodukcióban a női szerepekről. Ezzel a szakirodalom által is szorgalmazott módon kvalitatív vizsgálatokkal egészíthetjük ki az itt bemutatott kvantitatív elemzést.

Irodalom

- Cantu, L. (2001): A place called home: A queer political economy of Mexican immigrant men's family experiences. In: Bernstein, M., Rieimann, R. (eds.): *Queer families, queer politics*. Columbia University Press, New York, 112–136.
- Choudhury, T. (2013): Experiences of women as workers: A study of construction workers in Bangladesh. *Construction Management and Economics*, 8., 883–898. <http://doi.org/cffid>

- Choudhury, T. (2017): Women and migration: transition, agency and labour. *Journal of Alternative Perspectives in the Social Sciences*, 3., 299–322.
- Curran, S. R., Shafer, S., Donato, K. M., Garip, F. (2006): Mapping gender and migration in sociological scholarship: Is it segregation or integration? *International Migration Review*, 1., 199–223. <http://doi.org/dv73mc>
- Cseres-Gergely Zs. (2003): Elméleti megfontolások a munkavállalók területi mozgásának okaival és eredményével kapcsolatban. In: Fazekas K. (szerk.): *Munkaerőpiaci Tükör 2003*. MTA Közgazdaságtudományi Kutatóközpont, Országos Foglalkoztatási Közalapítvány, Budapest, 51–56.
- Dabasi-Halász Zs. (2009): *Nyertesek és vesztesek! A nemzetközi migráció stratégiai tényezői és tendenciái Borsod-Abaúj-Zemplén megyében*. PhD-értekezés. Miskolci Egyetem, Miskolc
- Gödri I. (2005): Nők és férfiak a migrációs folyamat különbözőszakaszaiban. A magyarországi bevándorlás a nemek perspektívájából In: Nagy I., Pongrácz T., Tóth I. Gy. (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről*. TÁRKI, Ifjúsági, Családügyi, Szociális és Esélyegyenlőségi Minisztérium, Budapest, 149–164.
- Gödri I. (2010): *Migráció a kapcsolatok hálójában*. Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest (Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutatóintézetének Kutatási Jelentései; 89.)
- Grossman-Thompson, B. (2016): Protection and paternalism: narratives of Nepali women migrants and the gender politics of discriminatory labour migration policy. *Refuge*, 3., 40–48.
- Hautzinger Z., Hegedüs J., Klenner Z. (2014): *A migráció elmélete*. Nemzeti Közszerzői Egyetem, Budapest
- Hondagneu-Sotelo, P. (2000): Feminism and migration. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 1., 107–119. <http://doi.org/cffg>
- Indra, D. (1999): Not a "room of one's own": Engendering forced migration knowledge and practice. In: Indra, D. (ed.): *Engendering forced migration: Theory and practice*, Berghahn Books, New York, 1–22.
- Jesmin, S., Salway, S. (2000): Marriage among the urban poor of Dhaka: instability and uncertainty. *Journal of International Development*, 5., 689–705. <http://doi.org/fkdhkv>
- Kabeer, N., Mahmud, S. (2004): Globalisation, gender and poverty: Bangladeshi women workers in export and local markets. *Journal of International Development*, 1., 93–109. <http://doi.org/c9gzbb>
- Kofman, E., Phizacklea, A., Raghuram, P., Sales, R. (2000): *Gender and international migration in Europe: Employment, welfare and politics*. Routledge, London
- Melegh A., Kovács Á., Gödri I. (2009): „Azt hittem célt tévesztettem.” A bevándorló nők élettörténeti perspektívái, integrációja és a bevándorlókkal kapcsolatos attitűdök nyolc európai országban. Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest (Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutatóintézetének Kutatási Jelentései; 88.)
- Michalitsch, G. (2011): ArbeitsPolitik: Keine Freiheit ohne Gleichheit. *Zukunft: Die Diskussionszeitschrift für Politik, Gesellschaft und Kultur*, 1., 38–44.
- Moch, L. P. (2005): Gender and migration research. In: Bommes, M., Morawska E. (eds.): *International migration research: Constructions, omissions and the promises of interdisciplinarity*. Ashgate, Aldershot, 95–108.
- Momsen, J. (1993): *Women and development in the Third World*. Routledge, London
- Nawyn, S. J. (2010): Gender and migration: Integrating feminist theory into migration studies. *Sociology Compass*, 9., 749–765. <http://doi.org/dqz33q>
- Oso, L., Ribas-Mateos, N. (2013): *The international handbook on gender, migration and transnationalism: Global and development perspectives*. Edward Elgar Publishing, Cheltenham <http://doi.org/cbbg>
- Sajtos L., Mitev A. (2007): *SPSS kutatási és adatelemzési kézikönyv*. Aliena Kiadó, Budapest
- Todd, G., Clark, B., Marston, M., Urassa, M., Todd, J. (2017): Gender and youth migration for empowerment: migration trends from Tanzania. *Migration Letters*, 2., 300–317.

TUDOMÁNYOS ÉLET/ SCIENTIFIC LIFE

A migrációs folyamatokkal kapcsolatos legfrissebb kutatási témák (Az Amerikai Földrajzi Társaság éves konferenciája, Boston, 2017. április 5–9.)

Current research topics on migration processes (AAG Annual Meeting, Boston, April 5–9, 2017)

SISKÁNÉ SZILASI BEÁTA

SISKÁNÉ Szilasi Beáta: egyetemi docens, intézeti tanszékvezető, Miskolci Egyetem, Műszaki Földtudományi Kar, Földrajz-Geoinformatika Intézet; 3515 Miskolc-Egyetemváros; ecobea@uni-miskolc.hu

Beáta SISKÁNÉ Szilasi: associate professor, head of department, Institute of Geography and Geoinformatics, Faculty of Earth Science and Engineering, University of Miskolc; H-3515 Miskolc-Egyetemváros, Hungary; ecobea@uni-miskolc.hu

Az AAG (Association of American Geographers) szervezésében, április 5–9. között, Boston városában rendezték a szervezet éves találkozóját. A konferencián 6700 előadó vett részt, akik a világ számos országát képviselték valamennyi lakott kontinensről. A konferenciának három fő témaköre volt. Az egyik fő téma az emberi jogok érvényre juttatásának kérdése volt a földrajzban. A másik kiemelt kérdéskör a földrajzban és a GIS-tudományban (GIScience) megjelenő bizonytalanságokkal és összefüggéseikkel foglalkozott. A harmadik fő téma, főleg a globális társadalmi problémák tárházát jelentő túlnépesedés és éhezés, minőségi élelmiszerhez és ivóvízhez jutás kapcsán a kenyér és a víz földrajza a 21. században címet kapta. Mindhárom kiemelt téma kapcsolatba hozható a migrációval, hiszen az emberi jogok csorbulása csakúgy kiválthatja a mozgást, mint a mezőgazdasági eltartóképesség hanyatlása, a bizonytalanságot a kutatásokban pedig sokszor a statisztikák megbízhatósága/megbízhatatlansága jelenti. Érdekes volt megfigyelni, hogy a földrajzi kutatások fő témakörei milyen

súllyal jelennek meg és ezek között hol helyezkedik el a migráció, milyen irányúak a jelenlegi kérdésfelvetések. A migráció témájával foglalkozó szekciók száma 124 volt, amely elmaradt például a város- és regionális tervezés 418 szekciója, a városföldrajz 715 szekciója vagy a szociálgeográfia 272 szekciója mögött, azonban megelőzte a népességföldrajz témakör 108 szekcióját.

A migráció témájával foglalkozó 124 szekció természetesen nem azonos súllyal foglalkozott a témakörrel. A szekciók közül 82 olyan volt, ahol csak 1-1 előadás erejéig jelent meg a téma, így ezeket részletesebben nem ismertetem.

Négy szekcióban több előadás is foglalkozott a migrációs problémákkal. A Gazdaságföldrajz 1. szekcióban a migráció nemzetközi és hosszú távú hatásait elemezték a gazdasági fejlődésre vonatkozóan. Az Európai pénzügyi folyamatok áramlatai 3. szekcióban a brexitet értékelték a munkaerőpiac kapcsán, valamint a kínai bevándorlók helyzetét vizsgálták meg a londoni pénzügyi negyedben. Az Európai Unió a brexit után szekcióban több hasonló kutatási témát mutatott be. A Bizonytalanságok és összefüggések a földrajzi kutatásokban szekcióban az általam ismertetett magyarországi kivándorlási folyamatok mellett megjelent a szezonális migráció elemzése Kínában.

A legérdekesebb szekciók e tematikus lapszám szempontjából azok, melyekben az összes elhangzott előadás a migráció kérdését érintette. Ezeket a könnyebb áttekinthetőség miatt az 1. táblázatban foglaltam össze. A cikk terjedelmi korlátai nem teszik lehetővé a szekciókon belül elhangzott előadások bemutatását, így azokat a táblázat nem tartalmazza. Néhány főbb szekciót, melyből több is volt azonos névvel, alcímekkel látták el.

Az egyik érdekessége a konferenciának az volt, hogy Kína minden tématerület esetében fontos kérdésként jelent meg, így a migrációkutatásban is. Ezt a tendenciát az is mutatja, hogy a főbb kutatási témák összefoglalásánál a Kína kulcsszóhoz 208 szekciót társíthattak a szervezők.

Az AAG éves találkozója remek hangulatban és igazán tanulságos előadásokkal zajlott, ahol az előadásokhoz építő jellegű kérdések hangzottak el, és betekintést kaphattunk abba, hogy a világ geográfusai jelenleg milyen aktuális kutatási témákkal foglalkoznak.

1. táblázat: A migrációval kapcsolatos szekciók címe és darabszáma
Number and titles of sessions about migration

Szekció címe	Szek- ciók száma	Szekció címe	Szek- ciók száma
A migráció kockázatelemzése és rétegződése a 21. században	1	A dél-ázsiai migráció és a diaszpórák földrajza	1
Érzékeny határok; Törvény és technológia áramlása a határoknál	1	Az ideiglenes bevándorlók állandósága	2
Migráció és nemzetköziség	4	Falusi bevándorlók a kínai városokban.	3
1. Nemzetközi hallgatói mobilitás, bevándorlási törvények és egyetemi stratégiák		Kihívások és lehetőségek	
2. Nemzetköziség a felsőoktatásban és a nemzetközi tudástranszfer		Migráció, cirkuláció és visszavándorlás Kínába	1
3. A pályakezdők és a szakképzett bevándorlók munkaerőpiaci integrációja		Migráció és gyerekek	1
4. Nemzetközi verseny, transznacionális kapcsolatok, helyi beilleszkedés		Képzettek mobilitása, tudásforgalom és elitképzés	1
Kritikai megközelítések a bevándorlás kutatásában	2	Bevándorlók lakhatási tapasztalatai a városi és szuburbán területeken	1
1. Vallási megközelítés		Kanadában, az Egyesült Államokban és Ausztráliában	
2. Politikai képviselő		Nemzetközi vándorlás és feltáró gyakorlatok a befogadó társadalmakban	1
Zavar és elmozdulás? A természeti környezet és a migráció komplex kölcsönhatásainak feltárása	1	A migránsok és az etnikai kisebbségek politikai részvételének és mobilitásának földrajza	2
Az európai migrációs „krízis” hatásainak összefüggésrendszerbe helyezése	1	Menekültek, menedékkérők és lakhelyüket elhagyni kényszerült személyek	1
Elméletalkotás a migrációval és mobilitással kapcsolatosan a mai kínai társadalomban	1	Gazdaságföldrajz III. Migráció, munkaerő-mobilitás és a bérek	1
Életmóddal kapcsolatos mobilitások és helyi közösségek	1	Az eltűnő menekültek; a szívtelen gyakorlat és a politikák találkozása szövetségesekkel és bűntársakkal	1
A migráció földrajzi dimenziói	1	A népességszám, a demográfia és a mozgások modellezése a regionálistól a globális léptékig	1
A migrációval kapcsolatos kilátások, helyi és globális dimenziók	3	A városok marginalizálódása és regenerálódása a bevándorlás és bevándorlók által	1
Az ellenállás földrajza, a kortárs bevándorlási szabályozás gyakorlata	1	Transzatlanti összehasonlító vélemények a bevándorlókkal kapcsolatos helyi politikákról	1
A bevándorláson és az alkalmazkodáson túlmutató távlatok a migrációval és a környezet változásával kapcsolatosan	1	Szaktudás-migráció	1
Migráció, menekültek, biztonság	1	A migráció, az állampolgárság és a jogok átalakulása	4

In memoriam G. Fekete Éva

In memoriam Éva G. Fekete

DABASI-HALÁSZ ZSUZSANNA, LIPTÁK KATALIN

DABASI-HALÁSZ Zsuzsanna: egyetemi docens, Miskolci Egyetem, Világ- és Regionális Gazdaságtan Intézet; 3515 Miskolc-Egyetemváros; hrdabasi@uni-miskolc.hu

LIPTÁK Katalin: egyetemi adjunktus, Miskolci Egyetem, Világ- és Regionális Gazdaságtan Intézet; 3515 Miskolc-Egyetemváros; liptak.katalin@uni-miskolc.hu

Zsuzsanna DABASI-HALÁSZ: associate professor, Institute of World and Regional Economics, University of Miskolc; H-3515 Miskolc-Egyetemváros, Hungary; hrdabasi@uni-miskolc.hu

Katalin LIPTÁK: assistant professor, Institute of World and Regional Economics, University of Miskolc; H-3515 Miskolc-Egyetemváros, Hungary; liptak.katalin@uni-miskolc.hu

Nagy formátumú kutatót, oktatót veszítettünk el 2017. április 23-án. 57 évesen tele tervekkel, félbehagyott kutatásokkal kellett elmennie. Egész élete az ALKOTÁS-ról szólt, a megoldások kereséséről. Ízig-vérig tanáregyéniségként akkor érezte magát igazán jól, ha gondolatait megoszthatta tanítványaival, munkatársaival. Egyforma közvetlenséggel magyarázta elképzeléseit nekünk, kollégáknak, a tudományos közéletnek, az egyetemistáknak vagy az utca emberének. Minden munkájában úgy rejlett ott a tudományosság igénye, hogy közben segíteni akart a szeretett csereháti térségnek, az ott élőknek. Saját szavaival megfogalmazva „a lényeg, hogy vegye komolyan, hogy akarjon valamiféle társadalmi ügy mögé odaállni.” Ő egész életével odaállt, kutatott, írt, tanított, hogy a hátrányos vidékek is fejlődhessenek. Az együttműködés volt életének egyik vezérfonala. Így fogalmazott egyik munkájában: „A partnerség alapja a közös érdek felismerése és a bizalom a partnerekben. Mindkettő egymás kölcsönös megismeréséből nőhet ki.” A magyar vidék, a magyar vidéki élet, a magyar vidéki emberek elvesztették az egyik legkiválóbb kutatót, aki az ő problémáikkal foglalkozott, aki felhívta a figyelmet a gondokra és aki megoldási javaslatokat nyújtott, tevékeny résztvevőként mutatta meg a kivezető utat a társadalmi innovációk, a helyi fejlesztések révén.

Három munkahelye volt, az Izsó Miklós Gimnáziumban tanári és igazgatóhelyettesi munka után az MTA Regionális Kutatások Központja Észak-Magyarországi Osztályának segédmunkatársa, kutatója majd osztályvezetője volt és 1996-tól részmunkaidős adjunktusa, majd 2008-tól főállású docense, egyetemi tanára a Miskolci Egyetem Gazdaságtudományi Kar Világ- és Regionális Gazdaságtan Intézetének. Az utóbbi években a Munka- és Társadalom-gazdaság-

tan Tanszék vezetőjeként dolgozott fáradhatatlanul, hallatlan szorgalommal és tehetséggel.

Kutatási témáját maga így fogalmazta meg: „Elmaradott térségek, perifériák, aprófalvak társadalmi és gazdasági sajátosságainak vizsgálata. Munkaerőpiaci folyamatok leírása és azon belül a helyi és kistérségi gazdaság és foglalkoztatás fejlesztésének lehetőségeinek keresése. A vidékfejlesztés különböző kérdéseinek részvételi akciókutatása. A szociális gazdaság és a szolidáris gazdaság elméleti és gyakorlati vizsgálata.”

A diploma megszerzését követő harmadik évben megvédte egyetemi doktori értekezését a Bódva-völgy népességmegtartó képessége témájában (1986). 1987-től az MTA Regionális Kutatások Központja akkor alakult Észak-magyarországi Osztályán dolgozott. Az ott eltöltött több mint 20 év alatt több mint 50 területi kutatásban vett részt. Kandidátusi dolgozata az 1987–1994 közötti, a helyi fejlesztés témaköréhez kapcsolódó kutatások eredményeit foglalja össze. Az értekezés témaválasztását a bizonytalanságok tisztázására irányuló törekvés, valamint a kutatásban kiemelt szerepet játszó térség, a Cserehát, az ott élő emberek sorsa iránti elkötelezettség motiválta. Az eredmények *helyi fejlesztésre, kistérségi szerveződések*re vonatkozó része a Kistérségi szerveződések megjelenése a területfejlesztésben című könyvben került a nyilvánosság elé (G. Fekete, Bodolai 1995). A Cserehátra vonatkozó eredmények az A térség, mely élni akar című térségfejlesztési programba (G. Fekete, Francsics 1996) épültek be, és a kistérség fejlesztésének máig forgatott kézikönyvéül, a további stratégiák kidolgozásának és a Cserehátra több mint 1,5 milliárd Ft-ot hozó fejlesztési projektsorozat megvalósításának alapjául szolgáltak. Az *esélyegyenlőség, társadalmi kirekesztődés, romák* témakörében végzett kutatások a területi hátrányok halmozott voltának feltárásához vitték közelebb. A *vidéki térségek*, ezen belül az aprófalvak kutatása a méret és a hátrány közötti összefüggések feltárását célozta. A *helyi fejlesztés* lehetséges technikáinak kutatása a korábbi szervezeti-módszertani témákon túl a *vidékfejlesztés, a kulturális és a szociális gazdaság, a helyi foglalkoztatás* kérdései irányába terelte az érdeklődését. E kutatási témákra egységesen jellemző, hogy a gazdaság- és a társadalomfejlesztés határmezsgyéjén állnak és kutatásuk leginkább „puha” módszerekkel lehetséges. Éva a módszertani dualizmus elvét vallotta, kvantitatív énje objektív adatokkal számolt, míg a kvalitatívát számára még érdekesebb volt, megfigyelt, kérdezett, beszélgetett. Kritikai geográfusként a megismerni és megváltoztatni volt a fő mottója. Hitt a részvételi akciókutatás módszertanában, abban az értelemben, ahogyan az „akciókutatás” lényege megpróbálni újra összekapcsolni a cselekvést a reflexióval, az elméletet a gyakorlattal, másokkal együttműködésben, az embereket foglalkoztató problémák gyakorlati megoldásait keresve. A részvételi akciókutatás a közösségeket érintő döntéshozatali folyamatokban való részvételt helyezi középpontjába. A lehetőségek szerint az összes releváns szereplőt bevonja a valamilyen szempontból problémásnak ítélt helyzet értékelésébe abból a célból, hogy változaso-

kat és konkrét cselekvéseket hozzon létre. Ez jellemezte G. Fekete Éva munkáját: végtelenül szerényen, mindenki véleményére odafigyelve, de tudását határozottan mások boldogulására fordítva igyekezett szeretett csereháti térségének lakóin segíteni. 2012-ben habilitációs értekezésében összefoglalta az elmúlt 15 évben végzett foglalkoztatási témájú kutatásainak az eredményét, amelyet *A vidéki munkanélküliség tömegessé válásától az új foglalkoztatási modellekig: Tizenöt év foglalkoztatási tárgyú kutatásai* címmel jelentette meg (G. Fekete 2015). Tanulmányaival, könyveivel maradandót alkotott, amely írássok nemcsak az akadémiai szféra számára fontos olvasmányok, hanem a hallgatóknak, az érdeklődőknek is.

Oktatott tantárgyaira az alapos rendszerszemlélet, az erős szakirodalmi háttér és a sok, színes gyakorlati példa volt jellemző. Többek között Vidékfejlesztés, Regionális programozást és menedzsmentet, Helyi foglalkoztatásfejlesztést, A társadalom térszerkezetét, Gazdaságföldrajzot tanított közgazdász és geográfus hallgatóknak, akik mindig nagy érdeklődéssel fogadták előadásait. Lelkesedése egy-egy téma iránt a hallgatóságra is gyorsan átragadt. Munkássága alatt több tucat szakdolgozatot, OTDK-dolgozatot vezetett és doktori témavezetőként is segítette a fiatalok munkáját.

Három nemzetközi és tizenkét hazai tudományos, szakmai társaságnak, köztük az MTA IX. Osztály Regionális Tudományi Bizottságának volt a tagja. Országosan elismert szakemberként tartották számon a vidék- és helyi fejlesztés, valamint a szociális gazdaság témájában, amit Pro Régió-díjjal, Kemény Bertalan Falufejlesztési Díjjal és más szakmai elismerésekkel, konferenciameghívásokkal ismertek el. Nemzetközi ismertsége Kelet-Közép-Európában a vidékfejlesztés, Nyugat-Európában a szociális gazdaság témakörében volt számottevőbb. Tagja volt a RIPESS (Hálózat a Szolidáris és Szociális Gazdaság Támogatásáért) nyolcfős európai koordinációs bizottságának. Az általa 2004 óta szerkesztett Észak-magyarországi Stratégiai Füzetek elismert szakmai folyóirattá vált, szerzői és olvasói köre immár nemzetközi kiterjedésű. Ő kezdeményezte és szervezte a Miskolci Egyetem Világ- és Regionális Gazdaságtan Intézete által gesztorált Margó esettanulmány-készítő versenyt és az „irotai” Periféria Nyári Egyetemet.

G. Fekete Éva színes egyéniség volt, gazdag kutatások jellemzik munkásságát. Egyszerre volt elméleti szakember és innovatív gondolkodó. Szellemi hagyatékát és emlékét méltó alázattal igyekszünk megőrizni a tananyagokban, tanszéki beszélgetésekben, anekdotákban, tudományos munkáinkban.

Irodalom

- G. Fekete É. (2015): *A vidéki munkanélküliség tömegessé válásától az új foglalkoztatási modellekig: Tizenöt év foglalkoztatási tárgyú kutatásai*. Herman Ottó Intézet, Budapest

- G. Fekete É., Bodolai É. (1995): *Kistérségi szerveződések megjelenése a területfejlesztésben*. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, Miskolc (Együtt! – De hogyan?; 1.)
- G. Fekete É., Francsics L. (1996): *A térség mely élni akar. Cserehát-Hernád-Bódva vidék Térségfejlesztési Program*. MTA Regionális Kutatások Központja, Miskolc

Felhívás

Call for thematic issue

A Tér és Társadalom szerkesztősége lehetőséget kínál egy 2018-ban (4. számként) megjelenő tematikus szám megpályázására. A pályázaton olyan szerzői kollektívák vagy intézményi kutatócsoportok vehetnek részt, akik

- a Tér és Társadalom profiljához illő témát kínálnak,
- a felkínált téma a hazai regionális tudomány számára új elméleti vagy empirikus eredményekkel szolgál,
- a tanulmányok máshol még nem jelentek meg, de lehetőleg már végéhez közeledő vagy lezárt kutatás eredményeiről számolnak be,
- a szerzők betartják a TÉT tudományos, etikai és formai követelményeit,
- a pályázat beadója egyben vállalja a vendégszerkesztői megbízatást.

A pályázat tartalmazza a téma kb. 2 oldalas szinopszist, a tervezett cikkek szerzőinek és az írárok címeinek felsorolását, valamint azok rövid tartalmának bemutatását 1-1 bekezdésben. A tematikus lapszámok kb. 7-10 tanulmányból állnak, de a lektorálás során tapasztalt elutasítási arányok alapján kérjük, hogy a pályázatok legalább 10 tanulmányt javasoljanak a tematikus lapszámba. Az ideális pályázat megtölti a folyóirat egyéb rovatait, azaz recenziókat és a Tudományos élet rovatba szánt írásokat is ajánl.

A TÉT szerkesztősége választja ki a pályázat győztesét, amelyben a döntő kritérium a pályázat szakmai tartalmának minősége. Mivel kb. évi 4 millió Ft-ba kerül a lap fenntartása, így a lapszám megjelenését részben vagy egészében finanszírozni képes pályázatokat azonos szakmai színvonal esetén előnyben részesítjük.

A kéziratok leadásának várható időpontja: 2018. június 30. A szerkesztőség vállalja, hogy elvégzi a szükséges szerkesztői munkákat (a vendégszerkesztővel együtt részt vesz a lektorálás megszervezésében, a lektorálási folyamat lebonyolításában, valamint a nyomdai előkészítés, a nyomdai munkálatok és a terjesztés szervezésében).

A pályázatokat a tet@rkk.hu címre várjuk elektronikus formában.

A pályázat beadási határideje: 2018. január 31.

Eredményhirdetés: 2018. február 28.

A Tér és Társadalom szerkesztősége

Mobility processes in Europe and Hungary

Zsuzsanna Dabasi-Halász	
Introduction	3
Articles	
<hr/>	
Eszter Siposné Nándori, Zsuzsanna Dabasi-Halász, Csaba Ilyés	
“Action and reaction” – The economic and labor market effects on youth’s European mobility	9
Daniela Elena Marinescu, Ioana Manafi	
The effects of international migration on the pension systems in Europe	40
Zsuzsanna Dabasi-Halász, Katalin Lipták, Klaudia Horváth	
“To be special.” Attitudes and motivations determining the learning mobility of secondary school pupils	53
Emilia Kmiotek-Meier, Ute Karl	
Being forced? Getting far? Speaking the language? What matters in the process of going abroad as a student?	90
Volha Vysotskaya	
Youth transition to the labour market during employment mobility. Employment and inequality of young people in Europe	118
Beáta Siskáné Szilasi, Levente Halász, Lajos Gál-Szabó	
Reasons and characteristics of the Hungarian youth’s increasing emigrational intentions	131
Beáta Siskáné Szilasi, Levente Halász, Péter Vadnai	
Living conditions and strategies of Hungarian emigrants in the most important European target countries	148
Roland Szilágyi, Beatrix Varga, Beáta Siskáné Szilasi	
Analysis of regional emigration profiles in Hungary based on a large sample	164
Zoltán Bartha, Andrea S. Gubik, Gábor Réthi	
Spatial direction of barriers to international student mobility at the University of Miskolc	181
László Berényi	
Analysis of relationship between living environment and labor migration potential	200
Ágnes Hegyi-Kéri, Klaudia Horváth	
Migration situation in a North Hungarian peripheral settlement in 2016	214
Katalin Lipták, Marianna Matiscsákné Lizák	
The female side of migration	231
Scientific life	
<hr/>	
Beáta Siskáné Szilasi	
Current research topics on migration processes	241
Zsuzsanna Dabasi-Halász, Katalin Lipták	
In memoriam Éva G. Fekete	244
Call for thematic issue	248

Mobilitási folyamatok Európában és Magyarországon

Dabasi-Halász Zsuzsanna	
Bevezetés	3
Tanulmányok	
Siposné Nándori Eszter, Dabasi-Halász Zsuzsanna, Ilyés Csaba	
„Hatás és ellenhatás” – A fiatalok európai mobilitásának hatása a gazdaságra és a munkaerőpiacra	9
Daniela Elena Marinescu, Ioana Manafi	
A nemzetközi migráció hatása az európai nyugdíjrendszerekre	27
Dabasi-Halász Zsuzsanna, Lipták Katalin, Horváth Klaudia	
„Különlegesnek lenni.” Középiskolások tanulási célú mobilitását meghatározó attitűdök, motivációk	53
Emilia Kmiotek-Meier, Ute Karl	
Kényszer? Földrajzi távolság? Nyelveket beszélni? Mely tényezők meghatározóak a külföldön történő tanulás folyamatában?	76
Volha Vysotskaya	
A fiatalok átlépése a munka világába foglalkoztatási mobilitással, esélyhátrányok Európában	105
Siskáné Szilasi Beáta, Halász Levente, Gál-Szabó Lajos	
A magyar fiatalok erősödő kivándorlási szándékának kiváltó okai és jellemzői	131
Siskáné Szilasi Beáta, Halász Levente, Vadnai Péter	
Az emigráns magyarok életkörülményei és -stratégiái a legfontosabb európai migrációs célszörszágokban	148
Szilágyi Roland, Varga Beatrix, Siskáné Szilasi Beáta	
Migrációs regionális profilok vizsgálata Magyarországon, nagymintás adatbázison	164
Bartha Zoltán, S. Gubik Andrea, Réthi Gábor	
A nemzetközi hallgatói mobilitás területi irányai és akadályai a Miskolci Egyetemen	181
Berényi László	
A lakókörnyezeti sajátosságok és a munkavállalási célú migrációs szándék kapcsolatának vizsgálata	200
Hegyi-Kéri Ágnes, Horváth Klaudia	
Vándorlási helyzetkép 2016-ban egy Borsod-Abaúj-Zemplén megyei településről	214
Lipták Katalin, Matiscsákné Lizák Marianna	
A migráció női arca	231
Tudományos élet	
Siskáné Szilasi Beáta	
A migrációs folyamatokkal kapcsolatos legfrissebb kutatási témák	241
Dabasi-Halász Zsuzsanna, Lipták Katalin	
In memoriam G. Fekete Éva	244
Felhívás	248